

4.

92. III. 23. 13

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVIII.

ÉVFOLYAM

1992.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Szemerényi Oszvald</i> : A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói	1
<i>Benkő Loránd</i> : Széchenyi a nyelvről és az anyanyelvről	14
<i>f Balázs János</i> : A fordítás mint nyelvgazdagítás a magyar irodalmi nyelv történetében	29
<i>Kiss Lajos</i> : Kárpátaljai helységnevek Ungvár környékéről	35
<i>Fehértői Katalin</i> : A „névtani romantika” névfejtései: <i>Dob, Dobos</i>	42
<i>Mátai Mária</i> : „A magyar nyelvet írni kezdik”	56
<i>Szabó József</i> : Az osztrák nyelvszigetkutatás és annak két kiemelkedő képviselője..	72
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Zelliger Erzsébet</i> : A pálos iskoladrámák és a magyar irodalmi nyelv. — <i>Rászlái Tibor</i> : Az obszerváns ferencesek monogramjának történetisége. — <i>Kicsi Sándor András</i> : A lexikalizálásbeli különbségekről (Japán példák)	82
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Dömötör Ákos</i> : Luther-leves. — <i>Kávéssy Sándor</i> : Szó- és szólásmagyarázatok Szatmár megyéből. — <i>Kiss Lajos</i> : Ablak. — <i>Vig István</i> : Dús szavunk történetéhez	92
É l ő n y e l v. <i>Ádám Imre</i> : Névgyakorisági vizsgálatok Nyíregyházán és vonzáskörzetében. — <i>Mizser Lajos</i> : Igen ritka nevek Kisvárda és vonzáskörzetének területén	99
S z e m l e. <i>Kiss Jenő</i> : A nyelvészetről — egyes szám első személyben. — <i>Bartha Csilla</i> : Réger Zita, Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció — nyelvi hátrány. — <i>Balogh Lajos</i> : Lőrincze Lajos, Bilingvérizés. Szógyűjtemény Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből. — <i>Kálmán Béla</i> : Décsy Gyula (Compiled by), Statistical Report on the Languages of the World as of 1985. — <i>Rot Sándor</i> : Language typology and syntactic description.....	104
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Büky Béla</i> : Vértés O. András 80 éves	119
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok	121
L e v é l s z e k r é n y. <i>Gregor Ferenc</i> írja	128

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98 636 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stridium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300 Ft. Egy szám ára: 75 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói*

Először is elnézést kell kérnem, hogy előadásom címe olyan hosszú, és valószínűleg még mindig nem eléggé világos. Remélem, persze, hogy az előadás folyamán a cím is világosabbá fog válni, és talán a diszkusszió során még a címre is lesznek jobb javaslatok.

Másodszor a vizsgálat természetéről, jellegéről szeretnék egy pár szót mondani. Felteszem, hogy sok tudós, mint én is (ha e foglalkozásmegjelölést a magam számára is igénybe vehetem), miután aktív életének jó részét a szakterülete művelésének szentelte, mind nagyobb érdeklődéssel próbál feleletet találni arra a kérdésre, hogy mi az, ami eldönti és meghatározza, hogy a tudós milyen módon formálja munkáját. Talán „a kutató pszichológiája” fejezi ki a legrövidebben és legvelősebben e probléma lényegét. A nyelvészetben ha röviden utalhatok arra, amit jó pár éve részletesebben fejtettem ki (SZEMERÉNYI, O., Benveniste's oeuvre. In: É. B. aujourd'hui II. 1984. 161—73), a tudósnek két alaptípusát különböztethetjük meg, ha figyelmünket a tudós gondolkodásmódjára összpontosítjuk, arra az egyéni sajátyságra, amire a német nyelvnek két kifejezése is van: *Denkart* és *Denkstruktur*. A nyelvtudósok java része a *krypto-mathematikus* megnevezést érdemli meg, amit a franciák *mathématicien manqué*-nak neveznek. Így például Mounin, a francia nyelvészettörténész jellemzése szerint Saussure-nek nagy hajlandósága volt „pour l'introduction des mathématiques en linguistique.” Schuchardt a maga viszonyát a matematikához effajta leírásokkal jellemezte: „heimliche Liebe, leider kann ich nicht sagen Liebschaft.” Gustave Guillaume gyakran idézte Meillet egy mondását: „les linguistes et les physiciens ont au fond la même forme d'intelligence” (vagyis ugyanaz a gondolkodásmód jellemzi őket). Robert Léon Wagner, Guillaume tanítványa szerint mestere érdeklődésében nagyon közel állt „aux mathématiques et aux sciences qui requièrent leur application”. Julius Pokorny egyszer beszélgetésben említette nekem, hogy Benveniste szintén a matematika felől közeledett a nyelvészethez, és nagy vetélytársa az iranisztika terén, Walter Bruno Henning még késő éveiben is sok időt szentelt első szerelmének, a matematikának (Henninghez l. még MARTIN SCHWARTZ, W. B. Henning 1908—1967. IJ. 1968. 10: 308—13).

* Ezt a cikket először Freiburgban a Nyelvész kör előtt mutattam be 1988. nov. 21-én, később, 1990. jan. 17-én Robert Coleman professzor úr meghívására Cambridge-ben, majd 1990. dec. 6-án Gulya János professzor úr meghívására Göttingában, természetesen németül, ill. angolul. Magyarul végre 1991. március 21-én hangzott el ez az előadás „A modern nyelvtudomány fejlődésének belső törvényszerűségei” címen az MTA-n. A mostani cím talán egy cseppet pontosabban fejezi ki a tézist.

Azonban egy kisebbség ahhoz az osztályhoz tartozik, amely a bibliai mondás szerint a jobbik részt választotta. Ezek azok a nyelvészek, akik a nyelv esztétikus oldalainak szentelték magukat, vagy a stílust, az irodalmi nyelveket (és így tovább) tanulmányozzák. Jó példa erre a kategóriára a múltban Spitzer Leo és a Pestről származott Ullmann István, míg a jelenben freiburgi kollegámat, Gauger Hans-Martint említhetem meg, aki a román nyelvek, elsősorban a spanyol nyelv specialistája.

Mindkét csoport nyelvészeti tanulmányainak alakításában saját gondolkodásmódjuk további, egyéni komponensei játszanak szerepet. Abban is különböznek, hogy alkotásaik formája milyen, tudniillik hogy speciális adottságaik alapján könyvbemerek vagy cikkbemerek lesznek-e (vö SZEMERÉNYI i. m. 167—70).

Mindezen karakterisztikumok mint belső tényezők osztályozhatók: ezek fogják meghatározni, hogy az egyén mint tudós kutató milyen módon fog a választott területén dolgozni. Nekem azonban úgy tűnik, hogy a szakmában magában is egy bizonyos mechanizmus van beágyazva, amely nagyon is lényeges tényezőnek bizonyul annak eldöntésében, hogy a tudós mit és hogyan vizsgál. Előadásom címe pontosan ezt a diszciplínában rejlő szabályrendszert próbálja azonosítani, amely a kutatóra bizonyos kényszert gyakorol.

A nyelvészetben gyakran történik utalás a megfigyelésre és a magyarázatra. Így például Guillaume gyűjteményes kötetében, az 1964-ben (harmadik kiadásban 1973-ban) megjelent „Langage et science du langage” című műben az utolsó cikk címe „Observation et explication dans la science du langage”. És én csakugyan úgy hiszem, hogy annak a problémának a megfejtésében, amelyet ma ebben a körben megtárgyalni szeretnék, a megfigyelés egyenes vonalon a jelenségek megmagyarázásához vezet. Az a megfigyelés, amire én itt gondolok, egy rövid áttekintésből látható, amely a modern nyelvészetben legbehatóbban vizsgált területeket próbálja megvilágítani.

A modern kor kezdetén, ha Sajnovicsot és Gyarmathit, akiket a nyugati tudomány rendszerint ignorál (I. SZEMERÉNYI, Scripta Minora. I—III. 1987. 514), ez alkalommal szintén elhagyjuk, három nagy alak áll: a dán Rasmus Rask, valamint a német Franz Bopp és Jacob Grimm. Az óizlandi nyelv eredetéről írt vizsgálataiban, amelyeket 1814-ben küldött meg a dán Akadémia-nak, Rask két elvet állított fel, amelyek még ma is alapvetőknek számítanak (vö. HOLGER PEDERSEN, The discovery of language. 1962. 248 kk.): először az óizlandi és a klasszikus nyelvek közti hangmegfelelések, amelyek ma általában a Grimm által bevezetett *Lautverschiebung* néven ismeretesek, teljesen világosan álltak előtte mint döntő fontosságú bizonyítékok a nyelvrokonság kérdésében; másodsor 3 fektette le mint alapelvet, hogy egyezések a grammatikában sokkal megbízhatóbb bizonyítékai a rokonságnak vagy akár ősi azonosságának, mint egyezések a szókincsben, amelyeket előzőleg mint egyetlen bizonyítékfajta ismertek el és hasznosítottak.

Rask vizsgálatai meglehetősen késéssel látták meg a napvilágot: csak 1818-ban jelent meg a jelentős mű, de nagyon nagy befolyást gyakorolt Jacob Grimmre, különösen az első elvvel. Grimm a „Deutsche Grammatik”, vagyis a Germán nyelvek nyelvtana című nagy műve első kötetét 1819-ben adta ki, és ebben a germán nyelvek történeti alakját adta elő, kezdve a góttal és folytatva egészen a modern időkig; de hangokról ebben a kötetben nem esett szó. Viszont e kötet 1822-ben megjelent második kiadásában volt egy 600

oldalal bevezető rész, amelyben Grimm megtárgyalta az összes germán nyelv betűit és hangjait. Grimm persze tudta olvasni a dán eredetit mindjárt megjelenésekor, és felismerve a mű fontosságát fel is használta az újdonságokat: műve első kötetének második kiadásában előadta a két hangeltolódás törvényét, ti. a germán és a felnémet hangeltolódást. E törvények nagy benyomást keltett megfogalmazásáért a hálás utókor őket a Grimm törvénye néven örökítette meg, de — mint mindjárt látni fogjuk — a törvények még nem voltak egészen tökéletesek.

Rask és Grimm lényegében csak a hangtan terén hoztak néhány nagyfontosságú újítást. Velük ellentétben Boppot kezdetben csaknem kizárólag a formák és azok struktúrája érdekelték. Úgy vélekedett, kétségkívül helyesen, hogy a latin futurum *-bō* eleme tisztázódik, ha a szanszkrit *bhū-* 'lenni, válni' igével vetjük egybe; a görög futurumban, amely egy *s* elemmel képződik, ugyancsak egy igetövet talált felismerhetőnek, amely legvilágosabban a szkt. *as-* és a lat. *es-se* formákban őrződött meg. Ilyenforma analízisek persze nem voltak lehetségesek anélkül, hogy a hangmegfelelések kellő figyelemben ne részesültek volna; későbbi munkáiban Bopp figyelembe is vette mind a hangokat, mind a formákat.

Mint már jeleztük, a hangeltolódás törvényei, ahogyan Grimm fogalmazta meg őket, bizonyos tökéletlenségeket mutattak; így például nagyon zavarólag hatott, hogy a hangeltolódás törvényei nem voltak érvényesek minden számba jövő esetben, hanem csak az esetek többségében („in der Masse”). Míg a latin *trēs* számnév *t*-je a megfelelő angol számnévben (*three*) mint *th* jelentkezik, ugyanaz a *t* a latin *est* 'van' igealaknak megfelelő gót és német *ist* formában mint *t* látható, vagyis nem változott, a törvény nem érvényesült. De csakhamar kiderült, hogy a kivétel magyarázata egészen egyszerű: egy első spiráns után a fonotaktikai törvények nem engedték meg, hogy egy második spiráns lépjen fel; így az *ist* esetében az *st* csoport változatlan maradt.

Még jelentősebbnek bizonyult egy további kivétel megmagyarázása a múlt század hatvanas éveiben. Addig megmagyarázatlan maradt, hogyan és miért nem jelentkezett számos esetben a hangeltolódás egy zárhangban. Így például a német *binden* 'kötni', ang. *bind* kétségtelenül megfelelője a szkt. *bandh-* gyökérnek, vagyis mindkét csoportban egy szókezdő *b* lép fel, noha a germán nyelvekben hangeltolódással *p* lett volna várható. A megoldást 1862-ben egy berlini gimnázium matematikatanára (megint matematika!), Hermann Grassmann találta meg, aki kimutatta, hogy ilyen esetekben a szabálytalanság nem a germán nyelveken múlt, hanem egy speciális görög és ind hangtörvény következménye volt. Tudniillik a szóban forgó esetekben két úgynevezett media aspirata következett egymás után, vagyis az említett szóban az idg. eredeti *bhendh-* volt. A szanszkritban és a görögben ilyen esetekben az első aspirata disszimilálódott, úgyhogy az indben az idg. *bhendh-*ből *bendh-*, majd *bandh-* lett, míg a germán nyelvekben a media aspiraták a szabálynak megfelelően mediák lettek, és az idg. *bhendh-*ből germán *bend-*, később *bind-* lett.

Az egymás után következő felfedezések összesített pszichológiai hatása óriási volt. A felfedezések abban az elkerülhetetlen érzésben csúcsosodtak, hogy minden szabálytalanság, minden kivétel előbb-utóbb mint egy másfajta szabályosság fog előttünk állni, ha a kutató rendelkezik a szükséges türelemmel (Sitzfleischről is beszélhetnénk) és a nélkülözhetetlen adag fantáziával ahhoz, hogy megtalálja a magyarázatot.

Ezen hipotézis helyességének végső bizonyítéka 1875-ben érkezett meg, amikor a mindaddig megold(hat)atlan utolsó kivétel is meggyőző magyarázatra talált. Már régen megfigyelték, hogy egy idg. zöngétlen zárhang a germán nyelvekben látszólag két összeegyeztethetetlen irányban fejlődött. A latin *pater* — *fräter* szavakban jelentkező azonos *t* hang a gót *faðar* és *brōþar* szavakban mutatja ezt a kettős fejlődést: az eredmény vagy egy zöngés *ð*, vagy egy zöngétlen *þ*. Effajta váltakozás különösen gyakori a germán erős igék praeteritumában. Így pl. a *h* és *g* váltakozása az ófelném. *ziohan* | *zōh* || *zugum* | *gizogan* igében (mai *ziehen* 'húzni') egy egységes *k* hangnak felel meg a latin *dūcō*/*dūcere* igében.

Karl Verner, egy dán nyelvész, aki 1875-ben Lipcsében dolgozott, és gyakori érintkezésben volt az újgrammatikus iskola ottani tagjaival, egy nap rájött a rejtély nyitjára. (A felfedezésről l. Verner beszámolóját: ERIK ROOTH, *Das Vernersche Gesetz in Forschung und Lehre 1875—1975*. 1974. 10 kk.). Mégpedig az ind igeragozásban, különösen a perfektumban fellépő hangsúlyváltakozás alapján; az ind perfektum pontos megfelelője a germán praeteritumnak. Verner megállapításai szerint a zöngétlen spiránsok, amelyek Grimm törvényének megfelelően álltak elő, csak akkor maradtak meg, ha az indogermán hangsúly a közvetlenül megelőző vokálison volt; másképpen a zöngétlen spiráns zöngéssé vált. Vagyis a megoldás abból indul ki, hogy eredetileg minden zöngétlen zárhang a Grimm törvényének megfelelően zöngétlen spiránssá toldott el, s ebből csak másodlagosan, bizonyos feltételek mellett állt elő a zöngés pár. Ez a cikk 1876-ban jelent meg a Kuhn által kiadott és ezért KZ-nek rövidített folyóirat 23. kötetének hasábjain, pontosan akkor, amikor Osthoff és Brugmann, a lipcsei iskola vezető tagjai az iskola új tanait próbálták lefektetni. Ezek végül is Brugmann megfogalmazásában mint az iskola manifesztuma 1878-ban jelentek meg, és a neogrammatikusok diadalához vezettek. (L. HERMANN OSTHOFF—KARL BRUGMANN, *Morphologische Untersuchungen*. 1878. XIII; az újgrammatikusokhoz vö.: SZEMERÉNYI, *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. 1989.³ 22—3; HOENIGSWALD: TPS. 1978. 17 kk.; A. QUATTORDIO MORESCHINI (ed.), *Un periodo di storia linguistica: i neogrammatici*. Pisa, 1986.; A. MANASTER—RAMER: FoLH. VII/2 [1987.], 369; G. GRAFFI, *Luoghi comuni su H. Paul (e la scuola neogrammatica)*: LeS. 23 [1988.], 211—34; E. EINHAUSER, *Die Junggrammatiker*. Trier, 1989.)

Félreértések elkerülése végett talán jobb, ha itt mindjárt hangsúlyozom, hogy a kor nyelvészei nem korlátozták érdeklődésüket a Grimm-törvényre. A magánhangzórendszer, amelyet kezdetben az ind rendszer befolyása alatt egy ^a háromszög formájában rekonstruáltak, mind kevesebb hitre talált, s már ^{i u} a hatvanas években az a nézet kezdett elterjedni, hogy az európai nyelvek ötmagánhangzós rendszere hűségesebben reprezentálja az eredeti rendszert. Ez a nézet azután a hetvenes évek közepén az úgynevezett palatális törvény felfedezésével helyesnek is bizonyult.

Mindezen felfedezések eredményeképpen 1876 lett az az *annus mirabilis*, amely sok régi probléma végleges megoldását hozta meg. Ebben az évben hirdette meg August Leskien azt az új tételt, amely, mint épp láttuk, 1878-ban Brugmann megfogalmazásában lett az újgrammatikusok nagyerejű jelszava: „*Aller Lautwandel, soweit er mechanisch vor sich geht, volzieht sich nach ausnahmslos nach dem Gesetze*”

(minden hangváltozás, amennyiben mechanikusan folyik le, kivétel nélküli törvények szerint zajlik le).

E tantétel birtokában, amelyhez még az analógia elve csatlakozott, az újgrammatikusok hozzáfogtak az indogermán nyelvek történetének a megújításához. Brugmann, aki 1884-től 1887-ig (amikor Lipésbe hívták vissza) Freiburgban volt az újonnan alapított indogermán tanszék birtokosa, itt kezdte meg 1886-ban a nagy befolyásra szert teendő Grundriss kidolgozását. Sok más tudós szintén szorgalmasan alkalmazta az új elveket a legkülönbözőbb területeken, nemcsak az idg. családon belül — ott pl. a germán, román, szláv nyelveknél —, hanem azon túl is, például a sémi nyelveknél, a finnugor nyelveknél és így tovább.

Ha visszatekintünk a XIX. század teljesítményeire, akkor teljes joggal állapíthatjuk meg, hogy a fő figyelem a h a n g o k r a é s f o r m á k r a összpontosult. Ezt persze nem szabad úgy értelmezni — ami sajnos sokszor megtörténik —, hogy a mondattant teljesen elhanyagolták. Ellenkezőleg: Brugmann Grundriss-e két kötetet szentelt 1886 és 1889-ben a hangtannak és alaktannak, de emellett rá tudta beszélni Delbrück Bertholdot, hogy e művet három nagy a mondattan problémáinak szentelt kötettel egészítse ki, amelyek ma elképzelhetetlen gyorsasággal 1893, 1897 és 1900-ban látták meg a napvilágot. Egy nemrégiben közzétett áttekintésben (*Responsibilities in syntax*. 1989.) a texasi WINFRED P. LEHMANN, aki annyit tett a mondattani kutatások újjáélesztésére az idg. nyelvek körében, joggal mutatott rá GEORG HOLZ megállapítására, hogy tudniillik az öfelnémet nyelv területén a századforduló körül „the greatest advances over the previous twenty-five years had been in syntax”; ugyanott (124 sk.) LEHMANN helyesen hangsúlyozza Delbrück és mások működésének fontosságát.

Mindezek ellenére helyes marad az az előbbi megállapításunk, hogy a XIX. század egész folyamán a nyelvészek figyelme a h a n g o k r a é s f o r m á k r a összpontosult, arra a két területre, ahol oly szembeszökő eredményeket tudtak felmutatni. Nem csoda, hogy századunk kezdetén ANTOINE MEILLET a különösen Franciaországban oly nagy tekintélynek örvendő *Introduction* első kiadásában (1903. 410) az indogermán tanulmányok esélyeit a következőképpen összegezte: „En un sens au moins, il semble qu'on soit parvenu à un terme impossible à dépasser: il n'y a pas de langue . . ., qui puisse être ajoutée au groupe indo-européen . . .; seule, une trouvaille d'espèce inattendue pourrait apporter des faits qui renouvellent l'idée qu'on se fait de l'indo-européen.” Ez a végleges igazságnak hangzó kijelentés mindig egy igen hathatós intelem lesz a nyelvész azon hajlama ellen, hogy jövendőt mondjon, holott tárgya csak arra képesíti, hogy visszafele profétálkodjék, de saját érdekében sohasem a jövőre. Meillet esetében a lehetetlen valósággá vált az új század első két évtizedében: Kis-Ázsiában az anatóliai nyelveket (hetitát, luvit stb.) fedezték fel, míg a távoli Belső-Ázsiában fekvő kínai Turkesztánban a két tokhár nyelv titkait sikerült az európai leleményességnek felfednie és mint új tagokat az indogermán nyelvcsaládba beilleszteni.

De a folyamatos produktív kutatás lehetőségei, legalábbis ez idő tájt, nem ezektől a felfedezésektől jöttek, hanem egy egészen más irányból, a nyelvjáráások tanulmányozásából, amely sokszor olyan eredményekhez vezetett, amelyeket nem lehetett a kivétel nélküli hangtörvények fogalmával összeegyeztetni. Az újgrammatikus tanítás szerint a germán zöngétlen zárhangok: *p, t, k*, a felnémet területen egységesen mint *f, s, ch* voltak elvárhatók. A

valóságban azonban a tényleges fejlődmények az úgynevezett rajnai legyezőben (Köln körül) egészen más képet mutatnak. (Vö.: LEONARD BLOOMFIELD, *Language*. 1933. 343 kk.; HANS ARENS, *Sprachwissenschaft — Der Gang ihrer Entwicklung*. 1969.² 332; THEODOR FRINGS, *Grundlegung einer Geschichte der dt. Sprache*. 1957³. [Karten:] 1—4, 33—4.) Az az izoglossza, amely Krefeldtől északra az egyes szám első személyű névmás *ik/ich* alakjait elválasztja, nem azonos azzal, amely Düsseldorftól délre a *maken/machen* alakokat egymástól elkülöníti. A *dorp/dorf* izoglossza jóval délebbre, Bonn alatt jelentkezik, míg az *up/uf* vonal még délebbre tűnik fel. Jó 50 kilométernyire délre ettől következik a *dat/das, wat/was* izoglossza. Mindez azt mutatja, „das im Grunde jedes einzelne Wort und jede einzelne Wortform ihre eigenen Geltungsbereiche, ihre eigenen Grenzen im Sprachraum besitzen” (ADOLF BACH *Deutsche Mundartforschung*. 1950². 56, idézve ARENS i. m. 332 alapján). Az a gondolat és igyekvés, hogy az igazságot, és ne valamilyen posztulált ideált, egy fantazmagóriát érjünk el, vezetett 1876-ban, abban a csodálatos évben néhány praktikus lépéshez.

Georg Wenker (1852—1911) összeállított egy kérdőívet, amely 339 szóból alkotott 40 mondatot tartalmazott; a kérdőíveket megküldte a rajnai tartomány tanítóinak azzal a kéréssel, hogy a mondatokat fejezzék ki a helybeli nyelvjárásban. Az eredmények 1881-ben jelentek meg „Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland” címen. Ezt a munkát azonban nem folytatta. Ehelyett Ferdinand Wredevel együttműködve az elgondolást kiterjesztette egész Németországra. Ennek következménye az volt, hogy publikálásra csak 1926-ban került sor, és az egész mű — „Deutscher Sprachatlas” címen — további 30 évet vett igénybe (1926—1956). Walther Mitzka újabb 20 évet (1951—1972) szentelt egy „Deutscher Wortatlas” címen kiadott kiegészítő kötetnek.

A nagyszerű gondolatnak ilyen lassúsággal bekövetkezett megvalósítása nem a legjobb világban tünteti fel a közmondásos német Tüchtigkeitet, különösen hogyha az ember azt is tudja, hogy mi történt a Rajna másik oldalán. (Az alábbiakhoz l. R. WINDISCH kitűnő leírását a következő műben: H.-M. GAUGHER—W. OESTERREICHER—R. WINDISCH, *Einführung in die romanische Sprachwissenschaft*. 1981. 117—33.) Jules Gilliéron, egy fiatal svájci, aki a Suisse romande-ból származott, és csak két évvel volt fiatalabb, mint Wenker, ugyanazon időtájt elhatározta, hogy a francia nyelvjárások alapos tanulmányozásának szenteli életét, és csakhamar úgy módosította ezt a nagyszerű gondolatot, hogy megmenti az összes létező nyelvjárási anyagot, mégpedig atlasz formában. E célból a francia nyelvterületet, a vallon és a francia svájci vidékek kivételével, 639 helységben akarta megvizsgálni. A kérdőív 1920 kérdést tartalmazott, amelyek javarészt a falu életére vonatkoztak, de volt köztük vagy 100 szintaktikailag egyszerűbb mondat is. Így pl. az 1-es számú lap mutatja az összes nyelvjárási kifejezéseket a *méh* szóra (vagy fogalomra). Hogy a vállalkozás egyöntetűségét biztosítsa, elhatározta, hogy az egész országot egyetlen egy kutatóval fogja felvételni, de annak egy kitűnően képzett fonetikusnak kell lennie.

Francia teljesítőképesség mutatkozott most ezeknek a terveknek a kivitelében. Edmond Edmont személyében Gilliéron elsőrangú munkatársat talált, aki négy év alatt, 1897 és 1901 között végigjárta az összes pontot; legtöbbször csak egy helyi emberrel konzultált, hogy megkapja a válaszokat Gilliéron kérdéseire, csak ritkán vett több mint két embert igénybe. A válaszokat fonetikus írásban beírta az atlaszlapokba, és ezeket rendszerint még a napi munka

befejeztével megküldte Gilliéronnak. Ennek az óriási nyersanyagnak a birtokában Gilliéron hihetetlen gyorsasággal, nem egészen tíz év alatt (1902—10) ki tudta adni a korszakalkotó művet, az 1920 térképből álló „Atlas linguistique de la France” tíz kötetét.

Az ezekben a kötetekben felhalmozott nyersanyag könnyen halott anyag maradhatott volna, ha Gilliéron nem lett volna még egy gyönyörű adománnyal megáldva, hogy tudniillik életet tudott lehelni az anyagába, az atlaszlapokba. Egyik legszebb teljesítménye a nagy varázslónak az 1918-ban „Généalogie des mots désignant l'abeille” címen megjelent monográfia. Ez a mű gyönyörűen mutatja, hogyan lehet az atlasz lapjait megszólaltatni, hogy lehet őket arra bírni, hogy titkaikat feltárják (vö. WINDISCH i. m. 122 sk.). Az 1-es számú lapon az egyszótagú formák, *é*, *és*, *a* (amelyek mind a latin *apis*, *apem* származékai) három izolált vidéken jelennek meg: Észak-Franciaországban, Svájcban és délnyugaton, a Gironde területén. Ezek a tények, mondja Gilliéron, nem úgy értelmezendők, hogy a rómaiak csak Gallia bizonyos részeiben rakták le a 'méh' szót, ellenkezőleg. A tények azt mutatják, hogy valamikor a szó egész Galliában ismerős és használatos volt, de a modern úrökben, azokon a vidékeken, ahol ma egy más kifejezés jelenik meg, az eredeti *apis* az idők folyamán különböző újításoknak adta át a helyét. Így például délen a kisebbitő *apicula* vette át a szerepét (ez egyébként a párizsi *abeille*-nek is a forrása), vagy más idiomatikus kifejezések léptek a helyére, mint pl. *mouche à miel* 'méz-légy'. A 320-as lap feltárta, hogy a latin *gallus* 'kakas' szó helyére a Gascogne északi részében különböző kifejezések nyomultak be, mint 'fácán', 'vikárius' (annyi mint sztároszta), vagy akár *pullus* 'csirke', mégpedig azért, mert ezen a vidéken a szóvégi *ll*-ből *t* lett, úgyhogy az eredmény *gat* volt, ami a már létező *gat* 'macska' szóval esett egybe, és így egy kellemetlen „homonymie fâcheuse”-hez vezetett, egy szerfölött bosszantó hangazonossághoz, amelyet az udvar két ilyen fontos lakójánál okvetlenül el kellett kerülni. Ez a példa azt is mutatja, hogy egy tisztán fonetikus változás sokszor elfajuláshoz vezet (patológiához: fr. *pathologie*), amelyen csak egy gyógy módszer (*thérapeutique*) segíthet.

A varázsló varázseszközei, az atlaszlapok és szinkrón tanulságuknak diakrónikus értelemben való magyarázata természetesen sajátos és ellenállhatatlan bővületet fejtett ki a fiatal emberekre, akik valami gyümölcsöző munkatervet kerestek. Egy ilyen új útnak a feltárása azért is volt időszerű, mert a régi utak, vagyis a hangok, formák, sőt még a szintaktikus sajátságok kutatása is, kiszáradóban voltak, és a századvég nagy betegsége, a kilátástalanság ezúton kiutat talált. És mégis, noha az új tudomány, a nyelvföldrajz még sok éven át igézte meg bővületével a munkatervre éhes fiatalokat, nem ez az új fejlemény lett az igazi gyógy mód a sikerrel kecsegtető kutatások állandó csökkenésével szemben. Ez végül is a véletlen ajándéka volt.

1916-ban, a háborútól szagatott Európa kellős közepén, egy kis oázisban, aminek a neve Svájc, egy könyv jelent meg „Cours de linguistique générale” címen. A kiadók szerint a könyv Saussure előadásait tartalmazta erről a tárgyról, és Saussure néhány hallgatójának a jegyzetei alapján született meg. Ez az állítás azonban csak félig volt igaz. A könyv második fele egy eléggé ódivatú bevezetés volt a történeti nyelvtudományba, mégpedig az újgrammatikusok elvei alapján. Az újdonság tehát nem ez volt, hanem az, hogy a könyv első fele a szinkrón nyelvészet fontosságát hangsúlyozta, és elismerte annak elsődleges szerepét a történeti irányzattal szemben. Száz évvel előbb, 1816-ban az új nyelvtudomány a történetiség jegyében született meg, és ezzel a leíró nyelv-

tudomány hagyományos vezető szerepe máról holnapra megszűnt. Most, száz év elmúltával a szerepek újra kicserélődtek: a történeti nyelvtudomány egy fokkal lejjebb kapott helyet és ezzel alárendelt szerepet, míg a szinkrón irányzat megint a vezető diszciplína lett, amint mindig is az volt 1816 előtt.

Rendkívül érdekes, hogy Saussure gondolatai erjesztő hatásukat nem Genfben és nem is Svájcban valami más szellemi központjában kezdték kifejteni, hanem Prágában és Amerikában. (A koppenhágai elágazás, az ún. glosszematika a mi szempontunkból nem rendelkezik jelentőséggel, mert nem vezetett semmi további fejlődéshez.)

Prágában egy bizonyos gondolat nyert rendkívüli jelentőséget. Saussure fegyvertárában az egyik legfontosabb fogalompár a *parole*—*langue* ellentéte volt. Ha már most a *parole*-ban (a beszédben) a *signifiant* (a jelentést hordó elem) a ténylegesen produkált hang, akkor azonnal felmerül a kérdés, hogy mi felel meg ennek a *langue*-ban. És mivel a *langue* végeredményben egy szabálygyűjtemény, a *parole*-ban produkált hang megfelelője a *langue*-ban szintén egy szabály lesz, amely a hang formálását írja elő; ennek megjelölésére a *fonéma* műszó került forgalomba, s a tudományág neve *fonológia* lett.

A prágai iskola nagy figyelemmel tanulmányozta Saussure tanának valamennyi aspektusát, de nem kétséges, hogy diszkusszióiban a fonológiának kiváltságos helye lett, és hogy számos kutató számára a prágai fonológia volt az az újdonság, ami új utakat és lehetőségeket nyitott meg.

Amerikában Bloomfield strukturalizmusában mutatkozott meg Saussure eszméinek megtermékenyítő hatása. *Language* című műve 1933 óta hatalmas befolyást gyakorolt az amerikai nyelvtudomány fejlődésére nemcsak a fonológiában és a morfológiában, hanem a szintaxisban is, noha a 12. fejezet, amely kifejezetten ezen ággal foglalkozik, alig tartalmaz valamit, amit még ma is a szintaxis körébe eső jelenségnek tartanánk.

De a lényeg az, hogy mind Európában, mind Amerikában a megújhodott nyelvtudomány fő figyelmét megint a hangoknak és formáknak szentelte, mint a XIX. században. És mint a XIX. században, úgy most a XX. század első felében is a kimerítő foglalkozás ezekkel a problémákkal megint a megoldatlan kérdések csökkenéséhez, illetve eltűnéséhez vezetett. Az ötvenes évek közepén megint úgy tűnt, hogy a kutatók már megoldották az összes problémát, és a tudósokat megint a régi kérdés mardosta: *hová mehetünk innen?*

Mint ismeretes, ez alkalommal a válasz nem valami eddigelé soha nem hallott irányba mutatott (mint előzőleg a nyelvföldrajz formájában), hanem a mondattan területének hihetetlenül alapos átdolgozása irányába. Persze nem volna egészen helyes a Chomsky-iskola működését kizárólag a mondattan művelésére leszűkíteni, de nem kétséges, hogy az iskola és mestere elsősorban ezt a területet kultiválta, és itt nyitott meg új lehetőségeket azzal, hogy új és termékeny terveket terjesztett elő.

Nekem úgy tetszik, hogy a nyelvtudomány fejlődésének ilyenén interpretálása azáltal kap a helyessége ügyében perdöntő bizonyítékot, hogy amikor a mondattani kutatás lehetőségeit megint a kiszáradás veszedelme fenyegette, egy kiút a posztszintaktikus mezőnyben nyílt meg: a mondat helyére a szövegnek kell lépnie, a szöveget kell ezentúl ugyanazokkal a módszerekkel, ugyanazzal az önfeláldozó odaadással tanulmányozni, mint ennekelőtte a hangot, a formát és a mondatot.

Lehetséges persze, hogy a szövegnyelvészet lehetőségei ismét lassan kiszáradnak és kimerítődnek. Pillanatnyilag ez a veszély nem látszik nagyon

közelinek. Ennek ellenére most visszatérhetünk ahhoz a kérdéshez, amit fejtegetéseink kezdetén vetettünk fel: ezek a nagyszámú irányzatok és irányváltoztatások, amelyeket a modern nyelvtudomány közel két évszázados története hozott elénk, úgy értelmezhetők-e, hogy összességükben egy bizonyos jelentőségteljes valamit lehet látni? Lehet ezt a cikcakkos kalandozást mint egy racionális egészet interpretálni?

Én nem ismerek egy határozott választ, és még kevésbé válaszokat ezekre a kérdésekre, és hálás leszek, ha hallgatóim sorából egyesek, akik az anyagot jobban ismerik és világosabban áttekintik, felvilágosítanak, és rámutatnak a válaszokra. De egyelőre úgy fogok tenni, mintha e kérdésekre e pillanatban nem volna válasz, és meg fogom próbálni azokat a gondolatokat előterjeszteni, amelyek az én elmém színe előtt jelentkeztek, amióta először fogalmaztam meg magamnak ezeket a kérdéseket. Persze a kutató azt gondolná, hogy válasz azokban a művekben keresendő és ott található, ahol tudósok a nyelvtudomány történetét az utolsó két évszázad keretében tárgyalták. Szeretnék röviden egypár ilyen kísérletet megemlíteni.

a) 1961-ben CHARLES C. FRIES, hosszú ideig az angol nyelv professzora Ann Arborban, de akkor már emeritus, három korszakot vélt felfedezni (művéhez l. PETER HOWARD FRIES (ed.), *Toward an understanding of language: Charles C. Fries in Perspective*. 1985.): 1. 1825—1875: a kezdeményezők Rask és Grimm; e korszakot a nyelvek közti genetikai viszonyok kutatása és a nyelvtörténet kezdetei jellemzik. Ebben a korszakban kezdődtek meg a nagy történeti szótár-vállalkozások — 2. 1875—1925: 1875-ben Karl Verner cikke és Leskien (valamint más újgrammatikusok) munkája az eddiginél sokkal nagyobb szigort vezetett be a hangváltozások ügyében. Ugyancsak ebben a korszakban jelent meg a fonetika, a nyelvföldrajz és az íratlan nyelvek írásbeli rögzítése és analízise. — 3. 1925-ben Sapir „Sound Pattern in Language” (Hangmodell a nyelvben) c. cikke és Saussure előadásai Svájcban (!) elindították a strukturáliszmust Amerikában és Svájcban. — Ezt a korszakfelosztást csak azért mutattam be, hogy hallgatóim is lássák, milyen hihetetlen próbálkozásokkal találkozhat az ember; hiszen Fries a maga idejében komolyan veendő tudósnak számított (vö. SZEMERÉNYI, *Richtungen der Modernen Sprachwissenschaft*. II. 1950—60. 1982. 30—7).

b) Az 1986-ban meghalt bolgár indogermanista, VLADIMIR GEORGIEV (1908—1986) egy nagyon hasonló korszakbeosztást terjesztett elő, amely az indogermán nyelvekre volt korlátozva, és megbízhatóbb alapokra épült: 1. 1816—1870: Bopp, Rask, Grimm, le egészen Schleicherig és Fickig. — 2. 1870—1916: Az újgrammatikusok. — 3. 1916—1980: A hettita nyelv megjelentése óta.

c) Jómagam a Freiburgban 1966-ban tartott székfoglaló előadásomban egy egészen másfajta periodizálást kíséreltem meg (SZEMERÉNYI, *The new look of Indo-European — Reconstruction and Typology: Phonetica* 17: 66 — sk.): 1. A XIX. század: a német tudomány vezet. — 2. 1939-ig: a francia tudomány vezet. — 3. 1945—1965: az amerikai vagy talán az angolszász tudomány vezet.

Előadásomban nem éreztem magamat eléggé biztosnak a tekintetben, hogy a következő évtized még mindig Amerika vezető szerepének a jegyében fog-e állani, vagy pedig már valami más nemzet, például a Szovjetunió vette át a vezető szerepet. De egy tavaly megjelent cikkemben (*Diachronica* 6: 237—69) a következő jóslatot kockáztattam meg: tekintettel a közelmúltban

Közép- és Kelet-Európában lezajlott eseményekre, amelyek még nem jutottak el végpontjukig, ma inkább úgy hiszem, hogy Amerika továbbra is megtartja a vezető szerepet.

d) Az Amerikában élő, de Finnországból származó RAIMO ANTILA szerint a nyugati nyelvtudomány története három periódusra osztható: 1. a praestrukturalista vagy hagyományos kor; 2. a strukturalista kor; 3. a generatív-transzformációs nyelvészet kora. Úgy látszik, hogy az első kor a modern nyugati nyelvtudomány első századát is magában foglalja.

e) HANS-MARTIN GAUGER az általa kiadott Einführungban (1981. 45—69) hét fázist vélt felismerni: 1. A hősor: Bopp (1816), Rask, Grimm, Diez etc. — 2. Schleicher — a főmű a Compendium, 1861. — 3. Az újgrammatikusok, 1878. — 4. Saussure, Cours (1916); három iskola: Prága (1926—), Koppenhága (1931—), Genf (1932—). — 5. Leonard Bloomfield, 1933. — 6. Noam Chomsky, 1957, 1965. — 7. Az utolsó korban legjobb GAUGER szerint „die gegenwärtige, ziemlich uneinheitliche Situation zusammenfassen. Sie ist gekennzeichnet einmal durch das Scheitern des generativen Modells, . . . zum anderen durch die vielfältigen Erfahrungen mit den verschiedenen Spielarten des »klassischen« Strukturalismus”.

Az itt bemutatott periodizálások legtöbbje olyan kevés világot vet a problémára, annyira csontvázszerű, hogy könnyen félrevezethet. Az egyetlen, amely a közölt részletek révén még egy elevenebb képet tud közvetíteni, az GAUGER kísérlete. De mindegyik csak egymást követő sorokat ad, egyik sem próbál meg belső összefüggést felfedezni. Az én véleményem szerint azonban egy ilyen összefüggés, egy ilyen koherencia félreismerhetetlen.

Az első század (1816—1916) a történeti nyelvészet jegyében áll. Kezdetét a leíró nyelvészet két évezredes hagyományával való kíméletlen szakítás jelzi. A hang és forma problémáinak egyre precízebb megtárgyalása révén végül is két alapvető tud biztos alapokra helyezni: a hangtörvényt és az analógiát. Sokszor hallani, hogy ezeket az elveket már Schleicher ismerte. De ha az ember nemcsak a szavakat, a kijelentéseket nézi, hanem a gyakorlatot is, akkor nem lehet fel nem ismerni, hogy mennyire más volt az a nyelvészet, amit az újgrammatikusok teremtettek meg a hetvenes évek végén, és amelyet ők a következő évtizedekben igazolni és egy mind impozánsabb anyagon koherens formában nyújtani próbáltak. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a XIX. század végén a szintaxis is felzárkózott a hang és forma területeihez.

Ugyanakkor a modern nyelvjárásokon nyert megfigyelések korrekciókat követeltek a szakma alapelvének, a kivétel nélküli hangtörvénynek az értelmezésében; némelyek egész általánosan kételyeket éreztek e törvény realitása dolgában. A vészjelek nemcsak vetélkedő mozgalmaktól jöttek, mint a nyelv-földrajz, vagy az elméletileg kevésbé fenyegető Wörter und Sachen iskola, vagy akár a Vossler-féle idealista iskola. Sokkal veszélyesebbek voltak azok a jelek, amelyek belülről jöttek: a kiszáradás lassú folyamata, az érdekes — s mi több —, izgalmas problémák elapadása, az az állapot, amelyet Meillet oly világosan ismert fel és írt le. Érdemes itt idézni (OLGA AMSTERDAMSKA, The development of linguistics from Bopp to Saussure. 1987. 92, 282 alapján) egy szociológus általános érvényű megfigyelését: „Large-scale shifts in scientific perspective are often associated with the exhaustion of the capacity of the then-current doctrines to generate new research problems that can be solved successfully within the existing framework.” (M. MULKAY, The social process of innovation. Macmillan, 1972.)

Mi történik mármost, amikor egy tudományágban az öregedés jelei félreismerhetetlenek? Különböző s nem okvetlenül mindig új ideák jelennek meg a színen, amelyek egy halálra menő küzdelembe kezdenek a régi ideákkal, és néha még vetélkedő új ideákkal is. A küzdelem a túlélésért folyik, sőt sokszor a győzelemért.

Tisztán elméletileg, mint már jeleztem, a nyelvföldrajz, a Wörter und Sachen irányzat vagy az új indogermán nyelvek megérkezése mind számíthatnak volna mint ilyen ideák. De ezek mind zsákutcáknak bizonyultak, a győzelem nem nekik jutott osztályrészül. A győzelmet az a gondolat nyerte el, amely a modern nyelvészet megszületésekor elvesztette ugyan a trónját, de nem halt meg egészen. A saussure-i Cours kiadói valami páratlan, egyedülálló tettet valósítottak meg: ők Saussure ideáit, mint például *langue—parole—langage, signe—signifiant—signifié, l'arbitraire du signe, système, synchronie—diachronie* stb., egy jól átgondolt épületbe illesztették be, ahol csak arra vártak, hogy olyan jelöltek lépjenek fel, akik a kemény munkától nem riadnak vissza, de a XIX. század gondolatait elavultaknak találják. A Cours aránylag gyors sikere szerintem nem kis részben még egy külső körülménynek volt köszönhető, amely azonban igen fontos szerepet játszott, tudniillik, hogy francia nyelven íródott. 1918-ban a francia nyelv a győztes nemzetek egyik nyelve volt, mégpedig azé a nemzeté, amely a legenergikusabban lépett a németellenes politika útjára. A francia nyelv tehát ebben a konstellációban örömmel üdvözölt alternatíva lett a német nyelv mellett, amely eddig vezető nyelve volt a nyelvészetnek, de most a vesztesek nyelvévé süllyedt le. A történelemnek egyik keserű ironiája volt az, hogy a francia nyelvnek ez a kiemelkedő szerepe csak rövid életű lehetett: alig húsz évvel később az angol vette át a vezető szerepet.

És mi történt most, hogy a szinkronia megint elfoglalhatta trónját, amit száz évvel előbb oly nagy hirtelenséggel veszített el? Ami történt, az tulajdonképpen egészen váratlan és lélegzetelállítóan izgalmas volt: az első század ciklikus fejlődése megismétlődött, de ez alkalommal talán még tökéletesebb formában, mint előzőleg, és a világtörténet általános tendenciájával egybehangzóan mind sebesebb iramban. Annak, hogy a saussure-i ideákat Prága vette birtokába, az lett a következménye, hogy a fonéma és fonológia lettek a tan centrális elemei, de egy fontos különbséggel. A prágaiak mélyreható kutatásai nem álltak meg a hangnál mint végső nyelvi egységnél. Ellentétben az első századdal, amely a hangot oszthatatlan egységnek tekintette, a prágaiak ezt az egységet elemeire bontották: a *distinctive features*, a megkülönböztető vonások elindultak győzedelmes útjukon.

Az amerikaiak elég lassan fogadták csak el ezeket az újításokat, de végül is az ötvenes években Jakobson növekvő jelentősége következtében Amerika is elfogadta ezeket a felismeréseket. Hozzájárult még, hogy időközben (tulajdonképpen már Bloomfield Language-ének megjelenése óta) a forma is mind finomabb és precízebb analízis tárgya lett. Mint az első században is, hang és forma megint alapvető nyelvi élményeknek bizonyultak.

De ez alkalommal, mihelyt a hang és forma lehetőségei kimerítettnek látszottak, a szintaxis minden halogatas nélkül elfoglalta jogos helyét, még-hozzá a már megszokott alapossággal. Egy új tünemény, amely az első században még ismeretlen volt, abban állt, hogy amikor a szintaxis lehetőségei is kimerítettnek látszottak, a láthatár azonnal kijebbe tolódott, hogy helyt adjon a mondaton túl a legközelebbi magasabb egységnek, a szövegnek. A két első század munkáját tehát a következő formában szemléltethetjük: 1. század:

diakronia — hang, forma, szintaxis; 2. század: szinkronia — hang, forma, szintaxis, szöveg. E két sor persze nem adhat kimerítő képet az állandóan növekvő nyelvtudományi tevékenységek változatosságáról, de eléggé világosan mutatja azokat a belső törvényszerűségeket és kényszereket, amelyek a nyelv struktúrájából születnek meg, és amelyek nem engedik meg, hogy a kutató fáradozásaiban túl messze távolodjék el tőlük.

E kényszerek minden valószínűség szerint alig válnak tudatossá a kutatóban. Ennek kétségkívül elsősorban az az oka, hogy bármely pillanatban több új idea jelentkezik lelke udvarában, hogy figyelmet ébresszen és az első helyet vívja ki; de persze nem mindegyiknek van esélye. Így például nem lehet tagadni, hogy 1877-ben, amikor Brugmann az utolsó simításokat végezte később oly sikeres manifesztuma szövegén, a hangoknak egy új funkcionális felfogása már útban volt, mégpedig két irányból: egyfelől Henry Sweet tollából, aki Oxfordban volt fonetikus, és mintaképe lett Henry Higginsnek, a vakmerő nyelvtanítónak Bernard Shaw Pygmalionjában és az abból született *My fair lady* nevű musicalben; másfelől Schleicher lengyel tanítványától, Jan Baùdoun de Courtenaytól. De a fonológia órája még nem ütött.

Másrészt az is igaz, hogy a Kuhn-féle paradigmaváltozás elméletének megfelelően, az újításokat nem mindenki fogadja el egyszerre, hanem elsősorban a fiatalabb generáció, míg az idősebbek a régóta megszokott modorban folytatják munkájukat. Néhány évvel ezelőtt nekem is meg kellett tanulnom, hogy jómagam az indogermanisztika területén kifejtett munkámmal az utolsó még küzdő bölény vagyok (SZEMERÉNYI, *Scripta Minora* I, XVI). Sőt azt is meg lehet állapítani, hogy az újítók maguk sem mindent látnak új színben. JABERG 1916-ból származó véleménye Gilliéron és Saussure működéséről különösen érdekes ebben az összefüggésben (KARL JABERG, *Sprachwissenschaftliche Forschungen und und Erlebnisse*. 1937. 126 sk.): „beide haben in ihren wissenschaftlichen Lehrlingsjahren eine gewisse Summe von Grundanschauungen und Kenntnissen aufgenommen, an denen sie festhalten in den Fragen, die ihrer eigenen Forschung ferner liegen. Daraus erklärt sich die eigentümliche Erscheinung, dass, diese beiden Neuerer bei einzelnen Problemen noch eine um mehrere Jahrzehnte zurückliegende traditionelle Anschauung vertreten. So steht de Saussure in der Lautgesetzfrage . . . noch durchaus auf dem Standpunkt der junggrammatischen Schule der 80-er Jahre . . . Ein Name wie Schuchardt wird in seinem Buche nie genannt. Der Kontakt mit den Resultaten der modernen Dialektforschung, speziell auf romanischem Gebiet, fehlt vollständig: die Bedeutung des *Atlas linguistique de la France* und der darauf basierenden Arbeiten Gilliérons scheint de Saussure nicht erfasst zu haben”.

Én magam 60 évvel később, de Jabertől függetlenül hasonló felfedezésre jutottam a kutató pszichológiája és a tudományos felfedezés lefolyása dolgában (SZEMERÉNYI, *Das griechische Verwandtschaftsnamensystem*. 1977. 390, ill. *Scripta Minora* 1460): „Wir alle lernen eine Menge wissenschaftlicher Wahrheiten während unserer Lernzeit. Später entdecken wir, dass nicht alles stimmt, aber — und das ist die Pointe meiner Bemerkung — nur Schritt für Schritt”.

Ha a történeti fejlődésnek ez az értelmezése helyes, akkor az a kérdés, hogy egy áttörés forradalomnak számíthat-e vagy sem, sokat veszít abból az élességből, amivel ezt a kérdést sokszor vitatják. Amint ismeretes, az újgrammatikusok magukat nagy újítóknak képelték; de újabb időkben sok szó esett

erről az áttörésről és arról, hogy valóban forradalmat indítottak-e el. PISANI és KOERNER viszont ismételten próbálták Schleichert mint a nagy forradalmárt odaállítani és az újgrammatikusokat mint kiskaliberű követőket értékelni. Egy üdítően tárgyilagos megvitatása a kérdésnek GAUGER-nél (i. m. 53 sk.) található.

Hasonló nézeteltérés uralkodik Chomsky érdemeinek a megítélésében. Követői eleinte meg voltak győződve, hogy Chomskyval, de különösen „Syntactic structures” című művével (1957.) igazi forradalom zajlott le. De újabb időkben sok támadás érte ezt a nézetet is, sőt a p a l o t a f o r r a d a l o m j e l z a v a i s hallható volt, vagyis hogy a hatvanas években a t r a n s z f o r m á c i ó s i s k o l a k ö v e t ő i n e k sikerült a hatalom gócpontjait elfoglalni. Én magam úgy vélem, hogy Newmeyer (akitől az idézetek származnak, I. FREDERICK J. NEWMAYER, Has there been a 'Chomskyan revolution' in Linguistics?: *Language* 62: 1—18) sikerrel védte meg a forradalmi tézist, de talán az ügy érdekében érdemes Malmbergnek, az ismert svéd fonetikusnak egy 1973-ban Párizsban tartott előadásából idézni, amelyben erről és néhány más problémáról eléggé elütő nézetet terjesztett elő (BERTIL MALMBERG, *Linguistique européenne et linguistique américaine à la lumière du débat actuel: Moderna Sprak* 67: 359—75): „Je dis toujours à mes étudiants que la troisième grande révolution en linguistique — si la saussurienne est la deuxième — n'a pas eu lieu avec la parution des *Syntactic structures* de Chomsky de 1957, mais avec la *Kindersprache* de Jakobson, 16 ans plus tôt. C'est celle-là qui implique le changement de perspective, le passage du particulier et du spécifique au général et à l'universel. En réalité, nous avons vu qu'il était mal à propos de parler de révolution avec référence au 'Cours' de Saussure et qu'en réalité ce livre était le point culminant des expériences d'un comparatiste. De la même manière, je voudrais souligner que la grammaire générative de Chomsky n'implique nullement une révolution dans la linguistique.”

Visszatérve ennek az előadásnak a fő téziséhez, úgy hiszem, leszögezhetjük, hogy a modern nyelvtudomány közel két évszázados története nem elszigetelt időszakok összefüggés nélküli egymásutánja, hanem nagyon is szorosan összefüggő sorozata azoknak a lépéseknek, amelyekkel a kutatás egyre megszemből előremérészkedik, és ha egy terület lehetőségeit kimerítette, akkor a következőbe nyomul elő. Hogy melyik ez a következő terület, azt a nyelv szerkezete határozza meg. A két század szembeszökő parallelizmusát nem lehet többé tiszta véletlennek tekinteni; ellenkezőleg; nem volt más lehetőség arra, hogy a kutató tovább haladjon. A sorsdöntő lépés — miután a diakrónikus kutatás nem tudott többé előremenni — egyszerűen abban állott, hogy a szinkrón nyelvészet visszakerült a trónra.

Sokan úgy érzik, hogy ez a mi korunk is vége felé közeledik. Ha ez igaz, akkor be kell vallanom, hogy nem tudom, hol és hogyan fog egy új kezdet előbukkanni. De abban biztos vagyok, hogy ez nem lesz a vég, hogy egy újabb kezdet fog megint parancsolóan fellépni. Az új kezdet a piactéren felajánlott alternatívák közül többségi választással fog megszületni, és azok, akik ezt a szelekción fogják választani, munkájukban megint a szakmájuk belső törvényszerűségeihez fogják tartani magukat.

Széchenyi a nyelvről és az anyanyelvről*

1. Széchenyi Istvánnak a nyelvhez fűződő viszonyát kétféle vonatkozásban lehet vizsgálni. Egyfelől elemezni lehet konkrét nyelvhasználatát, mely műveiben ránk maradt; másfelől lényegre lehet tenni a nyelvről szóló elvi nézeteit. Mindkét témakör rendkívül gazdag problematikát rejt magában, s csak sajnálattal lehet megállapítani, hogy a nagyon bő Széchenyi-szakirodalomban ezek a témák eléggé szerény helyet foglalnak el, távolról sem mérítve ki azokat a hatalmas lehetőségeket, amelyeket nyújtani tudnának. Széchenyi írói vénájáról ugyan GYULAI PÁL szép, tartalmas esszében emlékezik meg (Gróf Széchenyi István mint író. Bp., 1898.), de inkább csak műveinek tartalmi gazdagságát és stílusának hangulati árnyaltságát taglalja. Szorosabb értelemben vett nyelvi sajtóságairól leginkább csak VISZOTA GYULA egyik tanulmánya (Széchenyi első négy művének nyelvéről: Magyar Nyelv XII, 49—63, 103—13, 150—9, 195—207) érdemel említést, de ez is csak leszűkített tárgykörben mozog, annak a szó- és kifejezőkészletnek az egybevetését tartalmazza, amelyben Széchenyi és kézíratainak tőle felkért javítói különböztek. De Széchenyinek szerfölött jellemző, különleges, egyéni stílusa, német, francia és magyar nyelvű szövegeinek ebbéli egybevetése, a magyar nyelvű műveiben világosan kirajzolódó időbeli változás, a nyelvújítás rá gyakorolt hatása és megannyi más vizsgálatra érdemes nyelvi kérdés mindmáig úgyszólván teljesen feltáratlan maradt. Talán még feltűnőbb a nyelvről szóló nézeteinek igen kevéssé felidézett volta. TOLNAI VILMOSnak egy 1912-ben írt, csak néhány kitélet érintő cikke (BpSzle. CLXXIX, 147—66) mellett úgyszólván csak szórványos említések bukkannak föl e vonatkozásban. Pedig ez a kérdéskör éppen tudománytörténeti szempontból különleges figyelmet érdemel, nemcsak azért, mert Széchenyi erre szinte minden művében sokszor nyomatékkal visszatér — nemegyszer oly bő fejtegetésekkel is, mint a Világban, a Hunniában és akadémiai megnyitó beszédeiben —, hanem azért is, mert többrendbeli témafelvetéseiből a nyelv dolgairól mélyen és tanulságosan gondolkodó ember eszmevilága tárul föl.

Mivel számomra a Széchenyi-életműből ez a tudománytörténeti aspektus a vonzóbb, és mivel a jubileumi alkalomhoz is ennek fölmerítését látom illőbbnek, arról szeretnék a következőkben szólni, milyen fő téziseket fogalmazott meg Széchenyi a nyelvről általában és a magyar nyelvről különösen. Talán mondanom sem kell, hogy az a hatalmas méretű ismeretanyag, amely e körben írásaiiban felhalmozódott, egy jellegénél fogva is korlátozott terjedelmű közleményben nem fejthető ki tüzetesebben. Ezért a legfontosabbnak látszó problémákban is csak tömör foglalatokra szorítkozhatom.

2. Széchenyi nyelvi vonatkozású megnyilatkozásai — bármennyire változatos résztémákra is bonthatók — végső soron egy szálra, egy gondolati magra fűzhetőek föl. Ő a nyelvet általában és benne az anyanyelvet elsősorban

* Ilyen címen a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Széchenyi-emlékülésén tartottam előadást 1991. május 7-én. Ennek szövege „... Ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében...” cím alatt jelent meg a Magyar Tudományban: XXXVI [91/8], 940—46. Jelen közleményem nem azonos a fent említettel: a témának annál lényegesen bővebb, bár természetesen itt sem teljességre törekvő kibontása. De talán alkalmas lehet arra, hogy folyóiratunk se menjen el szó nélkül Széchenyi István születésének kétszáz éves fordulójára.

politikai szempontból tekinti, mindig abból kiindulva, hogy miben, mennyiben segíti a társadalmi haladást. Ebből az alapállásból következik, hogy bármilyen nyelvi kérdéshez szól is hozzá, fejtegetései sohasem öncélúak, nem a nyelvnek szorosabban vett törvényszerűségei, nem szerkezetének sajátosságai érdeklik, hanem a nyelvben eszközt lát a közjólét, a közboldogság, a közértelmesség, a közműveltség eléréséhez, illetőleg magasabbra emeléséhez. És bár ebbéli gondolatvilágának háttérében mindig ott van az egyetemes emberi eszme és érdek, saját helyzetéből, nemzeti hovatarozásából, korának történeti körülményeiből, politikai—művelődéspolitikai törekvéseiből következően nézetei legfőképpen a magyarság és a magyar nyelv tigei köré tömörülnek: a nemzeti érvényesülés, felemelkedés érdekkörét célozzák.

Persze az a tény, hogy Széchenyi a nyelvben elsősorban politikai eszöközt lát, nem jelenti azt, hogy a nyelv sajátos, belső problematikája teljesen kiesik nézőpontjából. Megnyilatkozásai abban a tekintetben igenis „nyelvészetiiek”, hogy a nyelv dolgait nemcsak kívülről, felszínesen látja: utalásai nagyonis konkréték mindazon esetekben, amikor erre politikai céljai érdekében szüksége van. Szavaiból ismételtén kitűnik, hogy sok mindent ismer kora nyelvtudományi nézeteiből, van áttekintése a magyar nyelvújítás kérdésfölvetéseiről, és nem idegenek töle külföldi, főként német és francia nyelvi-irodalmi mozgalmak eseményei és eszméi sem.

3. Széchenyinek egyrészt elmélyült, filozofikus eszmevilágából, másrészt a nyelvnek politikai-művelődéspolitikai eszközként való tekintéséből következik, hogy vonzzák a nyelv olyan általános kérdései, mint annak mibenléte, szerepe, célja. Tételesen megfogalmazva is hangoztatja, hogy a nyelv az emberi életnek nemcsak fontos tartozékai, nélkülözhetetlen velejárói között tartandó számon, hanem ott különleges státusa van: a legfőbb célnak, a társadalmi előmenetelnek, hatékonyság-növelésnek, az emberiség jobblétének: a „közboldogságnak” egyik legelsőbbrendű segítöje (V. 245, 257; A.¹ 161).¹

Minden egyes nyelv — mondja — „egy karika azon láncolatban, melynek fókain a tökéletesség felé emelkedik az emberi nem” (Hu. 69). Visszatéröen fejtegeti, hogy az emberiség fejlődésének a nyelv fejlődése történetileg is nemcsak elválaszthatatlan kíséröje, hanem egyszersmind biztosítéka is volt, saját szavával élve ez volt az az „emelyü”, s az a jelenben is, amely-

¹ A Széchenyi-idézeteket az elérhető legkorábbi, illetöleg legfilológikusabb kiadványokból vettem. Helykímélés céljából mind a szószertint idézett szövegek, mind az egyéb utalások leöhelyeit erősen rövidítettem. Íme e rövidítések feloldása: A.¹ = A' magyar Academia körül [Széchenyi 1842. évi akadémiai megnyitó beszéde]; Gróf Széchenyi István összes munkái VI/1. Kiad. VIZOTA GYULA. Bp., 1927. 149—96. — A.² = Széchenyi akadémiai beszéde az 1844. évi közgyűlés megnyitáson: VIZOTA i. m. VI/20. köt. 441—9. — A.³ = Széchenyi akadémiai beszéde az 1846. évi közgyűlés megnyitáson: VIZOTA i. m. VI/20. köt. 663—70. — C.¹ = Széchenyi három cikke (Vieuxtemps) a Jelenkor 1843 március 30, ápr. 9 és 27-iki (25., 28., 33.) számaiban: VIZOTA i. m. VI/1. köt. 479—513. — C.² = Széchenyi tervezett, de meg nem jelent cikkei 1841—3. Magyar nyelv: VIZOTA i. m. VI/1. köt. 761—3. — D. = Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. III. Blick és kisebb döblingi iratok. Kiad. TOLNAI VILMOS. Bp., 1925. — G. = Gr. Széchenyi István: Garat. 1842.: VIZOTA i. m. VI/1. köt. 33—148. — Hi. = Gróf Széchenyi István: Hitel. Pest, 1830. — Hu. = Gróf Széchenyi István, Hunnia. 1835. Kiad. TÖRÖK JÁNOS, Pest, 1858. — K. = A' Kelet népe. 2. kiadás. Pozsony, 1841. — N. = Gróf Széchenyi István naplói. III. köt.: VIZOTA i. m. XII. köt. Bp. 1932. — S. = Gróf Széchenyi István: Stadium. Pest, 1831. — V. = Gróf Széchenyi István: Világ. Pest, 1831.

nek segítségével a nemzetek állapota magasabb fokra juthat (V. 255; K. 54; C.¹ 762).

A nyelvnek mintegy örök érvényű jellegét, az emberi életben betöltött funkcióját, valamint a nyelv és a társadalom fejlődésének kölcsönhatását így fogalmazza meg: „Minden öregkorra mutat, csak a nyelv nem. Ha mindazt lassanként felfedezem, a mi még benne rejlik, reménységár villan lelkemen át, úgy tetszik nékem, hogy valaha még teljes létre jut! De felvirágozhat-e egy nyelv anélkül, hogy a nép is felvirágozzék? A nyelv magával ragadja a népet.” (N. 1827. aug. 29.)

A nyelvet mint segítő, felemelő eszközt különben is a legszorosabb összeforrottságban látja a használó emberrel; kedvenc eszméje a nyelv és a lélek kölcsönösen meghatározó viszonya, „lélek”-en az ember gondolat- és érzelmvilágának egységét értve, „. . . nő a' lélek, szó, — 's a' szó, lélek által” — mondja (V. 243). Szinte a modern kommunikáció-elmélet tételét hangoztatja, amikor a nyelv célját a közlőnek és a befogadónak abban a közös érdekében határozza meg, amely a világos gondolati tartalomban és az emocionális érzelmi töltetben jelenik meg: „Mire való a nyelv, az emberi szózat? Mi legfőbb célja? Tán az, hogy hangja szép összerakása arányos etc etc legyen? Ezek szép tulajdonságok — de csak mellékesek. — A szózat főcélja ember-társaimmal mind azt közölhetni, mi veséim leg elrejtettebb redőiben, lelkem leg titkosab rejtekiben ect létez, s pedig olly tisztán, olly hatalommal 's félre nem érthetőleg, miszerint az, mi úgy szollván bennem él — másban tökéletesen folyon át s benne mind azon következményeket szülje, mellyek saját hangulatom, nézetim, cselekedetim okai.” (C.¹ 761.)

E tárgyról szólva sohasem mulasztja el — ez érzelmileg telített lényéből is következik —, hogy a nyelv gondolatközlő szerepe mellett érzelmeltő fontosságát is hangsúlyozza. A nyelv lényege szerinte abban áll, hogy vele „mind azt a' lehető legnagyobb tökéletességgel ki lehessen fejezni, mit a' legnemesb, tanultabb 's legnagyobb elméjű férfiú, vagy asszony ép fejében, romlattlan szívében az idő, tér képzelet 's gerjedelmek határtalanságában, lelki tehetsége szerint gondolhat, érezhet, sejdíthet! S ebben áll a szó vagy nyelv philosophiája . . .” (V. 244; vö. még: uo. 256; A.¹ 165; stb.). A költői nyelv iránti vonzódásában is — amelyre más összefüggésben még visszatérek — nyilvánvalóan benne van, hogy a gondolatok érzelmi telítettségének kifejeződését itt látja leginkább megvalósultnak.

A nyelvnek a kiemelt társadalmi szerepét még úgy is szilárdan vallja Széchenyi, hogy többször is utal belső és külső kihatású korlátaira, kifejezési hatékonyságának gyarlóságára. Szerinte a lélekben sokkal több rejtezik, az ember gondolatai és érzelmei sokkal dúsabbak, tágabbak annál, hogysem akár a legtökéletesebb nyelv is ezeket hiánytalanul vissza tudná adni. A szó inkább csak felszínes tolmácsa lelki érzéseinknek, mint ahogy — hasonlata szerint — a festmény is a természetnek (V. 243; vö. még C.¹ 761). „S ki végre azon szerencsés szerencsétlen — kérdi —, ki egészen ki tudta volna fejezni, a' mi lelkében vala? szerencsés, hogy a' nyelvnek olly nagy tehetségével birt; szerencsétlen, hogy csak olly parányi volt lelkében, a' mit még emberi nyelv is elő tudott rebegni!” (V. 242); „Több van bennünk, sokkal több, mint a' mennyit szóval le tudunk ábrázolni . . .” (uo.).

És mégis — vallja — a szó a léleknek mindezek ellenére egyedüli orgánuma. Ezért nincs más út, mint a nyelv minél magasabb rendű kiművelése. Ideálja egy olyan nyelv, amely a legnagyobb egzaktsággal, definíciális pontos-

sággal, tökéletesen kiképzett racionalitással tudja a társadalmat, annak „közértelmességét” szolgálni. „Mi okbul — mondja az Akadémián — nemcsak lát-szólag, de valósággal sem lehet nemzetnek sürgetőbb és komolyabb tenni-valója, mint nyelvét lehetőleg közel vinni a’ szoros tudományok szabatosságához; mert csak olly nyelvvel, melly ehhez leginkább közelít lehet aránylag legtöbbet legszaporábban saját érdeke körül felvilágosítani . . . Mit aránylag könnyen egyedül kiképzett nyelvvel eszközölhetni; és ekkép ennyi és nem kevesebb felsőbbiséget rejt kiművelt nyelv magában.” (A.¹ 160—1.) Abban az igényében, hogy a nyelv dolgait „a szoros tudományok szabatosságá”-hoz közelítve kell szemlélni, alighanem az is tükröződik, hogy saját korának ismereteit messze megelőzően veszi észre a nyelv és tudománya erősen egzakt jellegét, s talán fölsejlik itt valami a nyelv és a matematika jóval később felismert kapcsolatainak megérzéséből is.

Amikor az emberi haladásnak a szolgálata jegyében oly hön óhajtja, hogy a nyelv racionális egzaktussággal bírjon, már-már az ábrándok világába téved. Fantáziát lát ugyanis egyes európai utopisták azon gondolatában, amely különben nálunk Kalmár Györgynél, Kempelen Farkasnál is megjelenik: hogy tudniillik előállítható egy ideális, bizonyos fokig az egyes nyelvek fölött álló, művi nyelv. Ez iránti elképzeléseit idézi fel, amikor így eszmélkedik: „Minélfogva nem is lehetne most a szabadabb vitatkozás századában, egyes nemzetekre ugy mint a köz emberiségre nézve bármi érdekesb, mint olly nyelvnek szerkesztése, melly, valamint a’ stenographia bizonyosan tökéletesb a’ közönséges írásnál, jöllehet még a’ stenographia is olly felette nagy javításra képes, ugy haladná túl mai nyelveinket mind rövidségben mind szabatosságban; minek kivihetősége egyébiránt éppen nem ütközik a’ lehetőség szabályaival össze, és az emberiség kifejtése nem egy előfutárjának agyán villant már keresztül, kikrül azt szokták mondani: megelőzte nemzedékét” (A.¹ 161). Azt már azonban nem veszi észre, hogy ezen a ponton bizonyos mértékben ellentétbe kerül olyan eszményeivel, amelyeket szintén a nyelvnek az emberi felemelkedésben játszott szerepéről vall; a leszűkített, racionális, művi nyelvnek a kívánalma ugyanis nem áll eléggé összhangban a nyelvi esztétikumnak, a nyelvi emocionalitásnak, a lélek rezdülésének és minél hatékonyabb rezdítésének tőle oly nagyra becsült értékeivel.

¶¶E témakörben a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát is közelebből érinti. Amikor arról szól, hogy minél fejlettebb gondolati szinten birtokoljuk az általa elképzelt, tökéletesített nyelvet, annál hatékonyabbak tudunk lenni a társadalom előbbrevitelében, igen közel áll a mai tudománynak a nyelv és a gondolkodás kölcsönös meghatározottságáról és egymásra hatásáról vallott felfogásához: „. . . mert habár nem is szüli a’ szó a’ gondolatot, hanem a’ mély gondolatbul fejlik az alkalmas szó: még is kimondhatlan varázsszal jár a’ rövid, szabatos, gazdag nyelv . . . igen sok ember csak ugy bír tiszta logika után cselekedni, ha tisztán eszmélhet; tisztán pedig csak akkor képes eszmélni, ha tiszta, határozott szavakba öntheti érzelmét” (A.¹ 193—4).

A kiművelt, hatékony nyelvben szerinte magától értetődőleg a tartalom funkcionális elsődlegessége és fontossága játszik döntő szerepet; a külső forma, csín legföljebb csak hasznos hatékonysági járuléka. Ismételten kárhoztatja azokat, akik a különös hiánya miatt mellőzik, lekicsinylik azok megnyilatkozásait, akik elsősorban a mondanivaló tartalmában jeleskednek: „. . . a lélek tökéletességét azonban belbecsre éppen nem, külbecsre ’s hatásra pedig csak kevésbé nagyobbítja az előadás, írásmód, ’s így a’ valódi érdemet nem határozza el

az: ki mikép szólott, mikép irt? hanem mit szólott, 's mit irt?" (V. 244; vö. még uo. 245—6). E felfogását nyilván az is motiválja, hogy saját kifejezőmódját, általában magyarul tudását formai, külső nyelvi viszonylatokban nem érzi mindenben kielégítőnek, noha erre vágyik, és magát másokkal ellenőriztetve is kifejezetten törekszik. Jellemző erről önkritikus megjegyzése: „... mert jóllehet az író alávetem a' hazafinak, 'a philológiát a' philosophiának, a' szép hangot a' jó 's világos értelemnek: azért mindazáltal az írói tulajdonnak, a' helyes írás, a' szép 's kellemetes hangnak mélyebben nem hódul senki mint én, 's főkép azért, mivel illyesekben felkent 's avatott nem vagyok" (V. 246). Tegyük hozzá azért — GYULAI PÁLAL egyetértve —, hogy a stílus lendületére eredetiségére, hangulatiságra nézve Széchenynek nem volt oka magát nyelviileg elmarasztalnia, még ha az idő előrehaladtával egyre csapongóbbá, töredékesebbé, homályosabbá vált is kifejezőmódja.

Hogy a nyelvi esztétikum iránt — mint már utaltam rá — a közéleti nyelv racionalitásának kívánalma mellett nagyon is volt hajlama és érzéke, arról Széchenyi többrendbeli tanúságot tesz. Szerinte a nyelv leginkább a költőnek áll hatalmában, akinek kifejezőkészsége jelentékenyen fölül áll az átlagos közlőnél, s gyakori elvontságában, homályosságában is fennséges nyelvi produkciókat nyújt (V. 243). „Mennyekbe ragadó költészet nélkül igen is agyagos, poros és sáros volna az emberi nem" — nyilvánítja ki (D. 858). Gyönyörűséggel olvassa Voltaire-t, Rousseaut, Montesquieut, Montaigne-t; a magas dicséret hangján szól a német költőkről: Wielandról, Schillerről, Herderről, Goethéről, az angolok közül elsősorban Byronról és Shakespeare-ről, s természetesen legfőképpen a magyarokról (H. 171; V. 249; stb.). „Berzsenyi, a Kisfaludiak, Vörösmarty, Horváth Endre, Kölcsey, Petőfi, Bajza és számtalan más... már megdicsőült hazafi említésénél vajjon ki az a szerencsétlen, szánakozásra méltó magyar, akinek vére ne lüktetne sebesebben?" — kérdi (D. 858). A költői nyelvhez vonzódását, annak nagyra értékelését talán Berzsenyi verseinek kitüntetett kedvelése példázza leginkább, akivel egyéniségének több rokon vonása is összeköti; kitérő az öröme, amikor felesége Berzsenyi-költeményeket szaval a számára (N. 400).

4. Amikor Széchenyi István a nyelv dolgairól általában, az egyetemes emberi nyelv problematikáját célozva szól, a magyar nyelvnek az ügye ettől nem különül el élesebben, hanem magától értetődően mindig ott van gondolataiban. Mégis, külön is szólnunk kell arról, hogyan tekint Széchenyi az anyanyelv szerepére, miként látja sorsának alakulását, múltját, jelenét és jövőjét, hogyan vélekedik mindenekelőtt társadalmi szerepéről, milyen vonatkozásokban eszmélkedik a vele kapcsolatos teendőkről, magatartásokról.

Mint ismeretes, Széchenyi korának és az azt megelőző évtizedeknek a nyelvkérdés s benne elsősorban az anyanyelv kérdése egyik központi szellemi témája, amely körül — a magyarság akkori történelmi helyzetéből következően — nagy elmék gondolatai éppúgy forogtak, nemes törekvései éppúgy fakadtak, mint ahogy már szinte közéleti sikk volt az ide vágó eszméket refrénszerűen, mélyebb gondolati tartalom nélkül is minduntalan hangoztatni. Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy Széchenyi hangja ebben a kórusban nem egy az átlagból, de még csak nem is ismétlő akár a megelőző legjobbaktól. Ő az anyanyelv szerepének fontosságát, a rá irányuló figyelem szükségességét nem kordivatból, nem öncélúan hangoztatja, hanem ez az ügy politikai-művelődés-politikai eszmerendszerének a szerves része, sőt sarkalatos pontja, minden

vonatkozásában beleillik a nemzeti felemelkedésről, a nemzet ébresztéséről valott felfogásába, erre irányuló igyekezetébe.

Az anyanyelvről szóló nézeteit — mint maga is vallja — „a hazaszeretet nemes érzelmé” uralja és vezérli. A hazaszeretet, amelyet mint mindenkor nemzeti megtartó erőt így jellemez: „halálos álmunk közt, mikor az enyészet habja csaknem össze csapott fölöttünk már, nem egy gyönyörű tulajdonnal, melyet veszünk, azon szent láng is majd elaludt már bennünk, mely minden romlatlan emberi kebelben oly tisztán ég, s melyért, bármily gyermeki érzellemnek gúnyolják is azt a világ hidegen számító cosmopolitái, nincs mit pirulnunk, mert legtöbb magasztos cselekedet mégis innen vette, innen veszi, és innen fogja venni a földön eredetét” (A.³ 664). Az anyanyelvnek mindebben kitüntető helye van. Olyan képzettársítások, mint honszeretet és anyanyelv (pl. V. 96—7; Hu. 69), nemzet és anyanyelv (pl. A.¹ 154, 171; C. 499; N. III, 175) minduntalan visszatérő kitételei. Nézete szerint az anyanyelv oly drága kincs, melynek a nemzeti létre csodálatos, mágikus hatása van (V. 247, 253), amely a nemzet lelke (V. 96—7), amely által a nemzet sajátosság fényben, díszben tündökölhet (A.¹ 954). „Nemzet nemzeti nyelv nélkül képtelen nem-lény” — mondja (Hu. 141).

Saját politikai felfogásának indítékain kívül természetesen a megelőző időknek, valamint saját korának a nyelvkérdés körüli harcai, a korhangulat itt megnyilvánuló felizzottsága ab ovo alátámasztják, hogy miért tartja Széchenyi az anyanyelv ügyét kifejezetten a nemzet sorskérdésének. Az anyanyelv egységének, erejének, védelmének, ápoltsága szintjének jegyében látja történeti szemléletben, a múltra vonatkozóan is annak szerepét oly kiemelten jelentősnek a nemzeti megmaradásban: „S im ezen ereje nyelvünknek . . . tartá fen eddig létünket; 's azon nagy csuda, mellyen olly sokan bámulnak, hogy a' Magyar annyi tenger viszontagság közt nem olvadt még össze más nemzetekkel, nem egyéb mint legtermészetesb következése nyelve erejének, mellyet idegen halandó elgázolni nem képes” (V. 253). Figyelemre méltó, hogy történelmi érvrendszerében az is szerepet kap, hogy a magyarság nyelvi környezetében elszigetelt; rámutat arra, hogy a Kárpát-medencében lakó többi népnek az akkori Magyarországon kívül mindenütt vannak nyelvrokonai, csak mi vagyunk itt magunkra, saját nyelvünk támaszára utalva (Hu. 100); „A magyar azonban e nagy világ terén egyedül áll, s bár éljen, bár vesszen, örömet vele rokonvér nem oszt, könyüket érte rokonvér nem hullat” (uo.; vö. még G. 40, 42).

Több alkalommal is megbecsüléssel szól a magyar múlt nyelvi értékeiről. Külön is hangsúlyozottan emlékezik a szép régi magyar személynevekről, remélve azt, hogy ezek nem mennek feledésbe, hanem tovább „gerjesztik szívünket édesen érzett öröme” (Hi. 74).

A magyar nyelv jogaiért folyó politikai harcok közepette úgy véli, hogy nemzete sorsa továbbra is nagy mértékben függ nyelvének társadalmi-politikai helyzetétől, hiszen az anyanyelv közössége a jelenben és a jövőben is megóvhatja, megtarthatja a magyarságot saját nemzeti mivoltában (V. 329; Hu. 101—2; C.¹ 499; A.¹ 172). „Az egészséges nemzetiségnek pedig — nyilvánítja ki a Hitelben — egy fő kísérője a' nemzeti nyelv, mert míg az fenmarad, a' nemzet is él” (171); ha viszont az anyanyelv gyengül, a nemzetre is aggság és halál vár (uo.). Persze jól észleli az e viszonylatban fennálló kölcsönhatást is: „mint a' nemzet növése 's haladása által a' nyelv is nő 's halad; úgy rejt a' nyelv fiatalsága, kifejtethése 's tágulhatása egy mágusi viszonyhatást magában, melly megint a' nemzetet emeli 's dicsőíti” (V. 246; vö. még A.¹ 165).

Az anyanyelv ügyét mint a nemzet kiemelt fontosságú sorskérdését alkalmasint a Világban fogalmazza meg legélesebben: „ítéletem szerint az, ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében, az pedig, ki ellene szegül sejdítlen — mert nem akarom hinni, sejtve valaki hazagyilkos lehetne — annak halálát reggeti keblében” (254; vö. még 246).

5. Széchenyinek az anyanyelv ügye iránti teljes elkötelezettsége azonban csak úgy kaphat teljes megvilágítást, ha rögtön mellé állítjuk a más, idegen nyelvekkel kapcsolatos felfogását, különös tekintettel a hazai nemzetiségek nyelvhasználatát illető politikai nézeteire. Számára a nyelvkérdés úgy áll a nemzeti problematika középpontjában, ha nemcsak a magyarra vonatkoztatódik.

Amikor szóban és írásban annyiszor kikel a magyar nyelv közjogi helyzetének tisztázása, Magyarországon államnyelvvé emelése érdekében, hogy népünknek — mint mondja — „végre anyanyelvén legyen szabad tanulni, tanítani, honi dolgait vinni, fejedelméhez szólni, s törvényeit írni” (Hu. 149), akkor csupán az országos közéletet akarja a nyelvi érintkezés síkján is mozgásba hozni, az államot akarja működőképesebbé tenni (Hu. 69, 95—7, 131, 166—7, 184, 218; S. 32; K. 58, 64; A.¹ 171, 176; A.² 442, 444). Az államnyelv szintjén, a közigazgatás magyar nyelvhasználatánál azonban véleménye szerint meg kell állni nyelvünk jogainak követelésében, itt határ van a magyarság és a nemzetiségek között (Hu. 52). Bármennyire kiterjedt érvrendszerrel, teljes határozottsággal igényli ugyanis Széchenyi a közigazgatás nyelvének kizárólagosan magyar voltát, ezt az óhaját egyáltalán nem látja ellentétben lenni az ország nemzetiségeinek szabad nyelvhasználatával, ami azok saját, mindennapi életét illeti. A nyelvpolitika kérdésének különösen a Hunniában szentel nagy figyelmet, ott fejt ki legrészletesebben annak a szerinte kívánatos magatartásnak az elveit, amelyet a nyelvhasználat dolgában is a föltétlen türelmesség jellemez.

A nyelvhasználat politikai szempontú toleranciája Széchenyiné mindenekelőtt azt jelenti, hogy az erőszakkal magyarosítani, másokat nyelvileg elnyomni akarók ellen — kik közé Kossuthot és elvbarátait is sorolja — a leghatározottabban fellép, érzékeltetve, hogy minden nyelv kedves, szeretett anyanyelv valamely egyén vagy közösség számára, és ennek érzületében senkit háborítani nem szabad (Hu. 46—7, 106—7, 187; G. 46; C.¹ 495, 506; A.¹ 173, 175, 177). „Mert bár mily csekélységben éreztessük is más nemzetbeliek iránti figyelmetlenségünket, s nyelvük s szokásik becsmérést, megvetését, már oly fulánkot, oly kést döfünk kebelébe, mely hidegvérűnek, nem érdeklettnek tán fájdalomtalan volna, de viszont égetően fáj és tűrhetetlen kínos a nemzetéhez, nyelvéhez hünek” (Hu. 54). Értsék meg már végre a féktelenül magyarkodók is — szólít fel —, hogy mindenkinek a maga nyelve a kedves (Hu. 105; A.¹ 179). Jellemző módon még biztatja is a más nyelvűeket anyanyelvük megőrzésére, használatára; s ha kell, védelmére. Íme erről két jól jellemző idézet: „Tartsa meg anyanyelvét hiven mindenki, otthonitól ne pártoljon soha el, s hordozza keblében, szeplőtlen ártatlanságban sirig gyermekkorának azon szép virágait, melyek soha nem szüntenek meg biborfényt deríteni földi útjára . . . S legyen végre elsőtől utolsóig kiki védje, gyámola önmzetének” (Hu. 105); „Maradjatok tehát Ti honunknak nem magyar lakosi eredetiségtek s nyelveiteknek hűk. Szolgáljátok közös urunkat s a közös hont sajtáságtokban. Beszéljete magatok közt a mikép és hogy tudtok, s ne akarjatok . . . idegen nyelvvel bajlódni . . .” (Hu. 122; vö. még uo. 69; K. 64.)

Kitartóan fejtegeti, hogy ha a magyar nyelvet másokkal is meg akarjuk szeretetni, ha önkéntes használatát az állami működés szolgálatában másoknál is elő akarjuk segíteni, ha az ország népei között ki akarjuk szélesíteni, akkor a semmivel sem igazolható és semmi jóra nem vezető erőszak helyett más utakat-módokat kell választanunk. Ne gondolja azt senki — inti a túlbuzgókat —, hogy bárki magyarrá lesz pusztán azáltal, hogy bizonyos helyzetekben magyarul beszélni kényszerül (C.¹ 480). „A magyar szó még nem magyar érzés” — szögezi le az Akadémián (A.¹ 168). Mindebből magától adódik következtetése: nyelvünk vonzerejét, megtanulásának szándékát ne a külső készítés, hanem csupán saját magának szépsége, kiműveltsége, pallérozottsága, hasznosságának felismertetése növelje (Hu. 52, 57—8; K. 64; G. 46; C.¹ 499; A.¹ 182—3, 186—7). Anyanyelvünk értékét tehát a magunk és a más nyelvet beszélők számára csak belső tulajdonságai tehetik kedveltté és időtállóvá. „A magyar nyelvet — írja — senki vagy felette kevés fogja hajlandóságból s ahhoz vonzó szeretetből gyakorolni magyarokon kívül; valamint egy nyelvet sem, melynek bájai és hasznai nem nagyobbak, mint a magyaré. Az emberiség sok nyelvei közül tudósokat s külön szenvedelműeket kivéve, a többség gyakorlatában mindig azokat tapasztaljuk, melyek bájaik vagy hasznuk által a többieket megelőzik. Ezt mutatja az egykori görög, később latin, újabb francia, s legújabb német és angol nyelv. S e sorok után, úgy hiszem, világosan ki van jelölve, mily egyedüli uton tarthatja magát a magyar nyelv fen, s milyenen gyarapodhatik, vagy mire van elitélve jövendő sorsa.” (Hu. 56—7.)

A nyelvi türelemre intésnek, az erőszakos magyarítás ellenzésének, a nyelvpolitikai óvatosságnak, nyelvünk szépszerével való megkedveltetésének a szükségessége Széchenyi számára annál inkább elsőrendű feladattá vált, ahogy a törvényhozásban a magyar nyelv állami-közigazgatási joga, használata fokról fokra tért nyert, és ahogy — részben ezzel is összefüggésben — a nemzetiségi nyelvi ellentétek is élesedtek. Amikor a Kelet Népeben megelégedve állapítja meg: „semmit sem szorgalmazott vérünk olly állhatatos béketűrőssel, olly szilárd elszántsággal, mint honi nyelvünk ügyét; míg végre hosszas meg nem szűnő esdeklései után kivívta az örök természetűl nyert jogát, és Magyarország lakosinak hivatali nyelve kirekesztőleg a' magyar lön” (58); ugyanakkor ennek az állásnak a józan megőrzésére, minden további elhamarkodott lépés elkerülésére buzdít, rámutatva arra, hogy az e kérdéskörben kialakuló viszályos helyzetet a magyarság jövője érdekében föltétlenül kerüljük el. „Nyelvünk törvényesítése által a' magyarságot illetőleg meglehetősen állásba jutottunk; őrizzük ezt, de tovább a' családi élet köreibe — ha magától jó, hála az égnek — ne kényszerítsük tüzzel vassal, nehogy a' visszahatás' törvényei szerint tüzzel vassal ismét visszavettessünk 's megsemmisíttessünk. Várjunk valamit az időtől is, és mindenek fölött — 's ez a' »józan tactica« — vigyük honunkbani más népekbeli súrlódásinkat olly mezőre, hol mi vagyunk erősebbek 's ők a' felette gyengék” (K. 62).

A reformkor óta sokat változott az idő, a nyelvkérdésben is sok tekintetben máson volt a hangsúly akkor, mint később vagy éppen manapság. De a történeti helyzetekben van hasonlóság is; így nem kell hozzá az aktualitásnak valamiféle előrán cigálása, hogy azt mondhassuk: Széchenyinek a nyelvpolitikai gondolatai — elsősorban a türelmesség, kíméletesség, megértés, segítész viszonylataiban — a Kárpát-medence népei közt éppúgy ma is változatlanul érvényesek, mint másfél évszázada; érvényesek a mi számunkra, s úgyszintén szomszédainknak a magyar nemzetiségek nyelvhasználatához viszonyulására is.

6. A nyelvi türelmesség nála oly elevenen élő gondolata, amely a másságot az emberi közlésben is nemcsak megtűri, de értékeli, sőt adott helyzetekben kívánja is, egy ponton: a latinnal szemben látszólag megtörik Széchenyinnél. Ám ebben is az állam, a társadalom működőképessége előmozdításának a gondolata a vezérlő motívum: ezért csak a magyar nyelv hivatalos, állami nyelvvé tenni kívánó buzgalma, e cél érdekében minden érvet igénybe vevő agitációja értetheti meg azt a különleges viszonyt, ami őt a latin nyelv irányában eltölti. A hivatali, közéleti nyelv terén ugyanis a magyar nyelv teljes jogaiba juttatását nem a némettel, hanem a latinnal látja legsúlyosabban ütközni, s a felsőbb társadalmi szintű, köztéren érvényesülő korabeli hazai nyelvhasználatot tekintve erre természetesen volt is oka. De még annak az objektív helyzetnek az ismeretében is, hogy a magyar nyelv köztéren érvényesülő szerepének elsősorban a hivatali-nemesi használatú latin állt akkor már nagyon is anakronisztikus módon az útjában, s ezért szükségszerű volt teljes vértetű érvrendszerével e nyelv ellen hadakoznia, szinte meghökkentő az a vehemencia, amellyel Széchenyi a Hunniának szinte az egész szövegén keresztül a latin ellen kikel. Az olyan kitételek szinte hemzsegnek itt, hogy a latin szívtelen zsarnok, utálatos békó, természetelleni dajka (36), vámpírként szívja a nemzet véréit, halálos lehetet terjeszt, koporsóba taszítja a magyarságot (38), átka a honnak (71), a teljes enyészet nyelve (183) stb.

Bár a messzibb múltra vonatkozóan elismeri, hogy a latin még szükséges is volt, mert pozitív szerepet játszott a műveltség befogadásában és a tudomány megismerésében (Hu. 38, 183), ez szerinte csak bizonyos ideig hatott élnékítőleg a magyarságra, mert fokozatosan idegen műveltség rabjaivá tette a nemzetet (uo. 36, 39, 142—3), s éppen miatta nem fejlődhetett kellően a magyar nyelv, mert általa „örök parlagra ítélték anyanyelvünket” (uo. 141). A jelenre azonban az állami, közéleti kétnyelvűség teljesen lehetetlen helyzetet teremtené (Hu. 41, 190; G. 41), s ezt csak a latin onnan való kiküszöbölésével, a közhasználatból való teljes száműzésével lehet feloldani (uo. 92, 110). Ez irányú éles kifakadásaira még csak egy példa: „[a latin] mindinkább fagyasztá nemzeti vérünk melegit, míg végre most nemzeti létünkre nézve azon átokká vált, melynél súlyosb, égetőbb, türethetlenebb nemzetet nem epesztett még” (Hu. 38).

A latin nyelv használatának a nemzetre káros voltát — szembeállítva az anyanyelvnek a magyarság életére gyakorolt pozitív szerepével — elsősorban holt, „pangó”, fejlődésképtelen jellegében látja, ami társadalmi-művelődési haladásunkat még úgy is lehetetlenné tenné, ha mindenki beszelné és értené (Hu. 72; vö. még V. 254; A.² 446). A mozdulatlanság nem türesének és a változás föltétlen igényének ütköztetése — melynek gondolatvilágában központi helye van — így teszi a latint Széchenyi szemében a maradiság egyik legkirívóbb jelképévé.

Vannak azonban a latin ellen a magyar társadalom akkori állapotát érintő további érvei is. Ezek lényege abban áll, hogy a latin megosztja, mintegy „kettévágja” a nemzetet (Hu. 36), mégpedig több szempontból is. Megosztja mindenekelőtt a társadalom alsó és felső rétegeit, hiszen a rendi kiváltságot szolgálva, a parasztságot kirekesztve a nemzeti egység „egész kiterjedését” akadályozza (Hu. 217). „Ezen szívtelen zsarnok vágta ketté a nemzet közérdekét — mondja a Hunniában —, s taszítja a szántóvetőt az ártatlan becsmérlett magyarság köreibe is, midőn a nemest az annyira bitorbecsű latin elsőségibe emelte fel; s így midőn a sympathiának legédesb érzelmét gyilkolta,

melyek már rég egybeolvasztották volna a nemesség és parasztság közérdekeit, az egymástóli visszavonás átkit csepegteté századok folytában a nemzet legfelsőbb ereibe. És ezen boldogtalan holt, vampirként még most is szívja nemzetünk hátramaradt életét, s halálos lehelete által még most is gyászba borítja az erőlködő nemzetiségnek itt-ott oly gyéren s halványul fejeledező virágját.” (36—7; vö. még uo. 44—5, 77, 217.) Ugyanide tartozó nemzetmegosztó szerepe a latinnak, hogy a különböző közéleti színtereken különböző nyelven szólásra kényszerít, s így „országos erőművünk legfőbb megakasztója” (Hu. 68). Szétválasztja a latin nyelv továbbá a nemzedékeket is, a szülők nem értik, mit beszél gyermekük és fordítva (Hu. 39). Megosztja a nemeket is, mert a nők nem tudnak latinul, s ezért vagy a műveletlenségbe sülyednek, vagy idegen kultúra felé igyekeznek (uo.; vö. még V. 65). Végül elszigeteli a magyarságot más nemzetektől is, mivel a latinnak már sehol sincs ilyen közéleti szerepe Európában, hiszen másutt a nemzeti nyelvek az általánosak (Hu. 36, 74—6).

Az az erős ellenszenv, amellyel Széchenyi a latinnak a közéleti szerepét szemlélte, kimondottan annak a nyelvnek, pontosabban annak a funkciónak szólt, amely a magyar hivatali nyelv érvényesülését akadályozó tényezőként jelentkezett. Széchenyi azonban — mint láttuk — a nyelvek jelentőségét az emberi életben általában is sokra becsülte, az idegen nyelvek közül is többnek nemcsak ismerője és használója, hanem csodálója is volt, s mint magas műveltségű, európai látókörű ember jól felfogta ő a latin nyelv értékeit is. Csupán a történelmi helyzet, a magyar politikai—jogi viszonyok voltak olyanok, melyek ily heves érzülettel fordították a latin ellen. Indulatokkal teli támadásait ezért csak úgy lehet megfelelően értékelni és magyarázni, ha egyfelől külön is kiemeljük, hogy e vonatkozásban a latin nyelv közéleti szerepe és nem műveltség-hordozó volta szolgált célpontjául; és ha másfelől számításba vesszük az akkori nyelvi—politikai harc felizzott légkörét, továbbá Széchenyi lobbánékony vitastílusát. Némi csúszás csak ott van e téren nézeteiben, hogy vitatkozásának hevében általában mint nyelvet — mint a fejlődésképtelenség, a halottság szimbólumát képező közlési rendszert — kárhoztatja, nem téve különbséget maga a nyelv és annak használati szintje között.

De persze hozzá kell mindehhez tennünk, hogy azon egyébként ritka kivételekben, amikor a latin nyelv ügyét elválasztja a politikai érdekektől, a dolgok higgadt helyükre tétele nem hiányzik álláspontjából. Ezért amikor a latint nem nyelvpolitikai szempontból tette latra, amikor az nem a magyar társadalmi fejlődés, nem a „nemzeti közerőmű” akadályozójának képében munkált gondolataiban, hanem e nyelvet saját értékeiben, az általános emberi műveltség viszonylatában tekintette, hangvétele is átvált. Éppen a Hunniában, ádáz filippikájának legfőbb színterén javasolja a latin nyelvkérdés ilyen megoldását: „Ne késsünk tehát Istenért, s emeljük a régi Rómaiak dicső emlékezetű nyelvét a szent maradványok tisztelt helyére. Legyen az iskoláinkban tanítva ezentúl is, de nem kirekesztőleg, hanem csak mint egyik tárgya a tanulásnak... Szolgáljon ezután is a férfiúi tömött szólás példájául” (84).

7. Széchenyi — mint láttuk — a magyar nyelv társadalmi—politikai súlyának növelését, melyet a nemzeti felemelkedés egyik legfontosabb zálogaként tekintett, a nyelv fejlesztési szintjétől, saját tulajdonságai által vonzóvá tételétől várta. Jól látta azonban, hogy a nyelvi előmenetelhez nem elegendő annak pusztá óhajta, hanem lehet csupán a szándékok kinyilvánításával elérni, hanem ahhoz világosan átgondolt nyelvművelő program és azt végrehajtó

konkrét tettek kellenek. Ezért az anyanyelv pallérozását — általános társadalomfejlesztési elveivel, reformtörekvéseivel teljes összhangban — az ember akaratától függő, tudatos cselekvést igénylő folyamatként fogta föl.

Nemzet és anyanyelve együttes védelmében és előbbrevitelében minde-
nekelőtt az egységes, koncentrált szándékot és cselekvést kéri számon: „véntül fiatalig, dustul szegényig, a' legjelesb férfiaktul legbájolóbb hölgyeinkig, ki csak honunk életét, nemes emelkedését 's egykori dicsőségét szomjazza, tegyen anyanyelvünkért a' mit tehet; mert vele Mindent, a' mi nemzetünk sőt az emberiség diszére méltó, kivihetni, nélküle Semmit!” (V. 254; vö. még: Hi. 171; V. 99; C.¹ 499.). A különböző: neológus és ortológus nyelvművelő magatartások között is ezért tesz világos értékkülönbséget, mögöttük a nemzeti haladás akarását vagy fékezését látva: „Az anyanyelv tökéletesítése tehát — mert az által a' nemzeti jó nőtten nő — kötelességeink egy legfőbbike; 's midőn igazi nemességünk, értelmi sulyunk, 's az által lelkünk esztendőről esztendőre, naprul napra bővül 's tágul, nyelvünknek is egyenlő idomzatban tágulni 's haladni kell; 's így ki magyar nyelvünk kifejlését, gyarapodását, gazdagulását hátráltatni akarja, egyenest a' hon legbecsesb javát gátolja, 's ekép mint sértője 's ellensége nemzetiségünknek, nem dicséretre, hanem büntetésre, átokra méltó.” (V. 248—9.).

Mindebből egyenesen következik, hogy a nyelvújításnak lelkes, szinte fenntartás nélküli híve volt. Az ő korára a magyar felvilágosodás leghevesebb nyelvi harcai már jórészt lezajlottak, s főszereplőinek nézetei is inkább csak történeti ismeretanyagként élnek már tovább. Széchenyi azonban nemcsak tisztelettel, dicsérettel emlegeti a nyelvi-irodalmi mozgalom hőseit és eredményeit (pl. V. 287.), hanem bizonyos mértékben ennek az ügynek a továbbvitelére, a nyelvújítás példájával a jövő magyar nyelvének építésére is vállalkozik, mégpedig többféle szerepben.

Mindenekelőtt alapító-szervező jelleggel, Akadémiánknak a létesítése körüli tevékenységével, hiszen — mint ismeretes — a Magyar Tudós Társaság, illetőleg a Magyar Tudományos Akadémia feladatkörének kijelölésében a magyar nyelv ápolása és fejlesztése kiemelt helyet kapott. Mivel az alapításkor és még egy ideig továbbra is javában tartott a magyar államnyelv teljes jogaiba állításáért folyó politikai küzdelem, Széchenyi az Akadémia keretében is — főként a közgyűléseket megnyitó beszédeiben, de azon kívül is műveiben, levelezésében — következetesen, nagy célzatossággal buzdít nyelvünknek a tudomány részéről is további kiemelt becsben tartására és tudatos, szervezett fejlesztésére. „Társaságunk csak úgy jár el valódi szerepében — mondja első megnyitó beszédében —, 's hivatásának csak úgy felel meg magasb szellemileg, ha a' magyarnak nyelvkinse körül annál anyaiabb gondnal virraszt, és annak becsét, méltóságát emelni annál inkább buzog . . .” (A.¹ 193; vö. még V. 254). Azt azonban ismételten erősen hangsúlyozza, hogy az Akadémia szerepe se nyelvünk terjesztésében, se nyelvi ítélőbírói ténykedésében ne álljon, hanem elsősorban erkölcsi tekintélyével és az anyanyelv ápolása körüli tudományos ténykedésével mutasson példát és irányt, s ahogy ő mondja, inkább „belterjűleg” működjék, s közvetve hasson közönséggé tételére” (A.¹ 156; vö. még uo. 154—5, 158; V. 251—2; A.² 445, 447; A.³ 670).

Fontos szerepet játszott az Akadémia elődje, a Magyar Tudós Társaság Zsebszótárának elindításában is, mely szótár tudvalevőleg nagy mértékben szolgált teretül a nyelvújítás alkotásainak. Ebbéli ténykedéséről így szól az egykorú jegyzőkönyvi feljegyzés (1831. dec. 2.): „A Mélt. Másodelölülő Ur

tekintetbe vévén mélyen érzett szükségét egy magyar kézi szótárnak: annak a 'Társaság által véghez viendő elkészítését javallja' (MNy. IV, 63).

Széchenyi azonban nemcsak szervez, nemcsak agítál a magyar nyelvművelés szolgálatában, hanem maga is számos gondolatot megfogalmaz ennek az ügynek a továbbvitele érdekében. Magától értetődő, hogy a nyelvújítás neologista irányzatával azonosul, de legtöbbszörre nem pusztán ismétlőként, hanem saját reformista gondolatvilágának szűrőjén át vezérli véleményformálását. Nézeteiben persze nem nehéz felfedezni például Kazinczy-reminiscenciákat, így az újító merés, merészség igenlésében, az egyéni, írói szabadság hangoztatásában, a nyelvi-stílusbeli bilincsek nem túrésében stb. (V. 247, 250—1; N. 751); az idős Kazinczyval egyébként is mind levelezésben, mind személyes érintkezésben eléggé sűrű kapcsolatot tart.

Széchenyi rendszerint pártjára kél a nyelv különböző részlegeiben megjelenő neologizmusoknak. Mégis a nyelv tartalmi elsőségének jegyében különösen a szóújításokat igenli, mind az új fogalmakat kifejező idegen szavak megmagyarításának, mind a magyar szóval jól viszza nem adható idegen terminusok átvételének viszonylatában. Nem kirekesztő, hanem éppen befogadó álláspontját a nyelvi jövevényekkel szemben elvileg is alapozza arra, hogy az anyanyelvnek sem szabad elzártnak lennie a hasznos külső hatások ellenében. „Azon szüzesség — mondja —, melyet nyelvünkben annyi ábrándozó álpurista csudál köztünk . . . facsart idea; mert szűz 's' mellett pallérozott nyelv kész contrast az értelmes előtt' (V. 247). A tőle „szógyárnokok”-nak, „szóbányászok”-nak, „szósímítók”-nak nevezett szóújítókról általában elismerően szól, mert szerinte „új találmányoknak, egészen új nevet kell adni, hol hiány van, azt betölteni” (V. 251; vö. még uo. 252).

Bár kedve telik a jó magyarításokban, a túlzó purizmustól azért ismételtén óv (V. 247, 254; A.¹ 164—5). Érdemes külön is felfigyelni rá, mennyire józan mérséklet szól belőle, amikor az új szóhasználat ügyében így buzdít: „Ha van saját szavunk, ne tőrjük az idegent, ha pedig nincs 's nyevünk bányáibul nem teremthető, vagy pedig honi szavunk csak egy árnyalattal is — nuance — mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító 's az anyanyelvvel majd majd összeforrandó szó iránt . . . hospitalitást' (V. 247.). E kitételében az is külön figyelemre méltó, milyen jó érzéssel veszi észre az idegen szavak felhasználásában esetenként rejltó stílárís, szinonimikai lehetőségeket.

A nyelvi újítások körül különben maga sem tétlenkedik. Közismert, hogy tőle származik például „a hon közepének”, „az ország szívének”, *Budapest*-nek összetett szói neve, a társadalmi érintkezést könnyítő *ön* megszólító névmás, az *ildom*, *ildomos* szó és még több más is. A Tzs. tervezett nagyszótári változatához 1843-ban konkrétan is hozzájárulni kívánt azzal, hogy megmagyarosítandó idegen szavak listáit állította össze (MNy. IV, 69). — Csupán érdekességként iktatom ide, hogy — Széchenyi nagy idegennyelv-ismeretének bizonyóságaként is — olyan följegyzés is ránk maradt tőle, amelyben magyar—idegen nyelvi (német, angol, francia, olasz, orosz) játszi-tréfás szóhasonlítások szerepelnek (MNy. XI, 173).

A nyelvi ítéletalkotásban, magatartásban is igen sokra becsüli a toleranciát (H. 226; N. III, 751; A.³ 664—5), s az a véleménye, hogy az anyanyelvet érintő sok vitás kérdésben nem is lehet a teljes igazságtétel igényével, végső határozottsággal dönteni; az idő és a közsokás fogja majd igazolni vagy elháritani a jelenben még bizonytalan státusú jelenségeket (V. 260—1). Egyébként is általában megvetően nyilatkozik a kicsinyes akadémusokokról, az öncélú

nyelvi precízkedésről (V. 245, 248). Haraggal, gúnyval ítéli el a nyelvi dolgokban fölöslegesen, kisztíluen torzszalkodókat, imígyen: „a' nagy tárgy mellett hidegen állnak, midőn vak tűzőkben egy betüért, egy kiejtésért, egy szoros grammatikai 's tán szennyos szobatudós-gondolta rendszabásért, egymás életeket tehetségükig keserítik 's készek lennének, mint önhíuságok törpe bálványzói, a' közönség hasznát nyomorult személyes villongásik 's csatáiknak feláldozni, mellyeket nem ítéletek, nem dolgok; hanem csak szók, csak betük, csak accentusok miatt küzdenek” (V. 244—5). A „grammatici certant” miliójéből azonban kiemeli Révai Miklóst, akit nagy tisztelettel emleget (pl. N. 751).

Magától értetődő, hogy ellenszeve még a nyelvi torzszalkodóknál is erősebben fordul a nyelvi előmenetelt akadályozó maradiak irányába, azok felé, akik „a' nyelv újra öntése, tágitása 's nemesítése ellen szegülnek” (V. 256), Szellemesen jegyzi meg az ilyenekről, nem nagy jövőt jószolva számukra: „a' mindig réginél maradókat arra bátorkodom figyelmeztetni — mert nem győzöm hallani panaszokat a' mai magyar nyelv érthetetlensége miatt — hogy nem azért nem értik a' mai magyar nyelvet, mert az haladott; hanem mert ők álltak meg, 's a' helyett hogy ők ültek volna az előreható hatalmas időre, ez fekszik rajtok, 's még emlékezeteket is eltörlendi!” (V. 260—1).

8. Széchenyi nyelvpolitikai programjában külön is kiemelt szerepet szánt a nőknek. Nemcsak a latin nyelv közhasználatára ellen érvelve szól a nőknek szerinte kívánatos nyelvi magatartásáról, hanem az anyanyelvvel kapcsolatos nézeteiben szinte külön helyet foglal el e kérdés. Rendkívüli nőtisztelete, a nők társadalmi egyenjogúsága hirdetésének felvállalása, a nők részvételének a nemzet előmenetelében való igénylése a magyar nyelv sorsáról szóló gondolataiba is ismételten beleszövődik. Persze, amikor Széchenyi a nőknek a magyar nyelvhasználathoz fűződő viszonyáról beszél, a felső társadalmi réteg vagy legföljebb a nemesség asszonyainak és leányainak helyzetéből indul ki, azt látja közvetlenül, s nyelvi problematikája is elsősorban a körül forog.

„Hitel”-ét „Honunk szebblelkű asszonyinak” ajánlva egyúttal ösztönzésül is óhajt szolgálni számukra a magyar nyelven való olvasásra. Annak tudatosítására törekszik, hogy az anyanyelv használatának sorsa, mely a családi tűzhelynél kezdődik, ott elsősorban a nők nyelvi magatartásán dől el. A nők különleges nyelvi szerepének felismeréséből fakad az a nagy nyugtalanság és harag, amely eltölti amiatt, hogy a magyar nők nemcsak nem beszélnek magyarul, hanem szégyellik is anyanyelvüket, sőt még ellenségei is annak; hogy kizárólag idegen nyelven folyik társalgásuk, és még cselédekkel sem tudnak magyarul érintkezni; vagy hogy ha tudnak is, sznobizmusból más nyelvet használnak — még ha esetleg csak rosszul beszélnek, török is az idegent —, hogysem anyanyelvükön szólának (V. X; S. 6; A.² 443 stb.). Ő, aki főúri környezetében az idegen nyelvekhez szokott szépem körül annyit és oly szívesen forgolódott, ilyen megvetéssel beszél a magyar anyanyelviüktől elfordult nőkről: „Ha magyar nemzetségből szakadt, idehaza nevelt, itt élt asszonyt látok, ki magyar férjhez ment s legkisebb vonzódást a honhoz benne nem tapasztalok, magyar szót ajkáról zengni soha nem hallok, vagy ő azt nem is érti, beszélni azon pedig éppen nem tud, oh akkor testem minden ereiben kínos szálkát érzek, s indulatim hevületében ennyi csúfság jeleit a legmagasb pellengérré állíthatnám. . . . [az ilyeneknél] felette kevés kivétellel az asszonyiságnak egy lelki kecske sem találtatik, s melynek anyja úgy szólván pusztán, magyarok közt nevelve, iszonyú mondani, a magyar nyelv nem tudását

affectálja, midőn többnyire más idegen nyelvben nevetségig járatlan, s kiejtése pirulásig aljas! Mi engeszteljen meg ilyesekkel, kérdem?" (Hu. 20—1.). Nagy baj származik a nemzetre azzal — véli —, ha „a' ház ékessége, az asszony, ki mindent elevenít, s' a' legszárabb dolgokra is bájt hint, nem érti [ti. a magyar nyelvet], s' ha érti is, hátat fordít neki!" (V. 65). A magyar nők ilyen nyelvi állapotáért a férfiakat is felelőssé teszi, mert engedik ezt, sőt asszonyaiknak az anyanyelvhez való hűtlensége még hizeleg is a számukra (Hu. 22).

Még ha csak a nemesi-főnemesi rétegre céloz is, Széchenyi jól veszi észre azt az általánosabb veszélyt, amely a nőknek a magyar nyelvtől való elfordulása következtében — egy terjedő divat révén — az egész nemzeti létet és jövőt a nyelvhasználat terén „felülről” is fenyegetheti. Ezért figyelmezteti a hölgyeket, hogy az előkelőbbek rossz nyelvi példájának továbbterjedése vagy az utódok nevelése terén várható kedvezőtlen nyelvi következmények milyen negatív befolyással lehetnek a nemzet jövőjére (V. 10).

Nézete szerint e rossz folyamatokban fordulatot csak az adhat, ha a magyar nyelvet a nők is megszeretik, és sajátukénak vallva élnek vele. Következtetése e vonatkozásban sem lehet más, mint hogy a megkedveltetés feltétele az anyanyelv további pallérozása, tetszetősebbé tétele, a műveléséről való tervszerű, tudatos gondoskodás (Hi. 67; V. X). „S így ha azt akarjuk, hogy hölgyeink magyarul beszéljenek, 's nem egy két szót, vagy néha néha áldozatbul, hanem természetes vonzódás 's izlésből, 's magok közt is: szebbítsük, tágítsuk, nemesítsük nyelvünket" (V. 257).

Széchenyi abban a buzgólkodásában, hogy a magyar nőket a nemzeti előrehaladás folyamatába, a „nemzeti közmű" sodrásába aktív szereplőkként bevonja, s ebben az anyanyelv ügyét különös súllyal kiemelve, kétségtelenül mutat bizonyos Kármán-reminisztrenciákat. Nézetei azonban egészében e téren is nyilvánvalóan saját eszmerendszeréből nőttek ki, s teljesen beleillenek mind a nemzet és az anyanyelv fejlődésének kölcsönhatásairól, mind az anyanyelv kiművelési szükségességéről vallott felfogásába.

9. Széchenyi anyanyelv-fejlesztési programjában fontos helye van a magyar társalgási nyelv kialakítása kívánalmának. Nemcsak a magyar nők bekapcsolódását tartja fontosnak a magyarul társalgás folyamatába, hanem a magyar társalgási nyelv megteremtését és kiterjesztését általában is elsődrendű nemzeti feladatnak tekinti. Ezzel az igényével tulajdonképpen akkor is a magyar köznyelv megizmosodását és elterjedését szorgalmazza, ha itt is elsősorban a felsőbb művelt társadalmi rétegek nyelvhasználatára céloz.

Jól érzékeli, hogy saját korában a magyar beszélt köznyelv mind kiműveltségét, mind elterjedését tekintve még eléggé kezdeti állapotban van. „Magyar nyelvünk bizonyos lépesőig ki van fejtvé költésre, dramára, évrajzra 's a' t. hanem most még szép társasági, természetes, nem mesterkelt 's úgy szólván mindennapi haszonvételre, őszintén kimondván saját vélekedésemet, általánosan elégtelen" (V. 258). E viszonylatban nézete szerint — és persze a korabeli magyar valóságot tekintve is — messze elmaradtunk attól a helyzettől, amelyet a legműveltebb európai nyelvek, név szerint az angol, francia, német és olasz számunkra példaként is mutatnak, s amelyekhez, ha haladni akarunk, fel kell zárkóznunk (V. 259—60). A felzárkózás lehetőségét ismét csak az anyanyelv kiművelésének erősítésében és a kiművelt nyelv minél szélesebb körben való terjesztésében, a társasági életnek minél több területére alkalmazhatóságában ismeri föl. Szerinte a magyar társalgási nyelv is csak

„öncsinosodása”, „legtökéletesebb kiképzése” által lesz keze nemzeti létünknek, jövőnknek, ezért „azt a nemzet minden élesztő ereibe is lövelni” kell (Hu. 57; vö. még A.² 448). A cél érdekében a magyar nyelven olyan merész változtatásokat, újításokat kell tenni, „mellyek első tekintetre tán iszonyak ’s borzasztóknak látszanak, azonban valóban olly szükségesek, egyszersmind olly hatóságok, hogy velek játékszin sikeresülni fog, ’s a’ magyar szó mind palotában mind boudoirban zengend egykor; nélkülük pedig, mint eddig, csak kis körben, tudósok által fog nagyra magasztaltatni, kis szám által olvastatni, csak ritka esetekben hallatni, és soha olly nyelvvé nem válni, mellyet a’ nagyobb rész szabad választása által tenne sajátévá” (V. 259). Mindezt nemcsak demokratizmusa — mely nyelvi dolgokban is oly sokrétűen nyilvánul meg — mondhatja vele, hanem annak a ténynek a tudatos érzékelése is, hogy mit jelenthet a nyelvi sztenderd kialakulása és terjedő használata a nemzeti lét megtartásának biztosításában.

Amikor örvendezik azon, hogy a magyar társas életben az anyanyelv mindinkább kezd polgárjogot nyerni (A.² 442—3), különösen a fővárosban való terjedését véli jelentős mozzanatnak (C.¹ 482, 484—5, 506), felismerve a politikai, társadalmi, művelődési központ szerepét a nyelv magasabb szintű, fejlettebb formáinak szélesebb körben való továbbadásában és a nemzeti összetartó erő növelésében.

10. Széchenyinek a nyelvről és az anyanyelvről szóló nézeteiben kétségkívül sok olyan elem található, amely akkoriban Európa műveltebb részeiben közismertnek számítható, s amely a magyar felvilágosodás megelőző évtizedeiben is a neológ nyelvújítók érvrendszerében többé-kevésbé megtalálható. Ugyanakkor azonban nyilvánvaló, hogy bármilyen vonatkozásban nyilatkozik is meg a nyelv dolgairól, véleménye teljes összhangban van általános politikai-művelődéspolitikai elveivel, s akár korábban szerzett ismereteit ötvözi egy-egy rendszerre, akár azoktól függetlenül, saját eszmevilágából kiindulva alakítja felfogását, tudományos alapossgggal kiérlelt, mélyen átgondolt tézisek szerves sorozatát állítja elénk.

Éppen azért, mert a társadalom nyelvi problematikájába oly gazdag ismeretanyagra támaszkodva, olyan mély gondolati tartalommal és oly előrelátó politikai bölcsességgel hatol be, nemcsak a saját korában felvetődő aktuális kérdésekre ad általában helyes, elvi és gyakorlati szempontból egyaránt időtálló válaszokat, hanem mind nyelvpolitikai, mind közvetlenebbül nyelv-művelő nézetei ma, másfél évszázad távlatából is nagyon sok időszerű, sőt figyelmeztető tanulságot nyújthatnak számunkra.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvtudomány története Széchenyi István nyelvi eszméinek ismerete nélkül nem lehet teljes. Tudományunk történetében jól kijelölhető helye van egyrészt azért, mert a XIX. század magyar nyelvelméleti gondolkodásának ő az egyik legkiválóbb képviselője, másrészt azért, mert e század hazai nyelvi tennivalóinak ő az egyik legvilágosabban látó megfogalmazója, nemkülönben legmeggyőzőbb propagálója.

Záradékl Széchenyinek minket, magyar nyelvészeket is oly közelről érdeklő életművéről mi méltóbbat mondhatnánk Arany gyönyörű sorainál:

„Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múl;
Hanem lerázván, ami benne földi,
Egy éltető eszmévé fínomúl,

Mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik;
Melyhez tekint fel az utód erénye:
Óhajt, remél, hisz és imádkozik.”

BENKŐ LORÁND

A fordítás mint nyelvgazdagítás a magyar irodalmi nyelv történetében

A kereszténység felvételétől kezdve 800 éven át tudvalévőleg elsősorban a latinból való fordítások gazdagították irodalmi nyelvünket, mind tartalmi, mind pedig formai szempontból. Először a bibliai és liturgikus szövegeket kellett anyanyelvünkön tolmácsolni, szinte szó szerinti hűséggel, szoros fordítással, s ezért tömören. De a fogalmazásban nagyobb szabadságot megengedő magyar nyelvű prédikációk és imádságok mintái szintén latin szövegek voltak, ám ezek megformálói a latin minták alapján létrehozott nyelvünkbeli szókapcsolatokat és kifejezéseket már többé-kevésbé önállóan használhatták fel. Bizonyosság erre legrégebből ránk maradt összefüggő magyar szövegemlékünk, az 1200 tájáról való Halotti Beszéd és Könyörgés, amelynek olyan kifejezései, mint *por és hamu*, *halálnak halálával halni*, *tiltott gyümölcs*, *oldani és kötni*, *pokol kínzójai*, *ez homus* [‘hamis’] *világ tinnüce* végső soron mind latinból való tükörfordítások; vö. *por és hamu* < *pulvis et cinis* (Gen. 18, 27); *halállal halni* < *morte moriri* (Gen. 3,4; 4 Reg. 1,8); a *halálnak halála* kifejezés mintái az olyan hebraizmusok, mint *rex regum* ‘királyok királya’, *Canticum canticorum* ‘Énekek Éneke’, *Deus Deorum* ‘Istenek Istene’ (Ps. 49,1; Adynál is: Az Uraknak Ura) stb., ami tudvalévőleg a mi felsőfokunk sajátos kifejezőmódja a héberben, s ezért a *halálnak halálával* szükségképpen alliteráló magyar szókapcsolat értelme is ‘a legnagyobb halállal’ s ugyanígy persze az Ómagyar Mária-Siralomban is hasonló értelmű a *virágok virága* jelzős szerkezet, amelynek latin mintája *flos florum* ‘a legszebb virág’ vagy a mai *szépek szépe*, aminek értelme ‘a legszebb’. A *tiltott gyümölcs* szókapcsolat eredetére vö. Gen. 3,3; az *oldani és kötni* szókapcsolatára Matt. 18,18: „*Amen dico vobis, quaecumque alligaveritis super terram, erunt ligata et in caelo: et quaecumque solveritis super terram, erunt soluta et in caelo*” ~ MünchK. 24rb: „*Bizony mondom tünéktek, valakiket megkötözendetek földön, megkötözöttek lesznek mennyekben es; és valakiket megoldozandotok földön, megoldozottak lesznek mennyekben es*”; a *pokolnak kínzójai* jelzős szerkezetre vö. *judicium gehennae* (Matt. 23,33) > *pokolnac kénya* (Helt: ÚT. G 7; arra, hogy e földi élet csupán a hamis világ tömlőce, vö. Apoc. 2,10: „*Ecce misurus est diabolus aliquos in carcerem, ut tentemini*” = Károly Gáspár Jel. 2,10: „*Imé a sátán egynéhányat tiközületek a tömlőcebe fog vetni, hogy megpróbáltassatok*” stb. Ezek a példák is bizonyítják, hogy a Vulgata latin kifejezéseinek magyar tükörfordításai alig két évszázad alatt milyen mély hatást gyakoroltak a magyar egyházi nyelv szókincsének fejlődésére. Az is lehet, hogy — mint legutóbb másutt kifejtettem — a Halotti Beszéd és lón halálnak és pukolnak fésze és mend ű nemének mondatában a rejtélyes feze voltaképpen közönséges tollhiba, reze helyett, s így ennek értelme ‘és a halálnak, pokolnak és a pokol minden nemének (kínjának, gyötrelmének stb.) része, részese lett’, mert a Vulgatóban is gyakori a *pars alicuius rei* kifejezés abban az értelemben, hogy ‘részese, részese, osztályrészese valaminek’.

De ugyanígy másik nevezetes összefüggő szövegemlékünk, az Ómagyar Mária-Siralom is tele van a bibliai latinság kifejezései alapján készült tökör-szavakkal és szókapcsolatokkal. Fentebb már említettem, hogy e gyönyörű magyar versfordításban olvasható *virág virága* jelzős szerkezet, amelynek latin mintája a *flos florum* kifejezés, végső soron hebraizmusként került az eredeti szövegbe. De mint erre említett előadásomban már szintén utaltam, ugyanitt a *világ világa* szókapcsolat is tükörfordítás, vö. Joh. 8,12: „*Ego sum lux mundi; qui sequitur me, non ambulat in tenebris, sed habebit lumen vitae*” = MünchK. 93va: „*Én vagyok e világnak világa: ki követ engemet, nem jár sötétekben, de vallja életnek világát*”.

De könnyű volna kimutatnunk, hogy e gyönyörűséges magyar vers más hasonló kifejezései is tükörszavak, mivel végső soron a Vulgata latin szövegének igen korai magyar fordításai révén vertek gyökeret nyelvünkben, már a hazai kereszténység legelső századaiban. Az 1300-as évek elejéről való Gyulafehérvári Sorok ismeretes jelzős szerkezetei, mint *Hábróságben valáknak kegyössége, Éléknek öröksége* stb., amelyek mind Jézusra vonatkoznak, szintén tükörfordításai a Vulgata olyan kifejezéseinek, mint a fentebb említett *lux mundi* 'világ világa, világossága', amelyekben tehát a birtok mindig valamely elvont fogalom, mint világosság, örökség, egészség, bőség, elégség, vö. a latin mintában ezeket a kifejezéseket: *jocunditas merencium, Eternitas vivencium, Sanitas langencium, Ubertas egencium, Sactetas esurincium*. E kifejezésekhez kapcsolódnak a Vulgata olyan jelzős szerkezetei is, mint *filii mortis* 'halál fiai', mely tudvalévőleg Babits legjobb regényének is címe, vagy *filii lucis* 'világosság fiai', illetve *filii noctis, tenebrarum* (1 Thess. 5,5) 'az éjszaka, a sötétség fiai' stb.

A Königsbergi Töredékek nevükhöz illően, tehát töredékesen az Angyali Üdvözlét legrégibb magyar tolmácsolatát is tartalmazzák: „*iduzleg . . . [mi] lostual teles ur te veled waqun aldut uog te . . . mend . . . elevl es te mihudnec gumulche*”. Ez a fordítás nyilván századokkal korábbi előzményekre vezethető ugyan vissza, de mint tudjuk, mindmáig szinte változatlanul él, hiszen a hívek ma is azt mondják, hogy *Üdvözlégy Mária, malaszttal teljes*, s hogy Jézus az ő *méhének gyümölcse*. De az sem lehet vitás, hogy *gyümölcs* szavunknak 'valamely cselekvés, tevékenység, magatartás eredménye, haszna' jelentése (erre vö. ÉrtSz. II, 1132) végső soron szintén a bibliai latinság, főleg pedig az evangéliumok latin szövegeinek magyarításai alapján vert gyökeret nyelvünkben, vö. Matt. 3,10: „*Omnis ergo arbor, qui non facit fructum bonum, excidetur et in ignem mittetur*” = Károly: „*Azért minden fa, amely jó gyümölcsöt nem terem, kivágattatik és tűzre vettetik*”; valamint Matt. 12,33: „*si quidem ex fructu arbor agnoscitur. . .*” = Károly: *mert gyümölcseről ismerik meg a fát* stb.

De már az Árpádok korában a latinból készült fordítások formai tekintetben is hatottak irodalmi nyelvünk fejlődésére. Nálunk, mint tudjuk, kb. a XII. század végéig, tehát mintegy az Ómagyar Mária-Siralom lejegyzésének koráig a korszerű latin művészi prózát az alliterációval és szójátékkal ékesített rímes próza képviselte. Mint másutt kimutattam, van ennek nyoma a Halotti Beszéd mintájául szolgáló latin szövegben is, vö.: „*[Adam] diabolo suadente dum peccavit, quid sibi et omnibus suis posteris tunc promeruit, ecce, fratres, videtis oculis vestris*” = '(Ádám) az ördög készítésére, midőn vétkezett, akkor magának és mind ő maradékának mit szerzett, íme, testvéreim, látjátok szemetekkel', vagy „*Delectabilem domum dederat ei dominus*” = 'Gyönyörűséges házat adott neki az Úr', vagy „*Igitur, fratres, non ista fovea est mansio nostra*”

= 'Tehát testvéreim, nem ez a verem a mi szállásunk'; stb. Ehhez hasonlóan rímelnék a Halotti Beszéd egyes sorai is, így mindjárt a legelső: „*Látjátok feleim szümtükkel, mik vogymuk. Isa pur és chomu vogymuk. Mennyi milosztben terümtévé elevé miü isemüküt, Adámüt, és odutta volá neki paradisumot házóá*”; vagy: „*Hadlavá choltát terümtévé Istentül, gye feledévé. . . Kik ozuk? Miü vogymuk. Hogy es tiü láttjátuk szümtükkel*”. „*És vimággjuk mend szentüküt, hogy legyenek neki segéd Uromk színe eleüt*”; stb. (Minderre vö. BALÁZS JÁNOS, Magyar deákság. Bp., 1980. 462 kk.)

De alig telik el egy évszázad, amikor az Ómagyar Mária-Siralom szövege latin mintáját követve már pompás rímeléssel remekel, a hazai latin rímes próza százados hatását is tükrözve. De hogy maga a középkori latin egyházi költészet is mennyire tobzódott a rímekben, erre nálunk igazán csak akkor kezdtek ráeszmélni, amikor Babits 1933-ban „Amor Sanctus” címen kiadta középkori latin himnuszok fordításait tartalmazó remek kötetét. Jellemző, hogy az Ómagyar Mária-Siralom-beli *virágnak virága* szókapcsolatnak megfelelő latin *flos florum* jelzős szerkezet fölbukkan abban a hazai földön termett középkori István-szekvenciában is, amely a magyarok királyságát kívánja a virágok virágának látni, így könyörögve a Boldogasszonyhoz, Szűzmáriához: „*rege regnum Hungarorum! | fac sublime, fac decorum, | et fac esse florem florum | virginis ecclesiae*” = 'Vezesd a magyarok királyságát / legszebb virága [= *florem florum*] legyen!' (idézi MEZEY LÁSZLÓ, Deákság és Európa. Bp., 1979. 217).

Mint tudjuk, a XIII. század közepe táján a rímes prózát nálunk is a ritmikus váltja fel, amelyben a ritmusképző tényező a szavak hangsúlya, nem pedig időmértéke, mint az antik verselésben. Ennek megfelelőleg ritmikussá válnak a latin versek is, mint az ismeretlen középkor végi hazai költő alkotta Szent László-ének, amelynek magyar változata ugyanilyen verselésű, mint ezt első versszaka is mutatja (vö. GERÉZDI RABÁN, A magyar világi líra kezdetei. Bp., 1962. 162):

*Salve, benigne, rex Ladislai,
Hunnicae plebis dulcis patrone,
Regisque regum gemma praeclara,
Siderum coeli praefulgidum sidus*

Idvezlégy kegyelmes szent László király,
Magyarországnak édes oltalma,
Szent kerályok közt drágalátos gyöngy,
Csillagok között fényességes csillag.

Költői nyelvünk nagy hasznát látta annak, hogy a középkori hangsúlyos latin verselés a legteljesebb összhangban állt a Németh Lászlótól tagolónak nevezett ősi magyar versritmussal. Ennélfogva ugyanis az ilyen latin versek ütemezését könnyű volt nyelvünkben is meghonosítani. De mint Sylvesterünk remek kezdeményezése mutatja, játszi könnyedséggel lehetett nálunk verselni klasszikus görög-latin időmértékes versformákban is. Jellemző, hogy erre e nagy humanistánk éppen 1541-ben eszmélt rá, amikor Sárvárrott immár a görög eredetire támaszkodó Újtestamentum fordítását tette közzé. Ez a tolmácsolat, mely az erasmusi humanizmus filológiai igényességével készült, új korszak kezdetét jelenti fordítási irodalmunkban. Sylvester ugyanis az Újtestamentum

eredeti görög szövegét ennek szabatos magyar fordításával egyeztetve a magyar nyelvművelés elvi alapjait is lerakja, egyebek között a magyar névelőhasználatnak a göröggel való nagyfokú egyezését és határozott névelőnk funkciót is elsőként vázolja fel.

Mindnyájan tudjuk, hogy Károly Gáspár először 1590-ben megjelent teljes bibliafordítása milyen serkentőleg hatott irodalmi nyelvünk fejlődésére, éppúgy, mint Szenci Molnár Albert 1607-ben közreadott zoltárfordítása is. De ezek hatásának mértékét és mélységét módszeresen mindmáig senki sem tárta fel. Azt tudjuk ugyan, hogy Arany vagy Ady költői nyelvét rendkívül nagy mértékben gazdagították ezek a fordítások, amelyek más költőinkre is hatottak, de erről kellő alapossgal megírt összefoglalások mindmáig nincsenek. A jövőbeli kutatások egyik fontos feladata lenne annak számbavétele, hogy irodalmi nyelvünk eszköztárának növeléséhez és stílusnemeinek árnyalódásához e tolmácsolatok hogyan és mennyiben járultak hozzá.

Legújabbban Király István utalt arra, hogy Ady kései költeményeiben is igen gyakran tűnnek elénk a Biblia szövegei és képei: „Mottóként emelődtek ki bibliai részek. Intarziaként, montázsszerűen szövődtek be egy-egy költeményébe (*Ézsiás könyvének margójára, E nagy tivornya*). FÖLDESSY GYULA még az *Intés az őrzőkhöz* uralkodó motívumában, a strázsán álló őr képében is a 127. zoltárnak, az *Emlékezés egy nyáréjszakára* indításában *János Jelenései* 8–9. részének, az *Iffjú szívekben élek* befejezésében pedig az *Énekek énekének* reminiscenciáját vélte felfedezni” (KIRÁLY ISTVÁN, *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete az első világháború éveiben*. Bp., 1982. 605). KIRÁLY rámutat arra is, hogy Ady képi utalásaiban rendre elénk tűnik a *tiltott gyümölcs*, a *kigyó*, *Noé*, *Jób* a *Lót-féle sóbálvány*, a *hegyi beszéd*, a *Jézus-tagadó Péter*, a *jézusi seb*, a *latrok képe*, *öldöklő angyalok* sereglének, a *pokol* sötétlik, emberi sorsunkat az *ördög* vezeti, a bosszúálló Isten pedig a *sátánnal* kíntatja a bűnös emberiséget (uo.). S mindez csupán néhány adalék ahhoz a tüzetesebb számbavételhez, amelyet el kellene végeznünk, hogy a maga teljességében táruljon elénk a Károly Gáspár és Szenci Molnár névéhez kapcsolódó fordító tevékenységnek irodalmi nyelvünk fejlődését oly mélyen érintő, serkentő hatása.

De a XVI. századtól kezdve más, nem egyházi jellegű fordítói kezdeményezések is hozzájárultak irodalmi nyelvünk eszköztárának gazdagításához, stílusnemei árnyalásához, mint Pesti Gábor Esopus-fordítása (1536.), Bornemisza Péternek a görög eredetiből készült Magyar Elektrája (1558.), Baranyai Decsi János Sallustius-fordítása (1596.) és Erasmus nyomán összeállított latin–görög–magyar szólás- és közmondásgyűjteménye (1598.), mely mindmáig alapja a magyar szólétkutatásoknak. Ha idő volna rá, érdemének megfelelően kellene szólnunk Pázmányról is, aki 1624-ben közzétett Kempis-fordításának előszavában kijelenti, hogy arra törekedett, tolmácsolata „ne láttatnék deákbul csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folynék a szó, mintha először magyar embertől magyarul iratott volna”. Olyan elv ez, amelyet fordítóinknak mindmáig követniük kellene. Azt persze mondunk sem kell, hogy az irodalmi nyelvünk fejlődésére olyan mély hatást gyakorló Pázmány stílusát a magyar bibliafordítások szintén nagy mértékben alakították.

Ha időm engedné, részletesen kellene szólnom a XVIII. század végétől kezdve szinte megszakítás nélkül folyó nagy hazai műfordítói tevékenységről, amelynek során nemcsak a görög és latin remekírók magyarosodtak meg, hanem Milton, Voltaire, Schiller és Goethe, majd pedig az európai és világiroda-

lom más nagy klasszikusai is. Irodalmi nyelvünk fejlődése szempontjából meghatározó jelentősége volt annak, hogy Shakespeare-t egymással vetélkedve a múlt század közepén Vörösmarty, Petőfi és Arany szólaltatta meg nyelvünkön, hogy Arisztophanészt Arany, Dantét Babits, a Kalevalát Vikár, Homéroszt Devecseri Gábor, Vergiliust Lakatos István, Goethét Vas István, a bolgár népköltészet remekeit Nagy László, a finnugor népekét Képes Géza, vagy hogy Jeszenyint és a Kalevipoeget Rab Zsuzsa tolmácsolta nyelvünkön. E hatalmas nyelv gazdagító tevékenységről nyelvészeknek kellene köteteket írniuk olyan színvonalon, ahogy Devecseri Gábor adott számot Homérosz-fordításairól, ahogyan Lakatos István adott képet Vergilius magyar fordításairól, ahogyan Rába György elemezte Babits, Kosztolányi és Tóth Árpád műfordítói munkásságát, vagy ahogyan Szabó Ede tárta fel a műfordítás kulisszatitkait. Az így elvégzendő nyelvészeti kutatásokból derülhetne ki igazán, hogy a mi irodalmi nyelvünk fejlődését az igényes fordítások milyen nagy mértékben segítették.

De nyelvészeti szempontból ugyanilyen fontos volna ismét napirendre tűznünk azt a vitát, amely nálunk a felvilágosodás korában folyt a fordítások módszereiről, lehetőségeiről és nyelv gazdagító szerepéről. Ez a fordításeleméleti vita, mint tudjuk, 1787-ben lobbant ki, sőt lángolt fel a szoros és a szabad fordítás hívei között. Az előbbieket vezéregyéniségei Batsányi és Kazinczy voltak, míg a szabad fordítás mellett Pétzeli József és Rájnis tört lándzsát. De a szoros fordítások hívei sem mindenben értettek egyet, mivel Földi János még Kazinczy tolmácsolatait sem tartotta eléggé szorosoknak, sőt emiatt egyik levelében maga Kölcsy is bírálta a széphalmi mester fordítói gyakorlatát.

Ma már világosan látjuk, hogy e viták során valójában az empirista és a racionalista nyelv bölcsélet elvei ütköztek egymással. Az európai felvilágosodás e korában a szabad fordítás hívei a latin klasszikusokra hivatkoztak, akik a görög irodalom remekeit szabadon utánozva vették birtokukba, így gazdagítva a maguk lassanként fölseperedő irodalmát, mely tudvalévőleg a görög köpönyege alól bújt ki. Jellemző, hogy formailag szorosnak tekinthető latin fordítás a klasszikus ókorban egyetlen görög remekíró műveiből sem készült. A cicerói imitációelvre hivatkozva a franciáknál Pierre Daniel Huet ekkoriban, tehát Kazinczyék korában, nemcsak a szabad fordítás, hanem az adaptálás mellett is síkra szállt. Őt követve, s a teljesen hű fordítás lehetőségét tagadva ez a tábor voltaképpen empirista álláspontra helyezkedett, abból a gyakorlati tapasztalatokon nyugvó elvből kiindulva, hogy az egyes nyelvek valójában egymástól gyökeresen különböző világszemléletet tükröznek, s ezért a teljes értékű, pontos fordítás csupán elérhetetlen ábránd. Könnyű belátnunk, hogy ez a felfogás valójában a nyelvi relativizmusnak HUMBOLDTig visszavezethető, s századunkban főleg SAPIR és WHORF által képviselt elveit előlegezi meg.

Ezzel az állásponttal szöges ellentétben a szoros fordítás hívei Kazinczyék korában is a bibliai hermeneutika elveit követték, amelyek szerint a szentírás szövegét a legnagyobb hűséggel lehet és kell is fordítani minden nyelvre, mivel ettől eltérni a legkisebb mértékben sem szabad. A logosz-misztika nyelv szemlélete, majd pedig a Herder eszméitől is serkentett romantikus zsenikultusz alakította ki azután a szoros fordítás elvének a bibliai hermeneutikától megfogalmazott, de világias szellemben átformált újabb változatát, amely szerint az ihletett költők remekeit ugyanolyan híven kell tolmácsolni más nyelveken, mint magát a bibliát.

Helyes az a megállapítás, amely szerint ehhez a szigorú álláspont-hoz a racionalista nyelv szemlélet áll közelebb, mely a felvilágosodás szellemében

rendületlenül hitt az univerzális grammatika létében is, abból indulva ki, hogy a világ nyelvei voltaképpen csak lényegtelen, felszíni vonásaikban különbözőnek egymástól, míg megszerkesztettségük alapelvei voltaképpen egyeznek, s ezért nem lehet elvi akadálya a szoros fordításnak, mivel bármely nyelven kifejezett tartalom megfogalmazható bármely más nyelven is.

Ezzel szemben a szoros fordítás elvi lehetetlenségét vallva fejti ki nálunk Földi János 1791. május 20-án Kazinczyhoz írt levelében azt a szilárd meggyőződését, amely szerint „tudva vagyon, hogy a nyelvek egymás között annyira különböznek, hogy egyiknek ékessége, lelke és tulajdon szólási, más nyelvekre éppen fordíthatatlanok”. Ez volt a válasz Batsányinak három évvel előbb a szoros fordítás elvi lehetőségét valló megnyilatkozására, amely a racionalizmus szellemében fogant. Batsányi szerint mivel „az embereknek értelmök minden időben, minden ég alatt majdszintén az, tehát ritkán fog történni, hogy a fordítónak elegendő oka legyen a gondolatoknak az eredetírásban lévő rendtől eltávozni”. (Minderre vö. A magyar kritika évszázadai. I. Írta és összeállította TARNAI ANDOR és CSETRI LAJOS. Bp., 1981. 301–11.)

Vajon melyik tábornak volt igaza? Teljes mértékben nyilván egyiknek sem. Mert túlzás azt hinni, hogy bármely szöveg bármely nyelvre hiánytalanul s tökéletes hűséggel lefordítható. Atomfizikai műveket vagy Hegel filozófiai értekezéseit nyilván nem lehet megfelelően hottentottára fordítani, hiszen ezek magyar tolmácsolata is nehézségeket okoz, holott nyelvünk majd ezer év óta sikeresen igazodik az ilyen művek megformálását lehetővé tevő európai nyelvi modellhez, melynek a görög és a latin a szilárd alapjai. De a szoros fordítás elvi lehetetlenségét vallóknak sincs mindenben igazuk, mivel valójában semmi akadálya sem lehet annak, hogy fokozatosan akár a hottentotta is elérje azt a szintet, amely szükséges az ilyen művek sikeres fordításához. Kazinczyék korában, ahogy ma látjuk, igazában az volt a feladat, hogy nyelvünk felzárkózzék a legfejlettebb európai nyelvekhez, s hogy így fokozatosan eltűnjenek azok az akadályok, amelyek akkoriban még nehezítették ezt a kiegyenlítődést. A közép- és kelet-európai kis nyelvek ekkori nyelvújító mozgalmainak vezéregyéniségei tudatosan törekedtek erre. Felismerték, hogy a szoros fordítás, ha sikeres, nyelvgazdagítást és stílusújítást is eredményezhet. S hogy ezt Kazinczyék el is érték, azt már TOLNAI VILMOS is megállapította, helyesen emelve ki, hogy Kazinczy stílusújításai valójában fontosabbak, mint szójúításai: „A régi magyar egyházi nyelvezet a XVIII. században moralista színezetűvé válik, a nyelvújítás korában pedig, elsősorban Kazinczy által szépirodalmivá lesz. A nehézkes, merev, egyhangú és egyszínű stílust fölváltja az erő és szépség, a sokszínűség és árnyalati gazdagság, rövideg és változatosság, az előadás sokoldalúsága, tárgy- és időszerelessége; elválnak a stílus fentebb nemei a mindennapitól; az író sugallója ezután már nemcsak az érthetőségre való törekvés, hanem csín és íz, ami Kazinczy szótárában műveltséget és fejlett ízlést jelent” (TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. Bp. 1929. 149). TOLNAI rámutat arra is, hogy nyelvgazdagító és stílusárnyaló céljainak megvalósítása érdekében Kazinczy „valahány szép kifejezést, fordulatot olvas az idegenben, azt szórul-szóra lefordítja, hogy gazdagítsa vele a magyar stílus kincsesházát. Innen a sok latinus, németes, franciás idegenszerűség szövegeiben. Ez nem szolgál, rabi fordítás, aminek sokszor mondották régebben és újabban is, ez szándékos stílusbővítés idegen, tehát új kapcsolatokkal, fordulatokkal és kifejezésekkel” (uo.).

TOLNAI mindezt helyesen hangsúlyozva ugyanakkor csak pár mondatban említi a közép- és kelet-európai kis népek hasonló nyelvújító és nyelv-gazdagító törekvéseit (i. m. 26). Csak századunk 40-es éveinek végétől kezdve válik egyre erősebbé az a felismerés, hogy az említett térség nyelvújításainak eszmevilága milyen sok közös és azonos elemet tartalmaz. A Budapesten született s magyarul is kitűnően tudó HENRIK BECKER mutatott rá erre először nagy nyomatékkal (Der Sprachbund. Lipcse—Berlin, 1948. Zwei Sprachanschlüsse. Lipcse—Berlin, 1948.). A nemrég elhunyt kiváló oxfordi szlavista, ROBERT AUTY azután egész haláláig dolgozott sajnos befejezetlenül maradt nagy monográfiáján, amely e térség összes nyelvének megújítására irányuló törekvéseket mutatta volna be areális nyelvészeti szempontok szerint. E nagy mozgalom eredményeképpen ment végbe az a kiegyenlítődség, amely „lehetővé tette, hogy e nyelvek ma már ugyanazt a tartalmat egymáshoz nagyon hasonló, vagy legalábbis kölcsönösen egymásra vonatkoztatható formában tudják kifejezni” (BALÁZS JÁNOS: Areális nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1983. 104). Fontos ehhez hozzátennünk, hogy ez a területi beilleszkedés ugyanakkor nem idézett elő lényegesebb változásokat ezeknek a nyelveknek örökletes tipológiai és strukturális sajátosságaiban, mivel ezek „a nagyfokú és minden szinten észlelhető areális kiegyenlítődség ellenére is alapjában véve érintetlenek maradtak” (uo.). A mi nyelvújítóink hatalmas fordítói tevékenységére feltétlenül szükség volt, mert e nélkül anyanyelvünk aligha érthette volna el mai fejlettségét, szinte minden versforma és ritmus meghonosítását lehetővé tevő rendkívüli hajlékonyságát és kifejező erejét.

†BALÁZS JÁNOS

Kárpátaljai helységnevek Ungvár környékéről

A Földrajzi nevek etimológiai szótára 1988. évi negyedik, kétkötetes kiadásában önálló szócikkben vagy más címszó alatt megmagyaráztam *Csap*, *Császlóc*, *Felsődomonya* : *Alsódomonya*, *Gerény*, *Homok*, *Koncháza*, *Minaj*, *Nagydobrony* : *Kisdobrony*, *Nevicke*, *Szürte*, *Ungvár* etimológiáját. Mostani közleményemben folytatom a vidék helységneveinek feldolgozását.

Árok 'helység Ungvártól északkeletre' [1499: *Arok*: CSÁNKI I, 388; 1773: *Arok*, *Jajok* (v: *Jarok*): LexLoc. 287; 1808: „*Árok* h. *Járok* s.”: LIPSZKY, Rep. I, 21; 1851: „*Árok*, orosz falu, Ungh vgyében”: FÉNYES, MoGSz. I, 62; 1944: *Árok*: Hnt. 89]. A helység a 971 m magas Antalóci Pojana oldalából eredő, a Latorca jobb parti vízrendszeréhez tartozó patak árokszerű völgyében települt, s helyzetéről kapta nevét, amely tehát az ótörök eredetű magyar *árok* főnév tulajdonnevesült mása. A kárpátukránban az *Árok* helységnevéhez hozzáigazodott a *арок* 'árok' főnévhez, és *Ярок* alakot nyert. A kárpátukrán *арок* 'árok' [1606: *jaroky* többes sz.: NytudÉrt. 128. sz. 67] a magyar *árok* átvétele a szláv szókezdetekre általában jellemző prejotációval. (Erre l. kárpátukrán *яч* 'ács' < magyar *ács*.) Némelyek a *арок*-ot a török nyelvekből származó ukrán *яр* 'szakadék, horhos, hasadék' (l. még orosz *яр* 'meredek, szakadékos part') kicsinyítő képzős származékának tartják. (L. JURKOWSKI, UTH. 23—4.) — Az *Árok* községen átfolyó patak a községről kapta nevét; l. magyar *Ároki p.* [1907/1910: Szerednye. I: 75 000-es térkép] ~ kárpátukrán *Ярочький* (SHUkr. 638). (CSÁNKI I, 388; EtSz. I, 141; ZakarpObl. 696; ComUngh. 47.)

Baranya 'helység Ungvártól dél-délkeletre' [1357: *Baranya*: AnjouOkm. VI, 528; 1427: *Baranya*: CSÁNKI I, 388; 1773: *Baranya*: LexLoc. 285; 1808: „*Baranya* (Alsó- et Felső-) h. *Baranince* s.”: LIPSZKY, Rep. I, 36; 1851: „*Baranya*, orosz—magyar falu, Ungh vgyében”: FÉNYES, MoGSz. I, 89; 1944: *Baranya*: Hnt. 106]. *Baranya* hn. a magyar nyelvterületen többfelé található. (L. pl. FNESz.⁴ I, 165 *Baranya megye* a. és Benkő-Eml. 1991. 354 *Huszt-baranya* a.) Ezekről PAULER (MNemzTört.² I, 11, 379) óta többnyire az a vélekedés, hogy a magyar határvédő gyeprürendszer bejáraitaira, kapuira utalnak, és a szláv nyelvekből valók; vö. ócseh *brána* 'sánc, kapu', szlovák *brána* 'kapu', lengyel régi *brona* 'kapu' stb. (Ezekre l. EtSISJaz. II, 204 és SÍ-Prasl. I, 324.) Az Ungvár környéki *Baranya* valóban határori település közelében (l. lentebb *Órdarma* a.), egykori gyeprüvonal környékén fekszik. Rá tehát alkalmazhatónak látszik a 'gyeprükapu' értelmezés. A többi *Baranya*-névben inkább ómagyar személynév (FNESz.⁴ i. h.) vagy a magyar *bárány* szláv előzményének a származéka kereshető, esetleg személynévi áttétellel; vö.: lengyel *Barania* hn. (ROSPOND, SÍEtNGSl. I, 23), orosz *Баранья* hn. (RussGeogrNb. I, 269). — Az ukrán *Барани́нці* [többes sz.] 'Baranya' a magyar névalaknak ukrán toldalékokkal való ellátása útján keletkezett. (CSÁNKI I, 388; EtSz. I, 283; STANISLAV, SlovJuh. II, 31; ZakarpObl. 692; ComUngh. 12; VARSIK, OsKošKotl. III, 514.)

Bátfa 'helység Ungvártól délnyugatra' [1271: *Batua*: HazaiOkm. VI, 181; 1332–7: *Patwa*, *Batwa*: CSÁNKI I, 388; 1427: *Bathfa*: uo.; 1773: *Batfa*: LexLoc. 290; 1796: „*Bátfa*. Magyar falu Ungvár Vármegyében”: VÁLYI I, 141; 1808: „*Bátfa* aliis *Botfa* hn.”: LIPSZKY, Rep. I, 39]. Az elsődleges *Bátva* hn. bizonyára szláv eredetű; vö.: szerbhorvát *Batova* hn. (HASz. I, 209); ukrán *Bámose* hn. (SHUkr. 35); orosz *Bamosa* hn., *Bamoso* hn. (RussGeogrNb. I, 289). L. még: cseh *Batov*, régi *Batovec* hn. (PROFOUS I, 31, V, 124); lengyel és ukrán *Batów* hn. (PROFOUS V, 124). — Az újabb *Bátfa* névalak a *-fa* utótagú magyar helységnevek közé való beilleszkedés eredménye. — Az ukrán régi *Bámfa* 'Bátfa' a magyarból való. Helyette 1946-ban a *Деревці* (vö. ukrán *derevcié* 'kis fa, fácska') névalakot állapították meg a magyar Bátfa utórészének népetimológiás értelmezése alapján. (CSÁNKI I, 388; STANISLAV, SlovJuh. II, 37; KÁZMÉR, Falu 64; ZakarpObl. 692; ComUngh. 29; FNESz.⁴ I: 175 *Bát* a.)

Botfalva 'helység Ungvártól délnyugatra' [1355: „Dominico filio Petri filii *Bod de Bodfolua*”: AnjouOkm. VI, 287; 1357: „Ladislaus filius *Both de Bothfolua*”: i. m. VI, 525; 1773: *Botfa*: LexLoc. 290; 1808: *Botfalva*: Lipszky, Rep. I, 73; 1851: „*Bótfalva*, magyar falu, Ungh vgyében”: FÉNYES, MoGSz. I, 160; 1944: *Botfalva*: Hnt. 134]. Az elsődleges *Bodfalva* hn. a magyar *Bod* [1355: l. fent] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falv* fn.-nek az összetétele. Az újabb *Botfalva* névalak az *f* előtti *d* zöngétlenedését tükrözi. — Az 1946-ban hatósági úton megállapított ukrán *Прикордонне* (tkp. 'Határmenti') 'Botfalva' hn. a szlovák országhatár közelségével kapcsolatos. (CSÁNKI I, 388; KÁZMÉR, Falu 162; ZakarpObl. 695; ComUngh. 91; FNESz.⁴ I, 175 *Batida* a., II, 620 *Tarnabod* a.)

Cigányóc 'helység a Cigány-patak völgyében Ungvártól keletre' [1773: *Cziganocz*: LexLoc. 285; 1808: „*Czigányócz* h. *Cygaňowce* s.”: LIPSZKY, Rep. I, 122; 1851: „*Czigányócz*, orosz falu, Ungh vgyében”: FÉNYES, MoGSz. I, 235; 1904: *Cigányos* Hnt. 1944. 144, az évszámhoz l. 655; 1939: *Cigányóc*: Hnt. 1944. 144]. Etimológiájához l. EtSz. (I, 666): „az ungm.-i *Cigányóc* (l. Lipszky,

Rep., Kr.)... egy szláv *Cigaňovce* mása.” A helységnévvel kétségtelenül egybetartozó pataknévre l. 1888/1890: *Czigany p.* (GÖNCZY—KOGUTOWICZ, Kézi atl. *Ung m. a.*); 1907/1910: *Czigány p.* (Szerednye. I: 75 000-es térkép). A patak kárpátukrán névalakja *Цурань* (SHUkr. 599). Ennek két hangtani sajátossága is arról tanúskodik, hogy a magyarból van átvéve. Az egyik a szóvégi palatális *ň* (vö. az ukrán *цуган* ’cigány ember’ kemény szóvégevel), a másik pedig a *g-s* ejtés a szokásos ukrán *h*-val szemben. Igaz, itt-ott ukrán *g ~ h* változással is találkozunk, például a *Цуранчык* [tkp. ’cigányfi’] ~ *Цуғанчык* [tkp. ’ua.’] (BOGDAN 42) családnévdublett esetében. A *Cigányóc* helységnév viszont bizonyosan a *Komaróc*, *Pálóc*, *Petróc*, *Ratkóc*, *Telepóc* típusú, szláv eredetű helységneveink csoportjába tartozik. (L. a FNESz.⁴-ben a megfelelő címszót.) Szláv előzményük személynévből alakult *-ovci* képzővel. A kárpátukrán *Цуранбовцы* ’Cigányóc’ (Hnt. 1944. 654) alapszava a kárpátukrán *Цурань* < magyar *Cigány* személynév. A ma hivatalosan használt ukrán *Цуғанівци* ’Cigányóc’ (ZakarpObl. 692) az ukrán irodalmi nyelv normáihoz való hozzáigazítás eredménye. — 1904-ben az országos helységnévrendezés során *Cigányóc* község részére a magyaros végződésű *Cigányos* névalakot állapították meg, de 1939-ben, Kárpátalja visszakerülésekor a *Cigányos* névalakot nem erősítették meg, hanem felújították a korábbi *Cigányóc* névalakot. (A kárpátaljai magyar helységnevek „visszaszlávosításának” bírálatához l. TAKÁCS JÓZSEF: Földrajzi Közlemények LXX [1942.]/4. sz. 199—205.) — A két világháború közötti csehszlovák időkben a községet *Cigaňovce*-nak (ComUngh. 28) hívták.

Gálóc ’helység Ungvártól délnyugatra’ [1320: *Galch*: AnjouOkm. I, 582; 1348: *Galuch*: ZichyOkm. II, 298; 1357: *Galich*: AnjouOkm. VI, 527; 1358: *Galowch*: AnjouOkm. VII, 419; 1773: *Gálócs*: LexLoc. 290; 1851: „*Gálócs*, magyar—orosz falu, Ungh vmegyében”: FÉNYES, MoGSz. I, 34; 1944: *Gálócs*: Hnt. 230]. Puszta személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1266: „*Galch*, filio Witalis” (FEJÉR, CD. IV/3, 380). E személynévet olyan ungi várjobbágy viselte, aki az Ung megyei Szeretva (l. FNESz.⁴ II, 213 *Nagyszeretva* a.) földdel kapcsolatosan szerepelt oklevélben. A *Gálcs* szn. a magyar *Gál* szn. származéka. A kétszótagos *Gálócs* hn. az elsődleges *Gálcs* alakból fejlődött. — Az ukrán *Гáлoц* ’Gálóc’ a magyarból való. (CSÁNKI I, 390; EtSz. II, 763 2. *Gács* a., 919 *Gálócs* a.; STANISLAV, SlovJuh. II, 180; ZakarpObl. 692; ComUngh. 37.)

Hegyfark ’helység Ungvártól dél-délkeletre’ [1806: *Hegyfark*: UDVARI, MunkPüsp. 136; 1851: „*Hegyfark*, orosz falu, Ungh vmegyében”: FÉNYES, MoGSz. II, 97; 1944: *Hegyfark*: Hnt. 261]. Köznévi előzménye a magyar *hegyfark* ’hirtelen megszakadó hegyvég, hegynyúlvány’ [1265: „ad cacumen montis *Heghfark*”: HazaiOkm. VI, 129; a TESz. I, 941 *fok* a. idézett *Hegyfuch* (= hegyfok) adata csalóka oklevélkiadási hibát tükröz]. A falu egy hegyvonalat farkánál települt. — Az ukránban a község régebbi neve a magyarból átvett *Гeдьфapк* (Hnt. 1944. 642, 651) volt. Az újabb *Пидзopб* (tkp. ’domb alja’) ’Hegyfark’ az 1930 körül hivatalossá tett cseh *Podhorb* ukránosított változata. (ZakarpObl. 692; ComUngh. 87.)

Kereknye ’helység Ungvártól dél-délkeletre’ [1397: *Kerechnye*: ZsigmOkm. I, 529; 1398: *Kerecznye*: i. m. I, 588; 1499: *Kereknye*: CSÁNKI I, 392; 1773: *Kereknye*: LexLoc. 287; 1808: *Kereknye*, *Koritňany*, *Koryňany*: LIPSKY, Rep. I, 300]. Szláv eredetű, s etimológiailag azonos a Somogy megyei *Koroknyá*-val (FNESz.⁴ I, 781). Tövében a szláv **koryto* ’teknő; meder,

talajmélyedés' rejlik. — Az ukrán *Коритняну* [többes sz.] 'Kereknye' tkp. értelme 'teknőben, azaz talajmélyedésben lakó emberek' (l. FNESz.⁴ I, 815 *Kurityán* a.). (CSÁNKI I, 392; STANISLAV, SlovJuh. I, 515, II, 285; ZakarpObl. 693; ComUngh. 58.)

Ketergény 'helység Ungvártól dél-délnyugatra' [1347: „Nicolaus filius Maryas de *Kutergen*”: ZichyOkm. II, 278; 1357: „Nicolaus filius Monas de *Ketergen*”: AnjouOkm. VI, 528; 1405: *Ketherden*: ZsigmOkl. II/1, 491; 1773: *Ketergény*: LexLoc. 285; 1808: *Ketergény*: LIPSZKY, Rep. I, 305; 1851: „*Ketergény*, Ungh v. magyar falu”: FÉNYES, MoGSz. II, 216; 1944: *Ketergény*: Hnt. 314]. Bizonyára pusztaszn.-ból keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn. előzményéhez l. ótörök **kötürgän* 'felemelő; felmagasztaló; megsemmisítő' (DTS. 320 és 652; a képzésmódhoz l. ótörök *qabartyan* 'hazudozni szerető ember' < : *qabart-* 'hazudozik': DTS. 652 és *Kereskény*: FNESz.⁴ I, 718). Szláv származtatása, mégpedig egy 'fegyencetlep' jelentésű szláv **Katorgin* hn.-re való visszavezetése, vagy az orosz *Каторгунь* [1648: ТУРИКОВ 567] csn.-vel való összekapcsolása elfogadhatatlan. Ez utóbbinak alapszava a bizánci görög eredetű orosz *каторга* 'kényszermunka'. — A magyarból átvett *Кетергунь* 'Ketergény' helyett 1946-ban hatósági úton megállapított ukrán *Розіска* 'ua.' hn.-hez l. ukrán *поза* 'rózsa'. (CSÁNKI I, 393; STANISLAV, SlovJuh. I, 515, II, 269; ZakarpObl. 696; ComUngh. 96.)

Kisluboka 'helység Ungvártól délkeletre' [1939: *Kisluboka*: Hnt. 1944. 328, de l. 1882: *Hluboka* (*Hlubokoje*): JUHOS, Hnt. 121, 1851: „*Hluboka*, orosz—tót falu, Ung vmegyében”: FÉNYES, MoGSz. II, 111, 1808: „*Hluboká* h. *Hluboká* vulgo *Hlboká* s.”: LIPSZKY, Rep. I, 242 és 1806: *Hliboka*: UDVARI, MunkPüsp. 136, *Hluboká*: LIPSZKY térkép is]. A régi *Hluboka* hn. szláv eredetű; vö.: cseh *Hluboká* hn. (PROFOUS I, 568); szlovák *Hlboké* 'Luboka' (FNESz.⁴ II, 52); ukrán *Глубоке* 'Kisluboka' (ZakarpObl. 692); stb. Tkp. értelme 'mély (völgyben települt falu)'. Az 1939-ben használatossá tett *Kisluboka* névalak *Kis-* előtagja a Nyitra megyei *Luboká*-tól való megkülönböztetésre szolgál. A *Hl-* szókezdetből magyarosítási szándékkal hagyták el az első mássalhangzót. 1904-től 1939-ig a helység hatóságilag megállapított magyar neve *Mélyút* volt annak alapján, hogy a mélyen fekvő falun országút húzódik végig. A *mélyút* fn. középkori helynévi előfordulásához l. 1348: „Ad viam *Melvt* dictam” (Oklsz. 643, 1035). (ZakarpOkl. 692; MEZŐ, HivHn. 166, 198; ComUngh. 39.)

Kisszelmenc 'a kelet-szlovákiai Nagyszelmenc (Vel'ké Slemence) községtől országhatárral elválasztott kárpátaljai helység Palágykomoróctól délnyugatra' [1552: *Kisszelemenc* (az adat közlése nélkül): DEZSŐ, Oč. 269, 1773: *Kis-Szelmencz*: LexLoc. 291, de l. 1461: *Eghazas zelemencz*: CSÁNKI I, 398, 1335: *Zelemecz*: AnjouOkm. III, 159, 1332—7: *Selemens*, *Zelemench*: ORTVAY, EgyhFöldl. I, 186 és 1332: *Scelemench*: AnjouOkm. II, 604 is]. A *Szelmenc* < *Szelemenc* hn. szláv eredetű. Alapszavához l. *Nagyszelmenc* (FNESz.⁴ II, 212), *Sljeme* (i. m. II, 479) és *szelemen* (TESz. III, 707) szócikkét. — Kisszelmenc a két világháború közötti Csehszlovákia tartományi felosztása szerint nem Ruszinsz-kóhoz, hanem Szlovensz-kóhoz tartozott. 1939-ben a teljes Ruszinsz-kó, valamint Szlovensz-kó keleti szegélye — benne Nagy- és Kisszelmenc — visszakerült Magyarországhoz. A magyar ideiglenes nemzeti kormány és a szovjet kormány képviselői által 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti szerződés értelmében a magyar—csehszlovák határt az 1937. december 1-i állapotoknak megfelelően kellett helyreállítani. Az 1945. június 29-én Moszkvában aláírt

szovjet—csehszlovák egyezmény viszont arról rendelkezett, hogy Csehszlovákia az 1938-ban érvényben levő határok közötti Ruszinszkrét átengedi a Szovjetunióknak. A Szlovenszko területén húzódó Csap—Ungvár vasútvonalat és környékét határkiigazítással átcsatolták a Szovjetunióhoz. Ennek során került át Kisszelmenc a Szovjetunióhoz, Nagyszelmenc viszont a határ szlovák oldalán maradt. — Az 1946-ban hatósági úton megállapított ukrán *Солоніці* [többes sz.] 'Kisszelmenc' tudatos ukránosítás eredménye téves etimológizálás alapján: a helységnevet az ukrán *солоніць* 'szikes talaj' fn.-vel kapcsolták össze. (CSÁNKI I, 398; STANISLAV, SlovJuh. I, 514, II, 485; ZakarpObl. 693; ComUngh. 103.)

Korláthelmeç 'helység Ungvártól dél-délkeletre' [16. sz.: *Korláthelmeç*: MEZŐ, HivHn. 233 (az adat közlése nélkül), 1851: „*Korláth-Helmeç* és *Putka-Helmeç*, magyar—orosz falu, Ungh vmegyében”: FÉNYES, MoGSz. II, 99, de l. 1387: *Helmeç*: ZsigmOkl. I, 22 és 1334: *Helmuch*: AnjouOkm. III, 90 is]. A *Helmeç* hn. szláv eredetű; l. FNESz.⁴ II, 733 (*Királyhelmeç* a.). Tkp. értelme 'kis halom'. A névadás alapja az a 304 m magas domb (1907/1910: *Putka Helmeç*: Szerednye. I: 75 000-es térkép), amelynek délnyugati nyúlványánál a falu települt. A megkülönböztető szerepű *Korlát*-előtag a *Korláth* családra, a falu középkori földesuraira emlékeztet. — Az ukrán *Корлат-Гелмец* 'Korláthelmeç' helyett 1946-ban az ukrán *Холмець*-et állapították meg a község részére, tudatos ukránosítással. (CSÁNKI I, 391, 404; ZakarpObl. 696; MEZŐ, HivHn. 233; ComUngh. 24.)

Nagygejőc 'helység Ungvártól délkeletre' [1773: *Nagy Gejőcz*, *Gejovecz*: LexLoc. 285, de l. 1393: *Geyewch*: ZsigmOkl. I, 55 és 1321: *Gwyewch*, *Gweuch*: KállayOkl. I, 118 is]. A *Gejőc* helységnév minden bizonnyal összekapcsolható a *Géc* (FNESz.⁴ II, 69 *Magyargéc* a., II, 186 *Nagygéc* a.), *Gőc* (i. m. I, 524) helységnév személynévi előzményével, de a részletek nincsenek tisztázva. Szláv származtatása (vö. cseh *Hojovice* hn.: PROFOUS I, 585) nem fogadható el. A megkülönböztető szerepű *Nagy*-előtag a szomszédos *Kisgejőc* [1773: *Kis-Gejőcz*: LexLoc. 285] előtagjával van korrelációban. — Az ukrán *Белікі Гейоци* 'Nagygejőc' és *Мали Гейоци* 'Kisgejőc' részfordítás a magyarból. (CSÁNKI I, 390; STANISLAV, SlovJuh. II, 186; ZakarpObl. 692; ComUngh. 68, 124.)

Nagyláz 'helység Ungvártól délkeletre' [1806: *N. Láz*: LIPSZKY térképe és *Nagyláz*: UDVARI, MunkPüsp. 136, de l. 1389: *Laaz*: DocVal. 368 is]. A *Láz* hn. a szláv eredetű magyar nyelvjárási *láz* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' fn.-ből keletkezett. A *Nagy*-előtag megkülönböztető szerepű; a közelben, a helységtől délkeletre fekszik *Dengláz* [1449: *Denglaz*: CSÁNKI I, 394, 1746: *Denglaz*: ComUngh. 29, de l. 1358: Denk de *Laz*: AnjouOkm. VII, 419 is], amelyet 1911-ben hozzá is csatoltak. — Az elenyészett *Galambláza* [1321: *Galamblaza*: AnjouOkm. I, 636] Sislóc környékén kereshető. — Az ukrán *Белікі Лазі* [többes sz.] 'Nagyláz' részfordítás a magyarból. (CSÁNKI I, 394; STANISLAV, SlovJuh. II, 303; DEZSŐ, Oč. 249, 260; ZakarpObl. 692; MEZŐ, HivHn. 269; ComUngh. 29, 37, 125; FNESz.⁴ II, 20 *Lázi* a.)

Nagyrát 'helység Ungvártól dél-délnyugatra' [1392: *Nagrath*: ZsigmOkl. I, 260, 1773: *Kis-Rath*, *Nagy-Rath*, *Ratowecz*: LexLoc. 286; 1808: „*Ráth* (*Kis*-) h. *Malé-Rátowce* s., *Ráth* (*Nagy*-) h. *Welké-Rátowce* s.”: LIPSZKY, Rep. I, 651, de l. 1332—7: *Vrat*, *Roc*: CSÁNKI I, 397, 1284: *Rath*: Sztp. KritJ. II/2—3, 343 és 1263: *Rat*: ÁÜO. VIII, 67 is]. A *Rát* hn. puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az előzményül szolgáló szn. egy *Rátony*, *Rátót*-féle szn.

rövidült változata lehet. De l. német régi *Rato* szn. (Först.² 1206), mai német *Rat(h)* csn. (BRECHENMACHER II, 374), valamint lengyel *Rat* szn. (SISNO. IV, 448) is. A *Nagy-* előtag a szomszédos *Kisrát* [1398: *Kysrach*: ZsigmOkl. I, 588] előtagjával van korrelációban. — Az ukrán *Pámisuj* [többes sz.] a magyarral párhuzamos szláv névadás eredménye. (CSÁNKI I, 397; STANISLAV, SlovJuh. II, 144; ZakarpObl. 694; ComUngh. 94.)

Ókemence 'helység Ungvártól északkeletre' [1851: „*Kemencze (Ó)*, Ungh vmegyében, tót-orosz falu”: FÉNYES, MoGSz. II, 197, de l. 1808: „*Kemencze* h. *Kamenica* vel *Kamenice* s.”: LIPSZKY, Rep. I, 297, 1773: *Kemencze*: LexLoc. 287 és 1451: *Kemencze*: CSÁNKI I, 392 is]. A *Kemence* hn. szláv eredetű; tkp. értelme 'köves hely, köves medrű patak' (l. FNESz.⁴ I, 710 *Kemence* és *Kemence-patak* a.). A megkülönböztető szerepű *Ó-* előtag a Perecsenytől északnyugatra fekvő *Újkemence* [1696: *Új Kemence* (az adat közlése nélkül): DEZSÓ: Oč. 256; 1768: *Új Kemencze*: ComUngh. 78] előtagjával van korrelációban. — *Ókemence* ukrán neve *Кам'яниця* [1808: LIPSZKY, Rep. I, 297], *Újkemencéé* pedig *Новоселниця* (tkp. 'Újfalu' [1773: *Novoszelicza*: LexLoc. 285]. (CSÁNKI I, 392; ZakarpObl. 663, 473; ComUngh. 50, 78; VARSIK, OsKošKotl. III, 72.)

Órdarma 'helység Ungvártól nyugat-délnyugatra' [1894: *Ór-Darma*: MEZŐ, HivHn. 82, de l. 1332–7: *Vr, Heur*: ORTVAY, EgyhFöldl. I, 187, 1415: *Darma*: CSÁNKI I, 388, 1358: *Dorma*: AnjouOkm. VII, 419 és 1285: *Durma*: SztP. KritJ. II/2–3, 353]. Az egymással szomszédos *Ór* és *Darma* helységek *Órdarma* néven egyesültek. A *Darma* < *Dorma* < *Durma* helynév bizonyára pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn. a magyar *Durmán* (l. FNESz.⁴ I, 385 *Dormánd* a.) személynévek lehet a rövidült alakja. Arra is gondolhatunk, hogy a helységnév eredetileg a *Durmán* személynévvvel egyező alakú volt, de végződését hol? kérdésre felelő helyhatározói ragnak fogták fel, és elhagyták (**Durmán* hn.: > *Durma* hn.). Az *Ór* hn. határvédő őrok települését jelöli. — Az 1946-ban hatóságilag megállapított ukrán *Сторожниця* 'Órdarma' tükörfordítás a magyar *Ór* mintájára. (CSÁNKI I, 389, 396; KNIÉZSA: MNy. XLIV, 8; STANISLAV, SlovJuh. II, 141; ZakarpObl. 695; ComUngh. 105; VARSIK, OsKošKotl. III, 477, 481.)

Palágykomoróc 'helység Ungvártól dél-délnyugatra' [1773: *Palágy-Komorocz*: LexLoc. 291, de l. 1851: „*Komoróc (Palágy-)*, Ungh v.-megyében, magyar falu, Palágy mellett”: FÉNYES, MoGSz. II, 244, 1428: ? *Komorocz*: ComUngh. 56 (a középkori adatok az Ungvártól délkeletre fekvő Oroszkomorórcra is vonatkozhatnak; l. 1768: *Orosz-Komorocz*: ComUngh. 97), 1417: ? *Komoroch*: CSÁNKI I, 393 és 1363: ? *Kamaroch*: SztárayOkl. I, 331 is]. A *Komoróc* hn. szláv eredetű. Magyarázatához l. *Szobránckomoróc* (FNESz.⁴ II, 588) szócikkét. — A megkülönböztető szerepű *Palágy-* előtag arra a *Palágy* [1319: *palag*: HazaiOkm. VII, 382] helységre utal, amelyet 1943-ban Palágykomorórcal egyesítettek. A *Palágy* hn. személynévi előzményéhez l. *Botpalád* (FNESz.⁴ I, 246) szócikkét. — Az ukrán névalak *Комарієви* [többes sz.]. (CSÁNKI I, 393; STANISLAV, SlovJuh. II, 278; ZakarpObl. 693; ComUngh. 56; VARSIK, OsKošKotl. III, 498.)

Palló 'helység Ungvártól délnyugatra' [1271: *Polow*: HazaiOkm. VI, 181; 1427: *Palo*: CSÁNKI I, 396; 1773: *Palló*: LexLoc. 291, 1808: „*Palló* h. *Pallow* s.”: LIPSZKY, Rep. I, 493; 1851: „*Palló*, magyar falu, Ungh vmegyében”: FÉNYES, MoGSz. III, 188]. Pusztá személynévből, mégpedig a magyar *Pál* szn. -ó képzős származékából keletkezett; vö. *Páló* szn. (D. BARTHA, Szóképz. 110), *Paló* csn. [1610: TörtTár. VII (1860.), 116]. A hosszú *u*-es *Palló* névalak

keési geminálódás eredménye. — Az 1946-ban hatóságilag megállapított ukrán *Павлове* 'Palló' tudatos szlávositással keletkezett. (CSÁNKI I, 396; STANISLAV, SlovJuh. II, 388; ZakarpObl. 692; ComUngh. 86.)

Rahonca 'helység Ungvártól északkeletre' [1451: *Rahonca*: CSÁNKI I, 397; 1551: *Rahonca*: ComUngh. 81; 1773: *Rohonca*, *Orichovecz*: LexLoc. 287; 1808: „*Rahonca* alias *Rohonca* h. *Ořechowec* s.”: LIPSZKY, Rep. I, 547; 1851: „*Rahonca*, orosz falu, Ungh vmegyében”: FÉNYES, MoGSz. III, 270; 1944: *Rahonca*: Hnt. 490]. Szláv eredetű; vö. ukr. *Оріховиця* 'Rahonca' (ZakarpObl. 694); l. még FNESz.⁴ II, 280 *Orahovica* a., 281 *Oravicabánya* a.) A szókezdő o elmaradásához l. *Rohonc* (FNESz.⁴ II, 421) szócikkét. (CSÁNKI I, 397; KNIEZSA, Melich-Eml. 200; ZakarpObl. 694; ComUngh. 81.)

Sislóc 'helység Ungvártól délnyugatra' [1323: *Sislocz*: AnjouOkm. II, 77; 1773: *Sislocz*, *Sislowecz*: LexLoc. 291; 1808: „*Sislócz* h. *Ssisslowec* s.”: LIPSZKY, Rep. I, 595; 1851: „*Sislócz*, orosz falu, Ungh vgyében”: FÉNYES, MoGSz. IV, 31; 1925: *Šišlovce*: ComUngh. 102; 1944: *Sislóc*: Hnt. 516; 1969: *Шушлієцї*: ZakarpObl. 695]. Szláv eredetű. STANISLAV (SlovJuh. II, 507) egy szlovák *Šišlovce* < R. *Šišlovci* átvételére gondolt, aligha helyesen. A két világháború között bevezetett szlovák *Šišlovce* ugyanis nem más, mint tudatos szlovákosítás a magyar *Sislóc* < kárpátukrán *Шушловець* alapján. A helységnevében keleti szláv személynév rejlik; vö. óorosz *Шушло* sz. (ТУРИКОВ 447), *Шушел* szn. (uo.), *Шушелов* ~ *Шушлов* apai név (ТУРИКОВ 843, 844). A kárpátukrán helységnevé a következőképpen jöhetett létre: *Шушло* vagy *Шушел* szn.: > **Шушлов* hn.: > *Шушловець* hn. Ezt a szóképzési láncot valószínűsíti az orosz *Шушлого* hn. (RussGeogrNb. X, 320), amelyet Európai-Oroszországban hat helység visel. (A Szmolenszk környéki *Шушлого*-nak *Шушлого* alakváltozata van.) A mai ukrán *Шушлієцї* névalakot tudatos ukránosítással állapították meg a két világháború között hivatalosan használt szlovák *Šišlovce* alapján.

Sztrippa 'helység Ungvártól keletre' [1451: *Stripo*: CSÁNKI I, 399; 1551: *Ztrypo*: ComUngh. 109; 1773: *Sztrippó*, *Stryssy* (?): LexLoc. 286; 1808: „*Sztrippo* h. *Strīpa* vel *Strypa* s.”: LIPSZKY, Rep. I, 662; 1851: „*Sztrippa*, orosz falu Ungh. v.-gyében”: FÉNYES, MoGSz. IV, 163; 1944: *Sztrippa*: Hnt. 562]. Egy ukrán régi **Cmpinos* hn. átvétele. Ennek alapszavához l. ukrán nyelvjárási (bojkó) *cmpin* 'patakok közötti hegycsúcs, hegynyúlvány' (RudnBojk. 31; Poles'je 250). A falu a Cigány-patak két forrásának összefolyásánál települt, s helyzetéről kapta nevét. A magyarban *Sztrippó* > *Sztrippó* > *Sztrippa* fejlődés ment végbe. — A mai ukrán névalak *Cmpuna*. (CSÁNKI I, 399; ŠMILAUER, PŕSI'Top. 171; ZakarpObl. 696; ComUngh. 109; FNESz.⁴ I 600 *Sztropkó* a.)

Tiszasalamon 'helység a Latorca és a Tisza között Csaptól nyugatra' [1904: *Tiszasalamon*: Hnt. 1944. 580 (az évszámhoz: 655), de l. 1851: „*Salamon*, magyar falu, Ungh vgyében”: FÉNYES, MOGSz. IV, 5, 1773: *Salamon*: LexLoc. 287, 1440: *Salamon*: CSÁNKI I, 361, 1349: „inter villas Botyan et *Salamon*”: AnjouOkm. V, 294 és 1332–7: *Salomon*: CSÁNKI I, 361 is]. A *Salamon* hn. pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1211: *Salamon* szn. (PRT. X, 512). A hatósági úton a helységnevé elé illesztett *Tisza*-előtag megkülönböztető szerepű (vö. *Gorbósalamon*, *Pápasalamon*: FNESz.⁴). — A két világháború között a szlovákosított *Šalamónová* (ComUngh. 103) névalak volt használatban. Ehhez kapcsolódott a kárpátukrán *Шоломѡнове* (ZakarpUkr. 695). 1964 óta az ukrán *Соломѡнове* (uo.) névalak járatos. (CSÁNKI I, 361; ZakarpObl. 695; ComUngh. 103.)

Trask 'Botfalvához tartozó lakott hely' [1451: *Trask*: CSÁNKI I, 398, 1944: *Trask*: Hnt. 134 *Botfalva* a., de l. XV. sz.: *Straskhaza*: CSÁNKI I, 398, 1427: *Strazhaza*: uo. és 1393: *Straskháza*: ZsigmOkl. I, 300 is]. Az elsődleges *Straskháza* szn.-i előtagjához l.: cseh *Strašek* csn., *Strašk* csn. (BENEŠ, ČPříjm. 112, 229); lengyel *Straszek* szn., *Straszko* szn. (SISNO. V, 219); ukrán *Cmpauukó* csn., *Cmpauúók* csn. (BOGDAN 290); orosz *Cmpauuko* szn. (ТУПИКОВ 374). Az utótag a birtokos személyranggal ellátott magyar *ház* fn. A szókezdő s-nek és az utótagnak az elmaradásával *Trask* lett a névalak. — Az 1930-as években a település cseh neve *Stražka* (ComUngh. 116) volt. Ez tudatos szlávósítással keletkezett a cseh, szlovák *stráž* 'őr' beleértésével. Feltehetőleg a kárpátukránban is meghonosodott a **Cmpauicka* névalak, de erre bizonyítékom nincs (CSÁNKI I, 398; STANISLAV, SlovJuh. I, 514, II, 510; ComUngh. 116; VARSIK, OsKošKotl. III, 478, 500.)

Ungdaróc 'helység Ungvártól délkeletre' [1904: *Ungdaróc*: Hnt. 1944. 601 (az évszámhoz: i. m. 655), de l. 1851: „*Daróc*, Ungh v. orosz falu”: FÉNYES, MoGSz. I, 241, 1808: „*Daróc* h. *Drawce* s. ”; LIPSZKY, Rep. I, 127; 1773: *Darocz*: LexLoc. 285 és 1390: *Darouch*: ZsigmOkl. I, 163 is]. A *Daróc* hn. köznévi előzménye a magyar régi *daróc* 'olyan vadász, akinek vadbőrnyúzás, szíjhasítás és vadtulokszarv-levétel a feladata'. A megkülönböztető szerepű *Ung-* előtag a megyei hovatartozást jelöli. — Az ukrán névalak *Драгуи*. (CSÁNKI I, 389; HECKENAST, FejSzolg. 99; ZakarpObl. 692; ComUngh. 32; FNESz.⁴ I, 356 *Daróc* a.)

Ungtarnóc 'helység Ungvártól délnyugatra' [1892: *Ung-Tarnóc*: Hnt. *Tarnóc* a. (a postahivatal nevéként), de l. 1851: „*Tarnóc*, magyar falu, Ung vmegyében”: FÉNYES: MoGSz. IV, 182, 1808: *Tarnóc*, *Tarnowce*: LIPSZKY, Rep. I, 672, 1773: *Tarnocz*, *Tarnowecz*: LexLoc. 291, 1347; *Tornolch*: AnjouOkm. V, 105, 1332—7; *Tornocza*: CSÁNKI I, 399 és 1331—62; *Tornoch*: SztárayOkl. I: 42 is]. A *Tarnóc* hn. szláv eredetű; vö. lengyel régi *Tarnowice* [többes sz.] hn. (RYMUT, NMP. 244) <: lengyel *Tarn* szn. (SISNO. V, 425) < ólengyel *tarn* 'tövis, tüske'. A megyei hovatartozásra utaló *Ung-* előtag megkülönböztető szerepű. — Az ukrán *Тарнисуи* [többes sz.] 'Ungtarnóc' hangalakja magyar hatást tükröz. Vö. ukrán *мепен* ~ *мерп* 'kökény'. (CSÁNKI I, 399; ZakarpObl. 695; ComUngh. 113; VARSIK, OsKošKotl. III, 498; FNESz.⁴ I, 633 *Ípolytarnóc* a.)

KISS LAJOS

A „névtani romantika” névfejtései: *Dob*, *Dobos*

I. Középkori okleveles emlékeink személy- és helyneveit tanulmányozva és összevetve századunk első harmadában keletkezett, de ma is érvényben levő eredetmagyarázatokkal, arra a megállapításra jutottam, hogy az e korban írt munkák egy része az újabb előkerült adatok birtokában felülvizsgálatra szorul. Szerencsémre véleményemmel nem állok magamban. BENKŐ LORÁND az 1986. évi Névtudományi Konferencián, Zalaegerszegen bírálta MELICH JÁNOSnak *Dés* helynévmagyarázatát, és úgy vélte, hogy MELICH „téves névfejtésének módszertani hibáit csak tudománytörténeti szemmel szabad tekinteni, nem feledve, hogy Melich e cikkét a nyelvtudományi romantika és benne különösképpen a névtani romantika korában (1919-ben) írta. . . . ezt a nálunk

évtizedeken át ható etimológiai romantikát ma is nagyon szükséges kritikával illetni, mert egyrészt szemléleti - módszerbeli reminiszenciái jelenleg is tükröződnek egyes névmagyarázatokban, másrészt egykori termékeinek kritikátlan felhasználása például a mai magyar történettudományban is nemegy súlyos tévedés forrásává vált” (Egy hibás névfejtés módszertani tanulságai [Megjegyzések a *Dés* helységnév eredetéhez]. MNyTK. 183. sz. 76).

Az Árpád-kori személynevek vizsgálata során olyan családi, társadalmi, természeti-környezeti, művelődéstörténeti stb. mozzanatok, jelenségek tárultak fel előttem, amelyek új összefüggésekre, névmagyarázati lehetőségekre irányították figyelmemet. Az új etimológiai javaslatok természetesen nem jelenthetik nagy elődeink, tanítómestereink munkásságának megtagadását. PAIS DEZSŐ *Ősbő* című tanulmányának tárgyilagosságra intő záró sorait munkám egészére érvényesnek érzem: „A felvetett kérdéseknek itt nyújtott megoldása — hangsúlyozom — bizonyos mértékben csupán kísérlet, amelyen magam is, mások is tehetnek kiegészítéseket, helyreigazításokat” (MNy. XXIV, 175).

Egyik lektorom, KISS LAJOS jelen dolgozatomnak mind tárgyát, mind megfogalmazását elutasította, és Melich Jánost érintő megjegyzéseimmel sem ért egyet. Segítségét ezúton is megköszönöm.

A TESz.-ben és FNESz.-ben használatos rövidítéseket alkalmazom, kivétel GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című művének Gy. rövidítése.

2. KRISTÓ GYULA „Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához” (Szeged, 1976.) című munkájának 27—8. lapján többek között ez olvasható: „Több adat igazolja, hogy pusztai személyneves helynevek névadói a XIV. század első felében éltek... A gömői Dobszeg (1427: *Dobzewgh*, Cs. I, 134) névadója az 1329-ben szereplő Dobszeg comes (*Dobzygh*, IIa II, 226).” Az adatot, a névadás módját gyanúsnak találtam, megnéztem ILA BÁLINT „Gömör megye” II. kötetében a nevezett helyet, ahol a következő áll: „*Dobszeg* (*Dobzewgh*, *Dobzeg*) 1427. Dobfenék testvérközsége. Névadója az a *Dobzygh* comes, aki 1329-ben Nógrád megyében Hartyánban is birtokos... *Dobszeg* is — *Dobfenék* névadójának vérrokona [??] — a Gortvamelléken szállt várjobbágyiságból származott. 1427-ben tűnik fel, de 1430 után pusztaként sem olvasunk róla”. „*Dobfenék*. Elnevezése a *Dob* személynévből származik (EtSz. 1369). A falu először csak a középkori adóösszeírásokban (1427, 1431) tűnik fel... Névadó birtokosa a XIV. század első felében élt (l. *Dobszegnél*)” (i. m. 204). ILA BÁLINT helynévmagyarázatát kételkedve olvastam, és valamilye elírásnak, tévedésnek éreztem. Évek teltek el, míg 1987-ben megjelent GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzának III., Hont megyét tárgyaló kötete. Ebből tisztázódott *Dobszeg* comes illetősége, valamint az, lehet-e egyáltalán kapcsolatot keresni közte és a Gömör megyei *Dobszeg* és *Dobfenék* helynevek között.

Előrebocsátom, *Dobszeg* comes neve és a Gömör megyei *Dobszög* helynév között még etimológiai kapcsolat sincs. E nevek összekeverése a sok hibás névmagyarázat között/mellett szóra sem lenne érdemes. De számomra éppen *Dobszeg* comes neve jelentette azt a hólabdát, amely vizsgálódásaim során lavinává fejlődött, és végül a „névtani romantika” egy fejezetének bemutatásához vezetett. — A Gömör megyei *Dobfenék* és *Dobszög* helynevek magyarázata így került a FNESz.⁴-be. A továbbiakban *Dobszeg* comes adatait ismertetem:

A Hont megyei Pribelen is birtokos *Dobák* nemzetség tagjai 1322-ben tilalmazták *Dobsek* testvérének, Benedeknek fiait: Jánost, *Dobou*-t és Miklóst pribeli földjük használatától: „Johannes, *Dobou* et Nicolaus filii Benedicti fratris *Dobsek* de Pribil”; 1332-ben az országbíró vizsgálatot rendelt el, mivel Pribel fele miatt *Dobzegrh* testvére Benedek fiai (Nicolaus, *Dobou* et Bekch) perbe fogták Kuuch fia Benedeket és fiát Peteut (Gy. III, 235–6; RDES. II, 359). 1334-ben a per folytatódik a Pribeli *Dobzek* testvérének, Benedeknek fiai: Miklós, *Dobos* (!) és Bencze, valamint Benedek fia Peteu között (Ba10kl. 37).

A Hont megyei Pribeltől nem messze, a Nógrád megyei Kürtös folyó mellett tűnik fel 1323-ban Dobszeg comes háza: „prius eodem modo Michohaza vocabatur vero placito detentoris *Dobzighaza* vocate in comitatu Neugradiensi iuxta fluvium Kurtus . . . comitem *Dubzyg* et Johannem ac Benedictum fratres eiusdem”, „Mikouhaza et alio nomine *Dobzegrhaza* vocatas . . . Mikohaza et *Dubzyghaza* vocata” (AnjOkm. II, 81, 104). 1329-ben nem messze a fent jelölt helyektől, a Nógrád megyei Hartyanban is birtokos volt „*Dobzygh* comes” (ILA i. h.). — 1408-ban Benedek és *Dobsek* (*Dobzegrh*, *Dobzygh*) unokái: „Pribeli Benedek fia Miklós fia János és a Túróc megyei Kaschan-i *Dopzok* fia Lőrinc fia Péter” bizonyos birtok felől megegyeztek, „mert nagyatyáik, Benedek és *Dopzok* testvérek voltak” (ZsigmOkl. II/2, 164/6279). 1438-ban hagyatéki ügyben említik néhai *Dobzek* Pétert és 1439-ben Kwsthyan-i néhai *Dobzek* Lőrinc leányát, Anasztáziát (Balassa család Oklevéltára. Bp., 1990. 104, 106). 1465-ben a Hont megyei Pribelen *Dobzeg* comes egyik leszármazottja Egidus *Dobchek* (*Dubczek*), Hídvégen 1495-ben Emericus *Dwpchyk* élt (BAKÁCS, Hont m. 60, 180; uo. Georgius *Benchyk*). Hont megyében, Füzesgyarmat határában, a század elején a családnévből dűlőnév (*Dobcsikszer*) alakult (Nyr. XXXI, 117).

A XIV. században Hont és Nógrád megyékben előforduló *Dobsek* ~ *Dobzegrh* ~ *Dobzyg* ~ *Dubzygh* személynév, valamint XV. századi *Dopzok*, *Dopzek*, *Dobchek*, *Dubczek*, *Dwpchyk* írás- és ejtésváltozata, majd a XX. századi *Dobcsikszer* földrajzi név előtagja egy szláv *Dobemir*, *Dobieslav*, *Dobiegniew* stb. személynév *Dob-* (< *dobr* 'jó') előtagjának képzett változata. Hasonló alakulású nevek, mint pl. *Bencsok*, *Kancsok*, *Urbancsek*, *Benczik*, *Demcsik*, *Gyurcsik*, *Paltsuk* stb. megtalálhatók a felvidéki családnevek között (vö. KNIEZSA, MSzlKcsn. 46, 56–9, 70). A cseh családnevek között is van *Dobsih* (BENEŠ, ČPříjm. 120), a középkori lengyel személynévek között *Dobuszek*, *Dobczyk* ~ *Dopczik* (ŚlSNO. I, 477, 496).

Dobszeg comes nemzetiségét nem tudom megállapítani, csak annyi bizonyos, hogy *Dobsek* testvére és fiai annak a *Dobák* nemzetségnek birtokán éltek, akiket KARÁCSONYI és GYÖRFFY orosz nemzetiségűeknek ítélte (MagyNemz. I, 411; Gy. III, 163). — A *Dobák* személynévben ugyanaz az *-ák* képző van, mint az *Abrak*, *Filák*, *Fedák*, *Petrák*, *Vondrák* stb. nevekben. A szlovákokban és kárpátukránban gyakoribb képzők közé tartozik, a magyarban nincs hozzá hasonló, „s így az *-ák* képzővel képzett nevek kétségkívül szlovák, illetve kárpátukrán alakulások” (KNIEZSA i. m. 54).

A fentiekből következik egy nyelvtörténeti adat hibás alkalmazásának kijavítása: az EtSz. a *dob* 'werfen' közszóhoz az 1332-ből származó „Johannem *dobou* MNy. X. 40” személynév és a TESz.-ben a *dob*¹ szócikkben kérdőjellel felvett „*dobou* sz. szn. (MNy. 10: 40)” tulajdonosa *Dobsek* comes unokaöccse: *Dobou*, aki az 1322-ből idézett birtokhírbeszólásban, majd 1332-ben egy perben tűnik fel. 1334-ben *Dobos* becézőnéven említik (l. fent). — A *Dobou*, *Dobos*

alakulatok is egy *Dob* (< szláv *Dobemir*, *Dobislav* stb.) tő *-ou* (*-ov*), illetve *-os* képzős alakjai, melyek rendkívül gyakoriak voltak mind a szlovákban, mind a kárpátukránban (KŰNEZSA i. m. 44, 45, 68–9, 86). Tehát a JAKUBOVICH által kiemelt, 1332-ből származó *Dobou* személynév nem tartozik sem a 'werfen', sem a 'Trommel' jelentésű közszóhoz.

3. Nem hallgathatom el, hogy a *Dobfenék* és *Dobszeg* földrajzi nevek magyarázata 64 évvel ezelőtt már napvilágot látott. 1927-ben MOÓR ELEMÉR német nyelvű cikkben ismertette az EtSz. addig megjelent füzeteit (UngJb. VII, 435–40). Részletesen a IX. füzet néhány személy- és helynévmagyarázatát tette kritikája tárgyává. Mivel MOÓR egy-két megjegyzésével egyetértek, ezért ismertetésének jelen témánkhoz szorosán kapcsolódó, egyúttal általánosabb módszertani kérdések tisztázására is felettébb alkalmas — de valamilyen oknál fogva nem kellő publicitást nyert — részletét magyarra fordítva közlöm. MOÓR szövegéhez kapcsolódó újabb adataimat, megjegyzéseimet []-ben adom meg.

MOÓR szerint: Ismeretes, hogy a szláv helynevek között gyakoriak az erdei fák nevéből alakultak. Ezek magyar helynevekként is mind előfordulnak, mint pl. *Boró*, *Jeszenő*, *Varbó*—*Verbó*—*Orbó*, *Lippa*—*Lippó* stb. Az erdei fák nevéből alakult szláv helynevek között azonban leggyakoribbak a *dob* ('tölgy') tőből képzettek. Ezt az EtSz. szerzői figyelmen kívül hagyták. Így fordulhatott elő, hogy a magyar helynevek etimológiáját e töre egy esetben sem vezették vissza, mivel mind a nazálist megtartó, mind a nazális nélküli helyneveknek, melyek e tőből levezethetők lettek volna, a szerzők rendszerint más magyarázatot találtak. A *Dub* ~ *Dob*, *Duba* ~ *Doba*, *Dobó* nazális nélküli helynévformákat egy feltételezett **Dub* vagy ténylegesen előforduló *Doba*, *Dobó* személynévből vezették le. Ennek azonban már az a körülmény is ellentmond, hogy az ország bizonyos részein a *dob* 'tölgy' jelentéssel a magyar nyelvben élő szó volt, amint azt minden kétséget kizáróan a következő földrajzi nevek is mutatják: *Dobkerek* (ehhez vö. *Tölgykerek*, *Harasztkerek*, *Erdőskerek*, *Setétkerek* stb.), a jelentése tehát 'Tölgyliget, Tölgyerdő'. *Dobhegy* [A századfordulón BÁNÓCZI JÓZSEF jegyezte fel a *Dobhegy*, *Dobkerei* térszínformaneveket, melyek a Bakony részeinek nevei. Erdők. Nyr. XXVI, 46. Ma is megvan Veszprém megyében Szentgál határában: *Dobkerek tanya*. Helységnévtár 1973. és Csabrendek mellett: *Dobfai* földek. MOÓR a *Dobcsikszér* földrajzi nevet is a 'tölgy' jelentésű, *dob* előtagú neve közé veszi, és egybeveti a *Tölgymál* térszínformanévvel.] *Dobré(t)hát* 'Tölgyesmező háta' [1836-ban a Szatmár megyei Egri határában jegyezték fel: Nyr. XXXVII, 95]. A Bakonyban igen gyakori erdőnevek *Dobos* ~ *Dabos*, gyakran helynévként is [l. az alább tárgyalandó *Dobos* helynevet, valamint *Doboshegy* Visegrád mellett, *Dobos* völgy Pécsvárad mellett stb., és SZABÓ T. ATTILA „Dés helynevei” című munkájából: „*Doberdő*. Másik neve: *Dobos*. A régebbi nagy kiterjedésű Kádbükke megmaradt erdős részének neve”: Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek VII. Bp., 1987. 129; 1761/1818-ból Kisfalud környéki földrajzi név: „A *Dobosban*”, 1781/1818-ból Názánfalva környéki földrajzi név: „A *Dobosban*” és 1791/1800-ból: „a' *Dobos* nevű Berekben”: SzT.]. További helynevek: *Dobfenék* 'Tölgyalja', *Dobszög* 'Tölgyesszög' stb. [A két utóbbit az előzőekben részletesen ismertettem. Ide sorolhatónak érzem még a Hont megyei *Dobberkeallya*, *Dobberky* határrészneveket is: BAKÁCS, Hont m. 108; de vö. FNESz. *Berekalja*]. A Sáros megyei *Dobó* már LIPSZKYNÉL szláv *Dubovica* néven fordul elő, *Dobódél* Torna megyé-

ben tkp. 'Tölgyeshegy' [vö. FNESz. és 1243/1335-ből a Gömör megyei Pelsőc határleírásából: „Lyget, quod vocatur Borsodi *Dubodel*” Gy. I, 740, II, 532—3; Hont megyéből 1255/1287-ből: „terra *Duboudyl*” Gy. III, 243], a Gömör megyei *Dobóc* földrajzi név és más *Dobóc*, *Dobóca* helynevek is nyilván egy szláv *Dubovec* vagy *Dubovicá*-ból származnak.

MOÓR szerint előfordul, hogy az etimológiát a térkép is támogatja. *Tiszadob* (Szabolcs megye) közvetlen környéke ma is gazdag tölgyes erdőekben, míg távolabb a vidék erdő nélküli, és a szláv helynévadást a környék *Takta*, *Kenéz* helynevei is támogatják.

MOÓR azzal sem ért egyet, hogy az EtSz. és MELICH (MNY. XXIII, 240) egy feltételezett 'turgidum quid' jelentéssel bíró **Dob* személynév kicsinyítőképzős alakjából magyarázza például a *Doboka*, *Dobos*, *Doboz* személy- és helyneveket, ahelyett, hogy a szláv *dobъ* 'tölgy' nazális nélküli tövéből vezetné le azokat.

MOÓR egyébként is a feltételezéseket már egy kicsit soknak tartja, és így folytatja: Noha nem lehet kizárni, hogy valakit 'felfuvalkodott' gúnynévvel illessenek [a magyar gúnynevek között MOÓR nem talált *Dob*, *Dobá*-t], de hogy a régi magyarok a kövér fickók iránt különös előszeretettel viseltettek volna, és ily módon a **vastagocska*, *kövéрке*, *felfuvalkodottika* szabályszerű személynévvé vált volna, amely aztán számos magyar helynévben visszatérne, az [MOÓR szerint] teljesen kizárt. A *Dob*- kezdetű személynévek magyarázatához egyáltalán nem szükséges ilyen merész és kockázatos jelentést feltételezni — [állítja MOÓR], mivel ezek feltehetően az igen kedvelt *Dob*- 'jó' kezdetű szláv személynévekre vezethetők vissza. Szláv személynévből hasonló módon alakultakra bőven találni példát MELICH-nél (Szláv jövevényszavaink I, 100—34): *Bera*, *Besa* a *Berislav*, *Berivoj*-ből, *Butka* a *Budimir*-ből *Céka* a *Cvětimir*-ből stb. A szláv *dob*-, *dobr*- töre visszavezethető személynévek a régi magyar névrendszerben nem ritkák, és a helynevekben is gyakoriak: *Dobak*, *Dobech*, *Dobym*, *Dobes*, *Doboz*, *Dubruzlou*, *Dobrogost*, *Dobrony*, *Dabrony*, *Dabronc*, *Dobrunc* stb.

A továbbiakban MOÓR a MELICH-féle *Doboka* személy- és helynév magyarázatát bírálta, ennek ismertetését azonban később szándékozom közzétenni.

4. MOÓR ELEMÉRNEK az UngJb.-ben 1927-ben megjelent cikkét a nyelvészek jól ismerték és ismerik, de az abban foglaltak egyik fontos megállapítását, hogy tudniillik a szláv eredetű *dob* 'tölgy' bizonyos területeken a magyar nyelv szava volt, és helynevekben a mai napig él, figyelmen kívül hagyták, illetőleg agyonhallgatták. Ez az elutasító álláspont nehezen magyarázható, hiszen ha senki nem cáfolja pl. az *ács* szó mellett csak helynevekben fennmaradó szláv eredetű *teszár*, *teszér* 'ács' valamikori meglétét (vö. FNESz. *Ácsteszér*, *Barstaszár*, *Nyitrateszér*, *Pápateszér*, *Taszár*, *Teszér*), vagy a *fazekas* mellett a szláv eredetű *gerencsér* átvételét, akkor miért elképzelhetetlen vagy tagadnivaló a szláv eredetű *cser*, *haraszt*, *jávör* stb. fanevek mellett a szláv eredetű *dob* 'tölgy' bekerülése a magyar nyelvbe, a magyar szókincsbe? És miért nem lehet az EtSz.-ben a szláv *dobъ* 'tölgy' közszókból magyarázható helynevet találni?

Lélektani indítékát nem keresve, a száraz tényeket időrendbe szedve úgy látom, hogy MOÓR bírálatában kinyilvánított megállapítását a nyelvész közvélemény egyrészt azért nem fogadhatta el, mert MELICH — valamilyen oknál fogva — alapvető munkáiban (az 1903—1905-ben megjelent „Szláv jövevényszavaink”-ban és az 1925—1929-ben megjelent „A honfoglalás kori Magyar-

ország”-ban) nem foglalkozott sem a szláv *dqb* ’tölgy’, sem a szláv *dob(r)* ’jó’ tőből alakult magyarországi személy- és helynevekkel. Másrészt viszont a nagytekintélyű és nagy tudású JAKUBOVICH EMIL nyelvtörténeti adatainak közlése során (tévesen) a *dob* ’werfen’ magyar szóból alakult személynévnek ítélte az 1307. évi *Dobofeu* földrajzi név előtagját (l. alább) és az 1322-ből adatolható *Dobou* személynévet (l. fent). 1921-ben ugyancsak JAKUBOVICH a *Dobos* helyneveket foglalkozásnévi eredetűnek magyarázta; szerinte „a királyi hadak mellé beosztott zenészek birtokai voltak” (MNy. XVII, 120). PAIS DEZSŐ 1917-ben a *Dobos* helynevet a praeco-k „főszerszámával”, a dobbal kapcsolta össze. MELICH e megállapítások mintegy betetőzésképpen 1927-ben adta közre híres *Doboka* című tanulmányát, melyben a címül vett személy- és helynevet, valamint a *Doba*, *Dobos*, *Doboz*, *Dobsa* személy- és helyneveket az ómagyar **Dub* személynévre vezette vissza. Ez pedig MELICH szerint az ómagyar *dub* ’tympaum’, illetőleg személynévi használatban ’vastag, kővér, testes <ember>’ jelentésű közzóra vezethető vissza (MNy. XXIII, 240–5). Az EtSz.-ban csupán annyi változás következett be, hogy a JAKUBOVICH-féle nyelvtörténeti adatokat és a JAKUBOVICH, PAIS-féle magyarázatokat „kétes” vagy „aligha tartozik ide” megjegyzéssel illették, de helyes magyarázatukat MELICH a későbbiekben sem közölte.

Ekkor látott napvilágot MOÓR ELEMÉRnek az UngJb.-ben az EtSz.-t ért kritikája, ami az előzőekben elmondottak után természetesen (!?) nem váltott ki osztatlan elismerést, pedig ha valaki, akkor MELICH tudta legjobban, hogy MOÓRnak miben van igaza. Jóval később, 1943-ban KNIEZSA cáfolta egy részletkérdésben MELICHET, amikor kimutatta, hogy a szláv nyelvekben pusztán a növénynévből is származhattak víz- és helynevek. Ezek között sorolta fel az orosz *Dub* ’tölgy’, lengyel *Dąb* ’tölgy’, szerbhorvát *Dub* ’tölgy’ helyneveket (MNy. IV, 15–6). Egyébként KNIEZSA — nyilván felismerve a sok téves személy- és helynévi magyarázatot — többször sürgette az Árpád-kori személynevek összegyűjtését, mert „amíg személyneveinket össze nem gyűjtjük, a legtöbbször semmiféle közzóhoz nem kapcsolható neveket nem rendszerezünk, a szomszédos népek névanyagával össze nem hasonlítjuk, addig egyes neveket megnyugtatóan magyarázni nem tudunk” (MNy. VI, 30, vö. MagyRom. I, 127).

5. A következőkben az EtSz. *dob* ’tympaum’ szócikkébe felvett, de „kétes”, illetve „nem tartozik ide” minősítéssel jegyzett *Weresdub*, *Dubeghaz* és *Dobos* helynevek eddigi magyarázatainak felülvizsgálatával foglalkozom.

A) *Weresdub*. — Az EtSz. a *dob* ’tympaum’ szócikk első, 1256-ból származó, OklSz.-ból átvett *Weresdub*, *Dubeghaz* helynévi adatot kétesnek ítélte. Az 1256. évi hamis oklevélből származó helynevek Csanád megyében találhatóak, és *Weresdub* még 1337-ben és 1369-ben is a Csanád nemzetség birtokában volt (Gy. I, 849, 855, 877; vö. még úó., A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 163–5). *Dubeghaz*ról később nem történik említés.

Előljáróban meg kívánom jegyezni: a magyar nyelvtörténeti adatokat átnézve egyetértek CSÖRRE PÁLLal, aki szerint „a középkorban ritka az egész erdőre vonatkozó fafajt is megemlítő adat” (A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Bp., 1980. 95), és amíg az „egyes fafajták + erdő” összetételek már a XIII. századtól adatolhatóak, addig a *Tölgyerdő* csak a XIV. századtól. Ugyanis az OklSz. 1228/1407-évi „silue ilicum wlgariter *Tulherdew* nuncupate” adatából az 1228-as dátum hamisítványt takar, az oklevél való-

jában 1383-ban a Baranya megyei Aszúág határjárása alkalmával keletkezett (Gy. I, 273). CSÖRRE PÁL is csak a XIV. sz. második feléből, 1368-ból idéz egy Cegléd, Nagykorös és Kecskemét városok, illetve helységek által használt *tulherdeu-t* (i. h.). Időrendben a következő adat 1405-ből származik: „Silvam autem in metis possessionis Ricolfalua a parte Harnad adiacentem *Tolderdeu* appellatam” (ZsigmOkl. II/1, 514/4203.). A fentiekből talán levonható a következtetés: a magyarországi, XII–XIII. századi, képző nélküli *Dub* ~ *Dob* helyneveink minden bizonnyal a tölgynek erdő nagyságú területét jelentheték, amint azt egy 1200-ból származó Száva folyó környéki leírás is hitelesítheti: „terra autem vocatur *Dub* ab arbore ibidem exorta” (DICKENMANN, Stud. 109). Figyelemre méltó még egy 1405-ből származó, Pozsony megyei adat: *Kislosonc* másik neve *Dwb* volt (ZsigmOkl. II/1, 429/3118).

A *Weresdub* földrajzi név a közismert és gyakori *Veresharaszt* összetétellel megegyező módon alakult a szláv eredetű *dub* > *dob* 'tölgy, tölgyes' közszóval. — A szláv eredetű *haraszt* '(egyfajta) tölgyerdő, tölgyes' jelentésű (vö. TESz., FNESz.). A *Veresharaszt* határresznevekről CSÖRRE PÁL a következőket írja: „Tudjuk, hogy a középkorban . . . a tölgy nagyobb arányban volt képviselve, mint ma. A haraszterdők nagyrészt tölgy vagy csererdők voltak, mégpedig valószínűleg fiatal sarjerdők. Ezt bizonyítja az is, hogy sokszor »vörösarasztt-nak mondják az oklevelek ezeket az erdőket . . . A tölgyféléknek ősszel a lombhullás után megszáradt vörösbarna lombja a fiatal fákról ugyanis télen sem hullik le” (i. m. 105; vö. Gy. I, 177, II, 520). Tehát a *Weresdub* mintegy a *Veresharaszt* szinonimájaként is felfogható: 'fiatal tölgyfákkal benőtt terület'-et jelenthetett, ahol télen a megmaradt vörösbarna lombozat színezte a vidéket. A névadás indítéka, a terület elnevezése hasonló lehetett a Torda megyei *Vereszeek*, *Wereszeg* (Cs. V, 744) esetében is. A vörös lombozatú tölgyes kiirtására, kivágására utalhat a Zemplén megyei *Vörösvágás* (Cs. I, 366) földrajzi név. A folyók menti tölgyes galériaerdők (Gy. I, 163, 836) télen vörösbarna elszíneződéséről kaphatta nevét például a Csanád megyei, Maros partján fekvő *Veresmart* (-part) és a Baranya megyei, Duna partján fekvő *Veresmart* is (Gy. I, 407, 877). 1405-ben a Szepes megyei *Haraszi* birtok felosztásakor határresznévként szerepel a *Tolderdeu* és a valószínűleg fiatal, télen vörösre színtű haraszttal vagy tölgygel borított *Weresheg* is (ZsigmOkl. II/1, 514–5/4203).

Az 1256 évi hamis oklevélben egyszer említett *Dubeghaz* vagy elírás Hódegyház helyett (KARÁCSONYI i. m. I, 369), vagy a földrajzi név első tagja ugyanaz a szláv eredetű *dub* 'tölgy, tölgyes', mint a vele együtt említett *Weresdub* földrajzi név második tagja.

B) A *Fejér megyei Dobos helynév*. — A címben jelzett helynév eredetével PAIS DEZSŐ 1917-ben foglalkozott: a „fejérmegyei *Dobos* vagy *Dabos* egy 1269-i adat szerint a hírnökök földje volt (CSÁNKI, III, 324). A *dob*-ról mint főszerzőmukról nevezték el őket magukat és telepüket. Hasonlóan juthatott a nevéhez még több *Dobos*, *Dabos*, *Dabas* (*Dob*, *Dab*) is. Vö. Sopron megyében *Kürtös-megyer-t*, amelynek királyi *kürtösök* voltak birtokosai” (MNy. XIII, 230). Az EtSz. az 1193. évi (Fejér megyei) *Dobos* helynevet nem tartotta a *dob* 'tympanum' szóhoz tartozónak, a TESz. viszont a *dob*¹ szócikkében kérdőjellel nyelvtörténeti adatként idézte. Sokan, sokszor foglalkoztak a *Dob*, *Dobos* helynevek magyarázatával. Voltak, akik a királyi hadak mellé beosztott zenészek vagy a gyepűrendszer védelmével megbízott örök közé tartozó doboló hírnökök birtokainak magyarázták. Mások a *dub* ~ *dob* 'fel-

fuvalkodott, vastag’ szóból származó *Dobos* személynévből vagy a *domb* ’Hügel’ nazális nélküli változatából, végül a szláv *dobъ* ’tölgy’ szóból vezették le (vö. MEZŐ ANDRÁS, A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967. 135–6, valamint MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972. 121–2 az irodalom teljes összefoglalásával).

Érdekes filológiai adalék, hogy PAIS DEZSÓ az 1921-ben megjelent klasszikus munkájában, a „Régi személynéveink jelentésánál”-ban már nem vette fel a foglalkozásnevek közé az Árpád-kori *Dobos*, *Dubos*, *Dubus* neveket.

A Fejér megyei *Dobos* egy 1193-ban kelt oklevél határleírásában fordul elő legkorábban: „a *cher* . . . usque ad *Biquacut* . . . ad *Mogolos* . . . ad *Dobos* . . . ad *foveam vulpis* . . . ad *predictam villam Sold*” (ÓMOLv. 57). 1232-ben: „aqua que venit de *Dobos*”, 1269/1275-ben: „*terram agasonum ducis*, que dicitur [!] *nerggestortov!*, *Fuldobus* vocatam, item aliam *terram preconum* et *Zulgageuriensium* et *populorum exercitualium ducis Oldobus* nominatam” (GY. II, 359). Tehát Feldoboson „nyergestartó”-nak nevezett hercegi lovászok, Aldoboson praeco-k, szolgálói várnépek és hercegi harcoló népek laktak. Az 1269. évi leírás alapján nyilvánította ki PAIS a mai napig érvényben levő megállapítását: Dobos az ott lakó praeco-k, hírnökök „főszerszámáról”, a dob-ról kapta nevét. GYÖRFFY GYÖRGY szerint is „lehet, hogy a praeco-csöszök hírvivő szolgálatából ered a hely *Dobos* neve is” (i. h.).

Fantázián nyugvó, konkrét adatokkal alá nem támasztott, tényekkel nem igazolt megállapítások cáfolata rendkívül munkaigényes, és sokkal több energiát emészt fel, mint a feltételezések kigondolása és leírása. Mégis megkísérlem a Fejér megyei *Dobos* helynévnek „a névtani romantika” korában keletkezett magyarázatát más megvilágításba helyezni, ezzel talán sikerül egy évtizedek óta ható hibás módszertani eljárásra felhívnom a figyelmet.

Véleményem szerint nem kellően megalapozott a Fejér megyei *Dobos* helynév magyarázatául az ott lakó praeco-k feltételezett hírvivő szolgálatát és feltételezett „főszerszámukat”, a dobot elfogadni:

a) Fejér megyében Doboson kívül praeco-k laktak Kuldó, Fánecs, Nevegy, Araicsa, Csértó, Ordas helységekben, Komárom megyében Árpás és Etegyfaluban, Győr megyében Kulcsod faluban (GY. II., III.) és még nagyon sok helyen az országban. A felsorolt falvak esetében a helynévadás indítéka a legkülönbözőbb lehetett (vö. KRISTÓ, Szempontok 65–84). De az 1269. évi oklevél értelmében Doboson sem csak praeco-k éltek, hanem királyi lovászok, „nyergestartók”, továbbá várjobbágyok és más harcoló népek is. Milyen alapon lehet a praeco-kat kiemelni és a helynévadásban főszereplőkké kinevezni? Honnan lehet tudni, hogy Dobos első lakói praeco-k és nem „nyergestartók” voltak, kikről a földet például *Lovászi*-nak is nevezhették volna?

b) PAIS a dobosi praeco-kat „hírnökök”-nek, GYÖRFFY „hírvivő csösz”-öknek, KRISTÓ a Vas megyei „*maior preconum*”-ot „kikiáltók” elöljárójának (KRISTÓ, Vármegye 274) nevezi. Kérdésem az, hogy a XII–XIV. században szolgálatot teljesítő praeco-k kizárólag „dobos” hírnökök, „dobos” kikiáltók voltak-e? Már PAULER GYULA kifogásolta, hogy a „praecot hirdetőknek fordítják, pedig az a német *scherge*”, és elsőként idézte az 1261-ből származó oklevelet: „*Praeco qui berten dicitur*”. A praeco-nak ez az értelmezése található meg a KönSzf.-ben és a SoprSzf.-ben, így magyarázta a Nyelvtörténeti Szótár és így PÁPAI PÁRIZ is (PAULER, MagyarNemzTört. I², 58; vö. TESZ.). Továbbá például 1208-ban Tumpaica a királyi praeco-k comese, „*curialis comes preco-*

num regis” küldte Váradra tüzesvaspróbára a gyanúsítottakat, 1213-ban Bosur a békési praeco-k feje, „archipreco Bekesiensis” a királynak adóba járó ökröket vette számba (VR. 167., 156.; vö. PAULER i. m. 339). GyÖRFFY a Kolozs megyei várjobbágyok közül való Pouca nevű praeco-t „börtöncsász”-nek nevezi, a Komárom megyei Etej faluban lakókat pedig királyi „csőszöknek” (Gy. III, 357, 415).

Ha a helynévadásban a praeco-k egyáltalán szerepet játszottak, akkor birtokukat általában *Csősz(i)*-nek nevezték, amint 1260-ban a zalai várhoz tartozó praeco-k földje *Cheusy* volt (Cs. III, 44); Esztergom megyében 1268-ban a praeco-k és bocsárok lakta földet *Agar*, 1326-ban *Cheuzagarfelde* néven említik (Gy. II, 223); és Somogy megyében 1360-ban a királyi praeco-k valamikori földjét *Csősz*-nek *Csőszfalunak* nevezték (Cs. II, 613).

A királyi praeco-k kötelezettsége nem derül ki az oklevelekből, de a magánszolgálatban élő praeco-król sem tudunk többet. A Csák nembeli Ugrin fia Miklós végrendeletében kötelezettségüket nem említve a Berény faluban lakó *Ogua* nevű praeco-t egyik fiára, *Tekerov* és *Scemov* nevű praeco-kat másik fiára hagyományozta, magának *Weched* nevű praeco-t tartotta meg (ÓMOlv. 415; Gy. II, 350).

1251-ben a Győr megyei Kulcsodon a szolgagyőri várnépeket és királyi csőszöket, praeco-kat név szerint felsorolták, a 30 név között nem volt *Dobos* (Gy. II, 606–7). „Mint az I. Endre és Béla herceg között lezajlott várkonyi jelenet leírásából kiderül, a »palotában« ajtónálló szolgálatot a csőszök ispánja (comes preconum) teljesített” (GyÖRFFY, István király 242), és „1255-ben volt a királyi »praeco« — magyarul csőszök ispánja” Buzád nembeli Tristian (Trestyén), „s ez időből maradt föl híres (a maga nemében egyetlen) idéző pecsétje” (KARÁCSONYI, MNemz. II, 125). Egyetértve PAULER megállapításával, hogy a praeco-k a poroszlóknak „alsóbbrendű segédei voltak a büntetés-végrehajtásban” (i. m. I,² 58), nem tudom levonni a következtetést, hogy a praeco-k „főszerszáma” a dob volt.

Való igaz, a XVI. századi szójegyzékek némelyikében a *praeco* jelentése ’hirdető, hirdető csász, kikiáltó’, de egyrészt ezekben sincs nyoma, hogy a praeco dobbal hirdetett volna, másrészt a latin *praeco* köznévi XVI. századi magyar megfelelője alapján XII. században felbukkanó földrajzi névre következtetni anakronizmus.

c) Királyi dobosokkal vagy bármilyen *dobos* ’tympanista’ foglalkozású személlyel Árpád-kori okleveles emlékekben eddig nem találkoztam. Háborúban, őrsgben, harci előkészületek során kémeik, hírnökök nem dobbal, hanem kürtök fúvásával jeleztek. Erre utal egy X. századra vonatkoztatható esemény leírása is. A kalandozások korában, 926-ban magyar sereg rontott Sanct Gallenre; a kolostorban nagy lakomát, italozást csaptak, énekeltek, táncoltak. „Ezenközben kémeik a várkastély felé eső erdőben *kürtök* szavára és vezényszóra hirtelen felbolydultak . . . elhallgattaták a *kürtöket*, s Konstanz felé vezető úton elvonultak . . . a többiek a sokaságnak *kürtjeikkel adnak jelt*, hogy vigyázzanak”. „Interim exploratores in silvam que castellum vergit, subitanea *tubarum* et vocum *significatione* accelerant . . . *silentio tubis* et vocibus indicto via, que Constantiam ducit, abeunt . . . ceteri . . . multitudini *tubis*, ut caveant, *significant*” (ZOLNAY LÁSZLÓ, A magyar muzsika régi századaiból. Bp., 1977. 36, 38, 367; vö. Ekkehard: Casus Sancti Galli: GOMBOS, Catalogus 448). Egy XIII. századi kódexben maradt fenn a magyaroknak — Bölcs Leó bizánci császár szövetségeseiként — Simon bolgár fejedelemmel való

csataképe. A képen jól kivehető a harcolók mögött a lovaskürtös (ZOLNAY i. m. 37). Királyi kürtösök („*buccinatores regii*”) birtoka volt valamikor a Sopron megyei Kürtösmegyér; a Veszprém megyei Gajdosbogdányban még 1351-ben is királyi trombitások („*trumbatores domini regis*”) laktak; és harangozókról (*pulsatores*) nevezték el *Harangozó*-t (KRISTÓ, Szempontok 80; SOLYMOSI LÁSZLÓ, Hospeskváltság 1275-ből. Tanulmányok Veszprém megye múltjából. A Veszprém megyei Levéltár kiadványai 3. sz. Veszprém, 1984. 30, 78–9, uő., *Harangozó* nevű települések a középkori Magyarországon. A Dunántúl településtörténete VII. Szerk. SOMFAI BALÁZS. Veszprém, 1989. 281).

Természetesen létezett valamilyen *dob* 'tympanum' (?) az Árpád-korban Magyarországon, feltehetően csak a mágia, sámánhit gyakorlásához, mint ahogy a természeti népeknél is a dob kizárólag a vallásgyakorlat szolgálatában állt (BROCKHAUS—RIEMANN, Zenei lexikon. Bp., 1985. I, 447). SEBESTYÉN GYULA kutatásai nyomán tudjuk, hogy a „honfoglaló magyarság keletről a sámánok varázsdobját is magával hozta” (Ethn. XI, 433), és még a XIX. században is használták a javasasszonyok, „boszorkányok” varázslásaikhoz a dobot. A magyarországi sámánhit egyik maradványa lehet a kassai akvamanile (vízöntőedény) doboló kentaurja és a kentaur hátán álló sípos férfi. Ez a XII—XIII. századból származó vízöntőedény ugyanúgy sípot és dobot jelenít meg, mint ahogyan a gyermekdalban síppal, dobbal, nádihegedűvel gyógyítja a magyar gyermek a gölya véres lábát (ZOLNAY i. m. 50, 57).

Bár a *dob* 'tympanum' és *dobos* 'tympanista' első biztos előfordulása a SchlSzj.-ből (1405 k.) származik, mégis úgy gondolom, hogy az Árpád-korban a dob sem mint hangszer, sem mint fontos katonai vagy közigazgatási szerszám nem játszhatott akkora szerepet, hogy a XII—XIII. sz.-i *Dobos* földrajzi nevet *dobos* foglalkozásnévre kellene visszavezetnünk.

d) Nem szükséges bizonygatnom, hogy hazánkat a középkorban a mainál jóval nagyobb mértékben borította tölgyesek, tölgyerdők különféle fajtája. Szaklexikonok, szakkönyvek (vö. CSÖRE i. m.) kimerítően tárgyalják e témakört. A tölgyerdőknek, makkos erdőknek a középkori magyar gazdasági életben, az állattenyésztésben kiemelten nagy jelentőségére utal többek között a Zsigmond-kori Oklevéltár mutatójának „makkos erdő”, „tölgyfa” tárgyszava is. KARÁCSONYI JÁNOS megjegyezte, hogy a Csanád nemzetség birtokain a földművelésen kívül nagy becsben tartották az erdőket, különösen a tölgyerdőket. Már 1247-ben említik „Pongrácfáján a a Marosrévig terjedő tölgyerdőket (*sylva glandium*)” és Apátfalvával szemközti ladányi tölgyerdőt: „Ladan cum tota sylva glandium” (i. m. I, 366—7; Gy. I, 862). Arad megyében „a Marost makkoltatásra alkalmas tölgyes galériaerdők és berkek szegélyezték”, a Honti-medence hegyeit többnyire tölgyerdők borították (Gy. I, 163, II, 151). 1394-ben Pozsony megyében egy birtokon a földeket, réteket, vizeket és a *tölgyfák kivételével* az erdőket jobbágyok használhatták (ZsigmOkI. I, 380/3460). 1409-ben a Szatmár megyei *Nagydobos* és *Warasdobos* nevű birtokokon az erdők megosztásáról és a makktermésről intézkednek (i. m. II, 287/7108). Békés megyében „a Fekete-Körös tölgyes erdei közt fekvő *Doboz* falu a disznótartás, makkoltatás országos híru központja volt”. 1075-ben „királyi kondások faluja volt”, akik kötelesek voltak az apátság disznóit a király disznóival együtt legeltetni. 1138-ban a dömösi összeírás szerint Dobozon az apátságnak 70 disznója volt, 1273-ban Dobozon a királyi disznók után járó tized harmadrésze a váradi káptalant illette (Gy. I, 493, 505). Feltehetően a *Disznós* és

Szinyér helynevek némelyike a makkos erdők mellett kialakult disznótartással foglalkozók településére utal.

Hazánk természeti adottságai, valamint a *Dob*- előtagú és *Dobos*, *Doboz*, *Dob* földrajzi nevek makkos erdők, tölgyesek melletti feltűnése miatt logikusabb e neveket a szláv eredetű *dob* 'tölgy, tölgyes' közszóból magyarázni, mint a *dob* 'tympanium' képzős alakjából.

e) A Fejér megyei *Dobos* helynévre első adatunk a fehérvári keresztések 1193-ban III. Béla király által megerősített birtokösszeírásából származik. A Fejér megyei Szold határpontjai a következők: „In *Sold* prima meta incipit a *cher* et uadit ufque ad *biquacut*. Inde ad *Mogolof*. Inde ad *guga*. Inde ad *Zounuch*. Inde ad *Sarcajn*. Inde ad *dobos*. Inde ad foveam uulpil, et sic reuertitur ad predictam uillam *Sold*.” (ÓMOlv. 57). GyÖRFFY átírásában: „... *cher* ... *Biquacut* ... *Mogolos* ... *Guga* ... *Zounuch* ... *Sarkain* ... *Dobos* ... foveam vulpis ... *Sold*” (GY. II, 408). Tehát Szold első határpontja a *cser*-nél kezdődik és a *Bikakút*-ig, halad, innen a *magyalos*-ig, innen *Guga*-ig, innen *Szolnok*-ig, innen *Sárkány*-ig, innen a *dobos*-ig (*Dobos*-ig), innen a rókaveremig, és itt visszatér az említett *Szold*-hoz. A nyolc határpont közül négy biztosan köznév: *cser*, *bikakút*, *magyalos*, *rókaverem*. A *Bikakúti-hegy* ma is megvan Sárkány határában (GY. i. h.). A *Szolnok* és *Guga* személynévi eredetű földrajzi név, a *Sárkány* (Bakony-sárkány) lehet személynév eredetű (l. FNESz.), de lehet köznévi eredetű földrajzi név is, például félelmetes, esetleg kígyófészkes helyet jelölve. Kérdés, hogy a *Dobos* (*dobos*) személynévi vagy köznévi eredetű-e, mert az biztos, hogy a 70 évvel később, 1269-ben Aldoboson lakó praeco-k „föszerszámával”, a dobbal nem hozható kapcsolatba. 1232-ben sincs még nyoma annak, hogy Dobos lakott hely lett volna: Szold határleírásában egy vízfolyás jön Dobos felől: „ad aquam que venit de *Dobos*” (i. h.).

MIKOS JÓZSEF szerint „a név talán mint személynév szerepel az 1193-i oklevélben. Az EtSz. I, 1370 szerint e név nem függ össze a *dob* magyar köznévvél, de e nézet a pestmegyei *Dabas* helynévvel való téves azonosításon alapul; az 1193-i adat lehet korai nyíltabb alak, amilyen több is van az oklevélben. Ha a *dobof* helynév alakjait összevetjük a *mogyoró*-éval, amely oklevelünkben *Moinnerov*, nem olyan feltűnő az sem, hogy itt már *dob*- van ... Feltűnőbb *dobof*-ban a várható *-us* helyett *-os*, de erre is hozhatunk fel hasonló korai adatokat éppen az 1193-i oklevélből: *Bocor*, *Keure*” (MNy. XXXI, 244). Amint látható, MIKOS az 1193. évi *Dobos* földrajzi névnél — legalább is az oklevélben előforduló többi név szakszerű értelmezéséhez képest — meglehetősen nagy bizonytalanságot mutat, mai szóhasználattal élve „elkeni” *Dobos* magyarázatát.

Tanulságos kis filológiai adalékkal szolgál MIKOS tanulmányának záró lábjegyzete. Az a MIKOS, aki az 1935-ben megjelent (A fehérvári keresztések 1193. évi oklevele mint nyelvi emlék című) doktori disszertációjának végén megköszönte MELICH JÁNOS egyetemi tanár, JARUBOVICH EMIL levéltári igazgató és PAIS DEZSŐ tanáruraknak munkálatai során nyújtott tanácsait, észrevételeit (i. h. 309), és dolgozatának minden lehetséges helyén idézte tanárainak valamelyik cikkét, nem hivatkozott sem MELICH-nek, sem JARUBOVICH-nek általában a *Dobos* helynevekkel kapcsolatos magyarázatára, de még PAIS-nak kizárólag a Fejér megyei *Dobos*-ra vonatkozó etimológiáját sem említette meg. Úgy vélem, időközben éppen a tanácsadó tanárok véleménye változott meg, és MIKOS útmutatásuk szerint járt el, amikor a rájuk való hivatkozást és véleményüket mellőzte. A szerzők — ha nem is nyíltan — volta-képpen így tagadták meg a *Dobos* helynevekkel kapcsolatos magyarázatukat.

Különös, hogy erre a valójában jelentéktelen, de a *Dobos* helynevek értelmezésének történetére igen jellemző momentumra a helynév későbbi magyarozói nem figyeltek fel.

Az 1193. évi oklevél Szold határpontjaiként szereplő, biztosan személynévi eredetű földrajzi nevek mellett éppen *Dobos* is lehetne személynévi eredetű, csak az a kérdés, hogy a személynév honnan származik. De erről alább még lesz szó.

A határleírásban a *cser*, *bikakút*, *rókaverem*, de leginkább a *magyalos* előfordulása miatt azonban *Dobos*-t is köznévi eredetűnek vélem. Ha elfogadjuk, hogy a magyar szókincsben megvolt a szláv eredetű *dob* 'tölgy', akkor nem látom akadályát, hogy a szláv eredetű *haraszt* :> *Harasztos*, *cser* :> *Cseres*, *rekettye* :> *Rekettyés*, *Rakottyás* mintájára a szláv eredetű *dob*-ból *Dobos* helynév alakuljon. A *Dobos* is tartozhat a közszóból lett földrajzi nevek *-(u)s*, *-(o)s* gyűjtőnévképzővel alakult csoportjához (vö. B. LŐRINCZY: MNyTK. 33. sz. 85).

A Gömör megyei 1300/1370/1386-ból származó határleírásban az „in qd. rivulo *Dobuspatak* . . . ad rivulum *Haliagus* . . . hn-ek közül *Dobuspatak* ma *Dobosföld* (*Dobosoldal*), *Haliagus* patak ma *Halyagos* hegy névében él” (Gy. II, 551). Az említett *Dobuspatak* hasonlóan alakult a szláv eredetű *dob* 'tölgy' közszóval, mint pl. a *Zaldubuspotok*, *Egruspotoka*, *Monyorospataka*, *Theelgyespatak* (Gy. I, 69, II, 197, III, 180; ZsigmOkI. II/2, 117/5990). A *Dobuspatak* előtagja a szláv eredetű *dob* 'tölgy', minőségjelzős szerkezetben előforduló *-s* képzős melléknév, mely a későbbiekben is összetételben maradt fenn (vö. B. LŐRINCZY i. m. 92).

A szláv eredetű *dob* 'tölgy' közszóból alakult *Dobos*-ban a magyar *-us*, *-os* képző egyébként teljesen megegyezik a szláv *-uš*, *-oš* tulajdonságot vagy foglalkozást jelölő képzővel (vö. KNEZSA, MagySzlCsn. 68—9).

A fentieket összefoglalva úgy látom, hogy a Fejér megyei *Dobos* helynevet a praeco-k „főszerszámával”, a *dob* 'tympanum' képzős alakjával magyarázni a képzelet körébe tartozik.

Ismételten felhívom a figyelmet a nyelvtörténeti adatok felhasználásában a nagyfokú körültekintésre és óvatosságra. Még oly kiválóság is, mint JAKUBOVICH EMIL, hibázott. Láttuk, hogy Dobsek comes unokaöccsének, *Dobou*-nak nevét a *dob* 'werfen' közszóhoz tartozónak vélte. De ugyanebből az igéből vezette le az 1307-ből származó „ad caput rivuli *Dobofeu* nominati” pataknév előtagját (MNy. X, 40). Az EtSz. a *Dobofeu* pataknévben a *Dobo* előtagot személynévnek ítélte, de „aligha tartozik” a *dob* 'werfen' igéhez megjegyzéssel illette. A TESz. is, bár kérdőjellel, felvette a *dob*¹ nyelvtörténeti adatai közé. Az 1307. évi oklevél teljes szövegéből azonban kiderül, hogy a Dobópatak a Sáros megyei Tarca mellékfolyója, és a Kisszinye patak közelében ered: „ad caput rivuli *Dobofeu* nominati; exinde reflectitur ad caput rivuli Kysswyne” (RDES. I, 218). Továbbá az 1278/1348. évi oklevél szerint Tarcadobó falu helyén vagy környékén *Dombomezew* 'tölgyesmező' terült el (Sztp. II/2—3, 206), és a pataknév is a tölgyestől kapta nevét (I. FNESz.⁴ *Tarcadobó*, *Alsódombó*, *Alsódubovány*).

Végül meg merem kockáztatni, hogy a biztos nyelvtörténeti adatként nyilvántartott 1338-ból származó „locum *Dubuereuhgy*” (OkI Sz., EtSz., TESz.) előtagját sem tartom fenntartás nélkül egynek a 'tympanum' jelentésű *dob* közszóval, de főleg nem „az országvédelemmel összefüggő egyéb berendezés”-sel (PAIS: MNy. XIII, 230; MNyTK. 50. sz. 27). Merész fantáziával elkép-

zelhető, hogy a Dobverőhegyen sámánok vagy boszorkányok doboltak, de valószínűbb, hogy tölgyessel borított hegyoldalt jelentett, melyet vihar, szélvész, villám letarolt. Esetleg kapcsolatba hozható az irtásgazdálkodással is, „mert egy-egy erdőrészt olykor úgy taroltak le, hogy a fákat egy irányba bevagdosták, és kidöntésüket a szélre, viharra bízták” (l. FNEŠz. *Vészverés*). Figyelembe véve a jelenkori földrajzinév-gyűjtések adatait, a *Dobverőhegy* utalhat még a hegynek tölgyessel borított meleg, déli oldalára. Talán ez lehet a legvalószínűbb magyarázat, ha egybevetjük a Heves megyei *Lyuk-hegyes-verő*, *Harasztos verő*, *Nagy-berek-verő*, *Nagy-kő-verőhegy*, *Fűz-verő*, *Hassas-verő*, *Cseres-verő*, *Csipkés-verő-tető*, *Nagyfa-verő*, *Gyurtyános-verő*, *Sziberek-verő* stb. (PELLE BÉLÁNÉ, Heves megye földrajzi nevei. I. Bp., 1970.) földrajzi nevekkel. E magyarázatok — főleg az utóbbi — hangtanilag is elfogadhatóbbak, hiszen a *dob* 'tympanum' közsónak soha nem volt *u*-s változata, amint a *Dubuerühgy*-ben látható.

PAIS DEZSŐ a *Dobverőhegy*-gyel rokon eredetűnek gondolta a Három szék megyei *Dobolló* helynevet, bár megjegyezte, hogy sejtését adatokkal nem tudja igazolni (MNY. XIII, 230). Ha nem is *Dobolló*, de *Dobola* volt Szerém megyében (Cs. II, 243), és *Dobola* Somogy megyei, valamint *Dobola* (*Dobos*) Zala megyei földrajzi neveket is ismerünk jelenkori gyűjtésekből.

LIPSZKY Repertoriumában a Háromszék megyei Bikfalva melletti *Dobolló*-ra a következő adatokat találjuk: „*Doborka* . . . *Doborló* aut *Döböllő* . . . *Dobersdorf Dobrg.* val. villa”. Már az idézett adatsorból is látszik, hogy a *Dobolló*-nak semmi köze nincs a *dob* 'tympanum'-hoz. Amint Háromszék megyében szláv eredetűek a *Lásznyó*, *Szacsva*, *Borosnyó*, *Doboly* (!), *Zágon*, *Pupolc*, *Kovászna* stb. helynevek (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 26), úgy lehet *Doborka* ~ *Doborló* ~ *Dobolló* is szláv eredetű helynév. *Doborka* és *Doborló* (*Dobolló*) változatok a személynévként használt szláv *dobrz* 'jó' -ka, ill. -ol, -olo képzős alakjai (vö. KNEZSA i. m. 49, 76; *Bodolo* szn. és hn. a FNEŠz.-ben és 1291: *Bocholo* szn. Gy. III, 249).

A *Doborló* > *Dobolló* *ri* > *ll* hasonulás eredménye. Az 1358-ból származó „*Dobal de Daras*” (PalásthyOkl. I, 116) személynév és a Szilágy megyében feljegyzett *Dobola* csn. (Turul 1905: 91) a fentiekhez hasonlóan alakult.

Különbösen a tudós népetimológiák szerfőlött népszerűek. JAKUBOVICHnak a *Dobos* helynevekről nyilvánított magyarázatát a királyi hadak mellé beosztott zenészek birtokairól és a MNY. LVI. évfolyamában „A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi személynéveinkben” című dolgozat abszurd névmagyarázatait ZOLNAY LÁSZLÓ kitüntetett helyen többször idézi „A magyar muzsika régi századaiból” (Bp., 1977.) című munkájában.

6. Mindezek után természetesen nem zárható ki a *Dobos*, *Doboz*, *Doba* stb. helynevek személynévi eredete sem. Ha ugyanis elhiszük, hogy a szláv eredetű *dub* ~ *dob* 'tölgy' közszó bekerült a magyar szókincsbe, akkor a *Haraszt*, *Buc*, *Olcha*, *Somod*, *Zalduba* személynévekhez hasonlóan *Dub* ~ *Dob* személynév is létezhetett. Jóllehet magyar nyelvterületen képző nélküli *Dub*, *Dob* szn. eddig nem került elő, de a cseh és ukrán személynévek között van *Dub* (vö. FNEŠz. *Tiszadob*). A *Duba*, *Zalduba*, *Buc*, *Olcha*, *Haraszt* nevű személynéket feltehetően lakóhelyükről nevezték el, mint például a *Neugrad* és *Zala* nevűeket. A *Haraszt* nemzetségnévként is élt. Továbbá a *Dob*-kezdetű személynévek egy része a szláv *dobr*-, *dob*- 'jó' tő képzett változata is lehet. Középkori okleveleinkben igen nagy számban előfordul *Doba*, *Dobos*, *Dubus*, *Dubur*,

Duboz, Dobou, Dobak stb. személynevek eredet szerinti szétválasztása nemcsak e dolgozat kereteit, hanem kompetenciámat is meghaladja. Ennek igazolására ide kívánczok „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” II. kötetéből, a Gömör megyét tárgyaló rész Bevezetésének néhány mondata: „Az Árpád-kori helynevek között számos szláv eredetűt találunk, ami amellett szól, hogy az ide telepedett magyarság jó ideig szlávokkal élt együtt, s a békés egymás mellett élés során volt mód arra, hogy a szláv helyneveket átvegye. A magyar–szláv viszony hagyományos elképzelés szerint abban állt, hogy a magyarok a honfoglaláskor leigázott szlávok helyneveit vették át. A magyarok és szlávok viszonya azonban a régi Gömörben sokkal bonyolultabb. Voltak helyben talált szlávok, akik nem sorolhatók a nyugati szlávok közé, voltak ide telepített bolgár-szlávok, és az Árpád-kor vége felé megindult nagy kolonizáció során jelentékeny nyugati szlávok települt a lakatlan gömöri hegyvidékre, s lényegében ez a telepítés hozta létre az itt lakó szlovák (szlovják) etnikumot. [Bekezdés.] A szláv helynevek szétválasztása különféle nyelvjárások szerint ritka esetben oldható meg, s ez a jövő kutatás feladata.” (GY. II, 461). GYÖRFFY megállapítása természetesen a személynevekre is — melyekből a helynevek egyrésze alakult — vonatkozik. Továbbmenve, a szláv eredetű személy- és helynevek szétválasztásának nehézségeivel nemcsak Gömör megyében, hanem az ország más vidékein is szembe találjuk magunkat.

E dolgozat elején már utaltam a Hont megyében birtokos *Dobsek* comes és unokaöccse *Dobou* nemzetiségének bizonytalanságára. Azt sem tudom eldönteni, hogy például az Ung megyei Ruszkai *Dobó* család megalapítójának (1311: „magister *Dobou* ~ *Dubow* filius comitis Jacobi de Pank” [Abaúj m.]: GY. I, 128) nevét, vagy például az 1407-ben Sáros megyében levelesített *Doba* gonosztevő nevét melyik szláv nyelvből lehet és kell megmagyarázni (Zsigm. Okl. II/2, 240/6787).

Az eddig összegyűjtött nagyszámú Árpád-kori személynév birtokában egyrészt nyelvészeti megfontolások alapján, másrészt a személynevek szociális, területi, családi környezetét figyelembe véve számomra úgy tűnik, hogy a XII–XIII. században hazánkban előforduló *Dub-*, *Dob-* kezdetű személynevek többsége nincs kapcsolatban a magyar *dob* ’tympanum’ közszóval.

A *Dubislav* (szerb), *Dobieslav*, *Doboslav* (lengyel), *Dobeslav* (ukrán), *Dabiživ* (horvát) stb. becéző változatait összehasonlítva a *Budimir* ~ *Bodimir*, *Budislav* ~ *Bodislav* stb. Árpád-kori személynévből alakult becéző formákkal (vö. FEHÉRTÓI, *Bodos*, *Boda*, *Bodamer*: NévtÉrt. 1981: 3) kiderül, hogy végződésük, képzési módjuk tökéletesen megegyezik: *Bud*, *Bod* – *Dub*, *Dob*; *Buda*, *Boda* – *Duba*, *Doba*; *Bodou*, *Bodo* – *Dobou*, *Dobo*; *Budul*, *Bodol* – *Dobol*, *Dobal*; *Budulo*, *Bodulo*, *Bodola* – *Dobulo*, *Dobolo*, *Dobola*; *Budun*, *Bodun*, *Bodon* – *Dobon*; *Budur*, *Bodur*, *Bodor*, *Budar* – *Dobour*; *Budus*, *Bodus*, *Bodos* – *Dubus*, *Dobus*, *Dobos*. A szembeállított nevek mindegyike előfordul vagy személynévként, vagy pusztá személynévből alakult helynévként. És szinte kivétel nélkül ma is élő családnevek.

Mindezek után — szlavisztikában járatlan névkutató számára — a személynevek eredet szerinti szétválasztásához a magyar és külföldi adattárak szorgos tanulmányozását tudom ajánlani. KNIEZSA például a *Dobár*, *Dobák*, *Dobis*, *Dobus*, *Dobán* családneveket a *Dóbiás* ~ *Tóbiás* származékának tartja (MagySzlCsn. 70, 73, 79, 103).

Középkori lengyel személynevek: *Doba*, *Dobak*, *Dobczyk*, *Dopcsik*, *Dobek*, *Dobko*, *Dobka*, *Dobo*, *Dobusz*, *Duba*, *Dubasz* (SISNO.). Szerb keresztnévek: *Daba*,

Dabe, Dabetu, Dabin, Dabiša, Dabo, Dabil, Dubiša (GRKOVIĆ, RIS.). Horvát családnevek: *Duba, Dubac, Dubak, Dubaz, Dubec, Dubel, Duben, Dubić, Dubile, Dubin, Duboka, Duboš, Dobec, Dobek, Dobeš, Dobiš, Dobo, Dobor, Dobos, Dabo, Dabac, Dabić* (LPH.). Erdei fák nevéből alakult cseh családnevek: *Buk, Buka, Jabor, Javor, Lipa, Lipo, Olša, Duš, Duba, Dubec, Doubek, Dubík, Doubák, Duban, Dubín, Douběta, Doubal* (BENEŠ, ČPŘIJM.). Orosz személynevek: *Dub, Dubko, Dubok, Dubak, Duban, Dobiš* (ТУПИКОВ). Sziléziai lengyel családnevek: *Dob, Doba, Dobasz, Dobczyk, Dobek, Dobiel, Dobisz, Dobosz, Duba, Dubek, Dubian, Dubika, Dubisz* (ROSPOND, ŚINSI.), és még több hasonló személynévi adattár, nem utolsósorban MIKLOSICH alapvető munkája: „Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen” (Heidelberg, 1927.) lehet segítségünkre az előforduló személynevek egybevetéséhez.

A XV. századtól adatolt *Dobos* megkülönböztető nevek, majd családnevek némelyike lehet foglalkozásnév, e neveket azonban különválasztani valamelyik szláv nyelvből átvett *Dobos* személynévtől vagy egy *Dobos* helynévből -i képző nélkül alakult családnévtől lehetetlen, illetőleg csak családtörténeti kutatások segítségével oldható meg. Ezért fogadom fenntartással KÁLMÁN BÉLA megállapítását, mely szerint a XV–XVI. században előforduló *Dobos* családnevek mindegyike katonaságra utaló foglalkozásnév (A nevek világa. Bp., 1973^a. 81, 203).

Különben is igen sokszor alig lehet a személynév (családnév) vagy helynév egyszeri előfordulásából, egyetlen adathból következtetni a családnév eredetére. Például Temes megyében *Doboz, Dobaz, Dubaz* helynév 1462-ben *Dobos* alakban tűnik fel (Cs. II, 33), és „Michael dictus *Dobaz*” sem duzzadt volt 1351-ben, hanem *Dobazra* való, amint azt az 1356. évi „Michael dictus *Dobazy*” változat is illusztrálja (NytudÉrt. 68. sz. 83).

Dobos személy- és helynevekkel kapcsolatos gondolataim közreadását nem befejezem, csak abba hagyom. Egy-egy Árpád-kori név(csoport) tüzetes átvizsgálása széles körű és aprólékos kutatómunkát igényel. Mivel a „kényes, a közneveknél sokkalta nehezebb, bonyolultabb névfejtések” során „könnyű félrecsúzni, hibás következtetésekre jutni” (BENKŐ i. m. 80), ezért az Árpád-kori személynevek teljes körű összegyűjtéséig a névmagyarázatoknál nagyfokú óvatosság és a hiteles adatokkal alá nem támasztott feltételezések mellőzése lenne kívánatos.

FEHÉRTÓI KATALIN

„A magyar nyelvet írni kezdik”

A hangjelölés nehézségei csángómagyar levelekben

I. A nyelvjárási vizsgálatokban szokásos módszerektől eltérően szándékozom most megközelíteni egy mai csángó szöveget. Nem magnetofonszalagról lejegyzett, hangzó beszédet elemzek ilyen vagy olyan szempont szerint, hanem fordítva: írott, s ezután „hangosított” szöveg szolgálja vizsgálatom anyagát.

A Holmi című folyóirat 1990. 4. számában (375–7) egy csángó leány búcsúlevelét közli Bajor Andor. A levélből az derül ki, hogy a lány magányos, nagyon el van keseredve, s elhatározta, hogy elmegy világgá, felszáll egy vo-

natra, s amikor „menand lag arişăband ă trin ocar la săcak ă trimbul . . . haza hoznoc . . . coparşuba” (= menend legerősebben a trén, akkor leszökök a trénből, . . . hazahoznak . . . koporsóban). — Elkeseredett sorait osztályfőnöknőjéhez írta. Bajor Andor szép utószavából arról értesülünk, hogy véletlenül került hozzá a levél, nem tud semmit írójáról: „csak annyit tudok, hogy őt Suzanáának hívják vagy hívták” (378).

A véletlenek sora aztán folytatódott. Megismerkedtem Bottyán Krisztofával, egy budapesti fiatalemberrel, aki — rendszeres Moldvába járóként — kereste, s krimibe illő nyomozás eredményeképpen 1990 júniusában meg is találta Suzanát. A következő híreket hozta róla. A lány Diószénben (Gyoszeny — Geoseni) született, ott végezte el 1989-ben a 10. osztályt. Apja meghalt. A levelet 16 éves korában, körülbelül 1989 júliusában írta. A levél szerencsére segítő kezekbe került. Tervezett „kalandjáról” osztályfőnökének és a matematika-tanárnőjének sikerült lebeszélnie. E két tanárnő fiatal erdélyi magyar, akiket büntetésből helyeztek a Kárpátokon túlra (azóta visszakerültek Erdélybe). Az iskolában velük is csak románul beszélhetett Suzana, de kétségbeesett levelét (nagyrészt) az otthon használt csángómagyar nyelven írta.

Bottyán Kristóftól azt is megtudtam, hogy mi történt Suzanával azóta. Még 1989-ben férjhez ment, 1990 áprilisában pedig kislánya született. Férje falujába költözött, Negoiestibe. A faluban románok és cigányok élnek. Ő a cigánysoron lakik, együtt férje népes családjával. — A „megtaláló” kérésére egy újabb levelet is írt a lány (vonalas füzetlapon), aminek egyik részlete sorának alakulásáról szól: „En edi nop vasacătam mamamvol şi mag horogutom şi irtom dirigintamnac, Marcus, Serban Angela şi dirigintam monto hodi ne cinaleoc semit. en ocortom hod sakni la trimbul şi u mam hodiöt.” (= Én egy nap veszekedtem mamámval, s én megharagudtam, s írtam osztályfőnökömnek . . ., s osztályfőnököm mondta, hogy ne csináljak semmit. Én akartam, hogy szökni le trénből, s ő nem hagyott.) A levél aláírása: Ghebu Veronika „Suzana”. A lánynak még egy leveléről is kaptam másolatot a gyűjtőtől. Köszönöm sokoldalú, értékes segítségét. — Így ez a három levél már elég jelentős korpusz különböző szempontú nyelvi, nyelvészeti vizsgálatok számára is.

Tanulságos lehetne például szókincsének, mondatszerkesztésének elemzése. Egy mai fiatal csángó leány beszélt nyelvének sajátosságai tükröződnek leveleiben. S mivel Suzana csak beszélni tud anyanyelvén, anyanyelvi iskolák híján írni nem, román helyesírással írja leveleit. E kérdéssel s egyebekkel Lakatos Demeter, északi csángó költő (Szabófalva, 1911—1974) verseinek elemzése során többen is foglalkoztak. (Az irodalmat I. Lakatos Demeter: Csángó strófák. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 26. sz. Szerk.: HAJDÚ MIHÁLY, ELTE BTK Bp., 1986. 165—79; Lakatos D. nyelvről újabban: SZABÓ T. ÁDÁM, Lakatos Demeter: Csángú strófák. Az Európai Protestáns Szabadegyetem kiadása. Bern, 1988. bevezetőjében: XXI—XXVI, valamint Nyr. CXIII, 306—13.) Magyar helyesírással írt szlovák nyelvű szövegeket KIRÁLY PÉTER elemez (StudSlav. VIII [1962.], 339—77; A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp., 1953.).

2. A) A sokféle vizsgálható jelenség közül engem most a szöveg hangzása, még inkább írása, a betű—hang viszony kérdése érdekel. Arra vagyok tehát kíváncsi, hogyan oldotta meg a leány a nehéz feladatot: hogyan tudta a csángómagyar hangrendszerre (fonémarendszerre) ráalkalmazni a — más

hangrendszerre (fonémarendszerre) épülő — román betűkészletet, a román hangjelölést, helyesírást. Hogyan tudta a hangzó magyar beszédet egy más-hogyan hangzó (újlatin) nyelv írásrendszerével tükröztetni. Hiszen itt ugyanaz a mechanizmus működött, mint első nyelvemlékeink írása során, csak akkor a latin volt az a bizonyos másik nyelv. E „ráalkalmazás” szabályainak a felderítése számomra az izgalmas, s az, hogy korai ómagyar kori írásainkkal párhuzamba állítva milyen tanulságokkal szolgál ez a XX. század végi csángó búcsúlevélben tetet öltő vállalkozás.

Amikor tehát Suzana leveleit olvassuk, a román helyesírás betűi, betűkapcsolatai mögött meghúzódó csángómagyar kiejtést kell feltárnunk. E munka közben úgy éreztem magam, mint amikor a nyelvtörténész ómagyar kori szövegeket olvas, s rekonstruálni próbálja a betűk mögötti hangzást, a korabeli kiejtést, az olvasatot. (Nem véletlen, hogy egy-egy régi szövegünknek több olvasata van, sőt még egy szerző is „megenged” többféle variációt; l. pl. BENKÓ, ÁrpSzöv.). — A Holmi-beli levélközlés címében is szerepel az „olvasat” szó („Egy csángó leány búcsúlevele és a levél olvasata”), de a közlő nem nyelvészeti értelemben használja e kifejezést, hanem ’értelmezés’-t ért rajta: a betűhíven közölt eredeti levél mellett mai helyesírással, általában mai köznyelvre átírva adja meg a szöveget.

Az olvasat, a feltehető kiejtés megállapításához felhasználtam Suzana másik két levelét, a többi, általam fellelt, Gyoszenyből való szövegek közlését, de viszonyításul más, déli és északi csángó szövegeket, valamint a CsángóSz.-t is. A véletlen ezen a téren is segítségemre volt. Megismertem Petrás Máriát, aki Gyoszenyből jött 1990 őszén Budapestre tanulni, és 1990 decemberében volt szíves magnóra olvasni Suzana írását. Az ő kiejtése volt a legfőbb támpontom, de nem teljesen azonos Suzana feltehető kiejtésével. Az, hogy eltérések vannak az egy faluból származó két lány hangzó beszédében, teljesen természetes dolog. Hiszen még ugyanannak a beszélőnek a kiejtése is többféle lehet, egyazon szóban is. Ezt már SZARVAS GÁBOR megjegyzi: a csángó nyelvjárás „annyira ingadozó, hogy nem csak egy helység lakói, hanem ugyanazon egy személy is nem csak más-más, hanem ugyanazon egy szóban is mind a két [esetleg több] kiejtést használja” (A moldvai csángó nyelvről: Nyr. III, 1—2). Ezt bizonyítja B. LŐRINCZY ÉVA alapos elemzése is (A moldvai csángó nyelvjárás variánsai [= hangvariánsai]: MNyj. II, 107—19, a Gyoszenyből való Benke Jánosné kiejtési variációit l. i. m. 114—5).

A magnófelvétel előtt Petrás Mária elolvasta a levelet, hogy értse a szöveget, hogy a betűkép minél kevésbé befolyásolja kiejtését. A „betűejtés” veszélyét persze valószínűleg így sem sikerült teljesen kiküszöbölni. Az „igazi olvasatot”, a valószínű kiejtést csak maga Suzana tudná számunkra produkálni. — Támpontul felhasználtam még Kabalás Veronika (Külsőrekecsin) magnóra olvasott kiejtését. Zöld Péter (Lészped) segítségét is köszönöm.

Tisztában vagyok azzal, hogy ez a vizsgálat nagy óvatosságot igényel, hogy ez az egész eljárás sok bizonytalansági tényezőt tartalmazó, kockázatos vállalkozás. De úgy éreztem, meg kell ragadni ezt a ritka alkalmat, amikor élő valóságként vizsgálhatunk olyan nyelvi jelenséget, amit eddig jobbra csak nyelvtörténeti módszerekkel tudtunk megközelíteni. Ezért talán érdekes vállalni a kockázatot.

B) Gyoszeny (Zsoszén, Dzsoszén, Diószin, Diósfalu stb.); a név etimológiáját l. BENKÓ: MNyTK. 188. sz. 15—6) nyelvjárása SZABÓ T. ATTILA szerint lényegében déli csángó, de székelyes csángó nyelvjárásai sajátságok is fel-

lelhetők benne. Így átmenet a déli és a székelyes csángó között (MNyj. V, 3–38, különösen 32 és „A moldvai csángóság települései”-t ábrázoló térkép).

A régebbi gyűjtők között többen jártak ebben a faluban (pl. RUBINYI), illetve beszéltek onnan való adatközlővel (pl. WICHMANN, I. CsángóSz. X, valamint CSÚRY: MNy. XXXII, 282; HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Népryelvi szövegek moldvai telepeseiktől. Bp., 1952. 165–82). B. LŐRINCZY HEGEDŰS anyaga alapján mutatja be e nyelvjárás hangvariánsait: MNyj. II, 107–19, a Diósfaluból származó adatközlő nyelvé-ről I. 114–5). FARAGÓ JÓZSEF és JAGAMAS JÁNOS is közöl gyoszényi szövegeket (Moldvai csángó népdalok és népballadák. Bp., é. n. [1954.] 175–6, 230–1), VŐŐ ISTVÁN „Magyar nyelvjárás szövegek” című kiadványában (Kolozsvár, 1970. 25–6) is van egy innen való mese (pontos fonetikus átírásban!). ERDÉLYI ZSUZSANNA „Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok” című gyűjteményében, illetve ennek anyagát tartalmazó lemezen (Hungaroton SLPX 14118–19, 1991.) pedig hallható is annak a Gyoszényből való (1945–1946-ban a Baranya megyei Szárászra telepített) Benke Jánosnének néhány szövege, akitől korábban HEGEDŰS LAJOS meséket (i. m. 165–82), DOMOKOS PÁL PÉTER pedig énekeket gyűjtött (DOMOKOS—RAJECZKY, Csángó népzene I. Bp., 1956. 151–3, 212–26). — A legnagyobb anyagot a kolozsvári magyar egyetem munkaközössége gyűjtötte 1949 és 1962 között a moldvai csángó falvakban, köztük Gyoszényben is (SZABÓ T.: MNy. XLIX, 512). — A munkaközösség tagjainak nyelvi-nyelvjárás feldolgozásai jó képet adnak e falu nyelvhasználatának egyes (főként hangtani) sajátosságairól is (pl.: GÁLFY MÓZES, A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere [= magánhangzók]: NyIrK. VIII [1964.], 11–43, A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzórendszere: uo. 157–67; MURÁDIN LÁSZLÓ, Az *ly* hang a moldvai csángó nyelvjárásban: NyIrK. IX [1965], 79–98; MÁRTON GYULA, Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Bukarest, 1974.; A Moldvai Csángó Nyelvjárás Atlaszána kéziratosa anyaga alapján BURA LÁSZLÓ a moldvai csángó nyelvjárás *a*-zását írja le [CsopnyDolg. 28. sz. ELTE Bp., 1986.], sok adatot hozva Gyoszényből is). — A csángó nyelvjárás szempontjából tanulságosak egyes erdélyi nyelvjárás-elemzések is (pl. MURÁDIN, Az *á* utáni *o*-zás elterjedtsége a mezőszegi nyelvjárás-terület nyugati részén: NyIrK. XXVII [1983.], 53–60, A zárt *i* [~*i*]-zés erdélyi elterjedtsége: uo. XXVIII [1984.], 33–54; stb.), valamint BENKŐ LORÁND legfrissebb idevágó munkája (A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. MNyTK. 188. sz. 1990.). — A kolozsvári kollégák nemcsak a kiskérdőívet kérdezték ki Gyoszényben, hanem mesét is gyűjtöttek, amit hangtanilag le is jegyeztek (vö. BURA i. m. 21). Ezt sajnos nem ismerem, két trunki mese fonetikus átírása azonban megjelent a Nyr.-ben (LXXXI, 109–12); bár ez tiszta déli csángó nyelvjárású falu, nem átmeneti jellegű, mint Gyoszény. Összehasonlításképpen — a Gyoszényből származó lejegyzésekkel együtt — mégis tanulságos számomra, amikor Suzana leveleit olvasom.

3. A) Az alábbiakban — három változatban — először Suzana I. számú levelét közlöm, azt, amelyik a Holmiban jelent meg (1990. 4. sz. 375–7). — I. Az eredeti levél betűhív átíratban a Holmi alapján. A sorokat megszámoztam. A 65–68. sor sorrendjét kijavítva, helyesen adom meg, a Holmiban ugyanis négy sor (64; 67, 68, 65, 66) felcserélődött. — II. Az olvasat, azaz Suzana feltehető kiejtése. A két román nyelvű részlet fordítása a Holmi-

ból való. — III. A szöveg köznyelven való értelmezése, szintén a Holmi alapján. Néhány helyen módosítok az értelmezésen (ilyenkor BA. jelzéssel zárójelben adom meg a Holmi-beli megfelelőt).

I. *tov. diriginta*

1 En ma almăntam bacuba
 2 și ioăc haza aștera și pintăcăn
 3 mig mănăc și namig ioăc
 4 haza poate soha. En vasacatam
 5 mamaol șitărtăcând așta
 6 și udi monta hodi meniac al
 7 hazunnot și veciand al ă zierdăg

 8 ha mănăc tren al veghig
 9 udi blestemal ingămăt și
 10 alaiș mănăc mat nacam nam
 11 mond șănchii edi hu basidăt
 12 și namad șenchi chetfrancot
 13 hodi veiac mag măcar edi
 14 biscuițot și hodi leianac na-
 15 camiș paraim cal maniac
 16 hodi dolgozam și alișmă-
 17 năc și namiș ioac viso șoho
 18 m-at ioloctom álnoi, mat ho
 19 ien nam mănăc al hazunot
 20 ocor bie cal ușam cheșt [?]
 21 da udi almănăc hodi mig
 22 ileac măcar edi hunapot
 23 mat n-am mig biroac sufe-
 24 rilnii uleond șocot, nincean
 25 moști șenchim hodi chi torșie
 26 hizam și hodi mondiom mag
 27 a necazoimat și nincean chi
 28 odia edi francot iș nare cine
 29 sămi dea măcar un leu și
 30 de asta trebuie sa plec în lume
 31 ni mai pot suferi, numai
 32 am nici un ban eu, mam
 33 dus la bacău numai cu
 34 două bilete de 9,50 și nu am
 35 cu ce să iau măcar un biscu-
 36 iț dar eu joi scara vin acasă
 37 și vineri îmi iau bagăjelul și
 38 plec în lume că tare m-am

 39 săturat de trăit și tare aș vrea
 40 șa mor. En pintăcând micor
 41 bie manac bacuba acor en adoc
 42 adi telefot chedes pe la ora 8

II.

*Ièn ma elmëntem bákuby
 s jöek hqzq estere s piñtëkën
 miëg mënëk s nãm miëg jöek
 hqzq poate soha. Ièn veszekëtem
 mãmáol (mãmábol?) sitërtëkënd üstã
 s úgy monto hogy mënnyek el
 házunnot s vigyend (vidzs'end?) el
 ez ërdëg (zördög?)
 ha mënëk trënel (trënvël?) végig
 úgy blëszëmál ingëmet s
 ál is mënëk müt nãkãm nãm
 mont sënki ëty hú beszïdët
 s nem öt sënki kiët frãnkot
 hogy vëjek meg mákár egy
 biszkuicot s hogy lëjënëk nã-
 kãm is pãrãim káll mënnyek
 hogy dolgozzom s ál is mën-
 nëk s nãm is jöek vissza soho
 met jóllöktöm ãlnoi, met ho
 ièn nãm menek el hazunnot
 ökkor bié kell üssem kiëtst
 de úgy älmënëk hogy met
 iëllyek mákár ëty hõnapot
 met nãm még biroac szufë-
 rëlni ulyant sokot, nincsen
 mos sënkim hoty ki torș'iek
 hëzzãm s hogy monygyom mäg
 e nekázõimõt s nincsen ki
 oggya ëty frãnkot is [nincs aki
 adjon legalább egy lejt és
 ezért el kell mennem világgá
 nem bírom többet elviselni, nincs
 már egy banim se nekem
 Bákóba csak két 9,50-es jeggyel
 mentem és nincs még annyim se,
 hogy legalább egy kekszlet vehessek
 de én csütörtökön este hazajövök
 és pénteken veszem a csomagocská-
 mat
 és elmegyek világgá, mert erősen meg-
 elégteltem az életet és nagyon meg-
 szeretnék halni.] Ièn piñtëkënd mikor
 bié mënëk bákuby ökkor ièn adoc
 ëty tëlëfont kiëthez [8 óra körül]*

43 mag capom a hond, ha mag
 44 capam ocar m-am mondom
 45 iohond hodi minac menăc
 46 al hazunot. Aghisnap buctam
 47 m-at cioc vasacătae rivam
 48 si ocartoc hodi mag varonac.
 49 Da hodi n-am mig varianac
 50 mag en mag moştam zaghis
 51 rondeaimit şi tăsăm pachet
 52 şi induloc vineri şi udi al
 53 mănăc hodi nem latnoc meg
 54 soha eţeriş ched mig mag-
 55 lat pozabo dar maşioc nam
 56 mig latnocmoc şoha mat al
 57 văsăm zaghis pozaimot şi
 58 buletinomot şi mind mănăc
 59 mădig poţiloc volomit, ha
 60 n-am ochor măcar menand
 61 lag arişăband ă trin ocar
 62 la săcak ă trimbul şi tu-
 63 doc ediot ocar mag ba-
 64 niac ăzaghisan mat nacam

65 nam od şenchi ed francot

66 ocar adninoc, da n-am mig
 67 les chinac, mat haza hoznoc
 68 poate coparşuba (în sieriū)
 69 Poate asta va fii ultima
 70 scrisoare de la mine nu se
 71 ştie dacă ne vedem deacum
 72 în colo. Am scris această
 73 scrisoare plingînd dar nu ştii
 74 dacă mă credeţi dar sper că
 75 mă credeţi vă rog fru-
 76 mos să-i spuneti şi lui tov.
 77 profesoară Mărcuş că ce aţi
 78 înţeles din această scrisoare
 79 şi ce se întimplă cu mine de
 80 acum în colo.
 81 Aş mai scrii mai mult
 82 dar sa luat lumina

Cu drag
 Suzana

La revedere PA
 A. R. F. U. prin Magdalena
 la revedere
 Vă Pupă cu drag

Suzana

măkkapom ohont, hō māk-
 kōpom ōkkor mēmmondom
 johont hogy mināk menek
 ęl hōzunnōt. Eęęsz nōb bōktem
 mēt s'ak veszēkēttek rivām
 s okortok hogy meg vērjēnek.
 Dę hogy nēm mēg vērjēnek
 mēg tēn megmostom zegęsz
 ronygyaimōt s tēsēm pākiet
 s indulok vineri s ūgy ęl-
 mēnēk hogy nām lāt nok mek
 soho ęcęcēr is kēd mēg mäg-
 lāt pōzābo dār mās'ok nām
 meg lāt nok mek soho mēt ęl-
 vēsēm zegęsz pōzāimōt s
 bul'etinomōt s mind mēnēk
 mēddik pōcilog volomit, hō
 nēm ōkkor mākār mēnēnd
 legerőssebbēnd e trin ōkkor (ōkor)
 lēszőkōk (leszēkēk?) e trimbūl s tu-
 dok ęgy jūót okkor mäg bānnyāk (~
 bānyjāk)

ęzegęsszen mēt nākām
 nām ot sēnki ęffrānōt (ēt ~ ęty
 frānōt?)

ōkkor odnānok, dę nēm mēg
 lēs kinek, mēt hōzō hoznōc
 pōate kopōrsubō.

[Lehet, hogy ez lesz tőlem az utolsó
 levél, nem lehet tudni,
 hogy látjuk-e egymást mostantól
 fogva. Sírva írtam ezt a
 levelet de nem tudni
 ha hisz nekem de remélem hogy
 hisz nekem kérem szépen
 mondja meg Mărcuş tanár-
 elvtársnőnek hogy mit
 értett ebből a levélből
 és mi történik velem
 ezentúl.

Többet is írnék
 de elvették a villanyt

Szeretettel]
 Suzana

[Viszontlátásra PÁ
 A. R. F. U. (?) Magdalénán keresztül
 viszontlátásra
 szeretettel csókolja]

Suzana

III.

(1) Én ma elmentem Bákóba, (2) s jövök haza estére s pénteken (3) még megyek s nem még jövök (4) haza poáte [lehet] soha. Én veszekedtem (5) mamával csütörtökön este, (6) s úgy mondta, hogy menjek el (7) hazunnót, s vigyen el az ördög. (8) Ha megyek trénnel [vonattal] végig, (9) úgy bleszte-nál [átkoz] engemet, s (10) el is megyek, mert nekem nem (11) mond senki egy hú beszédet, (12) s nem ad senki két frankot [lejt], (13) hogy vegyek meg makár [bár] egy (14) biszkuicot [kekszet] s hogy legyenek ne- (15) kem is paráim [pénzeim], kell menjek (16) hogy dolgozzam, s el is me- (17) gyek, s nem is jövök vissza soha, (18) mert jóllaktam élni (BA.: állni), mert ha (19) én nem megyek el hazunnót, (20) akkor bé kell üssem kést. (21) De úgy elme-gyek, hogy még (22) éljek (BA.: élek) makár [legalább] egy hónapot, (23) mert nem még bírok szufe- (24) rilni [szenvedni] olyan sokat. Nincsen (25) most senkim, hogy ki tartsek (26) hozzám, s hogy mondjam meg (27) a nekázaimat [bajaimat], s nincsen, ki (28) adjon egy frankot is . . . (40) Én pénteken, mikor (41) bémegyek Bákóba, akkor én adok (42) egy telefont kendhez [8 óra körül] (43) megkapom ohond [otthon találom], ha meg- (44) kapom, akkor megmon-dom (BA.: nem mondom) (45) johond, hogy minek megyek (46) el hazunnót. Egész nap bögtem, (47) mert csak veszekedtek reám, (48) s akarták, hogy megverjenek. (49) De hogy ne még verjenek (50) meg, én megmostam az egész (51) rongyaimat, s teszem pákét [csomagba], (52) s indulok vineri [pénteken], s úgy el- (53) megyek, hogy nem látnak meg (54) soha. Egyszer is ked [kend] még meg- (55) lát pózába [fényképen], dar [de] mások nem (56) még látnak meg soha, mert el- (57) veszem az egész pózáimat [fényképeimet] s (58) bule-tinomat [igazolványomat], s mind megyek, (59) ameddig pacilok valamit [csi-nálok valamit], ha (60) nem, akkor makár [bár] menend (61) legerősebben a trén [vonat], akkor (62) leszökök a trénből, tu- (63) dok egy jót (BA.: egy jót?), akkor (BA.: akár) megbán- (64) ják ez egészen ('ezek mindnyájan'?), mert nekem (65) nem ad senki egy frankot, (66) akkor adnának, de nem még (67) lesz kinek, mert hazahoznak (68) poáte [lehet] koporsóba.

B) Suzana 2. és 3. számú levelét (ill. a 2. levélnek egy — ajándéktárgya-kat felsoroló — részletét kivéve) csak két változatban közlöm. Az olvasat megállapításához ezúttal nincs „hangzó támpontom” (hangfelvételt több, most nem részletezendő ok miatt nem készítettem), csak az írásképre, s egyéb, már említett anyagokra támaszkodhatom, ezenkívül a három levél összevető elemzése nyújt segítséget. Az *e*-féle és az *a*—*o*-féle hangok jelölését ezért jóval elnagyoltabban, az íráskép erőteljesebb figyelembevételével adom meg. Több szóban *i* ~ *i*-zésre utal az *i* betű, pl. *Taşviraim* 'testvéreim': az olvasatban az egyszerűség kedvéért csak ezt jelölöm, de megjegyzem, hogy *ê* és *î*-féle ejtése is lehet mögötte.

A 2. számú levél (Bottyán Kristóf gyűjtése, 1990. VI. 8.)

I.

Cadvaş Catholicuş Taşviraim
Cäsänäm sipan
mag coptom mindant mit
cultac . . . conzernito

II.

Kedves Katolikus Tesviraim
Köszönöm (készénem) szípen
mekkoptom mindent mit
kültek . . . konzernyító

3 cioangoişag — 1 roman modiar . . .
 Căsănam şipet
 hodi mit otoc
 — chirăeg şipan hod
 odionoc guneacot, ruhat,
 ţipucăt, lapadicot, parno, folro
 teni lapadicot, . . .
 — leancamnoc magdalenanoc
 guneacot
 miba tudom vini

— emberemnac guneacot.
 — nakam popuşocot 38, 36, 39, 20 . . .
 (A levél második oldala:)

En edi nop vasacădat mamamvol şi en
 mag horogutom şi irtom dirigintam-
 nac

Marcus, Serban Angela şi dirigintam
 monto hodi na cinaleoc semit.
 en ocortom hod sakni
 la trimbul şi u
 mam hodiöt.

Zien hazom chicica şachileanac mag
 ingămătiş hod şeanioc
 edi hazot mat
 az iş chicica şi ulunk
 şocond halea,
 micor aleo edi fuld imgaş ochor
 filăc hodi na la aşic
 aşătărie ocór hul
 ulec en şi ost mondom
 en hodi şaghileanac cinalni hazot.
 Căsănam azişt
 şipand chedăcnachis şi
 Mărcuşnoc şi Serban Angelanoc şi
 miğ eţer chedecnachis
 căsănam ziambul

Ghebu Veronica „Suzana”

A 3. számú levél (Bottyán Kristóf gyűjtése 1990.)

Laat tudeac mat Suzana

aghisigăş ţincois dar [. . . ?].
 anea hot[?] gondolecozié mat

momtac chedăc hog miğ mag-
 şaghitnac inghemătis edien

3 csánğójság — 1 román moğgyor . . .
 Kőszőnőm (készénēm) szípet
 hogy mit ottok
 kirek szípen hogy
 oggyonok gúnyákot, ruhát,
 cipőket (cipűket), lepedőköt (lepedű-
 köt), párnó, folró tenni lepedőköt,
 lyáňkámnok magdalénánog gúnyákot,
 mibe tudom vinni

emberemnek gúnyákot.
 nekem popucs'okot (poppus'okot) . . .

Ièn egy nop (~b?) veszekedett (o:
 veszekettem) māmámvol s ièn
 mekhoguttom s irtom diridzsintemnek
 Márkus, Serbán Angéla s diridzsintem
 monto, hogy ne csinállyok semmit.
 ièn ocortom hogy szőkni (székni)
 le trimbül s ő (ű)
 nem hogyott.

Zièn házom kicsike, segillyenek meg
 ingemet is, hoty s'ánnyok (cs'ánnyok)
 éty házot, met
 ez is kicsike, s ülünk (élünk?)
 sokond beléje,
 mikor eljő éty földingás, okkor
 filek, hogy ne le essék.
 ősszetőrik (ésszetőrik) okkor hul
 üllyek (éllyek?) ièn, s oszt mondom
 ièn, hoty segillyenek csinálni házot.
 Kőszőnőm (készénēm) azist ['aszt is']
 szípend kiédėknek is, s
 Márkusnoc s Serbán Angélánok, s
 miğ ecčēr kiédėknek is
 kőszőnőm (készénēm) szieimbül (szü-
 bembül)

Ghebu Veronica „Suzana”

Lát (hát?) tuggyák met Szuzana (Zsu-
 zsanna?)

egissiges, cínko ['leánygyermek'] is
 ['de']
 annya (?) hát (?) gondolkozik, met
 monták kiédėk, hogy miğ meg-
 segítnek ingemet is eggy ilyen (?)

volomival. En vartom chedăcăt
moştanic gondoltom hodi alionac
şi látom iodi mamig ionac
ocor nachi altom hodi irioc
chedăcnac mat en ramincădam
suaşan hodi sachileanacmag
macăr guneacvol ş țincanoc edi

[. . . ?] en arişt ramincădăm
suvasam. Culdeanac nacamiş
edi poziat micor cinaltac
chedăc pozat țincavol vălăm şi
emberval. En udiş varom hodi
oanac al. Ho ocornoc mig mag-
şaghitni ingămat guneacvol
ocor micor ionoc alieanac
hetfind adiea [?] [. . . ?] mat
maşnobo tălik [?]
menăc oneşba şi en varom chedă-

căt mindan hetfind şi ha
mam mig hionacal ocór
chuldeanac edi iraşt hodi tudeom
mig aleonac van nam.

Cu drag Suzana
Suvasand Suzana
Varea chedacat edi
seghin Suzana hodi
saghilic mag.

volomivel. Ièn vartom kiędėket
mostanig gondoltom, hogy eljőnek,
s látom, hogy nem miég jőnek.
okkor nekiáltom, hogy írjok
kiędėknek, met ièn remińkedem
szűbessen, hoty segillyenek meg
mákár ['akár'] gúnyákvól, s cinkánok
ėgy

[. . . ?] ièn erőst remińkedem
szűbessen. Külgyenek nekem is
ėty pőzát (pőz'át?), mikor cs'ináltak
kiędėk pőzát cinkákvól, velem s
embervel. Ièn úgyis várom, hogy
jőjenek el. Hő okgrńok miég meg-
segítni ingėmet gúnyákvól,
okkor mikor jőńok eljőjenek
hétfőnd (hiětfund), [. . . ?] met
másnobbo telik [?]
menek onezsbe [Onest] s ièn várom
kiędė-
ket minden hétfőnd (hiětfund), s hő
nem miég jőnek el, okkor
külgyenek ėgy írást, hoty tuggyom
miég eljőnek van ['vagy'] nem.

[Szeretettel] Suzana
Szűbessend Suzana
Várja kiędėket ėty
szegin Suzana, hoty
segillyik meg.

4. A most következő elemzés tehát elsősorban a hangjelölés és a hangrendszer, a betű és a hang viszonyának kérdésére irányul. A vizsgálatához a román nyelvkönyvek közül BORZA—DR. NAGY „Román nyelvkönyv”-ét használtam (Tankönyvkiadó, Bp., 1971. Tanuljunk nyelveket! sorozat). E kérdéskört tehát két oldalról közelítem meg: egyrészt Suzana oldaláról, a hangjelölési problematika felől, amikor is azt vizsgálom, hogy milyen hangot milyen betűvel jelöl, másrészt a mi szempontunkból, azaz az olvasás, az olvasat felől, amikor viszont arra figyelek, hogy melyik betű mögött milyen hang húzódnak meg. S mindezt, ahol érdemes, összevetem az ómagyar kori hangjelölés, illetve olvasat problémáival.

Az alábbiakban elsősorban a Holmiban megjelent 1. számú levél anyagára támaszkodom, mivel Petrás Mária (a továbbiakban: PM.) jóvoltából annak (egy lehetséges) hangzását is ismerem, és az a leghosszabb. A leírás során e levél megfelelő sorának a számát adom meg (1—82). Esetenként a másik két levélből is hozok példákat.

Suzana hangjelölési rendszerére is érvényes KNEIŹSA megállapítása: „A hangjelölési bizonytalanságok . . . kezdettől fogva csak azokra a hangokra terjedtek ki, amelyeknek megfelelői a latinban [ezúttal: a románban] hiányoztak, és így jelük sem lehetett” (Helyesírásunk története a könyvnyom-

tatás koráig. Bp., 1952. 14). „A latinban [románban] is meglévő hangok jelölésével általában semmi nehézség nem volt” (A magyar helyesírás története. EMNyF. Bp., 1952. 3; legrégebb nyelvemlékeink hangjelölését [a tatárjárásig] l. még KNEZSA másik munkájában: MNyTK. 25. sz., valamint BENKŐ, Árp-Szöv. 69—121; „XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról” E. ABAFFY ERZSÉBET ír: NytudÉrt. 62. sz., a régi nyelvtanok hangjelölését SZATHMÁRI ISTVÁN elemzi: RégiNyelvt. 413—7, a nyomtatványokét MOLNÁR JÓZSEF: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között. Bp., 1963. 281—325; stb.).

A) A mássalhangzók közül Suzánának nem volt jelölési gondolja, s nekem olvasati problémám a következőkkel: *p, b, t, d, g; m, n; f, v, z; l, r* (ábécé sorrendben: *b, d, f, g, l, m, n, p, r, t, v, z*; ezek közül a *g* és a *v* az ómagyar kor elején nem volt problémátlan). E 12 hang és betű megvan mind a románban, mind a (csángó)magyarban.

Az explozívák közül a *k* hang jelölése sem okozott gondot Suzánának, hiszen adva volt számára a román *k* hang *c* betűjele; pl. 1: *bacuba: bákuba*, 2: *pintăcăn: piëntékën*. Érdekes jelenség, hogy a *leszőkők* szóban a *k* betűt is használja: 62: *la săcak* (a 2. sz. levélben ugyanebben a szóban bukkan fel egyszer a *k*: *sakni la*). Ezt a betűt csak magyar nyelvű írásból ismerheti: a 2. levélből az derül ki, hogy a Csángó újságnak néhány száma megfordult a kezében (ebben megköszöni a „Cadvaş Catolicuş Taşvirai . . .”-től kapott ajándékokat, köztük: „3 cioangoişag”).

Ha a *c* betűvel jelölt *k* hangot palatális *e* vagy *i* követi, akkor a *c* és az *e, i* közé — elválasztásul — beiktat egy *h*-t: 12: *şenchi: sēŋki*, 27: *chi: ki*, 20: *cheşt: kiēşt*, 42, 54: *ched: kiēd*, 2. lev.: *chedăcnachiş: 'kendeknek is'* (egyszer *ü* előtt is így jár el: *chuldeanac: külgyenek*, de uo.: *culdeanac*). A *ce, ci* betűkapcsolat ugyanis a románban *cs*-nek olvasandó. Eszerint a magyar *cs* hangot minden nehézség nélkül és következetesen *ce, ci*-vel jelöli: 27: *nincean: PM. nincs'en*. A 47: *cioc 'csak' PM. kiejtésében* palatális *s'*-sel hangzik: *s'ak*, de Suzana *cs*-vel és *cs'*-vel is ejthette. A *tart* ige ikesen ragozott felszólító módú E/3. alakjában nem a *cs'*, hanem az *s'* variáns jelenik meg PM. kiejtésében: 25: *tors'iek hēzzám; ezt a hangot* Suzana *ş* betűvel jelölte (*torsic*), így *ó* is *s*-nek (vagy *s'*-nek) ejthette. A *csütörtök* szó kezdő hangját is *ş*-sel jelöli (5: *şitărtăcând*), PM. *s*-nek is ejti: *sütértékënd*. A 2. sz. levélben kétszer van leírva a *papucs* szó: utolsó hangja egyszer *ci*-vel, egyszer *ş*-sel jelölve: *papuciocot, popuşocot*. A betű—hang viszony itt három esélyes: vagy egyféle kiejtés (*cs* vagy *s*) ingadozó jelöléssel, vagy kétféle kiejtés van a kétféle jelölés mögött, de az is lehet, sőt, talán ez a legvalószínűbb, hogy olyan — *cs*-hez és *s*-hez hasonló, de egyikkel sem azonos — hangot kell jelölnie a levélírónak, amihez keresi a betűjelet. Ez a hang a palatális *cs' ~ s'* lehet. — Mindez lényegében összhangban van GÁLFFY MÓZES megállapításával, amikor azt írja, hogy a *cs* fonéma szerepét az átmeneti (és az *sz*-elő) területek csángó lakosságának nyelvhasználatában a *cs'* és a *s'* variáns is betöltheti (NyIrK. VIII [1964.], 160). Egy esetben jelöli is a *s'* palatálisságát (*şi*-vel): 55: *maşioc*, s ezt PM. kiejtése is tükrözi: *más'ok* (sőt, szinte: *más'jok!* — de lehet, hogy ez az íráskép hatása).

A *c* hang jelölésére kézenfekvő volt a románban használt *ţ* betűt átvenni: 54: *eferiş: éccēr is*. Hasonló okból az *s* hang jele a *ş* (5: *aşta: ästă*, 24: *şocot: sokot*), az *sz* hangé pedig az *s* betű (51: *tăsăm: tészēm*). Sem Suzana, sem PM. nyelve nem *sz*-elő (nem szöszölő, selypelő stb.).

A palatális mássalhangzók jelölésére viszont nem volt átvehető román betűjel, ahogy latin sem volt az ómagyar kor elején. „Melléketűs” módszerrel oldotta meg Suzana is: a dentalveoláris *d*, *n*, *l* hangok betűjele mellé írt *i*, *e* segítségével. Ez sem idegen az ómagyar kori hangjelöléstől. — A *gy* hangot következetesen *di* (*de*)-vel jelöli: 6: *udi*; 13, 21: *hodi*; 13: *edi*; 2. lev.: *modiar*: ’magyar’; ezt a jelölést használja a *d* végű felszólító módú igékben is: 26: *mondiom*: *monygygm*, 28: *odia*: *oggya*. Egy esetben *de*-t használ: 51: *rondeaimot*: *ronygygimot*. A 3. sz. levélben ez a gyakoribb: *tudeac*: *tuggyák*, *tudeom*: *tuggyom*, *culdeanac*: *külgyenek*. — Az *ny* hangot is hasonló módon jelöli: 6: *meniäc*: *mēnyek* (a kijelentő módú, jelen idejű E/1. *mēnēk* igealak mindig *n*-nel, s nem *ny*-re vagy *gy*-re utaló *n*, *di*-vel van jelölve, s PM. is *n*-nel ejtette: 3, 8, 10, 16, 19, 21, 41, 45, 53, 58), 63—4: *mag baniac*: *meg bānyák* (~ *bānyjāk*); 2. lev.: *guneacot*: *gūnyákot*. (A *gy* előtti *n* helyett ejtett *ny*-et viszont nem jelöli, l. fent; a hasonulások jelöléséről, illetve nem jelöléséről l. alább.) — MURÁDIN LÁSZLÓ megvizsgálta „A *ly* hang [helyzetét] a moldvai csángó nyelvjárásban”; Dzsoszénról azt írja, hogy „általános *ly*-ezés” jellemzi (NyIrK. IX [1965.], 98). Suzana levelei is ezt tanúsítják. A *gy* és az *ny* írásával összhangban az *ly*-ed is a *le* betűkapcsolattal jelöli (a *li*-re nincs példa): 22: *ileac*: *ijēllyek*, 24: *uleond*: *ulyand* (PM. kiejtése is *ly*-ező); 2. lev.: *cinaleoc*: *csināllyok*; 3. lev.: *saghileanacmag*: *segillyenek meg*. — A *ty* hang betűjele nem fordul elő a levelekben, bár *ty* hangot gyakran ejtenek: mindig a *gy* zöngétlenedésének eredményeként. De ezt a részleges hasonulást sem jelöli soha a levélíró: 11: *edi hu*: *ēty hū*, 25: *hodi chi*: *hoty ki* stb.

A palatális mássalhangzók közül a *j* jelölésére (is) az *i* betűt használja, de ezúttal nem melléketűként, hanem önállóan. Így jelöli két (*sz*-szel bővülő *v* tövű) ige felszólító módú alakjában a köznyelvi *gy* helyett álló *j* hangot is: 13: *veiac mag*: *vējek meg*, 14: *leianac*: *lējenek* (*j*-vel ejtette PM. is). GÁLFY MÓZES a moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszerét bemutatva (NyIrK. VIII [1964.], 157—67) *gy* ~ *gŷ* (= *gy* és *dzs* közti hang) ~ *dzs* ~ *dzs'* ~ *j* változatokról beszél (i. m. 161): ez a sor „nemcsak a fejlődés irányát jelzi, hanem utal a nemzedékváltásnak a nyelvfejlődésben észlelhető egyik jelenségére. A *gy* ~ *gŷ* hangváltozatot ugyanis inkább az idősebb nemzedék nyelvhasználatában hallottuk; a *dzs* ~ *dzs'* főként a középkorúak és az ifjúság beszédében általános, a *j* pedig elsősorban a gyermekek kiejtésében figyelhető meg.” Majd hozzáteszi: „Ez utóbbi jelenségek csak az *sz*-elő és részben az átmeneti területre jellemzőek” (uo.). — Van még egy felszólító módú *sz*-szel bővülő *v* tövű ige a szövegben, aminek azonban problematikus számomra az olvasata: 7: *veciand al ā zierdäg* (’vigyen el az ördög’); PM. kiejtésében: *vigyen el a zördög* (az ilyen *d* járulékhangokat PM. soha sem ejtette ki; az *ā(z)* jelölésű névelő Suzana beszédében inkább palatális *e(z)* lehet). A *veciand* szó *ci* betűkapcsolata azonban esetleg *dzs'*-re is utalhat (bár a románban a *dzs* hang jele *ge*, *gi*; a 2. levélben elő is fordul: *geaca* ’dzseki’, *dirigintamnac*: *diridzsin-temnek*). A *j*-s ejtés ellen az szól, hogy a *veiac*, *leianac* szavakban *i*-vel jelölte a *j* hangot, itt viszont *ci* áll, a *gy*-s ejtés ellen pedig az, hogy másutt mindenütt igen következetesen *di*- ~ *de*-vel jelöli a *gy*-t. (Vagy ez íráshiba: *ci* áll *di* helyett? És akkor a *gy*-s ejtés a valószerűsíthető Suzana nyelvhasználatában is? Az első szótag *e* betűje is tévedés lehet *i* helyett, hiszen e frazeologizmusban nyilván a *visz* ige szerepel, nem a *vész*.)

A mássalhangzók közül a *zs* és a *dz* hang, s így az azt jelölő betű (kapcsolat) nem fordul elő a szövegekben. Bár a *Suzana* szót *Zsuzsanná*-nak is ejtheti (vö. még 3. levél: *menäc oneşba*: *menek oneşsbe* [Onest]).

Felmerülhet még a β hang meglétének kérdése: a *-val* ragos 5: *mamaól: mámaól* szót hiátusosan ejtette PM., de Suzana beszédében nem zárható ki legalább egy gyenge β ejtése sem. (A csángó nyelvjárási lejegyzésekben nem ritka a β jelölése, vö. VÖÖ, MNyjSz. 25–6; SZABÓ T. ATTILA már 1949-es gyűjtőútján találkozott vele, vö. MvS. 56.) Ezt a feltevést alátámasztja a 3. levél, melyben a *szívesen* szó egyszer *v* betűvel, egyszer anélkül áll: *suasan, suvasand* (vö. CsángSz.: *šüessēn*); ez a kétféle jelölés esetleg a β hang jelenlétére utal, ami a labiális *ü* után hangozhatott. Már MELICH megállapította, hogy „a *ravasz* szóban a *v* ki nem írása nem bizonyítja a *v* nem ejtését; ellenkezőleg, a *v-t* ejthették, de nem írták” (Nyr. XXXII, 413). SZABÓ T. ATTILA ezt a gondolatot a következőkkel folytatja: „Az ó- és középmagyarkori *ruvosz* ~ *rovosz* ~ *ravasz* szóban a korabeli oklevelezők nyilván azért írtak vagy nem írtak *v* hangot, mert akkoriban (legalábbis két labiális magánhangzó között) nem is labiodentális *v-t*, hanem bilabiális *v* (β)-t ejtettek” (MvS. 57–8). Suzana fülhallásáról ugyanazt elmondhatjuk, amit az oklevélíróké-ről mond SZABÓ T.: „egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy nem minden ... oklevél-leíró tudta érzékeltetni a két labiális magánhangzó között ejtett β (*w*) hangot, s ezért az érzékelés, illetőleg nem érzékelés eredményeként hol *ruvosz*, hol pedig *ruosz* típusú ejtésváltozatot tükröztető írott alak került bele az oklevelekbe, holott az ejtett változat nyilván minden esetben *ruβosz*-féle forma lehetett” (i. m. 58; az irodalmat és az egész problematikát l. BENKÓ, ÁrpSzöv. 72–6, l. még: Nyjtört. 78). A 2. levélbeli *ziambul* 'szívemből' szó is hiátusosnak látszik, de — különösen ha az *i* betű *ü* hangot jelöl (erről később) — itt is feltehető a β ejtése (vö. MvS.: *yeltest*, i. m. 55–60; a leveleinkben előforduló „ β -gyanús” szavakban a két magánhangzó közül csak az egyik labiális).

Érdeemes röviden áttekinteni a különféle *m á s s a l h a n g z ó - h a s o n u l á s o k* jelölését, illetve nem jelölését. — A zöngesség szerinti részleges hasonulást általában nem jelöli (ebben korai ómagyar szövegeinkre emlékeztet, vö. BENKÓ, ÁrpSzöv. 80–2): 12: *namad ŧenchi: nem 9t sēnki*; 42: *adi telefont: ēty tēlēfont*, 43: *mag capom: mākcapom*; kivéve: 46: *buctam: bōktem*, 56: *latnocmoc ŧoha: látnok mek soh9*. A *veszekedtem* szóban is jelöli a hasonulást: 4: *vasacatam*, illetve azt, hogy *d-t* nem ejt, de a *tt* hosszúságát (mint a románban) sosem jelöli. PM. hosszan ejtette. — A képzés helye szerinti részleges hasonulás a 62: *trimbul* 'trénből' szó írásában jelentkezik. A *gy* előtti *n* képzés helye szerinti (*ny* hanggá) hasonulását viszont sosem jelöli: 51: *rondeaimot* 'rongyaimat'.

A teljes hasonulásnak az a fajtája, amikor egy mássalhangzó az utána következővel azonossá válik, a 44: *m-am mondom: mēmmondom* szóban jelölve szerepel, a 65: *ed francot* szókapcsolatban azonban nem: PM. *ēffrān9kot* kiejtéssel olvasta (e kifejezés másik előfordulásában nem jelölt zöngétlenedés következik be: 28: *edi francot: ēty frān9kot*). Suzana 3. levelében viszont van egy ilyen jelölt eset (szóhatáron): *van nam* 'vagy nem'. Ilyen hasonulásokat HEGEDŰS LAJOS is jelez, pl. Diósfalu: *vat te* 'vagy te' (i. m. 167), de VÖÖ: *ēgy nagy9n* (i. m. 25).

Közismert dolog, hogy a *-val/-vel* rag a csángóban nem hasonul; Suzana 2. levelében: *mamamvol*, 3. levelében: *emberval: embervel, guneacvol: gūnyákvol*. A Holmi-beli levélben azonban éppen egy hasonulásra utaló íráskép van: 8: *tren al* (PM. kiejtésében: *trēnēl*, rövid *n*-nel).

A kiejtésben kiesett mássalhangzó az írásból is hiányzik: 6: *monta*; 2.

levél: *Taşviraim* 'testvéreim', *conzernito* 'konzervnyitó' (vö. VÖÖ: *reṃbeṃ* 'rendben' [i. m. 26]). — A mássalhangzó előtt levő zárt szótagi *l* azonban megmarad: 1: *almāntam*: *elmēntem*, 16: *dolgozam*: *dolgozzom*; 2. levél: *cinalni*, 3. levél: *gondoltom*, 8–9: *nachi altom* 'nekiálltam' (más gyűjtésben a kiesés is előfordul, de az a ritkább).

Végül a hosszú mássalhangzók jelöléséről és kiejtéséről néhány szót. Egy kivétellel (7: *hazunnot*) nem jelöli a levélíró (a románban nincs ilyen korreláció), az ejtés azonban (PM. esetében) következetesen hosszú: 15: *maniac*: *mēnnyek*, 16: *dolgozam*: *dolgozzom*, 17: *viso*: *visszō*, 20: *bie cal ušem*: *bié kell űsem*, 59: *mādig*: *mēddig* stb. A gyakori *akkor*-ban is hosszú a *k* ejtése (pl. 41, 44, 63), csak abban az esetben rövidebb valamivel, ha az előtte álló magánhangzó hosszú vagy félhosszú: 60: *ochor*: *ōkkor*, 61: *ocar*: *ōkkor*. — A csángó nyelvjáráisleírások említik bizonyos esetekben a szóvégi *s*, *sz*, *n*, a szóbeljei *l* (a *nállam*-félékben) stb. megnyúlását (pl. BENKÓ: MNyTK. 188. sz. 31), Suzana levelében, illetve PM. felolvasásában azonban ennek nincs jele: 46: *Aghisnap*: *Egğesz nōp* (vö. CsángSz.: *Egğış nâp*); csak intervokális helyzetben hosszú: 64: *aghisan*: *egğeszēn*.

B) A csángó m a g á n h a n g z ó - k é s z l e t nagyon eltér a románától (de a magyar köznyelvtől is), így jelölése sok gondot okozhatott a levélírónak. Nekünk pedig az olvasást nehezíti meg. — Az *i*, *u*, *o* betű a románban is az *i*, *u*, *o* hang jele, így e három hangot könnyen jelölhette Suzana ezekkel a betűkkel: 17: *iş*: *is*, 19: *hazunot*: *hazunnot*, 23: *biroc*: *birok*. Ezeket a betűket azonban még jó néhány hang jelölésére is kénytelen volt felhasználni (nem csak hosszú párjaikéra), így az *i*, *u*, *o* betű mögött más hangokat is olvashattunk.

Nézzük először a v e l á r i s l a b i á l i s sort: az *a*-, *o*-, *u*-féle hangokat és jelölésüket. A csángóban (PM. kiejtésében is) az *a*, *o* mellett igen gyakori a nyíltabb *ō* és a zártabb *ā* hang. Mivel Suzana ezeknek nem talál a román ábécében külön betűjelet, lényegében ugyanúgy jár el, ahogy a korai ómagyar kori írástudók: a fonetikailag legközelebbi hangok jelével jelöli őket, vagyis *a*-val (ami a románban — ahogy a latinban is — az illabiális *á*-t jelöli) és az *o*-val (vö. TA., HB. stb.), pontosabban hol *a*-val, hol *o*-val, ugyanabban a szóban is: 43: *capom*, 44: *capam*; 8, 41, 59: *ha*, 18: *ho*; 4, 54, 56: *şoha*, 17: *şoho*; az *akkor* szóban — az *acar*-on kívül — minden írásvariáció előfordul: 41: *acor*, 44, 61, 63: *ocar*, 68: *ocor*; 2. levél: *papuciocot*, *popuşocot* stb. Ebből az következik, hogy az ilyen helyzetben levő *a*-k és *o*-k egyaránt jelölhetnek *a*-t, *ā*-t, *ō*-t és *o*-t. — Mindebből az *a*-zás és az *o*-zás állapotára is következtethetünk. PM. kiejtésében nem jelentkezik az *a*-zás, Suzana írásában — hangsúlytalan szótagban — azonban néha köznyelvi *o* helyett *a* betű áll: 44: *mag capam* (de: 43: *capom*), 66: *coparşuba*; ezek hangértéke azonban inkább *ā*, *ō*, *o* lehet, hiszen több szóban ugyanilyen helyzetben *o* betű szerepel, valószínűleg hasonló hangértékben: 40: *micor* (nem: *micar*; vö. CsángSz.: *mikār*), 41: *adoc* (nem: *adac*) stb. (vö. BURA: CsopnyDolg. 28. sz. adattára alapján Gyoszeny inkább a gyengén *a*-zó telepek közé sorolható; vö. még BENKÓ: MNyTK. 188. sz. 24–5). — Az *o*-zás azonban erősen jellemző Suzana nyelvére (és PM. kiejtésére is). Az *á* utáni helyzet vizsgálata azt mutatja, hogy minden esetben *o* betű áll a köznyelvi *a* hang helyén: 5: *mamaol*, 27: *necazoimat*, 55: *pozabo*, 56: *latnoc*, 57: *pozaimot*, 66: *adninoc* (o: *adnanoc*) 'adnának'. Eszerint az *o* betű (bár mint mondtam, *ā*-t, *a*-t is jelöl) gyakrabban áll *o*, *ō* hang helyén.

(Az *á* előtti helyzetben viszont inkább *a* betűt találunk: 13: *măcar*, 15: *paraim*, ami valószínűleg az illabiális *á*-t jelöli.) Hangsúlytalan szótagban *á*-tól függetlenül is gyakran jelentkezik *o*, illetve *o* hang „labiális illeszkedés” eredményeként (BENKŐ: MNyTK. 188. sz. 26), szintén többségében *o* betűs írással: 26: *mondíom: monygyom*, 48: *ocartoc: okortok*, 67: *hoznoc: hoznoc* (PM. kiejtésében szintén *o*, *o*, de *a*-val írva is: 6: *monta*, 4: *șoha*, de 17: *șoho* stb.). Hangsúlyos szótagban is gyakori (köznyelvi *a* helyén) az *o* betű, ami PM. kiejtésében is gyakran *o*, *o*-ként jelentkezik: 48: *ocartoc*, 59: *volomit* (vö. BENKŐ, i. m. 26.) — Mivel az *a* betű a románban az illabiális *á* hangra van lefoglalva, Suzana ezt a hangot is *a*-val jelöli (igaz, PM. csak román jövevényszavakban ejti: 12: *francot: frănokot*, 15: *paraim: părăim*, 22: *măcar: mākār*, 55: *dar: dār*). És persze *e* hang hosszú (és félhosszú) párját, az *á*-t is *a* betűvel tükrözteti: 56: *latnoc: lătнок*, 63—4: *mag baniac: meg bānnyák*.

Ez az utolsó példa az *a* betű újabb hangértékét is mutatja: nagy nehézséget jelenthetett a levélírónak a palatális illabiálisok jelölése: az *ä*, *e*, *ë*, *é*, valamint ezeknek följebb és lejjebb képzett, illetve ajakkerekítésesen ejtett variánsainak tükröztetése. A románban is meglevő *e* betűt főleg a hosszú *é* jelölésére használja (pl. 2: *aștera: eșterę*, 8: *veghig: véigig*), de (ritkán) rövid *e*-féle hangokat is jelöl vele (pl. 6: *meniăc: mēnnyek*, 45: *menăc: menek*, 22: *edi: egy*). Az *ä*, *e*, *ë* hangot (és variánsaikat) azonban általában az *a* és *ä* betűvel jelöli; legelső nyelvállású *ä*-t nem jelöl *e*-vel: 14: *leianăc nacam: lējenek nākām*, 21: *almănac: älmēnek*; 2, 3: *ioăc: jōek* stb. (KNEZSA legkorábbi korszakunkról azt írja: „két-három esetben *a*-t találunk az *e* helyén. Nem lehetetlen, hogy nagyon nyílt *e* jelölése akar lenni”: MNyTK. 25. sz. 7). — Az *a* betű hangértéke tehát igen változatos: veláris *ä*, *ä*, *a*, *o* és variánsai, palatális *ä*, *e*, *ë* és variánsai s esetleg az *ö* (l. alább). — Az *ä* viszont inkább csak palatális magánhangzókat jelöl (*ä*-t, *ä*-t csak jövevényszavakban), veláris *a*, *o*-t pedig egyáltalán nem. Ennek alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a határozott névelőben szereplő *ä* betű is *e*-t jelöl, vagyis Suzana is a palatális névelőváltozatot használja: 7: *ă zierdăg*, 61: *ă trin*, 62: *ă trimbul* (*a* betűvel: 27: *a necazoimat*; nem írja ki a magánhangzót: 50: *mag moștam zaghis rondeaimat*, 56—7: *al văsăm zaghis pozaimot*).

Gyakran szerepel a szövegben az *i* betű is magánhangzó-jelölő funkcióban. Jelölhet monoftongust és diftongust; rövid *i*-t jelöl pl. 10, 16: *iș*, 8: *veghig* stb. Jó néhány esetben azonban problematikus az olvasata, ami — az író oldaláról nézve — ebben az esetben is hangjelölési nehézséget tükröz. A jelölés szempontjából a fő problémát a hosszú *í*, *é*, valamint az *i*, *e* összetevőt tartalmazó diftongusok okozhatták. A 2: *pintăcăn*, 3: *mig*, 11: *basidăt*, 25: *torsic*, 46: *Aghis* stb. szavakban például az *i* betű *i*-t (*i*-t), *é*-t (*é*-t) és *ie* diftongust is jelölhet. Ezeket PM. zömmel diftongikusan ejtette (de *i*-zés és *é* is jelentkezik), az *egész* szó négy előfordulásában pedig az *é* hang jelenik meg (46, 50, 57, 64): „Az *é* hangnak magasabb nyelvállással való képzését a legtöbb nyelv kutató, aki Moldvában járt, észrevette és felhívta rá a figyelmet. CSÜRY külön jelzést is használt az ilyen *e* visszaadására és az *e* fölé pontot meg egy vesszőt tett (*è*). Leggyakrabban azokon a helyeken ejtik, ahol *i*-ző nyelvjárásaink *é* helyett *i*-t használnak. A hangszíne gyakran náluk is az *i*-be csap át” (HEGEDŰS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. 22). — A csángó nyelvjárású lejegyzésekben a veláris *é* is előfordul; PM. kiejtésében egy esetben az *i* betű mögött *ë* áll: 26: *hizam: hēzzám* (vö. VÖÖ, MNySz. 25: *fērji*).

Talán az eddigieknél is nagyobb nehézséget okozott a levélírónak az *ü*, *ö*, *ő* hang jelölése. (A latinból is hiányoztak, így korai ómagyar kori jelölésük is nehéz, s ezért elég változatos volt.) Más, a csángóban is meglevő hangok jelei között kellett az írónak „keresgálnie”. A „keresés” és a „találás” mechanizmusa ugyanolyan volt, mint az ómagyar korban: fonetikailag közeli hangok betűjelét veszi, illetve viszi át az író a jelölendő hangra; például a veláris *u*-t használja a palatális *ü*, *ű* jelölésére: 20: *uşam*: *űsem*, 11: *hu*: *hű*; 2. levél: *cultac*: *kűltek*, 3. levél: *suaşan*: *szűbessen*. Az *i* is egy képzésmozgásban különbözik az *ü*-től: talán *ü*-t jelöl a 2. levél: *ziambul* 'szívemből' szavában (vö. 3. levél: *suaşan* 'szívesen'); a 3. levél *heřfind* 'hétfőn' szavában is jelölhet *ü*-t az *i* betű (vö. CsángóSz.: *hièt-fű*).

Még nehezebb lehetett, s így még változatosabb lett az *ö*, *ő* hang jelölése (nyelvelmékeinkben is: „A hangrendszernek szinte minden elemében megmutatózó jelölési problémák talán az *ö* fonéma leírásában csúcsosodtak ki mind az egykori hangállapot, mind a betűállomány szempontjából legszembevetőbben; e fonéma jelölése okozhatta a legtöbb gondot az akkori íróknak — másolóknak, és okoz — más oldalról — a ma kutatójának is”: BENKŐ, ÁrpSzöv. 93). Ezúttal is veláris párjának, az *o*-nak a jele segíti ki leginkább a levélíró: 2, 3: *ioăc*: *jők*; 3. levél: *ionac*: *jőnek* (nyelvelmékeinkben ez ritka megoldás, vö.: KNEZSA: MNyTK. 25. sz. 9; ABAFFY: NytudÉrt. 62. sz. 15—21; stb.). Ugyanakkor — mivel az egy fokkal zártabb *ü*-nek sincs külön jele (l. fent) — az *ü*-t jelölő *u* és *i* betűt az *ö*, *ő* hang jelölésére is felhasználhatja: 46: *buctam*: *bűktem* (vö. CsángóSz.: *bűktem*), 2. levél: *tipucăt*: *cipők*, *u* 'ő' (vö. CsángóSz.: *q̃*); 61: *lag arişăband*: *legerősebbend*, a 3. levélben ugyanígy: *arişt* (vö. CsángóSz.: *erőseb*), 2. levél: *lapadit*: *lepedő* (vö. CsángóSz.: *lepedő*). — Az *ö*, *ő* hang jelölésére a hangrokonság alapján az *e*-féle hangok jelei (főleg az *a*, *ă*) is alkalmasak: 7: *ă zierdăg*: *ę zördög*, 62: *la săcak*: *lészökök*, 2. levél: *sakni la, asătăric*: *összetörök, Căsănăm*: *köszönöm*. Ugyanakkor ezekben a szavakban *ö* helyett illabiális *ë* ~ *e*-t is ejthet a levélíró (vö. CsángóSz.: *eşve* 'össze', de: *şredg, köszönöm*), ahogy PM. kiejtésében az 5: *şitărtăcând*: *sitertékén* szóban ez meg is valósul (vö.: CsángóSz.: *ştertek*; vö. BENKŐ, Nyjtört. 88—9, ÁrpSzöv. 92—3; SZABÓ T. ATTILA is lehetségesnek tartja az *ö*-s olvasatot a MvS. több szavában: i. m. 39—64). Egyes *ö*-k vagy *e*-k helyett *æ*-s ejtés is előfordulhat, de PM.-nél ezzel nem találkoztam.

A diftongusok jelölése további nehézséget jelenthetett a levélírónak. A köznyelvi *é* helyén sok szóban *je*-féle diftongus áll: ezeket általában *i*-vel és *e*-vel jelöli: 1: *En*: *ien*, 3: *mig*: *mieg*, 12: *chet*: *kièt*, 22: *ileac*: *ièllyek* stb., de e két betűt együttesen is használja: 19: *ien*: *ièn*, 41: *bie manac*: *biè mënék*. Az írásból más diftongusra nem lehet következtetni; PM. kiejtésében még az *uo* fordult elő: 63: *ediot*: *egy juot*. (Más lejegyzések egyéb diftongusokat is jelölnek (pl. Vöő i. h. *fűőzz*).

C) Sok hang van tehát a csángómagyar nyelvjárásban, amely hiányzik a románból, így jelölését a csángóul írónak kellett megoldania. A románból ismert, átvett betűk száma viszont kevés, így egy-egy betűt kénytelen volt több hang jelölésére használni. Suzana az egyes hangok jelölésére a következő jeleket használja (elől a fonéma [néhány fontosabb variánssal], utána a használt jel áll):

a	: a, o [itt nincs <i>ǎ</i> betű!]	l	: l
á (<i>á</i>)	: a; <i>ǎ</i> (ritk.)	ly	: le
b	: b	m	: m
c	: <i>č</i>	n	: n
cs (<i>cs'</i>)	: ce, ci; <i>š</i> ?	ny	: ni, ne
d	: d	o, ó (<i>uo</i>)	: o, a [itt nincs <i>ǎ</i> betű!]
dz	: (nem fordul elő)	ō, ō	: o; a, <i>ǎ</i> , e; u, i
dzs (<i>dzs'</i> ?)	: ci?	p	: p
ä	: a, <i>ǎ</i> [itt nincs <i>e</i> betű!]	r	: r
e	: a, <i>ǎ</i> , e	s (<i>s'</i>)	: <i>š</i> ; ci, ce, <i>ši</i> (ritk.)
ë	: a, <i>ǎ</i> , e	sz	: s
é (<i>ië</i>)	: e, i (i, e, ie)	t	: t
f	: f	ty	: (nem fordul elő)
g	: g, (<i>i, e</i> előtt) gh	u, ú	: u
gy	: di, de	ü, ű	: u, i?
h	: h	v (<i>β</i> ?)	: v (v ~ <i>φ</i> ?)
i, í	: i	z	: z
j	: i	zs	: (nem fordul elő)
k	: c, (<i>i, e</i> előtt) ch		

Az alábbi felsorolás pedig azt mutatja, hogy milyen jeleket (betűket, betűkapcsolatokat) milyen hangértékben használ (elől a használt jel, utána a jel hangértékét jelölő betű áll):

a	: <i>ä, á, a, o; ä, e, ë, ö</i> és variánsaik (pl. <i>ǎ, ǒ, ě, ę</i>), valamint hosszú párjaik	l	: l
á	: <i>ä, e, ë, ö; (ritk.) á, á</i>	m	: m
ä		n	: n
b	: b	ni, ne	: ny
e, eh	: k	o	: o, a, ö és variánsaik
ci, ce	: cs, cs', s, s'		: (pl. <i>č, ǎ</i>), valamint hosszú párjaik
d	: d	p	: p
e	: e, ë, é, <i>ě</i> és variánsaik	r	: r
f	: f	s	: sz
g, gh	: g	š	: s, s', cs'
h	: h	ši	: s'
i	: <i>i, í, ę, é?, ü?, ië, j</i> és variánsaik; a mássalhangzó palatálisságának jele	t	: t
ie	: <i>ië, é</i> és variánsaik	č	: c
k	: k	u	: u, ü, ö és variánsaik, valamint hosszú párjaik
		v	: v
		z	: z

5. Mint a részletes elemzés során rámutattam, az ómagyar kori törekvésekhez és jelölési kísérletekhez hasonló megoldásokkal találkozunk Suzana csángó leveleiben is. A fő szabály ezúttal is az, hogy egy hangot (ha nem tud átvenni a románból megfelelő betűjelet) rokon hang betűjével jelöl. De a sokoldalúan képzett ómagyar kori írástudóktól eltérően, írásgyakorlattal nem rendelkezők egy-egy betűt funkcionálisan túlságosan is megterhel. Ez különösen néhány magánhangzóra érvényes: az *a* betűt például 7-8 fonematikus

értékű hang (*á, a, o; ä, e, ë, é; õ?* és variánsaik) jelölésére használja. Jellemző az *a, o* betű váltakozó alkalmazása (az *a, o*-n kívül) a gyakori nyíltabb *o* és a zártabb *a* hang helyén. Az ómagyar kor elejére is jellemző az *a, o* betű hasonlóan váltakozó használata, csak akkor más okok álltak a háttérben: részben a frissen keletkezett labiális *a* jelölését kísérelték meg e két rokon hang (az illabiális *ä* és az *o*) betűjével, részben a folyamatban levő nyíltabbá válási tendencia tükröződik benne (vö. BENKÓ, ÁrpSzöv. 89–92). — E jelölési kettősségből az ómagyar, illetve a középmagyar kori *o*-zás jelenségére (az *o*-zási folyamat megindulására) vonatkozólag is tehetünk egy futó megjegyzést. Ahhoz a megállapításhoz, hogy az *o*-zásnak „a kódexekben még nincs nyoma” (BENKÓ, Nyjtört. 90), hozzátehetjük, hogy *o* betűvel írt nyoma nincs (ha nincs); egyes *a* betűk mögött azonban már akkoriban is előfordulhatott zártabb *a*, nyíltabb *o*, vagyis az *á* disszimilációs hatására az eredeti *a* hangok zártabbá válása már megindulhatott, csak nem volt megfelelő betű az így keletkezett *a, o* hang jelölésére. (Persze az *o* betűk megjelenése, illetve az *a ~ o* betűk megfelelő váltakozása az egyértelmű bizonyíték az *o*-vá záródás mellett.) — Suzana hangjelölése még az ómagyar kori *ë — ö* kérdésben is megenged egy halk megjegyzést: az, hogy az *ö* hangot *ó* is sokszor *e* betűvel, illetve az *e* hang jeleivel jelöli, arra bátoríthat, hogy egyes ómagyar kori nyelvemlékeinkben is jobban valószínűsíthetnénk egyes *e* betűk *ö*-vel való olvasatát; persze csak akkor, ha ennek egyéb körülmények (pl. a későbbi nyelvjárási állapot, a későbbi jelölések) nem mondanak ellent. — Annak alapján, hogy Suzana a legelső nyelvállású *ä*-ket következetesen *a* betűvel jelöli, esetleg egy fokkal jobban valószínűsíthetjük KNIEZSA feltevését: korai nyelvemlékeink néhány *a* betűs jelöléséről azt mondja: „Nem lehetetlen (ritk.: M. M.), hogy nagyon nyílt *e* jelölése akar lenni” (MNYTK. 25. sz. 7); ehelyett esetleg azt mondhatjuk, hogy: „Nagyon is lehetséges, hogy...” — Végül az intervokalikus (főleg labiális magánhangzók közötti, illetve melletti) *β* ómagyar kori ejtésével kapcsolatban is kaphatunk némi megerősítést Suzana leveleiből: a *v* betű kiírásának vagy ki nem írásának váltakozása (ugyanabban a szóban is) *β*-s ejtésre utalhat.

D. MÁTAI MÁRIA

Az osztrák nyelvsziget kutatás és annak két kiemelkedő képviselője

Az európai nemzeteknek egyes kisebb-nagyobb csoportjai a középkortól századunkig — különböző történelmi események (pl. háborúk, vallási okokból történt üldöztetések stb.) miatt — olykor más népekhez menekültek, vagy nemegyszer ugyanazon helyen maradván kerültek más nemzetek államiságának keretei közé. Ezáltal mindennapi létük föltételei, nyelvi és kulturális létezésük körülményei is nagy mértékben megváltoztak, hiszen így — ennek az állapotnak minden hátrányával — általában kisebbségi helyzetbe jutottak. A más nyelvű és más kultúrájú nemzetek közé került népcsoport(ok) nyelvi helyzetének megnevezésére a nyelvtudományban a *nyelvsziget* kifejezés terjedt el, bár egyes szerzők ennek szinonimájaként gyakran a *nyelvjárásziget* megnevezést is használják. A nyelvjárásziget olyan, többnyire egyetlen település tájszólását jelöli, amely ugyanazon nyelven belül különül el a szom-

szédes helységek más típusú nyelvjárásától. A két műszó tartalmát és használatát célszerű tehát megkülönböztetni, ahogy azt például a magyar dialektológiában BENKŐ LORÁND (*Magyar nyelvjárástörténet*. Bp., 1957. 31–2) és IMRE SAMU tette (*A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp., 1971. 366). A nyelvészetkutatásban is nagy múltra visszatekintő német dialektológiában nem mindig történt meg a két fogalom pontos elkülönítése, s valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy C. J. HUTTERER egyik tanulmányában még az 1980-as évek elején részletesen taglalta a két megnevezés meghatározását (*Sprachinselforschung als Prüfstand für dialektologische Arbeitsprinzipien*. In: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Erster Halbband. Berlin—New York, 1982. 178).

Abban, hogy német nyelvterületen a nyelvészetkutatás a dialektológiának szinte önálló tudományágává fejlődött, bizonyára szerepe van a német nyelvjárásban általánosan magas színvonalának, de véleményem szerint ez azzal is összefügg, hogy nemigen van még egy olyan nép — nem számítva a magyarságot —, amelynek annyi nyelvészete keletkezett, mint a németeknek. PETER WIESINGER például egyik munkájában a közép-európai német nyelvészetek áttekintésének külön fejezetet szentelt (*Die deutsche Sprachinseln in Mitteleuropa*. In: *Lexikon der Germanistischen Linguistik*. Tübingen, 1973. 367–77), ezenkívül másutt (például Afrikában, Amerikában) is élnek nagy számban németek. Az viszont sokkal ritkábban fordult elő, hogy valamely német vidékről került át lakosság más német nyelvjárástípus területére, vagyis jóval csekélyebb számú nyelvjárászigetük alakult ki, mint nekünk, magyaroknak, hiszen — főképpen a török hódoltság miatt elnéptelenedett vidékekre — nagyrészt a XVIII. században lezajlott települési mozgalmak során más tájegységekről (az idegen ajkú betelepülők mellett) nagyszámú magyar lakosság költözött át. A magyar nyelvjárászigetek vizsgálatára sajnos — objektív és szubjektív okokból egyaránt — kevesebb figyelmet fordít(hat)ott dialektológiánk.

A kora középkortól a XX. századig Ausztria különböző vidékeiről is jelentős számú lakosság költözött más nyelvű népekhez, s egy részük előbb, más részük csak századok múltán került más állam keretei közé. Számottevő osztrák eredetű telepes jutott így a mai Észak-Olaszország, Jugoszlávia (Szlovénia), Románia és a Cseh és Szlovák Köztársaság területére, a múlt század végén pedig sokan vándoroltak ki az Amerikai Egyesült Államokba és Kanadába. Csupán érdekességként említem meg, hogy a magyarországi német települések között is vannak osztrák eredetűek, mégpedig a Pest megyei Nagybörzsöny (Deutschpilsen). A telepések számát tekintve a legnagyobb arányú átköltözés a mai Cseh és Szlovák Köztársaság területére történt, hiszen nem jelentéktelen számú osztrák eredetű népesség él Pozsonyban (Preßburg/Bratislava), Morvaország központjában, Brünnben (Brno), a kisebb helységek közül említést érdemel még a csehországi Budweis (Budějovice), a Cseh- és Morvaország határán fekvő Iglau (Jihlava), a Brünn melletti Schöllschitz (Želešice) és a szintén morvaországi Wischau (Vyškov). Ezekkel a nyelvészetekkel viszonylag kevesebbet foglalkozott a dialektológiai kutatás. Azt persze túlzás lenne állítani, hogy elkerülte volna a szakemberek figyelmét az említett helységek német nyelvjárásának vizsgálata, hiszen mindegyikükről készült egy-két tanulmány. Nemrég jelent meg például FRANZ HILLER tájzsótára Schöllschitzből (*Mundartwörterbuch der deutschen Sprachinseligemeinde Schöllschitz bei Brünn*. Wien, 1990).

A német nyelvjáráskutatás történetének áttekintéséből jól kiviláglik, hogy az osztrák dialektológusok vizsgálódásainak középpontjában a múlt század közepétől napjainkig az észak-olaszországi és a jugoszláviai (szlovéniai) nyelvszigetek álltak. Ebben az összefoglalásban, amelynek anyagát 1990 végén egy bécsi tanulmányutam során gyűjtöttem, arra vállalkozom, hogy az osztrák nyelvszigetkutatás történetéről, legfontosabb eredményeiről képet nyújtsak. Mivel két kiváló nyelvjáráskutatónak, EBERHARD KRANZMAYERnek és MARIA HORNUNGNak egész munkássága sok szállal kapcsolódik a nyelvszigetkutatáshoz vagy nagyrészt arra terjed ki, ezért életútjuk fővázolását is feladatommak tekintettem. Ez azért is fontos, mert mindkét kutató pályája sok adalékkal szolgál az osztrák nyelvjáráskutatás történetének és eredményeinek megismeréséhez is. Bécsi tartózkodásom idején természetesen nemcsak a témakörbe tartozó szakirodalmat igyekeztem áttekinteni, hanem az ottani szakemberekkel (főképpen MARIA HORNUNGGal és részben PETER WIESINGERrel) is tapasztalatcserét folytattam, melyért ezúton is köszönetet mondok nekik.

Az osztrák nyelvszigetkutatásról, amely szinte külön ága az ausztriai dialektológiának, mind a mai napig nem készült alapos, minden részletre kiterjedő összefoglalás. Az érdeklődő csupán különböző kisebb-nagyobb feldolgozásokban, tanulmányokban, cikkekben talál — többnyire szétszórtan és kis terjedelemben — megjegyzéseket, utalásokat, esetleg rövid történeti visszapillantást. Ez nyilvánvalóan nehezítette dolgomat, s már csak azért sem vállalkozhattam részletesebb áttekintésre. Az osztrák nyelvszigetkutatás eredményeinek olyanfajta monografikus igényű összegzése, amelyet az 1930-as évek közepén a németországi dialektológia vonatkozásában WALTER KUHN készített el (Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Plauen, 1934), nyilvánvalóan az osztrák nyelvjáráskutatás ezután elvégzendő feladatainak sorába tartozik.

Az Ausztriából települt nyelvszigetek kutatása már a múlt században elkezdődött, hiszen ezeknek vizsgálatát az Osztrák (akkoriban Császári) Tudományos Akadémia is szorgalmazta. Így már 1849-ben JOSEF BERGMANN Pladen és Zahre karniai nyelvszigetekről értekezett, 1870-ben pedig KARL JULIUS SCHRÖER készítette a Ljubjanától délre fekvő Gottschee első nyelvjárási szótárát, s több dolgozat foglalkozott a magyarországi német nyelvszigetek vizsgálatával is. Ugyancsak az Osztrák Tudományos Akadémia érdeme az, hogy JOHANN ANDREAS SCHMELLER hagyatékából a „Das Cimbrische Wörterbuch” című munka napvilágot látott. CARL v. CZOERNIG volt az első, aki az 1870-es években a felső-krajnai Zarz nyelvszigetét vizsgálta. A bécsi germanista, JOSEPH SEEMÜLLER a századfordulón alapította meg az Osztrák Tudományos Akadémia hangfölvétel-archívumát, s egy osztrák tájszótár megteremtése céljából ugyanő hozta létre 1913-ban az Akadémia kebelében működő szótári munkacsoportot. A nyelvészeti vizsgálódásokban nagyon fontos szerepet tulajdonított a nyelvszigetkutatásnak, ezért például tanársegédét, ANTON PFALZot a fiatal karintiai nyelvészrel, PRIMUS LESSIAKKal együtt már 1912-ben a német dialektológiában „Hét község” (Sieben Gemeinden) néven ismertté vált olaszországi nyelvszigetre küldte. SEEMÜLLER és munkatársai azon a véleményen voltak, hogy a bajor-osztrák nyelvjárások elmélyültebb kutatásában föltétlenül ki kell aknázni azt a lehetőséget, amelyet ehhez a nyelvszigetek nyújtanak. Ezt a hagyományt vállalta PRIMUS LESSIAK, aki a felső-krajnai Deutschrut és Zarz nyelvszigeteket már a múlt század végén fölkereste, és ezt folytatta tanítványa, EBERHARD KRANZMAYER is.

KRANZMAYER 1897. május 15-én született Klagenfurtban egy tősgyökeres rézművescsalád hatodik gyermekeként. Szűkebb hazája, Karintia, ahová mindig örömmel tért haza bárhol lakott is később, fontos szerepet játszott pályájának alakulásában is. A rézművesműhelyben nemcsak a hamisítatlan klagenfurti nyelvjárást lehetett hallani, amelyet családi körben egész életében szívesen használt, hanem a szlovént és a friuli nyelvet is. Érthető, hogy ilyen környezetben rendkívüli mértékben fejlődött Kranzmayer átlagon felüli nyelvteltsége. A nyelvjárási sajátosságokat gyűjtő és feldolgozó középiskolás feltűnt a Wörthi-tónál lakó, a karintiai nyelvjárásról írott munkáiról ismert nyelvészprofesszornak, Primus Lessiaknak és az ott üdülő, a szótárbizottságot megalapító egyetemi tanárnak, Joseph Seemüllernek, akik további munkára ösztönözték. Az 1916-ban Klagenfurtban letett érettségi, majd a kétéves katonai szolgálat után iratkozott be a bécsi egyetemre, ahol főképpen germanisztikai, romanisztikai és szlavisztikai előadásokat hallgatott. Nagyra becsült tanára volt itt például Joseph Seemüller, Rudolf Much, később pedig Anton Pfalz, Dietrich von Kralik és Nikolai S. Trubetzkoy is.

Az Osztrák Tudományos Akadémia szótárbizottságának megbízásából már 1918 nyarán részt vehetett a Primus Lessiak vezette két nyelvjárási gyűjtőúton, melynek során Zarz nyelvszigeten és a mauthauseni hadifogolytáborban végeztek anyaggyűjtést. Ez az első utazás tette lehetővé számára, hogy később Primus Lessiakkal együtt részt vállaljon a zarzi nyelvjárás grammatikájának a megírásában. 1919 és 1921 között az innsbrucki egyetem hallgatója volt, s közben folytatta a nyelvjárási anyaggyűjtést. 1925-ben fejezte be a „A zimbriai német nyelvjárás hang- és ragozástana” című disszertációját (Laut- und Flexionlehre der deutschen zimbrischen Mundart), s ezt megvédvé 1926-ban avatták bölcsészdoktorrá. Ezután Münchenbe költözött, ahol tudományos tevékenysége egyre inkább kiteljesedett, hiszen például itt készült el a „Nyelvi rétegek és nyelvi mozgások a Kelet-Alpokban” című dolgozata (Sprachschichten und Sprachbewegungen in den Ostalpen), amelyért a bécsi egyetem a Venia legendi jogát adományozta neki. 1938-tól a müncheni szótári munkacsoporthoz került, amelynek hamarosan a vezetője lett. 1942 őszén professzorként nevezték ki a grazi egyetem nyelvjárás-tani tanszékének vezetőjévé, s ezzel egyidejűleg megbízták a Klagenfurt székhellyel működő Karintiai Tartományi Kutatások Intézetének irányításával. 1944-ben a Bajor Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.

Csak 1949-ben adatott meg Kranzmayernek, hogy visszakerüljön Bécsbe, ahol ekkor az osztrák nyelvjárás-kutatás témakörében előadói megbízást kapott az egyetemen. Tanári munkája egyre inkább kiteljesedett, az ő irányításával készült nyelvjárási tárgyú értekezések száma évről évre emelkedett. 1951-ben az Osztrák Tudományos Akadémia levelező tagja lett, s Viktor Dollmayr kollégájával a szótári bizottság munkáját vezette. 1961-ben készítette el „A régi német nyelv és irodalom” című dolgozatát, s ugyanebben az évben egyetemi tanárnak nevezték ki a bécsi egyetemen. 1967-ben választották meg az Osztrák Tudományos Akadémia tagjának, s ekkor lett a szótári bizottság elnöke. Kranzmayer pályafutása során különböző megbízásokat kapott fontos tudományos szervezetekben, így például tagja volt a Nemzetközi Névtudományi Bizottságnak.

Kranzmayer tudományos sikereit kitartó munkával érte el. Fizikailag is nagyon fárasztóak voltak például azok a gyaloglások, amelyeket mint kutató — különösen a II. világháborút követő években — egyrészt az Alpok legel-

dugottabb zugáig is megtett, másrészt amikor a Duna mente és a burgenlandi-stájer peremvidék legfélreesebb falvait járta be nyelvjárási anyaggyűjtés céljából. Terepmunka nélkül legjelentősebb monográfiája „A bajor nyelvjárás-terület történeti hangföldrajza” (Historische Lautgeographie des gesamtbairischen Dialektraumes. Wien, 1956) sem készülhetett volna el. Nagy névtudományi műveit, mint például a „Karintiai helynévgyűjtemény” című kiadványát (Ortsnamenbuch von Kärnten) fáradságos levéltári kutatómunka előzte meg. Munkásságának sokoldalúságát és nagyságát jól mutatja a HERWIG HORNING által megjelentetett publikációjegyzék, amely több mint 160 közleményt foglal magában, s ugyanott 163 olyan értekezés is szerepel, amely Kranzmayer irányításával készült el.

A nyelvszigetkutatás végigkísérte Kranzmayer egész életét. Jó érzékkel figyelt föl arra, hogy a szomszédos országok más nyelvű területein körülzárt, több évszázad óta megőrződött középkori német nyelvű települések Ausztria kultúrájának és saját hazai nyelvének a legfontosabb történeti bizonyítékai. Különösen nagy előszeretettel foglalkozott a Vicenza, Verona és Trient tartományban lévő ún. cimbriai nyelvszigettel, amelyről — a már említett bölcsész-doktori értekezésében — kimutatta, hogy mind a Vicenza tartományi „Hét község”, mind pedig a Verona környéki „Tizenhárom község” nyugat-tiroli eredetű. Ő jelentette meg LESSIÁK hagyatékából a „Die deutsche Mundart von Zarz in Oberkrain” című kiadványt, s folytatta a LESSIÁKTÓL elkezdett zarzi szótár („Zarzer Wörterbuch”) munkálatait is. Szakmai körökben mindegyik munka nagy elismerést váltott ki. Örvedetes, hogy az osztrák nyelvszigetek vizsgálata Kranzmayer bécsi iskolájából kinőtt kutatók érdeklődésének középpontjában maradt napjainkig.

Kétségtelen tény, hogy — igen jelentős névtudományi munkássága mellett — dialektológiai tekintetben az osztrák nyelvszigetek kutatásában MARIA HORNING tett legtöbbet, aki előtt 70. születésnapja alkalmából az osztrák és más nemzetiségű szakemberek egy emlékkötettel tisztelegtek (Mundart und Name im Sprachkontakt. Festschrift für Maria Hornung zum 70. Geburtstag. Wien, 1990). Az emlékszám szerzői között három magyar szakember is szerepel, mégpedig HORVÁTH MÁRIA „Namen und Sprachen in der Familie des Ádám Batthyány (1609—1659)” című tanulmányával, BÜKY BÉLA „Zur Herkunft ungarischer Gottesbezeichnungen mit besonderer Berücksichtigung der Gottesbenennung »Magyarok Istene«” címmel értekezik, CLAUS JÜRGEN HUTTERER pedig „Sprachliche Wechselwirkung im Spiegel der deutschen Ortsnamen in Ungarn” címmel írt dolgozatot. Minthogy Maria Hornung egész munkássága nagyon szorosan kapcsolódik az osztrák nyelvszigetkutatás számos eredményéhez, múltjához, jelenéhez és jövőjéhez is, célszerűnek látszik eddigi pályafutását — főképpen WERNER BAUER írása alapján — röviden összefoglalni.

Maria Jechl (1947 óta Hornung) 1920. május 31-én született Bécsben. Szülei boldog, gondtalan gyermekkort teremtettek neki Bécs—Nußdorf polgári környezetében. Az általános iskola után Bécs—Döbling egyik leánygimnáziumában érettségizett kitűnő eredménnyel. A különböző nyelvek és a nyelvi kérdések iránti érdeklődése már gyermekkorában megmutatkozott. Ausztria sokszínű nyelvjárásaihoz az első lépést festőművész nagynénje, Isa Jechl révén tette meg, akit nyaranta gyakran elkísért Ausztria különböző tájaira, különösen Tirolba, s ekkor mindig talált alkalmat arra, hogy elbeszélgessen a modeltőlülő parasztasszonyokkal és parasztemberekkel.

Érettségi után a bécsi egyetemre iratkozott be, ahol elsősorban a germanisztikai, anglisztikai és romanisztikai előadásokat és szemináriumokat látogatta, de a filozófia és a néprajz is érdekelt. Doktori értekezését nem nyelvészeti tárgykörből választotta, hanem „Die Probleme der Nachkriegszeit in der deutschen Frauendichtung” címmel irodalmi témából készítette el, s tanulmányainak még csak a hetedik félévénel tartott, amikor 1942 márciusában már bölcsészdoktorrá avatták. Ezután először németből, majd angol és olasz nyelvből tett tanári vizsgát.

A fiatal tanárnő tevékenysége a második világháború zűrzavarai közepette az Osztrák Tudományos Akadémia szótári bizottságában kezdődött. A háborús idők okozta nehézségek ellenére az itt végzett munka kedvezően befolyásolta Maria Jechl további tudományos pályáját, hiszen a szótárírás elvi módszertani kérdéseit alaposan megismerte.

1947-ben ment férjhez dr. Herwig Hornunghoz, aki megértő társa volt a tudományos munkában, s a távoli vidékekre tett gyűjtőutakra is gyakran elkíserte. Munkahelyén az adminisztrációs teendők mellett kutatási feladatok ellátására is módja volt, így készítette el 1950-ben FRANZ ROTTINGERREL közösen a „Nyelvjárásaink” (Unsere Mundarten) című könyvet, amely kitűnő áttekintést nyújt az osztrák nyelvjárástípusokról és nyelvjárási sajátosságairól.

A szótári munkacsoport (Wörterbuchkanzlei) megalapítása óta jó és eredményes kapcsolat alakult ki annak bizottsága és az Osztrák Tudományos Akadémia egyik intézménye, a hangarchívum (Phonogrammarchiv) között. A két intézmény együttműködéséből bontakozott ki a nyelvjárási szövegfölvételek archívuma, amelynek létrejöttében Maria Hornung oroszlanrészt vállalt. 1952-ben Kranzmayerrel és a hangfölvétel-archívum néhány munkatársával közösen szövegfölvétel-gyűjtő utazásra vállalkozott Karintiába. Maria Hornung ekkor végzett életében először magnetofonos szöveggyűjtést Friesachban, melyet a későbbiekben számtalan fölvétel követett. Évek során az általa készített kerekén 1200 hangfölvételen parasztok, mesteremberek, erdészek, halászok, mesemondók százai jutottak szóhoz, akik például munkájukról, munkaeszközeikről, ételekről, szokásokról, élményeikről beszéltek, vagy mondákat, babonás történeteket, meséket adtak elő boszorkányokról és más csodás lényekről.

1958-ban a Hornung házaspár Kranzmayerrel és Oskar Grunow professzorral arra vállalkozott, hogy Észak-Olaszország azon távoli és elég nehezen megközelíthető vidékét fölkeresse, ahol az ún. cimbriai nyelvjárásokat beszélik, illetőleg beszéltek. Ez a gyűjtőút meghatározó volt abban, hogy Maria Hornung a későbbiekben az osztrák nyelvsvizetek jelentős kutatójává vált. Már 1953 nyarán három hetet töltött a karniai Alpoktól délre fekvő Pladen nyelvsvizeten, hogy a PIETRO SARTOR által összeállított szógyűjteményt ellenőrizze, s hogy áttekintést kapjon ezen vidék nyelvjárásáról és népi kultúrájáról. Maria Hornung ekkortájt a „Kelet-tiroli nyelvjáráskutatás” című téma előmunkálataival foglalkozott, így kézenfekvő volt a kelet-tiroli Pustertalból települt Pladen és Zahre nyelvsvizetek német tájszólásának tanulmányozása. Ezek a nyelvsvizet helyzetű nyelvjárások, amelyek a kibocsátó szülőföld évszázadokkal korábbi nyelvállapotát őrizték meg, fontos ismereteket nyújtanak a Kelet-Tirol déli részén lévő tájszólások kutatásához és leírásához. Erre az összefüggésre Maria Hornung több publikációjában is rámutatott, többek között „A nyelvsvizetkutatás jelentősége a nyelvjárási kapcsolatok vizsgálatában a bel-földi német területen” című munkájában (Die Bedeutung der Sprachinselnkunde

für die Erforschung der mundartlichen Verhältnisse in binnendeutschen Raum), amely 1965-ben látott napvilágot.

Az 1959-es háromhetes Pladenben való tartózkodást gyakori és hosszabb ideig tartó látogatások követték, amelyek Maria Hornung számára egyre mélyebb betekintést tettek lehetővé ezen nyelvsziget tájszólásába és népi kultúrájába. Következetes munkájának eredményeképpen 1972-ben sikerült egy terjedelmes kiadványt megjelentetnie „Pladen német nyelvsziget szótára” címmel (Wörterbuch der deutschen Sprachinsel von Pladen), amelyben minden egyes szó hangalakjához és jelentéséhez pontos magyarázatot fűzött. Pladen nyelvjárásának általános kifejtése mellett a függelékben ezen nyelvsziget névanyaga is megtalálható. Ezért a munkájáért 1974-ben megkapta a település tiszteletbeli polgára címet. Maria Hornung vagy „die deutsche Frau Maria”, ahogyan a pladeniek kedvesen — elismerően nevezik, Pladent ma is második hazájának tekinti. Mindig érdeklődéssel vett részt a nyelvsziget lakóinak életében, örömeikben-gondjaikban egyaránt osztozott, és segítőkészségének gyakran tanújelét adta. Nemegyszer vett részt a pladeniek ünnepi szokásaiban, csak nagyon ritkán hiányzott például a farsang utolsó napjainak forgatagából.

Viszonylag elmélyülten foglalkozott M. Hornung a szomszédos Zahre nyelvszigettel, ezenkívül Gottschee, Fersental, Tischelwang és Zarz tájnyelvével is. A már említett cimbiai nyelvszigetről is többször szól publikációiban, ha például a nyelvi kapcsolatok és az interferenciajelenségek kerülnek szóba; vagy ha azokat az utakat igyekezett föltárni, melyeket több nyelv hangrendszerének és szókincsének vizsgálata, valamint a névtan nyitott meg a nyelvtudományban. Olyankor is gyakran említi ezeket a nyelvszigeteket, ha egyszerűen csak példát akar hozni a német, az újlatin és szláv nyelvek jövevény-szavainak cseréjére.

A szótári munkacsoport az 1912-ben történt megalapítása óta szoros kapcsolatban volt a bécsi egyetem germanisztikai intézetével. A két intézmény együttműködése különösen akkor vált még jobbá, amikor Eberhard Kranz-mayer volt a szótárbizottság elnöke. Ez a körülmény jó előfeltételt jelentett Maria Hornungnak is egyetemi pályafutása megkezdéséhez, amely a szótári munkacsoportban végzett tevékenységével párhuzamosan tizenöt évig tartott. 1964-ben készült el a „Kelet-Tirol nyelvjáráskutatása” (Mundartkunde Osttirols) című terjedelmes és alapos nyelvföldrajzi vizsgálódása, amelyért — még magántanári képesítésének megszerzése előtt egy évvel — Kardinal-Innitzer-Preis kitüntetést kapott, a bécsi egyetemen pedig „A régebbi német nyelv és irodalom, különös tekintettel a nyelvjáráskutatásra” (Ältere deutsche Sprache und Literatur mit besonderer Berücksichtigung der Mundartkunde) című munkájáért Venia legendi elismerést szerzett.

Maria Hornung húsz éven keresztül tartott előadásokat, gyakorlatokat és szemináriumokat a bécsi egyetemen. Tanítási programjába a legkülönbözőbb dialektológiai, névtudományi, nyelvtörténeti, leíró nyelvészeti és régi német irodalmi témákat vette föl. Tanítványai számára — mint például WERNER BAUER írja: Maria Hornung — 70 Jahre. In: Mundart und Name im Sprachkontakt. Festschrift für Maria Hornung zum 70. Geburtstag. Wien, 1990. 373 — feledhetetlenek azok a kötetlen légkörű nyelvjárási gyakorlatok, amelyeken a hangfölvételek készítésének és lejegyzésének módszereiről esett szó, s amelyek sokak számára fontos útravalóul szolgáltak későbbi munkájukhoz, közülük ugyanis többen tudományos kutatók lettek.

A kutatásban és az oktatásban a névtudományi kérdésekkel való foglalkozást mindenekelőtt E. Kranzmayer szorgalmazta, Maria Hornung pedig követte ebben, ugyanis irányításával nemcsak nyelvjárási tárgyú értekezések és szakdolgozatok készültek, hanem névtani témájú munkák is. Érdeklődése az 1960-as évek végén fordult erőteljesebben a névtan felé, 1969-ben ugyanis E. Kranzmayer vezetésével szervezték meg a X. Nemzetközi Névtudományi Kongresszust Bécsben, s ennek során Maria Hornung tudományos titkárként, férje pedig főtitkárként működött közre. Ugyanezen évben a szótári bizottság elnevezést „Nyelvjárási és névtani bizottság”-ra (Kommission für Mundartkunde und Namenforschung) változtatták. Ettől kezdve M. Hornung Kranzmayerrel közösen irányította az „Önémet névgyűjtemény” (Altdeutsches Namenbuch) ausztriai munkálatait, amelynek vezetését Kranzmayer halála után egészen 1982-ig egyedül vállalta magára.

Maria Hornung nyelvsvizetkutatói tevékenységére visszatérve, figyelmet és elismerést érdemel a nyelvsvizetbarátok körének (Verein der Sprachinselfreunde; teljesebb hivatalos neve: Verein der Freunde der von Österreich aus im Mittelalter besiedelten Sprachinseln) megalapítása, amelynek napjainkban is ő az elnöke. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nyelvsvizetbarátok egyesületének 1972-ben történt megalakulásával az osztrák nyelvsvizetkutatás új korszakába lépett. Ennek az egyesületnek az a feladata, hogy szorgalmazza a nyelvsvizetkutatást, valamint az is, hogy a nyelvsvizet helyzetbe került települések nyelvjárását és néphagyományait ápolja, őrizze. Gondozásában 1981 óta folyamatosan jelennek meg olyan kiadványok, amelyek a nyelvsvizetekkel kapcsolatosak (a sorozat címe: Beiträge zur Sprachinselforschung). Az egyesület segítségével némettanítás, továbbá több kulturális intézmény és rendezvény szerveződik az egyes nyelvsvizeteken, a nyelvsvizetek lakói és az osztrákok között pedig szorosabb kapcsolat jön létre. Ehhez járulnak hozzá a baráti kör tagjaival, egyetemi hallgatókkal és más érdeklődőkkel a különböző nyelvsvizetekre tett kirándulásokat, amelyek sok élménnyel, ismerettel gazdagítják a résztvevőket, és fontos szerepet játszanak a baráti kapcsolatokat keletkezésében és megerősítésében. Az egyesület jó működését mi sem bizonyítja fényesebben, mint az a tény, hogy napjainkban valamivel több mint száz tagja van. Tevékenységének támogatásában főképpen az Osztrák Oktatási Minisztérium játszik fontos szerepet (pl. a nyelvsvizetkutatás témakörébe tartozó tudományos munkák megjelentetésével). A nyelvsvizetek kultúrájának ápolása is az Oktatási Minisztérium segítségével valósul meg akképpen, hogy például könyvtárakat, kultúrházakat alakítanak ki, s erőfeszítéseket tesznek a német irodalmi nyelv iskolai oktatásáért, Ausztriában pedig a nyelvsvizeteken megalakult kórusok és táncsoportok részvételével különböző összejöveteleket tartanak.

Az osztrák nyelvsvizetek bemutatása 1980-ban egy Bécsben rendezett kiállítással kezdődött, amelynek az volt a célja, hogy a nyelvsvizetek lényegét a nagyközönséggel minél jobban megértesse. A jól sikerült kiállítás azzal a következménnyel járt, hogy M. Hornung férjével együtt már 1982-ben megalapította az Osztrák Nyelvsvizetmúzeumot, amely a maga nemében -- tudtommal -- egyedülálló az egész világon, hiszen például nyelvsvizetmúzeum még Németországban sincs, pedig a németországi nyelvsvizetkutatás igen nagy múltra és nagyon jelentős eredményekre tekinthet vissza.

Ennek a múzeumnak az a feladata, hogy az osztrák nyelvsvizetekkel kapcsolatos mindenféle anyagot (könyveket, képeket, filmeket, hanglemezeket, fényképeket, magnetofonfölvételeket, térképeket, néprajzi értékű tárgyakat)

összegyűjtse és az érdeklődő közönségnek a maga teljességében és megfelelő elrendezésben bemutassa. Ezenkívül például — teljességre törekvő katalógussal — kutatási lehetőséget teremt, továbbá az általános művelődést szolgálja, s nem utolsósorban az egyes nyelvszigetek lakóival való találkozások színhelye is. A múzeumban tartott rendezvények nemcsak a nyelvszigetek lakóinak jelenthetnek maradandó emléket, hanem a belföldi osztrákok szellemi gazdagodásához is hozzájárulhatnak.

A múzeumlátogatók megismerhetik az osztrák monarchia azon néprajzi térképét, amelyet CARL VON CZOERNIG készített még a múlt század közepén, és áttekintést kaphatnak a bajor-osztrák nyelvjárasterület kiterjedéséről és tagolódásáról is. Az egyik vitrinben az osztrák nyelvszigetkutatás úttörőinek, Joseph Seemüllernek, Primus Lessiaknak, Anton Pfalzknak, Eberhard Kranzmayernek, Hans és Walter Tschinkelnek a fényképe látható, és egy összefoglalás azokról a szótáraktól, amelyek az osztrák nyelvszigetekről napjainkig megjelentek. Egy elektromos árammal működő tábla lehetővé teszi a látogatónak, hogy a megfelelő gomb benyomásával a Dél-Alpok vidékén lévő minden egyes nyelvszigetet és annak származási vidékét (a kibocsátó nyelvjárasterület) világító gömböcskékkel szemléltesse. Így például jól látható ezen a táblán, hogy Pladen és Zahre megalapítói a kelet-tiroli Pustertalról (Sillian környékéről) származtak, Tischelwang Gaital vidékéről települt, Deuschrut és Zarz egykori telepesei pedig Innichen tájáról költöztek át. A magyarországi osztrák nyelvszigeteknek ilyenfajta bemutatása még nem lehetséges, noha rendelkezésre áll egy nagyon jó, eddig meg nem jelent kibővített térkép a még megmaradt német településekről.

A látogató egyrészt összesítő táblázatokat talál a nyelvszigetek lakosságáról, másrészt a nyelvszigetenként kiállított táblók alapján egy-egy településről alaposabban is tájékozódni lehet. A legföltartabb osztrák nyelvszigetek közül néhányat az alábbiakban mutatok be.

Tischelwang (Tima) nyelvszigete jelenleg háromnyelvű: az írott nyelv olasz, a szomszédokkal (pl. a közeli Paluzza község lakóival) való érintkezésben a friuli a közvetítő nyelv, az általánosan elterjedt (otthon és egymás között használt) nyelv pedig az eredeti német nyelvjárás. Ez a nyelvsziget 1200 táján keletkezett, megalapítóinak a karintiai Gaital és Weisensee környékéről történt áttelepülését nyelvjárási és okleveles bizonyítékok egyaránt alátámasztják. Tischelwang 1866 óta tartozik Olaszországhoz. 1880 körül ezer lakost számlált, jelenleg mintegy hatszázan lakják. Nyelvjárásáról „Die deutsche Mundart von Tischelwang in Karnien (Italien)” címmel (Wien, 1984) INGEBORG GEYER készített leírást.

Zahre (Sauris) nyelvsziget a friuli tartomány szívében található. Zahre településtörténetéről nincsenek megbízható források. LESSIAK, KRANZMAYER és MARIA HORNUNG nyelvföldrajzi szempontú vizsgálódásai egyaránt arról tanúskodnak, hogy Zahre megalapítóinak származásvidéke a kelet-tiroli Pustertal és Sillian-Heimfels tájéka lehetett, vagyis ugyanazon terület, ahonnan a Piave forrásához közel fekvő Pladen (Sappada) német nyelvsziget egykori telepesei is elköltöztek. Nyilvánvalóan ezzel függ össze, hogy Zahre és Pladen nyelvjárása nagyon sok rokon vonást mutat egymással. Mindkét településre jellemző az is, hogy a többnyire otthoni beszélgetésben használt német mellett a mindennapi érintkezésben a friuli járatos, hivatalos nyelvük (a közigazgatásban, templomban és az iskolában) viszont az olasz. Érdekes vonása a két nyelvsziget lakosságának a művészetek iránti fogékonyság. Míg Zahre lakóira elsősor-

ban a zene iránti érdeklődés jellemző — kiváló kórusuk tevékenykedik régebb óta —, addig a pladeniek inkább a képzőművészethez vonzódnak. Több neves festő indult el innen (pl. Pio Solero), és híres fafaragók is működnek Pladentben. Nyáron és télen egyaránt sok turista keresi föl Pladent. A pladenieknek nemzetiségi tudata fejlett, s ez az osztrák tömegtájékoztató eszközök révén erősdőben van (pl. jól fogható az osztrák televízió adása is).

Az alsó-krajnai Gottschee (Kočevje) német nyelvészete — a bécsi dialektológiai iskola (különösen KRANZMAYER és MARIA HORNING) kutatásai szerint — a XIV. század első harmadában keletkezett. Megalapítói jórészt Kelet-Tirol és Felső-Karintia határterületéről verbuválódtak. Gottschee nyelvjárásával meglehetősen sokat foglalkoztak századunk elejétől napjainkig. Az egyik legalaposabb feldolgozás WALTER TSCHINKEL „Wörterbuch der Gottscheer Mundart” kétkötetes munkája, amely az 1970-es évek elején jelent meg Bécsben. Rendkívül gazdag dalkincsüket MARIA HORNING szeretné kiadni több kötetben. Ezeket a dalokat és Gottschee nyelvjárásának legmarkánsabb vonásait még azok az elszármazottak is nagyrészt őrzik, akik a II. világháború után elég népes csoportokban Karintiába, Stájerországba, Németországba vagy akár a tengerentúlra (az Amerikai Egyesült Államokba, Kanadába vagy Ausztráliába) kerültek.

Dutschrut (Rut) és Zarz (Sorica) jugoszláviai (szlovéniai) nyelvészettek már LESSIAK és KRANZMAYER is foglalkozott, és jól megalapozott szöösszevetési módszerükkel meg tudták állapítani, hogy ezen nyelvészettek származásvidéke a Felső-Pustertalban lévő Innichen környékére tehető. Erre LESSIAK és KRANZMAYER „Wörterbuch des deutschen Sprachinselmundart von Zarz (Sorica) und Dutschrut (Rut) in Jugoslawien” című munkájában lehet adatokat találni. Ha föllapozzuk ezt a szótárt, azt tapasztaljuk, hogy ezen nyelvészettek olyan ősi nyelvállapot őrződött meg, amely osztrák földön már rég a múlté. Dutschrut és Zarz nyelvjárását — már pályája kezdetén — MARIA HORNING is vizsgálta, s ő is arra a véleményre jutott, hogy mindegyik nyelvészet — hegyes vidéken, távol a világ zajától — több mint nyolc évszázadon át megőrizte eredeti sajátságait. Ezek a szigetek eredetileg egy sokkal nagyobb német nyelvű terület részei voltak.

Az Osztrák Nyelvészeti Múzeumban magam is többször jártam, s már első ott-tartózkodásom alkalmával örömmel fedeztem föl a nyelvészettek sorában a Pest megyei Nagyörzsönyt (Deutschpilsen), amelyről — szembeállítva a jugoszláviai Dutschrut és Zarz nyelvészettekkel — MARIA HORNING azt állapította meg, hogy még ma is igazi nyelvészet. Mindezt személyes tapasztalatai alapján tette, hiszen 1982-ben férjével együtt nyelvészeti anyaggyűjtést végezt Nagyörzsönyben, s ennek során jól megismerte a község lakóinak összetételét, szokásait, gazdag dal- és mesekincsét és természetesen a helyi német nyelvjárást is. Nagyörzsöny egykori megalapítói Ausztriából települtek az 1200 körüli években, s ez a majdnem 800 éves helység sok archaikus tájnyelvi sajátságot őrzött meg napjainkig. Így például itt a keleti germánból átvett *Ergetag* szó *Airochtok* ejtészváltozata használatos a *Dienstag* helyett, 'Donnerstag' megnevezésére pedig a *Kfinztok* szóalak fordul elő a keleti germán *Pfinztag* tájnyelvi variánsaként. Ugyancsak régies a hangállománya is, amely gazdag kettőshangzókból (közülük az *eu* diftongus a leggyakoribb), továbbá sajátos hanglejtés is jellemző Nagyörzsöny német tájszólására. MARIA HORNING véleménye szerint a község nyelvészeti jelenségei összességükben Burgenland és Stájerország határvidékének tájnyelvi sajátságaira hasonlítanak leginkább.

Az Osztrák Nyelvszigetmúzeumban — mint már említettem — különböző tárgyi néprajzi emlékek is láthatók az egyes nyelvszigetekről. A nyelvi-nyelvjárási adatok, a több évszázad óta megőrzött nyelvjárási jelenségek mellett ezek is beszédesen vallanak egy-egy településről vagy akár kisebb-nagyobb tájegységről is. Így került a kiállított tárgyak közé Nagybörzsönyből például a hasított fából készült hátikosár, amelyet korábban távoli piacokon is eladásra kínáltak a község lakói.

A múzeum legnagyobb értékének a nyelvszigetekkel kapcsolatos gazdag szakirodalmat, a nyelvjárási szövegfölvételeket és a diafilmeket tekinthetjük, ezeket az érdeklődők bármikor felhasználhatják, sőt az itt összegyűjtött szakirodalom a nemzetközi (könyvtárközi) kölcsönzés számára is rendelkezésre áll. Ebben az összefüggésben az osztrák nyelvszigetkutatás európai távlatokat nyit a nyelvtudományban. Sajnálatos, hogy a nyelvszigetkutatás bizonyos időszakokban néhány szigeten nemzeti ellentéteket váltott ki, pedig éppen a nyelvszigetekről mondhatjuk el, hogy ezek a népek találkozásának és egymás kölcsönös megértésének a színterei lehetnek.

SZABÓ JÓZSEF

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

A pálos iskoladramák és a magyar irodalmi nyelv*

1. Most, hogy esély van a pálos rend újjászületésére, aligha lehet érdektelen egy korábbi megújulás utáni virágkor szellemi eredményeinek némelyikét tüzetesen megvizsgálni.

A mohácsi katasztrófa hazánk addigi fejlődését megszakította. A művelődésben is oly fontos kolostorok lakói menekülni kényszerültek, kultúrájuk, irodalmuk, a nyelvi norma alakításában betöltött szerepük háttérbe szorult, más fejlődésnek adták át a helyüket. S ami érvényes az egészre, az áll a részre: a pálos kolostorok történetére is.

Mindazoknak a tényezőknek a működése következtében, amelyek a magyar írásbeliségben a XVI—XVII. században jelentős szerepet játszottak, a XVIII. századra a magyar irodalmi nyelvnek három központja alakult ki. Az erdélyi területeken a sajátos történelmi fejlődés egy nagyjából egységes nyelvet hozott létre, amelynek a más vidékekről származók körében is volt bizonyos tekintélye. A középső területek irodalmi nyelve az északkeleti (Kassa—Sárospatak—Debrecen vidéke) és a tiszántúli nyelvjáráások alapján alakult ki. Ez a nyelvi típus leginkább a református kollégiumok révén terjedt el. Mellettük a nyugati (elsősorban dunántúli) irodalmi nyelvi normát főként a katolikus írók műveiben lehet megtalálni. A XVIII. század második felében már az az igény is felvetődött, hogy az egész magyar nyelvterület számára egyetlen norma értékű nyelvi változatra van szükség. Az egységességet az írók a hangtan és az alaktan tekintetében tartották követendőnek, a különböző vidékek tájszavainak a felhasználását nem utasították el. Az irodalmi nyelv szerepét a legtisztábban magyarnak tartott változatnak szánták. Annak az eldöntése azonban korántsem volt egyértelmű, hogy ennek a kritériumnak

* Előadásként elhangzott a második nemzetközi pálos szimpozionon Budapesten 1991. október 5-én.

melyik vidék nyelve felel meg a legtökéletesebben. A tiszta magyarság szempontja az illabiális *á* hangok miatt idegenes hangzású palócnak nem kedvezett, az *ő-ző* nyelvi változatot pedig Dugonics kivételével nem méltatták figyelemre. A Dunántúli nyelve a „sváb” telepítések folytán is érvényesülő osztrák hatás következtében túnt idegenszerűnek. A gyakorlati alkalmazás során azonban az írók leginkább mégis a saját szülőföldjük nyelvéhez ragaszkodtak. Mindamellett a középső típushoz való közelítés ennek a központi helyzete folytán egyre erősödött. (A korszak irodalmi nyelvének kérdéseire vö.: PAIS: I. OK. IV [1953.], 425–66; BENKŐ, FelvIr., IrNyDolg. 43–66; TRÓCSÁNYI: IrNyDolg. 31–41; BÁRCZI, MNyÉl. 238–42; SZATHMÁRI: MNy. LXVIII [1972.], 385–93, LXXVI [1980.], 157–65, LXXVII [1981.], 136–41.)

2. A XVII. század elején eszmélni kezdő pálos rend a korábbi hagyományainak, valamint a Máriavölgyben működő központjának megfelelően részint a Dunántúlon, illetőleg az ország nyugati részén (Pápa, Nagyszombat, Pécs), részint északkeleten (Sátoraljaújhely, Lád, Terebes) telepedett meg ismét. Így érthető, hogy a vizsgálandó pálos iskoladramákkal kapcsolatban is az országnak ez a két tája játszik szerepet.

A két általam elemzett iskoladráma (az „*Omnia vincit amor*” című latin nyelvű műhöz írt, Kotsonya Mihály házasságáról szóló magyar nyelvű Közjáték, valamint a Bakhus című) Táncz Menyhért pálos szerzetes egykorú másolatában maradt fenn. Tőle lehet tudni, hogy a szerzők: Billisics Márton és Szabadhegyi Mihály. Azt azonban eddig nem sikerült kideríteni, hogy melyik darab melyik szerző alkotása (MIRLex. II. 1965.). Billisics Márton 1736-ban Alsópalyán, Szabadhegyi Mihály Komáromban 1737-ben született. Számukra így anyanyelvjárásuk különbözősége mellett is a dunántúli nyelv lehetett a természetes. Vajon a fő sajátosságokban egyébként rokon nyelvezetet a másolás során Táncz Menyhért mennyire változtatta meg? Lényegesen aligha, ugyanis ő 1743-ban Pápán született, tehát mindhármuk nyelvhasználatát a nyugati nyelvi változat határozta meg elsősorban.

A két darabot a pálosok sátoraljaújhelyi iskolájában mutatták be 1765-ben. Az itteni előadás nem a véletlen műve: több olyan földrajzi aktualizálás található bennük, amelyből kitetszik, hogy a sátoraljaújhelyi iskola számára íródtak: K.: „Bercencze Petinek *Zemplén Vármegyében*”; B.: „annyi . . . mint a *Rongyva Vízének*”, „az *Újhelyi Vargák csávája*”, „*Tokai vagy Bogloskai hegyre*”, „*Pieris szigettyéből Zsolómkára*” stb. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a dunántúli és az északkeleti vidékhez ilyen módon egyaránt kapcsolódó iskoladramák nyelvét milyen sajátosságok jellemzik.

3. A vázolt kiválasztódás folytán az irodalmi nyelvi norma a XVIII. század második felében *e-ző* volt. A nyelvterület nagy részén, így a Dunántúlon is a beszélt változat zárt *ē-ző*. Az íráskép azonban ezt nem tükrözte sem akkor, sem később. Ez a jellemzője a két iskoladráma nyelvének is: K.: *pendelt, hímeznem, petsétet*; B.: *Szemüinktül, Lelkünk, mendereg* stb. A dunántúli változatnak megfelelően gyenge *ő-zés* is található bennük: K.: *böcsületes*; B.: *föllül, földni*. A hosszú magánhangzók közül az *é ~ i* viszonyból az *é-ző* alakok kedvelése tapasztalható: K.: *megént, tekéncsd, hűségének*; B.: *szerént, ki késérlek* stb. Emellett azonban szórványosan *i-ző* alakok is előfordulnak: K.: *enyim*; B.: *ismít*. Ezzel a jelenséggel szorosan összefüggő kérdés az *-ít* képző hangalakja. A középső területeken, vagyis az egységes normává váló nyelvi változatban *-ít* alakban általános. A XVII. század végén a jezsuita Kövesdi Pál nyelvtana szerint a dunántúli változat egyértelműen a képző *-ét* formáját alkalmazza. Faludi költészetében egy évszázaddal később már az *-ít* alak van túlsúlyban. A vizsgált két darab időben e kettő között helyezkedik el. A változásnak megfelelően (és bizonyára az egységesülő norma kívánalmaihoz való alkalmazkodásra törekedve) a képző hangalakja erősen ingadozik: K.: *bátoréttod*,

segéthetek, *El igazítottam ~ mozdítottásában*; B.: *nagyobbétod, hangasétottam, igazítottól ~ építtesz, sebesítettek, állítottam* stb. Más hangtani jelenségek terén a normának megfelelő alakok, illetőleg a dunántúli nyelvjárási változatok váltakozásának lehetünk tanúi.

A dunántúli nyelvjárásokra jellemző *á* utáni *o*-zás adatai és a jelenség elmaradásának esetei egyaránt előfordulnak: K.: *hátomra, lábomat, házombul ~ bánatim, mozdítottásában, állapotjából*; B.: *válollya, lábom, ágyot ~ Társaim, által, heában* stb. A mássalhangzók köréből jellegzetes sajátossága e drámák nyelvének a szóvégi és szótagzáró *n*: szóbelseji, illetőleg nyílt szótagi *ny* megfelelés: K.: *Leán, Aszon, sárkán : Leánya, kíványod*; B.: *alatontság, hánszor, bizonságom : bizonyossan, teteményekért*. A normára való törekvés azonban ennek a rendszernek a megbornlását idézte elő. Így magyarázhatók a K.: *Leánykámról, Aszony; B.: vény, Czigány* adatok. A dunántúli nyelvjárásokra jellemző *l*-ező alakok az írott nyelvi normának megfelelőekkel állnak szemben: K.: *némelkor : személljét*; B.: *csobollóját, Kíráli, segéllen : sulyos, Helyessen, csekély*. A mássalhangzóknak a dunántúli eredetű írásokban gyakori hangzóközi nyúlása is megfigyelhető: K.: *Deákossabb, gutta, Alkalmassan*; B.: *üressék, Helyessen, föllül* stb.

A grammatikai jelenségek körében figyelemre méltó, hogy az ikes ragozás, amely egy századdal korábban Kövesdi nyelvtanában teljesen keveredett állapotúnak látszik, a vizsgált vígjátékokban úgyszólván épen mutatkozik: K.: *vénhedgyék, szánakodol*; B.: *esküszöm, dítsekedel* stb. Kívételszámba megy az iktelen ragozású alak ikes igében: K., B.: *dühödgyön*. Olykor elmarad az *-ik* rag kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyben: B.: *meg egyez, el csúsz*. Az adatok szerint az *atszik* már ikesen ragozódik (K.: *alhatom*), a *fekszik* még iktelen (B.: *fekszesz*). A jóhangzás okán kerülhetett az *-l* rag a *lész* 2. személyű alakjába (B.: *lészel*), de ez még aligha volt általános (B.: *tészesz*). E tekintetben tehát ezek az iskoladrámák nem maradnak el az irodalmi nyelvi norma követelményeitől.

A *-ból/-ből, -ről/-ről, -től/-től* határozóragok a vizsgált iskoladrámákban csaknem következetesen zártabb magánhangzóval fordulnak elő: K.: *Fámiáiból, gorombaságomról, Kendtől*; B.: *füstől, Istenségéről, Iffjuságtól* stb. Az ilyen formák — ha ritkábban is — a többi normatív változatban szintén megtalálhatók.

Miként már volt róla szó, a korabeli normatörekvések a tájszavak használatát egyáltalán nem vetették el, sőt a szólkinesbővítés fontos eszközeként tekintették. A vizsgált darabokban is szép számmal vannak tájszavak. Ezekre általánosságban az jellemző, hogy viszonylag széles körben elterjedt szavak, amelyeknek a jelentése, hangulata a szövegösszefüggések alapján bárki számára könnyen megfejtendő. A tájszavak minden típusa megtalálható bennük, így a valódi tájszavak (pl. *kocipor* 'semmirekellő, hitvány (ember)', *kajdász* 'kiabál', *redves* 'hitvány; piszkos' stb.), jelentésbeli tájszavak (pl. *szurkos* 'piszkos', *vakarodik* 'takarodik' stb.) és alaki tájszavak (pl. *jász* 'gyász', *kolláncs* stb.).

A drámai műfajban már a XVI. századtól fogva úgyszólván követelmény volt a szólások alkalmazása (A. MOLNÁR: MNY. LXXVI [1980.], 511). Szólások, szólásszerű nyelvi fordulatok a vizsgált darabokban, de kiváltképp a Bakhusban találhatók. Ezek némelyike már korábról is adatható (pl. a később köznyelvvé vált „Közös lónak túros a háta”), mások csak a század végén, illetőleg a XIX. században kerültek lejegyzésre (pl. „Alánézó macskává lett”, „Nagyon megindult a malma” 'sokat beszél', „Gyorsan megy a malma” 'kedvez neki a szerencse' stb.). Olykor egy-egy már korábban feljegyzett szólás parafrázisát, jelentékenyen átalakított változatát találjuk bennük: B.: *Más bordában szövöm még ma Vászrát Bachusnak, Igen hallik eb ugatás menyországban*. Szólásszerű nyelvi fordulataik egy része azonban máshol nem fordul elő: K.: *Kilencz macska egy egeret meg nem fogna a Kend dolmányában, Mennél tovább nevellyük ama jó csikót, annál jobb árán szoktuk eladni; B.: Olvadnak a hegyek . . . , mint a nap eltött az irós vaj, A páva nem szégyenli, ha Fiának hasonló fényességű tollai emelkednek* stb.

4. Mindeddig az iskoladramák nyelvéről mint egységes egészről volt szó. Közlebbről szemlélve a témát árnyaltabb kép rajzolódik ki. A szereplők jellemének ábrázolása, a köztük levő viszonyok különbözőségének a nyelvi tükrözése nyelvhasználatbeli differenciákhoz vezet. E tekintetben különbség van a Közjáték és a Bakhus között is. Az előbbiben ugyanis a szereplők ugyanannak a — magát nem egyszer jobb színben feltüntetni kívánó — kismesesi rétegnek a tagjai, tehát beszédük is ugyanolyan típusjegyeket képvisel. A Bakhus szereplői viszont nemcsak különböző rendű és rangú istenek, de Berta személyében egy „földi halandó”, méghozzá egy cseléd is található. Az egymáshoz való viszonyukat a szerző beszédükkel jellemzi. Ilyenformán érzékelhető, hogy milyen nyelvhasználatot tartott választékosnak: B.: *Jelen vagyok drága kincsem! Kérlek ugyan mit forralsz szivedben? Komor kedved, keserves ábrázatod, könyben borult szemeid vallyon mit jelentenek? — Ah erezd meg nyelvemet, beszéld ki szivednek bús titkait, avagy talán félelmes gyanúvá veszed köteles hitemet, tapasztalt szeretetemet?*; K.: — *Kend a mint látom nemes ember. — Annak tartom mindenkor magamat . . . Éppen mastan revisio alkalmazásával akarom repraesentálni Armalisomat. Csudállom hogy meri T. Vármege csak controvertálni is, holott nézze Kegyelmed Fiam Uram őseimnek édes hazánkért tett nagy meritumit, még Vak Béla Királ údejében, ki éles tekintetre vevén, és világossan látván bajnok vitéz cselekedeteit Berbenze Pistának . . .* — Természetesen a latin szavak kiforgatása révén mód nyílt a tudálékosság nyelvi kifigurázására. Így lett *porcus juris* a *corpus juris*-ből (K.) és *angatomia* az *anatomia*-ból (B.).

A Bakhusban nemcsak Berta beszédében, hanem a többi szereplőnek is a megvetett, alacsonyabb rendűhöz intézett szavaiban vagy róla szólva megszaporodnak a kirívóan nyelvjárási sajátosságok: B.: „Ime itt vagyon Istenséged órát piszkálló koczipor”, „győszte készécs jobb ágyot neki”, „várgy csak”, „Micsoda tökkel ütötték szurkos kopótyodat?”, „Agygya Kend csak Lölköm agygya”, „Hát nem látol?” stb.

A nyelvjárási sajátosságok között akad néhány olyan jelenség, amelynek a határvonala a Dunántúlon húzódik. Ezeket azért érdemes alaposan megvizsgálni, mert általuk közelebb juthatunk ahhoz, hogy a két darab szerzőjének a kilétét felderítsük. Mit is mondott a két iskoladramát a múlt század végén kiadó BAYER JÓZSEF? „De hogy ki melyik darabot írta, . . . ma már nehéz biztosan eldönteni, mert még ha stylusbeli sajátosságai a magyar szövegű daraboknak jellegzetesebbek és egyezőbbek volnának, mint a minők, ha szerkezeti ügyesség nagy különbségeket mutatna az egyes darabok közt, ha egyénítő tehetség dolgában az egyes darabok biztosabb támpontokul szolgálnának a szerzőség kérdése tisztázását illetőleg, . . . eldöntetlenül maradna az, valjon melyik darab tulajdonítható az egyiknek, melyik a másiknak . . .” (RMKt. II, 6–7).

A Közjáték egyik egyedi nyelvi jelensége az egy birtokra utaló többes szám első személyű *borjank* 'borjunk' alak. A birtokos személyjelnek ez az alakja a nyelvtérület nyugati, délnyugati részén fordul elő (MNyA. 1033.). Ennél valamivel nagyobb területen, de mégis csupán a Nyugat-Dunántúlon él a *kullancs* szó *kolláncs* változata (MTsz., ÚMTsz.). Ez is a Közjáték szókinésében fordul elő. Mindkettőről elmondható, hogy a komáromi nyelvjárást beszélő Szabadhegyi Mihály számára ismeretlenek lehettek. — Némelyik alak szerinti tájszó csak a Bakhusból került elő. Így a *játszik* ige *jádz-* tövel Komárom megyénél nyugatabbról nem adatolható (ÚMTsz.). A *bajusz* szó *bajuc* változata a Csallóköz, Mátyusföld és a Nyitraidék nyelvjárásából ismert, illetőleg a Nova—Pápa—Komárom vonaltól nyugatra nem fordul elő (ÚMTsz.). Ezek tehát a Billisics Márton használta alsópályai nyelvjárásban nem élhettek. Az elmondottak alapján feltehető, hogy a Közjáték szerzője az alsópályai születésű Billisics Márton, a Bakhust viszont Komárom szülötte, Szabadhegyi Mihály írta.

A tájszavak között — a további magyarázatra szorulók mellett — még egy érdekességgel találkozunk. Jupiter mondja Bachusról: „Egy *büdös babuták* Istene . . . Jupiter-

rel vetekedni akar?" Az itt szereplő *büdös babuták* ilyen formában máshonnan nem adatolható, de csaknem bizonyosra vehető, hogy a *búbos banka* nevű madárra vonatkozik. Ennek a Dunántúl egy részén, így Pápa vidékén is (*büdös*) *babuta*, *babuka*, Komárom vidékén *babutka* a neve. Ebben az esetben tehát alighanem Táncz Menyhért kezénnyomával állunk szemben: a Szabadhegyi Mihálytól származó *babutká*-ból a saját nyelvjárásából ismert madárnévvel összevonva alkotott egy új, valójában nem létező szót. Itt egyébként egy újabb bizonyítékkal állunk szemben arra vonatkozóan, hogy a Bakhus nem lehet Billisics Márton munkája: az ő nyelvjárásában ennek a madárnak a neve — a MNyA. 628. Középpulyáról származó adata alapján — *budbud*.

5. A két iskoladráma nyelvi elemzése nem terjedhetett ki valamennyi sajátosságra. Nem vizsgáltam a helyesírási, hangjelölési kérdéseket sem. A tárgyalt néhány jelenség azt mutatja, hogy a szerzők jól érzékelték a nyelvjárás és a választékos nyelvhasználat különbségét, sőt — a darabok előadási helyére is tekintettel — igyekeztek a nyelvterület középső vidékének az irodalmi nyelvét alkalmazni. A saját nyelvi változatuktól azonban (kiváltképp hangtani tekintetben) csak nehezen tudtak elszakadni, így nyelvüket a norma és a provinciális sajátosságok közötti ingadozás jellemzi.

ZELLIGER ERZSÉBET

Az obszerváns ferencesek monogramjának történetisége

Kapisztrán János vezetésével a több tízezeres kereszteshad, mely Nádorfehérvár megsegítésére gyűlt egybe, „Jézus, Jézus!” nevét kiabálva indult a délvidéki erődítményt ostromló „pogány” török hadak ellen 1456-ban. Mai fülünk és szemünk könnyedén elsiklik az imént említett történeti jelenség fölött, holott a természetesnek tűnő jelszó ellenére sem tekinthető annak használata. Ugyanis Jézus lelkesítően ható nevének kijtése nem ájtatossági célokat szolgált, hanem harci jelszó volt. Az egyszerű emberek lelki erejének növelését szolgálta a ferences szerzetesek által meglobogtatott *IHS* feliratú zászlók kiemelt helyen való vitele.

Az *IHS* monogram máig sem ment ki a kultikus használatból, jóllehet a betűk értelme napjainkra elvesztette közvetlen jelentését. Casulák, a kovásztalan kenyeret helyettesítő ostyák, missziós kereszték s még tovább sorolható kultikus „kellékek” egyaránt hordói és megmutatói a monogramnak. E jelet hosszú történelme során mindig is bevonta valamilyen misztikum, hol tudatosan előidézve azt, hol pedig az ismeretek más irányú változása következtében.

Amikor a görög zsidók szent könyveiket lefordították görögre — az ún. „Hetvenes fordítás” idején —, a zsidó tetragramot, azaz Isten nevét is beleírták a szövegbe, hogy a pogány görögök ne tudják azt kimondani. A Vulgata-fordító Jeromostól tudjuk: *Pipin*nek olvasták a יהוה-t. Ugyanakkor ugyanezen században (Kr. e. II. sz.) a tetragramot görögösítették is. Így történt, hogy *Jahwe* helyett *küriosz*-t (*κύριος*) írtak, holott ez tulajdonképpen nem *Jahwénak*, hanem *Adonainak* felel meg. (Ugyanis a zsidók Isten nevét nem ejtették ki, csak körülírták azt.) Néhány esetben pedig *teosz*-nak (*θεός*) fordították, ami az Elohimmal egyenértékű. Az épebb kéziratokban e két szót sem írták ki egészen, hanem csak rövidítve: *OC* és *KC*, hogy ezeket is oly titokszerűség vegye körül, mely korábban a szent tetragramot övezte. Az *OC* és a *KC* teljesen zsidó rövidítés, jóllehet használatukra csak akkor került sor, amikor a szent iratokat görögre kezdték fordítani. Korábban ismeretlenek.

E zsidó rövidítési módot átvették a görög keresztények is, s továbbfejlesztették. Nem elégedtek meg ugyanis a *teosz* és a *küriosz* kihagyással, illetve rövidített formáinak

átvételével, hanem ezek mintáira megalkották a *Jézus* és a *Krisztus* nevek rövidítéseit is: \overline{IC} , \overline{XC} . Az Újszövetség másolói — hitük tanításával összhangban — a *Jézus* és a *Krisztus* neveket szent nevekként tartották, s a többi istennévhez hasonlóan szükségesnek vélték ezeket a neveket azzal a titokszűrővel körülvenni, mely a szent nevek megrövidítésében nyilvánult meg, amikor is ezzel az avatatlanok előtt rejtve maradt azok jelentése. Alig van görög kézirat, mely *Jézus* nevét teljesen kiírná. Ám ha mégis találkozunk ilyen-nyel, akkor más *Jézus*-t kell rajta értenünk, nem az Isten Fiát.

Ez a jelenség — hogy tudniillik a régi kéziratok, valahányszor a szent nevek előfordulnak bennük, kivétel nélkül mindig a rövidített írásmódot használják, s a rövidítés módjában mindnyájan megegyeznek, azaz csak \overline{IC} -t és \overline{XC} -t ismernek — mutatja, hogy mily korán átvette a keresztény kalligráfia a zsidó rövidítési módot, s mily korán bejuttott mindkét rövidítés a kéziratokba.

Az \overline{IC} és \overline{XC} rövidítésnek csakhamar mellékalakja is támadt: \overline{IHC} és \overline{XPC} formában. De míg az \overline{IC} és \overline{XC} az \overline{OC} és \overline{KC} utánzása útján jött létre, addig az \overline{IHC} és \overline{XPC} egészen más úton keletkezett. Az Ἰησοῦς szónak ugyanis van egy rövidített alakja, melynek a keresztény kihagyásos rövidítéshez semmi köze sincs. Ez az \overline{IH} alak. Hogyan keletkezett ez a rövidítés? Valószínű, *Krisztus* másik monogramjának: a Konstantin-féle utánzásaként.

A *Krisztus* szót ugyanis már korán az X és P betűkkel rövidítették, de úgy, hogy a P -t az X -be írták: Ϟ . Ennek oka az lehetett, hogy az XP rövidítés, vagyis az említett két betű egymás mellé való írása, más hasonló betűkkel kezdődő szavak ($\chi\rho\iota\sigma\mu\omicron\nu\varsigma$) jelzésére már le voltak foglalva. Úgy látszik, hogy az írta rá a másolókat a *Jézus* szó hasonló elhagyásos (suspensziós) rövidítésére. Ezt pedig úgy vitték keresztül, hogy az I -t vagy a nagy H -ba írták, vagy pedig mellé: \overline{IH} . Ez az alak ugyan ritka, de mind kéziratokban, mind feliratokban megtalálható. Egyik római feliraton például ez olvasható: $\overline{EN IH XP}$. Vagyis, amikor a régi kalligráfusok *Jesus Christus* nevét le akarták írni, akkor vagy alkalmazkodtak a „Hetvenes fordítás” azon szokásához, mely a *teosz* és a *küriosz* szavakat rövidítve \overline{OC} és \overline{KC} jelekkel írta, s ennek nyomán ők is \overline{IC} \overline{XC} -t írtak, vagy pedig az $\overline{IH XP}$ rövidítésekhez hozzáadták még az utolsó betűt is: \overline{IHC} \overline{XPC} , azaz az eredeti rövidítést fejlesztették tovább.

A görög kontraktíós rövidítéseket részben átvették a latin bibliafordításokban is, és latinul utánozták. A görög szavaknak megfelelő latin szavakat tudniillik épp oly módon rövidítették, mint az eredetiben látták. Így jött létre a \overline{OC} mintájára a latin \overline{DS} (*Deus*), a \overline{KC} mintájára a \overline{DNS} vagy \overline{DMS} (*dominus*), melybe azért kellett még egy mássalhangzót bevinni, hogy meg lehessen különböztetni a *Deus* rövidítésétől; a *pnea* után rövidítették a *Spiritus*-t \overline{SPS} -sel. A *Jesus Christus* rövidítésénél azonban sajátos módon megtartották a két első mássalhangzót, de a végmássalhangzót latinul írták: $\overline{IHS XPS}$, s ily módon latinizálták az eredeti görög rövidítést.

De miért nem írtak a két görög betű helyett is latin betűket, hogy így a rövidítés formája egészen latin legyen? Azért, mert ha a görög X helyére latin Ch -t írtak volna, az így kapott alak nem felelt volna meg az eredetinek, mely három betűből állott. Ugyanis a latinított forma négy betűből állana. Ugyanakkor a XP rövidítést széles körben ismerték. A görög és a latin betűknek ily összekeverése nem volt feltűnő, sőt éppen azért szerették, mert még több volt benne ama titokszűrőből, melyet már a rövidítésben is kerestek.

A rövidített *Jézus*-monogram hosszas használatának azonban hátránya is volt, nevezetesen az, hogy feledésbe merült miatta a *Jesus* név használata, pontosabban szólva helyesírási módja. Amikor ugyanis később arról lett szó, hogy miként kell feloldani a rövidítést, nagy zavar támadt, úgyhogy képzett tudósok sem bírtak tájékozódni e kérdésben. A régi szövegekben *Hiesus*, majd *Ihesus* volt olvasható. A legrégebbi alak a latin-

ban valószínűleg *Hiesus* volt a *h* betűt Szent Jeromos hagyta el először. Munkáiban mindenütt *Jesus* olvasható *Hiesus* helyett.

Az *Ihesus* ifjabb alak, s a VI. századtól kezdve mutatható ki. Amikor ugyanis Justinianus császár megtiltotta a rövidítések használatát, a monogramot feloldva *Ihesus*-nak írják ki: „In nomine domini dei nostri *Ihesus* Cristi.” Különbösen mind a *Hiesus*, mind az *Ihesus* írásmódra közvetlenül az inspirálta az írókat, hogy a *Jesus* szót háromtagúvá akarták tenni. *Jesus Christus* — így kiírva sehol sem fordul elő a kéziratokban; a fenti alakok: *Hiesus Christus* és *Ihesus Christus* is csak nagy ritkán. Az uralkodó szabály ugyanis az volt, hogy mindkét szóban a rövidített alakot kell használni. Minthogy azonban a rövidítések görög jellegűek voltak, s idegenszerűségük mellett még félreérthetőnek is látszottak (a görög *H* hasonlított a latin *Há*, a görög *P* [ró] pedig a latin *Pé* betűhöz, a következő kor minden áron latinosítani törekedett a görög alakot, melynek végeredménye az lett, hogy a latinosítás után újra érvényre jutott a monogram görögös alakja, míg végre ismét jogaiba lépett a monogram ősi formája.

A *Jesus*-monogram fejlődése tehát a következő: 1. Legősibb formája a görög. *IH*. Ez suspensióos rövidítés, melyből azonban contractiósat csináltak, hozzáadván az esetragot: *ih^u*, *ih^m*. — 2. Azután megkísérelték a görög alakot latinosítani. Így jött létre a *HI*, mely szintén suspensióos rövidítés: *Hi(esus)*, s amelyet utóbb átformáltak contractióssá: *hi^u*, *hi^m* stb. — 3. De sem a görög *IH*, sem a latin *HI* nem tartotta fenn magát sokáig, hanem vagy átváltoztatták contractióos rövidítésre: *HIS*, vagy pedig a görög contractióos alakot használták helyettük: \overline{IC} Néha az \overline{IC} alakot \overline{IS} -sel helyettesítették. Mivel pedig a VI. század körül a *Jesus* helyett gyakran *Hiesus*-t mondanak, az \overline{IS} mellett egy ideig a \overline{HS} is használatban volt. — 4. Amint a görög *IH* mintára megalkották a *HI* rövidítést, éppúgy jött létre a *HIS* mellett az \overline{IHS} . S ahogy az első pillanatra látható, ez nem más, mint az *IH* suspensióos alaknak contractióssá való fejlődése. Ez az \overline{IHS} a legrégebbi latin forma, nem pedig az \overline{IHC} . — 5. A középkor elején a tudósok és a másolók nem ismerték ugyan a módot, mellyel az \overline{IHS} létrejött, azt azonban tudták, hogy összefügg a göröggel. Tudták, hogy a *H* görög betű, viszont nem indokolták, hogy mit keres a latin *S* a szó végén. Ezért elkezdték először — mai kifejezéssel élve — amatőr módon csűrni-csavarni, majd pedig megváltoztatták. Így először is a görög betűket kezdték a latin írásban kiemelni, talán azért, mert úgy vélték, hogy a *h*-nak mint latin betűnek a jelentését ki kell zárni a szóból. A Karoling-kori minusculás iratokban még nem \overline{ihs} , hanem \overline{iHs} olvasható. Hasonlóképpen \overline{iHu} , \overline{iHm} . Ez az írásmód még a XI. században is megvolt. Azután továbbmentek, és az \overline{ihs} vagy \overline{iHs} helyett megalkották az \overline{ihc} rövidítést. Azt is tapasztaljuk, hogy a kisbetűs szövegben nagybetűvel írták az \overline{IHC} -t. Úgy látszik, a monogram kiírási módjára nem volt általános törvény, mert ugyanazon kéziratban találkozunk az \overline{ihs} és \overline{IHC} -vel. Kétféle rövidítés volt tehát: \overline{IHS} és \overline{IHC} . — 6. A latin eredetű \overline{IHS} és a görög \overline{IHC} írásmód között a IX. században keletkezett küzdelem még a XV. századig is eltartott, melyből végül is a latin forma került ki győztesen. Nagy része volt ebben Sienai St. Bernardinnak (†1444), a ferences obszervancia híres alakjának, a század egyik legnagyobb prédikátorának, kinek működésével szorosan összefügg Jézus nevének tisztetele.

Jóllehet Jézus nevének tisztetele nem volt Bernardin korában ismeretlen, ugyanakkor kultusza sem terjedt el túlzottan. Legtöbb emlékünknél sajátos módon skandináv területről maradt fenn. Az obszervancia vezéralakja tette ezt népszerűvé és elterjedtté. Az \overline{IHS} monogram csakhamar ott ragyogott Bernardin buzdítására minden emléken, és a guelf s ghibellin szimbólumok helyét Jézus nevének hárombetűs monogramja foglalta el. Ó maga is felhasználta ezt az áhitat fokozására. Beszédeinek végén ugyanis egy táblát emelt föl, melyen Jézus monogramja ragyogott arany betűkkel, napsugaraktól körülveve.

A monogram ily felhasználása, az iránta tanúsított tisztelet és a szertartások sok ellenséget szereztek neki — babonáság terjesztését, bálványozást állítottak ellenfelei ezzel kapcsolatban. A pápa — véget akarván vetni a vitának — Bernardint Rómába idézte, ahol — miután nyilvános vitában igazolta magát — felmentette őt a vád alól, s egyben approbálta Jézus nevének tiszteletét. V. Márton utóda, IV. Jenő pápa is megerősítette azt (1431).

Bernardin győzelmével Jézus neve tisztelete rohamosan terjedt az egyházban. Vele Jézus nevének latin monogramja is új életre kelt. Ettől kezdve a többi mellőzésével, liturgikus célokra csaknem kizárólag az *IHS* használtatott. Marchiai Jakab és Kapisztrán (Szent) János működése révén Magyarországon eretnek- és pogány (= török)ellenes jelkép és jelszó lett a XV. század második harmada során.

RÁSZLAI TIBOR

A lexikalizálásbeli különbségekről

(Japán példákön)

Általános hasonlóság van abban, hogy miért és hogyan lexikalizálódnak egyes nyelvekben bizonyos fogalmak, továbbá abban, hogy egyes nyelvközösségek tagjai milyen jegyeket tulajdonítanak a dolgoknak, különös tekintettel azokra a releváns (kritériális) jegyekre, amelyek szerint a dolgokat elnevezik és csoportosítják. Mindezen általános hasonlóságok mellett bizonyos nehezen meghatározható keretek között, nyelvenként és kultúránként eltérések is léteznek.

A kategorizálás vizsgálatakor többféle emberi, nyelvi és nem nyelvi képességet kell elválasztani: 1. a) különbségtétel a dolgok (szituációk stb.) között (ez nem nyelvi); 1. b) a különböző dolgok osztályozása, besorolása (végső soron ez sem nyelvi képesség); 2. a különbségek, osztályozások, kategorizálások szavakkal való kifejezése (ez már nyelvi); és 3. a különbségek külön szóval (ideális esetben külön morfémával) való kifejezése, lexikalizálásuk. Ezen különböző képességeket egyre erőteljesebb korlátozó mechanizmusok szabályozzák, a fenti sorrendben. Az alábbiakban a színek és rokonok mintapéldái után két, SUZUKI TAKAO japán nyelvésztől vett kiegészített példán (TAKAO SUZUKI, *Japanese and the Japanese. Words in Culture*. Translated by Akira Miura. Tokyo, New York and San Francisco; Kodansha International 1978; eredetije: *Kotoba to bunka*. Tokyo, Iwanami Shoten 1973.) a lexikalizálásbeli különbségeket illusztrálom.

Az idáig legtöbbet vizsgált két területen a helyzet a következő. A színneveknél: 1. a különböző színárnyalatok közül az ember több milliót képes megkülönböztetni, 2. szavakkal tagolva a kontinuumot sok színárnyalatot körül tudunk írni, és 3. nyelvenként bizonyos mértékig változóan néhány színnév lexikalizálódott. A rokonságneveknél: 1. a rokonoknak számító személyeket a kapcsolat módja szerint osztályozni tudjuk, 2. körülírással mindegyik helyét meg tudjuk határozni, és 3. néhány rokonságnév lexikalizálódott, mégpedig úgy, hogy döntő többségük több személy jelölésére alkalmas.

A nyelvi és nem nyelvi megkülönböztetések eltérő volta különösen a kínai filozófia régóta hálás témája. Már az i. e. III. században Mencius (Meng-zi, VI. A. 3. 4.) felhívta a figyelmet a madártoll, a hó és a drágakő fehérsége megkülönböztetésének szükségességére. ALAN W. WATTS zenről szóló könyvéből (*The Way of Zen*. London 1957.) is érdemes idézni két kóant (feladványt). Az egyikben, amely Huang-long (1002—1069) mestertől származik, a „Hogy-hogy az én lábam ugyanolyan, mint a szamár lába?” kérdésre a válasz a következő: „Amikor a fehér kőcsag a hóban áll, a színe elüt amazétól” (i. m. 106). A másik kóanban a mesternek arra a kérdésére, hogy „Egy lány megy át az úton, vajon

húg-e vagy nővér?”, a tanítvány azzal válaszolt, hogy elkezdett nőiesen járkálni a szobában, jelezve, hogy az illető személy esszenciális tulajdonsága női mivolta (i. m. 167). Megjegyzendő, hogy a japánban és kínaiában (eltekintve az ójapán és ókínai egyes változatainak másféle rendszerétől) négy testvért jelölő szó van: a „férfi” és „nő”, valamint az „idősebb” és „fiatalabb” jegyek kombinációjából; ráadásul a japánban külön tiszteleti formák is vannak:

	kínai	japán	japán tiszteleti
idősebb fivér	<i>ge-ge</i>	<i>ane</i>	<i>nēsan</i>
idősebb nővér	<i>jie-jie</i>	<i>ani</i>	<i>nīsan</i>
fiatalabb fivér	<i>di-di</i>	<i>otōto</i>	<i>otōto-san</i>
fiatalabb nővér	<i>mei-mei</i>	<i>imōto</i>	<i>imōto-san</i>

A tiszteleti *nēsan*, *nīsan* és *imōto-san* elé kerülhet még külön *o-* tiszteleti prefixum is. (A japán szavakat Hepburn, a kínaiakat pin-yin átírással közlöm, a szótaghanglejtés jelölésétől eltekintettem.) A hagyományos magyar terminológia (*bátya*, *néne*, *öcs*, *húg*) is a fenti típusba tartozik, a mai rendszer (kiváltképpen a *nővér*, tipikusan „idősebb nővér” miatt) jóval bonyolultabb.

SUZUKI (i. m. 51–3) érdekes példát hoz arra, hogy a japán, a maláj és az angol nyelv különbözőképpen lexikalizálja a vízféleségeket. A japánban van *kōri* 'jég', *mizu* '(hideg) víz' és *yu* 'meleg víz'; az angolban *ice* 'jég' és *water* 'víz'; a malájban csak *ayer*. Angolul is lehet mondani, hogy *hot water* 'meleg víz' és *cold water* 'hideg víz'; a malájban is lehet mondani, hogy *ayer panas* 'meleg víz' és *ayer beku* 'szilárd víz', azaz 'jég', de az *ayer* jelentése önmagában is lehet 'jég'. Az indonézben a hollandból (*ijs*) jövevényszó az *es* 'jég', de ez leginkább hideg frissítő italokat szokott jelölni. (A maláj és a rajta alapuló indonéz kb. annyira térnek el egymástól, mint a brit és az amerikai angol.) A japánban az *atsui mizu* 'forró hideg víz' kifejezés helytelen. Ráadásul van *hiya* 'hideg víz; hideg ital (pl. hideg szake)' is. A *o-hiya* 'hideg víz, hideg rizs' tiszteleti prefixumos forma kiváltképpen a nők nyelvében használatos. E szó azonban melléknévként is szerepelhet összetételekben is, például *hiya mizu* 'hideg víz', *hiya meshi* 'hideg főtt rizs'. SUZUKI (i. m. 53) nyomán az alábbi táblázat szemléltetheti a különbségeket:

maláj	<i>ayer</i>		
angol	<i>ice</i>	<i>water</i>	
japán	<i>kōri</i>	<i>mizu</i>	<i>yu</i>

A magyar (*jég* és *víz*) és a kínai (*bīng* és *shuǐ*) lexikalizálása e tekintetben az angoléhoz hasonló.

SUZUKI (i. m. 17–9) arra is hoz példát, hogy a nyelvek bizonyos mértékig eltérhetnek a lexikalizálás szempontjait illetően is. A japán *nomu* leggyakoribb angol megfelelője *to drink* 'iszik', de használják fordítására többek között a *to swallow* 'nyel' és *to smoke* 'dohányzik' igéket is. A *nomu* igének a magyarban is több megfelelője van, például *iszik*

(vizet, teát, kávé, bort stb.), *bevesz* (gyógyszert), *szív* (anyatejet, cigarettát, pipát), *lenyel* (ez utóbbira a japánban leginkább a *nomikomu* ige használatos). Ami a japánban *nomu*, az lehet folyadék, de lehet nem folyékony orvosság (pl. pirula) is, és a cigaretta szívását is ezzel az igével jelölik. Tehát az angol *to drink* és a magyar *iszik* igékkel ellentétben egyaránt használható folyékony, szilárd és gáznemű dolgok bevitelének leírására. Az angolban (némiképp a magyarhoz hasonlóan) a *to drink* helyett viszont a *to take* 'bevesz' használatos a folyékony orvosság bevitelének a jelölésére. A háztartásokban használatos, gyakran mérgező, illanékony folyadékok (pl. ammónia) belélegezésének leírására a japán a *nomu* igét használja, míg az amerikai feliratok az ilyen veszélyes anyagot tartalmazó üvegekben; *Fatal if swallowed* 'Végzetes lenyelni', nem pedig *Fatal if drunk* 'Végzetes meginni'. Az angol *to drink* (és a magyar *iszik*) használatát szabályozó legfontosabb kritérium folyékony anyag fogyasztásának leírása. A japán *nomu* használatát szabályozó döntő kritérium viszont az, hogy a fogyasztott dolgot fogyasztója nem rágja meg. Így egyaránt lehet használni olyan különböző dolgok leírására, mint például mérgek és gyógyszerek bevétele, tűk és gyűrűk gyerekek általi lenyelése. Használható még a *taberu* 'eszik' (pl. *meshi wo taberu* 'rizst eszik') ige helyett is, például ha valakinek halszájka akad a torkán, akkor a „Nyeljlél rá rizst” kifejezésben is *nomu* használatos.

A japán nyelv sajátosságai közé tartozik, hogy számos szót, kifejezést vagy csak közönséges, vagy csak udvarias, tiszteleti beszédben használnak, illetve néhányat vagy csak nők, vagy csak férfiak. (E jelenségről részletesebben szól pl. SUZUKI i. m. és P. G. O'NEILL, *A Programmed Course on Respect Language in Modern Japanese*. London, 1966.) Ezen tiszteleti formák a szókészletnek csak meghatározott mezőiben használatosak, például a színnevek esetében nem, a rokonságneveknél annál inkább. A japánban a közönséges *nomu* 'iszik' és *taberu* (vagy az elsősorban férfiak által használatos *kuu*) 'eszik' igék helyett, a kétféle tevékenységre egyaránt 'fogyaszt (ételt, italt, orvosságot, cigarettát)' jelentésben az udvarias beszédben az *itadaku* (eredetileg 'fejére fejedőt tesz') és *chōdai suru* (*chōdai* 'kap', *suru* 'csinál') kifejezéseket használják, míg a fokozottan udvarias nyelvben az *agaru* (eredetileg 'emel') és *meshiagaru* (*meshi* 'főtt rizs') formákat. A táplálék elfogyasztásának jelölésére a japánban több más kifejezés is van, pl. *kurau*, *toru* ('elvesz, megragad'), *hamu* ('eszik'), *shoku suru* (*shoku* 'étkezés').

A lexikalizálásbeli eltérések gyakorta csábítanak arra, hogy e nyelvi jelenségek jelentős részét kulturális különbségekkel magyarázzuk. Az effajta vizsgálódások különösen hálás területe a rokonsági rendszerek és rokonsági elnevezések összehasonlító vizsgálata. A *yu* 'meleg víz' lexikalizálásához, ha nem is mindent magyarázó, de figyelemre méltó a meleg víz kitüntetett szerepe a japán kultúrában (ha csak teheti, általában mindenki naponta fürdik). A *nomu* néhány jelentésének magyarázataként felmerülhet, hogy a japánoknál (és kínaiaknál) kevésbé éles az orvosságok és ételek-italok közti határ, mint az európaiaknál. (Ugyanakkor például a magyar népi gyógyászatban az egyébként is fogyasztott fokhagyma a legáltalánosabb gyógynövény.) A japánban a *nomu* azonban azért jelölheti mindenféle gyógyszer, így pirula bevitelét is, mert ezeket általában nem rágják, és nem pedig azért, mert az orvosságok és ételek-italok közti határ elmosódottabb. Egyébként a japánoknál is a gyógyszerek tipikusan folyékonyak voltak, azaz (akárcsak a kínaiaknál) elsősorban leves formájában készültek. A japánban (és számos más nyelvben) létező tiszteleti formákat, illetve a nemek szóhasználata szerinti különbségeket a japánok közismert szertartásosságával, tekintélytiszteletével, udvariasságával lehet kapcsolatba hozni.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Luther-leves. A régi pesti-pozsonyi szakácskönyv, amely még Fűskuti Landerer Mihály kiadásában jelent meg, a csukalevest nevezte *Luther-Lév*-nek, és többek közt ezt ajánlotta készítésénél: „... a' halat más edénybe főzd-meg vízben, sóban...” (Úri és közönséges konyhákon meg-fordult Szakáts-könyv. Pest—Pozsony, 1801. 39—40). A nagy reformátorról magyarul így írt GYURÁTZ FERENC: „... egy héringet s egy darab kenyeret vévén magához, bezárkóztott dolgozó szobájába s azt nem hagyta el egész nap” (Luther Márton. Életrajz. Pápa, 1888. 195—6). A Luther-levesnek történeti-mondai háttere van. Luther Altenstelnél, 1537-ben találkozott Paracelsusszal, aki azt ajánlotta neki, hogy lázas betegségének leküzdésére sós heringet és sok vizet fogyasszon (W. BRÜCKNER, Volkserzählung und Reformation. Berlin, 1974. 300, 42. sz.). Ez a történeti elbeszélés ma is él a német néphagyományban (W. NACHTIGALL—D. WERNER, Der pffiffige Bauer und andere Volkssagen. Berlin, 1987. 189—90). A halles szokásos elkészítési módja mellett megőrződött a *Luther-lév* ételnév, amely utalt a feledésbe merült történeti elbeszélésre. Nem hiába fejeződött ki a korabeli élcben: „Ez nem hering, mert nem sós!” (Vasárnapi Újság 1863. okt. 11., 367).

DÖMÖTÖR ÁKOS

Szó- és szólásmagyarázatok Szatmár megyéből. — Bubájos. Szamosközi tájszó, jelentése: 'bánatos, szomorú, elkeseredett, kedvetlen' stb., átvitt értelemben 'rossz, gyenge minőségű'. Elsősorban földre és emberre mondják. „Nézd csak azt az embert, milyen *bubájos* az, mindég csak szomorkodik.” Földek esetén a lapos, mélyen fekvő, vízállásos térségek, az úgynevezett *aljaföldek* minősítése, amiből sokfelé és sok került a Szamosközben, különösen is az északi oldalon. Ám ezeket is eredménnyel művelte a vidék szorgalmas népe. A legnyilvánvalóbban ezzel áll összefüggésben az az általános meggyőződést tükröző, e tájon divatos szólás is, miszerint: *Rossz föld nincs, csak rossz gazda.* (Adatközlő: Kósa Sándor 80 éves juhász, Sonkád, Szatmár m.)

Békakuncogó. Mélyfekvésű, mezőgazdaságilag csak nehezen vagy egyáltalán nem hasznosítható földek népi megnevezése, minősítése a Szamosközben. Az ilyen helyeken nyári záporok után is megáll a víz, és ezért szívesen tanyáznak ott a békák. (Adatközlő: Márton József 83 éves földműves, Sonkád, Szatmár m.)

Kétvégű ház. Két külön bejárattal (ajtóval) rendelkező szoba-konyhás lakást magába foglaló ház neve a Szamosközben. A század elején még igen gyakori volt, mára már hírmondó is alig maradt belőle. (Adatközlő: Márton József 83 éves földműves, Sonkád.)

Többbet tud a mai (mostani) csirke, mint az ezelőtti tyúk. Ritka, bizonyos értelemben különleges mondás, mivel — megfigyelésem szerint — csirkével, tyúkkal csak elvétve, olykor-olykor példálózna Szatmárban, és ezt is csak akkor idézik, amikor azt akarják bizonygatni, hogy sok dolog van, amiben járatosabbak a fiatalok, mint az idősebbek, azaz, hogy ilyen értelemben korunkban többet tud az ifjabb nemzedék, mint a régi. (Adatközlő: Czine Sándor 45 éves vasutas, Kocsord, Szatmár m.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

Ablak. VERANCICS [1595: „Dalmatice' Oblok: Vngarice' Ablak”: Ver. 120] óta háromszázkilencven éven át a nyelvészek hosszú sora (LESCHKA, MIKLOSICH, MELICH, ASBÓTH, Szófsz., KNIEZSA, TESZ. stb.) vallotta egybehangzóan, hogy a Jókai-kódexben felbukkanó magyar *ablak* 'fenestra, Fenster' az azonos jelentésű ça- és kaj-horvát *oblok*-nak, a szlovén (vend) *oblok*-nak vagy a szlovák *oblok*-nak az átvétele, ez utóbbiak pedig az

összláv **oblŭ* 'rotundus, rund' melléknév *-okŭ* képzős főnévi származékai 'kerek nyílás'-féle jelentéssel. — 1985-ben HADROVICS (UngEiSkr. 380—1) szóképzési, kronológiai és szóföldrajzi nehézségek miatt vétót emelt az *ablak* e hagyományos szláv származtatása ellen, és azt a véleményét nyilvánította, hogy nem az *ablak* ered a szlávból, hanem éppen ellenkezőleg, a *ča-* és *kaj-*horvát *oblok* származik biztosan a magyarból.

De ha nem a horvát stb. *oblok*-ra megy vissza a magyar *ablak*, akkor hát mi *ablak* szavunk etimója? HADROVICS e kérdést nyitva hagyta.

Megfontolásra és mérlegelésre ajánlom az *összláv *oblŭkŭ* [**ob-* 'um-, herum- + *lŭkŭ* 'Bogen'] főnevet, amelynek a következő folytatásai vannak az egyes szláv nyelvekben: szerbhorvát *obluk* 'Bogen; der vordere Sattelknopf; Wiegenspriegel (Reif über der Wiege)'; szlovén *oblok* 'Bogen, jeder reifartige Bogen um einen runden Gegenstand, z.B. ein rundes Gesims'; szlovák *oblúk* 'Bogen; bogenartiger Gegenstand, Gewölbe'; cseh *oblouk*, ócseh *oblúk* 'Bogen; bogenartiger Gegenstand; Gewölbe'; alsószorb *hobŭok* 'Fensterahmen'; felsőszorb *wobŭuk* 'Festerrahmen; Bogen; Gewölbe'; lengyel *oblŭk* 'bogenartiger Gegenstand; Gewölbe'; ukrán *obŭlyk* 'Sattelbogen'; orosz *obŭlyk* 'Wagen-, Schlittenrand'. — A magyar *ablak*-ot illetően a fenti összeállításból alakilag a szlovén *oblok*, jelentésileg pedig a szlovén 'jeder reifartige Bogen, rundes Gesims', valamint az alsó- és felsőszorb 'Festerrahmen' érdemel különös figyelmet. Fel lehet tennünk, hogy a szlovén *oblok* 'reifartiger Bogen, rundes Gesims' átkerült a magyarba, s ott 'rundes Fenster' → 'Fenster' jelentésben állandósult, majd a magyarból ebben az új jelentésben szétterjedt a szomszédos szláv nyelvekbe, sőt visszakerült a szlovénba (vendbe) is. — E megfigyelési kísérlet minden korábbit kiküszöböl vagy magában foglal.

KISS LAJOS

Dús szavunk történetéhez. *Dús* szavunk etimológiáját hosszú évtizedek óta, KNEZSA munkáját leszámítva, kutatóink egyetértése jellemzi, miszerint olasz eredetű, valószínűleg vagy esetleg szerbhorvát közvetítéssel (EtSz. I, 1451; SzófSz. 55; KARINTHY: MNy. XLIII, 271; BÁRCZI, Szók. 86; TESz. I, 692; HADROVICS: NytudÉrt. 88. sz. [1975.] 79; BENKŐ, L., Su alcuni problemi riguardo alle ricerche dei prestiti italiani nell'ungherese: Giano Pannonio I [1978.], 8; a továbbiakban BENKŐ, Alcuni; G. B. PELLEGRINI, Appunti su alcuni italianismi dell'ungherese: Giano Pannonio I, 21; a továbbiakban PELLEGRINI, Appunti). Ez a nézet tulajdonképpen a korábbi etimológiai kutatások két fő csoportja, az olasz, illetve a szbhv. eredetet vallók között helyezkedik el, mintegy áthidalni akarván őket.

Az olasz eredet mellett elsőnek SIMONYI tört lándzsát (Nyr. XXIX, 49—53). A szó átvételét a kalandozások idejére, illetve a közvetlenül utána következő időszakra teszi, és a velencei ol. *doge* [*doze*], lat. *dux* [*duz*] > *dúzs* fn. átvételét állítja. A szóvégi *zs* > *s* /*z*/ > /*ʃ*/ zöngétlenedés következménye (i. m. 49—50). A főnév eredeti jelentése kibővült, mígnem teljesen magyar fejleményként melléknévvé vált, utóbbira XVI. századi adatok vannak (i. m. 51 skk). H. SCHUCHARDT rövid közleménye után (Nyr. XXIX, 134), amelyben a neves romanista z-féle hangra korrigálja SIMONYI *zs*-jét a *doge* szóban (a magyar nyelvész más módszerbeli, a romanisztikába tartozó tévedését most nem érintjük), SIMONYI saját korábbi közleményét a szófajváltozás megokolásával bővítette (MNyelv. 318—9). A velencei eredettel kapcsolatos tételt átvette HORGER (MSzav. 42) és KNEZSA (MNy. XXIX, 152). Az olasz, de a toszkán [*dufe*] átvételét hangsúlyozta — történetileg elfogadhatatlanul — KÖRÖSI (Nyr. LVI, 129—33).

A szláv — közelebről a horvátból való — származtatás hazai szlavistáink nevéhez fűződik. MELICH szerint az átvétel a horvát *duž*-ból történt, amelynek végső forrása az ol. *doge*, lat. *dux*. A hv. *duž*, *duš* < vel. ol. *doge* szabályos az ol. *o* > hv. *u* következtében (MELICH, SzIJs. 1/2, 58—9, MNy. VI, 114—5). A horvátból való átvételt vallotta

KNIEZSA is, aki a *doge*-ből való származtatást úgy tekintette levezethetetlennek, hogy az ol. szó *dzs* hangjából indult ki (SzlJsz. 165, MNy. XXIX, 9–10). Meglepő módon SIMONYI, aki első cikkében megemlíti több szláv nyelvből vett példát, nem gondol arra, hogy a *dús* esetleg a horvátra megy vissza (Nyr. XXIX, 50).

Az említett származtatások mellett szót kell ejteni VÁMBÉRYRŐL, aki tévesen török átvételre gondol (MBöles. 151).

Ebből a rövid szakirodalmi ismertetésből is látszik, hogy az olasz eredet feltételezése mellett a szóvégi *e* kiesését és az *o* > *ú* változást illetően a magyarázatok hiányosak, és ehhez még hozzátehetjük a *zs* problémáját is. Érdemes tehát ezeket a kérdéseket az azóta eltelt időszak kutatási eredményeinek a felhasználásával egy kicsit tüzetesebben megvizsgáljunk.

Ami az átadó szó alakját illeti, az olasz eredetet valló kutatók a vel. ol. [*doʒe*] szóból indulnak ki (EtSz. I, 1451; SzófSz. 55, BÁRCZI, Szók. 86; TESz. I, 692; BENKŐ, Alcuni 8), PELLEGRINI kivételével, aki [*doʒe*] formára gondol */z/* > */ʒ/* palatalizációval, amit nem fejt ki részletesebben (Appunti 21). A velencei, és általában a venetói dialektusokban a latin *ce, ci* [*ke, ki*] fonémacsoport mássalhangzójából [*z*] lesz, nem pedig */ʒ/* (G. ROHLFS, Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. I. Torino, 1906. 214 §; vö. A. PRATI, Etimologie venete. Venezia – Roma, 1968. 58; a továbbiakban EV.), ennek realizációját azonban az idegen fül hallhatta *zs*-nek. A hangsúlyos *o* pedig az irodalmi nyelvi alak nyílt *o*-jával */ɔ/* ellentétben zárt */o/* a velenceiben és a venetói nyelvjáráásokban (BATTAGLIA, GDizIt. IV, 899; BOERIO, DizVen. 246; EV. 58).

Az első nehézséget az jelenti, hogy a *doge* szó magyar megfelelőjében a szóvégi *e* kiesését nem lehet megmagyarázni. Mint láttuk, SIMONYI ezzel nem is próbálkozik. Cikkének az a része, amelyben említést tesz arról, hogyan kerülnek kapcsolatba a portyázó magyarok Velencével, illetve Orseolo Péter és Szt. István leányának a házasságáról szól (Nyr. XXIX, 49), nemcsak a *dús* korai átvételét hivatott alátámasztani, hanem implicit módon magában foglalja (foglalhatja), hogy a korán átvett *doge* hangváltozásaira az ómagyar korban megfigyeltek az érvényesek. Lássuk akkor ezeket egy kicsit részletesebben! Köztudomású, hogy az ómagyar korban szóvégen csak hosszú *á*, *é* és rövid *í*, *u*, *i*, *ü* magánhangzók voltak, amelyek közül a rövidek sorvadása, majd labializálódása már a honfoglalás előtt megkezdődött, és legkésőbb a XIII. sz. elején befejeződött (BÁRCZI, Htört. 13 skk). E. ABAFFY ERZSÉBET a nyelvi jelenségeket rendszerben tárgyaló cikkében BÁRCZI nyomán megjegyzi, hogy ugyanebben az időszakban a magyarba bekerült idegen szavak szóvégi *o*, *a*, *e* hangjait hanghelyettesítéssel *á*, *é* váltotta föl, pl. szl. *seno* > *széná*, szl. *gombá*, ném. *gesztenyé* (MNy. LXX, 438–9). A jelenség igen régi, mert az V–IX. sz. közötti török–magyar érintkezések során *ä/æ/* végű török szavaink – pl. *käčkä* > *kecske*

átvételre akkor került sor, amikor az *e* > *i* változás már végbement (BÁRCZI, Htört. 13–4). A szóvégi hosszú *á*, *é* rövidülése, pl. *fá* > *fa*, *almá* > *alma*, *feketé* > *fekete*, *kezé* > *keze* a XIII. században általánossá válik, és a szóvégi *ó*, *ö*, *u*, *ü* hangok tömeges megjelenésével áll meg ugyanattól a századtól kezdve (E. ABAFFY: MNy. LXX, 438–9; vö. BÁRCZI, Htört. 63 sk). A magánhangzó-rövidülés után bekerült *a*, (*á*), *e* végű szavak nominativusban maradnak, illetve lab. *a*-val helyettesítődnek, például ol. *torta*, oszmán-török *kafa*, de „analogikusan heilleszkednek a hangzórövidítő *a*, *e* */ɔ/*, */e/* végű névszótövek társaságába, ezért hosszú a formánsok előtt bennük is az *á*, *é* */a:/*, */e:/*.” Az újabb idegen eredetű szavak *o*-it sem kell már *á*-val helyettesíteni, pl. szl. *gobino* > *gabona*, ol. *palio* > *pálya* stb. (E. ABAFFY: MNy. LXX, 439).

Az elmondottak alapján a *doge*-ből a XIII. századig végbement átvétel esetén *á/é*: *dozsá/dozsé*, későbbi átvételnél *a/e*: *dozsa/dozse* szóvégi magánhangzót várhatnánk. Az átvétel időpontjától függetlenül *a/e* magánhangzókra végződő alaknak kellene szerepelnie a XVI. századi szövegekben *dúzs* helyett.

A lehetséges alakváltozatok közül a mély hangrendűnek lehetett volna nagyobb esélye az egész középkoron át erőteljesen ható magánhangzó-illeszkedés következtében (vö. BÁRCZI, Htört. 76–7). Ezt támasztja alá közvetve az eredetileg ugyanolyan magánhangzó-szerkezetet — igaz, zárt szótagban felmutató — *kopja* szavunk (< szl. *kopbje*, óegyh. *kopbje*, blg. *kópije*, *kopje*, szbhv. R. *kòpije*, *kópje* stb.: KNEZSA, SzlJsz. 279; v. TESz. II, 564; Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana I–IV. 1970–1985., a továbbiakban SSKJ. II, 430; F. BEZLAJ, Etimološki slovar slovenskega jezika. Ljubljana, I–. 1976–, a továbbiakban ESSJ. II, 64).

**Dozsa* szavunk szóvégi hangjának kiesését semmi nem indokolja, különösen, ha figyelembe vesszük a-ra végződő jövevényszavaink nagy számát, amelyek csak néhány esetben veszítik el eredeti szóvégi magánhangzójukat, például *piac*, *rév* (vö. PAPP: MNy. LIX, 400 skk). Ide kívánczok, hogy említést tegyünk a Gelei Katona Istvánnál előforduló *dosa* melléknévről — *nagy dása hűtvel*, *nagy dosa hűtre* —, amelynek jelentéséről és eredetéről szótáraink nem tudnak semmi pontosat (Oklsz. 159; NySz. I, 525; EtSz. 1395; vö. még BALL. I, 221; CZF. I, 1270). A két idézet alkalmatlan további következtetések levonására, de nem volna meglepő, hogyha elvezetne a *dús*-hoz. Tulajdonnévként *Dózsá*-ra 1395 óta van adat (Oklsz. 159; EtSz. 1395; vö. KNEZSA: MNy. XXIX, 17, 1. lábjegyzet). A TESz. a *dózse* címszó alatt egyébként idézi a készülő akadémiai nagyszótár kézirat anyagából a *dosa* 'az egykori velencei köztársaság választott államfője' főnevet is a XVIII. sz. végéről. A fent elmondottak alapján szükségtelenné tűnik a szóvégi magyarázatánál feltétlenül latinositásra gondolni (TESz. I, 666).

Az *e* végű szó kialakulásának lehetősége vegyeshangrendűsége miatt kisebb, de teljesen nem zárható ki. Az elhasonulás már részben az ősmagyar korban megindult, és így a **dozse* az egyik korai, de ritka szerkezetű szónk lehetne (BÁRCZI, Htört. 77–9). Kevésbé valószínűsíthető viszont ezt a tényt az, hogy az őmagyar korban átvett horvátszerb és szlovén eredetű főneveink (az alapot a TESz. nyújtotta a vizsgálódásom elvégzésére) tendenciaszerűen akkor végződnek *e*-re (*/e/* < */e:/* < szláv */e/*, vagy */e/* < szláv */a/*), ha az átadó nyelvben magas vagy vegyes hangrendűek voltak, hangsúlyos magánhangzójuk pedig nem *i*, például *lence* < val. kaj-h., szln. R. **leča* (TESz. II, 750; vö. KNEZSA SzlJsz. 312), *megye* < val. szbhv., szln. R. *medja* (TESz. II, 877–8; vö. KNEZSA, SzlJsz. 333), *cége* < szbhv. *seđa*, v. szlk. **sedža* (TESz. I, 415; KNEZSA, SzlJsz. 494–5), *pecsenye* < szbhv. *pečénje*, szln. N. *pečenja* (TESz. III, 141; vö. KNEZSA, SzlJsz. 408), *szerecsse* < val. kaj-h. szln. R. **sręča* (TESz. III, 737; vö. KNEZSA, SzlJsz. 500–1), *berkenye* < szbhv. *brękinja*, szln. *brekinja*, v. szlk. R. **brekynja* (TESz. I, 285; vö. KNEZSA, SzlJsz. 85) stb. KNEZSA ezzel kapcsolatban csak arra szorítkozik, hogy megállapítsa, a szláv szóvégi *e* magas hangrendű szavakban *e*, mély hangúakban *a* végződést kap a magyarban (MNy. XXXIX, 5).

Elvileg fönnáll a lehetőség annak, hogy az **á*/**a*, **é*/**e* kiesésének elvonás is lehet az oka, tudniillik a nyelvérzék birtokos személyragos alaknak fog/hat/ta föl a szót. PAPP ISTVÁN azonban hangsúlyozza, hogy a jelenség nem törvényszerűség, hanem inkább tendencia, amelyhez az is kell, hogy az illető alakok gyakran forduljanak elő beszédhelyzetben (MNy. LIX, 401). E. ABAFFY ezt még azzal egészíti ki, hogy a tendencia az őmagyar korban kezdett hatni a legkorábban (MNy. LXX, 437). Az említett példák (*vár*, *kolbász*, *lapát*, *piac* stb.) köznevek lévén könnyen vehettek fel birtokos személyragot. Tárgyalt főnevünkre ez nemigen áll, jelentése folytán inkább a birtokos, mint a birtok szerepét töltötte be.

Az olasz szó korai átvételét történelmi megfontolások sem támasztják alá. A kalandozások és a feltehetően Magyarországon nem olasz nyelven térítő itáliai papok tevékenysége (vö. ezzel szemben a szláv nyelvű térítésre a nagy számú szláv eredetű, illetve szláv alapú tükörszavainkra MELICH, A magyar nyelv keresztény terminológiája:

AkÉrt. XIV, 113—23; SzljSz; KNEZSA, SzljSz.; KISS LAJOS, Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NytudÉrt. 92. sz.) kevés alkalmat teremthetett a közvetlen nyelvi érintkezések számára. Gyakoribb velencei—magyar kapcsolatokról csak a XII. sz. elejétől, Horvátország és Dalmácia meghódítása után beszélhetünk.

A horvátok ezzel szemben, már közelségük miatt is, és azért, mert a velencei terjeszkedés útvonalában voltak, már sokkal korábban tartósabb viszonyba kerültek a lagúnák városával és lakóival. Erre utal a horvát nyelvben 1253 óta adatolható *dūž* szó (HASz. II, 908).

Az ol. *o* > *m*. *u* feltételezése nem kielégítő. SIMONYI úgy gondolja, hogy őseink az olasz zárt *o*-t *u*-nak hallották. Biztosan olasz, továbbá feltételezhetően vagy csak esetleg olasz eredetű szavaink között egy sincs, még a későbbi időkből sem, amelynek hangsúlyos /*o*-ja vagy /*o*-ja a magyarba hangsúlyos /*u*-val került volna át: *bóra* < *bora* (KARINTHY: MNyTK. 73. sz. 15), *brócoli* < *broccoli* (i. m. 14), *cókó* < *zoco* (i. m. 14), *fóra* < *fora* (i. m. 12), *maróni* < *maroni* (i. m. 15), *móló* < *molo* (TESz. II, 946), *opera* < *opera* (TESz. II, 1084), *szóda* < *soda* (TESz. III, 775). Zárt szótagban lévő ol. *o* > *m*. *u*: *mustra* < *mostra* (MNyTK. 73. sz. 12), esetleg még *must* < *mosto* (i. m. 32; vö. TESz. II, 980), aminek az oka TÖRÖK GÁBOR szerint a szomszédos *s* záró hatása (MNy. LV, 54). A felvázolt tendencia az olasz hangsúlytalan *o* > *m*. *o* esetében is érvényes két kivétellel: *mandula* < *mandola* (MNyTK. 73. sz. 11, 22), *alaputréta* < *oglia potrieta*, vel. *olla podrida* (i. m. 13). Az elmaradt *o* > *u* változás még latin jövevényszavainkkal is alátámasztható (ismeretes, hogy milyen nehézségekbe ütközhet az olasz és latin szavak elkülönítése). A latin *ō*, *ō* hangok megfelelői a magyarban *o* (*Domokos*), *ó* (*óra*, *kórus*), *a* (*patika*, *Tamás*) egy kivétellel: *Ambrus*, illetve l. a régi szövegek néhány tulajdonnévét: *Simun*, *Solomun*, és a köznévi *cantur*. A felsorolt *u* hangok egyike sem hangsúlyos. FLUDOROVITS szerint eme régi szavak annak a tendenciának engedelmessé válnak, hogy hangsúlytalan szótagban csak a legmagasabb vagy legalacsonyabb nyelvválású magánhangzók állnak (MNyTK. 26. sz. 14—5).

Feltételezhető az is, hogy az olasz *o* hanghelyettesítés nélkül került be a magyarba, majd itt *o* > *u* > *ú* változás zajlott le. A zártabbá válás azonban a mai napig nincs teljesen tisztázva, és nem zárható ki az sem, hogy az ilyenek tekintett jelenségek tulajdonképpen térben és időben egymás mellett élő alakváltozatok, amelyek közül az egyik kiszorította a másikat a köznyelvből (PAIS: MNyTK. 78. sz. 22; BÁRCZI, Htört. 57—8, 98).

A kutatók által felhozott példák egyike sem alkalmas esetünkben az *o* > *u* > *ú* változás alátámasztására, mert rövid magánhangzós főnevek (*joh* > *juh*), képzők (*nagylábó* > *nagylábú*), személyragos igék, illetve főnevek (*adonk* > *adunk*, *házonk* > *házunk*, *dolgok* > *dolguk*, *fordól* > *fordul*). GOMBOCZ: MNyTK. 77. sz. 12, 23; BÁRCZI, Htört. 98; LOSONCZI, A magyar nyelv a XIV. század közepétől a XVI. század végéig. Bp. 1931. 4 skk.). A feltevés továbbá azért is valószerűtlen, mert a nyelvi változások tényleges időrendje sem igazolja. Az *o* > *u* > *ú* azért sem lehetséges, mert a feltételezett zártabbá válás a XV—XVI. sz. óta mutatható ki (GOMBOCZ i. m. 12, 23; BÁRCZI, Htört. 98), míg a rövid magánhangzók megnyúlása a XIV. sz. második felében zajlik le (BÁRCZI, Htört. 54—72).

Amennyiben azt tételezzük föl, hogy az olasz *o* hangot a magyarban *ou* diftongus helyettesítette, majd a XII. sz. végétől kezdve *ou* > *ó* záródás követte, az *ó* > *ú* továbbra is megmagyarázhatatlan, vö. *Dózsa* tulajdonnevünket, amelyben — ha az etimológia helyes — *au* > *ou* > *ó* zajlott le, a záródás azonban tovább nem folytatódott (EtSz. I, 1396).

Hangtörténeti és történeti okokból *dús* szavunk közvetlen átadója tehát nem lehet a velencei olasz dialektus. Az eddig elmondottak alapján mássalhangzóra végződő jövevényszóra kell gondolnunk, amely nem lehet a friauli *dós* [do : s] sem (G. A. PIRONA,

E. CARLETTI, G. B. CORGNALI, *Il nuovo Pirona. Vocabolario friulano*. Udine, 1935. 267). A megmagyarázhatatlan /o/ > /u:/ változás miatt nem jöhet szóba a szlovén *dôž* sem (ESSJ. I, 109; SSKJ. I, 484).

Minden jel arra mutat, hogy nyelvünkbe a hv. *dûž* 1. 'velencei doge'; 2. '(ált.) előljáró, főnök' (HASz. II, 908) került be. *Zs* /ʒ/ fonémája minden nehézség nélkül be tudott illeszkedni a magyar mássalhangzók rendszerébe: a zöngés mássalhangzók előtt álló /ʃ/ fonéma realizációja mind szó-, mind mondatfonetikai szinten a XI. századtól bizonyítottan *zs*. Egyebek között ez a kötött fonetikai megvalósulás volt az alapja a *zs* hang fonémává válásának (KNIEZSA: MNy. XXIX, 156–7; KÁLMÁN: MNy. LXI, 393–4).

Az *u* az átvétel idején a magyarban már meglévő *ú*-t tartalmazó egyszótagú főnevek analógiájára nyúlhatott meg, vö. *húgy, kút, lúd, úr, út*, és val. *hús, húr*; legkorábban a XIII. században vagy utána.

A horvátban 1253 óta adatolható *dûž* [duʒ] a vel. ol. *doge* átvétele, és a XVIII. sz.-ig volt holt használatos. Népes szóbokornak is az alapját képezi, vö. *dûžd* (a XIV. századtól napjainkig) 1. 'velencei dózse' 2. '(ált.) előljáró, főnök'; *duždica* (XIV. sz.) 'a dózse felesége', *duždevac* (XVIII. sz.) 'a dózse zászlaja', majd későbbi *dužd* (XVII. sz.) 'ua., mint a *dûž*', *duždevica* (a XVIII. századtól) 'a dózse felesége' (SKOK, EtRj. I, 463; HASz. II, 908, 910, 911; vö. MAŽURANIĆ, Prinosi 289).

A vel. *doge* > hv. > *dûž* magyarázata nem ütközik semmiféle nehézségbe, a végbement változások azonos típusú fejlemények sorába illeszkednek. A horvátszerb etimológiai szótár anyagának a vizsgálatából kiderül, hogy elsősorban ol. nyílt *o* > hv. *o* /o/ > /o/, kisebb számban *o* > *u* /o/ > /u/, illetve zárt *o* > hv. *u* /o/ > /u/ azokban az olasz kétszótagú, az első szótagjukon hangsúlyos szavakban zajlik le, amelyek a horvátba kerülésükkor a morfológiai kényszer miatt egyszótagúakká válnak: *bot* < *bòtto* (SKOK, EtRj. I, 193; D. DURANTE, GF. TURATO, *Dizionario etimologico veneto italiano*, Padova, 1975. 47, a továbbiakban DEVI.), *còt* < ol. *ciotto*, ven., vel. *zòt, zòto* (SKOK; EtRj. I, 272; DEVI. 667; BOERIO, *DizVen.* 822), *gòc* < *còzza* (SKOK, EtRj. II, 219), *kròk* < ol. *cròcco* (uo. 208), *dot* < ol. *dòte*, ven. *dòta* (uo. I, 427–8; DEVI. 152), *flòk* < ol. *flòcco*, ven. *flòco, flòco* (SKOK, EtRj. I, 522; E. ROSAMANI, *Vocabolario marinaresco giuliano-dalmata*. Firenze, 1975. 70), *fòlj, fój, fój* < ol. *fòglio*, ven. *fojo* (SKOK, EtRj. I, 523; DEVI. 176), *gòb* < ol. *gòbbo* (SKOK, EtRj. I, 596), *gròp* < ol. *gròppo*, ven. *gròpo* (uo. 624; DEVI. 216; Boerio, *DizVen.* 318), *got* < ol. *gòtto*, vel., ven. *gòto* (SKOK, EtRj. I, 596; BOERIO, *DizVen.* 312; DEVI. 209), *mòc* < ol. *mòzzo* (SKOK, EtRj. II, 446), *mod* < ol. *mòdo* (uo. 447–8), *pòr* < ol. *pòrro*, ven. *pòro* (uo. III, 11; DEVI. 393), *sfolj, sfoj* < vel. *sfogio*, vö. ven. *sfòjo, sfòglio* (SKOK, EtRj. III, 227–8; DEVI. 510; BATTISTI–ALESSIO *DizEtIt.* V, 3477), *lòlj, ljuj, ljuj* < ol. *lòglio* (SKOK, EtRj. II, 330), vö. ven. *lòjo, lògio* (DEVI. 264), *gùc* < val. *bragoc* < vel. *bragòsso* (SKOK, EtRj. I, 628–9, 197; DEVI. 49), *bùl* < ol. *bòllo*, vö. vel. *bólo* (SKOK, EtRj. I, 185–6; BOERIO, *DizVen.* 88). Problémásnak és a tendencia alól kivételnek tűnhet a *èdk* < ol. *cideco*, vel. *zóc, vö. ven. zóca, zóco* (SKOK, EtRj. I, 335–6; DEVI. 665), ám valószínűbb, hogy itt az olasz alak átvételére került sor (bizonyíték erre a szókezdő *č* is), illetve a horvát alakok kialakulásában a nyílt *o*-t tartalmazó dialektális alakok is közrejátszhattak (a venetói dialektusok gyakori /o ~ /o/, /e/ ~ /e/ váltakozásaira l. DEVI. XI). A horvát *bùs* < vel. *bóssó* (SKOK, EtRj. I, 243), de lehet *busso* is (BOERIO, *DizVen.* 93), *puls* < val. lat. *pulsu*, dalmát közvetítéssel (SKOK, EtRj. 3, 74), *čunj, čunj*, inkább vel., ven. *cugno*, mintsem *zono* (BOERIO, *DizVen.* 212; DEVI. 127; SKOK, EtRj. I, 280–1).

Ezt a megállapítást alátámasztják azoknak a részben vagy teljesen a XVI. században élt, tulajdonképpen kétnyelvű dalmáciai íróknak a műveiben fellelhető szavak is, amelyek hiányoznak a horvátszerb etimológiai szótárból: *don* < ol. *dòn*, ven. *dòn* (J. HYRKKÄNEN, *Der lexikalische Einfluss des Italienische auf das Kroatische des 16.*

Jahrhunderts. Helsinki, 1973. 167–8, a továbbiakban LexEinfl.), *gof* < ol. *gòffo*, ven. *gòfo* (i. m. 221), *mor* < ol. *mòro*, ven. *mòro* (i. m. 349), *skolj*, *skolj* < ol. *scògljo* (i. m. 503), vö. triezsti *scòjo*, ven. *scògio* (EV. 159), ill. *son* < ol. *sudno*, *sòno*, ven. *son* (LexEinfl. 479), de isztriai *sòn*, vel. *són* (EV. 17; BOERIO, DizVen. 672), *spoz* < ol. *spòso*, trentói *spòs* (LexEinfl. 487), vö. vel. *spòso* (BOERIO, DizVen. 695). Az utolsó példa annál a Marin Držićnél (Marino Darsa) fordul elő, aki hosszú időt töltött Itáliában, és olaszul is nagyon jól tudott. Ebből arra lehet következtetni, hogy nála az ol. /o/ > hv. /o/ hatott, és nem a vel. /o/ > hv. /o/.

Az ol. *z* > hv. *zs* /z/ /j/ alakulására vö. vel. ol. *biso* > hv. *bíž* (SKOK, EtRj. I, 164–5), *vaso* > *váz* (uo. III, 568), a /dz/z/ > /j/-re *piezo* > *pjež* (SKOK, EtRj. II, 672). A /z/ > /j/ további szóvégi helyzetére l. még *arež* < *làrise* (uo. I, 58), *arniž* < *arnese* (uo. I, 62), *kàlež* < *calise* (uo. II, 20), *kàmiž* < ol. *camice* (uo. II, 27–8), vel. *camisa* (BOERIO, DizVen. 122), *kòrniž* < *cornise* (SKOK, EtRj. II, 157), *salež*, *sàliž*, *sàliž salž*, *salž*, < *salizo* (uo. III, 195), /dz/ > /j/ *bàstāž* < *bastazo* (uo. I, 117).

A *zs* > *s* zöngétlenedés magyarázatául SIMONYI az *s* végű melléknevek analógiás (Nyr. XXIX, 50), a TESz. pedig a toldalékok zöngétlen kezdő mássalhangzójának a hatását említi (TESz. I, 692). Az utóbbi álláspont kétségtelenül igaz, de a véleményem szerint sokkal nagyobb hatású volt, hogy a főnevet melléknévként kezdték el használni. Ily módon a *dúzs*-t zöngés/zöngétlen mássalhangzókkal kezdődő szavak követték megszámlálhatatlanul sok esetben, amelyek hasonítják az előttük álló mássalhangzót. A lehetséges hasonulások számát az is növelte, hogy sok dunántúli nyelvújásunkban a köznyelvi hasonulásban résztvevő hangpárok mellett — *p : b*, *t : d*, *k : g*, *ty : gy*, *sz : z*, *s : zs*, *c : dz*, illetve az *f* — hat a *v* (IMRE SAMU, A mai magyar nyelvújások rendszere. Bp., 1971. 262–4, 334, 335–6, 339–40, 341–2), egyes helyeken és helyzetben az *m* is (HORGHER ANTAL, A magyar nyelvújások. Bp., 1943. 99). A *dúzs* *zs*-je így a mondatfonetikai helyzettől függően hol *zs*-nek, hol *s*-nek hallatszott. Amikor végleg melléknevesült, a többi *s* végű melléknévhez hasonlóan szünet és magánhangzó előtt az eredeti *zs* helyére *s* fonéma lépett.

Úgy vélem, hogy a felsorakoztatott megjegyzésekből és érvekből bizonyítottnak lehet elfogadni, hogy *dús* melléknévünk közvetlen átvétel a horvátból, nem pedig a velencei olaszból: nyelvünkben tehát h o r v á t eredetű jövevényszónak tekintendő. A kölcsönzések vizsgálatánál ugyanis mindig azt a nyelvet szokás átadónak tekinteni, amelyből az adott szó közvetlenül átkerül. A végső eredet természetesen velencei, de ez már areális nyelvészeti kérdés. A *doge*, mint utaltam rá, közvetlen átvétellel is bekerült a magyarba l. *dózse*. Közvetlen átvételnek látszik a *dosa* is. Ennek bizonyítása cikkemnek nem volt tárgya.

Amennyiben ez a feltevés beigazolódik, akkor ugyanannak a szónak kétszeres átvételéről beszélhetünk.

VIG ISTVÁN

É L Ő N Y E L V

Névgyakorisági vizsgálatok Nyíregyházán és vonzásokörzetében

Ahhoz a munkához, amelynek egy kis részletét mutatjuk be, 1986-ban kezdtünk hozzá (l. a következő közleményt is MIZSER LAJOSTÓL). A célunk akkor kettős volt. Az egyik: el kell kezdenünk egy olyan keresztnévvizsgálatot, amely rávilágíthat azokra a változásokra, amelyeknek szűkebb—tágabb környezetünkben naponta tanúi vagyunk, hogy tudniillik egyre gyakrabban tűnnek fel ritkán hallott keresztnévek. A másik, hogy összegyűjtve a megyében létező vezetékneveket, megteremtsük az alapját egy országos vezetéknevtárnak, ami egyébként több országban régesrég létezik.

Néhány szót a gyűjtésről: Először úgy gondoltuk, hogy a népességnyilvántartás megyei irányítóihoz fordulunk segítségért. Csakhamar látnunk kellett, hogy ez az út igen nehezen és csak lépésben haladva járható: a népességnyilvántartás adatai nem szolgáltatathatók ki, mert ezzel sérteneink az állampolgár személyi jogát. Megyei nyilvántartás egyébként sincs. A Központi Statisztikai Hivatal megyei képviselete segített volna, de akkora összegért, hogy erre nem is gondolhattunk. Így jutottunk arra az elhatározásra, hogy a megye általános iskoláihoz fordulunk. Igaz, a tanulói névjegyzékek csak rész-eredményt tudnak adni, de a keresztnévek legalább életkorhoz kötöttek, azaz tudjuk, hogy az adatközlés pillanatában viselőik 6—14 éves gyerekek voltak. Így tehát a keresztnéveket életkor szerinti metszetben vizsgálhattuk.

A következőkben arról kívánok szólni, hogy Nyíregyházán és vonzásokörzetében melyek a leggyakrabban előforduló nevek a 6—14 éves népesség körében; milyen azonosságok és milyen különbségek ismerhetők fel a fiúk és a lányok névadásában. — Szükségét láttuk, hogy egy meghatározott időszak névválasztási szokásaival összehasonlítsuk saját felmérésünk adatait. Erre a legalkalmasabbnak ÖRDÖG FERENC „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén” című könyvét találtuk. Igaz, az országnak éppen az ellenkező, a délnyugati részéről és apró falvas vidékekről valók az adatai, Nyíregyháza vonzásokörzetében pedig meglehetősen nagy települések vannak. Viszont a tízezren felüli névanyag, valamint a két gyűjtés közben eltelt 20 esztendő folytán jó lehetőség kínálkozott az összehasonlításra.

Ez a részlet 42 települést mutat be, összességében 15 549 fiú és 14 870 lány nevéet tartalmazza. Én magam csak a leggyakoribb nevekről szólok. Az első 15 férfinév sorrendje a következő:

1. <i>László</i>	1 123	7,22
2. <i>Zoltán</i>	998	6,44
3. <i>Attila</i>	951	6,11
4. <i>István</i>	914	5,87
5. <i>Zsolt</i>	855	5,49
6. <i>Sándor</i>	852	5,47
7. <i>János</i>	810	5,20
8. <i>József</i>	805	5,17
9. <i>Gábor</i>	753	4,84
10. <i>Tamás</i>	715	4,59
11. <i>Csaba</i>	664	4,27
12. <i>Róbert</i>	601	3,86
13. <i>Tibor</i>	593	3,81
14. <i>Ferenc</i>	449	2,88
15. <i>András</i>	439	2,82
Összesen:		74,04

A 15 leggyakoribb női név a következő:

1. <i>Mónika</i>	690	4,84
2. <i>Krisztina</i>	641	4,31
3. <i>Andrea</i>	616	4,14
4. <i>Katalin</i>	547	3,67
5. <i>Éva</i>	540	3,63
6. <i>Ágnes</i>	531	3,57
7. <i>Tímea</i>	519	3,49
8. <i>Anita</i>	498	3,34
9. <i>Szilvia</i>	469	3,15
10. <i>Erika</i>	456	3,06
11. <i>Ildikó</i>	441	2,96
12. <i>Mária</i>	404	2,71
13. <i>Zsuzsanna</i>	355	2,38
14. <i>Tünde</i>	349	2,34
15. <i>Beáta</i>	346	2,32
Összesen:		49,91

Az első, ami szemünkbe tűnhet azonnal, hogy bár az említett területen 160 férfi és 267 női keresztnévet találtunk, a leggyakoribb 15 nevet a megnevezetteknek igen nagy száma viseli: a fiúk háromnegyed része, a lányoknak is a fele. A 15 férfinév az összes talált névnek mindössze a 9,3%-a, a 15 női név pedig mindössze 5,6%-a. Ezek az arányok jórészt megegyeznek Ördög Ferenc göcseji és hetési vizsgálataival, pusztán a 15 leggyakoribb női név használati gyakorisága tér el jelentősen: ott ez éppúgy a 75% közelében mozgott, mint a férfiak esetében. Ezzel szemben vizsgálatunk most azt igazolta, hogy a névadásban a női nevek tekintetében az első 15 név részesedése még az 50%-ot sem éri el.

Milyen változásokat látunk a korábbi névgyakorisági vizsgálatokhoz képest? A korábban leggyakrabban használt férfinevek közül nem szerepel az első 15 név között a *Lajos*, a *Gyula*, a *Károly*, az *Imre*, a *Jenő*, a *György* és a *Pál*. (Lásd ÖRDÖG fent említett 1966-os felmérését.) Ehelyett viszont igen gyakori név lett az *Attila*, a *Zsolt*, a *Gábor*, a *Tamás*, a *Csaba*, a *Róbert* és az *András*. A sorrend is több különbséget mutat. A *László* nagy előnnyel vezet, bár lehet, hogy ez csak lokális jelenség. Az azonban már biztosan nem, hogy a *Zoltán* név a 2. helyen, az *Attila* pedig a 3. helyen áll. Figyelmet érdemel az is, hogy a 15 névből 13 a 42 település közül legalább 40-ben megtalálható, 5 név pedig valamennyiben.

A női nevek, ha lehet, még érdekesebb képet mutatnak. Az egyes nevek előfordulási gyakorisága tekintetében jóval kisebbek a különbségek, mint a férfinevek esetében. A leggyakrabban előforduló férfinév, a *László* jelenléte az összes név között 7,22%-os, ezzel szemben az első helyen álló *Mónika* nevet a megnevezetteknek mindössze 4,84%-a viseli. Az első 8 férfinév részesedése egyenként meghaladja az 5%-ot, s csak a 9. a *Gábor* gyakorisága egyezik meg a legtöbbször előforduló női név, a *Mónika* gyakoriságával.

A korábban hagyományosan gyakori női nevek közül alig maradt néhány a gyakorisági listán. ÖRDÖG gyűjtésében még a *Mária* éppúgy az élen állt, mint évszázadokkal korábban. Jelenleg a 12. helyen áll. A 20 évvel korábbi vizsgálatban szereplő leggyakoribb 15 női név közül jelen felmérésünkben is megtalálható a *Katalin*, a *Zsuzsanna* és az *Éva*. A *Katalin* és a *Zsuzsanna* megközelítőleg tartja korábbi pozícióját (a *Katalin* Ördögnél 7. volt, most a 4., a *Zsuzsanna* a 13. helyen állt, ott van most is); ezzel szemben az *Éva* név gyakorisága emelkedő tendenciát mutat: a 15. helyről az 5. helyre került. Érdekes,

hogy egyetlen olyan női névvel sem találkoztunk, amelyik mind a 42 településen előfordult volna. 6 név hiányzik egy-egy településről, további 3 pedig 2 helyről.

Láttuk, az említett hagyományos neveken kívül a leggyakoribb a *Mónika, Krisztina, Andrea, Ágnes, Tímea, Anita, Szilvia, Erika, Ildikó, Tünde* és a *Beáta*. Figyelemre méltó, hogy ÖRDÖG FERENCnél ezek a nevek nem szerepelnek a 16–33. helyek egyikén sem.

Végső soron tehát az állapítható meg, hogy az utóbbi húsz évben a névválasztási szokások igen nagyot változtak. Egynéhány tendencia ugyan éppúgy felismerhető, mint korábban. A fiúgyermekeket szülei sokkal szerényebb névanyag alapján nevezik el, mint a lányokat. Ebből következik, hogy a leggyakoribb férfinevekre jutó terhelés nagyobb, mint a női nevek esetében. A korábbiakhoz képest nagy változás következett be a névadási szokásokban, húsz év alatt nagyobb, mint korábban évszázadok alatt. Különösen igaz ez a női nevekre, melyek között a leggyakrabban használt nevek csaknem teljesen kicserélődtek.

ÁDÁM IMRE

Igen ritka nevek Kisvárdá és vonzaskörzetének területén

A megyében csaknem 80 000 1973–1981 között született tanuló keresztnéveit vizsgáltuk vonzaskörzetekre és Nyíregyházára lebontva. Minden egyes helységről vannak kimutatásaink. Eddig a nyíregyházi, a nyírbátori és a kisvárdai vonzaskörzet (a továbbiakban vk.) anyaga van összesítve. Elsősorban mennyiségi vizsgálatokat készítettünk.

LADÓ JÁNOS „Magyar utónévkönyv”-ében 932 férfi- és 895 női név áll rendelkezésre (azaz ezek külön engedély nélkül is anyakönyvezhetők). Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 230 férfi- és 349 női nevet gyűjtöttünk össze. Ha ebből levonjuk azokat a neveket, amelyek nem szerepelnek a MU.-ben (12 férfi-, 27 női név), mivel külön engedély alapján adták őket, annyit jelent, hogy a MU. anyaga csaknem 70%-ban felhasználatlan. A nevek eloszlása sem egyenletes. Vannak tehát igen gyakori nevek, miként ezekről ÁDÁM IMRE beszámolt, s csak azt tenném hozzá, hogy a kisvárdai és a nyírbátori vk.-ben is hasonló a helyzet, legfeljebb a nevek sorrendje változhat. Ez annyit is jelent, hogy egyes nevek megterheltsége igen magas, másoké viszont igen alacsony. A ritka név megterheltsége 0,01% alatt van, azaz maximálisan 8 személy viseli. Ezeknek a neveknek a száma meglehetősen magas: 69 férfi-, illetve 116 női névről van szó. Általában a városokban adnak ilyen neveket: Nyíregyháza, Kisvárdá, Nyírbátor, Mátészalka a sorrend. A községek közül Nyírbélteken, Tuzséren kedvelik ezeket a neveket.

Kisvárdá és vk.-ének területéről 11 802 tanuló adatai vannak meg: ebből fiú 6 157, lány 5 645. 309-féle keresztnév fordul elő, ebből 119 férfi-, 190 pedig női név — azaz egy férfinevet 51,73%, női nevet 29,71% személy visel. Ha azonban azt vesszük figyelembe, hogy a 100-nál több névviselő esetében mi az arány, egészen más a helyzet: a fiúknál 22 nevet visel a tanulók 64,58%-a, a lányoknál 18 nevet 79,94%. Ez annyit is jelent, hogy a divatos nevet viselők száma igen magas, a közepes, de különösen a ritka és igen ritka nevek száma viszont nagy, de a névviselők száma csekély. A vk.-ben 30 férfi-nevet csak 1-1 fiú visel, 59 női nevet 1-1 kislány.

Igen ritka névnek minősítem azt, amely egy bizonyos területnek csak egyetlen helységében fordul elő: azaz egy helységben csak egy (néha kettő) névviselő van. Így az igen ritka név vitatható kategória, mivel más területekre nem biztos, hogy ez jellemző (ott tartozhat pl. a közepesen megterhelt nevek közé is). Ám vannak olyan neveink is, amelyeket az egész megyében csak egy személy visel. Nézzünk néhány példát! Az *Eleni*, a *Mendi*, az *Udó* csak Nyíregyházán, a *Donna* csak Vásárosnaményban, a *Rosemarie*

csak Kállósemenjében, a *Rodica* csak Mátészalkán, a *Piona* csak Ófehértón, a *Ronny* csak Penészleken, a *Dirk* csak Nyírbéteken fordul elő stb.

Kisvárdai és vk.-ének területén a fiúk 35,29%-a, a lányok 30,50%-a visel egyedi nevet (ezt a neveket, nem pedig a névviselőik számát figyelembe véve számoltam ki). A 33 helység közül Benk, Berkesz, Eperjeske, Fényeslitke, Jéke, Kékcse, Laskod, Nyírlövő, Pap, Petneháza, Szabolcsveresmart, Tizsaszentmárton és Újkenéz helységeiben nincs ilyen típusú név. A többiben a következő a helyzet: Kisvárdai: 11 + 16, Ajak: 1 + 2, Anarcs: 0 + 1, Dombrád: 4 + 2, Döge: 1 + 1, Gégény: 1 + 1, Gyulaháza: 1 + 0, Jéke: 1 + 0, Komoró: 1 + 0, Mándok: 2 + 5, Mezőladány: 0 + 3, Nyírkarász: 0 + 1, Nyírtass: 1 + 3, Pátróha: 1 + 2, Rétközberencs: 0 + 2, Szabolcsbáka: 0 + 1, Tizsabezdéd: 1 + 2, Tizsakanyár: 0 + 2, Tornyospálca: 0 + 2, Tuzsér: 5 + 7, Záhony: 3 + 7.

Csak ezen a területen 12 olyan férfinév található, amely a megye más helységeiben nem fordul elő: *Atilla, Benedek, Björn, Gojko, Herold, Hunor, Kolos, Leon, Misael, Nadim, Timót, Vazul*. A hasonló női nevek száma 18: *Arabella, Daniella, Denise, Dolóresz, Edda, Édua, Felicia, Gyopárka, Izabell, Jana, Julietta, Korinna, Melina, Nárcisz, Oxána, Sina, Susanne, Szerén*.

Miért is választanak igen ritka nevet a szülők? Több oka is lehet. Ezek közül csak néhányat említék:

1. Az adott helység gyakori vezetékneveit ellensúlyozzák az igen ritka keresztnévvel. Ez faluhelyen a ragadványnevek kihalásához vezet(het), illetőleg megakadályozhatja az iskolai ragadványnevek kialakulását is. A keresztnév így önmagában is identifikál, a mindennapi beszédben a vezetéknevet is feleslegessé teszi. Lássuk az adatokat helységenként: Kisvárdai: *Bartus Patrícia, Bodnár Julietta, Bodor Atilla, Kovács Mirjam, Laczkó Arabella, Lippai Hunor, Orosz Felicia, Sipos Flórián, Szanyi René, Szilágyi Gyopárka, Takács Ede, Vastagh Zsombor*. Anarcs: *Éles Titanilla*. Dombrád: *Együd Médea, Fábrián Kolos*. Mándok: *Kocsis Elza*. Mezőladány: *Bakó Dorina*. Pátróha: *Takács Heléna*. Rétközberencs: *Papp Liza, Tóth Kitti*. Tizsabezdéd: *Makkai Gyöngyike, Szabó Petronella*. Tornyospálca: *Tóth Liliána*. Tuzsér: *Juhász Erik, Koszta Lujza*. Záhony: *Németh Szilveszter, Szabó Melina, Takács Vivien*. Van öt alliteráló nevünk is: *Dajka Daniella* (Nyírkarász), *Dallos Dolóresz* (Záhony), *Kertész Klementina* (Kisvárdai), *Kiss Kármén* (Ajak), *Németh Nárcisz* (Záhony). Kissé különös, hogy a megyeszerte leggyakoribb vezetéknev — a *Nagy* — itt nem vonzott igen ritka nevet.

2. Nem magyar állampolgárságú szülő(k) gyermeke (csehszlovák, francia, görög, jugoszláv, libanoni, NDK-beli): *Gojko, Nadim*, illetve *Alina, Denise, Elizabet, Izabell, Jana, Olimpia, Sina, Susanne*.

3. A cigányság kedveli a ritka, illetve az igen ritka vagy szokatlan neveket nemcsak itt, hanem a megye más részén is. A vk.-ben a következőkről sikerült megállapítanom, hogy a névviselő cigány: *Adolf, Alfonz, Herold, Lénárd, Leon, Vince*, illetve *Bea, Ella, Helga, Hilda, Karola, Korinna, Marcella, Sára, Szerén, Szimonetta, Tilda*. A ritka névadásának nyilvánvalóan lélektani és nem műveltségi okai vannak. Az például teljesen kizárt, hogy a *Korinna* nevet egy Kr. e. VI. században élt költőnről vagy Ovidius egyik hősnőjéről (Amores) vagy a XVII–XVIII. századi angol szerelmi líra egyik alakjáról vagy Mme. de Staël: „*Corinne ou l'Italie*” című regényéről avagy Rossini: „*A reimsi utazás*” című operájának egyik szereplőjéről kapta volt egy záhonyi cigánylány. Azt hiszem — de ezt még bizonyítani is kell —, hogy a cigányok névválasztásában van a legtöbb ad hoc jelleg.

4. Lehet családi hagyomány alapján adott név, mivel apját vagy anyját hívták így. A következők tartoznak ide: *Alajos, Ambrus, Kristóf, Lőrinc*, illetve *Amália, Aurélia, Flóra, Johanna, Stefánia*.

5. Az idegen (esetleg annak hitt) vezetéknev ellensúlyozása kizárólagosan Magyarországon keletkezett és használatos keresztnévvel: *Osobán Édua* (Nyírtass), *Hanyu Angyalka* (Nyírtass), *Tripsó Hanga* (Kisvárdá), *Vágner Imola* (Szabolesbáka).

6. Vallási okból adott nevek: *Béni* (református), *Gedeon* (református), *Misael* (jehovista), *Timót* (görög katolikus).

7. Egyéb indíték alapján adott nevek: *Björn*: Björn Borg svéd teniszező tiszteletére adott név, *Apollónia*: Kovács Apollónia nótáénekes tiszteletére adott név (egyébként a kislányt is így hívják), *Edda*: egy azonos nevű miskolci könnyűzenei együttes tiszteletére adott, s végül *Szilveszter*, mert december 31-én született a gyermek.

8. Fel nem derített indítékok alapján adott nevek. Az indítékokra a következő válaszokat kaptam: „mert tetszett”, „nem is tudom”, „X. Y. ajánlotta”, „olvastam valahol”, „a tévében láttam” stb. A következő nevek tartoznak ide: *Bence*, *Flórián*, *Konrád*, *Lóránd*, *Olivér*, *Renátó*, *Vazul*, illetve *Lili*, *Marica*, *Oxána*, *Panna*, *Petra*.

Végezetül azokról a nevekről beszélek, amelyek nem szerepelnek a MU.-ben. Férfinevek: *Björn*: svéd eredetű, jelentése: medve. Nyugat- és Közép-Európában a svéd és a norvég élsportolók tették ismertté. *Gojkó*: szerb eredetű név, a szülők is szerb nemzetiségűnek vallják magukat, bár vezetéknevüket magyar ortográfiával írják: *Szrdity*. A *Gojkó* a *Gojmir* vagy a *Gojislav* nevek rövidült és kicsinyítő képzős alakja. Megjegyzem, hogy Jugoszláviában korlátlan számban anyakönyvezhető a becenév is. *Misael*: közvetlen átvétel az Ószövetségből a Károli-biblia valamelyik XX. századi kiadásából. Mózes 2. és 3. könyvében szereplő személy: Mózes és Áron unokatestvére. *Nadim*: arab eredetű név, jelentése: költő. Libanoni állampolgárságú apa gyermeke viseli. *René*: a francia *René* átvétele. Ez nem más, mint a latin *Renatus* név francia alakja. Női nevek: *Denise*: francia eredetű, a magyarban a megfelelője a *Döniz*. A *Denis* (azaz *Dénes*) nőiesített alakja. Nem magyar állampolgárságú szülők gyermeke kapta. *Elizabet*: az *Erzsébet* név nyugat-európai alakja, esetünkben német. Mivel csak az anya idegen állampolgár, a magyar ejtésnek megfelelő íráskép került az anyakönyvbe. Megjegyzem, hogy ez a név előfordul még a fehérgyarmati és a mátészalkai vk.-ben is. *Izabell*: a francia anya kérésére engedélyezték, igaz, *Izabel* formában, de anyakönyvi elírás történt. *Jana*: a *Jan* férfinév több szláv nyelvben meglévő nőiesített alakja. Talán az újabb utónévkönyvbe be lehetne venni, hiszen semmivel sem rosszabb, mint a *Johanna*. *Nikolett*: a francia *Nicole* továbbképzése. Algériai francia anya kérésére adott név, s a magyar ejtésnek megfelelően anyakönyvezték. *Sina*, ejtve: *Szina*. A német *Rosina* rövidült alakja. Az anyakönyvezés az NDK-ban történt, s az eredeti forma a hazaköltözés után is megmaradt. *Susanne*, ejtve: *Szuzanne*: a magyar *Zsuzsanna* német alakja. Szintén az NDK-ban anyakönyvezték. *Szerén*: anyakönyvi hibából keletkezett, alighanem analógiás hatásra (pl. *Amál*, *Hajnal*, *Ilon*, *Veron* stb.).

Egy terület keresztneveinek a vizsgálata két tényezőn alapszik: kvalitatív és kvantitatív tényezőkön. A valóságnak megfelelő adatokat csakis abban az esetben kapnánk, ha 100%-osan elvégeznénk mind a kettőt. Így a munkálatok különböző mértékben megközelíthetik a valóságot, de el nem érhetik. A névadást, a névválasztást számos tényező befolyásolja. Mindkettőnk dolgozata csak néhányval foglalkozott. Munkánkat természetesen folytatjuk, s az elért eredményeket publikálni is fogjuk.

MIZSER LAJOS

SZEMLE

A nyelvészetről — egyes szám első személyben

Szerkesztette SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1991. 270 l.

I. Az ismertetendő kötet műfajában is új forrás a magyar nyelvtudomány-történet számára, minthogy elsőként tartalmaz szerzői önarcképeket. Mintája a B. H. DAVIS és R. O' CAIN szerkesztette „First Person Singular” (Amsterdam, 1980.) volt. A hazai szakirodalomban az I. GALLASY MAGDOLNA szerkesztésében 1976-ban megjelent, „Vita a nyelvtudomány jövőjéről” (1972.) című összeállítás (NytudDolg. 21. sz.) tekinthető műfajilag hozzá közel állónak, ebben azonban nem saját pályájukról nyilatkoznak a megkérdezettek. A szerkesztők tudomásom szerint mintegy hatvan magyar nyelvészhez fordultak kérdéseikkel, amelyek a nyelvesszé válás okait-módjait, a kérdezettek nyelvészeti nézetei kialakulásának és változásának mikéntjét, a nagy egyéniségek szerepét, az irányzatoknak a magyar nyelvészetre gyakorolt hatását, sőt a nyelvész nyelvészégeknek egyéniségjegeit tudakolták. Mivel a megkérdezettek listáját nem ismerem, a személyválogatáshoz nem tudok hozzászólni. A harminc választ adó közül nyolc él külföldön, de mindegyikük benne él többé-kevésbé a magyar nyelvészetben is, illetőleg kapcsolatot tart azzal (Fónagy Iván, Hetzron Róbert, Kerék András, Makkai Ádám, Moravcsik Edit, Penavin Olga, Petőfi S. János, Rédei Károly). A harminc nyelvész zöme (a nem említettek: Bakos Ferenc, Deme László, Elekfi László, Fülel-Szántó Endre, Hajdú Péter, Herman József, Hexendorf Edit, †Imre Samu, Kálmán Béla, Károly Sándor, Kiefer Ferenc, Kiss Lajos, Kovalovszky Miklós, Lakó György, B. Lőrinczy Éva, Molnár Ilona, Papp Ferenc, Péter Mihály, Rácz Endre, Róna-Tas András, Szathmári István, Vértes Edit) az idősebb korosztályhoz tartozik, a középnemzedéket sajnálatos módon magyarországiak nem, csupán Észak-Amerikában élők képviselik. Minthogy a szerkesztők megkeresésére a kérdezetteknek csak körülbelül a fele válaszolt, aligha lenne jogos a szerkesztőkön számon kérni bizonyos aránytalanságokat (Nyugat-Európa gyengén van képviselve, a hazai középnemzedék egyáltalán nincs, germanistával nem találkozunk, vezető nyelvészegyeniségek hiányoznak), ezek ugyanis zömmel bizonyosan a választ nem adás következményei. Emiatt azonban — bár az összeállítás informatív értéke vitathatatlan — a kötet reprezentativitása kívánnivalókat hagy maga után.

Rendhagyó kötetről van szó, a szokott módon nem is ismertethető. Csak arra vállalkozhatom, hogy az olvasásakor fölmerült gondolatok egy részét megfogalmazom. Magam is azok közé tartozom, akik a kötetben áttekintett korszaknak csupán az utolsó részét ismerik belülről. Ez előny, mert bizonyos elfogultságoknak és kötöttségeknek nem vagyok rabja. Hátrány viszont, mert számos tény nem ismerek, s így bizonyos összefüggések megítélésében könnyen tévedhetek.

2. A kötet érdekes és tanulságos, sőt izgalmas olvasmány. Izgalmassá a visszatekintésektől átfogott évtizedek s a tudományos önarcképek teszik. Tanulságai elsősorban tudománytörténetiek, de bőven sorjáznak benne személyiséglelektaniak is. A kötet a maga egységes kérdésekre adott sokféle válaszával egyfajta tükör, amely a magyar nyelvtudomány utóbbi évtizedeinek történetéről ad képet harminc nyelvész vallomásával. Bármennyire is szokatlan az effajta tudománytörténeti megközelítés, üdvözlendőnek tartom. Ahogy a tudománytörténet alakítói és elszenvedői az általuk átélt és általuk (tudományos és oktató tevékenységgel, valamint tudománypolitikai hatásokkal) befolyásolt időszakot látják, illetőleg láttatják, sokat elárul azon objektív folyamatokból, a

„tényleges” tudománytörténetből, amit akarva-akaratlanul szubjektív módon lát mind-egyikünk. Maradéktalanul egyetértek éppen ezért e címadással: „Szubjektív pályakép objektív elemekkel” (163). Ez akár az egész kötet lényegre tapintó alcíme is lehetett volna. A kötet érdekességét növeli, hogy a benne nyilatkozók a magyar nyelvtudománytörténetnek eddigi legforrongóbb korszakáról vallanak. Az az időszak ugyanis, amelyet a visszatekintések átfognak, Gombocz életének utolsó szakaszával kezdődik, s tart egészen 1990-ig. Azaz mind gazdasági-politikai-ideológiai, mind pedig szűkebb értelemben vett tudománytörténeti szempontból nagy horderejű, súlyos következményű évtizedeket takar (persze nemcsak a nyelvtudomány szempontjából). Éspedig korántsem átlagos igazságtalanságokkal, ideológiai indíttatású gánacoskodásokkal, nem kevés emberi szenvedéssel, amelyek ugyan nagyrészt a mindenkori politika számláját terhelik, de amelyek az emberi hatalomvágnak, rosszindulatnak, gyarlóságnak is következményei voltak. Emiatt hordoz az átlagosnál jóval több kényes kérdést e korszak (a politika túlon-túl beleszólt a tudományba), s aligha csodálkozhatunk, hogy éppen ezekre a kérdésekre viszonylag kevés vagy nem kielégítő válaszokat kapunk, illetőleg hogy zömükre nem is kapunk választ. Bizonyára ezzel függ össze, legalábbis egyrészt, hogy a megkérdezettek mintegy a fele nem nyilatkozott. Ugyanis valószínűleg olyasmiket is meg kellett volna írniuk, amivel elsősorban másokról (l. az alábbi BÁRCZI-idézetet) negatív tényeket kellett volna közölni. Mert ugyan politikai, főként pedig ideológiai okok ma ezt már aligha akadályozzák (ahogy ORSZÁGH LÁSZLÓT az 1980-as években: „úgy nem mondhatom el, ahogy volt, másképp meg minek mondjam”?, idézi KONTRA: VII), a személyi okok ma is nagy súllyal esnek latba. BÁRCZI például 1971-ben — a marrizmus kapcsán — így vélekedett: „Ma sem tartom helyesnek e kérdés bolygatását, elsősorban az exmarristák érdekében. E kérdést inkább hagyjuk a következő nemzedékek valamelyikére, amikor az érintett személyeket nem fogja már a bíráló munkájukban akadályozni s a tudományos együttműködést megzavarni, az esetleges szenvedélyek pedig már teljesen elülnek, történelemmé válnak” (MNy. LXVII, 260). Úgy látszik, még nem jött el ez az idő, hiszen például annak a hazai finnugrisztikát ért támadásnak a nyilvános megnevesítése (az akkori vádlók személyéhez kötése), amelyről KÁLMÁN BÉLA korábban is szólt (NyK. LXXIII, 362—3), e kötetben is szól (111; l. még LAKÓ: MNy. LXXXVII, 292), még nem aktuális. Mi sem természetesebb, hogy az időben közelebb álló események bizonyos titkainak a megfejtése még kevésbé az. Így van ez még akkor is, ha tudjuk, hogy amikor már időszerűvé válik a kérdések taglalása, akkor már nem lesznek tanúk, tehát a tudománytörténészek fantáziája jut szükségszerűen nagyobb szerephez. Dehát ez így volt s valószínűleg így lesz a jövőben is (vö. HERMAN: MNy. LXXXVII, 15). Hogy mégis szóba hoztam, az azért van, mert a mindenkori ifjabb nemzedék több mindent nem lát tisztán a megelőző évek tudománytörténetéből, ehhez több tényt kellene ismernie. A kötet egyik érdemét ezért látom abban, hogy főként az egyéni pályaképek megrajzolásával s a nyilatkozókat ért hatások megnevezésével fontos tudománytörténeti tényeket tesz hozzáférhetővé, olyanokat is a privát élettörténetből, melyeknek fontos szerepe volt az életművek alakításában. A szóban forgó évtizedek kuszaságainak távlati ismeretében is megfogalmazódik az emberben, hogy bizonyos dolgok meg nem tétele bizony érdem, erény is lehet. Ennek tekinthetjük egyebek között azt, hogy a nyelvészek jó része nem csatlakozott az éppen üdvözítő ideológiai és politikai kurzusok kritikátlanul készséges tudománybeli kiszolgálóihoz és percemberkéihez.

Bizonyára nem véletlen, hogy a kötet összeállítását azon nyelvész-nemzedék tagjai kezdeményezték, akik pályájukat az 1970-es évek után kezdték, akiknek számára mindaz nagyrészt történelem, amelyről a nyilatkozók mint személyes életútról számolnak be. Azt persze — a szerkesztőkkel együtt — „nem ítélni meg, hogy vajon e könyvben mindenki mindent úgy mond-e el, ahogyan volt” (VII), mert hiszen a (saját) múlt meg

szokott szépülni (241), az azonban bizonyos, hogy a harminc pályafutásnak s ezen keresztül a magyar nyelvtudomány utóbbi évtizedeinek a történetéhez sok fontos adatot kapunk. A válaszadók többsége a Nyelvtudományi Intézetben (illetőleg ott is) dolgozott és dolgozik, érthető hát, hogy az Intézet szerepéről, jónak és rossznak ítélt hatásáról, eljárásairól többen is szólnak (l. például 101, 115, 165). — A kérdések nem firtatták az életrajzot, ennek ellenére többen is részletekbe menő autobiográfiát adtak. Emiatt is — meg persze a többi kérdésre adott válaszok eltérő súlyozása, illetőleg a válaszok eltérő terjedelme miatt (a legrövidebb válasz másfél, a leghosszabb húsz oldalas) aránytalanságok jöttek létre. Magam a részletesebb életrajzokat azért tartom hasznosnak, mert a tudományos pályát nemcsak a nagy egyéniségek, a munkahelyi körülmények, a tudományos irányzatok alakítják, hanem a magánélet kisebb-nagyobb fordulói, adottságai is, s az utókor éppen ezekről nem szokott tudni (hadd utaljak például arra a titokra, amely Gombocz életének utolsó szakaszát övezi, l. KOVALOVSKY: MNyTK. 91. sz. 9).

A kérdések mögött — ha jól érzékelem — egy központi kérdés húzódik meg: hogyan látják, miként ítélik meg a megkérdezettek a hazai nyelvészet belső vonulatait. Az olvasónak itt már többször van hiányérzete. Többen is érintik a magyar nyelvtudományban körülbelül három évtizede hol hangosabban, hol halkabban jelentkező „hagyományos — modern” vita kérdéskörét. Úgy látom, hogy itt bizonyos fokig lélektani kérdésről van szó. Gondoljunk arra az eléggé általános emberi tapasztalatra, hogy ami új, ahhoz a jobbnak, értékesebbnek a reménye, illúziója is kötődik. Ezzel szemben ami ismert, annak — legalábbis részint — a korlátai is tudva vannak, ahhoz illúziók nem tapadnak már. A *régi, de jó* és az *új, de rossz* kifejezések is ezt igazolják (a *régi, de rossz*, illetőleg az *új, de jó* ellentételezés szokatlansága úgyszintén). Ebből a lélektani alaphelyzetből is következik a „hagyományos” kutatók egy részének defenzív magatartása s a „modernekek” egy részének többé-kevésbé túltengő önbizalma, olykor agresszivitása (a személyiségjegyek mindezeket föl is nagyíthatják). Jóval egyszerűbb volna a helyzet, ha a megítélés kizárólagos alapja a produktum maga volna. Az pedig, hogy mi jó, mi nem jó, illetőleg hogy mi még jobb, csak a gyakorlatban derülhet ki, s ki is szokott derülni; igaz, némelykor inkább utóbb, mint előbb. Az értékelő jelzőkből („provinciális”, „európai”, „maradi”, „haladó”: 17, színesebb, igényesebb nyelvészet: 50, talmi korszerűsködés, buzgó neofita hívek: 150; stb.) azt következtethetjük, hogy a korábbi éles szembenállás még nem a múlté (vö. például LAKÓ: MNy. LXXIII, 221). Mintha árnyékbokszolás folyna némelykor: ítéletek születnek a megítélt mű vagy tevékenység nem ismeretében, pengék villannak olykor a tárgy- és tényyszerű szakmai kritika helyett. A még meglévő göröcsök oldásához a régebbi és újabb tematikák és módszerek egymást kiegészítő, kiteljesítő szerepének az elismerésével kerülhetünk közelebb. Könnyű megjósolni, ha a követő nemzedékek nem élnek ezzel a lehetőséggel, abból a magyar nyelvtudományra nézve súlyos károk származnak.

Szóba kerül többször is az általános és a speciális magyar nyelvészet valóban igen fontos viszonya, s többnyire nem kielégítő minősítést kap. Sarkított vélemények itt is fölbukkannak. Az mindenesetre megnyugtató, hogy nemcsak a speciális magyar nyelvészet elméleti felkészültségét, tájékozottságát kifogásolják, hanem a magyar nyelv általános nyelvészeti lehetőségeinek a kiaknázatlanságát is szóba hozzák, sőt elvégzendő feladatként meg is fogalmazzák (62, 133). Ugyanis másokkal együtt magam is úgy látom, hogy a két ágazat között állandó körforgás szükséges, minthogy ez a feltétele egészséges fejlődésüknek. A nyelvtudomány egészére nézve csak a köztük levő harmónia hathat pozitívan (ahogy ezt korábban KÁROLY SÁNDOR megfogalmazta: ÁNyT. XIII, 277). Ehhez azonban az kell, hogy a más témákon, más szemlélettel és módszerrel dolgozó nyelvészek ne csak tolerálják egymást (ami valóban tudományetikai alapkövetelmény), hanem olvasva egymás munkáit az érintkezési pontokat keressék (211).

3. A kötet visszaemlékezéseiben — úgy tetszik — kevés szerephez jut a tudományos kritika mint a tudomány fejlődésének egyik feltétele. Talán közel járok az igazsághoz, amikor azt gondolom, ennek egyik fő oka megintcsak a körülményekben kereshető. Abban, hogy — különösen — agyonideologizált légkörben a tudományos kritika nemcsak arra irányul, amire irányulnia kellene, s ennek felidézését a főtebb említett megfontolások gátolták. — Érdemes összevetni az 1972-es vita anyagát (l. az I. GALLASY-féle kötetet) a mostani visszaemlékezésekkel. 1972-ben a nyelvtudomány jövőjéről nyilatkoztak többen is, akik a jelen kötetben erre az akkori jövőre most mint múltra tekintenek vissza, és pedig a következők: Elekfi László, Deme László, Hajdú Péter, Hexendorf Edit, Imre Samu, Rác Endre, Róna-Tas András. — A magyar nyelvtudomány-történet feldolgozói minden bizonnyal egybevetik majd azokat a visszaemlékezéseket, amelyek az e kötetben is képviselt szerzők tollából származnak, s amelyek különböző jubileumi alkalmakon, illetőleg kongresszusok, konferenciák — zömmel plenáris — előadásain hangzottak el (l. például HAJDÚ PÉTERnek „Eredmények — feladatok” című, a Nyelvtudományi Intézet megalapításának 25. évfordulóján tartott előadását: NyK. LXXVII, 317—26 vagy HERMAN JÓZSEFét, amely a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán hangzott el Budapesten: MNy. LXXXVII, 14—22). Az egybevetések többrendbeli tanulsággal járnak. — A kötet újabb bizonyosságát adja annak, hogy az Eötvös Collegiumnak kivételes szerepe volt a magyar nyelvtudomány-történetben nyelvészek sorának a nevelésével. Az Eötvös Collegium története elválaszthatatlan nagy magyar nyelvészek életétől, munkásságától (gondoljunk csak például Gomboczra, Bárczira, Paisra, Zsiraira). Talán a Collegium egykori légköréből is következett az ott nevelkedett nyelvészek nagy részét jellemző nyitottság, széleslátókörűség és erkölcsi tartás. — A visszaemlékezésekben leggyakrabban a következő, már elhunyt elődökre hivatkoznak (betűrendben közlöm az első nyolcat): Bárczi, Csúry, Gáldi, Gombocz, Kniezsa, Laziczius, Pais, Zsirai. Más szavakkal: ezeknek a hazai nyelvészeknek a hatása érezhető leginkább a nyilatkozók munkásságában. — A fiatalabb nemzedék tagjai számára feltűnő a korábbi nyelvészeti munkákra gyakran jellemző citatológia, a sokszor hangoztatott ideológiai elkötelezettség és elvhűség. A visszaemlékezések ezzel nem foglalkoznak. Számomra mindenesetre szimpatikus, hogy volt, aki nem hallgatta el, hogy nézeteinek alakulásába a marxizmus filozófiája is belejátszott (8), illetőleg hogy ő maga marxista lett (186). — Egy vélemény szerint „Magyarországon nem része az alapvető emberi jogoknak az eltérő nyelvészeti vélemény” (69). Ma (1991.) ez meglehetősen különösnek ható vélekedés, s fölveti a kérdést, vajon mely nyelvészeti vélemény(ek) tartoz(nak) ide.

4. A kötetben élesen polemizáló, sarkítottan fogalmazó s lírai hangvételő pályaképek éppúgy vannak, ahogy általánosításra törekvők s apró, lényegtelennek tetsző részletekbe menők. Ki-ki egyéniségének megfelelően: szókimondóbban vagy szelídebben, több vagy kevesebb (ön)kritikával, röviden vagy hosszán, humorral fűszerezve vagy anélkül, az elődök iránti több vagy kevesebb megbecsüléssel fogalmaz. Így valóság-hű a kötet. Mindegyik életút más, mindegyik pálya egyedi, de általános tanulságokkal jár. Az a szemlélet-, módszer- és tematikabeli sok-, de legalábbis többféleség, amelyet a kötet tükröz, kívánatos a nyelvtudományban, föltéve persze, hogy egyetlen módszer sem öncél, hogy egyetlen szemlélet sem tekinthető egyedül üdvözítőnek.

A kötet úgyszólván mindegyik pályaképe igazolja a körülményeknek, a véletleneknek az életművet befolyásoló szerepét, újra tudatosítva azt, hogy a tudományos pályák alakulását nemcsak a tehetség és ambíció, hanem a nagy egyéniségek és különböző irányzatok hatásai, hanem az egyéni emberi sors is nagy mértékben befolyásolja (gondoljunk csak a hadifogolyként és az ösztöndíjas évek során eleve célorientáltan megszerzett ismeretek különbségére, a külföldi utazások, ösztöndíjak lehetőségeire vagy lehetetlen-

ségeire, gyakoriságukra és ritkaságukra, jó könyvtárak közelségére vagy éppen annak ellenkezőjére, a kollektív munkák jelentette előnyökre és hátrányokra a (külföldi) szakirodalom beszerezhetőségére és elérhetetlenségére stb.). De éppen ezzel válnak személyesebbé, tehát kerülnek hozzánk közelebb s válnak érthetőbbé az életművek.

5. SZABOLCSI BENCE szerint „a zenetörténet legyen mindig és minden formában élettörténet”. A kötet hozzásegít ahhoz, hogy a nyelvtudomány-történetet így is nézzük. A kortársak bizonyára inkább több, mint kevesebb érzelmi viszonyulással olvassák (hiszen életük egy fontos szakaszáról van szó), a követő nemzedékek tagjai pedig, hogy tudomány szakuk (közel)múltbeli történetéről s az előttük járt, illetőleg járó nyelvészekről többet tudjanak. Az, aki a kötet átfogta évtizedeket személyes sorsként élte meg, másként tekinti a megnyilatkozásokat, mint az, akinek a számára az személytelen történelem. Az előbbi olvasó tények rögzítésének a mikéntjében is találhat módosítani, netán kifogásolni valót, az utóbbi legföljebb megítélésükön csodálkozhat. És csodálkozik is némelykor.

KISS JENŐ

Réger Zita, Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció — nyelvi hátrány

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 166 lap

HYMES a kommunikatív kompetenciával foglalkozó tanulmányában a következőket írja: „Amikor a gyermek adott fejlődési mátrixból olyan helyzetbe lép be, ahol a kommunikatív elvárásokat egy másik hagyomány határozza meg, minden szinten megjelenik a téves észlelés és elemzés . . . Ahhoz, hogy kezdeni tudjunk valamit azokkal a problémákkal, amelyekkel a hátrányos helyzetű gyermekek néznek szembe, s a világ jó részén az egész pedagógia is, egy közösség vagy népesség beszédszokásaiból kell kiindulnunk, s a történetileg kialakult nyelvek helyét ezek között empirikus kérdésként kell kezelnünk.” (D. H. HYMES, Kommunikatív kompetencia: HORÁNYI Ö. (szerk.), Kommunikáció II. Bp., 1978. 352–3.)

RÉGER ZITA jelen munkájában arra vállalkozott, hogy e nyelvészeti-antropológiai alaptételből kiindulva — az anya—gyermek kommunikáció kultúránként eltérő modelljeinek kontrasztív elemzésén keresztül — bemutassa a szocializációs folyamatok működését; majd pedig a nyelvi hátrányos helyzet és a közösségenként eltérő társadalmi értékrendszerek, a különböző szocializációs módok összefüggéseit tárja az olvasó elé.

A könyv fejezetei két nagyobb egység köré szerveződnek, amelyeket egy zárzó követ. Az egyes fejezetek szigorú tartalmi-logikai rendben épülnek egymásra; emellett újszerű, hogy az első részben bemutatott közösségeket az iskolai hátrányos helyzettel kapcsolatban a második részben újabb szempontokból elemzi, ezért megállapításai csak az egész könyv tükrében érthetőek meg igazán. Mégis arra a feladatra vállalkozom, hogy a fejezeteket — a teljesség igénye nélkül — bemutassam.

I. Nyelvi fejlődés, társas környezet, kultúra . . . — Az itt következő fejezetekkel a könyv szervesen illeszkedik a HYMES és munkatársai által annyira sürgetett és azóta külföldön már jól alkalmazható gyakorlattá vált nyelvészeti antropológiai kutatások sorába. Axiómaként fogadható el a következő két megállapítás: 1. „a kisgyermek és környezete közötti kapcsolat alakulása sok tekintetben kulturálisan meghatározott, a különböző kultúrákban különböző formát ölthet”, 2. „a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat alakulása, s ebben a nyelv társadalmilag elfogadott használati módjainak az átadása része és egyben eszköze is a kultúra átadásának, magának a szocializációs folyamatnak.” (9–10.)

Nem hanyagolhatók el a kisgyermek veleszületett adottságai sem, amelyek később a kommunikációra alkalmassá teszik: e tényezőket foglalja össze az „Amit a baba magával hoz” fejezet. „A felnőtt-gyermek kommunikáció »gyermekközpontú« modellje” a beszédfejlődés útját követve két alfejezetre tagolódik: a nyelv megjelenése előtti és az azt követő periódusra. A kommunikációt ebben az időszakban a kialakuló nyelvi értékű gesztusok és a — nyelvi anyaggal is illusztrált — ún. „prototársalgás” jelentik. A nyelv megjelenésével és fejlődésével párhuzamosan változik az anyai nyelvi magatartás is, noha mindvégig jelen van az egyszerűségekre való törekvés. E beszédmód fejlődésének, a folyamatos alkalmazkodásnak a nyelvészeti jellemzését és számos cigány, magyar és egyéb példát is találunk e részben.

A most vázlatosan ismertetett modellben saját környezetünk anya—gyermek nyelvi magatartásmintáira ismerhetünk, de Réger Zita cigány közösségekben végzett vizsgálatai és „más kultúrák kommunikációs gyakorlatának a tanulmányozása nyilvánvalóvá teszi: a kisbabákkal, kisgyermekkel kialakuló kapcsolatunk bizonyos kulturális elvek, értékek, hiedelmek alapján szerveződik éppen ilyenné.” (36.)

Joggal nevezhetnénk az „Eltérő utak a nyelvhez” című 4. fejezetet a könyv kulcsfejezetének. Őt közösség különböző nyelvi szocializációs eljárásait ismerteti — eltérő értékrendszereik, közösségi normáik bemutatásával együtt. A kaluli és szamoai közösségeket OCHS és SCHIEFFELIN, a tractoni néger és a roadville-i fehér munkásközösséget pedig HEATH nyelvész-antropológus vizsgálatai alapján mutatja be. Ehhez kapcsolódnak az író nyelvészeti munkásságában ugyan nem előzmények nélkül való — az előző négy közösség anya—gyermek kommunikációs modelljeivel összevető tárgyalási mód következtében —, azonban mégis példa nélkül álló megállapításai, amelyeket az általa vizsgált magyarországi cigány közösség beszédműfajaival kapcsolatban tesz. Az itt közölt megfigyelések, példák nemcsak a beszédfejlődéssel foglalkozó nyelvészek, pszichológusok számára szolgálnak új, eddig nem ismert adalékokkal; az antropológusok, folkloristák mellett az átlag olvasó is sok újdonságot olvashat itt, s talán a felnőtt orális cigány kultúra jobb megértése hozzásegíthet bizonyos sztereotípiák átértékeléséhez. A fejezetet a továbbiakban az olvasóra hagyom.

A következő fejezetből kitérünk: az előzőekben bemutatott közösségek — az eltérések ellenére is — a kommunikáció két alaptípusának valamelyikét követik. A g y e r m e k k ö z p o n t ú modell a gyermekhez alkalmazkodik, míg a h e l y z e t k ö z p o n t ú típus éppen fordítva, a gyermektől várja el, hogy a szituációhoz alkalmazkodjék. Természetesen számos más feltétel is befolyásolja és árnyalja a nyelvi-társadalmi tanulás folyamatát.

Átvezetésként a második részhez a szerző következő megállapítását idézzük: „a társadalmi-kulturális tudás és a nyelvi-nyelvhasználati tudás elsajátítása egymással szorosan összefüggő folyamatok, a szocializáció részben a nyelv, a nyelvhasználati szabályok elsajátítása útján megy végbe. Az út a nyelvhez tehát — út a világhoz is egyben.” (88.)

II. Nyelvi szocializáció és hátrányos helyzet: a nyelvi hátrány problémája az iskolában. — E rész fejezeteiben arról olvashatunk: a gyerekek otthonról hozott különböző nyelvhasználati mintái hogyan szembesülnek az intézményes szocializáció, az iskola elvárásaival. Sok kutató foglalkozott már a nyelvi hátrány kérdésével, de mindenképpen meghatározó a témában mai napig BASIL BERNSTEIN munkássága. A Bernstein-hipotézis bemutatásának a szerző külön fejezetet szentel. Ezek után a hipotézis pozitívumait, az azt ért külföldi és hazai bírálatokat és a hozzájuk kapcsolódó kutatások (PAP MÁRIA, PLÉH CSABA) eredményeit összefoglalva eljut a nyelvi hátrány összetett magyarázatához. Noha a 3. fejezetben olvasható eredmények egy nagyobb kutatás részét képezik, mégis jól érzékeltetik azt az utat, amelyet Réger Zita — BERNSTEIN eredmény-orientált megközelítésével szemben — „a nyelvi szocializáció konkrét folyamatának” vizsgálatában

jelölt meg: „a különböző társadalmi csoportokból származó gyerekek nyelvhasználatában, illetve nyelvi szintjében kimutatható különbségek eredetének a feltárására tesz kísérletet az anya—gyermek beszédkapcsolat elemzésén keresztül.” (105.) A halmozottan hátrányos helyzetű anyák beszédének változásait vizsgálja a gyermekek két éves fejlődésének különböző állomásain kontrollcsoportként iskolázott anyák nyelvhasználatát elemzi. Az alkalmazott módszer: az intenzív résztvevő megfigyelés, amely az antropológia, szociolingvisztika legcélravezetőbb terepmunkamódszere, hiszen az ún. megfigyelői effektust minimálisra csökkentve leginkább alkalmas a természetes nyelvhasználat (alapnyelv) előhívására. Az így szerzett korpusz nyelvtani, szövegszemponitú és társalgás-szemponitú elemzésének eredményeit követhetjük nyomon a táblázatokból és a hozzáfűzött magyarázatokból.

Meglepőnek tűnhet, hogy az adatok szolgáltatnak érveket a Bernstein-elmélet, illetve a PAP MÁRIA—PLÉH CSABA által leírt viszonylagos fejlődésbeli késés mellett is (120), de a „beszélés etnográfija” felőli közelítés magyarázza az eddigieket: az „iskolai teljesítménykülönbségek elsődlegesen (ha nem is kizárólag) a nyelvi szocializáció, a nyelvhasználat különbségeire, a kommunikatív kompetencia eltéréseire vezethetők vissza.” (121.) Empirikus adatokkal bizonyítottatott tehát, amit HYMES a fentebbi idézetben még csak felvetett.

A szocializáció szempontjából fontos szerepe van az olvasással kapcsolatos otthoni élményeknek és szülői attitűdöknek is (s megjegyzem, noha erről a könyvben nem esett szó, ugyanez érvényes a tömegkommunikációra is: vö. C. MUELLER, A kommunikatív viselkedés akadályozásáról: HORÁNYI Ö. [szerk.], Kommunikáció II. Bp., 1978. 299—307). A tractoni és roadville-i gyerekek iskolai problémáinak leírása, annak tételes bemutatása, hogy az otthonról hozott nyelvi szocializációs minták milyen gondokat okozhatnak, alapvetően következménynek tekinthetők. Ugyanakkor körvonalazódik az iskola szerepe is ebben: „Tudnunk kell azonban: az iskolai nyelvhasználat — amint ezt nyelvészek és oktatáspszichológusok egyaránt hangoztatták — kulturálisan és társadalmi szempontból korántsem semleges. Az iskola — nemzeti hovatartozástól függetlenül — az iskolázott rétegek (más megközelítésben: a középosztály) nyelvi és kommunikációs módjait emeli normává, ezt tekinti természetesnek — és minden mást hiányosnak, rendhagyónak.” (144.) Hozzáteszem, a két- vagy többnyelvű közösségekből származó iskolás gyermekek fokozottan szembesülnek ezzel az intoleráns többségi és/vagy tanári magatartással. TRUDGILL és GROSJEAN (Vö. FRANÇOIS GROSJEAN, *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1982. 219—20. és PETER TRUDGILL, *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. Penguin Books, second ed. 1983.) idevonatkozó következtetései összecsengnek Réger Zita javaslatával: a hiánnyal szemben a másságot, a másság értékeit kell észrevenni; ugyanakkor azt is szükséges hangsúlyozni, hogy „e különböző nyelvhasználati módok a l a p v e t ő e n e g y e n r a n g ú a k”. (144.) Az iskola csak ebből az alapállásból tehet bármit is hatékonyan a nyelvhasználati eredetű problémák orvoslásáért. A „Hidat verni” fejezetben ismertetett „terápiás” módszerek és a „Zárszó” megjegyzései ösztönzőleg hathatnak a magyar oktatási rendszer, a szülők és pedagógusok gyakorlatára.

A könyv önmagáért beszél, nem szorul arra, hogy értékeit bizonygassuk. Az, hogy az Akadémiai Kiadó Kérdőjel sorozatában jelent meg, szimbolikus értékű. Magyar nyelven, magyar kutató tollából először olvashatunk ilyen összegző, ugyanakkor újszerű antropológiai nyelvészeti megközelítésben a nyelvi szocializáció — nyelvi hátrány problémájáról. Egyetlen kérdőjel marad: a gyakorlat. Eljut-e a könyv mindazokhoz, akiknek íródott?

BARTHA CSILLA

Lőrincze Lajos, Bilingérezés. Szógyűjtemény Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből

Kiadja az Eötvös Károly Megyei Könyvtár. Veszprém, 1989. 78 lap + 15 lap melléklet.

Az egyre gyarapodó tájszótáraink sorában különleges helyet foglal el LŐRINCZE LAJOS nemrég megjelent szógyűjteménye. Műfajában és módszerében is jelentősen eltér IMRE SAMU felsőbri, KISS JENŐ mihályi, MARKÓ IMRE LEHEL kiskanizsai, TÓTH IMRE bernecebaráti és RÁCZ SÁNDOR földéaki szótárától. Eltér elsősorban abban, hogy ez a könyvecske nem a jelenkori Szentgál nyelvállapotát, tájszókincsét mutatja be, hanem XVIII—XIX. századból származó nyelvtörténeti adatokat rendezett szócikkekbe a szerző; a teljességre való törekvés igénye nélkül „bilingérezett”, szemezgette, gyűjtögette össze az érdekesnek tartott kifejezéseket, mondatrészeket, töredékeket.

Minderről a szűkszavú bevezető annyit árul el, hogy Lőrincze Lajos 1941-ben kezdő egyetemi gyakornokként történeti adatokat gyűjtött a Szentgál helyneveit magába foglaló bölcsészdoktori disszertációjához. Átnézte szülőfalujának minden hozzáférhető dokumentumát: a régi családok birtokleveleit, végrendeleteit és az egyházközség archívumában őrzött összeírásokat, határjárások, bírósági ügyek okiratait stb. Olvasásuk közben a fiatal kutató hamarosan fölismerte, hogy az elsárgult papírlapok szövegei nemcsak a falu határának 2—3 évszázaddal ezelőtti képeről, helyzetéről tanúskodnak, hanem az itt élő emberek múltjának, nyelvük régebbi állapotának is ékes bizonyítékai. Éppen ezért a földrajzi nevek cédualaanyaga mellett papírra vetett olyan szövegrészeket is, amelyek a mindennapi élet szavait tartalmazzák, fölillantják „a régi emberek életét, gondjait, de — természetesen — azt is, hogy különbözött-e s miben különbözött az egykori nyelv a maitól” (5). Majdnem fél évszázaddal később ebből a melléktermékből született meg a most kiadásra került tájnyelvi, történeti szógyűjtemény.

Teljes mértékben egyet lehet érteni a szerzőnek azzal a törekvésével, hogy nem vette át maradéktalanul a már említett szinkrón tájszótárak közlési módszerét, hanem az anyaghoz igazodva a lehető legracionálisabban oldotta meg a szócikkek fölépítését. Első helyen áll dőlt szedéssel a köznyelvi címszó, amely minden esetben szótári alapalakban került a kiemelt helyre. Ezután az előfordulás évszáma következik, és utána a többnyire egy mondatnyi szövegrészlet, amelyben a címszóval azonos szóalak szintén dőlt szedésű. Jelentés közvetlenül a címszó után csak akkor került a szócikkbe, ha erre szükség volt, ha a szóalak jelentése eltért a köznyelvitől, például *megcibakol*: megtépáz. — 1802: „azt is mondotta hogy *meg cibakollya* ma”.

Aki már próbálkozott hasonló szótár vagy szógyűjtemény összeállításával, az tudja, hogy a köznyelvi címszó kiválasztása sok esetben meglehetősen nehéz feladat. Másfajta szemlélet szerint esetleg más megoldás is elfogadható lenne. Ezért például az *épület* — *Épületes*; *fazékjártó* — *fazék-jártók*; *felsároz* — *fölsalvi*; *golyó* — *galóbits*; *gyül* — *felgyült*; *hisz* — *meghisznek* stb. esetében az *épületes*, *fazékgyártó*, *felsal*, *golyóbis*, *felgyül*, *meghisz* stb. címszavak felvétele — véleményem szerint — talán célszerűbb lett volna. (Az *elsőszoba* címszó nyilvánvalóan sajtóhiba az *elsőszoba* helyett.)

Mivel a kötetben igen szép számmal vannak köznyelvi címszavak is, elvileg meg lett volna a lehetősége annak, hogy egy-egy szövegrészlet vagy mondat annyi címszó alatt szerepeljen, ahány szó van benne. Például a „*grádítsnak való fát veszprémbé vitt*” mondatot öt címszó (*grádics*, *való*, *fa*, *Veszprém*, *visz*) alá is föl lehetett volna venni. Ez a rosszul értelmezett következetesség azonban az anyagnak többszörös ismétlődését hozta volna magával, újabb ismeretanyag közlése nélkül. Talán utalószócikkek beépítésével lehetett volna megoldani azt a problémát, hogy a kutató minden szövegrészletben előforduló szót megtaláljon (pl. *visz* lásd *grádics*). Igaz, hogy ha tájnyelvi vagy nyelvtörténetileg

fontos szavak kerültek egy-egy szövegrészbe, akkor azt a részt a szerző több címszó alatt is szerepelteti. Például az „*eke mindenestül, ekefej, laposvassal, csoroszláva!*” mondattörédek három helyen, a *csoroszláva*, az *ekefej* és a *laposvas* címszavak alatt is megtalálható.

Néhány, nem egészen köznyelvi szó esetében értelmezést váránk, ez azonban hiányzik a szócikkből (*cenzárszoknya, címervas, csapató, csatlás, haragpénz* stb.). Magyarázatul szolgál, hogy olykor a semleges szöveggörnyezetből a pontos jelentés nem állapítható meg, és talán a szerző nyelvjárásismerete sem mindig segített a köznyelvi színönima megtalálásában.

A dialektológus szakember nyilvánvalóan elsősorban a tájnyelvi jelenségeket keresi a szótárban, és talál is benne bőséges adalékot Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéhez. Figyelembe kell azonban venni azt a ténytet, hogy írott szövegekkel van dolgunk, és bár az írások korabeli szerzői nem rendelkeztek a mai értelemben vett köznyelvi kompetenciával, helyesírási ismeretekkel, azért a táji sajtásokok ennek ellenére is kissé tompított formában kerültek rögzítésre. Például a *fel* igekötő elég gyakran illabiális *fel* alakban fordul elő a szövegekben. Ez mindenképpen írott nyelvi hatás, hiszen a korabeli népnyelvben éppúgy, mint a jelenkori archaikus nyelvjárársban a *föl* alak lehetett járatos. Az *l* kiesése is jóval ritkább az írott szövegekben, mint az akkori és a mostani szentgáli népnyelvben. Mindezek ellenére sok adatot találunk a könyvben például a dunántúli gyenge fokú *ö*-zésre: *böcstelenség, Bötsületes, födeles, föllebb, fönt, föstöt* 'festett', *T'isztöletü, szökröny, Löлке* stb.; az *á* utáni *o*-zásra: *vállolászával, vágótászért, istránggol* stb.; az *l*-ezésre: *Helet, pisztol, Körtéles, lik, a melnek* stb. A mai dunántúli ember számára is ismerősen csengenek az alaki tájszavak: *kila* 'kiló', *ludvérc* 'lidérc', *kalán* 'kanál', *avét* 'avult', *borgyas* 'borjas', *dívó* 'dió', *durung* 'dorong', *gerendő* 'gerendely', *heába* 'hiába'. Talán még ma is ismeretes számos jelentésbeli és valódi tájszó: *kapubálvány* 'kapuoszlop', *lukodi* 'kutyapécér', *levon* 'lerombol', *öregkés* 'nagykés', *szolvál* 'igazol' stb. Az írásbeliséggel magyarázható a meglehetősen erős latin hatás is: *communítas, compareal, compossessor, contractus, diverticulum, exesszus, executio* stb.

Sokáig sorolhatnánk még a kiadvány értékeit. Nemesak Lőrincze Lajos, hanem most már mi is kedvünkre „bilingérezhetünk” érdekesebbnél érdekesebb adatokat a közzétett szógyűjteményből. Szűkebb pátriája ezzel a könyvvel köszöntötte az országos hírvé lett, de a szülőföldjéről a fővárosba szakadt kutatót 75. születésnapján. Köszönjük a szerzőnek a tartalmas ajándékot, a Veszprém Megyei Tanácsnak és az Eötvös Károly Megyei Könyvtárnak pedig a szép megemlékezést.

BALOGH LAJOS

Décsy Gyula (Compiled by), Statistical Report on the Languages of the World as of 1985.

Part I—II. 1986. III—V. 1988. Eurolingua. Bloomington, Ind. I—V. 870 pages

DÉCSY GYULÁT mindig érdekelte a nyelvek külső története, állapota. Így a „Linguistische Struktur Europas” (OTTO HARASOWITZ, Wiesbaden, 1973.) c. könyvben megpróbálja Európa nyelveit — függetlenül rokonságuktól — osztályozni. Területi, szomszédsági és esetleg közös történet vagy életmód szerinti hasonlóságokat vesz tekintetbe a Sprachbundok csoportosításában. Számos szempontot mérlegel, a jövőről is vannak elképzelései. A könyv vegyes fogadtatásban részesült, de mindenképpen érdekes olvasmány, adataiból sokat lehet tanulni. Amint már az ismertető könyv címéből is kitűnik, a sorozat számítógépes összeállítás a világ (valamennyi?) nyelvről különböző csoportosításokban. Minden kötet tartalmaz egy igen rövid előszót, listákat valamely szempont szerint és némelyik kötetben utószót, rövidítésjegyzéket.

Az első kötet a beszélők száma szerint csökkenő sorrendben nagyságcsoportonként sorolja föl a nyelveket, egyben megadja az anyanyelvi beszélők számát (1985-ös adatok), nyelvcsaládját és földrajzi helyét. Az ábécérend nagysági csoportonként mindig újra kezdődik. Az előszó a következő kérdésekkel foglalkozik:

1. A nyelvek elnevezése. A legtöbb nyelvnek van önnevezése, amely gyakran nem egyezik a szomszédos és távolabbi más nyelvek megfelelő jelentésű szavával. Décsy lehetőleg a legelterjedtebb angol elnevezést használja, esetleg egy másik ismert elnevezést is közöl.

2. A beszélők számának szaporodása és fogyása. Megállapítja, hogy egyes nagy lélekszámú nyelvek további területeket nyernek, a nagyon csekély számúak pedig tovább zsugorodnak. A növekedést szerintem nem egyes nyelvek szépsége, könnyűsége, gazdagsága okozza, a kis nyelvek fogyását pedig ennek ellenkezője, hanem nyelven kívüli okok: a gyarmatosítás a 15. század végétől kezdve. Az úgynevezett „nagy” nyelvek többsége: az angol, spanyol, portugál, francia, orosz és még sokkal korábban a mandarin-kínai felfedező-hódítók az őslakosság nagy részét kiirtották vagy rabszolgasorba taszították. Az életfeltételek csökkenése miatt a bennszülöttek száma fogyott, a gyarmatosítók pedig részben bevándorlással, részben pedig a helyi lakosság nyelvi beolvasztásával nőtt. Észak-Amerikában az angol és a francia, Közép- és Dél-Amerikában a spanyol és portugál, Szibériában az orosz hódítás nyelvek százait és ezreit szüntette így meg.

Ugyanez vonatkozik Ausztráliára és Óceániára is. Csak a rendkívül sűrűn lakott és magas helyi kultúrával rendelkező területeken, mint India és Indonézia maradhatott és szaporodhatott a bennszülött lakosság és így a bennszülött nyelvek nagy része is.

A világ nyelveinek száma nehezen állapítható meg, mivel nem határolhatók el teljesen a nyelvjárásoktól. Az egyes lapp nyelvjárások közt nagyobb lehet a különbség, mint a cseh és a szlovák vagy a skandináv nyelvek között (K. B.). A szerző 2782 nyelvvel számol. A nagyon közeli rokon nyelvek (co-languages) közül 18-at sorol be a nyelvek közé, a többiit nyelvjárásnak veszi. A szerző számos forrásból meríti adatait, forrásait természetesen idézi is.

A jövőre nézve úgy véli, hogy az angol nyelv (amerikai változata) továbbra is terjed második nyelvként, ez lesz a nemzetközi kapcsolatok nyelve, vagy talán már az is. A francia, spanyol, portugál és német az eddigi területen tartja magát. Az orosz a szerző szerint a cirill írás és az erőszakos oroszosítás ellenhatásaként területet vesz második nyelvként.

Felsorolom Décsytől az I. kötet alapján a világ 10 legelterjedtebb (száz millió feletti anyanyelvűvel) nyelvét: 1. mandarin (kínai) 770 millió Kínában és kisebbségként számos távolkeleti országban; 2. angol 415 mill. Anglia és az egykori angol gyarmatok; 3. hindi 290 mill. India; 4. spanyol 285 mill. Spanyolország és Latin-Amerika; 5. arab 170 mill. Afroázsia; 6. bengáli 165 mill. India és Banglades; 7. portugál 160 mill. Portugália, Brazília és más egykori portugál gyarmatok; 8. bahasa 125 mill. Indonézia; 9. japán 120 mill. 10. orosz 115 mill. Szovjetunió; 11. német 92 mill. Közép-Európa; 12. francia 85 mill. Európa, egykori francia gyarmatok; 13. urdu 80 mill. Pakisztán, India; 14. pandzsabi 70 mill. India; 15. olasz 65 mill. Olaszország, Amerika; 16. koreai 62 mill.; 17. telegu 62 mill. India; 18. tamil 61 mill. India; 19. marathi-desi 61 mill. India; 20. kantoni 58 mill. Kína; 21. wu 56 mill. Kína; 22. török 50 mill. Törökország, NSZK.; 23. vietnami 50 mill.

A magyar a mintegy 2800 nyelvből a beszélők száma szerint a 47. helyen van. A magyarhoz hasonló nagyságrendűek a következő nyelvek: 44. joruba 16 mill. Nigéria. — 15 milliósook: 45. asszami India. — 46. bihari India. — 14 milliósook: 47. magyar (az V. kötet szerint 15 mill.) Közép-Európa. — 48. ibo Nigéria. — 49. radzsasztani India. — 50. zsuang Kína. — 51. üzbégi Szovjetunió, Afganisztán, Kína — 12 millióso: 52. berber

Észak-Afrika. — 53. szindhi India, Pakisztán. — 54. szingaléz Sri Lanka. — 11 milliós: 55. cseh Csehszlovákia . . .

A legalacsonyabb lélekszámú nyelvek indiai, afrikai, óceániai, paleoszibériai nép-törödékek. A szerző összesen 2339 nyelvet vesz tekintetbe a beszélők száma szerint, 164-et számadat nélkül, mert nincs megbízható forrás. Felsorol még keveréknyelveket, mint a különböző kreol és pidzsin (108) és — erős válogatással — kihalt nyelveket, amelyekből nyelvemlék vagy megbízható adat maradt fenn (142). Századunkban halt ki többek között a kopt, az egyiptomi keresztények nyelve. (Egyházi nyelvként még használatos.) Kihalt a manx, egy kelta nyelv az angliai Man szigeten, a nyugati jiddis az 1930-as években, a kamassz-szamojéd 1975-ben. Décsy szerint néhány évtized elteltével mintegy ezer „törpe” nyelv hal ki.

A II. kötet nyelvcsaládok szerint csoportosítja a nyelveket. A szerző összesen 33 nyelvcsaládot különböztet meg, de van számos olyan nyelv, amelynek nincsen rokona, tehát „nyelvsziget”. Décsy az egyes családokhoz tartozó nyelveket a beszélők száma szerint csökkenő sorrendben ismerteti. Közülük csak az első tizenötöt idézem, és egyben közlöm, hogy 1985-ben az emberiség hány százaléka tartozott egy-egy nyelvcsaládhoz.

1. Indoeurópai	48,10%	9. Ausztro-ázsiai	1,40%
2. Sino-tibeti	22,01%	10. Koreai	1,32%
3. Ausztro-tai	6,04%	11. Uráli	0,48%
4. Niger-kordofan	5,43%	12. Nílus-szaharai	0,41%
5. Afroázsiai	5,20%	13. Andok-egyenlítői	0,29%
6. Dravida	4,12%	14. Kaukázusi	0,14%
7. Japán-riukiu	2,50%	15. Mongol	0,13%
8. Török	2,14%		

A többi nyelvcsaládot képviselő nyelvek már a 0,1%-nál alacsonyabbak, ezeknek csak nevét és sorszámát, valamint földrajzi helyét idézem: 16. Tunguz, Kelet-Ázsia; 17. Penuti, Közép-Amerika; 18. Indo-óceániai; 19. Oto-mangi, Mexikó; 20. Azték-tano, Közép-Amerika; 21. Elszigetelt kis csoportok (pl. baszk); 22. Algonkin, Észak-Amerika; 23. Csibesa, Dél-Amerika; 24. Na-dene, Kanada-Alaszka; 25. Khaisza, Afrika; 26. Eszkaleut, Észak-Ázsia, Észak-Amerika; 27. Karib, Dél-Amerika; 28. Hoka, Észak-Amerika; 29. Sziú, Észak-Amerika; 30. Paleoszibériai, Szibéria; 31. Ausztráliai; 32. Szali, Észak-Amerika; 33. Wakasa, Észak-Amerika.

A III. kötet kontinensek és országok megoszlásában sorakoztatja föl az illető területeken használatos nyelveket. Ebből jócskán kitűnik, mennyire nincsenek általában összhangban az államhatárok a nyelvhatárokkal. Décsy adatai sem tudják teljesen kiszűrni a lapangó kisebbségeket, a németországi török, a franciaországi ibériai, arab és egyéb afrikai vendégmunkásokat, noha ezek jelentékeny részének még a második nemzedékben sem német vagy francia az anyanyelvük, és egy részük alig érti az államnyelvet. Ugyanez a helyzet Angliában és Hollandiában. Más országok meg vagy nem, vagy manipulálva közlik a nyelvi-nemzeti kisebbségek számát.

Mivel a szerző országonként kezeli a Szovjetunió szövetségi köztársaságait, autonóm köztársaságait és területeit, valamint Nagy-Britannia részeit (Anglia, Skócia, Wells, Észak-Írország), még akkor is, ha vajmi kevés a nyelvi-kulturális önállóságuk, így az államok száma erősen megemelkedik.

Az államok, autonóm területek földrészenként a következő számot mutatják: Európa 62, Ázsia 77, Afrika 51, Óceánia 26, Amerika 47. Példának felsorolok néhányat. Az első szám az összlakosságot jelenti.

B u l g á r i a : 8 969 000. Ebből bolgár 8 millió, török 450 ezer, macedón 200 ezer, cigány 170 ezer, örmény 30 ezer, gagauz 12 ezer, krími tatár 10 ezer.

Franciaország: 54 872 000. Ebből francia 45 millió, provanszál ~ okcitan 8 millió, német 1,3 millió, flamand 1,2 millió, breton 700 ezer, olasz 100 ezer, baszk 90 ezer, cigány 10 ezer (de hol a tömérdek arab és egyéb afrikai? K. B.).

Románia: 22 683 000. Ebből román 19 millió, magyar 2,1 millió, német 400 ezer, szerbhorvát 200 ezer, cigány 150 ezer, török 30 ezer, ukrán 30 ezer, tatár 25 ezer, örmény 20 ezer, gagauz 10 ezer, lengyel 10 ezer, görög 10 ezer.

A nagy birodalmaknak (Szovjetunió, Kína, USA, Kanada, India) igen tarka a lakossága anyanyelv szerint. Százával vannak bennszülött és bevándorolt kisebbségek. Afrikában északon az arab az uralkodó nyelv. Az egyéb afrikai országok gyarmatokból váltak függetlenné. Sehol sincs nyoma a nemzet-államnak, mindenütt átnyúlnak a nyelvi határok az országhatárokon, és viszont. A hivatalos nyelv az egykori gyarmatosítók nyelve: a francia, az angol, a portugál vagy az afrikaans, a holland egyik változata.

Ausztrália és Új-Zéland lakosait a gyarmatosítóknak sikerült majdnem kiirtani, ezek a számos más nyelvű bevándorló ellenére is az angol nyelvterület részei. Új-Guinea nyugati fele Indonéziához tartozik, keleti fele pedig 1973 óta független. Az alig 6,5 millió lakosság 408 nyelv közt oszlik meg, így átlagban egy nyelvre mintegy 16 ezer beszélő jutna, ha egyenletes volna a megoszlás. Szinte minden faluskának más a nyelve, az angol, német, holland és indonéz lakosság inkább a városokban lakik.

Amerikában az angol, spanyol, portugál és francia hódítók a bennszülött lakosságot majdnem kiirtották, Afrikából pedig nagy számban vittek be fekete rabszolgákat. A hivatalos nyelv mindenütt a hódítók nyelve. A sok száz indián nyelv közül a legtöbb kihalóban van a kecsuát, ajmarát és guaranit nem számítva. A világ minden részéről bevándorló telepések néhány nemzedék után beolvadnak a hivatalos angol, spanyol és portugál nyelvű lakosságba. Az egykori Afrikából behurcolt rabszolgák a rabszolgatartók nyelvét vették át.

A IV. kötet világrészek szerint ábécé rendben csoportosítja a nyelveket.

Az V. kötet ábécérendben sorolja fel a világ nyelveit, és néhány helyreigazítást is közöl az előző kötetben megjelent anyaghoz. Itt kapja meg az ember a legtöbb értesülést egy-egy nyelv beszélőinek a létszámára, és hogy mely országokban találhatók az illető nyelven beszélők. Így a teljesen hontalan kurdok, noha többségük egy jól körülhatárolt területen lakik — számuk egyik forrás szerint 20 millió, más forrás szerint 13 453 000 —, legalább 11 ország állampolgárai. Az 5 602 000 örmény fele lakik Örményországban (Szovjetunió), a többiek 25 országban élnek. Nagyon szétszórtan élnek a lengyelek és a magyarok is.

A statisztikai adatok részben tükrözik a XX. század sok helyen embertelen kisebbségi politikáját is és a „bűnös népek” örült eszméjét. Egyes népeket szétszórtak vagy eredeti lakóhelyükről kifiztek, mint a volgai németeket, a krími tatárokat, egyes kaukázusi népeket, a kalmüköket; a szlovákiai magyarok egy részét szlováknak könyvelték el, máshol elemi emberi jogaiktól fosztanak meg embereket, mert nyelvük, vallásuk, bőrszínük nem felel meg a diktatórikus hatalmak vezetőinek.

DÉCSY GYULA könyvsorozata nem olvasmány, hanem adattár. Ebben a műfajban pedig szinte nélkülözhetetlen. Akkor is az, ha valaki esetleg nem ért egyet abban, hol húzza meg a határt a nyelvek és nyelvjárások között. Sokat tanultam belőle, nyilván mások is sűrűn forgatják majd. Szerintem minden nyelvtudományi kutatóhelyen meg kellene lennie, mint a szótáraknak és kézikönyveknek.

Egy hasznos sorozattal lettünk ismét okosabbak és gazdagabbak.

KÁLMÁN BÉLA

Language typology and syntactic description

Ed. by SHOPEN T., Cambridge, etc. Cambridge univ. press, 1985. Vol. 3.
Grammatical categories and lexicon. XII + 427 lap

A jelenkori nyelvtudomány irányzatai az „isteni igazságot” hirdető modernizált újgrammatikusoktól a „hókusz-pókusz” nyelvészetet művelő dadaistákig egyre több figyelmet szentelnek a tipológia vallomásainak és bizonyítékainak. A genetikai és a dinamikus szinkrón nyelvészetet megelőző humboldti klasszikus tipológia nagy fejlődésen ment keresztül, és különböző változatokat hozott létre (V. SKALIČKA, A. KLIMOV, B. COMRIE stb.). A strukturális tipológia „tanúvallomásai” a nyelvi rekonstrukciók megbízhatóságát lényegesen emelhetik (R. JAKOBSON, SZEMERÉNYI OSZVALD, T. GAMKRELIDZE, V. IVANOV és mások). A modern szintaktikai elméletekkel karöltve új utakat tör a lingvisztikában. Erről tanúskodik az ismertetett mű.

A vizsgált kiadvány 3. kötetét a szerző azon problémakörnek szenteli, amely a szószármaztató morfológiát és a különböző grammatikai kategóriák helyzetét érinti az eltérő struktúrájú nyelvekben. A figyelem középpontjában itt a szó és azok a konceptuális tényezők állnak, amelyek egy szóval kifejezhetők, és a szó lexikai és grammatikai alapját képezhetik, valamint megkülönböztetik egyik beszédrészt a másiktól. A jelen kötet hét fejezetében a szóképzési és grammatikai kategóriák számos kérdése is helyt kap.

Az I. fejezetben („Tipológiai eltérések a szóképzésben” — S. ANDERSON) nincs szigorúan elhatárolva a szóképzés és az alaki képzés; leírja a morfológiai deriváció folyamatainak sajátosságait, amelyek a legkisebb alkotórészecekből szóértékű egységek képzését foglalják magukba. Ezek a folyamatok az alapképzésre (a kiinduló alapok módosításának folyamatai) és a szóösszetételre oszlanak, és úgy kell tekinteni őket, mint a nyelv szóképzését növelő tényezőket. Ide tartoznak a flexiós folyamatok, a szintaxist szolgáló ragozási folyamatok. A szerző kiemeli, hogy a nyelvek tipológiai jellemzőjeit leginkább az egyes derivációs folyamatok funkcionális sajátosságai szolgálják, nem pedig megvalósításuk technikája. Ezen álláspont bizonyítása érdekében megvizsgálják a hagyományos morfológiai tipológia helyzetét, összevetve az agglutinációval, a fúzióval és flexióval, és elemzik E. SAPIR nézeteit, aki elsőként ajánlotta, hogy a nyelvek osztályozásában a fogalmi tartalom azon típusait kell figyelembe venni, melyeket egy szó alatt lehet összegezni. E kritérium számbavételével kell összehasonlítani a derivációs folyamatokat is, egyidejűleg figyelembe véve termékenységüket és aktivitásukat (új szavak képzésére való képesség).

Az elemzés folyamatát két nyelv derivációs folyamatainak analizésén szemléltetik: kuakvala nyelven, amelyen keresztül bemutatják az affixális szóképzés fejlett és bonyolult rendszerét (ami alapjában véve a locatívusos és más modifikációs és nagyon konkrét jelentések átadására szolgál), valamint a vele szemben álló sémi nyelveken, melyek derivációs kategóriáinak képzése más módon megy végbe. A szóösszetétel tanulmányozása folyamán fölmerült problémákat kínai anyagon szemléltetik; az inkorporáció — a szerző véleménye szerint — a szóösszetétel sajátos változatait foglalja magában.

A nyelvek tipológiai összehasonlításának megvalósításakor és ehhez a derivációs folyamatok különbségeinek felhasználásakor számításba kell venni: az alapok osztályát, amit az átalakítás folyamata érint, az eredményt jelző alakok szerkezetét, valamint a „bemeneti” és „kimeneti” alakok között álló szintaktikai és szemantikai kapcsolatokat. E folyamatok értékelésében figyelembe kell venni az elfogadott szabály aktív vagy passzív jellegét, valamint produktívitásának fokát. A tipológiai analizésben a folyamatoknak nemcsak az alaki, hanem elsősorban funkcióbéli változásait kell számításba venni.

A II. fejezet (L. TALMI) a szisztematikus kapcsolatokat vizsgálja a különböző nyelvekben a sajátos fogalmi egységek (fogalmak, jelentések) és az ezeket realizáló felszíni szerkezetek, elsősorban a szabványos szemantikai szerkezetű szavak között. Ahhoz, hogy művében a lexikalizáció — azaz egy szó keretén belül a szemantikai jelek készletével meghatározott tartalom objektívációja — modelljeinek a nevezettekhez hasonló szerkezeti modelljeit megvalósítsa, a szerző bevezeti egyrészt a szemantikai rendszer sajátos egységeit (mozgás, irányultság, háttér, tárgy, mód, ok és néhány más), másrészt az ezeket realizáló felszíni szerkezeteket. Az adott esetben részletesen vizsgálja a mozgást jelentő igék modelljeit (az ige kísérőit; a mozgás állapotát leíró, az igével egy szemantikai komplexumot képező módosítószókat vagy prefixumokat).

A mozgás állapotát úgy vizsgálja, hogy bevonja magának a mozgásnak és két tárgyának a fogalmát: az egyik, amelyik meghatározza a másik tárgy helyzetét vagy a végrehajtott mozgást; a másik, amelynek helyzetét vagy mozgását leírja. Kiemeli a mozgás módját, okát stb.

A szerző véleménye szerint a világ nyelveiben „a mozgás eseménye” leírásának három különböző modelljét lehet megtalálni: az elsőben az elmozdulás módjáról és okáról szóló elképzeléseket foglalja egységes egészbe, vagyis azt, hogy a tárgy meghatározott okból kifolyólag meghatározott helyen található. A másodikban a mozgás és irányának fogalma „olvad” egységes egészbe. A harmadikban a mozgásnak és magának a mozgó tárgynak a jelentése eshet egybe, vö. angol *it rains* 'esik az eső'.

A harmadik fejezetben Sr. ANDERSON a szó belső szerkezetét vizsgálja és még egyszer meghatározza a szó fogalmát és kiválasztásának kritériumait. A szó szerkezetének kutatásakor összehasonlítja a flexiós és derivációs morfológiát: míg az utóbbi új lexikai egységek létrehozását biztosítja, az előbbi a nagyobb nyelvi egységek rendszerébe való beépülést szolgálja. A szavak flexiós kategóriái rendszerint külön beszédrészt, ahogy a szerző megjegyzi, valamiféle paradigmatis csoportosulást képeznek, ami körvonalazza az adott szó használatának területét. A nyelvtani kategóriák és a kifejezésüket szolgáló derivációs folyamatok között többjelentésű kapcsolatok meghatározott típusai alakulnak ki, aminek figyelembevételével külön-külön elemezhetők ezek a folyamatok (affixáció, a morfológiai típus alapjainak képzése, a kettőzés és kiegészítés), úgy, mint az általuk kifejezett nyelvtani kategóriák. Ebben az esetben a különböző szófajok nyelvtani kategóriáit egyenként kell megvizsgálni, magukat a kategóriákat felosztva hatásosra, ami magára a szóra jellemző, és viszonylagosra, ami a nagyobb szerkezeti egységek rendszerében jelöli meg a szó helyét, végül pedig egyeztetőre.

E kategóriák elemzése, kifejezésük módja és tipikus jelentéseik alapján bebizonyítja, mennyire bonyolult lehet a forma és tartalom kölcsönös viszonya a morfológia terén.

A IV. fejezetben S. CHUNG és A. TIMBERLAKE részletesen jellemzik az idő, szemlélet és mód igekategóriáit, amelyek valódi értelmezést mindenekelőtt az esemény leírására szolgáló állítmányi szerkezetben kapnak. Az idő kategóriája meghatározza az esemény időleges kereteit, leolvasásának pontját az idő tengelyén; a szemlélet jellemzi az állítmány viszonyát ahhoz az időszakhoz, melynek keretén belül létezik, megmutatva mindenekelőtt azt, hogy a leírt cselekvés/állapot változatlan marad-e vagy megváltozik, valamint azt, hogy teljességgel belefér-e az idő rögzített intervallumába. Különböző nyelvek anyagán (beleértve az orosz is) bemutatja az aspektuális jelentések széles skáláját, amelyek rámutatnak a cselekvés ismétlődésének, határainak, tartamának, valamint e jelentések különféle típusai idővel való egyeztetésének stb. különböző formáira.

Belső szerkezete alapján a legbonyolultabb minőségi kategóriaként a modalitást vizsgálják, elkülönítik az „episztemikus” és „deontikus” modalitás különböző típusait (l. KIEFER FERENC munkásságát a modalitásról). Tovább érdemes kutatni — emelik ki

a szerzők — az összes vizsgált kategória közötti viszonyt, valamint az ige (mozgást kifejező) és a szituáció résztvevőinek jellemzéséhez tartozó névszókatörési kategóriák közötti kapcsolatokat. Az is kétségtelen, hogy a nyelvtani kategóriák morfoszintaktikai kivitelezése szorosan összefügg a tartalmukkal. Minden hasonló típusú összefüggésnek adekvátabb elméletben kellene tükröződnie, ami egységes egészbe fogná össze az időt, modalitást és szemléletet.

S. ANDERSON és E. KEENAN egy speciális fejezetet szentel a rámutatás problémájának. Deiktikus kifejezéseknek tartják azokat a kifejezéseket, melyeknek egyik eleme csak a megnyilatkozás extralingvisztikai kontextusában vagy a beszéd körülményeinek felismerésével értelmezhető. Elkülönítik a rámutatással összefüggő információ főbb típusait: személyre mutató, térbeli orientáció és az esemény idejének meghatározása. A személyre utalás jellemzi a beszélőt és címzettjét, a temporárius a leírt esemény végrehajtásának idejét stb. A fejezetben leírják a rámutatás minden típusát, sajátosságát és kifejezésének módjait. Így a személyre utalásnak szentelt részben megmutatják a személy és szám szerepei betöltésének, a szituációban részt vevők nemére utalásának az eseteit, a résztvevők szociális helyzetét, egymás közti kapcsolatát. Tagjaik számától függően különböző deiktikus rendszereket állapítanak meg az egyszerűtől a bonyolultakig (a tagok száma és koordinátáik alapján). Leírják a temporárius, valamint vonatkozó rámutatás kifejezések (közvetett beszédben) rögzített tipológiai eltéréseket.

A VI. fejezetben B. COMRIE a származtatott igék kauzális és más típusait vizsgálja, melyek jelentős érdeklődésre tartanak számot nemcsak a szóképző morfológiában betöltött sajátos szerepük miatt, hanem azért is, mert elemzésük összefüggésben van a szintaxis, szemantika és morfológia érintkezési pontjában található több bonyolult probléma megoldásával. A képzett igék anyagában megjelennek olyan problémák, mint a szóragozás elhatárolása a szóképzéstől, valamint a morfológiától és szókinestől. A kauzális igéknél a derivált kapcsolatok bonyolultak lehetnek: képzésük alaki szabályosságának az eredményt jelző formák jelentésében nagyfokú szétszórtság felelhet meg, vagy fordítva: a kiinduló igék kauzálisokkal való összehasonlításánál (szemantikai szabályosságokat figyelembe véve) az utóbbiak képzésmódjai különbözőek lehetnek.

Az igékből képzett igék esetében rendszerint változás áll be a valenciában, amely egyszerűen fokozódhat vagy feleserélődhet (kauzális igék általában a cselekvésnek még egy tárgykauzátort is megkívánják). Ezek a változások vagy a cselekvés alanyát érintik, vagy a nélkülözhetetlen tárgy típusát és jellegét módosítják.

A kauzalitás szituációját leíró kauzatív szerkezetek felépülhetnek lexikai, morfológiai és szintaktikai eszközök segítségével és az ezen eszközök közötti választóvonalak nem mindig különíthetők el világosan. A kauzalitás szemantikájának kérdése különösen bonyolult: itt a közvetett kauzalitásról — van közvetlen is — és a sajátosan kauzális, premisszív és segédjelentések összehasonlításának különbségeiről van szó. Ha a kiinduló igéket egy, két vagy három hely betöltésével jellemezhetjük, akkor a valencia növekedése a tárgyatlan ige tárgyassá, az egy helyet betöltő ige kéthelyűvé válását stb. jelenti. Némely nyelvben ilyenkor az ige melletti különböző tárgyakat (közvetlen és közvetett) speciális jelekkel látják el.

A változatlan valencia mellett végbemenő deverbális igéképzés kifejezhet szemléletbeli jelentéseket és a cselekvés módjának (pl. intenzív vagy gyenge) jelentéseit; a melléknévből és főnévből képzett igéknél néhány más típusú jelentés is keletkezik: „Olyanra válik, amilyenek az alap mutatja.” stb.

A VII. fejezetben B. COMRIE és S. A. THOMSON a lexikai nominalizációt tárgyalja. Az utóbbit a kiinduló egység névszóvá alakulásának folyamatoként határozzák meg. A nominalizációk között megkülönböztethetők a cselekvések és állapotok elnevezései, valamint a különböző argumentumok elnevezései, vö. „agentív” vagy „cselekvő” név-

szók, hely- és eszközhatározós névszók stb. A fejezetben részletesen leírják a produktív derivációs folyamatokat, melyek a nominalizáció összes felsorolt típusával kapcsolatban vannak, mind igéből vagy melléknévből képzett névszó esetében, mind az állítmányok és kiinduló szintaktikai szerkezetek propozíciójánál. A nominalizációk különböző típusai jellemezhetők a kifejezettség fokával az igei és névszói sajátosságok szemantikai szerkezeteiben. Ezzel kapcsolatban megvilágítják, hogy a nominalizált névszókban igei jelentések őrződhetnek meg, mint pl. az aspektuális, időleges, szemléletbeli.

Leírják a nominalizációk funkcióit és létrehozásuk néhány ritkább módját (pl. névszóból), amely nemcsak absztrakt, hanem argumentális, pejoratív és diminutív jelentésű névszók megjelenéséhez vezet. E típus folyamatai improduktívak, és rendszerint kevesebb szabályszerűséggel jellemezhetők; néhány nyelvben teljesen hiányoznak. A más típusú nominalizációk (igéből és melléknévekből, valamint teljes szintaktikai szerkezetekből) a különböző nyelvekben rendszerint eléggé produktívak, és különböznek egymástól igei és főnévi jelleg fokában.

A kötet a hungarológia számára is nagyon hasznos.

ROT SÁNDOR

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Vértes O. András 80 éves*

Tisztelt Vértes Tanár Úr! Szeretettel Andris Bátyám!

Amikor fiatal koromban az Akadémiai Könyvtár munkatársa voltam, megismertem a könyvtár kéziratárának hajdani vezetőjével, Hartai (Hartnagel) Erzsébettel. Tőle hallottam először említeni a Vértes O. András nevet.

Nem sokkal később azután személyesen is megismertem Vértes O. Andrást, s szinte a személyes ismeretességgel egyidőben tudatossá vált bennem András egy értékes jellemvonása. Tudvalevő, hogy Hartai Erzsébet később, sőt már akkoriban pszichésen sérült ember volt: elvesztette osztályvezetői állását, kegyelemből kapott valamiféle beosztást, az emberek kerülték, majdhogynem kiközösítették. Andris tudta ezt, de ennek ellenére ő sohasem fordult el Hartai Erzsébettől, mert érezte, hogy éppen az ilyen embernek van szüksége emberi közelségre. Úgy gondolta, hogy talán éppen ez a baráti megértés lassíthatja, sőt talán megállíthatja betegsége elhatalmasodását. Hartai Erzsébet nem volt az egyetlen, aki Andris segítségét élvezhette, más esetben is Andris a lelkileg rászoruló mellé állt.

Ekkor 1955-öt írtunk. A fentieket átfonóan azonban említsük Andris tudományos pályáját is.

1948-tól 1957-ig a budapesti Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán dolgozott, előbb mint adjunktus, később — 1952-től — mint docens.

Gazdag munkásság jellemezte működését e helyen. Itteni tanárkodása alatt jelentette meg például a „Bevezetés a fonetikába” c. jegyzetét, és itt közölték tőle — szintén főiskolai jegyzet formájában — a „Gyermek nyelve” c. munkáját is 1953-ban, melyben édesapja, Vértes O. József kolozsvári egyetemi tanár eredményeit is értékesítette. Számos olyan kisebb dolgozatot is jelentetett meg ezidőben, melyek a logopédia, a beszédfonetika, a beszédjavítás kérdésköreit tárgyalják, például olyan kérdéseket, mint „hány szót használ egy 6 éves gyermek?”

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1991. április 30-i ülésén.

De már jelzett éveiben írt egy munkát: „A magyar fonetikai kutatás újabb eredményei 1945–1955 között” címűt, mellyel kandidátusi disszertációjának témáját érintette, amit csak jóval később, 1976-ban védett meg. Itt érte azonban az 1956 utáni politikai változások sodrása is őt, ami — miként egy barátom, Subosits István fogalmazta — „kényszerűen kiszakította őt a főiskoláról”.

Ekkor került az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, először a bibliográfiai osztályra, ahol barátja, Fabricius Kovács Ferenc szeretettel fogadta.

Ekkor érvényesült ismét Vértes O. András másokat támogató lelki beállítódása: az Intézetben ő kapott megbízást arra, hogy a SCHLACHTER—GANSCHOW-féle „Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft” magyar nyelvészeti részének munkálatait megszervezze. Olyan személyeknek adott megbízást, akik politikailag vagy egyéb okból mellőzött emberek voltak, de ugyanakkor jó szakemberek. Így bátran kiállt ilyen emberek mellett, ami abban az időben, az 1960-as évek elején, amikor nem volt mindegy, hogy ki kivel áll szóba és kivel barátkozik, nem volt csekély humanista teljesítmény. Ha nem is tudatos politikai ellenálló Andris, de legalábbis a nemkívánatos politikai sodrásokkal és elvárásokkal szemben bátran szembehelyezkedő egyéniség.

Mint említettem, már főiskolai éveiben számos dolgozata jelent meg kandidátusi témája tárgyköréből, amit — mint jeleztem — 1976-ban „A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig” címmel írt meg, illetőleg könyv alakban ilyen címmel jelent meg 1980-ban.

Munkáját e fontos tudománytörténeti témakörben is, mint mindig, a gondosság, a részletekre figyelő pontosság jellemezte. A védéskor én már a Nyelvtudományi Intézet munkatársa voltam, és érdeklődéssel figyeltem a munkahelyi vita eredményeit, Szabó Dénes ottani opponenciáját és a kibontakozó „valóságos” vitát. Mert a kandidátusi védésnél akkoriban sajnos a vita sokszor csak formális volt; igazi vita csak olyan ember munkáját illetően alakult ki, aki nem sértődött meg, ha ellentmondtak neki, kiváltképpen nem állt bosszút, mint az ellentmondókkal szemben sokan tették!

Mit tarthatunk — az eddigieken túlmenően — Vértes O. András fő művének? Egy anekdotikus eseményt kapcsolok ide: az 1960-as évek elején Varsóban, a tudományoknak nem egyértelműen dicső emlékü palotájában, akkoriban évente könyvkiállítás rendeztek nyugati könyvekből. Ott láttam kiállítva: Booij „Psychosomatics” c. kötetét, ami szerencsére angol nyelven volt, nem „hollandusul”, noha Hollandiában jelent meg. Megvásároltam a könyvet, nagy részét le is fordítottam buzgalmamban, de nem gondoltam volna, hogy fogok életemben olyan valakivel találkozni, aki e problematikát a nyelvészetben fogja gyümölcösztetni. És mégis találtam ilyen embert, Vértes O. Andrást, aki jelen társaságunkban, a fonetikai és beszédművelési, valamint az általános nyelvészeti szakosztályok közös rendezésében előadást tartott 1980. febr. 12-én (vö. MNy. LXXVII, 370) „Nyelvtörténet, történeti lélektan, pszichoszomatikus megbetegedések” címmel, melynek megszervezéséhez még a Magyar Pszichológiai Társaság is társult. Ezen előadásnak az a jelentősége, hogy jelzi Vértesnél egy fontos új terület, az érzelmkifejezés mai állapotának és alakulásának feltűnését, amelyhez későbbi írásai is kapcsolódnak. Ilyen írása „Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása” című, a Magyar Nyelv hasábjain három részletben megjelent írás (LXXXII.), valamint a „Bevezetés a magyar hangstilisztikába” című, a NytudÉrt. 124-es számaként megjelent dolgozata. Sőt e témához kapcsolódik a tudományok doktora cím elnyerése kapcsán benyújtott téziseinek anyaga is. E vonatkozásban némi pesszimizmus mutatkozik meg állításában: ennek lényege ugyanis az, hogy napjainkban az é r z e l m i o l s z e g é n y e d é s jelei mutatkoznak, legalábbis a nyelv szintjén.

Persze ez a pesszimizmus nem explicit, ezt mi adjuk hozzá Vértes Andris megállapításaihoz. Ő maga sohasem volt pesszimizista jellem. Sőt, éppen ellenkezőleg: az optimiz-

mus jellemezte megnyilvánulásait. De továbbmegyek: a humor is sajátja Vértes O. Andrisnak. Ehhez csak egy adalék. Mikor Andris egyszer ellátogatott hozzám, megjegyezte: „Te kétszeresen biztosítod lakásodat betörés ellen”. „Igen?” — szoltam csodálkozva. „Igen. Itt a rács az ajtón, és a második biztosítás a kiírás: Büky Béla *tanár*” — válaszolt Andris.

Vértes O. Andris 1951-től kezdve tagja társaságunknak, de a magyar nyelvészek asztaltársaságának, a „Kruzsok”-nak már korábban is tagja volt. Sőt talán ő rendelkezik egyedül a Kruzsok egykori helyének, egy Alkotás utcai vendéglőnek korabeli dokumentum értékű fényképével, aminek közlését örömmel vennénk valamikor.

Ünneplésekor csak azt kívánhatom, hogy munkáját minél tovább töretlen erővel folytathassa.

BÜKY BÉLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

á n s l ó g o l 'hordót kikénezt' 1896–6: TESz. I, 157. — 1790: „Az *áslógolás*, mellytől a' bornak jó szaga, 's kedves íze leszsz” (Kömlel János: Szükségben segítő könyv... Pesten, 1790. 158. = Kömlel).

a p á c a 1372 u./1448 k.: TESz. I, 162. — 1530: „hogy kerhetek... *hapaffa* azfonokath” (ZÁVODSZKY LEVENTE, A Héderváry-család oklevéltára. I–II. Bp., 1922. II, 29 = HédOk.).

á p e r t e 1617: SzT. I, 361. — 1605: „Lucz Gál az polgármester *aperte* megmondotta” (MonÍrók. XXXIII, 56).

a p e t i t u s 1710: TESz. I, 164. — 1593: „és végezetre semmi *appetitussom*, kívánásom az ételre negyednapig is nem volt” (Utazások 64), 1664: „örömet fröstökömözem vala, de nem nagy *appetitussom* lehetett hozzá” (MonÍrók. XXXIII, 161).

a p ó s 1608: TESz. I, 165. — 1397: „*Aposch* (dictus)” (ZsigmOkm. I, 531).

a p p a r á t u s 'eszköz, felszerelés' 1669: TESz. I, 166. — 1584: „ne ellienek effele pompawal es *apparatuuffal* walo kowetfeg(g)el” (MonOkm. XLII, 161), 1615: „minden hadi *apparátussával*, fegyverével, élésével megindulván” (SzékOkl. IV, 195).

a p r o s 'futóárok' 1704: „feles franciát vágott le az *aprosban*” (Gyulai 226), „az francia kimenő tisztek az francia *aprosig* mentenek” (uo. 228), „mivel peniglen ott volt már mingyárast az franciának az *aprossa* az pallizada mellett, beléugrosván az hajdúk az francia *aprossában*, feles franciát vágtanak le” (uo. 231).

á r a d 1300 k.: TESz. I, 168, alakv. *árjad* 1833: uo. — Kecskemét, 1768: „azokat... Városunkon némelly Vizes Esztendőkben *el árjadni* szokott posványoknak töltésére tartjuk” (Bács-Kiskun megye múltjából. I–II. Szerk. IVÁNYOSI SZABÓ PÉTER. Kecskemét, 1975–1979.; II, 537 = Bács-Kisk.).

a r a n y g a l u s k a. — Sárospatak, 1753–8: „Az *Aranygaluskát* így tsináld” (GÜNDEL KÁROLY, A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVII. század végéig. Bp., 1943. 335 = GÜNDEL.).

a r c h i b u z í r 'Arkebusier'. — Trencsén, 1606: „fegiueres louas 210, *Archibusyer* 430, Lanczknecht 4489, Huzar... 4975” (Adattár V, 42).

a r c h i v u m 1792: SzT. I, 414. — Kassa, 1707: „reám bizván *archivuma* felhánnyását” (TKA. I, 159).

* L. MNy. LXXXVII, 509–11.

aréna 'színpad, színház; cirkusz' 1837: TESz. I, 173. — 1703: „Ebben az Vérona városában van az *Aréna*” (Gyulai 98), „ugy volt ez az *aréna* csinálva, hogy hetvenezer embernek lehetett egyszersmind nézni azon mulatságot . . .” (uo.).

arestál 1586: SzT. I, 421. — 1572: „hogý azok kýknek adoffok karba ne Maragýanak, *Arestalljatos meg* mynden eoreokfegeket” (VeressBáth. I, 189).

ariánus 1610: SzT. I, 423. — 1583: „ki *Arianus* hiten leven” (MonOkim. XLII, 36).

arma 1. 'címer'. — Sempte, 1615: „Az *arma* e wolt, három kuszikla, az kozepszó kusziklan egý szaruas . . .” (ILA BÁLINT, A Thurzó-leveltár protestáns egyháztörténeti iratai. Bp., 1934. 184 = IIaThurzó.). — 2. 'armada' 1634: „Ide az emberek nagy *armát* indítottak vala . . .” (BEKE ANTAL, Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczy Györggyel. Bp., 1882. 17 = BEKE).

armális 1629: SzT. I, 425. — 1619: „Az *armalísért* való instanciája Nagy Bede Tamásnak a fejedelemhez” (SzékOkl. VI, 55).

arnót 'Albaner' 1604/1653: SzT. I, 425. — 1582: „feo tanácsza és uezére teoreok Ozazarnak Zinan Passa, *Arnaot* fiu, igen teokelletes ember” (MagyTörtTár. XI, 141); 1717: „Török portékával kereskedők; *Arnaold* Rácz, Görög és egyebek . . .” (Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta . . . 1659—1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból. Szerk. KOVÁCS BÉLA. Eger, 1984. 53 = Gyöngyös).

aspirál 1619: TESz. I, 185. — 1569—71: „Ezek mindenkor *aspiráltak* az feketet” (SzékOkl. II, 279).

asztalos 'kosztos' 1695: „mert amelly professzornál sok *asztalosok* vadnak” (Adattár VI: Pótlék 3. levél), „hogý sok házai vadnak és örökké szokott tartani *asztalosokat*” (uo.).

aszú 'aszúbor' fn. 1806/1893: TESz. I, 191. — 1551: [hordó borait] „*aszú dicta*” (TörtTár. 1903: 131); Hegyalja, 1798: „Bor, *asszú*, és Essentzia-adások” (AZT. 1910: 302), „Mustnak az *Asszúra*-való töltése” (uo.).

attakéroz 'támad, rohamoz' 1706: HORVÁTH MÁRIA, Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp., 1978. 38 = HORVÁTH. — 1704: „reggel, ha lehetne, *atagé-roznánk* és rajtamennénk” (Gyulai 171).

aufszág, aufszágpenz 'pénzbeli céhjárulék; Auflage' 1833: SzT. I, 502. — Váradolaszi, 1769/1777: „Akkor az meg szokott esztendei, vagy Qvatemberbéli *Auftag pénzt* le tegyék” (MOL. Magyar Kamarai Lt. PCA. 2. doboz Nr. 137: 3b), „Az meg szokot *Aufleg pénzt* le tenni” (uo. 6); Szeged, 1823: „az szokot *Auflaag* . . . Számadásban vétesen . . . (HILF LÁSZLÓ, A szegedi iparosság története. Szeged, 1929. 78 = HILF).

aufszágol 'aufszágpenzt fizet'. — Szeged, 1823: „azután pedig . . . rendszeren *Auflagoljanak*” (HILF 79).

augusztinus 'ágostai; lutheránus' 1864: SzT. I, 125. — Léka, 1661: „Pater *Augustinusok* Haza” (MOL. U. et C. Fasc. 23 Nr. 12: 3).

aula 1848/1952: TESz. I, 199. — 1694: „Cantabrigiában vagyon 16 kollógium, *aula* pedig edgy is nincsen, noha némely neveztetik *aulának*, de kollegiumok re ipsa” (BethlNapló. 95).

auszprugos 'pezsgős' ?. — 1799: „*auszprugos* metzett pohár” (A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai. I. Keszthely 1711—1820. Közreadja BENDA GYULA. Bp., 1988. 151 = Keszthely).

auszpruk 'aszúbor'. — 1712: „bor helyett *auszprukot* igyatok. Most iszoin ürmöst éretted” (TAKÁTS SÁNDOR, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1922. 438 = TakátsKap.).

automata 1822: TESz. I, 199. — 1693: „edgy *automatomos* szekér, mellyet ha ember felteker, mehet vele” (BethlNapló. 76).

avantgárda 'élesapat'. — Pozsony, 1664: „az franczusokat küldték elől *avantgardiában*” (HK. XVII, 102); 1704: „az armada megállapodott és az mi regementünket legelől bocsátotta *avantgardiában*” (Gyulai 154), „*Avangvardiában* menvén az mi regementünk” (uo.), „Mi menvén legelől, *avangvardia*-formában értünk . . .” (uo. 189).

babnyí 'mákszemnyi'. — 1636: „sem törökkel való társaságra, vagy czimborára soha csak egy *babnyí* biztatást sem vett” (BEKE 33).

bacón 'pénzfésesség; Batzen'. — 1570: „adnak egyiknek e | gy fél *Batzont*, melly harõ magyar | penszt teszen” (Heltai: Háló. 180); Csepreg, 1585/1626: „azok tartoznak az Scholamesternek kett kett penzt adny polgar renden ualok, az nemessek 4 pénz, az Nemetek is egi garással auagi egi *Patzonnal*” (PAYR 40).

badedli '?'. — Komárom, 1692: „4 csipkekötõ fa, 1 fehér csontgombbal. 3 pár gyöngyházás kés. 1 *badedli*. 1 kötés levelek” (GYULAI RUDOLF, Törökvilág Komárom megyében. Komárom, 1894. 87 = GyulTör.).

bádóg 1329: TESz. I, 214. — Komárom, 1692: „Vas vellácska. Füstölgõ. *Bagyaggal* burétott vay tartó” (GyulTör. 88).

bajtli 'zacskó'. — 1793: „serétes *pájtl* seréttel” (Keszthely 110), 1801: „srétes dupla *pájtl*” (uo. 165).

bajus szn. 1522: TESz. I, 220. — Sáros megye, 1409: „Ladislau dictum *Baius* . . .” (ZsigmOkl. II/2, 239).

bakotnyúz 'ugyanazt ismétli'. — Nógrád, 1636: „Intettem is, hogy accedáljon az én törvényemre . . ., de õ mégis csak azon *bakotnyúzta*, és az vármegyére mutatott” (BOTKA JÁNOS, Latin és magyar források a Jászság XVI—XVII. századi történetéhez. Szolnok, 1988. 255 = BOTKA).

bakaras 1782: TESz. I, 222. — Gyulafehérvár, 1639: „. . . az asszony, mon-dotta: Adta volna isten, bárcsak egy *vakaraszszal* találták volna alább lóni” (TörtTár. 1885: 47).

bakulál 'botoz, pálcáz'. — Sáros megye, 1627: „sõt õ magokat is jól *megbaculálják*” (KOLOSVÁRI SÁNDOR—ÓVÁRI KELEMEN, A magyarországi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I—V. Bp., 1885—1904. II/1, 139 = KÓ.).

balás 'rubinfajta' 1622: SzT. I, 558. — 1540 k.: „egy saphil és négy *blask* vagon” (KárOkl. III, 227), „. . . harmadikban *blask* és gyémánt” (uo.); 1563: „lafyr harma, Eggyk | Jaczynth, Eggyk granath, Eggyk *Balassa*” (HÁZI, SoprLev. 40), „Item keth Aran gywrw myndenykben Eg' Eg' kis *Balaba*” (uo. 41); 1597: „Ismét adtunk . . . egy rubint *balast*” (MihKassa 207).

balaska 'fokosféle kis balta' 1669: TESz. I, 227. — 1663: „Az én árvai Jano kapitányomnak küldjön | Kgd egy neki való *valaskát*, az mint õk szoktak viselni, hogy elolvadván az hó, küldhessem el Légrádra cum modis et formis, az több szüksége megleszen, csak az *valaska* czimere hijával leszen . . .” (MagyTörtTár. XVI, 45—6).

balfasz 1787: TESz. I, 229. — 1764 k.: „Ha Szirmai *balfasz*” (Pasquillusok a XVII—XVIII. századból. Válogatta, szerk. LÖKÖS ISTVÁN. Bp., 1989. 145 = Pasquill.).

bándérium 1722: SzT. I, 563. — 1611: „az eo felsege *Banderiumjával* akar hajduk, ellen akar az lengilek ellen . . .” (KORPONAY JÁNOS, Abaújvármegye monographiája. II. Kassa, 1878. 98 = KorpAb.), 1615: „az római imperator *banderiumja* vagy zászlója” (SalDip. 269).

banya 'boglyakemence' 1791/98: TESz. I, 242. — 1734: „még csak mak termõ fais azon részen a' hol szén egetõ *Bányat* | tartottak” (Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta . . . 1659—1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból. Szerk. KOVÁCS BÉLA. Eger, 1984. 84—5 = Gyöngyös).

barakk 1738—43: TESz. I, 244, alakv. *baraka* 1842: uo. — Lenti, XVII. sz. második fele: „Kévántaték megh az 60. Quartér *Parakenhoz* Fenyõ Fua” (MOL. Batthány

lt. Filmtár 6519 II/147), Kassa, 1703: „E mellett bizonyos *barakhok* építtessenek, és a mely német quartélyost szenvedő gazdáknak már alattvaló házra szüksége volna *barackának* azon *baracka* possessorának . . . le tévén az árát, kiigazítottassa belőle a hostátra” (KÓ. II/2, 333).

baratlasz 'posztóféleség'. — Kassa, 1686: „Az olasz posztóban, angliai, fajlondis, *baratlacz* és azokhoz hasonló posztókban” (MGSz. IV, 37).

basadohány 'török dohányfajta' 1757: SzT. I, 600. — 1713: „ha az Ur *basa dohanyt* küldene érette, itt kedves volna” (Adattár VI, 33).

barázda 1130–40/XII–XIII. sz.: TESz. I, 247. — 1250: „pervenit ad fossata, que dicitur vulgo *baraszda*” (BOGDÁN ISTVÁN, Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp., 1978. 141 = BogdMért.).

barométer 1748: SzT. I, 594. — Magyarbél, 1716: „6 drótos gyertya tartó, *barometrum* . . .” (CsákyOkl. I/2, 800).

batalion 1707: HORVÁTH 40. — 1703: „mintha harcznak akartunk volna menni és *batáliában* állott az egész had” (Gyulai 65), „ott *batalliában* rendelvén az hadat” (uo. 66), „7 *battalion*al megindulván” (uo. 70), 1704: „Óbester uram az első *batalliommal* sebesen nyomakodván, elment; az másik *batalliommal* én is szépen nyomulván, az hidon általmentünk” (uo. 186).

batykó 'pópa' 1567: TESz. I, 260. — 1708: „azon Blasewski nevű *butykót* meg kellene fogatni” (ArchRák. V, 542).

bécsi szappan. — Komárom megye, 1627: „bizonj talam io volna az *betsi szapanial* megh kennj” (MoBoszPerK. 393).

böglerbég 1540: TESz. I, 268. — Kanizsa, 1566: „*böglerbég* Babolchán feljül vagyon . . .” (MonOkm. II, 82), „császár *böglerbégnek* adta Zygethet” (uo.).

békának nehéz . . . — 1631: „igen nehéz az *békának*, hogy az tűz megsüti az orrát” (Asszonyok és férfiak tüköre. Tanúvallomások a XVII. századbeli Marosvásárhelyről. Az anyagot összeállította . . . VIGH KÁROLY. Bp., 1980. 177 = Tüköre).

béklyó 1395k.: TESz. I, 271, alakv. *bikó*: ÚMTsz. (uo.). — 1649: „Ítiletem szerént érdemlett volna *bikót*” (Pasquill. 29).

benediktínus 'bencés szerzetes'. — 1694: „Délután nézzük meg . . . ott levő *benedictinusok* . . . klastromát” (BethlNapló. 131).

bertő 'filigránmunkában használt' ezüst vagy aranygolyócska' 1560: SzT. I, 820. — Kassa, 1551: „habeo fibularum argentearum paria tria, quarum una est *beurthews*” (ArchÉrt. 1912: 270).

bibita 'ivás, ivászat?'. — Kassa, 1606: „semmit se *bibitára* se töltélékre ne tudgyanak” (Heves vármegye története. I. BALÁZSY FERENC. Eger, 1897.; II–IV. SZEDERKÉNYI NÁNDOR. Eger, 1890–93.; III, 428 = Heves vm.).

biflangos 'cifra, sallangos?'. — Ung megye, 1711: „Csak megvonta magát *biflangos* süvegben” (KKK. 645; Pasquill. 101).

bigamus 'kétnejű, többnejű' 1748: SzT. I, 894. — 1666: „Item *bigamusok* vadnak” (TörtTár. 1899: 502); Zablát, 1688: „s most sem birhatom astis *bikivel Bigamg* három felesége Gombos Imre miatt” (MOL. Teleki család nagyzabláti lt. 10. cs.), „de hármat [ti. asszonyt — G. F.] csinált *Bigámussá*” (uo.).

bikacsök 1807: NySz. I, 397. — Kassa, 1700: „*bikacsökkel* keményen megbüntettenének” (KÓ. II/2, 329).

biléta 1750: TESz. I, 300. — Eger, 1705: „az én *paletámat*, rendes postai fizetésért . . . posta szekereken 's lovakon hordozni tartozik” (KAMODY MIKLÓS, A Rákóczi-szabadságharc postája. [Válogatott iratok.] Vaja, 1981. 45. = KAMODY), Munkács, 1707: „a' postákkal is observáltassa, hogy *paleta* nélkül el ne indittassék” (uo. 94).

b i r k a 1461: TESz. I, 304, alakv. *birke* 1673: uo. — 1667: „s az *birkekkel* is ma érkeztek” (Monírók. XXXIII, 287).

b i r k á s 1742/1881: TESz. I, 304, alakv. *bürge* 1856/88: uo. — Kecskemét, 1775: „mivel a *Bürge* Juhoknak nyíretés másod ízben illyenkor esik, azért a *bürgés* Gazdák közül nyíretésre is be hajtasson” (NéprÉrt. XXXIV, 35).

b l i k t r i 'semmirekellő; semmitérő' 1786: TESz. I, 312. — 1728: „alázatosan követem . . . , hogj draga idejét, és Elméjét, afféle *blictri* *Vaccalis* és *Vitularis* Historiával terhelem” (Adattár 6: 206).

b ó b i t á s 1647: TESz. I, 314. — 1693: „A madarak között vala edgy jeles szép *bubotás* indiai fejer madár, kaketú nevű” (BethlNapló. 113).

b o c s k o r p é n z. — Tarcal, 1606: „minden ember egy-egy pénzt ád az pász-tornak, melyet *bocskorpéznék* hínak” (HMVTörv. 58), 1610: „akkor minden ember egy egy penzt ád ä Pafztornak, melliet *Boczkor penznek* hinnak” (Tokaj: Tsordapafztor tífzti . . . 1).

b o g l y á z 1775: TESz. I, 322. — 1714: „Aratónak napiában 12. *Boglyázónak* Kaszásnak, és kive kötőnek napiában 15 . . .” (Gyöngyös 46), 1727: „tartozni fognak legaláb három nap az Város számára *boglázni* jönni” (uo. 72).

b o k á l y 1549: TESz. I, 327, alakv. *bakáj* 1816: uo. — 1639: „Az *bakályokat* császár új házainak elkészítésére mind elvitték” (SZILÁGYI SÁNDOR, Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez. Bp., 1883. 543 = SzilLev.); 1657: „hozattam . . . Talat . . . *Bokallját* . . .” (MOL. Nádasdy cs. lt. 49. cs. 10. tétel: 417).

b o l é t a 'cédula, biléta' 1791: SzT. I, 981. — Nyék, 1650: „sok különb különb féle marhát hozván be az országban Styriából, soha *boletát* nem vett, sőt, be sem jelentette azon kereskedésre való marháit” (TörtSzemle. XXI, 244).

b o l h a m e g i n d u l, *b o l h á t m e g i n d í t* 'mozdul; határoz; mozdít'. — 1706: „ha annak continuációja volna, jobban *megindult volna* Pálfiiban az *bolha*” (ArchRák. I, 504), 1706: „de valóban, *megindíták az bolhát bennem*” (uo. 618).

b o m b a 'pamutféleség'. — Sárospatak, 1646: „Mivel az csizmadiák is abban az városban, az mint értjük, fekete, sárga bőrt, kordoványt és szattyánt, talpat és ahhoz illendő bélésbőröket tudnak magok mesterségek szerént megkészíteni, más országból hozott eszközökkel, fűvel és égerfának *bombájával* . . .” (A céhes élet Erdélyben. Válogatta . . . Kovách Géza és Binder Pál. Bukarest, 1981. 217 = CÉE.); Tállya, 1774: „két kanape, edgyik sárga virágos vaßonnal, más zöd *bombával* boritot” (MOL. Dessewffy cs. lt. Arch. Eperj. 26. cs. H. I. 25).

b o m b a r d a 'ágyúfajta' 1557: HORVÁTH 45. — 1491: „*Bombarda* I | Tarazk V | Strubnicza V | Feltarazk III | Zakalos XLI (HadtörtKözl. IV, 551).

b o r j ú 1395 k.: TESz. I, 345. — Vas megye, 1691: „három fertállly esztendő *burgyuját*” (MBoszPerK. II, 904).

b o r j a s o d i k. — Gömör megye, 1653: „ez elmúlt napokban egy tehene *megbornyusodván* . . .” (uo. I, 254).

b o r k ú t 'savanyúvíz' 1863: TESz. I, 342. — Felsőbánya, 1736: „A *borkutnak* hordása, mint a bírák abususa tollaltatik” (KÓ. III, 750).

*b o r o n a*¹ 'Egge' 1533: TESz. I, 346, alakv. *brána*, *bránna* MTsz.: uo. — 1793: „eke . . . *bránna*” (Keszthely 104), eketaliga . . . *bránna* I” (uo. 118).

*b o r o n a*² 'gerenda; szálfá' 1406: TESz. I, 347. — Nagysajó, 1681: [istálló] „az is *burunából* rótt” (B. NAGY MARGIT, Várac, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII—XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest, 1973. 200 = B. NAGY).

b o s n y á k kn. 1693: TESz. I, 351. — 1620: „mint az hajdú és tatár, és az *bos-*

nyúkéék hadok helyében lesznek” (TörtTár. 1885. 473); Pozsony, 1636: „*bosnyákok* is mind takarodik az vezére után most is az török” (BEKE 43).

boszorkányoz. — Csongrád megye, 1763: „Ruzs Gergely Bodainét *megboszorkányozta*, sőt tűzzel is fenyegette” (MBoszPerK. I, 217).

bot alatt van ’vkinek a parancsnoksága alatt van’ — Balassagyarmat, 1657: „Hogy pedig mostanság ő nagysága *botja alatt lévő* gyarmati vitézek, marhánkot . . . elhajtották” (БОТКА 271).

botanikus ’növény-, növénytani’ 1787: TESz. I, 354. — 1694: „Láttyuk a *botanikus* kertet is” (BethlNapló. 99).

bört lenyúz. — 1617: „adót rajta nem veszen, *egy hársul két bört nem nyúzhat senki*” (Bethlen Gábor: Levelek. Válogatta . . . SEBESTYÉN MIHÁLY. Bukarest, 1980. 85 = BethlLev.).

börkös ’kelmefajta’ 1620: SzT. I, 1064. — 1603: „Ab una pecia panni *beürkeős*” (EOE. V, 194).

börtön ’hóhér; porkoláb’ 1261: TESz. I, 364. — 1619: „két hites darabontot és egy *bereten*” (MGSz. VI, 230); Kassa, 1678: „*Bertennek* I. Hóhérnak 1 1/2 . . .” (TKA. I, 230).

börtönház ’Kerker’. — Kassa, 1623: „Az fogház avagy *börténház*” (KÓ. II/2, 169), Kassa, 1630: „Az *bertenházban* . . .” (uo. 187), 1635: „Az *bertenházban* levő raboknak fl. 1.” (MihKassa. 207).

börze ’tőzsde’ 1793: TESz. I, 364. — 1693: „Onnan mentünk a *börsában*, ahol igen sok kereskedő embereket láttunk rettenetes nagy tolylongásban” (BethlNapló. 43), „Hamburgumban jártuk meg a tanács házát és a *börsát*” (uo. 51).

brájt saft ’Bereitschaft’. — 1703: „10. Octobris is helyben voltunk, de *paratsaftban* állottunk” (Gyulai 109), „*Parátsaftban* állottunk (4 nap és 4 étszaka kellett úgy állanunk), harcához készülve” (uo. 115), 1704: „Jó reggel az *parátság* és az infanteriának egy részét reá fordítván . . .” (uo. 178); 1705: „Az *prejtszoffja* minden compániából nro 5” (ArchRák. IX, 246), „az *prájcszoffja* pedig az első lineája előtt” (uo.), „éjjel az *brájsoffját* . . .” (uo. 257); 1707: „üzésekre a’ *parátszajt*ot utána küldöttem” (Rákóczi hadserege. 1703—1711. Válogatta . . . BÁNKÚTI IMRE. Bp., 1976. 337 = RH.).

breviárium 1591: SzT. I, 1079. — Eger, 1581: „Egi kichin Romay *Breviárium*” (Adattár XI, 84), „Egy *breviar* feketehe barszonyba foglalt” (uo.).

brigád 1707: HORVÁTH 46. — 1703: „Parátsaftban állottunk mi az Herberstain generális *brigádja* alatt levő 10 regimenttel” (Gyulai 115).

brokát 1688: TESz. I, 371. — 1692: „*Prokacsbul* való német Bommesz” (Gyultör. 88); Radvány, 1750: „Kék *Brogat* Mente . . .” (MOL. Radványi cs. lt. 81. cs. IV. o. XX.).

búb ’forgó, tollbokréta (lovakon)’ 1740: TESz. I, 374. — Beckó, 1734: „Kantár-[r]a való óregh négy *bub* uj” (MOL. Esterházy lt. Rep. 39 Fasc. A. Nr. 75: 453).

bújtás ’szőlőbújtás’ 1510 k.: TESz. I, 383. — Hegyalja, 1498: „ad faciendum *buthass*” (OSZK. Quart. Hung. 2342), 1512: „ad *Buthass* Ujhelyt” (uo.)

burgundi ’burgundi bor’ 1865: TESz. I, 391. — 1782/1815/1981: „És ha parancsol tokajit, *burgondit*, spanyolt vagy kínai bort” (Kónyi János: A mindenkor nevető Demokritus. Válogatta . . . Bíró Ferenc. Bp., 1981. 286. = Kónyi).

butélia ’palack’ 1722: MNy. LXXIX, 509. — Kassa, 1676: „. . . oztan *patel-laba* kell szűrni tiszta ruha által es erősen meg kell főzni” (TörtTár. 1894: 414).

butykos 1669: TESz. I, 397. — Felsővadász, 1623: „Eöt roß *buitkos* korso” (MOL. U. et C. Fasc. 116 Nr. 6), 1630: „*Buttykos* korso No. 1” (uo. Fasc. 153 Nr. 13); Vas megye, 1768: „a *bugyoga* korsót a Tűzhöz tette” (MBoszPerK. II, 918), „midőn a *bugyoga* elpattant” (uo.).

c á f o l 'hátrál' 1708/1880: TESz. I, 407. — 1626: „viszsa kezdett effelé *czafolni*” (HazOkm. IV, 463); 1643: „mely Torstenson miaránt hátra *czafult* és az Elba nevű folyón is által kelt népestül” (JEDLICSKA, PálffyOkm. 393).

c e l e b r á l 'végzést hoz, kihirdet' 1597: SzT. I, 1151. — 1569: „perbe lelte volna és az per köztök forgott volna, végre ez mostani terminusra ki vizkeresztbe *celebráltatott* 1569 esztendőbe” (SzékOkl. V, 87).

c e n d e l y 'egy fajta kelme' 1473: TESz. I, 420. — 1494: „data est de panno Nerenberger pecia l. de panno *Czenger* pecie due” (ENGEL I, 84), „Eidem *Czenger* pecias l. fl. 6” (uo. 124), „D. Bwrian Nerumberger pecias 2. fl. 14 | Korlathvy *Chengel* pecias 2. fl. 12” (uo.).

c e n z ú r a 'vélemény' 1586: SzT. I, 1158. — 1572: „a3 mynt ezembe vezem az regy gonozakaroymnak en felewlem walo *cenfurajok*” (VeressBáth. I, 180).

c i c a 'cicajáték, fogócska' 1795 k.: TESz. I, 426. — 1727: „*cziczát* játszik” (KOMÁROMY ANDOR, Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp., 1910. 388 = KOMÁROMY).

c i c k a f a r k (f ű) 1879: TESz. I, 427. — 1728: *cziczakafark fű* (KOMÁROMY 414), *cziczakafarkából* (uo. 407).

c i c o g a t '?. — Felsőbánya, 1715: „lévén egy farosta a kezében, melyet felfelé megforgatván, *megcicogatja* s szájával magát is a rozsdával együtt, mintegy tekergetvén a rostát” (MBoszPerK. II, 672).

c i k á s 'disznópásztor'. — 1648: „két pallér, béres, kertész, *czikás*” (KárOkl. IV, 302).

c i k á z i k 'kószál; cirkál' 1700 k. TESz. I, 432. — 1704: „Az mely leveleket az mediatorok nékem küldötenek, azokat most is *oda-czékáztatja* ez regularitás” (ArchRák. I, 640).

c i n g i s z e r 'Zinggießer'. — Debrecen, 1781: „Debreceni bádogos Lászer | Debreceni *cingisszer* Nigrini . . .” (Hajdú-Bihar megyei levéltár Évkönyve. I. Szerk. GAZDAG ISTVÁN. Debrecen, 1974. 156 = H-BLtÉvk. I.).

c i n i k u s 1604: TESz. I, 441. — 1578: „Mint ama *cinikus* poeta írta volt Adrianus császárnak” (Helt—Born. 921).

c o c a 'ágyas, szerető'. — 1638: „Egy menyecskéhez adta magát, ki az ura életében *cocája* volt, most is oda jár” (TörtTár. 1906: 292). — Vö. *coca* 'malac, disznó' 1831: TESz. I, 453.

c o l s t o k 'Zollstock' 1829: SzT. I, 1215. — 1820: „*zahlstock* . . . motolla . . . töltike” (Keszthely 366).

c o r h o l 'éles vassal, kaszával bőrt tisztít' 1825: SzegSz. I, 225. — 1719/1745: „Az melly legéennek az Ura 16. bőrt ki hány kaszálni, tartozik délután 3 óráig az Ura dolgát véghez vinni, és az óra eltelvén úgy kezgyen a *czurholáshoz*” (DURAY KÁLMÁN, A váci céhek. Vác, 1912. 144 = DURAY).

c u b e d e k k u n g 'fedezet, fedezék'. — 1704: „cennemderoztattam 100 hajdúval, 80 katonával ugyan futrácz eleiben *czubedekunknak*” (Gyulai 220).

c s á 'igásálat terelésére használt szó' 1664/1670: TESz. I, 463. — 1632: „fordul az határ jobb kéz felől egy hót után, jutván egy bérczre, *csával* alá térvén Galambad felé” (MagyTörtTár. XXVIII, 369), „a szabadi határ szélyben a bérczre, ott *csával* bemenvén . . .” (uo.).

c s á f o r 'locsi-fecsi, szájás', *csáfortos* 'ua.' — 1636: „Török Jánosné vak *csajornak* is mondotta eleget Nagy Miklóst” (Tüköre 371), „mondá Török Jánosné Nagy Miklósnénak, hogy kinéz vala az ablakon: »Nézz ki te vak *csajortosné*, mert az én seggem szebb a te orcádnál«” (uo.), „hiszem igen sípoltatja magát vak *csajorné*” (uo. 372). — Vö. *csáforít* 'fecseg, szájaskodik' 1832: TESz. I, 465; *csáfori* 'szájás; fecsegő' 1873: uo.

c s a p 'kimérés, csapszék'. — Pozsony, 1649: „Ti . . . az város *csapját* és mészárszékit hátrahagyván, magán való *csapot* és mészárszéket akartok instituálni, holot az város *csapja* és mészárszékeinek jövedelmébül magatok is . . . részesek vattok” (BOTKA 264).

c s a t a 1532: TESz. I, 484, alakv. *cseta* 1792: uo. — 1573: „az zak marból e6 thòkaiból e6 Echedből thýz EmbEr kiöne *chetkara*” (VeressBáth. I, 235).

c s a t á z 1574: TESz. I, 485 — 1549: „hogh el hagyta az Sar war ala walo *chya-thasthasth*” (LevTár. I, 66).

c s á v á l 'csáváz' 1600 k.: TESz. I, 487. — Kassa, 1559: „az *scawalassherth*” (TörtTár. 1889: 775).

c s e c s e 'szép' 1792: TESz. I, 489. — 1662: „az édes kis *csecse* leánykámmal” (TelekiLev. II, 227).

c s e c s é s 1784: TESz. I, 489. — Murány, 1663: „mitt hasznaltak az Otthomány nemzetnek béholduló *csecses* ígérető szavainak” (MagyTörtTár. X, 121).

c s e m p e s k e d é s 'ravaszkodás, álnokoskodás'. — 1707: „hogy nemzetünknek némely árulói *csempeskedésével* köztünk való meghasonlást várván” (SZERÉMI [Odescalchi Artúr], Emlékek Barsvármegye hajdanából. Bp., 1891. 224 = SZERÉMI). — Vö. *csempes* 'csalárd, ravasz' 1784: TESz. I, 496.

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

Gregor Ferenc írja: A fenti adattárhoz utólag csatolom a következő szócikket:

b u r k u s 1742/1881: TESz. I, 392. — 1645: „egiesedett . . . az *purkusok* Generalal megh” (Adalékok Zemplén Vármegye történetéhez. 1911: 58); 1697: „tizenhat köből buzáért a kit a Branco *burkusoknak* vettünk 30.” (TörtTár. 1885: 613).

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatos néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztatuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkített antikva
=====	ritkített kurzív

(A kurziváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Lóránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, — Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18, — Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, — Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei 1985. 42, — Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1987. 42, — Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban 1986. 22, — Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32, — Ft.
124. **Vértes O. András:** Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22, — Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igeformák leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26, — Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29, — Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1979. 47, — Ft.
128. **Dezső László:** A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvenlékek magyar jövevény szavai. 1989. 37, — Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). 1990. 40, — Ft.
130. **Bárczi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58, — Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69, — Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó – szöveg – szer – szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58, — Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60, — Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ára: 75 Ft

Előfizetés egy évre: 300 Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

186. Király Lajos: Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon. 1990. 120,— Ft.
187. Máta Mária: Igeköztörendszerünk történetéből. 1989. 30,— Ft.
188. Benkő Loránd: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. 1990. 50,— Ft.
189. Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1990. július 2–5. Szerk. Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. 1990. 100,— Ft.
190. Kiss Jenő: A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. 1990. 100,— Ft.
191. Fekete Antal: Keresztneveink nyomában. 1991. 150,— Ft.
192. Veszprém megye földrajzi nevei III. Az ajkai járás. 1991. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.
Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.
Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 360,— Ft.
Weszprómi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.
Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 188,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 283,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. A nyelvemlék betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1–4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
Új Erdélyi Múzeum 1990/1–2. Bp., 1990. 250,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex. Miskolci töredék. 1525. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVIII.

ÉVFOLYAM

1992.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Hadrovics László</i> : Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról.....	129
<i>Benkő Loránd</i> : Két évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában	142
<i>Éder Zoltán</i> : Vályi András, a magyar nyelv első tanára a pesti egyetemen	148
<i>Kiss Jenő</i> : Észrevételek a magyar beszélt nyelvi kutatásokról	157
<i>Zilahy Lajos</i> : Nyelvi változások — változásvizsgálatok	168
<i>Nyomárkay István</i> : Esterházy Pál nádor vallásos művének egykorú horvát fordítása	184
<i>Galuska Imre</i> : A Vizsolyi Biblia nyelve	191
Kisebbségi közlemények. <i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelvhasználat-történet korszakolásának kérdése	206
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Fehértői Katalin</i> : A <i>Lánc</i> helynevekről. — <i>Horpácsi Illés</i> : Vázlat a félelem nyelvi lélektanához.....	212
Szemle. <i>Korompay Klára</i> : Martinkó András, Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében. — <i>Kiss Jenő</i> : Balassa Iván, Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. — <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Kelemen János, Nyelv és történetiség a klasszici- kus német filozófiában. — <i>Balázs Géza</i> : Szemiotikai szövegten. I. A szövegteni kutatás néhány alapkérdése	217
Különművek. <i>Lakó György</i> : Egy német utazó ősi magyar településekről és nyelvrokonaink XVIII. századi életviszonyairól	230
Társasági ügyek. <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXVII. közgyűlése. — <i>Udvari István</i> : Rot Sándor 70 éves. — <i>Papp Ferenc</i> : Hell György 70 éves. — <i>Rácz Endre</i> : Bencédy József köszöntése. — <i>Békési Imre</i> : Deme László 70 éves	231
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok.....	245
Levélzszekekrény. A <i>Magyar Nyelvtudományi Társaság</i> közli	256

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98 636 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300 Ft. Egy szám ára: 75 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

F 7883/93

MAGYAR NYELV

LXXXVIII. ÉVF.

1992. JÚNIUS

2. SZÁM

Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról*

Tisztelt Társaság!

Amit itt elmondok, azt igazán O. Nagy Gábor lett volna hivatva elmondani, ha nem hagyott volna itt bennünket olyan tragikus hirtelenséggel. Legyen ez az én előadásom tisztelegés az ő emléke előtt.

Tisztelt Társaság! Ha az ember sokat foglalkozik mondattannal és jelentéstanal, előbb-utóbb szembekerül a frazeológiával. Magam is, miután a történeti magyar szójelentéstanal foglalkozó monográfiámat lezártam, állandóan a frazeológián töprengek. Régi gyűjtéseimet és újabb adataimat rendezgetve, egyre azon gondolkodom, hogyan lehetne ezt a rendkívül szövevényes nyelvi területet történetileg úgy bemutatni, hogy minden jelenség a maga természetes helyére kerüljön, és amennyiben az adatok megengedik, kialakulása is magyarázatot kapjon. Nem az a törekvésem, hogy mindenáron mindenre magyarázatot találjak, csak annyi, hogy a biztos ismereteket elfogadható rendszerbe állítsam és történetileg megvilágítsam.

Ilyen töprengések között ért társaságunk elnökének megtisztelő felkérése, hogy idei közgyűlésünkön előadást tartsak. Amit elő fogok adni, már a téma nagysága és bonyolultsága miatt is csak vázlat lehet. Mindenekelőtt le kell mondanom példák tömeges felvonultatásáról, inkább a vizsgálati elveket szeretném minél világosabban kifejteni.

A magyar frazeológiai irodalmat tanulmányozva úgy láttam, hogy eluralkodott benne a művelődéstörténeti szempont. A régebbi nagyon is érdemes kutatók túlságosan sokat fáradoztak a ma már érthetetlen szólások tárgyi alapjainak kutatásában, és közben a szólásnak mint nyelvi jelenségnek vizsgálata háttérbe szorult. Érezte ezt maga O. NAGY GÁBOR is, amikor 1961-ben (Nyr. LXXXV, 335–345) az „Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések” című, egy egész sor elvi értékű megfigyelést tartalmazó cikkének mintegy összefoglalásaként a következőket írta: „Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy frazeológiai kifejezéseinknek, közelebbről véve pedig szólásainknak csak az egyik, mégpedig valószínűleg a kisebbik része az, amelynek a megfejtéséhez, magyarázatához elegendő a művelődéstörténetnek, néprajznak vagy valamely más, nem nyelvtudományi diszciplinának a segítsége. A frazeológiai kapcsolatok nyelvi alakulatok, sajátágaiknak a megismeréséhez is a nyelvtudomány módszereivel kell hozzáfogni.” (I. h. 345.) Magam kezdettől fogva ennek a szemléletnek voltam híve, és nagyon is örültem, hogy O. Nagy Gábor megnyilatkozása ebben a felfogásban csak megerősített.

Ahhoz, hogy megkezdhessük a magyar frazeológiának rendszeres történeti feldolgozását, először is tájékozódunk kell ezen a nagyon kiterjedt és

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1991. december 10-i közgyűlésén.

nagyon is egyenetlen terepen. Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a frazeológia buja tenyészetét nagyon különböző források táplálják. Ennek megfelelően a rendszerét nem lehet valami egységes szempont szerinti osztályozással megalkotni. A cél csak az lehet, hogy a tápláló források területeit külön-külön vizsgáljuk, majd azt, ami nem közvetlenül ezeken a területeken termett, külön magyarázzuk.

Az egész magyar frazeológiát történeti szempontból a következő nagy területekre osztom:

Az első grammatikai frazeológiának nevezem. Ide tartoznak mindenekelőtt az olyan állandósult szókapcsolatok, amelyek akár elszigeteltségükkel, akár alakjukkal, de mindenképpen sajátos jelentést valószínűsítanak meg, ami más, mint amit a tagok összegéből várni lehetne. Pl. *szót fogad*, ill. *nem fogad szót*; *kétségbe esik*, ill. *ejt*; *helyt ad vminek* stb. De ide tartoznak szólássá vált egész mondatok (egyszerűek és összetettek egyaránt), mint pl. maguk a szóláshasonlatok és ezeken kívül sok minden más, amikre még visszatérek. Ugyancsak ide tartoznak az olyan mondattörédek (rendszerint felkiáltások), mint pl. *az ördögbe is!* vagy: *a mindenét!* stb., de ilyen a legtöbb köszönési vagy búcsúzási formula, mint *adjon Isten* vagy *Isten hozzád*.

A második nagy területre a képes beszéd és a körülírás tartozik. A két típus elválasztását majd még részletesen megokolom, itt csak megjegyzem, hogy az előbbiben a konkrét síkon kialakult szókapcsolat mint kép mindenestül átmegy az elvont síkra, pl. *cserben hagy*, *a maga malmára hajtja a vizet*, *tűlfeszíti a húrt*, *nem rúghat labdába* stb. — A másik típus, a körülírás annyit jelent, hogy egy főnévi fogalomnak vagy igének már régóta megvan az egyszavas kifejezése, de ezt a teremtő fantázia szókapcsolattal is ki tudja fejezni. Pl. *Isten* helyett *mennyei Atyánk*, *seregek Ura*; *meghalt* helyett *jobb létre szenderült*; *felakasztották* helyett *talpa alatt elfúj a szél* és hasonlók. A „Mi fán terem?” anyagának többsége ebbe a két nagy csoportba tartozik.

A harmadik nagy terület az idézetek, célzások, utalások frazeológiája. Ennek jellegzetessége a két előbbi csoporttal szemben az, hogy nem a közlés szinte öntudatlan szerveződése folytán épül a szövegbe, hanem ezt a beszélő vagy író egy egészen más beszédműből, zárt gondolatkörből kölcsönvéve, tudatosan mint idegen kifejező értéket használja fel mondanivalója színezésére. Ide tartoznak mindenekelőtt a szólásként alkalmazható közmondások, vagy legtöbbször ezeknek olyan töredékei, amiből már úgyszólván mindent értünk. Pl. egy nem nagyon tehetséges kutatónak egészen nagy jelentőségű felfedezésére mondják: *a vak tyúk tipikus esete*. Ebbe a nagyon kiterjedt csoportba a közmondásokon kívül még beletartoznak a szállóigék, irodalmi idézetek, kezdve a biblián, folytatva a klasszikus ókori irodalmakon, a magyar és más nemzeti irodalmakig bezárólag. De ugyanide tartoznak pl. politikai mozgalmak jelszavai, mint: *fizessenek a gazdagok*; adomák, viccek csattanói, mint: *itt állok megfürödve* stb.

A negyedik csoportba sorolom az idegenből nem irodalmi úton, hanem a beszélt nyelvből hozzánk került, magyarrá fordított szólások a t. Ezen a területen sok a bizonytalanság, mert az azonos körülmények gyakran egymástól függetlenül is párhuzamosságokat tudnak kifejleszteni. Ide tehát nagy filológiai körültekintéssel, csak nyilvánvaló nyelvi vagy tárgyi érv alapján lehet egy-egy szólást besorolni.

És végül az ötödik csoportba tartoznak azok a szólások, amelyeket az eredeti nyelven vettünk át, mint a görög *panta rhei*; a latin *ab ovo*;

a német *mir nichts — dir nichts*; a francia *par excellence*; az olasz *il dolce far niente*; az angol *okay* és hasonlók.

Ez így nagyon egyszerűnek és világosnak látszik. Csakhogy valójában az egyes területek nagyon bonyolult képet mutatnak, és így egyenként részletesen kell velük foglalkoznunk. Az elmondottakból az is következik, hogy az egyes területek feldolgozásakor egyikről a másikra való áttérésnél vizsgálati szempontot kell váltanunk. Részletesebben csak az első és második területtel tudok itt foglalkozni, a többi hármat csak röviden érintem. Megjegyzem még, hogy az egyes nagy területeket számos kisebb részre kell osztanunk.

1. Az ún. grammatikai frazeológiában mindjárt felmerül a kérdés, mit kell csupán állandó nyelvtani kapcsolatnak, és mit kell frazémának vagy — egyszerű magyar kifejezéssel — szólásnak tekinteni. Sok mindenre, amit itt említeni fogok, azt mondhatja valaki, ez nem a frazeológiába, hanem a szintaxisba tartozik. Én elfogadnám ezt a kifogást, ha a szintaxisták vállalnák a feladatot, hogy ezekkel a kapcsolatokkal tüzetesen, a jelentésbeli finomságokig hatolva foglalkozzanak. Egy-két példával hadd világítsak rá, hogy a határ a két diszciplína között mennyire elmosódó.

Nagyon egyszerűnek látszó tárgyias szintagma a *szót fogad*, ill. *nem fogad szót*: „Boldogok lesztek, ha ezt fogadtok” (KerGyül. 44).¹ A régi adatok azonban is mutatják, hogy ezt megelőzte a *vkinek szavát (meg) fogadja*, ill. *nem fogadja (meg)*. Néhány példa: „Ezeket igyekeztem egy kevés munkára fogni, de *nem fogadták szómat*” (EMSZT. 2: 542a); „Örök életre mégy, tsak *szómat fogydyad*” (RMKT. XVII. sz. 4: 433); Már is senki *szavát nem fogadja* ángyom-asszonynak” (Bethlen Kata 378). Hasonlóan ehhez állandósult kapcsolatok: *megfogadja vkinek beszédét, dorgálását, ígését, intését, tanácsát, tudományát* stb. (NySz.). Mikor a *szót fogad* ebben az egyszerű formában állandósult, a következők történtek: Elmaradt az igekötő, a birtokviszony helyett a részeshatározó lett a vonzat: *vkinek szót fogad*, majd ennek elhagyásával teljesen általános jelentést nyert: *vki 'engedelmes', ill. 'engedetlen', pl.: 'Ez a gyerek egyáltalán nem fogad szót'*. Ugyanezt mutatja a *szófogadó* és *szófogadatlan* összetétel is. Ezzel az egyszerűsődéssel azonban a nagyon is általánossá vált *szót fogad* el is szigetelődött társaitól, mert nem alakultak ki ilyenek, mint **beszédet*, **dorgá-*

¹ Rövidítések (az általánosan ismertek mellőzésével): Arany = Arany János összes művei. (Kritikai kiadás. Bp., 1951—). — Bethlen Kata = Széki gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700—1759. I—II. (Kísérő szöveget ellátta SZÁDECZKY KARDOS Lajos. Bp., 1922., folytatólagos lapszámozással). — BoszPer. = SCHRAM FERENC, A Magyarországi boszorkányperek. 1629—1768. I—II. Bp., 1970. — Hofgr. = Hoffgreff-énekeskönyv. Kolozsvár, 1554—1555. (A csonkán fennmaradt mű hasonmás kiadása. Bp., 1966.). — HungVit. = Hungarica Vitebergensia. (Kiadta OBÁL JÓZSEF. Halle, 1909. 1597 és 1694 között megjelent verses nyomtatványok, római számokkal jelölve tőlem). — Jókai = Jókai Mór Összes művei. (Szerk. NAGY MIKLÓS I. sorozat: Regények I. Bp., 1962—). — KerGyül. = A keresztényi gyülekezetben való isteni dicseretek... Varadon, 1566. (Új, hasonmás kiadás. Bp., 1975.) — Lask: Aes. = Az Aesopus eleteről, erköltseről... való historia. Ford. Laskay János. Debrecen, 1592. (Új, hasonmás kiadás. Bp., 1987.). — Magyarai = Magyarai István: Az országokban való sok romlásoknak okairól... Sárvár, 1602. (Új kiadás, mai helyesírással, sajtó alá rendezte KATONA TAMÁS, az utószót írta MAKKAI LÁSZLÓ. Bp., 1979.). — Mikszáth = Mikszáth Kálmán összes művei. (Szerk. BISZTRAY GYULA — KIRÁLY ISTVÁN. Bp., 1956—.). — Pesti: Fab. = Esopus fabulái Pesti Gábor szerint. (Válogatta, szerk. ÁCS PÁL. Bp., 1980.). — Rettégi = Rettégi György: Emlékezetre méltó dolgok. 1718—1784. (Közlésteszti JAKÓ ZSIGMOND. Bukarest, 1970.)

*lást, *intést, *igét, *tanácsot fogad.* A szót *fogad* kapcsolatban tehát minden megvalósult, ami egy szólást jellemezhet.

A birtokviszonytól való szabadulás jelentősége a szólássá válásban még jobban kidomborodik az ilyen párban: *vki szemét veti valamire*, azaz megtekint vmit, ránéz; és *vki szemet vet vmire*, azaz megkíván vmit. Az utóbbi nyilvánvaló szólás. Itt az eredeti konkrét jelentésű kapcsolat is nagyon állandó. Pl. „Iay nekõm . . . nynczin ymar kyre *zomeimet vetnom*” (WeszprK. 40); „Jób . . . Aligh meri *vetni szemét emberekre*” (RMKT. XVII. sz. 10: 529); „Oh híres magyarság, nincsen már ki read *Csak szemét is vesse* (RMKT. XVII. sz. 10: 391); „akármire *vetettem szeméimet*, úgy tetszett hogy . . .” (Bethlen Kata 113); „*Vetém szeméimet* arra az oszlopra, mely a kunyhó közepin volt felásva” (NySz. III, 155). Ezek állandósult kapcsolatok, de nem szólások. Ezzel szemben *szemet vet vkire, vmire* már szólás, jelentése 'megtetszik neki vki, vmi, megkíván vmit'.

Egy határozós kapcsolat még meggyőzőbben szemléltetheti mindezt. A *kétség* főnév mindaddig szoros kapcsolatban marad a *kétkedés, kételkedés* főnevek jelentésével, amíg csak ilyen kifejezésekben szerepel: *kétség támadt bennem; kétségek közt élek; ezt kétségbe vonom*. De mihelyt az *éjt* és *esik* igékkel lép kapcsolatba, jelentése megváltozik. Pl.: „Az apja öngyilkossága *kétségbe ejtette*”; vagy: „Erre a borzalmas hírre *kétségbe esett*.” Itt már nyoma sincs a kétkedésnek, helyébe megdöbbenés, reménytelenség, csüggedés, a desperatio lépett. A kapcsolat tehát mást mond, mint amit a tagok jelentése alapján várni lehetne. Az is fontos, hogy az igének más vonzataiban, mint: *bűnbe, szégyenbe*, (régén) *vétekbe, kevélységbe esik*, a főnév jelentése változatlan marad. Ugyancsak fontos, hogy a *kétségbe esik* típusban az ige nem cserélhető fel mással. Régén volt *kétségbe merül*, de ma már ez nincs. Aki pedig azt mondja, hogy *kétségbe zuhant*, annál biztosak lehetünk, hogy *nem esett kétségbe*. Egy anya vidáman mondta: „Amikor a kislányom felvette ezt a modern topngyot, hát én *kétségbe zuhantam*.” Néhány régi példa: „kyk istenek *haragyaban* akarnak *esny*” (SándK. 23); „ymadkoziatok hogh *keseertetbe ne essetok*” (WinklK. 156); „harom oruos doctorok az ev eletyrevl *ketsegeben esenek*” (MargL. 183); „oltalmaz minket *ne esunc kétségbe, őrdög kezébe*” (KerGyül. 33).

Az a kérdés mármost, hogy a grammatikai szólások hogyan keletkeznek, hogyan rövidülnek, hogyan keresztezõdnek, és hogyan alakulhat ki az egyes szólásoknak vagy az egyszerű átvitt értelmű kifejezéseknek több azonos értékű változata, mint pl. régén a *végbe visz* és *véghez*, sőt *végre visz*.

Az első és legfontosabb tudnivaló, hogy a grammatikai szólások az elvont fogalmi síkon keletkeznek. Általános szabályként megállapítható, hogy egy elvont fogalom a vele kapcsolatba kerülő konkrét fogalmat átviszi az elvont síkra. Pl. *kiönti a bánatát*. Itt senki sem gondol valóságos kilocsantásra. Ez alól az általános szabály alól csak a vallás körében lehetnek kivételek, mert a vallás a tárgyi és elvont fogalomvilág sajátos keveréke. Pl. *Isten trónja* csak gondolatban létezik, de *Isten háza*, a templom valóságos épület. Kikapcsolva tehát most az ilyen kivételes eseteket, a szólások az elvont síkon rögzõdnek meg. A további magyarázathoz két alapelvet kell figyelembe vennünk. Az egyik az, hogy az elvont síkon nincs meg az a tárgyi szituáció, ami az érzéki síkon sok mindennek a nyelvi megformálását fölöslegessé teszi. Egy mindennapi példa: Belépek egy vendéglõbe, és egy ismerõs társaságot találok szorosan egy asztal körül ülve. Maguk közé invitálnak. „Jó — mondom én —, ha adtok egy kis helyet.” Ez teljesen érthetõ közlés, pedig két fontos körülményt ki-

hagytam: *kinek?* és *hol?* adjanak helyet. Ezt teljesen fölösleges lett volna kitenni, mert pótolja az élethelyzetet. Ha mármost akár konkrét, akár elvont síkon olyan közlési folyamatban szerepel a *helyet* vagy *helyt ad*, ahol a szituáció nincs előkészítve, legalább egy határozót ki kell tenni. Néhány példa: „És *helyt adot* nekic az ő földében” (Helt: Krón. 15r); 1575: „irtam az desy bironak, hogy *helt aggyon* nekye (= az élésnek) hova rakyak” (MNy. XL, 244); 1600 k.: az Mesziliabeliek. . . az ő varosokban senkinek *heliet nem attanak* és engettenek, az ki valami Mesterseget nem tudot (NytudÉrt. 90. sz. 74); „Az paráznákkal örömost mulatsz, Buja társaságnac gyakran *helt adsz*” (RMKT. XVII. sz. 6: 128); „Es panaszimat jól megértven Könyörgésemne *helt ada*” (RMKT. XVII. sz. 6: 158). A két utolsó példában az elvont síkon a helyhatározó már elmaradt, a részeshatározóval a kapcsolat állandósult.

A *helyet* és *helyt* alakok a konkrét és absztrakt síkon nagyon sokáig vegyesen szerepelnek, a szétválás csak későn történt meg. Miután a *helyt* az elvont síkon megrögződött, a főnév már jelzöt nem kaphat, pedig a régiségben ez még lehetett: „Ritkán találók, ki *io helt adgyon* Isten igéjének” (RMKT. XVII. sz. 9: 181). És az *ad* ige ugyancsak nem helyettesíthető mással.

A *helyt ad* típushoz szorosan kapcsolódik a *helye van*, ill. *nincs helye valaminek* kifejezés, de ennek részleteibe itt nem megyek bele, csak utalok arra, hogy az előbbi vendéglői jelenetben mondhattam volna: „Leülnék, de nincs hely.” Ebben az esetben is az elvont síkon a szituáció hiánya parancsolja legalább a birtokos jelző kitevésését; „Ő Szent Tanácsának *légyen* köztünk *helye*” (HungVit. IV, A4r); „De fogadásomnak nem *lön* semmi *helye*” (RMKT. XVII. sz. 4: 140). A *helyt ad*-hoz nagyon hasonló a *hitelt ad* alakulása az elvont síkon. A régi példákban *beszédemnek*, *szavának* részes határozók szerepelnek: „Uy hirt mondok minden reá hallgasson, Illik beszédemnek hoga *hitelt adgyon*” (RMKT. XVII. sz. 3: 67). Ennyit tehát a szituáció hiányának szerepéről.

Az elvontságból következő második igen fontos indító ok és magyarázó elv az, hogy az elvont fogalmaknak nincsenek olyan éles, érzékszerveinkkel ellenőrizhető határai, mint a tárgyi valóság fogalmainak, amelyek mögött valóságos tárgyak osztályai állnak. Ennek megfelelően pl. a térviszonyok számára kialakult határozókkal a tárgyi valóságban pontosan tudunk tájékozódni. Világos a különbség, ha valamit a *szekrénybe*, a *szekrényhez* vagy a *szekrényre* teszünk. Mihelyt azonban áttérünk az elvont síkra, ezek az éles határok eltűnnek, és egy-egy ige mellé két vagy akár három ún. képes helyhatározó csatlakozhat, anélkül, hogy lényeges jelentésváltozatot okozna. A régiségben pl. egyforma sűrűséggel fordul elő: *bizik vkiben, vmiben és bizik vkihez, vmihez*. Hasonló kettősséget mutat a *gondot visel* (vagy *tart*) *vkire, vmire* és *gondot visel vkiről, vmiről*. Mindkét típust valószínűleg megelőzte a *gondját viseli vkinek, vminek*. (A példákat itt elhagyom.) Az előbbi hármas *szekrény*-példának megfelelően a régiségben van *végbe(n) visz, véghez visz és végre visz vmit*. Az első kettőre nagyon sok példa van, a harmadik ritkább: „[Judás] a papi feiedemekhoz es az zerzetos sidokhoz mene hoga az o igeretit *vegre vinneie*” (WeszprK. 49); „A' sidok . . . kezdec esmet epíteni Ierusalembe a' Salamon templomat, de azt *vegre nem vihete*c” (Szék: Krón, 112r). Ezeket a párhuzamosságokat nem szabad a hiányos nyelvérzék ingadozásainak tekintenünk. Ezek természetes szüleményei az elvont fogalomvilágnak. Idővel egy-egy kapcsolat uralkodóvá lesz, és a többi feledésbe megy.

Az említett párhuzamosságokat ugyancsak meg kell különböztetnünk a nyelvtörténet folyamán beállt vonzatváltásoktól. Régen pl. általános volt a

kér vkit vmin, ma: *kér vmire*; régen: *helyén hagy*, ma: *helyben hagy*; régen: *fél*, (*meg*)*íjed vmin*, ma: *vmitől*; régen: *szembe vet*, *hány*, ma: *szemére vet*, *hány*. Tehát az állandósult kapcsolatok is változhatnak. A vonzatváltáson kívül még két típus gyakori, nevezetesen a kapcsolatok keresztveződése és rövidülése.

A keresztveződést egy rövid példával szemléltetem. Volt régen *számot kér* kapcsolat. Pl. [A megrögzött bűnös mondja:] „*Számot Isten nem kér*” (RMKT. XVII. sz. 6: 37); „Dobi János bátyám is külön *számot kért* tőlem . . . a leckéről” (Rettegi 61). Mellette volt *számot ad*, de ugyancsak volt *számot vesz* és *számon* vagy *számán tart*. A *számot kér* és *számon tart* keresztveződéséből jött létre a *számon kér* és mellette a *számonkérés* főnév, mindkettő többek között mint a hivatalos iskolai nyelv kifejezése.

Mindezek a példák, amelyeket itt a kapcsolatok variálhatóságára felhoztam, nem szólások, hanem állandósult átvitt értelmű kapcsolatok. De ezek közül nem egy szólássá válhat, többek között rövidülés útján. A rövidült kapcsolatot azért szólásnak tekinteni, mert többet jelent, mint amit a nyelvi elemei tartalmaznak. Itt tehát a hiány az, ami sajátos jelleget ad a kifejezésnek.

A kihagyásos szólások keletkezésének főleg két okát látom. Az egyik az állandó használatból származó megszokottság, a tagok természetes összetartozása. Ez arra vezet, hogy a kapcsolat egyik tagjának említése felidézi, tehát helyettesítheti magát a kapcsolatot. Régen nagyon gyakori volt a kifejezés: *kimúlt e világból*. Ebből egyszerűsödött a *kimúlik* ige és a *kimúlás* főnév, mint a *meghal*, ill. *halál* megfelelője. Erre számtalan régi példa van, és ezt mindenki ismeri. De nem gondolom, hogy mindenki tudná, hogy a mai *kivégzés* ugyancsak ilyen határozós kapcsolatból rövidült. Eredeti alakja ez volt: *kivégez e világból*. Ez a régiségből több példával igazolható: „mikeppen *vegeztek ky* az edes *iesus ez vilagbol*” (WeszprK. 81); „[A fahordó öreg ember] kezdé *hinia* és *kivánni az halált*, hogy *ötet bátor el vinné* és *ez világból ki végezné*” (Pesti: Fab. 153. sz.).

Hasonló rövidüléssel keletkezett a *letesz vmiről*: „Jaj fiam, fogadj szót: e dologról *tégy le*” — mondja Arany (III, 11). E szólásnak eredeti alakja: *leteszi elméjét vmiről*. Pl.: „Azért *Kegyelmed* ez iránt kérem, *elméjét tegye le*” (NySz. III, 621). Még szemléletesebb példát ad Rettegi György: „[Egy iratot] akkor mindjárt oly helyre tettem volt, hogy soha reá nem akadhattam. Már *le is tettem volt elmémét róla*, hanem a napokban kezembe akadt” (Rettegi 327). Ennek a teljesebb alaknak jelentőségét csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha meggondoljuk, hogy szinte körül van bástyázva ilyen kifejezésekkel: „Mykepen az zereteth az *elmeth fel emely*. azon kepen a gonossag el merythi” (WinklK. 368); „[A király akkor legbölcsebb] Ha . . . földiekről az mennyiey dolgoknak gondolattira *elmeiet fel emelendi*” (Lask: Aes, D7v); „Akármelly dolgokra *függesztetem elmémet*. . .” (Bethlen Kata 47); „Már szinte rá *hanyatlík* arra az *elmém*, hogy . . .” (i. m. 163); „mert nem vonnya senki jól a' hegedűjét, Ha az fel-tótt *notán* nem *tartya elméjét*” (HungVit. III, B7r); „Az Én Uram-is Halála előtt minden *dolgokról le vevén Elméjét*, szüntelen az Istenhez való készülettel töltötte Idejét” (Bethlen Kata 49).

Kissé szétágazóbb az *ő velem tart* típus kialakulása. Itt csak a fő fejlődési vonalat vázolom. A megelőző fokozat tárgyias ragozású igével szerepelt *ő velem tartja*. A NySz. (III, 465) számos példáján kívül egy nem irodalmi 1529-ből: „ha [a székelyek] *welwnk thargyak wala* ysthen mynden kethseg nelkyl nekynk attha wala [a győzelmet]” (MNY. XXXVIII, 276). Ennek megfelelően az eredeti kapcsolatban határozott tárgy állt: „*kyk velem targyak* ez en

hytemet” (DomK. 323); „ha io akarsz lenni, tarts iokkal niayassagodat” (Lask: Aes. E6r); „az iamborokual tartsad barattsagodat, es azokual niayaskodgial” (uo.).

Az említettekén kívül még nagyon sok ilyen rövidült szólásunk van, amik közül itt még csak kettőt említek egy-egy rövid példával. Az egyik ez a típus: *ez még megteszi*. Ennek eredeti alakja: *megteszi a szolgálatot*. Pl.: „Szükség esetén a füttykös is *megteszi a szolgálatot*” (Mikszáth LXVIII, 45). A másik példa: *ez aztán jól adja*. Pl.: „No ezt jól adta ön, biztos úr! Ezt jól csinálta ön ki!” (Jókai XXIV, 115). Ez pedig a színházi nyelvből vett kép rövidülése. Eredetije ilyen lehetett: „Somogyi a szerepet olyan jól adta vissza, hogy azt Nádaitól, sőt Halmaitól sem láttam jobban” (Mikszáth XVI, 209).

A szólások rövidülésének második oka lehet a különféle tabu, így a vallási tabu is. Ez utóbbira, mint sok mindenre, Aranynál van egy kitűnő példa: „Hogy a *nyilába* tudsz alunni délbe” (Arany III, 149). Itt nyilván az *istennyilába* volna az eredeti forma.

A tabu feloldásának sajátos esete az illetlen szavak kihagyása. Az ilyen szavakat vagy úgy kerülhetjük el, hogy helyettük egy másik, lehetőleg hasonló kezdetű szót teszünk. Az eufemizmusnak erre a fajtájára mindjárt idézek egy irodalmi példát, de minket itt nem ez érdekel, hanem a kihagyás. (Előre is megnyugtatók mindenkit, nem fogok túlságosan vaskos disznóságokat taglalni.) Mindenki ismeri ezt a szólást: *kutya baja sincs*, de nem hiszem, hogy sokan gondoltak volna arra, valójában hogyan is keletkezett. Ismeretes, hogy régen a tagadás kifejezésére gyakran használták az *eb* szót. Így: *nem teszem meg* helyett mondták: *eb cselekedje*; *nem bánom* helyett: *eb bánja*; stb. Még megvetőbb kifejezésként az *ebzar* szerepelt. Amikor Arany a Jóka ördögében Judit asszonnyal azt kérdezteti a nappal mécsvilágnál keresgélő férjétől: „No mi az *ebszemét* keres kend?” az előbbi szót helyettesíti egy alliterálással. A boszorkányperek vallomástevői nem ennyire kényesek. Ha valakinek semmi baja, így mondják: „*Ebszar gongya* van a gyerekednek meny haza meg gyógyul” (BoszPer. I, 233); „*Ebszar, kutyaszar* semmi biz ez, meg gyógyulsz belőle” (I, 257). De itt is van finomabb fogalmazás: „*Eb gongya, kutya gongya* van a Lábodnak” (I, 235). Később az *eb* szó általános visszaszorulásával és a *kutya* térnyerésével állandósult, és vált egyeduralkodóvá a *kutya baja sincs* kapcsolat.

Ezzel a példával már el is hagytuk a tárgyias és határozós kapcsolatokat, és áttérünk a jelzős kapcsolatokra. (A jelző és jelzett szó összeírva is szerepelhet.)

Ez a frazeológiának ugyancsak termékeny területe, de a melléknévi, birtokos és a határozói jelző nincsenek egyformán képviselve. Az elv itt is az, hogy a kapcsolat valami mást jelent, mint amit a tagok jelentéséből várni lehetne. Melléknévi jelzővel pl. a *jó firma* nem valamilyen cég, a *gyönyörű mákvirág* nem növény stb. Ilyenek még: *komisz kutya*, *szemtelen disznó* és az összeírt *jómadár*. Ugyancsak ide tartoznak: *szerecséltlen flótás*, *pünkösdi király*, *szürke eminenciás*, *utazó nagykövet* és egy sor képtelenség, mint: *halva született nagy-mama*, (régén) *nyári kesztyű*, (ma) *nyári mikulás*, *lázás semmittevés* és hasonlók. Birtokos kapcsolatra példák: *anyámasszony katonája*, *vénasszonyok nyara*, *veszett fejsze nyele* és az összeírt *istennyila*. Határozói jelző: *fából vaskarika*.

Az értelmezők körében számos olyan kifejezés van, amelyekben az értelmező a gyakori használat következtében annyira megszokottá vált, eredeti jelentése annyira elhomályosodott, hogy valójában funkció nélküli, legfeljebb rosszálló értelmű, esetleg szánakozó toldalékká vált. Sokszor azonban még ez a

pejoratív árnyalat is eltűnik, és éppen az igazi funkció hiánya avatja az ilyen értelmezőt frazémává. Érdekes néhány igazi értelmezőt összehasonlítani ezzel a kiüresedett típussal. Pl.: „A tatártól nagy veszélyben forog Moldva *ez a véghely*” (Arany II, 199); „Kapott az alkalmon Csóri *eszes vajda*” (Arany III, 225). A következő kettőben már a megszokottság dominál, de még funkciót ad nekik a pejoratív értelem: „Olyan fényt üzött mint egy fejedelem *a semmirekellő*” (Jókai XXIV, 161); „Mi károd benne, *eb ágyában született?*” (Rettegi 384). Kódexirodalmunkban a *szegény* és *nyavalyás* az ördögnek állandó jelzői és értelmezői. Nagyon is valószínű, hogy a legendák és prédikációk útján vált a két melléknév annyira általánossá. A következő példákban a *szegény* és *nyavalyás* már igazi funkció nélküli toldalékok (a *szegény* esetleg a *megboldogult* helyett állhat): „Bornemissza Ignác . . . a reformátusokat gyomorból gyűlölte, nagy babonás pápista vala *szegény*” (Rettegi 225—6); [Kászoni Sándorról:] „Kevély ember vala *nyavalyás*, sok gyereke maradott *szegénynek*.” (Rettegi 199); [Barcsai János jellemzéséből:] „Különbén generositas is elég volt benne, de csak nem szerettem *nyavalyást*, mert nem tanulhattam semmit is tőle” (Rettegi 65). A régi személyes jellegű próza tele van ilyenekkel.

Itt lehetne taglalni az olyan szervesen toldalék szerepét, mint pl. *baj van Köpecen*, vagy a rím kedvéért keletkezett toldalékot, mint pl. *most légy okos Domokos*, vagy: *barátja az erénynek és a túrós lepénynek*. Ennek részletezését azonban elhagyom, mert külön fejezetben kellene foglalkozni a hanghatások szerepével a szólások formálódásában. Csak röviden utalok arra, hogy az össze-csengő toldalék játékos használata már Pesti Gábor fabuláiban megfigyelhető, ami emlékeztet a fentebbi példákra: „Kérlek, vedd jól *eszedbe*, és tedd el-be *tegzedbe*” (a 39. sz. fabula Értelme); „az róka . . . kérkedik vala azzal . . . , hogy az ő eszének *edényébe* és *erszényébe* sok kilemb kilemb féle okosságok volnának” (120. sz.).

A szintaktikai frazeológiának igen gazdag területe az egynemű szavak mellérendelő szereplése vagy másként az ikerítés. Ezt legalkalmasabb szófajonként tárgyalni, és ezeken belül úgy alkotni csoportokat, hogy az egyes tagok között van-e vagy nincs nyelvválásbeli különbség. Tehát *lót—fut, dúl—fúl* az egyik, *izeg—mozog, hímez—hámoz* a másik típus. Az igéknél ide kell vonni a *várva vár, verten ver* és *szökést szökik* típusokat is.

A főnevek körében ugyancsak külön csoportosíthatók az *ága-boga*, és *híre-neve*, valamint a *dirib-darab* típusok. Hasonló módon lehet a sokkal ritkább névmási és számnévi ikerítést tárgyalni.

A határozószók ikerítése ismét nagyon gazdag. Itt részben a főnevek ismétlődnek meg határozóraggal, s ezek esetleg csak határozói alakban ikerülnek, mint *nyakra-főre, tövel-heggyel*. De nagyon sok az ikerített határozó szó is, mint *szerte-szerint* vagy *szerte-széjjel, imitt-amott* és számos más kapcsolat. És ide veszem az *erőnek erejével* típust is.

Mindezekre a régiségben nagyon sok példa található, és a szakirodalom is elég sokat foglalkozott velük. Egy jövendő feldolgozásnak természetesen foglalkoznia kell a már elavult variánsokkal is. Így pl. a *fel-alá jár*-nak volt *alá s fel jár* változata, a *se égen, se földön* mellett volt *se földön, se mennyen* is.

Az ikerítésnek régen elég gyakori módja volt az egyszerű szó- vagy mondatismétlés: *bizony-bizony*. [Lábadozó beteg mondja:] „jobbacskán vagyok. Már *keveset-keveset* a házban is járhatok” (Bethlen Kata 382); „[Isten] elepedett lelkemet *ottan-ottan* meg-újította 's meg élesztette” (i. m. 96). „Bezzeg itt lesz még *hadd el hadd el*” (Rettegi 323).

Az utolsó példa azt is mutatja, hogy egész mondatok is szólássá változhatnak. Ezekre is áll, ami az értelmezőkre, ti. hogy a nagyon gyakori használatban vesztenek igazi jelentésükből, gépiesen ismételtetett formulákká válnak, ami gyakran rövidülésükhöz, „értelmetlen” csonkulásukhoz vezet, sőt az eredetivel éppen ellenkező jelentés kialakulását eredményezheti. Ilyenek pl. a fogadkozáások, önátkozáások: „*Isten el vessessen, ha meg nem öletlec*” (Hofgr. h4v); „*Legyek én akármí, ha csúffá nem teszem*” (Arany: Jóka ördöge). Nagyon gyakran lehet hallani ilyesmit: „*Itt süllyedjek el, ha én csináltam*”; „*folyjon ki a szemem, ha én loptam el.*” A városi zsargon szüleménye: „*Hát én megeszem a kalapomat, ha ez igaz.*” Ezek nem igazi szólások, de könnyen azzá válhatnak gyakori használatban, vagy egy-egy elem kihagyásával, ami által a kapcsolat szervetlenné válik, de mégis jelentéshordozó marad. Így alakult ki az *Isten a bizonyágom*-ból az *Isten bizony*.

Gyakran a mondat sorrendi helyzete is elősegíti a szólássá válást. Kész bevezető szólások az *ide süss* vagy *ezt fagyazd meg*, de számos más bevezető mondat is már erősen halványuló félben van, mint pl. „*Na várj csak, (folytatásként:) majd adok én neked.*” A boszorkányperekben jegyzőkönyvezett fenyegetések gyakori bevezető mondata: *Várj rá* (rövidítve: *várrá*). Beszélgetés közben hosszabb fejtegetés lezárása és a befejező mondat megnyitása az *egyszóval* vagy *egy szó mint száz* szólás. Az egykor nagyon gyakori közbevetett mondat, az *úgy mond* a kissé finomkodó fogalmazásban ma újra léptenyomon szerepel. A *ne búsulj* eredetileg vigasztaló-biztató értelmű volt, és mint bevezető, közbevetett és befejező mondat egyaránt szerepelhetett: „*Ne búsulj, nem lesz semmi bajod.*” „*Bátran oda mehetsz hozzájuk, ne búsulj, nem harapják le az orrodát.*” A gyakori szinte öntudatlan használatban azonban szerepe kiszélesedett, és a népnelvben teljesen „értelmetlenül” fenyegetések toldaléka is lehet: „*Csak sokat szemtelenkedj itt nekem, majd kapsz egy jó pofont, ne búsulj!*” (Igazi szólás!) Hasonló módon szerepelhet a *ne félj!* is mint fenyegetés kísérője: „*Majd ellátom én a bajodat, ne félj!*”

A mellérendelő összetett mondatok közül csak a választó mondatra említék példát: *Vagy megszokik, vagy megszökik*. Itt természetesen az összecsengés is lényeges szerepet játszik. Teljesen szólásszerű az ilyen kérdés: „*Na mi van? Széna vagy szalma? Bű vagy bá?*”

Az alárendelő mondatok közül a szóláshasonlatok eddig kitüntetett figyelemben részesültek, azért ezekkel nem is foglalkozom. Inkább néhány példát idézek egyéb típusokra. Helyhatározó mellékmondat a napjainkban nagyon divatosá vált: *Ott vagyunk, ahol a part szakad*. Időhatározók: *Majd ha fagy, hó lesz nagy. Amikor majd a Duna fölfelé folyik*.

A feltételes mondatoknak állandóan használt szólásszerű változatai a mai és régi nyelvben igen gazdagon vannak képviselve mind bevezető, mind közbevetett helyzetben. Ilyenek: *Ha minden igaz, akkor . . . ; ha jól tudom . . . ; ha nem tévedek . . .* E két utóbbinak tréfás vegyülete: *ha jól tévedek*. Továbbá: *Ha meg nem sértelek . . . ; ha Istent ismersz . . .* A pietista Bethlen Kata állandó fordulatái közé tartoznak: *ha Isten engedi . . . ; ha Isten segít . . . ; ha Isten éltet . . .* és hasonlók.

A mértékhatározó mellékmondat közismert példája: *annyi van valamiből, hogy Dundát lehetne vele rekeszteni*. Egy irodalmi példa: „[Földvári Ferenc a gyűléseken szinte szótlán volt] Maga házánál pedig annyit beszélt, *hogy fele is sokszor elég lett volna*” (Rettegi 246).

A következményes mondatok közül főleg a nagyfokú túlzást tartalma-

zók válhatnak szólásokká. Ilyeneknél gyakran hiányzik a kötőszó, pl. „Úgy szereti, *majd meg eszi*.” Ismét egy irodalmi példa: „[Földvári Ferenc] igen szerelmes ember volt, *majd megholt a szép asszonyért*” (Rettegi 246). A mindennapi nyelvben különösen a túlzó fenyegetések jelennek meg ilyen formában: „Úgy fölpofozlak, *hogy megemelegeted, hogy az eget is bőgőnek nézed, hogy a nevedet is elfelejted, hogy leröpiül a fejed*.” Gyerekkoromban gyakran hallottam: „Úgy összecsepellek, *hogy épség nem marad rajtad*.” A politikai fenyegetettség termelte ki a következőt: „Ha megnyikkansz is, úgy kirúgnak az állásodból, *hogy a lábad sem éri a földet*.” Hósködő kamaszoktól hallottam ilyesmit: „Próbálg megütni, kapsz egy olyat, *hogy a mentők lepedőben visznek el*.” A szólásoknak tehát ez is egyik termő talaja lehet.

A mondatokkal kapcsolatban szólni kell még a töredékes vagy csonka kifejezésekről. Ezek vagy úgy keletkeznek, hogy az ember felindultságában nem tudja befejezni a mondatot, és ez így lesz szólás. Ennek különböző árnyalatai lehetnek, mint pl. csodálkozás: *Te jó Isten! Csodálkozó kérdés: Mi a csuda!?* Felháborodás: *Az ördögbe is! Még ekkora szamarat!* Kéréselem: *Az Istenért! Az Isten szerelmére!* és sok más hasonló. Ezek a csonkulások annyiban különböznek a korábban már említett rövidült szólásoktól, hogy itt a megmaradt részek egy hosszabb összefüggésből kiszakadva teljesen szertelenül maradnak együtt. Ugyanez áll a másik csoportra is.

A másik típusba a gyakori használatban bekövetkezett rövidülések tartoznak, mint pl. köszönések, búcsúzási formulák, kívánságok: *adjon Isten, Isten hozzád, jó éjt.* A teljesebb alakok: *Jó napot adjon Isten; Isten legyen hozzád jó; jó éjt kívánok.* Az *Isten veled* pedig ilyen teljesebb alakokból rövidült, mint: *Isten legyen veled* vagy *Isten maradjon veled.* Újabb társasági szokás, hogy a borivók, amikor egymásra köszöntik poharukat, csak ezt mondják: *No, Isten — Isten!*

A grammatikai frazeológiával azért foglalkoztam kissé részletesebben, mert ezt a területet eléggé elhanyagoltam tartom. Több olyan jelenség, amiket itt említettem, talán más kategóriákba is besorolható. Ez nem jelent különösebb veszélyt, mert egy dolgot különböző szempontból lehet vizsgálni. A baj inkább az lenne, ha egy jelenséget a rendszerünkben sehogy sem tudnánk elhelyezni.

Mármost röviden összefoglalom még, amit előadásom elején vázolt nagy csoportokról mondani szeretnék.

2. A második nagy területet két részre osztottam, az egyik a valóságos képes beszéd, a másik a körülírás.

Az első altípusnál az eddigiekhez képest szempontot kell váltanunk. Mivel itt mindig a tárgyi valóságban keletkezett kapcsolatokból indulunk ki, az új szempontunk is tárgyi lesz. Vizsgálni kell tehát mindazon területeket, amelyekről ilyen szólások elindulhatnak. Elsősorban tehát az ember és tagjai: *fejet haját átvitt értelemben 'meghódot', fejét vesztí 'megrémül', fejét törí vmin vagy vmiben, fülön fogták, nyakon csípték, hátat fordít, beadja a derekát, hajba kap vkivel* stb., stb. Ugyanígy a különböző életfunkciók is, pl. az evés: *vkinek a szájába rág vmit, vmitől (el)vásik a foga; vmit nem tud megemészteni* stb. És így végigmenve az ember környezetén és tevékenységein, szólásnak alapja lehet a ruházat, ház, bútor, háztartás, tűz, füst, testi munka, közlekedés (út, víz rév, part, evezés). A természeti környezetből: kő, növény, állat, halászat, vadászat, madárfogas. Továbbá mesterségek, szerszámok, kereskedés, közlekedés,

katonaság; közigazgatás, bíraskodás, orvoslás; játék, zene, tánc, népszokások, vallás, babonaság, tudomány. Ezt a hevenyészve összeállított listát bőven ki lehet egészíteni, szervezesebben elrendezni. A sorrenden tetszés szerint lehet változtatni. (A *Mi fán terem?* anyaga itt is nagyon fontos.)

Az anyag és feldolgozás szemléltetésére csak a ló és lovas viszonyából származó kapcsolatokat emelem ki. Ez egyúttal azt is mutatja, hogy szűkebb tárgykörben összetartozó, de különbözőképpen megfogalmazott szólásokat hogyan lehet összefogni. Az eredeti kifejezések ilyenek: *lóra zablát vet; lovat zabolára fog, szoktat; lovat zabolán tart, hordoz, visel; lovat (meg)zaboláz*. Ezeket régen mind használták képes értelemben is. Pl.: „Niilverdet *zablan hordozzad*” (Lask: Aes E6r); „minden kívánságaidat *zabolán* [tévesen: *az bolond*] *hordozzad*” (i. m. E5r). Másik ugyanilyen jelentésű kép: *lovat száján tart, száján hordoz*, és ennek ellentéte *szájára bocsát* vagy *ereszt*, a ló pedig *száján nyargal*. Ugyanezek elvont jelentésben is szerepelhetnek: „Mikor bennünk fel-támadott vágyódásinkat *szájakon hordozzuk*” (NySz. I, 1487); „Csatold lántzra az ördögöt, *Tarts száján a poklos dögöt*” (RMKT. XVII. sz. 8: 131); „Ally bosszut az poganjokon, *Ne jargallyanac szajakon*” (RMKT. XVII. sz. 6: 346). A lovat azonban a zablával nemcsak fékezik, hanem irányítják is. Ennek kifejezése: *a ló száját megfordítja, (meg)téríti*. Az eredeti használatra egy példa:

„Az kobarlo rosz katonák,
Szablyajokat ki sem vonák
A' ló szajját meg fordították,
Az urakat tsak ott hagyák.”

(RMKT. XVII. sz. 10: 223)

Ugyanez képes értelemben: „Talam nem készel mégh *tericzi a' lo szajat*” (RMKT. XVII. sz. 3: 439); „koszos Bornemiszsza, *Tericz az lo zaiat*, takarodial vizza” (RMKT. XVII. sz. 9: 11). (Az elbeszélő áttér egy másik eseményre:) „Ez leon giulesnek formaia kezdetj, Itt *lounk zajat megh kel terittenj*, Lassuk imar azt, dolgat hogj hogj kezdj, Mikor Szebenbeöl ki ballaga Kendj” (RMKT. XVII. sz. 1: 405).

A másik altípus, amelyet röviden körülírásnak nevezek, annyiban különbözik az elsőtől, hogy itt rendszerint nem a tárgyi alapú kifejezés megy át az elvont síkra, hanem legtöbbször egyszavas megjelölések helyett használunk idiomatikus kifejezéseket, amelyeknek indítója lehet a költői képzelet, emelkedett érzés, gyászos hangulat, vagy éppen tréfás, gúnyolódó szándék. Ilyen pl. a betegség, halál, részegség, szellemi fogyatékoság, hazugság, lopás, csalás, szerelmi élet körülírására szolgáló, gazdagon burjánzó szólástermés.

Ha valaki beteg, *őrzi az ágyat*, ha meghalt, *örökre itt hagyott bennünket*, *jobb létre szenderült*, *Isten kiszólította a világból*, *magához vette*, *Földváron deszkát árul* stb., stb. A részeg ember a *pohár fenekére nézett*, *felöntött a garatra*, és *szűk neki az utca*. Akit fenyegetnek, *kereket old* vagy *illára veszi a dolgot*. Nem akarom folytatni a példákat.

Amint a példákban is látható, a valódi képes beszéd és a körülírás között abban van a lényegbeli különbség, hogy az előbbinél a tárgyi síkon kialakult minden egyes kapcsolatnak az elvont síkon külön-külön sajátos jelentése van, a másik esetében pedig egy jelentést többféle módon fejezünk ki, gyakran olyan kapcsolattal, aminek valójában nincs is konkrét alapja, mint pl. *Búcsút vesz a kapufélfától*. E különbségnek megfelelően a feldolgozásban megint szempontot kell váltanunk. A körülírásnál nem az egyes variánsokból indulunk ki,

hanem a már említett alapjelentéseket, mint *betegség*, *halál* stb. választjuk központnak, és ezek köré csoportosítjuk a variáló kifejezéseket.

A hátralevő harmadik, negyedik és ötödik nagy területről már csak röviden szölok.

3. Az idézetek, célzások, utalások frazeológiájába tartoznak mindenekelőtt a közmondások és ezek töredékei. (Erre két jó segédeszközünk van, az egyik MARGALITS EDÉTŐL, a másik O. NAGY GÁBORTÓL.) Maga a közmondás is teljesen beépülhet a szövegbe, és ilyenkor bevezetőül a szerző megemlítheti: „Mint ahogy a magyarok mondani szokták.” De gyakoribb a töredék felhasználása. Ez természetesen csak általánosan ismert közmondásoknál lehetséges. Mindenki ismeri pl. ezt: *Lassú víz partot mos*. Azért a barátomat jóindulattal figyelmeztethetem: „Te, nagyon vigyázz, ez az ember amolyan *lassú víz*.” A régi írók, különösen a költők nagyon gyakran élnek ilyen töredékekkel, de sokszor a teljes közmondásokat is felhasználják, és a vers kedvéért néha alaposan át is gyúriák őket.

Ugyancsak a régi irodalomban sok olyan bölcs mondást talál az ember, amiről nemigen tudja eldönteni, hogy igazi közmondás-e vagy az írónak egyéni leleménye, esetleg álcázott irodalmi idézet. Mindenki ismeri ezt a szólást: *tűlfeszíti a húrt*. Magyarai Istvánnál ezt találom: *Ha igen megvonszod az húrt, elszakad*. A NySz. nem ismeri, O. NAGY (MSzólKözm. 944) idéz hasonlót: *Mennél vékonyabb a húr, annál könnyebben szakad*, de ez nem ugyanaz. Itt tehát a filológus törheti a fejét, vajon közmondással vagy egyéni leleménnyel van-e dolga. Hasonló bölcs mondások: *Sebesített Agynak késő ír a Sisak* (RMKT. XVII. sz. 8: 45), vagy *Tört edinnek nehéz a fazek gartoval romlasan perleodnie* (RMKT. XVII. sz. 5: 270), vagy hasonló: *No nehéz süketnek mesét beszélni* (RMKT. XVII. sz. 5: 415).

Az idézet-jellegű szólásoknak egy másik, ugyancsak nagyon gazdag válfaja az irodalmi reminiscencia. Ennek egyik ősi forrása maga a biblia. Ebből a kincsből már sok mindent feldolgoztak, de valójában még ma sem tudjuk mindennek a bibliai eredetét. A mai olvasó egy ilyen kifejezést, mint *szelek szárnyán*, valami romantikus költői leleménynek tarthat, pedig már a bibliában szerepel, pl. „qui ambulat *super pennas ventorum*” (Ps. 103: 3): „ki járzi *zeleknek tollin*”, mondja az Apok. (108), Molnár Albert verses parafrázisa pedig: „Az *szelek szárnyokon hordoznak szépen*” (RMKT. XVII. sz. 6: 239). Nagyon sok közmondásunk ugyancsak a bibliából származik, többek között az általánosan ismert: *Aki másnak vermet ás, maga esik bele*: Qui fodit foveam incidet in eam (Prov. 26, 27), vagy: Foderunt ante faciem meam foveam et inciderunt in eam (Ps. 56: 7).

A klasszikus ókori irodalomból csak egy példát említek. Mindenki ismeri Aesopus meséjét a kutyáról, amelyik egy húsdarabbal a szájában patakon úszik át, a vízben meglátja saját tükörképét, az árnyék-hús után kap, közben a magáét is a vízbe ejti. (Ez Pesti Gábornál a 4., Heltai Gáspárnál az 5. sz. fabula.) Régi irodalmunkban számos utalás található erre: „Lupuly most úgy iára, mint *Esopus ebe, konc árnyekához kapa*” (RMKT. XVII. sz. 9: 342); a másik: „Addig vágnál *nagyobb kontzra, mint Esopus komondora*, vigyázzál csak az *árnyekra*, Gyomrod üresen marada” (RMKT. XVII. sz. 10: 213). Ugyanígy végig kell pásztázni a magyar és más nemzeti irodalmakat.

A szállóigéket két alapos gyűjtés is feldolgozta. A régibb TÓTH BÉLÁTÓL: Szájruól szájrú (1895.) és az újabb BÉKÉS ISTVÁNTÓL: Napjaink szállóigéi

(1977. 2. kiad. 1—2. köt.). Korunk ezeket is folyamatosan termi. Csak a közelmúltban a nagy politikai fordulat előtt hangzott el a tréfás figyelmeztetés: *Vigyázz, Malvin, jön a kanyar!* A kommunista hatalomátvétel után pedig: politikai vicek csattanói: *Eszi, nem eszi, nem kap mást*, vagy: *Ez van, ezt kell szeretni*.

Ennek a kornak is megvoltak a sajátos értelmet kapott szókapcsolatai, mint pl. *jó elvtárs* (olyan ember, akit semmire sem lehet használni, de megbízható párttag); *a fényes szelek ifjúsága* (lelkes fiatal kommunisták); vagy *a láncoskutya-korszak* (a jugoszláv államfő gúnyolása). És sok minden más, amit vagy egészben, vagy töredékesen mint szólásszerű célzást (legtöbbször tréfásan) be lehetett építeni a közlésbe. Pl.: „Nem merek fölmenni erre a létrára, mert *ingadozik, mint egy középparaszt*.” A mai fiatalok ezt már nem is értik, mert feledésbe ment az a politikai közeg, amelyben termett.

4. A negyedik nagy területre tartoznak az idegenből nem irodalmi úton, hanem a beszélt nyelvből magyarra fordított szólások. Ezek elbírálásában az ember nem lehet eléggé óvatos. Nagy nyugati nyelvek frazeológiai gyűjteményeit forgatva, tömegével találni a magyarral szinte szó szerint egyező kapcsolatokat. Ezek közül nagyon nehéz kiválogatni, mi valóban fordítás, és mi a párhuzamos fejlődés, az azonos szemlélet eredménye. Bizonyosan csak akkor lehet fordításról szó, ha az átadó nyelvben olyan tárgyi vagy nyelvi mozzanat fordul elő, ami az idegen származásról árulkodik. Nyelvi sajátságon fordul meg a *fütyülök rá*. Ez a német *ich pfeife darauf* fordítása. A német *pfeifen* itt egy vaskosabb jelentésű ige helyett mint hasonló hangzású eufemizmus áll, a magyarban viszont nincs meg az összecsengés a két ige között. A fordítás tehát kétségtelen. Tárgyi alapon lehet elhinni, hogy a *lándzsát tör valaki mellett* a német *eine Lanze für jemanden brechen* fordítása. Függetlenül attól, hogy a szólás a magyarban csak nagyon későn jelentkezik, a régi magyar bajvívások egykorú említésében a vitézek nem *lándzsát*, hanem *kopját törnek*, és maga a bajvívás is *kopjátörés* vagy *kopja-rontás* és nem *lándzsa-törés*.

5. Az ötödik területnek, a lefordíthatlanul átvett szólásoknak az az érdekessége, hogy szinte jövevényszókká váltak. Ezeket mindenki megérti, még az is, aki az illető nyelvet nem ismeri. Példákat már a bevezetőben említettem.

*

Mindaz, amit itt elmondtam, nem meríti ki a frazeológia teljes gazdagságát. Számos olyan kapcsolatunk van, amelyekkel többféle magyarázat után sem tudunk mit kezdeni. Ilyen pl. a *füle botját se mozgatja*. Ezeket függelékül külön csoportosíthatjuk, és a kutatás haladásával ide vagy oda beoszthatjuk őket. Ha elkészül ennek az előadásnak részletesebb kidolgozása, magam is előállok néhány szólás-magyarázattal.

Tisztelt Társaság! Befejezésül még annyit, hogy előadásom csak vázlat lehetett. Valójában csak az alapokat és a keretet akartam szemléltetni, ahogy én a magyar szóláskincset történeti szemléletben feldolgoznom. Ha testi és szellemi erőm még egy-két évig kitart, a munkát talán el is végzem. Ha pedig előbb kell letennem a tollat, akkor maradjon ez az előadás emléke annak, hogy ezzel a nagyon szép feladattal én is foglalkoztam.

HADROVICS LÁSZLÓ

Két évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában*

1. Annak a szervezetnek a történetéről, amely kerek két évszázad óta szolgálja egyetemünkön a magyar nyelvtudománynak, illetőleg a korábbi közel feleidőben e tudományágnak is az ügyét, nyilvánvalóan nem lehet tüzetesebb képet adni egy jellegénél fogva korlátozott előadás keretében. A hatalmas léptékű időből meg az abban nagyon változó körülményekből következően e szervezet belső élete is, külső kapcsolódásai is oly mennyiségű problémahalmazt állítanak elénk, amelynek számos részlete nemcsak külön-külön kifejtést, de akár egy-egy monográfiát is igényelhetne. A téma súlyát és egyben előadójának helyzetét legföljebb az könnyíti, hogy egyes vonatkozások taglalását különféle okokból el lehet, részben el is kell itt mellőzni. Így például jubiláló szervezetünkben egykor a magyar nyelvtudományhoz kapcsolódó társtudományok, elsősorban az irodalomtudomány ügyei más előadási keretekbe illenek; az indulás, illetőleg a legkorábbi szakasz nyelvészeti problematikájának bizonyos részleteit Éder Zoltán kollégám előadása fogja kibontani; egyetemünk magyar nyelvészetének legújabb évtizedbeli dolgait pedig legföljebb egy-két száraz tényre utalva szabad csak érinteni, de értékelni nem lehet és nem is illik, hiszen nincs még meg ehhez a valós rálátás időbeli távlata, amellelt jórészt ma élő személyekhez kapcsolódik.

Marad a tárgyra így is éppen elegendő. Egyetemünkön a magyar nyelvtudomány életére, helyzetére vonatkozóan — a jelzett tematikai és időbeli szűkítésekkel — a következő kérdéseket kívánom érinteni: 1. mik voltak ennek az időbeli folyamatnak a legfontosabb eseményei, és főként, hogy hogyan határozták meg a külső, politikai-társadalmi viszonyok és a belső, tudománytörténeti körülmények a szervezeti és a személyi viszonyok alakulását? — ezt a kérdést adatszerűségei miatt is kissé részletesebben taglalva; 2. milyen volt az oktatás határfoka, és hogyan érvényesült ez a tanítványnevelés és az iskolateremtés viszonylatában?; 3. mit jelentett tanszékünk a magyar nyelvtudomány egészének fejlődésében, milyen volt tudományszervezési szerepe, valamint belföldi és külföldi elismertsége?; 4. mit tett az oktatáson és a tudományon keresztül a magyar nyelv szélesebb keretű, társadalmi ügyeinek, a magyar művelődésnek, a magyar nemzettudat alakításának érdekében? — mindez utóbbiakat már csak a legszükségesebbekre korlátozva.

2. Jubiláns intézményünk szervezeti és személyi viszonyainak két évszázados alakulása általában igen híven tükrözte a magyar történelemnek, azon belül az általános társadalmi-politikai viszonyoknak, a művelődés-, oktatás- és tudománypolitikának az alakulását. Hogy lényegében e tényezők szoros függvényében történt a tanszék létesítése, szervezeti egybentartása, majd különféle jelleggel, irányokban való osztódása, valamint vezetőinek kiválasztása és sorsuk kedvező vagy kedvezőtlen, olykor éppen tragikus fordulása, az természetes következménye a nemzeti tudományosságot legszorosabban képviselő voltának, a politikai, ideológiai és művelődési eszméket közvetlenül vagy közvetve hordozó nemzeti nyelvhez és nemzeti irodalomhoz fűződő kapcsolatának.

* Előadásként — változatlan formában — elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1991. június 7-i ünnepi ülészakán, amely a Kar egykori magyar tanszéke alapításának 200. évfordulójáról volt hivatva megemlékezni.

Ezek a függések világosan megmutatkoztak jubiláns intézményünknek már abban az első szakaszában, amelyben a magyar nyelv- és irodalom képviselője még nem vált szét, és amely körülbelül a kiegyezésig tartott. A magyar felvilágosodás felfelé ívelő szakaszának egyre erősödő nyelvi és irodalmi mozgalmi, közvetlenül pedig az 1790—1791-i országgyűléseknek a magyar tanítási nyelv ügyében hozott törvényei teremtették meg egyáltalán a lehetőségét annak, hogy a pesti egyetemen, sok más korábbi szaktárgy után, magyar nyelv és irodalom tanszék létesülhessen. A Martinovics-féle összeesküvés sokáig érvényesülő politikai ellenhatása, valamint a magyar nyelv jogaiért más szinteken is váltakozó sikerrel folyó politikai küzdelmekre való hatalmi reagálás negatív mozzanatai komoly szerepet játszottak abban, hogy a tanszék évtizedeken keresztül nem volt teljes jogú tanítási intézmény, hogy sokáig nem rendeződött a karok közti szervezeti hovatartozása, hogy a vezetőváltások idején sorsa nemegyszer elbizonytalanodott, s hogy ebben az időszakban vezetői sem minden esetben kerültek ki szakmájuk reprezentánsai közül.

Vályi András, aki mint a tanszék első tanára 1792 és 1801 között állt a katedra élén, még kora viszonyaihoz mérten sem volt igazán elsőrendű szakembere sem a nyelvnek, sem az irodalomnak — gondoljunk csak itt pl. Révaira, Verseghire, Gyarmatira, Kazinczyra —, bár más irányú munkássága is bizonyítja, hogy Vályi nem volt tehetségtelen, és a tanszék érdekében való fáradozásai meg a magyar nyelvtanítás megszervezésében tanúsított buzgalma is elismerést érdemel. Ennek az egész első szakasznak azonban a szakmatudományos szintet a tanszék viszonylatából tekintve csak a Vályit követő Révai Miklós volt az egyetlen valóban kiemelkedő egyénisége; de ő már viszonylag öreg korában és betegségektől elgyötörtten került tisztségébe, s eléggé elszigetelten és sajnos rövid ideig működött (1802—1807). 1807-ben kis időre a magyar nyelv és kultúra ügybuzgó szervezője, Kulcsár István helyettesített. De ugyanez évben Czinke Ferenc kapott vezetői megbízást, s ülte meg a tanszéket sajnos eléggé hosszú ideig, egészen 1830-ig. Jelentéktelen személyiségének előkerülése annál inkább feltűnő, mert a vezetői pályázat résztvevői között is számos érdemesebb volt, nem is szólva a kor olyan, különben nem pályázó kiválóságairól, kiket előbb részben már említettem. Czinkét Horvát István követte, aki sok szervezeti huzavona közepette — mint egyébként az oklevél- és címertan professzora — 1830-tól a mi tanszékünkön helyettesített, majd 1837-ben lett itt rendes tanárrá. Ekkor került a tanszék véglegesen az egyetem bölcsészeti karára. Horvát történésznek jobb volt; mint irodalmárnak, de főként mint nyelvésznek egyre kalandosabb eszméi támadtak. Betegsége s 1846-ban bekövetkezett halála után fia, Horváth Árpád helyettesítette; majd két évi interregnum következett, 1847-ben kiírt pályázatokkal, amelyekben — sikertelenül — vett részt többek között Szvorényi József és Toldy Ferenc is. 1848-ban a forradalmi idők sodorták a tanszék élére Garay Jánost, a lelkes költő-hazafit, akit azonban 1849 végén forradalmi szerepe miatt fegyelmivel elbocsátottak. Ekkor szólt bele a tanszék életébe először igazán durván és közvetlenül a politika, amely addig inkább csak a háttérből fékezte intézményünk hatékonyabb működését. A szabadságharc utáni tanévben helyettesként Toldy Ferenc adott elő a tanszéken, majd 1851-ben Machik Ferenc zágári tanárt nevezték ki ide előbb helyettesként, 1857-től pedig professor publicusként. Ő 1861-ig, tehát egy évtizeden át működött, a tanszék eljelentéktelenedése jegyében, ami a Bach-korszak viszonyaiból is következett. Machik maga

ugyan épp olyan szürke figurának bizonyult, amelyre a hatalomnak akkor szüksége volt, de a zord időkhöz képest rosszindulatúnak nem mutatkozott.

A kiegyezés előszelével több szempontból is új, kedvező korszak kezdődött a tanszék életében, immár története második szakaszaként. 1861-ben végre a tudós és szervezőkész Toldy Ferenc kapott kinevezést, s működött ott sikeresen 1875-ig. De a magyar nyelvtudomány és irodalomtudomány hazai megizmosodásával, valamint tematikájuk és módszereik fokozatos elkülönülésével lassan megérett az idő a tanszék osztódására. Ez tulajdonképpen már 1872-ben bekövetkezett, bár egyelőre még kissé felemás módon, az urál-altaji összehasonlító nyelvészet tanszékének Budenz József vezetése alatt történő létesítésével. Budenz, a kiváló szakember és nevelő e tanszék keretében lényegében a magyar nyelvtudomány gondozását is átvette a különben ezt az ügyet addig is igen korrektül képviselő, valójában mégiscsak elsősorban irodalomtudós Toldytól. Végre aztán Budenz egyetértésével, sőt akaratából, aki saját tanszékén egészen 1892-ig működött, 1778-ban megalakult — tulajdonképpen kivált — a külön magyar nyelvtudományi tanszék. Ezt az önállósulást egyfelől a magyar nyelv sajátos problematikájából is következően elkülönülő magyar nyelvtudomány rohamos fejlődése, másfelől a kiváló tudós egyéniség Simonyi Zsigmondnak e tudományágat képviselő alkalmassága tette lehetővé és szükségessé. Simonyi négy évtizeden keresztül állt a Pázmány-egyetem kronológiailag első magyar nyelvészeti tanszékének élén, egészen 1919-ig. A politika szele ekkor sajnos újra elérte intézményünket: a különben elsősorban tudományának élő Simonyi — részben baráti köre vonzásában — belekerült a proletárdiktatúrának a tudománypolitikai eseményeibe, amiért aztán az akkor már nagybeteg embert kíméletlenül meghurcolták. Aki annyit tett a magyar nyelv és tudománya érdekében, mint Simonyi Zsigmond, még akkor sem érdemelt volna ilyen elbánásmódot — ami a fegyelmi eljárás következtében halálát is kiváltotta —, ha a hatalomra került politikai kurzus ellenében súlyosan vétett volna; de e szelíd ember nem is cselekedett ilyet. — Eme sajnálatos be-rekesztő epizód mellett is intézményünk életének ez a második szakasza mindenetre új, szükséges szervezeti keretek kibontakozását és a szakmai szint nagyon határozott emelkedését hozta.

Az immár jó ideje önálló magyar nyelvtudományi tanszék — 1924-től már Magyar Nyelvtudományi Intézet — történetének harmadik szakasza az első világháború után veszi kezdetét, s az újabb világháború közbejöttével is kb. a negyvenes évek végéig számítható. A Simonyi helyén megüresedett tanszék a zavaros idők után két évig betöltetlen. Első számú várományosa kétségkívül a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb egyénisége, Melich János volt, aki azonban a vele baráti viszonyban és szoros munkakapcsolatban levő Gombocz Zoltán javára lemondott e lehetőségéről, s az akkor jóval kisebb jelentőségű szlavisztikai tanszék vezetését vállalta. Gombocz, aki előtte már a kolozsvári egyetem urál-altaji összehasonlító nyelvészeti tanszékének professzora volt — nagy formátumú, európai látókörű tudós, abszolút méltó az örökségre —, 1921-ben kapott kinevezést; de fájdalom, nem adatott meg számára elegendő idejű működés, hiszen a magyar tudományosság pótolhatatlan veszteségére 1935-ben tragikus hirtelenséggel elhunyt. Ám méltó volt a folytatás is, mert Pais Dezső, a kiváló filológiai készséggel és pedagógiai vénával rendelkező utód követte, 1937-ben kapott vezetői megbízásával.

Paisnak — aki bár elmúlt ötven éves, amikor katedrára került, de telve energiával vitte hivatását — a működése már bőven átvezet a n e g y e d i k n e k számítható k o r s z a k b a. Amit erről az időről itt el lehet és el is kell mondani, az négy momentum.

Az egyik az, hogy 1952-től egyetemünkön megalakult a 2. számú magyar nyelvtudományi tanszék, nyelvtudományunknak olyan kiválósága vezetésével, mint B á r c z i G é z a, aki a debreceni katedráját cserélte fel a budapestivel. E tanszék létesítése akkor alighanem kettős tudománypolitikai célt szolgált: egyrészt az ország első egyetemén tovább erősíteni a magyar nyelvtudomány helyzetét; másrészt „ellensúlyozni” a nagy szakmai és közéleti népszerűségű, de egyéniségénél fogva is örök ellenzéki Pais szerepét, akit az új politikai hatalom egyre kevésbé nézett jó szemmel. A pozitív cél bevált, mert Bárczi valóban nagy szakmai és tanári személyiségbeli nyeresége volt egyetemünknek; a negatív cél azonban annál kevésbé, hiszen Pais és Bárczi meleg barátságban, felhőtlen együttműködésben vitték tovább az immár két tanszék ügyeit.

A másik megjegyzendő körülmény az, hogy e negyedik szakasz elején történt meg az a nagymértékű váltás, amelynek során az addig egy professzori személyben megtestesülő tanszékek egyre növekvő adjunktúrával bővültek; így terjedt ki a Pais-tanszéknek is a személyi állománya, s Bárczi is magával hozta Debrecenből közvetlen oktatói környezetét.

A harmadik mozzanat sem hallgatható el, az, ami intézményünk életébe a politika újbóli drasztikus beavatkozását jelentette. Pais Dezsőt 1959-ben tudta nélkül és szándéka, valamint a szakmai közvélemény ellenére nyugdíjazták. Az ürügyet nem kellett keresni: ugyan még teljes szellemi frissességben, igen aktívan dolgozott, de akkor már betöltötte 73-ik életévét. Az igazi ok azonban más volt: 1956-ban őt választották meg a kari forradalmi bizottság elnökévé, s ennek következménye aztán nem múlhatott el nyomtalanul. Pedig köztudott volt, hogy Pais az akkori hatalom mércéjével mérve sem tett semmi kifogásolnivalót, sőt humánus lényéből következően az események során azokat is védte, mentette, akik nem voltak éppen jóakarói. Az igazán megrázó az egész dologban nem is maga a demonstratív nyugdíjazás ténye volt, hanem az, hogy egy Szegeden tartott rossz emlékezetű gyűlésen — távollétében — meghurcolták nevét, besározták egész tudósi-tanári munkásságát. Vigasztalásul szolgált azonban e nemes jellemű embernek, hogy továbbra is legközelebbi munkatársai, barátai szeretetétől volt körülvéve, s haláláig ott-hon érezhette magát egykori tanszékén.

A történeti teljesség kedvéért — e korszak negyedik, szervezeti momentumaként — jegyezzünk meg még csupán annyit, hogy a két magyar nyelvtudományi tanszék, mely addig lényegében azonos feladatkörrel működött, 1970-ben „szakosodott”. A Pais nyugdíjazása óta eddig változatlan vezetésű 1. sz. tanszék „Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszék” néven, a Bárczi nyugdíjba vonulása után háromszor (1971, 1984, 1987) vezetőt váltott 2. sz. tanszék pedig „Mai magyar nyelvi tanszék” néven folytatta tevékenységét, részben átcserelődött személyi állománnyal.

3. Jubiláns intézményünk hajdani professzorai közül többen is nagyon sokat tettek kimondottan oktatási-nevelési feladataik minden szempontból hatékony ellátásáért, az anyanyelv tanulmányozásának megkedveltetéséért, méltó tanítványi gárda kineveléséért, személyükhöz kapcsolódó tudományos iskolák megeremtéséért.

Csak néhány kiragadott mozzanat e vonatkozásokban. Vályi ügyszere-tével is megnyerte hallgatóságát, szervező szerepe is volt abban, hogy nagy-részt tanítványaiból alakult meg az anyanyelv ügyéért buzgólkodó Pesti Magyar Társaság. Horvát István ugyan a nyelvészeti romantika képviselője volt, előadásai is kalandosan magyarkodott, hallgatósága viszont lelke-sedett érte, különösen a jogászok körében volt nagy előadói sikere. Garay rövid tanárkodása idején — oktatástörténetileg igen figyelemreméltó kezde-ményezéssel — hozzáfogott az első magyar irodalomtörténeti és nyelvészeti egyetemi tankönyv megírásához. Toldy szintézisre törekvő, hatásos előadásai-val sok hallgatót vonzott, bevezette a tanszéken az intenzív, közvetlen szem-i-náriumi munkát, nagy gondot fordított a magyar szakos tanárképzés ügyére. Budenz igazi tanítványnevelő professzornak bizonyult, amellet, hogy a finn-ugor nyelvtudomány sok neves művelője nőtt fel a keze alatt, a speciális magyar nyelvészeti-nyelvtörténeti iskola megteremtésében is jelentékeny része volt, Simonyi is az ő tanítványának tekinthető. Simonyi nem annyira az elő-adásokban, inkább a kutató egyéniségének jobban megfelelő szeminárium-i munkában érezte otthonosan magát, jórészt itt érlelődtek ki először, tananyag-ként nyelvtani összefoglalásai, s a mesterükhöz ragaszkodó tanítványok egész sorát is lényegében itt nevelte ki. Gombocz évről-évre rendszeresen vette át szintetikus előadásaiiban a magyar történeti nyelvtudomány legfontosabb anyagrészeit, amellet lenyűgöző tudásával, szabatos, elegáns közlésmódjával ejtette bámulatba hallgatóságát. Pais a szeminárium-i munkában, valamint általa a továbbokításra is felhasznált vizsgáztatásban volt igazán elemében, velejég pedagógusi vénája révén a tanítványi gárda hosszú sorát bocsátotta útjára. Bárczi kitűnő egyetemi tankönyvei — melyek Simonyihoz és Gombocz-hoz hasonlóan szintetizáló előadásaiiból nőttek ki — szakmánkban tudomány-és oktatástörténeti jelentőségűek; nagyon jó előadóként és igényes, sőt szi-gorú vizsgáztatóként is emlékezetes marad működése.

A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1860-ban bevezetett magán-tanári intézmény keretében a magyar nyelvtudomány legkitűnőbb egyéniségei nyertek tanszékünkön habilitációt, s jórészt kapcsolódtak be hatékonyan annak oktatásába, vagy lettek aztán vidéki egyetemeken professzorok. Csak a leg-jelesebbeket is hosszú volna itt felsorolni.

4. Egyetemünk nevezetes katedráján — Toldy Ferencnek elsősorban irodalomtudósi érdemeit nem érintve — nemcsak a magyar nyelvtudomány-nak, de a magyar tudományosságnak általában is elvülhetetlen érdemű, tudománytörténeti jelentőségű személyeinek egész sora működött. Nem az-által lettek tudományukban naggyá, hogy itt vezető pozícióba kerültek, bár különösen a múlt század második felétől kezdve e katedra professzorsága maga is országos tudományos rangot jelentett, hanem ők adtak igazi dekorációt intézményüknek.

Megint csak a legfontosabb tudománytörténeti tényekre utalva: Révai Miklós a magyar történeti nyelvtudomány megalapítója, akinek művei az akkori európai mércével mérve is úttörő jelentőségűek. Budenz József, aki a fejlett német nyelvtudomány elveit és módszereit plántálta át Magyarországra, az összehasonlító nyelvtudományt emelte hazánkban nemzetközi rangra; a finnugor és benne a magyar nyelvtudomány alapjait érintő, összefoglaló mun-kái több országban is sokáig voltak kézikönyvvül használatosak. Simonyi Zsigmond a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány kibontakozá-

sának atyja, tudományos eredményei közül sok még ma sem évült el. Gombocz Zoltán tudományos személyisége méltán vált valóságos legendává; számos nyelvészeti részterületen volt kezdeményező szerepű, s a Trianon után eléggé elszigetelődött magyar tudományosságban sem szakadt el a nemzetközi fejlődéstől. Pais Dezső a filológiai nyelvészetet emelte magaslatra, s megoldásainak ötletességével is kitűnt. Bárczi Géza klasszikus összefoglaló művek sorozatát alkotta meg, amelyek gomboczi mértékű rendszerességükkel és ítéletalkotásuk biztosságával elsősorúan reprezentálták korának magyar nyelvtudományát, amellét kezdeményezője volt nemegy új nyelvészeti részstudium kialakulásának. — Simonyi, Gombocz, Pais és Bárczi: töretlen vonal a magyar nyelvtudomány történetében, nagyrészt az ő működésük révén formálódott szakmai irányzattá az úgynevezett „budapesti nyelvtörténeti iskola”.

Mindegyikük a hazai tudományos közéletben is aktívan részt vevő, képviselt szaktudományuk és tanszékük érdekeiért nagyon sokat tevő, a tudomány-szervezésben is kitűnő vezető egyéniségnek bizonyult. Tudományos közéleti szerepük jelentőségét olyan tények is jelzik, mint hogy többük a legfontosabb magyar nyelvészeti folyóiratok élén állt: így Budenz a Nyelvtudományi Közleményeket, Simonyi a Magyar Nyelvőrt, Gombocz és Pais a Magyar Nyelvet szerkesztette hosszú időn keresztül; hogy Gombocz, Pais és Bárczi a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökei, illetőleg vezető tisztségviselői voltak; valamint, hogy éppen ők hárman az Eötvös-Kollégiummal is szorosan összekötötték a tanszéket. Budenztól Paisig és Bárcziig mindnyájan a Magyar Tudományos Akadémia életében különböző minőségben számottevő szerepet játszottak, s hazai és külföldi tudományos és társadalmi elismerésben is bő részük volt.

Bizony, Budenztól Bárcziig nem akármilyen névsor ez, s korábbról a nagyérdemű Révai legföljebb időrendi és korának más tudományos közéleti viszonyai miatt nem iktatódik e sorba. A magyar nyelvtudomány színe-java vonul itt föl, akire nemcsak a magyar tudományosság egésze, hanem — tárgyunk szempontjából külön kiemelendően — egyetemünk is mint legjobb tudományos hagyatékára lehet büszke.

5. Egyetemünknek itt emlegetett kiváló tudósai, tanszéki vezetői nemcsak a katedrájukhoz szorosabban kötődő tanári és tudományos alkotó munkájukban jeleskedtek oly nagyszerű eredményességgel, hanem az anyanyelvnek a magyar történelemben, a magyar művelődés múltjában és mindenkori jelenében, a magyar nemzeti lét és tudat alakításában, fenntartásában betöltött szerepének ismeretéből és átérzéséből következően sokféle jelleggel tevékenykedtek egyrészt az ide vágó tudásanyag szélesítésében és társadalmi méretű megismertetésében, másrészt a nemzeti értékek ápolásában és az ilyen vonatkozású ügyek előmozdításában.

Vályi ugyan nem tanszéki feladatköréhez szorosabban kapcsolódóan, de jelentékeny terjedelmű monográfiában alkotta meg Magyarországnak első tudományos földrajzi, táj- és népismereti leírását, ezzel hatékonyan emelve a korabeli nemzeti közműveltséget. Révai egyfelől az alsóbb fokú iskolák számára írt magyar nyelvű tankönyveivel az anyanyelv akkor ébredező ügyének tett az oktatáson túl is ható nagy szolgálatot, másfelől a régi magyar írásbeliség emlékeinek feltárásával és szakszerű bemutatásával a felvilágosodás eszméiségebe a magyar múlt ismeretét, a magyar művelődés eredményeinek tudatosítását plántálta bele; ebbéli szerepét már Kazinczy, Vörösmarty és Széchenyi is kitüntetően ismerte el. Horvát István tudományos látszatú, de kalandó-

san magyarkodó képzelgésai mai látással és szakmai szempontból ugyan jórészt teljesen értéktelenek, de a reformkor romantikus nemzettudatát élénkítve az akkori időknek mindenestre szellemi részei voltak. Garay a szabadságharc mellé tüzes kiállásával, nemzetőri mivoltával tett pecsétet a nemzeti gondolatra. Budenz a nevezetes „ugor-török háború” győzteseként állította tudományosan megalapozott helyére a magyarság eredetét. Simonyi saját korának nyelvi s ezen keresztül nemzeti műveltségének ügyéért tett sokat iskolai tankönyveivel, széles körű nyelvművelő tevékenységével és a magyar helyesírást korszerűsítő törekvéseivel. Gombocz különösen fogékony volt a magyar őstörténet, a nemzeti hagyományok kérdései iránt, nagyívű tudományos látásmóddal gyarapítva és szilárdítva az ide vágó ismereteket. Pais analitikus búvárlatai a magyar művelődéstörténet számos részterületébe hatoltak be új eredményeket feltáró módon, és Simonyihoz meg Gomboczhoz hasonlóan egész munkásságával erősítette a hazai nyelvtudomány nemzeti jellegét és központi irányultságát. Ez utóbbi szerep Bárcziról ugyanúgy elmondható; azonkívül ő volt az, aki széles látókörrrel rajzolta meg a magyar nyelvnek a magyarság anyagi és szellemi műveltségével szoros összekapcsolt életrajzát, s a jelenkor anyanyelvi közműveltségéért is nem keveset fáradozott. Egyszóval — Horvátot most ne számítsuk ide — mindegyikük sokszorosan eleget tett ama hivatásának, hogy sajátosan nemzeti tudományágot képviselt.

Mindez már jóval túlmutat egyetemünk szűkebb keretein; ám éppen azt jelzi, hogy intézményünk eminens nyelvtudósainak megvolt mind az eszmei, mind a gyakorlati kisugárzó hatása messze e falakon kívül is: a legkülönbébb tematikai közelítésekkel ugyan, de mindig azonos irányba mutatóan szolgálták népünk szellemi műveltségének emelését, tudatának helyes formálását. S ez a körülmény egyszersmind egyetemünk tekintélyét, társadalmi szerepét is növelte.

6. E dióhéjba szorított, még a legfontosabb mozzanatokat sem mind felemlíteni tudó összefoglalásból — reményeim szerint — annyi talán mégis kitűnhetett, hogy egyetemünk jubiláns intézménye méltóképpen töltötte be azt az oktatás-, tudomány- és kultúrtörténeti szerepet, amely reá feladatkörének általános jellegéből, közelesen pedig nyelvtudományunk kötelezettségeiből háruult. A másik irányból, magának a magyar nyelvtudománynak a szempontjából nézve pedig talán azt is túlzás nélkül állíthatom, hogy az az eredményesség, amellyel ez az intézmény működött — a hatalmas időbeli távlatokon túlmenően is —, teljesen páratlan szakmánknak mind tudománytörténetében, mind felsőoktatás-történetében. Vajha az utódok, a mai nemzedék e nemes hagyományokhoz valamennyire is méltónak bizonyulhatna!

BENKŐ LORÁND

Vályi András, a magyar nyelv első tanára a pesti egyetemen*

1. Vályi András alakjáról és egyetemi működéséről Kazinczy Ferenc elmarasztaló ítélete nyomán kedvezőtlen kép hagyományozódott az utókorra. Kazinczy nyilatkozatai közül kétségtelenül a legsúlyosabb az, amelyben mint-

* Előadásként elhangzott az ELTE BTK magyar tanszéke alapításának 200 éves évfordulójára rendezett ünnepi ülésen, 1991. június 7-én.

egy kijelöli helyét a pesti egyetem magyarnyelv-tanárainak sorában. Horvát Istvánhoz 1810. május 2-án írt levelében előbb Czinke Ferencet, Révai Miklós méltatlan utódát ostorozza, majd párhuzamot von közte és Vályi között: (Czinke) „Elhitette magával hogy ő is *valami*, minthogy valamely Kabala és furfangság ötet is olly formán juttatá a' Professzori székbe mint Vályit. Saul elindúlt felkeresni az apja elvesztett szamarait, 's az Úr Prófétája felkente — *Királyá!* Szegény Révai, te olyan vagy mint a' Christus a keresztfán; jobbold felől is, balold felől is egyy lator! Mindenekelőtte illy Professzorai légyenek a' nyelvnek — talán jobb volna, ha nem is volna.” (KazLev. VII, 414.) A Vályi pályáját korábban és egészen az egyetemi tanárságig egyengető Kazinczy ellenszenvét az válhatta ki, hogy pártfogolta a katolikus vallásra tért át (l. erre nézve KazLev. II, 116, 141, 223). Pantheonjában ezt emeli ki, kétszer is, a Vályinak szentelt néhány sorban: „1790-ben elesvén hivatalától, pápistává leve hírem nélkül, s testimoniumcm mellett, hogy alkalmas magyar nyelvet tanítani, ő tétetett a primás protectiója mellett a pesti egyetemen magyar nyelv és litteratura professorává.” Majd: „pápistává leve 1790-ben, s ezen érdemére magyar nyelv professorrá az universitásnál Pesten.” (Kazinczy Ferenc: Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek. Kiadja ABAFI LAJOS. Bp., [1884.] 304 és 402).

Hogy valójában miképp alakult Vályi András pályája, és hogyan nyerte el elsőként a pesti magyar katedrát, azt ma sem tudjuk jobban összefoglalni, mint ahogy 1935-ben KEMÉNY GYÖRGY tette „Vályi András egyetemi előadásainak plánuma” című tanulmányában. Ezért először is őt idézem:

„Ki is volt tulajdonképpen Vályi András? Kazinczy Magyar Pantheonjában nem éppen kedvező képet festett róla, s az ő ítélete átment a köztudatba. Pedig Vályi nem volt átlagember. 1764-ben született Miskolcon. Iskoláit szülővárosában és Lőcsén végezte, s a legkiválóbb tanulók közé tartozott. Nagy nyelvismeretét különösen Lőcsének köszönhette, ahol akkoriban a német egyetemokről hazakerült tanárok a humanisztikus tárgyakon kívül a természet-tudományokat, gazdasági ismereteket s a nyugat-európai nyelveket nagy sikerrel tanították. Vályi tanulmányai befejeztével a nyelvtanulásban olyan haladást tette, hogy anyanyelvén kívül latinul, németül, tótul, franciául és olaszul is beszélt. Tanárai Lőcséről nem is engedték el, hanem 1784-ben az ottani nemzeti iskolához nevezették ki tanítónak. Kazinczy is Lőcsén ismerte meg Vályit, s mivel Osterlamm igazgató különösen is dicsérte tehetséges és művelt tanítóját, Kazinczy a Kassáról eltávozott Sikur András helyére őt nevezette ki a kassai nemzeti iskolához tanítónak.

Vályi ismereteinek bővítésére, társadalmi és irodalmi szereplésre Kassán bőséges alkalmat talált. Bekerült Kazinczy irodalmi körébe, megismerkedett Batsányival, Baróti Szabó Dáviddal, Szirmai Antallal, gróf Török Lajossal és másokkal, s — Kazinczy szavaival élve — nemsokára az irodalomnak is proselytája lett. Lefordította Wielandnak »Empfindungen eines Christen« című művét »Egy keresztyén érzékenységei« címen; az Orpheusban verset és egy németből fordított tanulmányt tett közzé a népesítésről; lefordította Holberg »Geschäftige« című három felvonásos vígjátékát; azonkívül francia és olasz fordításokkal is próbálkozott. Mint pedagógus »Norma és a levélíró« című könyvet írt a nemzeti iskolákról, s egy kis magyar nyelvtant is szerkesztett. Kazinczy tehát csak Vályi tudását és tehetségét, pedagógiai képzettségét értékelte, midőn a huszonöt éves tanítót 1789-ben 600 forint fizetéssel és főszolgabírói ranggal a borsodi tankerület iskoláinak vizitátorává, tanfelügyelőjévé

nevezte ki. Tanfelügyelői tevékenységéért többször részesült királyi dicséretben, s Pethő Jakab helytartótanácsi referens, a budai gimnázium igazgatója, őt a legkiválóbb tanerők közé sorozta.

Midőn II. József halála után protestáns vallása miatt állását elvesztette, s majdnem egy éven át barátai és ismerősei támogatták, éppen Pethő Jakab ismertette meg Szerdahelyi kanonokkal, a hercegprímás udvari papjaival, Kurbélyi titkárral, Jordánszky Elek levéltárossal, Wilt és Draveczy kanonokkal és később magával Battyhány hercegprímással is. Elhagyatottságában és később betegségében anyagilag és erkölcsileg új barátai támogatták, s valószínű, hogy azok biztatták a katolizálásra is, aminek megtevésével az érvényesülés útja újra megnyílt előtte. Lehet, hogy a hercegprímás jóindulata is sokat jelentett kinevezésénél, de a hivatalos iratok között nyoma sincs annak, hogy Vályi érdekében bárki is közbenjárt volna a Kancellárián, illetőleg a Helytartótanácsnál. Sőt e két kormányzék kifogást is emelt a nyilvános pályázat mellőzése miatt, de midőn a tudományegyetem tanácsának ismeretes (notorie aptissimus) előterjesztése az udvarhoz került, a Bécsből távollévő II. Lipót helyett Ferenc trónörökös habozás nélkül írta alá Vályi tanári kinevezését.” (MNy. XXXI, 222—3. A lapalji jegyzeteket nem idéztem.)

Ez tehát Vályi hiteles portréja, s így fest 1791. április 24-én kelt kinevezésének története. Nem sokkal ezután, június 7-én iktatták be ünnepélyesen katedrájára. Erről a „Hadi és Más Nevezetes Történetek” 1791. júniusi számában a következőképp számolt be: „A’ miről élesztő reménységet nyujtottunk volt, hogy t. i. a’ Magyar Nyelvnek és Stílusnak közönséges taníttatása minden órán el fog kezdődni a’ *Pesti* Universitásban: immár bé tellyesedett. E’ folyó hónapnak 7-dikén iktattatott bé, az e’ végre ki rendelt Tanító N. *Vályi András* Úr hivatalába, kinek hazafiui tüzetől, s ismeretes szép tehetségeitől sokat várhatunk. — A’ bé iktattatás’ tzeremóniája, következendőképpen ment véghez: Az *Universitás’* Palotájában, mellyben a’ Királyi Professzorokon kívül *Hazánk’* szerető Fijaiknak nagy számú Serege jelent vala meg, fel olvastatott az *Universitás’* Rectora által azon Királyi Végzés, mellyben jelentetett, hogy említett *Ns. Vályi András Urat* Ő Felsőge, a’ Magyar Nyelvnek és Stílusnak Tanítójává nevezte légyen a’ *Pesti* Universitásban, s akarja kegyelmessen, hogy a’ Kir. Akadémiákba is hasonló Tanítók vitessenek bé. — Ekkor meg szóllalt az új Professzor Úr, s ébresztő és meg győző Magyar Beszédet mondott, a’ Magyar Nyelv mivelésének hasznos, és szükséges voltáról.”

2. Minderre, mint ismeretes, az 1790—1791-i országgyűlés nyelvtörvényének eredményeképp kerülhetett sor. Az 1791. március 12-én kelt 1791: XVI. törvénycikk ugyanis így rendelkezett:

„Ő szent felsége biztosítja a hű karokat és rendeket, hogy semmiféle ügyre nézve nem fogja idegen nyelv használatát behozni; hogy azonban a magyar anyanyelv inkább elterjedjen és kiműveltessék, a gimnáziumokban, az akadémiákban és a magyar egyetemen a magyar nyelv és stílus számára külön tanárt fognak kinevezni, hogy azoknak, akik ezt a nyelvet nem tudják, és meg akarják tanulni, vagy pedig ezt a nyelvet valamennyire már ismerik, és magukat benne tökéletesíteni akarják, alkalmuk legyen bármely irányban kívánságuk teljesedésére; a kormányzéküi ügyeket azonban még latin nyelven kell tárgyalni.” (Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100—1849. Szerk. RAVASZ JÁNOS. Bp., 1966. 256.)

Mindössze két évszázada született tehát hazánkban olyan törvény, amely

a magyar nyelv intézményes tanítását írta elő. Ám — mint szövegéből nyilvánvaló — ez a törvény is felemás és hézagos, mert az az elhibázott felfogás jut kifejezésre benne, amely szerint az anyanyelvet nem kell tanítani, mert azt úgys mindenki tudja. A törvénycikk ugyanis a magyar nyelv terjesztését tűzi ki célul, és azok számára biztosítja tanítását, akik ezt a nyelvet nem tudják, vagy pedig csupán valamennyire ismerik. Valójában tehát, napjaink terminológiájával élve, elsősorban a magyar mint idegen nyelv — legfeljebb a magyar mint környezetnyelv — tanítását rendeli el, méghozzá alap- és közép(haladó)-fokon. A rendelet végrehajtásában is ez a szemlélet érvényesül. A pesti egyetemen, valamint a pozsonyi, nagyvárad, zágrábi, pécsi és kassai akadémián létesített magyar nyelvi tanszékek mellett a helytartótanács csupán azokban a gimnáziumokban tartja szükségesnek a magyar nyelv tanításának a bevezetését, amelyek nemzetiségi területeken fekszenek. (Vö.: SZEKFI GYULA, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848*. Bp., 1926. 235; KOSÁRY DOMOKOS, *Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején (1790—1830)*: HORVÁTH MÁRTON és KÖTE SÁNDOR szerk., *A magyar nevelés története*. I. Bp., 1988. 211. skk.)

Mindennek megfelelően a pesti egyetemen is a magyar nyelvet kezdő és középhaladó fokon kellett tanítani. Ennek a feladatnak az ellátására kiválóan alkalmas volt Vályi András. Kinevezése után nyomban nagy lendülettel fogott hozzá az oktatás feltételeinek megteremtéséhez. Beiktatásakor „A' Magyar Nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd”-ében a magyar nyelv tanításának elvi alapjait vázolta föl, s tanulmány értékű írását 1791-ben közzé is tette. Ugyancsak ebben az évben jelentette meg „Beszéd a' nemzeti nevelésről” című előadását. 1792-ben kiadott röpiratában „A' Felséges Magyar Hazához”, vagyis az országgyűléshez fordult „A' Magyar tanító székek hathatósabb előmenetelért”, amelyben azt sürgette, hogy a magyar nyelv a rendes tárgyak közt foglaljon helyet, és kötelező legyen azok számára, akik hivatalokat akarnak betölteni. Kérését tömör, de határozott érveléssel támasztotta alá: „Egyébként, [értsd: ha kérését nem teljesítik] Felséges Haza! kénteleníttem meg vallani, hogy a' nyelvbéli előmenetelnek reménysége tsaló füst, 's a' Magyar tanító székek fel-állíttatása jobb ugyan mint semmi; de valóban tsak külső szint mutató szem bekötés lessz.”

Vályi kezdeményezése nem volt hiábavaló, mert az 1792: VII. törvénycikk a magyar nyelvet rendes és kötelező tantárggyá tette azzal a céllal, hogy „ily módon bizonyos időszakon belül az országban közhivatalt fokozatosan csak olyanok nyerhessenek, akik egyéb szabályszerűen elvégzett tanulmányaik mellett tanáraik bizonyítványával a hazai nyelv ismeretét is igazolták.” (Dokumentumok . . . 256.)

Vályi kinevezési okmánya „előadási tervezeté”-nek, vagyis tantervének elkészítésére is felszólította, mégpedig a Helytartótanáctól kapott szóbeli utasítás szerint a tananyagot úgy kellett összeállítania, hogy „az nemcsak az egyetemi, de az akadémiai és gimnáziumi nyelvtanításnak is zsinórmértéke legyen”. (KEMÉNY i. m. 224.) Vályi eredeti összeállítása nem maradt fenn; a felkért bírálók észrevételei alapján átdolgozott „Systema praelectionum linguae et litteraturae hungaricae” című változatot pedig csupán KEMÉNY rövid összefoglalásából ismerjük; az átdolgozott tantervből azonban nem állapítható meg egyértelműen, hogy belőle mennyi Vályi munkája, és mennyi része van benne a bírálóknak. Ezért számunkra többet mondanak azok a kiadványok, amelyeket Vályi a nyelvoktatás céljaira állított össze. Mivel akik a magyar nyelvet

el akarják sajátítani, — beiktatásakor mondott szavai szerint — „két tsapatokra osztódhatik fel azoknak száma, úgymint *Kezdők*re és *Gyarapodók*ra”, ennek megfelelően készítette az előbbieket számára a „Fundamenta”, illetve „Grundlinien” című, az utóbbiak részére pedig „A’ Magyar Nyelvnek megtanulására vezető rövid ösvény” című könyvet. Az alábbiakban a kezdők számára készített kötetet foglalkozom.

3. A) A „Fundamenta ligvam ungaricam practice docendi, et discendi, cum tabella in hunc finem praeparata” (Pestini, Typis Mathiae Trattner, 1792.), illetőleg a „Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren, und zu lernen: nebst einer hierzu eingerichteten Hilfstabelle” (hely és nyomda nélkül, 1792.) bár mindegyik külön címlappal (és külön lapszámozással) jelent meg, egyazon munka latin, illetőleg német nyelven, szövegükben helyenként, a lényegét nem érintő, csekély eltérésekkel (a továbbiakban: Alapvonalak). A kiadás adatai csak a latin nyelvű változat címlapján teljesek, a német nyelvű változat címlapján csupán az évszám szerepel. Ám nyilvánvaló, hogy ez utóbbi is a pesti Trattner Mátyás nyomdájából került ki, s valószínűleg együtt hozták forgalomba (illetőleg árusították) a két nyomtatványt, annál is inkább, mert a címben megjelölt *t a b e l l a*—*H i l f s t a b e l l e* mindkét változathoz egyetlen mellékletként csatlakozik.

A két kis kötet névtelenül jelent meg. SZINNYEI JÓZSEF (Mír.) nem is tünteti föl Vályi munkái közt, PETRIK GÉZA (BiblHung.) viszont Vályi munkái közt tartja számon őket (III, 743), de a *Fundamenta* (I, 839), illetőleg a *Grundlinien* (I, 944) címek alatt írja le adataikat, a mellékletet ennél fogva az utóbbi tartozékaként tüntetve fel.

A nyelvészeti irodalomban SÁGI ISTVÁN (Könyv.) mindkettőt mint Vályi munkáját jegyzi. Ugyancsak Vályi munkáiként veszi föl forrásai közé monográfiájában BENKŐ LORÁND (FelvÍr.). Tudtommal ő az egyetlen, aki kijelöli helyüket, mégpedig a korabeli nyelvtanok közt „a kifejezetten iskolai használatra írt, pusztán didaktikai célokat szolgáló, viszonylag rövid terjedelmű nyelvkönyvek” csoportjában, és azt állapítja meg, hogy Vályi összefoglalása „annyira rövid, hogy szabályaiból ítélni igen kevésbé lehet, a hozzá fűzött szövegek azonban az akkori irodalmi nyelvi eszménynek nagyon jó tükrözői.” (341.) MÉSZÁROS ISTVÁN „két rövid nyelvtankönyv”-nek nevezi a két kötetet, amely szerinte „a főbb magyar nyelvtényeket a latin grammatika szerkezeti keretei közt tárgyalja” (Nyr. C [1976.], 177). Ám mindjárt meggyőződhetünk arról, hogy e kettős munka nem egyszerű nyelvtan(könyv).

A munka mibenlétéről ugyanis már címe is egyértelműen és kellőképpen tájékoztat. Nevezetesen arról, hogy nem a magyar nyelv alapjait, hanem a magyar nyelv tanításának, mégpedig gyakorlati tanításának és tanulásának alapvonalait taglalja. A magyarnyelv-oktatás módszertani kézikönyve tehát, s e nemben az első, amely annál becsesebb, mert ebből a korból többnyire csupán közvetett, a magyar grammatikák és nyelvkönyvek anyagából kikövetkeztethető ismereteink vannak arról, hogyan tanították vagy akarták tanítani a magyar nyelvet. Az Alapvonalakból viszont közvetlen formában kapunk tájékoztatást arról, hogy milyen elgondolás alapján, milyen módszerekkel és milyen szemléltető eszközzel tanította a pesti egyetem első magyarnyelv-tanára a magyart (mint idegen nyelvet) kezdőknek. Innen van az, hogy a tanítási-tanulási módszer bemutatására, nevezetesen a nyelvtani anyag feldolgozásának módjára a nyelvtannak csupán egy részét adja elő. Ugyanakkor e könyv-

vecske átmenetileg tankönyvül is szolgált, addig tudniillik, amíg szándéka szerint a szerző az alaposabb nyelvismeret elsajátítására kidolgozottabb tankönyveket — nevezetesen bővebb nyelvtant, az ifjúság számára készített szótárt, a fordítás gyakorlására való szöveggyűjteményt — nem tud a tanulók kezébe adni: „Addig, amíg ezek a segédeszközök elkészülnek, a jelen Alapvonalak szolgáljanak kezdeti útmutatásul mindazoknak, akik a magyar nyelvet tanítani vagy tanulni akarják.” (5.)

B) Ezzel az idézettel egyszersmind a könyvecske Bevezetésének (3—6) elemzésébe fogtunk. Ez a bevezető rész arról szól, hogy a magyar nyelvtanulás kiindulópontja „a jó, helyes és pontos kiejtés” elsajátítása. Annak fejtegetésében azután, hogyan kell a helyes magyar kiejtést elsajátítani — eltérően a korábbi (és későbbi) grammatikák szerzőitől, akik az egyes hangok részletekbe menő kiejtési szabályait sorolják fel — Vályi olyan általános érvényű tanácsokat ad, amelyek jól megfontolt és bizonyára gyakorlati tapasztalatokból táplálkozó módszertani elveken alapulnak.

Aki a magyar nyelvet el akarja sajátítani — így kezdi fejtegetését —, annak kiváltképpen azokra a hangokra kell gondot fordítani, amelyek „egyedül a magyar nyelv sajátjai”. Ilyenek szerinte a magánhangzók közül az *ő* és *ű*, a mássalhangzók közül pedig a *gy*, *ly*, *sz*, *cs*, *ty*, *c*, *s*, *sz*, *zs*, *z* hangok. Kiejtési szabályaikat azonban teljesen mellőzi, mert úgy tartja, hogy ezeket a hangokat sokkal könnyebben és érthetőbben lehet született magyarok ajkáról, semmint írásbeli közlés útján megtanulni. Ezzel a kijelentésével Vályi azt az elvet képviseli, amelyet manapság úgy fejezünk ki, hogy a magyar mint idegen nyelv oktatásában magyar nyelvterületen a magyar mint célnyelv, vegyes lakosságú, nemzetiségi vidékeken pedig a magyar mint környezetnyelv kínálta lehetőségeket, előnyöket kell kiaknázni.

A szerző azonban még tovább is megy, s egy másik — mai nézeteink szerint is igen fontos — elvet körvonalaz, amikor azt hangsúlyozza, hogy a szóban forgó hangokat nem egyenként, elszigetelve, hanem egymáshoz kapcsolódva, nem is csupán szavakban, hanem mondatokban, mégpedig könnyű és a mindennapi életben előforduló szólásmódokban kell gyakorolni. Példaként mindjárt közöl is egy párbeszédés szöveget, amelyben a gyakorlandó hangok nyomdatechnikailag is ki vannak emelve. Majd azt teszi hozzá, hogy az ehhez hasonló gyakorlatok számát az ifjak képességei és körülményei szerint lehet szaporítani: „Talis exercitii exempla secundum capacitatem Juvenum prae-parantur, et augentur.” Illetőleg: „Dergleichen Uibungsbeispiele können nach Fahigkeit, und Umstande, vehermehret, und eingerichtet werden.” (4.) Ezzel pedig csírájában egy harmadik, napjainkban egyre nagyobb teret nyerő törekvést, a tanuló szempontjainak és szükségleteinek érvényesítését fogalmazza meg.

Első olvasásra talán megmosolyogtató a szerzőnek az a további kijelentése, hogy aki az egyes hangokat és mondatokat helyesen tudja kiejteni, az némi gyakorlással hamarosan olvasni is megtanul, minthogy a magyarban az írás teljesen a kiejtésen alapul. Ám itt ismét egy pedagógiai szándék — ha tetszik: fogás — munkál, tudniillik kedvet ébresztetni a tanulóban azzal, hogy a magyar nyelv nem oly nehéz, mint hírlik. Az előbbi érvelés épp ebbe a következtetésbe torkollik: „Következésképpen az olvasás a magyarban egyáltalában nem oly nehéz, mint ahogy azt egyesek tudni véelve állítják.” A szerzőnek ez a törekvése végigvonul a könyvecske lapjain. Ezért mondja összefoglalóan a főnévragozásról, hogy a szabályok alóli kivételek könnyűek és csekély számúak (10). Miként az igeragozáshoz fűzött jegyzetben is azt emeli ki, hogy a

rendhagyó igék száma más nyelvekkel összevetve kevés (29). Az igeragozást bevezető soraiban pedig a kétféle igeragozásnak nem a nehézségeit említi, hanem mint a magyar nyelv egyik szép sajátosságát jellemzi (19). Hogy azután az előadottak tanulságát ekképp summázza: „A fő szabályoknak ezekből a lehetőségig röviden vázolt alapvonalaiból tehát látható, mily egyszerű és könnyű, és milyen szép sajátosságokkal és kiváló tulajdonságokkal bír a magyar nyelv.” (30.)

A Bevezetés utolsó szakaszában, gondolatmenete folytatásaképp, arról ejt még szót, hogy aki megtanulta a helyes kiejtést és olvasást, azon kell munkálkodnia, hogy „mások beszédét és írását minél előbb és minél könnyebben megértse” (5). Ennek a célnak az elérésére és a munka megkönnyítésére, valamint a minden nyelvtanulás kezdetén jelentkező nehézségek elhárítására állította össze ezeket az Alapvonalakat a csatolt szemléltető táblával. Továbbá annak megmutatására, hogy „mily egyszerű a magyar nyelv, s ezért könnyű az elsajátítása is, ha a kellő szorgalom és gyakorlás kíséri (amely nélkül egyetlen nyelvet sem lehet megtanulni)”.

C) Vályi a Bevezetés után azokat a „fő szabályokat” (*regulae generales* — *Hauptregeln*) adja elő, amelyek nézete szerint a kezdőt — akár nyilvános, akár magántanuló — a nyelvtan alkalmazásában és a nehézségek leküzdésében segíti. Nevezetesen a főnév- és melléknévragozás, a birtokos személyragozás és az igeragozás ismeretébe, illetőleg tanításának-elsajátításának módjaiba vezeti be a magyarul tanulót.

Az egyes nyelvtani egységek tanítását négy mozzanatra építi fel. Kiindulópontja egy olyan szöveg, amely a nyelvtani anyagot tartalmazza. Utána a szöveg megértésének előmozdítására annak latin, illetőleg német fordítását nyújtja. Majd a nyelvtani anyagot fejt ki latin, illetőleg német nyelven. A nyelvtani anyag szemléltetésére és bevésésére pedig a táblázatokat alkalmazza.

A szerző a kiejtés tanításában is hangsúlyozta, hogy a hangokat nem önmagukban, hanem együttesükben, mondatban kell gyakorolni. A soron következő nyelvtani anyagot pedig — napjaink nézeteivel teljes összhangban — először mindig egy szövegen mutatja be: „*Ast praemittamus prius breve quoddam exercitii exemplum, in quo nostras generales Regulae applicari possint.*” — „Erstens aber kurzes Beyspiel einer Übung worauf die folgenden Haupt, und Anfangsregel angewendet werden können.” (6.) Az ilyenfajta — didaktikai célú — szövegek összeállításában nemcsak a grammatikai helyességre, hanem a szituáció megfelelőségére is tekintettel van, illetőleg a tanulók érdeklődésére, helyzetére is gondot fordít. Az igeragozás szabályait bemutató, „A' Tanulásról” című kétrészes szöveghez ugyanis azt a megjegyzést fűzi, hogy amikor az ehhez hasonló, minden időt, személyt és számot tartalmazó szövegek szárazzá és unalmasá válnak, nem elég szórakoztatóak, a mintákat „a körülményeknek megfelelően”, „az események és személyek megváltoztatásával” át lehet alakítani úgy, hogy a szabályok alkalmazását szórakoztatva adjuk elő, s így azután a tananyag nem lesz sem unalmas, sem pedig fárasztó. (18). Hogy miként gondolta a szöveg „körülményeknek megfelelő” átalakítását, egyértelműen kiviláglik e jegyzetéhez csatolt újabb példából, amely párbeszédés formában foglalja magában az új nyelvtani anyagot. Mintaszövegei amellet, hogy a korabeli „irodalmi nyelvi eszménynek nagyon jó tükrözői”, egyben életszerűek, témájukat a mindennapi élet köréből veszik, és a tanulók életkori sajátosságaihoz igazodnak. Elgondolásai és eljárásai Vályit tapasztalt és tudatos nyelvtanárként állítják elének.

Ugyancsak a tapasztalat alapján és tudatosan jár el a nyelvtani anyag kiválasztásában és összeállításában. A korábbi (illetőleg korát megelőző) grammatikák túlszűfolt anyagából, komplikált szabályaiból és még komplikáltabb rendhagyóságaiból határozott kézzel választja ki a kezdők számára legszükségesebb nyelvi tényeket. Célratoró előadásban egyszerű szabályokat nyújt, lehetőleg kerüli a rendhagyóságokat, és minimálisra csökkenti a kivételeket. Innen van az, hogy a tudományos megfigyelés számára — mint BENKÓ LORÁND megjegyezte — „összefoglalása annyira rövid, hogy szabályaiból ítélni kevéssé lehet”, ami azonban a tudományos vizsgálódás számára esetleg hiány, az a nyelvoktatás számára erény. Milyen tömören foglalja szabályokba például a főnévragozás eseteit! Önként adódik ebből, hogy súlypontozza az anyagot. A főnévragozás egyes eseteinek mindössze egy vagy két, pár soros bekezdést szentel, viszont kiemeli közülük a tárgyestet, ez ugyanis „a legnagyobb figyelmet érdemel, mert ebből alakítjuk a birtokos személyragozást”, és ezért szabályait öt pontba foglalva ismerteti (8–9). Épp fontosságára való tekintettel külön fejezetet kap a birtokos személyragozás, külön az egyes és külön a többes száma (14–6). A kivételek részletezésébe azonban itt sem merül el, az egyes szám 1a) pontja végén azt mondja, hogy az egyéb kevés kivétel megtalálható a grammatikában vagy pedig az órán kerül terítékre (14).

Vályi tehát egy olyan nyelvtan fővázolását kísérelte meg, amelyet manapság pedagógiai grammatikának nevez a szakirodalom (l. erre pl. H. H. STERN, *Fundamental Concepts of Language Teaching*. Oxford, 1983. 175–7, 181). Vagyis fölismerte, hogy a nyelvtanulónak — kiváltképpen a kezdőnek — és a nyelvtanárnak nem tudományos nyelvtanra van szüksége, hanem olyan grammatikára, amely a tudományos nyelvtanból a nyelvi tényeket a tanuló céljainak, helyzetének és szükségleteinek megfelelően válogatja ki, és amely arra irányul, hogy elsajátítható legyen, és ezáltal a tanuló a nyelv gyakorlati használatának birtokába jusson.

D) A magyar nyelv gyakorlati tanítása-tanulása hangsúlyosan szerepel munkája címében, s ennek a célnak az elérésére eszközként a mellékelt táblázatokat jelöli meg. A táblázatok alcímében pedig azt ígéri, hogy segítségükkel „a magyar nyelv alapjait könnyen és igen rövid idő alatt elsajátíthatni”. Annyi bizonyos, hogy a táblázatok szerves részét alkotják módszerének. Többféle szerepet töltenek be. Részben szemléltetéssel elősegítik az előadott szabályok megértését, részben gyakorlásra szolgálnak, részben kiegészítik a helyenként túlságosan tömör szabályokat, részben pedig összefoglalásra valók.

A táblázatok legnagyobb részben természetesen a nyelvtani alakok szemléltetésére és egyben gyakorlására szolgálnak. Az igeragozás egészére vonatkozik például a főszövegben ez a bevezető megjegyzés: „Valamennyi egyszerű igeidőt a kijelentő mód jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakjából képezük úgy, hogy hozzáfűzzük azokat a szótagokat, amelyek mindkét ragozásban a személyek és számok változásának megfelelően a táblázatban fel vannak tüntetve” (19, ill. 20).

Több esetben a táblázatok a szöveg nyelvtani anyagát valamilyen vonatkozásban kiegészítik. A főnévragozásnál a kétfajta, mély- és magashangú deklináció szükségzavú megfogalmazása után azt olvashatjuk, hogy az *i* tőhangzót tartalmazó szavak esetében az I. vagy II. ragozashoz való tartozást illetőleg a táblázat igazít el. Az igeragozás köréből a konjunktívusz tárgyalásánál a szerző a táblázathoz irányítja a tanulót tekintettel arra, hogy egyfelől az a jelen időben fölöttébb hasonló az imperatívusz ragozásához, másfelől pedig a

többi igeidőt „a táblázat segítségével minden kezdő maga is egész könnyen képes ragozni”, ezért a konjunktívusz egyes igeidőinek hosszadalmas leírását elhagyja, s csupán a jelen idő ragozásában mutatkozó egyes nehézségekre tér ki (24—6). A szenvedő igeragozást sem részletezi, mert ezt is úgy kell képezni, hogy az ige jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakjához „a táblázatban megadott végződéseket az egyes személyeknek és igeidőknek megfelelően hozzátesszük” (26., ill. 26—7).

A táblázatok egyes nyelvi jelenségekről, köztük az egyik kulcsjelenségnek tekintett birtokos személyragozásról, külön összefoglalást is nyújtanak. A birtokos személyragozás képzésének a főszövegben előadott szabályát előbb egy rövid mondatban összegezi: „Az affixumokat az egyes számú akkuza-tívusz végződéséből képezzük, pl. ház, házat, ebből házam, házad, háza, elme, elmét, elmém, elméd, elméje.” (A német változatban az *alma* és a *kéz* a példa.) Majd táblázatszerűen tünteti föl az I. és a II. deklináció személyragjait, s végül ezek egyikéhez-másikához még egy-egy kiegészítő jegyzéket is fűz.

Vályi András törekvésében nagyra kell értékelnünk, hogy a magyar nyelv gyakorlati oktatását-tanulását tűzte ki célul. Továbbá és nem kevésbé azt, hogy tapasztalatokból kiindulva határozott elgondolás alapján sajátos módszert alakított ki, amely egységes keretbe állította a szöveget, a nyelvtant és a nyelvi szabályok gyakorlati alkalmazását.

A második táblázatban, a ható, műveltető és gyakorító igeragozás bemutatása után következő *Observatio* cím alatt azt olvashatjuk, hogy „*Formatio Verborum, Mandativorum, Potentialium, et Frequentativorum in Methodo edocetur*”, vagyis hogy a műveltető, ható és gyakorító igék képzése a *Methodus*-ban adatik elő. Márpedig a *Methodus* ekkor — Pápai Páriz szótára tanúsága szerint — „A’ tanításban-való jó rend”-et jelenti. Íme itt és így nevezi meg munkájának műfaját, a módszertant maga a szerző.

4. A magyar nyelvnek az iskolai oktatásba történt intézményes bevezetése új fejezetet nyitott mind a nyelvtanítás, mind a nyelvtanítás hazai történetében. Megalapozásában fontos szerep jutott az egyetem első magyarnyelv-tanárának, Vályi Andrásnak, aki képzettsége és rátermettsége folytán megfelelt a rá háruló feladatnak. Szem előtt tartva ugyanis a képzés célját, a nyelvelsajátítást, fölvezolta a gyakorlati nyelvtanítás módszertani alapvonalait, és egyben irányt mutatott egy pedagógiai grammatika megalkotására.

Ezek a kezdeményezések általánosan jelentkező igényeknek feleltek meg, s alig néhány év elteltével szavakban is kifejezésre jutottak. A „Minéműnek kell egy jó Nyelv-mesternek lenni” című, 1796-ban megjelent tanulmányra gondolok, amelyben a szerző, minden bizonnyal Aranka György, egy ilyen elemi ismereteket nyújtó nyelvtan szükségességét fejtegeti és kritériumait adja elő. Egyebek közt ezt írja:

„3. A’ miben pedig csekély vélekedésem szerint immár ennyi sok szép próbák és tudós Munkák után a’ Nemzetnek, és Hazámnak szüksége vagyon közelébb, a’ nem egy Nyelv-mester: hanem a’ *Magyar Nyelvnek Elei*, röviden, tisztán, fundamentumosan, és a’ szerint a’ Beszéd Módja (*Dialectus*) szerint írva, melly szebbnek, ’s jobbnak tartatik a’ két Hazában; mind a’ Nemzeti Ifjúságnak, mind az Idegeneknek segítségére és nevezetesen a’ Nemzeti Os-kolák számára. Mellyben a’ Nyelv természetéből, a’ nyelvnek és annak Mester-ségének Elei minél rövidebben; az Írás módja pedig, és forma példák, az úgy nevezett *Paradigmák* egészen jól, és szükséges Jegyzésekkel adatnának elő.

4. Ebből, az Also Nemzeti Oskolákban, a'kik Déák, vagy Felső Oskolákra igyekeznek, ne tanulnának Könyv nélkül egyebet semmit, csak a forma példákat: a' többit ha mire még szükségek lenne a' Tanito Mesterek, az Olvasás, és írásbeli gyakorlások alkalmatosságával szóval adják elejekbe, és csepegtetnék beléjük.

5. A'kik felsőbb Oskolákra mennek, azoknak se kellene Könyv nélkül többet tanulniok: de a' Könyvet által-kellene számokra egészen magyarázni. Így a' Mesterségbeli szoknak értelmekkel, minémüek: vezető szócska *Articulus*, Magán, és Mással-érthető *Substantivum* és *Adjectivum*, 's a't. meg-esmerkedvén: a' felsőbb Oskolákban könnyebben haladnának. De ezt az esmerkedést, nem úgy nevezett *Definitiok* által kívánnám nékiek meg-szerezni; mert ez éppen haszontalan és káros dolog, hanem csak példák és világosittások által. A' régülák, és forma példák alá téendő jegyzések, és ki-vételek, csak a' Tanito Mesterek számára valók: hogy a' dolgot jobban, és fundamentomosabban meg-értvén, és a' ki-vételeket-is tudván; azoknak elébb a' Magyarázat Rendében, azután az írás és olvasásbeli Gyakorlások alkalmatosságával illő hasznokat vehessék." (A' Magyar Nyelv-mivelő Társaság' Munkáinak első darabja. Szebenben, Nyomtatott Hochmeister Márton betüivel, 1796. 123—4).

Mint utaltam rá, Vályi az Alapvonalakban a nyelvismeret elmélyítésére egy részletesebb nyelvtan megírását is kilátásba helyezte. A mű 1798-ban el is készült, mégpedig magyar nyelven, s bár jeles bírálók kezén is átment, sajnos kéziratban maradt. A bírálók közül a kiváló nyelvészeti képzettségű és szigorú ítéletű Rájnis József összefoglalóan így értékelte a munkát:

„Egyáltalában szólván imez uj Grammatikáról meg vallom, hogy a' Magyar Grammatikák közzül, a'melleyeket olvastam, egy sints, a'melly e'hez fogható volna. Ditséretre méltó ebben a' tiszta Magyarság, az illő el-rendelés, a' világos tanítás, a' kellemetes rövidség, melly mindazonáltal a' Magyar Nyelvnek többire minden kintseit magában foglalja. A' helyes Mesterszók, 's a' tanításhoz alkalmaztatott szép és hasznos gyakorlások ezt a' munkát mint szinte annyi gyöngyök ékesítik. Megmutatta Vályi Professzor Úr, hogy Ő nem tsak az Annya' tejével szopta a' Magyar nyelvet, hanem hogy valóban tudós, és felette igen szorgalmatos Magyar." („Vályi András Magyar Grammatikája felől iratott hivatalos vélemények és ezekre adatott feleletek." OSzK. Kéziratár. Fol. Hung. 607. 36a.)

Az elismeréshez mi is csatlakozhatunk. Az első egyetemi magyar nyelvi tanszékre való kinevezése és beiktatása kétszázados fordulóján Vályi András személyében a képzett és tapasztalt nyelvtanár, az első magyar nyelvvidak-tikai munka és az első pedagógiai grammatika szerzőjét ünnepelhetjük.

ÉDER ZOLTÁN

Észrevételek a magyar beszélt nyelvi kutatásokról

1. A beszélt nyelv vizsgálata az újgrammatikus gyakorlatban vált tudományos feladattá. Ennek ellenére az elért eredmények — mai mércével és igényvel mérve — korántsem kielégítőek. Az okok között minden bizonnyal a szövegrögzítés ma már közismert technikai lehetőségeinek a korábbi hiányát

kell első helyen említünk. A beszélt nyelv rendszeres kutatásának igénye elsősorban az aktuális nyelvhasználat kérdései iránti növekvő figyelemnek köszönhető. A legtöbb impulzust a beszélt nyelvi kutatások a dialektológiától, a pragmatikától és a szociolingvisztikától kapták.

A beszélt nyelv vizsgálatával — örvendetes módon — nálunk is egyre többen foglalkoznak. Éspedig nemcsak egyéni érdeklődéstől ösztönözve, hanem csoportos, illetőleg intézményes formában irányítva is. Mindez azt látszik igazolni, hogy a beszélt nyelvi kutatások immár Magyarországon is megizmosodnak, s a beszélt nyelv mint a tudományos vizsgálat tárgya a nyelvi kommunikációban betöltött fontos szerepének megfelelő figyelemben részesül majd. Tanulmányomban e kutatások néhány kérdéséhez szólok hozzá.

2. A beszélt nyelv a nyelvhasználat (el)hangzó, akusztikailag felfogható formája. A beszélt nyelven elsősorban a mindenkori aktuális beszéd értendő. A nyelvhasználat másik formája az írott nyelv, amely zömmel vizuálisan (bizonyos esetekben manuálisan, l. vakírás) fogható föl. Az írás megjelenéséig a nyelvhasználat minden nyelven egy síkú (nem egysíkú): csak beszélt formája van. Az írás megjelenésével dichotomizálódik: beszélt és írott formában él tovább. A nyelvi közlésmód tekintetében ez a legalapvetőbb kettősség. A különböző nyelvek vonatkozó műszavaiban is világosan kifejeződik ez, vö. például: ang. *language spoken* : *language written*, finn *puhekieli* : *kirjakieli*, fr. *langue parlée* : *langue écrite*, m. *beszélt nyelv* : *írott nyelv*, ném. *geschriebene Sprache* : *gesprochene Sprache*, ol. *lingua parlata* : *lingua scritta*, or. *разговорный язык* : *письменный язык*, rom. *limba vorbită* : *limba scrisă* (vö. például: PAUL, Prinzipien⁶. 405 kk.; BENKŐ, IrFelv. 32—95, MNyRétegz. I, 17, A történeti nyelvtudomány alapjai 35—53; HEXENDORF: MNy. LVI, 489—92; PAPP LÁSZLÓ: NytudÉrt. 25. sz. 4—9; KÁROLY SÁNDOR: Nyf. LXXXV, 385—98; SZALAMIN: MNy. LXXIV, 293).

A beszélt nyelv fő jellemzője a gondolat és a forma együttes születése és hangos megjelenítése: „a gondolkodás és a szöveg megalkotása, a mondatok megkonstruálása ... és elmondása ... egyidőben zajlik le” (WACHA IMBE: ÁltNyelvTan. X, 209; l. még H. MOLNÁR ILONA: Nyf. LXXXV, 53—4; SZALAMIN: MNy. LXXIV, 294; KESZLER, Tanulmányok a mai magyar nyelv szöveg-tana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1983. 166—7; BENCÉDY, MNyRétegz. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1988. I, 182). Előre elkészített szövegek elmondása, illetőleg felolvasása nem tartozik bele, mivelhogy ezekben az esetekben kész, illetőleg írott szövegek hangosításáról van szó (l. WACHA, KESZLER és BENCÉDY: i. h.). A beszélt nyelvbe tartozik a spontán (erre l. legújabban KONTRA: HungKözl. XXI, 391—7 és SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. XXVIII—XXIX, 135), kötetlen beszéd, beszédmegnyilatkozások, de az interjúhelyzetekben elhangzó szöveg, tehát a kérdésekre adott válaszok is. A beszélt nyelv — természetéből következőleg — igen változatos, valóban sokféle (BENCÉDY i. m. 180). Jó ideje közismert például, hogy a familiáris beszédhelyzet nyelvhasználata mennyire különbözhet ugyanazon személy esetében is a nyilvános beszédhelyzetek beszélt nyelvtől (hogy a szituáció-specifikus vizsgálatok mindenütt jól ismert két alapkategóriáját említsem csupán; a hazai szakirodalomból vö.: DEME: NytudÉrt. 40. sz. 69 kk.; DEZSÉRY—TERESTYÉNI: ÁltNyelvTan. XI, 51—77; KÁLMÁN BÉLA, MNyRétegz. I, 499—504). Fölbukkant olyan vélekedés is, amely szerint a magyar beszélt nyelven csupán a köznyelvi változat értendő, l. SZALAMIN: „(A beszélt, de nem

köznyelvi változatokat . . . nem tekintem a beszélt nyelv részének)” (MNY. LXXIV, 294; ma már nem értelmezi ennyire szűken: levélbeli közlés, 1990.). Mintha némileg hasonló véleményt vallana BENCÉDY is, bár ő a regionális köznyelveket s a nyelvjárások köznyelv felé közeledését — de csak azt — dokumentáló fölvételek anyagát ideveszi (i. m. 183). Érveket egyikük sem említi. Vélekedésükkel nem értek egyet. A nyelvi megnyilatkozások beszélt vagy nem beszélt voltának eldöntésében a nyelvhasználat vertikális és horizontális tagolódása irreleváns, mérvadónak egyedül a főtebb említett kritérium tekinthető. Azaz: a regionális nyelvi megnyilatkozások, tehát a nyelvjárási beszéd is éppúgy a beszélt nyelv kategóriájába tartozik, ahogy valamennyi más — az idézett kritériumnak megfelelő — szubsztenderd változat (például az ifjúsági nyelv vagy az argó) is (vö.: „Die Gliederung der gesprochenen Sprache in Mundart, Halbmundart, Umgangssprache, Hochsprache ist alt und hat sich trotz der Schwäche mangelhafter Definitionen ganz eingebürgert”: A. RUOFF in: Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Erster Halbband. Berlin, New York, 1982. 136). Mert valóban: milyen alapon rekeszthetnénk ki a csak beszélt formában élő nyelvváltozatokon elhangzó megnyilatkozásokat a beszélt nyelv vizsgálatából (helyesen: BALOGH LAJOS: MNY. LXXIV, 49)? Különösen is abszurdnak tűnhet a szóban forgó megközelítés továbbvitele, ha a sztenderd nélküli nyelvet beszélők nyelvhasználatának a kategorizálására gondolunk. Márpedig aligha mérhetjük más mércevel ugyanazt a jelenséget az egyik, s megint mással egy másik nyelvben. IMRE SAMU véleménye szerint „a köznyelv mint nyelvi eszmény él ugyan, de ma még ezt az eszményi köznyelvet sem tekinthetjük valamennyire is széles tömegek által beszélt nyelvváltozatnak — akkor ebből egyértelműen az következik, hogy a beszélt nyelvnek minden változata a területi nyelvváltozatok kategóriájába is sorolható” (MNYRétégz. I, 62).

3. Az újabb magyar szakirodalomban — jobbára a *beszélt nyelv* szinonimájaként, vö.: IMRE SAMU i. m. 63; SZATHMÁRI ISTVÁN in: CSIFU. Debrecen, 1990./A. 294 — az *élő nyelv*, illetőleg *élőnyelv* használatos egy ideje. Hogy valóban új keletű szakszóról van szó, bizonyítja az is, hogy sem a Magyar Nyelv LI—LXXV., sem a Magyar Nyelvőr 70—100., sem a Nyelvtudományi Közlemények 51—75. kötetei mutatójának (szerk. SZEMERE GYULA 1983. és 1991., illetőleg Z. CSABA KATALIN 1991.) tárgymutató részében, sem a Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba című egyetemi jegyzetnek (szerk. H. BOTTYÁNFY ÉVA, Bp., 1976.) a lexikonában, sem SIPTÁR PÉTER Nyelvészeti kasszótárában (Bp., 1980.) nem szerepel. Mint új szakszó nagy népszerűségnek örvend.

Az *élő nyelv* (így, jelzős szerkezetként) eredetileg — s a laikus nyelvhasználatban ma is kizárólagosan — a *holt nyelv* ellentett párja (vö. fr. *langue vivante* és *morte*, ném. *lebendige* és *tote Sprache*). A Kölcsey által megfogalmazott 1833-as országgyűlési feliratban ez áll: „a római nép h o l t n y e l v é n, nem pedig ősi örökségül nyert é l ő magyar n y e l v e n készíthetjük [a törvénycikkelyeket] (kiemelés tőlem: K. J.; SZEKFÜ GYULA, Iratok a magyar államnyelv történetéhez. 1790—1848. 407). Az újabb szakirodalom *élőnyelv*-e részint mást jelöl (ezért írandó egybe). Ennek előzményeit — érthető módon — a beszélt nyelv felé forduló újgrammatikus iskola szóhasználatában találjuk meg. Vö. például PH. WEGENER, Die Bearbeitung der l e b e n d e n Mundarten. Grundriß der germanischen Philologie. Hrsg. H. PAUL, 1901². I, 1465—

82; BALASSA JÓZSEF: „Minden élő nyelv tulajdonkép a beszélő egyének ajkán él és fejlődik s abból az élő, beszélt nyelvből alakul az irodalmi nyelv”, „Amióta a nyelvtudomány legigazibb feladatának az élő nyelv tanulmányozását tekinti” (MNyTK. 4. sz. Bp., 1905. 4; kiemelések tőlem: K. J.). SIMONYI használja az *élőbeszéd* kifejezést: „Legpontosabban és legbiztosabban az élő beszédben figyelhetjük meg a nyelvet, mert a beszéd az igazi nyelv” (TMNy. Bp., 1895. XIII), ZOLNAI GYULA pedig ennek szinonimájaként az *élőnyelv*-et (egybeírva tehát: Mondatátszövődés. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. Bp., 1926. XXIV/8: 5–6). Újabb adatok: *élőnyelvi gyűjtések* (NYIRKOS: NytudÉrt. 70. sz. 89), *élőnyelvi kutatás* (az újgrammatikusokról szólva említi TELEGDI, Bev. Bp., 1977. 207), *élőnyelvi szöveg* (BALOGH: MNy. LXXIV, 53), *élőnyelv vizsgálata* (SZABÓ GÉZA: SzobDTF TudKözl. I [1978.], 131). 1984-ben a Magyar Nyelvben új rovatcím jelent meg a *Nyelvtudományok* helyén: *Élő nyelv*. BENKŐ LORÁND tájékoztatása szerint IMRE SAMU javaslatára, azon megfontolásból, hogy a regionális köznyelviség kutatását is magába foglaló címre volt szükség. A rovat egy másiknak, a Nyelvtörténeti adatok címűnek a korrelatív párja, s ezt az új rovatcímrel is igyekeztek kifejezésre juttatni. Ettől kezdve az új szakszó egyre gyakrabban fölbukkan; vö. például: *élőnyelvi kutatások* (SZABÓ GÉZA i. m. IV, 49, 1984.), *élőnyelvi dialektológia* (úó.: MNy. LXXXIII, 516; ellentett párja a *történeti dialektológia?*). A „Nyelvtudományi Intézetben a korábbi regionális köznyelvi kutatások és a modern szociolingvisztikai vizsgálatok összevonásának igénye teremtette meg az *élőnyelvi kutatócsoportot*” (KONTRA: MTud. 1990/5: 512). Az Intézetben OTKA-támogatással 1987 óta folynak *élőnyelvi vizsgálatok* címen kutatások. Itt jelent meg 1990-ben az Intézet sorozatának harmadik köteteként az *Élőnyelvi tanulmányok* (BALOGH L. és KONTRA M. szerkesztésében). KONTRA MIKLÓS idézett cikkében pedig a *budapesti élőnyelvi kutatásokról* számol be (512–20). De nemcsak *élőnyelv*-ről, hanem *élő nyelvhasználat*-ról (Nyr. CXIV, 17), *élő beszélt nyelv*-ről (Magyartanítás 1989: 223) és *élő nyelvhasználat*-ról (MNyRétegz. I, 59) is olvashatunk már. Hogy az újabb szakirodalom *élőnyelv*-e mit jelöl pontosan, még nem definiálta senki (de vö. KONTRA: MTud. 1990: 512), ezért tapasztalható bizonytalanság értelmezésében és használatában (egy tervezetben találkoztam a *szociolingvisztikai*-val majdnem egyenértékű használatával is). A szűkebb értelmezés szerint az *élőnyelv* azonos a *hangzó nyelv*-vel, a tágabb értelmezés szerint pedig az aktuális (beszélt és írott) nyelvhasználatot jelöli. Azaz: tágabb körű fogalmat jelöl, mint a beszélt nyelv (l. KONTRA i. h.): ebben az értelemben nem pleonazmus *beszélt élőnyelv*-et említeni, ahogy például KEMÉNY GÁBOR is tette (MTud. 1990: 1125). Minthogy az *élőnyelv* pontos definíciójának hiányában is nagyrészt megállapítható, hogy az élőnyelven belül mi tartozik a beszélt nyelvbe (ami nincs tisztázva, az elsősorban éppen a beszélt nyelven kívüli tartomány), márcsak a pontosabb tartalmi elkülönítés miatt is kívánatos, hogy az *élőnyelv*-nek mint új szakszónak a diadalútja ne szorítsa vissza a nyelvi közlésmód egyik alapvető kategóriáját pontosan kifejező, ezért továbbra sem nélkülözhető *beszélt nyelv* terminust. Tanulmányomban csak ez utóbbiról esik szó.

4. A beszélt nyelvi kutatások — bár az újgrammatikusok óta tudományos téma a beszélt nyelv — viszonylag új keletűek mindenütt, nálunk különösen. A tudománytörténet azt tanítja ugyan, hogy — mint annyi más területen — már itt is korán megfogalmazódik a vizsgálati igény (német nyelvterületen

ten R. VON RAUMER már 1837-ben a beszélt nyelv átfogó figyelembevételét kérte, I. D. STELLMACHER, *Studien zur gesprochenen Sprache in Niedersachsen*. Marburg, 1977. 7), illetőleg hogy bizonyos, a beszélt nyelv vizsgálatához szükséges beszédrögzítő technikai lehetőséggel éltek nálunk is századunk elején (I. BALOGH LAJOS: *Korai magyar beszédfelvételek: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1981. 187–93), a rendszeres kutatások csak jóval később indulnak. Beszélt nyelvi kutatások Európa legtöbb országában a dialektológia keretében indultak és folytak — abban az értelemben feltétlenül, hogy a dialektológusok vizsgálatának a tárgya a nyelvjárások (tehát — zömmel — írott változat nélküli) nyelvváltozatok voltak, illetőleg hogy beszélt nyelvi szövegfölvételek első program-szerű készítése is dialektológusok nevéhez fűződik. A „fül és ceruza”-módszerrel készült szövegjegyzések azonban nem tükrözték hűen a beszéd valóságát. Nálunk a negyvenes évekig „szabályosra idomított” (BÁRCZI: I. OK. VI, 70) mondatokat közöltek, s az áttörést e téren csak a magnetofon megjelenése, illetőleg a magnetofonos atlaszfölvételek hozták: „a nyelvatlasz adatközlőitől készített szövegfölvételekből már jóval realisabb kép rajzolódik ki az élő nyelvhasználatról — mindenekelőtt a kiejtés tekintetében — még egyazon beszélőtől is” (IMRE SAMU, *MNyRétégz. I*, 59). A magnetofon elterjedése és a tudományos kutatásba való bevonása korszakhatár a beszélt nyelv vizsgálatában mindenütt, ezért e szempontból megokolt a „magnetofon előtti dialektológiá”-ról beszélni (KONTRA: BUKSZ. 1991: 365). Az említett magyar atlaszos fölvételeket BALOGH LAJOS és VÉGH JÓZSEF abból a szempontból vizsgálta, hogy mennyiben nyelvjárási(as)ak és köznyelvi(es)ek (MNY. LVIII, 111 és LXVIII, 95, 231), de nincsenek megvizsgálva beszélt nyelvi jellemzőik. Dialektológusok átfogó nyelvjárási szövegfölvételek készítésére gondoltak nálunk is, s az atlaszgyűjtés befejező szakaszában, tehát a hatvanas évek elején „elérhetőnek mutatkozott az egész nyelvterületre kiterjedő nyelvjárási hangarchívum megteremtése” (BALOGH LAJOS—VÉGH JÓZSEF, *NyatiElm.* Szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Bp., 1975. 257). 1961 tavaszáig 149 faluban készítettek szövegfölvételeket (BALOGH: MNY. LVIII, 112). A szomszédos országokban azonban nem volt ellenőrző gyűjtés, s nem készültek szövegfölvételek sem, itthon is elmaradtak a további gyűjtések, így — bármilyen sajnálatos — a fontos terv nem valósult meg. Az atlaszgyűjtések lezárása és a regionális köznyelvi kutatások szervezett megindítása után IMRE SAMU vetette föl újra a gondolatot. Az 1981-es szombat-helyi dialektológiai szimpóziumon BALOGH LAJOS jelentette be: „Arra kért engem Imre Samu, hogy az itt jelentkező szakemberekkel beszélgessek arról, hogy hogyan lehetne megszervezni egy ilyen országos nyelvjárási, regionális köznyelvi szöveggyűjtést, hangfelvételes gyűjtést” (*DialSzimp.* Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém, 1982. 132). Beszélgetések ugyan voltak, átgondolt akcióprogram, döntés azonban nem született. A nyelvjárási mondat-szerkesztés vizsgálata terén SZABÓ JÓZSEF bizonyos — magnetofonos szövegfölvételeken alapuló — tanulmányai (ezekre I. KESZLER BORBÁLA i. m. 169) és „A mondat-szerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykönyi nyelvjárásban” (Bp., 1983.) című könyve, illetőleg vizsgálatainak eredményei említendőek meg külön. Tárgyunk szempontjából azonban csak sajnálni lehet, hogy a spontán beszédre oly jellemző mondatföredékek, szótévesztések, illetőleg az alacsonyabb mondat-szerkesztettséggű szövegek kimaradtak vizsgálatából (NYK. LXXXVII, 274), amiért is a közölt szövegek „szinte közelebb állnak az írott, megformált szövegekhez, mint a beszédhez” (PAPP LAJOS: MNY. LXXXII, 104).

A városi nyelvek vizsgálatának igénye a dialektológiában jelentkezik. Századunk elején a városi nyelvet városi nyelvjárásnak tekintik, de fölismerik a sztenderd szempontjából való nagy fontosságukat (STELLMACHER i. m. 23). A leginkább iparosodott országok egy részében a dialektológiai érdeklődés fókuszában a városok társadalmilag erősen differenciált beszélt nyelve áll (l. például: F. NEUMEYER, *Linguistics: The Cambridge Survey. Volume IV. Language: The Socio-Cultural Context.* Cambridge, 1988. VIII; W. KALLMEYER: *Stadtsprache als ein Schwerpunkt soziolinguistischer Forschung in Europa.* Sociolinguistica I. Tübingen, 1987. 80—99). Nálunk BÁRCZI fogalmazza meg először (ebben nyilván romanista volta is szerepet játszott), hogy „a városok népnyelve semmi esetre sem maradhat ki a népnyelvkutatás programjából” (MNY. III, 72; vö. már korábban: A „pesti nyelv”. MNYTK. 29. sz. Bp., 1932.), egyik okként a városok nyelvének messze kisugárzó hatását említve meg. Ám mindmáig csak egy részletesebb leírás készült (G. VARGA GYÖRGYI, *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben.* Bp., 1968.) a főváros nyelvééről, de nem annak magasabb nyelvi szintjeiről (mondat- és szövegszintjéről); a vidéki városokról pedig csak hosszabb-rövidebb tanulmányok készültek a regionális köznyelvi kutatások keretében. Csak sajnálhatjuk, hogy a városi nyelveket nálunk nem kutatták rendszeresen (ez nyilván összefügg a magyar dialektológia első világháború utáni vegetálásával). Bizonyos ugyanis, hogy a nyelvjárásoknál rétegzettebb városi nyelvek vizsgálata kutatási szempontok gazdagodását hozta volna magával, ez pedig visszahatott volna a nyelvjárások vizsgálatára, differenciáltabbá tehetné azt szemléletében, s lökést adott volna a nyelvhasználat, illetőleg a beszélt nyelv kutatásának általában is.

A regionális köznyelvi kutatások központilag szervezeten és irányítottan 1972-ben indultak nálunk, amikor a Nyelvtudományi Intézet fölvette őket tudományos kutatási tervébe (IMRE SAMU: MNY. LXIX, 257). A központi programmá válás ténye e kutatásoknak presztízszt adott, s hamarosan megindultak az intézeti programhoz kapcsolódó egyetemi, főiskolai vizsgálatok is. Legelőbb — 1973 őszén — az ELTE-n alakult egy regionális köznyelvi kutatócsoport G. Varga Györgyi vezetésével (G. VARGA: MNY. LXX, 441). A regionális köznyelvi kutatások a kezdeti szakaszban vidéki városok beszélt nyelvének a kutatását jelentették, de sajnálatos módon mindmáig nem jutottak el legalább egy város regionális köznyelviségének a leírásáig, mivel az elemzések zömmel megmaradtak az idiolektusoknál (l.: MNY. LXXVI, 191; BALOGH LAJOS: MNY. LXXXIII, 414).

Nyilvánvaló persze, hogy a csak beszélt nyelvi változatok vizsgálata még akkor is felszínre hoz az írott nyelvtől eltérő beszélt nyelvi sajátosságokat, ha a vizsgálatok nem a beszélt nyelvre mint olyanra irányulnak. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvjáráskutatás a legtöbb esetben kontrasztív módszerrel dolgozott és részben dolgozik, azaz éppen a köz- és irodalmi nyelvtől eltérő elemeket és jelenségeket kereste (és keresi). Márpedig a szóban forgó vizsgálatok valóban nem a beszélt nyelvre mint olyanra irányultak a magyar nyelvjárásban sem (az utóbbi néhány évtized — a magnetofon használatától — részben már kivétel). Ezért érthető, hogy már a századforduló körüli nyelvjárási leírásokból nem is kevés idevágó jelenséget idézhetünk, aminő például a mondatátszövődés (NyF. 16. sz. 43), sajátos szórendi megoldások (NyF. 9. sz. 10), a hiányos mondatok gyakorisága (NyF. 16. sz. 42) s különös hanglejtésformák (NyF. 9. sz. 10, 44; 20. sz. 43). Hasonló a helyzet bizonyos nyelvészociológiai változók figyelembevételével is. Viszonylag korán tudatosul a dialek-

tológusok körében, hogy a beszédhelyzetnek, a foglalkozásnak, a vallásnak (MNyTK. 4. sz. Bp., 1904. 4, 10), a nemeknek (NyF. 33. sz. 5; MNy IV, 319—20) s az életkornak (MNy. VIII, 425; CsÚRY, A népnyelvi bűvölet módszere. Bp., 1936. 24) nyelvhasználat-befolyásoló szerepe van, illetőleg lehet. Igaz, a fölismerések akkor még nem válnak alkalmazandó szemponttá, s különösen nem kutatási szempontrendszeré. Gyűjtésmódszertani tekintetben a dialektológia sok tapasztalatot halmozott föl. A LABOV-tól gyűjtői, megfigyelői paradoxonnak nevezett jelenséggel, gonddal minden gyűjtő találkozott és találkozik a terepen. BALASSA 1905-ben azt írta: az adatközlő „Az idegennel szemben rendesen bizalmatlan vagy elfogult; tehát vagy nem áll vele szóba, vagy pedig urasan próbál beszélni. Az legyen tehát a gyűjtőnek első feladata, hogy bizalmat keltsen maga iránt” (MNyTK. 4. sz. 4). Se szeri, se száma azoknak a dialektológiai tanulmányoknak, ajánlásoknak, amelyek ezt a kérdést feszegetik. A cél minél jobban közel férközni ahhoz, „a hogy [az adatközlők] egymás közt is beszélgetnek” (BALASSA i. h.). A nyelvjáráskutatók erre törekedtek, sőt olyannyira erre törekedtek, hogy az adatközlők másmilyen nyelvhasználatára sokáig teljesen kívül rekedt érdeklődési körükön. Időben fölismerték azt is, hogy milyen előnyökkel jár e tekintetben a nyelvjárási anyanyelvűség, a vizsgáló közösség ismerete, illetőleg az, ha a közösség tagjai ismerik és elfogadják a gyűjtőt (l. már 1881-ben LUNDELL: Nyr. XIV, 208, illetőleg BALASSA: „Legkönnyebben és legtöbbet azok gyűjthetnek, akik folyton a nép között élnek, vele állandóan érintkeznek”: i. m. 4). E gyűjtésmódszertani tapasztalatok megszívlelendők ma is (tehát nálunk például BALASSA-tól kezdve CsÚRY-n át egészen LŐRINCZE és DEME atlaszos tapasztalatainak az összefoglalásáig, sőt tovább, l. például BALOGH—VÉGH, NyatI. Elm. 257—62), jöllehet igaz, hogy e tapasztalatokat még nem a nyelv kommunikációs felfogásának értelmében, nem a kommunikációs helyzet magyarázó elvként való alkalmazásával fogalmazták meg korábban (l. KONTRA: BUKSZ. 1991: 365). Bizonyos azonban, hogy ezek a tapasztalatok is hozzájárultak a maguk módján ahhoz, hogy nálunk is a pragmatikai szemlélet, így a nyelv kommunikációs felfogása válik általánossá. S bár a beszélt nyelvi vizsgálatok szóban forgó előzményei nincsenek számbavevéve (vö. ehhez is SEBESTYÉN: MNyj. XXVIII—XXIX, 65), a fönti néhány utalás megerősít véleményünkben, hogy rejlenek bennük a mának szóló tanulságok is (MNyTK. 164. sz. 17). Tudománytörténetileg nézve pedig úgy helyénvaló fogalmaznunk, hogy a beszélt nyelvi kutatások hazai előzményei elsősorban a dialektológiában kereshetők (vö. HUSZÁR ÁGNES: CQIFU. Turku, 1981. VI, 186; KESZLER BORBÁLA i. m. 164).

5. A magyar nyelvtudományt is erős írásközpontú hagyomány, az írott nyelv vizsgálatának a primátusa jellemezte, sőt tán jellemzi ma is. Nyilván nem kis része van ennek abban, hogy H. MOLNÁR ILONA 1961-ben megjelent sorai három évtizeddel később is maradéktalanul igazak: „a beszélt nyelv rendszeres feltáráásával még adós nyelvtudományunk” (Nyr. LXXXV, 53). Nem csoda, hogy az 1977-es nyelvészkongresszuson a magyar köznyelvi leíró grammatikai kutatásokról szólva RÁCZ ENDRE nem említhette a beszélt nyelvi kutatásokat (NytudÉrt. 104. sz. 61 kk.), miként az sem, hogy ugyancsak RÁCZ ENDRE, a magyar leíró grammatika kitűnő szakembere — megfelelő előtanulmányok hiányában — nem vette be a mai beszélt nyelv egyeztetési formáinak a vizsgálatát „Az egyeztetés a magyar nyelvben” című munkájába (Bp., 1991.), jöllehet „a beszélt nyelvnek legtöbb grammatikai lazasága éppen az egyeztetés

területén mutatkozik meg” (10). Mint láttuk, a csak beszélt formában élő regionális nyelvváltozatok vizsgálata mind a gyűjtési technikák, mind bizonyos beszélt nyelvi jellegzetességeknek a feltárása, mind pedig néhány nyelvész-
 ciológiai változó alkalmazása tekintetében több ponton is a mai beszélt nyelvi kutatások előzményének tekinthető. A mai értelemben vett, célzott beszélt nyelvi kutatások nálunk azonban tudomásom szerint csak a hetvenes évek derekán indulnak. 1975-ben az ELTE Mai magyar nyelvi tanszékén szerveződik egy beszélt nyelvi kutatócsoport KESZLER BORBÁLA vezetésével. Ez a kutatócsoport az első nálunk, amely beszélt nyelvi szövegek gyűjtését, illetőleg e szövegek főntebb említett szempontú elemzését tekinti kizárólagos feladatának. 1975 és 1977 között nyolc kötetnyi szöveget gyűjtöttek, s le is jegyezték őket. Az anyag egy része riportokból, televíziós műsorokból, másik része egyetemi előadásokból, szónoki beszédekből, kollégiumi spontán beszélgetésekből stb. áll. Az anyag alapján készültek elemzések is, a legfontosabb a köznyelvnek az írott nyelvi normáktól eltérő szófaji, szóhasználati és mondatgrammatikai sajátosságait mutatja be (KESZLER, *Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1983. 164–202; l. még *Annales, Sectio Linguistica* XII, 95–110, XVI, 11–26, illetőleg MÁTÉ JAKAB: *Nyr.* CXV, 140). A korpusz kínálta tanulságok egy része beleépült olyan tanulmányokba is, amelyeknek nem közvetlenül a beszélt nyelv volt a témája, illetőleg készült több szakdolgozat is ennek az anyagnak az alapján. Az anyag biztosította lehetőségeket azonban korántsem aknáztta ki a kutatócsoport, jóllehet a KESZLER-tanulmány alapján joggal várt folytatást a szakma. A kutatócsoport szerveződésekor a magyarországi szociolingvisztika első lépéseit tette még csak, ezért sem az anyaggyűjtés, sem a feldolgozás nem a mai szociolingvisztikai differenciáltsággal folyt. Az elemzések a kopusznyelvészet szellemében, kontrasztív (az írott nyelvvel összevető) megközelítésben születtek. Sajnálatos, hogy a kutatócsoport a nyolevanas évek közepén megszűnt, miként az is, hogy kevés elemzés készült, így ugyanis a beszélt nyelv rendszeres kutatása az egyik fontos magyarországi grammatikai műhelyben törést szenvedett, s emiatt a beszélt nyelv vizsgálata a kívánatosnál kisebb mértékben jutott csak szóhoz az egyetemi oktatásban.

1983-ban és 1984-ben az ELTE Mai magyar nyelvi tanszékén és a Nyelvtudományi Intézetben is volt tanácskozás a beszélt nyelvi kutatásokról. Följegyzéseim szerint egymás tájékoztatása, illetőleg az együttműködés lehetőségeinek a keresése, valamint az elvégzendő feladatok körvonalazása volt e tanácskozások célja. 1983-ban — BALOGH LAJOS és IMRE SAMU tanácsai alapján — PAPP LAJOS készített egy elaborátumot „Magnetofonnal történő szöveggyűjtés a területi nyelvváltozatok körében” címmel. Ez a csupán szűk körben ismert vázlat mai szemmel nézve is korszerű elveket s követendő stratégiát fogalmaz meg, s csak sajnálni lehet, hogy a reálisnak tetsző elgondolás nem valósult meg.

A Nyelvtudományi Intézetben 1984 óta folynak tervmunkaként, tehát intézeti programként beszélt nyelvi kutatások, éspedig két résztémában: a budapesti beszélt nyelvnek és a magyar beszélt nyelv területi változatainak a vizsgálataként (HERMAN JÓZSEF: *MNy.* LXXXIV, 398). A nyolevanas évek közepén az Intézetben „a korábbi regionális köznyelvi kutatások és a modern szociolingvisztikai vizsgálatok összevonásának igénye teremtette meg az élőnyelvi kutatócsoportot” (KONTRA: *MTud.* 1990: 512), melynek vezetője koráb-

ban IMRE SAMU volt, 1988 óta pedig KONTRA MIKLÓS az. Különböző pályázatok elnyerése volt egyik nélkülözhetetlen feltétele a kutatócsoport eredményes tevékenységének. A kutatócsoport szociolingvisztikailag megalapozott beszélt nyelvi kutatásokat végez, éspedig abban az értelemben, ahogy elsősorban az angolszász országokban a városi dialektológiát, illetőleg a korpusznyelvészetet művelik. A munkálatok középpontjába a budapesti beszélt nyelv vizsgálata került, a területi nyelvváltozatok kutatása ehhez képest meglehetősen, de az eredetileg tervezettekhez képest is elmaradt. A megfogalmazott célok a magyar beszédnek a korábbiakhoz képest teljesebb és árnyaltabb leírását ígérik (részletesen l. KONTRA i. h. 512—20). A kutatócsoport céltudatos munkáját és aktivitását jelzi, hogy két szimpóziumot is rendeztek külföldi magyar kollégák részvételével, s megjelent három kötet is: *Beszélt nyelvi tanulmányok* (szerk. KONTRA MIKLÓS. *Linguistica. Series A. Studia et dissertationes* 1. A MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1988.), *Élőnyelvi tanulmányok* (szerk. BALOGH LAJOS és KONTRA MIKLÓS. idézett sorozat 3. kötet, Bp., 1990.), valamint KONTRA MIKLÓS kandidátusi disszertációja: *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból* (idézett sorozat 5. kötet, Bp., 1990.). Három dolgot kiemelendően tartok a szóban forgó programmal kapcsolatban: 1. a szociolingvisztikai indíttatású beszélt nyelvi vizsgálatok megalapozása, illetőleg szociolingvisztikai módszerek következetes alkalmazása, 2. nagy mennyiségű beszélt nyelvi anyagnak, szövegeknek a rögzítése, tárolása és kódolása a modern számítógépes technika igénybevételével, 3. kapcsolattartás hazai és külföldi szakemberekkel s intézményekkel, a tudományos véleménycsere rendszeres biztosítása, s elemzések megjelentetése, beszámolók közzététele (külföldön is). Helytálló — l. a fentebb közölt tudománytörténeti vázlatot is — ELEKFI LÁSZLÓ megállapítása: „A nyelvhasználatnak azt a szinte mindennapos területét, melyet ez a kutatás célba vett, eddig nemigen vizsgálta módszeres alapossággal a nyelvtudomány” (Nyr. CXIV, 249). SEBESTYÉN ÁRPÁD összegző véleménye szerint (az említett első kötettel) „valóban valami új indult el a magyar nyelvészeti kutatásokban: a spontán élő beszéd komplex, eszközfonetikai, szintaktikai, szövegtani megközelítése” (MNyj. XXVIII—XXIX, 136). A kötetek kritikai értékelése a kutatási program szempontjából különösen is fontos volna (l. például SEBESTYÉN i. m. 134—6).

6. Azokban az országokban, amelyekben a miénknél korábban megindult a beszélt nyelv gépi rögzítése, természetesen korábban ráirányult a figyelem egyrészt bizonyos beszélt nyelvi sajátosságokra, másrészt a beszélt nyelvet befolyásoló társadalmi és situációs tényezők egy részére. Az első, programszerű szövegfölvételek Európa nagy részén nyelvjárási környezetben készültek. Ahogy gyűltek a tapasztalatok s elkészültek az első elemzések, ahogy tökéletesedett a fölvevő és rögzítő technika, ahogy a nyelvtudományi érdeklődés egyre inkább nőtt a nyelvhasználat és a társadalmi tényezők összefüggése iránt, úgy tágult a vizsgálati kör a többi beszélt nyelvi változat irányába is, s úgy differenciálódtak a vizsgálati szempontok. Tehát nemcsak újabb nyelvváltozatokat vontak be a vizsgálatba, hanem a gyűjtés is eleve több s részint a korábbiaktól eltérő jelenségkörre irányult (vö. például német nyelpterületen E. BREMER—W. HOFFMANN, *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Hrsg. W. BESCH et alii. Erster Halbband. Berlin, New York, 1982. 208 kk.). A szociolingvisztika előtti gyűjtések a maguk — mai szemmel nézve — kevésbé differenciált megközelítésével a dolog természetéből következőleg kor-

látozott mértékben alkalmasak csupán mai elemzési igények kielégítésére. (A korábbi gyűjtések és tapasztalatok nélkül persze nem tartanánk ma ott, ahol tartunk.) De hiba volna a korábbi gyűjtéseket az utókor gyakran lenéző fölényével „elintézve” figyelmen kívül hagyni. Azt persze, hogy ezek a gyűjtések mire használhatók, csak a konkrét elemzés döntheti el. Könnyű azonban belátni, hogy a területi s bizonyos társadalmi és szituációs paraméterekkel is ellátott korábbi szövegfölvételek igenis használhatók bizonyos kérdések, jelenségek tanulmányozására. Hogy két hazai lehetőséget említsek: tanulságosnak ígérkeznek egyrészt az atlaszos szövegfölvételek beszélt nyelvi szempontú elemzése, másrészt a regionális köznyelvi felvételek tanulmányozása (főként vidéki városok ilyen szempontú föltérképezésére kínálnak több-kevesebb lehetőséget). Arról azonban nincs megközelítően pontos tudomásunk sem, hogy hol, mennyi, a beszélt nyelvi kutatások számára használható, nyelvészeti céllal gyűjtött anyag van. Pedig jó volna tudni. A nyelvatlasz magnetofonos szövegfölvételeiről, az ELTE beszédfölvételeiről, a szombathelyi főiskola magyar nyelvi tanszékének gyűjtéseiről, az Intézet élőnyelvi kutatócsoportjának fölvételeiről van tudomása a szakmai közvéleménynek. A többiről azonban nincsen vagy nagyon véletlenszerűen van, ha van. Talán az elektronikus adattárolásnak köszönhetően előbb-utóbb ezekről is gyors tudomásunk lesz. (Arról most nem szólok, hogy változásvizsgálati szempontból mennyire fontos volna ez.)

7. Külföldi tapasztalatokat is figyelembe véve a hazai beszélt nyelvi kutatásokban is szükségesnek látszik egyrészt a teljes beszélt nyelvi kontinuumnak, tehát a nyelvjárásoktól a beszélt sztenderd legigényesebb változataig terjedő tartománynak a vizsgálata, másrészt e kutatásoknak a szociolingvisztikai alapvetése és szemlélete. A beszélt nyelvi vizsgálatokban ugyanis mindenfajta egyoldalúság hátrányos volna. Csak a sztenderdet vizsgálni úgy, hogy nem veszünk tudomást az azt érő nem sztenderd hatásokról, lehet ugyan, de nem tanácsos (különösen napjainkban, amikor ezek a hatások fölerősödtek). A sztenderd-norma dolgában nem láthatunk tisztán, ha a regionális köznyelviséget vagy a csoport- és szaknyelveket figyelmen kívül hagyjuk. Vagy gondoljunk bizonyos, eredetileg nyelvjárási jelenségeknek a köznyelvben való gyors elterjedésére, így például az *el kell menek*-féle szerkezet friss népszerűségére (erről SZABÓ T. ATTILA 1968-ban még azt írta: az irodalmi nyelvben „nyelvjárási pongyolaságnak és így természetesen kerülendő vétségnek számít”: *Anyanyelvünk életéből*. Bukarest, 1970. 31). A regionális köznyelviség vizsgálata a nyelvjárások és a sztenderd figyelmen kívül hagyásával módszertani műhiba volna. A nyelvjárásokat nem lehet úgy vizsgálni, hogy a (regionális) köznyelvi hatásra megnőtt variabilitásukkal s pragmatikai szerepükkel ne foglalkozzunk. A csoport- és rétegnyelvek valamennyi egyéb nyelvváltozatot befolyásolják, miközben maguk is valamennyiből táplálkoznak. A beszélt nyelvbe mindegyik beletartozik: egymással összefonódó s — bár eltérő mértékben — egymást kölcsönösen befolyásoló nyelvváltozatok együtteséről van szó. Adekvát leírásukhoz ez okból van szükség szinoptikus számbavételükre. Éppen ezért — jóllehet a megközelítési és vizsgálati módszerekben többrendbeli különbségek vannak a sztenderd, a városi nyelvek és a nyelvjárások vagy a csoportnyelvek kutatásában — nem lenne szerencsés merev szétválasztásuk. Abból eddig sem származott sok jó, hogy az egyik terület nem figyelt a másikkra.

A külföldi tapasztalatok egyértelműen azt mutatják, hogy a nem csak egy-egy kiválasztott településre irányuló beszélt nyelvi kutatások koncepcioná-

lis, intézményes és finanszírozási egyeztetést, illetőleg összefogást igényelnek. Nálunk is csak ez az út járható. Különösen, ha komolyan gondoljuk a teljes beszélt nyelvi tartomány föltérképezését (l. följebb), s ha reprezentatív nyelvi anyagot nemcsak Magyarországon, hanem a szomszédos országok magyarlakta területein, illetőleg a diaszpórában is gyűjteni kívánunk (ahogy ez több országban már több évtizedes gyakorlat). Grandiózus terveket viszonylag könnyű készíteni, nekünk azonban lehetőségeinkhez mért, tehát megvalósítható programokra van szükségünk. Ezért például — minthogy a nyelvatlashoz hasonló vállalkozás elindításának manapság nem látszik lehetősége — a leendő kutatópontok kiválasztását elsősorban attól tenném függővé, hogy a hadra foghatók mely területen, mely településeken tudnák vállalni a gyűjtést. Valószínűleg így bizonyos területek több kutatóponttal lennének képviselve, mint mások, de az arányosságot fő elvnek tekinteni s emiatt a legkevésbé kutatott területet átlagnak tekinteni nem tartanám helyesnek. Úgy vélem, városaink talán kivétel nélkül mind kutatópontok lehetnének, falvaink közül pedig — elsősorban a nyelv atlasz és az atlaszos tapasztalatok alapján — kellene kiválasztani őket úgy, hogy valamennyi nyelvjárástípus képviselve legyen a terület nagyságától függően több vagy kevesebb kutatóponttal, illetőleg hogy a falvak társadalmi rétegzettsége is kiválasztási szempont legyen. Arra természetesen törekedni kell, hogy minél nagyobb számban legyen közöttük nyelv atlasz-kutatópont (l. IMRE SAMU, MNyRétegz. I, 63). A gyűjtés közösen elhatározandó azonos szempontok figyelembevételével folya, s reprezentatív szövegfölvételek készülnének közösen kijelölendő települések nyelvhasználatáról (tehát nemcsak köznyelvről, nyelvjárásáról vagy regionális köznyelviségéről). A gyűjtés értelemszerűen szociolingvisztikai szemléletű lenne, tehát az életkor, a nem, a foglalkozás, az iskolázottsági fok, az ingázás, a két- vagy többnyelvűség, illetőleg a beszédhelyzet jelenthetné azt a szempont-minimumot, amely a gyűjtéskor követendő. A határainkon kívüli magyar nyelvhasználat föltérképezése és rögzítése részint más szempontok szerint folya, ezek azonban csak helyi ismeretek birtokában határozhatók meg (nyilván eltérő a helyzet például egy csiki falu vagy az USA valamely városának magyar közössége esetében). Mindezen kérdések véglegesen természetszerűleg csak megfelelő szakmai előkészítés után tisztázhatók.

Az azonban bizonyos, hogy e kutatások végzését a mainál kedvezőbb pénzügyi helyzetben sem vállalhatná egy intézmény sem. E munkálatok összehangolására és megszervezésére nálunk a magyar nyelvtudományi kutatásoknak kétségkívül legnagyobb súlyú intézménye, a Nyelvtudományi Intézet a legalkalmasabb (vö.: DEME: MNyTK. 137. sz. 41; HERMAN: MNy. LXXXIV, 393). Az Intézetnek a hazai és részben külföldi egyetemekkel (és főiskolákkal) való együttműködésben is van tapasztalata. E kapcsolatokat szükséges tovább bővíteni, illetőleg kiszélesíteni, s ebben a szomszédos országok hungarológiai intézményeivel való együttműködésnek döntő szerepe van. A hazai egyetemek és főiskolák bizonyára készségesen részt vesznek a magyar beszélt nyelv rögzítését és feldolgozását célzó kutatásokban. Egy 1991 márciusában az ELTE-n tartott dialektológiai megbeszélésen ezt tapasztaltam debreceni, pécsi, szegedi és szombathelyi kollégák részéről.

8. A beszélt nyelvi kutatások föllendülését Európában majd mindenütt a nyelvi normával kapcsolatos viták követték. Az írott nyelv alapján megalkotott normakeretekbe ugyanis a beszélt nyelv dinamikus, igencsak rétegzett

rendszerét nem lehetett elhelyezni. Nálunk sem lehet (vö.: DEME, DialSzimp. 129; BENKŐ, MNyRétegz. I, 24—5). Hogy megalapozottan foglalhassunk állást a magyar sztenderd dolgában, föltétlenül szükséges a nem sztenderd(nek tekintett) beszélt nyelvi változatok vizsgálata is (SZATHMÁRI, MNyRétegz. I, 46). A beszélt nyelvi tartomány napjainkban a megelőzőnél jóval forrongóbb korszakát éli. Változatosabb és színesebb ez a korszak a tekintetben is, hogy a korábbi nyelvi hatásrendszerek kibővültek s a hatások fölerősödtek (gondoljunk a sztenderdet a szaknyelvek, a szleng, az ifjúsági nyelv, a regionális változatok oldaláról érő hatásokra s ennek következményeként a köznyelv bizonyos fokú átrétegződésére, l. BENKŐ i. h.). Magam is úgy látom, hogy az elmúlt évtizedekben nálunk is korábbról nem ismert beszélt nyelvi egységesülés indult meg s zajlik napjainkban is (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, MNyRétegz. II, 972; ez jellemző más európai nyelvekre is, a finnre l. H. LESKINEN: Virittäjä 1977: 167—77). Ez az egységesülési (ha úgy tetszik: keveredési) folyamat nyelvi kontaktusok láncolataként is értelmezhető, sőt értelmezendő, s ezzel érthetőbbé s magyarázhatóbbá válik mind a nyelvi variabilitás, mind pedig a nyelvi változás. Ha elfogadjuk, hogy a nyelvi normák sűrített kommunikációs tapasztalatok, akkor könnyebben váltunk az absztrakt normafelfogásról a pragmatikusra, ugyanis a kommunikációs gyakorlat (hol gyorsabb, hol lassúbb, de) állandó módosulása közhely a nyelvész számára. A nyelvhasználat rendszeres figyelemmel kísérése biztosítja számunkra a fölvetődő kérdések megválaszolásának a lehetőségét. Az átfogó, szociolingvisztikai szemléletű beszélt nyelvi vizsgálatok nélkül nem nyilatkozhatunk érdemben a beszélt sztenderdről sem (vö. KONTRA: MTud. 1990: 520), ennek nem ismeretében pedig több kérdésben is elbizonytalanodik a nyelvművelés, az anyanyelvi nevelés és a tágabb értelemben vett nyelvtervezés is.

KISS JENŐ

Nyelvi változások — változásvizsgálatok

I.

1. A mai felnőtt nemzedék a társadalmi változások nyomán nyelvi változásoknak is tanúja. A nyelvi változások korábbi és mai gyűjtésű nyelvi anyag összevetésével is, egy-egy időszakbeli metszetükben is tanulságosak. Vizsgálatok igazolják, hogy a változások más tartalmúak a különböző nyelvváltozatokban; érdekesek, mert eltérőek társadalmi csoportonkénti, életkoronkénti megközelítésben; tanulságosak az egyéni nyelvhasználatban és kisebb-nagyobb csoportok nyelvváltozataiban; a nyelvi változások adatai különböznek a helyi nyelvjárás bomlásának mértékében stb. A változások a korábbi általánosan használt nyelvi formák és a mai „szinonim változatok” összevetéséből ragadhatók meg leginkább. Tények igazolják, hogy a legkisebb települések nyelve is több élő nyelvváltozatra rétegződött, jóllehet, a helyi alapréteg jelenségei több-kevesebb erősséggel minden nyelvváltozatban kimutathatók.

A területi nyelvváltozatok változásának vizsgálata diakrón megközelítésű, mai változásuk azonban élő beszédbeli szinkrón nyelvi anyagból tanulmányozható. A diakrón változásvizsgálatok kiinduló anyaga a szinkrónhoz időben többnyire közeli „történeti” anyag, a három-négy évtizeddel ezelőtti helyi nyelvjárási mélyréteg, ehhez használják fel viszonyításra a dialektus mai

variánsait. Nálunk a rétegződés is, az egységesülés is a területi nyelvváltozatokból kiindulva követhető nyomon leginkább, így a viszonyításhoz teljes rendszerek rendelkezésre állnak. Mivel a területi változatok — rétegződés után — a regionális köznyelviségben a normatív nyelvváltozat felé haladnak, a fejlődés iránya is a nyelvjárásokból kiindulva látszik legvilágosabban. A nyelvjárások bomlása a polgárosodottabb településeken már a század első harmadától nyomon követhető (vö.: IMRE SAMU: MNyRét. I, 55; KÁLMÁN BÉLA: uo. 501), felgyorsulását és általánossá válását azonban az elmúlt 40 év társadalmi változásai mozgatták és motiválták (vö.: KOVÁCS FERENC: ÁNyT. VIII, 137—8; SZATHMÁRI ISTVÁN: MNyRét. I, 44).

A magyar változásvizsgálatban általában a nyelvjárást tekintik tehát kiinduló nyelvváltozatnak. (A parole nyelvváltozatok és a nyelvi rétegzettség vizsgálata inkább állapotvizsgálat, de a változásvizsgálatra az együtt élő variánsok itt is kínálják a lehetőséget.) A kutatásnak tanulmányoznia kell, hogy korábbi önmagukhoz viszonyítva milyen jelenségekben, milyen mutatókban változtak meg a nyelvjárások, hogy miként érintették őket a változások. „A magyar nyelv legújabb életében . . . a nyelvjárások mint nyelvváltozat csökkenőben vannak külsőleg: mind kevesebb lesz használóik arányszáma; és csökkenőleg vannak belsőleg: nyelvi jellegük a köznyelvi állapothoz közeledik” — írta az 50-es évek közepén BENKŐ LORÁND (vö.: MNyjtört. 8; ugyanígy DEME LÁSZLÓ: NyFK. 18, 23). A változás a fenti vonalak mentén haladt előre, de felgyorsultan: a dialektusok használóinak arányszáma mára dinamikusan csökkent (vö.: IMRE: ÁNyT. VIII, 90; DEME: VEAB Ért. 191). Ma a nyelvjárást csak a legidősebb és a társadalmi mozgásoktól kevésbé érintett emberek beszélik. (A jelenségek bomlását az ő beszédükben is bemérhetjük, a helyi nyelvjárás jelenségeinek köre azonban csak náluk teljes.) Belső csökkenésük folyamata sem állt meg, ez azon mérhető, hogy belső sajátosságaikat a regionális köznyelviségben megfogható nyelvváltozatok minden nyelvi szinten túlhaladták. Bár a dialektusokat sok azonos külső hatás pusztítja, bomlásukra nézve különböző az országos kép. A bomlás mértékéről hallható véleménykülönbségek a valóságos helyzetet tükrözik: a nyelvjárásosság állapota egyénenként, helyi nyelvváltozatok és régiók szerint is különböző.

A nyelvjárások pusztulásának, visszahúzódásának vizsgálatakor figyelembe kell vennünk a település más élő nyelvváltozatainak állapotát, a falu nyelvi rétegzettségét. A falu nyelvi képe dinamikusabb realitás (vö. DEME: VEAB Ért. 190). Reálisabb képet kapunk egy település nyelvhasználatáról, ha a nyelvjárást egy változatnak tekintjük a falu mai nyelvváltozatai között. Ezen belül a nyelvjárás állapotára nézve is fontos mutató, hogy mennyien beszélik még az eredeti helyi nyelvváltozatot: természetes, hogy a zártabb, társadalmilag kevésbé rétegződött falvakban magasabb ez az érték. A társadalmi mozgások, a művelődés, a hírközlő eszközök köznyelvet terjesztő hatása nem hagyható ki a dialektusokat pusztító hatások közül (vö. SZABÓ JÓZSEF, NkNyj. 19), mégis a legerőteljesebb hatás már a falvakban is a nyelvjárást beszélők rohamos csökkenése. Azokon a településeken is, amelyekben a nyelvjárásias nyelvhasználat még számottevő.

Nyelvünk jelenlegi állapotában „a nyelvi változás és átrétegződés feltartóztathatatlan folyamata” (Társadalmi Szemle 1980/8—9: 113) megkívánja, hogy az elmúlt 30—40 év nyelvi változásait a maga bonyolultságában vizsgáljuk. A nyelvi szokásokat megőrző társadalmi folyamatok módosulásának időszaka volt ez: a hagyományos parasztnak, a hagyományos vallásosnak eltű-

nése átalakította a nyelvi képet is. A nyelvtudomány helyes utat választott, amikor elsősorban a változások hatását, nem a társadalmi fogadttatását vizsgálta. Ez a stratégia hosszú távon helyesnek bizonyult, ma is igaz, „hogy a történelmi körülményeket önmagukban nem a nyelvtudománynak kell vizsgálnia; azt viszont, hogy a történelmi körülmények hatnak-e a nyelv szerkezetének fejlődésére, és ha igen, milyen téren és hogyan, a nyelvtudomány helyett semmiféle más tudomány nem fogja kideríteni” (HERMAN JÓZSEF: *ÁNYT.* V, 163). TEMESI MIHÁLY összegező munkája igazolja (A magyar nyelvtudomány. Bp., 1980), hogy — sok más mellett — a nyelvtudomány teljesítette ezt a feladatot. A politikai, társadalmi változások sokféle társadalmi és nyelvi eredményt, hordalékot is felszínre hoztak, a nyelvi novumok fontosabb részét tudományunk rögzítette (vö.: *Mai magyar nyelvünk.* Bp., 1976. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ; KOVALOVSKY MIKLÓS, *Nyelvfejlődés — Nyelvhelyesség.* Bp., 1977.; KISS JENŐ: *MNy.* LXXXIII, 385—97), ezzel párhuzamosan lementett számitani, ahol a változások nyomán pótolhatatlan pusztulásra lehetett számítani, gondoljunk az összegyűjtött földrajzi nevekre (vö.: BENKŐ: *NytudÉrt.* 70. sz. 9—14; VÉGH JÓZSEF: *uo.* 373—4). Ugyanezért pótolhatatlan érték a magyar nyelvjárások atlasza is. A nyelvjárásokból kiinduló változás-vizsgálatra érthető, hogy sok tennivaló vár még.

Bizonyos, hogy a második világháború utáni társadalmi változások nyelvi hatása árnyalt vizsgálatokat igényel minden nyelvváltozatban, mert a társadalmi mozgásokhoz kötődő nyelvi változások nem egyformán érintettek minden réteget és nyelvváltozatot. De elengedhetetlen a körültekintő nyelvi vizsgálat azért is, mert a társadalmi, gazdasági változások társadalmi és nyelvi átrétegződést is előidéztek (vö.: *Társadalmi Szemle:* 1980/8—9: 112—22; *A magyar nyelv rétegződése.* I—II. Bp., 1988. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ).

A nyelvi rétegződés folyamatában a normatív nyelvváltozat és a társadalmi nyelvváltozatok gazdagodtak, fejlődtek (negatív jelenségek ezekben is voltak), a területi nyelvváltozatok pedig pusztultak, visszahúzódtak (vö.: BENKŐ: *MNyRét.* I, 21—9; IMRE: *ÁNYT.* VIII, 85—92). (A köznyelvnek mint normatív beszélt nyelvváltozatnak alakulására, befolyásolására, szerepére nézve lásd BENKŐ, DEME, LÓRINCZE, SZATHMÁRI munkáit.) Mivel a nyelvhasználatban a különböző nyelvváltozatok formálódásának, illetve pusztulásának ma is tanúi vagyunk, ezért a parole-ban mozgó átmeneti változatok állapotára, viselkedésére, mozgására figyelő vizsgálat is sok kutatnivalóban valósítható.

2. Sajátos eredményre jutunk, ha a társadalmi változások és a területi nyelvváltozatok kapcsolatát vizsgáljuk. A társadalomban lezajlott politikai, gazdasági, kulturális mozgások és módosulások révén sokféle hatás érte az egyént és a kisebb-nagyobb közösségeket, amelyek folyamatokat indítottak el a társadalom különböző szintjein, csoportjaiban. A változások tükröződésének lenyomatai, persze, nem egyformán épültek be a különböző rétegek nyelvhasználatába. A területi nyelvváltozatok konzervatívabbak voltak az idegen hatásokkal és a belső képződményű újításokkal szemben is. Csak a mindennapi életet érintő novumok, a tartósan használt nyelvi elemek kerültek be a faluhoz kötődött idős emberek beszédébe. Ezek is sokféle áttételen, a hagyományos használatú szóanyag fokozatos visszaszorulásával párhuzamosan nyertek életteret. Kettős fejlődés indult el a nyelvhasználatban: az idős, a háznál

maradt egyre kevesebb számú egyén őrizte a nyelvjárás szó- és kifejezésanyagát, hangtani jelenségeit, a közös munkába járó, a faluból elkerült vagy szakmát tanult fiatal és középkorú munkások nyelvhasználata pedig — sok nyelvjárási jelenséget megőrizve még a beszédben — lényegében más meghatározó nyelvi hatás alá került. Az 50-es évekkel indult társadalmi változások a háború végén még többnyire egységes vidéki társadalmakat elindították az átrétegződés útján. A vallásos szellem visszaszorítása a korábbi hagyományost ugyanebbe az irányba vitte. Ezek a folyamatok erősítették azokat a hatásokat, amelyek mára odavezettek, hogy a falu nyelvhasználatában egy nyelvváltozat a dialektus is, hogy az erősen visszahúzódott nyelvjárás mellett többféle nyelvváltozat létezik.

A társadalom rétegződésétől elindított nyelvi átrétegződést többféle hatás vitte előre (az iskolázás kiszélesedése, az értelmiség számának jelentős növekedése, a hírközlés nyelvi hatása stb.). A helyi nyelvhasználat mindenütt érzékelhető változáson esett át, és ezek a változások településenként is, az egyéni nyelvhasználatban is minden nyelvi szinten tanulmányozhatók (vö. PUSZTAI FERENC: MNyRét. II, 790). Az ellentétes folyamat, a szétretegződést követő egységesülés is (távolodás a helyi nyelvjárástól, a köznyelvi elemek túlsúlya) évtizedek óta jól megfigyelhető (vö.: BENKŐ: AnyMűv. 226—9; BÁRCZI, MNyÉletr. 380; BALÁZS JÁNOS: MNyRét. I, 35; TOLCSVAI NAGY GÁBOR: MNyRét. II, 972). BENKŐ LORÁND a dialektusok bomlása kapcsán már az 50-es évek végén jelezte (a nyelvatlasz munkatársai ugyanezt tapasztalták), hogy — bár a helyi nyelvjárást sokan használták még —, hatásuk a köz- és irodalmi nyelvben már alig-alig volt (ugyanígy DEME: NyFK. 35). Másfél évtizeddel később IMRE SAMU már úgy találta, hogy a nyelvjárást használók száma olyan látványosan, dinamikus csökkent, hogy ez véglegesen megpecsételte a dialektusok sorsát (vö. ÁNyT. VIII, 90). Az évtizedek múlásával egyre rétegzettebb lett a korábban egyszínű nyelvjárási beszéd (érezhetően más lett a háznál maradt asszonyok beszéde, a munkába nem járó idős embereké, mint a mezőgazdaságban helyben maradt embereké, még inkább az ipari üzemekbe más településre ingázó férfiaké, az értelmiségi pályákon dolgozóké stb.). Azonkívül a nyelvjárást beszélők nyelvhasználatában gyakrabban felbukkantak olyan diglosszajelenségek (vö. KÁLMÁN: MNyRét. I, 502), amelyekkel korábban elsősorban hivatalokban és egyházi szertartásokon találkozhattunk. A nyelvi változások visszafordíthatatlan helyzetet teremtettek a nyelvjárásokban, ezért lehet a változásvizsgálat kiinduló alapja a 35—40 évvel ezelőtti „történeti anyag”, mert az még a nyelvjárás mélyrétegéből (BENKŐ LORÁND), a tipikus nyelvjárásiból (KÁLMÁN BÉLA) való.

3. A nyelvi változások tényeivel lépten-nyomon találkozunk: minden nyelvváltozatban, így a nyelvjárásokban is felismerhetők a változásokra mutató átmeneti variánsok. Egy-egy nyelvváltozat tüzetes vizsgálata jó eredményekkel kecsegtet. Említettem, hogy a magyar nyelvtudománynak már hosszú ideje van stratégiája a nyelvi változások megfigyelésére és rögzítésére. Ebben benne van az ösztönzés és elméleti iránymutatás a munkára (BÁRCZITÓL, BENKŐTÓL, DEMÉTÓL, KISS JENŐTÓL, SEBESTYÉN ÁRPÁDTÓL) és a különböző megközelítések, a tényleges vizsgálatok is (BALOGH LAJOSTÓL, KISS JENŐTÓL, SEBESTYÉN ÁRPÁDTÓL és munkatársaitól, SZABÓ GÉZÁTÓL és munkatársaitól, G. VARGA GYÖRGYITÓL, VÉGH JÓZSEFTÓL, ZILAHY LAJOSTÓL). Az a törekvés, hogy a napjaink valóságához igazodó vizsgálat és „a mozgást szinkroniában is érzékelő

és érzékeltető szemléletmód” (vö. KISS: MNy. LXXXIII, 388) teret nyerjen, több munkában felismerhető már. A nyelvi változások folyamata, jelenlegi állapota, a változás személyes, a beszélőtől minősített társadalmi megbecsültsége, a változások háttérnek leírása egyaránt megtalálta a maga kutatóját. Az egyik csoportnak — ez nem nyelvjárási kiindulású — a városi rétegnyelvi vizsgálat adja a keretet (l. a „Beszélt nyelvi tanulmányok” c. kötet szerzőit, Bp., 1988. Szerk. KONTRA MIKLÓS), a másiknak a szociolingvisztikai kutatások (l. a SEBESTYÉN ÁRPÁDTÓL irányított debreceni munkálatokat), vagy éppen a nyelvhasználati magatartás összefüggései köré csoportosul a munka (ez utóbira nézve SZABÓ GÉZA és munkatársai vizsgálataira gondolok). A Nyelvtudományi Intézetben hosszútávú program készült a nyelvi változások kutatására. A stratégia fejlődését jelzi, hogy ez a program tovább bővült, újabb terepekre és nyelvváltozatokra is kiterjesztve a téma vizsgálatát (vö. HERMAN: MNy. LXXXIV, 398). Nálunk a szigorúan vett diglossziazvizsgálatoknak nincs nagy irodalma, hivatkozások vannak elsősorban az ÁNyT. kötetekben, a nyelvjárási atlasz munkatársai is jelezték és rögzítették ilyen megfigyeléseiket (vö. A magyar nyelvjárási atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. Szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU).

Mindezek ellenére a konkrét változásvizsgálat sem a diakrón szemléletű, sem a szinkrón nyelvi anyagot vizsgáló nem régi stúdium a magyar nyelvtudományban, jóllehet a nyelvi változások tényeit — főleg a dialektológusok munkáiból — évtizedek óta ismerjük. A nyelvi egységesülés már emlegetett folyamata a 60-as évektől gyorsult fel, ez időtől vált fontossá a vizsgálatok sürgetése is. BÁRCZIE volt az első nyomatékos felszólítás (I. OK. VI, 86). Az idő igazolta azt a gondolatát, hogy a szinkronia eddig nem látott lehetőségeket kínál a változások folyamatának vizsgálatára, az adatok vagy mennyiségét a változások eredményeire, fogódzókat annak bizonyítására, hogy a társadalmi, gazdasági, kulturális háttérnek milyen szerepe van „a nyelvi átmenetiség” (KISS JENŐ) elindításában és továbbvitelében (vö.: BENKÓ: NyjTört. 9; BALOGH: MNy. LXXIV, 45; KÁLMÁN, Nyjaink, 13—4; RÓNAI BÉLA: Élőnyelvi tan. 91).

A magyar kutatások tehát diakrón és szinkrón vizsgálatok, amelyekben egy helyi nyelvjárási alaprétege és mai adatai, illetve mai nyelvjárási és köznyelvi anyag adja a viszonyítás elemeit (vö.: BENKÓ: VEAB Ért. 16—7; IMRE: MNyRét. I, 67—8; KISS: MNy. LXXXIII, 141). A mai nyelvjárási állapotot sem a változásvizsgálatnál, sem az állapotvizsgálatnál nem lehet figyelmen kívül hagyni: az előbbinél megbomlott nyelvváltozat, az utóbbinál meghaladott nyelvváltozat szerepe miatt. A változásvizsgálatnál a viszonyítási alapnak használt korábbi nyelvjárási állapot általában 40—50 évvel korábbi nyelvjárási anyag, azt megelőző időkből használható terjedelmesebb anyag csak nagyritkán akad (vö. VÉGHNÉL NEMESNÉPI ZAKÁL GYÖRGY 1818-ból való őrségi anyagát: MNy. LXXXIII, 548—55; KISS JENŐ mihályi történeti anyagát: MNyTK. 190. sz. 1990.). Hasonló a viszonyítási alap a debreceni szociolingvisztikai vizsgálatoknál, hiszen a legidősebb adatközlők emlékezete is csak e századi ismeretekből merít. Joggal hívta fel a figyelmet IMRE SAMU és KISS JENŐ arra, hogy a magyar nyelvjárási atlaszának 35—40 évvel ezelőtt gyűjtött anyaga alkalmas arra, hogy változásvizsgálat kiinduló forrása lehessen (vö.: IMRE: MFF. 12. sz. 15; KISS, Állvált. 18).

Az állapot- és változásvizsgálat fogalmi meghatározása, a kétféle vizsgálat cél és megoldás szerinti elkülönítése BENKÓ LORÁND és IMRE SAMU nevéhez

fűződik. Két tudományos tanácskozáson (1981. Szombathely, 1983. Szombathely) fogalmazták meg a kétféle vizsgálat lényegét, szerepüket a változásvizsgálatokban. Mindkét vizsgálati formára szükség van, mert különböző feladatok megoldására alkalmasak. Az állapotvizsgálat helyzetképet ad arról, ami van a nyelvváltozatokban, ami egy adott időpontban jellemző a nyelvváltozatra, illetve a szinkroniában együtt élő nyelvváltozatokra. A változásban levő nyelvváltozatban allofonok, allomorfok, a változás variánsai egymás mellett élnek mozdulatlan vagy alig változott jelenségekkel. Az alig változott jelenségek éppúgy eredményei lehetnek a változásvizsgálatoknak, mint a variánsok, ahogy a szókészletben a már passzív vagy kiveszett alakok mellett az általánosan használt elemek együtt tanulságosak. Ilyen megközelítésből érthető, hogy „a változás a variánsok létezésének következménye” (HERMAN: MNy. LXXXVIII, 6).

A változásvizsgálat viszont azt rögzíti, hogy a nyelvjárások változása, egyáltalán a nyelvi változás „milyen formák között, milyen fázisokon megy végbe” (vö. IMRE: ÁNyT. VIII, 87), hogy a változás milyen mennyiségi és minőségi eredményekbe torkollott. A variánsok és egy új minőség egyaránt lehet a változás eredménye.

A változás kibontásában több mutató adatai egyaránt fontosak. A gyakorisági értékek például a változás lényegi mutatói: a nyelvjárási jelenségek mozdulatlansága (alig bomlott állapota) is lehet egy változásvizsgálat eredménye. A közelmúltban az Őrségben VÉGH JÓZSEF rögzítette a változás ilyen adatait: „az új alakok megjelennek, de a régiak sem vesznek ki, legalábbis nem tűntek el eddig” (vö. doktori értekezés tézisei 5). Nem véletlen, hogy a dialektológusok különböző nyelvi szinteken vizsgálják a változásokat is, hiszen a változások — más-más ütemben ugyan — a nyelv egész tartományában lecsapódnak. A beszélt nyelvbéli rétegnyelvi változatok hatnak a nyelvjárási jelenségekre is, hatásuktól a bomlás — jelenségtől, egyéntől, közösségtől függően — különböző erősségű, egyes jelenségekben jelentéktelen. A nyelvjárás így, mai bomlottabb állapotában is mindkét vizsgálati formához nélkülözhetetlen nyelvváltozat. Látható, hogy a változásvizsgálat a nyelvjárási jelenségek, gyakorisági értékek változásának eredményeit veszi számba, az állapotvizsgálatból — csak szintén nyelvi anyaggal dolgozó változásvizsgálatról — pedig a változásfolyamatban alakuló variánsok helyzetéről, mozgásáról kapunk adatokat.

A változásfolyamat is sokféleképpen megközelíthető (vö.: KOVÁCS FERENC: ÁNyT. VIII, 133—48; SZABÓ DÉNES: MNyRét. II, 901—6; Beszélt nyelvi tanulmányok. Bp., 1988. Szerk. KONTRA MIKLÓS; KISS JENŐ: Állapot és változás. Kommunikatív dialektológiai vizsgálatok mihályi nyelvében. [Kéziratoss disszertáció.] Bp., 1988., A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. MNyTK. 190. Bp., 1990.; ZILAHY LAJOS, Állapot- és változásvizsgálatok Püspökladány nyelvjárásából. Orosháza, 1989.; VÉGH JÓZSEF, Kapcsolatok a jelentésben, a nyelvjáráskutatás és a néprajz között. [Kézirat.] Bp., 1990.; Élőnyelvi tanulmányok. Bp., 1990. Szerk. BALOGH LAJOS és KONTRA MIKLÓS), hiszen a változásokat is több, a nyelvtől független hatás alakítja, mozgatja. Hatás-ellenhatás viszi előre a változásokat: ebben a mezőben alakulnak, mozognak a különböző változatok. LABOV nyolc olyan külső hatást vett számba, amelyek elindítják és előreviszik a változásokat, de felsorolt négy ellenhatást is (vö. Társadalom és nyelv 279—84). Ezért kell a változásvizsgálatnak a nyelvi adatokkal együtt a nyelvtől független tényezőkre is figyelnie. Egy falubeli vizsgálatnál sokféle szociológiai tényezőt vizsgálni kell, a városok-

ban még bonyolultabb a képlet. Még inkább a nyugati országok nagyvárosai-
ban, ahol sokféle etnikum, társadalmi csoport nyelvhasználatában zajlik a
változás, alakulnak a variánsok. LABOV írta, hogy egy vizsgált hang változása
szempontjából New Yorkban például fontosabb a beszélők etnikai hovatartozá-
sa, mint társadalmi, gazdasági helyzetük (i. m. 272). Egy sok etnikumú
agglomerációban nem könnyű megtalálni a változásokat leginkább befolyásoló
tényezőket: több ilyen is lehet a többségi használatú standard hatása mellett is.

Látjuk, hogy az állapot- és változásvizsgálat hazai módszerét sokan,
sokféleképpen csiszolták. Vizsgálati eredmények igazolják az eltérő vizsgálati
módszerek célszerűségét. A különböző megközelítések azért is helyeselhetők,
mert a feladat is szerteágazó. Az egymás mellett élő variánsok könnyebben ér-
zékelhetők a hangtanban és a szóhasználatban, a mondattani jelenségek válto-
zásai viszont nehezebben figyelhetők meg. A vizsgálatok tanulmányozhatják a
változások nemzedékek szerinti különbségeit (vö.: SEBESTYÉN: MNy.
LXXXIII, 514; VÉGH, ÓHA. 85). A nyelvi anyagot meríthetik egy település
nyelvjárásából (KISS, SZABÓ JÓZSEF, ZILAHÍ), több szomszédos nyelvjárás
anyagából (VÉGH), korábbi és mai beszédfelvételekből. A vizsgálatra használt
nyelvi anyag gyűjthető kiválasztott adatközlők beszélgetéséből direkt kérdé-
sekkel (KÉNER ISTVÁNNÉ, KOVÁCS BÉLA, VARGA JÓZSEFNÉ), ugyanígy kérdő-
ívekkel is (leginkább SZABÓ GÉZA és munkatársai gyakorlatában), gyűjthető
spontán beszédből passzív megfigyeléssel és beszélgetést kiegészítő szociológiai
interjúkkal (l. WACHA IMRÉNÉL: Beszélt nyelvi tanulmányok 102–58).

Más részletkérdésekben is változatosságot látunk. A debreceni kutatók
gondosan összeállított szóanyagot kérdezve tanulmányozták a hagyományos
paraszti gazdálkodás szokászetének változását, visszahúzását, a szombat-
helyi nyelvészek ugyancsak „szociológiai szempontú feltáró munkára” vállal-
koztak (vö. SZABÓ GÉZA: MNyRét. I, 76); VÉGH múlt század eleji népnyelvi
szövegek maradványait kereste a szinkroniában; KISS JENŐ a mindennapi
kommunikációban vizsgálta Mihályi nyelvjárását. Nyilvánvaló, ha a vizsgálat
a nyelvjárás változásának leírását tűzi céljául, kevesebb variánsra számíthat,
mint ha a falu rétegzett nyelvhasználatából meríti anyagát. Szélesebb alapú
vizsgálattól tehát természetesen gazdagabb, komplexebb eredményeket vár-
hatunk. Egy nyelvjáráshoz kötődő vizsgálat felszínre hozza a változást előre-
vivő variánsokat, megállapítja egy lexéma, szókapcsolat helyzetét a pusztulás
folyamatában, egy fonéma gyakoriságának csökkenését stb., a változás mai
adatait azonban a nyelvjárás mellett más nyelvi rétegekbeli alakváltozatokat
is vizsgálva lehet kibontani. Célszerű tehát a változásokat több nyelvváltozat-
ban megfigyelni — ahogy az élőnyelvi vizsgálatokban is látjuk —, mert egy
lexéma teljes pusztulásáról csak akkor beszélhetünk, ha a település egyetlen
nyelvváltozatában sem marad aktív elem.

Az egyes kutatók és kutató közösségek különböző vizsgálati megköze-
lései azt is jelzik, hogy a változásvizsgálat lehetőségei tovább bővíthetők. Ha
egy falu nyelvét a mai kommunikációban vizsgáljuk — vagyis a nyelvjárás
mellett a vele együtt létező többi nyelvváltozatot is —, adatokat kapunk a
nyelvjárásira, a rétegnyelvi variánsokra és a nyelvváltozatok társadalmi haté-
konyságára is. Ha több szempontra figyelünk az adatközlők kiválasztásakor
vagy a megfigyeléskor (társadalmi és életkor szerinti rétegződésre például),
akkor kiegészítéseket kapunk arra is, hogy az idősebb életkori csoportúaktól
kiindulva a legfiatalabbaknál milyen mértékben csökken a nyelvjárás alakok
használata, milyen folyamatban jut el a teljes pusztulásig. Ha egy szóalak,

állandó szókapcsolat a nyelvjárásban is, más helyi nyelvváltozatban is a szókincs passzív rétegébe kerül, az a visszahúzóds jele, de még nem a biztos pusztulás.

A szociolingvisztikai kiindulású vizsgálatokban például szintén minősítik társadalmi használat szerint a nyelvi anyagot, és láthatóan sokat törődnek a változások magyarázatát adó szociológiai összetevőkkel, a lokális háttérrel. A nyelvi változásokban minden érdekes: az is, ami már megváltozott, az is, ami még most változik, az is, hogy a változásokat milyen külső, nyelven kívüli hatások befolyásolják, melyek fogják vissza stb. Tanulságos ez utóbbi szempontból a nyelvjárást beszélők diglossziája. Ez a jelenség sem belső nyelvi eredetű, a nyelvjárást beszélők egymás közötti beszédében nem fordul elő, ezért nem csupán az eredmény fontos a vizsgálatokban, hanem a helyzetek is, amelyek előkészítik, majd gerjesztik, hogy a nyelvjárást beszélők meghaladják saját nyelvjárásiasságukat. Ez esetekben a szociológiai háttér többszörösen érdekes, hiszen itt nem nyelvi változás eddig emlegetett adataival állunk szemben: nincsenek a változásokra mutató variánsok, élethelyzetek vannak, amikor a nyelvjárási alak helyett a nem várható köznyelvi alakot használják. Hogy bizonyos helyzetekben természetesen jelenik meg a köznyelvi, annak többféle társadalmi, kulturális előzménye van (vö. SZÉPÉ: MNyj. VII, 54—5).

Látható, hogy a változás lefolyása és eredménye sokféle, ezért vizsgálni is több megközelítésből kell. A nyelvjárásban lezajlott változást nem tudjuk rekonstruálni, a nyelvjárás és a vele együtt élő helyi nyelvváltozatok alakulására, a folyamatban termelődő változatokra azonban sokféle adatot ismerünk. A tudomány szempontjából ezért nemcsak a változás eredménye, hanem a folyamata, a folyamatot befolyásoló szubjektív és objektív tényezők egyformán tanulságosak. A más-más nyelvi szintű vizsgálatok eredményei arra mutatnak, hogy a nyelv — a nyelvjárás is — minden összetevőjében változik. Az élő beszéd, a mindennapi kommunikáció a változatok mozgásának közege, ezek a változatok a különböző társadalmi csoportok beszédében csiszolódnak, töredeznek, mögöttük pedig — ahogy a társadalom rétegződése mögött is — társadalmi folyamatok állnak. A változás folyhat egy nemzeti közösség különböző rétegzettségű nyelvváltozataiban, különböző etnikumú csoportok közös használatú nyelvváltozatában, megfigyelhető a visszahúzóds nyelvtípusokban stb. A dialektológiának a társadalomban történt változások miatt sokoldalúan kell vizsgálnia a nyelvváltozatokban tükröződő hatásokat (vö. BALOGH: NytudÉrt. 100. sz. 37). Arra, hogy a változásvizsgálat milyen összetett feladat, legutóbb BALOGH (vö. Élőnyelvi tanulmányok 122) és VÉGH (doktori értekezésének tézisei 6—7) utalt.

4. A nyelvi változások és a kettős nyelvűség vizsgálatának kiterjedt nemzetközi irodalma van: különböző műhelyek eltérő társadalmi körülmények, más-más hatásoktól irányított nyelvi változások tanulságait írták le (vö. Társadalom és nyelv. Bp., 1975. Vál. PAP MÁRIA és SZÉPÉ GYÖRGY). A hivatkozott kötet tanulmányaiból látjuk, hogy külföldön másképp közelednek a nyelvi anyaghoz: változatosságot látunk a nyelvi anyag merítésében, az anyaggyűjtésben; eltérnek egymástól a szociológia, az etnográfia eredményeinek hasznosításában stb.; a társadalmi háttér, a szociológiai mutatók egyidejű megváltására azonban általában minden kutató nagy figyelmet fordít. Ez utóbbival kapcsolatban többektől felismert igazság, hogy „nem lehetséges a nyelvi rendszeren belül strukturális viszonyok elemzését befejezni és azután

elkezdeni a külső viszonyok elemzését” (vö. LABOV i. m. 285). A strukturális vizsgálatok bizonyították, hogy vizsgálni ugyan lehet társadalomtól, környezettől függetlenül is, mivel azonban a struktúra változásai nem önmagukból indulnak ki, az eredmények nem lehetnek teljes értékűek. A társadalom és nyelv kölcsönhatásán alapuló kutatások haladhatják csak túl a strukturális elemzéseket (vö. MÁTÉ: MNyRét. II, 674). A strukturalisták fontos szemléleti és vizsgálati újításai szükségszerűen vezettek ide: fel kellett, hogy erősödjön az a gondolat, hogy a nyelvi rendszer belső vizsgálatához is szükséges, a nyelvi változások kutatásához pedig elengedhetetlen a társadalmi környezet, a szociológiai hatások alapos megfigyelése. A parole-beli „szimultán variánsok” (HERMAN JÓZSEF) hosszabb folyamat végén a rendszerre is visszahatnak, biztos eredmények a nyelvre és a változásokra mint folyamatra nézve is csak komplex, a társadalmi háttérre is figyelő vizsgálatoktól várhatók. Ilyenformán a változások vizsgálatának igénye a vizsgálat szemléletét és módszerét is befolyásolta.

Az elmúlt húsz évben megjelent külföldi válogatásokból látjuk, hogy a nyelvi változásokat a különböző nyelvészeti műhelyekben a magyar munkálattoktól eltérő kiindulással vizsgálják. Ez érthető, hiszen a különböző nemzeti nyelvek egységesülése eltérő fázisban van, másak a változásokat befolyásoló külső társadalmi, gazdasági körülmények. Itt messzebb vannak a nyelvváltozatok a nyelvjárásosságtól, amott közelebb, de Európa soknemzetiségű országaiban a standardot sem erősíti mindenütt közmegegyezés. Ezért is eltérő a kiindulás és vizsgálat az európai és amerikai kutatóknál. ZSIRMUNSZKIJ század eleji (az 1920-as évekbeli) leningrádi vizsgálatai álltak közelebb a magyar kutatásokhoz: dialektológiai munkaközössége „a »falu«, illetőleg a »város« nyelvjárási anyagát vizsgálta, és gyűjtő terepmunkát végzett, s ezt a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek és . . . társadalmi differenciációjának tanulmányozására irányuló erőfeszítésekkel kapcsolta össze” (vö. Társadalom és nyelv 172). Elképzelhető, hogy a dialektusok leírására, vizsgálatára ott, akkor hasonló helyzetet talált a szinkronia, a hasonlóságból azonban messze mutató következtetéseket nem vonhatunk le.

II.

I. SEBESTYÉN ÁRPÁD BÁRCZI GÉZÁRA, BENKŐ LORÁNDRA, IMRE SAMURA hivatkozva írta, hogy „Mai nyelvjáráskutatásunk középpontjában a változásvizsgálat sürgető szükségszerűsége és a szociolingvisztikai szemlélet kiváncsán áll” (MNy. LXXXIII, 512). A változásvizsgálatot a nyelvjáráskutatás középpontjába állítani újszerű és időszerű gondolat volt. A nyelvjárásokban bekövetkezett külső és belső változások persze magyarázatot adnak rá. A nyelvjárásból való kiindulás is természetes gondolat (I. BENKÓNÉ: VEAB Ért. 16, IMRÉNÉ: MFF. 12. sz. 15, MNyRét. I, 67—8; KISSJENÓNÉ: MNy. LXXXIII, 144; SEBESTYÉNNÉ: i. h.), hiszen a nyelvjárási alaprétég a viszonyítás mélyrétege, másrészt, mert a változást megjelenítő variánsok egy része világosan visszautal a dialektusra. A nyelvjárási alaprétég kimutatása ma már a többféle helyi nyelvváltozat miatt nem könnyű feladat, jó helyzetben csak azon települések vannak, amelyek a nyelvjárási atlasz kutatópontjai lettek, mert az atlaszadatok — utaltam már rá — a hajdani nyelvjárási alaprétég adatai, ezért a változásvizsgálat kiinduló anyagának kiválóan alkalmasak. (Abban a kérdésben eltérő a dialektológusok véleménye, hogy milyen mértékű a nyelv-

járások pusztulása, mert valóban más az alaphelyzet a sűrűn egymás mellett levő dunántúli aprófalvas körzetekben, mint a tiszántúli településeken, nincs véleménykülönbség viszont arra nézve, hogy a nyelvjárást tipikusan beszélők száma mindenütt rohamosan csökken, ami félreérthetetlenül mutatja a nyelvjárássok pusztulását (vö. IMRE: *ÁNYT.* VIII, 92). Igaza van tehát BENKŐnek, amikor úgy vélekedik, hogy azért is a változásvizsgálat felé kell vinni a dolgot, mert „a nyelvjárás mélyrétegének vizsgálata lassanként lehetetlenné válik” (VEAB Ért. 16). Ma ugyan még sok helyi nyelvjárás alaprétege leírható, ha van kutatója, de már egyre kevesebb hiteles adatközlő akad. Tudjuk, hogy a nyelvjárásias beszéd, amely különösen vidéken még több helyi nyelvváltozatban tetten érhető, nem azonos a tipikus nyelvjárásával, nyelvjárás mélyrétegét, alaprétegét jelentő nyelvvaltozattal (vö.: DEME: *NytudÉrt.* 40. sz. 68; ugyanígy BALOGH: *MNy.* LXXIV, 49; BALÁZS JÁNOS: *MNyRét.* I, 36; IMRE: *MNyRét.* I, 58; stb.).

A magyar dialektológiában erre a mélyrétegre, ennek szinkrón kutatására megkülönböztetett figyelem irányult (vö. SZÉPÉ: *MNyj.* VII, 45—57). A második világháború után ez a nyelvvaltozat rétegződött szét a nyelvjárás fölé boltozódó rétegnyelvi nyelvvaltozatokká. A változásban a nyelvjárások belső rendszere bomlott meg: a nyelvjárásokat meghaladó nyelvvaltozatok az alapvaltozatok mellett lényegi, minőségi eltéréseket mutatnak. Lényegi különbségnek kell felfogni, ha a rövid magánhangzó-fonémák rendszere visszafordíthatatlanul megbomlik (például a zárt *ë*-k fokozatos csökkenésével vagy a dunántúli területeken a köznyelvi felé elmozduló kiegyenlítődéssel), ha a hosszú magánhangzók sárréti magas gyakorisági értékei kiegyenlítődnék (regionális köznyelvi használatban már nincs meg a rövid magánhangzók nyúlása), ha jelentős szócsoport, állandó szókapcsolat teljes eltűnésének, helyettük a köznyelvi változat használatának vagyunk tanúi. Hiába megfogható még egy-egy kisebb elzárt településen a nyelvjárás, a többi nyelvvaltozatnál már erőtlenebb, nincs meg a korábbi dinamizmusa. A társadalmi változások mindenfelől pusztították a nyelvjárásokat: eltűnt a régi határ, csak nyomai maradtak a hagyományos paraszti gazdálkodásnak, mind több réteget átfogott az iskolázás, a hírközlés fejlődésével a köznyelv hatása stb., kicserélődött tehát az a környezet is, amelyben a helyi nyelvjárások eredetiségükben funkcionáltak. Ezért „muszáj a változásvizsgálat felé vinni a dolgot” (vö. BENKŐ: VEAB Ért. 16).

2. A változásvizsgálat kétféle feladatra vállalkozhat. Tanulmányozhatja a nyelvi változás eredményét és folyamatát. Az eredményvizsgálat azt kutatja, hogy mennyit változott egy helyi nyelvjárás: történeti és mai nyelvjárás anyag a vizsgálat tárgya. A változásvizsgálat BENKŐTől és IMRÉTől javasolt módja az, hogy korábbi és mai nyelvjárás anyag összevető vizsgálatával próbálja meg tetten érni a változás eredményét, vagyis hogy mi mozdult el a hajdani helyi normától. Többféle gyakorlati megvalósítását ismerjük már. A vizsgálat egyik változata az, amikor korábbi írásos nyelvjárás szövegek anyagát tekintik alaprétegnak, és ezt mai nyelvjárás szövegfelvételek adataival vetik össze. A vizsgálatnak tehát arra a kérdésre kell válaszolnia, hogy mennyit változott a nyelvjárás mára korábbi önmagához viszonyítva. Hasonló megközelítést a külföldi szakirodalom is ismer. „A legegyszerűbb adatok, amelyek egy nyelvi változás létezését alátámasztják, a beszélők két egymást követő generációjának megfigyeléséből származnak” (vö. LABOV: *Társadalom és nyelv* 258—9). Ahol van forrás értékű írásos nyelvi előzmény (KISS JENŐnek Mihá-

lyiból, az Őrségből az ÓHA.-ból, a volt Sárrétről VÉGH JÓZSEF népmesegyűjtéséből stb.), ott mai beszédfelvételekkel könnyen összeáll az összevetéshez szükséges kétféle nyelvi anyag; ahol nincs korábbi gyűjtés, ott követhető LABOV javaslata. Két egymást követő generációtól nagyobb erőfeszítés nélkül is bármikor rögzíthetünk vizsgálati anyagot.

Ilyen típusú vizsgálatra gondolt KISS JENŐ is, amikor azt javasolta VÉGH JÓZSEFnek, hogy vizsgálja meg, „hogyan az ÓHA.-ban szereplő nyelvi elemek hogyan vannak meg ma” (VÉGH: MNy. LXXXIII, 549). A felvetés helyénvaló volt, hiszen VÉGHnek az 50-es évek második felében gyűjtött anyaga (ÓHA. Bp., 1959.) és mai megfigyelései között megvan az egy nemzedéknyi időtávolság, másrészt az ismert társadalmi folyamatok révén a száznak ez a szelete többet változtatott a nyelvjárásán, mint ami 35–40 év alatt általában várható lenne (vö. KÁLMÁN, Nyjaink. 17–8; a nagykovácsi változásokra ugyanígy SZABÓ JÓZSEF, a Nagykovácsi nyelvjárás. Szekszárd, 1986. 5). Az már VÉGH szerencséje és a tudomány nyeresége, hogy NEMESNÉPI ZAKÁL GYÖRGY 1818-ból való monográfiájában a saját gyűjtésünél korábbi alaprétet is talált. VÉGH NEMESNÉPI ZAKÁL anyagát a mai megfigyelésekkel szembeesítve azt látta, hogy négy-négy olyan hangtani és alaktani jelenség van, amelyekben „feltűnő a változás” (vö. Tézisek 5–6). A változások ilyen felgyorsulása láttán meggondolandó, hogy célszerű-e egyáltalán hosszabb időszelletekben vizsgálni a változásokat.

KISS JENŐ a mihályi nyelvjárás változását egy évszázad adataiból (1889–1989.) vizsgálhatta (MNyTK. 190. sz. 1990.). Kissnek két időszakból van forrásértékű történeti anyaga (a századforduló; nyelvAtlasz-adatok): vizsgálatában a „kihalt”, „visszaszorult”, „terjed” hármasság következetes alkalmazásával — a tanulmányozott nyelvi anyaghoz igazított kombinációkkal — áttekinthető feldolgozást készített a mihályi nyelvjárásban 100 év alatt lezajlott változásokról, saját gyűjtésű, lényegében szinkrón adataival pedig a változás mai állapotáról. Az első két időszakot nyelvi anyagában elsősorban azt tudta kimutatni, hogy mi az, ami már akkor kihalt vagy visszaszorult — viszonylag kevés adattal, hiszen ezt lehetőségei behatárolták —, az általa gyűjtött utolsó negyedszázad nyelvi anyagának társadalmi érvény, használat szerinti minősítésével a változás folyamatát és mai eredményeit egyaránt sikerült bemutatnia. A mihályihoz hasonló eredményekre — történeti anyag híján — kevés nyelvjárásból számíthatunk.

Magam egy hangtani jelenség változásvizsgálatát végeztem el (*i*-zés). A korábbi *i*-zű állapot anyagát VÉGHnek a „Sárréti népmesék és népi elbeszélések” című gyűjteményéből vettem, mai anyagnak pedig püspökladányi, sárrétudvari, szerepi nyelvjárású beszédfelvételeket használtam fel. A vizsgálat-hoz azt a lehetőséget választottam, amelyet „a hiteles, kizárólag oda lokalizálható emlékeink” (BENKŐ: VEAB Ért. 16) és a nyelvjárás még tipikusan beszélők nyelvi anyagának összehasonlítása kínált (vö. Nyr. CX, 98). A feldolgozás módszertanilag azt bizonyította, hogy „a jelenségvizsgálat a változásvizsgálat egyik lehetősége” (i. m. 99). Az összevetést két síkon végeztem el: külön vizsgáltam a morfémák *i*-zését hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, majd az összes alakváltozat *i*-zését ugyanebben a két helyzetben. A jelenség változására nézve azt találtam, hogy az *i*-zés a vizsgált nyelvjárásokban a nyelvjárású beszédnek ma is erős jelensége, jóllehet a korábbi állapothoz képest a mai nyelvjárású *i*-zésben van már kis mértékű bomlás. A tapasztalható bomlás ellenére sem mondhatjuk, hogy a jelenség olyan állapotban van, amelyből

az *i*-zés gyors pusztulására kellene gondolnunk. A jelenség minden helyzetben már csak a nyelvjárásban van meg, eltűnését — ahogy IMRE is jelezte — a dialektust eredetien beszélők elhalása hozza magával. A következetlen és enyhe regionális köznyelvbeli *i*-zés is ezt erősíti meg (csupán egyetlen helyzetben őrződött meg *i* ~ *é*-s variánsokban: *kerekít* ~ *kerekét*, *beszédít* ~ *beszédét* stb.). A jelenség összehasonlító adataiból biztonsággal ennyi bontható ki. Több, a nyelvjárásra jellemző jelenség korábbi és mai adatainak összevető vizsgálatával további részletek tárhatók fel a dialektus belső változásáról.

3. Az állapot- vagy folyamatvizsgálat arra keres választ, hogy mivé változott a nyelvjárás a szinkroniában. A változásvizsgálat ilyen módja a regionális köznyelviség kutatása is. Ez a stúdium a nyelvjáráskutatásból nőtt ki, és „fejlődés a dialektológia korábbi állapotához képest” (BENKŐ: VEAB Ért. 16). BALOGH LAJOS értelmezésében: „a szociolingvisztika keretében folyó regionális köznyelvi kutatás és változásvizsgálat tartalmában és módszerében is jóval bonyolultabb, mint a hagyományos értelemben vett nyelvjáráskutatás” (Élőnyelvi tanulmányok 85). A vizsgálatok a 70-es években indultak IMRE SAMU, DEME LÁSZLÓ és SZATHMÁRI ISTVÁN elméleti bevezetésével, 1979-ben pedig napvilágot látott egy tanulmánykötet az ország több pontján felvett vizsgálati anyagból (vö. NytudÉrt. 100. sz.). A 80-as évek elején újabb szakasz kezdődött két tudományos tanácskozással. Szombathelyen az első alkalommal (1981.) a nyelvjárás monográfiákról, a feldolgozásokhoz kapcsolódó új igényekről volt szó (l. VEAB Ért. 1982/II. Veszprém. Szerk. SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN), majd szintén Szombathelyen, a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán nyelvünk rétegződésének elméleti és vizsgálati kérdéseit vitatták meg (l. A magyar nyelv rétegződése I—II. Bp., 1988. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ). A Nyelvtudományi Intézetből irányított műhelymunkát, amely OTKA-támogatással élőnyelvi kutatásokká szélesedett, újabb tanácskozás összegezte 1988-ban (l. Élőnyelvi tanulmányok. Bp., 1990. Szerk. BALOGH LAJOS és KONTRA MIKLÓS). Ma ott tartunk, hogy az élőnyelvi vizsgálatok intenzíven folynak az országban és a határokon túli nyelvterületeken is.

Mit mondhatunk bizonyossággal a regionális köznyelvekről mint a változásvizsgálatról érintett nyelvtípusokról? Azt, hogy átmeneti nyelvváltozatok a nyelvjárások és a köznyelv között (vö.: BALOGH: MNy. LXXXIV, 49; KÁROLY: VEAB Ért. 116; G. VARGA: MNyRét. II, 980), és mint ilyenek a helyi nyelvjárások különböző jelenségeitől színezett nyelvváltozatok (vö. HANGAY: MNyRét. I, 411), amelynek alakulását, további sorsát köznyelvi hatás irányítja. A kutatásra először felvett szövegek lokálisan és kulturálisan túl szigorúan körülhatárolt réteg nyelvéből valók, a mai élőnyelvi vizsgálatok viszont már — elméleti korrekciók után — különféle nagyságú települések különböző nyelvi rétegeiből merítenek. A korrekció a kutatás hasznára vált: így több nyelvi réteg variánsai igazolják a nyelvváltozat átmeneti jellegét, azt, hogy a regionális köznyelvet „a nyelvjárások és a köznyelv között mindkét irányból középre irányuló nyíllal lehetne ábrázolni” (KÁROLY: i. h.). Nyelvjárás kötédsük sok oldalról igazolható és igazolt tény (l. DEME, KISS, SZATHMÁRI utalásaiban, valamint IMRE: MNyRét. I, 61; G. VARGA: uo. II, 980; PESTI: Élőnyelvi tan. 98; BALOGH: MNy. LXXIV, 49), bár a nyelvjárásfoka — a nyelven kívüli hatások függvényében — egyenként különböző. Ahogy ez a parole-változatok természetes tulajdonsága.

DEME az atlaszmunkák tapasztalataiból a 60-as évek elején már jelezte, hogy falun is megbomlott a nyelvjárás, hogy „ma már tele van a falu többé-kevésbé köznyelviessé elemekkel is. Nemcsak a tanultak ilyenek: a paraszti lakosságon belül is egyre nagyobb a számuk” (NytudÉrt. 40. sz. 69). Tudjuk, hogy a bomlás elsősorban azoknál gyorsult fel, akik szakmát tanultak, akik életformában, műveltségben távol kerültek a hagyományos parasztitól. Ezen a vonalon az volt a folytatás, hogy évtizedek múlásával, a földtulajdon átalakításával a korábban hagyományos nemcsak színeiből veszített, hanem teljesen fel is szívódott. A városokban még dinamikusabb volt az eltávolodás: a foglalkozás szerinti is, a nyelvhasználatbeli is. Ez a rétegzett, a köznyelv felé haladó, de még területi nyelvváltozatoktól színezett nyelvtípus a regionális köznyelvi tanulmányok tárgya. A viszonyításnak két biztos pontja van: a helyi nyelvjárás és a köznyelv. A változás iránya maga is a változás fontos eleme. A regionális köznyelv színes cserepeiben a megbomlott hangjelenségek, a szóhasználat régi elemei és a benyomult új variánsok jól elkülöníthetők. Ez a nyelvváltozat nem igazán kontrasztos sem a nyelvjárási, sem a köznyelvi mellett: „az már nem, ez még nem”-változat. A vizsgálatok sok olyan mutatót felszínre hoztak, amelyekből látszik, hogy a regionális köznyelvekben — egyéntől függően — észrevehetően csökkennek a nyelvjárási színek. A változások megértéséhez fontos adalék a szociolingvisztika háttérmagyarázata. „Ezen a vonalon kapcsolódik össze igazában a nyelvjáráskutatás a mai modern értelemben vett szociolingvisztikával” (BALOGH: MNy. LXXIV, 49).

Az évtizede folyó élőnyelvi kutatások tematikusan és módszerükben is tovább bővítették a regionális köznyelviség vizsgálatait. Újabb rétegek nyelvhasználatának vizsgálatára terjedtek ki a munkálatok, hogy „a szociológiaiag minél pontosabban leírt, különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálatával” (vö. KONTRA: Élőnyelvi tan. 4) tárgják fel a fővárosi élő nyelvben eddig G. VARGA GYÖRGYI munkájából (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Bp., 1968.) és tapasztalati adatokból ismert mozgásokat. A nyelvjáráskutatók gyakorlatától eltérő mintavételből, a szociológia kvantitatív módszereiből kivehető, hogy nemcsak a nyelvi közeg más, hanem a várható eredmény is. Az első mutatóanyagok, eredmények jelzik, hogy ezek a feldolgozások jól kiegészítik, helyenként pontosítják a dialektológusok vizsgálatait. A kutatásba bevont újabb társadalmi rétegek nyelvhasználatának tanulmányozásától a nyelvi változások leírásának gazdagodását várhatjuk.

A változás folyamata másképp is vizsgálható. Úgy például, hogy a kutató a vizsgált jelenséget vagy szóanyagot szociális érvénye, társadalmi használata alapján minősíti. Ilyen feldolgozásban ugyancsak következetesen érvényesíteni kell a szociolingvisztika elvárásait. A korábbi feldolgozásokban az ilyen minősítések hiányát joggal róttá fel IMRE SAMU (MNyRét. I, 53), hiányuk miatt alakult ki statikus kép a nyelvjárásokról.

A változások leírására ezt a módot elsősorban a szókincs vizsgálatainál alkalmazzák. Alaposságot és kitartást igénylő munka (vö. KISS, ÁllVált. 236; SZABÓ JÓZSEF, NkNyj. 20; VÉGH, Tézisek 7). A szavak mozgása, passzív rétegbe kerülésük, kiveszésük megfigyelése, a névumoknak a nyelvjáráshoz közeledése, a nyelvjárási normába való beépülése sok tanulsággal szolgál, mert egyénenként is, korosztályonként is eltérő lehet. A minősítés a nyelvi anyag mozgásirányát és társadalmi használatát is mutatja: a főalakokat és mellettük a kiveszőben és terjedőben levőket (vö. VÉGH, ŐHA. 76). A minősítés mint a tájrszó-

anyag állapotára vonatkozó ismeret KISS JENŐNél két évtizeddel ezelőtt előkerült már (MNY. LXIX, 501–7). Több, már hivatkozott munkájában következetesen csiszolta idevonatkozó elképzeléseit. A változás folyamatát háromféle minősítéssel jelzi: szociálisan általános érvényű, visszaszorulóban van; szociálisan korlátozott érvényű, kihálóban van; szociálisan korlátozott érvényű, terjedőfében van (vö. MihNyJ. 155–61, ÁllVált., MNYTK. 190. sz. 1990.). A kihullás és beépülés folyamata így egyformán megfigyelhető, jól kivehető, hogy az átmeneti formák bonyolítják, színezik a képet. Bár a hangjelenségekben a köznyelvi hatás változó erősségű, általában kevésbé jelentős még, a köznyelvi szókinccs elemeiből mind több használatos a nyelvjárási beszédben is. Ennyiben a szavak, szókapcsolatok mozgásiránya a változás mellett a változást irányító hatásokra is mutat. A változás tapasztalataiból KISS JENŐ a következőket emelte ki: „a nyelvjárási szókinccs köznyelviességének fő útja a nyelvjárási lexemáknak köznyelviessé váló fölcserélődése, s csak másodlagosan az alaki tájszavak kiegyenlítődése” (ÁllVált. 254; hasonlóan IMRE: ÁNYT. VIII, 100–2). Ha a változást, a szavak sorsát sikerül megfigyelni a település más rétegeinek nyelvhasználatában is, akkor teljes képet kapunk a szavak, szókapcsolatok életéről, megbízható adatok birtokába jutunk a szóanyag társadalmi érvényének minősítéséhez is. A használható módszerek ismeretében gyakran előfordul különböző komplikáció. VÉGH például a köznyelvi szavak nyelvjárási használatának minősítésén töprengett sokat, KISSnek pedig az alaki tájszavak kiegyenlítődéseinek folyamatában „ugrásszerűen megnövekedett nyelvjárási változatok” okoztak gondot.

A szavak, morféimák használatának minősítése SZABÓ JÓZSEF tanulmányaiban is hasonló a KISS JENŐÉHEZ. Nagykónyi nyelvjárásáról készített monográfiájában jelentős mennyiségű olyan szóanyagot bemutat, amelyeknek általánosan használt alakjai mellett vannak archaikus, visszaszoruló és újabban terjedő szinonimáik (*incselkédik ~ böllenkédik ~ ellenkézik; vetéttcsuta ~ sürücsuta ~ csalamádé* stb.) és ezek egyéb kombinációja (általánosan használt szóalak ~ archaikus, visszaszoruló szóalakok; általánosan használt szóalak ~ újabban terjedő szóalakok). A nyelvi anyag társadalmi érvényének minősítése utal a nyelvi változásra. Kevesebbet mond a változásról, de mégiscsak változásra mutat a szavak olyan minősítése, amely a nyelvjárásból már kihullott, illetve a szókinccs passzív rétegébe szorult szóanyagot csoportosítja. Ez a gyakorlat akkor alkalmazható, ha jelentős mennyiségű történeti anyag áll rendelkezésünkre. A Sárrét elpusztult, illetőleg erősen visszahúzódott szóanyagának vizsgálatakor én is ezt a kettős minősítést követtem. Változatok itt nem voltak, a változást a szóanyag egy részének teljes elveszése és egy másik hányad erős visszahúzódása mutatja. Ez utóbbi szóanyag szociális használata minimális ma már, jelentésváltozással más nyelvi rétegbe is kevés szó mentődik át. Kétfokozatú minősítésük itt elegendő, tükrözi ezen szóanyag jövőjét.

Látható, hogy a nyelvi anyag társadalmi használat szerinti minősítése a nyelvi változások egyféle jelzése. Fontos a minősítés, mert többlet a leíró feldolgozások gyakorlata mellett. A nyelvatlasz kutatópontjain gyűjtött nagyszámú alakváltozat fontos nyersanyag, ezen alaprétegbeli adatokat a társadalmi érvény szerinti minősítés a tudomány szempontjából még értékesebbé tette. Ezt figyelembe véve is igaza van KISS JENŐNEK, amikor azt írja: „nálunk a nyelvjárási változásvizsgálat a nyelvatlasz munkálataiból nőtt ki . . .” (ÁllVált. 18).

4. Változásvizsgálat a szociolingvisztikai kutatások keretében is folyik: a debreceni munkálatok különböző életkori csoportok szókinéséből kimutatható sorvadást, pusztulást vizsgálják. A SEBESTYÉN-idézetből kiolvashatjuk: nem arról beszél, hogy mennyiben változásvizsgálat a szociolingvisztika. Világosan azt mondja, hogy egy feladathoz (nyelvjáráskutatás) egyik műfaj a változásvizsgálat, és egy az eszközök közül a szociolingvisztikai megközelítés. Névumokat itt nem is várunk: a „van” — „nincs” szélsőségek között az „ismerik még” jelenti a variánsokat, a vizsgálat mégis sokat felmutat a változásból és a folyamatból.

A szociolingvisztika fiatal diszciplína, kialakulásának egyik okát SZÉPE abban látja, hogy „a nyelvészet adott keretein belül nem oldható meg a nyelvi állapot s a nyelvi változás egységes magyarázata” (Társadalom és nyelv 13). Igaza van, hiszen ha bármilyen állapot változik, annak oka van. A nyelvi rendszerben lassan alakuló változások a beszéd felől jönnek, az egyéniben jelentkező változatok, ütközések, surlódások, csiszolódás után később rögzülnek a társadalmi érvényű rendszerben. A rendszer a külső hatásoktól irányított beszéd változó elemeitől módosul, ezért a kutatásnak az elemek változását indukáló szociológiai hatásokat is figyelembe kell vennie. A magyar dialektológiában a szociológiai megközelítés nyomai a múlt század eleje óta követhetők (vö. SEBESTYÉN: MNy. XXVIII—XXIX, 48—53). ERDŐDI JÓZSEF Mészöly munkáiban mutatta ki a szociolingvisztikai szemléletet (vö. ÁNyT. VIII, 53—61), Csűrynél pedig SEBESTYÉN ÁRPÁD (i. h. 54—65). Kezdemények tehát korábban is voltak arra, hogy a nyelvjárások változását, belső szerkezetük, gyakorisági értékeik elmozdulását a falu nyelvjárását befolyásoló társadalmi mozgásokkal magyarázzák (vö. HUTTERER: ÁNyT. I, 157—9). A mai változásvizsgálat hasznosítja a szociolingvisztikai megközelítésre vonatkozó szétszórt adatokat, tudatosítja a szemléletté összeállt vizsgálati koncepció alkalmazását, és példákat ad a szociolingvisztikai aspektus alkalmazására. A nyelvi környezet-tanulmány ilyen előzmények után jutott el a tudatos alkalmazásig. Az is eredmény, hogy a nyelvészeti kutatás saját igényeihez igazította a szociológia módszertanából mindazt, amit leginkább kívánatosnak látott. Az élőnyelvi kutatásokban az interjú, a kvantitatív mérést gyakorlatias adaptációkban látjuk viszont, a szociológiai szempontok alkalmazása pedig követelmény az adatgyűjtéshez és feldolgozáshoz (vö. KONTRA: Élőnyelvi tan. 3—8). A szociológia társadalomkutatás; természetesen tehát, hogy ott, ahol kell, használható vizsgálati módszereit, eszközeit alkalmazza a nyelvtudomány is.

Miért kell a háttérrel a nyelvjáráskutatásban, a változásvizsgálatban? Azért, mert „A hagyományos kisparaszti gazdálkodás régi szókészletének visszahúzódását, változásfolyamatát alapvetően a ma együttélő nemzedékek szóismeretének eltéréseiben véljük megragadhatónak” — írja SEBESTYÉN (MNy. LXXXIII, 514). A nemzedékek szóismeretének eltérései mögött nyelven kívüli okok állnak, ezeket kell megváltani, hogy a változatokra, majd változásokra magyarázatot találjunk. Más kívánalmak is sürgetik, hogy a nyelvi tények mögé nézzünk. Gyakran egyszerű és gyakorlatias okok ezek. Például, „ha nem saját falujában végzi megfigyeléseit a kutató, akkor munkája nehezebb, szüksége van a szociolingvisztikai szempontok gondos figyelembevételére . . .” (VÉGH, Tézisek 7). Nem véletlen az sem, hogy LABOV nyelvi vizsgálataiban nagy szerepet kap a szociológiai felvételezés egyik gyakori módja, az interjú (vö. LABOV, A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei: Szociológiai Figyelő 1988/4: 22—48).

A beszédet, a nyelvhasználatot a beszélő közösség összetétele is a változás felé viheti. Nem kell bizonygatnunk, hogy mennyire sajátos, társadalmilag, kulturálisan, de életkor szerint is körülhatárolt csoport ma már egy-egy településen a dialektusban beszélők rétege. Igazuk van tehát azoknak, akik a nyelvi tények és a nyelvet használó egyének és közösségek szoros kapcsolatát hangsúlyozzák. A nyelvjáráskutatás eddig is figyelt erre az aspektusra, hiszen az adatközlők kiválasztásakor, de passzív megfigyeléskor is a falu egy sajátos rétegének nyelvtípusát vizsgálta (vö. HAJDÚ, CsopnyDolg. 1. sz. 28). A változásvizsgálatban még inkább követelmény ez. A nyelvátlasz munkatársai is hasonló indíttatással vizsgálták, hogy felvételeikből végül összeállhasson „a vizsgált kutatópont nyelvjárási képe” (DEME: NytudÉrt. 40. sz. 68). Az egyéni beszéd megfigyeléséből, a kérdőfüzetek anyagának végigkérdezésével összegyűlt az a nyelvi anyag, amely a kérdezett szociológiai csoport — tudjuk, hogy tudatos válogatás előzte meg a munkát — nyelvhasználatáról általánosításra is alkalmas képet adott. (IMRE SAMU monográfiája arra is figyelmeztet, hogy ezt mind több kutatóponton el kellene végezni.) Az atlasz a 30 évvel ezelőtti szinkrón állapot rögzítése, a mai változatok megértéséhez figyelni kell a variánsokat létrehozó egyéni és közösségi indítékokra (vö. SZÉPE: MNyj. VII, 55–6). A külföldi irodalom is nyomatékosítja, hogy elméleti okok is (vö. LABOV: Társ. és nyelv 255), módszertaniak is (vö. SVEJČER: uo. 68) megkövetelik a komplex szemléletet. A kutatásnak a társadalmi indítékokra figyelő szemlélete annak felismerése, hogy „a nyelvi struktúra elemeinek változatai sohasem »szabadok« a szó valódi értelmében” (SVEJČER: i. m. 67). Józan korrekciója ez a strukturális megközelítésnek. A szociolingvisztikai szemlélet erősíti, hogy a társadalmi átrétegződés és a nyomába szegődő nyelvi rétegződés szoros kapcsolatban van (vö. BALOGH: Élőnyelvi tan. 84, valamint a MNyRét. I–II. kötetében BALÁZS, BENKŐ, IMRE, KISS, SZATHMÁRI, G. VARGA előadásában, illetve hozzászólásában). A nyelvi rétegződés a társadalmi rétegződéssel indul, ahhoz tapad később is, ez utóbbi miatt is igazuk van azoknak, akik a nyelv társadalmi rétegzettségének folyamatos vizsgálatát szorgalmazzák (vö.: BENKŐ: MNyRét. I, 28–9; SEBESTYÉN: MNyj. XXVIII–XXIX, 48; KISS, ÁllVált. 7). A réteg-nyelvváltozatok is sokféle megközelítéssel vizsgálhatók, szociolingvisztikai szempontok alkalmazásával vitathatatlanul hatásosan. Az egyéni nyelvhasználatban megjelenő hangtani, alaktani, szóhasználati változatok az emberek kisebb-nagyobb közösségeinek kommunikációjában alakulnak, terjednek és pusztulnak. Megfigyelésük, leírásuk sokkal izgalmasabb, ha az indítékokat, mozgásterüket, éltető és korlátozó erőiket is számba vesszük. Ha a nyelvész vagy szociológus élő helyzetekben tanulmányozza szavak, jelenségek társadalmi érvényét, felbukkanásuk, széttöredezésük, kiegyenlítődésük folyamatát, pontosan felmérheti az élő nyelvben kavargó változatokat és irányulásukat is. A kötődések meghatározó módon alakítják a kapcsolódásokat és az eltávolodást is egy-egy nyelvváltozattól (vö.: HAJDÚ, CsopnyDolg. 1. sz. 28; SZABÓ J.: NytudÉrt. 100. sz. 145).

A változásvizsgálatban különösen két szociológiai tényezőnek van szerepe: a munkamegosztásban való részvételnek és az életkornak. A szociológiai környezet és a nemzedékenkénti megfigyelés a szociolingvisztikában is megkülönböztetett figyelmet kap, hiszen a rétegnyelvi változatok léte maga is bizonyosság a társadalmi hatások szerepére. A nemzedékenkénti megfigyelések a változások folyamatában felbukkanó variánsok életkori csoportonkénti hasz-

nálatára szolgáltatnak adatokat, ezért a nyelvjárásokban is, más nyelvváltozatokban is fontosak a következtetések levonásához.

A nemzedékenkénti tájékozódásra a nyelvjáráskutatásnak és a változásvizsgálatnak is nagy szüksége van, hiszen az alapréteg vizsgálatához például nem lehet akármelyik életkori csoportból felvételezni (vö. KÁLMÁN, Nyjaink. 145), mindenfajta adatgyűjtés az idős korosztályhoz kötődik. (Más kérdés, hogy ez a nemzedéki csoport társadalmilag is egynemű, mert életterét jórészt a hagyományos paraszti gazdálkodásban, a napszámos munkában találta meg.) A különböző életkori csoportoknak azonos szociológiai státusú, foglalkozási csoportú egyének esetében is szerepük van a nyelvi változások vezérlésében. KONTRA MIKLÓS szavaival: „ha szinkrón nyelvhasználati különbségek mutatkoznak két különböző életkorú, de azonos szocioökonómiai státusú csoport beszédében, akkor ez — nagy valószínűséggel — folyamatban levő nyelvi változás jele” (vö. Élőnyelvi tan. 6). KONTRA határozottan megerősíti, hogy a változásvizsgálatnak a nemzedéki variánsokra nagyon oda kell figyelnie. Találkoztunk ugyanezzel LABOVNÁL, a Debrecenből irányított munkálatoknál (vö. SEBESTYÉN: MNy. LXXXIII, 514) és SZABÓ JÓZSEFNÉL: „a nyelvjárások változásának irányára és mértékére természetesen nem a nemek, hanem a nemzedékek szerinti összehasonlító elemzés deríthet fényt” (NytudÉrt. 100. sz. 133). Látható, hogy a változásvizsgálat több ponton igényli a szociolingvisztikai szemléletet, mert segítség a „szociolektum” (SEBESTYÉN ÁRPÁD) értelmezésében.

A társadalom belső mozgásától „tagolt területi és társadalmi nyelvváltozatokban” (vö. SEBESTYÉN: MNyRét. I, 117—8) napjainkban is zajlanak a változások. A kérdés az, hogy a parole-beli „szinonim változatok”-ból (vö. HERMAN: MNy. LXXVII, 6) a társadalom nagy nyelvi kohójában milyen, a langue-ban is lecsapódó új minőségek születnek. A nyelvjárásokban a jelenségek bomlását tükröző változatok nem vezetnek új minőségekhez, csak a pusztulást érzékeltetik. A regionális köznyelvben és más nyelvváltozatokban ettől eltérő a helyzet. Részben, mert a fonetikai, morfológiai változatok sokasága mozog ezekben a nyelvváltozatokban, másrészt a köznyelvi hatás ezek változásában jól érzékelhető. A kutatásnak ezért kell egyszerre tekintenie a folyamatokra, az eredményekre és a társadalmi indítékokra.

ZILÁHI LAJOS

Esterházy Pál nádor vallásos művének egykorú horvát fordítása

(Az Boldogságos Szűz Maria Szombattya az-az minden szombat napokra való aetatosságok. Mellyet Azon Szent Szűz Igaz, és Buzgó Híveinek üdvösségére szerzett Galantai Esteras Pal Szentséges Romai Birodalom-béli Herczeg, s' Magyar Országi Palatinus, az 1691. Esztendőben. Nyomtattatot Nagy SZOMBATBAN az Akadémiai Bötükkal Friedl János által. — Szobottni Kinch Blasene Devicze MARIE, Ali Pobosnoszt za Szobottne vszega letta dneve, koteru naj pervo Vszem vernem B.D.M. Szlugam na Zuelichenye Vugerszkem jezikom popiszal Preszvetli Goszpodin ESTERHAZI PAVEL od Galante, Szvetoga Rimszkoga Czeszarztva Herczeg, i Vugerszkoga Orszaga Palatinus, Vezda pak na Horvatzcki Jezik vchinila jeszt preneszti Preszuetla, i Miloztivna Goszpa, MARIA MAGDALENA Nadasdi, preszuetloga goszpodina Draskovich Janussa oztavlyena vdova. Letta M. DC. XCVI. U Zagrebu.)

1. Esterházy Pál herceg (1635—1712) nemcsak mint katona és államférfi, hanem mint több latin és magyar nyelvű vallásos mű szerzője és a Mária-kultusz propagálója is ismert. Az irodalomtörténet az udvari költészet képviselőjeként tartja számon. „A Boldogságos Szűz Maria Szombattya” rendkívül népszerű volt, tizenegy kiadást is megért, utoljára 1889-ben jelent meg Pesten. Másik ismert, magyar nyelvű munkája, „Az egész világon levő csudalatos Boldogságos Szűz képeinek föl tett Eredeti” 1690-ben Nagyszombaton látott napvilágot (vö.: SZINNYEI, Magyar írók élete és munkái. Bp., 1894. II, 1460—1462; A magyar irodalom története. Bp., 1964. II, 200—1). SZINNYEI szól Esterházy művének fordításairól is, s a horvát fordítás dátumául tévesen 1859-et adja meg. A Magyar Irodalmi Lexikon is tévesen közöl egy évszámot, a magyar kiadás megjelenési évéül ugyanis 1691 helyett 1695-öt adja meg. A horvát fordítás — mint a címlap szövege is mutatja — Draskovich János főudvarmester özvegyének, Nádasdy Mária Magdolnának megrendelésére készült. Draskovich János főudvarmesterről annyit tudunk, hogy apja, D. János horvát bán, majd nádor buzgó katolikus volt, s a protestantizmus terjedésének ellensége (Révai Nagy Lexikona). A Draskovich-család évszázadokon át fontos szerepet játszott a horvát politikai és kulturális életben. A megrendelt fordítás 1696-ban jelent meg Zágrábban. Az Egyetemi Könyvtárban található példány jelzete: RMK II/411. A magyar műnek viszonylag ép példánya a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtárában található RMK 2,63 jelzet alatt. A horvát fordítás kaj nyelvjárásban készült. A kaj dialektus egyike a három nagy horvát nyelvjárásnak, melyeket a *mi?*, *mit?* kérdőnévmások alakjáról *sto-*, *ča-* és *kaj* dialektusnak neveznek. Ez a dialektusterület nagyjából a történelmi Varasd, Zágráb és Bjelovar-Körös vármegyékre terjedt ki a XVII. században, valamint magába foglalta a Muraközt is. A magyar—horvát államközösség a kaj nyelvterületet erős magyar politikai, kulturális és nyelvi hatás alá helyezte. A korabeli Horvátország egész politikai és katonai szervezete magyar mintát tükröz, s jelentős a magyar minták hatása a nyelvben és a felsőbb társadalmi osztályok életformájában is. Erős magyar, latin és német hatás alatt alakul ki a kaj-horvát regionális irodalmi nyelv, melyet kezdetben az idegen elemek adaptálása, később (a XVII. század végétől) azonban egyre inkább a purizmus jellemez. A horvát nyelvi vallásos és történelmi irodalom a XVII. században már egy évszázados múltra tekinthet vissza. Kialakult szókinccsel, frazeológiával rendelkezik. A XVII. század kiemelkedő alkotója Juraj Habelić (1609—1678), aki két vallási témájú munkáján kívül (Zercalo marijansko [‘Mária-tükör’]. Graz, 1662.; Prvi oca našega Adama greh [‘Ádám atyánk első bűne’]. Graz, 1674.) horvát—latin szótárt is szerkesztett (Dikcionar ili reči slovenske. Graz, 1670.). A magyar nyelvű vallási témájú művek befogadásának tehát megvoltak mind a társadalmi és kulturális, mind a nyelvi feltételei.

A fordító személye ismeretlen. Valószínűleg a Muraközbeli származó jezsuita lehetett. Muraközi származására nyelvének néhány jellegzetessége utal, a jezsuita rendhez való tartozásáról a bevezető ajánlás végén tesz említést (l. a Függelék).

Esterházy műve ötvenkét szombatra elosztva ötvenkét elmélkedést tartalmaz. Többségükben írott források, kisebb részben a hagyomány alapján beszél el eseményeket, melyek mindegyikéhez valamilyen Mária-csoda kapcsolódik. Valamennyi történet bőven tartalmaz közvetlen erkölcstanítást az elmélkedések végén, de néha a bevezető részben is. Az eredeti művet az egyes

szombatokhoz kapcsolódó rövid összefoglalások zárják (165–72; a lapok egyébként számozatlanok), melyeket azonban a fordító horvátúra nem ültetett át. A fordító nem szolgai munkát végzett, hanem igyekezett a magyar szöveget úgy visszaadni, hogy az érthető legyen a horvát olvasók számára. Többször értelmez és magyaráz hosszabban egy-egy földrajzi nevet vagy elvont fogalmat, néhány helyen megtoldja a magyar eredetit még egy-két tanulságos történettel. Az idegen szavakat az esetek többségében horvát szóval helyettesíti. Szövegének szerves részévé válnak a horvát nyelvű vallásos irodalomban már korábban meghonosodott fogalmak kifejezésére szolgáló állandó szókapcsolatok. Ezeket használja akkor is, ha megfelelők a magyar szövegben szó szerint nem is szerepelnek. Stílusa szemléletes, néhány helyen szemléletesebb az eredeténél is, képekben sokszor gazdagabb. Ritkán követi szolgai módon a magyar szöveget. Egyszóval alapos, tudatos, a reménybeli olvasó igényeivel és képességeivel is számoló fordítással van dolgunk.

2. A következőkben részletesebben mutatom be a fordítást, illetve ve-tem össze az eredetivel. (Az idézeteket betűhív átirásban adom, csupán a *f* helyett használok *s*-t, valamint az *ó*, *ú* helyett *o* (*ó*)-t, ill. *ü* (*ú*)-t.)

A) Viszonylag csekély számú szó szerinti egyezést mutató szó- és mondat szerkezetet találunk. Általában a magyar szörendet követik a városok és országok elnevezései, pl. *Jerusalem Várassa* (2) — *Jerusalemski Varas* (8). Ritkák azok a mondatok, melyekben a szörend szolgai módon egyezik a magyarral: *mi is kívánnók más ez Világon élő jámbor Keresztyének értünk való imádságait* (25) — *i mi Seleti drugeh jos po zemlje hodechek dobreh Kerschenikov za nasz molitve* (31), *mert ezek mind el-múlnak, s' minket tellyességgel mezítelen hagynak* (62) — *ar vsza ova prejdu, i nasz zevszema gole oztave* (62), *Méltó tehát . . . Aszszonyunknak fogadnunk* (8) — *Vredno je adda . . . za Goszpu naszu prieti* (14), *Erről példát ad nekünk Spinellus az csuda-tételekről irt könyvének 51. részében* (2) — *Lepu od toga dugovanya peldu na pervo nam donassa vu szoje od chudneh deleh Knige Spinellus: (Cap. 51.)* (8). Mindhárom mondat tipikus példája a magyar szörend közvetlen hatásának: az első és a harmadik mondatban a horvátban helyesebb lenne mellékmondat, a második mondatból (a magyart követve) hiányzik a névmási tárgy. Előfordul, hogy a genitivus qualitatis a jelzett szó elé kerül, ugyanis a magyarban az *-ú* (*-ű*) végű melléknév természetesen a jelzett főnév előtt áll: *más Szent életű Szűzet* (22) — *drugu Szvetoga Sivlenya Divojku* (28). A mai horvát(szerb)ben már gerundiumokká vált folyamatos participiumok még ragozódnak: *és minden csuszó mászó állaton* (1) — *a nad plazechemi Sztvari* (7).

B) A tanító részekben szerepel egy-két állandó fordulat, melyek az imádságra való buzdításokban fordulnak elő legtöbbször. Ilyen elsősorban a magyar *folyamodni* '(tkp.) kérni, könyörögni' igének megfelelő *vteći se* használata. Mindkettő háttérében a lat. *curro*, *-ere* igét sejthetjük. Pl.: *hogy . . . a' mi Istenünkhöz folyamodgyunk* (2) — *to je to vtechemosze k-Goszpodinu Boghu* (8), *Azért folyamodgyunk az Véghetetlen irgalmasságu Istennek Szent Annjához* (62) — *Vtechemosze adda k-nepreszesne miloszerdnozi majke bosje* (62), *folyamodék az Istenhez* (133) — *vtekelsze je k-Bogu* (128). Egyetlen helyen találjuk a 'futni' jelentésű *bežati* igéből képzett folyamatos participiumot a m. *folyamodó* megfelelőjeként: *s' az hozzája folyamodókhöz könyörületes* (21) — *i pod nye obrambu besechem miloztivna* (26).

A másik jellegzetes fordulat a *buzgó(ságos) szív*-nek megfelelő *goruće*

srce ' (tkp.) égő szív': *buzgó szívvel* (2) — *z-goruchem Szerdczem* (8), *Folyamodgyunk azért mi-is buzgóságos Szívvel* (148) — *Vtechemosze adda i mi z-goruchem Szerczem* (148).

C) A fordításból világosan kitűnik, hogy a horvát bizonyos elvont fogalmakat szegényesebb szókinccsel képes kifejezni, mint a magyar. Nincs nyelvi eszköz olyan fogalmak visszaadására, mint *kimenetel 'vég', szegényvallás, gyarlóság, buzgóság*. Ilyenkor a fordító értelemszerűen egyszerűsít, tehát *kimenetel* helyett *vég-et*, *szegényvallás* helyett *szegény-t* mond, a *buzgóság-ot* a jelentésben közel álló *akarát, szándék* szóval fordítja, a *gyarlóság* szót pedig egyszerűen elhagyja: *látni akarván az dolognak ki-menetelét* (65) — *Selejuchi dugovanyu tomu konecz videti* (64), *Szegény vallással* (16) — *z-velikum szramotjum* (22), *nagyobb buzgósággal* (20) — *z-veksam hotenyem* (26), *de mivel az Emberi gyarlóság erőltén* (107) — *Ali kayti . . . nassa moch kruto je szlaba* (99).

Nincs következetesen használt megfelelőjük az olyan jelzőknek sem, mint *istenes* (élet), *cégéres* (bűn), *esküdt* (ellenség), *kegyes* (olvasó) stb. Pl.: *s' ha Istenessen viselem magamat* (4) — *i ako sze pravichnoga sitka dersala budem* (10), *Nincsen az jó halálra jobb út, mint az Istenes élet* (9) — *Od dobroga Sitka ne k-blasene Szmertí bolséga puta* (15), *cégéres, vagy halálos bűnben* (25) — *vszmertnom grehu* (30), *s' más igen nagy cégéres vétkekben vala részes* (140) (140) — *i oztaleh ochiveztech greheh veszelilszeje delnikom biti* (139), *több más cégéres vétkeket* (121) — *i oztaleh nezrecheneh hudobah* (114), *ímé az egész Emberi Nemzetségnek esküdt ellensége* (48) — *ovo glavni naroda chlovechanskoga Szuprotivnik* (50), *kegyes olvasó* (Ajánló levél 2) — *dragi Chtevecz* (Predgovor 2).

A *teremtett állat* a horvát szövegben egyszerűen *živina* vagy *stvar 'dolog'*, a gyakori *oktalan állat* kifejezésére sincs egyenértékű szó: *minden teremtett állatoknál jobban szereted* (16) — *vech od uszeh sztvarih lyubil* (21), *és uralkodgyék . . . oktalan állatokon* (1) — *i naj zapoveda . . . nad sivinum* (7). A konkrét képzethez való ragaszkodás jó példája, hogy a fordító a *déli idő* kifejezést (59) *do dvanaizte vure 'tizenkét óráig'* pontos időt jelentő szókapcsolattal adja vissza (59). Szinonimákban is szegényebb a horvát. A magyarban gyakori a *kizár* helyett a választékos *kirekeszt*, melynek lefordítására csak a *bezár* jelentésű *zapreti* ige szolgál: *ki-által az Mennyei Bóldogságból ki-rekesztené* (48) — *da . . . nebezka pred nyim vrata zapre* (50)/(Az elvont *bóldogságból kirekeszteni* helyett konkrét *a mennyi ajtaját bezárni!*), *s' valahogy ki ne rekesztessünk az Mennyei bóldogságból* (12) — *da zkakvim nachinom nezaprenamsze nebeszko blasenzivo* (18). Előfordulnak olyan esetek is, amelyekben a fordító nem kényszer hatására — megfelelő nyelvi eszköz híján — egyszerűsít, hanem pusztán a horvát kifejezés tömörsége végett, mivel a magyar szöveget feltehetően túldíszítettnek érzi, pl.: *csöppögő lépes méz a' te ajakid* (6) — *Vusznácze tuoje jeszu medvene* (12), *most pedig örökké való bóldogságban uralkodnak* (17) — *szada na Nebeszih goszpoduju* (23).

D) A horvát szöveg több esetben terjedelmesebb, mint a magyar eredeti. Ennek általában két oka van. A fordító úgy érzi, hogy egyes dolgokat meg kell magyaráznia, vagy egyszerűen fordítói leleményként költőibb kifejezéssel él, mint a színezetlen közlést tartalmazó eredeti.

a) A magyar szövegben szó esik *Leodium városáról*, a fordító szükségnek látja megmondani, hol található: *Leodium Városához közel* (62) — *ne dalko od Leodijuma Belgiomszkoga Varassa* (62). Spanyolország említésével kapcsolatban hozzát teszi, hogy ez az ország „szentekben gazdag”: *vólt Spanyor (!) Országban* (142) — *Spanyolzka zemlya z-velikemi Szvetzci obilno rodna*

(142). Egy szentről a magyar szöveg azt mondja, hogy „*olylan szokása volt, hogy . . . imádkoznék maga ellenségeért*” (86). A fordító azt is megmondja, mit imádkozott: *otecz nas, i Naklon Angyelzki izmoliti je vu navade imel 'Miatyánkot és Angyali Üdvözetet volt szokása elmondani'* (82). Szent Margitról olvassuk, hogy *vas cilicium övet viselt* (89). A fordító ezt is magyarítja: *vszaku Szubottu z-seleznem bodechem pászom 'szűrös vasövvel' . . .* (84). Keveselli a *megtér* igének a 'megfordul' jelentésű horvát szóval való visszaadását, inkább értelmezi, s azt mondja, hogy „a gonoszság útjait elhagyja”: *hogy meg térjenek* (118—9) — *da pute hudobnozti oztave* (110). Nem elégszik meg azzal, hogy a magyar szövegben „Ádám atyánk esetére” van célzás, helyette pontosan „első erendő bűnről” beszél: *Ádám Atyánk esetitől* (43) — *od pervoga narodnoga greha* (46—7).

b) Egyszerű, színezetlen magyar kifejezéseket, színesebben, költőibben fordít azokkal a kifejezésekkel, amelyek ebben a fejlett regionális irodalmi nyelvben már készen állottak. Ilyen megfelelések: *hall = megnyitja fülét, tekint = nyitott szemmel (van), lát = szemét rá veti, lakik = lakozást (lakást) választ, meghal = az örökkévalóság hazájába lép, kiműlik = lelkét az Isten kezébe bocsátja*. Pl.: *Hallyátok azért ti minnyájan Iffiak, és Vének* (61) — *zato vszi lyudi odprete vuha, mládi, i sztari* (61), *mindenkor az Mennyei Bóldogságot tekintették* (10) — *Vszegdar v-nebeszko blasentzvo ochi vprete imahu* (16), *ki mihelyen látá az Szent Szület* (95) — *i kak ochi na nyu hiti* (89), *azon Klastromot melyben lakik vala* (90) — *kloster, koterogaszje za stan odebral* (85), *végre üdvösségessen meg hala* (119) — *ztupi vu hisu vekivechnozti* (111), *ki-műlék az Világból* (122) — *dussu vu ruke Bosje zpuzti* (114). Előfordul, hogy egyszerű magyar igéket olyan körülírásokkal ad vissza, amelyek magyar alakok, de már teljesen beilleszkedtek a horvátba, pl. *írni helyett na pervo dati ' (tkp.) előadni'* (129—34) és *kétkedni helyett vu dvojnozt vzeti 'kétségbe vonni'* (129—32).

E) Általában jellemző a fordítóra, hogy a magyar szöveg idegen szavait anyanyelvén fejezi ki. Így pl. a *poenitentia* következetesen *pokora*, a *senator starešina*, de például a *pápa cirikveni samodržec*. Néhány idegen szónak, pl. a *tutor*-nak horvát nyelvi megfelelői váltakoznak. Adatok: *midőn tovább-is poenitentiát kérne* (27) — *I kakkbiszi na dalye pokoru proszil* (32), *hóltig-való poenitentiát akarván ott tartani* (67) — *vmertvenyu téla pokoru chinila* (66), *portária voltam eddig* (93) — *Vrataricza beh do vezda* (87), *egy gazdag Sénátor* (31) — *bogat jeden Sztarešina* (37), *Liberius Pápa* (125) — *Czirikveni Szamodersecz Liberius* (117). A lat. *tutor*-t *čuvarica* és *branitelica* nőnemű szavakkal fordítja, tekintettel arra, hogy Szűz Máriára vonatkoznak: *légy . . . e' két gyermekemnek Tátor* (150) — *budi . . . mojem ovem khericzam Chuvaricza* (150), *Kérjed az Bóldogságos Szület, hogy . . . légyen . . . Fő tátorod* (149) — *Molisze Majke Bosje dati . . . bude . . . Bruniteliczu* (149). A melléknév azonban *tutorski* (149).

A magyar szöveg egy helyen említ latin című litániát, de a latin címet megadja magyarul is. A fordító mindjárt a latin címet lefordítja (feltehetően gyorsan dolgozott, s nem vette észre, hogy az eredetiben is le van fordítva), így nem tud mit kezdeni a latin cím magyar változatával, nem akarja ismételní magát, tehát ad egy másik értelmezést: *Az Bóldogságos Szűz az Litániákba Mater amabilis, az-az Szerelmes Annyának nevezeték* (14) — *ar i Devicza Maria, vu szuojih Litaniah Matti lyublana, tojezt Matti vsze lyubavi imenuvana* (20). További megfelelések: *prior = poglavar* (47—9), *religiosus barát =*

redovnik (26—31), psalmus = žoltar (49—51). Két olyan magyar szó van, amelyet a horvát részint német jövevényszóval, részint pedig meggyökeresedett latin szóval fejez ki: *képiró* = *malar* (114, 115—6) és *kar* = *chorus* (114—6). Két esetben szerepel idegen (latin) szó mind a magyar, mind a horvát szövegben. E két szó: *officium* és *sententia*: az *Bóldogságos Szűzről való Officiumot is gyakorollya vala* (11) — *officium Majke Bosje nigdar nezamugyavasse* (17), *a lélek pedig nagy félelemben várja vala az Birótól az utolsó sententiát* (15) — *a dussa poszlednyu od szudcza sententiu zvelikem sztrahom chakala besse* (20).

F) Igen érdekesek a magyar mintára keletkezett kalkok. Egy részük tükörfordítás (Lehnübersetzung), más részük tükörjelentés (Lehnbedeutung).

a) Igés szerkezetek mint tükörfordítások: *búcsút venni*: *prošćenje vzeti, hálákat adni* = *hvalu da(va)ti*, emlékezetet (említést) tenni = *spomenek činiti, irgalmasságra hajlíthatni* (hajolni) = *na milošću (se) gibati*. Adatok: *búcsút vévén az Világtól* (121) — *proschenje od nichemurnoga szvéta vzé* (114), *s' énnekem hálákat adván* (109), *semmi emlékezetet nem tészek* (54) — *nikakov . . . nechinim zpomenek* (55), *a' mely által Isten is az irgalmasságra hajól* (29) — *Ova negiblyivoga Boga giblye na miloschu* (34). Igés tükörjelentés a *dokončati* ige 'elhatározni' jelentésben, a magyar *elvégezni* mintájára: *magában el-végzé* (66) — *dokoncha* (66), *azért hogy megint vissza menne azon Klastromba* (92) — *zatem vernutisze vu kloster dokoncha* (88).

b) Névszós tükörfordítások: *tisztviselő* = *častnik*, *istenfélő* = *bogaboječa*, *szempillantás* = *očno megnenje*, *különb-különb féle* = *druge druge fele*, *muzsika-szó* = *mužikaški glas*, *kötelesek vagyunk* = *zvezani smo*, *alatt* (idő jelentésben) = *pod*. Adatok: *egy kimondhatatlan gonosz, Istentől elfajzott Lator Hadi Tiszt-viselő* (139—140) — *nekeremu nezrechene hudobe od Boga odtergnyenomou Vojschemu Chaztniku* (139), *Istenfélő Aszszony* (102) — *bogaboječa Sena* (95), *azon szempillantásban* (50) — *vu ochnom megnenyu* (51—52) de másutt: *minden szempillantásban* (17) — *vszaki hip* (23), *különb-különb féle drága kövekkel* (23) — *dragem druge druge fele kaményem* (28), *muzsika-szóval az Szentegyház eleibe menvén tánczot indítának* (106) — *z-musicaskemi glaszi . . . pleszuch tancze vogiahu blizu Czirkve* (98), *kötelesek vagyunk* (158) — *zavezanišzmo* (159), *az Szent Mise-alatt* (23) — *pod szvétum Nassum* (29). Az említettek közül különösen jelentős a *hadi tisztviselő* (tkp. *tiszt*) — *čas(t)nik* megfelelés. A másfél-száz évvel későbbi katonai szaknyelvben ugyanis általánosan használt szó lesz a *častnik* mint a horvát purizmus magyar minta alapján felújított szava, melynek egy időre sikerül kiszorítania a használatból az *oficir*-t.

G) A horvát (és általában a szláv) stílust a nominalitás jellemzi, míg a magyart inkább a verbalitás. Az elbeszélő stílus azonban a horvátban is inkább az igés szerkesztést kívánja meg. Ez az oka annak, hogy viszonylag kevés szembetűnően nominális szerkezet áll a magyar igés szerkezetekkel szemben. Néhány példa: *Az mindenható Isten parancsollyá* (25) — *zapoved je vszomoguchega Boga* (30), *hogy üdvözülni kívánsz* (10) — *da tvojeja zvelichenya selés* (16), valamint két bonyolultabb szerkezetű mondat: *midőn az gonosz Sidóktól fel feszítettvén az magas Kereszt-fára csúfóltatnék* (85) — *kakosze s-nyega k-Krisnomu drevu prikovanoga nezahvalni Sidovi oszmehavahu* (85), *meg-állá az Templom ajtajában szállítván az két szerzetest magához, mondá En vagyok az Istennek Annya* (154) — *Ova pred Czirkvenom vulazu poztojechi k-dozvanem k-szebi dvem onem, vszesze do onda vu molitvah zadersavajuchem Redovnikom reche* (154): a három magyar igével szemben a horvátban egyetlen ige van, ami bonyolulttá teszi a mondatot.

H) A stílus nominalitása — mely latin hatás eredménye is lehet — abban is megmutatkozik, hogy néhány esetben a magyar összetett mondatoknak a horvátban bővített mondatok felelnek meg. A bővítést gerundium vagy igei főnév használata teszi lehetővé. Néhány adat: *azon kéré az Istent, . . . hogy üdvösséges halállal mulnék ki* (12) — *koteri Bogu . . . molyasesze za szrechno dusse od tela razluchenye* (18, a kondenzáció eszköze a *razlučenje* főnév), *mi tévő légyen, hogy Mennyeknek Országát meg-nyerhesse* (135) — *kay chinechi kralyertzvo nebezko biszi zadobiti mogel* (132, a kondenzáció eszköze a *čineći gerundium*), *Az Szeplőtelen Szűznek alázatosságával könyörögj, hogy ez Világ-ból-való utolsó ki múlásod üdvösséges légyen* (9) — *Preporuchisze Majke Bosje za szrechno z-ovoga szvéta preminutje* (15, kondenzáció eszköze a *preminuće* főnév), *kire midőn felelne, az jámbor barát, hogy nem vólna álmos, mondá* (156) — *koteromu zkoznoga szebe valujuchemu za tém réchi ove* (156, a kondenzáció eszköze a *vajujuchemu* participium és a tőle függő kettős accusativus).

I) A magyar szövegben a függő kijelentésekben többször találunk feltételes módú igealakot, latin mintára. Ezeknek az igealakoknak a horvát fordításban sosem felel meg feltételes mód. Néhány példa: *és látá Isten a' világosságot hogy jó volna* (1) — *i vidí Bogh szvetlozt, dajé dobra* (7), *Midőn . . . meghólt vólna* (14) — *kada . . . vumresse* (20), *meg-hagyná, hogy fürdőt készítene* (143) — *je . . . zapovedala kupely pripraviti* (143). Több példát találunk erre a jelenségre a már említettek között is.

J) A magyar műveltető szerkezet horvát nyelvi megfelelője körülírás, általában a *činiti* vagy a *dati* igékkel mint segédigékkel: *az mellyet az Anya-Szentegyház szokott azon napon énekelletni* (23) — *koteri po navade Szvoje Sz, Matti Czirkva on izti dan chini popevati* (29), *semminémü veréssel nem kinszeríttethetnek az víz hordására* (58) — *z-nikakvem podbadanyem nedadusze na vosnyu one vodè natirati*(59).

K) Egyetlen helyen használ a magyar szöveg beálló melléknévi igenevet, ennek megfelelőjeként a fordító *-(l)iv* képzős melléknévet alkalmaz, amely ugyan nem adja vissza tökéletesen az eredetit, de a rövidséget, a tömörséget szolgálja. Ha ugyanis a magyar participium pontos visszaadására törekedett volna minden áron, ezt csak körülírással tehette volna meg. A mondattörődék: *az bocsátandó vétekek — miat — is* (25) — *za radi odpusztilyivek grehov* (30).

L) Külön kell végül említést tenni azokról a magyar mintára keletkezett tükörfelfejzésekről, amelyek mintája a magyar szövegben nem is található meg. Ezek ugyanis annyira beilleszkedtek már a horvátba, hogy fordítónk közvetlen minta híján is szabadon használja őket. Ilyen kifejezések: *szándékozni* = *na pervo vzeti* 'elővenni', *nagy becsben tartani* = *vu velike preczembe držati* (ez az utóbbi kifejezés a fordító önálló hozzáadása, az eredetiben megfelelője nincs is), *csakhamar* = *na brzom* tkp. 'gyorsan', *maga* (egyedül) = *na samom* tkp. 'magában, magán', *hamarosan* = *na skorom*. Adatok: *Ha valami jót szándékozol cselekedni* (152) — *Akoszi kaj dobroga vchiniti na pervo vzel* (152), *Dev. Mariu vu velike preczembe dersati* (134), *csak hamar el-tűnék* (150) — *na berzom neztavssi* (151), *csak maga lévén az szobában* (74) — *vu komoricze na samom buducha* (72), *na szkorom* (61).

3. A két mű egybevetése azt mutatja, hogy nem kezdetleges, szolgai fordítással van dolgunk, hanem tudatos, néhány részletében csaknem művészi, a fordító anyanyelvének követelményeit szem előtt tartó átültetéssel. A kajhorvát regionális irodalmi nyelv tehát már a XVII. század végén meg-

felelő szókinccsel rendelkezett, s grammatikailag is eléggé kiművelt volt ahhoz, hogy vallási témájú alkotásokat le lehessen rá fordítani. A fordító a lehetőségek szabta határokon belül következetes az idegen (főként latin) szavak kiküszöbölésében, de tartózkodik az erőltetett szógyártástól. A magyar szöveget jól érti, s a magyar nyelvre jellemző mondat szerkezeteket — néhány kivételtől eltekintve — a horvát nyelv szabályai szerint fejez ki. Lehetséges, hogy a XIX. század második felében kibontakozó horvát purizmus gyökerei már a XVII. század végén megtalálhatók.

4. F ü g g e l é k. — Az Előszót megelőzően egy rövid ajánlás olvasható, melyben maga a megszemélyesített könyv beszél a „fényességes grófnőhöz”, azaz Draskovich Jánosné Nádasdy Mária Magdolnához: „Tőled, a Te fényességes kezeidtől jöttem ki magyar nyelven, és most a te parancsolatod szerint megtanultam horvátul beszélni, és visszatérek Hozzád, Kegyelmes Asszonyom. Nem félek attól, hogy el fogsz vetni magadtól, akinek udvarában Mária szeretete öröklik, sőt királynőként uralkodik. Ő a te egész szívedet már ifjúságotól kezdve elfoglalta, veled táplálkozott, veled növekedett és növekedésben uralkodott. Ezért tágasabb helyet keresvén neki azt kívántad, hogy egész Horvátország lakhelye legyen; midőn engem a horvát nyelv iskolájába küldtél, hogy vele minél könnyebben szót értsek, hogy a te igaz Mária-szeretetedet számára az egész horvát nép szívében nehézség nélkül ajtó nyílják. A tüzet nem lehet sokáig elrejtteni; arra törekszik, hogy a tetőre szálljon, és ne csak egy házat, hanem városokat és egész országokat lánggra gyújtson. Ilyen a Te szereteted, Kegyelmes Asszony a dicsőséges Istenanya iránt; amit nem engedél szívedben elzárni, hogy általa ne gyűljanak fel udvaroncaid szívei: amelyek a Te égő példád nyomán a Szűz Mária iránti istenfélelem lángjára lobbantak. Hogy ez még tovább terjedjen az egész Horvátországban, lefordítottattál engem az ő nyelvükre, amivel azt akarod elérni, hogy általam mindnyájan megtanuljanak Mária dicsőségére cselekedni, és cselekedjenek is; mindez neked tulajdoníttassék, és az Istenanya kegyelmességéből Neked dicséret adassék. Így öltöztetnek át a Te Űri kapuid, nem félve, hogy neked bármit szemedre vetnek, hacsak azt nem, hogy Hozzád későn tért vissza, jól tudván, milyen gyötrelmes dolog egy szombaton is nélkülem lenni. Íme rendelkezésedre állok: alakíts engem akaratom szerint, hogy engem a Szombati Mária-kegyesség által olvasva e földön ideig való, a másvilágon örök Szombatot, azaz békét és semmiféle nehézség által meg nem zavart örök nyugalmat nyerjenek. Íme velem együtt az én összeszerkesztőm is, a Te legalázatosabb szolgád a Jézus-társaságból is ezt kívánja, a Te örök szolgálodnak ajánlva magát.”

NYOMÁRKAY ISTVÁN

A Vizsolyi Biblia nyelve

(Az első 50 zsoltár és a Jelenések Könyve tükrében)

Bibliánk nyelve az északkeleti nyelvjárásból vette eredetét, s vele született meg irodalmi nyelvünk. Az északkeleti nyelvjárási területre Szatmártól, sőt Erdélytől Bihar felsőbb tájain és a Hajdúságon át a Hernád, illetőleg a Sajó vizéig terjed, ezek alsó folyásán által is lépve. Ez az országrész ad keretet

Károlyi Gáspár földi életének, ide „hullott vissza” külföldjárásából; egyik sarkán szülőhelye, a másikon sírja. Az életrajzát disztichonba sűrítő epítáfiuma:

Patria Karolium, hospitium Viteberga, Cathedra
Et tumulus, magno, Göntzia terra, viro est.

Azaz:

Károly volt a hazája, Wittenberg nevelője,
Várta katedrájával Gönc, itt rejti a sír is.

A nyelvjárások további dialektusokra oszthatók, így az északkeletin belül megkülönböztetendő legalább 3 változat: a szabolcsi, bodrogközi *íé-ző* (*szíép, vién, vendiég* stb.), a bihari, hajdúsági, Közép-és Felső-Tisza menti *í-ző* és a hegyaljai, hegyközi, Harangod vidéki s Hernád völgyi köznyelvünknek megfelelő *é-ző*. Bibliafordítónk éppen annak a Kassa völgyi, azaz abaúj(vár)i egyházmegyének volt esperese, mely a törökvilág óta 1799-ig magába foglalta a Hegyalja alsó, a Harangod-vidék felsőbb részét, továbbá a szerencsi völgyön át északra a Hernád mentét. Ennek az összefüggő területnek a nyelve vált a reformáció jöttével literátus atyáink irodalmi működése nyomán, döntőleg végül is a Vizsolyi Biblia hatására normatív nemzeti nyelvünké.

Ez az északkeleti nyelvjárástípus nem a véletlen műveként vált vagy választott az irodalom nyelvévé. Az addig sem periferikus országrész politikai jelentősége a török hódítással felfokozódott, gazdasága, kereskedelme virágzott. Művelődésileg is élen járt, a hitújítás forrásba hozta. Magasabb fokú iskolája számos, anyaiskolája a sárospataki kollégium. Természetes hát, hogy e vidék dialektusa nyelveszménnyé lett, és szabályozó szerepet töltött be. A nyelvjárások szélsőségei közt az aurea mediocritást, az arany középszer: a szélsőségektől mentes nemzeti nyelvet az északkeleti nyelvjárás zempléni-abaúji variánsában találták meg.

Már Bibliánk megjelenése előtt foglalkoztatta eleinket az egységes irodalmi nyelvhasználat ügye. Sylvester János nevezetes Újtestamentum-fordítása *í-ző* dialektusát Heltai Gáspár már helyteleníti, s új, 1574-ben lett kiadását nyilván e bírálat hatására találjuk már *é-ző* magánhangzórendszerben. A Vizsolyi Biblia aztán véglegesen eldönti, hogy egységes irodalmi nyelvünk melyik nyelvjáráson alapuljon.

Az irodalmi nyelv sajátos lényegénél fogva lassan változik. De mint bibliai nyelv olyannyira hagyományörző lehet, hogy pl. a mi Károlyi-bibliánk még 1908-ban végbevitt revíziójában is szinte a 400 évvel ezelőtti nyelvállapotot konzerválja. Természetesen sokat megőrzött a Vizsolyi Biblia nyelvéből az a részint stiláris, részint jelentéstani sajátosság, melyet „kanaáni nyelv”-nek mondunk. Népnyelvünk is sokat hordoz belőle, nemcsak ott, ahol eredetét vette, hanem hatása révén országshozta is. Sok archaizmust őrző népünk a Biblia nyelvével a templomban és otthonában folytonos kapcsolatot tartott. Többé-kevésbé bár, a ma embere is érti, sőt élvezi, s mai nyelvünk olyanformán viszonyul hozzá, mint a francia avagy a norvég a kanadai franciához, illetőleg az izlandihoz, melyek az anyanemzet nyelvének elvándorlaskori ősi állapotát megőrzött változatai. Szinkroniában lévén egymással, egymáshoz mint nyelvjárások viszonyulnak. Így viszonyíthatjuk egymáshoz, bár 400 év diakroniája van közbül, a Vizsolyi Biblia nyelvét és mai magyar nyelvünket, követve bemutatásában a grammatika hármas tagolását: hangtan,

szótan (alaktan) és mondattan, alig érintve a stílust. A helyesírás kérdését is csupán a témához szükségelten veszem elő. A zárójelben a számok a szó lelőhelyét mutatják, a római a Zsoltárok, az arab a Jelenések Könyvében. Esetleg mellettük az ő a fejezetek élén levő összefoglalást, az sz a széljegyzetet.

I. H a n g t a n

A) M a g á n h a n g z ó k

1. A magánhangzóképzlet lényegében egyezik mai nyelvünkével. Az anyadialektusból következőtve, nincs benne a palócos illabiális, rövid *ä*, sem a labiális, ajakkerekítéses hosszú *ā*. Az északkeleti nyelvjárás szinte mindenik variációjára jellemző az *ó*, *ö*, esetleg az *é* erősebb-gyengébb kettőshangzása (*óu*, *öü*, *éi*), de ezeket Károlyi nem jelöli, ahogy nem jelöli mai helyesírásunk sem. Azazhogy jelöli úgy, mint Károlyi: az ékezzettel. A tévedés az iskolai oktatásé, mely a kiejtés, tehát a helyesírás nagy kárára nem tanítja, hogy az *o—ó* és az *ö—ő* között nem csupán időtartambeli, hanem minőségi is a különbség. Az északkeleti nyelvjárás nagyobb területe *i—z*ő. Sylvester János is a szatmári Szinyérváralja szülöttként ezt a dialektust beszélte. Lévén szatmári születés Károlyi is, valószínű, hogy *ő* is *i—z*ő volt, amitől azonban az irodalomban elhatárolta magát. (Erről ui. át lehet váltani, nem úgy, mint pl. az *ē*-zésről vagy a diftongálásról.) Csak ritka kivételként akadunk az *i—z*ésre, éppen Bibliánk legelején, az első rész élén az összefoglalásban: „ez világ nem *törtínet* szerint lett, hanem (. . .) Istentől teremtetett”. — Irodalmi nyelvünk egyik fő sajáttsága, hogy nincs meg benne a sokak által kívánatosnak, az egyhangúságot ellensúlyozónak, ezért meghonosítandónak tartott zárt *ē*. Egyáltalán nincs ez meg az alapnyelvjárásban. Magam eleinte a Vizsolyi Bibliában előfordulónak véltem, mégpedig az *egy* származékaiban: *égyenként* (6), *égyet* (20), *égyik* (6, 9, 17). De mihamarabb rájöttem tévedésemre: Az ékezet nem a szókezdő *e*-hez tartozik, hanem az első *g* *j*-sítő mellékjele. A másik *g*-t az *y* palatalizálja. Egyébként az *egy*-en magán nincs ékezet (13), viszont az *ē*-re utalhatna a 11. részben a *négyven*: „tapodgyác *négyven* két holnapig”.

2. Bibliánk nyelvének tán legfőbb magánhangzó-sajáttsága a kétféle hosszú *é*. Az egyik a XVI. századi, a másik a XVI. század előtti nevet kapta. Ez utóbbi a mai *é* hangunk ama csoportja, mely már a XVI. század előtt is *é*-nek hangzott. A másik a XVI. század előtt még hosszú nyílt *ē* volt. A Vizsolyi Biblia híven őrzi, s pontosan megkülönbözteti ezt a mai köznyelvben már egészen egyé hasonult, valaha két külön hangzót. A XVI. század előtti *é*-t Mantskovit Bálint is úgy jelöli, mint mi. A másikat azonban ékezet nélkül a betű alatti sarló alakú mellékjellel különbözteti meg: *bēlieget* (14, 20); „az czillagoc az *egről*”; „az *eg* el takarodéc” (6); *ertzből* (18); *mindenféle* (21); „az napnac *hewsege*, vagy valami *egyeb hewség*” (7, az első példaszó két első *e*-jét a nyomdász felcserélte); „sem hideg, sem *hew*” (3); *nēw* (17); „királi *szekembe*” (3); „az Bárának *szekitül*” (22); „hogy az *szel* ne fúna az földre” (7); „az folyóvíz nec *kēt szelén*” (22); „és nem *tert* meg”; „ha meg nem *ter nec*” (2); „nem *tertenec* el” (9); „*vele* valóc” (17).

A XVI. századi *é*, tehát a XVI. század előtt még hosszú nyílt *e* a Vizsolyi Biblia szerint tovább él a változására utaló évszázadnál, s ma is felismerhető, mert járulékos alakjai némelyikében rövid, alsó nyelvállású *e*-ben többnyire

visszatér (*ég—eget, kéz—kezet, szél—szelet* stb.). A XVI. század előtti *é* viszont egyik-másik dialektusban, főként a Hajdúságban, Debrecenben, Biharban s a Tisza mentén *i*-vé, Szabolcsban s a Bodrog közt *ie*-vé vált. Debrecenben is ez a két külön *é*-féle hang így maradt fenn: *éig*, sőt *eég* (coelum) és *ig* (ardet). Az *i*-zés törvénye, melyet már Arany János felismert, ez: a XVI. század előtti *é* változik *i*-vé, a XVI. századi *é* (*ē*-féle hang) megmarad *é*-nek (ill. *ie*-vé lett), de némely járulék csatlakozásakor *e*-vé vált vissza. Vannak persze kivételek. Két példa: „az vizeknec *elő* forrásira” (8). A nyelvjárásban *il*, *ilet*, *ilő*, *ilsláda* stb. A Vizsolyi Biblia mégsem téved a sarlós *e* nyomtatásával, hiszen az *él* ige ősi járulékos alakokban rövid *e*-vel hangzik: *eledel*, *eleven*. A *négy*-ben sarlós *e*-nek kellene lennie, hiszen képzett alakjai *negyed*, *negyven* stb. Ennek megfelelően az *i*-ző Kesznyétenben *négy*, ellenben a szomszéd Tiszadobon s Debrecenben is *nígy*. Az *i*-zés Bibliánk nyelvéből hiányzik, de dokumentációja teljességgel megtalálható benne. E témát lezárandó, még csupán ennyit: Bibliánk hosszú *é*-je és *ē*-je most is hallható a legpalócbab vidéken, Nógrád, Heves, Borsod és Gömör összeszögellésében, ilyen szópárokban: *ég* (ardet) — *ég* (coelum), *fél* (timet) — *fél* (semis), *szél* (margo) — *szél* (ventus) stb.

3. Az *i*-zés fordítottja, az *i* helyett álló *é*, (az *é*-zés) sűrűn előfordul: *kénnal*, *kénoztatnéc* (20), *kénlódic* (12), *kénozodásoknac füstü* (11), *meg késértetted* (2), *késérgess meg engemet* (XXVI), *nem kéméllettéc* (12), *kéuánnánac* (9), *kéuánságnac* (18); a mai köznyelvi rövid *i* helyén: *le tekint* (XXXIII).

4. *Ó*-zás, *ő*-zés.¹ — Az *i*-zéssel együttjár az *ó*, *ő* helyetti *ú*, *ű* (*lú*, *kű* stb.). S mivel Bibliánk nyelve nem *i*-ző, a vele párhuzamos *ú*-zás, *ű*-zés sem jellemző rá, eltekintve néhány *-túl* és *-rül* ragtól (mely hangú párjuk nem akadt szemem elé): *én tülem* (3), *te tüled* (18), *az hitetlenül* (XVII), *az hitetlenektül* (XXXVII), *hegyérül* (III). Ellenben annál több példát találunk ennek a visszajára, az *ő*-zésre (kevésbé az *ó*-zásra), azaz arra a sajátságra, hogy a köznyelvi hosszú *ú* és *ű* helyén *ó*, illetőleg *ő* hangzik. Pl.: „az Istenec *hegedőü*” (15), „Meg *heudle* az én szüem” (XXXIX), *hitetlenöl* (XVIII), *keserősége* (XXXVIII), „az városon *kiudl*” (14), *mindenestöl* (6), *neminemő* (9), „Philadelphia *neud*” (3), „*segítségl* hiulac” (XVII), mind *belöl kiudl*” (5), „*sürő folyhóckel*” (XVIII), „*arany színő rez*” (2), „*tökélletes szépségl* (L), „*ti tiszta szüdüec*” (XXXII), „*Szégyendllyenec meg*” (XXXV), „*nagy zendöléséc*” (16), de: „*két elű tör*” (2). Előfordul ugyanegy mondatban ugyanazon szó kétféle változata is: „*ellenségim közzöl és az én gyüölölöm közzül*” (XVIII), „*hegedőök-nec szauokat, kie az ő hegedőöckel hegedül-nec vala*” (14). Az *ó*-zás előfordulása sokkal kisebb, mint az *ő*-zésé: „*hegedőbe, lantban és tiz hüró kintornában*” (XXXIII), „*az halálnac költsaival*” (1), „*az mélség-nec költsa*” (20), „*mind elől hától*” (4). Megjegyzésre méltó, hogy miképp népünknel az *i*-zéssel párhuzamos *ú*-zás, *ű*-zés közül az *ú*-zás előfordulása sokkal kisebb (*lú*, *fürü*), ennek visszájaként Bibliánkban az *é*-zéssel (*kéuán*) párhuzamos *ó*-zás, *ő*-zés közül a mély hangú *ó*-zás (*hüró*) aránya is jóval alatta marad magas hangú párjának, az *ő*-zésnek (*hegedő*).

5. *Ő*-zés. — Írt és beszélt köznyelvünkben a déli nyelvjárástípus e fő jellegzetessége hiányzik, bár újabban a túltengőnek tartott *e* monotóniájának enyhítésére több szóban, mint *föl*, *vödör*, *vörös*, *zsömle*, befogadtatásnak, sőt

¹ Bibliánkban az *ő*, *ó*, *ü*, *ű* hangzók betűinek ékezeze — tekintet nélkül a kiejtés időtartamára — felül nyitott félkör. Helyette a mai formákat alkalmaztam, ez azonban a szöveg hitelét nem érinti.

elsőbbségnek örvend. Alapnyelvjárásunkat azonban, kivéve az abaúji Hegyköz néhány faluját, nem színezi. Móricz Zsigmond a vagylagos változatok közül mindig az *e*-zés mellett marad. Különös, hogy a reformáció idején az *ö*-zés Debrecenben is megtalálható, aminek magyarázatául olyat is hallottam, hogy a somogyi származású horhi fi, Méliusz oly nagy tekintélynek és szeretetnek örvendett, hogy átvették még a tájszólását is. E romantikus feltevése helyett azonban Debrecen XVI. századi *ö*-zésének megfejtése inkább abban keresendő, hogy Szegedi Gergellyel a török elől tömegesen jöttek fel Szegedről. — Bibliánkban számtalan *ö*-zó szó található: *hízlelködő* (XII), „*feje fölött*” (10), „*felötte igen nagy*” (16); „*kezedhöz vötte*” (11); „*mostan lött az szabadítás*” (12); *idüösség* (7, 19 stb.); *meg lött* (20); *löttec volna* (8); „*el röytett Mannában*” (2); „*röytsetec el minket*” (6); *töttél* (5); *vöttél* (3); „*el vöüé az könyuet*” (5); *gyüleközetit* (XXVI); *röttegiec* (XXVII); „*Röttenis meg WRam őket*” (IX); „*ő bűne el fődösztetett*” (XXXII); „*Pörölly WRam az én velem pörlöckel*” (XXXV); „*melly igen böczületes az te irgalmasságod*” (XXXVI); és sok-sok előfordulása az *ö*-zésnek. Vannak kettősségek: *szömöket* (XIX), de: *szemeim* (XXV), „*az ő szemec előtt*” (XXVI); „*jól czelekednec*”, „*gonosz czelekedőc*” (XXXVI), „*ne számlállly engemet az hitetleneknec és gonoszárnac czelekedői köziben*” (XXVIII), de már ugyane zsoldár következő, 4. versében: „*Fizess meg nékiec az ő czelekedetec szerint*”.

A *-hoz/-höz* ragok mellől hiányzik a harmadik illeszkedő forma, a *-hez*: *melyhöz* (16); *kezedhöz* (11); *menydörgéshöz* (14); *üueghöz* (21); *ezekhöz* (22).

6. Az *ö*-zés fordítottjára, az *e*-zésre, bár ez igen jellemző az északkeleti dialektusra, nem sok esetet találni: „*úgy ülec mint királyné asszony*” (18); „*hamar el ieuöc*” (22). De ez sajtóhiba is lehet, mert ugyanott így is találjuk: „*Imé hamar el iöuec*”, „*Imé el iöuec hamar*”, a 16. részben is: „*Imé el iöuec mint az lopó*”; *örülec*; *fertelmes* (22); *setét* (16); *setétségemet* (XVIII); *temjént* (18); „*arany temjénező*” (8); „*veres ló*” (6).

7. Hosszú *ö* helyett *é*, illetőleg *e*: *elébbi* (2); *fertesztetéc* (3); *meg fertesztetne* (21).

8. Az *ü*, *ű* helyett *i*, *i*: *miuelem* (3); *miueli* (13); *igyében* (III); „*igaz igyem vagyom*” (XVII Sz.); *siket* (XXXVIII); *innep napon* (XLII. ö.). Viszont ennek fordítottjára, az *i* ajakkerekítéses változatára, az *ü*-re Bibliánk kimerített könyveiben nem találtam esetet. E negatívum, az *i* labializációjának a hiánya csak azért említendő, mert a Vizsolyival ellentétben Heltai szövegében ilyen formákra bukkanunk: „*tü néktek*”, „*a tü atyáitok*”.

9. Az *o* helyett *u*, *ú*: *czudálkoznac* (17); *le bírúllyanac* (3); *le bírúllánac* (5) stb. Zrínyinél is így hangzik: „*Vígan buríttatom hazám hamujával.*” *Távol* szavunkat mai alakján és hosszú *ó*-s változatán kívül *ú*-val is találjuk: „*az én társaim az én sebeimet táuol nézic és az én rokonim tauúll állottanac*” (XXXVIII); „*Nagy táuól álván*”; „*táuól állanac az Babylontól*” (18).

10. A mai *a* kötőhangzó is zártabb: *o*: *diadalmasoc* (15); *hiuatalosoc*, de közvetlen utána: *választottac* (17); *birodalmodat* (11); *hasonlatosoc* (9, 13); *alázatoson* (XXXV), „*homályosoc és sikac*” (XXXV). *Á* utáni *o*-zás: „*az én lábomnac*” (XXXVIII); „*meg nitám számot*” (XXXIX); *szólgatársoc* (22).

11. Az *o* helyett a nyíltabb *a*: *Apastaloknac* (2 etc.); *állapattyokat* (XXXIX. ö.); „*aranyas öltözetbe*” (XLV). Egyik legsajátosabb jellegzetessége ez az erdélyi Mezőség nyelvjárásának, örményeink nyelvének is. Alapnyelvjárásunkra nem jellemző, de itt-ott előfordul, pl. falumban, Kesznyétenben: *hambár*, *lakadalom*, *talú* ('toll'), *utalsó*.

12. Rövid *e* helyett *é*: *esmeric*; *meg esmértetett*; *esmeriéc meg* (IX). Ma is nyelvterületünk keleti részén a leggyakoribb: *néktec* (2); *néki* (18); *nékíec* (XXVIII, Szatmárban ma is így él); *Thyatirabéli*; „Az Pergamum városbéli” (2). Az iskolások a húszas években Kesznyétenben még így írták az irkára: „III. osztálybéli tanuló”. — Ez az *e* helyetti *é*-zés kivált azokra az igékre érvényes, melyek egyes szám 3. személyben *-en* ragban végződhetnek: „annac husát észic” (17); „vésznec hatalmat” (17); *lészen*; *légyen*; *be mégyen* (3); „bizónságot tészen” (17); „Az én népemet *meg észic*” (XIII); „ieleket *tésznec*” (16); „ezekhoz hozzá *tészen*” (22); „az ő áruioakat immár senki nem *vészi*” (18); „nem *vészic* eszekben” (XXVIII). Bibliánk a mai *é* betűvel, tehát az ún. XVI. század előtti *é* jelével írja őket, jóllehet mai köznyelvünkben nyitabbá lettek, *e*-vé váltak. Bibliánk mégsem következetlen, mikor azzal az *é*-vel írja őket, amely az *i*-ző dialektusban zártabbá válik, mert származékaik a nyelvjárásokban *i*-zőek: *ítel*, *ítet*, *litemre*, *mígy*, *mícc*, *títet*, *vítel*, *vítet*.

13. Kötőhangzók, melyeket a Bibliánkban elősorolt következő szókban mai nyelvünk nem használ, hacsak archaizálás vagy ünnepélyesség eszközeként nem: *czelekeszi* (13); *el kezdetted* (11); *le szállani* (18, 20); *meg száradott* (14); *szegeletin* (20); *el nyugosom* ('lefekszem'), *el aluszom* (VIII); *beszéllettéc* (XLVIII).

14. Kötőhangzótlanság: *botsátta el* (22); „*botsáltam* az én Angyalomat” (22); *sokságoc* (18), de: „nagy *sokaságnac* szauát” (19); „*eneklyüc* és *dicériüc* az te hatalmat” (XXI); *be petséllé* (20); *olayt* (6); „ne *vesztegly* az én kiáltásimra” (XXVIII); „*vezérly* engemet” (XXXI); „*meg taníllac* tégedet” (XXXII); „*miképpen* az *délt*” (XXXVII). Nincs kötőhangzó a középfok képzésére: „*erősbec* vóltanac” (XVIII), „*Kéuánatosbac* minden tiszta aranálnál, és *édesbec* minden szín meznél” (XIX).

15. Nem esnek ki a magánhangzók: „száz negyuen négy *ezeren*” (14); *mezítelenen* (16); „Bódog az ki *vigyáz* és *őrizi* az ő ruháit” (16); „Az WR *meg őrizi* azt” (XLI); *zaboláual* (XXXII). A *terem* töve változatlan marad a múlt idejű egyes szám 3. személyben: „tizenket *gyümölsöt teremt* vala” (22).

16. Magánhangzók helycseréje: *el töröltted* (IX); *gyötröttéc* (11); *könyörgöttem* (XXX); „*hólt* testek *fekeszne*” (11); *szünetlen* (VIII).

17. Palatális-veláris együttesre egy esetet találtam: *honnet* (XXXVII. ö.). Viszont *tehát* szavunk első magánhangzója még az eredeti *a*: *tahát* (XI), *tahát* (XLI). Az *irányoz*-ban is még magánhangzó-harmónia van: „az ő kez *i*uét *meg vonta*, és *el aranyozta*” (VII).

18. Egyéb eltérések: *á* helyett az eredetibb *a*, mint népnyelvünkben ma is: *akarmi* (11); *a* helyett *á*: „*mindnyáján* ti veletec *Ámen*” (22); *pohárát*, *pohárából* (16); *ó* helyett rövid *o* (de ez elírás is lehet): *sinorockal* (15); *i* helyett *e*: *esmét* (X. ö.); *esmeriéc meg* (IX); *esmerődre* (XXXVI); *heába valókat* (II); *i* helyett *é*: „Az Eegből *le teként* az Wr” (XXXIII); de: *tekinttel* 'tekintve' (4); *u* helyett *o*: „*meg ne haragodgyéc*” (II); „*Haragodgyatoc* és ne *vétkezzetec*” (III); „*kerítésének fundamentomi*”; de: *fundamentum* (21).

B) M á s s a l h a n g z ó k

1. Bibliánk mássalhangzórendszerében egyaránt együtt van a *j* és az *ly*. Hogy már *j*-t is ejtettek a *ly* helyén, bizonyítja, hogy a XXXIII. zsolttárban a *helyhezseti* szót a Jelenések Könyvében *i*-vel írva (tehát *j*-vel ejtve) találjuk: *heihezettec* (11).

2. A *z* helyén egyszer-kétszer *dz*-t találunk: „arany sinorockal *öuedzettec* vala be” (15); „be *öuedzettél* engemet örömmel” (XXX).

3. A mai helyesíráshoz, kiejtéshez képest hosszú mássalhangzóval írt szavak: *melly*, *mellyec* (20); *ollyan*, *ollyaténoc* (9); *piattzon* (XVIII); „az *reppülö* sashoz” (4); *tökélletesec* (19); „*Annya* szent egyházat” (XXIII); *beszéllic* (XLI); *beszéllettéc* (XLIII); *ez viánnis* (22, IX. ö.); *eszessen* (XLI); „*eröss* az WR Isten” (18); „*egy veress* bestián” (17), de: „*veres* ló” (6); „*veres* bársonba” (17). Az északkeleti nyelvjárásban, pl. Kesznyétenben néhány melléknév -s képzője megnyúlik; szabálya: magánhangzóval kezdődő szó előtt, állítmánykiegészítőként, mondatvégen: *eröss*, *piross*, *veress*, *poross*; nem is igen van több.

4. Mássalhangzócsere előfordulása: „üueg tengert tűzzel *egyeltíve*” (15); *semlyet* (XVIII). Az előbbi forma népünk nyelvében eléggé általános, de az utóbbi lehet, hogy csak Mantskovit Bálint tévedése, ui. az előző versben még így találjuk írva: „*selyemec*, *skárlátnac*”.

5. Hiátustöltő hangzóként többször szerepel *i* betűvel a *j*: *fel veiendi* (14); „ha valaki el *veiend* valamit” (22); „*annac* drágalatos *vóltáiért*” (18); *én reiam* (XXXVI); *vijas* (XXII); „az *ö* *neueiért*” (XXIII); „*ti tiszta szüdiéc*” (XXXII).

6. Néhány szóban a *-val/-vel v-*je nem hasonul: „*szeüetettem* lelkemet *böytuel*” (XXXV); *szememuel* (XL); „*hizelkődő aiakual*” (XII) *füstuel* (15); *lántzual* (20); ugyanegy mondatban a hasonult és a nem hasonult forma: „*gyalázatossággal és szidalomual*” (XXXV). A *tereh* szóban is hasonulatlan: „*Es terehuel* meg terhelte *tél vólt*” (2), de erre magyarázat a szóvégi *h* némasága. „*Dauiddal* vagy *Asaphual*” (L. ö.). Itt meg bizonyára a véghangzó kérdéssége miatt marad el a hasonulás.

7. Az azonszótagú *l* viselkedése. — Alapnyelvjárásunkban a *tőhöz* tartozó, többnyire *ol*, *öl* hangkapcsolatból az *l* általában kiesik, és magánhangzóját megnyújtja. Bibliánkban is megnyújtja, de nem esik ki: *dólgaid*, „*feier gyólt*ba” (15), „*öt hólnapig*” (9), *meg hóltakhoz* (XXVIII), *miólta* (16), *nyóltzadic* (17), *el óldatic* (20), *óltár* (8), *szólgác* (6), *szólga* (22), „*nagy táuól áluán*” (18), *vtólsó* (21), de: a mai normát közelítve: *vtolso* (15), „az te *ió vóltod*” (XL), „*erössbec vóltanac*” (XVIII). Kivételnek látszik a mondatkezdő *O*, mégsem az, mert Bibliánk a nagybetűt nem látja el ékezzettel: *Old* el amaz négy Angyalokat” (9). De csakugyan kivétel a *bódog*. Szabályszerűen úgy van meg benne a pótlónyújtás, hogy az *l* mindig kiesik. Egy keleti palóc vidékre való osztálytársam kiejtésében együtt volt a megnyúlt *óu* diftongus és a benn maradt *l*; nem a Biblia hatására-e? — Néhol a *hol* névmás ékezzettel szerepel: „*Im hól* vagyoc” (XL), „*hól* vagyon az te Istened?” (XLII). Az *é* hangzó mellől az *l* (mint az alapnyelvjárásban is) kiesik e névutóban: *nekül* (XXXIII), de a Jelenések Könyvében: *-nélkül*, a névhez illesztve (21).

8. Palatalizáció. A *d* és *t j*-sülésére nem találtam példát, de annál többet az *l* és *n* hangzókéra: „*arany sinorockal öuedzettec* vala be az *mellyeknél*” (15), „*öueuény* vagyoc és *sellyér*” (XXIX), *fölyhöckel*, *fölyhöc* (XVIII), de ugyanitt: „be vonta az Eeget *fölyhöckel*”, „*Onnan fellyül*” (L), „*vas pántzélyoc*” (9), „*meg tomboltattya* azokat, mint az *tulykokat*” (XXIX), de: „az te házadból az *tulko*” (L), *kénkö* (9), „*kénköuec* tauába” (20). Kesznyétenben a higanyt *kényeső*-nek mondták. „*Szeüetettem* lelkemet *böytuel*” (XXXV), „az Iuda nemzetségéből való *oroszlány*” (5), „*oroszlánnac* száia” (13), *temiént* (18).

9. Az előbbi fordítottja a depalatalizáció, az apalatalizáció pedig a *j*-sítetlenül maradt mássalhangzó megőrzött régisége. E sajtáság sok példáját

találjuk: *Cristalhoz* (4; 21), „az mélséges kútnac kóltsa” (9), „es veté azt az mélségbe” (20), „Az Mihál és az ő Angyali” (12), „De mihelt el röytéd az te ortzádat” (XXX), „el teueledtenec minden népec” (18), *ollaténoc* (9); „Es port hánuan” (18), „nem hántam el” (XVIII), *reménségec, feledékenségbé* (IX), *fénlenec* (8; 18), „fénlő Iáspishoz” (21), de: „mint egy tiszta fényes üueg” (21). Mindkét változatot együtt látjuk a 21, 23-ban: „Es ez város nem szűkölködíc az napnélkül, vagy az hóldnélkül hogy abban *fénlenénc*, mert az Wrnac ditsósége meg fényesítette azt, és annac szöuedneke az Bárány.” A fény és származékaiban az *n—ny* eme váltakozását az északkeleti dialektus nem egy típusában felleljük, teszem azt a rétközi (Szabolcs m.) Gégényben s a Harangod vidéki Kesznyétenben. — A *gy* depalatalizációja a *van* (vagyon) többes szám 2. és 3. személyében tűnik szemünkbe: „*vadnac* az Isten székinec előtté” (7); „miolta az emberec az földön *vadnac*” (16); „kic ő szenti *vattoc*” (XXXIII).

10. Az apalatalizáció, illetőleg depalatalizáció kapcsán jön elő a *Károlyi* név írása és ejtése. A névadó helység a mai *karvaly*-ra módosult török eredetű *karúl* madárnévből származik, mely a legújabb időkig ősi soron Szatmárban birtokos Károlyi nemzetség totemállata volt. A germán *Karl—Károly* egybecsengése a városnévvel véletlen, aminek azonban az ellenkezője sem érinti okfejtésünk és megállapításunk érvényét. Nevét bibliafordítónk az előszóban *Cárolí*-nak írta. Nem mintha származáshelye nevének ősi palatalizálatlan, hagyományos *l* betűjét vette volna tekintetbe, hanem ellenkezőleg: ő *li*-t, tehát az *ly*-nal azonos értékű betűt írt, a maga és kora sajátos ortográfiája módján.

A Vizsolyi Bibliában (mint már erről szót ejtettem) ugyanúgy ott az *ly*, mint a mai helyesírásunkban: *királyoknak* (15), *királyokis*; „tíz *királyok*” (17), „szenteknec *királya*” (15), „az nap kelet felől iöüő *királyoknak*” (16), *királioknec királya* (17). Ez utóbbi szókapcsolatban figyelemre méltó, hogy az egyik szóban az *ly* írása *li*. (Tudnivaló, hogy Károlyinál az *i*, *j* és *y* ugyanazon értékű.) Károlyi tehát *király*-t ír *ly*-nal és nem *királ*-t. De ha a *király*-hoz *-i* melléknévképző vagy ezzel azonos alakú, többes 3. személyű személyrag járul, akkor az *y* kiesik, és szerepét is magára veszi ez az *-i*, esetleg *j*, vagy fordítva: nem esik ki az *y*, de betölti az *-i* funkcióját is. Tehát a *li* (vagy *ly*, *lj*) betűkapcsolat olvasata *lyi* (*ji*). A számtalan paradigmatából néhány: „az én *királi* székembe” (3), „az *királi* székek előtté” (14), „és mind ez világnak *királihoz*” (16), „az földnec *királi*” (17).

A régiek tudták, alkalmazták a fent írt szabályt, mi maiak már csupán észrevesszük, kikövetkeztetjük. E szabály érvényes a *Cárolí* névre is, mely hasonló szerkezetű (sőt, ha a *Karl*-t gyanítjuk eredetinek, azonos etimonú) *királyi* szónkkal. A Misztótfalusi-féle biblián a *Károlyi* forma látható.

11. Azonos módon viselkedik a másik *j*-sített hangzó, az *ny y*-ja: *-i* járulék jöttén kiesik, nincs rája szükség: „*aszoni* állatnac” (2), „meg *nilott* aytot” (3), *meg nilására*, „*megnissad* annac petsétit” stb. (5); *annira* (8, 12), „meg *nitott* könyw”; „meg *nitatott* könyuet” (10); „Es meg *nilatkozéc* az Isten templuma” (11); „*enni* gazdagságoc” (18); „hosszúsága *anni*”, „tizenket ezer *futamatnira*” (21); „az én *njlásom* [az ékezet nyilván sajtóhiba!] esett énnékem kies helyen, *niluan* szép örökség iutott énnékem” (XVI); „És ki botzáta az ő *nilari*” (XVIII); „*vizeknec öruéni*” (XVIII); „*lo telemeniert*” (XXVIII. ö.); „Az én napimnac mertéke *meni* légyen” (XXXIX); „egy *tenyérnivé* tettetd az én napimat”; „Meg rémuléc és meg *nitám* számot”; „az te kezedenec *fenitéke*” (XXXIX).

Mintegy bizonyságául a kiejtésnek, előfordulnak *y*-os változatai is a *ni* szótagnak: „Meg *nyítá* azért az ő száíát” (13); *meg nyilatkoztatnac* (15). S mint *Cároli* nevében az *li*, ugyanúgy viselkedik egy szintén történelmi családnévben az *ny*: *nyi*-nek ejtendő a *Bathány* névben. A gimnázium alsó tagozatában helyesírási tananyag volt. (Történetprofesszor ajkáról is hallottam: *Battány*.) Eltévesztése éppúgy, mint a *Károlyi* névé, a téves olvasat következménye. (Pl. még: *Desevfi*, *Kálmánczhei*, sőt *Kálmánchelyi*.) — Még *Vizsoly* nevééről valamit. A Biblia szép címlapján *VISOL*. Legrégibb ránk maradt formában *Vislu*. Lehet, hogy az *l* palatalizációja után is egy ideig a hagyomány erejénél fogva írták *l* betűvel.

II. Sz ó t a n

A) I g e i s a j á t s á g o k

1. A szenvedő ige. — Főként arányában tér el a már-már szinte nullára csökkent mai előfordulásától, de zömmel alakjában is. Számptalan a kétszeres képzésű: *adattatéc* (9), *hívatatíc* (19), *meg ölettetec* (6), *hallattatíc* (18) stb. Kevésbé használtatik a szimpla *-tatik/-tetik*: „az viadalhoz *készítetett louac*” (9); „*meg ne láttassanac az ő szemérmei*” (16).

2. Igéidők. — a) Múlt. Hat fajtáját is találjuk csupán a jelentő módban, eltekintve az alanyi és tárgyas ragozás, valamint a cselekvő és szenvedő alakok különbségétől, továbbá a bővítményes formáktól (dupla szenvedő képző, *-an/-en* bővítmény). Mindnek meg is volt a maga ma már nem mindenben érzékelt jelentése vagy árnyalata. Mai múlt időnk is otthonos mindenütt Bibliánk nyelvében: „az mellyeket *vöttél és hallottál*” (3); „*a’ ki teremtette az mennyet és földet*” (14); „*fel emeltél és nem engedted*” (XXX, vö. Szenci-soltár: „*felemelél . . . És meg nem engedéd*); „*Meg kerestem az WRat és meg halgatott*” (XXXVIII). A többes 3. személyben azonban szinte mindenütt ott találjuk a közbeiktatott *-an/-en* „bővítményt”: „*És meg búsúltanac az pogányoc*” (11); „*borában ittanac*”; „*meg gazdagodtanac: az érig hatottanac*” (18). A zsoldároknak még gyakoribb, szinte kimeríthetetlen; csak egy-két mutató a sok közül: „*meg sokasodtanac az én ellenségim*” (III); „*el fogytanac az húec*” (XII); „*meg epettenec és reszkettenec*” (XVIII). A reformkor nagy költeményiben még megtaláljuk ezt az archaizmust: „*Elhulltanac legjobbjaink*”; „*A dalos madarak mind elnémultanak*”. Népünknel (Kesznyétenben) találós mese: „*Senki és valaki laktanak egy házban . . .*”

A múlt idő másik típusa az elbeszélő múlt: *készülénec, lón, meg ége, meg hala, meg szárada, trombitála* (5) stb. „*Láttatéc pedig más ielenség az egben*” (12); „*Es más Angyal köueté azt, monduán: El romlott, el romlott Babylon, amaz nagy város, mert az ő paráznaságánac haragiánac borában adott innioc minden pogány népeknek*” (14). Elemezzük ezt egy kissé! Jól érzékelhető az elbeszélő és a mai múlt funkciója közti különbség. A jelenés részese elbeszél: elbeszéli, amit hallott és látott; látta az újabb angyal érkezésének a f o l y a m a t á t ; idézi, amit az angyal kihirdetett, hogy Babilon bukása már befejezett tény, perfectum (Cecidit, cecidit Babylon magna); az ítélet is már következmény; következménye az elkövetett (perfectum) bűnnek: paráznaságra vette rá a népeket.

Egy másfajta praeteritum a folyamatos vagy befejezetlen múlt, mely a jelen időből és a *vala* segédigéből áll össze: „És látám, és ímé *vala* ott egy feiér ló, és az ki azon *ül* *vala*, kezében *vala* kéz íwe, és adattatéc néki korona, és ki *iöue* mint diadalmas” (6). A múltban, a tempus praeteritumban ment végbe a látás, de a látvány imperfectum volt, folyamat: *ülés* a ló hátán, s az is, hogy tartotta az íjat; az pedig, hogy koronát kapott és kijöve mint diadalmas, bár folyamatosan történt, befejezett tény lett: perfectum. — „Es elő *iöue* más veres ló, és az ki azon *ül* *vala*, adattatéc annac oly hatalom” (6). Az *elő iöue*, bár folyamatként ment végbe, befejezett tény, perfectum, az *ül* *vala* pedig azután is tovább történik, miután a lovas előjött. Még egy ilyen praes. perf.-os és praes. imperf.-os mondat: „Es meg nyomác az szőlót az kádban (. . .) és az bor ki *foly* *vala* az kádból” (9). A sajtolás meglett, és a must folydogált, ami azonban már szintén a múlté, mert akkor volt, mikor János a jelenést látta.

Van még egy múlt idő a jelentő módban, a régmúlt, a latin praeteritum perfectum, régebbi neve: plus quam perfectum. Összetett igeidő, mely vagy az elbeszélő, vagy a mai múlt időből és a hozzájuk kapcsolt *vala*, *volt* segédigéből tevődik össze: „le búrúléc az Angyalnac lábai előtt, hogy ötet imádnám, a' ki nékem ezeket meg *mutatta* *vala*” (22). Mielőtt imáda, az angyal már megmutatta az új Jeruzsálemet. „És *éneklenec* *vala* wy eneket” (5); „Az pokolnac kötelei *környül* *vettenec* *vólt* engemet, előmet *vötte* *vólt* az halálnac törei” (XVIII); „Es az mennyei seregec *köuetic* *vala* őket feiér louakon, kic fel *öltöztettec* *vala* feiér és tiszta byborba” (19). Már felöltözöttek *voltak*, mikor követték a Hívet és Igazat. A régmúlt igeidő lényege az előidejűség. Újabbán értelmiségi körökben *volt* segédigés összetétellel éledezni látszik, de nem igazán az előidejűségi viszony kifejezésére.

b) A jövő idő: „ha meg nem *terendesz*” (2); „Hogy ha nem *vigyázandasz*” (3); „valaki *hallandgya* az én szómat és meg *nitandgya* az aytót” (3); „hogy mikoron *szüendene*, annac fiát meg enne” (12); „valakic nem *imádatandgyac* az Bestiánac képét” (13); „valahouá *ménend*” (14); *látandgyac* (18); „ne örülyenec, ha meg *esendem*” (XIII); „Ha el *esendic* meg nem rontatic” (XXXVII). — A beálló melléknévi igenév a mainál sokkal gyakoribb: *köuetközendő* (XIII. ö.), *meg maradandó*; *változandó* (XXXVII. ö.); „az ki vagon, az ki *vala*, és az ki *el iöuendő*” (1); „Ki vagy, ki valál és ki *iöuendő* vagy” (11); „az mellyeket *szenuedendő* vagy” (2). Ez utóbbi formákban a latin körülírt igeragozás (coniugatio periphrastica) mását látjuk tükröződni. Benne érezzük a szükségszerűséget is. Az Apostoli Hitformából (*onnan léssen eljövendő*) most van kicserélődésben. A latin a passivi participium instans-szal képezi, ennek megfelelően a magyar a beálló melléknévi igenévvvel. Különleges sajátosság a gerundivum és a magyar beálló melléknévi igenév azonos, sőt itt is, ott is mély és magas hangú *-and/-end* képzője. Csodálatos leleménnyel és lehetőséggel a latinból sikerítetük, vagy véletlen fejlemény volna, netalán ősi nyelvrokonság az indoeurópaiakkal? Hiszen az egyének sem csak testvérei, hanem többizigleni unokatestvérei is vannak. Ott van már a Halotti Beszédben is: „ysa ki nopun *emdul*”. A Tintásüvegben már az ünnepélyesség paródiája: „amint mondom, majd *követendi* gyász.”

3. A felszólító módnak nagyon gyakori a hosszabb formája, melyben újabbán a kevésbé szigorú, sőt gyöngéd hangnemet érzékeli a stilsztika: „*Figyelmezzél* az én kiáltásomnac szauára”; „nem olly Isten vagy ki *gyönyörködgyél* az hitelenségbe” (V); „ne *bosszankodgyál*, se ne *irégykedgyél*” (XXXVII); stb.

B) A főnév és személyragjai

1. Számos magas hangrendű főnév egyes szám 3. sz. személyragja *-e* helyett *-i*: „és ki iöue az kútnac *füsti*, mint egy nagy kementzének *füsti*” (9); „Fel méne pedig az io illatnac *füsti*” (8); „Istennec *szeki* előtt” (14).

2. Az *-i* (az *a/e* hang kiesésével) egyedül is a többes szám jele lehet: „az én *ellenségim*” (XLII); *gondolatimot* (V); „minden te *czudatételidet*” (IX); „az ellenségnek *pusztítási*” (IX); „lakozol az Izraelnek *diczéreti* között” (XXII); „az vizeknek *forrásira*” (8); „az pogányoknak *városi*” (16); „az én *hamisságim*” (XXXVIII); „egy tenyérnivé teted az én *napimat*” (XXXIX); „az én *napimnac* mértéke meni légyen” (XXXIX); „az *ő czapási*” (18); „az fügefánac éretlen *gyümölsi*” (6); „az Libanusnac *cédrusit*” (XXIX). Ám a mai szabályos birtoktöbbsítő jel sem hiányzik: „az Istennec *beszédeiért*” (6). Az ilyen teljes alakot nyilván a pontosság is követeli, mert itt az *i* egymagában egyaránt lehetne többesjel, avagy egyes számú személyrag. Együtt is előfordul a kétféle többes: „fel állatá az kő sziklára az én *lábaimat*, és meg erősíté az én *lépésimet*” (XL).

3. Az *-e* személyrag további ragok előtt *-i*-vé változhat. Pl.: „szóleinec *gerездit*” (14); *szegéletin* (7); *esmeretire*; *tisztöletire* (XXIX. ö.). Ezt a dialektusokban gyakori, az alapnyelvjárás több típusában is általános *-i*-t Németh László próbálta szentesíteni az irodalomban. Olykor nem dönthetjük el, egyes-e, többes-e: „io *tetemeniert*” (XXVIII. ö.) (Én többesnek érzem.) Hogy mai nyelvünkkel egyezőt is mutassak: „annac *képét*” (15), *felelmere* (XXIX. ö.).

4. Az egyes és többes 3. személy ragjainak *j*-s és *j* nélküli változatai nem mindig egyeznek meg mai közbeszédünkkel, de némelyikükre a népnyelvben rátalálunk: *czontaimban* (XLII), *czontaim* (XXII), de: „minden *ő czontyokat*” (XXXIV); „belső *tagaim*” (XVI), *vtán*, *vtokat*, *vtoc* (I), *áldozattyockal*; *bánattyoknak* (XVI); „az *ő szenteit*” (XXXVII); „kic *ő szenti vattoc*” (XXXVIII); „az *ő állapattyokat*” (XXXIX); „vigasságnac *olajjáual*” (XLV); *paissa* (XVIII); „Az *vtzáknac szorossain*” (X); „az Istennec *titokia*” (10); *maradékoc* (XLIX); *paradisumianac* (2); *diadallyára* (16); *sanctuariumiában* (XXIX).

5. A többes számú 3. személyű birtokos személyrag magánhangzója mély hangrendű szóban *o*, magas hangrendűben *e*, csak ritka kivétellel *ö*: „nyomorodott *állapattyoknak*” (XXXVII. ö.); „az szaruasoknak *láboc*” (XVIII); „az én ellenségimnek *nyakokat*” (XVIII); „kiknek ninczen *értelmec*” (XXXII); „az *ő neueket*” (IX); „*ereieket* és *hattalmokat*” (17). Kesznyétenben ma is így mondja a bejáró ('funerátor') a sír behantolása után: „elment *erejek* helyett adjon az Isten ezerannyit”. — *szükségekben* (XXXIII. ö.); *szemec* (XIII); „szólgainac *lelkeket*” (XXXIII). Hogy a kivételeket se hallgassam el: *lelköket*; *szömöket* (XIX). Kétféle palatális rag együtt: „az szenteknek *hitöc* és békeséges *türésec*”. (13).

6. Az eddig sorolt példák is mutatják, hogy a birtokos többségét a birtokszó is jelöli: „az én ellenségimnek *nyakokat*” (XVIII); „mint az szarvasoknak *láboc*” (XVIII); „hitetleneknek *kevelysegec*, *czalárdtságoc* es *kegyetlensegec* ellen” (X. ö.). Népünk nyelvében is: „Hegedúsék *kertjek*”, „Fegyverneki Dezsóék *uccájok*”.

7. A birtokszó többes állítmánya. — Bibliánk a birtokszót, melyen a több birtokost is jelöli, többes állítmánnyal is látja el: „az hitetleneknek pedig maradékc *ki vágattatnac* (XXXVII). E zsoltár 17. versében az egyik ilyen egyes számú birtokszónak többes számban van az állítmánya: „Mert az hitet-

leneknek karioc *el törettetnec*”, de a következő versben már egyes számú az állítmány: „az ő örökségec *meg marad* mind öröcké”. Még egy ilyen egyes számú alany — többes számú állítmány az elébb idézett zsolttárból: „az gonoszoknak maradékok *ki gyomlálatnac*”. A *maradékok* egyes szám: több birtokos — egy birtok, ám elvégre is a *k* a többes eredetre utal.

8. A főnévi igenév is személyragos: *öletniec* (6); „Ha midőn el iönek *látogatnom*” (XLI). A népi *innya* nyilván azzal a formával magyarázható, melyet ebben a locusban találunk: „adná annac *innia* az ő haragiánac pohárából” (16).

C) A személyes névmás

A személyes névmás határozói formái előtt általában ott van maga a személyes névmás is; egymagukban csak kivételesen fordulnak elő. Paradigmák: *te benned, én tőlem, te előtted* (XVI); *én alattam, énnékem* (így, egybeírva), *én erőttem* (XVIII); *te néked* (17); *te tőled* (18); de: „szóla *nékem*” (17). Nem maradhat el, szintén csak ritka kivételképpen, a személyes névmás a személyragos főnév elől sem, hanem birtokos jelzőként funkcionál ott: „az ő érdemec szerint” (3); „az ő homlokokon” (7); „az ő aiaokoc alatt”, „az ő vtokon”, „az ő szemec előtt”, „az én népemet” (XVIII); „az te sátorodban”, „az ő szüébe” (XV); „ó én lelkem”, „Én WRam vagy te” (XVI); de: *nyelvéuel, esküvését, „Pénzét nem adgya vsorára”* (XV); „tellyes *szüemből*” (XVIII).

D) A névelő, a mutató és a vonatkozó névmás

A Vizsolyi Biblia jól kivehetően tükrözi határozott névelőnknek a mély hangú, az mutató névmásból való fejlődését: „az Iános”, „az mi bűneinkből”, „az tűz nec lángia” (1). De hasonló arányban találkozunk a mai alakkal, melyben a *z* már eltűnik, vagy beolvad a kezdő mássalhangzóba úgy, hogy megnyújtja: „*a'* feier gyapiu, vagy mint *az* hó”, „*a'* het gyülekezeteknek” (1). Következetlen a hiányjeles *a'* és az váltakozása. Pl.: „*a'* te Iuedet”, „az te hatalmadat” (XXI). A mutató névmás toldalékos alakjaiban a *z* hasonulása már végbement, pl. *attól* (1); „be mégyec *ahoz*”, *acképpen* (3); *Ackor* (XVIII). Hajlunk a gyanúra, hogy a névelő *z*-jének a beolvadása is végbement már, csak a fordító rekonstruál vagy a hagyományhoz ragaszkodik. — A vonatkozó névmás sem tömbösödött még véglegesen: *az ki, az kic*, „attól *az ki* vagyon, *az ki* vala, és *az ki* eliüendő” (1). Még Arany János is a különírást javallja. Az I. zsolttárban *a' ki* látható, de a II.-ban ismét *az ki*. E zsolttár záró mondata: „Bódogoc mind *azoc, kic* bíznac ő benne”. Jól megvilágítja *aki* névmásunk keletkezését a mondathatáron, s ennek következtében a leendő határmódosulást.

A II. zsolttárban találjuk e határozószót: *azkor*, de másutt többnyire már így látjuk: *Ackor* (XVIII). Érdekes, manapság, négyszáz évvel Bibliánk megjelenése után lépten-nyomon újra ilyeneket hallani: *az mellett, ez miatt*.

Határozott névelőnkhez hasonlóan viselkedik az *ez* névmás: „*Ez* fele ember nec” (XXXVII); „*ez* versben” (III. sz.); „*ez* diczéretben”, „*Ez* diczérettel” (IX. ö.), „*ez* könywnec beszédit”, „*ez* könywben” (22). Az *amaz*-nak mássalhangzó előtt is megmarad a *z*-je: „*amaz* két elü tör” (2), „az Dáuidnac *amaz* gyökere és ága, *amaz* fényes haynal czillag” (22). A már ragozhatatlan (*ugyan*)azon és (*ugyan*)ezen még ragozható: „*vgyan* azonból két annit” (18); „*vgyan* ezent czelekedgye” (XXIII. ö.); „most is *azont* kérem” (XXVII).

Ragozott formát találunk Szenczi 90. zsoltárában is: „mely elmulik *azonól*, Mihelyt az ember felszerken álmából”. Idővel *azontól* lett (*i*-zó nyelvjárásban ez az *ú*-zó forma a szabályos), de az új énekeskönyv restaurálta a régi formát.

E) A névutó

A névutós szókapcsolat zömében még birtokos szerkezetet alkot. A név *-nak*/*-nek* ragos, a névutó személyragos: „az Isten *paradisumianac közepette*” (2); *Istennec előtte* (3); *az széknec környüle* (4); *Ezeknec utánna, Annac okáért* (7); *félelemnec miatta* (13); „az Istennec *dítségének és ereiének miatta*” (15); *az bánatnac miatta*, „az *ő bánattyoknac és sebeknec miatta*” (16); „*élly hitnec általa*” (XXXVII); *szüemnec közepette* (XL). A névutó a maga személyragjával olykor a név többes számát (a birtokos többségét) is jelöli: *az véneknek környülöc* (5); „az négy lelkes *állatoknac környülöc* állanac vala” (7). A mai névutós szerkezetben a név többnyire ragtalan. Károlyi szövegében is előfordulnak ilyen mintegy rag módjára viselkedő névutók, de ezeket nem fogadja el mai nyelvérzékünk: „az tornáztot melly az *templum kiüöl* vagyon” (11); „Mert kiczoda Isten az *Iehoua kiüül?* és kiczoda hatalmas az mi *Istenünc kiüül*” (XVIII). Megvan azonban már a ma használatos szerkezet is: „az *ő szemec előtt*”, „az te *világosságod által*” (XXXVI); „az *ő ellenségi ellen*” (III. ö.); „Imé az *aytó előtt* álloc” (3); „az én *atyám előtt* és az *ő Angyali előtt*” (3); *az szécc előtt* (4); *az Isten eleibe, Az után* (8).

F) A szótövek eltérései, sajátos szóalakulatok

Néhány főnevünk *-ó*, *-ő* véghangzója bizonyos toldalékok csatlakozásával *a*, illetve *e* hanggá változik: „Szedd meg az földnec *szőleinc* gerezdit, mert meg értec annac *szőlei*” (14); „az én anyámnac *emleitől* fogua” (XXII); *menyehzeiének* (19); „az életnec kut *feie*” (XXXVI). Az *-ó*, *-ő* tövég váltakozására Bibliánk kimerített két könyvében csupán egy előfordulás akadt elém: „életiben el vette az *ő iauai*” (XLIX). *Jó* szavunk egyébként nem úgy viselkedik, ahogy mai töváltakozása alapján vélhetnők, hanem: „*iómat* kéuánnya énnékem” (XVIII); „*iómat* akarod” (XLI); „Mert elől vötted őtet az te *iovaidnac* áldásual” (XXI).

A személyragos főnév *-a*/*-e* ragját és néhány *a/e* végű szót további ragozásakor is változtatlan találjuk: „városnac *űtzain*” (11); „az időnec *feleig*” (12); „Istennec és az Báránnac *sengei*” (14); „Istennec *igeiének*”, „minden *ő szolgálai*”, „az *ő szolgálainac* véreket ki keresuén” (19); „es az *ő szolgálai* szolgálalnac *ő néki*”, „hogya meg ielentse az *ő szolgálainac*” (22); „ez *óraiglan*” (IX. ö.); „a’ Basanac erős *bikai*” (XXII); „gondgya *viseléseiert*” (XXIII. ö.); *palotairába* (XLV); „az *ő palotai*” (XLVIII); *nemzetségehöz* (XLIX). Vélhetnők sajtóhibáknak, ám figyelmet érdemelnek, mert a bodrogyai (Szlovákiához került) Bacskán hasonló szabályszerűséggel viselkedik a személyrag: *űdajeig, házaig* stb.

A *d*, *sz* és *v* hangzókat váltakoztató ige-tövek egyikének a *d-s* változata mutatkozik sűrűn a zsoltárszövegekben, pl.: „az ki ezeket *czelekedü*”, „igazságot *czelekedü*”, „nem *tselekedü* felebaráttjánac gonoszt” (XV); „ez gonoszoknac *tzelekedőiben*” (XVIII). Egy másik ilyen három tövű ige nek viszont az *sz-es* változatát így találjuk: „Es az *ő holt testec fekesznec*” (11). Egy *d-s* és *sz-es* töváltozatú igealak: *meg elégszenec* (XXII).

A Károlyi-bibliában utolsó (1908-i) nagy javításakor is meghagyták a *helyheztet* ige *h*-ját. A Vizsolyiban: *heiheztetec* (11); *helyheztetü* (XXXIII).

Nyilván ugyane titokzatos *h* képzőre ismerünk a VI. zsoltárban: „ortzám . . . meg *vénhütt*”. — A *teher* még az eredetibb betűrenddel olvasható: „nehéz *tereh*” (XXXVIII), de tárgyesete *terhet* (2). Ugyanebben a caputban mellette találjuk a belőle képzett mai igét: „Es *terehuel meg terheltettél vólt*” (2). Egyébként Arany János szülőhelyén ma is a régít mondják *teri* formában. *Környék, környékez, környezet* szavainkban megmaradt az *ny*, de Bibliánkban a *környül*-ben is ott találjuk még (XXXVIII), névutóként: „az szeknec *környüle*” (4). Az ősi szókapcsolat: *környös környül* (XII). Nem szabad azonban, hogy elkerülje figyelmünket, hogy a fentebb már jelzett 4. fejezetben, melyben az *ny*-es változat háromszor fordul elő, ott van a mai forma is: „mindeniknec *körös körül* hat hat szárnyoc vala”. — „az szent várost *tapodgyác* négyuen két hólnapig” (11). Mai nyelvünkben a *tapod* forma inkább már csak származékában, a *tapodtat* főnévben lelhető fel. Kesznyétenben azonban fennmaradt a pallérozatlan igeragozás paródiájában: „azt mondi, hogy nem adi, inkább a sárba *tapodi*”. A *jön* mindig csak *öd, önec, -n* nélkül: „kéñkő *öd* vala ki”, „mellyec *önec* vala azoknac száiokból” (9); „Es látéc egy fene vadat fel *öni*” (13). Az *ö* természetesen hosszú *ő*, ugyanis Károlyi nem tesz különbséget a két hang jelölése között, mindenik fölött ugyanazt a félkörív alakú ékezetet találjuk. — Az *állít* még *állat*: „fel *állatá* az kő sziklára az én lábaimat” (XL). A *levék* rövidsége törekedve csak *lők* (XXXVIII). A szó viszont olykor ragkettőzéssel kövéríti magát. Az *ötet* formát bár Károlyi szentesíti (2, 13, III. ö., VIII), hivatalos nyelvünk nem rehabilitálta. A *tomporája* (19) alakban is kettőződik a rag, de szabályosan is megtaláljuk: „az én *tomporim*” (XXXII). Hasonló történet falumban a *poklája* 'mása, magzatburka' esetében, de nyelvtudományunk szerint az *epe, vese* is személyragja bekebelezésével érte el kétszótagúságát. Sok egyéb szó is eltér mai alakjától. A *v* hiányzik a *hüttalac*-ból (XXXI); itt szintén: „segítségül *hűjuc ötet*” (XX); a *hijttam*-ban (XVIII) viszont ott a *j*, Móricz Zsigmond is mindig *j*-vel írta, de ugyan nem a Biblia ortográfiája hatott-e rá közvetlenül vagy közvetve? — A *meg ottam* is a *v* beolvadásával hangzott (XVII). A hiátustöltő *j* révén vegyes (*v* és *j*) tövűvé lett *fúj* igének még a *j*-tlen változatára bukkanunk: „az te haragodnac szelénec *fuuása*” (XVIII); „hogy az szel ne *funa* az földre” (7). A *v* még nem olvadt be az *öszue* igekötőben (XXXV), a *hívság*-ban sikerült szinte köznyelvi szinten máig maradnia: *hívságban* (III). Még nem kopott le a *bőw*-ről (XXXVI), azazhogy „inkognitóban” most is jelen van a diftongus második elemében (*bőü*). A *hőség* még *hévség*: *hevséggel, hēvséget* (16). Alapszava a *hew* (3) főnév—melléknév. Ezekben az alakokban az újabbnál újabb kiadások századokon át megőrizték, s hasonlóan a *hívság*-hoz köznyelvünktől sem egészen idegenek. Ismerősök északkeleti dialektusunkban, s hogy többször emlegetett falumban is otthonosak, valószínűleg Bibliánknak is köszönhető. A *bő, bőség* *ő*-je *i-ző* vidékeken *ű*, míg a *hő, hőség* sohasem ejthető *ű*-vel, sőt toldalékoláskor az *ő* *e*-re vált: *heves, hevít* (túrót), *hevül* (kemence). E mondatnyi kitérő csak azért szükséges, mert Bibliánkban a *bőw* mellett felbukkan a *bevség* (XIX) is, de ez az *ew* az *ő* ősbibb betűjeleként maradhatott fenn.

Két változatban jön elénk az *ajándék* és a *hajlék*. Mai alakok: *aiandékot* (XV); *aiandekockal* (XXVI); *aiandekiért* (XXIII. ö.); „az *ő* *haylékokban*” (XVIII); „az te diczóságodnec *haylékánac* helyét” (XXVI). Eltérő formák: „Aldozatot és *aiandokot* nem kéuántál” (XL); „soc féle *aiandoka*” (1. sz.); „Imé az Istenec *hayloka* az embereckel vagyon” (21); így alkalmazza Petőfi is: „Nincs fedeles, kéményes *hajlok*om”. Ellenben az azonos végű *fazék*-nak

nem észleltük hasonló eltérését: „mint az *fazéc* gyartónac edényei” (2). Kétféle formáját hagyta ránk a Biblia új szavunknak is; egyik megfelel a mai nyelvi standardnak, a másik magas hangrendű, és 'árkus' jelentésben él tovább. Paradigmák: „az ő kez *ívét* meg vonta es el aranyozta” (azaz irányozta — VII); „az hitetlenec az ő *íjokat* meg vontác, nyilokat az idegbe vetettéc” (azaz tóvel a húrra illesztették — XI). Kettős alakjával mutatkozik a *menyegző* és a *szövétnek*. Az utóbbi *d-s* és *t-s* változatában: *szövedneknec* (18); „te gyuitod meg az én *szöuetnekemet*” (XVIII). A biblikus szóvá nemesedett *menyegző* két változata egymás közelében, ugyanabban a fejezetben szerepel. Egyik: „*menyekezeiéne*c vatsoraiára”, másik: „az báránnac *menyegzőie*” (19). A mai variánsban, kiesvén a képzőből az *e*, a *k-t* a mellékerült *z* meglágyította (zöngésítette). A *zár* mellett azonos igei jelentéssel a *zárol* alak is funkcionál: „Imé adtam te elődbe egy meg nilott aytot, melljet senki be nem *zárolhat*” (3); „Es annac kapui nappal be nem *zárlatnac*” (21). A *villámlások*: *villámásoc*, *vilámasoc* (8, 11, 16, XVIII stb.). A *kohó* véghangzója hiányzik: „az *kohban* meg próbálatott és heťszer meg tisztitatott ezüst” (XII). A *fullánk* röviden és *n* nélkül hangzik: *fulakoc* (XII stb.). Nem rendhagyó, elavult, csak felejtett formák: *buskodol* (XLIII); *busologsz* (XLII). A *piac* kettőzött végmássalhangzójával elődjére, a *piazzá*-ra emlékeztet (akárcsak testvére, a *placc*): „mint az *piattzon* lévő sárt le tapodtam őket” (XVIII). Népünk nyelvében is a birtokos szerkezetben: *ól piacca*, *templom piacca*, de itt a személyragra lehet fogni a geminációt. Egyéb eltérések: *szomiuhozic*, *iöuel*, melyeket reformátusságunk nyelvében már nem is annyira a Biblia, mint énekeink („Szomjúhozik én lelkem”, „Jövel Szentlélek Úr Isten”) tartanak frissen. Ezt az ősi szókapcsolatot: *öröckön öröcké* (14), mai nyelvünk is szótárhozza. Kiterjedt bibliai gyökereiről fakadó, a Szentháromságot magasztaló, dicséretmondó sok templomi imádság és ének záró akkordjai éltetik. Az utóbbiak közül való például az 500., melynek utolsó sora: „*Öröckön öröcké! Ámen.*”

Sok mai szavunk kurtább, mint bibliai elődje: *Ackoron* (XL); *gyakorta* (XXVIII. ö.), *kicziñ* (XXXVII, XLII); „*kicziñec* és nagyoc” (19); a kicsinyeknek feltett közismert találós kérdés: „Mikor jó a *kicsiny* alma?” — *Egészlen*. (pl. égőáldozat — XL); *ollyatanná* (XXXI); *ollyatanoc* (XXXII); *viszontag* (X); *viszontac* (XXXIX); *ugyan azonból* (18). Az *-ig* raghoz igen sok esetben ragaszkodik még a *-lan/-len* szótag: *Egiglen* (XXXVI); „ez *óraiglan*” (IX. ö.); *poriglan* (XLIIII); *végeiglen* (XIX); „mind *végiglen*”, „*keves ideiglen*”, *peniglen* (XXXIX. ö.), *miglen* (VI, XIII, XXXV stb.). Megvannak azonban a rövid, particula nélküli, többnyire mai formák is: *pedig* (V, 2 stb.); *penig* (XLIIII); „ezer két száz és hatuán *napi*g”, „mind *halál*ig”, *ideig*, *Időkig*, „az időne *feleig*” (12). A bővítmény nélküli jelöletlen puszta *ideig* jelentése: 'egy bizonyos ideig': „bóldogságok változandó, és ezac *ideig* tart” (XXXVII. ö.). Kesznyétenben, mint néhol másutt is: „Szép a leány *ideig*, Tizenhat esztendeig”. — E formák: *mindgyárast* (XII); *mindgyarast* (XIII. ö.) talán már csak a tájnyelvben valahol lehettek fel, ősi képzőjük azonban most is él e határozószókban: *bizvást*, *folyvást*, *rögvest*. A hangrendileg ingadozóvá lett *ír* — ellentétben a maival — magas hangú ragot kapcsolt magához: „szem gyógyító *irrel*” (3). A *mióta* még *miolta* (16), őrizvén az ősi ablativusi ragot. Viszont a *-ve* rag nem tartotta meg a *v-jét*: „mint az füst *semmié* leszne” (XXXVI). A *bizonnyal* személyragosan tűnik fel: *bizonyáual* (XXXIX), de az előző, 6. versben mai ünnepélyes formájában kétszer is: *bizonyára*.

(Folytatjuk.)

GALUSKA IMRE

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar nyelvhasználat-történet korszakolásának kérdése

Az indulás problémái

Közismert, hogy valamennyi tudomány(ág) keresi a múltbaforduló gyökereit. A tudományágtól függ, mennyire tartja fontosnak a jelen szempontjából e gyökereket.

A nyelvtudományban, annak történeti arculatában is szerfölött fontos a gyökerek, az eredők kérdése, éppen ezért nagyon is egyet lehet érteni SZATHMÁRI ISTVÁNNAL (A magyar nyelvtudomány-történet korszakai: MNy. LXVII, 18–35), amikor azt fejtegeti, hogy „A korszakolás elvi fontossága pedig abban áll, hogy — mivel a vizsgált jelenség alakulását, fejlődését, azaz lényegét kell megragadnia — mindig tükrözi az egész tudományág koncepcióját, felfogásmódját” (i.m. 18 — kiemelés tőlem. H.J.). Kiváltképpen fontos az a további megállapítás, miszerint „úgy vélem, hogy a korszakolás akkor reális, ha [...] az egyes korszakhatárokat a nyelvtudomány belső fejlődésében végbement leglényegesebb mozzanatok adják” (i.m. 18.) Ez az utóbbi megállapítás — amit voltaképpen szigorú elvi követelményként kell felfognunk — számos nehézségre, problémára hívja fel a figyelmünket, kiváltképp ha a nyelvtudomány-történet korábbi szakaszait vizsgáljuk, ami SZATHMÁRI szerint Sylvester János fellépésétől (a XVI. század első felétől) Sajnovics János Demonstratio-jának megjelenéséig (a XVIII. század hetvenes éveiei) tart. Az első korszak — úgy látszik — csakugyan Sajnovics Jánossal zárul, hiszen LAKÓ GYÖRGY már korábban is jelezte: „Mindnyájan egyetértünk abban, hogy a hazai tudományok értékű összehasonlító nyelvészet kezdetét a Demonstratio megjelenésétől kell számítanunk”. (Sajnovics János és a korábbi összehasonlító-történeti nyelvészet. Székfoglaló előadás, elhangzott az MTA I. Osztályának 1971. ápr. 26-án tartott felolvasó ülésén. 432.)

A korszakolás kérdésében — ami bizonyos problémákat hoz felszínre — nem érdektelen megemlítenünk DEME LÁSZLÓ egy megjegyzését: „a korszak kezdetét nem a csírák megjelenése, hanem a (számukra kedvező körülmények, feltételek kialakulásának hatására jelentkező) szárba szökkenése jelzi.” (A korszakbeosztás kérdéséről — „másként”: MNy. LXXXIII, 422–7. Jelen idézet: 425.) Ez nyilván azt jelenti, hogy valamely irányzatot nem az első, nem a kezdetet meghirdető név (szerző, kutató stb.) jelenti, hanem az irányzat, a tendencia (teljes?) kialakulása.

A korszakolás valódi problémái azonban akkor mutatkoznak meg élesen, ha azt nyelvhasználat-történeti szempontból vizsgáljuk. Nézetem szerint ugyanis a magyar nyelvtudomány-történet a kezdetek tekintetében nem teljesen azonos a magyar nyelvhasználat-történettel; ez utóbbi voltaképpen a magyar nyelvtudomány-történeten belül lévő, de ettől mégis elkülöníthető diszciplína. A magyar nyelvtudomány-történet szempontjából például rendkívül fontosak a régi nyelvemlékek, a vallási vita-iratok, az ortográfiák, a nyelvújítási viták stb. Mindezek azonban a nyelvhasználat-történetének kezdetén nem játszanak számottevő szerepet, hacsak olykor-olykor fel nem lépnek mint presztízstényezők az ún. „nyelvek harcá”-ban a XVI–XVII. század folyamán (pl. melyik nemzeti nyelv áll közelebb a „szent” nyelvhez, a héberhez).

A jelenünkből kitekintve kétségtelenül igaz, hogy a magyar nyelvtudományt és a magyar nyelvhasználat-történetet Sylvester János 1539-ben megjelent Grammatica Hungaro-Latina in vsvm Pverovum című igen jeles munkája indítja. Ennek nemcsak az a nevezetessége, hogy a magyar nyelvet a héber nyelvvel azonosítja, hanem az, hogy már — szinte egyedülállóan ebben a korban — a szerkezeti jelenségekre hívja fel a figyelmet, így például a középfok képzésének hasonlatosságára, az igék tárgyas

ragozására, a magyar birtokos és igei személyragoknak a személyes névmásokkal való egyezésére (vö.: HEGEDŰS JÓZSEF, A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. NytudÉrt. 56. sz. 91; BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Bp., 1958. 235). Ha azonban objektíven elemezzük a sylvesteri indítás kérdését, meg kell állapítanunk, hogy ő semmilyen hatást nem gyakorolhatott az őt követő régebbi grammatikusainkra, hiszen grammatikája feltehetően elkallódott vagy feledésbe merült, hiszen csak Wespriáni István találja meg, illetve megilletődötten tudósít róla első ízben a „Magyar Országi Őt Különös Elmélkedések” című munkájában (Pozsony, 1795.). Itt egyebek közt így ír róla: „Méltó volna ezt a’ drága ritkafágú Könyvet újra ki-nyomtattatni . . . annyival-is inkább, hogy fzellyel ez írásában nyilvánvalóvá tette, hogy a’ Magyar Nyelvnek melly ízoros meg-egyezése légyen a’ Zsidó nyelvvel . . .” (i. m. 86.) 1555-ben ugyan Wolfgang Lazius hivatkozik Sylvester nevére mint a héber nyelv bécsi professzorára (De Gentium Aliquot Migrationibus . . . Basileae, 21), de nem tételezhető fel, hogy itt az említett grammatikáról lenne szó.

Ha eltekintünk — s jobb is, ha ezt tesszük — Baronyai Decsi János egy megjegyzésétől, miszerint a magyarban több mint hatszáz olyan szót találunk, amely meg-egyezik a héberrel (vö. TOLDY FERENC, Baronyai Decsi János Magyar Historiája 1592—1598. Pest, 1866.), akkor objektíven az első igazi magyar grammatikus-nyelvész Szenczi Molnár Albert, az 1610-ben megjelent „Nova Grammatica Vngaricae Libri Duo” című munkájával (TOLDY FERENC, A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Pest, 1866.). Kétség nem férhet hozzá, hogy Szenczi Molnár Albert a magyar grammatikát európai rangra emelte. Külföldi tudósok is gyakran hivatkoznak erre a nyelvtanra, amely valójában általános nyelvészeti hivatkozásokat („kontrasztív nyelvészet”) is felmutat, hiszen bizonyos nehéz magyar nyelvtani problémákat több nyelvre való kitékintéssel is bemutat. Egyebek között figyelembe veszi a héber nyelvet is, ami ebben a korban egyáltalán nem volt szokatlan, sőt figyelmen kívül hagyása lett volna a megszokottól eltérő. Talán, mert hivatkozik a héber nyelvre, többen meggyanúsították azzal, hogy Szenczi Molnár is a héber—magyar nyelvrokonságot vallja. Itt most nem kívánok e kérdéskörben részletekbe bocsátkozni, kik, hogyan értelmezték ezt a nyelvrokonítást, de a tény az, hogy a rokonság dolgában Szenczi Molnár nem foglal el semmiféle állást (vö. HEGEDŰS JÓZSEF, Megjegyzések Szenczi Molnár Albert nyelvészeti munkásságához: ItK. LXII [1958.], 45—52). Viszont Szenczi Molnár a magyar nyelv általános nyelvészeti kitékintésű felvázolását végezte el, ami segítségére vált azoknak — a főként külföldi — kutatóknak, akik felvetették a finn magyar nyelvrokonság gondolatát. — Mindezek alapján felmerül az a furcsán ellentmondásos korszakolási lehetőség, miszerint valójában (és a korba ágyazottan objektíven) Szenczi Molnár a magyar nyelvtudomány-történet (és bizonyos szempontból a nyelvhasználat-történet) előfutára, elindítója; kérdés viszont, hogyan hagyhatnánk ki Sylvester Jánost a nyelvtudomány-történet korszakainak elejéről. Tételezzünk fel tehát egyfajta korszakon belüli elágazást, ami tulajdonképpen egy valós helyzetet tükröz?

Ha érthető okokból Sylvesterre nem vagyunk gondolatmenetünkben kifolyóan tekintettel (mivel közvetlen utódok nem hivatkoztak grammatikájára), akkor néhány jelentéktelen névtől, megjegyzéstől eltekintve a magyar nyelvhasználat története — a „héber vonal” — több mint száz év múlva valójában Geleji Katona István Magyar Grammatikatska (1645.) című munkájától eredeztethető. Ha ugyan itt egyáltalán nyelvhasználatról beszélhetünk, hiszen Geleji mindössze csak ezt a jószerivel semmitmondó de kényszeresen rituális kijelentést teszi: „A’ magyar nyelv egy az Orientális lingvák közzül, melly megtetszik mind e’ből, hogy az igen kivált-képpen valo, és femmi egyéb nyelvekvel, az egy Sido kívüül, (hogy tudjam) rokonfága nintfen . . .” (CorpGramm. 293). Ugyancsak hangsúlytalan kijelentés hangzik el Melgyei Pál Előszavából „Az

Egyházi Tanácsrul” írt könyvéhez (1650.): a magyar nyelvet „ha mérni akarnók, méltóbban a Sidóhoz kellene mérnünk, melly az-is nap-keleti, és a szó járások-is a'-hoz hasonlónak inkábbb.”

Az ember azt gondolhatná, hogy a kitűnő hebraista felkészültségű Komáromi Csipkés György, aki „A Sidó nyelvet annyira megtanulta vólt, hogy azon a' nyelven közönséges helyen az Akadémián orált” (BOD PÉTER, Magyar Athenas. 1766. 145), a „Hvngaria illvstrata” című nyelvtanában (1655.) komolyan megtámogatja a héber—magyar nyelvrokonság ügyét. Noha Komáromi elismeri a héber—magyar nyelvi hasonlóságot, akár rokonságot: „Quantum denique ad ejusdem, cum linguarum aliqua conventiam et affinitatem, lingua Hungarica, nulli linguarum sub coelo tam est similis, ac Hebraicae . . .”, legfőbb igyekezete azonban mégis inkább az, hogy bemutassa a magyar nyelv tisztaságát, eredeti mivoltát, különleges természetét, az európai nyelvekkel szembeni társalanságát, függetlenségét. Így végül is csalódást okozhat, hiszen alig esik több szó nyelvtanában a héber nyelvről, mint bármely más általa ismert nyelvről: a héberen kívül így pl. hivatkozik a görög, angol, francia, latin, belga példákra. Érdekes, hogy míg Sylvester némi hasonlatosságot látott a héber és a magyar közép-, illetőleg felsőfok képzésénél, Komáromi viszont a magyar felsőfok *leg-jét* az angol *most*-ban találja meg. Sylvester nyelvtanát Komáromi sem ismeri, viszont úgy emlékszik, hogy valahol, valamikor látta Szenczi Molnár és Geleji nyelvtani munkáit.

Perezslényi Pál „Grammatica Linguae Hungaricae” (1682.) című nyelvtanában ugyan — szinte kötelező módon — elfogadja a héber nyelvrokonságot, viszont úgy véli, hogy a magyar nyelv verseng a héber nyelv „csodálatos” rövidségével. Egyéb tekintetben azonban nem tud túllépni Sylvester rokonítási (főleg szerkezeti vonatkozású) felfogásán.

Felfogásbelileg és elvileg az előzőekhez sorolható még Tsétsi János „Observationes Orthographico-Grammaticae” (1708.) című nyelvtana is, amely igen hangsúlytalanul szól a héber—magyar nyelvrokonságról, de hangsúlyozza a magyar nyelv európai társalanságát. Azonban nyelvhasználtás-történeti szempontból a XVII. századvég — pontosabban 1693: Otrókoci Fóris Ferenc „Origines Hungaricae” című munkájának megjelenése — egy korszakot lezár és egy újat indít el a magyar nyelvhasználtás történetében. Sokan elítélték már Otrókoci felfogását (pl. JANCSÓ BENEDEK, ZSIRAI MIKLÓS, BÁRCZI GÉZA és mások), azonban szerintem vitathatatlan, mint SZINNYEI JÓZSEF is mondja, hogy „. . . összehasonlító nyelvészetünkben hosszú ideig kiváló iskolát nyitott meg” (Magyar írók X, 7). Bármiként is értékeljük, Otrókoci már sokkal szélesebb nyelvi bázison hasonlítja a magyar nyelvet más nyelvekhez, mint bármelyik elődje, de persze negatívuma is ebben rejlik, hiszen a hangzás vagy inkább — akkor egyáltalán nem szokatlanul — a betűk alapján szedi össze a legképtelenebb hasonlóságokat, viszont kitetszik mindebből hatalmas nyelvi erudíciója. Széles körű nyelvhasználtásába bevonja természetesen elsősorban a hébert (pl. héb. *chalom* > *álom*, héb. *bajta* > *pajta* stb.), a britet (pl. *gwyar* > *vér*, ami persze megfelel a héber *vari*-nak is), a gallt, tkp. a franciát (pl. *ouy* > *ügy*), a latint (pl. *mancus* > *mankós*), s még az egyiptomi nyelvből is találhatók magyar szavak szerinte. Furcsa módon viszont éppen Otrókoci, amikor kimondja a magyar nyelv európai társalanságát, éppen ő maga jelenti ki talán első ízben a magyar nyelvhasználtás történetében, hogy a magyar nyelv nincs rokonságban a török nyelvvel (Praefatio III). Még meglepőbb az, hogy Otrókoci ismeri a felsejülő finnugor nyelvtudomány-történet szempontjából fontos báró Sigismund Herberstein „Rerum Moscoviticarum Commentarii” című művét (1549.), amelyben a távoli juhriabeli (vagy jugriai) magyar elődeinkre és kortársainkra történik utalás, miszerint az ott lakók ugyanazt a nyelvet beszélik még ma is, mint a magyarok („in hunc diem”, Herberstein i.m. 89—90). Otrókoci ezzel kapcsolatban annak a kíván-

ságának ad hangot, küldjön a moszkvai fejedelem segédsapátokat a törökök ellen, de legyenek azokban juhrabeliek is, mert akkor jobban megbizonyosodhatnánk a nyelv-rokonság kérdéséről; szerinte ez aligha kétséges, hiszen a juhrabeliek hunok lehetnek, s így nyelvüket megtarthatták (Otrokocsi i. m. 269–70). Ez megítélésem szerint fontos megjegyzés Otrokocsi egyoldalú megítélése szempontjából. Egyébként (itt SZINNYEI „Magyar írók” adataira is támaszkodom) — nem tudni miért és hogyan — 1692-ben, debreceni kiadással, tehát egy évvel korábban (?) Lisznyai K. Pál már vitába száll Otrokocsi idézett könyvével, a „Magyarok Chronicaja” című történeti munkájában a hunok és avarok kapcsán, mely utóbbiakat Lisznyai szlávoknak tekinti (i. m. 35). Ha már érintettük Juhrát (tkp. Szkítiát), megjegyezhetjük, hogy Lisznyai egy másik könyvében (Origo Gentium et Regnorum Postdiluvianorum. Debrecen, 1693.) úgy véli, háromféle Szkítia van, s ezek összességükben jóformán valamennyi európai népet magukba foglalnak, így a magyarokat is (i. m. 77–8). (Ez utóbbi felfogás egyébként elég széles körben terjedt el egyes korábbi német antropológusok nyelvi elemzéseiben, ha ugyan az „elemzés” ekkortájt elfogadható volt.)

Felfogásom szerint Otrokocsi fellépése tehát mindenképpen lezár egy periódust, s kinyitja a széles körű — bármennyire negatíven megítélt — nyelvi egybevetések, rokonítások korszakát. Egyről — mégpedig egy nagyon fontos dolgról — nem szabad azonban megfeledkeznünk, arról, hogy az Otrokocsi-féle nyelvazonosítási irányzat nem valamiféle hazai belterjes tenyészet, hanem külföldről plántálódott át a honi talajba, és végső gyökere összefüggésbe hozható a magyar nyelv európai társtalanságának intenzív érzésével és kifejeződéssel régi nyelvtanainkban.

Egy későbbi írásban részletesebben foglalkoznék ezzel az erős kölföldről (első sorban németföldről) beáramló hatással, vagyis itt csak néhány észrevételt kívánok a kérdés kapcsán rögzíteni. Már Sebastian Münster (Cosmographia. Beschreibung aller Lender [sic!]. Basel, 1544. dXXVI. jelzésnél) kifejti, milyen nagy viszálykodás van („eine große zwitracht”) a magyarok, közelebbről a magyarok és a hunok kapcsán, és utal a szkítiai (Scythia), pontosabban a Tanais-melléki (Don) Juhra-földre, ahonnan a magyarok származnak, s akik (most is) a moszkvai fejedelemnek adóznak. Ez a felfogás természetesen Matthias de Miechov tudósítását tükrözi, amely a „Tractatus de Duabus Sarmatiis . . .” (1517.) című nevezetes munkájában fogalmazódott meg. (A régi krónikák legendáit most nem érinthetjük.) Mindez azonban voltaképpen már egy másik irányba vezet el bennünket, ti. a finnugor népek sejtelemszerű érintésébe (vö. ZSIRAI MIKLÓS, Jugria: NyK. XLVII. [1930.]). Viszont az „ősi dicsőség” és a korai nyelvrokonítások csapása tulajdonképpen Melanchtonig nyúlik vissza. BALÁZS JÁNOS „Sylvester János és kora” című, már idézett jeles művének 157. lapján megjegyzi, hogy Melanchton Nádasdihoz 1537-ben írt levelében kifejti, miszerint a p a n n ó k (végső soron tehát a magyarok) Heraklésztől származnak. Lényegileg ugyanezt (még nagyobb nemzeti öntudatra ébresztő szavakat) olvashatunk Sebastian Matthaes tollából (1551.) az „Oratio de Matthia Rege Ungariae . . .” című írásában (Corpus Reformatorum, ed. Carolus Gottlieb Bretschneider. 1843. Vol. XI. 997–8). Mindez azonban csak a kezdet; ennél valamivel többet állít Theodor Bibliander (eredeti nevén Buchmann) az akkortájt nagyhatású (mai szemmel nézve inkább hírhedt) „De ratione communi omnium linguarum” (Tiguri, 1548.) című művében. Ebben Bibliander hitet tesz a héber nyelv őseredeti mivolta mellett, s azt is vallja, hogy ez a nyelv uralkodik majd a feltámadás után, s igyekszik a német nyelvet — elég bonyolult módon — a héberhez közelíteni a kor filológiai gyakorlatának megfelelő szóalak-hasonlítású példákkal. Számunkra — és persze az Otrokocsi-féle nyelvazonosítási módszer szempontjából — az az érdekes, hogy Bibliander a már említett Matthias de Miechov nyomán haladva igyekszik a török és tatár nyelvet — minthogy Szkíta-földről eredtek — egymással rokonítani. Megtoldja ezt még azzal — s ez a fontos —

hogy a perzsa, m éd és a héber nyelvet rokonnak tekinti; s minthogy a perzsák a szkítia-beli parthusok, úgy tartja, hogy végeredményben a magyarok nyelve szkíta mivoltukból fakadóan szintén perzsa eredetű (i.m. 10.). Mindez persze bizonyos fokig leegyszerűsítés, de tény az, hogy feltehetően Bibliandertől eredeztethető a nálunk igen hosszú ideig visszhangzott, a perzsa nyelvet is érintő *parthus* eredet-mítosz, amely nálunk — főként (de nem kizárólag) a XIX. század elején — *pártos*-sá, azaz egyfajta 'pártokra szakadt', 'szakadár' magyarok őseivé avatták elődeinket. Hogy a későbbi igencsak elfogult nyelvészeink benépesítették a földet szkítákkal s ennek nyomán a magyarok őseivel (most tekintünk el krónikáink szkíta-hagyományaitól), annak már igen korán fogódzójává vált Hugo Grotius munkája: „De Origine Gentium Americanarum Dissertatio” (Sine loco, 1542.), melyben a szerző utal bizonyos régi szkíta nyomokra az „Új Világban” is (i.m. 43). A germánság határait is kiszélesíti, hiszen — úgymond — a távoli Kaliforniában longobárd és norvég nyelvi nyomok is találhatóak (i.m. 40–2), viszont a peruiak a kínaiaktól kapták műveltségüket (i.m. 46). Michael Neander a „Chronicon sive Synopsis Historiarum . . .” (Lipsiae, 1586.) című könyvében lényegileg Bibliander felfogását fejleszti tovább azzal, hogy részletezi: a németek is szkíta eredetűek, hiszen maga az elnevezés: *Scythia* a 'Schütz', 'schiessen', szászul pedig a 'skeiten' szavakból eredeztethető; maguk a németek is perzsa eredetűek (i.m. 138); a magyarok, avarok, hunok úgyszintén szkíta honosak (i.m. 141). A szkítákról (akár mint a hunokról, magyarokról, németekről) több XVII. századi író, nyelvész, történész ír; ezek felsorolása itt feleslegesnek látszik, s java részük általában ismert is. Ami viszont azt a szertelenül túlzó, a „betűkre épített” nyelv- és néprokonság kérdését illeti — és amelyet egyes régi magyar nyelvészek, történészek megmosolyogtatóan hangoztattak —, hadd említsek meg néhány nevet: Keresztesi József „A' Bárkai Nyelvből Ágazott Magyar Nyelv” (1799.; ezt a kéziratot Felapáthi Molnár József adta ki Pozsonyban, 1844-ben); Ágoston Antal „Magyar Oskola” (Nagyvárad, 1805.); Horváth István „Rajzolatok a' Magyar Nemzet legrégibb történetéből” (Pest, 1825.); Szabó József „A' magyar nyelv keleti emlékei” (Első füzet: Sopron, 1844.). Talán itt kell megjegyezni, hogy maga a héber nyelvi rokonítás (Sylvestert és Otrókocsit alig meghaladó bizonyító apparátussal) elszigetelt nyomokban végigvonul a XVIII., XIX. századon át egészen a XX. század közepéig; vö. pl.: Katona István „Óhéber gyökyszavak a magyar nyelvben” (Bp., 1941.). (E különös nézetről, azok indoklásáról egy későbbi időben részletesebben szólok.) Visszatérve a szertelenül túlzó nyelv- és néprokonság kérdésre, Otrókocsit jóval megelőzően jelent meg a hírhedt Hermathena J. Goropius tollából (Antwerpiae, 1580.), melyben a szerző nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az eredeti ősnyelv — még a vízözön előtt! — maga a *t e u t o n* (cimber, cimber, vagyis tkp. „belgica”, holland) volt, s ebből ered maga a *h é b e r n y e l v* is (persze a szerző csakhamar megkapta a „delirium goropianum” minősítést). Száz évvel később — igaz, komolyabb fonetikai apparátusra támaszkodva — meglepte a tudós közvéleményt Olaus Rudbeck nem kevésbé nevezetes könyve, az „Atlant Eller Manheim” (Atlantica sive Manheim . . . Upsala, 1681.), amelyben a szerző általános csodálkozását keltve azt állítja, hogy a svéd az igazi, az egyetlen ősnép, s Atlantisz végső soron nem más, mint Svédország (i.m. Cap. VII.). Indoklása az, hogy az egytagú szavakból álló nyelv minden nyelv forrása, s ez jellemzi a svéd nyelvet (i.m. 31). Nem érdektelen megemlítenünk — minthogy tendenciát tükröz — Athanas Kircher nevét sem, aki a „Turris Babel” (Amsterdam, 1679.) című, akkortájt híres könyvében mértéktelenül felmagasztalta a héber nyelvet, mint pl.: „Prima igitur omnium lingua est Hebraica . . .” (i.m. 194). Ugyancsak ő mondja ki, hogy a magyar nyelv — noha minden nyelvtől eltérő — voltaképpen géta vagy szkíta nyelv, sőt a magyarok között említi a jászokat, de ezeket nyelvük tekintetében nem tartja magyaroknak (i.m. 213–4). Számunkra — mint egy „kis” nyelv használóira — nem volt közömbös az a presztízs, ami kijárt a „főnyelveknek”,

amelyek megmaradtak a bábeli nyelvzavar után, s ezek száma Kircher szerint öt volt: héber, görög, latin, „teuton”, illír (i.m. 131).

Íme, most már egyre jobban köztudatba kerültek a szkíták, perzsák, parthusok, géták, jászok — mint a magyarsághoz is kapcsolható népek —, amelyek nálunk majd a későbbi periódusokban komoly szerephez jutnak a különböző téves nyelvrokonítási kísérletekben. — Úgy hiszem, ezek után nem haszontalan ismételten hangsúlyozni, hogy az Otrokocsi-féle nyelvhasználati irányzat külföldről (elsősorban germán nyelvterületről) hatolt be korai nyelvészeink felfogásába, de mindehhez hozzátehető, hogy nem volna érdektelen még további elemzéseket végezni az átvétel különböző okait, hatásait boncolgatva.

A XVI–XVII. századi nyelvészeink, nyelvtaníróink, történészeink voltaképpen csak azt fogalmazták meg, a héber (és egyéb) nyelv segítségül hívásával, hogy a magyar nem európai, hanem „napkeleti” nyelv. Ennél többre nem tellett „kivály-képpen ez mi Angariánkban” (vagyis szolgáskorban élő hazánkban: Pataki Fésüs János: Királyoknak Tüköre. Bártfa, 1627. 20). Mindamellettt gyűltek a nyomok az igazi nyelvrokonosságunk útjának feltárására, kiváltképpen külföldi tudósok hozzájárulásával. Érdekes, hogy a kiváló Jos. Just. Scaliger, a „Diatriba Europaeorum lingvis” című értekezésében, amelyet még 1559-ben fogalmazott meg — de amely csak 1610-ben jelent meg Párizsban „Opuscula Varia antehac non edita” címmel —, a magyar nyelvet, mint kisebb európai „eredeti” nyelvet a harmadik, a finn nyelvet pedig a negyedik helyre teszi (tehát egymás mellé), de köztük semmiféle rokonságról nem szól. VÉRTES O. ANDRÁSTól tudjuk (Comenius a magyar és a finn nyelv egy közös sajátosságáról: NyK. LIII, [1952.], 291), hogy Leibniz és mások is úgy hitték, hogy a finn–magyar nyelvrokonosságot Comenius jelentette ki először. VÉRTES O. ANDRÁS azonban rámutatott arra, hogy Comenius nem szólt a nyelvi rokonságról, hanem csak egy közös nyelvszerkezeti sajátosságra (a posztpozicionális jellegre) hívta fel a figyelmet. Mint köztudott, Martin Fogel már 1669-ben elsőként bizonyította be a finn és a magyar nyelvrokonosságot, de kéziratban maradt írását csak 1888-ban fedezték fel (a finn SETÄLÄ találta meg a hannoveri könyvtárban); így Fogel tevélegesen nem támogathatta a XVII. század második felének magyar nyelvtudóseit. Állítólag hazai talajon is megfogalmazódott már a XVII. század második felében a magyar nyelvnek a finnel való rokonsága Tröster János (többen hibásan *Tröstler*-nek írják) „Das Alt und Neu Teutsche Dacia” (Nürnberg, 1666.) c. munkájában, s ezt a tényt komolynak tekinthetjük, hiszen nem kisebb tekintély, mint ZSIRAI MIKLÓS mondta ki „A modern nyelvtudomány magyar úttörői” (Bp., 1952.) című közismert munkájában: „A magyar Tröstler János finn–magyar szövegyezésekkel próbálta sarokba szorítani a népszerű keleti származás délibábja után futkosó nemzeti elfogultságot” (i.m. 11). Ha azonban kezünkbe vesszük a könyvet, meglepődünk, mert ebben semmiféle „sarokba-szorításról” nincs szó, sőt ellenkezőleg: Tröster kifejezetten csak egyet akar bizonyítani, mégpedig azt, hogy a magyar egy *k e v e r é k n y e l v*, melynek azonban az elsődleges és meghatározó fő forrása a német nyelv: „Die Ungarische heutige Sprach / kan wol das halbe Theil / aus der Teutschen erörtert werden. Und solte einer die Müh auf sich nehmen / würde sie gar Teutsch seyn; ohne / daß in allen Sprachen / mit der Zeit viel verändert wird [. . .] die Sprach der Ungarn aus der Alten / und Neuen Teutschen Sprach kan gedeutet werden” (i.m. 97). A magyar tudósok hiába viszolyognak, hiszen „Der meiste Grund ihrer Sprach ist aber / wie gemeldet / die Alte Teutsche Sprach / davon sie nun heut zu Tag nichts wissen” (i.m. 102). Hogy azonban a magyarok mégsem teljesen németül beszélnek, az szerinte abból adódik, hogy sok néppel keveredtek: szlávokkal, németekkel, szarmatákkal stb. (i.m. 318). Tröster éppen ezt a nyelvi keverék-jelleget kívánja hangsúlyozni, amikor szövegyevezéseiben túlnyomó mértékben a német nyelvet veszi alapul, de felemlít latin, görög, svéd, lengyel és mellesleg finn egybevetéseket is (i.m. 102–3),

amelyek közül kettő — szinte véletlenszerűen — egyezik. De hangsúlyozni kell, hogy Tröster még csak sejtésszerűen sem villantja fel, hogy a magyarnak bármiféle rokonsági köze lehetne a finn nyelvhez. Így jelzett munkája felette ellentmondásos, s hiba volna őt a finn—magyar nyelvhasználat-történet előfutáraként számon tartani. Feltehetően BALÁZS JÁNOS (Hermész nyomában. Bp., 1987.) jobban ismerhette Tröster idézett könyvét, mert röviden megjegyzi, hogy Tröster „e két nyelv rokonságát nem bizonyította” (i.m. 490). A fentiek alapján nem lehet csodálkozni, hogy Tröster munkájának a tárgyalt értelemben semmiféle mozgósító, netán sokkoló hatása nem volt a magyar nyelv tudósokra. (Vö. HEGEDŰS, A Crucial Point in the History of the Hungarian Comparative Linguistics. Annales Univ. Sc. Budapest, Studia in Honorem Gy. Lakó. Bp., 1988. 149—53.)

Nézetem szerint — a fentieket összegezve — a magyar nyelvhasználat története szempontjából az első korszak Otrokocsi fellépésével zárul, ezt követően van még egy rövid, különféle irányzatokat reprezentáló intervallum, amelynek végét, és egy minőségileg új korszak elejét nálunk Czvittinger Dávidnak a finnugor nyelvrokonságról tett pozitív nyilatkozata zárja 1711-ben. Ezt ugyancsak VÉRTES O. ANDRÁS tárta fel (Czvittinger a finnugor nyelvrokonságról: NyK. LXIV [1962.], 223—4). Ettől kezdve Sajnovics, de kiváltképpen Gyarmati fellépéséig egy igen bonyolult nyelvhasználat-történeti időszak veszi kezdetét, amelyet egyebek között súlyosan beárnyékol az a lesújtó kép, amit nyelv- és néprokonainkról alkottak a XVIII. század folyamán (vö. pl. VÉRTES O. AUGUSZTA, A finnugorság felfedezése a francia irodalomban. Bp., 1938.). Ezért és egyéb okok miatt (melyek részletezésétől most el kell tekintenünk), nem különösebben feltűnő, milyen hihetetlen küzdelemmel járt hazánkban a finnugor nyelvrokonság felismerése, majd feltárása.

HEGEDŰS JÓZSEF

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A Lánc helynevekről. — A TESz. *lánc* 'Kette' szócikkében a VR₁-ből első nyelvtörténeti adatként kérdőjellel idézte a Borsod megyei *Lánci* helynevet. A TESz. kérdőjeles nyelvtörténeti adatai — elsősorban a tulajdonnevekkel kapcsolatban — felhívják a figyelmet az adat bizonytalanságára, arra, hogy a tulajdonnév csak alakjában hasonlít a tárgyalt közszóhoz, eredete és jelentése tisztázatlan, a név talán nem is tartozik a közszóhoz.

Véleményem szerint a Borsod megyei *Lánci* helynévnek nincs köze a *lánc* közszóhoz. — A középkorban egyébként *Lánc*, *Lánci* nevű település Abaúj, Vas és Veszprém megyében is volt. A Borsod megyei *Lánci*-t KRISTÓ GYULA a foglalkozásnévből alakult helynevek alcsoportjába sorolta: „A földrajzinévadás indetermizmus, ugyanakkor a névadás indítékainak gazdag változatossága, a népi névadásban a néplélektan által nyomon kísérhető tarka sokszínűsége mutatkozik meg abban, hogy nem kevés helység közvetve kapott csak foglalkozásnévi elnevezést, olyképpen, hogy a földrajzinév nem direkt módon a szolgáltatásra vagy a foglalkozásra, hanem azok egy-egy mozzanatára, munkaeszközére, a szolgáltatás tárgyára stb. vonatkozott. A bihari Rikácsot azért nevezték el később Ártádnak, mert lakói ártányokkal... adóztak... A borsodi Lánci várnépeinek a börtönök őrizete volt a szolgálatuk... nyilván innen adódott falujuk *lánc* közszóból származó neve [kiemelés tőlem: F.K.]. A zalai Páhon... a XIII. században tímárok éltek..., a falu nevét lakói bőrrel kapcsolatos tevékenységéről, a bőr páholásáról nyerte... Helynévvé

vált Magyarországon pl. a 'kovácsműhely' jelentésű szláv *vigra* . . . , illetve a 'halászó eszköz' jelentésű *varsa* közszo is . . ." (Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976. 84). (Véleményemet a Zala megyei *Páh* és Tolna megyei *Varsa* helynevek személynévi eredetéről más alkalommal kívánom bővebben kifejteni.)

A fentiek értelmében KRISZTÓ nyilvánvalóan nem a „szolgáltatás tárgyára”, hanem a börtönőrök munkaeszközeire gondolt, amikor a *lánc* 'Kette' közzszóval kapcsolta össze a börtönőrök által lakott *Lánci*-t. Esetleg a lánc jelképe is lehetne a börtönnek, de ilyesfajta szimbolikus elnevezéssel még nem találkoztam, jóllehet a „néplelek tarka sokszínűsége” valóban nyomon követhető a földrajzinévadásban. A „nép”, a névadó, tapasztalatom szerint konkrétumok alapján nevezi el a helyet, ahol él. Másrészt, ha bárhol egy börtönt kialakítanak, ott korábban már lakosságnak, épületeknek kellett lenni, tehát valamilyen településnek, amelyet valahogyan el is neveztek. Azaz először volt a hely — névvel jelölve —, aztán került oda a börtön. Természetesen a helynév később meg is változhatott, erre is van sok példa, de itt most nem erről van szó.

Ezek után lássuk a VR. periratát, melyben a Borsod megyei *Lánci* helynév előfordul: 1219-ben az ispán előtt Péter borsodi várjobbágy vádolta a Beleta-i, Lánci-i, Mulchun-i, Zudesthan-i és Császa-i várnépeket, mivel azok szolgálata a börtönök őrizete (carceres custodire). Ezzel szemben a vádlottak állították, hogy ők a vár harcoló katonái (milites . . . castri essent ad belligerandum), azaz jobbágyai (VR. 236.).

A perirat értelmében Péter nemcsak lánciban, hanem Borsod megye másik négy falujában lakó várnépeket is vádolt. A vádlottak viszont, ha egyáltalán börtönőrök voltak, nem lakóhelyükön teljesítettek szolgálatot, hanem a borsodi várban, mert a börtönök természetesen a várban voltak, nem a falvakban (vö. Gy. I, 758, 762, 765, 785, 791). Különben Péter, a vádló Váradon, a tüzesvaspróban kijelentette, hogy hamisan vádolta a várnépeket a börtönök őrizetével. — Ezért a VR. szövegének gondos értelmezése nem igazolja a borsodi *Lánci* helynévnek *lánc* 'Kette' közzszóból való eredeztetését. De továbbmenve: mi a magyarázata az Abaúj és Vas megyei *Lánc(i)* helyneveknek? E helységekben még börtönőrök sem laktak!

Az Abaúj megyei *Lánci*-ra 1267/68-ból van első adatunk: *Lanchi* (Gy. I, 116), és II. Géza korából (1141–1162) ismert a kapornaki apátság birtokainak összeírása, melyben megemlíti a Vas megyei *Lanch* nevű birtokot is, erre hivatkozik egy 1237. évi oklevél (Szt. I, 33; ZalOkl. I, 11).

A FNEsz. az Abaúj megyei, ma kelet-szlovákiai *Felsőlánc* szócikkében felveti, hogy egykor rétek és szántóterületek mérésére is használták a láncot, s e földterületeknek vidékenként változó nagyságú mértékegységét is *lánc*-nak hívták. Más feltevés szerint a szláv R. **lan* 'bizonyos nagyságú földterület' kicsinyítő képzős származéka is lehet. A FNEsz. két szóba jöhető magyarázata mellett véleményem szerint lehetséges egy harmadik is: a *Lanch(i)* helynevek alakulhattak pusztá személynévből is.

Lanch személynév ismert az Árpád-korból. Pl. Győr megyében Gyüdi Lanch nemes: „*Lanch* filius Pauli de Geud” 1273-ban eladta Dörög nevű földjét. A birtokügylet kapcsán neve 1329-ben ismét feltűnik: „*Lanch* filium Pauli quondam nobilem de Gewd” (Gy. II, 584, 600). Továbbá 1394-ben a vasvári káptalan előtt említenek egy „*Lanch* fia Jakab Edelen-i” nemest (ZsigmOkl. I, 390).

Az OklSz. *lánc* 'catena; kette' szócikkében a patak, erdő és kút jelentésű, illetve összetételű földrajzi nevek is a *Lanch* személynévvvel alakulhattak: „1263: Vbi rivulus nomine Leswopotok intrat in fluuium *Lanch*”; „1296: Silue *Lanch* vocate”; „1304: Ad fontem putei *La*ncuta uocatum”. Az idézett 1263. és 1296. évből származó oklevelek jelzete: „Veszpr. 10, *Lanch*” és „Veszpr. 8, *Jutas*”. Vagyis a *Lánc* nevű patak és a *Lánc* nevű erdő Veszprém megyében Lánc és Jutas területén volt. A XIII. századi adatok ezek szerint nem mások, mint a Veszprémtől északra, Jutas mellett fekvő, XVII–XVIII.

században még létező, mára elpusztult *Lánc* falu (vö. VeszprHtLex. I, 240) egykori birtokosának nevéből alakult földrajzi nevek.

Veszprém megyében Béb határában ma is létezik *Lánc-dűlő*, *Lánc-föld*. A hagyomány szerint a „törökök itt fűzték rabláncra a magyarokat” (Veszprém megye földrajzi nevei. II. Pápai járás. MNyTK. 171. sz. 168). A népetimológia ez esetben nem börtönőrök, hanem törökök feltételezett közreműködésével értelmesítette a földrajzi nevet.

Az Árpád-kori *Lanch* személynév a német *Lantz*, *Lanz* átvétele (vö. FÖRSTEMANN 1004), esetleg az Árpád-korban Magyarországon is divatos *Lancelot* személynév (pl. a német kultúrájú Hahót-Buzád nemzetségben; vö.: KARÁCSONYI, MagyNemz. II, 116; KURCZ ÁGNES, Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp., 1988. 248, 313) rövidült, becéző változata. A német eredetű *Lanch* személynévből alakult helynevek kialakulását alátámaszthatja az is, hogy például Abaúj megyében voltak korai német telepesfalvak, és a „beköltözött németek falvait a magyarok nem korábbi magyar vagy szláv települések nevével jelölik, hanem német személynév-helynevekkel, pl. Gönc, Perény, Vilmány, Vizsoly” (Gy. I, 44). Az Abaúj megyei *Lánc* és a mellette fekvő *Him* (*Heym*) is lehetett eredetileg német telepesé (vö. Gy. I, 91 és FNESz. *Him*, *Himod* a.).

Különben a *Lánc(i)* helynevek személynévi eredete mellett szól a korai Abaúj és Borsod megyei adatokban meglévő -i birtoklást kifejező képző is, azaz a birtok „Láncé” volt (vö. a *Marcali*, *Simonyi*, *Tamási* stb. helynevekkel).

A Vas megyei *Lánc* (Cs. II, 770) helynévnek a német eredetű *Lanch* személynévi magyarázatát a közeli német nyelvtérület és a német eredetű Héder és Herman nemzetiségek Vas megyei birtokai egyaránt alátámaszthatják (vö. KARÁCSONYI i. m. II.).

Az 1401-ben feljegyzett „Johannem *Lanch*” esztergomi káptalan jobbágyának nevében a *Lanch* megkülönböztető elem vagy személynévi eredetű, tehát apjának, esetleg valamelyik ősnének neve, vagy puszta helynév (pl. a veszprémi *Lánc*), és lakóhelyére utal (ZsigmOkl. II/1, 132/1103.).

Az elmondottak alapján teljes mértékben egyetértek KRISTÓVAL, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy „a történések számára történelmi célkitűzések valóra váltása érdekében a foglalkozásnévi (és általában bármilyen) helynév önmagában történő, az azt létrehozó néplélektani, társadalmi indítékokat, oksági és időbeli szempontokat stb. mellőző vizsgálata óhatatlanul szubjektívista-voluntarista torzításokhoz, önkényességhez vezet a kutatási eredményekben” (i. h.).

FEHÉRTÓI KATALIN

Vázlat a félelem nyelvi lélektanához. — Uráli eredetű *fél* igénk és származékai mellett számos szavunk van még a félelem kifejezésére. Ezek vagy jelentéseik európai létünk közép-európai századaiban fejlődtek ki, és keletkezésük, fejlődésük nagy biztonsággal kitapintható. Ebben a vázlatban egy olyan fogalomkörrel foglalkozom, amelyik a lélektani vizsgálódásokhoz is anyagot nyújthat. Céloom nemcsak a rendszerezés, és hogy néhány szó eredetét megvilágítsam, hanem az is, hogy a magyarságtudomány iránt világszerte érdeklődők számára a lélektan terén is hasznosítható példákkal szolgáljak.

1. A félelem különböző fajtái az érzelmek, indulatok körébe tartoznak. A különbözőség oka több tényező lehet. Függ mindenekelőtt a félelem a fenyegető baj, rossz kisebb-nagyobb fokától. A félelem ugyanis fokozódik, ha a veszély hirtelen jelentkezik, ha ismeretlen, és ha fenyegető közelségben van. Másrészt a fenyegetett ember részéről a különbözőségeket tovább színezi az egyén lelki alkata és ösztönvilágának szerkezete. Fokozó tényező itt az elveszíthető tárgyhoz vagy személyhez való ragaszkodás, vagy az, ha az egyén gyöngének és tehetetlennek érzi magát a baj elhárításához.

A lélekben mindezek hatására különböző erősséggel jelentkező félelem — az ember lelki-teszt egységének megfelelően — biológiai és testi elváltozásokban is megmutatkozik, sokszor ellentétes tünetekbe csapva át, vagy azok közt hullámozva. A vér a bőr felszínéről a belső szervekbe húzódik, és azokban az anyagcsere felgyorsul. Ennek következménye külsőleg a fázás, sápadás, reszketés, belsőleg — mint a lázas állapotban — melegézés; az anyagcsere és a kiválasztás felgyorsul; a nagyfokú rettegést ájulás is követheti, mint a sokkos állapotban. Olykor működni kezd a menekülési ösztön. Az indulat lekötő, bénító ereje azonban oly nagy lehet, hogy földbe gyökerezik a lábunk. A veszély észlelésekor felkiáltunk — mintegy segélyért —, a nagyfokú felindulás lekötő ereje azonban olykor megnémít. A nyugodt arckifejezés minden esetben megváltozik: kisebb-nagyobb mértékben elképedünk.

2. A következőkben csoportosítom — olykor ellentétes párokban — félelmet jelentő szavainkat és szószervezteinket. 1. A hideg- és a melegézés területéről valók: a) *hüledszik, jeges* félelem, végigfut a *hideg* a hátán, *elhül* benne a vér, *meghülemedik* 2., *hülepedik* 2. (könyelv és MTsz.), XVIII. sz. k.: „a félsznek *hidege*”, XVII. sz. k.: *elhül* 'perterreo', 1700 k.: „rémül és *hül*, mint a jég” (NySz.). — b) *melege* lesz tőle, *begyullad* (könyelv). — c) A hideg- és melegézés váltakozva jelentkezik, mint hidegleléskor: Faludi: NE. 106: „Azon egy órában *hül* *fül*, izzad, reszket”, Kónyi: HadiRom. 93: „Szulimán *hül*, *fül* Zrinyi bátorságán”, Arany: Toldi: „Toldi György e szóra csakúgy *hüle* *füle*” (MNy. VI, 268).

2. A hideg- és melegézés testi kifejezőivel alakultak:

a) R. és N. *rebég, remég, réműl*, R. *rezeg*, R. *rezzen*, *összerezen*, *reszket*, *retten* (Valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetűek. Adatokkal együtt l. TESz.), *lőbög* 2. 'ijedés után remeg' (MTsz., vő. TESz. *lebeg* a. 1.), *megribbant* 'megriaszt, megijeszt', *megrizámodik* 'megriad, megijed' (MTsz., valószínűleg hangutánzó-hangfestők). — b) *izzad* bele 'nagyon izgul', *szurkol* (a kéz izzadásáról l. TESz.), XVIII. sz. v.: „vad gulya felénk . . . jött . . . *izzadtam* s *voltam* ijedéssel” (NySz.), *borsózik* (a háta), *lúdbőrözik* (TESz. *borsó* a.), *vacog*, *dermed*, *borzad* (hangfestő er., mindezekre l. TESz.).

3. Kiáltás, sírás — megnémülés: a) *hüppög* 'szipogva sír' és 'fél' (TESz.), *riaszt* 'hangosan megszólít' és 'ijeszt' stb., *riad* 'üvölt', 'megharsan' és 'ijed', *riogat*, *rian* (a hangutánzó *ri* ige származékai, TESz.), *sihadoz* 'rémesen jajgat (pl. a nő, mikor megijed)', *sivadoz* 'ijedezve kiáltoz', *sivan*, *sian* 'ijedtében élesen kiált', *sivánkodik* 'ijedtében fölsikolt' (MTsz., a hangutánzó *si* ige származékai), *szepeg* 'zokog' és 'félelemtől reszket', *szeppen* (TESz.), *szészérég*, *szészég* 'nyöszörög, szepeg' és 'fél' (MTsz., vő. TESz. is). — b) afélelemtől *torkára forr*, vagy *torkán akad a szó*; Gúzs Imre erdélyi írónál: „. . . *nem mozdul a nyelve* . . . Fogja a félelem”. — c) A sírás elfojtását követő *akadózó hüppögés*: *vekkedéz* 'félve tart vmitől', *vekég* 'aggódik, fél' (KRIZA, ErdTsz. és MTsz., vő. TESz. *vekeneg*), *meghebben* 'megijed', *meghőppen* 'meghökken, megszeppen' (MTsz., a *hebeg* és a N. *heppeget* 'akadozva beszél, hebeg' ÚMTsz. tartozékai; másként TESz. *heppen* a.).

4. Megmerevedés — menekülés: a) *gyökeret ver* a lába, *földbe gyökerezik* vagy *moccani sem tud* ijedtében, *eláll a lélekzete*, *elveszti a fejét*, *megdermed*, *sóbálvánnyá válik*; *se holt, se eleven nem volt*. — b) *inába* vagy *lábába* vagy *szarába száll a bátorsága*, *hátról költ a sarka*. — c) A két állapot közti helyzet, a megtántorodás jelölője: *iszonyodik* 'a réműlettől elcsúszik', R. 'iszamik' → 'megretten' (TESz.).

5. Az ijedésnek a háziállatok viselkedéséről vett megnevezései: *fülét, farkát elereszti*; *behúzza a farkát* (pl. a kutya), *megtorpanik* 'meghökkenve, megijedve megáll (pl. a ló)', *visszatorpan* 'visszahökken, visszajedve meghátrál (a ló)' (MTsz.),

hököl 1. 'hök!' szóval hátráltat (ökröt, lovat)', 2. (az -l képző funkcióváltásával) 'hátrál, visszariad', 'hökken' (TESz.), *szűköl* 1556: „Jancsár-aga féltében *szűkölt* vala” (TESz.).

6. A félelemnek az arcon való tükröződése: *ájul, ámul, bámul* a szájtátással kapcsolatos *á* és *bá* indulatszók származékai. A 'száját tát' jelentésből fejlődött egyfelől a R. 'megrémul', másfelől a 'csodálkozik' és az 'elalél' (TESz.), *elképed*, N. *képik* is, mondatsűrítő ige: 'a kép, az arc a félelemtől elváltozik, elsápad' → 'megdöbben' (vö. TESz.), (a réműlettől) *elfehéredik, félhőzik* 1. 'borul (az ég)', 2. 'fél, szepeg, aggódik', *megfélhőzik* 'megijed' (MTsz. A kép a gondterhelt arcról, felhős homlokról véve.), *zöldül* 'meg van ijedve', *észdül* 'megijed', *önössá lesz* 'nagyon megijed' (MTsz.).

7. A szív működés gyorsulása — lassulása: a) Az egyenletesen verő szív hirtelen ijedségben nagyot *dobban* vagy *döbben*, azaz az ember 'megijed'; ha a félelem tartós, a szív szaporán *döbög*, azaz az ember 'fél, aggódik' (vö. TESz. és MTsz.); erős ijedelemben *torkában ver a szíve*. — b) *összeszorul a szíve, aggódik* (szinte összetöpreődik a szív a tartós aggodalomtól), *szorong, töpekedik* 'töprekedik, aggódik' (MTsz., ellenkezője: az örömtől a szív mintegy kitágul: a kései latinban pl. a *dilatato corde* jelentése 'kitágult szívvel, örvendezve').

8. Az anyagcserevel kapcsolatos jelenségek: Az izgalom hatására az anyagcsere élenkülhet: *begazol, berezel* (vö. TESz.). Másrészt a félelem itt is hathat bénítóan: *egy zabszem sem férne a fenekébe*. Az emésztés folyamata is leállhat: aki *ikrándik, okrándik* 'rázkódik (pl. féltében vagy undorodástól), irtózik' (MTsz.), az hányingerrel is küszködik (vö. TESz. is *ökrendezik* a.). A belső emésztődés, rágódás kifejezője lehet az *irtózik* ige, valószínűleg az *irt* származékaként (TESz.).

3. Következik néhány a TESz.-ben ismeretlen eredetűnek jelzett vagy vitatható ige a 'fél' jelentésűek közül.

Ijeszt, ijed, ijen, ijeget. A TESz. szerint alapszónak *ije*-következtethető ki. Ha azonban az alakváltozatokat is figyelembe vesszük, akkor: *ie-, ije-, ijje-, ijje-, eje-, ejje-, éjje-* stb. — Az éles fájdalomnak és a hirtelen megfélemlésnek indulatszava: az *i, ih, í, ij, íj, ijje*. KELEMEN JÓZSEF szerint olykor az indulathang változatai közt kifejezőértékbeli elkülönülés történt. Ilyennek említi: „pl. *ja!* ~ *ju!* ~ (ritk) *ij!*” (MondsZ.101). 1900 k. betlehemes játékbán: „*Ij*, huj, veszett farkas úgyanánt [jegyzetben: juh gyanánt] el ne vügy!” (MagyNépzeneT. II, 452). BALÁZS JÁNOS ormánysági közlésből idézi a gyermekek által társaik megfélemlítésére használt *ijje* alakot. CzF. előtt sem volt ismeretlen a félelem indulatszava. Az *ijed* szó magyarázatául ezt közli: „Gyöke vagy a mozgást, vagy pedig a felsikoltást jelentő [kiemelés tőlem] *i v. í*.” — Az *ij* stb. indulatszó rokona szerintem a hangutánzó *üvölt, üvít*, R. *üvelt* (TESz.). Elsődleges jelentése 'kiált'. Az alapjául szolgáló *i ~ iv-* tőből származó *ijed, ied* stb. olyan alakulat, mint a hangutánzó *ri ~ riv-* származékaként létrejött *riaszt ~ R. riaszt, riad ~ R. ríjad, riogat, ríam*. A *riad* elsődleges jelentése 'üvölt', és fentebbi összeállításomban a 2. 3) alatt szerepel, a felkiáltásból származó 'fél' jelentésű igék közt. Idetartozik az *ijeszt, ijed* stb. is. Ennél az igecsoporthoz a jelentésváltozás jóval előbb ment végbe, mint a *riaszt, riad* családjánál, hiszen az utóbbiak még őrzik a hangkitörésre utaló jelentéseket. Hasonló alakulás a *si ~ siv-* származékaként keletkezett *sivall, sivan, sijan* is (TESz.).

Ugyancsak ismeretlen eredetű a TESz. szerint a *szörnyű, szörnyül, szörnyűdik, szörnyekedik, szörnyít, szörnyed*. A R. és N. adatokban *szörnyű*, olv. *szürnyédett* stb. is található (TESz.). Véleményem szerint a valószínűleg fgr. er. *szürke* színnév képző nélküli *szür* és *szír* alapszavának származékai (TESz.). A *szír* (vö. JókK. 2: *zjrnjjeedett*) és a nyiltabbá vált *szër, ször* toldalékos *-ny* eleme denominális névszóképző, az -ő, -ű meg kicsinyítő képző. Ilyen *-n* (~ *-ny*) képzős származékok még: *kicsiny, sovány, kemény, vékony, savany(ú), keserny(és), körny(ül)* stb. (D. BARTHA, Szóképz.). A 'rettenetes' és a

R. 'szennyos' jelentések eszerint a 'hamuszínű, szürke' jelentésből támadtak. A *szürke* 'piszkosfehér' jelentéséből közvetlenül adódik a 'szennyos' értelem. A 'rettenetes' jelentés pedig az arcnak a félelem görcsében történő elváltozásából, elszürküléséből származik. A *szörnyű* tehát rendszerezésemben a 2. 6. alatt szereplő szavak közé illeszthető. Legközelebb áll hozzá az *ónossá lesz* 'megréműl' (eredetileg: 'arca ónszínűvé válik'). Szavunk arcra vonatkozik a legrégebb adatban is: 1372 u./1448 k.: „penitencyaert mendeneftwl meg zjörnjeedett és meg fargolott” (JókK. 2). Nagy félelemben, ha a rettenet fokozódik, nemcsak elfehéredhet, elsápadhat, zöldülhet az arc, hanem agyi érgörcs, ájulás, sőt nagyritkán halál is bekövetkezhet. Az ilyen fiziológiai elváltozásnál vagy nagyfokú rettenetnél az arc h a m u s z ü r k é v é válik.

Rökönyödik, rökönyül. A TESz. szerint is alapszavuk azonos a *reked, rekken* stb. alapszavával; az *ny* funkciója nem határozható meg pontosan. „Az ijedségre . . . vonatkozó jelentések 'befülled, megpenészedik' → 'színét veszti' → 'elsápad' → 'megijed' fejlődéssel jöhettek létre”. — Meggondolandónak tartom, hogy a *rökönyödik rökönyül* változatának a többiekénél jóval régebbi adata fára vonatkozik: 1560 k.: „az fanak rókönyülese” (TESz.). Bakonybéli gyűjtéséből való a *rökkeni*: a fára mondják, ha nedvesen összerakva bemelegedett, befülledt. Később a korhadás folyamán fehéres vagy vörösesbarna vagy mindkétféle elszíneződés keletkezik a vágott felületen. Minthogy a *reked, rekken* stb.-nek van 'befülled a meleg, bemelegszik' jelentése is, a *rökönyödik* 'megszeppen' jelentése támadhatott közvetlenül is: 'befülled, melege támad' → 'begyulad, megijed'. A nomenverbum alapszó *-ny* névszóképzővel azt jelentheti: 'melegszerű', ebből *-ödik* és *-ül* képzővel a denominális igék (vö. D. BARTHA: i. h.). Összeállításom szerint mindkét jelentésfejlődés lehetséges külön-külön és egymással keveredve is. Egy harmadik fejlődés vagy keveredés is történetelt. PAIS úgy gondolta, hogy a melegségre vonatkozó eredeti jelentésből közvetlenül nem jöhetett létre a 'megijed', hiszen a félelemre éppen a hidegségérzés a jellemző. Szerinte közbülső 'elkábul' jelentésen át alakult ki a 'megszeppen' értelem (PAIS, Ősvall. 123–4). Sokan valóban a fülledtségben ájuldozni, elkábulni szoktak, másrészt az elkábulás némely megrettenésnek is velejárója lehet. A Tsz. az *ónossá lenni* kifejezést Pápa vidékéről így értelmezi: 'ijedségből elszédülni, e l k á b u l n i'. Az elkábulással hozza PAIS kapcsolatba a *rökönyödik* 'megbolondul' és ebből a 'megmakacsolja magát' jelentéseit (i. h.). Tehát 'megfülled, melege lesz' → 'elkábul' → 'megretten'; 'elkábul' → 'megbolondul'; 'megbolondul' → 'megmakacsolja magát'.

HORPÁCSI ILLÉS

S Z E M L E

Martinkó András, Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében

(Bevezetés és vázlat)

Irodalomtörténeti Füzetek 117. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 218 l.

1. Egy hosszú, küzdelmes és termékeny pálya utolsó alkotását veszi kézbe az olvasó MARTINKÓ ANDRÁS könyvével. Szimbolikus mű ez több értelemben is. Egyrészt azért, mert olyan témát vizsgál, melynek megközelítése csak az irodalomtörténet és a nyelvtudomány szempontjainak együttes érvényesítésével lehet — márpedig ez a közelítési

mód az életmű egészének egyik meghatározója. (Gondoljunk – egyetlen példaként – az „Értjük, vagy félreértjük a költő szavát?” című kitűnő könyvecskére [RTV – Minerva, Bp., 1983.], mely versolvasóknak, nyelvészeknek valóságos kézikönyv lehet.) Szimbolikus másrészt a tekintetben is, hogy a mottóként idézett Arany János-i sorokban („Lesz-e erőm írni, ahogy elgondoltam?”, „S nem lesz-e világi pályám köre csonka”) a személyes életsorsra nézve fájdalmas igazság is rejlik, hiszen a szerző néhány nappal azelőtt halt meg, hogy – éppen e mű alapján – a régen megérdemelt „tudományok doktora” minősítést megkaphatta volna. Ugyanakkor a fenti, kérdésekkel teli sorokra határozott választ, s ezáltal bizonyos feloldást is ad az a tény, hogy maga a könyv elkészült, megjelent: nem „bevégzetlen munka” tehát, hanem olyan teljesítmény, melynek eredményei a további kutatásokban eleven hatóerővé válhatnak.

2. Mielőtt e rendkívül sokrétű kismonográfia tartalmi kérdéseire térnénk, a tudományos módszer és a kutatói magatartás néhány jellegzetes vonását kell kiemelnünk. „Kicsapások a kitaposott útról”: ez a fejezet cím igen pontosan érzékelteti a szerzőnek a szakirodalomhoz való viszonyát. Olyan szakirodalomról van szó, melyet nagy elődök tekintélye alakított ki, a tekintélyek súlya pedig úgyszólván elkerülhetetlenül az ÓMS.-kép „megmerevedéséhez” vezetett (17). Martinkó eljárásának a lényege az, hogy a meggyökeresedett nézetek egyik-másikát megkérdőjelezzék (43), s „legalább vázlatyszerűen” eldobja azt, amit ezekben „revideálandónak, kiegészítendőnek vagy (horribile dictu) korrigálandónak” tart (8). E harcoss magatartás természetesen azt is jelenti, hogy egyrészt hallatlan gondosan mérlegeli a korábban elhangzott véleményeket, másrészt önmagával is szüntelenül vitatkozva keresi – fáradhatatlanul – a feltett kérdésekre a választ. Ennek során kérdései is egyre szaporodnak – ilyen módon a könyv a tudományos igazság szenvedélyes keresésének is dokumentuma lesz.

Munkájának másik alapvonása (valóságos alappillére) a páratlan anyagismeret. A középkori latin költészet ezer meg ezer darabját tanulmányozta át (elsősorban az *Analecta Hymnica Medii Aevi* 55 kötete alapján): így „alig néhány évi keresés” (!) után (111) joggal hivatkozhat „száz meg száz latin korrespondenciá”-ra (144), vagy arra – egy szó latin megfelelői kapcsán –, hogy „a sok-sok ezer között csak ilyeneket találtam” (146). Senki előtte ezt a forrásfeltáró munkát el nem végezte; márpedig kétségtelonyhatatlan tény, hogy a latinból fordított Ómagyar Mária-síralom számos rejtélyének megfejtéséhez csak ezen át vezethet az út.

3. Martinkó könyvének kulcsszava a hazai és európai tükör. Ez mindenképp előtte a magyar vers és a latin mint viszonyának kérdését veti fel. Ennek kapcsán az első figyelmeztetés az, hogy hiba lenne „a latin eredetit” látni a *Planctus* eddig ismert két változatának valamelyikében, hiszen köztudomású, hogy az ÓMS. egyikkel sem egyezik meg teljesen: a hosszabb változat 27 versszakából csak 12-nek (a vers első felének) van magyar megfelelője, ezen belül 4 latin versszak teljes hiányával; a *Leuveni Kódex* latinja pedig nem tekinthető a magyar vers közvetlen előzményének. Martinkó – ezen lényegesen túllépve – magát a kérdésselvetést is módosítja: anyagismerete alapján abból indul ki, hogy a *Planctus*nak „fölsorolhatatlan számú előzménye és komponense van” (47); a középkor alkotásmódját tekintve pedig alaptétele az, hogy az egyszerű, zárt, autonóm mű helyett e kor költője „közös nemzetközi *sztereotípiakészlelekből*” merít (66), s munkájának lényege a kompiláció.

Mindez a fordítás ügyét is más megvilágításba helyezi: amennyiben a magyar vers szerzője nem egy „előttünk ismeretlen latin síralmat fordított” (114) – s ez utóbbi eshetőséget Martinkó mindvégig fenntartja –, akkor a kompilációval s annak mozaik-szerű jellegével az ő tevékenysége során is számolni kell. Ebből viszont az következik,

hogyan az ÓMS. egyes sorai vagy kifejezései mögött (így azok mögött is, melyeknek nincs föllelhető eredetije) különböző forrásokból származó latin minták rejtőzhetnek: s ez az a pont, ahol a szerző következtetései valóban beleütköznek abba a szakirodalmi hagyományba, mely az ÓMS. kapcsán a szabad tolmácsolás, utánköltés, parafrázis jelleget hangsúlyozza.

4. A fönti, elvi kérdéseket feszegető gondolatmenet egyszersmind szerteágazó, konkrét filológiai kutatásoknak is kiindulópontja, vagy — más oldalról nézve — összegező. Maguk a részletvizsgálatok oly sok irányba vezetnek (középkori latin források, irodalomtörténet, eszmetörténet, fordításelemélet, verstan, nyelvtudomány), hogy — a szerző megjegyzését idézve és folytatva — elemzésükkel nem is „egész nyelvész-had” (134), hanem egész tudós had foglalkozhat. Ennek során az ismertető igencsak magára ismerhet a szerző következő, személyes megjegyzésében: „nem is érzem magamat minden felmerülő új megközelítésben illetékes bírónak” (18). Éppen ezért bizonyos területeken a következtetések összefoglalását tartom elsőrendű feladatommak; kritikailag elemző észrevételeim legnagyobb része a magyar nyelvtörténet körébe vágó problémákat érinti.

5. Az ÓMS. keletkezéstörténetének egyik szövevényes alapkérdése így foglalható össze: ki, mikor és hol írta egyrészt a latin verset, másrészt annak magyar fordítását, harmadsorban a ránk maradt másolatot; s hogy viszonyul mindez magának a Leuveni Kódexnek a történetéhez. Martinkó — egyik utolsó lábjegyzetében — utal arra, hogy ez „egyelőre kibogozhatatlanul, ellentmondásokkal zsúfoltan, reménytelenül össze van keverve” (205); könyve ugyanakkor számos vitás kérdésben állást foglal, s nemegyszer új csapásokat jelöl ki. A Planctus szerzőjére nézve (elsősorban PHILIPPE DELHAYE nyomán) a két „Godefridus” (Geoffroi de Breteuil és Godefroy de Saint-Victor) szétválasztását helyesli, s az előbbi „trónfosztás”-t hajtja végre (18–20). A „mikor?” vonatkozásában — sokakkal együtt — „mindenképpen korrigálandó”-nak tartja a magyar vers 1300 k.-i datálását, s VIZKELETY ANDRÁS felfogását idézi, aki szerint a kódex 1250 és 1275 között keletkezett; ettől kezdve számol tehát a másolatnak a kódexben való megjelenésével (23–4). Ami a „hol?” ügyét illeti: az eddig felmerült itáliai és párizsi eredeztetés mellett — mint látni fogjuk — a figyelmet azokra a szálakra irányítja, melyek német földre vezetnek.

A könyv első, tekintélyes részének középpontjában maga a latin Planctus áll. A szerző itt a legtágabb értelemben vett forrásvidékek kérdését is felvillantja, s a korai kéziratok keletkezési helyének összevetése alapján Dél-Franciaországban látja a hagyomány kiindulópontját. (Ennek kapcsán egy korrigálandó részlet: a „Provence” helymegjelölésbe sem Limoges, sem Albi nem foglalható bele.) A XII–XIII. századtól német nyelvterületen is követhető a latin vers terjedése, s e tény az intenzív francia–német kapcsolatokkal magyarázható. A német háttér azért válik különösen fontossá, mert Martinkó felfedezi — és itt fedezi fel — a Planctusnak egy olyan változatát, mely terjedelem, versszakosrend, sőt még a kihagyott latin strófák szempontjából is az ÓMS. legközelebbi rokonának tekinthető. Ez az ún. „bajor kis planctus” egy XII. sz. végi–XIII. sz. eleji passiónak, a Benediktbeuern-passiónak rövidebb változatához kapcsolódva jelenik meg. Szövegét — az ÓMS.-éval párhuzamosan — közli is a szerző (87–9). E három lap filológiai súlya igen nagy: Martinkó András egy központi kérdésre minden eddiginél pontosabb választ tud adni. További következtetése szerint „az ÓMS. fordítója-költője feltehetően valahol Dél-Németországban találkozt(hat)ott a Planctus szekvenciával, illetőleg annak rövidebb változatával” (93); ez azonban a latin vers francia eredetét nem kérdőjelezi meg.

6. Azok számára, akik az ÓMS. kérdéskörét a magyar nyelvtörténet felől közelítik meg, minden bizonnyal legfontosabbak az egyes sorok vagy szavak értelmezésével, olvasatával, latin háttérével foglalkozó fejezetek. Martinkó módszerének újdonsága az, hogy (a hagyományos eljárást megfordítva) kutatásait azokra a részletekre összpontosítja, melyeknek eddig nem volt latin megfelelőjük, s ilyen értelemben „eredeti”-nek számítottak; ő maga — a nemzetközi vallásos irodalomban — rendre kimutatja meglétüket. Másfelől állandóan szem előtt tartja a magyar kódexirodalom szó- és kifejezőkészségét is, s értelmezési viták kapcsán erre buzdít: „ne féljünk a kódexek *archaikus* rétegeihez nyúlni, bizonyosan el fognak igazítani”, hiszen a „közismert-közhasználatú” szövegek (himnuszok, zsoltárok, evangéliumi részletek) szakrális voltak miatt „szinte változatlan nyelvi formájukban élhetnek már a XIII–XIV. században” (120–1). E nagyon lényeges gondolatok magukban hordják a következő, megkerülhetetlen kérdést is: hogyan magyarázhatók az ÓMS. és a kódexek nyelvi párhuzamai? Martinkó elvi válasza igen óvatos: a „megtévesztő *hasonlóság*”-ot onnan eredezteti, hogy az ÓMS. is „abból a közös nemzetközi *sztereotípiakészlelekből* merített”, mint a kódexek (66). E kétségtelen igazságon — úgy vélem — maguk az előbb idézett szavak is túlmutatnak, hiszen azok a m a g y a r szó- és kifejezésbeli hagyomány régi voltát hangsúlyozzák. A gondolat efféle villódzásai (nemegyszer ellentétes pólusok között) nemcsak a szerzőt jellemzik: a tárgy ellentmondásosságából, a „magányos csoda-e az ÓMS” (24) örökös kérdéséből is fakadnak. Egy másik példát idézve: ha föltessük is, hogy e vers „kiszakadt a magyar költészet folyamatából” (197), legalább ilyen igaznak, s következményeit tekintve még inkább továbbgondolandónak érezzük e másik állítást: „valóban elképzelhetetlen, hogy az ÓMS. társak, előzmény nélküli, egyszeri csoda lenne” (188).

Lássuk ezek után a nyelvi érdekű konkrétumokat!

A *Világ ulaga* elemzését (melynek az eddig ismert Planctusokban sehol nincs megfelelője) a szerző e meglepő sommázattal kezdi: „ennek *kitalálásához* nem kellett semmi lelemény” (116), hiszen a *lux mundi, lumen de lumine* típusú kifejezések tömegesen föllelhetők a különböző latin forrásokban. Ugyanakkor — a *világ* polyszemiájának sokirányú vizsgálata során — erre a következtetésre jut: „talán sose fogjuk megtudni: *pontosan és vitathatatlanul* mit is jelent” az ÓMS. fönti sora (117). Én e két megállapítás között ellentmondást látok, hiszen ahhoz, hogy egy kristálytisza latin eredetinek többértelmű magyar megfelelője legyen, s ez ráadásul figura etymologica alakjában jelenjék meg, mégiscsak kell némi lelemény — igaz, hogy ezt itt elsősorban maga a nyelv kínálta, hogy azután a középkori magyar szöveghagyomány a fenti kifejezést kész szerkezetként vigye tovább. — A *vragának uraga* kapcsán (a latin többes számból kiindulva) fölveti a másolási hiba, s így a ’virágok virága’ értelmezés lehetőségét is; másfelől — MÉSZÖLY GEDEON és BENKŐ LORÁND idevágó nézeteiből kiindulva — az ÓMS. e sorát (mely a középkori Mária-kultusz egyik toposza) „egy eddig ismeretlen, 2. vagy 3. személyben beszélő Mária-énekből” eredezteti (118). Jelzi azt is, hogy „A két fogalom: *világ* és *virág* különben is — úgy látszik — valami nagyon régi hagyománynál fogva kapcsolódik össze” (119), s erre más középkori versből is idéz példát. Tegyük hozzá: e kapcsolat végső soron etimológiai természetű, amint azt BENKŐ LORÁND (NytudÉrt. 38. sz. 18–39) kimutatta.

Igen meggyőző a *fugwa / huztuzwa / wklelue / kethwe* szerkezetsor forrásának megvilágítása: a „Flete, fideles animae” kezdetű latin siralomban talált rá Martinkó a *captus, tractus, vincitus, caesus* igenév-sorozatra, mely (az eddig ismert két Planctustól eltérően) valóban „majdnem pontosan megfelel” a magyar változatnak (123).

A „Latinizmusok” fejezetem kapcsán elgondolkodtató magának e műszónak a jelentésköre is. Martinkó a vers fordítás mivoltából kiindulva értelmezi e kategóriát: ide sorol több olyan jelenséget, melynek latin párhuzama az adott esetben kétségtelen, de melyről (tágabb értelemben) a nyelvtörténet árnyaltabb felfogást vall. Ilyen a *kyn-*

zathul típusú szenvedő igék köre, melyek használatának a latin erőteljes lendületet adott — ugyanakkor ezek keletkezéstörténete az ősmagyar korba nyúlik vissza.

Ugyancsak több oldalról lehet megközelíteni a *fyrolm thudothlon* szerkezetet is. A szerző a *planctus nescia* tükrökfejezéseként tartja számon. „Mondhatjuk ezt latinizmusnak is” — fűzi hozzá (132). Magam emellett azt hangsúlyoznám — elsősorban PAIS DEZSÓ ÓMS.-szemináriuma alapján —, hogy az effajta fosztóképzős alakulatok „tagadó igenevek”-nek is tekinthetők, azaz a *siralom tudatlan* voltaképpen a *siralom tudó* antonimája; márpedig az ilyen jellegű (ragtalan tárgyat mutató) szerkezet igen régi, föltehetőleg ősi örökség. Az mindenesetre tény, hogy a *vár őriző, tisztaság tartó, széna evő* típus a kódexekben is gyakran előfordul, a *víz meríteni* és *levél látván* (más jellegű) ige-névi szerkezetek társaságában — ezek együttesét pedig aligha lehetne latin hatással magyarázni.

Több, egymással összefüggő kérdést vet fel a *hul yg kynzaffal* szövegrész, s benne mindenekelőtt a *hul* kötőszó. Martinkó a 'hol' és a 'hogy' vitájában az előbbi mellett foglal állást; 'amikor' jelentéssel értelmezi, s azonosítja „megbővített” változatával, a kódexekből jól ismert *holott* kötőszóval (135). A felszólító igealakot a latin *ut* és *cum* kötőszók melletti szinte általános coniunctivus-használatból vezeti le.

Végül a latinizmusok sorát a rendkívül vitatott *Scegenul scepfequd* elemzése zárja. A 'szegényül' vagy 'szégyenül' kérdésére a következő a válasz: „Egész röviden szólva: egyik sem”, a latin források ugyanis az 'elrútul, elpiszkolódik, szennyesedik' jelentés mellett szólnak (138—9). A bizonyítékul idézett latin szinonimasor erre nézve tökéletesen meggyőző; az elemzés következő láncszeme azonban, mely szerint — a latin igék 'szenny', 'piszok', 'rútság' eleme alapján — a magyar *szenny* és *szégyenül* 'elrútul' között is etimológiai kapcsolat van, olyan merész feltevés, mely jelentésánilag lehetséges ugyan, de melyet a két elem szótörténete és morfológiai viszonya alapján nem lehet igazolni.

„Még két problematikus példa (Rossz olvasat vagy rossz értelmezés?)” — ezzel a címmel vezeti be a szerző a *wyzeul* és a *buabeleul kynnuhad* elemzését. S itt valóban olyan ponthoz érünk, ahol a „meggyökeresedett nézetek” kritikájában igen messzire megy el. A *wrud holl wyzeul* értelmezésében a közkeletű 'vízként' mellett a társhatározói 'vízzel' eshetőségével is számol. Ez utóbbit a bibliai történet „sanguis et aqua” mozzanata s a középkori latin források hasonló tanúsága kétségtelenül támogatja is. Magáról az előttünk álló szóalakról azonban valósággal lepattan az a kísérlet, hogy benne a *-val/-vel* rag valamely ismert formáját fedezzük fel, s ezáltal a *vízével* olvasatot valószínűsítsük.

Még ennél is összetettebb a *buabeleul kynnuhad* problémája. Martinkó megkérdőjelezi az igealak 'kinyújtsad' ('kiemeld') jelentését. Érvei közül erősen meggondolkodtató az, hogy a latin eredeti ('hozzál enyhületet, vígaszt') valóban távol áll a magyar ige jelentéskörétől, s hogy az utóbbihoz párhuzamot („a sok-sok ezer között”) egyáltalán nem talált. A tőle javasolt 'könnyítse' azonban csak „igazításpróbák” árán állhat elő, s ez lehetséges ugyan, de mindig kockázatos vállalkozás. — Ami a *buabeleul* szóalaknak tőle javasolt 'búján belül', azaz 'fájdalmában' értelmezését illeti (ahol tehát a *beleul* nem a *-ból/-ből* ragnak, hanem a *vmin belül* névutónak lenne az előzménye), úgy gondolom, ezt a nézetet mind a ragtörténet, mind a névutótörténet cáfolja: az előbbi azzal, hogy a *-ból/-belől* > *-ból/-ből* változás egyes kódexekben a szemünk láttára zajlik le; az utóbbi pedig azzal, hogy a *vmin belül* másodlagos, minden bizonnyal a *vmin kívül* analógiájára létrejött, jóval későbbi alakulat.

7. A könyv záró fejezetei közül (a számomra igen kedves verstanit is félretéve) a „Fejldéstörténeti kérdések — madártávlatból” című részt emelném még ki. A „kérdések”-et itt szó szerint kell érteni. Mi volt az ÓMS. funkciója? Volt-e olyan közösség (közönség), mely egy ilyen vers megalkotását igényelte? Járt-e itthon valaha is a Mária-

siralom? Föltehető-e, hogy jelentékeny irodalmi gyakorlat áll mögötte? — Valódi, egyértelmű feleletet ezekre nem tud adni a tudomány.

Martinkó — a rá jellemző erős kritikával — a negatív válaszokat sorakoztatja fel: „nem tudjuk összhangba, de még kapcsolatba sem hozni a XIII. század első felének magyar fejlődéstörténeti tényezőivel, meghatározóival. Van — még hozzá magyar nyelvű versként —, amikor Magyarországon tulajdonképpen nem volna szabad, hogy legyen, olyan művészi jelességekkel, melyeket nem tudunk magyarítani a hazai viszonyokból . . .” (200). S innen már csak egy lépés a következő megállapítás: „az ÓMS. *nem tartozik bele a magyar költészet folyamatosságába, ne keressük se elődjét, se utódját. Ellenben egyszerűen beleillik az európai vallásos költészet folyamatának korabeli fázisába*” (203). Mindezek a következtetések szinte ellenállhatatlanul sodorják a gondolatmenetet abba az irányba, hogy az ÓMS. keletkezése elsősorban valamely külföldi központ (Franciaország, Németföld, Itália stb.), s azon belül egy ott élő kisebb magyar közösség (királynéi kíséret, káptalani iskola, egyetem) keretében képzelhető el.

A főnti gondolatsor belső logikája rendkívül erős; egészében olyan szellemi teljesítményként áll előttünk, melynek igazsága nehezen bizonyítható; esetleges téves volta nehezen mutatható ki; leginkább talán túlzó vonásai tűnnek szembe. E kérdésben „illetékes bírónak” valóban nem is érzem magam. Mindössze annyit jegyzek meg, hogy azoknak a kódexeknek a sorsa, melyekben az első magyar szövegek ránk maradtak, olyan kalandos, s annyi csodával határos mozzanatot tartalmaz, hogy — ha a XII—XIII. századi magyar szövegalkotásról hiteles képet nem alkothatunk is —, azt bátran föltehetjük, hogy gazdagabb volt, mint hinnénk. Még tovább menve: a középkorral kapcsolatos tapasztalatok engem arról győztek meg, hogy a valóság szinte törvénytörően rácsúfol a hiperkritikára. (Más területről véve a példát: kinek a reményeit nem haladta meg a budavári gótikus szoborlelet?) A főnti gondolatmenettel kapcsolatos kételyeim tehát mindenekelőtt abból fakadnak, hogy kulcsszavuk a „nem”.

Végül következtetésként viszont azt emelném ki, hogy az ÓMS. számos, sőt számtalan rejtélyét kutatva, s részben meg is fejtve, Martinkó András — az e helyzetben jóval egyszerűbb „ignoramus” helyett — a kérdésekkel való szembenézésre vállalkozott; szavai szerint (185) „örökös reménnyel”.

KOROMPAY KLÁRA

Balassa Iván, Tokaj-Hegyalja szőleje és bora

Kiadta a Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát. Tokaj, 1991. 752 lap

1. Három és fél évtizedes gyűjtő- és kutatómunka eredményeként született meg a jeles etnográfus újabb munkája, amely elsőként ad részletes történeti-néprajzi leírást legnevezetesebb szőlő- és borvidékünkről, Tokaj-Hegyaljáról. A könyv mindazok érdeklődésére joggal tart igényt, akiket a szőlők és a borok, a szőlőtermesztés és a borkészítés, a borkereskedelem általában is érdekel. A tudományok művelői közül elsősorban az etnográfusok, a történészek, a gazdaságtörténet és a történeti ampelográfia kutatói, valamint a nyelvészek forgathatják sok tanulsággal. Részletes, szakszerű leírást ad a szerző Tokaj-Hegyalja múltjáról, az ott egykor s ma termesztett szőlőfajtákról s elnevezéseikről, a szőlőművelésről s eszközeiről, a borkészítésről és eszközeiről, a bor fajtáiról, a szüretéről s a szüreti szokásokról, a borkereskedelemről és a borkereskedőkről egyebek mellett. Mindezt bőséges tárgy-, illetőleg szótörténeti megalapozottsággal, gazdaság- és művelődéstörténeti összefüggésekbe ágyazva.

BALASSA IVÁN munkásságát kezdettől fogva a nyelvi vonatkozások tudatos számbavétele és elemzése, a nyelvi adatoknak és a nyelvtudomány vonatkozó eredményeinek a figyelembevételével jellemzi (vö.: „A magyar földművelés néprajzi és nyelvészeti problémáival foglalkozik”: NéprLex, I, 197). Ezt állapíthatta meg „Az eke és a szántás története Magyarországon” című monográfiáját bemutató IMRE SAMU is 1974-ben (MNy. LXX, 237–9). A szerző folyóiratunkban több nyelvészeti tanulmányt közölt, többek között e könyve egyik fejezetének egy korábbi változatát (A tokaj-hegyaljai borfeleségek terminológiája: MNy. LXXI, 299 és 417). A Csúry-tanítvány BALASSA IVÁN, akinek egy Csúryról írt monográfiát is köszönhetünk (Csúry Bálint. Bp., 1988.; I. ZSILINSZKY ÉVA ismertetését: MNy. LXXXVII, 485), ebben a művében is felhasználja a számára fontos nyelvészeti eredményeket. De nemcsak vesz a nyelvésztől, ad is a nyelvészettől: bőséges szótörténeti anyagot, szómagyarázati ötleteket, szófejtéseket, s persze a szakszerű néprajzi leírásokkal, a gazdaság- és művelődéstörténeti fejezetekkel eleve segíti a nyelvtörténészt, az etimológust.

2. BALASSA IVÁN számos levéltári, illetőleg nehezen hozzáférhető forrásból vett adatot közöl (részben latin és német nyelvűeket is). A nyelvész számára elsősorban a százával sorjázó szótörténeti adatok, a különböző fogalomkörök (szőlőfajták, művelésmódok, borfeleségek, eszközök stb.) szókincsének a pontos néprajzi leírású számbavétele fontos. Ezek közül itt és most csupán a szőlőfajtákkal kapcsolatos fejezetről szölok.

BALASSA SORRA veszi a Tokaj-Hegyalján egykor s ma természetett szőlőfajták neveit is, SZIKSZAI FABRICIUS korai adataitól máig. A több mint ötven szőlőfajtanévnek közli szótörténeti adatait, a szőlőfajták fontosabb ampelográfiai jellemzőit, majd a név eredetmagyarázatát adja lehetőség szerint. A szőlőnév-magyarázatokkal az is célja a szerzőnek, hogy a szőlőfajták eredetére vonatkozólag információkat nyerjen. Kellő óvatossággal jár el ugyanakkor, mert a néveredet tisztázása nem helyettesítheti a történeti ampelográfia tanúvallomását (148). Csak két példa: a *Passatutti* szőlőnév olasz eredetű, de a *Passatutti* szőlőfajta nem olasz. A *Chasselas* a franciából terjedt el, a vele jelölt szőlőfajta azonban kisázsiai eredetű. Tokaj-Hegyalján sok szőlőfajtát kipróbáltak régen is, de mindig is néhány szőlőfajta volt uralkodó. Ez — és persze a speciális mustnyerési és borkészítési eljárások — biztosították Tokaj-Hegyalja borainak a fajtajellegét: „a régi fajták csaknem teljesen eltűntek és egy három fajtára [= Furmint, Hárslevelű, Sárgamuskotály] alapuló fehér borvidék stabilizálódott” (153). A BALASSÁTÓL elemzett s ismeretlen eredetűnek jelzett szőlőnevek közül a *gohér* (123) és a *bajor* (145) német eredetűek MOLLAY kutatásai szerint (Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 191, 288). Tehát nem véletlenül tette szóvá a szerző, hogy a vizsgált szőlőnevek között nem talált német eredetűt (148). A szerzővel együtt vallom, hogy a *Romonya* szőlőnév nagy valószínűséggel az ol. *Romagna*-val függ össze (126). A *Tömjénszőlő* (146) a szerző szerint föltehetően valamilyen illatos szőlőfajta volt. Bizonyosan. Hasonló elnevezések más nyelvekben is vannak, s illatos fajtákat jelölnek; vö. például szbhv. *Tamjanika bijela* (Z. TURKOVÍČ, Ampelografski atlas. Zagreb, 1952. I, *Muškat žuti* a.), amely a szbhv. *tamjan* 'tömjén' származéka, vagy a ném. N. *veierer* ('szagos szőlő, Muscat Lunel': Fertő-mellék: Borászati Füzetek 1870: 428), amely a ném. ir. *Weikrauch* 'tömjén' szóval függ össze. De ilyen a Ság hegyről közölt *Irmes* (tkp. 'ürmös': i. h.) is a szóban forgó szőlőfajta nevei közül. Több megegyező szerkezetű és jelentésű szőlőnév is előfordul a magyarban és a vele szomszédos nyelvekben. A történeti ampelográfia tanúvallomása nélkül az etimológusnak több esetben is nehéz az eredetkérdésben nyilatkozni. Így például a *Zöld szőlő*-nek van szláv (*zelenka*) és német N. (*grünler*) megfelelője is. De vajon melyik vagy melyek fordítások, illetőleg azok-e egyáltalán? Az egymástól független névadás lehetőségével is számolnunk kell. Ezért megokolt BALASSA kritikus mérték-

tartása, az, hogy nem tekinti tisztázottnak e szőlőnevek egymáshoz való viszonyát (146). A *Járdovány* tisztázatlan eredetű. A TESz. szerint ugyan az 'orgonafa' jelentésű, szerbhorvát eredetű *járdovány*-nyal azonos valószínűleg (*orgovány* a.), ez azonban aligha van így. BALASSA román eredetre gondol, de román forrásokból nem hoz igazoló adatokat (136). Később azt írja: „A *járdovány* oszmán-török eredetű, amely szerb-horvát, esetleg Erdélyen át román kézből jutott el a Hegyaljára” (148). A *Furmint*-ből — a ném. *fahren* közbeiktatásával — való tükörfordításféle magyarázata viszont bizonyosan nem egyéb tudalékos népetimológiánál (HILIBI HALLER FERENTZ, Az ugaros szőlőművelés. Kolo'svárárt, 1834. 83 — 4). Néhány esetben nem dőltek betűsek a nyelvi adatok, s ez olykor zavaró. Például: „A *járdovány* szőlő jelentése Moldovában is megtalálható” (136; helyesen: A *járdovány* 'szőlő' jelentése . . .), vagy: „Asszonyszőlő hasonneve Erdélyben ismert” (137; helyesen: *Asszonyszőlő* hasonneve . . .). Másutt viszont az ellenkezőjére van példa: amikor szőlőfajtákról, nem pedig elnevezéseikről van szó, nincs szükség kurzíválásra. A *Petrezselyemszőlő* lehet tehát olasz vagy francia vagy bármilyen más származású szőlőfajta, de a *Petrezselyemszőlő* (tehát a szőlőnév) egyértelműen magyar, még akkor is, ha netán tükörfordítással jött volna létre, illetőleg hogy az összetétel mindkét eleme jövevényszó (148).

3. BALASSA nagy munkája mondhatni enciklopedikus leírása Tokaj-Hegyalja szőlészete és borászata történetének. A szerző többet ad, mint amennyit a cím ígér. A nyelvészek számára kiemelendő a művelődéstörténeti szempontból fontos fogalmakörök (szőlőfajták, borféleségek, munkamódok és -eszközök) szókincsének a leírása. Balassának erre a könyvére is érvényes az, amit IMRE SAMU a szerzőnek az eke és szántás magyarországi történetét leíró munkájáról állapított meg: „szigorú nyelvészeti mércével mérve is jó színvonalú összegzés” (MNy. LXX, 238). A könyv számos fényképmelléklete, szemléltető rajza és ábrája, statisztikai adatai jól kiegészítik a gördülékeny megfogalmazású, a nem szakember számára is olvasható szöveges leírásokat, egyszersmind számottevően növelik a könyv információs értékét. Részletes francia, német és angol nyelvű összefoglaló s az illusztrációk e nyelveken is közölt jegyzéke a munka nemzetközi sikerét segítik elő. Mert aligha kétséges, hogy Tokaj-Hegyalja nemcsak a magyar olvasót érdekli, hanem királyi bora révén másokat is. A könyv 2 000 példányban jelent meg. Gyanítom, hamarosan elfogy. S ez nemcsak a témának köszönhető, hanem elsősorban a szerzőnek, aki maradandót alkotott e szintézis megírásával.

KISS JENŐ

Kelemen János, *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 299 lap

1. A magyar nyelvudomány mindig idegenkedett kissé a filozófiától. Igaz, voltak történetében feltűnő egyedi kivételek (Gombocz Zoltán, Balázs János stb.), s az is igaz, hogy önállósuló hazai filozófiáról is csak mintegy száz év óta beszélhetünk. Mégis, szinte látványos a gesztus, ahogy a magyar nyelvészet általában elutasította a bölcséleti alapozást. Holott a nyelvudomány alapkérdései aligha közelíthetők meg enélkül. Mi a nyelvi tény, mi a nyelv, mi a szó, a jelentés: e kérdések azt mondják, hogy valami létezik, s azt kérdezik, mi ez a valami. A nyelvi jelenségek létezésére, létmódjára ontológiai kérdések irányulnak, mégoly szigorú nyelvészeti leírásban is. Hogyan ismerjük meg ezeket a nyelvi jelenségeket, hogyan tudjuk leírni őket: ezek a nyelvészeti szempontból módszertani kérdések pedig végső soron ismeretelméletiek.

Ennél egyszerűbben nemigen lehet jelezni, hogy a szűk nyelvészeti kérdések is általános problémákat vetnek föl. Például a hangsor, jelentés, denotátum viszonyrendszerének tisztázása, a jelentés, az értelem, a referencia elkülönítése általános ismeretelméleti, logikai stb. megállapítások nélkül nem lehetséges. S nem elég a jelentésről vagy a referenciáról tudnunk valamit, a referált dolgot is ismernünk kell, hogy a közöttük levő viszonyról szólhassunk. (Például mennyire objektiválhatók, illetve mennyire absztraktak ismereteink egy adott dologról, ezek az ismeretek mennyire nyelvi természetűek stb.)

2. A nagy nyelvelméletek egyben mindig viláértelmezések vagy viláértelmezések részei. Humboldt, az újgrammatikusok, Saussure, Chomsky nyelvelméletei nem pusztán szűk szakmai szempontból vett nyelvészeti munkák. Legfőbb megállapításaik általában az emberre, a világra, a megismerésre vonatkoznak, így bölcsesetiek. Mikor Humboldt azt mondja, hogy a nyelv energia, vagy Austin azt mondja, hogy a beszéd cselekvés, akkor ezzel nemcsak a nyelvet értelmezik, hanem vele az embert is, azaz a világot. Éppígy Saussure-nél és követőinél: a nyelv struktúra, így a világ is struktúra. Ez azt jelenti, hogy e szerzőket (s másokat) nem pusztán nyelvészekként, hanem bölcselőkként is lehet és kell olvasni. Címzavakban közismert például Humboldtnak a klasszikus német (és az ókori görög) filozófiával, az újgrammatikusoknak a pozitívizmussal, Saussure-nak ez utóbbi kettővel, Chomskynak a kartézianizmussal való kapcsolata. Ám a hívők s ellenzők tábora sem hajlamos a filozófiai háttér megismerésére. Ma már nem annyira a műveltség hiányzik, inkább a szintézis igénye.

3. Pedig a XX. század elejétől a filozófia több fő áramlata is a nyelvre összpontosított. Frege, Russel, Wittgenstein, Carnap és köre, vagy Heidegger nagy életműve, vagy a hermeneutika Gadamer-féle újraélesztése mind e sorba tartozik. S csak részben érthető, s csak részben írható az elmúlt négy évtized politikai hatalmának hegemonizáló ideológiai harcának számlájára, hogy ezek a nyelvről szóló fontos gondolatok alig épültek be a hazai nyelvészeti köztudatba. A negyvenes évek végétől Saussure hatott elméleti szinten (jóllehet csak 1967-ben jelent meg munkája magyarul, s a következőes strukturalizmus nehezen érvényesült a leíró nyelvészetben). Saussure bölcsesetileg leginkább a nyelv megbízhatóságába, pontosságába és maradéktalan leírhatóságába vetett hitet erősítette. Az ezt megkérdőjelező, illetve az alapkérdéseket másképp felvető irányzatok a strukturalizmus-vitában jelentkeztek először, nagyjából a generatív grammatika hazai megismerésével egyidőben, a hatvanas évek végén. Az elmúlt öt-tíz évben ezt a pluralizálódó nyelvelméleti gondolkodást erősítette részben a felszabaduló magyarországi filozófia, részben pedig a nyelvi kérdéseket korábban hivatalosan hanyagoló, ám most annál erőteljesebben tárgyáló itthoni irodalomtudomány. A szabad könyvkiadás révén pedig mind több ide tartozó munka olvasható immár magyarul is.

4. E hosszúnak tűnő bevezető azért szükséges, hogy előttünk álljon annak a közegnek ránk eső része, melyben KELEMEN JÁNOS legutolsó könyve elhelyezkedik. E munka tudománytörténeti jellegű és első renden természetesen filozófiai. Kelemen János tehát nem (vagy nem elsősorban) a nyelvtudomány kortárs és későbbi eredményeivel veti össze tárgyalt szerzőinek nézeteit, hanem a filozófia történetébe helyezi el azokat, úgy, hogy a nyelvtudomány bölcseseti jellegű megállapításaira is reagál. A filozófus szakember így könnyebben olvassa művét, mint a nyelvész. (Nem is ártott volna ezért egy-két alapfogalomnak, például a Kant-féle transzcendentálisnak vagy a Hegel-féle abszolút szellemnek rövid magyarázata, hiszen jó magyar szaklexikonokkal nem vagyunk elkényeztetve.) Kelemen János egyértelműen korábbi munkáját (A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig. Bp., 1977.), folytatja, nem csupán a történeti kronológiában,

hanem szemléletében is. Így a mostani könyvre is igaz, amit ott írt: „a nyelvfilozófia, mint a nyelvről szóló filozófiai elmélet, a konceptuális elemzés eszköze, melynek tárgya az emberi tudás egész szerkezete” (i. m. 8).

Valóban ez a könyv egyik fő kérdése: vajon Kant, Herder, Hamann és Hegel, a klasszikus német filozófia képviselői hogyan értelmezik a nyelv fogalmát, nyelv és gondolkodás, nyelv és tudat viszonyát. Bár különböző szempontokból különbözőképpen tételezik, de mindannyian igen szorosnak, egymást feltételezőnek látták e kapcsolatot a könyv tanúsága szerint. (A munkában a bevezetés után a második fejezet Kanttal foglalkozik, a harmadik, negyedik és ötödik Herderrel, de vele együtt nézeteiket összehasonlítva Kanttal és Hamannal is, míg a hatodik Hegellel.)

5. Kantról szólva a szerző főképp „Az általános grammatika és a nyelvi forma” című részben elemzi e központi témát. Az általános grammatika Kantnál a nyelv formája, méghozzá univerzális formája, szabályozott, kanonizált, nem tudatos; objektív előfeltétele a beszédnek. Nem előzmények nélküli megfogalmazása ez annak a máig élő nézetnek, mely szerint a különböző nyelvek szabályrendszere egyetlen közös grammatikára vezethető vissza, de utalás lehet a nyelvi univerzálék kutatásának lehetőségére is. Kelemen János Kant ki nem fejtett, rövid megjegyzéseiből rekonstruálja nézeteit. „Gondolkodni annyi, mint önmagunkkal beszélni”, idézi tőle, s így értelmezi: „A gondolkodás és a nyelv tehát annyiban esik egybe, amennyiben az egyáltalában vett nyelv és az egyáltalában vett gondolkodás formái logikailag azonosak vagy analógok egymással” (38–9). E problémával azóta is több tudományág küzd, a nyelvészetben belül a logikai indíttatású szemantikaelméletektől (pl. az igazságfeltételek alkalmazása vagy a konceptuális szemantika) a néplélektani gyökerű nyelvfelfogásokig, a pszicholingvisztikai alapozású metaforamagyarázatokig, a befogadás elvét hirdetőkhöz és cáfolókhöz (hermeneutika és dekonstrukció) sok irányzat.

Szintén az univerzalitás, a gondolkodás és a nyelv, illetve a beszélő kapcsolatában fontos az, amit a kommunikációnak, illetve az intellektuális (fogalmi, kategoriális) és az érzéki (egyedi) kapcsolatában lényeges az, amit a sémáknak a Kant-féle értelmezéséről olvashatunk.

Kelemen szerint a Kant-féle kritizmus nem terjed ki a nyelvre: „A nyelv — úgy látszik — problémátlan nála” (81), bár a későbbi nyelvkritikai irányzatok kétségkívül merítették Kant kritიცista szemléletéből. A sor Wittgsteinig vezethető. E problémátlanságot mutatja Kant (Gadamer által hosszan elemzett) zsenifogása, melyről Kelemen János nem beszél. Kant értelmezése a jelenség különleges voltában is tanulságos: „a zseni tulajdonképpen abban a szerencés helyzetben van, — amelyet sem tudomány nem taníthat, sem szorgalom nem sajátíthat el —, hogy egy adott fogalomhoz eszméket tud felfedezni, és másrészt azok számára meg tudja találni azt a kifejezést, amelynek révén az ezáltal létrehozott szubjektív lelkiállapot egy fogalom kísérőjeként másokkal közölhető. Tulajdonképpen ez utóbbi tehetség az, amit szellemnek nevezünk; mert a lelkiállapotban levő megnevezhetetlent egy bizonyos képzet esetében kifejezni és általánosn közölhetővé tenni — fejeződjék ki az akár a nyelvben, akár a festészetben vagy a szobrászatban: ez olyan képességet követel, amely a képzelőerő gyorsan múló játékát felfogja és egyetlen fogalomban egyesíti (ami éppen ezért eredeti, és ugyanakkor olyan új szabályt állít fel, amelyet semmiféle megelőző elvből vagy példából nem következtethetünk), és amely a szabályok kényszere nélkül közölhető” (Kant: Az ítélőerő kritikája. Bp., 1979. 284.). A zseni nyelvi közlésében (műalkotásában) tehát adott pillanatra problémamentesen vonatkozhat egymásra érzéki és fogalmi, képzelőerő és kifejezés, megnevezhetetlen és nyelvi megismerés, értelem és tárgyi világ, a priori módon létrehozva a szintézist.

6. Kelemen János hangsúlyozza, hogy míg Kant inkább az individuum, a transzcendentális én felől közelíti a nyelvet (ha egyáltalán foglalkozik vele), addig Herder közösségi szempontból. Talán fölösleges hangsúlyozni, hogy míg a kantianus eszmék kis hatással voltak csupán a hazai gondolkodásra, Herder preromantikus fogalmai, a *nép-szellem*, a *nyelvszellem*, az *idióma* szinte azonnal beépültek abba, s máig is hatnak, főképp a népies jelzővel illethető szellemi áramlatokban. Jó azonban tudni arról is, hogy gyakran alkalmazott terminusok milyen kontextusban jelentek meg eredetileg. Herder historiz-musa a nagy kollektívákat, a népeket individuumpként értelmezte: mindegyik népnek s mindegyik nyelvnek önálló, utánozhatatlan karaktere van. Herder a köztük levő érték-azonosságot hangsúlyozta, s nem véletlen, hogy e gondolatával a nyelvújítás idején leg-inkább Kazinczyra hatott. Kant tanítványa ezzel a gondolatmenettel jut el a nyelv inherens társadalmiságának eszméjéhez s a gondolkodás és a nyelv szoros összefüggéséhez.

E gazdag nyelvfilozófiai életművet — ahogy Kelemen János rámutat — Herder antropológiai közegben fogalmazta meg. Kelemen könyvének olvasója így részletes leírást talál Herder szintén híres metaforájáról, annak eredetéről és részleteiről. Eszerint a nyelv kora, története analóg az (egyes) ember történetével. Van ifjúkora, férfikora, érett kora, öregkora. Kevésbé ismert, ezért fontos, hogy a szerző részletesen tárgyalja: Herder az antropológiai keretben milyen sokra becsülte az egyes nemzeti nyelveken belüli változatokat. Ez a filozófiai magyarázat jobban érthetővé teszi Herder népiességét, annak humánus és liberális racionalizmusát, s egyben jelzi azt a távolságot, milyen mesz-szire vetődtek gondolatai a romantikán keresztül a magyar népiességben a későbbiek során, midőn a kiegyezés utáni évtizedekben Szarvas Gábor és köre egy homogénnek tekintett elvont népnyelvet állított föl eszményként a nyelvi változatok élő rendszere helyett. Herdernél a nyelv nem csupán a nemzettel azonosul romantikusan, hanem a kisebb régiókkal, csoportokkal is reálisan.

7. A tudománytörténeti sort folytatva Kelemen János kimutatja, hogy Hegel éppen a népszellem, a nyelvszellem fogalmában igen sokat tanult Herdertől. Különösen érdekesek Kelemen János fejtegetései itt arról, hogy Hegel nép és nyelv, objektív és szubjektív viszonyából a langue és parole distinkcióját előlegezi meg: a nyelv objektív, s használatában lesz szubjektív, míg a tudat szubjektív, s a nyelv által lesz objektív. A nyelvszellem pedig a nyelvi rendszer fogalmát sugallja (258—9). Hegel szintén feltételez egy univerzális, racionális nyelvi mélystruktúrát, s szintén összetartozó kategóriának tartja a nyelvet és a gondolkodást.

8. Kelemen János könyvének gazdag anyagából talán ennyit is elég kiemelni illusztrációként, hogy láthassuk: reális, elmélyült, érdekfeszítő tudománytörténetet olvashatunk. A szerző nem akar mindenből marxizmust csinálni, bár különösen a könyv elején tapasztalható erre némi hajlam. (Feltehetően nem ez volt a szándéka az egyik anakronisztikusan megfogalmazott lábjegyzetnek: „Érdekes más marxi kategóriák Humboldt-nál kimutatható jelenléte is” 19.) A munka fő témájából (egyszerűen: nyelv és gondolkodás viszonya, a nyelv fogalma a klasszikus német filozófiában) ugyanis egyenesen következik a nyelv társadalmiságának kérdése. Ahhoz, hogy az elcsépeilt, hitelét veszített közhelyeket ez ügyben el lehessen kerülni, igen árnyaltan kell fogalmazni, s úgy tűnik, Kelemen Jánosnak ez javarészt sikerült.

A szűkebb értelemben vett nyelvészeti részek közül egyetlen ilyen természetűre érdemes e helyt megjegyzést tenni. Kelemen Herder kapcsán a nyelv és a társadalom szoros összefüggéseiről s ezek metaforikus ábrázolásáról ír. A Herder-idézet („A szavak között egy nemesség, egy plebs és egy középrend jött létre, akár a társadalomban”) azonban nem csak a langue és a parole, illetve a tőke és a munka (kissé erőltetett) pár-

huzamára adhat okot. Itt Herder — klasszicista műveltségével — egyértelműen Arisztotelész három stílusnemére utal, s ezzel a retorikai hagyományt is bekapcsolja nyelv-elméletébe.

KELEMEN JÁNOS műve gondolatébresztő könyv. Sok állítását kell továbbgondolni, újból megvitatni, műveltségünk részévé tenni. S persze könyve egyúttal felhívás is: olvassuk az eredetiket, Kantot, Herdert, Hamannt, Hegelt és a többieket.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Szemiotikai szövegtan. I. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése.

Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS és BÉKÉSI IMRE. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis Seria Linguistica, Litteraria et Aesthetica. Szeged, 1990. 133 l.

A *szemiotikai szövegtan*, illetve *szemiotikai textológia* PETŐFI S. JÁNOS matematikus-nyelvész terminusa, amely lassan iskolává érik. A szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola „Szemiotikai szövegtan” című kiadványa — népszerű nevén a görög ábécé 18. betűjével Szigma-sorozatnak nevezve — elsőként vállalja Magyarországon ennek az iskolateremtésnek a feladatát. A kötet és a sorozat kiindulópontja a tanárképző főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke által 1988. szeptember 16-án tartott félnapos konferencia volt. Petőfi S. Jánosnak ebbe a témába vágó dolgozatai pedig időközben a következő sorrendben jelentek meg: „A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum”: Nyr. CXII [1988.], 219–29, „A nyelv mint frott kommunikációs médium: szöveg”: Magyar-tanítás XXXII [1989.], 249–88.

A „Szemiotikai szövegtan” vezértanulmánya a fenti sorba illeszkedik. Petőfi S. János „Szemiotikai textológia — didaktika” című írásában négy fontos (didaktikai) szempontot vet föl a szövegelemzéshez. Kiindulópontja az általa „dominánsan verbális szövegnek/konverzációnak” nevezett kommunikáció. A „dominánsan verbális” minősítésen azt érti, hogy a kommunikáció fő jelentéshordozói lexikai elemek. A tanulmány négy fő gondolata: 1. az írott/nyomatott szövegek komponensei (ezt két korábbi tanulmányában is kifejtette), 2. a fizikai manifesztáció (terminusával: a vehiculum) kommunikatív funkciója, 3. az anaforikus elemek szerepe és a világra, nem a nyelvre (grammatikára) vonatkozó ismeretek alkalmazása, 4. a nyelvészet keretein való túllépés. Írását azzal fejezi be, hogy a szemiotikai—interdiszciplináris megközelítés elengedhetetlen a szöveg-vizsgálatban. Ezen a téren csak az első lépések történtek meg, s a szemiotikai szövegtan még nem végzett el minden feladatot: „A dominánsan verbális szövegek szemiotikai textológiája összekötő kapocsként szolgálhat a szűken értelmezett nyelvészet és a multimediális kommunikáció elmélete között, ha egyrészt szorosan épít a nyelvészet eddigi eredményeire, másrészt fokozatosan integrálni próbálja kutatási objektumai közé a kommunikáció nem verbális faktorait” (i. m. 19). Erre a szemléletre a későbbi vita során még visszatérnek a vitapartnerek.

BÉKÉSI IMRE tanulmányában példákat hoz a gondolat logikai formái, valamint a nyelvi formák közötti megfelelésekre. Írásának címe: „Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere”. Az, hogy egy nyelvi objektum szövegnek minősíthető legyen, Békési szerint a logika szabályai a legáltalánosabbak. Ezt kívánja tudatosítani az ellentétesség és a kauzalitás bemutatásával konkrét nyelvi példán. Petőfi S. János szemléletéhez ott kapcsolódik ezzel, hogy az olvasók tudatának, a partnerek előismeretének, hiedelmeinek, értelmezési modelljeinek bevonását fontosnak tartja, ám

a nyelvészet módszereivel egyszerűsre mind kivihetetlennek is. A pragmatika — szemiotikai irányának — feladata lehet ezeknek a szempontoknak a bevonása; nyilvánvalóan nyelvész-i indíttatással is.

A megnyilatkozás nyelvi értékeiről szólva NAGY L. JÁNOS a megnyilatkozástípusokat kultúrákhoz, kultúrkörökhöz köti az etnometodológia szemléletéből következően. A nyelvi kommunikáció leírásánál a verbális és nonverbális eszközöket is számba kell venni; sőt — mint újszerű szempontot — azt is fölveti, hogy a jelzés hiányát is jelnek kell tekinteni. (Kommunikációkutatók régi megállapítása: „Nem lehet nem kommunikálni”.) Ha ezeket az összetevőket nem vagy nem kellően vizsgáljuk, akkor a kommunikáció megértése eredménytelenné válhat. Mint a szerző befejező megjegyzésként írja: „Az eredményességnek pedig az a feltétele, hogy az egyes információszférák, a verbális, nonverbális és implikált propozíciók értéke a kommunikátorok számára megegyező legyen” (i. m. 33).

Igen tanulságos írás CSÚRI KÁROLYÉ, aki az irodalomtudomány számára levonható nyelvészeti tanulságokat mutatja be „Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés” című tanulmányában. Az irodalmiság jellemző strukturális jegyeinek meghatározásához a nyelvészet eredményei meghatározó szerepet játszottak és játszanak. A szövegvilágok értelmezésében kétféle magyarázó elméletípus figyelhető meg: „első esetben a szövegvilágot próbáljuk valóságképünkhöz illeszteni, a második esetben a szövegvilágot tekintjük adottnak, s ehhez igyekszünk felépíteni egy adekvát magyarázó rendszert” (i. m. 36). Különösen azért tartom mintaszerűnek dolgozatát, mert a mesterségesen szétválasztott, sőt sokszor egymás ellen kijátszott irodalom — nyelvészet felosztás újraegyesítésén fáradozik. Amikor már arról is szó van, hogy egyetemi szakként szétválasztják nyelvészetet és irodalmat (illetve lehetővé teszik a hallgatók ilyen irányú igényeit), példamutató feladat e két tudomány egymásrautaltságára ismételtén fölívni a figyelmet. — A „Szemiotikai szövegtan” első kötetében lényegében ugyanezt a feladatot vállalja VASS LÁSZLÓ is, aki a szövegnyelvészet és stilsztika viszonyáról szól „Szupertextuális kohézió és stilsztika” című tanulmányában.

A kötetet három kiegészítés teszi igazán teljessé. Nem nagyon gyakori a hazai tudományos könyvkiadásban, hogy viták anyagát adják közre. A Diszkusszió című fejezetben Békési Imre, Csúri Károly, Nagy L. János és Petőfi S. János egymásra reflektáló gondolatait olvashatjuk. Különösen nagy szellemi izgalmat jelentenek a különböző interpretációk, a gondolatmenetek kapcsolódásai, az értelmezés magyarázataként fölmutatott (sokszor személyes) példák. Békési Imre értékeli Petőfi szövegstruktúra—világstruktúra elméletét (a közismert német rövidítéssel a TeSWest-elméletet). Petőfi elmondja az ehhez vezető utat, s szerényen megjegyzi egy dicséretre: „mondanivalómat pusztán öreg juhászok számára is érthető módon eddig sajnos még nem sikerült megfogalmaznom, s nem tudom, hogy valaha is sikerülhet-e ez” (i. m. 61).

A diszkusszióban ismét előkerül a szemiotikai szövegtan egyik alapproblémája: a nyelvészet területéről való kilépés, az illetékesség—illetéktelenség kérdése. Petőfi véleménye: „Saját magam számára a válaszom erre a kérdésre az, hogy annak érdekében, hogy ne lépjem át az illetékességi köröm határait, kitolom ezt a határt olyan messzire, amilyenre csak lehet. Tudom azonban, hogy ez az út nem mindenki számára és/vagy nem minden kontextusban járható” (i. m. 73). Majd később ezt fűzi hozzá: „Nem tudom, ki illetékes (ki kell, hogy illetékes legyen) e kontextusok mindegyikének e g y ü t t e s vizsgálatára! Ha »csak« nyelvész vagyok, és a nyelvészet határait szigorúan és egyértelműen húzom meg, csupán példamondatként elemezhetném, elemezhetem e veresszöveget . . . [ti. Weöres Sándor következő egysoros versét: *Vajudik a sírásó felesége*. B. G.] A szövegek azonban nem a nyelvi rendszer, hanem a nyelvhasználat (a kommunikációs-szituációk) elemei; rendszerbeli elemzésük szükséges, de messze nem elegendő!” (I. m. 75.)

Mivel Petőfi S. János kategóriái, s az azokból fölépített sémák nem mindig érthetőek az első olvasásra, szükségesnek látszott egy terminológiai szótár összeállítása is. Vass László a kötet végén közöl egy ilyen szótárt. Fontos rögtön megjegyezni, hogy nem általában szövegtani terminológiai szótárról van szó, tehát a közkeletű, hagyományosnak tekinthető kategóriák sokszor nem szerepelnek benne. A terminusalkotó Petőfi S. János különösen latin eredetű terminus technicusokat alkotott. Ezek első hazai magyarázatát adja meg ez a szótár.

Végezetül a kötethez bibliográfia is csatlakozik. Petőfi S. János összeállításában a nemzetközi bibliográfiák és periodikák adatait, Horváthné Szélpál Mária összeállításában pedig a magyar nyelvű szövegtani irodalom adatait találhatjuk meg.

Mintaszerűnek tartom a „Szemiotikai szövegtan” (Sigma-) sorozat első kötetét elsősorban az európai tudományosság egyik új útjának hazai bemutatása, elterjesztése okán, másodsorban pedig azért, mert a kötetet a többműfajúság jellemzi. A tanulmány, vita, hozzászólás, szótár, bibliográfia sokrétűsége szellemi izgalmat, s hogy igazán stílusos legyenek: oszcillációt vált ki az olvasójából. Petőfi S. János szavaival: „Soha nem úgy interpretálunk, hogy elindulunk a jelöltől, és onnan indulunk el a jelöltig, hanem e kettő között állandó »oszcilláció« van. Adott esetben előbb jelenik meg a teljes jelölt, mint a jelölőre vonatkozó strukturális elképzelés” (i. m. 76). Azt hiszem, hogy ez a hivatalos interpretátorra, a recenzensre nyomasztó teherrel nehezedik. Ezért most ezen a ponton abba hagyom, az olvasókra bízva a dolgot. S várom, várjuk az újabb köteteket!

BALÁZS GÉZA

K Ü L Ö N F É L É K

Egy német utazó ősi magyar településekről és nyelvrokonaink XVIII. századi életviszonyairól

VALEV UIBOPUU észti nyelvésznek, írónak és újságírónak a neve tudtommal a legutóbbi időig ismeretlen volt Magyarországon. Elsőnek alighanem én foglalkoztam sokirányú munkásságának egy termékével, ismertettem ugyanis „Meie ja meie hőimud. Peatükke soomeugrilaste minevikust ja olevikust” [Mi és rokonaink. A finnugorok múltjának és jelenének fő fejezetei] című, észti nyelvű munkáját, amely 1984-ben a svédországi Lundban jelent meg. (L. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. XVI. 1985. 245–6.) 1990-ben a „Finnugor életrajzi lexikon” (szerk. DOMOKOS PÉTER. Kézirat. Bp., 1990.) már közli Uibopuu rövid életrajzát, és megemlíti fontosabb munkáit is. Legutóbb PERTTI VIRTARANTA ad számot Uibopuu életéről és munkásságáról „Keskustelija Valev Uibopuun kanssa” [Beszélgetések Valev Uibopuuvall]. (Castrenianumin toimitteita. Helsinki, 1991.) című könyvében.

Művében a szerző azokat a beszélgetéseket teszi közzé, amelyeket Uibopuuvall az 1980-as években folytatott. Az egyik beszélgetésből az derül ki, hogy Uibopuu véletlenül rábukkant egy olyan régi, svéd nyelvű könyvre, amelyet szerzője a XIX. század elején vagy még régebben írhatott. Egyik fő fejezete a „Seelkirchs resor genom stathållerska-perna, Saratov, Simbirsk, Pensa och Kasan” [Seelkirch utazásai a szaratovi, szimbirszki, penzai és kazáni kormányzóságokon keresztül] címet viseli. Uibopuu kiderítette azonban, hogy a „Seelkirch” álnév; a könyv voltaképpen szerzője a német JOHANN CHRISTIAN BAUER, a mű pedig, amely kezébe került, egy eredetileg német nyelvű könyv svéd nyelvű

fordítása. (1819-ben Stockholmban jelent meg. A svéd fordítás címe: Aleksander Seelkirchs Sälsamma Äventyr och dess Resa i Främmande Länder [Aleksander Seelkirch külföldi kalandjai és utazása idegen országokban]. Később kiderítette Uibopuu, hogy a német nyelvű könyv eredeti címe „Aleksander Seelkirchs sonderbare Schicksale zu Wasser und Lande zur Erleichterung der[?] Geographischen Unterrichts”, szerzőjének neve pedig BAUER. Könyvét a szerző a tanulóifjúság számára írta azon pedagógiai megfontolás alapján, hogy megismertesse a tanulóifjúságot az Oroszországban lakó kisebb népekkel. Bauer könyve 1806-ban Berlinben jelent meg, s azon életviszonyokra vet fényt, amelyek közt e kisebb népek 1770–80 és a századforduló közt éltek. Leírása a keleti finnugor népekre: a mordvinokra, cseremiszekre, votjákokra, vogulokra és az osztjákokra terjed ki, de megemlíti egykori magyarlakta lakóhelyeket is. A vogulok az időben még faluszámra laktak az Uráltól nyugatra eső területen. Mindennek közlése útleírás alakjában történik. Megadja a könyv az utazás kezdetének időpontját is. Útjára az utazó a Volga torkolata tájáról a Kaspi-tó mellett levő Asztrahán városából indult el. Először a mordvinoknál kötött ki. Innen a cseremiszekhez, majd a votjákokhoz folytatta útját. Ezután érdekes leírás következik a vogulok falujáról. A vogulokkal és az osztjákokkal kapcsolatosan kifejezést ad a szerző annak a vélekedésének, hogy ezek rokonok a finnekkel. Részletesen leírja a vogul falvak népének életét, vallását, közli a vallásukkal kapcsolatos szakkifejezéseket, s szól például temetkezési szokásaikról, vadászatukról is. Viszonylag sokat ír a szerző a szamojédokról: nagy népnek véli őket, s lélekszámukat hárommillióra becsüli.

Miután könyvében VIRTARANTA — Uibopuu nyomán, nyilvánvalóan nagyon vázlatosan — tájékoztatta olvasóit Bauer művéről, közli, hogy az észti tudós ismertette e könyvet a Tulimuld című észti folyóirat 1987. évfolyamában, s megemlíti, hogy Uibopuu tudomása szerint Bauer könyve korábban ismeretlen volt a finnugor népek múltjának kutatói előtt. Könyve e fejezetének végén Virtaranta kifejezést ad annak a meggyőződésének, hogy Bauer könyve, mihelyt annak megléte a szakkörökben ismeretessé válik, fel fogja kelteni a magyar tudósok figyelmét. Ez annál valószínűbb, mert Bauernek több könyve is van, s lehetséges, hogy bennük is találhat figyelemreméltó ismereteket a magyar őstörténet és a finnugor népek múltjának kutatója.

LAKÓ GYÖRGY

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXVII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1991. december 10-én tartotta meg LXXXVII. közgyűlését az Akadémián.

1. B e n k ő L o r á n d elnöki megnyitója után H a d r o v i c s L á s z l ó akadémikus tartott előadást „Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról” címen.

2. Ezt követően K i s s J e n ő főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 1991. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Mollay Károly a múlt évi főtitkári beszámolóban arról is szólt, hogy Társaságunknak is osztoznia kell az ország ismert nehéz gazdasági helyzetében (MNY. LXXXVII, 242). Osztozunk bizony. Ezzel magyarázható, hogy Társaságunk történetének 87. esz-

tendjében szándékaink ellenére bizonyos területeken megszokott aktivitásunk csökkent. Önerőből nem jelentettünk meg egyetlen kiadványt sem, tolódik több tervezett tudományos ülésszak megrendezése (elsősorban a magyar nyelvnek a szomszédos nyelvekkel való kapcsolatát elemezni hivatott szimpóziumokra gondolok), nem tudjuk támogatni anyagilag vidéki csoportjainkat, csak jelképes összegű támogatással segíthetjük egy-egy érdemes nyelvtudományi munka megjelentetését, s nincs módunk a határainkon kívül gyűjtött értékes magyar nyelvi anyagok megjelentetésére. A Magyar Nyelvtudományi Társaság is — mondhatnám: az országot általában jellemző változásoknak, illetőleg állapotnak megfelelően — önnön, szabad akaratából elhatározott s a gazdasági kényszerpálya diktátumából következő változások idejét éli. A lehetőségekkel reálisan számot vetve mégis azt mondom, ha a jelenlegi föltételek nem romlanak, akkor a Magyar Nyelvtudományi Társaság is különösebb megrázkódtatások nélkül várhatja ki a gazdaságilag kedvezőbb évek eljövételét. Ehhez persze az Akadémia támogatására továbbra is nagy szükségünk van.

2. Idén szám szerint 73 előadás hangzott el a Társaság szervezésében, illetőleg társrendezésében (40 + 33, l. alább). Budapesten 17 felolvasó ülést tartottunk. A Magyar Nyelvi Szakosztály hetet (ebből egyet a Szemiotikaival, egyet a Fonetikaival közösen), a Szlavisztikai hármat, az Általános Nyelvészeti kettőt, a Fonetikai, a Germanisztikai-Romanisztikai, a Nyelvoktatási, a Szaknyelvi és a Szemiotikai Szakosztály pedig egyet-egyet. Külföldi kollégáink közül PETŐFI S. JÁNOS „Nyelvészet és szövegten: a szemiotikai textológia multidiszciplináris felépítéséről” címen, WOLFGANG TEUBERT mannheimi nyelvész pedig „Zum Problem der Attribute bei Substantiven” címmel tartott előadást. Szakosztályülésen köszöntöttük a 80 éves Szemere Gyulát és Vértes O. Andrást, valamint a 70 éves Bencédy Józsefet, Hell Györgyöt és Rot Sándort.

Vidéki csoportjainkban zömmel élénknek mondható tevékenység folyt, hiszen mindenütt több színvonalas előadást szerveztek. Mint tudjuk, tavaly három új vidéki csoportunk alakult s kezdte meg idén működését: az egri (elnöke Fekete Péter), a nyíregyházi (elnöke Mező András) és a szombathelyi (elnöke Szabó Géza). A három csoport megalakulása örvendetes esemény, s rájuk vonatkoztatva is maradéktalanul érvényesek néhai elnökünknek, Bárczi Gézának 30 évvel ezelőtt, a debreceni csoport megalakulásakor mondott szavai: „A Magyar Nyelvtudományi Társaság életében a legfontosabb események közé tartozik egy-egy csoportnak megalakulása, mert az nemcsak a Társaság életterének kívánatos . . . kiszélesedését jelenti, de a Társaság működésébe új munkaerőket kapcsolva be a magyarországi nyelvtudományi kelméjébe új színárnyalatokat van hivatva beleszóni. Amellett pedig egy-egy csoportra a nyelvtudomány és elsősorban a magyar nyelvtudomány eredményeinek, tanulságainak terjesztésében, közkinccsé tételében is igen jelentős szerep vár” (MNY. LVII, 383—4, l. még 510). A tavaly létrejött csoportok közül Egerben hét felolvasó ülést tartottak. Nyíregyházán az alakuló ülésen köszöntötték Bachát László tagtársunkat 70. születésnapja alkalmából: itt két előadás hangzott el. Szombathelyen két felolvasó ülés volt, ezen kívül előadásokkal szerepelt több ottani kollégánk két, ott szervezett tanácskozáson, amelyek közül az egyiknek a témája a magyar leíró nyelvtan a felsőoktatásban, a másiknak a témája pedig dialektológiai és szlavisztikai kérdések voltak. Szegeden a 3 felolvasó ülés mellett 2 ünnepi ülés is volt. Ez utóbbiakon köszöntötték — márciusban — Nyíri Antal professzort — a szegedi csoport örökös elnökét 84., s Deme László professzort — novemberben — 70. születésnapján. Debrecenben 4 felolvasó ülés volt. A februárin köszöntötték debreceni kollégáink a 80 éves Andrásyné Kövesi Magdát. Pécsen 3 felolvasó ülés hangzott el. Megemlítendő, hogy a Magyar Nyelv Hetének legtöbb előadója mindenütt Társaságunk tagjainak a sorából verbuválódik. Ez év október 11-én és 12-én Jászberényben a Tanítóképző Főiskolával közösen rendeztünk sikeres névtani konferenciát. A két nap 33 előadás hangzott el az

50 résztvevő előtt. A tanácskozás jól mutatta, hogy a névtan kérdései iránti érdeklődés változatlanul nagy, s hogy a változó élet újabb és újabb feladatokat állít az onomasztika művelői elé is. A tanácskozás sikeres megrendezéséért a választmány külön mondott köszönetet két jászberényi kollégánknak, Farkas Ferencnek és Nagy Józsefnek. Március 22-én az ELTE-n volt egy félnapos eszmeesere a magyar dialektológia helyzetéről. Ezen Balogh Lajos, Pesti János, Sebestyén Árpád, Szabó Géza, Szabó József és Kiss Jenő vett részt. Szó volt egyebek mellett arról, hogy 1992-ben dialektológiai szimpóziumot volna kívánatos szervezni Szombathelyen.

3. Idén öt kiadványt jelentettünk meg. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 191. köteteként FEKETE ANTALnak „Keresztneveink nyomában” című munkáját, 192. köteteként pedig a „Veszprém megye földrajzi nevei III. Az ajkai járás” című gyűjteményt. Kiadványsorozatunktól független kötet a nálunk közzétett Domokos- és Virginia-Kódex — a Régi magyar kódexek című sorozat 9. és 11. köteteként —, valamint Szamosközy István történetíró 17. század eleji kézírata, a „Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából” című kiadvány, amely A magyar nyelv-történet forrásai 2. számaként látott napvilágot. Egyik kiadvány sem társasági pénzen jelent meg. Az elsőt említett a szerző költségén s Kiss Lajos szakmai véleménye és ajánlása alapján, az ajkai járás földrajzi neveit tartalmazó kötet a veszprémi Eötvös Károly Megyei Könyvtár finanszírozásával, a kódexek és a Szamosközy-kézirat pedig pályázati pénzből. Az, hogy nem jelentettünk meg önerőből kiadványt, korántsem örvendetes persze, de nagyon is érthető. A könyvelőállítási költségek — a nyomdaiakra gondolok első sorban — megnövekedése s anyagi lehetőségeink erősen behatárolt volta az ok.

Külön kell szólnom Társaságunk folyóiratáról, a magyar nyelv tudomány központi orgánumaról, a Magyar Nyelvről. 1990-ben a Magyar Nyelv két összevont számban (1—2. és 3—4.), fele terjedelemben láthatott csak napvilágot, minthogy a kiadásra juttatott központi (akadémiai) összeg csökkent, a nyomdai árak viszont megemelkedtek. A Magyar Nyelvnek nem csökkentett terjedelemben való, folyamatos megjelenését biztosítani, de legalábbis elősegíteni kívánván úgy határozott Társaságunk vezetősége ez év elején, hogy az Akadémiai Kiadótól átveszi a kiadói feladatokat. A Magyar Nyelv idei 2. számában jelent meg először az addigi „Akadémiai Kiadó Budapest” helyén, a külső borítólapon alján a „Magyar Nyelvtudományi Társaság Budapest” mint kiadó. A kiadói feladatok és felelősség átvételével, vállalásával az volt a célunk, hogy az így megtakarítható pénz teljes egészében folyóiratunk megjelentetésére fordítjuk. Így vált lehetővé, hogy idén újra négy Magyar Nyelv-szám jelenhetett meg, mégpedig — mindenekelőtt a főszerkesztőnek, Benkő Lorándnak és a technikai szerkesztőnek, Juhász Dezsőnek köszönhetően — időben, a tárgyhónapokban (a 4. szám december lelegején). Ahhoz, hogy önerőből nem jelentettünk meg egyetlen társasági kiadványt sem, a Magyar Nyelvnek is van köze. Tudniillik a folyamatosan emelkedő nyomdai költségek miatt a folyóirat kiadására kapott akadémiai összeg — amely idén 1.072.000 forint volt — nem volna elegendő, azt ki kell egészítenünk. Ilyen természetű gondjainkat növeli, hogy idén — legalábbis eddig — 200 ezer forinttal kevesebb támogatást kaptunk Akadémiánktól, mint tavaly. Ezért szükséges bizottsági tartalékra is gondolnunk, abból indulva ki, hogy fontosabb a tudomány szempontjából a Magyar Nyelv folyamatos, lehetőség szerint nem csökkentett terjedelmű megjelentetése, mint egy-egy, mégoly fontos, de csak szűkebb kört elérő társasági kiadvány közzététele.

1991-től módosult a Magyar Nyelv szerkesztőbizottsága. Imre Samu és Tompa József elhalálózása, Nyíri Antal pedig visszavonulás miatt vált ki a bizottságból. A régi bizottsági tagok (betűrendben: Kiss Jenő, Papp Ferenc, Pusztai Ferenc, Sebestyén Árpád és Szathmári István) újakkal: Békési Imrével, Keszler Borbálával és Kiss Lajossal egészültek ki.

Már évek óta aggodó figyelemmel láttuk, hogy csökken a Magyar Nyelv egyéni előfizetőinek korábban jóval népesebb tábora. Mérlegeltük korábban is, hogy a tagtársak elé tárjuk ezt a gondunkat. Idén lépnünk kellett. Ugyanis megtudtuk a postától, hogy az egyéni előfizetők száma 313-ra zsugorodott, márpedig köztudomású, hogy egy-egy tudományos folyóirat jövője kérdésessé válhat, ha nincs mögötte kellő előfizetői háttér. (Zárójelben jegyzem meg: az október végén a postától (HELIR) kiküldött s 710 forintos évi díjról szóló előfizetési csekket érthető zavart keltettek. Csak remélni lehet, hogy a helyesbítő levelek is eljutottak mindenkihez, amelyek a 300 forintos előfizetési díjról tájékoztatnak. Ez utóbbi összeg egyébként pontosan tízszerese a 22 évvel ezelőttinek.) A stabil közületi előfizetések mellett az egyéni előfizetésektől remélhető folyóiratunk zavartalan megjelenése. Ezért fordultunk személy szerint mindazon tagtársunkhoz a közgyűlési meghívóhoz mellékelt levelünkben, akik a posta kimutatása szerint nem fizettek elő a Magyar Nyelvre, azzal a kéréssel, hogy ha tehetik, támogassák előfizetésükkel a Magyar Nyelvet, a magyar nyelvtudományt. Kérem, ne vegye senki tolazkodásnak, ha e helyről is főlhívom erre szíves figyelmüket. A levél így hangzik:

Kedves Tagtársunk!

Mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjához, következképpen a magyar nyelvtudomány művelőjéhez vagy pártolójához, azzal a kéréssel fordulunk Önhöz, hogy lépjen folyóiratunknak, a Magyar Nyelvnek a rendszeres évi előfizetői közé.

Kérésünk okát, illetőleg a jelenben különös indokoltágát — úgy hisszük — nem kell túlságosan részleteznünk. Hiszen Ön előtt is nyilvánvalóan jól ismeretes, milyen fokozódó nehézségek közepette tengődnek ma tudományos folyóirataink, s e tekintetben a közeljövő sem látszik éppen ígéretesnek. A nehézségeket jelzi, hogy 1990-ben az eddig rendszeres évi négy szám helyett csak kettőben tudunk megjelenni, és sajnos idei négy számunk megjelenése — mely Társaságunk különleges erőfeszítésének eredményeképp volt csak elérhető — korántsem jelent biztosítékot a normális, hagyományos keretek fönntartására. A tudomány szférájába is behatoló piacgazdasági körülmények közepette a fennmaradás esélyeit az előfizetési példányszám így a mi folyóiratunk esetében is fokozottan befolyásolni fogja, mert ha az előfizetők magától értetődően ezután sem tudják majd eltartani a magyar nyelvű tudományos folyóiratokat, a külső támogatás mértéke erősebben fog kapcsolódni egyes orgánomok olvasottságához, melynek az előfizetési szám az elsődleges mércéje.

Kérésünk tehát oda irányul, hogy ha a Magyar Nyelvet Ön eddig számonként külön vette volna meg, tegye ezt ezután postai előfizetőként; másrészt ha eddig netán nem lett volna folyóiratunk rendszeres olvasója, a jövő évtől kezdve lépjen az előfizetők sorába. Évi 4, egyenként 8 íves számért évi 300 forint, a mai körülmények közepette, illetőleg a mai könyvárakhoz viszonyítva — merjük remélni — ebben az Ön számára sem közömbös ügy támogatásában nem fog megoldhatatlan terhet jelenteni. Ezért bátorkodunk kérelmünkkel együtt remélt jószándékát csekk megküldésével gyakorlatilag is elősegíteni. Együttal felhívjuk a figyelmet arra, hogy a Posta — mely ezután az ügyet már folyamatosan kezeli — a jövő évi előfizetési listát még ez évben lezárja.

Társaságunk válaszmányának és a Magyar Nyelv szerkesztőségének nevében mi viszonzásul csak azt ígérhetjük, hogy — eddigi gyakorlatunkhoz híven — igyekszünk mindig negyedévenként, a tárgyhónapban pontosan megjelenni, s amennyire tőlünk telik, a folyóiratot tartalmilag is tovább színesíteni, gazdagítani.

Kérésünket két okból intézzük személy szerint is Tagtársunkhoz. Egyfelől a Magyar Nyelvtudományi Társaság — az Akadémiai Kiadó magas költségterhei miatt — ez évtől kezdve önálló kiadóként saját maga vette kezébe a Magyar Nyelv megjelentetésének ügyét, s kitől várhatnánk az ügy iránti megértést, ha nem elsősorban tagtársainktól!

Másfelől tagtársunk jelenleg nem szerepel előfizetőink listáján; ha ez csak adminisztratív tévedés volna, kérjük, vegye kérésünket, illetőleg tekintse a küldött csekket tárgyitalannak, vagy szíveskedjék az anyanyelv ügyét pártoló ismerősnek, intézménynek azt átadni.

Megértő támogatását remélve kollegiális tisztelettel köszöntjük

DR. KISS JENŐ

a Magyar Nyelvtudományi Társaság
főtitkára

DR. BENKŐ LORÁND

a Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöke

4. Idén két választmányi ülést tartottunk. Május 21-én küldtük ki az emlékérmekre és díjakra, valamint a köszöntésekre javaslatot tevő bizottságokat, és pedíg a következőket: Csúry-emlékérem: elnök: Hajdú Mihály, tagok: Balogh Lajos, Pesti János, Szabó Géza, Szabó József. Gombocz-emlékérem és -díj: elnök: Rácz Endre, tagok: B. Lőrinczy Éva, Máté Jakab, Nyomárkay István, Péter Mihály. Révai-emlékérem és -díj: elnök: Hadrovics László, tagok: E. Abaffy Erzsébet, Kiefer Ferenc, Mikola Tibor, Sebestyén Árpád. Pais-emlékérem és -díj: elnök: Lőrincze Lajos, tagok: Zala megye képviselője, Károly Sándor, Mező András, Ördög Ferenc. Megemlékezési bizottság: elnök: Bolla Kálmán, tagok: Békési Imre, Elekfi László, Juhász Dezső, Keszler Borbála. Ezen a választmányi ülésen csatlakozott a Társaság „A szép magyar nyelvért”-alaptványhoz, melynek célja a magyarság anyanyelvi műveltségének az ápolása, a vonatkozó kutatások támogatása, a tudományos ismeretterjesztés elősegítése, táborok, versenyek rendezése, különös tekintettel a határokon túli magyar kisebbségekre. Az alaptvány a MTA védnökségével jön létre, s az alaptóként a MTA Magyar Nyelvi Bizottsága, az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Magyar Nyelvtudományi Társaság adja össze. Második választmányi ülésünk egy hete volt. Ezen köszöntöttük egyik legrégebbi választmányi tagunkat, a magyar nyelvtudomány több területén is kiváló alkotó Deme Lászlót 70. születésnapja alkalmából. Választmányi határozat értelmében Békési Imre tagtársunk tekintette át s méltatta köszöntő beszédében az eredményekben gazdag eddigi életpálya fő vonulatait s fejezte ki jókívánásainkat. A köszöntő a Magyar Nyelvben közelesem olvasható lesz. Meghallgatta a választmány a kiküldött bizottságok jelentését, s döntött az érme és díjak odaítéléséről. Jövőre újra Egerben rendezük meg az ottani főiskola szervezésében az anyanyelvoktatási napokat. Szende Aladár és Fekete Péter tájékoztatását hallgattuk meg ez ügyben. A választmány jóváhagyólag tudomásul vette, hogy a Társaság vezetősége a Szilágysági nyelvatlasz kéziratot anyagáért Márton Gyula özvegyének 25 ezer forint jelképes honoráriumot kifizetett. A Csúry-emlékéremmel kapcsolatos, illetőleg az önkéntes gyűjtőknek adandó esetleges újabb emlékéremmel összefüggő kérdések megvitatására bizottságot küldött ki a választmány, amely a Csúry-bizottság tagjaiból áll, kiegészülve Deme Lászlóval, Végh Józseffel, Grétsy Lászlóval és Kiss Jenővel. Vértes Edit tájékoztatta a választmányt T. Lovas Rózsa hátrahagyott dolgozatairól, illetőleg arról, hogy a hagyatéka ezen része a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz kerülhet. Elfogadta a választmány a társasági tagdíj emelésére tett kényszerű javaslatot. E szerint 1992-től — ha a közgyűlés is elfogadja — nem 100, hanem 200 forint lesz az évi tagdíj, nyugdíjasoknak és egyetemistáknak, diákoknak pedig ennek fele, tehát 100 forint. Jól tudjuk, sok más társasági tagdíjhoz képest ezek az összegek nagyon is méltányosak, ennek ellenére nem szívesen tettük ezt a lépést. Elnökünk ezen az ülésen emlékezett meg közelmúltban elhunyt legrégebbi választmányi tagunkról, T. Lovas Rózsáról.

5. A Társaság ügyintézéséről szólva a tavalyi főtitkári jelentésben Mollay Károly arról szólt, hogy a személycserét követő válság megoldódott, mert Szabó Ágnes személyében a Társaság egy hozzáértő és szorgos, a Társaság gazdasági önállóságával járó

kihívásokat leleményesen kezelni tudó munkatársat nyert. Egy számára mind szakmailag, mind financiálisan kedvezőbb állásajánlatot elfogadva idén ő is megvált Társaságunktól. Mi tagadás, Társaságunknak közvetlen, az ügyintézésért is felelősséggel tartozó vezetősége súlyos teherként cipelte heteken át az újabb adminisztrációs interregnumot, tudván, mit jelent Szabó Ágnes távozása. Megnyugvásunkra Völgyi Zsuzsa személyében olyan, közgazdasági végzettségű ügyintézőt sikerült találni, aki eddigi lelkiismeretes és körültekintő munkájával, az ügyvitel gyors betanulásával mindannyiunk meglegedésére végzi munkáját. Szabó Ágnesnek külön is köszönjük odaadó és eredményes munkáját, s azt, hogy távozása után is számíthattunk rá. Völgyi Zsuzsának pedig, hogy vállalta az azonnali beugrást, hogy erőltetett menetben végezte a betanulást, s hogy lelkiismeretes, példás hozzáállással végzi munkáját és sikerrel oldja meg feladatait. Reméljük, munkatársunknak tudhatjuk őt az elkövetkező években is.

6. Az elmúlt esztendőben elveszítettük Gyarmati Andrást, Molnár Józsefet, Suara Róbertet, T. Lovas Rózsát, akiről folyóiratunk hasábjain jelenik meg majd megemlékezés és Hauhia-Nagy Ullát, akitől sokan tanulhatták — tanulhattuk — nemcsak a finn nyelvnek, hanem a rokon népek és országnak, Suominak a szeretetét is.

Választmányi üléseinken új tagokat is vettünk föl (29 + 7), jóval többet, mint tavaly. Ez a múlt évben alakult vidéki csoportoknak köszönhető elsősorban. Az új tagok száma 36, taglétszámunk tehát 31-gyel nőtt, azaz most 653. Két külföldi nyelvészt választottunk tiszteleti taggá: Gerhard Ressler és Günter Stipa professzorokat.

7. Tisztelt Tagtársak! Legyen szabad fölívnom szíves figyelmüket arra, hogy a tagdíjak időben — az év elején — történő befizetésével is segíthetik a Társaságot. Nem hinném, hogy ezt a támogatást bárki is megtagadná.

Befejezésül minden tagtársunknak békés és bensőséges karácsonyi ünnepeket kívánok, s azt, lehessen bizakodóbb a jövő évi beszámoló hangvétele az ideinél. Kérem jelentésem elfogadását.

A beszámolót a közgyűlés elfogadta, miként a tagdíj emelésére vonatkozó javaslatot is.

3. Ezt követően Hexendorf Edit távollétében Balogh Lajos olvasta föl a pénztárosi jelentést.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk 1990. évi pénzforgalma az alábbiak szerint alakult:

A) Kiadások:	
Főfoglalkozásúak bére	136 664,—
Társadalombiztosítási járulék	75 682,—
Alkalmi megbízások	72 685,—
<hr/>	
Személyi kiadások összesen:	285 031,—
<hr/>	
Nyomdaköltség	254 516,—
Postaköltség (bélyeg, telefon)	31 350,—
Irodaszer, nyomtatvány	56 660,—
Egyéb	59 760,—
<hr/>	
Dologi kiadások összesen:	392 286,—
<hr/>	
Kiadások összesen:	677 317,—
B) Bevételek:	
MTA támogatás	502 500,—
Tagdíj	39 550,—
Kiadványértékesítés	47 416,—
Egyéb	113 310,—
<hr/>	
Bevételek összesen:	702 776,—

4. Ezután Bakró-Nagy Marianne ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését: Tisztelt Közgyűlés! A Számvizsgáló Bizottság 1991. december első hetében átnézte a Társaság iratait, bizonylatait és elszámolásait, s azokat rendben találta. A tavalyi közgyűlés óta rendeződtek azok a kérdések, amelyek a Társaságnak költségvetési szervből önálló elszámolású társasággá válásából adódtak (társadalombiztosítási járulékok, adó). 1991 folyamán a Társadalombiztosítási Igazgatóságtól és az APEH-től kiszálltak illetékes ellenőrök, átvizgálták a Társaság nyilvántartását, és semmilyen mulasztást nem tártak föl. Minderről jegyzőkönyvek is készültek. Budapest, 1991. XII. 9. D. Mátai Mária és Bakró-Nagy Marianne, a Számvizsgáló Bizottság tagjai.

5. Ismét Balogh Lajos emelkedett szólásra, s előterjesztette a Társaság 1991. évi költségvetési előirányzatát:

A) Kiadások:

Főfoglalkozásúak bére	187 100,—
Társadalombiztosítási járulék	78 898,—
Alkalmi megbízások	7 900,—

Személyi kiadások összesen: 273 898,—

Nyomdaköltség	181 949,—
Postaköltség (bélyeg, telefon)	31 307,—
Irodaszer, nyomtatvány	9 242,—
Egyéb	195 862,—

Dologi kiadások összesen: 418 380,—

Kiadások összesen: 692 278,—

B) Bevételek:

MTA támogatás	289 000,—
Tagdíj	52 630,—
Kiadványértékesítés	54 888,—
Egyéb	120 097,—

Bevételek összesen: 516 615,—

Kiadásaink a múlt évihez képest alig növekedtek; a hiány abból adódik, hogy ebben az évben egyelőre kétszázezer forinttal kevesebb támogatást kaptunk az MTA-tól, azonban tettünk lépéseket ennek pótlása érdekében.

6. Utolsó napirendi pontként Benkő Loránd elnök méltató szavak kíséretében átnyújtotta a Társaság idén odaítélt érmeit és díjait. A Révai-émlékérmét és -díjat, a Társaság legnagyobb érmét és díját Mollay Károly, az ELTE nyugalmazott professzora kapta. A Gombocz-émlékérmét és -díjat Balázs Géza, az ELTE adjunktusa nyerte el. A Csúry-émlékérmét az elnök Janitsék Jenőnek, a kolozsvári egyetem nyugalmazott tanárának nyújtotta át, aki hatalmas mennyiségű helynévi anyagot gyűjtött Erdélyben (I. Romániai magyar irodalmi lexikon. Bukarest, 1991. II, 481). H. Tóth Tibor, a szegedi egyetem adjunktusa is elnyerte a Csúry-émlékérmét.

7. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki zárszavával ért véget.

Osszeállította: KISS JENŐ

Rot Sándor 70 éves*

Tisztelt Professzor Úr!

Amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános nyelvészeti szakosztályától R o t S á n d o r köszöntésére a megtisztelő felkérést megkaptam, kételkedtem. Hihetetlen! Professzor úr már 70 éves! Ennek megfellebbezhetetlenségéről csak egy curriculum vitae győzött meg véglegesen. Hogy érthetővé tegyem csodálkozásomat, személyes élményemet említtem fel. Utolsó találkozásunkkor, a szlavisták szófiai világkongresszusán Rot Sándor a plenáris ülés előadójaként, szekcióvezetőként, az ülések vitázó résztvevőjeként, baráti, s kollegiális beszélgetések során a magyar delegáció legaktívabb, legenergiusabb reprezentánsa volt. A szlavisztika e legrangosabb rendezvényén a világ megannyi nyelvén képviselte, védte, népszerűsítette a magyar tudományosság eredményeit. Tette ezt olyan természetes eleganciával, fiatalos hévvel és beleéléssel, hogy senkinek sem jutott eszébe a közelgő hetvenedik mérföldkő.

A jubiláns 1921. november 1-jén született akkor a Csehszlovák Köztársasághoz tartozó Turjaremete községben — sokgyermekes iparos család gyermekeként. Hogy magunk elé képzeljük azt a szűkebb közösséget, ahol eszmélkedett, ahol a nyelvek iránti fogékonyságot magába szívta és féltucatnyi nyelvet gyermekként megtanulhatott, nézzük meg FÉNYES ELEK nagybecsű Geográfiai Szótárának vonatkozó adatait (Pest, 1851. 286).

Szülőfalujában végzett ruszin és cseh tanítási nyelvű elemi iskolai, majd az ungvári gimnáziumi éveket követően Prágában és Moszkvában folytatt egyetemi tanulmányokat. 1949-től az Ungvári Állami Egyetem oktatója lett. 1955-ben kandidátusi, 1969-ben akadémiai doktori fokozatot szerez. Tudományos eredményeinek elismeréseként 1974-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Angol Tanszéke vezetőjévé nevezik ki. Turjaremete, Ungvár, Prága, Moszkva, Budapest az eddig változatos és súlyosan tragikus élményeket, valamint embert próbáló tanulságokat tartalmazó életút legfőbb állomásai.

Első tudományos közleményei az Ungvári Állami Egyetem kiadványaiban jelentek meg. Rot Sándort már indulásakor jellemezte, hogy párhuzamosan több témával, szakterületének több ágával is foglalkozott. Az ungvári években 1953-tól hungarisztikai, finnugrisztikai, szlavisztikai, anglisztikai cikkeivel találkozhatunk. Az ötvenes években megjelennek nála azok az ötletek és témák, amelyek napjainkig foglalkoztatják. Tudománytörténeti szempontok is indokolnák az ungvári cikkek, előadástézisek, tankönyvek, jegyzetek adatainak összegyűjtését, publikussá tételét. A jelen keretek között csupán néhányra utalhatok: „Йосиф Добровский о языке закарпатских украинцев” (Наукові записки Ужгородського державного університету [a továbbiakban: НЗ.]. IX. 1954. 245–59); „К вопросу о склонении имен в финно-угорских языках” (Научные записки Ужгородского государственного университета XIII. 1955. 115–31); „Иван Франко — литературный критик чешской литературы” (НЗ. XXV. 1957. 97–123); „Некоторые вопросы развития каузативных глаголов в английском языке” (Доповіді та повідомлення [a továbbiakban ДП.] Серія філологічна [a továbbiakban СФ] II. 1958. 118–21); „English Lexicology” (Uzhhorod State University. 1958. 284 pp.); „Русские неологизмы эпохи Великого Октября в языках стран народной демократии” (ДП. СФ. 108–12); „К вопросу о внутренних законах развития языков (НЗ. XXXVII. Филологія. 1959. 122–32); „Некоторые вопросы формирования и развития лично-притяжательного склонения в финно-угорских языках” (ДП. СФ. № 5. 1960. 75–9); „Из творческой истории романа »Никола Шугай,

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 1991. nov. 5-i ülésén, az Általános Nyelvészeti Szakosztályban.

разбойник» Ивана Ольбрахта (НЗ. ХХХVII. Филология. 60). Ez utóbbi témáról l. még: „Иван Ольбрахт и Закарпатье” (Москва, 1955. 542 pp.).

Rot Sándor 32 önálló kiadványt — monográfiát, tankönyvet stb. publikált, több mint 900 tudományos értekezést, cikket, tanulmányt jelentetett meg 12 nyelven. Hosszú, kemény munkásévek elmunkálatainak eredményeként látott napvilágot a „Magyar nyelv fejlődése. A magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok” (Ungvár—Kijev, 1968.) című monográfiája. Ebben a nyelvi kapcsolatok újraértékelésének igényével lép fel. Újszerűen ír az ukrán (ruszin)—magyar bilingvizmus kérdéseiről. Jelentősen bővíti a magyar nyelv óorosz elemeinek számát, s azt sugallja, hogy a honfoglalás előtti orosz (óorosz) hatás nyelvünkre nagyobb méretű volt, mint azt a tudománytörténet addig elismerte. Etimológiáinak többségét a nyelvészeti közvélemény fenntartással fogadta, azok mindmáig vita tárgyát képezik. A magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok történetét továbbra is intenzíven kutatja, amihez részletes elméleti alapvetést is ad, a témát ily módon jelentősen kibővítve jelenteti meg a „Венгерско—восточнославянские языковые контакты” (Будапешт, 1973.) című monográfiáját. E művében, a címben jelzett kereteket túllépve, tüzetes összefoglalását adja a magyar—szláv nyelvi érintkezések kutatástörténetének, ami talán a mű leggyakrabban olvasott fejezete, mivel a nyelvészek szélesebb köre is használhatja. Pótolhatatlanul fontos a monográfia gazdag bibliográfiája. E kérdéskorról töle l. még „A nyelvi kontaktusok kérdéseiről” (NyK. LXXIV, [1972.], 49—69); „A magyar—ukrán nyelvi kölcsönhatás” (BALÁZS JÁNOS szerk., Nyelvünk a Duna-tájon. Bp., 1989. 351—85); „A kárpátizmusok és a magyar jelentésán” (MNY. LXXI, 424—32). Számos dolgozatában foglalkozik a bilingvizmus és multilingvizmus kérdéseivel. Az ezekre való utalástól felment, hogy adataikat fellelhetjük „A magyarországi szláv nyelvtudomány bibliográfiája 1985-ig” (szerk. NYOMÁRKAY ISTVÁN. Bp., 1990.) c. munkában. Erről l. még: „A kárpáti area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései” (BALÁZS JÁNOS szerk., Areális nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1983. 181—206); „On Germanic-Eastern Slavic Language Contacts” (KIRÁLY PÉTER—HOLLÓS ATTILA szerk., Hungaro-Slavica 1988. Bp., 1988. 191—202).

1986-ban angol nyelven megírta a magyar nyelv vázlatos nyelvtanát, történetét, stilisztikáját. E könyvének megjelenésével az angol nyelvet ismerők széles tábora számára újabb út nyílt meg nyelvünkhöz, kultúránkhoz. Vö. „Outlines of Present-Day Hungarian” (Bp., 1986.). Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy e fontos művének is vannak ungvári előzményei: az 1961-ben megjelent Magyar—Ukrán Szótárhoz mellékelt ukrán nyelvű rövid magyar nyelvtant Rot Sándor állította össze. Az angol nyelvű tudományos és üzleti levélírás gyakorlatához terjedelmes kalauzt készít: „A Complete Guide to English Letter — Writing for Science (scholarship) and business” (Bp., 1988. 382 pp.). Ebben az évben három munkája jelent meg: „Old English” (3rd rev. ed. Bp., 1991. 608 pp.); „Non-Standard English” (Bp., 1991.); „Language Contact” (Frankfurt am Main—Bern—New York—Paris, 1991. 320 pp.).

Még több tanulmánya, könyve említést érdemelne. Úgy gondolom azonban, hogy egy ünnepi köszöntés semmiképpen sem lehet leltára Rot Sándor eddigi életművének. Nem térhetek ki anglisztikai, alkalmazott és általános nyelvészeti munkásságának részletezésére. Ez utóbbira azért sem, mert kutatási témáinak jellege folytán a nem általános nyelvészeti indíttatású dolgozatainak is, kivétel nélkül, vannak egyetemes összefüggései, általános nyelvészeti eredményei. Úgy vélem, ez a rövid köszöntés is érzékeltetni tudja azt a tudományos munkásságot, mely ünnepeltünk életpályáját jellemzi. Ez a szükségszerűen vázlatos méltatás a valóságnál jóval halványabban vetíti elénk Rot Sándor emberi és tudósi portréját. Hiszen munkásságába nemcsak a publikációk tartoznak bele, hanem mindaz a sokirányú tevékenység, amelyet a magyar nyelvtudomány fejlesztése érdekében az oktatás, szakdolgozóival való konzultálás s a tudományszervezés terén napjainkig kifejtett.

Engedje meg, kedves Professzor Úr, hogy hetvenedik születésnapja alkalmából mindannyiánk, az itt lévő barátai, kollégái, egykori kollégái, tanítványai és tisztelői nevében szeretettel kívánjak jó egészséget, töretlen munkakedvet.

UDVARI ISTVÁN

Hell György 70 éves*

November 12-én ünnepelte a Társaság Hell György tagtársunk 70. születésnapját.

Hell György 1921-ben született a Baranya megyei Meződ községben. Középiskoláit Pécsen végezte el. Rövid — 1944-től 1949-ig tartó — donbasszi élet után, ahol első orosz leckéit egy időse bányásztársától kapta, egyetemi tanulmányait a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetemen fejezte be és szerzett immár orosz nyelvből, magyarból és németből középiskolai tanári oklevelet. Munkahelye 1950-től a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Lektorátusa, majd később ennek jogutódja, a BME Nyelvi Intézete volt. Az egyetemi hallgatónak orosz nyelvet, németet és angolt tanított.

Első rövidebb közleményei az 50-es években jelentek meg az orosz nyelv oktatásának néhány gyakorlati kérdéséről. Az 1960-as évek elején a gépi fordítás kérdéseivel kezdett foglalkozni, mindenekelőtt az orosz–magyar fordítás orosz elemző részével. Ilyen tárgyú cikkei a Computational Linguistics számaiban és az OMKDOK kiadványaiban jelentek meg. A gépi fordítás kérdéseinek tanulmányozására 1966–67-ben Ford ösztöndíjjal egy évet az Egyesült Államokban tölthetett.

A 70-es években Hell György az emberi fordítás és a nyelvtanulás alkalmazott nyelvészeti kérdéseivel, valamint a magyar nyelv alsóbb nyelvi szintjeinek statisztikai vizsgálatával foglalkozott. Cikkei a felsőfokú oktatási intézmények idegennyelv-oktatásának kérdéseire kapcsolódtak, és a Modern Nyelvoktatásban, a Fordítás és Nyelvoktatás című kiadványsorozatban, az Idegen Nyelvek Tanításában, valamint a Folia Practico-Linguisticában jelentek meg, melyet évekig ő szerkesztett.

Nyelvstatisztikával a hetvenes évek elejétől kezdett foglalkozni. Szótagstatisztikai vizsgálatokat végzett, majd szakmai szövegeket elemzett gépileg szógyakorisági listák összeállítására céljából. Ennek a munkának a során jutott hozzá a Debreceni Thésaurusz 60000-es lyukkártyaanyagának egy másolatához, melynek tőszókincsanyagát a hangzógyakoriság és a hangzóviszonyok szempontjából dolgozta fel. Kandidátusi értekezése a magyar tőszókincsben végzett vizsgálatának összegezését tartalmazza.

Az alkalmazott nyelvészet területére sorolható kérdések továbbra is a fő érdeklődési területét képezték. Cikkeiben a modern nyelvészeti fölfogást és ennek eredményeit kívánja a nyelvoktatásban és a fordítás gyakorlatában alkalmazni. A szakmai jellegű szövegekben inkább kereste a szerkezeti sajátosságokat, mint a szókincsre vonatkozó jellegzetességeket. A gyakorlat oldaláról keresi az újabb grammatikák alkalmazását azokban az írásokban is, amelyeket legutóbb közölt a magyar nyelvoktatás néhány kérdéséről.

Nos, ennyi a hivatalos-protokolláris ismeret, melyet jubilánsumunkról tudni illik. Mit tehetek ehhez én hozzá a magam személyes részéről? Nem tegnap, még csak nem is tegnapelőtt kezdődött a mi ismeretségünk, majd barátságunk. (He один пуд соли мы с ним вместе съели.) A gépi fordítás hazai Gagarinjának neveztem őt akkortájt — és ez a megnevezés ma is érvényes. Számos találkozásunkra emlékszem. Így egyszer — több évtizede lehet már annak — Róma felhőtlen ege alatt, a repülőtér melletti fűben heve-

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 1991. november 12-i ülésén.

részve — másra nem volt pénzünk — vele s Kelemen Józseffel szenvedélyesen vitatkoztunk a gyakorisági szótárak gépi előállításának stratégiáján, a szótárban és a szövegekben uralkodó statisztikai törvényszerűségek elvileg eltérő voltán (nem tudtam őket meggyőzni a magam igazáról). Vagy visszaemlékszem több potsdami, prágai konferenciára, ahol mindig művelt, jó oroszszággal, németszággal, angolszággal elmondott előadásaival, felszólalásaival tűnt ki.

Kívánjuk neki szívből, hogy kedves felesége, négy leánya és tizenhét unokája körében még soká munkálkodhassék az ő örömeire, a nyelvészet hasznára.

PAPP FERENC

Bencédy József köszöntése*

Bencédy József 1921. november 1-jén született. Gimnáziumi tanulmányait Pécsen és Budapesten végezte. 1940-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen, magyar–latin szakos tanárjelöltként. Ugyanakkor felvették az Eötvös Kollégiumba, ahol négy éven át kedves szobatársam volt. A kollégium legmegbecsültebb tagjai közé számított. Már másodéves korában — ami nagy szó — szobafőnök, vagyis családapa lett. Én voltam a családanya, legelső gólyáink Takács Lajos és Hajdú Péter voltak, később — egyebek között — Nagy Miklós. A kollégium ifjúsága Bencédy Józsefet másodéves korában alelnökké, negyedéves korában pedig elnökké választotta, s ezeket a funkciókat közmegegyezésre töltötte be.

Tanári oklevelét 1946-ban szerezte meg; 1947-ben bölcsészdoktor lett. Értekezésében egy magyar humanistának, Filiczki János sárospataki tanárnak életét és latin nyelvű költészetét dolgozta fel.

Tanári pályáját a budapesti József Attila Gimnáziumban kezdte, 1952-ben került a budapesti Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskolára. 1955-ben ezt az egyetemi szintű főiskolát teljesen ésszerűtlenül, máról holnapra megszüntették. Ezután gimnáziumi igazgatóként dolgozik, majd a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője lesz. Közben oktatómunkát végez az ELTE magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén, illetőleg az újságíróiskolán. 1974-ben igazgatója lesz az egri tanárképző főiskola csepeli kihelyezett tagozatának, majd az ELTE tanárképző főiskolai karának, s ugyanott a magyar nyelvészeti tanszék vezetője. 1987-ben vonult nyugdíjba.

1989-ben védte meg tézises kandidátusi értekezését, amelynek címe: „Az anyanyelvi nevelés szemléleti háttere”. Mint értekezése és egész életpályája egyaránt bizonyítja, jelentős érdemeket szerzett az anyanyelvi nevelés korszerűsítésében és az anyanyelvi kultúrának iskolán kívüli ápolásában is. Tevékenyen hozzájárult e területek tartalmi és módszertani kérdéseinek kidolgozásához, mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásában. Ami a tartalmi oldalról illeti, maradandó eredményeket ért el mindenképp a nyelv- és nyelvtudományban, a stilisztikában, a jelentéstanban és a szövegelemzésben. Idevágó legfőbb munkái: A mondat szerkesztés néhány kérdése: *IskNyelv. 408–20*; Radnóti Miklós: Hetedik ekloga (verselemzés): *NyudÉrt. 40. sz. 43–9*; Jelentéstan: *MMNy. 501–55*; A szójelentés és finomságai: *Nyelvh. 4 79–107*; Szövegtan és tanárképzés: *MNyTK. 154. sz. 13–26*; Problémák a beszélt nyelv kutatásában: A magyar nyelv rétegződése 179–86; Beszélt nyelvi vizsgálatok: *Tanárképzés és tudomány 437–45*; Frázisok, közhelyek a közéleti nyelvhasználatban: *Nyr. CXV, 1–8*. Ez utóbbival a minap örvendeztetett meg bennünket. Nyelv- és nyelvtudományi publikációiból kiemelkedik „Nyelv- és nyelvtudományi tanácsok” című könyve, amely — mint egész nyelvészeti munkássága — meggyőzően

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság Magyar Nyelvi Szakosztályának 1991. november 19-i ülésén.

bizonyítja, hogy a mai szinkrón rendszer mögött jól meglátja a nyelvfejlődésnek ott munkálkodó erőit, régi változások lecsapódásait és új fejlemények csíráit.

Mint mondtam, nemcsak elméleti, hanem gyakorlati oldalról is szolgálta és szolgálja az anyanyelvi kultúra ápolását. Ilyen tárgyú munkái: Az anyanyelvi műveltség és az iskola: AnyMűv. 139–54; Oktatásügyi reformunk és a nyelvművelés: Édes anyanyelvünk.¹ 15–7; A kiejtés és az iskola: MNyTK. 120. sz. 78–84; Az iskolai anyanyelvi nevelés programja: MNy. LXXII, 23–9; Az iskolai anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés: MNy. LXXV, 13–26; Nyelvhelyesség és nyelvművelés az iskolában: Nyr. CV, 433–40.

Fontos szerepe van az iskolai kiejtési és szövegalkotó versenyek lebonyolításában (vö. Országos kiejtési és szavalóversenyek: Nyr. CII, 26–33). Iskolai és iskolán kívüli körökben mint az Édes Anyanyelvünk című folyóirat felelős szerkesztője vívott ki általános megbecsülést. S most nem is beszéltünk nemzetközi jellegű, az UNESCO és más intézmények keretében végzett pedagógiai munkásságáról és idetartozó publikációiról.

Kívánunk neki további alkotó munkakedvet, jó egészséget, újabb tudományos eredményeket a következő évtizedekben is.

RÁCZ ENDRE

Deme László 70 éves*

Tisztelt Választmány!

Deme László nyelvtudományi munkássága oly szerteágazó, oktató és ismeretterjesztő tevékenysége oly mély hatású, személyisége, szelleme, tehetsége annyira gazdag, hogy a születésnapra köszöntő — igyekezzék akárhogy — hozzáadni nem, csak elvenni tud belőle. Okkal óvakodott hát Deme László a jelen megtiszteltetéstől, s belétörődése végül — mint aki „Fejét nyaktiló alá hajtja” — a Danton-Ádám utolsó szavait idézte fel bennem, aki köszöntésére vállalkozott: „Bakó, ügyes légy, órjást vesztesz el.”

Nem kétséges, hogy Deme László a magyar nyelvtudomány huszadik századi történetének egyik óriása. Nélküle, azaz kollektív s egyéni munkái, kezdeményezései, közreműködése, alkotásai nélkül nem volnának megalapozott ismereteink a magyar nyelv egyes rétegeinek (pl. a mondategységek—mondatrészek—szerkezettagok) állományi természetéről, illetőleg használati sajátosságairól ugyanezeknek. Deme László munkássága nélkül aligha juthatott volna mai színvonalára a magyar nyelvjáráskutatás, a helyes magyar kiejtés (azaz a hangsúly, a hanglejtés, a szünet) kutatása; nem volnának biztos magyar alapjaink a kommunikáció alapegységének tekintett „beszédmű” s a beszédmű alapegységének tekintett „mondategész” vizsgálatához. Deme László nyelvhelyességi, helyesírási, stilisztikai, retorikai tanulmányai; tankönyvíró, tanterv- és tematikaelemző vállalásai; pályakezdők és újrakezdők zavaros kézíratainak önzetlen és fáradhatatlan javításai nélkül mennyi könyv, cikk, vitairat, kapcsolat és munka nem jött volna létre! Képzelnék el a magyar nyelvtudomány mögöttünk hagyott évtizedeit Deme László nélkül! Nem tudjuk elképzelni, s nemcsak azért nem, mert itt ül köztünk, hanem azért sem, mert most is — mint mindig — közbeszólásra, közbenevetésre, tréfára, ríposztra készen ül köztünk Deme László, aki a személyi adatai szerint 1991. november 14-én 70 éves lett ugyan, akinek azonban ma is fiatal hangjából, eleven tekintetéből, gesztusából — hál' Istennek — nem nehéz felidéznünk az ötven év előtti, szikrázóan tehetséges

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság választmányának 1991. december 3-i ülésén.

fiatalembert, aki a máig vezető fél évszázados — s reméljük, még sokáig tartó — rendkívüli pályán elindult.

Deme Lászlónak még mint budapesti bölcsészhallgatónak (az Eötvös Kollégium tagjának) éppen 50 éve jelentek meg első szakközleményei a Magyar Nyelv című folyóiratban, 1941-ben. Ez év nyarán a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete ösztöndíjas nyelvjárásgyűjtő útra küldte, s az Intézet külső munkatársaként részt vett az első országos népnyelv-kutató értekezlet előkészítésében, megszervezésében és lebonyolításában. 1942 januárjától díjas gyakornok lett az Intézetben, s még ebben az évben bekapcsolódott a nyelvjárás gyűjtők kiképzésébe, oktatóként.

Korai közleményeit 1943-ban „A hangátvetés a magyarban” című, (önálló kiadványként: MNyTK. 69. sz.) bölcsészdoktori értekezése követte; továbbá nyelvtörténeti, nyelvjárás, majd helyesírási és grammatikai tárgyú kisebb írások. Magyar—angol szakos tanári diplomáját 1944-ben kapta meg, s mint a Magyarságtudományi Intézet tanársegéde kivette részét az Intézet tudomány- és publikációs-szervező munkájából, s mellette a magyar nyelvészet oktatásából is. Igen korán elnyerte a Magyar Nyelvtudományi Társaság által alapított Szinyei-emlékérmet, majd a Szily-jutalmat.

A háború után a budapesti egyetem tanársegédeként, majd adjunktusaként működött tovább. Egyetemi és tudományos közéleti munkái mellett oktatta a Színművészeti Főiskolán is a beszéd- és szöveg- tan, ehhez sajátos profilú jegyzetet is készített. Ő írta meg a nyelvtani részt az első általános iskolai 8. osztályos magyar tankönyvben, részt vett (Benkő Loránnal és Kálmán Bélával) az első középiskolai nyelvtankönyv elkészítésében; áttekintést írt „A magyar néptudomány kézikönyve” sorozat számára a magyar dialektológia történetéről és akkori állásáról, kidolgozta az egységes nyelvjárás hangjelölés rendszerét (A nyelvjárás anyag felhasználása és feldolgozása. Bp., 1949.).

A magyar nyelvjárások iránti érdeklődését s a nyelvjárás-kutatásban szerzett tapasztalatait — a felszámolásra ítélt Magyarságtudományi Intézetből — 1949-ben átvitte az egyelőre még működő Kelet-európai Tudományos Intézetbe, ahol is — annak egyik osztályaként — ő szervezte meg s vezette a Nyelvtudományi Munkaközösséget. Az e munkaközösségből (Deme László, Benkő Loránd, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos, Sulán Béla, Szabó Dénes) mint közvetlen elődből még ebben az évben, azaz 1949-ben létrehozott Nyelvtudományi Intézetben nyerte el végső körvonalait, majd vált valósággá az évek során a magyar nyelvtudomány egyik legjelentősebb alkotása, az 1968 és 1977 között megjelent Magyar Nyelvjárások Atlasza. Ehhez az időszakhoz Deme László munkásságának különösen termékeny szakasza fűződik. Az Atlasznak kezdetben helyszíni, majd belső munkáiban vett részt, de mellette egy nagyobb arányú nyelvjárás-történeti anyaggyűjtésbe is belefogott. Ennek eredménye egy elméleti jellegű áttekintés lett a fonetika és a dialektológia akkori problémáiról (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953.). A Nyelvatlasz helyszíni gyűjtőmunkájába később visszakapcsolódva, részt vett az anyaggyűjtés befejezésében, s korábban már a közös elvi kötet, „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” (Bp., 1955.) megírásában is. Ekkor született a „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” (Bp., 1956.) című dialektológiai és nyelvjárás-történeti könyve, amellyel a kandidátusi fokozatot is megszerezte.

Az Atlasz-gyűjtés lezárása után — Imre Samuval közösen — az ellenőrzés előkészítésében, a helyszíni ellenőrző munkában s végül a kötetek megszerkesztésében töltött el majdnem egy évtizedet. Ennek az időszaknak a termése „A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez” (Bp., 1959.) című könyv; továbbá a „Helyesírási rendszerünk logikája” (MNyTK. 110. sz. 1965.) és „A magyar helyesírás rendszere” 1966-ban (Fábián Pállal és Bencédy Józseffel együtt). Ekkor írta meg „A mai magyar nyelv rendszere II.” (Bp., 1962.) c. akadémiai nyelv-tanba a hangtan, továbbá a hangsúly, szórend, hangjelzés c. fejezeteket.

1964 őszén Pozsonyba került, a Komensky Egyetem vendégtanáraként. Az ott töltött öt év alatt – többek közt – elmélyülten foglalkozott a nemzetiségi nyelvhasználat sajátosságaival; az e témakörben írott cikkeit a Madách Kiadó adta ki „Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról” (Bratislava, 1970.) címen. E korszakban született egy áttekintő tanulmánya a magyar nyelvi norma kialakulásának történetéről („Standard Hungarian”), amely a „The Hungarian Language” (Bp., 1972.) c. gyűjteményes kötetben jelent meg. Erre az időszakra esett az Egri Kiejtési Konferencia, amelyen indításként „Kiejtésünk vitatott kérdései” címen olvasta fel tanulmányát. Pozsonyban írta meg „A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései”, az azóta országossá és mindenévéssé terebélyesedett versenymozgalom vezérfonalát (MNyTK. 112. sz.). A pozsonyi évek alatt keletkezett „A nyelvről – felnőtteknek” (Bp., 1966.) c. könyve és „Az általános nyelvészet alapjai” című egyetemi tankönyv, ami később „A beszéd és a nyelv” címen itthon több kiadásban is napvilágot látott (Bp., 1976.).

A pozsonyi vendégtanárság leteltével, 1970-ben Deme László a szegedi József Attila Tudományegyetem újonnan felállított Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékére került tanszékvezető egyetemi tanárként, majd 1977-ben átvette a Magyar Nyelvészeti Tanszék irányítását is. A Szegeden eltöltött évek során – páratlanul segítőkészsége eredményeként – körötte egy sajátos arculatú leíró nyelvészeti iskola alakult ki, amely a nyelvet használati oldaláról vizsgálta. A munka az 1970-ben megvédett doktori értekezésen alapult (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.), amelynek első részletei azonban már 1965-ben a szakma kezébe kerültek (A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben. Nyr. LXXXIX, 292; A zsugorodás és a kiegyenlítődség törvénye a parole-ban. NyK. LXVII, 243; Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. Nyr. XC, 392). E cikkek megjelenésétől lehet az önálló magyar szöveggrammatikai kutatásokat számítani. Az egyes, következetesen továbbtagolódó mondat szerkezeti alakulatokat ugyanis Deme László ekkor már a szöveg – kölcsönösen összefüggő – sajátosságaiként vizsgálta, s az egyes szövegtípusok (értekező próza, széppróza stb.) konnexitásának szintaktikai eszköztanáról világviszonylatban is elsőként közölt egzakt mutatókat.

Deme László szövegfelfogása és szövegelemző metodikája gyorsan követőkre talált (Szabó József, Fejes Katalin, S. Virág Erzsébet, Rozgonyiné Molnár Emma, Békési Imre és mások), több időre volt szüksége viszont a „mondategység” állítmányközpontúságáról kidolgozott koncepciója elfogadtatásához (Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban. Nyr. XC, 275). A magyar, állítmányközpontú mondat publikálása ugyanis éppen szembetalálkozott a világdivat erejével terjedő „hierarchikus”, vagyis az alanyt és a tárgyat egymás alatti csomópontokban elhelyező mondatelmével, s időnek kellett eltelnie, míg tisztázódott, hogy melyik koncepció mire való. Deme László, aki a valóság és a kutató viszonyában következetesen a második helyre sorolja önmagát, a valóság igazolódását ez esetben is bölcs türelemmel várta ki.

Kedves Professzor Úr!

Idejének s így szövegének végéhez közeledve erre az elnéző bölcsességre számít most az is, aki e köszöntőt mondja. Örülnék, ha e páratlanul gazdag eddigi életműnek itteni töredékes vázlatát is elnézően fogadná, és tenyere nem viszketne pálcát ragadni; vagyis ha kerek ötven évvel ezelőtt, 1941-ben a Magyar Nyelv című folyóiratban az „Elnáspágot” igével lépett is a magyar nyelvtudomány színterére, remélem, hogy e verbális „kínálat” legfeljebb majd a tíz év múlva esedékes köszöntőn, 2001-ben manifesztálódik tárgyi valóságában. Addig a kis ideig pedig kortársai és tanítványai – s különösen a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya – nevében gazdag és boldog éveket kívánok.

BÉKÉSI IMRE

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

csépet elhány 'megcsal'. — 1572: „nem szereti vala az urát, miért hogy az immár koros vala, és az Vénusz játékába az menyecske majd gyorsabbat kíván vala. *Elhányá* ez okáért az iffiú menyecske *az csépet*, és más iffiú nyakas deák után veté magát, és azt kezdé szeretni” (Helt—Born. 312), „De nem úgy vagyon énnékem dolgom az én koros urammal. Mondám én, hogy nem kuszpitálhat, és semmi hasznát nem vehetem; ezért kell az *csépet elhánynom*” (uo. 324).

csér 'cserélé' 1613: TESz. I, 504. — Buda, 1489: „labores cum pulvoribus fu-
ruorum vulgo *cher*, in alemanico vero law dictum” (SZÜCS JENŐ, Városok és kézművesség
a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955. 120 = Szűcs).

cserebűly 'cserebogár' 1395 k.: TESz. I, 507, alakv. *cserebók* 1841: uo. —
1621: „semmy Saska es *Czyerebok* gabonankat annira megh nem emeztette” (Adattár V,
286).

cserkesz 1597: TESz. I, 511. — 1711: „valami *cserkaszokkal* való ütközetet
emlegetnek” (ArchRák. VII, 79).

csete 'bokor?' — Heves, 1733: „A hevesi erdőt az itt lakos pogány vagdalta le
és hordotta el a maga szükségére. Végtere csak haraszt és *csete* lett belőle” (Soós IMRE,
Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. 258 = Soós). — Vö. *csete* 'bodzalekvár'
1810 k.: TESz. I, 514; 'földibodza' 1862: uo.

csibuk 1817: SzT. II, 121. — 1665: „Nem lévén mivel kedveskednem Ngodnak,
hanem egy *csibukot* . . . küldtem Ngodnak . . .” (SzékOkl. VI, 305).

csicsa 'ostoba, ügyetlen öregember' ÚMTsz. I, 815. — 1782/1815/1981: „Aza-
latt pedig szegény vén *csicsa* nem látta meg, hogy a jelenvaló időben mit csinál Mars
Venussal együtt a szobában” (Kónyi 26).

csikmák 'metélt tészta' 1590: TESz. I, 525. — 1577 k.: „Nýűch megh mýnth
az *Czyik makoth*” (OrvK. 250).

csimbók 'csomó' 1755: TESz. I, 529. — 1735: „Csinált is azután nyálás fonalra
örvösságot, *csimbókot* csinálván rajta” (KOMÁROMY 478).

csingtura '?. — 1736: „az Tisztelendő Pater Franciscanus Attyák kertyek
csingturája mellett levő pusztá alkalmas lévén Temető helyre” (Gyöngyös 90).

csinvas 'szekér vasalásának a része?'. — 1777: „Csipővas, *csinvas*” (Keszthely 22).

csirit '?. — 1636: „Hivata ki az vezér az mezőre a holott nagy solenniter
játsszák az *csiritet*” (TörtTár. 1884: 307).

csiszár 'kupec' 1792: TESz. I, 542. — 1711: „hosszúfalvi jobbágyim gyermeki,
az bukoresti *csiszárom* alkalmatlankodnak” (Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc
főtisztjének naplója. [Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból]. Szerk.
TEMESI ALFRÉD. Bp., 1960. 94. = TelNapló.).

csucsgat 'száját csúcsosra összehúzza'. — 1567: „Eő Felséghek elöet se
santikaljon, se az ayakat ne *csuczorgassa*” (PAYR 31). — Vö. *csucsorodik* 1767: TESz. I,
568.

csuklik 'ficamodik' 1862: TESz. I, 571. — 1578: „lába *kicsokék*” (Ethn. 1913:
201).

csukló 1647: TESz. I, 571. — Pozsony, 1650: „s-bár ne legyenek szepek [ti.
a paripák — G. F.], chak éregh vastagh s-bár közép szerü rövid *chuklojo* igen jo lépő . . .”

* L. MNy. LXXXVII, 509—11, LXXXVIII, 121—8.

(PálffyLev. 109), 1663: „tegnap jüvén az bal kezem *csuklyójában* az köszvény” (MonÍrók. XXXIII, 133).

csuszka 'gyenge, ügyetlen?'. — 1621: „Kertem uala kgdeth, egi kis *csuszka* paripara . . ., segetsen meg uele” (Adattár V, 291).

csuszpájz 'főzelék' 1835: TESz. I, 576. — 1807: „*csujspájznak* cintál” (Keszthely 203), 1810: „*csuzpajszos* táll” (uo. 222), 1820: „10 *csuzpeisos* cintál” (uo. 340).

csutak 'csonk, maradvány' 1754: TESz. I, 577. — 1605: „az Mankonak *cziak* az *czutakia* marada kezében” (RMKT. XVII. sz. IV/1, 551).

csúz 1542: TESz. I, 578. — Sáros megye, 1409: „Gallum in Hermanka residen-tem iobagionem Stephani dicti *Chuz*” (ZsigmOkm. II/2, 240).

dalidó '(tánc)mulatság' 1642: MNy. LXXIX, 511. — 1590: „Kereok Melyth Istuanne aszonyomnak az hűgomnak egy leanyath megh, Nekem egy Jambor zolgam hegedüs paal számara . . ., az athyfiakall az *dalibogyath* wegeztük lenny Cheken az Sogorom hazanal . . .” (Adattár V, 88).

darvasodik 'silányul, hitványul'. — Tokaj, 1682: „nemelly reszei, azon szőlőnek, igen el soványodtanak, *el darvasottanak*” (MOL. U. et C. Fasc. 120 Nr. 10: 66), „s fő része [ti. a szőlőnek — G. F.] felette igen elveszet, soványodott ritka, es *el darvasodott*” (uo.).

datál 'keltez' 1689: MNy. LXXIV, 508. — Pozsony, 1652: „Kgd levelét Helj és Nap Datumia nélkül *datakkat*, veve(n)” (PálffyLev. 153).

defektus 'fogyatékoság' 1586: TESz. I, 601. — 1556: „annyi *defectussa* vót” (MonOkm. XXIX, 371).

deklaráció 'kinyilvánítás; nyilatkozat' 1631: MNy. LXIX, 362. — 1583: „Ezokról protestálván solenniter ez *deklarációval* mindenekről” (RUDANAY BÉLA, Ujfalussyak és Rudnayak perei a Petrőczyek ellen. 1543–1591. Bp., 1910. 122 = RUDNAY).

deklínista 'magasabb osztályú tanuló'. — Tarcal, 1606: „Valakinek a' scholamester gyermekét tanítja az scholában, míglen *declinista* nem lészén, addig a' mesternek egy köből borral tartozik. Azki penig *declinista*, akármiféle leckét hallgasson is, . . .” (HMVTörv. 44).

dekorál 'díszít; kitüntet' 1843: TESz. I, 606. — Kassa, 1606: „valamivel ő Fölségét felruhazza, s *decorálja*” (MOE. XI, 823).

dekrétum 1552: MNy. LXXIV, 508. — 1548: „mely mind *decretomnak* és ez országnak régi szabadságának ellene vagyón” (Nádasdy 135).

deliberáció 'határozat, végzés' 1559: MNy. LXXIX, 511. — 1548: „az lewen a kegyelmed *deliberatiays*” (PodmOkl. III, 464), „wronk ew felsege *deliberatioiara* referala” (uo. 467); 1552: „arewl *deliberaciot* warunk” (MOL. NRA. Fasc. 1648 Nr. 27).

deliberál 'határozatot, végzést hoz' 1584: SzT. II, 303. — 1548: „meg erthwen a dolgot *deliberalth* wala” (PodmOkl. III, 464); 1564: „mynemeo Teorwynth *deliberalt*onk vala az dezma feleol” (RMNy. III/2, 51).

demonstrál 'igazol; bizonyít' 1700: TESz. I, 613. — 1583: „kit ugyan megh *demonstratunk* felfegednek” (MonOkm. XLII, 132).

denevér 1395 k.: TESz. I, 614, alakv. *pupenever* 1604: uo. — 1566: „A néglylábú lelkes állatokról és madarokról és a *Puppeneuerről*” (Heltai Gáspár válogatott munkái. Szerk. SZÉKELY ERZSÉBET. Bukarest, 1958. 132 = HeltVál.), „meglátá a *puppeneuér*” (uo.).

dettó '?' 1695: MNy. LXXIX, 512. — 1600: „2 vég *dito* No. 130” (KEREKES GYÖRGY, Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete. 1573–1635. Bp., 1902. 60 = KEREKES), „1 tehely és egy hüvely *detto* csontnyelű kés” (uo. 61).

dézsza 1515: TESz. I, 626. — Pozsony, 1558: „*Dese lignee a ligno l'*” (TörtTár. 1884: 396).

dézsma ház. — Egerszalók, 1579: „én vittem az *Dézma házhoz* is egynehányszor az átalagot” (Soós 174); Tokaj, 1610: „nem szabad házához vinni senki nek sem mustját, sem törkölyét, hanem az *dézmaház* előtt meg kell állani” (HMVTörv. 119).

diadém 1787: TESz. I, 628. — 1653: „Midőn koronánkat, s szép *diadémánkat* látjuk eltörettetni” (Listi László munkái. Életrajzzal bevezette KOMÁROMY ANDRÁS. Bp., 1891. 319 = Listi).

dikcionárium 'szótár' 1752: SzT. II, 381. — 1635: „1 *Dikczionariomot* vetem” (Adattár XI, 204), 1640: „Decretom egy. | *Dictionarium* egy” (uo. 223).

dinnye bor. — 1698: „tartozzanak minden Esztendőben léuő Birák Urajmék *Dinnye bort*, Adót . . . meg fizetni” (Gyöngyös 21).

dinnyeérés. — 1535: „Megh az *díne erethre* haza hozlak” (HédOkl. II, 81).

dinyevetés. — Jászberény, 1701: „csak *dinyevetés* alá kérték, mintedgy könyörögve a dózsaiaktul a homokot” (BOTKA 342).

diploma 1717 e./1804: TESz. I, 642. — Szepesvár, 1614: „Ha mas *diplomot* ád Nagod ezen kiuwl . . .” (IlaThurzó. 166); 1620: „Császár ő Flge megküldvén arról való *Diplomáját*” (SZERÉMI 94).

dirib 'darab'. — 1716: „senki nek nem léssen szabad *diribonként* fontal az Sött árulni” (Gyöngyös 51).

dirigál 1572: SzT. II, 396. — 1559: „amyre *dirigala* hat ez mefternek kezek Iraffa volna rayta” (RMNy. II/2, 152).

diskurzus 'megbeszélés; tárgyalás' 1618: SzT. I, 400. — 1584: „az hawaffely wayda yzenetis es *discurfufath*” (MonOkm. XLII, 140).

disputáció 'vita' 1562: MNy. LXIX, 497. — 1548: „*disputatióra* akarnaya wynny” (PodmOkm. III, 468).

disznópásztor 1569: SzT. II, 415. — 1534: „hanem *díjzno pazorod* yob gondot kelet volna . . .” (HédOkl. II, 73).

dogma 1803/1892: TESz. I, 652. — 1573: „ha mindenkitől különbözni találtanak, és *dogmájokat* pertinaciter defendálják . . .” (ETA. III, 285).

doktor 1372 u./1448 k.: TESz. I, 654. — 1554: „Kéredzettem vala *dakter* uramtúl ide Sárvárra” (Nádasdy 156), „ide bocsaíta *dakter* uram” (uo.).

dóm 1857: TESz. I, 657. — 1693: „délután . . . jártuk meg a *dúm* vagy cathedrale templomot” (BethlNapló. 59), 1694: „A *dumban* vadnak a Szent György és Maurelius karjai” (uo. 129), „Délután nézzük a *dum* templomát” (uo. 132).

dombéroz 'zajosan mulatozik; tivornyázik' 1764: TESz. I, 658. — Fejér megye, 1732: „az holottis minden helén *Dombéroztak*, s ittak aranyos Pohárbul” (Mó-BoszPerK. I, 230).

dominikánus 1760: TESz. I, 659. — 1636: „az *Dominicanus* barátok hasonló képen” (RadvCsal. III, 380); 1647: „Tétova nyargalnak *dominicanisok*, | Praebendan elhisztak az paulicánisok” (Pasquill. 20); 1655: „Mentem az *Dominicanusok* templomába” (RákNapló. 113).

dominium 1584: SzT. II, 462. — 1569–71: „hogy lofeossegekre Jaarna nekjk az feketebelij *dominiuumok*” (SzékOkl. II, 279).

domonkos 1865: TESz. I, 661. — 1570: „Misse mondo *Domonkos* | Barath” (Heltai: Háló 259).

dorbézol 1568: TESz. I, 662. — 1622: „Akkor láttam, hogy Barca Gergelyné mind ivék, *tormézla* az ifjú legénnel” (Tüköre 25); Csongrád megye, 1807: „valaki korbelykedésen, vagy *dobzéródáson* találatna” (KÓ. III, 456).

d ö m ö c k ö l 'dögönyöz; üt, ver' 1728: TESz. I, 669. — Komárom megye, 1714: „keményen *dömöszkölték* fejét szorongatták” (MoBoszPerK. I, 467–8).

d r e j f u s z 'háromlábú vas edénytartó'. — 1812: „*trifusz* és serpenyő” (Keszthely 250).

d r e t t á l 'Dritteil'. — 1570 k.: „wegy . . . 3 *drettal* Jobort auagy egy eýtelt” (OSzK. Oct. Hung. 484: 10). — Vö. *drettál* EtSz. egy adat.

d u d o r o g 'guggol' 1710 u.: TESz. I, 672. — 1706: „mi Tokaj alatt az hó-háton *dudorgottunk* a sátorban” (ArchRák. I, 515).

d u d v a 'textilféleség?'. — Dunapataj, 1737: „*dudva*, főre való” (Ethn. XCVI, 259), Kalocsa, 1737: „*dudva* török kartonba takarva” (uo. 260).

d u e l l u m 'párba' 1787: TESz. I, 683. — 1612: „ki hittak egimast az *duellumra*, eggik a masikat altal verte . . .” (Adattár V, 207); 1694: „ahol is a kakasokat *duellumban* bocsátták arra való teátrumban” (BethlNapló. 88).

d u k a 'vezér, vezető'. — 1703: „Békességés időben az *duca* haserosokat tartott” (GYULAI 136), 1704: „Hadakozó időben az *ducájok* (avagy hercegek) mellett insurgalni . . . tartozik” (uo. 160).

d u p l a 'duplaarany?'. — 1570: „ha k(egyel)med hejawal agia | megí az harmicz heth tallerth bizon három anný *dwplawal* | wezem megí az Ioproný polgarokon” (HÁZI, SoprLev. 66).

e b i b o r z 'borz'. — 1782(1815)1981: „Egy parasztember elment a földesurával *ebiborzot* vadászni. Aki midőn meglátta, hogy egy borz a lyukba bészaladt, nosza, ő odafut” (Kónyi 202).

e g z á m e n 'vizsgálat; vizsga' 1640: TESz. I, 714. — 1578: „Es arra egy iambor minemű valazt es *Exament* tőt” (Bornemisza: ÖrdKís. 182).

e i n c ú g 'bevonulás, bejövétel'. — 1719: „Meglett Bécsben pompás *einzugja* az török követnek” (TakátsKap. 425), „Magam is azon nap az ágyban tettem *einzugot*” (uo.).

e k e a l j a 'földmérték'. — Szepes megye, 1460–1480 k.: „Item terre arabilis sub regali mensura vulgo *akalya* XII” (BogdMért. 154). — Vö. NySz. I, 44.

e k v i p á z s 'könnyű fogat'. — 1764 k.: „Némelyknek Aranyos az *Eqvipasia*” (Pasquiull. 136).

e l e g y e d i k 1416 u./1490: TESz. I, 741. — 1685: „Ítüllyem meg akármely keresztény lélek, ha méltó-e igaz magyar kardnak éfféle pogány fegyver közé *vegyeledni*” (SZAKÁLY FERENC, Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 289 = SZAKÁLY).

e m b l é m a 1805/1892: TESz. I, 760. — 1641: „ki kell nyomtatnom az *Emblemámat*” (JEDLICKSA PÁL, Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához . . . Bp., 1910. 297 = PálffyOkm.); 1681: „Erkélyecskeje deszkázott, . . . *Emblémákkal* be van írva körös-körül” (B. NAGY 189).

e n c s e m b e n c s e m 'nyalánkság' 1566: TESz. I, 766. — 1560: „Igen köszönöm, hogy megküldted az szent Tamás poharát, nagy sok jó bélesekkel és egyéb *enczembenczemekkel*, vadakkal, madarakkal” (Nádasdy 64).

e n e r v á l 'elerőtlenít' 1805/1982: TESz. I, 768. — 1704: „oly hosszas vigyázásal hadainkat *enerváln* . . .” (ArchRák. I, 768).

é r 'vminek a lényege' 1787: TESz. I, 779. — Vác, 1655: „mutattunk elő Komárom várossából kiadott céhleveleket . . . , melynek bizonyos *erei* így következnek” (BOTKA 267).

é r l e t e s 'érett, érlő?'. — Komárom megye, 1627: „Is megh midőn Visra ualo *erletes* buzanak az szalmaiban el uitetet” (MoBoszPerK. I, 399). — Vö. NySz. I, 663.

e r n y ő k é s 'fedeles'. — Nikla, 1765: „egy *ernyekes* sajtár” (Ethn. LXXXIII, 529).

erszény: *más erszényére tanácsot ad* 'más számlájára okoskodik' — Bécs, 1644: „mivel en chak az magam dolgaihoz szolván *mas erssenire Tanatzot nem adhatok*” (Pálffy-Lev. 46).

eszkába 'vaskapocs' 1494: TESz. I, 801, alakv. *eszkaba* 1767: MNy. LXXX, 123. — Sárospatak, 1619: „az Hayos Malomra *eszkabak* veressere . . . attam sin vassatt No 124” (Ethn. LXXVII, 297).

eszkábáz 'vaskapoccsal megerősít' 1767: TESz. I, 801. — Sárospatak, 1619: „swtteő hazban egy dagasztó tekenőtt *Izkaasztattam* megh” (Ethn. LXXVII, 297).

eszkudó 'pénz' 1676: MNy. LXXX, 124. — 1656: „azon pénz pedig taler auagy garas legyen, mert a graitezárral és *scudauial* (noha ezek is jók) nem olly exacte tudok nekik fizetni” (Adattár XI, 296), 1712: „az Papa az Catholicusonak eddig 25000 *scudüt* küldött hadi kölcségre” (Adattár VI, 20), 1732: „igérték minden esztendőben 15000 *Scudüt*” (uo. 233).

etimológia 1806: TESz. I, 809. — 1698: „az úrfiak tanulnak, Jankó *Etymologiát*, Sigó syllabizál” (Adattár VI, Pótlék 17. levél).

evő falat 'betevő falat'. — Fülek, 1675: „némelyeknek szegényeknek még az *evő falatja* sincsen” (BOTKA 325), Jászapáti, 1676: „mely miat úgy el is fogyatkoztunk, hogy majd az *evő falatot* is allig kaphatjuk” (uo. 327).

exkuzáció 'mentegetőzés, bocsánatkérés' XVIII. sz. eleje: SzT. III, 535. — 1548: „nem comparealhassanak *excusatioiarol*” (PodmOkl. III, 467), „azerth nynchen helye *excusacioianak*” (uo. 463).

exkuzál 'mentegető' 1656: SzT. III, 535. — 1548: „ahol kedýg *excusalya* magát” (uo. 462), 1559: „moft kellene ha twdnank mýwel magwnkat *excusalnyj* awagh menthený” (RMNy. III/2, 29).

expediál 'útnak indít; továbbít' 1585: MNy. LXIX, 497. — 1569: „az supli-catioth . . . Vesprimý Wrammal kel *Expedialnyj*” (RMNy. III/2, 81).

expedició 'hadjárat' 1601: SzT. III, 542. — 1575: „első hadbeli *expeditionknak* idejében” (SÁNDOR IMRE, A csikszentmihályi Sándor család levéltára. Kolozsvár, 1914. 23 = SÁNDOR).

fajgel 'selyemféleség'. — 1644: „Egy *fajgal* selyemmel . . . varrott fejkötő” (RadvCsal. II, 289), 1654: „Egy *fejgel* haját vettünk rakodtat” (uo. 316).

fájin 'kiváló; finom' 1620: TESz. I, 829. — 1600: „4 vég *fain* karasia” (KEREKES 58), 1601: „Egy bál *fain* karasiát” (uo. 63).

fajlondis 'finom angol posztó' 1589: MNy. LXXX, 124. — 1614: „harmadik bélles rókaháttal, szederjes *fajlonyis*; 4-ik uj *fajlonyis* Miklós fiamé . . .” (MonÍrók. XXXI, 205), „egy kék *fajlonyis* dolmányomat” (uo.), 1667: „Ket Singh *fajlundis* Posztot” (BLASKOVICS JÓZSEF, Rimaszombat és vidéke a török hódoltság korában. Bp., 1989. 252 = BlaskRsz.).

faktor 'ügynök, megbízott'. — 1591: „írjon ide Velencében az 6 *factorának*” (Utazások 56). — Vö. TESz. I, 832.

fakultás 'mód, lehetőség'. — Kassa, 1715: „nemes városnak concivis tagjainak szabadságával egyiránt élni *fakultása* nem lehetvén” (TKA. IV, 52). — Vö. TESz. I, 833.

falkonéta 'kicsi ágyúfajta' 1553: TESz. I, 834. — 1520: „Item ad unum *falkaneth* globi ij” (Gyula 76).

falkony 'kisebb ágyúfajta' 1596: TESz. I, 836. — Kassa, 1640: „*Folkan* kettő. Vetnek 7 fontot . . . Hatfontos *Folkan* négy . . . Egy *Folkaun* vet 5 1/2 fontot . . . Dupla *Folkaun* . . .” (HadtörtKözl. XVII, 424).

familia 1590: TESz. I, 837. — 1571: „az Auftriaý *familia*” (MOL. Bathyány cs. lt. Filmtár 4774-os doboz, 01989. sz.).

fánk 1500 k.: TESz. I, 839. — 1633: „éntőlem *pánhohot* is küldött asszonyom Abrugyinak” (Tüköre 294).

fantáziálkodik 'fantáziál'. — 1583: „feott ha kezen wolnaió wgy mint rola *fantafialkodiknak* az Ola3ok” (MonOkm. XLII, 128). — Vö. *fantáziál* 1792: TESz. I, 840.

fapallér 'felügyelő a famunkánál'. — Tokaj, 1561/1610: „Szarka Demeter *fapallér*, azki gondját viselte az fának” (HMVTörv. 124).

fára 'Pfarre'. — Iván, 1603: „minden pásztorok absolute concione publicálják az *ő fárájokban*” (PAYR 101), Dunántúl, 1626/1699: „Bor pedig az egész *fárában* minden szállótól egy-egy pintet, szabad vele ki többet akar adni” (uo. 104), Sopron, 1653: „az Naghod jószágában lévő ennyéhány *Fára* papok-nelkül vácál s szűkülkedik” (Adattár XI, 571), Kispéc, 1724: „mint hogy maga *fáráját* sátoros innepek alkalmazosságával ember nélkül hagyta” (PAYR 322).

farcsik 'csípő; derék' 1416 u./1450 k.: TESz. I, 843, alakv. *farcuk(a)*: uo. — Udvarhely megye, 1739: „és azután a *farcuka* nem jó, ma is sánta ember” (MoBosz-PerK. 876).

fater 'atya'. — Kassa, 1628: „második tanácsának *fotera* és előttejárója” (TKA. IV, 160).

faun 1791/1953: TESz. I, 853. — 1707: „*faunus* módjára ütötte ki az orrát” (ArchRák. II, 129), „valóságos *faunus*-táncznak mondhatván ezen veletlen történetet” (uo. 130).

favorizál 'kedvez' 1807/1893: TESz. I, 854. — 1717: „Megvállik, kinek fog őfelsége *favorizálni*, Ausztriának avagy hazánknak” (TakátsKap. 425).

fejelés 'lábbeli fejelése' 1581: SzT. III, 785. — Kolozsvár, 1556: „mediata calca-menta mulierum vulgo *fejelés*” (EOE. II, 67), 1560: „mediata calciamenta mulierum vulgo *felijis*” (uo. 179).

fejes szőlő 'szőlőfürt'. — Súr, 1778: „Mint hogy a *Fejes Szőlőnek* Télre való meghagyásával . . .” (SzólSzab. 119).

fejőke 'fejdedény'. — Nikla, 1765: „két kis *fejőke*, egy kis köpülő hozzá való födelével” (Ethn. LXXXIII, 529); 1814: „fenyőfa *fejőke*, rossz” (Keszthely 266).

fejse (*rossz*) szólásban. — 1741: „A' *rossz fejse* nem könnyen vész-el a' *fa-vágóról*” (Adattár VI, 266).

felhérc 1547: TESz. I, 874. — 1793: „*ferhénc* csatlóval” (Keszthely 92), Vác, 1825: „Dupla *fílhirtz* és az rud szárnyára dupla forasztott” (DURAY 85).

felsál 1588: SzT. III, 1055, alakv. *felsár* 1757: uo. — 1653: „két jó öreg kövér *fessal* Pecsénye” (HORNYIK JÁNOS, Kecskemét város története. Oklevéltárral. I–IV. Kecskeméten, 1860–1866.; II, 304–5 = HORNYIK), „két *fessal* Pecsényék” (uo. 305); 1685: „kiknek . . . tartozzék egy fejr kenyérral és *felsár* pecsényével” (N. BARTHA KÁROLY, A debreceni gubacsapó céh. Debrecen, 1939. 66 = BarthaGub.).

fenség 'felsőbbség'. — Szeged, 1772: „főn héjázó legények . . . egy forintban is marasztaltassanak és ezen büntetés pénz a Legények Ládájába füzettessék, avagy ollyatén büntetés alatt a nagyobb vétkeket tartozzanak a' *Fönségnek* tudtára adni” (HILF 252). — Vö. más jelentésben 1786: TESz. I, 886.

fergiszmeinnicht 'ékkő vagy díszítés a gyűrűn'. — 1596: „1 kis arany gyűrű *Vergiszmeinnicht* vagon benne” (MihalikKassa. 33). — Vö. *fergisznichtmein* 1607: HORVÁTH 65.

ferula 'vessző, bot' 1708: NySz. I, 832. — XVI. sz. vége: „Az kinél megmarad az *ferula* avagy az deákságnak a jele reggelig, azon hármát üssen reggel minden ember” (MagyTörtTár. XXVIII, 350); 1705: „De jobb lesz azt kemény *ferulával* . . . az ezeréért verni” (ArchRák. IV, 272).

ficsúr 'saru; kis csizma' 1656: TESz. I, 906. — 1603: „A centum calceis virilibus et puellaribus minoribus vulgo *Fyczor* vocatis” (EOE. V, 193).

fiális 1614: MNy. LXXX, 125. — Eger, 1578: „a hol laknak, attól egy helytől egy forintot, az *fiális* faluktól ötven-ötven pénzt” (MGSz. IV, 23); 1707: „A *fiális* gvardizonokban küldetett pattantyúsok” (ArchRák. IX, 462).

finta 1116–31: TESz. I, 916. — Ardó, 1409: „Ladislaum *Fyntha* dictum” (ZsigmOkm. II/2, 286).

finta 'csel'. — 1703: „Feltmarsalc Gvido Staremberg uram lévén az commendánsunk, ilyen *fintát* csinált” (Gyulai 125), 1704: „ilyen *fintát* és hadi practicát inveniált és cselekedett” (uo. 169). — Vö. köznévként más jelentésben 1792: TESz. I, 916.

firnájsz 'kence' 1802: SzT. IV, 125. — 1732: „A *Firniseket*, és a lakirozást a mi illeti . . .” (Adattár VI, 237).

fiskus 1593: TESz. I, 920. — 1583: „ki ha in abufum ieone az *fiscus*nak felette igen derogálna” (MonOkm. XLII, 19), „thÿ Kegyelmetek *fiscu* neuiuel kinallia megh az poffeforokath annak fel utelÿre (uo. 18), „az ÿozagoth az *fiscus*nak megh ada az teörwenÿ” (uo. 81).

fisléder 'Fischleder' 1788: SzT. IV, 128. — Pozsony megye, 1750: „*fisléderbül* való férfi pantofli” (Slovenský národopis XXXI, 269), „asszonynak való nagyob *fisléder* fekete cipellő pántlikával” (uo.).

fitty 1531: TESz. I, 924. — 1666: „*fütkeket* hányván” (TörtTár. 1909: 316).

fizér 'borakoló'. — 1734: „Azis az *fuzér* véget az Külső helyekrül jövő Bor vevő emberséges emberek részérül Determináltatott . . .” (Gyöngyös 87), „az magok *fuzerivel* Bor kupezc Uramék eő kegyelmek bort ne szedgyenek . . . A melly *fuzernek* legyen 10. pénz Taxaja” (uo.); 1777: „akófa vagy *fuzér*” (Keszthely 22).

fizérel 'akóz'. — 1731: „midőn már az borok kj forják magokott, azonnal . . . Városunk Notariussával *fuzerellessék* megh” (uo. 78), „az megh vett borokott megh ne *fuzerellyék*” (uo. 79).

fodordohány 'dohányfajta'. — 1713: „egy csomo Angliai *fodor dohányt* bocsátottam utra a többi után” (Adattár VI, 34).

foltosmarha 'csordásmarha'. — Tarcal, 1606: „azki után pásztor nem jár és nem *fótos marha*” (HMVTört. 57), Tokaj, 1610: „Mikor valamely embernek az tehene az csordától külön jár és nem *fótos morha* . . . Az *fótos morha* penig húsz marhaszámbul áll” (uo. 115).

forintos fn. 1743: TESz. I, 953. — Tarcal, 1606: „Azki szántszándékkal barmát az tilalmasra bocsátaná, az bíró egy forintot véssen rajta. Efféle *forintosnak* negyed része az város szolgájáé, az többi az bíróé, valami *forintos* esik” (HMVTörv. 58); 1711: „Az *forintosokat* titkon külön rakjad” (Pasquill. 100).

formula 1742: TESz. I, 955. — 1570: „Meg ira ezokaért Asotus Barath | annac az magyarazatnac *formula* | iat” (Heltai: Háló 350).

forspont 'fogat' 1697: Horváth 70. — Somorja, 1684: „A sok provizió, *forspont* s porcióknak | Terhe” (KKK. 319), Kassa, 1687: „az szegény concivis ember *forspánnak* való marha és szekér adására is kényszerítettik” (KÓ. II/2, 276).

forspontozó 'fogatot adó'. — 1787: „Az *Forspontozókra* ugy vigyazzon hogy kiekeket honannt, és hóva rendel” (Gyöngyös 171).

fosztán 'kelmefajta' 1519: TESz. I, 960. — 1494: „Chynthio Italo, qui Nandor Albe Nauem *Fustan* vocatam fecit, pro emenda una Suba . . .” (ENGEL I, 59).

főzelék 'főzet'. — Beckó, 1634: „valahany *fuzelék* sört füznek” (MOL. Esterházy lt. Rep. 39 Fasc. C Nr. 104: 15), Szendrő, 1694: „4 hordo ser helyett pedigh égy egéß *főzeléket*” (MOL. Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49).

frájla 'nevelőnő' 1830: TESz. I, 969. — 1696 körül: „vettem a kardinális levelét, mely által ismét német *frailát* commendál” (SZERÉMI 219).

franciskánus 'ferences rendi' 1671: SzT. IV, 107. — Nagyszombat, 1571: „az oth walo szegen *franciskanus* barátok” (Száz. 1879: 349); 1636: „Ezeket követik az *Franciscanus* barátok” (RadvCsal. III, 380); 1647: „Imátsággal biztatnak *franciscanisok*” (Pasquill. 20); 1648: „pater *franciscanusoknak*” (RadvCsal. III, 312).

frang 'bírság, büntetés' 1584: TESz. I, 972. — Kőszeg, 1546: „A Nag, Maýerýa | kalman Ifthwan *frangoth* Izegeth . . .” (LevKözl. IV, 125), „*frangoth* Izeketh vgýan oth” (uo. 127).

fráter 'férfiszemély (becsmérlően)' 1801/1922: TESz. I, 975. — 1630: „igen gyarló *fráternek* mondják az vezért” (PálffyOkm. 80).

fréter 'kontár'. — 1602/28: „ha valamely mefter légény az Czehbeli mefterek bobbuságára lontár [!] avagy *fréter* helyére” megyen munkálkodnyi” (MOL. Privilegia coehalia 1: 81b), XVII. sz.: „hogy más is tanullyon efféle *fréter* Babokon” (uo. 2. doboz 175. szám: 7b).

frigycóg '?. — Pozsony, 1579/1613: „Mikoron Chehben uadnak uagy be gyüllnek, Tartošek az Cheh mefter, az leghenyeknek *frigý Czöghet* fell vettný, hogý lenkj az Cheh hábnall, auagy ugyan má6 Mefter hazanalis boual uagy Czelekedetiuell, Haborufaghott Ne Jndiczon” (EK. Céhlevelek LX. 1); Sopron megye, 1646/1802: „Mikoron Czehben vannak uagy bé gyüllnek tartozik az Czéh-Mester az leginyeknek *frigý Czögót* föl vetni” (MOL. Privilegia coehalia 1. doboz).

frostat 'ruhaanyag?'. — 1563: „Item Egy fekethe *frostath* Zoknyá” (HÁZI, SoprLev. 39).

früstök 'reggeli' 1395 k.: TESz. I, 981, alakv. *fjrestökem* (ÚMTsz.): uo. — 1559: „ebéden, vacsorán két-két tál étket adtunk az szegénységnek és *ferestekembe* és idő közbe bort és kenyeret adtunk nekik” (MonOkm. XXIX, 501); 1664: „Az pöspek *ferestekemet* ívén . . .” (MonÍrók. XXXIII, 206); Kassa, 1681: „német szakácsnak *früstök* 3. Tanácsbeli uraimnak *früstök* 4” (TKA. II, 180).

früstököz 1673: TESz. I, 981. — 1667: „tíz óra tájban *ferestekemezvén*” (MonÍrók. XXXIII, 289); 1704: „Az tiszték *fjlostökönöztek*” (Gyulai 225).

fullajtár 1508: TESz. I, 985. — Gyulafehérvár, 1619: „ilyen hertelen kocsisnak, *felojtárnak*” (TörtTár. 1885: 461), 1626: „oly kocsisokat, *fellajturokat*” (TörtTár. 1886: 658); 1664: „másodszor is hozzá menván az *folajtárhoz*, ugyan megnézte” (MonÍrók. XXXIII, 170); 1668: „Az asszonyom *felejtárnak* az mentéje” (Teleki IV, 258); Kassa, 1719: „Más közönséges gazda emberek öreg kocsisának . . . fl. 30. *Forajtárnak* fl 18” (TKA. III, 47).

fullerás 'rakott, berakott?'. — Nagybánya, 1635: „Egj czifras festet *fullerás* ajto árra fl, 6” (MOL. Acta mechanica Civit, Nagyb. Rsz. 110), „Egy *fullerás* parta Szejeges fuperlätos ágjtol . . .” (uo.).

fundus 1618: MNy. LXXX, 126. — 1614: „. . . azt mondotta, hogy az eó Felsege *fundusan* wagyon, ezek viszontak az Pograniak es lengyel Vrak, azt azt asseneral-tak, hogy az eó *fundosokon* wagion” (Adattár V, 141); 1617: „Az eocze Rezenek az *Fundusarol*” (AZT. 1907: 169).

funckió 1637: TESz. I, 986. — 1586: „. . . intettem közönséggel mindeneket, hogy kiki az ő *functiojában* hiven eljárjon” (VeressBáth. II, II, 167).

furatos 'csapólapát' 1722: SzT. IV, 428. — Eger, 1653: „Ha ki pedig lelkeződik, vagy dühöttével, mennykő ütésével szitkozódik . . ., *furatossal* három ütessék rajta” (Soós 29).

futrázsol 'takarmányt szerez be' 1708: TESz. I, 995. — 1704: „mindennap az tisztéknek *futráczolatni* kellett szénáért, abrakért, szalmáért” (Gyulai 201), „majd mindennap megüzték az mi *futráczolóinkat*” (uo.).

futrászíros 'takarmánybeszerző'. — 1703: „Az *futrászírosok* és commendérozottak...” (uo. 115).

futrászíroz 'takarmányt szerez be' 1707: TESz. I, 995. — 1704: „Az militia pediglen ebéd után *futrászírozni* kimenvén” (MonÍrók. XXXV, 427).

füllent 1664: TESz. I, 1001. — 1611: „kit bizoni en ugian arcza pirulással irok, hoga illien ember miat *füllentet* en elottem” (Adattár V, 199).

füstín keres 'otthon, házánál keres'. — Tokaj, 1561/1610: „valami csavargó ember legyen az adós, hoga *füstín nem kereshetik*” (HMVTörtv. 129).

fűzfadiák 'rossz diák'. — 1782/1815/1981: „Egy *fűzfadéak* akarván magát a poézisban mutatni, egy püspöknek a nevenapjára verseket csinált” (KÓNYI 259).

gádor 'árok' 1880: TESz. I, 1012. — Komárom megye, 1627: „az Vrad az Varas haza elöt az *gadorban* ült” (MoBoszPerK. I, 447).

gála 1704: TESz. I, 1014. — 1699: „19 Martii József napja lévén, nagy *gála* volt udvarnál” (MonÍrók. XXXV, 195).

galambdúc 'galambház' 1631: TESz. I, 680 *dúc*, alakv. *galambuc* 1673: uo. — Zemplén megye, 1673: „Tömlöcz N. I. *Galambucz* N. I.” (MOL. U. et C. Fasc. 27 Nr. 4: 4), Uzdiszentpéter, 1679: „*Galambbuc* ezen fásudvaron nro. 1” (B. NAGY 172), Nagysajó, 1681: „A kapufél itt erős tölgyfa, *galambóc* fölötte és zsendelyes a födele” (uo. 200), Rónaszék, 1692: „Egy Tölgyfa agra czinált *Galambucz*” (MOL. U. et C. Irreg. Fasc. 5 Nr. 10: 121).

galéria 'zárt folyosó' 1787: TESz. I, 1018. — 1711: „az vár árkaiban fábúl való *galleriáknak*, avagy folyosóknak építtetését” (ArchRák. III, 586).

gallér 'galléryanag?'. — 1544: „uöttem elfmeg eg weg *gallert* hóg keuf lón az kezlkönök nek az golcz” (MOL. Nádasdy cs. lt. 53. cs. 30. tétel: 155); 1634: „Szabó Jakabné vitt volt öneki egy tallért, és fél vég *gallért* egy katona nevével” (Tüköre 334).

gallér kiszakad 'elveszik'. — 1644: „ha eö Feölsege maskeppen ne(m) p(ro)videál, ez a kevés *gallerais aligh ha ki ne(m) szakad* szegéni Orszagunknak kezébül” (PálffyLev. 43).

gálya 1241/1323: TESz. I, 1022. — 1636: „az olaszok huszonnég *galionokkal* állották meg az misziri hajóknak utjokat” (SzilLev. 356), „az olasz *galio*knban mind vitéz emberek... vadnak” (uo.), „nyolevan öreg álgyuk is megvadnak egy *galionban*” (uo.).

gang 'a szótt anyag bizonyos számú részegysége'. — Csetnek, 1697/1730: „Az öreg abroßokban kellett lenni öttven *gangnak*, tizenhat Balával vettette vagy Balmlalva” (MOL. Acta mechanica Gömör megye Rsz. 19: 270b), „Mas abroßok... legyenek negyven *gangnak*... az apro tanyér keßkenyűk legyenek harmincz *gangnak*” (uo.).

garancia 1796: TESz. I, 1028. — 1706: „üres kézzel, pusztá jószágban kezdem Erdélyben az magyarországi *gvarantiát*?” (ArchRák. I, 516), 1710: „máskint *gvarantia* nélkül is minket megronthat” (uo. VIII, 169).

garantíroz 'garantál, biztosítékot ígér'. — 1732: „A Corsika beliek meg békellettek *garantírozván* a Fgsg Császár” (Adattár VI, 237).

gárda 1760: TESz. I, 1030. — 1705: „ha bizonyos számú gyalog és lovas *guárdia* ide disponáltatik” (ECons. 42).

gardedám 1833: TESz. I, 1030. — 1708: „kicsalom Gyórrúl, jó lesz *guardi damesnek* Fiam-Uram!” (ArchRák. V, 521).

gátor 'Gatter, Gitter' 1604: TESz. I, 1034, alakv. *gater* 1833: MNy. LXXX, 127. — Somogy megye, 1779: „vagyon M. Uraságnak háló szobája, egy ablakra, vass *gáterokra*” (Ethn. LXXXIII, 520); „két dupla ablak tokokkal és vass *gaterokkal*” (uo.); 1812: „konyhaajtóra való *gaterfa*” (Keszthely 245).

gaty a 'tok, tartó?'. — Szendrő, 1703: „Egy Pistoly Más Pistoly *Gatyástúl* Balogé” (MOL. Csáky cs. lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151). — A TESz. ilyen jelentésben nem ismeri.

gáz s i 1722: TESz. I, 1039. — 1707: „hogy régi tanult tiszték ujabbak vagy alább való *gaschiban* levők által commendáltassanak” (KárOkl. V, 660); 1756: „az intertentiojok pedig, és *gagéjok* ő Föl[sé]ghe Resolutioja Berint . . .” (MOL. Batthyány lt. Törzslt. Rsz. 253).

g e r e b l y e 1395 k.: TESz. I, 1049, alakv. *gráblya* 1831: uo., *grabla*, *gráblya* (MTsz.): uo. — 1793: „szórtarisznya . . . *gráblya*” (Keszthely 107), 1799: „*gráblya*” (uo. 149), 1803: „rosz vella és *geráblya*” (uo. 170), 1819: „*kráblya* 1 . . . falra való deszka” (uo. 319), 1820—21: „hitván *vasgráblya*” (uo. 329).

g e r i n c kn. 1575: TESz. I, 1053, alakv. *grinc* (ÚMTsz.): uo. — 1692: „süldisznó óriás háta *grince*” (BethlNapló. 33).

g e s t e n d 'szövőszék része'. — Pozsony, 1579/1613: „az Mester Darabott uagý Remekett megh czjnallýa, Vgý mintt egy Bőuó Bekett fell czjnallný, tudnia Jllik Negý Nwftre, azon Mestere fonalaboll, az kinel műnkalkodik, hogy azon munka ifmegh az Mesternek maradion, eó az *geftánra* fel Jgazitanj, hogy azt be fogallýa” (EK. Céhlevelek LX. 1); Pozsony, 1712/1716: „tartoznak az ó Mester Darabokat, ugy mint az *gestánd* föl vonyi, és bé bocsátani” (MOL. Privilegia cehalia abolita 1. doboz: 2), Dunaszerdahely, 1712/177: „tartoznak az Mester Darabokat, ugy mint az *Geftánd* föl vonnyi, és bé bocsátani” (MOL. Acta mech. Comit. Poson. III. Rsz. 35: 4).

g i l i c e l 'Ononis spinosa', alakv. *igrice* 1826: TESz. I, 1060. — Komárom megye, 1627: „hallotta azt . . . hogy *igriczet* tartot Vas Gergeline az haz hian” (MoBoszPerK. I, 396).

g l a n c o l 'fényesít'. — 1840: „. . . tartozik az Éles eszközöket fein atzélbul készíteni tisztán kiköszörülni Pallfrozni és *glentzölni*” (HILF 76).

g l é d a 'sor, rend' 1779 uo.: TESz. I, 1065. — 1743: „egyenessen Compagniam közzé mentem . . . az első *Klidben* Kapitányom után” (MOL. Batthyány lt. Törzslt. Rsz. 253).

g l é t 'Geleitsbrief' 1492: TESz. I, 1065. — 1541: „és Kd bekívánno az *gelet* levelet, nincs oly bizott emberem, kitül beküldeném Kdnek” (Nádasdy 70).

g o l y ó b i s 1493: TESz. I, 1070. — Kassa, 1676: „Puskagyobisrul valo szerszam” (TörtTár. 1894: 405), „hol az *gyobis* vagyon”. (uo.).

g o m b ó c kn. 1577: TESz. I, 1072. — Komárom, XVIII. század vége: „Zsemle *gomboltoc* hogy kell tsinálni” (GÜNDEL 360).

g o m o l y a 'sajtféleség' 1594: TESz. I, 1073, alakv. *gömölye* 1792: uo. — Kecskemét, 1666: „Az juhoktul fizettenek az Istrongánként . . . 2 *gömölyét*” (NéprÉrt. XXXIV, 50).

[*g o m o l y o d i k*] *elgomolyodik* 'elveszik, elkallódik, elkeveredik'. — 1630: „de az míg az anyadisznót kikaptuk az akolból, addig az két süldő *elgomolyodék*; soha meg nem találók” (Tüköre 101). — Vö. *gomolyodik* 'gombolyodik, összegöngyöldök' 1655: TESz. I, 1074.

g ó r² 'gyöngytyúk' 1767: TESz. I, 1076. — 1598: „ezek között hat volt *gor*-tyúk, ómaga tartotta köléssel óket” (MonÍrók. XXX, 85), 1630: „Maior hazban vagion . . . *Gor* Tyuk N° 2” (MOL. NRA Fasc. 107 Nr. 25), Kistapolcsány, 1634: „Kys Tapolezany maior hazban. *Gor* tyuk N 2” (uo. Nr. 20), Zboró, 1664: „Örögh Tyuk Nro. 30 | *Gor* Tyuk Nro 20” (uo. Fasc. 869 Nr. 16: 10).

g ö n c i b o r 'borfajta'. 1576: „adott meg az árában Zeöcs Tamás egy átalag *bort*, *gönczi*” (MGSz. X, 83), — 1577: „Azért a paplan és fekete végü teszen flor 20—20 kire én nekem *gönczi bort* fogadott adni ez jövendő szüretben” (uo. 85).

görcs 'gebe' 1799: TESz. I, 1088. — 1728: „hogj s Kassai *Görts* Lovakon Ger-nyeszeg felé . . . fel hatollyak” (Adattár VI, 205).

görgflastrom 'kenőcsfajta'. — Tokaj, 1557/1731: „*Görgg Flastromot*, mellet közönsegefsen öklelő irnek neveznek” (MOL. Acta mech. Comit. Zempl. Rsz. 58: 2–2b).

göröngyös 1395 k.: TESz. I, 1091. — Kassa, 1629: „az városban az házak elei, de kiváltképpen az piarczon rüt *göröndékesek*” (KÓ. II/2, 183).

gránát 'posztófajta' 1520 k.: TESz. I, 1095. — 1494: „. . . empte sunt de *Granato Brunatici Coloris* . . . vine VII. singula vlna pro flor. 2.den. 40 . . .” (ENGEL I, 82).

grispán 'Grünspan, Kupfergrün' 1544: TESz. I, 1098. — 1550 k.: „Vegi egi lat *grispanot* egy lat salamikot” (Száz. 1877: 226); 1694: „mint a zöld *grispán*” (KOMÁROMY 170).

guggol 1548: TESz. I, 1103. — Szendrő, 1745: „a fátens félvén tőle mingyárt *le kukkát* a fa mellé hogy ne lássa” (MOL. Csáky es. lt. Kassai lt. 30. es. Fasc. 151).

guzsir 'selyemfajta'. — 1703: „fizettem Zima Melchernek 3 motring arany fonalért és 1 lot *guzsir* selyemért . . .” (MIKULIK JÓZSEF, Magyar kisvárosi élet. 1526–1715. Rozsnyó, 1885. 65 = MIKULIK).

gyatra 1788–9: TESz. I, 1124. — 1713: „megfizess *Gyarta*” (NéprKözl. III/4, 364).

gyémánt 1493: TESz. I, 1125. — 1549: „in qua sunt lapides *gymanth* quatuor” (HédOkl. II, 171).

gyermek, alakv. *gyerkőce* 1750: TESz. I, 1128. — Vas megye, 1678: „igen szegény *gyerkőce*-legény az” (TörtTár. 1894: 341).

gyertyán 1225: TESz. I, 1129, alakv. *gyurtyány* (Nyatl.): uo. — 1703: „az kovácsok *Gyurtyánjon* se nyárfán kívül valami mak termő fát szénnek vágna” (Gyön-győs 29).

gyopár kn. 1395 k.: TESz. I, 1132, alakv. *gyépár* (ÚMTsz.): uo. — Kassa, 1676: „Sarga *gyeparnak* az olajaval” (TörtTár. 1894: 400), „A *gyepar*-füvet mezzel törd meg szarazon” (uo. 402), „A fekete *gyepart* meg kell főzni borban” (uo. 404), „Eczetben főződ meg a sarga *gyupart*” (uo. 409).

gyulai papucs. — Sátoraljaújhely, 1688/1731: „kit szoktunk nevezni *Gyulai Papucs*nak, igen nagy Sarku, egy terenye nagy ujjával oszve” (MOL. Acta mech. Comit. Zempl. Rsz. 58: 4).

gyülevész 'értéktelen' 1533: TESz. I, 1139. — Kassa, 1632: „csak valami *gyüleviz* bort adnak” (KÓ. II/2, 192).

habitus 'ruha, öltözet' 1731/1768: SzT. IV, 855. — 1693: „Dániel János és Fazens Jeremiás képei, magyar *habitusban*” (Bethl-Napló. 65); 1704: „Német *habitusa* vagyon ugyan: de magyar a szive” (ArchRák. I, 344); 1722: tisztességes *habitusban* is kell eő Klmének járni” (Adattár VI, 306); Bakonybél, 1730: „Egy *habitus* és *scapulare*” (PRT. IX, 547).

habókol 'vágat' 1803: TESz. II, 9. — 1704: „én is akkor innen mentést *habokolva* menjek” (TelNapló. 48), „ott az szalmát meggyújtottam és mentest *habokolva* mentem az marhát őrző németekre” (uo.); Tállya, 1709: „az staffoétat pedig *habokolva* folytassa” (KAMODY 138).

habokozás, *habokolás* 'vágatás (?)'; poroszkálás(?) — Munkács, 1707: „a szekerezésben rendes ügetéssel, a' lovaglásban pedig *habukozással* legyen” (uo. 93), Léva, 1707: „ha az utazásban postilíók által rendes igetés az szekerezésben, az lovaglásban pedig *habukolás* observáltotik” (uo. 108).

habonc '?. — 1593: „. . . igen nyavalyás és *habonc* némely uraim miá” (Utazások 65).

hacuka 1492: TESz. II, 12. — Kolozsvár, 1556: „De veste *hazok* vocata” (EOE. II, 69); 1741: „abban à kegyetlen télben, mit nem szenvedett ebben à hitván Német *hettzikében* à szegény Magyar legény” (Adattár VI, 268).

hagat 'lovat párosít' 1702: TESz. II, 16. — 1657: „egyik babos lovat küldtem Fejértóra Ocsvári Jánostól, ménesimnek *hagatására*” (RákNapló. 287).

hagymáz 1557: TESz. II, 18, alakv. *hajmáz* 1763: uo. — Vas megye, 1667: „akkor sem *haimazba* sem egieb nyavaliaban nem volt” (MoBoszPerK. II, 894).

halászbíró. — Tarcal, 1606: „Ez halas tóknak jövedelmek felől azt vallja Nagi Mihály, az *halászbíró*” (HMVTört. 61), Tokaj, 1610: „a' *halászbíró* az főbíróhoz megyen” (uo. 114).

halcsík 'csíkkal'. — 1743: „az kik Városunkban *hall csikott* hoznak árúlnj” (Gyöngyös 98), 1757: „Úgy mint: Halat, *Halcsikot*, káposztát, Dinyét . . .” (uo. 126).

halzli 'a ruha nyakát díszítő rész; sál(?)'. — Komárom, 1692: „Fekete fátlyból való *halzli*” (GyulTör. 87), „Fekete tafotából való *halzli*” (uo. 87–8).

hamarjában 1652: SzT. IV, 1010. — Komárom megye, 1627: „es azon *hamaragjaban* megh holt osztan” (MoBoszPerK. I, 426), „osztan tsak *hamaragjaban*. égj eyel Aito be zaroluan” (uo. 430), „azon *hamargiaban* Kert egi icze bort” (uo. 442).

hamer 'Hammer'. — 1575: „In porta a reis Mofar tarazk 2 Ibidem *hamer*, wereö 1” (MOL. U. et C. Fasc. 23 Nr. 7: 74).

hámos szn. 1570: OklSz. 345. — Kassa, 1558: „mind elvitték az szegén *hámosokat* az hámosokból az bányákból” (TörtTár. 1904: 411).

[*hamisodik*] *elhamisodik* 'megromlik, meddővé válik'. — Békés megye, 1716: „ugy *el hamissottak* a teheneink, hogy annak utána nem fejhettük” (MoBoszPerK. I, 73).

hancsik 'kis földkupac, dombocska' 1653: MNy. LXXX, 245. — Máramaros megye, 1640: „elmennék az Kőhátra, tehát utánnok *honzokokat* hányván és kereszteteket az bikk fákon vágván . . .” (TAGÁNYI, ErdOkl. I, 450), „az patak mellett lemenvén, *honzokokat*, határdombokat hagyván” (uo.).

handgeld 'toborzó pénz' 1758: MNy. LXXX, 245. — Bihar megye, 1759: „arra Ecsedi György az *hantgeldet* az asztalra le tette” (Ethn. XCI, 425), „Barátom a ki az *hantgeldet* felveszi, az Verbunktól, az katona” (uo.).

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

A Magyar Nyelvtudományi Társaság közli: A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége ezúton is szeretné felhívni a nyelvészet, néprajz, magyarságtudomány iránt érdeklődők figyelmét arra, hogy a Társaság kiadványai (MNyTK.) 193. számaként megjelent a páratlan tudományos értéket képviselő, a maga nemében kiemelkedő jelentőségű népnyelvi atlasz, „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I–II.” (Bp., 1991.). A mű korlátozott számban még megvásárolható a Társaság irodájában.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatos néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztattuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkített antikva
-----	ritkített kurzív

(A kurziváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabankj: 219-98636-021-02971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei 1985. 42,— Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépitő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1987. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban 1986. 22,— Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. **Vértes O. András:** Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22,— Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív ígetővek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1979. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárcei Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

188. **Benkő Loránd:** A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. 1990. 50,— Ft
189. Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1990. július 2—5. Szerk. **Fekete Péter** és **V. Raisz Rózsa.** 1990. 100,— Ft.
190. **Kiss Jenő:** A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. 1990. 100,— Ft.
191. **Fekete Antal:** Keresztneveink nyomában. 1991. 150,— Ft.
193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkinése. 1991. 290,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.
Sándor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 283,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. A nyelvemlék betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
Új Erdélyi Múzeum 1990/1—2. Bp., 1990. 250,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex. Miskolci töredék. 1525. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Szerk. Éder Zoltán. Bp., 1986. 50,— Ft.
A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 450,— Ft.
Baranya megye földrajzi nevei. I—II. Pécs, 1982. 700,— Ft.
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft
- A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVIII.

ÉVFOLYAM

1992.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Harmatta János</i> : Az onogur vándorlás	257
<i>Szathmári István</i> : Milyen napjaink stilsztikája?	272
<i>T. Lovas Rózsa</i> : Az impresszionizmus megszületésének körülményei a művészet különböző ágaiban	279
<i>Hegedűs József</i> : A Tröster-legendáról	295
<i>Klaudy Kinga</i> : Merre tart ma a fordítástudomány?	304
<i>Galuska Imre</i> : A Vizsolyi Biblia nyelve	314
Kisebbségi közlemények. <i>Nagy L. János</i> : Sorok játéka — játékok sora	326
Szó- és szólamagyarazatok. <i>Gunda Béla</i> : Milyen mítikus lény a pajod? — <i>Horpácsi Ilés</i> : Nekiveselkedik. — <i>Szilágyi Ferenc</i> : Bakó ¹ , bakó ²	337
Élő nyelv. <i>Hajdú Mihály</i> : A XXXVI. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi dolgozatairól	343
Szemle. <i>Kiss Lajos</i> : Az ócegházi szláv (ószláv) nyelv első etimológiai szótára. — <i>Kiss Jenő</i> : P. H. Nelde—S. Vandermeeren—W. Wölek, Interkulturelle Mehrsprachigkeit. — <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Békési Imre, A gondolkodás grammatikája. — <i>Udvari István</i> : Vasil' Latta, Kelet-Szlovákia ukrán nyelvjárásainak atlasza	347
Különfélék. <i>Kiss Jenő</i> : Csűry Bálint levele Zsirai Miklóshoz, 1939.	362
Társasági ügyek. <i>Szathmári István</i> : Búcsúzás Tompáné Lovas Rózsától. — <i>Szende Aladár</i> : [Takács Etel]. — <i>Pusztai Ferenc</i> : [Farkas Vilmos]. — <i>Juhász Dezső</i> : Kázmér Miklós 70 éves	365
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok	374
Levélsekrcény. <i>Hajdú Péter</i> írja. — <i>Nyíri Antal</i> írja. — <i>A. Molnár Ferenc</i> írja. — <i>Fehértői Katalin</i> írja	383

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300 Ft. Egy szám ára: 75 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

MAGYAR NYELV

LXXXVIII. ÉVF.

1992. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Az onogur vándorlás

I. Az onogur vándorlásról Priskos tudósít egyik töredékében: *ἔπρεσβεύσαντο δὲ κατ' ἐκείνων τὸν χρόνον κατὰ τοὺς ἑώους Ῥωμαίους Σαράγουροι καὶ Οὐρωγοὶ καὶ Ὀνόγουροι, ἔθνη ἑξαναστάντα τῶν οἰκείων ἠθῶν Σαβίρων ἐς μάχην σφισιν ἐλληνοθῶτων, οὗς ἐξήλασαν Ἄβαροι μετανάσαι γενόμενοι ὑπὸ ἐθνῶν οἰκούντων μὲν τὴν παρωκεανίτην ἀκτὴν, . . .*¹ Mint az idézett szövegből megállapítható, az onogurok vándorlása egy összetett történeti eseménysorozatnak volt egyik mozzanata. Priskos tudósítása szerint ugyanis a saragurokat, ugorokat² és onogurokat a sabirok úzték el szállásterületeikről, a sabirokat viszont az avarok kényszerítették elvándorlásra, az avarokat pedig az Okeanos partvidékén lakó népek. Az eseményláncolatnak tehát négy tagja van:

saragurok				az Okeanos	
ogurok	←	sabirok	←	partvidékén	
onogurok		←	avarok	←	lakó népek

E történeti eseménysorozat tisztázásához³ elsősorban az egyes népek korábbi lakóterületét kell meghatároznunk. Erre az onogurok esetében van bizonyos lehetőségünk, mert Theophylaktos Simokattes tudósítása szerint (VII. 8,13) az onoguroknak valamikor régen volt egy *Bakath* nevű városa. Éppen egy évszázadra nyúlik vissza az a felismerés, hogy a *Bakath* helynévben a szogd *kaθ* 'város' szó rejtőzik.⁴ Ebből arra lehetett következtetni, hogy az onogurok korábbi szállásterülete a szogd nyelvterület szomszédságában feküldhetett.⁵ Újabban magát a *Bakath* helynevet is sikerült földrajzilag azonosítani.⁶ Az arab földrajzi irodalom *Fajkat*, *Wajkat* alakban említi mint egy város nevét Usrusánában, s *Vagat* alakban ez az újkorig tovább élt. Az onogurok szállásterülete tehát Közép-Ázsiából történt elvonulásuk előtt Usrusánában és az attól északra fekvő szomszédos vidéken lehetett.

Mivel Priskos tudósítása az onogurok elvonulását a sabirok támadásának tulajdonítja, ebből arra lehet következtetni, hogy az onogurokat elűző sabirok szállásterülete az onoguroktól északkeletre, a Ču folyó vidékén feküldhetett.⁷

Egy ez ideig figyelmen kívül maradt adat ezt a feltevést teljes mértékben alátámasztja. A Chiu T'ang-shu és a T'ang-shu tudósításai szerint⁸ a nyugati türkök jobb szárnyának öt törzse a *Nu-shih-pi* 弩矢畢 nevet viselte, és szálláshelye a Ču és a Sir darya folyók között terült el. A *Nu-shih-pi* név ókinai hangalakja *nu-si-piēt*, északnyugati T'ang megfelelője pedig *nu-si-piu* lehetett. Ez az alak **Nu Šipir*-nek értelmezhető, s benne a *Šipir* elem a *sabir* (bizánci *Σαβίροι*, *Σάβιροι* > szír *sšir*, héber *s'wyr*, arab *sbyr*, orosz *Сибирь*, mongol *sibir*, vogul *šopær*, osztják *šäpær*⁹) népnévvel (ill. helynévvel) azonosítható.

2. A *Sabir* név különböző változatainak és eredetének nyelvtörténeti magyarázata az eddigi kutatásnak nehézségeket okozott.¹⁰ Ennek oka részben

bizonyára az, hogy a *Nu Šipir* név és a többi nyugati türk törzsnév nem török, hanem valószínűleg iráni eredetű.¹¹ Valóban fel is merült már korábban az az elgondolás, hogy a *sabir* név az óiráni **asabāra*- 'lovas' szóra megy vissza.¹² Kétségtelen azonban, hogy a név *š*-sel kezdődő változatai ebből az óiráni alakból nem magyarázhatók meg. Ugyanakkor viszont a sakában feltehetünk **aššabāra*- (<**ašva-bāra*-) vagy **aššabārya*- (vö. egyrészt a saka *ašša*- 'ló' és óind *bhārya*- 'szolga, katona') alakot.

Minthogy a nyugati türkök szállásterületén korábban saka törzsek éltek, s eltörökösödve később fontos etnikai alkotóelemévé váltak a nyugati türkök populációjának, egy ilyen saka nép- vagy törzsnév mind történeti, mind nyelvi szempontból elfogadható a *sabir* név eredeti forrásának. Az **aššabārya*- népnév palatális hangrendű **šāfir* ~ **šāfir* fejleménye kerülhetett át a nyugati türkök nyelvébe. Ezt az alakot tükrözi a népnév legkorábbi, a bizánci Σάβιροι, Σαβέλροι átírásban megjelenő formája. Ugyanez lehet a forrása a vogul FL *šāpər*, *šopər*¹³, az osztják Ni. *šāpər*^c, Kaz. *šōv²r^c*, O *šnbər*, V *tuḡər*, Trj. *tšp²ər*¹⁴ alakoknak, amelyek ósvogul, óosztják *šāpər*¹⁵ < **tšāpər* alakra mennek vissza. Ha az átvétel idején az ósvogulban és óosztjákban már végbement az *š* > *s* változás, akkor a *šāfir* alak átvétele **tšāpər* hangalakban *š* > *tš* hanghelyettesítéssel történt. Mivel azonban az ósvogul és óosztják *tš*- > *š*- hangváltozás abszolút kronológiája egyelőre ismeretlen,¹⁶ teljesen nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy az átvétel e hangváltozás lejátszódása után történt.

A **šāfir* ~ **šāfir* alakból a Közép-Ázsiában maradt sabiroknál a kínai átírás tanúsága szerint **šībir* > **šipir* fejlődött.¹⁷ Ezt az alakot tükrözi a Tobol és az Irtiș összefolyásánál épült Сибирь város neve. Ez olyan török nyelvből származik, amelyben két magánhangzó között csak *b* vagy *β* volt lehetséges.

A kondai vogul nyelvjárásból is feljegyeztek olyan névalakot — *šepər*, *šīpər* 'Szipéria'¹⁸ —, amely hangalakját tekintve szintén lehetne a *šāfir* név **šipir* fejleményének átvétele. Mivel azonban a **šipir* népnévnek az ótörökben nem mutatható ki 'Szipéria' jelentése, s mivel a *Šibir* 'Šibir' város' > *Šibir* 'Szipéria' jelentésfejlődés csak az oroszban ment végbe, így a kondai vogul *šepər*, *šīpər* 'Szipéria' szót nyilvánvalóan az orosz Сибирь 'Szipéria' átvételének kell tartanunk.

A **Nu Šipir* név első eleme az óiráni **naiba*- (óperzsa *naiba*-, közép-perzsa *nēv*, *nēvak* 'kiváló, hős') saka fejleménye lehet.¹⁹ Így a **Nu Šipir* törzs- és népnév jelentése 'hős lovas' lehetett.

3. A *šābir* > *šipir* népnévre vonatkozó adatok lehetővé teszik az onogurok és sabirok történetének vázlatos megrajzolását. Az onogurok valószínűleg 350 körül a hephthaliták nyomában szállták meg a Sir darya középső folyásának vidékét, s ekkor juthatott kezükbe Urušāna is, ahol Байкал (Bakath) lehetett legfontosabb településük. A sabirok az Ili folyó vidékén vagy még északabbra, az Irtiș folyó és a Balxaš tó között élhettek ebben az időpontban. A Priskos tudósításában említett avaroknak (Ἄβαροι) pedig még tovább északkeletre, az Altaj vagy a Nyugati-Szaján-hegység nyugati vagy északi lejtőin lehetett a szállásterülete. Itt, ezen a területen a kínai források valóban említenek is egy *A-pa* nevű törzset mint a *T'ieh-lē* törzsek egyikét²⁰ abból az alkalomból, hogy ezek 603-ban felkeltek *Ta-t'ou* qaγan ellen.

Az *A-pa* 阿拔 név ókínai *·ā-b'wat*, északnyugati T'ang *·ā-b'wau* alakra megy vissza, s ez bizonyára jogosan tekinthető az *apar* ~ *ašar* ~ *avar* név

átírásának.²¹ Zavart okoz azonban a kutatásban az, hogy az *A-pa* 阿拔 törzsnév mellett a kínai források ismernek egy *A-po* 阿跋 törzsnévet is, amely a *Wên-hsien-t'ung-k'ao*-ban az ¹*A-tieh* 阿跌 *Tieh-lê* törzs neve helyett bukkan fel, ugyanakkor azonban a *T'ung-shu* az ¹*A-tieh* törzsnévet a *Ho-tieh*-hel 訶咥 és a *Hsieh-tieh*-hel 峽跌 is azonosítja, a *T'ung-tien* viszont a *Sui-shu Ho-tieh* törzsnéve helyett az ²*A-tieh* 阿咥 alakot használja.²²

Ezek az adatok számos kérdést vetnek fel, elsősorban azt, hogy egy, két, három vagy négy törzssel van-e dolgunk, továbbá, hogy nevük azonosítását a kínai forrásokban jeltévesztés vagy a kínai átírások hangalakjainak hasonlósága idézte-e elő. Kétségtelen ugyanis, hogy e törzsnévek átírási változatainak mind kínai írásképe, mind a kínai átírások hangalakja egyes esetekben közel áll egymáshoz, s így a jeltévesztés vagy a hangalak alapján történő téves azonosítás lehetőségével számolnunk kell. Az adatok a következők:

<i>A-pa</i> 阿拔	¹ <i>A-tieh</i> 阿跌	<i>Ho-tieh</i> 訶咥
<i>A-po</i> 阿跋	² <i>A-tieh</i> 阿咥	<i>Hsieh-tieh</i> 峽跌

Megvizsgálva a jeltévesztés lehetőségét, megállapíthatjuk, hogy az elsősorban *A-po* és ¹*A-tieh*, illetve ²*A-tieh* és *Ho-tieh* viszonylatában áll fenn, míg *Hsieh-tieh* sem paleográfiailag, sem hangtanilag nem tekinthető *Ho-tieh* vagy ¹*A-tieh* átírási változatának vagy jeltévesztéssel létrejött eltorzulásának. Az ²*A-tieh* és *Ho-tieh* nevek esetében a kínai átírások hangalakjának (ókinai *â-d'iet* és *χâ-d'iet*) hasonlósága is szerepet játszhatott az azonosításban. Az *A-po* név lehetne *A-pa* átírási változata, azonban a *Wên-hsien-t'ung-k'ao* nem az *A-pa*, hanem az ¹*A-tieh* törzsnév helyett használja. Ezért tárgyi szempontból az *A-po* alak nem lehet átírási változata az *A-pa* törzsnévnek,²³ hanem nyilvánvalóan *po* 跋 ~ *tieh* 跌 jeltévesztéssel jött létre az ¹*A-tieh* névalakból.

Ennek alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy azoknak a névpárok egyik tagja, amelyek között a jeltévesztés lehetősége fennáll, az adatok közül kizárható. Így figyelmen kívül hagyható az *A-po* és az ²*A-tieh* névalak, azonban a hat adat közül a többi négyet mindenképpen meg kell tartanunk, mert jeltévesztéssel létrejöttüket nem lehet megmagyarázni.²⁴ Végeredményben tehát az *A-pa*, ¹*A-tieh*, *Ho-tieh* és *Hsieh-tieh* törzsnévek mögött a történeti valóságban is létező törzsekkel vagy népekkel kell számolnunk. Ezt a következtetést a kínai forrásoktól független történeti adatok is alátámasztják.

4. A négy törzs közül *Ho-tieh* a *T'ieh-lê* törzseknek ahhoz a csoportjához tartozik, amelynek szállásterülete a Sui-shu szerint K'ang (Samarkand) országtól északra terült el. Ezt a földrajzi helymegjelölését „az *A-tê* folyó mellett” kifejezés pontosítja. E folyót a Sir daryával szokták azonosítani,²⁵ azonban a Sir darya mentén ebben a korban az Aris folyó torkolatáig éppen a nyugati türk *Nu-shih-pi*, tovább északkeletre pedig a nyugati türk *Tu-lu* törzseknek, majd még északabbra a Zaysan tóig és a Fekete-Irtișig a karlukoknak volt a szállásterülete. Így a szóban forgó *T'ieh-lê* törzscsoport csak e területtől északnyugatra helyezkedhetett el a Sir darya, a Balxas tó, a Tobol és az Irtiș folyók körülhatárolta területen. Az *A-tê* folyó így leginkább az Išimnek felelhet meg. Az *A-tê* 阿得, ókinai *Ā-tək* folyónévet, amely valószínűleg saka eredetű és óiráni **ā-taka-* 'hozzáfolyás, mellékfolyó' alakra megy vissza,²⁶ esetleg azonosíthatjuk a Hūdūd al-'Ālam-ban említett اتل **Atil* folyónévvel,²⁷ amennyiben azt اتل **Atil* helyett اتك **Atik*-nek (vagy **Atak*-nak) olvassuk. Az اتل *Atil* és اتك *Atik*

nevek írásképeének hasonlósága, hanyag írásban pedig azonossága, bizonyos mértékben megmagyarázhatja a Ҳудūd al-‘Ālam írójának azt a tévedését, hogy az Išimet, Irtišt és a Volga-Kámát egy folyónak képzelte.

Ezen a területen lehetett tehát a tárgyalt *T'ieh-lé* törzscsoport szállásterülete, amelynek első törzseként a Sui-shu a *Ho-tieh* törzset említi. A *Ho-tieh* név ókínai *χâ-d'iet*, illetve északnyugati T'ang *χâ-d'iu* alakra vezethető vissza, s egy török **Qadīr* törzsnév átírásának tekinthető. E névalak esetleg iráni közvetítéssel juthatott el a kínaiakhoz, amennyiben az iráni nyelvekben, így elsősorban a perzsában és a szogdiban, a török veláris *q*-t, amely hiányzott fonémrendszerükből, veláris spiráns *χ*-val helyettesítették (vö. pl. középperzsa *h'k'n*, olv. *χayan* < türk *qayan*).²⁸

A *Qadīr* törzsnév helynévként tovább élt a későbbi századokban ezen a területen. Az arab-perzsa földrajzi irodalomban több adatot is találunk a Sir darya mellett Uṭrār közelében²⁹ fekvő *Kadīr* városra vonatkozólag,³⁰ amely szemmel láthatólag Közép-Ázsia törzsnévi eredetű helynevei, mint *Barsyan*, *Küngüt*, *Qašw*³¹ csoportjába tartozik. Kadir a Sir darya mentén elterülő Pārāb körzetnek volt a központja, lakosságát a Ҳудūd al-‘Ālam „harciasnak és bátornak” jellemzi.³² Kadir északra feküdt Samarkandtól, így földrajzi fekvése pontosan megfelelhetne a Sui-shu felsorolásának, azonban a *Qadīr* törzs valószínűleg csak a nyugati türk törzsszövetség felbomlása után húzódhathott le a Sir daryához, 600 körül még északabbra az Išim felső folyása és a Tengiz tó vidékén lehetett a szállásterülete.

5. Az *A-pa* (ókínai *·â-b'wat*, északnyugati T'ang *·â-b'waa* < **Abar*) törzsre vonatkozólag egyetlen kínai adatunk van 603-ból, amikor a Sui-shu (LI, p. 4 v°) szerint „több mint tíz törzs, köztük a *T'ieh-lé*, a *Szü-chieh*, a *Fu-li-chü*, a *Hun*, a *Hsieh-sa*, az *A-pa*, a *Pu-ku* stb. fellázdak *Ta-t'ou* (qayan) ellen”.³³ A felsorolt nevek közül *T'ieh-lé*, *Szü-chieh*, *Hun* és *Pu-ku* jól ismertek mint a keleti *T'ieh-lé* törzscsoport tagjai. E törzscsoport szállásterülete a T'ien-shantól, a Yulduz völgyétől az Altajon és a Hangáj hegységen keresztül a Tola folyóig terjedt.³⁴ A mind ez ideig azonosítatlan *Hsieh-sa* íráskép valószínűleg *hsieh* 斜 ~ *k'o* 科 jeltévesztés eredménye, így e törzsnév helyes alakja *K'o-sa* (ókínai *k'uâ-sât*, északnyugati T'ang *k'uâ-sâu*) lehetett, s ez az uygur *Ko-sa* (ókínai *kât-sât*, északnyugati T'ang *kâ(ι)-sâ(ι)*) **Qasar* törzs nevének átírási változata.³⁵

Valószínűleg egy uygur törzs nevét kereshetjük a szintén azonosítatlan *Fu-li-chü* írásképben is. Ha ugyanis az első jel esetében *fu* 伏 ~ *ch'ü* 佉, a harmadik jel esetében pedig *chü* 具 ~ *pei* 貝 jeltévesztést teszünk fel, akkor az így adódó *Ch'ü-li-pei* törzsnevet az uygur *Chü-lo-pu* törzsnév változatának tarthatjuk, s egy olyan névátírást láthatunk benne, amelyben a *P'i-chia* 卍比伽 (ókínai *b'ji-ka* < **Bilgä*) átírástípushoz hasonlóan a szótagzáró *r/l* nem jutott kifejezésre.³⁶

A *Ta-t'ou* qayan ellen fellázdak törzsek közül tehát a *Pu-ku* és a *Hun* a *T'ieh-lé* törzsek Tola menti csoportjához, a **K'o-sa* és a **Ch'ü-li-pei* a Hangáj területén élő uygur törzsszövetséghez tartozott, a *Szü-chieh* szállásterülete pedig az Altaj és a Fekete-Irtišt között lehetett. Mivel a fellázdak törzsek területe nyilvánvalóan összefüggő egészet alkotott, az *A-pa* törzs és a többi fellázdak, de a Sui-shu-ban nem említett törzsek szállásai a Hangáj hegységtől nyugatra lehettek. Minthogy *Ta-t'ou* a Köke-nor vidékén élő T'u-yü-hun-okhoz menekült, nem pedig a nyugati türkökhöz, a lázadók által birtokolt területnek dél-

nyugat felé is ki kellett terjednie ahhoz, hogy 'Ta-t'ou-t megakadályozza a nyugati türkökhöz való menekülésben. Éppen ezért valószínűnek látszik, hogy a lázadásban a *K'i-pi* nevű törzs is részt vehetett, amelynek szállásterületei Qarasahtól északra a Yulduz völgyében feküdtek, s így a nyugat felé vezető útvonalakat könnyen ellenőrizhette.

Az avarokkal kapcsolatba hozható másik adatesoport a mongol kori forrásokban előforduló *Ibir Sibir* (Rašid ad-Din) vagy *Sibir u Abar* (Šihāb ad-Din Ibn Faḍl Allāh al-'Umārī) országnév.³⁷ Ennek földrajzi helyzetére vonatkozólag két vélemény áll egymással szemben. Az egyik szerint Nyugat-Szibériát jelöli, a másik ugyanakkor Kelet-Szibériára vonatkoztatja.³⁸ Kétségtelen azonban, hogy a két nézet közül az előbbi a helyes, mert a *Sibir* országnév nem választható el a *Sibir* helynévtől s ez már önmagában véve is a Tobol és az Irtiș vidékéhez köti az *Ibir-Sibir* földrajzi megjelölést. Nem értelmezhető másképpen Rašid ad-Din adata sem, aki a török népek lakóterületeinek felsorolásában az *Ibir-Sibir* országot „Talās, Sairam, Ibir, Sibir, Pulād és az Angara folyó” földrajzi összefüggésben említi.³⁹ Mivel Rašid ad-Din felsorolása nyugatról halad kelet felé, nem lehet kétséges, hogy Talās és Sairam után és a Balxaš tótól valószínűleg délkeletre kereshető Pulād⁴⁰ előtt említett Ibir Sibir a Balxaš tótól északnyugatra, azaz a Tobol és az Irtiș között terülhetett el.

A két név szoros kapcsolata a forrásokban kétféleképpen is magyarázható. Az egyik lehetőség az, hogy e területen sabirok és avarok egymás szomszédságában éltek bizonyos ideig. A másik magyarázat pedig az lehet, hogy először a sabirok tartották kezükben e területet, majd utánuk az avarok szállták meg azt. E két magyarázat nem zárja ki egymást, s mindkét esetben fel kell tennünk, hogy az avarok vagy egy részük szállásterülete egy bizonyos időpontban Nyugat-Szibériának ezen a részén volt. Mivel a Sui-shu-ban említett *A-pa* (*Abar) törzs történeti szereplése későbbi időpontra esik, mint az avarok megjelenése Európában, bennük nyilvánvalóan e törzsnek az eredeti szállásterületén maradt részét kell látnunk.

6. Az *A-tieh* név ókínai hangalakja *'ā-d'iet*, északnyugati T'ang megfelelője pedig *'ā-d'iu* lehetett, s a török *Ediz* törzsnévnek lehet az átírása. Az *A-tieh* a *T'ieh-lê* törzsek felsorolásában szerepel a T'ang-shu-ban szállásterületének közelebbi meghatározása nélkül,⁴¹ azonban a T'ang-shu egy másik helye szerint a *Yü-tu-chün* (Ötüken) hegységben éltek.⁴² Utóbbi helymeghatározást bizonyára a Hangáj északi lejtőire kell vonatkoztatnunk.

A türk rovásírásos feliratokban *Ediz* mint az oguz törzsek egyike jelenik meg, amely ellen a türkök 714-ben hadjáratot vezettek.⁴³ Az *Ediz* törzs szállásterülete a Tola folyó vidékének terülhetett el.⁴⁴ Ez a feliratokból levonható következtetés lényegében egyezik a kínai forrásokból adódó eredménnyel.

Végül a *Hsieh-tieh* törzsnév ókínai hangalakja *ɲiep-d'iet*, északnyugati T'ang alakja pedig *ɲep-d'ei* lehetett, s ebben nem nehéz felismerni a **Heβdel* törzsnévet, amely a hephthaliták nevének lehet magánhangzó-illeszkedéssel létrejött török változata. A *Hsieh-tieh* (**Heβdel*) törzs egyike volt egy tibeti nyelvű uygur követi jelentés szerint *Mo-ch'o* (**Bäg čor*) qayan 12 keleti türk törzsének.⁴⁵ E törzs 715-ben *Mo-ch'o*-tól a kínaiakhoz pártolt. Így bizonyára nincs köze az *A-tieh* (**Ediz*) törzshöz, amely az oguz törzscsoporthoz tartozott, s amellyel korábban azonosították.⁴⁶

Mivel a *Ho-tieh* (*ɣā-d'iu* < **Qadīr*), *A-pa* (*'ā-b'wu* < **Abar*), *A-tieh* (*'ā-d'iu* < **Ediz*) és *Hsieh-tieh* (*ɲep-d'ei* < **Heβdel*) nevek létrejöttét nem lehet

jeltévesztéssel megmagyarázni, felmerül az a kérdés, mi az oka annak, hogy *Ho-tieh* kivételével a nevek nem jelennek meg a Sui-shu-ban a *T'ieh-lé* törzsek felsorolásaiiban. Ennek egyszerű oka van. A Sui-shu a *T'ieh-lé* törzsek felsorolásánál az egyes csoportokhoz tartozó törzseket nem sorolja fel hiánytalanul, hanem a felsorolás végéhez rendszerint hozzáteszi az „és más törzsek” kifejezést. Így van ez az *A-té* folyó vidékén lakó törzscsoport esetében is. Így tehát mindig megvolt a lehetősége annak, hogy a történeti események elbeszélése alkalmával a kínai forrásokban olyan törzsnevek bukkanjanak fel, amelyek a *T'ieh-lé* törzscsoportok felsorolásaiiban korábban nem szerepeltek.

7. A *Qadír* törzsnévre a Terkh-i uyğur felirathból is van adatunk, amelynek egyik helyén a következő felsorolást találjuk: . . . $q^a d^r r q^a s^a r b^a d^i b^a r s^l y^i i^z o y^u z$.⁴⁷ A felirat töredékes volta a közlőnek nem tette lehetővé, hogy a felsorolás funkcióját és történeti-kronológiai helyzetét tisztázza. Később azonban a Tes-i uyğur felirat előkerülése, továbbá a Šine-usu-i, Terkh-i és Tes-i uyğur feliratok összehasonlító tanulmányozása lehetővé tette azt a felismerést, hogy a Terkh-i feliratnak ez a része történeti visszapillantást tartalmaz egyik elgondolás szerint a türkök, egy másik nézet szerint pedig az uyğurok régebbi történetére.⁴⁸ Mindkét értelmezésnek van reális alapja. A Tes-i felirat (É 1 sor) szerint [*üzü kök t^ü rri^a sra y^ü z yer ö*] *nrä qilⁱ ntüqda* : uyğur $q^a y^a n$: ol^ü rm^ö š „[Fenn a kék ég, lenn a barna föld egy]kori megeremtésekor uyğur qaγanok uralkodtak”.⁴⁹ Ez a szöveghely kétségtelenné teszi, hogy a Tes-i felirat fogalmazója a felirat északi oldalán elhelyezett szövegben az uyğurok őstörténetére kívánt visszatekintést adni.

Ugyanakkor a Terkh-i felirat őstörténeti visszapillantása (K 1–4 sor) *Ištāmi qaγant* és *Bumīn qaγant* nevezi meg a régi idők uralkodóiként, s mint-hogy olyan véletlent, hogy az uyğurok első qaγanjai ugyanezeket a neveket viselték volna, amelyeknek a türkök régi történetében is csak egyetlen előfordulását ismerjük, bizonyára nem lehet feltenni, kétségtelenné látszik, hogy a Terkh-i felirat a türkök, nem pedig az uyğurok régebbi történetére utalt vissza.⁵⁰

Ennek a nyilvánvaló ellentmondásnak a kézenfekvő feloldását abban kereshetjük, hogy a Terkh-i (754-ből), Šine-usu-i (760-ből) és a Tes-i (762-ből) feliratokban az uyğur történeti tudat sajátos formálódása, illetve átalakulása játszódik le előttünk. Amikor az uyğurok 745-ben véget vetettek a türkök uralmának, történeti hagyományaik a türkökével még szorosan össze voltak fonódva. Kilenc törzsükkel fontos alkotóeleme voltak a harminc törzsből álló keleti türk törzsszövetségnek, s származási hagyományuk szerves része volt a keleti türkök eredetmondájának.⁵¹ Ezért amikor a Terkh-i felirat fogalmazója az uyğurok régebbi történetére vissza akart tekinteni, mást nem tehetett, mint hogy felhasználta a türkök régebbi történetére vonatkozó hagyományokat. Mintaképe ebben kétségtelenül *Kül* tegin felirata volt, amelyet bizonyára ismert, s amelynek őstörténeti adatait, stílusát, epikus formuláit és kifejezéseit fel is használta.

Az is kétségtelen azonban, hogy a türkök régi történetére vonatkozólag más forrásai is voltak, mert *Ištāmi qaγan* és *Bumīn qaγan* mellett elődjüket, *Yol(1)γ qaγant* is megemlíti, s uralkodásuk időtartamát 200 évben adja meg. Ezeket az adatokat nyilvánvalóan abból az orális türk történeti hagyományból meríthette, amelynek alapján a kínaiak a türkök eredetmondájának három változatát is feljegyezték. A Terkh-i felirat szóban forgó adatai függetlenek a

kínai forrásokban feljegyzett türk eredetmonda-változatoktól, s így lehetővé tesszik azok hitelességének ellenőrzését.

A Chou-shu (L, 1a) szerint az első türk uralkodó, a birodalomalapító *T'u-men* dédapja *Na-tu-liu* šad volt, aki először viselte a *Türk* címet.⁵² Őt *A-hsien* és *T'u-wu*, *T'u-men* apja követte. Mivel *T'u-men* (Bumīn) qaγan uralkodása 534 előttre nyúlik vissza, *Na-tu-liu* tevékenysége az V. század közepére eshet. Innen számítva az első türk birodalom bukásáig valóban hozzávetőleg 200 év telt el, a Terkh-i felirat őstörténeti visszatekintésének 200 év adata tehát hiteles történeti hagyományon alapulhat.

Valószínűleg hitelesnek tekinthető a Bumīn qaγan elődjeként szereplő *Yol(l)uγ qaγan* neve és alakja is a Terkh-i feliratban. E névalak végződése összecseng a Chou-shu-ban említett első türk uralkodó *Na-tu-liu* 訶都六 nevének ókínai *-liuk*, északnyugati T'ang *-liuγ* végződésével. Ha e névben *na* 訶 ~ *yü* 訶西 és *tu* 都 ~ *lü* 都 jeltévesztést teszünk fel, akkor az így adódó *Yü-lü-liu*, ókínai *ju-liwo-liuk*, északnyugati T'ang *ju-l(i)-liuγ* alak nyilvánvalóan a türk *Yolluγ* nevet adja vissza. A Terkh-i felirat őstörténeti részében szereplő *Yol(l)uγ qaγan* egyenesen szükségessé is teszi a kínai feljegyzésű türk eredetmondában az első türk uralkodó nevének *Türk Yolluγ šad* alakban való rekonstruálását.

Az első qaγanok 200 éves uralkodása után a Terkh-i felirat szerint hanyatlás következett be, és a nép fellázadva szétszóródott. Ebbe az összefüggésbe tartozik a hat törzs felsorolása, mint amelyek az első türk birodalom felbomlásában valamilyen szerepet játszottak. Ezután említi a felirat, hogy az uyγur qaγan ősei az Orkhon folyónál az Ötüken területén 100 évet uralkodtak.

A Šine-usu-i feliratban az őstörténeti visszapillantás első része kitöredezett, de a Terkh-i felirat megfelelő szövegénél sokkal rövidebb lehetett, mert a felirat 2. sora már az első türk birodalom bukása után létrejövő uyγur kaganátusról tudósít. A Tes-i felirat lényegében megtartja a Terkh-i felirat őstörténeti elbeszélését, azonban azzal a lényeges változtatással, hogy már az első qaγanokat is uyγur qaγanoknak nevezi. Itt tehát már megtörténik a türkök régi történetének uyγur őstörténetté való átértékelése.

A *qudir qasar* stb. törzsek felsorolása a Tes-i feliratban is az első türk birodalom felbomlásának összefüggésébe tartozik. Ez után következik az uyγur qaγanok 80 éves uralmának említése, amelyet a Šine-usu-i felirat szerint a türkök és qipčaqok 50 éves uralma, azaz a második türk birodalom korszaka követett. Ezek után ismerteti a Šine-usu-i és a Terkh-i felirat a második türk birodalom megdöntését és az újabb uyγur kaganátus megalakulását.

8. Ezek után történeti összefüggésében vizsgálhatjuk meg a Terkh-i feliratban a *qudir*, *qasar* és a többi említett törzs felsorolásának funkcióját. Bár a feliratos kő keleti oldalán a sorok többségének nagyobbik fele olvashatatlanlanná vált, a Šine-usu-i és a Tes-i uyγur feliratok, valamint Kül tegin felirata párhuzamos helyeinek segítségével a keleti oldal teljes szövege nagy valószínűséggel helyreállítható.

Terkh-i felirat keleti oldal

1 [üzü kök i^üηri ^asra y^aγ^z y^er qil^üntüqda ^ekin ^ara kiši oylⁱ qil^ünm^zš kiši oyl^ünta üzü ^äčüm^z ^apam^z]z⁵³ yol(l)^uγ q^aγ^an išt^üm¹i⁵⁴ q^aγ^an bumīn⁵⁵ q^aγ^an üč q^aγ^an ol^urm^zš ^eki yüz yil ol^urm^zš

2 [^anta kisrā bilⁱgsiz q^aγ^an ol^urmⁱš y^abl^aq q^aγ^an ol^urmⁱš buy^uruqⁱ yⁱmā bilⁱgsiz ermⁱš y^abl^aq ermⁱš⁵⁶ bod|unī qⁱza b^armⁱš⁵⁷ uc[^uz ūkūl]⁵⁸ eki a^liⁱγⁱn t^ūkā⁵⁹ b^armⁱš q^adⁱr q^as^ar b^ādi b^ārsⁱl yⁱtⁱz oγ^uz⁶⁰

3 [^anta : b^armⁱš ol bod^unī : k^āη k^ārⁱšdī⁶¹ : ^anta kisrā ūzā kōk tⁱηri y^arlⁱq^aduq ūč^ūn ^asra y^aγⁱz y^{er} igⁱt(t)^ūk ūč^ūn]⁶² āčūm ^apam s^akⁱz on yīl ol^urmⁱš ol^ūk^an e^{li} t^āηrⁱs<i> e^{li} e^kⁱn ara orqun ūg^ūzdū

4 [ol^urmⁱš orqun ūg^ūzdā q^almⁱšī bod^un on uyγur toq^uz oγ^uz ūzū ol^urmⁱš⁶³ ančip türk qⁱbč^aq⁶⁴ e^{lig}] yīl ol^ur<mⁱš> ^anta [kūsgū] yīl b^armⁱš a^li^amⁱn ūzā kōk t^āηrⁱs^ara y^aγⁱz y^{er} y^ana

5 [kōl^ūrmⁱš q^aγ^an ol^urmⁱš⁶⁵ . . .]

Fordítás

1 [Fenn a kék ég, lenn a barna föld megteremtésekor, a kettő között az ember fiai megteremtettek. Az ember fiai felett ősein]k Yol(l)uγ qayan, Ištāmi qayan, Bumīn qayan, (e) három qayan uralkodott. Kétszáz évet uralkodtak.

2 [Azután bölcsesség nélküli qayanok uralkodtak, hitvány qayanok uralkodtak, tisztségviselőik is bölcsesség nélküliek voltak, hitványok voltak. Né]pük fellázadva elpártolt, [né]hány főember miatt teljesen elpártolt. A Qadīr, Qasar, Bādi, Bārsil, Yītiz, Oγuz (törzsek)

3 [akkor elpártoltak, a népük szerte vizálykodott egymással. Azután fenn a kék ég kegyelme folytán, lenn a barna föld gondoskodása folytán elődeim 80 évet uralkodtak. Az Őtükān földje, a körülötte fekvő föld közepette az Orqun folyónál

4 [uralkodtak. Az Orqun folyónál élő népen, az On Uyγuron Toquz Oγuzon uralkodtak. Azután a türkök (és) qībčaqok 50] évig uralkodtak. Akkor az [egér] éve volt, (amikor) atyámat fenn a kék ég, lenn a barna föld ismét

5 [felelme, qayanná tette . . .]

Az elbeszélés összefüggéséből világosan kiderül, hogy a felirat történeti visszapillantásában négy korszakot különböztet meg: 1. Az első türk birodalom korszaka, amelyet Yolluγ, Ištāmi és Bumīn qayanok neve fémjelez, s amely 200 évet fog át. Ennek az első türk birodalomnak a felbomlásában játszott szerepet a Qadīr és a felsorolt többi öt nép. — 2. Az uyγur qayan őseinek 80 évig tartó uralma az Őtükān vidékén és az Orkhon folyónál az on uyγur toquz oγuz törzsszövetség felett.⁶⁶ — 3. A második türk birodalom, a türkök és qībčaqok uralma, amely 50 évig tartott. — 4. El Etmīš Bilgā qayan uralomra jutása (747) és tettei, az uyγur birodalom megalakulása.

A Qadīr, Qasar, Bādi, Bārsil, Yītiz, Oγuz törzsek történeti szerepéről — a türköktől való elpártolásáról — a felirat az 1. és 2. korszak között, tehát a Keleti és Nyugati Türk Birodalom 630—650 között lejátszódó felbomlásával kapcsolatban emlékezik meg. A felsorolás bizonyos földrajzi sorrendben történik, és szemmel láthatólag olyan történeti helyzetképet tükröz, amely megfelel a Kül tegin feliratában is kifejezésre jutó tört *buluη qop yaγi ermīš* „a világ négy égtáján sok ellenségük volt” képzetnek.

9. A Qadīr, Qasar, Bādi, Bārsil, Yītiz, Oγuz törzsnevek a következő, kínai forrásokban említett törzsekkel azonosíthatók.

Qadīr — Ho-tieh 訶咥, ókínai χā-d'iet, északnyugati T'ang χā-d'iu < *Qadīr.

Qasar = *K'o-sa* 可薩, ókínai *k'â-sât*, északnyugati T'ang *k'â-sâi* <
**Qasar*.

Bädi = *Pa-tieh* 巴陁, ókínai *pa-d'iet*, északnyugati T'ang *pa-d'i(x)* <
**Bädi*.⁶⁷

Bärsil = *Pi-shih* 卑失, ókínai *piēt-siēt*, északnyugati T'ang *pi-si* <
**Bärsil*.⁶⁸

Yüiz = *I-tieh* 乙咥, ókínai *iēt-d'iet* északnyugati T'ang *i(i)-d'iu* <
**Yüiz*.

Oγuz = *Wo-ho* 烏纒, ókínai *uo-γuat*, északnyugati T'ang *uo-γus* <
Oγuz.⁶⁹

A felsorolás nyugaton kezdődik, mert a *Qadīr* (*Ho-tieh*) a Samarkandtól északra lakó *T'ieh-lē* törzsek közé tartozik, s ha a Suishu-ban a felsorolás Samarkandtól halad észak felé, akkor az első helyen említett *Ho-tieh* (**Qadīr*) törzsnek kellett legdélebbre élnie. Ezt a következtetést megerősítik az arab-perzsa földrajzi irodalomnak a Sir darya mellett fekvő Kadir városra vonatkozó adatai is.

A második helyen említett *Qasar* törzsnevet a Terkh-i felirattal foglalkozó irodalom az egyik, kínai átírásban *Ko-sa* 葛薩 alakban (ókínai *kât-sât*, északnyugati T'ang *kâ(x)-sâi*) megjelenő uyğur törzsszel azonosítja, s ennek nincs is hangtörténeti akadály. Történeti-földrajzi szempontból azonban ez a feltevés a Terkh-i felirat szövegösszefüggése alapján aligha tekinthető helyesnek. A *Bädi*, *Bärsil* és *Yüiz* törzsek ugyanis a *T'ieh-lē* törzsek T'ien-shan-i csoportjához tartoznak, illetve a *Bärsil* szállásterülete a qarluqokkal való kapcsolatai miatt még nyugatabbra fekdühetett.⁷⁰ Így az e törzsek előtt felsorolt *Qasar* nem lehet azonos az Ötüken vidékén élő uyğur *Ko-sa* törzsszel, hanem benne egy nyugaton, illetve délnyugaton élő törzset, a Volga vidékén, a Kaukázustól északra a VII. század közepe után nagy kiterjedésű birodalmat szervező kazárokat (= kínai *K'o-sa* 可薩, ókínai *k'â-sât*, északnyugati T'ang *k'â-sâi*) kell látnunk. A Volga-vidéki kazárok 650 körül rázhatták le a nyugati türk uralmat,⁷¹ s így kerülhetett nevük a Terkh-i feliratban a türkök ellen fellázadt törzsek felsorolásába.

A felsorolás hatodik tagja az uyğurokkal szoros kapcsolatban álló keleti *Oγuz* törzscsoportra utal, amelynek nagy szerepe volt a Türk Birodalom felbomlásában.

A rendelkezésünkre álló adatok vizsgálata arra az eredményre vezet, hogy az *A-pa* (**Abar*) törzs eredetileg a *T'ieh-lē* törzsek keleti csoportjához tartozhatott, amely az Ötüken hegységtől északnyugatra eső területen élt, és ott több más törzssel együtt laza törzscsoportot vagy esetleg törzsszövetséget alkothatott. A *T'ieh-lē* törzsek csoportosulásai azonban gyakran változtak.⁷² Így biztosan nem állapítható meg, mely törzsekkel állt az *A-pa* (**Abar*) törzs szorosabb kapcsolatban. Említése a 603-ban *Ta-t'ou* qağan ellen felkelt törzsek között mindenesetre arra mutat, hogy jelentőségét és erejét eddig az időpontig az eredeti szállásterületen maradt része is megőrizte. Korábban az egész törzs katonai ereje bizonyára még nagyobb lehetett.

10. Az onogur—sibir—avar vándorlás kiindulópontját tehát az Altajtól északra eső területen kereshetjük, ahol az *A-pa* (**Abar*) törzs és más *T'ieh-lē* törzsek szállásterülete feküdt. Innen indulhatott ki az *A-pa* (**Abar*) törzscsoport támadása 440—450 táján az akkor még feltehetőleg a Balxaš tó és az Irtiș folyó között lakó *sibir* törzsek ellen.

Az esemény háttérében a *Kao-chü* (= *T'ieh-lê*) törzsek és a *Juan-juan* kaganátus viszonyának történeti alakulása áll. A *Juan-juan*-ok 400 körül terjesztették ki hatalmukat a *Kao-chü* törzsekre, s uralmuk 430-ig állt fenn, amikor a *Kao-chü*-k vereséget mértek a *Juan-juan*-okra, s egy részük meghódolt a Wei királyságnak. A következő évtizedekben a *Juan-juan*-ok és a kínaiak között folyó háborúk során a kínaiak a 444., 445., 450., 458. és 470. években nagy katonai expedíciókat vezettek az Ötükán hegység vidékére, amelyek elől a *Juan-juan*-ok messze északra vagy északnyugatra húzódtak vissza.⁷³

Bár a kínai források (Pei-shih, Wei-shu) a *Kao-chü* törzsek és a *Juan-juan*-ok viszonyáról ebben a korszakban nem nyújtanak tájékoztatást, mert figyelmük elsősorban a *Juan-juan*-ok és a kínaiak kapcsolataira irányult, nem lehet kétséges, hogy a nagy erővel végrehajtott kínai katonai expedíciók nemcsak a *Juan-juan*-okat hozták mozgásba, hanem a tőlük északra, északnyugatra lakó *Kao-chü* (*T'ieh-lê*) törzseket is. Ezt bizonyítja az, hogy 487-ben egy nagyobb *Kao-chü* törzscsoport (valószínűleg a későbbi uy-ur törzsek⁷⁴) fellázadt a *Juan-juan*-ok ellen, és nyugatra, az Irtiș vidékére vonult. Ez az esemény azért került a kínai forrásokban feljegyzésre, s azok azért követik e törzscsoport sorsát egészen 540-ig figyelemmel, mert e törzsek kapcsolatot tartottak fenn a kínaiakkal, azaz a kínai külpolitika szempontjából fontos tényezővé váltak.

Mindezt figyelembe véve nagy valószínűséggel fel lehet tenni, hogy a 450. és 458. évek nagy kínai hadjáratai idején, amikor a *Juan-juan*-ok a harmadik hadjárat után nem is tértek vissza délre, az *A-pa* (**Abar*) törzscsoport is nyugatabbra húzódtott, és kiszorítva a *Šäbir* törzscsoportot az Irtiș folyó — Balxaš tó vidékéről, elfoglalta annak szállásterületét. A *Šäbir* törzscsoport viszont a Balxaš tótól délre fekvő területről űzte el az onogurokat, s azok szállásterületén telepedett le. Az onogurok más, feltehetőleg a Sir darya és az Ural között lakó törzsekkel, a saragurokkal, urogokkal (**Oyyuroi*) együtt ekkor húzódtak át Kelet-Európába a Volga mellé és a Kaukázustól északra elterülő vidékre.

A *Šäbir* törzscsoport ekkor szakadhatott több részre. A zömük lehúzódott az onogurok településterületére, s ott később a nyugati türk *On oq* „Tíz nyíl (= törzs)” törzsszövetségnek vált **Nu Šäbir* „Hős Šäbir (tkp. lovag)” néven egyik 5 törzset magában foglaló alkotó elemévé. Egy törzsük nem erre a területre, hanem a *Ch'u-yüe* (**Čigil*) és *Ch'u-mi* (**Čomil*) törzsek szomszédságába vonult, s ezekkel együtt szerepel *Shih-pi* néven 649-ben és 654-ben. A *Shih-pi* 射脚 név óskínai hangalakja *šiap-pjët*, északnyugati T'ang fejleménye pedig *ši(β)-piu* volt, s ez ugyanazt a türk alakot tükrözi, mint a (*Nu*)-*shih-pi* *(*Nu*) *Šipir* névalak. A *Šäbir* törzscsoport harmadik része az Irtiș vidékén maradhadt, s ennek északra húzódó töredékei alapíthatták később *Šibir'* városát a Tobol-Irtiș összefolyásának vidékén.

Ennek a harmadik *Šäbir* csoportnak a zöme vonulhatott később az V. század végén Kelet-Európába a Kaukázus előterébe. Ennek az eseménynek a kiváltó okát sem nehéz azonosítani. Mint fentebb láttuk, a *Kao-chü* (*T'ieh-lê*) törzsek egy része (valószínűleg a későbbi uy-ur törzscsoport) fellázadt a *Juan-juan*-ok ellen a Selenga vidékén és nyugatra, az Irtiș felső folyásának vidékére vonult. E törzscsoport erejére jellemző, hogy 492-ben, 507-ben, 520-ban és 521-ben súlyos vereséget mért a *Juan-juan*-okra.⁷⁵ Nyilvánvaló, hogy e törzsek nyugatra vonulása mozgásba hozta az Irtiș vidékén 460 körül megtelepedett sabirokat is, s azok zöme ekkor nyugatra, Kelet-Európába húzódtott át, ahol a Kaukázus előterében 500 táján jelentek meg.⁷⁶

JEGYZETEK

¹ Excerpta de legationibus. Ed. C. DE BOOR. Berolini 1903. 586. Priskosnak ugyanezt a szöveg helyét kivonatolta a Suda lexikon Ἄβασις szócikke, szempontunkból azonban ez figyelmen kívül hagyható, mert az idézett szövegrészt erősen lerövidítette.

² A szöveg Ὀῳγοῖ alakját J. MARQUART (Eränshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin, 1901. 98) Ὀῳγοῖ-ra javította, és az *ogur* népnévvel azonosította.

³ A kérdésre vonatkozó régebbi irodalom kritikai áttekintésére l. D. SINOR, Autour d'une migration de peuples au Ve siècle. JA. 235 (1946–1947): 1–77, a SINOR munkája óta megjelent irodalomra pedig A. MOHAY, Priskos' Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker: Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Ed. by J. HARMATTA. Bp., 1979. 129–44.

⁴ H.-W. HAUSSIG, Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker: Byzantion 23 (1953, megj. 1954): 388; CZEGLÉDY K., IV–IX. századi népmozgalmak a steppén. Bp., 1954. 12, továbbá Nomád népek vándorlása Napkeletől Napnyugatig. Bp., 1969. 92–4. Az a felismerés, hogy a *Bakath* helynévben a szogd *kaθ* 'város' szó rejtőzik, W. TOMASCHEK-re megy vissza: Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. II. Sitzungsberichte d. phil.-hist. Classe d. Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 117 (1889): 50.

⁵ CZEGLÉDY K., IV–IX. századi népmozgalmak a steppén. 12 és Nomád népek vándorlása Napkeletől Napnyugatig. Bp., 1969. 92–4.

⁶ HARMATTA J., Bakath, az unnugurok városa. AntTan. 34 (1990): 163–5.

⁷ Esetleg északkeletrebbre, az Ili folyó vidékére is gondolhatunk, mint CZEGLÉDY K. javasolja, aki az 5. jz.-ben idézett műveiben a sabiroknak az onogur vándorlást megelőző korbéli szállásterületeit az Ili folyó vidékére helyezi. A sabirokat a korábbi elméletek jóval keletrebbre, Turfán környékén keresték.

⁸ E. CHAVANNES, Documents sur les Tou-kiue (Tures) occidentaux. Paris, 34, 27–8, 60.

⁹ Ezeket az adatokat CZEGLÉDY K., A szavárd-kérdés Thury József előtt és után: MNy. 55 (1959): 380–2 állította össze. CZEGLÉDY helyesen elutasítja a szogd Nāfnāmak [sʰ.]p/kyʹry adatának idevonását. Az obi-ugor adatok összefüggését a bizánci Σαβείροι népnévvel HUNFALVY P. ismerte fel és MUNKÁCSI B. alapozta meg: A magyar fémnevek őstörténeti vallomása: Ethnographia 5 (1894): 13. A *Sibir* 'Szibéria' és a *Sibir* város (Tobolszk környékén), valamint az utóbbi és az obi-ugor adatok összefüggését S. PATAKANOV ismerte fel: Über das Volk der Sabiren: KŠz. 1 (1900): 258–77.

¹⁰ L. CZEGLÉDY K. i. m. 383.

¹¹ Így legutóbb LIGETI L., A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 329.

¹² O. SZEMERÉNYI, „Südwestiranische” Lehnwörter im Ungarischen und Türkischen. In: FR. ALTHEIM, Geschichte der lateinischen Sprache. Frankfurt am Main, 1951. 66–84. A *sabir* névről: 76: „Ich nehme . . . an, daß der Name der . . . Σαβείροι . . . ein nordiranisches *sabar* 'Reiter' darstellt, das aus einem altiranischen **asabāra* . . . hervorging, . . .”.

¹³ MUNKÁCSI B., Vogul népköltési gyűjtemény. II. Bp., 1910. 0171–0177. A vogul T *sápér*₂ 'orosz' (B. MUNKÁCSI—B. KÁLMÁN, Wogulisches Wörterbuch. Bp., 1986. 561b) alak későbbi átvételnek látszik, mert legfeljebb **sāpər* < **sāpər* alakra vezethető vissza. Az átvétel akkor történhetett, amikor a *sābir* névben végbement az *s* > *s* változás, azaz a tavadai vogulok már *sābir* alakot vettek át, illetve amikor a tavadai vogulban már megtörtént a *š* > *s*, az *s* > *s*-és az *s* > *t*-hangváltozás.

¹⁴ K. F. KARJALAINEN, Ostjakisches Wörterbuch. II. Helsinki, 1948. 914.

¹⁵ Az ősosztják és ősvogul *ä* folytatásairól W. STEINITZ, Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin, 1950. 81 és Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955. 236 skk.

¹⁶ Hasonló kettősség figyelhető meg a zürjén *š* visszaadásában a vogul zürjén jövevényszavaiban: K. RÉDEI, Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Bp., 1970. 25–7. A zürjén jövevényszók legrégibb rétege RÉDEI (i. m. 76) szerint a X–XV. században kerülhetett a vogulba. Ez mindenesetre túl későinek tűnik a *sābir* > vogul, osztják *šāpər* átvétel szempontjából.

¹⁷ Az *ä* > *i* hangfejlődésről legutóbb: LIGETI L. i. m. 120. A *b/β* \lesssim *p* hangfejlődésről, illetve megfelelésről M. RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki, 1949. 171.

¹⁸ A. KANNISTO—M. LIMOLA, Wogulische Volksdichtung. I. Helsinki, 1951. 2–3.

¹⁹ Vö. az *ai* kettőshangzó összevonására khotani *saka bīsa* < **vaisa*-, az *i* > *u* változásra *v* előtt *nuvaysa* < **ni-vaz*-, a szóvégi *-v* eltűnésére: *ī* < *aiva*-.

²⁰ LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken. II. Wiesbaden, 1958. 527. E. CHAVANNES i. m. 50.

²¹ Így E. CHAVANNES i. m. 50, 88; LIU MAU-TSAI i. m. 527; LIGETI L. i. m. 335–6.

²² E. CHAVANNES i. m. 50, 88; LIU MAU-TSAI i. m. 527–8.

⁴³ Mint E. CHAVANNES gondolta: i. m. 88. Feltevése ellen állást foglalt már LIU MAU-TSAI i. m. II, 528.

²⁴ E. CHAVANNES (i. m. 88) hajlik arra, hogy csak a legtöbb adata támaszkodó *A-pa* ~ *A-po* nevet tekintse valóban létezőnek, míg LIU MAU-TSAI (i. m. II, 527–8) a *Ho-tieh* és a *Ta-t'ou* qayan ellen fellázadt *A-pa* törzs neveit tartja hitelesnek, s az *A-tieh* nevet csupán a *Ho-tieh* jeltévesztéssel létrejött változatának tekinti. Vö. még LIGETI L. i. m. 335–6.

²⁵ LIU MAU-TSAI i. m. I, 128.

²⁶ Vö. saka *nätä* 'folyó' < óiráni **ni-taka*-tkp. 'lefolyás' (H. W. BAILEY, Dictionary of Khotan Saka. Cambridge—London—New York—Melbourne, 1979. 182–3).

²⁷ Amely az Irtiű, Káma és Volga folyását egyetlen folyóvá egyesíti. Hudūd al-'Ālam. Translated and explained by V. MINORSKY. London, 1937. § 18, p. 99–100, 309.

²⁸ Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a *qazar/qasar* népnév kínai *Ho-sa* 曷薩 átírásában. Ennek ókínai hangalakja *ǰāt-sāt*, északnyugati T'ang változata pedig *ǰā(š)-sāi* volt, s ez bizonyára egy szogd **ǰasar* alakot ad vissza. A kínai átírás barbár prototípusát LIGETI L. *ǰasar* alakban rekonstruálta, s ezt a *qasar* név xvārizmi vagy szogd változatának gondolta. Ilyen török *q* ~ szogd *ǰ* vagy xvārizmi *ǰ* megfelelés azonban nem lehetséges. LIGETI az téveszthette meg, hogy a *qayan*, *qatun* méltóságnevek szogd átírása *ǰ'ǰ'n* és *ǰ't'wnh*, s ezekben a török veláris *q*-nak látszólag szogd zöngés veláris spiráns *ǰ* felel meg. Azonban közismert, hogy a szogd ábécében a *ǰ* és *ǰ'* alakja egybecsett. A *ǰ'ǰ'n* és *ǰ't'wnh* írásképet tehát *ǰayan*-nak és *ǰatun*-nak kell értelmezni. Ami a török *q* ~ ókínai *ǰ*-megfelelést illeti, az ókínai *ǰ*- a kínai nyelvtérület egy részén már elég korán zöngétlen *ǰ*-vé fejlődött (B. KARLGRÉN, Grammata Serica. Stockholm, 1940. 46). Így az ókínai *ǰāt*, *ǰāp* stb. hangértékű írásjelek alkalmassá váltak iráni közvetítés nélkül is a török veláris *q*- visszaadására. Így nem véletlen, hogy a török *qatun* méltóságnévnek kínai *ha-tun* 哈敦 (ókínai *ǰāp-tun*, északnyugati T'ang *ǰā(β)-tun*) és *ha-t'un* 哈吐 (ókínai *ǰāp-d'un*, északnyugati T'ang *ǰā(β)-d'un*) átírásai is vannak.

²⁹ *Uǰrār* a türk rovásírásos feliratok *Tarban*-ja, amely a város szogd **Trārband* nevére megy vissza. Az *Uǰrār* név az utóbbi első eleméből származik. Tarbanról (*Küngü Tarban*) CZEGLÉDY K., A későókori Belső-Ázsia történeti földrajzához: Ant'Tan. II (1964): 123 skk.

³⁰ Ištahrī, Ibn Hawqal, Maqdisī, a Hudūd al-'Ālam, W. BARTHOLD, Turkestan down to the Mongol Invasion. London, 1928. 176–7; V. MINORSKY i. m. 118, 358.

³¹ CZEGLÉDY K., Kāšgari földrajzi neveihez: Bácszi Géza-Emlékkönyv. Bp., 1963. 62–3.

³² V. MINORSKY i. m. 118.

³³ E. CHAVANNES i. m. 50.

³⁴ E. CHAVANNES i. m. 88, jz.

³⁵ Érdemes a *Hsieh-sa* íráskép magyarázatának egy másik lehetőségére is utalnunk. Lehetséges, hogy a jeltévesztés csete nem az első, hanem a második jel esetében áll fenn, s sa 薩 ~ *t'ieh* 𪛗 𪛗 jeltévesztéssel van dolgunk. Ebben az esetben a *Hsieh-t'ieh* névalak a *Hsieh-tieh* törzsnévnek (𪛗 𪛗) lehet átírási változata. Mindkét íráskép a *Heβdel* törzsnév átírása lehet. A *Heβdel* törzset később a keleti türk törzsek között sorolja fel egy tibeti forrás (*he-bdal*). Ez a megoldás kitűnően illeszkednék a történeti összefüggésbe, azonban az íráskép szempontjából a *hsieh* 𪛗 ~ *k'o* 𪛗 jeltévesztés feltevése kézenfekvőbb.

³⁶ E jelenség magyarázatára I. J. HARMATTA, Irano-Turcica: AOr. 25 (1970): 269.

³⁷ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Том I, кн. I. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова. Ред. и примечания Проф. А. А. Семенова. 73; P. PELLLOT, Notes sur l'histoire de la Horde d'or. Paris, 1949. 127; J. MARKWART, Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert: UJb. 4 (1924): 273.

³⁸ Nyugat-Szibériára vonatkoztatja többek közt D. SINOR i. m. 19. Kelet-Szibériára pl. W. BARTHOLD i. m. 392 és A. A. SEMENOV i. m. 73, 2. jz.

³⁹ P. PELLLOT i. m. 127.

⁴⁰ R. GROUSSET L'empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan. Paris, 1939. 392.

⁴¹ E. CHAVANNES i. m. 88.

⁴² E. CHAVANNES i. m. 95. Nincs kellő alapja CHAVANNES kételyének a *Yü-tu-chün* hegység és az *Ötüken* azonosítását illetően. Már N. YA. БИЧУРИН (Собрание сведений

o народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Moskva—Leningrad, 1950. 339) helyesen látta 1851-ben, hogy a *Yü-tu-chün* hegység az Észak-Hangáj hegységgel azonosítható. CZEGLÉDY K. pedig MARQUART nyomán meggyőződés mutatott rá arra, hogy az *Ötüükán* nevet nemcsak a Déli-Hangájra, hanem az egész Hangáj hegységre használták (Çoçay-quzi, Qara-qum, Kök-öng; MTA NYIL. 20 (1963): 280, 5. jz.) Kétségtelen ugyanis, hogy *Yü-tu-chün* (ókinai *ju-tuok-kjuan*) a *Wu-te-chien* (ókinai *uo-tak-kim*) írásmód mellett az *Ötüükán* névnek ugyancsak lehetséges kínai átírása. L. P. PELLIOU, Le mont Yu-tou-kien (Ötüükán) des anciens Turcs: TP. 26 (1929): 212—9.

⁴³ J. MARQUART, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig, 1898. 19, 54.

⁴⁴ J. MARQUART i. m. 19.

⁴⁵ Bäg çor (*drugu 'bug chor*) tizenkét törzse közül is egy a **hebdäl* (tibeti *he-bdal*) nevet viselte: J. BACOT, Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIIIe siècle. JA. 244 (1956): 141 (11. sor), 145, 151; ЛІГЕТІ Л., A pannóniai avarok etnikuma és nyelve: MNy. 82 (1986): 132.

⁴⁶ E. CHAVANNES i. m. 88, jz.

⁴⁷ S. G. KLYASHTORNY, The Terkhin Inscription: AOr. 36 (1982): 341, a 17. sorban.

⁴⁸ Hogy a három feliratban egy ilyen őstörténeti visszapillantás található, annak felismerése részint T. TEKIN, The Tariat (Terkhin) Inscription: AOr. 37 (1983): 43 skk., részint S. G. KLYASHTORNY, The Tes Inscription of the Uighur Böğüt Qaghan: AOr. 39 (1985): 137 skk. érdeme. A Terkh-i felirat szóban forgó szöveghelye T. TEKIN i. m. 52 szerint a Kök Türk Birodalom régi történetére tekint vissza, míg S. G. KLYASHTORNY i. m. 148 sk. elképzelése szerint az Uyğur Birodalom régi történetét beszéli el.

⁴⁹ S. G. KLYASHTORNY i. m. 152—3. A kiegészítés Kül tegin feliratából önként adódik.

⁵⁰ Az uyğurok régibb történetében nehezen is lehetne egy olyan két- vagy háromszázéves korszakot — méghozzá a türkök hegemoniáját megelőző időben — találni, amikor qayanok uralkodtak felettük, s a türkökéhez hasonlítható nagy kiterjedésű nomád birodalmat alkottak volna.

⁵¹ CZEGLÉDY K., A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez: MNy. 59 (1963): 460.

⁵² LIU MAU-TSAI, i. m. I, 5, II, 439. A türkök eredetmondájáról I. D. SINOR, The Legendary Origin of the Türks. Folklorica: Festschrift for Felix Oinas. Bloomington, 1982. 223 skk. A *Türk* címet még a második türk birodalom egyik utolsó uralkodója, Bilgä qayan is használta, akinek teljes címe a feliratok tanúsága szerint *T'äñritäq T'äñridä Bolmäs Türk Bilgä qayan* volt. Ebben a *Türk* elemet a qayan szóhoz szokták vonni s „türk qayan”-nak értelmezik (V. THOMSEN i. m. 114; S. E. MALOV, Памятники древнетюркской письменности. Moskva—Leningrad, 1951. 33), azonban ezt az értelmezést a szörend kizárja.

⁵³ Kiegészítés Kül tegin felirata (I K I. sora) alapján. S. G. KLYASHTORNY: AOr. 36 (1983): 342 a 16—19. sorokban 73—82 betű eltűnésével számol. Azonban az épen maradt sorokban (2, 3, 6, 7, 11, 30) a betűszám 98 és 125 között váltakozik. Mivel pedig a fenn maradt betűk száma a 16—19. sorokban 47, 48, 40 és 44, így ezekben a sorokban legfeljebb 60—70 betű eltűnésével számolhatunk. A kiegészített K 1—4 sorok betűszáma 111, 110, 105 és 107, ami jól megfelel az épen maradt sorok betűszámának. — Hasonlóan kell kiegészíteni a Tes-i felirat E 1 sorát: [üzä kök t'äñri a'sra y'äñz y'ä'ö] ηä : q'äñntüqda : uyγ^{ur} q'äñn : ol'ürm'š „Régen, fenn a kék ég, lenn a barna föld megtereintésekor uyğur qayanok uralkodtak.”

A *Yol(l)uy* név előtt KLYASHTORNY č-t olvasott, azonban a betűmaradványok a z olvasatot javasolják.

⁵⁴ A fényképen az *i š 2t m i q γ 1n* olvasat jól kivehető, csak az *m* alsó és a *q* felső része tűnt el.

⁵⁵ A *Bumïn* névben — mint T. TEKIN helyesen megállapította — mindkét magánhangzó ki van írva.

⁵⁶ Kiegészítés Kül tegin felirata (I K 5—6. sor) alapján. Kül tegin feliratának bővebb szövege más lehetőséget is nyújt a kiegészítésre, pl.: [bilgä q'äñn erm'š a'lp q'äñn erm'š a'nta kisrā bil'gsiz q'äñn ol'ürm'š y'äñl'q q'äñn ol'ürm'š an'čip bod] unī . . .

⁵⁷ A *1q'za 1b1'om'š* kifejezés értelmezése vitatott. KLYASHTORNY az első szót a *qiz*-'elvörösödni, fellángolni; tűzbe jönni, dühbe jönni' ige -a képzős származékának tartja 'fellázad' értelemben, s a *qiza barmiš* kifejezést „enraged, perished” fordítással értelmezi: AOr. 39 (1985): 154, míg T. TEKIN az egyébként ki nem mutatott *qaz*- 'kószál, kóborol' igéből származtatja, s a *qaza barmiš* kifejezést „wandered about” fordítással adja vissza: AOr. 37 (1983): 52—3. A *qiza* szó előfordul a Tes-i feliratban is, egyszer *1q'za* (E 3. sor), egyszer pedig *qiz* ortográfiában. Az utóbbi szó helyes olvasata azonban valószínűleg *qiz*.

A szó jelentését a vele együtt előforduló *bar-* ige segít meghatározni, amelyet KLYASHTORNY mindig 'elpusztul' jelentésben értelmez, de amelynek ez csak másodlagos, eufemisztikus jelentése. A *bar-* ige jelentése teljesen világos a Terkh-i felirat D 3. sorában, amelyben a következő szövegösszefüggésben fordul elő: *üč q^arluq y^abl^{iq} s^aqⁱnⁱp täzä b^ardü qurⁱya on qä(q)a kirti* „a három qarluq (törzs) ellenséges indulatú lett, elmenekülve elvonult nyugatra, az On oq (törzsszövetséghez) csatlakozott”. Nyilvánvaló, hogy a *bar-* 'elvonul, eltávozik' igét mindig 'elvonul, elpártol' jelentésben kell értelmeznünk a Terkh-i felirat őstörténeti visszatekintésében, hiszen azok a törzsek, amelyekre ez az ige vonatkozik, nem pusztultak el, mint KLYASHTORNY fordítása alapján gondolhatnánk, hanem újra és újra *el-t* hoztak létre. Ugyanakkor viszont a *qayan* hatalmas elleni lázadás közvetlenül mindig abban a formában jelentkezett, hogy a fellázadt törzsek nem követték vonulásában a *qayan*-t, hanem otthagyták és elvonultak, mint ezt a Šine-usu-i felirat a Sekiz oyuz és a Toquz tatar esetében részletesen leírja (K 1–7 sor). Így ebben az összefüggésben a *qiza* alakot kétségtelenül „fellázadva” jelentésben kell felfognunk.

⁵⁸ *uč^uz üküil* helyett KLYASHTORNY az *učⁱmⁱš . .*], TEKIN pedig az *učⁱmⁱš? bir?*] kiegészítést javasolta. Nyilvánvaló azonban, hogy ezt a szöveghelyet a Tes-i felirat párhuzamos szövege alapján kell kiegészítenünk. Ezt KLYASHTORNY következőképpen olvassa és értelmezi: *uč^uz küül :^eki :^ail^yn :^tükä b^ar^miš* „(their people?) perished because of the incitements of the petty Kül and of the Distinguished Two”. A mondat alanya kétségtelenül a *bodunⁱ* „népük” szó, állítmánya *barmiš* „elpártolt”, az *atli^yn* szóval (instrumentalis) végződő kifejezés pedig az okot jelöli meg. KLYASHTORNY itt három személyre gondol, azonban a *küül* szó olvasata és névként való értelmezése ellen szól, hogy a *Kül* név írásmódja a Tes-i feliratban *k ü l* (D 1 sor), továbbá hogy az *eki atli^yn* kifejezést nem lehet „the Distinguished Two”-nak értelmezni, ezt már a szórend is kizárja, s nem lehet a *Bädi Bärsil* és *Qadir Qasar* nevekre vonatkoztatni, mert azok már a következő mondatba tartoznak, s külön állítmány (*barmiš*) vonatkozik rájuk. A Šine-usu-i feliratban (K 5. sor) előfordul a párhuzamos *bir eki atli^y* „néhány (tkp. egy-két) főember” kifejezés. Ennek alapján a Terkh-i és a Tes-i felirat szóban forgó szöveghelyének is bizonyára ez a jelentése. A *küül* olvasat helyett tehát az *üküil* (< *ükil*) 'sok' értelmezést kell előnyben részesítenünk. Így a szöveghely értelme „kicsi (vagy) sok, (egy)-két főember”, azaz „néhány főember” lesz.

Az *atli^y* kifejezés itt nyilvánvalóan az *el* tisztségviselőt jelöli (egy uyyur szövegben az *atli^y* kifejezés a *buyuruq*-kal és az *alpayut*-tal együtt jelenik meg egy felsorolásban), és e mondat visszaental a hitvány *qayanok*ra és *buyuruqjaik*ra. Ezt bizonyítja a Šine-usu-i felirat elbeszélése, amely szerint El-Etmiš Bilgä *qayan* a Sekiz oyuz és a Toquz tatar törzsekben aratott győzelme után a bűnös főembereket (*yazuqli^y atli^y*) elfogta, de az egyszerű köznépet igyekezett megnyerni. Később ugyanígy Tay Bilgä Tutuq *yabyut* és néhány főember (*bir eki atli^y*) hitványságát okolja a köznépek (*qara bodun*) okozott szenvedésekért. Kétségtelen, hogy a Terkh-i feliratban is arról van szó, hogy a hitvány *qayanok* és főembereik miatt lázadt fel a népük.

⁵⁹ A *t^ükä* szót KLYASHTORNY e helyen „weary”-nek fordítja, a Tes-i feliratban pedig egyáltalán nem fordítja le. Tekin a *t^ükä* írásképet *tükäp*-re javasolja javítani, s a *tükäp barmiš* kifejezést „they were about to be perished (?)” fordítással adja vissza. Azonban a *t^ükä* olvasatot a Tes-i felirat *tükä* írásképe vitathatatlanul teszi (É 3. sor). A *t^ükä* szó a *tükä-* igéből természetesen nem magyarázható, abból itt valóban *tükäp* alakot várhatnánk. Viszont kifogástalanul értelmezhető mint a *tük* 'teljes' szó dativusi alakja 'teljesség' értelemben (vö. *ürkä* 'mindig', az *ür* 'hosszú ideig tartó' dativusi alakja: A. V. GABAIN, *Alttürkische Grammatik*.² Leipzig, 1950. 177, 427 §. A *tükä barmiš* kifejezés helyes fordítása tehát „teljesen elpártolt”.

⁶⁰ KLYASHTORNY e helyen 3 népnévvel számolt: 1. *Qadir Qasar*, 2. *Bädi Bärsil*, 3. *Aytaz Oyuz*. Ezt az elképzelést azonban semmi sem támasztja alá. A nevek párokba szedése az ótöröknek a szópárosítás, különösen az alliteráló szópárosítás iránti előszeretettel vezethető vissza (vö. *Qadir Qasar*-hoz pl. *qa qadaš, qadar qašli^y, qap qadaš, qa qača, qadir qatⁱy, qaramı qararı^y stb.*, *Bädi Bärsil*-hez pl. *baj bar, baj barımlı^y, bodun buqun, bor beknä, böğü bilgä* stb.). Így természetes, hogy amikor a Tes-i felirat a felsorolás sorrendjét megfordította, az alliteráló névpárokat változtatlanul hagyta. Még kevésbé valószínű, hogy a Tes-i feliratban *Qadir Qasar*-t és *Bädi Bärsil*-t „Distinguished Two”-nak, azaz személyeknek (?) tekintsük (KLYASHTORNY: AOR. 39 [1985]: 149). TEKIN (i. m. 40, 48, 53) helyesen 6 népnévnek tekinti a felsorolás tagjait, amelyeket következő alakban értelmez: *qadir qasar äbdi bärsil yalız oyuz*, azonban csak a *qasar* nevet tudja azonosítani az azonos nevű uyyur törzsszel. RÓNA TÁS ANDRÁS (NyK. 84 [1982]: 366–8) *qadir* helyett *qadār*, *bädi* helyett *ebdal* (heftaliták) alakokat javasol, ezt azonban KLYASHTORNY (i. m. 154, jz. a 10. sorhoz) a Tes-i felirat alapján elfogadhatatlannak tartja.

⁶¹ Kiegészítés a Tes-i felirat É 4. sora alapján.

⁶² Kiegészítés a Terkh-i felirat Ny 3. sora alapján.

⁶³ Kiegészítés a Šine-usu-i felirat É 3. sora alapján. A 3. sor végén KLYASHTORNY az első közlésében (AOr. 36 [1982]: 342) adott ⁶¹kin ⁶²ara olvasat helyett a Šine-usu-i felirat É 2. sora alapján később (AOr. 39 [1985]: 149) ⁶³kinti olvasatot javasolt. Azonban a felirat fényképén minden kétséget kizárólag ⁶⁴kin (nem ⁶⁵kin!) ⁶⁶ara olvasható. Ez érthető is, mert a Terkh-i felirat nem nevezi az első qayanokat uyyur qayanoknak. Így az uyyuroknak az első türk birodalom felbomlását követő hegemoniájára nem is használhatta az ⁶⁷kinti 'másodsor' meghatározást. Ebből viszont az is következik, hogy ha a Šine-usu-i feliratban helyes az ⁶⁸kinti 'másodsor' olvasat, akkor e feliratban az első türk qayanoknak már mint uyyur qayanoknak kellett szerepelniük. Azonban az ⁶⁹kinti olvasat a Šine-usu-i feliratban sem tartható fenn. G. J. RAMSTEDT, Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei: JSFOu. 30 (1913—18): 13 ezen a helyen ⁷⁰kint olvasatot adott. Ezt KLYASHTORNY (i. h.) ⁷¹kinti-re javította. Azonban RAMSTEDT kitűnő fényképet megvizsgálva megállapítható, hogy a kövön csak ⁷²k i ⁷³n olvasható biztosan, már az ⁷⁴n-nek is csak jobb felső része maradt fenn. Ezután egy ⁷⁵r felső része vehető ki, amelyet egy függőleges betűszár követ. Ennek alsó részéből balra felfelé ferde vonás indul ki, így e betű csak ⁷⁶a vagy ⁷⁷l lehet. Ezután szóelválasztó kettőspont látható, majd az É 3 sor ⁷⁸n betűje alatt világosan kivehető ⁷⁹o/u figyelhető meg. Így a kérdéses szöveghely olvasata csak ⁸⁰kin ⁸¹ara o[⁸²l⁸³r⁸⁴m⁸⁵š] lehet. Nincs szó tehát a Terkh-i és Šine-usu-i feliratokban az uyyur qayanok „másodsori” uralmáról. A türk őstörténet átértékelése uyyur őstörténeté ezek szerint csak a Tes-i feliratban történt meg.

⁶⁴ Kiegészítés a Šine-usu-i felirat É 4 sora alapján. A töredékes szöveg kézenfekvő kiegészítése G. J. RAMSTEDT (i. m. 44) érdeme. RAMSTEDT már azt is helyesen felismerte, hogy itt a második türk birodalom korszakáról van szó.

A Terkh-i felirat szövegében o⁸⁶l⁸⁷r⁸⁸o⁸⁹ta olvasható. Az o⁹⁰l⁹¹r⁹²(⁹³m⁹⁴š) ⁹⁵o⁹⁶ta javítás T. TEKINTŐL származik (i. m. 53).

A ⁹⁷qibčaq név szereplése itt feltűnő. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a 722/3. évi kaukázusi arab betöréssel kapcsolatban Ibn al-Ātir tudósítása szerint a kazárokat megsegítő türk csapatok között qipčaqok is voltak, l. CZEGLÉDY K., A korai kazár történelem forrásainak kritikájához: I. OK. 15 (1959): 125. Ez az adat arra mutat, hogy a qipčaqok a második türk kaganátus idején, amelyről a felirat itt beszél, a türk törzsszövetségben már valóban fontos szerepet játszottak.

⁶⁵ Kiegészítés Kül tegin feliratának I K 25—26. sora alapján.

⁶⁶ KLYASHTORNY: AOr. 39 (1985): 149 sajnálatos módon összekeveri e korszakokat, amikor a Bādi Bārsil Qadir Qasar szereplését e 80 éves periódus utánra teszi, holott az események történeti sorrendje a Tes-i feliratban is világos: É 1—2 sor: uyyur qayanok első, 300 évig tartó uralma, É 3—4 sor: e birodalom bukása, Qadir, Qasar stb. ebben játszott szerepe, É 5. sor: az uyyur qayanok második, 10 + 70 évig tartó újabb uralma.

⁶⁷ A ⁶⁸Pa-tieh név a Sui-shu-ban ⁶⁹Yeh-tieh 耶咄 (ókinai ⁷⁰ia-d'iet, északnyugati T'ang ⁷¹ie-d'ie < *Yētiz ~ *Yūtiz) alakban fordul elő. Azonban ebben az írásképben kézenfekvő ⁷²pa 巴 ~ ⁷³yeh 耶 jeltévesztést feltennünk, mert egyébként török eredetijének hangalakja azonos lenne az ⁷⁴I-tieh 乙睦 törzsnévvel (ókinai ⁷⁵ēit-d'iet, északnyugati T'ang ⁷⁶ī(i)-d'ie < *Yitiz ~ *Yūtiz).

⁶⁸ A ⁶⁹Bārsil = ⁷⁰Pi-shih azonosításról S. G. KLYASHTORNY: AOr. 36 (1983): 348 és LIGETI L. i. m. 360 sk. a korábbi irodalommal.

⁶⁹ A T'ang-shu a ⁷¹Wu-ho nevet a ⁷²Wei-ho-val azonosította, tehát az ⁷³uyyur név átírási változatának tartja (E. CHAVANNES i. m. 87, 3. jz.). Ez a tudományos irodalomban nagy zavarokat okozott (l. pl.: J. L. HAMILTON, Les Ouïgours à l'époque des Cinq Dynasties. Paris, 1955. 2; LIGETI L. i. m. 334). Valójában az uyyur név átírásának csak a ⁷⁴Wei-ho 韋紇 (ókinai ⁷⁵wei-γuat, északnyugati T'ang ⁷⁶wei-γua) és a ⁷⁷Hui-ho 迴 (vagy 回) 紇 (ókinai ⁷⁸yu(i)-γuat, északnyugati T'ang ⁷⁹hu(i)-γua) alakok tekinthetők. A T'ang-shu kalandos ötletekre bízta ⁸⁰Yüan-ho 袁紇 alakja, amely mögött többen az uyyurok helyett az onogurokat keresték, voltaképpen nem más, mint a Sui-shu ⁸¹Wei-ho 韋紇 alakjának ⁸²wei 韋 ~ ⁸³yüan 袁 jeltévesztéssel való átvétele. Ezzel szemben viszont a ⁸⁴Wu-ho 烏紇 (északnyugati T'ang ⁸⁵uo-γua) és ⁸⁶Wu-hu 烏護 (ókinai ⁸⁷uo-γuo, északnyugati T'ang ⁸⁸uo-γuo) az ⁸⁹oγuz név átírásai. Az On Uyyur Toquz oγuz kapcsolat, amelynek tisztázása CZEGLÉDY K. érdeme (MNY. 45 [1949]: 292—3 és MNY. 59 [1963]: 456 skk.), és az uyyur és oγuz nevek kínai átírásainak hangalaki hasonlósága (⁹⁰wei-γua és ⁹¹uo-γua) érthetővé teszi, hogy a kínaiak végül is az ⁹²uyyur név átírásait az ⁹³oγuz név átírásaival azonosították.

⁷⁰ E. CHAVANNES i. m. 62, 2. jz. A qarluqokra I. I. ECSEDY, A Contribution to the History of Karluks in the T'ang Period: AOr. 34 (1980): 23 skk.

⁷¹ L. CZEGLÉDY K., Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1985. 182.

⁷² Mint ezt a *Hsieh-jen-to* és az uygur törzscsoport esetében CZEGLÉDY K., Zur Stammesorganisation der türkischen Völker (AOr. 36 [1982] 91, 3. jz.), a qarluqokkal kapcsolathatban pedig ECSEDY I. (i. h.) megmutatta.

⁷³ N. YA. BIČURIN, Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. I. Moskva—Leningrad, 1950. 192—4.

⁷⁴ N. YA. BIČURIN i. m. 216—7. Már BIČURIN észrevette, hogy ezt az eseményt az uyuroknak a Selenga felső folyása mellől nyugatra, az Irtis mellé történt, Abu'l-Gāzi által említett áttelepülésével lehet azonosítani.

⁷⁵ N. YA. BIČURIN i. m. 195, 196, 198, 202.

⁷⁶ 515-ben a sabirok már nagy támadást intéztek Bizánc kisázsiai tartományai ellen, I. GY. MORAVCSIK, Byzantinoturcica.² I. Berlin, 1958. 68. CZEGLÉDY K. (Nomád népek vándorlása Napkeletől Napnyugatig. Bp., 1969.) egyszer 508-ra (148), egyszer pedig 506-ra (157) teszi a sabirok megjelenését Európában. Ū. R. DŽAFAROV (К вопросу о первом появлении сабир в Закавказье: ВДИ. 1979/3. skk.) eredményei szerint azonban a sabirok már 503-ban Transzkaukáziában voltak.

HARMATTA JÁNOS

Milyen napjaink stilsztikája?*

1. Hogy a stilsztika korábban se találta helyét a tudományok, illetve az egyetemi stúdiók és az iskolai tantárgyak között, azt XX. századi magyarországi története is igazolja. Hol a nyelvészethez, hol az irodalomtudományhoz sorolták, de az is előfordult, hogy kettészakították: az ötvenes évektől a tanárképző főiskolákon például az úgynevezett nyelvi stilsztikát a nyelvészeti tanszék, a költői és szépprózai stílussal foglalkozó irodalmi stilsztikát pedig az irodalmi tanszék oktatta. Olyan idő is volt, amikor leszűkült a stilsztika értelme. Magam a negyvenes évek elején a gimnáziumban e tárgy keretében röviden azt tanultam, hogy kétféle általános stíluskövetelmény van: helyes stílusról akkor beszélünk, ha a vizsgált szöveg világos, szabatos és magyaros; a szép stílust pedig az jellemzi, hogy szemléletes, élénk, változatos, természetes és jóhangzású. És hozott a tankönyv mindegyikre szépirodalmi, valamint köznyelvi példákat. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy e követelmények felállítása adott esetben nem kifogásolható, negatívuma volt azonban, hogy nem vette eléggé figyelembe a közlés tárgyát, célját, körülményeit, nem beszélve arról, hogy például homályos, nem igazán szabatos vagy éppen szürke, esetleg kakofón, azaz rosszhangzású elemeket is tartalmazó kifejezőmódra szintén szüksége lehet a költőnek, az írónak vagy az egyszerű beszélőnek.) Végül arra is sor került, hogy egyszerűen törölték a kutatandók és megtanulandók közül, például nálunk a második világháborút követő évtizedben.

2. Mostanában azonban mintha válságba jutott volna a stilsztika. Erre nálunk két tény is utal.

Egyrészt a Helikon című (és „Világirodalmi figyelő” alcímű) folyóirat 1988. évi, csaknem háromszáz oldalas 3—4. számát a stilsztikának szentelte. Csakhogy a szerkesztő VIGHI ÁRPÁDNak „A stilsztika útjai és lehetőségei” című bevezető tanulmánya a következő — mondhatnánk: orientáló — alapalásból indul ki: „Az a tanulmánykör, amely több mint egy évszázadon keresztül

* Elhangzott német nyelven a Bécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karán 1991. november 26-án.

a stilisztika nevet viselte, és amelynek számos, egymással jobbra csak a nyelvi kifejezés általános síkján érintkező tudományhoz is köze volt, napjainkra — részben éppen emiatt, a sajátos tárgy és módszer hiánya miatt — kétségtelesen válságba került. Ettől az . . . egy-két évtizeddel ezelőtt még széles körben művelt, nyelvészeti és irodalmi alaptudománynak számító, bár az említett két szakágazat »határmezsgyéjén kallódó« stilisztikától a hatvanas évektől kezdve fokozatosan elfordult a kutatás. »A stilisztikát nagyjából halottnak tekinthetjük« — jelentette be a *Langue française* című tekintélyes folyóirat 1969. szeptemberi, egyébként *Stilisztika* címet viselő számának szerkesztői előszava.” (293.) És hozzátehetjük, a tanulmány szerzője nem is igen lát kiutat ebből a válságból. Szerencsénkre — ezt már én teszem hozzá — a jelzett tanulmányt követik az angol, a csehszlovák, a québeci, a franciaországi és belgiumi, a lengyel, a magyar, a német, az újlatin, a román, a szovjet és az olasz stilisztikai kutatásokról szóló alapos felmérések, beszámolók. Nos az én számomra ezek a dolgozatok a stilisztikának egyáltalán nem a haláláról tanúskodnak, hanem éppen arról, hogy — ugyan nemegyszer a poétikába stb. ágyazva, tehát nem stilisztikai címszó alatt — egy sereg (részben) új diszciplínának (a kiteljesedett szemantikának, az információelméletnek, a szövegtannak, a szemiotikának, a szociolingvisztikának, a beszédaktuselméletnek, a pragmatikának stb.) a bevonásával inkább fellendült, és hogy az egyes országokban így sajátos arculatot kapott. Elmondhatjuk tehát, hogy szinte minden „nemzeti”, illetve egy meghatározott nyelvvel kapcsolatos stilisztika kialakította a maga — esetleg szűkebb — kutatási területét, és azt végzi, gyakran nem is kis mértékben. Az angol stilisztika például — a beszámoló szerint — „interdiszciplína . . . támaszkodik a nyelvtudományra, azon belül a szövegnyelvészetre, a pragmatikára, a discourse analízisre, a szociolingvisztikára, de az irodalomtudományra és a retorikára is”; „mégis elsősorban irodalmi alkotásokkal foglalkozik”; „az angol stilisztika igen sok területet ölel fel” — zárja dolgozatát a szerző (i. h. 354—60). — JOZEF MISTRÍK pedig megállapítja, hogy a cseh stilisztikában behatóbban kidolgozták az egyes funkcionális nyelvi stílusokat; HAUSENBLAS és DANĚŠ professzor a szöveg felépítésével foglalkozott; továbbá a szöveget szociológiai, pszichológiai és statisztikai szempontból közelítették meg, és korszerű tanulmányok születtek a dialógusról, az expresszivitásról és a szinonimiáról stb. (i. h. 366).

Azt szintén elmondhatjuk, hogy csaknem minden tanulmányban ott találjuk a következő megállapítást: a stilisztikai jellegű könyvek, cikkek száma állandóan növekszik.

Mindez persze nem változtat azon — és erre is több dolgozat utal —, hogy a stilisztika mögül valójában hiányzik az elméleti háttér, a módszertani megszilárdulás, és nem jutottunk előbbre még a stílus megnyugtató meghatározásában sem, még kevésbé beszélhetünk a nyelvi stíluson túlmutató, úgynevezett általános stíluselmületről. Hiába írta tudniillik PIERRE GUIRAUD, a lényegében CH. BALLY elindította funkcionális stilisztika kiemelkedő egyénisége „La stylistique” című munkája hatodik, 1970-es kiadásának „Les tâches de la stylistique” című fejezetében, hogy „La tâche la plus urgente de la stylistique est de définir son objet, sa nature, ses buts et ses méthodes, à commencer par la notion même du style.” (Paris, 1970.⁶ 120.) Vagyis hogy szerinte a stilisztika legsürgetőbb feladata saját tárgyának, természetének, céljainak és módszereinek a meghatározása, kezdve magának a stílusnak a fogalmával. E tekintetben tehát szinte minden maradt a régiben.

A stilisztika bizonyos válságát tanúsítja egy másik tény is. TÖRÖK GÁBOR 1989-ben cikket jelentetett meg a Magyar Nyelvben ilyen címmel: „Egy jövő-dő stíluselmélet távlatai” (LXXXV, 411–9), 1990-ben pedig könyvet, amelyben már meg is kísérli egy ilyen általános stíluselmélet körvonalazását. (A címe: Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben. Kísérlet egy átfogó elméleti tudományág megalapozására. Tankönyvkiadó.) Elmélkedését annak a megállapításával indítja, hogy stíluselmélet valójában nincs. A címükben ezt ígérő munkák ugyanis — folytatja — e tekintetben félrevezetnek, a stílust vizsgálók pedig a nyelv keretein belül maradnak, sőt tovább is szűkítik a stílus hatókörét a szépirodalomra, mások azon belül is csak a remekművekre (a kevésbé értékes művekben pedig már csupán modorról, manírról beszélnek) stb., de a nyelvészeti stilisztika — bár kutatja a nem művészi stílust is — példáit szintén többnyire a szépirodalomból veszi (l. i. m. 5–7, MNy. LXXXV, 411–3). Mindamellet — mint jeleztem — TÖRÖK GÁBOR az első lépéseket megteszi az említett irányba. „Van-e közös lényegi általánosság mindabban, amit műveltségi körünkben *stílus*-nak” nevezünk? — teszi fel a kérdést. Majd megállapítja, hogy „eszköz jelentésétől elszakadva már kezdettől fogva benne volt a *stílus* szó jelöltjében a művészetten kívüli írásosság is, a sajátos cselekvésmód is”, és hogy „az írott nyelvi stílus volt a központja a később szerteágazó jelentéseknek, de ... korábban nem a művészi szövegek írott formájára vonatkozott, hanem a jogiakra, és innen terjedt ki a jogi követelményeknek eleget tevő peres eljárás módra, tehát sajátos cselekvési formára a XVI. századi franciában” (i. m. 8, MNy. LXXXV, 413–4). A továbbiakban a szerző az információknak (illetve az ezeknek megfelelő stílusoknak) három csoportját különíti el: a) Vannak eleve társadalmi információként létező jelenségek (nyelvi szövegek, műalkotások, mimika, a viselkedés és magatartás jelenségeinek nagy többsége stb.). — b) Csak másodlagosan, más, eredeti funkciójuk kapcsán stb. közleménnyé váló jelenségek (használati tárgyak, lakásberendezések, az egyes sportok mozgás- és küzdésmódjai stb.). — c) Az „emberiesített” természet jelenségei (pl. egy táj szépsége).

3. Anélkül, hogy tovább taglalnánk a szerző következtetéseit, vizsgáljuk meg, hogy a stilisztika miért került többször válságba, és miért nem tudott igazán önálló tudománnyá válni. Vegyük sorra az okokat.

A) Nem a saját problematikájából (stilisztikai jelenségek, stílusérték, stílushatás stb.) nőtt ki, hanem az ókori és középkori retorikákból, poétikákból, illetve a XII. század második felétől ezeket (részben) felváltó „ars dicandi”-kből. Természetesen a görög rétorok szembe találták magukat számos stilisztikai kérdéssel. Ilyenformán a retorikában például — amely elsőrendűen a prózai előadással foglalkozott — korán megkülönböztetik a három stílusnemet: a fennkölt, a közepes és az egyszerű stílust. És vizsgálják a szónoki beszéd legfontosabb stíluszeszközeit: a hangos stílus lényeges kellékét, a jóhangzást, a zeneiséget; a trópusokat és az alakzatokat; az úgynevezett „ornata syntaxis” jelenségeit stb. A poétika ekkoriban a költői előadás tudománya volt, az ars dictandi pedig részben retorikák, részben poétikák, illetve — persze nem ilyen néven — a középkor stilisztikái voltak. Ezek egyébként a praxis tudományait jelentették, így például az alakzatokat a retorika a meggyőzés, a poétika pedig az esztétikai hatás szempontjából tekintette. Ezekből a gyakorlati tudományokból nőtt ki aztán a stilisztika akkor, amikor a retorika már sokak szemében csak egy előregegett normatív szabálygyűjtemény volt.

(Részletesebben l.: BALÁZS JÁNOS: III. NyKongr. 104—11, StilTan. 7—19; VIGH ÁRPÁD: Helikon i. h. 293—6; mindhárom bő szakirodalommal.)

B) Még fontosabb ok, hogy a stilisztika mindig a nyelvtudomány, illetve később és kisebb mértékben, de korántse elhanyagolhatóan az irodalomtudománytól kapott indíttatást a továbbfejlődésre (l. pl. Helikon i. h. 311, 366—7). Természetesen azután, hogy a XVIII. század végétől a XIX. század közepe tájáig — legalábbis nevében — különállóvá vált. Egyébként J. CH. ADELUNG „Über den deutschen Styl” (I—II. Berlin, 1785.) című idevágó munkáját még nem nevezi stilisztikának. Mai ismereteink szerint WILHELM WACKERNAGEL bázeli egyetemi tanár tárgyalta a stilisztikát először a múlt század harmincas éveiben a retorikától és a poétikától különválasztva (vö. „Poetik, Rhetorik, Stylistik” c. 1873-as munkáját, Halle). Németországban állítólag NOVALIS terjeszti el a „stilisztika” szót a XIX. század elején. Az Oxford Dictionary 1846-ban, a francia Littré pedig 1872-ben szótározza először. Magyarországon RÉVAI MIKLÓS ADELUNG nyomán megszerkesztett „Magyar Szép Toll” című művét 1805-ben írta, VERSEGHY FERENC „Usus Aestheticus Linguae Hungaricae” (Buda) címen 1816—1817-ben jelentette meg egyszerre retorikai, poétikai és stilisztikai jellegű munkáját. Ezek tehát címükben még nem stilisztikák. Egyébként a *stilisztika* szó nálunk már 1793-ban szerepel KAZINCZYNÁL, de csak a XIX. század második felében terjed el (l. pl. NÉVY LÁSZLÓ *Stilisztika* című tankönyvét 1875-ből). (Ezeket l. részletesebben: BALÁZS JÁNOS: III. NyKongr. 115—9, StilTan. 22—9.)

Lássuk először a nyelvtudományra gyakorolt hatását. Induljunk ki abból, hogy a stilisztikát mindenki, aki nyilatkozik róla, kezdetben és jó darabig csak nyelvészeti diszciplínának tartja (pl.: BALÁZS JÁNOS: III. NyKongr. 104; JEAN-MARIE KLINKENBERG: Helikon i. h. 476), sőt ZOLNAI BÉLA egyenesen azt mondta 1954-ben, hogy „... nincs nyelv stílus nélkül. Nincs külön stilisztika, csak nyelvtudomány van” (III. NyKongr. 189).

a) A stilisztikát — függetlenné válása után — a XX. század eleji jelentésben és általános nyelvészet lendítette előre. W. WUNDT már a múlt század utolsó évtizedeiben rámutatott arra, hogy a szó lélektani szempontból összetett jelenség. KARL OTTO ERDMANN pedig a szó fogalmi jelentéstartalmán kívül megkülönböztette a szó mellékjelentését és érzelmi értékét (*Die Bedeutung des Wortes*. Leipzig, 1901.), mások meg a pejoratív jelentésváltozásokat vizsgálták. Mindezzel már a mai konnotáció felé közelítettek, és a későbbi pragmatikát készítették elő (l. BALÁZS: III. NyKongr. 122).

b) Az első rendszeres stilisztika megalkotója és a későbbi funkcionális stilisztika elindítója, a genfi CH. BALLY az egész nyelvtudománynak új irányt adó SAUSSURE tanítványa volt. Sokban követte mesterét, de ő a *parole*-nak és benne a különböző érzelmeket kifejező eszközöknek a vizsgálatát állította a középpontba. 1909-es „*Traité de stylistique française*” című munkájában a „természetes affektivitású” nyelvi tények (*caractères affectifs naturels*) — nagyon a ma felé mutatva — a beszélő érzelmeiről tájékoztatnak; az úgynevezett „felidéző hatású”-ak (*effects par évocation*) pedig a tág értelemben vett nyelvi környezetet konnotálják. Nyilvánvaló, hogy ebben a szemléletben fontos szerepet kap a nyelvi eszközök összetevése, illetve a szinonimika. Mindamellet már a kortársak is felfedeztek bizonyos merevséget BALLY stilisztikájában: a nyelvi elemek értelmi oldalának a háttérbe szorítását (az érzelmiék javára), továbbá a történeti stílusvizsgálatnak, valamint a szépirodalmi stílus elemzésének a kiiktatását. Ezen a merevségen azonban már a tanítványai lazí-

tottak. JULES MAROUZEAU („Traité de stylistique appliquée au latin” 1935. és „Précis de stylistique française” 1949.) például a csak az érzelmekre utaló „affektivitás” fogalmát az általánosabb „expresszivitás”-sal váltja fel, aztán bevezeti a „válogatás, választás” fogalmát, és utat nyit a stilsztikában is a diakrón kutatásoknak, valamint vizsgálódásaiba bevonja a szépirodalom stílusát is. Egyébként latin stilsztikája ilyen fejezetekre oszlik: a hangok, a szavak, a mondatok, a szócsoportok (ismétlések, szórend stb.) stilsztikai vizsgálata — ezzel mintegy példát adva a nyelvtonon alapuló stilsztikai rendszerezéseknek. BALLY másik tanítványa, MARCEL CRESSOT viszont idevágó munkájában („Le style et ses techniques” 1947.) lényegében a szépirodalmi nyelven belül marad, és mint JEAN-MARIE KLINKENBERG rámutat, ez már az irodalom és a stilsztika házasságkötését jelentette, továbbá mindez felkelthette a később újraeledő poétika érdeklődését. (L.: BALÁZS JÁNOS: III. NyKongr. 122—31; VIGH ÁRPÁD: Helikon i. h. 302—3; KLINKENBERG: uo. 483—4.)

c) Még nagyobb erejű és főként még sokoldalúbb indíttatást kap a stilsztika a nyelvtudománytól a hatvanas évektől máig, sőt éppen ez vezetett el létjogosultságának a megkérdőjelezéséhez is. A hatvanas évektől tudniillik gyökeresen megváltozott a nyelvszemlélet. Röviden, a nyelvhasználat vizsgálata került sok oknál fogva az érdeklődés középpontjába: megszületett a kommunikációelmélet, és mindez elvezetett például a pragmatika és a beszédaktuselmélet létrejöttéhez. Aztán — az előbbiekből is érthetően — ahogy korábban a szó után a mondat kutatására esett a hangsúly, most a mondatnál nagyobb és természetesebb beszédbeli egységre, a szövegre. Megszületik a szövegten. Továbbá, kialakul a valamennyi jellel foglalkozó tudomány, a szemiotika, amire szükség is van, hiszen például a fellendülő vizuális költészet és avantgárd művek csak ennek a segítségével tanulmányozhatók. És én idevonom a tipológia megalapozását is, ugyanis ez szintén nem kismértékben befolyásolta például a stilsztika további kiszélesedését.

Érthető tehát, hogy mindez a stilsztika problematikájának is az újrafogalmazását, továbbá azt eredményezte, hogy sokfelől és sok szempontból kezdték kutatni a nyelvi-stilsztikai eszközöket, a nyelvhasználat egyes változatait, a nyelvi és stílusrétegeket, a szövegtípusokat (nemegyszer el is hagyva a stilsztika kereteit vagy éppen magát a *stílus* szót is), és hogy e tekintetben bizonyos munkamegosztás jött létre a nyelv- és irodalomtudomány között. Ilyenformán nem csodálkozhatunk azon, hogy például amikor 1977-ben SZABÓ ZOLTÁN „A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai” című munkájában azt igyekszik felmérni, hogy ez a megváltozott nyelvszemlélet, az új irányzatok miben gazdagították a stíluselméletet és a stilsztika módszerét, akkor mindezt ilyen hat fejezetben tárgyalja: A strukturalizmus, A szemiotika, A szemantika, A matematikai nyelvészet, A generatív grammatika és A szövegnyelvészet. A szerző egyébként még az új reneszánszát élő stilsztikáról beszél (i. m. 7), de már itt is látszik, hogy bizonyos értelemben kezd kicsúszni a talaj a stilsztika alól, az irodalomtudomány és a (részben) új nyelvészeti diszciplínák javára.

Térjünk át annak a bemutatására, hogy milyen mértékben hatott az irodalomtudomány a stilsztikára, illetve előbb arra, hogy miért és hogyan vállalta fel a szépirodalom stílusának, a költői és szépprózai stílusnak a vizsgálatát. Ez utóbbit egyébként harmadik oknak is (C) vehetjük a tekintetben, hogy a stilsztika nem tudott igazán önálló tudománnyá válni.

Kezdjük azzal, hogy a stilsztika ugyan — mint mondtuk — nyelvészeti diszciplínaként indult, de kezdetben talán kisebb, később nagyobb mértékben

vette elemzendő példáit — nagyon is érthetően, hiszen azok frappánsabbak — a költészetből vagy a szépprózából (gondoljunk például a trópusokra vagy az alakzatokra). Egyébként bár elsősorban a retorikából vált ki, hatott rá az akkori poétika, a költői műfajok vizsgálata is. Mégis e tekintetben a döntő lépést minden bizonnyal a valóban elkülönült diszciplínává lett francia stilisztika tette meg, amikor — mint már jeleztük — BALLYval szemben MAROUZEAU a szépirodalmi stílust is vizsgálat tárgyává tette, M. CRESSOT pedig idézett stilisztikai művében lényegében a szépirodalom nyelvén belül marad. De azt is hozzátehetjük, hogy a másként szerveződő és az esztétikai értékeket középpontba állító úgynevezett művészi stílus vizsgálatának a felvállalása a stilisztika elméleti és módszertani háttérét illetően további elbizonytalanodást hozott, és nem kismértékben hozzájárult a stilisztika válságához.

Előbb azonban lássuk, milyen indíttatást kapott korábban az irodalomtudománytól.

a) Jobbára irodalomtudományinak vehetjük — különösen következményeiben — a múlt század végétől e század első évtizedeiben uralkodó úgynevezett nyelvészeti irányzatnak a stilisztikára, stílusvizsgálatra gyakorolt hatását. A nyelvésztetika megalapítása nem jelentéktelen XIX. század végi kezdemények után BENEDETTO CROCE nevéhez fűződik. Ez az irányzat a bergsoni intuícióelméletre is támaszkodva a nyelvi jelenségeket mint művészi, esztétikai hatást keltő eszközöket vizsgálta. KARL VOSSLER még tovább ment, a nyelv tudományt szinte azonosította az esztétikával. Szerinte — mint SZABÓ ZOLTÁN utal rá (Kis magyar stilisztika. Bukarest, 1968. 11) — „a nyelvi változások oka a szellem, a maga kimeríthetetlen egyéni intuícióival. Egy nyelv története a szellemi kifejezés formáinak a története, és mint ilyen, része a művészettörténetként felfogott irodalom- és stílustörténetnek.” VOSSLER elmélete előtérbe állította az egyéni stílust, a történeti stílusvizsgálatot, és utat nyitott a szellemtörténeti iskolának.

Lényegében CROCE és VOSSLER felfogását építi tovább (FREUD nézeteit is bevonna) LEO SPITZER. 1928-ban megjelentetett *Stilstudien* című munkájában az író lelkivilágát igyekezett a stílusból kideríteni. Intuitív jellegű elemzés módja — mint ismeretes — abban áll, hogy addig olvassa a kiválasztott szöveget, amíg valamilyen nyelvi sajátosságra fel nem figyel. Ez lehet egy szó, idegen elem, valamilyen stílusértékű kifejezés vagy a szokásostól eltérő szórend, mondatfajta stb. Ezeknek a segítségével keresi aztán meg a szöveg létrejöttének lélektani indítékait. Spitzer tehát a nyelvi-stiláris eszközökből indul ki, és úgy jut el az irodalmi műhöz, ilyenformán tágítva a nyelvi stilisztikát az irodalmi stilisztika felé. (L.: BALÁZS; III. NyKongr. 119—20; HORVÁTH MÁRIA: Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Bp., 1980. 103—4.)

b) A hatvanas-hetvenes években az irodalomelmélet fellendülése, a szintén a pragmatika felé forduló irodalomtudomány és interpretáció eddig nem tapasztalt gazdagodást és ugyanakkor hasonló zűrzavart, elbizonytalanodást hozott a stilisztika számára. Ezúttal csak neveket, iskolákat tudok felsorolni, akik, illetve amelyek vagy az irodalomtudomány felől, vagy afelől is elindulva elméletükkel, módszerükkel hozzájárultak a stílusvizsgálatok (elsősorban a szépirodalmi művekre kell gondolni) még sokoldalúbbá tételéhez, másrészt éppen a (részben) új diszciplínák hatására bizonyos vizsgálatok kicsúsztak a stilisztika kereteiből, és vagy az említett diszciplínák, vagy az újjáéledt poétika égisze alatt folynak. A nevek és az iskolák a következők: ROMAN INGARDEN, a prágai iskola (JAN MUKAŘOVSKÝ, LUBOMIR DOLEŽEL stb.), ROMAN JAKOB-

SON, a New Criticism, a francia strukturalizmus, a szemiotika, a generatív poétika, a szövegtan, H.-G. GADAMER, P. GUIRAUD, a μ -csoport, N. E. ENKVIST, H. F. PLETT, THEUN VAN DIJK, M. RIFFATERRE, TZVETAN TODOROV, G. GENETTE, és még sokáig sorolhatnám őket.

A helyzet illusztrálására idézek néhány részletet FEHÉR ERZSÉBETNEK a stíluskutató csoportunkban nemrég megtárgyalt tanulmányából, amelyben módszeresen áttekintette a nyelv- és irodalomtudomány, illetve a nyelvészeti és irodalmi stilisztika viszonyának a XX. században bekövetkezett módosulását. Ezt írja többek között: „Az irodalmi szöveg eltér a nyelvi szövegtől, mivel benne nemcsak a nyelvi és szövegalkotási szabályok érvényesülnek, hanem poétikai szabályszerűségek is, amelyek a nyelvi szövegben nem (pontosabban szólva: nem szükségszerűen) fordulnak elő. Az irodalmi szöveg . . . »sajátos nyelv, amely . . . másodlagos rendszerként épül rá a természetes nyelvre«. (J. LOTMAN: Szöveg — modell — típus. Bp., 1973. 35.) Az irodalmi szöveg nem vezethető le a köznapi beszédből, és tisztán nyelvi grammatika nem tudja leírni ezeket a struktúrákat. (L.: VAN DIJK: A poétika alapjai. In.: Helikon 1974. 3—4. sz. 483, 485.)” Továbbá: „. . . a pragmatikus nyelvészet irodalomtudományi hatásáról szólva elsősorban a szövegtanra kell gondolnunk. A szövegtan az első nyelvészeti diszciplína, amely az irodalmi szöveggel azonos nagyságrendű nyelvi jelkomplexummal foglalkozik . . . A nyelvészet és az irodalomtudomány együttműködése ezennel új szakaszhoz érkezett: az egyírányság helyett a kölcsönösség jellemzi . . . Az irodalomtudomány hosszú ideig fogyatékoságként kezelte kényszerű interdiszciplinaritását. Most a szövegnyelvészet hasonló interdiszciplináris jellege igazolja, hogy nem a metodológiai szigor hiánya, hanem a vizsgált tárgy bonyolultsága vezet el a módszertani pluralizmushoz . . . A szöveg konstruktumként is heterogén komponensek összessége. »Minél átfogóbb egységről van szó, annál inkább határozzák meg konkrét szerveződését nemcsak nyelvi, hanem pszichológiai, kognitív, ideológiai és történelmi feltételek« (KELEMEN JÁNOS: ÁNyT. XI. 193.)” (Kézirat 33,42—3.)

Mindezt jól mutatja BARBARA SANDIG „Stilistik. Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung.” (Berlin, New York, 1978.) című munkája, amelyről KOCSÁNY PIROSKA a német nyelvterületek stilisztikai kutatásairól írt dolgozatában — igen találóan — így nyilatkozik: „Sandig stilisztikája egyfajta kommunikatív cselekvéseméletre támaszkodik. Mivel azonban egy ilyen elmélet a maga teljességében még várat magára, Sandig művét pusztán vázlatnak szánja. Mint vázlat, érdekes és sokféle irányzatot magába sűrítő vállalkozás, de számos feltűnő ellentmondást tartalmaz.” (Helikon i. h. 458.)

4. Nálunk, Magyarországon az elmondottakon kívül még két körülmény nehezítette a stilisztika korábbi útját, illetve járult hozzá ahhoz, hogy napjaink stilisztikája válságba kerüljön.

Először is míg például a hazai finnugrisztikát olyan európai híró tudós alapozta meg, mint Budenz József; míg a magyar nyelvtudománynak olyan kiemelkedő művelői voltak, mint Simonyi Zsigmond, Pais Dezső, Bárczi Géza stb., addig a magyar stilisztika területén nem támadt hasonló egyéniség. Másodsorú nagymértékben visszavetette a magyarországi nyelvészeti, irodalmi — és természetesen stilisztikai — kutatásokat az a tény, hogy politikai okokból a hetvenes évek elejéig az akkor modernnek számító nyugati irányzatokat, elméleteket, módszereket meg sem ismerhettük (pl. a strukturalizmus is csak a hatvanas évek vége felé kezdett hatni). Amikor viszont ismertté váltak, kép-

viselőik jobbára kritika nélkül vették át őket, minden korábbi — egyébként bevált — eljárást, módszert is megkérdőjelezve.

5. Az eddig mondottakkal talán sikerült megvilágítanom, miért nem vált igazán önálló tudománnyá a stilisztika, illetve hogy miért került napjainkra bizonyos válságba.

Mi is történt valójában? Mint láttuk, a stilisztika először kettévált: nyelvészeti és irodalmi stilisztikára, aztán az „újrafelosztás” idején — legalábbis bizonyos hányadában — az irodalmi részleg beolvadt a poétikába, mások szerint a kritikába; a nyelvészeti pedig a nyelvtudomány különböző ágaiba (pragmatika, beszédaktuselmélet stb.), illetve mindkettő az új retorikába, mások szerint a szemiotikába. Mindamellett többen továbbra is a nyelvészeti stilisztikát tekintik alapnak, illetve megkülönböztetik a kétféle stilisztikát. Például RUDI CONRAD a „Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini” című munkájában (Leipzig, 1985. a *Stilistik* címszó alatt, 232), aztán a modern angol stilisztika atyjaként emlegetett H. G. WIDDOWSON stilisztikán az irodalmi szövegek nyelvészeti szempontú tanulmányozását érti, és azt tartja, hogy a stilisztika dinamikus összekötő kapocs a nyelv- és irodalomtudomány között (Helikon i. h. 354).

Hogyan képzelhetjük el tehát a stilisztika jövőjét? Úgy gondolom, hogy egy-másfél évtizedig az egyes nyelvterületek stilisztikusi folytatják kutatásaikat a korábbi módon, vagyis meghatározott diszciplína keretében, meghatározott módszerrel és meghatározott jelenségeket véve vizsgálat alá. Közben bizonyára körvonalazódik még jobban az általános stíluselmélet; megszületik egy mindenkinek elfogadható stílusdefiníció, kikristályosodnak a módszerek stb. Hogy egy stilisztika lesz-e, vagy kettő, vagy esetleg mégis felszívódik bizonyos diszciplínákba — ez majd elvállik. Reméljük, igaza lesz a franciaországi és belgiumi stilisztikáról szóló beszámoló szerzőjének, amikor ezzel zárja dolgozatát: „... a stilisztika inkább csak amolyan súlyos betegnek látszik, akire még szép jövő vár.” (Helikon i. h. 393.)

SZATHMÁRI ISTVÁN

Az impresszionizmus megszületésének körülményei a művészet különböző ágaiban*

I. Az impresszionizmus mint művészi stílusirány a francia *f e s t é s z e t b e n* született meg a XIX. század végén. 1874-ben nyílt meg Párizsban a Boulevard des Capucines-en — jobb híján egy művészetért rajongó fényképész, Nadar műtermében — néhány új utakat kereső festő kiállítása, akiknek képeit nem vagy csak nagy ritkán fogadta el a hivatalos Salon zsűrije. Nem csupán a maradi ízlésű tárlatlátogatók szemlélték hangos felháborodással, vagy ami még rosszabb, csúfondáros nevetéssel az újszerű képeket, hanem a kriti-

* 1991 november 13-án hunyt el T. Lovas Rózsa, a magyar stílus kutatás jeles képviselője. (L. Szathmári István megemlékezését számunk „Társasági ügyek” rovatában.) Egyik kedves kutatási területe az impresszionizmus volt. Valószínűleg monográfiát kívánt írni e tárgykörből, mert hagyatékából mintegy 180 lapnyi ilyen témájú kézirat került elő — többek között a jelen írás is, amely bizonyos jelekből ítélve a hatvanas évek második felében szülehetett. Mivel a szóban forgó művészletek befejezetlenségük ellenére is tudományos értéket képviselnek, szerkesztőségünk vállalta közlésüket.

kusok legtöbbje is. A kiállításon szerepelt Monet-nek egy képe: hajnali ködfátylon átizzik a nap tüzes foltja, s megcsillan a víz színén. A kép címe: „Impresszió — Kelő nap.” A franciák kedvelt élclapjának, a Charivarinak egyik kritikusja ösztönösen helyesen látta meg az új irány lényegét, midőn éppen ezt a képet emelve ki „Az impresszionisták kiállítása” címet adta a tárlatról írt csúfolódó kedvű beszámolójának. A Charivari különben nem egyszer tűzi még tollhegyre az esztendő legnagyobb művészeti szenzációját — s tegyük hozzá: botrányát — az impresszionisták első közös jelentkezését. A művészcsoport vállalta ezt a csúfnévként született megjelölést, talán daczból, talán mert megérezte, milyen pontosan, tömören fejezi ki az „impresszionista” szó művészi törekvéseiket. S midőn 1883-ban Londonban rendeznek kiállítást, katalógusukban már a közismert szóval „La Société des Impressionistes”-nek nevezzik magukat.

A festészetben tehát gyorsan utat tört magának az impresszionista irány, noha ádáz harcokat kellett vívnia a neoklasszikus jellegű, megcsontosodott akadémizmussal, s legjellemzőbb jegyei is megmutatkoztak már.

Zola, aki az impresszionizmus lelkes híve, s jellegzetes vonásainak a maga korában leghivatottabb elemzője volt, művészetről szóló írásaiban szinte minden sajátosságát tetten éri ennek a stílusiránynak. Manet művészetét analízálva többek közt azt emeli ki, ami az impresszionista jellegű alkotók egyik fontos sajátossága, hogy tudniillik elhanyagolják a kompozíciót, s nincs erkölcsi vagy gondolati mondanivalójuk, csupán a látvány s a hangulat a fontos: „Itt nincs többé szó az abszolút szép kereséséről; a művész sem a történelmet, sem a lelket nem festi. Amit kompozíciónak mondanak, az előtte ismeretlen s feladatai között nem szerepel sem valamely gondolat, sem valamely történelmi cselekmény megörökítése. Ezért sem a moralista, sem az irodalmár szempontjából nem szabad őt megítélni, hanem kizárólag úgy, mint festőt . . . Sem énekelni, sem filozofálni nem tud. Festeni tud, ennyi az egész . . .” (Emile Zola válogatott művészeti írásai. Bp., 1961. 92—3).

Egy Párizsban élő holland származású impresszionista festő, Jongkind képeivel foglalkozva azt fejtegeti Zola, hogy mint Wilhelm Uhde megfogalmazza, az impresszionista művészek „nem tárgyakat ábrázolnak, hanem a dolgok bennük tükröződő látszatát”. (Impresszionisten. Wien, 20.) Természetesen következik ez abból az erősen hangsúlyozott szubjektivizmusból, amellyel a pillanatnyi benyomást átélik és alkotásaikban megfogni próbálják. Zola megfogalmazása erre vonatkozólag így hangzik: „(Jongkind) Festői mestersege épp olyan sajátos, mint szemléletének módja. Azt hinné az ember, hogy képei az első impresszió eltűnésétől való félelmében gyorsan odavetett vázlatok. Érezni, hogy az egész jelenség a szemem át jut el a művész kezébe. Egy pillantással átfogja a tájat egész valóságában s a maga módján tolmácsolja, rögzítve annak igazságát és kifejezve az átélt emóciót. Innen van az, hogy a táj élni látszik, már nem csupán úgy, amint a természetben él, hanem ahogyan egy ritka és finom egyéniségben néhány órán át élt. (I. m. 125).

Zolát venném vezérfonalnak annak az elemzésében is, ahogy az impresszionisták az atmoszféra, a fény látványalakító bűvészetét felhasználják. A tárlatlátogató közönség s a legtöbb műkritikus számára éppen a fény, a színek kezelésének ez az új módja volt meghökkentő, hiszen az akadémikus festészet hozzászoktatta őket a műteremben, függönyökkel, drapériákkal irányított, mesterséges fényben készült képek látványához. Zola egyik írásában idézi barátjának, Théodore Duret műkritikusnak következő sorait: „Az impresz-

szionisták . . . nem maguktól lettek. Modern francia művészetünk természetes fejlődésének eredményei. Nekik köszönhetjük az ólmos festékektől, a bitumentől, a csokoládétól végképp megszabadult világos festészetet. Nekik köszönhetjük a plein-air tanulmányozását s most már nemcsak a színek, hanem a színek legkisebb árnyalatainak, a tónusnak szenzációját, továbbá a képet megvilágító atmoszféra és a ráfestett tárgyak általános tonalitása között levő viszony kihatását. Ha valaki a Szajna partján sétál, teszem azt az Asmieresenél, egy tekintettel átfoghatja a vörös háztetőt, a nyaraló falának erőteljes fehérét, egy nyárfa gyengéd zöldjét, az út sárga színét, a folyó kék vizét. Nos hát bármily különösnek látszik, mégis úgy van, hogy a japán fametszetek albumainak kellett jönniük, hogy festőnk egymás mellé merje tenni egy vásznon a vöröset, a fehér falat s a kék folyót. A japán fametszetalbumok megjelenése előtt festőnk mindig hazudott, a vásznon csak valami általános féltónusban úszó bágyadt színeket lehetett látni”. Talán még érdekesebb az idézet egy másik részlete: „Az ég borús; az impresszionista nehéz zöld vizet fest. A nap ragyogóan süt; azürkék és csillogó vizet fest. A közönség nevetni kezd. Eljön a tél, az impresszionista a havat festi. Észreveszi, hogy a napsütésben a hóra vetett árnyék kék reflexeket mutat; tehát az árnyékot kékre festi. A közönség már hangosan nevet. A szabad ég alatt bizonyos agyagos területek lilának látszanak; az impresszionista lila tájat fest. A közönség most már méltatlanokdni kezd. Nyári napon a növényzet zöld reflexeivel a bőr és a ruházat violaszínnnek tűnik fel; az impresszionista lila embereket fest. Végül a közönség teljesen zabolátlan, a kritikusok öklüket mutogatják és elvetemedettnek mondják a festőt” (i. m. 151). Az így megalkotott festményről mondja Zola: „Szabad ég alatt a fény már nem egységes; a legkülönbözlőbb jelenségek változatossá teszik és átalakítják a tárgyak és az élőlények képét. A fénynek ez a tanulmányozása ezerféle szétbontásában és helyreállításában, ez az, amit többé-kevésbé szabatosan impresszionizmusnak neveznek, mert az így létrejött kép a természetben átélt pillanat impressziója”. (I. m. 155).

Zola néhány mondatában arra is megfelel, hogy mi az, ami korának nyugtalan, újat kereső emberét az impresszionisták felé vonja. Mint írja: „Az idők nagyon megváltoztak. Óserdőket kívánunk, amelyekben eltévedhetünk. Megzavart idegrendszerünket sétáltatjuk a szabadban, érzékenyen a levegő legkisebb fuvallata iránt, érdeklődéssel szemlélve a tó kéklő szigetecskéit, az ég aljának rózsás színét. Rousseau, Chateaubriand, Lamartine és Musset fiai vagyunk. Számunkra a táj lélekbemarkoló és testvéri életet él; innen van, hogy egy öreg tölgy, egy galagonya sor, egy moha foltjának megpillantása gyakran könnyekig meghat.” (I. m. 123.) Nyílt bevallása ez annak, hogy a nagy romantikusok hangulatköltészetében az impresszionizmusnak nem egy összetevője megvan — s megvan még akkor is, ha a szimbolisták, illetve impresszionisták mindenképpen újat akarnak. De erre később még visszatérek.

A XX. század közepének irodalomtörténése ugyanennek az életérzésnek irodalmi vetületét, az impresszionizmus vonzását a technika századának emberére vonatkoztatva szintén megfogalmazza. Pierre-Henri Simon ezt mondja francia irodalomtörténetében „Le jeu verbal: impressionistes et fantaisistes” címszó alatt az első világháború utáni impresszionistákról, rokonítva őket Valéry Larbaud-val, ki egy évtizeddel korábban, tehát a magyar irodalmi impresszionizmus virágkorában hódolt ennek a szemléletnek: „Quand l’homme de 1920 souhaite de dépassement, il ne se contente pas toujours de sortir de chez lui pour étudier patiemment les moeurs d’une province lointaine, d’un

pays exotique ou d'un milieu inconnu; il dispose, pour foncer vers l'inconnu, des transcontinentaux et des transatlantiques, de l'auto, de l'avion. Par la vitesse et l'espèce d'ubiquité permise à l'homme, moderne, son image du monde pourra être transformée, décomposée en impressions fugitives, imprévues, incohérentes; et le cinéma accélère encore le brassage. D'où, correspondant à une vision kaléidoscopique et artificieuse, un nouveau style baroque, une phrase toute en éclats, en brusques détours, en métaphores cherchées loin et brusquement amenées, et qui apparaît la phrase typique de l'époque. Valery Larbaud en avait donné dix ans plus tôt une premières esquisse." (L'histoire de la littérature française au XXe siècle 1900—1950. Paris, 1959.⁵, I, 167—8).

Igaz, hogy az impresszionizmus elsődlegesen a festészetben érvényesül, s csak mintegy ennek felszabadító hatása alatt kap polgárjogot az irodalomban, itt sem áll meg hódító útján. A zenei impresszionizmus is megszületik. Társadalmi pszichikai alapjai és sajátos jegyei azonosak a festészetével és az irodaloméval. Ennek illusztrálására idézem CSÁTH GÉZA egyik zenekritikáját 1912-ből: „A mult héten új Debussy opust ismertünk meg. Az Országos Szimfoniai Zenekar a Children's Cornert Debussy egyik újabb munkáját mutatta be. A szerző elmélyedő, magusi kedélye fejlődésének egy új alakulásában mutatkozik be a kis suiteben. Debussyt mindeddig a tulérzékeny neurastheniásnak ismertük. Nervosus, de nem fáj neki az élet. A benyomásokat csodálatosoknak, meglepőknek, titokzatosoknak és gyönyörűeknek érzi. Számára minden, amit lát, hall, tapint — az élvezet kimeríthetetlen forrása. Ezt a gyönyört azonban, melyet az impressziók adnak neki, nagyon komolyan veszi. Nem a romantikusok tragikus komolyságával, hanem az impresszionisták, néma borzongásával, mely a megtermékenyített asszony merengő elérékenyüléséhez hasonlít. [Bekezdés.] Az igazi impresszionista mindig nőies kedély. Művészi akciója nem a szerkesztésben és a kiépítésben excellál, hanem a várakozó, türelmes, egyhelyben ülő figyelésben, befogadásban. Ami zeng benne, amit meglátott, meghallott, az már majdnem kész művészet. Onnan az út a kész formáig már egészen rövid, küzdelem nélküli, tőprengés nélküli. Az ilyen művészeknek szabad improvizálni, mert csak improvizálni tud. Ha konstruálni próbálna, semmi őszinte belső igazságot nem volna képes velünk közölni." (Nyugat 1912. nov. 16. 779.) Úgy vélem, ezekhez a sorokhoz nem szükséges kommentár.

Ez a három utóbbi idézet megragadja az impresszionizmus leglényesebb vonásait: a dekomponált, futó, össze nem függő benyomásokra szétesett világkép természetes következménye a megzavart idegrendszer mindig újat keresésének. Az érzékelés egyre új meg új csodáit, a különleges egyéni hangulatokat, felszikkasztó és kihűnyő pillanatokot, a nagy világszín ház szédítő forgószínpadának tűnékeny jeleneteit kívánja, de az egyéni lélek forgószínpadán szeszélyesen feltűnő — nemegyszer mesterséges módon felidézett — jelenések is helyettesíthetik az impresszionista művész számára azt az őserdőt, melyben eltévedni olyan kívánatos, rendkívüli élmény. A valóságélmények átalakulnak az érzékelés, az átélés erősen egyéni színezetű szenzációivá, s művészi alkotássá is önkényes szubjektivitással formálódnak.

2. Európa festészetében szinte évszámok szerint pontosan nyomon követhetjük az impresszionizmus kialakulását, bár itt is vannak alig számon tartott előzményei. (Gondoljunk csak Turner párafátylas képeire!) Az i r o d a l o m b a n sokkal nehezebb a dolgunk. Ha ki akarnók bogozni az összes finom szálát, amelyből az irodalmi impresszionizmus majd karakterisztikus stílus-

iránnyá szövődik össze, olyan aprómunkára vállalkoznánk, amelyre itt nincs lehetőségünk. Csak megemlítem, hogy a romantika egyéni hangulattal telített, árnyalt leírásai (pl. Hugo: *La nuit! la nuit!*; Lamartine: *L'automne*; Musset: *Ballade a la Lune*; stb.) vagy a Parnasse szépségtől megigézett alkotásai (pl. José-Maria Herediatól *Le Tepidarium*), mennyire rokonok az impresszionizmusnak az érzékelés csodáit, a különleges hangulatokat elleső pillanataival! Nem csupán a francia — az impresszionizmust megteremtő — irodalomban van ez így, hanem a magyar impresszionistáknál is. Babits Mihály említi, hogy Vörösmarty Csongor és Tündéjéből is az impresszionizmusra jellemző vonásokat szűrte ki vagy látta bele ifjú szépségzsomja. 1935-ben „A mai Vörösmarty” című írásában így vall erről: „(A Csongor) nehéz volt, mert események és történések helyett inkább színek és villogások áradtak felém a könyv lapjairól. És valami végtelen és végtelenül gazdag muzsika. Vörösmarty nagyságát akkor kezdtem igazán érezni, mikor rájöttem, hogy a költészetet nem a »mondanivaló« teszi. Nem a prózában leírható mese vagy téma, hanem sokkal inkább ép a színek, villogások és zenék.” (Keresztülkaszul az életemen. Nyugat Kiadó. Bp., 1939. 112—3.) (Később, midőn Babits már régen túl volt az impresszionizmuson, legföljebb egy-egy színt őrzött meg belőle, már „ezüstkori” szemléletmódjához formálja Vörösmartyt. Mint írja: „A mai Vörösmarty más. Még csak nem a lázas és ragyogó dekadens, a csillagok és messzeségek szerelme a világ tarkaságának az a különös martírja, akivé a mi fiatal és »nyugatos« szemünk bűvölte határozott évvel ezelőtt . . . Arca mindjobban kezd hasonlítani ahhoz az arcképhez, amelyet az utolsó Vörösmarty-versek maguk festenek költőjükről, s amelyet Gyulai sohasem mert meglátni és hitelesíteni . . . A »vén cigány« arca, aki túl van már minden borok és zenék mámorán, már nem is maga zenél, hagyja a világot beszélni . . .” (I. m. 116—7.) Az is tagadhatatlan, hogy a magyar impresszionisták is bizonyos rokonságot tartanak a Parnasse emelkedett cizelláltságával. Miért kellene különben Sík Sándornak a Juhász Gyula összegyűjtött verseihez írt előszóban (Juhász Gyula összes versei Sík Sándor előszavával. 1940. V.) megvédenie a költőt, hogy néha bizonyos szempontból tudatosan kapcsolódik ehhez a stílusirányhoz, e g é s z ü k b e n mégsem a parnasszisták hideg csillogása árad verseiből. És végül — bármily különösen hangzik is első pillanatra — az impresszionizmusnak van némi köze a naturalizmushoz is, legalábbis annyiban, hogy nem a megkomponáltságra veti a főhangsúlyt, hanem a valóság egy szubjektíve kiragadott részletére. Zola az impresszionista festőket már többször idézett művében igen sokszor nevezi naturalistáknak, mert képeiken nem az addig megszokott kontúr, hanem a színfolt az uralkodó. Mutatis mutandis ez — mint látni fogjuk — az irodalmi impresszionizmusra is érvényes.

Kétségtelen azonban, hogy az impresszionizmus a szimbolizmussal fonódik össze legerősebben. Szinte azt mondhatnók, hogy a szimbolizmus árnyékában fejlődik ki, s némileg el is fedi ez a karakterisztikusabb, az újdonság nagyobb igényével fellépő stílusirány. A francia irodalomtörténészek ezért alig-alig említik az impresszionizmust mint önálló korstílust. Verlaine, Rimbaud, Samain költészete szerintük minden jellegzetes vonásában szimbolista, holott náluk már világosan megfigyelhetők az impresszionizmus alapjelenségei, amint a mi irodalomtörténeti fogalmaink szerint ez már közhelynek számít. (Vö. a Magyar Irodalmi Lexikon *impresszionizmus* címszavával.) Igaz, hogy vannak esetek, amikor a két stílusirány egyes jelenségeit szinte alig lehet megkülönböztetni egymástól. Hol a határozottan szimbolista jellegű irodalmi művek

formanyelvének egyes vonásaiban érzünk impresszionista beütést, hol az írói eszközökkel ábrázolt impresszió telítődik szimbolikus jelentéssel. Kétségtelen, hogy a szimbolizmus a jellegzetesebb: egy-egy „kép” vagy „jel” — hogy Baudelaire meghatározásával éljünk — komplexebb jelentést hordoz, mint a költőileg ábrázolt impresszió, s az impresszionizmus több szempontból a szimbolizmuson élősködik. Kisajátítja a szimbolizmus bizonyos stiláris eszközeit, s a már említett stílusirányok egyes jelenségeit is magába olvasztva, szinte alig nyomon követhetően alakul ki, s fejleszt önálló vonásokat. Sok szempontból átveszi az impresszionista festészet sajátos látásmódját, s alkalmazza az irodalomban. Hathatósan segíti önállósulását, hogy a szimbolizmus nagy korszaka lassan letűnik, kifejezési formái erősen felhígnak. Egy-egy szimbólum már nem fog át nagy távlatokat, fesztávolsága kisebb, a szimbolista vers kohéziója idővel gyengül. A szimbólum nem a sallangtalan lényegyet jelenti, mint a legnagyobb szimbolistáknál (Baudelaire, Ady), csupán részletekre terjed ki; szép, de nem legfontosabb hordozója a kivetülni vágyó lelki tartalomnak. S ezzel, mint látni fogjuk, már megtörtént az első jelentős lépés a szimbolizmustól az impresszionizmus felé.

Kíséréljük meg, hogy nagyjából párhuzamot vonjunk a szimbolizmus és az impresszionizmus között, próbáljuk nyomon követni összefonódásukat részben világnézeti gyökereiben, részben jellegzetes irodalmi formáiban!

A szimbolizmus a városi élet talajából hajt ki, s megszállottjainak világnézete magán viseli azokat a vonásokat, amelyek a városiakok világnézetére jellemzők. A szimbolisták világszemlélete — legalább is első hullámában — erős eltolódást mutat a romantika, a Parnasse és a naturalizmus valóságglátásával szemben. Számukra a világ már nem hatalmas objektív egység, melynek minden erében való összetartozását természetesnek tartják, átélik a maga nagyszerűségében, és analizálják az egység részeinek viszonyából adódó törvények szerint. Baudelaire — a mi Adyunk mellett a legigazibb szimbolista — így vall erről: „Alátható mindenség nem egyéb, mint képek és jelek raktára, melyeknek a képzelet ad relatív helyet és értéket, afféle nyers táplálék ez, amelyet meg kell émesztetni és át kell alakítani”. (Art romantique. Idézi RÓNAY GyÖRGEY, Új francia költők 13.) Büszke kijelentés ez: a szimbolista költő teremtetőnek érzi magát, aki kénye-kedve szerint válogat a valóság „raktárából”, megcsillantja egy-egy részletét művészetének fényében, mintegy magasabbrendű létet adva neki azzal, hogy szimbolikus tartalommal tölti meg. »Tout, forme, mouvement, nombre couleurs, parfums, dans le *spirituel* comme dans le *naturel* et significatif, réciproque, converse, correspondant« (Art romantique: Hugo). A mi Adyunk sokkal inkább érzi a valóság vonzását, midőn azt írja, hogy »a szimbólum kivonata és megértése az életnek«. (RÓNAY i. m. 18.) A szimbólum itt olyan költői eszközt jelent, amely egységében képes felidézni a kézzelfogható objektív realitást.

Az objektív világkép egységének megbomlásától (vagy önkényes megbontásától) már csak egy lépés az impresszionizmusig, midőn az írók világképe szinte atomjaira esik szét, s a részek már nem a nagy egységért élnek, hanem a művész szándéka szerint az egység új meg új megbontásában és összeállításában. A rész nem „kivonata és megértése az egésznek”, hanem benyomások, impressziók szubjektív önkényességgel megformált — sokszor igen egyéni művészettel megformált — tömege, gyakran keresett zűrzavara. A világképnek ez az atomizálódása természetesen nem jelentheti a társadalom jó közérzetét. Különösen jellemző ez a rossz közérzet az írókra, a szellemi elitre.

„A látszat és valóság antagonizmusával egy töről fakadt a korszak költőinek másik nagy alapkérdése: a részlet és az egész feloldhatatlan ellentmondása” — írja már „A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez” című érdekes tanulmányában NÉMETH G. BÉLA (It. 1956/3: 269). Ha Reviczky, Komjáthy idején már ilyen világosan látható ez a jelenség, mennyivel feltűnőbb formát ölt a fejlett szimbolizmus, impresszionizmus korában! Nem egy olyan vallomást ismerünk, mely pontosan megfogalmazza ezt a dekadens életérzést. Ady 1908-ban megjelent kötetében, „Az Illés szekeren”-ben így vall erről:

„Milyen csonka ma a Hold,
Az éj milyen sivatag, néma,
Milyen szomorú vagyok én ma,
Milyen csonka ma a Hold.

Minden Egész eltörött,
Minden láng csak részekben lobban,
Minden szerelem darabokban,
Minden Egész eltörött.

Fut velem egy rossz szekér,
Utána mintha jaj-szó szállna,
Félig mély csönd és félig lárma,
Fut velem egy rossz szekér.”

(Kocsi-út az éjszakában)

Az idézett költemény éppen a magyar impresszionizmus kialakulásának korában keletkezett, és valahol középen áll az impresszionizmus és a szimbolizmus között. A költő egy éjszakai kocsiút kísértetes-szomorú benyomásaiba vetíti saját akkori életszakaszának kilátástalan, félszeg elaprózottságát. Az impresszió, a pillanatnyi hangulat festése nagyon fontos a versben, de éppen ez emeli ki a legfontosabbat, hogy „minden egész eltörött.”

Az impresszionizmus atomizált világmésképek kilátástalanságát nem egyszer fogalmazzák meg „lámpás szép fejek.” Karinthy Frigyes például midőn 1911-ben a Nyugathban Kosztolányi Dezső Bolondok című novelláskötetét ismerteti, bevezetésül arról ír, hogy a művészet valaha a valóság megismerésének nagy izgalmát kereste, szerepét azonban ezen a téren átvette a tudomány. Majd így folytatja: „Mi maradjon hát a művésznek? Befelé fordulni nem érdemes: lelkem legbelső daganatait hovatovább orvos vágja ki belőle, mint a tyukszemet s hovatovább el kell ismernem majd, hogy jobban is ért hozzá mint én — nem, mintha okosabb vagy tehetségesebb volna nálam, de egyszerűen azért, mert tapasztaltabb s ő ilyet már többet látott s mind ilyen volt, ő igen, mind ilyen volt. Árkászók és fűrók dolgoznak már a mélyben, és és fűr a fáradhatatlan tudomány, így szól fáradtan a művész — mi adtunk utat neki, hagyjuk őt dolgozni s maradjunk itt a felszínen. S nézzünk körül. Mily szép, boldog és megnyugtató. Nini, apró tárgyak, egy fűrt, egy virág, egy ruha. S mennyi szín, odalent semminek sincs színe. Ott egy ember, távolabb egy ló. Formák, kedves vonalak. Semmi se zavar többé — minden szép és csodálatos. Az embernek emberfeje van — de nini, képzeljük rá egy emberre a lónak a fejét. Ki akadályoz? Vagy a ló nyakára emberfejet. Tehetem, idefönt minden szabad — semmi se rángat a mélyből. Hajrá, lobogjunk és repüljünk — semmi se lehetetlen és minden igaz. Cseréljük össze játékos kedvvel a vizet és a levegőt, a lehető és a lehetetlent — vigye föl a kis léggömb a kis fiút s lássam meg

a tükörben egy más embernek az arcát. Mindez csak játék. Erre az arcra mosolyt teszek s amarra könnyeket s aztán összetévesztem a kettőt. Hogy volna, ha így volna — ó mennyivel több, mennyivel szebb, mennyivel igazabb, művészhez méltóbb e kérdés, mint az a másik, a szürke és gyötrelmes és lenyűgöző: hogy is *van* hát igazán? [Bekezdés.] Kosztolányi művészetében a felszínig jutott: s használjuk fel a szerencsés hasonlatot s érveljünk így: tehát emelkedett. Tudatosan meggyőződéssel keres formákat — a formák s a fikció birodalmában arisztokrata és úri birtokát s királyságát visszakapja a művész, ki királynak és arisztokratának született s kit a plebejus halóság a megismerés igájába akart hajtani.” (IV. évf. 197—8.)

Azok a novellák, amelyekről itt szó van, az impresszionizmus és szimbolizmus alig elemezhető ötvözetét mutatják, s legtöbbjük olyan önkényesen használja fel a valóság atomjait, hogy már a fantasztikum világába visz. És Karinthy, aki Kosztolányi legjobb barátai közé tartozott, s egyik mestere volt az irodalomban és az életben akkor annyira divatos „játék”-nak, ismertetésében keserűen kéri számon Kosztolányitól a szét nem zilált képet emberről és világról, vagyis a valóság mélyreható komplex ábrázolását, és hangot ad a „szürke és gyötrelmes és lenyűgöző” kérdésnek: „hogy is *van* hát igazán?”

Érdekes, hogy körülbelül két évtized távlatából mennyire másként látja Radnóti Miklós Kaffka Margitról írt tanulmányában tudományos eredmények és valóság viszonyát, s ennek következtében szimbolisták és impresszionisták viszonyát a tudományok felfedezte valósághoz. Következő sorai azt a benyomást keltik, mintha ki nem mondottan Karinthyval szállna vitába: „(Kaffka Margit) Tapogatózó elindulásával egybeesik egy egész korszak kereső és teremtő elindulása. [Bekezdés.]

A századforduló tudományos eredményei elviselhetetlenné teszik a valóságot, és a menekülésre kényszerített művész kénytelen felfedezni, hogy nem ez, az eddig ismert, az egyetlen valóság. A tudomány és a tapasztalás csak a jelenségeket látja, de a jelenségeket irányító törvények világa — az igazi valóság — a dolgok lényege, ezek mögött van. Törekvés az új költői valóság teremtésére, s erre utal a szimbolisták vágyódása és az impresszionista líra mély szomorúsága is. És megteremtik az új transzcendens világot.” (Kaffka Margit összes versei. Bp. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta KOZOCSA SÁNDOR. 1961. 183.)

Karinthy és Radnóti felfogása között tehát az a különbség, hogy Karinthy hisz a tudományok lényeglátó képességében, s Kosztolányit éppen azért ítéli el, mert a felszínen marad. Radnóti pedig úgy érzi, hogy a tudomány számára megközelíthetetlen „a jelenségeket irányító törvények világa”, s a költők kénytelenek „új transzcendens világot teremteni”. A kor ismerőinek mindenesetre sokat mond ez a két vallomás a szemléleti zűrzavar növekedéséről.

De térjünk vissza a Karinthy-kritika esztendejébe! A Nyugatnak 1911-es évfolyamában megszólal a Karinthyéval ellentétes vélemény is. Peterdi István a „felszín” ábrázolásának szószólójává szegődik, midőn Emőd Tamás verseiről ír. Megvédi a költőt, akivel kapcsolatban felmerült az a vélemény, hogy nem ás a lélek mélyére, nem ember és világ szintézisét adja: „... nincsen mély, nagyon mély lelki élete, amely már megforgatott, átkutatott mindent. [Bekezdés.] Nincsen? Miért legyen? Van lelke, amely a felszínén érzékeny. Van szeme, amely lát. Van erős hangja az élettelen ború kifejezésére. Megír egy őszi tájat úgy, hogy a köd érzik, a csizma cuppan, a vígasztalan és varázsos meseősz támad.” (IV, 864.)

Talán ez a néhány vallomás — néha éppen ellentmondásaival — elég éles fényt vet a világgép megbomlására, az atomizálódás jelenségeire. Bár az idevonatkozó idézetek számát tetemesen szaporíthatnám, a világgép széteséséből eredő „mély szomorúságra” (hogy Radnóti szavaival éljek), úgy érzem, legjellemzőbb Kosztolányi egy költeménye. Ezt akkor írta, midőn már régen túl volt a formakeresések korszakán, tehát az impresszionizmuson is, és teljes biztonsággal kezelt minden mondanivalójának megfelelő formát. S mert önmagát és a világot már nem a rá oly sokáig jellemző keresett beállításokban akarta szemlélni, hanem őszintén, kiábrándultan nézett szembe vele, világosan meglátta, hogy számára a mindenség már örökre rendezetlen és rendezhetetlen zűrzavar marad. Megriadva fordul el tehát az „egész”-től, s a „rész”-ben próbál megkapaszkodni. Versének jellemző módon „Kétségbeesés” a címe:

„Ezer darabra törtelek, te tág,
elbírhatatlanul — zavart világ.
Jobb is nekem nem nézni az egészbe,
heléfogózni egy-egy csonka részbe,
és állni ottan,
jéggé fagyottan.
Mert idegen és örült az egész,
de nyájás és rokon velem a rész.”

Már nagyon beteg írta le Kosztolányi ezeket a sorokat — a költemény az 1935-ös, „Számadás” című kötetében jelent meg —, s a halálra készülők kétségbeesett életlátásával ismer fel olyan jelenségeket, melyeket nem láthatott meg például a „Bolondok” című novelláskötetnek vagy „A szegény kisgyermek panaszai”-nak fiatal szerzője, ki annyira keresi a különlegeset, a művészt, hogy az már gyakran bűvészet.

3. Valéry szerint a fiatal Baudelaire azt tartotta legfőbb törekvésének, hogy „nagy költő legyen, de ne legyen se Lamartine, se Hugo, se Musset”, vagyis különbözni akart korának három legnagyobb romantikusától, akik már megvívták a maguk költői forradalmát, midőn Baudelaire egyetlen verskötete, a „Fleurs du Mal” 1857-ben megjelent (vö. RÓNAY i. m. 10). Ez a mindenáron különbözni akarás a mi nyugatosainkra is jellemző. Ignotus egyik aforizmája szellemesen fogalmazza meg ezt a törekvésüket: „Különbözöm, tehát vagyok” (Kortárs IV/6, 911); aki nem „különbözik”, az olyan, mintha nem léteznék. Az egyéniség, a különleges, varázsos, nagybetűs „Én” a legfőbb érték a művészetben, az irodalomban, s nincs nagyobb vétek, mint hasonlítani, már ismert sablon szerint alkotni. 1910 táján a fiatal nyugatosok irtózva fordulnak el a Várady Antalok, Ábrányi Emilek, Szabolcskák költői irányától, mert maradi-nak, provinciálisnak érzik. Mint Babits megfogalmazza: „egy ország elepedt velejében fölgyült fájdalmas szomj” (Halálfiak 624) hajtotta őket frissebb források felé. Babits Mihály visszaemlékezéseiben 1935-ben így ír törekvéseikről: „Akit az igazi költészet dekadens szomja űzött, az külföldre vetette tekintetét. Francia és angol költőkért rajongott, modern és hypermodern versekért, tün-tetően messze akarva kerülni a frázisköltészet minden sablonjától és a nóták gyanus egyszerűségétől is. Baudelaire és Verlaine, Poe és Swirburne, Mallarmé és Rilke nevei röpködtek a borzas ifjú „nyugatosok” ajkán. A költészetnek új világi tárultak ki gyermekes és kalandvágyó sznobizmusuk előtt. Színek

és villogások és fények és zenék.” (Keresztülkaszul az életemen 114.) Akikért rajonganak, azok főként a szimbolizmus és impresszionizmus különböző árnyalatait képviselik, s ami bennük a legvonzóbb, az impresszionizmus vonásait mutatja: érzéki érzetek keltette felvillanó benyomások, árnyalatok, hangulatok szenzációit.

A komplex valóságból kiszakadt, nagyranőtt Én azonban korántsem egészséges óriás. Olyan betegségei vannak, melyeket csaknem mindenki megkap, aki a „kiváltságosok” közé tartozik. Minthogy az irodalom betegségei a társadalom betegségeit jelzik, először olyan egykorú vallomást idézek, amely a baudelaire-i különbözőzés egyik társadalmi hátterét világítja meg. Szabó Dezső írta, tehát sok benne az olyan vonatkozás, mely az irodalmi termék anyagiakra válthatóságát emeli ki, alapjában azonban igaza van. A Nyugat 1912-es augusztusi számában Szabó Dezső tollából származik az elvi, első cikk „Az én betegségei: Tristan Corbiere” címen. Az elfelejtett, különben tehetséges francia költő munkásságának ismertetése csak ürügy, csak demonstratív példa arra, hogy a polgári társadalom költészetének egyik jelenségével foglalkozzék. A tanulmány legfontosabb részét idézem:

„Az író beleszületik a versenyző demokráciába, ahol — és ezt minden szentimentalizmus nélkül mondom — a szellemi termék is első sorban üzleti cikk s elterjedését mindenekelőtt üzleti érdekek irányítják. Előtte áll a kábító vurstli, hol művész és sárlatán egybekeveredve impresszáriósodik önmaga kapujánál: — Tessék belépni, itt egy még soha nem látott »én« táncolja új módon az életet. Ugy rándulok fájdalmamban, ahogy még senki sem vonaglott, nevetésem még nem látott grimász s szerelmem még Krafft-Ebingben sincs meg. Tessék belémérdeklődni, kötetenként csak két korona vagyok. — Ezer meg ezer kiáltásban, az éhség, az ambíció, a vágy minden hangján kiáltják magukat. Az elbódult közönség érdeklődésére egy folytonos reklámzúgpor tarka zuhataga hull. Mit csináljon a kezdő író? [Bekezdés.] Két út áll előtte. Ha hódítónak született, és magáévá akarja markolni a jelent: beáll a kiáltók közé. Kihaszználja énjének minden különös sajátosságát, szerelme minden meglepését, élete minden finom rezdülését, hogy azok rikító kivetítésével belerikoltsa magát a közérdeklődésbe. Kerítő és kokotte egy személyben, percről-perce kegyetlenül kell hajszolnia magát: — Fess magadra új impressziókat, most ilyen fájdalommal szúrj magadba, ma a síró pórt szeretik az urak, ma az izóláltságot, ma pedig a cinizmust... — És boldog, ha egy percre magára maradhat, s a csend nemességében lesírhatja magáról a festék-zsenit és festékegyéniséget. [Bekezdés.] A másik út: a költő passzív lélekkel született és izmai nem sugnak harcot lelkének. Irogat, mint ahogy füttyül vagy pipázik: művészte életét kísérő önkéntelen kifejező mozgás. Természetesen örvend, ha barátjai fülüket hegyezik dallamaira. Mert tudja, hogy ez minden visszhang. A halhatatlanság mint vigasztaló perspektiva ott állt a mult költői mögött, kik egy időben voltak tizen, ötvenen, százan. De a felnövekvő ezerek számára nincs feltámadás, nincs halhatatlanság.” (V/15, 161—2.)

Túlzásai ellenére is világosan érezzük, hogy az elmondottak lényegükben azonos jelenségről szólnak (mint Ady „Harc a Nagyúrral” című és más költeményei). Szabó Dezső cikkének megírásakor Párizsban tartózkodott, figyelte az irodalmi életet, s összevetette itthoni élményeivel. Alig láthatott különbséget, legfeljebb csak annyit, hogy Franciaországban tisztábban jelentkezett az irodalomnak ez a kórtünete, mert a kapitalizálódás régebben kezdődött, s így az ellentmondásaiból származó problémák is világosabban kitűntek.

Szabó Dezső helyesen tapint rá a társadalmi alapjelenségre, de túlságosan egyszerűsít. Ha egy kisé a probléma mélyére nézünk, az „én betegségé”-nek számtalan megjelenési formája van. Lehet életidegenség, képtelenség a társadalmi valóság megkívánta cselekvésre, s az Én kiszakad a „rendes emberek” (mint látni fogjuk, ez a fiatal Babits megjelölése), a nem hangsúlyozott, a kisbetűs én embereinek világából, s nem marad más megoldás a számára, mint szegényes és szomorú csigaházakba menekülni: a valóságból a képzeletbe, a játékba, az életről az irodalomba, s az alkotó én lakásául legtöbbször a pompázatosnak vélt elefántcsonttoronyt választani. De jelentkezhet az én betegsége mint túlzott életvágy is: a „minden szeszek szomja” csak pótléka a teljes élet valóságának, kitalált, mesterkelt, új meg új szenzációkat hajszoló fantom-élet. Baudelaire-ék számára ott a „Les Paradis artificiels”, az Hotel Pimodan kábítószeri Ady számára a „Magyar Pimodán”: a bor s a szerelem álarcában jelentkező „élet helyett órák”. A tömegtől elkülönítik magukat ezek a különbözőn akarók, de örök kísérőjük a „szeretném magam megmutatni” kízó vágya, az elkerülhetetlen magány, mely lehet a „prófétaság szomorúsága”, s növelheti az „átkozott költők” számát. S igen gyorsan utoléri őket az, amit egyesek csömörnek neveznek, mások unalomnak. Rimbaud belefáradva a képzelet, a költészet s az élet: a „minden szeszek szomja”-nak forgatagába, 19 éves korában az Illuminations végén leírja a három rövid, tragikus mondatot: „Assez vu — Assez eu — Assez connu”. (A fordítás az idézetnek csak az értelmét tudja visszaadni, a csömör kurta szavú, fáradt hangulatát nem: „Eleget láttam — Eleget bírtam — Eleget ismertem”.)

Az én betegségének ez a néhány leggyakoribb változata egyaránt jellemző a szimbolista és az impresszionista írástudókra, bár a jelenségek a költők egyénisége, fajsúlyja szerint más-más variációkat adnak. Nem célom most, hogy legnagyobb szimbolistánkkal, Adyval foglalkozzam, de élete, költészete annyira egybeforrt a korszak irodalmi életével, annyira belejátszik a tárgyalt jelenségekbe, hogy esetenként mulhatatlanul szólnom kell róla. (Már eddig is nemegyszer használtam fel az ő szavait a tárgyaltak jellemzésére.) Nála éppen az én betegségének alapvonása, a magyarság egyetemes valóságából való kiszakadás hiányzik. Úgy érzi a társadalom életének minden rezdülését, mint saját fájó testének vonaglását. A „minden egész eltörött” érzése nemegyszer erőt vesz rajta ideig-óráig, de sohasem fogadná el Baudelaire ars poeticáját, amely szerint „a költészet célja és lényege egyszerűen és határozottan az ember törekvése a legfőbb szépség felé . . . , mely tökéletesen független a szenvedélytől, ami a szív részegsége s az igazságtól, ami az értelem tápláléka.” (Art romantique. Idézi RÓNAY i. m.) Ady szimbolizmusának világa korántsem ilyen transcendens, hanem nagyon is valóságos lét, melynek problémáihoz a költő a szenvedélyes szív részegségével s az értelem meglátta igazság fényével közelít. Szimbólumrendszerében nagy szintézisben kavargó a múlt, a „gyalázatos jelen” és a „kisírált köd-jövendő!” A magányézés, mint már céloztam rá, nála is jelentkezik, de ez csak részben a mesterségesen túlnövesztett én velejárója, inkább a „fajából kinőtt magyar”, a népet vezető Messiás kintja, a „prófétaság” szomorúsága. Az egyedülvalóság érzése persze őt is gyötri, gondoljunk csak „Az Illés szekeren” vagy a „Szeretném, ha szeretnének” vagy a „Ki látott engem?” fájdalmas-szép vallomásaira! Ez az érzés azonban szinte szükséges velejárója a harcnak, s nem visszahúzóódás a Babits-féle „vak dió”-ba, Az új „mal du siecle” más vonásaiban — mint már utaltam rá — természetesen ő is korának gyermeke.

Ady egyénisége, világnézete tehát egészében elült a XX. század költőinek gyakori típusától, noha természetesen vannak közös vonásaik. Témánk szempontjából azonban éppen azok a jelenségek érdekesek, amelyek tipikusan mutatják a világnézeti s az ebből következő irodalmi egyezéseket. Az igazi irodalomra jellemző, hogy orvosságot akar adni az élet betegségei ellen, s ha ezt nem talál, narkotikumot keres a szenvedés elaltatására. Az orvosság — akár van gyógyító ereje, akár nincs — inkább a közösségnek készül, a narkotikum pedig jobbra az egyén vagy azonos hangoltságú kisebb csoport bűvös szere. A korszak írói, költői közül a legnagyobbak hamar eljutnak annak felismeréséig, hogy az én betegségeinek szimptomáiból megállapítsák: nem narkotikum kell, hanem orvosság. Hogy az orvosságot megtalálják-e, az már más kérdés.

Éppen Babitsnál figyelhetjük meg, hogy ez a komplex valóságból kiszakadt, nagyra nőtt Én egy ideig meg tudta játszani a világ és önmaga számára a kivételes, különleges életet, de a nem csupán szép pózoknak élők hamarosan megismerték a „különbözés” minden gyötrelmét. A Halálfiainak ifjú hőse, Imrus, akit az író legfőbb vonásaiban önmagáról mintázott, jórészt ennek a valóságból kihullott létnek kínját szenvedti. Babits induló éveinek alteregója azt már sejti, hogy a társadalom kényszeríti bele ebbe a magatartásba azokat, akik valami szépet, újat akarnak, de azt még nem tudja, hogy az igazi életet nem lehet pótolni képzelet alkotta szépségekkel, a teljes valóságot könyvekkel. Íme néhány kiragadott idézet a Halálfiainkból:

Shakespeare drámáiban az igaz életet érzi, azért olvassa olyan szomjasan, mert ő távol van az élet valóságától. Mint írja: „A szegény pincelék lázasan nyújtotta kacsóit e hozzátévedt messze fény (Shakespeare) felé” (353). Néhány lappal tovább ismét a valóság vágya szólal meg: „. . . az Új Élet az Irodalom jegyében indult, azaz a Képzelet jegyében, valóság híján; noha a közelgő érettségi belépőt ígért a valóságba: de kiállja-e a versenyt ez a szegényes valóság, mely az iskolából hivatalba torkoll, előre kirakott síneken, s ama számárlétrának is mondott aránylétrán?” (357).

Egy megalapítandó új folyóiratról vitázva a Halálfiaink egyik szereplője közbeveti, hogy „az új tartalomnak új formában, sőt új nyelven kell megjelenie.” S Imrus ekkor fejti ki „a művészet ezoterikus hitvallását”: „A művészet sohasem a tömegnek való, mindig csak a keveseknek. A művészet újat hoz a világra, folytatja az Isten teremtését, maga is teremt új érzéseket, új szenzációkat hoz létre, melyeket először csak a legfogékonyabbak, legdifferenciáltabb idegzetűek tudnak befogadni, mert rendes ember csak „rendes” érzésekre képes. A művészet lényegében van valami dekadens.” — Majd kevéssel alább így folytatja: „A művészetnek három parancsa van: újat, újat, újat.” — A továbbiakat már a saját indulására visszanevező regényíró teszi hozzá Imrus szavaihoz: „Rokonszenves hitvallás ifjaknak, kik az Unalom epokhájában nőttek, s kiknek oly keveset adott ez a külső világ, hogy már jobb szeretik azt hinni: nincs is!” (458—9).

Megint csak Babitsot idézem, aki megismeri ennek a küzdelemnek minden fázisát, de végül a győzelmet is. A Halálfiainak Imrus önéletrajzot ír egyetemi vizsgakérvényéhez: „Ez az önéletrajz az igaz életét festette: amelyik a könyvekben folyt le, tanulásban, elvonultan és önzetlen, nem élve, mintegy csak tükörből nézve a világot . . . Mennyivel különb a tükörkép a valóságnál! Imrus most megértette a Schopenhauer álláspontját, mely egyúttal az egész modern kultúra álláspontja, az objektív tudományé, és a l'art pour l'art művészeté: a heroikus kívülállás! az önzetlen szem aszkétizmusa! a fenséges közöny

és pártatlanság, melynek egy kémiai elem fajsúlya, egy virág színe, vagy egy ígétő hangzása éppoly fontos, mint akármi más a világon, s egy ókori költő szerelme többet jelenthet, mint a körülötte áradó emberi keservek és ostobaságok.” (587.)

Babits a saját életében nagyon korán meglátja ezeket a problémákat, nemcsak irodalmi áttételekben szól róluk. A Nyugat 1913. jún. 1-jei számában „Homme de lettres vallomása” címen többek közt ezt írja az Én és a sok e g y élet és irodalom, cselekvés és passzivitás bonyolult viszonyáról: „Nem, nagyon régóta nem írtam semmit, semmit az irodalomról, könyvek asztalomon garmadával hányódnak, esztétika, irodalom, történet, regény, vers, mennyi van! mennyi egy? Egymást olvasni, egymást nekibíztatni, játékokból hivatást, irodalomból életet csinálni, írni egymásnak és cserélgetni, mint a bélyeggyűjtők, (a közönség a nézőtér sötétében, nagy mitológiai szörnyeteg, láthatatlan) vinni a baglyokat Athénébe Athéne romjai közé (minden fürkéből már, minden hajlásból két-két tárgult bagolyszem mered ki) — [Bekezdés.] A művészet értéke nem kisebbedett előttem. De . . . milyen életszükséglet volt nekem hajdan művésszé lennem! A magas élvezetek féktelen vágyával születtem, s iskolás neveltetésem semmi eszközt, semmi újat nem adott a magasabb élvezetekre. Botfüllem a zenéhez, nem ismerve könyveket, nem tudva nyelveket: zenét, könyvet, nyelvet kellett magamnak teremtenem. Magamnak: máshoz nem volt közöm. De ma nyitva előttem a legmagasabb élvezetek minden kapuja. Mennyi van, mennyi kincs, mennyi szépség, nagyság! Hányadrészét tudom úgyis átélvezni! Saját csöpp sorsom veszni látszik a világ végtelenében, saját csöpp művem is tán csak magamnak fontos, s akkor minek leírni? Átélni nem elég? S a mások csöpp sorsa mit igénylődik belém, ki annyi nagy sorsokban részesedtem? Ó könyvek, miket olvasnom, amikről felelnem kellene . . .

Levelek, levelek asztalomon
távoli hangok, sorsok, sorsok . . .
engem a magam bánata nyom
önnön lelkem kéje nem enged.
Minden ablakot elcsuk a bánat
minden zsalut elcsuk a kékj.

De bizony érzem, ez a magányos bánat és kékj is csúnya dolog, nekem is kelletek egy páran, akiket szeressek, én is kell hogy kelljek valakiknek, kell, hogy az ember mentül többeknek kelljen. De ez nem igazi kellés, játszótársnak, játékkellenfélnek, vagy legjobb esetben, rívásra s ríkatásra. Valamit *tenni* kellene, valamit ami igazán kell, az életre kell, nemcsak ríni, ríkatni. Valamit tudni kellene, tényeket tudni, tenni, belebírkozni a valóságba, a pozitívumba. Nincs, nincs elégsége az én lelkemnek.” (VI, 858—9.)

Íme, egyetlen író vallomásaiban szét nem bogozhatóan kavargó életidegenség és életvágy, különbözni akarás, unalom, dekadencia „heroikus különállás”, l’art pour l’art, s végül annak a felismerése, hogy mindez nem más, mint szélsőséges túlbeesülése az író énjének. „Mennyi egy” — mondja Babits. Tehát nem csupán ő a különálló, hanem más írók is, akik ugyanúgy különbözni akarnak mindenkitől. A Nyugat körének egész akkori irodalmi életét az írók egymás közötti játékanak tartja, ki nem mondottan is megtagadja a l’art pour l’art elvét, s érzi, hogy az irodalomnak a valóságos életet kellene szolgálni, „tenni, belebírkozni a valóságba.”

A fiatal nyugatosoknak ez a hosszabb-rövidebb ideig tartó egyéniségkultusza, mely kitermelte az életidegenséget, a magányérzést, s mint ennek végleges formáját, a poete maudit, az átkozott költő típusát, számtalan költeményben nyilatkozik meg. Babits Mihály 1908-ban megjelent kötetének záróversében írja le a már közismert sorokat:

„Vak dióként dióban zárva lenni
S törésre várni beh megundorodtam.”

(A lírikus epilógja)

Évtizedeken át figyelemmel kísérhetjük nyugatosainknál ezt a gyötrelmes életérzést, melyben a társadalmi és egyéni összetevő egyaránt szerepel. Szegény Juhász Gyula, akinek csak ritkán sikerül magát „belebirkózni a valóságba”, 1911-ben így fogalmazza meg az „élet helyett irodalom” problémáját:

„És mindig versek, míg mások szerettek,
Szereztek, vettek, éltek és akartak!
Irodalom. Ó keskeny börtönablak,
Melyen keresztül a szép völgybe néztem,
Hol sírva várt rám özvegy, árva életem.
Irodalom. Megöltek és nem éltem.”

(Egy öreg költő írja ezt)

Ez a sok elemből összetett fáradtság, magányérzés azonos okokból, de más egyéni színezettel jelentkezik Tóth Árpád költészetében. Legtisztább megfogalmazása ennek az életérzésnek ez az 1913-ban megjelent néhány soros vers:

„Magam vagyok.
Nagyon.
Kicsordul a könnyem.
Hagyom.
Viaszos vászon az asztalomon,
Faricskások lomhán egy dalon,
Vézna, szánalmas figura, én.
Én, én.
S magam vagyok a föld kerekén.”

(Meddő órán)

KARDOS LÁSZLÓ, Tóth Árpád költészetének hivatott értője, többek közt ezeket a sorokat fűzi a költeményhez: „A magányt kereső költőt, az »izolált atom«-ot azonban a magányban sem várja nyugalom. Olyan beteg, természetellenes menedék ez, amely hovatovább kínozni kezdi a menekülőt”. (Tóth Árpád. Bp., 1955. 78—9.) Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy a fáradt lemondást tükröző rövid, szaggatott sorokban háromszor megismételt „én” azt érzékelteti, hogy — noha „vézna, szánalmas figurá”-nak látja — mégis mennyire különleges valakinek érzi a költő önmagát.

Szimbolisták és impresszionisták hiába próbálják a valóság hiányát, az élet tartalmatlanságát megálmodott szépségekkel, fantáziával, órák vagy percek szenzációival gyógyítani, ezek nem adnak orvosságot a gyöttrő hiányérzés ellen. „Micsoda pótkávé!” — mondja Babits ezekről a gyógyszerekről (Halálfi 640). S hány költői dokumentuma van annak, hogy az effajta „pótkávé” csömlört, unalmat kelt! Tóth Árpád barátja, a finom tollú debreceni költő, Nagy Zoltán nem abban látja az unalom okát, amiben a legnagyobb nyugato-

sok. Ő úgy érzi, hogy az abszolút szépség, mely után vágyódik, elérhetlen, mert nincs. Az impresszionista jellegű, szép költemény azonban, amelyben erről ír, 1913-ban jelent meg, s kitűnően jellemzi az új mal du siècle okozta lelki helyzetet:

„Szemem — számnak betelt már nem egy vágya,
S ért harmatként a perc, az illanó.
De szívem nyugszik lustán, egymagán,
Az unalom kényelmes pamlagán.
Nem éri fény s nem búsítja ború.
Nem érdekli se magasság, se mélység,
A kedvese a Lehetetlen Szépség,
Mely nem volt s nem lesz. És ezért szomorú.”

(Rimes précieuses)

Érdekes, hogy Babits mellett éppen Kosztolányi vall legőszintébben az én betegségéről s az ebből származó csömörről, unalomról, noha ő — különösen költészetének első korszakában — szívesen éli bele magát kitalált szerepekbe. (Vö. SAUDER JÓZSEF, K. D. összegyűjtött versei. 1962. Bev. 23.) Az 1912-ben megjelent Mágia című kötetében találjuk azt a verset, melyben a clown megundorodik árarcaitól:

„Hogy gyűlölöm magam! Mindig csak Én!
Változva folyton s mégis változatlan.
Tükörszobában járok. S száz alakban
másolja halvány képemet a fény.
Csak Én! Csak Én! A Végtelen egy Én!
Nem gyűlöli úgy a rab tömlőcét,
hol örökös a végtelen sötét,
s magába rogyva ordít társtalan: —
mint ahogy én utálok önmagam!”

A Mágia című Kosztolányi-kötet megjelenésének évében írja le Kuncz Aladár azokat a sorokat, amelyek elárulják, hogy az idézett irodalmi jelenségek alatt milyen társadalmi válságok feszülnek. Ő a társadalom betegségét „morálválság”-nak látja, s igaza is van, mert ezen a megjelölésen egyén és közösség viszonyának válságát érti. Egyes mondatai olyan találóak, mintha nem is a jelent analizálná, hanem történeti távlatból nézné az összefüggéseket: „A történelmet a teremtő vagy romantikus korok csinálják, harcok idők, melyek mindig szociális jellegűek, emberek régvárt önkéntelen egymásratalálása, ösztönszerű egybefonódása, melyben egy új s még szavakba sem foglalható életfelfogás, erkölcs nevében cselekszik a közösség öntudatlan felbuzdultsága, hogy tetteit majd a rákövetkező klasszikus kor igazolja s ösztöneit dogmákba, törvényekbe foglalja konzerválja. [Bekezdés.] Ma a realizmus dekadenciáját éljük, de közénk ékelődött már egy eljövendő teremtő és új értékelésekre áhító kor csírája s ez elsősorban azokat az egyetemes és ösztökélő érzéseket fogja megteremtteni, melyek a cselekvésnek csak vakmerő és biztos imperatívuszait ismerik. A technika kipárnázta, a természettudományos gondolkodás céljá egyetlenné és az egyén összetételében folytatástalanná, tehát becessé tette életünket, a demokratizmus felszabadította egyéniségünket, de meghízaltta önzésünket is, melyet a társadalom lelkiismerete a tulajdonjog paragrafusaihoz kodifikált s megtanultuk nem félni a halált, de félni életünket. A realizmus

utolsó hullámvonala: az impresszionizmus megbénította akaratunkat, cselekvőképességünket, az élet passzív és tehetetlen élvezőivé tett, hitetlen megértőkké és hívő elitelőkké.” (Morálválság: Nyugat 1912. júl. 1. 66—7.)

Kuncz Aladár tehát a társadalom válságáért az impresszionizmust is felelőssé teszi, mert „az élet passzív és tehetetlen élvezőivé” nevel. S hogy ez a folyamat nem állt meg, annak egyik irodalmi vetülete éppen Kosztolányi Mák című kötete. SZAUDER JÓZSEF ezt így fogalmazza meg: „(A) Mák (1916) ugyanezt a folyamatot erősíti, s ha impresszionista költőt mutat is, szeszélyes akkordjai, méreplitániái és halálmeditációi mellett leplezetlenül tűnik fel az élet unalma — mint olyané, akit az érzéki szépség benyomásainak ismétlődése csömörrel tölt el.” (I. m. 23.)

Az idézett kötet legutolsó verse az Unalom címet viseli, s rövid tömörséggel fogalmazza meg az élet valódi tartalmának hiányát: a fájó semmit. Dallamos sorok, tisztán csengő rímek éneklük, hogy mennyire hiányzik az élet telt, tiszta dallama:

„Lelkem éjén rossz malom
zakatol: az unalom.
Régi rozzant, rossz malom
és úgy hívják: unalom.
Régi rozzant kereke
álmos is és fekete,
a garatja végtelen
s a búzája életem.
Lisztje: semmi, szárnya: éj,
csönd; zúgása, árnya: mély.
S nézem egyre — árva tiszt —
hogy szítál a lomha liszt.
Az idóm azzal ölöm,
ezt a semmit őrlöm,
árva molnár, őrlöm
s lisztem nem bú, nem öröm,
színtelen köd, csunya lom,
fájó semmi: unalom.”

És szólaljon meg végül Somlyó Zoltán, ki egyik verskötetének, baudelaire-i allúzióként „Az átkozott költő” címet adja, s ki talán a magány legigazibb költője volt irodalmunkban. (Vö. DEVECSERI GÁBOR bevezetését „Somlyó Zoltán válogatott költeményei”-hez. Magvető, 1962.) „Jajgató Felicián” című kötetében, melyben 1914—1919 közt keletkezett költeményeit gyűjtötte össze, így kapcsolja a nehéz kor és az egyén magányának, a Tóth Árpád-i „fájó én”-nek problémáját:

„Érzed-e a kornak nehéz lehelletét,
midőn megtántorodva liheg, mint szörnyű állat?
Véres szemekkel nézve sötétben szertesét,
támolygó lába rádront, mert rajta meg nem állhat.

Vagy elfuthatsz-e ember tán önmagad elől?
Ha bárhova is bújnál, misem segít terajtad.
Ki kívül jár, nem sejti, mi lehet ott belül . . .
s nem csókolhatod, ember, sohasem meg önajkad.”

(Ha bárhova is bújnál . . .)

A nehéz kor nemsokára azonosul nála is azzal, melyről majd József Attila szól, kinek Somlyó Zoltán nem egy szempontból elődje (vö. DEVECSERI i. m.), nem utolsósorban abban, hogy utódjára hagyja a szív mélyén leselkedő fondor magányt. De József Attila kora már túlmutat a szimbolizmus-impresszionizmus idején. Noha a két összefonódó stílusirány még nem halt meg, de más stílusok már jogosultabbak arra, hogy formát adjanak azoknak az új szenvedéseknek, tendenciáknak, amelyek a társadalom mélyén feszülnek.

†T. LOVAS RÓZSA

A Tröster-legendáról

Egyes neves hazai nyelvészek megnyilatkozásai alapján úgy tudjuk, hogy TRÖSTER JÁNOS (nem Tröstler, ahogy többen írják) az, akinek a Nürnbergben 1666-ban megjelent munkájában (*Das Alt und Neu Teutsche Dacia*) először történik utalás a finn–magyar nyelvrokonságra szóegybevetések formájában. BÁRCZI GÉZA például így ír: „Nálunk különben korán már bizonyos ellenszenv nyilvánult meg a finnugor nyelvrokonsítás ellen, csupán Tröstler [sic!] János vette komolyan ezt a lehetőséget” (*A magyar nyelv életrajza*. Bp., 1975. 361). Nagyjából hasonló megjegyzést tesz egy korábbi megnyilatkozásában is (in SZATHMÁRI ISTVÁN [szerk.] *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből* (1850–1920). Bp., 1970. 9. Elnöki megnyitó.), hozzátéve, hogy bizonyos fokig Medgyesi Toppeltinus Lőrinc is helyes nyomon jár. BALÁZS JÁNOS is említi Tröstert: „A hazai tudósok közül Tröstler [sic!] János ... hívta fel a figyelmet egy-két szavunknak a finnel való rokonságára” (*Hermész nyomában*. Bp., 1987. 490). BALÁZS azonban óvatos volt, mert hozzáfűzi: „de e két nyelv rokonságát nem bizonyította” (uo.). Meglehet, hogy az említett vélekedések többsége ZSIRAI MIKLÓS egy korábbi megjegyzésére utal (*A modern nyelvtudomány magyar úttörői I.* Sajnovics és Gyarmathi. Bp., 1952.). Eszerint „A magyar Tröstler [sic!] János finn–magyar szóegyeztetésekkel próbálta sarokba szorítani a népszerű keleti származás délibábja után futkosó nemzeti elfogultságot” (i. m. 11). Vö. még: ZSIRAI MIKLÓS, *Finnugor rokonságunk*. Bp., 1937. 478, ahol feltehetően elsőként említi meg Tröster jelzett finn–magyar szóegyeztetéseit. Véltetően innen keltezhető a „Tröster-legendá”. Zsirai szenvedélyes hangszerelésű megállapítása figyelmet és utánjárást igényel; felmerülhet, vajon kit vagy kiket kellett „sarokba szorítani”, s kik futkostak a „keleti származás délibábja után” ebben a korban (1666), mivel a XVI–XVII. század folyamán a magyar nyelvtudósok vagy történészek ilyen vagy olyan megközelítéssel egyelőre csak azt a szinte természetes felfogást képviselték, hogy a magyar nyelv t á r s t a l a n sziget az európai nyelvek tengerében. Magam nem rég megpróbáltam Tröster sajátos felfogásának nyomába eredni (*A Crucial Point in the History of the Hungarian Comparative Linguistics: Annales Univ. Sc. B. de Rol. E. Nomin. Studia in honorem Gy. Lakó. Redigit I. SZATHMÁRI — adjuv. J. BALÁZS*. Bp., 1988. 149–53), kifejtve, hogy Tröster nemcsak hogy nem akart bizonyítani semmiféle finn–magyar nyelvrokonságot, hanem ellenkezőleg: a finn–magyar egyeztetésekkel valójában a magyar nyelv k e v e r é k - j e l l e g é t próbálta igazolni, miközben nyelvünket a g e r m á n ő s - s z k í t a és a későbbi n é -

met nyelvből származottnak tekinti. Legújabban GÜNTER J. STIPA is érintette a Tröster-kérdést (FUSpF. 1990: 87) kifejtve, hogy Tröster szerint Attila és az ő hunjai valamely német nyelven beszéltek, s mikor a magyarok — mint a hunok utódai — Pannóniába jöttek, a germán eredetű ős-szókita nyelvüket az új német nyelvvel keverték. STIPA nagyon is pontosan jellemzi Tröster nem is különösebben rejtett szándékát, s azt a tanulságot vonja le, hogy „Deshalb ist seine [ti. Trösteré — H. J.] Behauptung von finnischen Wörtern im Ungarischen bedeutungslos und die rühmende Erwähnung durch E. N. Setälä (1892) gegenstandslos” (i. m. uo.). Mindehhez STIPA még azt is hozzáfűzi, hogy Tröster felfogása miatt Magyarországon több mint egy évszázadig senki sem foglalkozott a német—magyar szókölcsonzással (i. m. uo.).

Tröster elméletének elemzésével jószerivel csak ennyit foglalkoztak, holott az adott kor nyelvi-történeti eszmeáramlatai, azok sokszor igen bonyolult összetevői részletesebb vizsgálatot igényelnek. Mindenekelőtt szó szerint idéznünk kell Tröster fent említett munkájának megfelelő részét: „In des Schroderi Lexico Latino—Scandico finde ich / daß ein Metall Finnländisch VVaski heisset / das heisset ja Ungarisch: Vas. Ein Stahl / Terafs, so heisse in Siebenbürgen der beste Stahlbruch / Traskó, als wolt man sagen: Teraßgew: das ist ein Stahlreicher Boden / daher sie das Wort Kó auf einen Stein gedreht haben. Territorium, das ein Gebiet heisset Finnländisch Hårad / Ungarisch Hattár, Sieb: Teutsch Hattert. Mezã heisst Finnl: ein Wald. Ungar: ein Feld / Mezó. Eine grosse Furcht heisst Finnl: sűrű, daher ist Ungar: Súrni, weinen. Sopor, ist dort das Auskehricht / Ungarisch: Sepró, ein Kehrbesen; seprólni, kehren” (i. m. 102—3). A megfelelések helytállósága végett összehasonlításokat végeztem a következő fontos forrásokban: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.); BÁRCZI GÉZA, Magyar szófejtő szótár. Bp., 1941. (SzófSz.); SZINNYEI JÓZSEF, Magyar nyelvhasználat. Bp., 1927. Ezeknek tükrében a *vas* volt Tröster legbiztosabb „találata”, mivel a fenti etimológiai szótárak mindegyike elfogadja; SzófSz.: finn *vaske* ’réz’ jelentéssel; a TESz. szerint a finn *vaski* megfelel az ’érc’, ’réz’, ’bronz’ jelentéseknek; SZINNYEI is nagyjából ezt fogadja el. A *kő*, amit Tröster a fenti szótárakban nem létező *traskó*, illetve *Teraßgew*-ből származtat, szintén megfelel az etimológiai valóságnak; TESz.: vog. *kū*, finn *kivi* stb. Hasonlóan foglal állást a SzófSz. és SZINNYEI is. A többi szó azonban elfogadhatatlan. Így például hogyan lehet a Tröster ajánlotta *Hårad* a magyar *Hattár*, mely utóbbi kapcsán a SzófSz. a hazai német *hotter* szót ajánlja, s elfogadja a *hat* mint ’birtokol’ összefüggését is, míg a TESz. szerint kevésbé valószínű, hogy német jövevényszó; az a valószínű, hogy a *hat* igéből alakulhatott *-ár* deverbális névszóképzővel, s így nem jöhet szóba a finnel való megegyezés lehetősége. A *mezó* a SzófSz. szerint összefügghet a finn *metsä* ’erdő’-vel, viszont a TESz. szerint a *mez* származékszó az ugor korból, mint például vog. *meš-*, *mäs-* ’ruház’, így az ’erdő’ vagy ’rét’ nem jöhet számba. A *sír* (ige) a SzófSz. szerint a vog. *šjãrr* ’sivalkodik’ igével rokonítható, de a TESz. ezt nem fogadja el, sőt még a török származtatása is kétes. A *sepró* a TESz. szerint ótörök eredetű, vö. a tatár *čüprã* ’seprő; élesztő, kovász’; a *seper* mint ige csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, vö. ujgur *sipir-*, oszm. *süpur* ’seper’.

Voltaképpen két szóról (*vas*, *kő*) — megítélésem szerint találomra, véletlenszerűen — Tröster ki tudta mutatni a finn hasonlóságot, de rejtély, miért nem gondolt a két nyelv — mondjuk bizonyos fokú — rokonságára.

Valójában persze nem rejtéllyel állunk szemben, hiszen Tröster igazi, bizonyítható mondanivalója az, hogy a magyar nyelv — végső alapjait tekintve — részben a germán ós-szkitia, részben az újabb német nyelvből áll össze, de ezen túlmenően a magyar egyfajta keverék nyelv, amely még — bármilyen hihetetlen! — finn szövelemeket is tartalmaz, nem is beszélve a svéd, lengyel, görög, latin, szarmata eredetű szavakról. Ezzel összefüggésben igen jellemző, ahogy írja: „Die Ungarische heutige Sprach / kan wol das halbe Theil / aus der Teutschen erörtert werden. Und solte einer die Müß auf sich nehmen / würde sie gar Teutsch seyn; ohne / daß in allen Sprachen / mit der Zeit viel verändert wird / wie aus der heutigen Teutschen zu sehen . . . die Sprach der Ungarn aus der Alten / und Neuen Teutschen Sprach kan gedeutet werden”. (I. m. 97. Kiemelés tőlem. — H. J.) A régi hunok német szkíták voltak: „. . . so beweiset die Erfahrung / daß diese Chunen, keine andere / sondern Teutsche Scythen gewesen sind . . .” (i. m. 96). Eszerint *Atila* összefügg a német *edel* szóval (uo. 307). Tröster sokszor helyes etimológiai logikával a németből eredezteti a magyar *sogor* (*Schwager*), *lada* (*Lade*), *Molnár* (*müllner*) stb. szavakat, amelyek egyébként is aligha okoztak neki gondot. Sok olyan német szót is megemlít azonban, amelyek — nem tudni miért — szerinte német eredetűek a magyar nyelvben. Így például a magyar *ember*, ném. *Mann*, *Mensch*; *élni*, ném. *leben* (a *hiel*-ből); *víz*, ném. *Wasser*; *ház*, ném. *Haus*; *úr*, ném. *Herr* stb. stb. (i. m. 97—100). Nem tudni azonban, miért nem említett Tröster török nyelvből származott magyar szavakat is. Valószínű, hogy ez a lehetőség teljesen elkerülte a figyelmét.

Nem teljesen érthető az sem, hogy a finn—magyar egybevetéséinél mit jelent az „In des Schroderi Lexico Latino-Scandico” (i. m. 102). Ebből ugyanis nem világlik ki, hogy milyen finn ferrásanyagot használt. Több mint valószínű, hogy nem egy két-, hanem egy négynyelvű (latin—svéd—német—finn) szótárról van szó, amelyet E. N. ŠETÄLÄ így említ: „Den första ordbok, däri finska förekommer, är en ordförteckning på fyra språk (latin, svenska, tyska och finska) av E. Schroderus (1637) . . .” (Om de Finsk-Ugriska språken. Uppsala, 1888. 5). GÜNTER J. STIPA már idézett összefoglaló művében azt írja, hogy a svéd származású E. J. SCHRODERUS 1635-ben Finnország északi részébe utazva megismerkedett a finn nyelvvel, sezt az ismeretét 2400 finn szó formájában a fent említett négynyelvű szótárába beépítette (i. m. 78—9). A budapesti nagy könyvtárakban nem (még a SzK. központi katalógusában sem) található meg ez a szótár, kivéve SCHRODERUS 1640-ben Uppsalában megjelent latin—német—svéd—görög tárgykörök szerint csoportosított szótárát, de ebben a finn nyelvről szó sem esik.

A legfontosabb és legérdekesebb dolog azonban (amiről eddig nemigen publikáltak) Tröster idézett munkája kapcsán az, hogy ebben részint teljes nyíltsággal, részint bűvópatak-rejtelemmel nyilatkozik meg, tör felszínre egy körülbelül másfél évszázados vita. Ennek lényege az, hogy a túlnyomórészt német tudósok körében — furcsa hirtelenséggel — az a meggyőződés válik (persze csak részben) uralkodóvá, hogy valójában Szkitia a germán ság származási helye (ami persze meglehet), így a magyaroknak, akiket mind a hazai, mind a külföldi tudósok többsége Szkitiából származottnak tekint, a germán nyelvű nemzetek között van a helyük. Ezért a magyar írók — mint tükörben — megláthatják magukat, mondja Tröster, s kár hencegniük a magyar nyelv európai társtalanságával: „Da mögen sich nun die Ungarischen Scribenten / als in einem Spiegel besehen / wie falsch sie rühmen; die

Ungarische Sprach habe gar keiner Gemeinschaft / sondern sey allein für sich / eine Alt-Scythische Sprach; da doch vielleicht keine in Europa ist / die nicht etwas bey der Ungarischen abzusondern hat. Aus welchem allem erhellet / daß die Verfechter des Ungarischen Scythischen Vorzugs / weder recht gewüst / was Scythen gewesen sind / weder die Ungarische / viel weniger die Teutsch-Scythische Sprach / müssen verstanden haben" (i. m. 103). Azok a híresztelések, miszerint a magyarok a Volga-melléki „Paschatir”-ből (Baskíria) származtak volna, s továbbá a híradások, amelyeket Rubruquis-tól kaptunk, nem hitelt érdemlőek; Rubruquis nyilván nem is tudott magyarul: „... ich fürchte sehr / es müsse Rubruquis gewiß nicht viel Ungarisch verstanden ...” (i. m. 95). Tröster nyilván érzi, hogy kissé elvetette a súlykot, esetleg megsérthette a magyarok önérzetét, ezért vigasztalásul a magyar írókat („Scribenten”) a büszkeség új tudatával ajándékozza meg, amikor kimondja, hogy a szomszédos nagy németység testvérei lehetünk. Ez a testvéri viszony persze felette nagy áldozattal is jár; azzal, hogy hősi vérünkkel fel kell tartóztatnunk az Európára fenekedő rabló népeket, mint „Colonia Limitanea”; ahogy ő írja: „Ja daraus siehet man / wie unser Herr GOTT diese löbliche und streitbare Ungarische Nation, denen Asiatischen Raubvölkern / in Pannoniam gleich zu einer Vormauer hat vorlegen wollen / daß sie eine Colonia Limitanea der gantzen Christenheit / Tag und Nacht / vor deroselben Sicherheit machen / und mit ihrem Heldenblut der Feinde Zorn hemmen solten” (i. m. 315–6). Ilyen elvi környezetbe ágyazottan senki sem gondolhatja komolyan, hogy Tröster az úgynevezett „finnugor szövegyeztetésekkel” bárkit is sarokba akart szorítani, s amennyire kinyomozható, a közeli és a későbbi kortársak közül senki sem hivatkozik rá úgy, mint a finnugor nyelvrokonság egyik megalapozójára, mivel nem ez volt Tröster lényegi mondanivalója.

Eltekintve most krónikásaink eredet-legendáitól: Julianus barát híradásától, Plano Carpini és Rubruquis tudósításaitól, továbbá a hazai író-történészek egyes (versben vagy prózában írt) munkáitól, vázlatosan érintenünk szükséges az említett vitát. Fontos hangsúlyozni, hogy a külföldi (főleg német) történész-nyelvészek többsége a magyarok hun eredetét fogadja el úgy, hogy a magyarok e többség szerint Szkítiából (esetleg Szarmatiából) származnak. A rövidség és áttekinthetőség kedvéért csak néhány névre és könyvre hivatkozom: BONFINIUS, *Rerum Hungaricarum Decades* ... , 1495. (Bél Mátyás újrakiadásában: Lipsiae, 1771. 30–1); AENEAS S. PICCOLOMINUS, aki később II. Pius pápa néven vált ismertté, s nevezetes *Cosmographia* ... (Paris, 1509.) című könyvével Európa-szerte ismertté tette a magyarságot, s állandó hivatkozási alapot teremtett a hun–magyar kérdés elemzésére. Témánk szempontjából talán még fontosabb FR. PHILELPHUS, *Viri grece et latine eruditissime epistolarum familiarum libri XXXVII* ... című műve, amely 1502-ben jelent meg (sine loco), s amelyben a szerző nagyobb hangsúllyal szól a magyarok szkíta eredete mellett (i. m. 242). Hasonló felfogást képviselnek még: HANNSEN HAUGEN, *Der Hungarn Chronica* ... 1534-ből (sine loco); DI MICHELE RICCIO, *Da re di Francia ... da re di Vngaria* ... Vinegia, 1543.; B. RHENANUS, *Rerum Germanicarum libri tres* ... Basileae, 1551. (eredetileg: 1531.) 111; RHENANUS szerint ekkortájt kezdtek magyarul írni (i. m. 113); TH. BOMELIUS, *Chronologia Rerum Vngaricarum* ... Coronae, 1556. (4–5: a hunok maradékai Pannóniában, de főleg Erdélyben telepedtek le, s így a *siculi* ('székely') tulajdonképpen a *scytuli*-nak, vagyis Szkíta-belinek értelmezhető; Raph. VOLATERRANUS, *Commentariorum* ... Vrbanorum

octo et triginta libri . . . Basiliae, 1559. (145: A hunok „postea Hungari, quasi Hunnari . . .”); ORTELIUS, *Theatrum Orbis Terrarum* . . . Antwerpiae, 1592. (90: megjegyzi, hogy a magyarok szkíta nyelvet használnak, amely a szomszédok nyelvétől teljesen eltérő); N. DILLICH, *Vngarische Chronica*. Cassel, 1600. Még a spanyol O. Y. FVLLANA is a magyarok szkíta eredetéről tudósít: *Recopilacion Historica de los Reyes* . . . de Vngria. Colonia, 1687. I. (Viszont a 6. oldalon azt mondja, hogy a magyarok „hablan la lengua latina, familiar en todos” — ami persze erős túlzás.)

A vita sokszínűségére jellemző, hogy már a XVI. század elején vita folyt a magyarok „igazi” eredetéről és nyelvéről. Így például S. MÜNSTER (MÜNSTER) megjegyzi: „Hie ist eine große Zwitteracht vund mißhäll in den Historien. Dan es wöllen etlich / daß die Vngern vnd Hünen seyend zwey vöcker / vnnd haben auch zwey sprachen gehabt / Die andern aber sagen es sey alles ein volck gewesen.” *Cosmographia* . . . Basel, 1544., a dXXVI (tkp. 526) jelzésnél. MÜNSTER munkája azért is érdemel komoly figyelmet, mert egyike volt azoknak, akik már ismertették a finn Miatyánkot interlineáris fordítás formájában, s ugyanakkor 12 finn szót is feljegyez, mint pl. *Gott* — f. *Jūmala*; *Brot* — f. *Leipä*; *Erde* — f. *Ma* stb.; a dXX jelzésnél. Nagyon fontosnak tekinthető, hogy MÜNSTER kijelenti: a finn nyelv sem milyen rokonságban nem áll sem a svéd, sem a szláv („Moscowyte” és a „Polendische”) nyelvekkel (a dXIX jelzésnél). Nagyon valószínű, hogy Tröster nem ismerte Münster hivatkozott munkáját, mert különben kinyilvánította volna a finn nyelv társtalanságát, de legalábbis ki kellett volna jelentenie, hogy a finn nyelv egyáltalán nem hasonlít a svéd nyelvre.

További nyomok is utalnak az említett vitára. Így például a nagy tudású CONRAD GESNER a *Mithridates* . . . (Tigurini, 1555.) című nyelvészeti-tallózat munkájában vitába száll J. AVENTINUSSzal, aki a magyarokat a németek (pontosabban: a teutonok) közé sorolja, holott ők („Maegari”) teljesen különálló nyelvet beszélnek, amely sem a brit (nyilván kelta), sem az illír (szláv) nyelvhez nem hasonlít (i. m. 51); itt közli magyar nyelven a Miatyánkot, de mint mondja, nem biztos, hogy jól jegyezte le, s csakugyan elég furcsán közli.

Külön — s nem is csekély — irodalma van annak a vélekedésnek, hogy a *hungar* szó nem egyéb, mint a *hun* és az *avar* összeolvadása. Talán OLÁH MIKLÓS, *Hungaria — Athila* (1536 és 1537) című áttekintése indítja útjára azt az elgondolást, hogy vajon nem a *Hunni* + *Gari* vagy esetleg a *Hunni* + *Avari* nemzetségből származnak-e a magyarok (i. m. 6). OLÁH egyébként a székelyeket — nem tudni miért — a Magyarországon élő népek közé sorolja, mintha talán a magyaroktól eltérőek (?) volnának (i. m. 34). J. CUSPINIANUS, *De Turcorvm Origine* . . . (Antwerpiae, 1541.) című kis könyvében — OTTO FRISINGENRE támaszkodva, de azért tőle kissé eltérően — a magyarokat egyszerűen a *v a r o k n a k* tekinti: „ . . . cum Auaribus populis [qui hodie Hungari dicuntur] . . .” (az A2 jelzésnél). Megemlíthető továbbá J. DE HELENBACH, aki az „*Oratio Pro Hungaria*” (Wittebergae, 1656.) előszavában kijelenti: „*Hungaricae vocabulum ab Hunnis atque Avaribus, nominibus Scythicis, sortita est*”. GABR. HEVENES „*Parvus Atlas Hungariae* . . .” (Viennae, 1689.) című kis tanulmányában a térképek előtt ez áll: „*HUNGARIA. Hoc nomine regnum quondam in Europa florentissimum intellige, quod ab Hunnis olim, et Avaribus cultum, hoc nomen accepit* . . .”. Mindezeket azért szükséges — a sok közül — kiemelni, mert így jobban megérthetjük SCHÖDEL

MÁRTON („Posonio — Hungarus”) fejtegetéseit, találgatásait, melyek némelyike közel áll a képzelgés fogalmához. A „De Regno Hungariae . . .” (Argentorati, 1629.) című, nagy felkészültséggel megírt munkájában (amely tulajdonképpen OTROKOCSI FÓRIS FERENC feltűnést keltő „Orgines Hungaricae” [1693.] könyve egyfajta előfutárának is felfogható) talán ő volt az első, aki a *hun* + *avar* összekapcsolásával megalkotta a *hunnivár* szót, illetve fogalmat (amelyben a *vár* mint 'arx' szerepel! — i. m. 175), s talán innen kerekedett ki később, a XIX. század elején az állítólagos kaukázusi „Magyarvár”, „Madzsarvár” stb. létezése. (Vö. MARTINKÓ ANDRÁS, „Magyar” vártól Magyarvárig. ItK. LXVIII [1964.], 425—48). SCHÖDEL elméletéről, feltevéseiről és (sokszor) képzelgéseiről, amelyek — eleve meghatározottan, szinte determináltak — korba ágyazottan jelennek meg előttünk, külön tanulmányt lehetne írni. Itt azonban csak azt szükséges megjegyeznünk, miszerint Tröster őt úgyszólván „fő ellenségévé” tette azzal, hogy SCHÖDEL tiltakozott a magyarságnak a germán Szkítiába való besorolása ellen. Ő volt az első, aki felemelte a szavát az ellen, hogy a harci és egyéb dicsőséget felkínáló Szkítiára a germánosság is bejelentette igényét, méghozzá elég korán. Ugyanis 1518-ban jelent meg FR. IRENICUS írása, a „Germaniae Exegeseos Volumina Dvodecim”. Ebben a munkájában a szerző kijelenti, hogy a hunok voltaképpen germán nyelvet beszéltek, viszont a magyarok nyelve eltér a német nyelvtől; ugyanakkor a magyarok nem is az avaroktól eredtek (i. m. XVIII, XIX). Ebben a korban ezt kijelenteni merészség volt, azonban ennek tudományos értékét lerontja az a felfogása, hogy a germánok — végső soron — a bibliai Askenas-tól származnak (i. m. XXIII). SCHÖDEL persze merő képtelenségnek tekinti IRENICUS kijelentéseit (SCHÖDEL i. m. 170). Eredetileg 1551-ben Bécsben jelent meg GEORG WERNHER „De Admirandis Hungariae Aquis Hypomnematation . . .” című írása, melyet J. Bongarsius adott ki Frankfurtban egy összefoglaló gyűjteményben „Rervum Hvngaricarvm Scriptores Varii” címmel. Ebben WERNHER biztosnak tartja azt a felfogást, hogy mielőtt a hunok előzőnlőtték Pannóniát, itt már germánok („teutonok”) laktak (i. m. 598). Egyébként *Buda* szerinte eredetileg a *Bada* ('fürdőhely') szónak felel meg (i. m. 597). A *Buda* germán *Baden* összefüggését (mint 'fürdőhely') még jobban kidomborítja PH. MELANCHTON—CASP. PEUCER a „Chronicon Carionis”-ban (Apud Santandreanum, 1584. 501).

A Szkítaföld igazi elgermánosítása azonban a XVI. század közepe tájáról keltezhető. Ekkor jelenik meg a már említett J. AVENTINUS „Annalium Boiorvm Libri Septem” című munkája (Ingolstadij, 1554.), amelyre — mint már korábban jeleztem — CONRAD GESSNER bírálólag válaszol. AVENTINUS a négy germán nemzetség közé sorolja be a magyarokat, noha megjegyzi, hogy e nemzetségek nyelvileg, a vallás és az erkölcsök tekintetében eltérnek egymástól: „Germanorum genera sunt quatuor, Teutones, Venedi, Cimbri, Vgri. Hij omnes lingua, institutis, religione, moribus differunt . . .” (i. m. 34). Külön megemlíti, hogy a magyarok (Vgri) a saját nyelvüket „Maegar”-nak mondják, s ők e gy nemzetet képviselnek, nincsenek külön nemzetségekre bontva, mint némely germán népek (i. m. 35). Azonban megjegyzi azt is, hogy a magyarok n e m h u n o k, s jelenleg abban a Pannóniában laknak, ami egykor Germánia része volt, és ahol hajdan a jazigok, gótok, géták, gepidák éltek. A pannóniai Germániában a hunokat egyébként a venédek és a bajorok követték (i. m. 35). Szerinte Germánia szinte egész Európát, sőt Szarmátiát is magában foglalja; ez utóbbi természetesen Szki-

tiát is jelentheti, mi több a Jura-földet is. Ez esetleg utalás lehet a M. DE MIECHOW által felvetett *Juhra*, *Jugria* nevű hatalmas szkítiai tartományra (vö. ZSIRAI MIKLÓS, *Jugria*: NyK. XLVII, 5–32).

A már említett J. AVENTINUS érzi, hogy nyelvi tekintetben igen nagy nehézséget jelentenek a jelzett germán törzsek közötti különbségek, de ezt a kétséget elintézi azzal a kijelentéssel, hogy „a mi nyelvünkben emellett igen nagy változás állott be, olyannyira, hogy azt, amit háromszáz évvel ezelőtt írtak, még a hozzáértő is alig érti meg”. (*Annalium Boiorvm . . . 1554. 10—1*). H. Z. AGRIPINATUS szerint Hunnus a „teuton” királyok között foglal helyet (*Genealogia Insignivm Evropae Imperatorvm, Regvm, Principvm . . . Regiomonti, 1536.*; a D. P. Z. SCALICHIUS által írt *Dedicatoria*-ban). — Noha már korábban történtek utalások erre, de nagyjában a XVI. század második felétől kezd felerősödni egy igen bonyolult irányzat, amely — most csak a germán írókra, történészekre gondolva — térben és időben igencsak kitágítja a germánság (akár „teuton”, akár „cimber” stb.) határait. Ennek módszere egyfelől az, hogy az eredetmitoszokba belépnek a bibliai nevek (Magog, Japhet, a próféták, királyok, nemzetségfők stb.), s rövidesen többen a héberből kezdik származtatni a német nyelvet, vagy azt a legelső nyelvnek, a világenderemtés nyelvének („fiat lux . . .”) minősítik. Másfelől mostmár a német tudósok határozottan magukénak tekintik Szkítiát vagy Szarmatiát.

Az utóbbi kapcsán idő-és helykímélés végett csak néhány névre és műre hivatkozzunk: J. MAGNUS, *Gothorum Sveonvmque Historia*. Uppsalsensi, 1554. 52: talán elsőként mondja ki, hogy a *Szkíta* szó a gót nyelvben a nyilazás művészetét jelenti; M. NEANDER, *Chronicon sive Synopsis Historiarum . . . Lipsiae, 1586.*; M. BRONIOVIUS, *Tartaricae Descriptio . . . Coloniae Agrippinae, 1595, (főként 33)*; CHR. BECMAN, *De Originibus Latinae Linguae . . . editio innovata, Wittebergae, 1613.*; G. HENISCH, *Teütsche Sprach und Weißheit . . . Augustae Vindelicorum, 1616.*; J. LOCCENIUS, *Antiquitatum Sveo-Gothicarum Libri Tres . . . Vpsaliae, 1670*. Hangsúlyozni szükséges, hogy a felsorolt irodalom csak egy kis hányada a sok hasonló műnek. Itt meg kell említeni azt is, hogy — noha szükségesnek tűnhet — nem részletezhetők a következő híres-hírhedt tudósok munkái: GORAPIUS BECANUS, *Hermathena . . . Antwerpiae, 1580.*; TH. BIBLIANDER, *De Ratione Communi Omnium Linguarum*. Tiguri, 1548.; O. RUDBECK, *Atland Eller Manheim . . . Upsala, 1681.*; A. KIRCHER, *Turris Babel . . . Amsterdam, 1679*. Az utóbb felsoroltak bizonyíthatóan k ü l h o n b ó l sugalmazott nézeteket, vélekedéseket, őstörténeti nyomkereső elméleteket áramoltattak át a honi magyar nyelvészeti indíttatású munkákba, elsősorban OTROKOCSI FÓRIS FERENC „*Origines Hungaricae*” (Franeker, 1693.) című sokáig visszhangzó könyvébe, s ezzel a felfogással szökken szárba egy különös általános nyelvészeti iskola, melyben a magyar nyelv egyre nagyobb mértékben s ugyanakkor mind kevésbé elfogadhatóan játszik szerepet.

Mindezek után — feltehetően — már világosabb körvonalakban tárul elénk Tröster felfogásának e g y i k háttere. E felfogásnak van ugyanis egy m á s i k forrása is, amely nem egyéb, mint szembehelyezkedés a magyar nyelv társtalanságát hangoztató nézettel. Ezt, az európai nyelvek közösségéhez mért társtalanságot — más korábbi hasonló értelmű megnyilatkozásoktól eltekintve — éppen egy híres francia nyelvtudós, M. CL. DURET mondja ki határozottan nevezetesen „Thresor de L’Histoire des Langues de cest Vni-vers” (*Genevae, 1613. 832, 839, 853*) című összefoglaló művében.

A Tröster-féle koncepcióval fordul szembe a szász-magyar J. MAJERUS könyve: „Gentis Hungaricae Prima Incunabula” (Wittebergae, 1676.). MAJERUS ellenvéleményét vitapontokban rögzíti, s hogy félreértés ne legyen, a XV. paragrafus után a Corollaria-ban három pontban sűríti Trösterrel szembeni felfogását: „1. Hungaria oriundi sunt ex barbaris, sed non sunt barbari; 2. Hungari priores sunt incolae Pannoniae Germanis (ez a maga korában különösen fontos megállapítás! — H. J.); 3. Hunni et Hungari non differunt”. Még ugyanebben az évben (1676. Argentorati) jelent meg J. F. BEHAMB „Noticia Hungariae” című értekezése, amelyben a szerző vitába száll azokkal a nézetekkel, miszerint a magyar nyelv német eredetű (i. m. 103), viszont kifejti, hogy a hunoknak (akik azonosak a magyarokkal) neve a héber *chan*, illetve a *chana* szóból eredeztethető. L. TOPPELTINUS szerint a magyar nyelv csodálatos egyediségével tűnik ki; ez a nyelv teljesen elüt a szomszédos német, cseh, lengyel nyelvektől (Origines, et Occasvs Transylvanorum . . . Lvgdvni Batavorvm, 1667. 69). — Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a XVI. század második felében már „jegyzik” a *kocsi* szavunkat. Így például ST. SKINNER szerint az angol *coach* a magyar *kocsi* szóból („koczy”) származik (Etymologicon Linguae Anglicanae . . . Londini, 1671. 78). Talán SKINNER (?) hatására vezethető vissza a nagy spanyol grammatikus, B. ALDRETE hasonló szószármaztatása. Rámutat arra, hogy a spanyol *coche* egy magyar falu nevével azonos: „Pueblo en Vngria, de fe inuentó” (Del Origen Y Principio de la Lengua Castellana. Madrid, 1676. 150). Mindez azt is jelenti, hogy a távoli Anglia és Spanyolország is némi figyelmet fordított a magyarságra.

Igen fontos megemlíteni, hogy Tröster egyáltalán nem lelkesedik azért sem (i. m. 312), hogy már a XVI. század elejétől kezdve egyes történelvsnyelvtudósok (vagy geográfusok) felfedezték a magyarság vélhető eredeti honát, Juhrát (vagy Jugriát) a távoli Szkíta-földön. Mint ismeretes, a krakkói egyetem professzora, M. DE MIECHOW vetette papírra az akkoriban szenzáció számba menő felfedezését, mely szerint a magyarok alapjában ugyanazt a nyelvet beszélik, mint a messzi északi Szkítiában élő „Juhri”, vagyis a Jugrabeliek (Tractatus de Duabus Sarmatiis . . . 1517.; vö. G. J. STIPA i. m. 31—2). Lényegében DE MIECHOW megállapítását ismétli A. ALTHAMER: „Commentaria Germaniae” (Sine loco, 1537.) című könyvében, azonban megjegyzi, hogy a gótok a magyaroknál korábban laktak Magyarországon, s a *Hungar* nem egyéb, mint a ’hun’ + ’avar’ szóösszetétel (i. m. 13). A „jugriai” kérdésről színesebb képet fest SIG. HERBERSTEIN báró a „Rervm Moscouiticarum Commentarij” (Basileae, 1551. [eredetileg 1549.] 89—90) című nevezetes munkája. HERBERSTEIN nyomán számos eredetkutató értekezésében a szkítiai magyarok kapcsán felváltva ilyen jelzésekről olvashatunk, mint „Aiunt Juharos in hunc diem eadem cum Hungaris idiomate uti . . .”, vagy „eadem adhuc cum Hungaris lingua uti . . .” stb. Néhány név a sok közül: A. GUAGNINUS, Rervm Polonicarvm tomi tres . . . Francofvrt, 1584.; M. CROMERUS, De Origine et Rebus Gestis Polonorvm libri XXX . . . Basileae, 1568.; G. A. MAGINO (Padovano), Geografia . . . Padova, 1597., majd 1621.; G. ENS, Rervm Hvngaricarvm Historia . . . Coloniae Agrippinae, 1604.; W. SCHÄFER (genandt DILICH), Ungarische Chronica . . . Cassel, 1606.; D. FRÖLICH, Der Vralte Deutsch Vngarische, Zipserische vnd Sieben-bürgische Landßmann . . . Leutschaw, 1641.; stb. Külön terjedelmes irodalma van annak, hány hazai vagy hazánkhoz kötődő írónk, történelvszünk ragaszkodott igen sokáig a hun—magyar eredethez (GOSÁRVARI MÁTYÁS, M. SZENTIVÁNY, ST. ZAMOSIUS, V.

FRANCK, A. BAKSCHAY, HELTAI G., PETTHŐ GERGELY és még később is igen sokan mások).

Tröster fellépése tulajdonképpen egy sajátos kulminációs pontja a magyar eredet- és nyelvhasonlítás-történetnek olyan értelemben, hogy teljesen belesimul a korabeli nyelvészeti-történeti általános felfogásba, ugyanis ő is sokat ad a szinte egyhangúan túldimenzionált nemzeti önértékelésre.

Trösternek ugyan lett volna némi lehetősége arra, hogy sejtésszerűen felvillantson valamilyen rokonsági kapcsolatot a magyar és a finn nyelv között, de ezt nem tette, mert erre nem is gondolt. Egyébként is ebben a korban a finnugor nyelvrokonság kimondásának csak igen csekély esélye volt, hiszen aki elsőként ezt a lehetőséget felismerte — MARTIN FOGEL (1669.) —, annak kéziratban maradt munkája csak 1888-ban került elő a hannoveri könyvtárból; végzetesen későn ahhoz, hogy befolyásolja a korabeli nyelvészetszándalmat. Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a tündökletes, ősi eredetre a k k o r t á j t i g e n é r z é k e n y nemzetek között mi csak kínosan feszengtünk, s csak örülhettünk annak, hogy e g y e d ü l — másokkal nem osztozkodva — a nagy, dicső Szkíta-honba tartozónak vélhettük magunkat. Így egyáltalán nem feltűnő, hogy Tröster által a magyaroknak nagylelkűen ajánlott germán őszkítiát — a Szkítiából való részesedést — a korábbi magyar tudós közvélemény egyáltalán nem vette jó néven. Éppen ezért a már korábban említett Otrokocsi Főris Ferenc reakciója talán nem is tekinthető olyan véletlennek.

Összefüggéseiben bár nem egészen világos, de tény az, hogy a finnugorság felfedezése jórészt a lapp nyelven át vezetett, hiszen SAJNOVICS Demonstratio-ja (1770.) is a magyar—lapp nyelvrokonság hirdetésével nyitott utat a későbbi, szerencsésebb megalapozottságú finnugor nyelvtudomány felé.

Egyébként Tröster általános mondanivalóját, a németiséghez való kötődését megérthetjük, ha arra gondolunk, hogy a humanizmus nyomán feltáruló világ, s ennek csapásain a nemzeti nyelvek uralomra jutása erős nemzeti öntudatosulással járt, ami — ezzel nagyjából egy időben — az őseredet, a dicsőség mirtuszkoszorúja utáni versengésbe torkollott. A germánság, mint láthattuk, ezért kezdte meg eszmei hódításait az időben és térben messze futó szálakon, így Szkítiában is. Ezzel szemben a franciák akkortájt például Herkules őszikben, a trójai eredetben találtak magukra (vö. DU BELLAY, *Épitome de l'Antiquité des Gavles et de France* . . . Paris, 1556. 19). Éppúgy, mint a túlzó nemzeti önértékelés (például Otrokocsi fellépése), a lapp, a finn és más finnugor nyelvekről szóló híradások is k ü l h o n b ó l kerültek be a hazai művelt közvélemény tudatába. Akkoriban (a XVII. században) azonban még s e m m i f é l e e l l e n é r z é s t nem váltottak ki ezek a híradások, mivel ebből semmiféle következtetést ez a közvélemény nem tudott levonni, hiszen finnugor nyelvet beszélő népek a közelségünkben nem voltak. A más európai nyelvek (pl. német, holland; francia, olasz, spanyol stb.) rokonságát éppen a földrajzi közelség, a hosszú együttélés következtében sokkal könnyebb volt megállapítani, mint a magyar nyelv rokonságát. A korabeli magyar vizsgálódó, eredetkutató közvélemény — mivel egyebet az idő tájt objektíven nem tehetett — egyszerűen elfogadta a hun—magyar, illetve a szkítiai eredet hitét, ám ez is csakhamar zavarossá, bonyolulttá, értelmetlenné, sőt kényelmetlenné is kezdett válni. Fontos hangsúlyozni azt a körülményt, hogy a lappokról és más finnugor népekről, nyelvekről szóló tudósítások részint érdektelenekek voltak, részint olyan siralmas leírásokat közöltek, amelyek egyszerűen nem ter-

mékenyíthették meg az egykorú tudósok fantáziáját. Így például egy bizonyos DAMIANO À GOËS nevű portugál utazó a XVI. század első (?) felében a „Fides Religio, Moresque Aethiopvm” című leírásában szól a lappokról is: földet nem művelnek, nincs vasuk, nincs valamire való nyelvük sem, csak mutogatással boldogulnak; ha van is saját nyelvük, ezt csak egyedül ők értik (i. m. 86—92, a „Deploratio Lappianae Gentis” című részben). A FRANCK-féle világleírásból (1534.) arról értesülünk, hogy a Tanais (Don) közelében elterülő nagy tartományokban visszamaradt eleink nem szántanak, nem vetnek, lakóhelyeik pedig az erdőkben épített nyomorult viskók; az itt élő népek a napot és a holdat imádják (SZAMOTA ISTVÁN, Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp., 1891. 508). S. GRYNÆUS (mint kiadó) a „Novus Orbis Regionvm” (Basilaea, 1537.) című összefoglaló munkájának előszavában nagyjából hasonló negatív ábrázolást találunk a lappokra vonatkoztatva, sőt az 538. lapon (P. JOVIUS tollából) utalás is történik valamilyen, a lappok fölött élő majomszerű népről (amely vélhetően mégiscsak valamiféle lapp-szerű nép — H. J.). A magyarok szkítiai hona csupa nyomorúság, fejtegeti J. BOEMUS a „Mores. Leges, et Ritvs Omnium Gentium” (Lvgdvni, 1582. 228—9.) című — elfogulatlansággal éppen nem jellemezhető — könyvében. A megítélés csak a XVII. század második felében kezd lassan változni, főként J. SCHEFFERnek köszönhetően, aki egy objektívebb leírást ad a fenti kérdéskörről: „Lappland / Das ist Neue und wahrhaftige Beschreibung von Lappland und dessen Einwohnern” (Frankfurt am Mäyn und Leipzig, 1675.; vö. még: STIPA i. m. 53—4, 147—8) című, méltán híressé vált művében. Meg kell azonban említeni azt is, hogy amikor a nyelvtudósok, történészek már kevésbé elijesztő leírást adtak a finnugorságról, a XVIII. század irodalmi értékű leírásaiban még mindig élt és hatott egy szinte ironikusan szánakozó, lekicsinylő hangnem eleinkről és rokonainkról (vö. VÉRTES O. AUGUSZTA, A finnugorság felfedezése a francia irodalomban. Bp., 1938.).

Fentieket összefoglalva és Tröster elemzett munkájának kontextusát (magát a művet, valamint annak előzményeit és hátterét) áttekintve azt állapíthatjuk meg, hogy Tröster semmiképpen sem volt a finnugor nyelvészet egyfajta előfutára. Erre a következtetésre még kortársai és bírálói sem jutottak, tehát ilyen értelemben nem találhatott támogatókra, követőkre. Munkájának az a meghatározó igénye, hogy nyelviileg — s végső fokon történetileg is — a germánságban oldja fel a magyarságot, s történelmi szerepünket a „colonia limitanea” eszméjének igénytelen szolgálatára fokozza le.

HERGUDÁS JÓZSEF

Merre tart ma a fordítástudomány?*

A címben megjelölt téma sok tekintetben érintkezik a hetvenedik születésnapját ünneplő Hell György életútjával, aki gyakorló fordítóként, fordítást oktató tanárként és a fordítást vizsgáló kutatóként a fordítással való foglalkozásnak szinte az összes lépcsőfokát bejárta. Nem mintha helyes lenne valamiféle hierarchiát felállítani e tevékenységfajták között, netán azt mondani, hogy a fordítást k u t a t n i, magasabb rendű tevékenység lenne,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1991. november 12-i felolvasó ülésén Hell György hetvenedik születésnapja alkalmából.

mint művelni. A kettőt lehetőleg párhuzamosan kell végezni, hiszen a napi fordítói gyakorlat olyan problémákat képes felvetni az elméleti kutatás számára, melyeket a gyakorlat ihletése nélkül a kutató talán észre sem venne. És ez a gondolat végig fogja kísérni előadásomat, hiszen a fordítástudomány fejlődéséről beszélni nem lehet anélkül, hogy ne érintenénk állandóan a fordítói gyakorlattal való sajátos kapcsolatát.

Az egész fordítástudomány fejlődését meghatározza ugyanis, hogy folyik egy óriási méretű, azt kell mondanunk többé-kevésbé sikeres fordítási és tolmácsolási gyakorlat, amely jobb esetben tudományt sem vesz a fordítástudomány létezéséről, rosszabb esetben mereven elutasít mindenféle tudományos általánosítást, illetve annak használhatóságát a fordítói gyakorlatban. Mondhatná valaki, hogy így van ez az egész nyelvtudománnyal; folyik egy óriási méretű többé-kevésbé sikeres napi nyelvhasználati gyakorlat, mely a legkevésbé sem törődik a nyelvtudomány eredményeivel, s a tudomány a nyelvhasználat óriási tengeréből legfeljebb parányi vízmintákat vehet, hogy laboratóriumában megvizsgálja.

Mégis azt kell látnunk, hogy a nyelvtudományon belül a fordítástudomány helyzete az elmélet és a gyakorlat viszonyát illetően némiképp eltérő. A fordítás, azaz a két nyelvű nyelvhasználat gyökeresen különbözik az egy nyelvű nyelvhasználattól. A fordító és a tolmács sohasem olyan ártatlan és gyanútlan, mint az egynyelvű nyelvhasználó. Két nyelvet sohasem lehet olyan ösztönösen használni, mint egy nyelvet. A két nyelv együttes működtetésének éveit, évtizedeit alatt a fordítók és a tolmácsok óhatatlanul kialakítanak maguknak bizonyos általános elképzeléseket a két nyelv rendszerének, működésének hasonlóságairól, különbségeiről. Lehetnek ezek spontán kontrasztív nyelvészeti megfigyelések, például: „A magyar nyelv inkább az ígét szereti, míg az indoeurópai nyelvek inkább a főnevet”. Lehetnek spontán szövegnyelvészeti megfigyelések: „Az orosz mondatok valahogy hosszabb lélegzetvétellel kezdődnek, mint a magyar mondatok.”, vagy „Az orosz és a német szövegek személytelenebbek, mint a magyar szövegek.” Lehetnek spontán stilisztikai megfigyelések, például: „Az angol tudományos szöveg kávéházi csevegés a némethez képest.” Lehetnek spontán szociolingvisztikai megfigyelések, például: „Az oroszok jobban szeretik a kicsinyítőképzőket, mint a magyarok.” Stb. Érdekes módon azonban az a gondolat, hogy ezeket a fordítói gyakorlatban született spontán megfigyeléseket tudományosan meg lehet erősíteni vagy meg lehet cáfolni, méghozzá a nyelvészet segítségével, a XX. század második feléig nem jutott eszébe senkinek.

A fordításról való gondolkodás évszázadokig spontán megfigyelésekből állt. ARANY JÁNOSnak a korabeli Shakespeare-fordításokhoz fűzött megjegyzéseiben rengeteg zseniális, a mai szóhasználattal élve szociolingvisztikai megfigyeléssel találkozunk. Arra a kérdésre, hogy „... vajon Shakespeare, úgy amint van, sikamlós, nem ritkán obscenus részeivel adassék-e a magyar közönség kezébe?”, így válaszol: „A magyar közönségnek becsületére válik, hogy szeméremérzete még azon szabadságot sem tűrheti a művészetben, melyet nagy írók, festők gyakran vesznek. Aztán a növendékkor, a hölgyterem, a szalonzsoltal kíméletet igényel.” S bár a magyar közönség szeméremérzetét erősebbnek véli az angolénál, végül mégis a csonkítás nélküli fordítást ajánlja (ARANY JÁNOS, Prózai művek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1975. 895–6). Shakespeare „Velencei kalmár”-jának Ács Zsigmond készítette fordításával kapcsolatban szintén „szociolingvisztikai” kifogásai vannak. Helyteleníti,

hogy a fordító minden hóst egyformán fennkölt irodalmi nyelven beszéltet. „Sokszor egy vonás: »hogy mondják ezt a társalgás nyelvén?« segítene rajta . . .” (i. m. 901). Kifogásolja továbbá ugyanebben a fordításban az *Őn* és a *Te* következtelen használatát: „. . . kövesse fordító a magyar társalgás nyelvét — mint vígjátékban kell —, azaz barátok, jegyesek stb. szólítsák egymást *tegezve*, az úr inasát szintén, . . . idegenek használják az *őnt*.” (A. J. kiemelései, i. m. 901). Ugyancsak helyes megfigyelésen alapszik Aranynak a következő megjegyzése: „Felemlítem különösen a *well!* szócskát, mely igen gyakran *jó*-nak van fordítva ott is, hol más magyar partikula fejezné ki a stílárnyalatot. A *jó!* magyarban *megnyugvást*, beleegyezést jelent” (A. J. kiemelései, i. m. 902). Helyette Arany bizonyos esetekben az *értem*-et tartja a helyes megfelelőnek.

Sosem jutott volna azonban eszébe sem Arany Jánosnak, sem a fordításról szintén sok találó megfigyelést megfogalmazó BRASSAI SÁMUELnek vagy SZÁSZ KÁROLYnak, hogy állításaikat nagyobb mennyiségű szövegen, netán „véletlenszerű mintaválasztással kiválasztott korpuszon” kellene megvizsgálniuk és igazolniuk. A fordítók és fordításkritikusok tapasztalataiból, olykor zseniális, máig is helytálló megfigyeléseiből csak századunk második felében született meg a fordítástudomány, mikor a megnövekedett fordítási igények miatt meg kellett próbálni az előző nemzedékek fordítói tapasztalatait általánosítani, az esetek minél nagyobb számára alkalmazhatóvá tenni. És ezt csak a nyelvtudomány segítségével lehetett megvalósítani. Ehhez ugyanis a fordításokat a *laboratóriumi* körülmények között kellett vizsgálni. Egy-egy jelenséget, egy-egy jellegzetes fordítói műveletet ki kellett emelni természetes környezetéből, egy konkrét nyelvpárból, egy konkrét műfajból, vagyis a fordításnak nyelvpártól, szövegtől, műfajtól, kulturális háttértől stb. *független* törvényszerűségeit kellett megtalálni.

A fordítás nyelvészeti vizsgálata ezért kezdetben szükségképpen a szövegkörnyezettől, a társadalmi, kulturális környezettől való eltávolodást jelentette. Azt jelentette, hogy a kutatók az alsóbb szinteken, a szavak, a szószervezetek, a grammatikai struktúrák szintjén keresték a forrásnyelv és a célnyelv közötti megfeleléseket. Ezt azért fontos leszögezni, mert a nyelvészeti fordításelmélet századunk 50-es, 60-as éveiben éppen ennek az absztrakciós törekvésnek köszönhette tudományos önállóságát. Gondoljunk csak például RECKER híres tanulmányára az ún. „törvényszerű megfelelésekről”, mely 1950-ben jelent meg, és azt állította, hogy a forrásnyelv és a célnyelv szavai között a fordításban megvalósuló megfelelések leírhatók, rendszerezhetők, csoportosíthatók. Vannak köztük állandó megfelelések, ilyenkor a fordító feladata megtalálni a célnyelvi megfelelőt, vannak variatív megfelelések, ilyenkor a fordító feladata kiválasztani a célnyelvi megfelelőt, és végül vannak alkalmi megfelelések, ilyenkor a fordító feladata megteremteni a célnyelvi megfelelőt (JA. I. RECKER, *O zakonomernih szootvetsztvijah pri perevogye na rodnoj jazik*. In: *Voproszi tyeorii i metogyiki ucsebnovo perevoda*. Moszkva, 1950.). Ez a tanulmány akkor nagyon fontos és újszerű gondolatot fogalmazott meg, felhívta a figyelmet arra, hogy a fordításban, e látszólag szubjektív döntések sorozatából álló folyamatban objektív törvényszerűségek érvényesülnek.

A nyelvészeti fordításelméletnek ez az első korszaka egybeesett a kontasztióv nyelvészeti kutatások fénykorával. A különböző kontrasztív nyelvészeti projektumok rengeteg anyagot gyűjtöttek össze a nyelvek különbségei-

ről és hasonlóságairól, s minden kontrasztív nyelvészeti mű abban az időben úgy fejeződött be, hogy az eredmények elsősorban a nyelvtanításban és a fordítóképzésben hasznosíthatók. — S kezdetben valóban úgy tűnt, hogy mindazok az eredmények, melyeket a kontrasztív nyelvészet a 60–70-es években elért, szinte közvetlenül hasznosíthatók a fordításkutatásban. Gondoljunk csak az ilyen látványosan kidolgozható fordításelméleti témákra, mint az egyik nyelvben meglévő és a másik nyelvben hiányzó grammatikai kategóriák okozta fordítási bonyodalmak (pl. a névelő megléte az egyik és hiánya a másik nyelvben, a nemek léte az egyik és hiánya a másik nyelvben stb.). Ezeknek az egyszerű rendszerbeli különbségeknek valóban messze-menő következményei vannak a fordítás folyamatára.

Bár kritikaként mindig felvetődött, hogy a nyelvi rendszerek különbségei okozta fordítási nehézségekben nem merül ki a fordítás összes problémája, s az is világos volt, hogy a nyelvi rendszerek különbségei nem mindig okoznak fordítási nehézségeket, az egyes nyelvpárok fordítói szempontú leírása mégis annyi új feladatot kínált, hogy a fordításkutatásnak erre az első szakaszára az eredmények gyors felhalmozódása volt jellemző. Különösen a moszkvai és a lipcsei fordításelméleti iskola virágzott. Az előbbit többek között JA. J. RECKER, A. V. FJODOROV, V. JU. ROZENCVEJG, A. D. SVEJZER, L. SZ. BARHUDAROV, V. N. KOMISSZAROV, az utóbbit többek között O. KADE, G. JÄGER, A. NEUBERT képviselte. Évente jelentek meg az új könyvek részben az általános fordításelmélet témaköréből (fordíthatóság, fordítási modellek, ekvivalencia stb.), részben pedig a nyelvpárok szerinti fordításkutatás köréből.

S bár az egyes nyelvpárok fordítói szempontú egybevetésének feladata még koránt sincs elvégezve, a hetvenes években felmerült az elégedetlenség a kontrasztív nyelvészeti megközelítéssel szemben, mely úgymond túlságosan leegyszerűsíti a fordítás folyamatát azzal, hogy a két nyelv a forrásnyelv és a célnyelv r e n d s z e r é n e k egybevetése alapján kíván következtetéseket levonni a fordítás folyamatára vonatkozóan, és eltereli a figyelmet a szöveg egészéről, márpedig a fordító mindig a szöveget tartja szem előtt, mindig szövegszinten választ, még a látszólag legegyszerűbb lexikai behelyettesítések esetében is. Kézenfekvő volt tehát a „Vissza a szöveghez!” követelés a fordításelméletben, mely szerencsésen egybeesett a szövegnyelvészeti kutatások világméretű kibontakozásával.

Elégedetlenség célpontja lett az ún. általános fordításelmélet is, különösen a moszkvai és a lipcsei iskola által kidolgozott absztrakt modellek a fordítás folyamatáról. A moszkvai és a lipcsei iskola bírálói szerint az absztrakt modelleknek semmi közük a fordítás valódi folyamatához, a fordításelméletnek az absztrakt modellek kidolgozása helyett a fordítói személyiségét, és a fordítás folyamatában egymással szembekerülő két szociokulturális háttér összeütközésének problémáit kell vizsgálni (MARY SNELL-HORNBY, *Translation Studies: An integrated approach*. Amsterdam, 1988.). Tehát a fordítási folyamat négy tényezője: a nyelv, a szöveg a fordító és a szociokulturális háttér közül az utóbbi háromra kerül a hangsúly, és a kontrasztív nyelvészeti megközelítés helyett a szövegnyelvészeti, a pszicholingvisztikai és a szociolingvisztikai megközelítés igénye merül fel.

Nézzük először a p s z i c h o l i n g v i s z t i k a i megközelítést! Említetünk előbb azt az újonnan felmerült követelményt a fordításelmélettel szemben, hogy a fordító személyiségét kell előtérbe helyezni, a fordító tevő-

kenységét kell vizsgálni, azt, hogy mi történik a fordító fejében, és nem a forrásnyelv és a célnyelv rendszerének vagy a forrásnyelvi és célnyelvi szövegeknek egybevetése alapján kell következtetéseket levonni a fordítás folyamatára vonatkozóan. Ezt deklarálni könnyű, de megvalósítani nehéz. Hogyan lehet a fordítót tevékenysége közben vizsgálni? Mivel a fordító fejét szétszedni nem lehet, sokáig azt hitték, hogy csak a bemenő és a kijövő adatok alapján következtethetünk arra, hogy mi megy végbe benne. Ekkor gondoltak arra a kutatók, hogy beszélgetni kell a fordítókat fordítás közben, meg kell őket kérni arra, hogy gondolkodjanak hangosan.

Az ötlet nem volt új. A pszichológiában az „introspekiót” mint kutatási módszert már századunk első évtizedeiben alkalmazta a gondolkodási folyamatok kísérleti vizsgálatára a würzburgi iskola (K. BÜHNER, *Tatsachen und Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge. I. Über Gedanken: Archiv für die gesamte Psychologie. IX [1907.], 297–365*). Az introspekióknak egyik módszerét, a hangosan gondolkodást használta fel például CLAPERÈDE a harmincas években arra, hogy megvizsgálja, milyen hipotézisalkotási folyamatok mennek végbe a kísérleti alanyokban különböző típusú feladatok megoldása közben. (E. CLAPERÈDE, *La genèse de l'hypothèse. Genève, 1934*). Ezeket a kezdeményeket azonban hosszú szünet követte, mikor is az introspekió révén nyert adatokat megbízhatatlannak minősítették, s csak a hetvenes években kezdték újra alkalmazni az idegennyelv-elsajátítási stratégiák vizsgálatában (A. D. COHEN, *Studying second language learning strategies: how do we get the information?: Applied Linguistics 1984/5: 101–12*).

A fordítás közben való gondolkodás vizsgálatára először KRINGS alkalmazta az introspekiót. Nem hivatásos fordítókat, hanem nyelvtanulókat kért meg, hogy mindent mondjanak magnószalagra, ami fordítás közben eszükbe jut. KRINGS szerint a hangosan gondolkodás fordítás közben majdnem magától értetődő tevékenység, mely a rögzítés következtében sem veszít a természetességéből (H. KRINGS, *The use of introspective data in translation. In: Introspection in second language learning. Ed. by C. FAERCH and G. KASPER. 1987. 159–76*).

Hivatásos fordítókkal is folynak már ilyen jellegű kísérletek, bár egyes kutatók szerint a hivatásos fordítók tevékenysége oly mértékben automatizált, hogy ha munka közben hangosan gondolkodásra kényszerítjük őket, ezzel rendkívüli módon lelassul munkájuk tempója, s így a rögzített anyag nem tükrözi valódi gondolkodási tevékenységüket (S. BÖRSCH, *Introspective Methods in Research on Interlingual and Intercultural Communication. In: Interlingual and Intercultural Communication. Ed. by J. HOUSE and S. BLUM KULKA. 1986. 195–211*). Ezeknek a kutatásoknak még csak a kezdetén vagyunk, és ez tipikusan olyan terület, ahol a fordításkutató nem boldogulhat a pszichológusok, pszicholingvisták segítségével, hiszen a hangosan gondolkodó fordítók szóbeli önreflexióit tartalmazó sokszor ijesztően terjedelmes jegyzőkönyvek feldolgozásához a pszichológiának megvan a maga kidolgozott eszköztára, fogalmi apparátusa, és ezt nem lenne érdemes a fordításkutatásban újra kitalálni.

Ugyancsak a pszichológia segít a szinkrontolmácsok hipotézisalkotási stratégiáinak vizsgálatában. Sokáig azt tartották a kutatók, hogy a szinkrontolmácsok az előadó szövegében bekövetkező szüneteket, „mikropauzákat” használják ki a célnyelvi szöveg megalkotására. Pedig a percpcióval egyidejű produkció lehetőségeinek kimutatására a pszichológusok már

évtizedek óta végeznek kísérleteket. Például lehet-e kérdésekre válaszolni úgy, hogy közben már elhangzik a következő kérdés; lehet-e számolni, verset mondani úgy, hogy közben fülhallgatón keresztül másik szöveget hallgatunk; mennyire befolyásolja a szövegértést a téma ismerete stb. Így történhetett, hogy mikor egy pszichológus-nyelvész szerzőpáros, ZIMNYAJA és CSERNOV meg akarta cáfolni a „mikropauzák” kihasználásán alapuló elképzelést, már nagy mennyiségű pszichológiai kísérlet eredményeire támaszkodhattak. A meglévő kísérleti anyagra és a saját kísérleteikre támaszkodva arra a meglepő feltételezésre jutottak, hogy a szinkrontolmácsolásban a produkció nem követi a percepciót, még csak nem is egyidejű vele, hanem megelőzi. Az általuk „valószínűségi előrejelzésnek” nevezett elmélet szerint ugyanis a szinkrontolmás nem követi az előadót, hanem a téma ismerete alapján alkot egy hosszú távú hipotézist az egész szövegről, a mondatok elejének elhangzásakor alkot egy rövid távú hipotézist az éppen akkor hangzó mondat folytatásáról, és a továbbiakban önállóan dolgozik e két hipotézis alapján (G. V. CSERNOV, Kommunikativnaja szituacija szinhronovo perevoda...: Tyetragyi perevodcsika 12. 1975. 83–101, Osznovi szinhronovo perevoda. Moszkva, 1987.).

Merész elképzelés, sokan nem is értenek egyet vele. STEIER például magával a hipotézisalkotással egyetért, de szerinte az nem a téma ismerete és tartalmi csomópontok alapján történik, hanem inkább az előadó szövegére való akusztikai ráhangolódás útján; ezt bizonyítja az is, véleménye szerint, hogy a szinkrontolmások munkájuk végeztével sokszor nem is emlékeznek arra, hogy mit tolmácsoltak (B. STEIER, O mehanyizme szinhronovo perevoda: Tyetragyi perevodcsika 12. 1975. 101–10).

Bár megnyugtató eredmény nem született a fenti vitában, az kiderült, hogy felbecsülhetetlen értékű anyag a fordításkutatás számára, ha valóban be akar tekinteni a fordító és a tolmács fejébe, a szinkrontolmások szövegének rögzítése, mely a sokszor átnézett, javított, szerkesztett írott fordításoknál fésületlenebb, nyersebb szöveg. A szinkrontolmás az idő szorításában nem tud végigmenni a forrásnyelvi formától a célnyelvi formáig vezető úton, sokszor beéri közttes megoldásokkal, egy sajátos „átmeneti” nyelvet alkot, mely egyaránt tükrözi a forrásnyelv és a célnyelv sajátosságait, és következtetni enged arra, mi lehet a fordító fejében, mikor valahol félúton van a forrásnyelv és a célnyelv között.

Ugyancsak a szinkrontolmásolási szövegek rögzítése adhat támpontot a fordításelmélet egyik fontos témájának, a „fordítás egységeinek” vizsgálatához. A fordítás egysége természetesen nem a szó, nem is a mondat, de ha az írott szöveg előttünk van, nehezen tudunk szabadulni a mondat-határ konvenciójától. Ha azonban az előadó szövegének írott változata nem áll rendelkezésünkre, csak a szinkrontolmásolás szövege, akkor már a mondat-határok kijelölése is óriási feladat. De nem is esünk abba a csábításba, hogy a fordítási egységeket a vizuálisan megszokott grammatikai egységek határain keressük. A szinkrontolmások szövegében a fordítási egységek határait a beszédtempó ingadozása, a lassú, elnyújtott beszéd, a hadaró, kapkodó beszéd és a szünetek váltakozása jelöli ki.

Szintén a szinkrontolmásolás, illetve annak egyik fajtája, a vezérkabin segítségével való kétlépcsős tolmácsolás nyújthat érdekes anyagot a megértéshez minimálisan szükséges redundancia mértékének nyelvenkénti összehasonlítására.

Annak, hogy az ilyen jellegű kutatások száma még mindig viszonylag csekély, több oka van. Az egyik, hogy a konferenciaelőadásoknak és azok tolmácsolt szövegének kutatási célokra való felhasználása nemcsak tudományos, hanem szerzői jogi kérdés is. A másik, hogy a szinkrontolmácsok szövegének lejegyzése rendkívül sok technikai jellegű problémát vet fel, már csak azért is, mivel itt két különböző nyelvű szöveg párhuzamos, egymástól tipográfiaiailag sem függetleníthető lejegyzéséről van szó. (Ilyen kísérlet pl. BENDIK JÓZSEF, A konferenciabeszéd prozódiaja az angol, a magyar és az orosz nyelvben. Kand. ért. Bp., 1987.) Probléma az is, hogy itt valóban interdiszciplináris, sőt interprofesszionális együttműködésre lenne szükség pszichológusok, nyelvészek, fordításkutatók és nem utolsósorban gyakorló fordítók és tolmácsok között, és ennek nagyon ritkán vannak meg az intézményi feltételei. Ezért is nagy jelentőségű a trieszti Modern Nyelvek Főiskolájának vállalkozása az 1988 óta megjelenő „Interpreters Newsletter” című kiadvány (LAURA GRAN és JOHN DODDS szerkesztésében), amely igen magas elméleti színvonalon vizsgálja a tolmácsolás különböző fajtáinak leggyakorlatibb kérdéseit.

A mai fordításkutatás másik ígéretes területe a fordítás szociolingvisztikai kérdéseinek vizsgálata. Bizonyos fokig visszatérés ez a múlthoz, hiszen a fordításról való gondolkodásnak évszázadokon keresztül egyik fontos, ha nem a legfontosabb ága volt a fordítások társadalmi szerepének hangsúlyozása. Amit ma modern szóhasználattal *pragmatikai adaptáció*-nak nevezünk, azaz a fordított műnek a célnyelvi olvasó igényeihez való alkalmazása, azt senki nem valósította meg jobban, mint például DUGONICS ANDRÁS, aki Voltaire Zadig-ját „Cserei, egy honvári herceg” címmel helyezte át hazai környezetbe, mi több a tizedik századbeli Magyarországra, Taksony vezér korába (sajtó alá rendezte Belia György. Magyar Helikon, Bp., 1975.).

Azért nevezem csak ígéretesnek ezt a területet, mert a kutatások jelenleg kimerülnek a szociokulturális háttér különbségeinek deklarálásában, és az ekvivalens nélküli lexikai elemek (más terminussal reáliák vagy kultúr szavak) fordítási nehézségeinek bemutatásában. Egész művek fordításán következetesen végigvitt szociolingvisztikai elemzéssel egyelőre még nem találkozhatunk. Hogy csak egy példát említsek, tegezést és magázást nem megkülönböztető nyelvről (pl. angol) fordítani tegezést és magázást megkülönböztető nyelvre (pl. magyar) olyan „szociolingvisztikai kísérletnek” tekinthető, melynek elemzése egyaránt gazdagíthatná a fordításelméletet és a szociolingvisztikát.

Míg azonban a fordításkutatók békésen szemelgetnek a kulturális különbségek okozta fordítói nehézségek között, az élet, illetve napjainknak az országhatárok megnyitása következtében megindult népvándorlása rákényszeríti a gyakorló fordítókat és tolmácsokat, hogy a nyelvi közvetítés mellett társadalmi rétegek és kultúrák közötti közvetítést is vállaljanak. Svédországban Linköppingben kutatócsoport alakult a bírósági tolmácsolás elméleti kérdéseinek tanulmányozására olyan helyzetben, mikor bevándorlók, azaz nemcsak nyelvileg, de társadalmilag is kiszolgáltatott emberek állnak a bíróság előtt. Ezek az emberek többet várnak a tolmáctól, mint a részvétlen nyelvi közvetítést, tehát az ilyen területen dolgozó tolmácsoknak speciális felkészítést kell kapniuk.

Ugyancsak az „élet” kényszerítette rá egy tel-avivi kutatócsoportot, hogy a háborús bűnösök pereiben dolgozó tolmácsok munkáját elemezzék,

abból a szempontból, hogy a szorosan vett nyelvi közvetítésen kívül milyen kiegészítő információk közvetítésére van még szükség, hogy a megértés egy ilyen multilingvális tárgyaláson létrejöhessen. MIRIAM SHLESINGER tanulmánya az Izrael állam kontra Demjanjuk perről szól, amely 1987–88-ban zajlott Jeruzsálemben. A tárgyalás hat nyelven folyt: angol, német, orosz, ukrán, jiddis és héber, tizenhárom hivatásos és egy nem hivatásos tolmács közvetített, mivel ukrán–héber relációban nem találtak hivatásos nyelvi közvetítőt, és a tolmácsolásnak minden fajtája képviselve volt a tárgyaláson a konzekutív (követő) tolmácsolástól a szinkron (egyidejű) tolmácsoláson keresztül a fülbesúgó tolmácsolásig. A soknyelvű tárgyalás résztvevői közötti megértés biztosításához számtalan pragmatikai adaptációra volt szükség: még az olyan látszólag semmiféle csapdát nem rejtő kifejezések fordítása is gondot okozott, mint például az „1986 tele”. Az amerikai ügyvéd egy izraeli rendőrnek 1986 teléről tett fel kérdést, s míg ő „természetesen” az 1986 novemberétől 1987 áprilisáig terjedő időszakra gondolt, az izraeli rendőr az 1986 januárjától az 1986 márciusáig terjedő időszakra vonatkozóan válaszolt neki (M. SHLESINGER, *Interpreter Latitude vs. Due Process. Simultaneous and Consecutive Interpretation in Multilingual Trials*. In: *Empirical Research in Translation and Intercultural Studies*. Ed. by S. TIRKKONEN-CONDIT. Tübingen, 1991.).

A harmadik, talán legígéretesebb „segédtudománya” a fordításelméletnek a *szövegnyelvészet*. Bár a szöveg szempontúság mindig jelen volt a fordításról való gondolkodásban, a nyelvészeti fordításelmélet keletkezésekor, mint korábban említettem, nem a szöveg állt a kutatás központjában. Nem is állhatott, hiszen a nyelvészeti fordításelmélet fejlődése mindig inkább követte, mint megelőzte a nyelvtudomány egészének fejlődését, és végül is nem véletlen, hogy a szövegnyelvészeti irányzat a fordításkutatásban akkor erősödött meg, mikor a szövegnyelvészet már kialakította a maga kutatási módszereit, fogalmi apparátusát, terminológiáját.

A szövegnyelvészeti kutatási módszereinek adaptálása a fordításkutatásra hosszú folyamat, melynek manapság is szemtanúi vagyunk. A kezdeti elszigetelt próbálkozások után az 1984-ben Hamburgban rendezett „International Symposium on Discourse and Cognition in Translation” című konferencia hirdetett meg egy átfogó kutatási programot a szövegnyelvészet eredményeinek a fordításkutatásban való alkalmazására. A konferencia előadói célul tűzték ki többek között a szöveg belső szerveződésének, azaz a szöveg kohézióját és koherenciáját biztosító nyelvi eszközöknek fordítói szempontú kutatását, az ezzel kapcsolatos fordítói műveletek nyelvpárok szerinti feltérképezését, valamint az egyes szövegtípusokra jellemző fordítási nehézségek vizsgálatát. Ennek a konferenciának az anyaga 1986-ban meg is jelent „*Interlingual and Intercultural Communication*” címmel (Gunter Narr Verlag, Tübingen), és az ott programot hirdető kutatók: GIDEON TOURY, SONJA TIRKKONEN-CONDIT, SHOSANA BLUM-KULKA azóta is a fordítással kapcsolatos szövegnyelvészeti kutatások élvonalában állnak. BLUM-KULKA a kohéziót és a koherenciát biztosító átváltási műveleteket kutatja elsősorban angol és héber vonatkozásban, TOURY a fordítások nyelvének az eredeti célnyelvi szövegektől való eltéréseit, TIRKKONEN-CONDIT pedig az egyes műfajok fordítási problémáit, mégpedig úgy, hogy azonos műfajú A és B nyelvű szövegek fordításától független szövegnyelvészeti elemzéséből indul ki, mielőtt a fordításra nézve volna le következtetéseket.

Ez a „csapat” (azért nevezzük így őket, mert nem kutatócsoportról, hanem inkább azonos elveket valló kutatók országhatárokon átnyúló együttműködéséről van szó) azóta újra együtt szerepelt a finnországi Savonlinnában rendezett TRANSIF szemináriumon 1988-ban, melyet fordítás és a szövegnyelvészet kapcsolatának, valamint az empirikus fordításkutatás lehetőségeinek szenteltek (Empirical Research in Translation and Interkultural Studies. Selected Papers of the TRANSIF seminar Savonlinna 1988. Ed. by S. TIRKKONEN-CONDIT. Tübingen, 1991.).

Magam is úgy érzem, hogy ez a legperspektivikusabb ága a fordításkutatásnak. Ha a fordításkutatás célja az, hogy minél több korábban szubjektívnek hitt fordítói döntésre tudjunk objektív magyarázatot találni, hogy minél több törvényszerűséget tárjunk fel a fordítás folyamatában, akkor a szövegnyelvészet kutatási módszereinek, fogalmi apparátusának, terminuskészletének felhasználása még óriási lehetőségeket rejt magában. Nem is beszélve arról, hogy a fordításkutatás milyen nagyszerű adatokat tud szolgáltatni a szövegnyelvészet számára a szövegek belső szerveződésének nyelvek közti különbségeiről.

Egy tudományág pillanatnyi állapotának mindig döntő kérdése, hogyan szerveződik nemzetközileg, hol vannak kiemelkedő műhelyei stb. A fordításelméleti kutatások hagyományos, moszkvai, lipcei, saarbrückeni, brüsszeli, párizsi műhelyei mellé MARY SNELL-HORNBY irányítása alatt most zárkózik fel a bécsi iskola, valamint az előbb említett finnországi és izraeli kutatók (SONJA TIRKKONEN-CONDIT, INKERI VEHMAS-LEHTO, SOSHANA BLUM-KULKA, GIDEON TOURY). Angliában még mindig nem „divat” a fordításelmélet, az *elmélet (theory)* szót J. CATFORD óta (A Linguistic Theory of Translation. OUP. London, 1965.) nem is használja senki a fordítással kapcsolatban, viszont széles körben elterjedt SUSAN BASSNETT-Mc GUIRE *translation studies* terminusa (S. BASSNETT-Mc GUIRE, Translation Studies. London, 1981.). Az angol fordításkutatás egyik központi alakja ma is a University of Surrey-n tanító PETER NEWMARK professzor, aki bár magát következetesen elméletellenesnek nevezi, mégis kiváló fordítástudományi munkákat ír (P. NEWMARK, Approaches to Translation. Oxford, 1983., A Textbook of Translation. New York–London, 1988., About Translation, Multilingual Matters. Clevedon, 1991.). Az Egyesült Államokban, ahol EUGENE NIDA bibliafordítói kutatásain kívül szinte semmi hagyománya nincs a fordítással kapcsolatos elméleti kutatásoknak, most fejlődnek ki olyan műhelyek, mint a State University of New York Binghamtoni Campusán alakult Center for Research in Translation MARILYN GADDIS-ROSE vezetésével, és a washingtoni Georgetown University, ahol elsősorban a tolmácsolással kapcsolatos kutatások folynak MARGARET és DAVID BOWEN vezetésével. Az Egyesült Államok-beli helyzetről egyébként jó képet kapunk az ATA (American Translators Association) minden évben megrendezett közgyűlésének vaskos köteteiből (pl. Building Bridges, Proceedings of the 27th Annual Conference of the ATA. Ed. by K. KUMMER. Learned Information, Inc., Medford, N. J. 1986.; Coming of Age, Proceedings of the 30th Annual Conference of the ATA. Ed. by DEANNE HAMMOND. Learned Information, Inc., Medford, N. J.). Nagy hagyományai vannak a fordításkutatásnak a kétnyelvű Kanadában, ahol tíz egyetemen évente kb. 1500 fordító szakos hallgató tanul, s az 1973 óta működő Canadian Association of Schools of Translation (francia neve alapján rövidítve ACET) mellett most megalakult a Canadian Association of Translation Studies (CATS),

kimondottan a fordítással és tolmácsolással kapcsolatos kutatások támogatására és összefogására.

A hagyományos nemzetközi fordításelméleti folyóiratok, a Babel és a Meta mellett 1989-ben megjelent a Target (International Journal of Translation Studies). Szerkesztői: GIDEON TOURY (Tel Aviv) és JOSÉ LAMBERT (Leuven); kiadója, akárcsak a Babelnek, John Benjamins (Amsterdam), a már megjelent első három szám kitűnő nemzetközi szerzőgárdája alapján (WOLFRAM WILSS, CHRISTIANE NORD, ALBRECHT NEUBERT, ROBERT DE BEUGRANDE, WOLFGANG LÖRSCHNER, ANNIE BRISSET, MIRIAM SHLESINGER, HANS J. VERMEER stb.) valószínűnek látszik, hogy hamarosan a szakma egyik legfontosabb folyóirata lesz. Említettem már az 1988 óta megjelenő Interpreters' Newsletter című folyóiratot, mely Triesztben jelenik meg LAURA GRAN és JOHN DODDS szerkesztésében. Ugyancsak 1988-ban jelent meg első száma a TTR-nek (Traduction, Terminologie, Rédaction), melyet a Canadian Association of Translation Studies ad ki ANNIE BRISSET és JUDIT WOODSWORTH szerkesztésében. És végül szólni kell egy vékonyka, alkalmanként 14-15 lapos, de annál nagyobb jelentőségű kiadványról, a TRANSST-ről (International Newsletter of Translation Studies), mely a fordítással és tolmácsolással kapcsolatos kutatások nemzetközi értesítője. Eddig tizenhárom száma jelent meg, az egyes számok teljes egészében a szakma híreit tartalmazzák: tájékoztatnak konferenciákról, készülő könyvekről, megjelent könyvekről, új folyóiratokról, fordításelméleti disszertációkról, kutatási és ösztöndíjlehetőségekről stb. A TRANSST, melyet GIDEON TOURY szerkeszt a Tel Avivi Egyetem Fordításelméleti Tanszékén, valóban nemzetközi értesítő, az egész világ szakmai eseményeiről igyekszik tájékoztatni. Ha csak a legfrissebb, tizenharmadik számot nézzük, találhatunk benne híreket Kínából, Chiléből, Spanyolországból, Hollandiából, Svédországból, hogy a nagy kutatóhelyeket ne is említsük, és a korábbi számokban előfordulnak magyar nevek is.

Végezetül szeretném egy példával szemléltetni kiinduló gondolatomat; azt, hogy a fordításelméleti kutatásokat mennyire a fordítói gyakorlat inspirálja, és hogy a fordítói-tolmacsolási gyakorlat nap mint nap olyan feladatokat állít a kutatók elé, amilyenekre a dolgozószoba csendjében nem is lehet gondolni. 1991 őszén a Konferenciatolmacsolás Nemzetközi Szövetsége (AIIC) és a Magyar Fordítók Egyesülete egynapos nemzetközi konzultációt rendezett Budapesten, hogy megvitassák, milyen feltételek mellett lehetne alkalmazni a kelet-európai tolmácsokat a nemzetközi konferenciákon. Jelenleg ugyanis még a Kelet-Európában rendezett nemzetközi konferenciákon sem szívesen alkalmaznak helyi tolmácsokat, mert annyira más rendszerben dolgoznak. Mi ez a más rendszer? A nyugat-európai tolmácsok csak egy irányban dolgoznak, azaz csak anyanyelvre fordítanak, de két vagy több idegen nyelvből, a kelet-európai tolmácsok viszont kétirányban dolgoznak, de csak egy idegen nyelvből. Az értekezleten mindkét rendszer előnyeiről és hátrányairól hangzottak el vélemények, mígnem valaki felvetette, hogy valószínűleg nagyobb szellemi (és fizikai?) megterhelést jelent két irányban tolmácsolni, mint egy irányban, de ezt természetesen tudományosan meg kellene vizsgálni és neurofiziológiailag bizonyítani. Azt hiszem, nem túl nagy merészség azt állítani, hogy jelen voltunk egy új kutatási téma születésének pillanatánál. Nos, erre tart ma a fordítástudomány.

KLAUDY KINGA

A Vizsolyi Biblia nyelve*

(Az első 50 zsoltár és a Jelenések Könyve tükrében)

G) A szóösszetétel

Egyik-másik összetett szavunk még nem kötődik egészen. Az összetételekhez mérten nagyobb a szókapcsolatok aránya. Birtokos jelzős összetételek helyett még birtokos szerkezetek: *attyoc fiaínac* (6), *az földnec kerekése* (XXIII), *földnec kerekésének határira* (XIX), *Istennec haragiánac és búsulásánac boránac saytóiát* ('haragja és búsulása borsajtóját' — 19), *az ő paráznaságánac haragiánac borában* ('paráznasága haragborában', a grammatikai értelmezés vitatható — 18), „Az is iszic az Istennec *haragiánac borában*” (itt egyértelmű: 'haragborában' — 14). Tárgyas összetételek, melyek Bibliánkban még birtokos szerkezetek (genitivus obiectivus): *Istennec félelme* (XXXVI), *az Istennec gondgya viselése* (XXXIX), „szüntelen *gondgya viseléséiert*” (XXIII. ö.), de már él a mai variáns is: *gond viseléséiert* (XLVIII. ö.). Jelzős szókapcsolatok, melyek mára tárgyas összetételekké lettek: *Isteni félelem* (XVIII), *Isteni tisztelet* (XLII. ö.). Népünk még a közelmúltban is így mondta. — Anyagnévi jelzős kapcsolat helyett birtokos szerkezet (genitivus materiae, l. lentebb is): *Elephánt tetemec edényét* 'elefántcsont edényt' (18). Még nem összetétel, hanem minőségjelzős kapcsolat: *drágalátos kő* (21) 'drágakő'. A *betegágy* még *beteges ágy*, legalábbis a XLII. zsoltárban. Eltekintve a Bibliánk helyesírására jellemző, általánosnak mondható különírástól, szabályos mai összetételek: *poenitentzia tartás* (XVIII. ö.), *preda szomiuhozó*, *Oroszlány fiakhoz* (XVII), *gonosz czeleködőc* (XXXVI), *köny hullatasimra* (XXXIX), „Az WRnac igaz *tanubizonáság tetele*” (XIX), „*ítélet tételre* való hatalom” (20). Egyébként a létige participiumának, a *való*-nak még sokkal nagyobb a kapcsoló szerepe: „az Istennec *ielen való létéuel*” (XII. ö.), „*niluan való keppen*” (XIV. ö.), „az te *ielen való* voltod” (XVII).

Bibliánk ortográfiájának egyik sajátja, hogy a ma egybeírandó összetett szókat még különírja. Ennek ritka kivételét (vagy csupán sajtóhiba, nyomdai sűrítés?) fedezzük fel e mondatban: *Mindennaponként irgalmaskodik* (XXXVII). A szóban található raggal a két szó együtt sehogy sem fér össze, ám a fordító nem mondott le sem a jelzőről, sem a jelző jelentését magába foglaló ragra.

Az is kötőszó általában a szóhoz ragad, alkalmasint a latin *-que* példáját követve: *ez vtánnis* (IX. ö.), „*mostis* azont kérem” (XXVII), „*tüzetis* hozzon alá” (13), „*imádác* az fene *vadatis*” (18), *Azis, annakis, óis*, „az Bestiánac *képeis*” (18), „Es harmadic *Angyalis*” (19). A *legalábbis* ma is e szabályt követi.

H) Egy kis jelentéstán

Némely elvont jelentésűvé lett szavunk még konkrét jelentést hordoz: „*ki nilatkosztattanac* az föld kerekésének fundamentomi” (XVIII). A *megkörnnyékez* sem elvont még, s nem is rosszálló értelmű: „az ki *bizic* az WRban *meg környékezi* azt az ő irgalmassága” (XXXII). A *holott*, *az holott* még *való*-

* L. MNy. LXXXVIII, 191—205.

ságos helyre vonatkozik: „az hegyeket az *holot* szokott vala Daudid oltalomert maradni” (XI. sz.), viszont megvan már ellentétes kötőszó szerepe is: „meg eleuentöttel engemet, *holott* egyebec az koporsóban szállottanac” (XXX). A *böczületes* még ’becses, megbecsülendő, drága’: „Oh Isten melly igen *böczületes* az te irgalmasságod” (XXXVI). Az *ideg* még ’az *ij* húrja’ (XI). Az inkább konkrét jelentésű *betelik* igének (pl. *betelik a pohár*) elvont a jelentése ’beteljesedik’: „miglen *be telne*c az Isten beszédi” (17), viszont az inkább absztraktnak tartható *teljes* melléknevünk konkrét jelentést hordoz: „Istenec haragiá-ual *tellyesec* valánac” (15).

A történettudományunk szakszói közt menedéket talált, ott is választékos *kütfő* Bibliánk általam megvizsgált könyveiben csak birtokszóként, személyragos formájában található, s mint ilyen, a ritka tőhangzó-váltakozásnak (*ő – e*) a hatálya alá tartozik: „te nálad vagyon az életne*c kü*t feie” (XXXVI). A János szerinti evangéliumban (4) együtt olvasható a szinonim *forrás*-sal és *kü*t-tal. Szentírási jelentését (’absztrakt értelemben vett forrás, eredet, származtató stb.’) református népünk közt élteti a járatos (435.) úrvacsorai ének eme sora is: „Kíván aszta*lo*dról enni, Ó, életne*c kü*tfeje!” Az idős nemzedék tudatában egy iskoláskorban sokszor diktált és énekelt, azóta kiérdemesült dicséret is hordozza emlékét: „Szö*v*é*tn*eke a világnak / A nap, a világo*s*ságnak / Kiapadhatatlan kü*t*feje.” A *szövé*tn*e*k-et is népünk szokásletében tartotta ez az ének. Az első világháború után az énekeskönyvünkbe mintegy függelékképpen bevett Hozsánna énekek egyikének a kezdősorában a *kü*t*f*ő-t más szó helyettesíti már: „Egyetlen *for*rása minden kegynek . . .” Ez stílusváltásra is utal.

Az *egy*es melléknevek a XXV. zsoltsárban ’egyedül álló (ember)’ a jelentése: „Tekéncz reám és könyörülly raytam, mert én *é*gy*e*s és szegén va*g*oc.” — A revideált Károlyi-szövegbe a kifejezőbb *ú*r*v*á-t választották, az új fordítás a színtelenebb *magányos* mellett döntött. Népünk nyelvén az *egy*es *gy*erek, *fi*ú vagy *lá*ny az, aki egyetlen örököse lévén a családnak, nem kell osztozkodnia senkivel; *egy*es *em*ber pedig az a gazda, akinek nincs a családban férfi segítsége.

Funkcióját vesztett névutó a *korán*. Mostanra kialakult jelentése ’jókor reggel, idejében, hamarabb a kelleténél’. Névutói régi szerepére két paradigma: „az én lábomnac izsamkodása *korán* [’megcsúsúzása idején’]” (XXXVIII), „miért röytöd el magadat kellete *korán* az mi nyomoruságunkban? [’mikor kellene, a szükség idején’]” (X). A most is forgalomban levő *idejekorán* szavunkról megjegyzésre érdemes, hogy ama ritka összetételek közé tartozik, melyeket Károlyi egybeír: „*ideiekorán* való segítsége” (IX).

III. M o n d a t t a n

A) A m e l l é k m o n d a t á l l í t m á n y a

1. Az időhatározói mondat állítmánya általában múlt idejű feltételes módban áll: „És mikor az könyuet *el vö*tte *vö*lna” (5), „Es tekintéc mikor a’ bárány az első petsétet *fel szakasztotta vö*lna”; „És mikor *meg nitotta vö*lna az ötödice petzétet” (6), „Es mikor az hatodic Angyal *trombitált vö*lna” (9), „Mikor pedig az het menydörgöc *meg szólaltac vö*lna” (10), „Mikor azét *lá*ttu *vö*lna az sárkány, hogy le vettetett *vö*lna az földre” (12), „Es mikor *hallottam és lá*ttam *vö*lna ezeket, le bírüléc az Angyalnac lábai előtt, hogy ötet imádnám” (22). Kivételnek látszik: „Hanem az hetedic Angyalnac szauánac ideie-

ben, mikor tudni illic *trombitálni kezd*, véghez menne az Istennek titokia” (10). A fordító összecserélte a két ige módját. Viszont feltételezhető, hogy a Jelenések és Zsoltárok Könyvének nem azonos a fordítója, ugyanis az utóbbiban az időhatározói mellékmondatok állítmánya jelentő módon van: „Mikor *kiáltoc* halgass meg engemet én igasságomnac Istene”; „Az WR meg halgat engemet mikor *könyörgöc* ő néki” (IV), „Mikor *látom* az te Egeeidet, az te kezedec munkáit” (VIII), „mikoron ezekről *emlékezem*” (XLII), „midőn ellenségem *háborgat* engemet” (XLII, XLIII), „mikoron az én ellenségim *szidalmaznac* engemet” (XLII). Egészen kivételesen felszólító módon szerepel az állítmány: „Mert hízkeldec magánac az ő szemei előtt, miglen *találtasséc* az ő hamissága gyűlölségre méltónac” (XXXVI). Ám itt a mondat a kötőszó dacára óhajtó mondatként alkalmazza a felszólító módot mint coniunctivus optativust. E locus fordítása Bibliánk elenyészően kevés sikertelenségei közé tartozik. Helyes értelmezése, melyet már a revízióban is megtalálunk, az új fordításban így olvasható: „Sőt azzal hízeleg magának, hogy bűnével gyűlöletet tud szítani” (36, 2).

2. Consecutio temporum: következetesség az igeidőkben. A latin összetett mondatok szabálya ez, mely szerint állítmányaik ugyanabban az igeidőben vannak. Különösen érvényesül ez azokban a mellékmondatokban, melyek állítmánya coniunctivusban (kötőmódban) áll. A latin ige azonban kifejezi a cselekvés (történés, levés) állapotát is (actio), amely lehet folyamatos (imperfecta), befejezett (perfecta) és beálló (instans).

Mindezeket előrebocsátva a szabály egyik része: Ha a főmondat állítmánya jelen vagy jövő idejű: praesens vagy futurum imperfectum, esetleg futurum perfectum (vagy imperativus = parancsoló mód), a mellékmondat állítmánya szintén jelen idejű, mégpedig egyidejűségben coniunctivi praesens imperfectum, előidejűség esetén coniunctivi praesens perfectum, utóidejűség esetén a körülírt igeragozás coniunct. praesens imperfectuma (cselekvő participium instans + sim). — Másik része: Ha a főmondat állítmánya múlt időben (praeteritum imperfectumban vagy praeteritum perfectumban) van, a mellékmondat állítmánya is múlt idejű: egyidejűség esetén coniunctivi praet. imperf., előidejűség esetében coniunct. praet. perf., és ha utóidejűség esete áll fenn, a körülírt igeragozás coniunct. praet. imperfectuma (cselekvő partic. instans + essem).

Megjegyzendő azonban: a praesens perfectum szerepére nézve historicum vagy logicum. Az előbbi „befejezett jelen” valóságos múlt, tehát oda számít a praeteritumok közé, mert cselekménye a jelenre nem vonatkozik; a másik azonban jelen érvényű (pl. *oblitus sum* 'elfelejtettem'), tehát mint a főmondat állítmánya jelen időnek számít.

Régi íróink nyelvünkben megtalálták a latin igealakok megfelelőit, s alkalmazták inkább több, mint kevesebb sikerrel. Hadd sorolom csupán a genus activumban:

Indicativi (Kijelentő mód)

praesens imperfectum (folyamatos jelen): *jövök*

praeteritum imperfectum (folyamatos múlt): *jöttem, jövök vala*

futurum imperfectum (folyamatos jövő): *jönni fogok*

Coniunctivi (Kötőmód)

praesens imperfectum (folyamatos jelen = jelen idejű felszólító mód): *jöjjetek*

praeteritum imperfectum (folyamatos múlt = jelen idejű feltételes mód):
jönnék

Indicativi (Kijelentő mód)

praesens perfectum (befejezett jelen): *jöttem, jövék*

praeteritum perfectum (befejezett múlt): *jöttem vala (volt)*

futurum perfectum (befejezett jövő): *majd jöttem, „jönni fogtam”*

Coniunctivi (Kötőmód)

praesens perfectum (befejezett jelen = múlt idejű felszólító mód): *jöttem légyen*

praeteritum perfectum (befejezett múlt = múlt idejű feltételes mód): *jöttem volna*

A cselekvés beálló (instans) állapotát a cselekvő, illetve szenvedő participium instans + létige fejezi ki. Ebből következő sajáttság, hogy mintegy a jövő időnek van imperfectuma és perfectuma. A tárgyalt szabályban csupán a coniunctivi praesens imperfectum és a praeteritum imperfectum funkcionál.

De lássuk a bibliánkbeli példákat, csupán néhányat a sok-sok közül: „Az hét lelkeken nyemellyec az szent leket *ertic*, kinek heet, az az soc féle aiandoka *legyen*” (1. sz.); „mellyet *adott* néki az Isten, hogj *meg jelentené* az ő szolgálainac az mellyeknek *meg kellene* hamar lenni” (1), „Hátra *forduléc* azért, hogy *látánac* az szót” (1), „Imé *következie* hogy az Sátán egy néhányat ti közzületec tömlöztbe *vessen*” (2), „ki az Balac királt *tanította vala* mi módon *vetne* botránkozást az Izrael fiai eleibe, hogy *ennéne* azokban mellyec áldoztatnac az báuányoknac, és *paráználkodnánac*” (2), „és *mondác* nékiec, hogy meg egy keués ideig *nyugodnánac*” (6), kic az földnec négy szeleit *taroztattyác vala*, hogy az szél ne fúna az földre” (7), „és nem *teréne* meg, hogy Istenec ditsóséget *adnánac*” (16), „*Meg nyitá* azért az ő száiat Isten ellen való káromlásra, hogy *szidalmazná* az ő neuét” (13), „Es nagy ieleket *tészen*, an nira hogy tüzetis *hozzon alá* az egből az földre” (13), „Mert nem olly Isten *vagy* ki *gyönyörködgyél* az hitetlenségbe” (V), „*Kóstollyatoc* meg és *lássátoc* meg, melly igen io *légyen* az WR” (XXXVIII), „soc emberec meg halánac az vitzől, hogy keserüek *löttec volna*” (8). A múlt idő + *légyen*-es (múlt idejű felszólító módos) szerkezetre talált példa: „Nem *szakadott el* tüled az mi sziuünc, sem az mi lábunc *ki nem tért a* te ösüenidből. Noha minket oroszlánoc köziben *üztél légyen*. Es *el bürítottál légyen* minket az halálnac árnyékáual” (XLVIII). (Jelenbe áttéve a hitvalló szöveg közelebb állana a ma emberének a nyelvérzékéhez: „Nem *szakad el* tüled az mi sziuünc . . . , Noha minket oroszlánoc köziben *üzzél*.”)

Pontosan mutatják a példák az összetett mondatok igei állítmányainak mód- és időbeli következetességét: a főmondat kijelentő módban lévő jelen, illetőleg múlt idejű állítmányát a mellékmondatban a „kötőmód” azonos idejű állítmánya követi. A kötőmód (modus coniunctivus) jelen idejének a magyarban a felszólító mód, múlt idejének a feltételes mód felel meg. A múlt idejű felszólító és feltételes módot az előidejűség involválja, egyébként utó- vagy egyidejűség esetén a jelen idejű felszólító vagy feltételes mód szerepel a mellékmondatban. — Mindeme tudnivalók segítenek megérteni a Vizsolyi Biblia s általában a régi magyar nyelv mondatát.

Néhány, a szabályt nem követő textus: „Az kitsinyeknek és czetsszópóknac száioc által *erősítetted* meg az te hatalmat az te ellenségidért, hogy *meg rontsad* ellenségidet, és az bosszú állókat” (VIII), „Mert imé az hitetlenec az ő ijokat *meg vontác*, nyilokat az idegbe *vetettéc*, hogy *lőüldözéc* titkon az igaz sziuü embereket” (XI), „Az ő száianac beszédi hamisság és álnokság, nem *akuria* hogy iól *czelekednéc*” (XXXVI). E legutóbbi mondat „szabály-

talanságára” nem találtam magyarázatot, ellenben az előző kettőre igen, mégpedig eredeti (de nem héber, hanem latin) szövegük igealakjára visszakövetkeztetve. (Következtetve, mivel nem volt módomban megnézni.) Eszerint mindkét összetett mondat főmondatának állítmánya activi indicativi praesens perfectum: „befejezett jelen”. Legfontosabb múlt ideje ez a latinnak, ám grammatikailag jelen idő: tempus praesens, és mint ilyen a kötőmódban szintén jelen időt von maga után, azaz felszólító módot.

Már a Halotti Beszédben ott van a mód- és időbeli következetesség: „Ge *mundoa* neki meret nu(m) *eneyc*.” Mai magyar nyelvünk általában már elvan nála nélkül. Van nyelvtankönyvünk, mely az — igaz, hogy ritka — múlt idejű felszólító módot, jöllehet ez nem csupán a consecutio temporum egyik esetének kelléke, számba se veszi. Pedig a *lett légyen* ma is szóban forog, s olykor az irodalom, a választékosabb szöveg nem mellőzheti, vagy egy-egy ritka alkalommal a spontán mondatzövében előhossa a nyelvérzék a ritkaságok közül, teszem azt egy istentiszteleti imádságmondatban, például: „Add, hogy ne hiába *haltak légyen!*” (a háború áldozatai, hősi halottaink). Egyébként új fordítású Bibliánkban a régi szabálynak kevés nyoma maradt. Egy zsoltársor belőle: „Gyermek voltam, meg is öregedtem, de nem láttam, hogy elhagyatottá lett az igaz” (37, 15). De úgy sem szokatlanabb, ahogy a Vizsolyiban ránk maradt: „Soha nem *láttam*, hogy az igaz *el hagyatott volna*.” — Károlyi szövegeiből ivódott volna így bele nyelvérzékünkbe? A dicséretíró parasztasszony, Borkó Julianna (1869—1947) szép énekében is ott van, ami paradandó a régi grammatikából: „*Légyen* bár tövissel rakva, Nyugott szívvel *járok* rajta.” (454.) Ez a nyelvtan van még érvényben sok egyházközségben a sajtósága szerint hagyományörző liturgiában az úrvacsorai gyülekezetnek a Vizsolyi-szövegből vett apostoli köszöntésében: „... Aki *adta* magát a mi bűneinkért, hogy *kimentene* minket e jelen való gonosz világból...” (Gal. 1, 3—5).

3. Accusativus cum infinitivo. Tárgyesetből + főnévi igenévből álló szerkezet, mely által a tárgyi vagy alanyi mellékmondat mondatrészé: tárgyá, illetőleg alannyá válik. Az összetett mondat egy mondatra tömörül, miután a kötőszó kiesik, és a mellékmondat alanya accusativus (tárgyeset), állítmánya infinitivus (főnévi igenév) alakját ölti. Népünk nyelvéből sem hiányzik, sőt tömörítőbb lehet, mert a létige esetén az igenév is elmarad: „Kesznyéteni bírónak / Hat szép lovat mondanak”; „Az egri kávésnak két lányát ösmérek”. De lássuk Károlyit: „és hazugoknac találtad *öket lenni*”; „Az kic mondgyac *magokat* Sidóknac *lenni*”; „Engeded az Iezabel aszoni állatnak, ki *magát* mondgya Prophéta asszoínac, *tanítani* és *el tsalni* az én *szólgaimat*” (2), „Mert nem találtam az te *tzelekedetidet* Istennec előtte tökéletesnec *lenni*” (3). Szép példáját őrzi az ilyen szerkezetnek Batizi András egyik (369.) énekének bájos 8. verse: „Világosítsd meg elménket, Hogy hiessük a *Krisztust* Egy idvességnek *lenni*, És az áldott Atya *Istent* Kegyes Atyánknak *lenni*.”

4. Nominativus cum infinitivo-t kevesebbet találni. Abban tér el szabálpárjától, hogy a vezérigé (a főmondati állítmány) szenvedő lévén, a mellékmondat alanya nem hajlítható tárgyesetté, hanem nominativusban marad. Pl.: „mondatol *élni*, holott meg holt légy” (3), „látuán az Bestiát az melly vala, és nintsen, noha láttatic *lenni*” (17).

5. A tárgyas és alanyi igeragozás. Meglepő jelenség Bibliánkban a zavar. Azt véltem előbb, hogy csak nyomdahibaként maradt le a -*d* a felszólító mód végéről, avagy a lengyel Mantskovit Bálint nyelvérzéke híján: „fo-

gait ellenségim nec ronts öszue” (III). Annál is inkább vélhettem ezt, mert a megelőző zsoldárban szabályos ragozást találtam: „Czókolgussátoc az Fiat, hogy meg ne haragodgyéc” (II). A III.-ban ismét a szabályos is: „verd artzúl minden én ellenségimet”. — Ám lássuk néhány előfordulását a szabálytalan formáknak: „Haytz füleidet én hozzám” (XVII), „Tartz meg az te népedet és áld meg az te örökségedet” (XXVIII), „Haytz hozzám az te füleidet” (XXXI), „Ielentz meg WRam énnékem az én végemet” (XXXIX), „erősits meg azokat” (3), „ő vele vatsorádom” (3), „hogy mikoron szüendene, annac fiát meg enne” (12), „El botsáta azért az ki az felhón ül vala az ő sarlóját” (14), „az kik nec feieket vöttec” (20). A *-d* személyrag elmaradásának oka nyilván a más-salhangzó-torlódás. Bibliánkra mondhatni viszonylag még kevésbé jellemzők e jelenségek, de általánosak a XVI. század irodalmában. Nem mentes tőlük Balassi Bálint sem: „Halálomat inkább elhozod, hogynem rútíts orcámat.” Lap alji jegyzet szerint „a felszólító módnak gyakori formája Balassa költeményeiben”. (B. B. válogatott költeményei. Bp., [é. n.] 11.) Hasonló „rendellenes-ségre” bukkanunk Rákóczi László naplójában: „Mentünk az városba hintón, és egy részét megjártunk mulatsággal” (Bp., 1990. 111). Fellelhető a XVIII. században még Mikesnél is, sűrűn, amit Bárczi Géza erdélyizmusnak mond. Kiváló nyelvtudósunk nem csodálkozik Heltai Gáspáron, hiszen „ő nem volt magyar anyanyelvű. [...] De más — úgymond — kétségtelen magyar anyanyelvű, s olykor igen tehetséges stilisztá szerzőknél is bőven találunk példákat a tárgyas meg az alanyi ragozásnak ma már meghökentően ható használatára”. (A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 283.) Nem volt még kifejlődve ez a hungarizmus, vagy csupán átmeneti elbizonytalanodás következett be? Az idegen nyelvekben ismeretlen magyar specimen valami téves tudatosulása idézte volna elő a zavart oly módon, hogy a nem kellően érett szabály rontott a nyelvérzéken? (A közelmúltban is megesett hasonló a *jön — megy* és az *ide — oda* használatában.) A nyelvérzék ma is bizonytalanokodik, ha vonatkozó névmás a tárgyas az igének, pl. „melyeket [...] itt hegynek nevezik” (Honismeret, 1990/5—6: 82); stb.

A *monda* és a *mondá*. — Bibliánk a *mond* igét, eltérően a mai nyelvszokástól, idézet jelzésként még általában alanyi ragozással használja: „Es monda nékem; Ird meg.” (21.) Stb. Szerepe van azonban tárgyasan ragozva is, persze tárgyi mellékmondat, függő beszéd főmondatának állítmányaként: „és monduc nékiec, hogy meg egy keues ideig nyugodnánac” (6). A latin a kétféle idézetre kétféle igét alkalmaz: *oratio recta* (egyenes beszéd, a tulajdonképpeni idézet) esetében — közbevetve — *inquit* v. *ut ait*; *oratio obliqua* (függő beszéd) előtt: *ait*. Nyilvánvaló a magyar megfelelése a latinnak az alanyi és a tárgyas ragozás adta lehetőséggel. Az idézet közé szúrta, ma is alkalmazott *úgymond* (*ut ait*) alanyi ragozásával a régi formát őrzi.

Népünk öregjeinek, az évszázad elején születetteknek (különösen öregasszonyoknak) társalgásában gyakori volt a *mondok* (mint a *digó*knál a *digó*) efféle jelentéssel is: 'gondoltam, feltettem magamban' stb. A választékosabb beszédre törekvők cserélték tárgyas alakjára. Bibliánkban az óformát őrzi e textus: „imé mondoc azt miuelem hogy el iöijene és artzúl le búrúllyanac az te lábaid előtt” (3). Az eredeti szövegekben, melyeket megnézhettem, nincs ott a *mondok*. Csak a fordító hívja fel vele a figyelmet, hogy félreérthetetlené tegye: nem az apostol mondja, hanem „amaz szent és igaz, kinél a' Dáuid költsa vagyón”.

B) A jelző

1. A mennyiségjelzőt részben egyes, részben többes szám követi: „*négy* lelkes *állatoc*” (5), s a következő fejezetben ugyanabban a szókapcsolatban egyes szám szerepel: „az *négy* lelkes *állatnac* eggyie [sic!] monda” (6). Meglephet a kétféleség azonagy mondatokban: „Es látéc menyben (. . .) *het* *Angyalt*, kikhél valánac az *het* vtolso *czapásoc*” (15), „*tizenket* *kapuia* vala, és az kapukban *tizenket* *Angyaloc*, és fel irott neuec, mellyec az Izraelnec *tizenket* *nemzetségének* neuei” (21). Többes számú vonzatok: „Ezec amaz *ket* *olay fúc*, és *ket* *gyertya tartóc*”; „és meg öleténec a’ föld indulásban *het* ezer *embe-rec*” (11); „mighen be telne az *ezer esztendőc*” (20); „Es le bírúlánac az *huszon négy* *véne* és az *négy* *lelkes állatoc*” (19); „egy amaz *het* *Angyaloc* között, az kikhél valánac az utólso *czapásoc*kal tellyes *het* *pohároc*”; „Es az város kerítésénec *tizenket* *fundamentomi* valánac: mellyeken vala az Báránnak *tizenket* *Apastalinac* neuec” (21). Egyes számúak: *néggyuen ket* *hónapig*; „az én *ket* *tanú* *biztonságomnac*”; *ezer ket* *száz hatuán napig* (11); „az földnec *négy* *szegetin*” (20); „Az *tizenket* *kapu*, *tizenket* *drága kőből* vagyon” (21); „az életnec fáia, melly *tizenket* *gyümölsöt* teremt vala” (22); stb. A magyar nyelv törvénye s a latin tekintélye látszik vetekedni e kettősségben. — A *sok* és a *többi* is többes számot vonz: „*soc emberec* meg halánac az vitzől, hogy keserükké löttec vólna” (8), „*Soc io illatokat*” (8); *soc Coronác* (19), de: „Nem félec *soc ezer néptől*” (III). Amit azonban elfogadhatóan magyaráz a singularisban maradt szó logikai pluralitása. A *többi*-re példák: „és az *többi* *meg rémulénec*” (11); „Es az *többi* *meg öleténec*” (19), „Az halottaknac pedig *többi*, *meg* nem *eleuenednec*” (20). Eredendően szabályosak e többes állítmányok, lévén alanyuk formailag is többes számú személyragos főnév: *többi*, azaz ’többjei’. — A formailag singularis *minden* viszont többes töltete révén ragaszkodik jelzett főnevei többes számához: „Es *minden ágazatoc*, *nepec*, *nyeluek* és *nemzetségec*” (4); „*Minden etai* az WRnac”; *minden büneim* (XXV); „*minden én tetemin*” (XXXV); *minden helyeken* (XLVII. ö.); *minden pogányokon*, *MInden népec* (XLVII); „a hegyeknec *minden röpöső állati*” (L). Egyes számú vonzata sokkal kevesebb: „enijm az erdőnec *minden vadu*” (L), „*minden ember* nyiluan láttya” (XLIX), „annac *minden gazdagsága*” (L). Itt azonban a jelzett egyes számú szó, lévén gyűjtő főnév, logikai pluralitás hordozója. Viszont egyes számú a vonzata a Zsoltárok Könyvét záró adhortációban: „*Minden lélec ditsérie az Istent*”.

Régi nyelvünkben a *minden* mint főnév ’mindenki’ jelentéssel is használatos. Bibliánkban többes számban találjuk, latin módra: „*mindenec vár-nac téged*” (XXV).

2. A birtokos jelző általában *-nak/-nek* raggal van, de közte és a birtokszó közt még sosincs névelő: az *életnec könyüéből* (2), az *vesécnec és szíueknec visgalóia* (2); „neueztetic az ő *neue*, *Istennec igeiénec*” (19); Az *földnec királi* (II); *kezednec munkáit* (VIII); „éneklec az Felsőges *Istennec neuénec*” (VII); „az Te *diczőségenednec hajjlekánac helyét*” (XXVI); az *élőknc földébe* (XXVII). Sok a kettős birtokos szerkezet, de előfordul hármas is. A birtokviszonyok egymásra épülnek, a birtokszó maga is birtokos lesz. Duplák: „AZ Ephesumbéli *gyülekezetnec Angyalánac* ird meg” (2); „az én *Istennec városánac* *neuet*” (3); „*Iay, Iay, Iay* az földnec lakosinac, az három *Angyaloknac trombitáioknac* szauok miatt” (8). (NB. csak kétlépcsős maradt, miután a névutós kapcsolatból szinte kivételszámában a birtokosrag lemaradt.) „Az *földnec fun-*

damentománac fel vetésétől fogua” (13); *az bizonóság tételnac sátoránac templo-
mánac* (15); „Mert az *ő paráznságánac haragiánac borában ittanac*” (18), „Es
az te *lelkednec kéuánságánac gyümöltzi*” (18). Stb. — Háromlépcsős birtok-
viszony: „az mindenható *Istennec haragiánac és búsulásánac boránac saytó-
iát*” (19). Vannak, de jóval kisebb számban rag nélküli birtokosok is: „az *szent-
tec könyörgéséuel egybe*” (8); „az *Isten paradisumianac közepette*” (2); *hit-
lenec tanáczán* (I). Csak a névutónak van ragos birtokosa: *Isten székinec előtte* (7).

3. Előfordul, hogy a birtokos szerkezet közé furakodik a személynévmás
a 3. személyű birtokszó nyomatékaként: „és ülec az én *atyámnac az ő széki-
ben*” (3). Petőfi is többször élt ezzel az archaizmussal: „*Paripámnac az ő színe
fakó*” — így kezdődik egy verse. Harmadik sora: „*Paripámnac az ő neve csil-
lag*”. Kedves ismerősünk ez is: „Nagy az én *szívemnek ő gyönyörűsége*”. A
szentírásos Ady szavai: „*az székelyeknek ő szörnyű menekülését*” — mikor 1916-
ban a román betöréskor Csucsán eléje tárult e látvány (Vigilia 1976/2: 115).

4. A birtokos jelző egyéb alkalmazásai. a) Anyagnévi jelző, kétségtelen
a latin genitivus materiae mintájára: *Elephánt tetemec edényét* 'elefántcsont
edényt'; *Az aránnac áruját; lováknac áruját* (18). b) Genitivus partitivus, egy
résznek az egészből való kiemelésére. A birtokos esetben álló főnév az egészet
jelöli, a személyragos birtokszó a részt. Ez a szerkezet azonban nem kötődik
a latinhoz: „Környös körüljárác az gonoszoc, mikor az *embereknec aláualói
fel gazdasztaltatnac*” (XII). A magyar szövegből maga a genitivus is hiányoz-
hat, csak a személyragos birtokszó utal az egészre, mely az előző mondatban
van, s nem is birtokos esetben: „Es királyokis heten vadnac, az *öte el esett*”
(17). Ehhez a szerkezethez hasonló a Lk. 17, 17: „auagy nem tizen tisztulá-
naké meg? az *kilentze* pedig hol vagyon?” A következő mondat latin és görög
eredetijében sincs genitivus, csak a magyarban: „Az halottaknac pedig *többi*
meg nem eleuenednec” (20). Az eredeti szövegek jelzős kapcsolattal találha-
tók, melyet a revidéált Károlyi a többes számra is tekintő hűségőrekvással
így ad vissza: *a többi halottak*, az új fordítás pedig így: *a többi halott*. Feltű-
nik még egy locus, amelyben genitivus partitivust találunk, de szintén csak
a magyar szövegben: „az négy lelkes *állatnac eggyic* monda” (6). Az eredeti
görögben és latinban *ek*, illetőleg *de* prepozíciós szerkezet fejezi ki az egészet,
ennek meg is felelne a személyragtalan *eggyic*, ti. „a négy lelkes állat közül”,
ám a Vizsolyi-szövegbe az egymást kizáró vegyes formák kerültek.

C) A határozói igenév

A *-ván/-vén* képzős igenevek száma sokkal felülmúlja a *-va/-ve* végűe-
ket: „*el külduén* azt az ő Angyala által meg ielenté”; „*meg forduluán* pedig
látéc het arany gyertyatartót” (1); „Es port *hánuán* az ő feiekre kiáltanac
siruán és jaygatuán”, „Es kiáltanac *látuán* az ő égésének füstit”,
„az tengerbe veté, ezt *monduán*” (18); „*ki iöuén* az ő ágyasházából,
siet” (XIX); „az te ió voltodnac sokságában (*bizuán*) [sic! zárójelben] me-
gyec bę az te házadban” (V). A rövid (jelentésileg kissé eltérő) változatra alig
lelni példát: „Es az ő ruháián és tomporáián meg vala *irva* az ő neue” (19);
„*irua* vagyon” (XL). Ez utóbbi kifejezés most is ismerős, mint hivatkozás a
Szentírás tekintélyére. Az igehirdetés lekciojának (szent lecke, lecke), illető-
leg textusának (alapige) locustát ősi soron ez a szókapcsolat jelenti be: (*meg*)-
irva található. A *-ván/-vén* népünk nyelvéből alighanem teljesen hiányzik. Bár
a XL. zsoltár első sorát („*Várván* vártam a felséges Urat”) a legidősebbek

egy-egy sokáig sínylődő nagybeteg elhunytára hírére gyakran idézik, illetve a *mond* igére leszűkítve élnek vele (ha még élnek), pl. így: „*Én mondván* (meg)mondtam”, „*Mondván* mondd meg neki . . .” Nyilván a szentírás nyomán, melyben éppen ennek *-ván* képzős származéka fordul elő legsűrűbben: „tanácztot tartanac . . . (ezt *monduán*)”, „Aztán szól az ő haragiában . . . (ezt *monduán*)” (II); „gonoszt szólottanac én felőlem, *monduán*, én ellenem gonoszt gondolnac, *monduán*” (XLI); „az tengerbe veté, ezt *monduán*” (18).

D) A határozott névelő használata, a névelőtlenség

1. A jelzőtlen tulajdonneveket nagy gyakorisággal találjuk névelővel, de szabályba nem foghatóan névelőtlenül is: „*az Iákób* örülljön és *az Izrael* örüendezzen” (XIII); „Szabadítz meg Isten *az Izraelt* minden ő nyomoruságiból” (XXV); „Hálákat ád *az Dáuid* Istenec mind ő maga s mind az Anya szent Egyházra való szüntelen gondgya viseléséiért” (XXIII. ö.); „Ez diczértben irta meg *az Dáuid*” (XXIII. ö.); *Könyörög Dáuid* (XXVI. ö.), *Dáuid éneke* (XXXIII). Példáinkban nemcsak *Izrael*, hanem *Jákob* is a népet megismerésítő név. Mindhárom tulajdonnév a héber eredetiben névelőtlen. A Vizsolyi Biblia névelőhasználatának a magyarázata csupán az lehet, hogy a XVI. század végén még nem ülepedett le végérvényesen a jelzőtlen személynevek névelőtlenségének a szabálya, mely népünknel sem egészen kizárólagos ma sem.

2. A Károlyi-revizió és az új fordítás névelőt alkalmaz az első személyű birtokos névmással jelzett főnévi állítmány elé: „Az *Űr* az én kősziklám” stb. A Vizsolyi szövegében azonban nincs névelő: „Az WR én kősziklám, és én váram, és én szabadítóm: En Istenem, én erősségem, ő benne bizom, én paisom, és az én szabadításomnac szarua, én fel magasztalásom” (XVIII). A névelőtlenség folytán a személyes névmásra eső nagyobb hangsúly felfokozza a hitvallás kérügmáját, bizonyoságtévő erejét.

3. Általában névelőtlen a *menny*: „Az Isten templuma *menyben*” (11), „le szállani *menyből*” (11, 20); „az Istentől szálla alá *menyből*” (21). Névelőtlenségét mára is tartósították a közismert énekszövegek: „*Mennyből* az angyal”, „*Mennyből* jövök most hozzátok”, „*Mennyekből* hogy alászálla”. A Hitvallás e tétele: *felméne mennyekbe* — most van változásban az új, ökumenikus szöveg szerint. Viszont névelős a szó Bibliánk legelső mondatában: „KEZDET BEN teremté ISTEN az *Mennyet* és az Földet”; s a IV. parancsolatban (2 Móz. 20, 11) szintén. E helyeken a héberben is ott a névelő. Viszont a Jelenések Könyve-beli *menny* görög eredetije névelős, latin megfelelője per sze a klasszikus latin nyelv jellege folytán articulus nélküli. A magyar *menny* névelőtlenségét mégsem foghatjuk rá a latinra, ugyanis a görög, névelős *ouranos*, illetőleg névelőtlen latin *caelum* fordításaként a *menny* váltakozik szinonimájával, az *ég* főnévvel, s lett légyen a fordítás akár a névelős görögből, akár a névelőtlen latinból, a *menny* névelőtlen, az *ég* névelős.

E) V o n z a t o k

Néhány igének más a vonzata, mint manapság. A nyelv törvényei is változandók. Nem túl rég a csizma még nem a lábán volt az embernek, hanem a *lábába*, s gyermekkoromban a kalapot, sapkát a *fejükbe* tették annak

viselői. Bibliánk szövegéből: „töttél az ő feiében tiszta arany Coronat” (XXI); „Az győzedelmesnek enni adoc az életnek fájánac *gyümöltzében*”, „hogy ennének *azokban*, mellyec áldoztatnac az bálványoknac”, „Az győzedelmesnek enni adoc amaz el röytett *Mannában*”, „és egyenec az bálványinac *áldoztattakban*” (2); „Az is iszic az Istennek haragianac *borában*, az *borban* melly az ő haragianac poharába töltetett” (14). Tinódi is „Vigan iszik szikszai jó *borában*.” Ugyanez a vonzata az *elvesz*-nek is: „Es ha valaki el veiend valamit ez könyvnecc prophétálásának *beszédében*” (22). A *fél* ige vonzata sem *-tól/-től*, de nem is a latin minta szerinti tárgyestet, hanem a *-ban*: „Semmit ne fély *azokban* az mellyeket szenuedendő vagj” (2). A *könyörög* ('imádkozik') vonzata nem *azért*, hanem *azon*: „Es könyörög *azon* Istennek, hogy ezutánis . . . oltalmazza” (IX. ö.). Ugyanígy találjuk népünk nyelvéen is: „Lefektembe, felkeltembe *azon* imádkozok . . .”

Az igenévi jelző nem találja helyét a birtokos és a birtokszó közt e mondatban: „Es adattatéc nékic nagy dólgoznak és káromlásoknac *szóló* száia” (13). Másféle jelző esetleg megférne, de a *szóló* nem, mert az előző szóhoz tartozónak érezzük, és tárgyestet kíván. A görögben és a latinban is accusativus van, nem genitivus. A Károlyi szöveg továbbhurcolta revíziójában is a kezdeti fordítás nehézségét, de az új már a görögöt és a latint követi a tárgyestet vonzó igenévvél: „És adatott néki nagyokat *mondó* és istenkáromló száj.”

A ragozott személynévmost bizonyos igei viszonylatban visszaható névmásra cserélte a mai nyelvszokás. Lássuk erre nézve a bibliánkbeli régít: „az ő parantzolatit nem hántam el *tőlem*” (XVIII); „az WR *hozza* veszen engemet” (XXVII); „De az Isten . . . *hozzá* vészen engemet” (XLIX). A Balassi szerzette templomi énekünkben (320: 6) is hasonlót találunk: „Mert lám *hozzá* fogad, Csak reá hagyj magad”. A ma is dalolt 1848-as nótában még: „Szólítsd *hozzád* ezt a barnát.” Mai nyelvérzékünk szerint már így lenne: *magadhoz*.

A *szükölködik* igét még régi vonzatával alkalmazta a Vizsolyi Biblia: *semminélkül nem szükölködöm* (3); „Es ez város nem *szükölködic az napnélkül* vagy az *hódnélkül* hogy abban fénlénénc” (21); „és nem *szükölködnec* szüenednec *világosságánélkül*, sem az Napnac *világosságánélkül*” (22). Már a revízió sem hagyta így 1908-ban. Nem nagy gyakorisággal használatos igénk református népünk ajkán is elvesztette volna már vonzatát, ha 172. énekünk nem őrizné: „*Szükölködünk* nagy mértékben *segedelem nélkül*.” Ha orosz foglyaainak lehetőségük nyílt levelet küldeni, így tudósították övéiket: „Az itteni helyzetről csak a dicséret hangján írhatunk”, s odatették zárójelben: (32). Ugyanis ez volt előbbeni száma a közismert ígéhirdetés előtti dicséretnek. (Figyelemre méltó, hogy a Vizsolyi Biblia a *nélkül* névutót rag módjára használva egybeírja.)

Egyéb eltérések a mai vonzatszabályoktól: „Es mond az ő *szüiébe*” (X); „*törben* eített” (XII. ö.); „nem vészic *eszekben*” (XXVIII), „nem vette *eszében*” (XLIX); „*gyászban* öltöztem” (XXXV). Stb.

F) A s z ó r e n d

A jelző helye a mai nyelvi normának megfelelő például a következő mondatban: „az ki az ő *iob* kezében tartya az het czillagot” (2); ám ha ez a jelző a *minden* melléknév, ez a birtokos névmásként álló személynévmost

megelőzi: *minden ő gondolati, minden ő ellenségét* (X); *minden én gyönyörűségem* (XVI); *minden ő ítéleti* (XVIII); *minden én tetemim* (XXXV); *minden ő nyomorúságiból* (XXV); *Minden te öltözetit* (sic! XLV). — A templomjáró református nép nem érzi elavultnak az ily szókapcsolatot, mert elevenen tartja a Szenczi megverselte, járatos 68. zsoltár is: „Hogyha felindul az Isten, Elkergettetnek szertelen *Minden ő ellenségi* (. . .) *Minden ő gyűlölői* (. . .) *Elvész minden ő dolgok*”.

„Es látéc egy nagy feier királi széket, és égyget abban ülöt” (20): Úgy vélhetnők, hogy ez az értelmező jelzős szerkezet a maga szokatlanságában a latint, esetleg a görög eredetét követi. A feltételező meglepetésére azonban egyáltalán nincs így, legalábbis az 1937-ben kiadott Nestle-féle bilingvis Bibliában (Novum Testamentum Graece et Latine, Stuttgart). Nincs ott határozatlan névmás (*egyét*, a széken ülöt), hanem mindkét nyelvben pontosan úgy van ez a 11. vers, ahogyan azt már az 1908-i revideálás is, majd az új fordítás egyszerű hűséggel visszaadja: „egy nagy fehér királyi széket és a rajta ülöt.”

G) Sz ó k a p c s o l a t o k

Az egymásból képzett tagok alliterálnak, és a hatásuk fokozó: „*V Aruan vártam az Wrat és ő én hozzám tere*” (XL); „*Ott röttegnec rötteggessel*” (XVIII); „*Nagy kéuánsággal kéuán*” (XLV); „és felötte nagy *czudálkozással czudálkozám*” (17); „*Es terehuel meg terhellettél völt*” (2). Gyakran járnak együtt az örül és az örvendez, a *sirat* és *jajgat*: „az Iákob örüllyön és az Izrael öruendezzen” (XVIII); „*Öruendeznec és örülnec te benned*” (IX); „*Es sirattyác ötet*”, „*az ő kényjától való félelemnec miatta siruán és jajgatuán*”, „*Es port hánuán az ő feiekre kiáltanac siruán és jajgatuán*” (18). A revízió többnyire meghagyta a *jajgat* tárgyasságát is, az új fordítás a *gyászol* ígére cserélte. A két ige együttese megvan a tréfás „Volt egyszer egy ember, Szakálla volt kender” kezdetű gyermekvers végén: „Sári néni *siratta*, Jankó bácsi *jajgatta*”. Az ígepár bibliai és népi előfordulása egymásra utal.

H) E g y é b s a j á t s á g o k

Egy névutós kapcsolatban nem a név kapta a személyragot, hanem a névutó: „Szüntelen az WRrá [sic] néztem: mert jób *felölem* vagyok, azért meg nem mozdítatom” (XVI), de ugyane zsoltár utolsó versében szabályszerűen találjuk: „gyönyörűségec vadnac az te iobbod *felöl*”. — Utoljára (de utolsó sorban is) említék — hiszen nem jellemző Bibliánkra — egy képzavart: „Mert ok nélkül meg vetettéc én nekem az ő *hálóioknac vermet*, és ok nélkül vermet ástanac én lelkemnek” (XXXV). — A *verem* és *háló* találkozik a IX. zsoltárban is, melyben azonban gondolatrítmus párhuzama összehangolja őket mint egyébként is rokon metaforákat: „Bę merültene az pogányoc az *veremben*, mellyet ástanac: az *hálóban* meg akadt láboc, mellyet el röytettene”. — De itt már a stílus tartományában járunk.

Dolgozatom nem egy megállapítása azt látszik sugalmazni, mintha Károlyi Gáspár nem az eredeti nyelvekből fordított volna. E nem egyszerű kérdés a befejezéshez érve, ha csak érintve is, választ igényel. A szent öreg a Bibliát eredeti nyelvi ismeretében, az eredeti szövegre tekintettel fordította le.

Például a Genézisben a héber *is* — *isa* szójátékot a lehető legjobban tette át nyelvünkre: „neuzetic *aszsoni* Embernek, mert *férfi emberből* vétettetett” (2 Móz. 2, 23). Vagy pl. a X. zsoltárról számon tartja, hogy „az Sidóc azt ketté szakasztyác.” „De az vtán esmet meg egyeznec az számlálásban, hogy az Dáuidnac más fél száz Soltára meg légyen” (X. ö.). De: lévén a latin Európa nemzetközi nyelve, Károlynak is úgyszólván második anyanyelve volt. A Bibliát főként ezen a nyelven ismerte, tanulta, tanulmányozta. Irodalmunk, irodalmi nyelvünk is a hatása alatt élt, fejlődött, fejlesztetett; nyelvtana, szabályai tükre és mintája a latin grammatika volt. Mindeme hatás magától értetődő, mikor a nemzeti nyelvtan még gyermekkorát éli, és a fordítás alapelvei még nem kristályosodtak ki, ami nem is csoda, hiszen a fordítás jóságának: hűsége és szépsége együttesének a kérdése ma is vitatható.

A Vizsolyi Biblia végül is az itt-ott szembeszökő latinizmusai, esetleg a fordítás nehézkessége ellenére nyelvünk és irodalmunk páratlan alkotása, mely mint bővizű tiszta folyam az évszázadokon át hömpölyögve, ma is az élet vizeként üdit és termékenyít; mint lelki eledel nemzedékről nemzedékre táplál és megelégit. Átala magyar népünk az örök Igét ismerte fel. Szent Írásnak tiszteli, s mint Isten Igéjének edényét, nyelvi megtestesülését (az írott Igét) a Szentlélek Isten ajándékaként becsüli.

Irodalmi nyelvünk vétként a reformáció hatására olyannyira virágzásnak indult, hogy a Vizsolyi Biblia nyelve már nem a kódexek nyelve, bár ezektől alig választja még két-három emberöltő. Az északkeleti nyelvjárást ismerjük fel benne, és viszont: felfedezzük bizonyos visszahatását is a mai tájnyelvre. (Pl. Kesznyéten szótárában ez a genitivus partitivus: „Beszíl(s), mint a *bolondok között eggy*” — a Jób Könyvéből. Vagy a csúfondáros emberről, a csúfokodóról ez a megállapítás a Zsoltárok Könyvéből, de valószínűleg a Szenczi-szöveg (I) áttételével: „A csúfolódók székibe ül”.) A Vizsolyi Biblia nyelve az ország északkeleti régiójában a XVI. sz. vége felé beszélt köznyelvre épül, melyben a polgárok nyelve még nem különült el a nép nyelvtől, a felsőbb társadalmi osztályok nyelvtől s az értelmiség nyelvkészségétől.

Károlyi Gáspár már fordítói felelősségéből fakadóan sem hagyhatta figyelmen kívül az úttörő elődök nyomtatásban megjelent fordításait; eredményeiket, leleményeiket izlelgetve, mérlegelve esetleg beleépítette a magáéba, amaz igei fundamentumokon is, melyeket így tett magyarrá: „Mindene szabadoc én nékem, de nem mindene használnac” (1 Kor. 6, 12; 10, 23), vagy: „Mindene meg próbálatoc: az mi ió azt meg tartásatoc” (1 Thesz. 5, 21). Elődeivel összehasonlítva, s ezek fordítói erényeit néhol az őve elé helyezve, végeredményben általában az ő szövegei a legjobban megformáltak, leggördülékenyebbek, és ha kell, a legerőteljesebbek. Mi több: az ő nyelve a legfejlettebb, legmaibb is; ez utóbbira csak egy példa: nála a jelen idejű feltételes mód képzője nem *-nája/-néje*, mint Heltainál. Helyesírásunk is az övéen épült tovább, tekintve, hogy utána még harmadfélszáz éven át irodalmi nyelvünk is ipszilonista.

A Vizsolyi Bibliában azonban nemritkán együtt találunk ó és új nyelvi formákat, így például a birtokviszony, a névutós szerkezet vagy a határozott névelő stb. változatait. A *mind napestig* mellett egészen van már az önállóodott *estue*. A szóhasználati eltérések alapján egyesek elkülöníthetőnek vélik egymástól Károlyi és feltételezett munkatársai szövegeit. De minthogy az eltérő formák gyakran ugyanabban a fejezetben, sőt mondatban is előfordulnak, nem kecsegtet túl nagy reménnyel a nyelvészeti elkülönítés.

A Vizsolyi Biblia használata a szószéken -- eltekintve persze hatalmas corpusától -- ma sem volna elképzelhetetlen. Sokak szerint a Biblia nyelvéhez egyébként is szükséges a patina, jobban, mint egy műtárgyhoz. Az új fordítás megjelenésével igen sokan -- egyháziak és világiak -- a régi, ún. revideált szöveg mellett nyilatkoznak, és további használatával a szent szolgálatban mellette törnek lándzsát. A kesznyéteni gyülekezetben egy hatvanas éveiben járó özvegy pedig a Vizsolyi Bibliát olvassa, ugyanis egyik unokája ezzel ajándékozta meg. „Csak egy kicsit szokatlan volt eleinte” -- mondotta a helyesírásáról.

Dolgozatom, melynek elkészítését a 400 éves jubileum eljöttén lealkudhatatlan, magam kitűzte feladatommak tartottam hálaadó voltomat megmutatni, ha nem is báránnyal (3 Móz. 12, 8), még csak nem is egy pár gerlicével vagy galambfival (Lk. 2, 24), hanem legalább csak egy kis filléren is megvehető verebecskepárral (Mt. 10, 29), -- hadd fejezzem be Thuri György 1612-ben Majna-Frankfurtban megjelent epigrammáját felidézve:

Pontificum tenebris alta plebs mersa jacebat
 Et sine caeca libris, et sine luce cohors.
 Indoluit Caspar Carolinus et auspice Christo,
 Praeside Rabboico, Biblia versa dedit
 Edocuitque omnes, et sidera laetus adivit,
 O pia magnanimi vitaque morsque viri!

Nem tudtam, hogy Petróczi Éva már lefordította. A költővel nem versenyezhetek, de az enyém pontosabb:

Pápás éji sötétbe merülve ült a mi népünk
 Szentírás híján, mint a világtalanok.
 Fájt ez Károlyi Gáspárnak, s örömére Urának
 Mesteri készséggel átültette nekünk.
 Mindnyájunk tanítója elérte a mennyei célját.
 Ó, a kegyes férfi elhunytával is él!

GALUSKA IMRE

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Sorok játéka — játékok sora

Petőfi Sándor Jánosnak
 „Nemo autem vereri debet ne characterum contemplatio
 nos a rebus abducat, imo contra ad intima rerum ducet.”
 (Leibniz)

I. A magyar költészet hagyományaiiban a verssorok felépítésének leggyakoribb elve az ismétlés és a párhuzam. A XX. századi magyar költők műveiben jelentkezik a versszakok megformálásában olyan típusú kompozíció-elv is, amely a korábbiakban nincs jelen. Nevezzük ezt első megközelítésben így: játék a sorokkal. A lényege az, hogy 1—1 strófában, versrészletben, versegészben úgy ismétlődnek motívumok, sorrészek, sorok, hogy ikonikusan, mintegy m i n t á t alkotnak. Ez a mintázat a maga eszközeivel festi, árnyalja, erősíti, ellenpontoszza a témát.

A következõkben a XX. századi magyar lírának, ennek a sajátosan kelet és nyugat között élõ költészetnek sorjátékaiból mutatunk be. A rendelkezésre álló adatok segítségével bemutatjuk a valószínû és a lehetséges intertextuális hatásokat, a belsõ fejleményeket. Elõbb nyugati, majd keleti versekben írunk le releváns sajátosságokat. Minthogy a Nyugat folyóirat programjában fontos szerepe volt a mûfordításoknak, a fordítók számára ötleteket adhattak a külföldi szövegek játéka a szuverén magyar textusok organizációira nézve is. A fordítások fejezete után a XX. századi magyar versekbõl idézünk, s megalapozott hipotéziseinket a motívumok funkciói, funkcióváltozatai erõsítik. Weöres Sándor „Szel és lomb” címû vers-kristályában a chiasmus és az ismétlés egysége tárul fel. A dolgozat zárása utal OULIPO-párhuzamokra.

2. A Nyugat 1908-ban megújította a magyar irodalmat. Jelentõsen kitágította a láthatárt, fõként a mûfordítások ösztönzése útján. Az alábbiakban az égtájak adta párhuzamban elõbb nyugati, majd keleti példákat mutatunk be.

A XIV. századtól kezdve érdekes jelenséget tapasztal a kutató a francia költészetben. A lírai szövegek organizációiban nem ritka a sorismétlés, s ennek módja: a sor lefelé vándorlása. De Machaut Rondeau-ja ilyen.

Guillaume de Machaut: Köröcskézõ

Liliomfehéren, pirosan mint rózsza
kelet rubintjával szemed tüzén

híveddé tettél, raboddá, mióta
liliomfehéren, pirosan mint rózsza

szépséged szívem szüntelen kinozza
azzal, hogy mikor leszel már enyém,
liliomfehéren, pirosan mint rózsza
kelet rubintjával szemed tüzén

(Ford. Illyés Gyula. Nyitott ajtó, Európa, 1963. 59.)

(Megjegyzés: Illyés következetesen 'köröcskézõ'-nek fordítja a *rondeau*-t.)

Szabó Lõrinc „Örök barátaink” címû fordításkötetében Charles d'Orléans Rondeau-ját így közli:

Charles d'Orléans: Rondeau

Az idõ levetette már
szél- és fagy- és esõ-csuháját,
himzett ragyogás fedi vállát,
tündõklõ, tiszta napsugár.

Minden ki állat és madár
külön énekre nyitja száját:
„Az idõ levetette már
szél- és fagy- és esõ-csuháját.”

Ér s patak megifjodva jár
s boldogan nézi új ruháját,
vert ezüstcseppek csillogását.
Kivirúl az egész határ.
Az idõ levetette már
szél- és fagy- és esõ-csuháját.

(Szabó Lõrinc: Örök barátaink. I, 36.)

Weöres Sándor műfordításainak kötetében a francia népköltészet egyik darabja rész-szöveg organizációjának sorvándorlását tanúsítja.

A takácsok

(Francia népköltészet, XVI–XVIII. sz.)

A takácsok a püspöknél lustábbak,
mert hétfőn is tart náluk a vasárnap.

Lóbáljuk a vetélőt,
hej, din-don-dán,
lóbáljuk a vetélőt,
mert szép idő jön ám.

Hétfőn áhítatosan ünnepelnek,
kedden lányokhoz könyörgésre mennek,
kedden lányokhoz könyörgésre mennek,
szerdán egész nap lángost zsírral kennek,
szerdán egész nap lángost zsírral kennek,
csütörtökön nagy fejfájásra kelnek,
csütörtökön nagy fejfájásra kelnek,
pénteken a szövőszéknél pihennek,
pénteken a szövőszéknél pihennek,
szombaton híre sincs a kész szövetnek.

„Gyertek Loudeacha, legények, munkára !”
„Majd a mester ! Régebben ért hozzája.”

(Weöres Sándor: Egybegyűjtött műfordítások. Magvető, III, 226.)

Lássuk most a francia nyelvű eredeti szövegeket, hogy a maga egészében érzékelhető legyen a sorok motívuma. (Poésies. II. Paris, 1971. 504.)

Charles d'Orléans: CCCLXIX.
de Fraigue

Mon aeil m'a dit qu'il me deffie
A tousjours mais, sans repentir,
Se je ne lui foye ce plaisir
D'amer une qu'il a choysie.

Se c'estoit pour sauver sa vie,
Plus ne m'en pourroit requerir,
Mon oeil [m'a dit qu'il me deffie
A tousjours mais, sans repentir.]

Je lui ay dit: „a Tu fais folye,
Je te prie, laisse moy dormir,
Je n'ay pas a present loisir
De penser a ta resverie.”
Mon oeil [m'a dit qu'il me deffie.]

Az itt bemutatott forma lényegesen gyakoribb, mint a Szabó Lőrinc fordította, páros sorokból épített strófa. A 3 versszakos strófaszerkezetű rondók között a 4 + 4 + 5 soros

az egyik, az 5 + 5 + 7 soros a másik alaptípus. Az előbbieket sorismétlése rendre az 1—2. + 3—4. + 5. — beleértve a keret-jelleget, azaz a kezdő és a záró sor azonos. Ilyen a CCCLVII., a CCCXLIV., a CCCXLIII. stb. A páratlan sorszámú versszakok ismétlődő sorai: 1—2. + 4—5. + 6—7. Ilyenek: a XLVIII., LII., LV., LXIV., LXVI., LXVIII., CCLI., CCXXXIX. stb. A további elemzésben bizonyára érdekes lehet az adott formák ritmusának összevetése az adott korból ismert dalok és táncok ritmikái elemeinek ismétlésstruktúrájával.

A XX. századi orosz költészet kiemelkedő alakja Szergej Jeszenyin. Talán a legérdekesebb formajátékait a „Perzsa motívumok” ciklus tartalmazza. (Szobranijje szocsinyenij v pjatyj tomah. „Hudózsesztvennaja Lityerátúra”, Moszkva, 1967. III, 94—123.) A 15 vers cím nélkül található, a magyar fordítások az első sorokat adják címmül. A sor-keret a leggyakoribb organizáció, lássunk két különböző példát, előbb 1924 előttről.

Folyóparton tűz lobog
Folyóparton tűz lobog,
moha füstöl, ág ropog.
Haj, Iván-éj, Szent Iván-éj!
Moha füstöl, ág ropog.

Manó sír a fák alatt,
siratja a tűnt nyarat.
Hej, Iván-éj, Szent Iván-éj!
Siratja a tűnt nyarat.

Táncba megy a lányserég,
szilaj húrok pengenek.
Hej, Iván-éj, Szent Iván-éj!
Szilaj húrok pengenek.

Kinek bánat, siralom,
nekünk öröm, vigalom.
Hej, Iván-éj, Szent Iván-éj!
Nekünk öröm, vigalom.

(Ford. Rab Zsuzsa. Szergej Jeszenyin versei. Lyra Mundi, Európa, 1972. 77.)

Kantáta

Hősök, aludjatok árnyban.
Rendül, elindul a rög,
szikla-erő, csatalázban
Kreml-fal alatt dübörög.

Új foganás a világban,
véres a hajnali pír —
hősök, aludjatok árnyban,
s fénylik örökre a sír.

Nap, szinarany-karimáson,
őrzi jövőnk kapuját —
hősök, aludjatok árnyban,
míg viharos vonulásban
nép kel a hajnalon át.

(Ford. Weöres Sándor. I. m. 91—2.)

A magyar fordítások híven közvetítik a sorkeretes strófaformát. Az orosz nyelvű eredeti a „Perzsa motívumok”-ban újabb tanulságokat hoz.

Сергей Есенин: из „Персидские мотивы”

...

Свет вечерний шафранного края,
Тихо розы бегут по полям.
Спой мне песню, моя дорогая,
Ту, которую пел Хаям.
Тихо розы бегут по полям.

Лунным светом Шираз осиянен,
Кружит звезд мотильковый рой.
Мне не нравится, что персияне
Держат женщин и дев под чадрой.
Лунным светом Шираз осиянен.

Иль они от тепла застыли,
Закрывая телесную медь?
Или, чтобы их больше любили,
Не желают лицом загореть,
Закрывая телесную медь?

Дорогая, с чадрой не друкись,
Заучи эту заповедь вкратце,
Ведь и так коротка наша жизнь,
Мало счастьем дано любоваться.
Заучи эту заповедь вкратце.

Даже все некрасивое в роке
Осеньет своя благодать.
Потому и прекрасные щеки
Перед миром грешно закрывать,
Коль дала их природа-мать.

Тихо розы бегут по полям.
Сердцу снится страна другая.
Я спою тебе сам, дорогая,
То, что сроду не пел Хаям...
Тихо розы бегут по полям.

(1925. III, 104.)

Сергей Есенин: ... (из „Персидские Мотивы”)

Шаганэ ты моя, Шаганэ!
Потому, что я с севера, что ли,
Я готов рассказать тебе поле,
Про волнистую рожь при луне.
Шаганэ ты моя, Шаганэ.

Потому что я с севера, что ли,
Что луна там огромней в сто раз,
Как бы ни был красив Шираз,
Он не лучше рязанских раздолий.
Потому, что я с севера, что ли.

Я готов рассказать тебе поле,
Эти волосы взял я у ржи,
Если хочешь, на палец вяжи —
Я нисколько не чувствую боли.
Я готов рассказать тебе поле.

Про волнистую рожь при луне
По кудрям ты моим догадайся.
Дорогая, шути, улыбайся,
Не буди только память во мне
Про волнистую рожь при луне.

Шаганэ ты моя, Шаганэ!
Там, на севере, девушка тоже,
На тебя она страшно похожа,
Может, думает обо мне . . .
Шаганэ ты моя, Шаганэ.

E legutóbbi forma mutatja „teljes fegyverzetében” a sorok mintázatát. A versszakok kerete érvényes minden egyes strófára, a kezdő és a záró keret ugyanaz, s a kereteket az első szakasz sorainak egymásutánja vezérli. (E legutóbbinak ismeretes a magyar fordítása, Weöres Sándortól.) Újabb szempontokat vethetnénk fel a rímelés hangzásával, a ritmussal és más tényezőkkel kapcsolatosan is.

3. A XX. századi magyar líra szuverén alkotója Babits Mihály. „Vonaton, Tátra felé” című versében az 5×6 sorban lefelé vándorol 2 párhuzamból álló egység:

Világ, világ, mily gyönyörű
tudsz lenni, és milyen csúnya!
— Még szép volt reggel, bár a Tél,
mint egy levetkezett tavasz,
csontig mezítlen és kacér . . .
De jött a hó, s a régi Hegy,

a Három Hegyek elseje!
(Világ, világ, mily gyönyörű
tudsz lenni, és milyen csúnya!)
A hegy, a hegy a régi még,
noha, úgy vélném, a fenyők
rosszkedvűn rázzák águkat.

De nem! cukros kép, elcsuszó
Karácsony-ábrák, szenttelen!
(Világ, világ, mily gyönyörű
tudsz lenni, és milyen csúnya!)
. . . És mord zsivaj, szoros kupé,
s a nyelv . . . s a táj is . . . idegen:

csunyább (vagy szebb?) mert másoké.

Ily könnyű, otthonos vidék,
elkenni ismert arcotok?
Világ, világ, mily gyönyörű
tudsz lenni, és milyen csúnya!
(Nevükből vetkezett csucok!)

De mindegy! Élek és futok!
 Név, ember, birtok, balgaság!
 Övök? Miénk? A hó vakít
 s már mámor ez a hóderű!
 Világ, világ, mily gyönyörű
 tudsz lenni! (Mi vagyunk csunyak.)

(Válogatott versek. 601.)

Az alábbiakban hasonlítsuk össze Weöres Sándor 3 költeményét a sorok lefelé vonulása alapján!

Diáknotesz
 (részlet)

„Nem megy a színusz-tétel, Sándor.”
 Fehér kréta, fekete tábla
 és én szürkén tapogatok csak —
 („Sándor, négyesre vagy lezárva . . .”)
 Az egész már egy messze álom.

Eridj csak helyre, lóg a fejed,
 nem megy a színusz-tétel, Sándor.
 Lesznek, akik értik a dürgést,
 akiknek keze tette bátor.
 Ez már az élet. Nincs itt helyed.

A végtelenbe tapogattam,
 ott kerestem a befogókat . . .
 Nem megy a színusz-tétel, Sándor,
 hiába susogsz gyáva szókat
 hogy: a táblába lelket adtam

végtelen éje volt a tábla
 a kréta tévedt messzi vándor
 s a számok a síkon remegtek —
 Nem megy a színusz-tétel, Sándor,
 bújj vissza és szüless meg újra.

Én, végtelenben kréta-vándor
 nem találtam a befogókat . . .
 Jaj, nem való e tábla-élet
 végtelenbe tapogatóknak,
 nem megy a színusz-tétel, Sándor.

(Antológia a felszabadulás utáni magyar irodalomból. Összeállította
 Тóти Емóке. Tankönyvkiadó, Bp., 1981. 53—4.)

A hosszabb szövegnek ez a metszete formájában sajátos egység; ez az 5×5 sor szinte önálló történet.

Kockajáték

elkallódni megkerülni
 ez volt teljes életem
 jó volt tengerparton ülni
 habok játszottak velem

Fughetta

egy gerenda legurul
 piros csörgők tündökölnek
 kék tojások énekelnek
 tarka csigaszarvak lengnek

ez volt teljes életem
elkallódni megkerülni
habok játszottak velem
jó volt tengerparton ülni

habok játszottak velem
jó volt tengerparton ülni
elkallódni megkerülni
ez volt teljes életem

jó volt tengerparton ülni
habok játszottak velem
ez volt teljes életem
elkallódni megkerülni

piros csörgők összetörnek
egy gerenda legurul
kék tojások énekelnek
tarka csigaszarvak lengnek

piros csörgők összetörnek
kék tojások szétfeccsennek
egy gerenda legurul
tarka csigaszarvak lengnek

piros csörgők összetörnek
kék tojások szétfeccsennek
tarka csigaszarvak tűnnek
egy gerenda legurul

(Idézi és elemzi PETŐFI S. JÁNOS 1990.
163 és kk.)

(Weöres: Egybegyűjtött írások. II,
282.)

Ha összevetjük a fenti 3 organizációt, láthatóak az egyezések és az eltérések. A különböző sorok közegében vándorol a *nem megy a színusz-tétel*, *Sándor*, az *elkallódni megkerülni* ugyanezt azonos sorokkal teszi, s amikor *egy gerenda legurul*, akkor ikonikusan valóban egyre lejjebb kerül a kijelentés. Sőt: változásokat indít – végez. Hangtanilag rokon, szemantikailag ellentétes igéket hagy maga után: *tündökölnék* – *összetörnek*, *énekelnek* – *szétfeccsennek*, *lengnek* – *tűnnek*.

S ami még feltűnik: beljebb kezdődik a „leguruló” sor, ezzel is hangsúlyosabbá válik a szerepe.

1990 októberében Petőfi Sándor János hallgatókkal elemezte a Janus Pannonius Tudományegyetemen Weöres „A felső fény” című versét. Ebben a szövegben is ikonikus eleme van az organizációnak: ferdén halad a „*felső fénybe ér*” kifejezés balról jobbra lefelé.

A felső fény

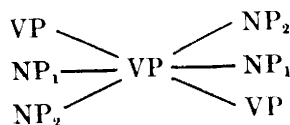
A felső fénybe ér a szenvedély,
az árny a felső fénybe ér, az éj
s minden hiány a felső fénybe ér.

A felső fénybe ér minden veszély,
minden a felső fénybe ér, a tér
minden veszélye felső fénybe ér.

A felső fénybe ér a lenti fény,
a fény a felső fénybe ér, a fény,
minden más fény a felső fénybe ér.

Tekintsük most a nyomtatott formát geometriai idomként, mutatott rá Petőfi. A lefelé haladó VP-re mint átlóra szimmetrikusan 2 és 4 szótagos NP-eket találunk. Ezek az NP-k hangrendjükre, illetve jelentésükre nézve erőstik, ellentétezik egymást. Figyelmünk-re méltó, hogy a harmadik versszakban a névelőkön kívül csak a *más* szó veláris, relevánsak a lágy alliterációk, az ismétlések.

Petőfi arra is felhívta a figyelmet, hogy a strófák absztrakt sémája felírható invariáns VP, NP₁ 2 szótagos és NP₂ 4 szótagos elemekkel:

4. A „Szép versek '79” (válogatta és szerkesztette BATA IMRE) közli Weöres Sándor 8 soros versét (483):

Szél és lomb

Erre-arra ágak lengnek,
mikor szellő támad, ernyed.

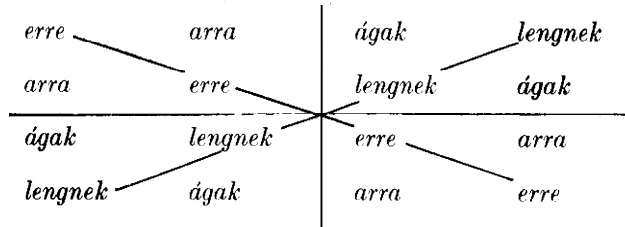
Arra-erre lengnek ágak,
mintájára diszruhának.

Ágak lengnek erre-arra,
bokor csúcsa, füzfa gallya.

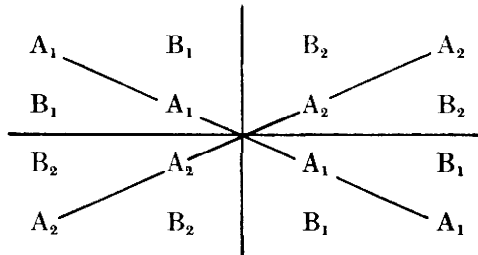
Lengnek ágak arra-erre,
mindöröktől mindörökre.

Az első olvasáskor feltűnt, hogy a költemény többféleképpen is ugyanazt az olvasatot kínálja. Ha ugyanis az első sorok ismétlődő elemeit nem horizontálisan, hanem vertikálisan olvassuk egymás után, változatlanul a horizontális sorláncot kapjuk. Ebben az eredmény: *Erre – Arra – Ágak – Lengnek + arra – erre – lengnek – ágak + ágak – lengnek – erre – arra + lengnek – ágak – arra – erre*. Természetesen a végeredmény ugyancsak megegyezik a fentiekkel, ha a negyedik versszak első sorának záró szavától indulunk el. (*arra – erre . . .* stb. Az imént meghagytam az eredeti kis és nagy kezdőbetűket.)

Tekintsük most az ismétlődő elemek sorait a retorikából ismert *chiazmus* *a-b-b-a* formájában. Jelöljük a palatális hangrendű szavakat A-val, a velárisakat B-vel, a hasonló hangzású mássalhangzók alapján a 4 elemet rendre $A_1 - B_1 - A_2 - B_2$ szimbólumokkal (*arra – erre, ágak – lengnek*: még az *l* és *n* hangzása sem zavarja a párhuzamokat). Írjuk fel ezután ezekkel a szimbólumokkal is, szavakkal is a 4 sort. Az eredmény:

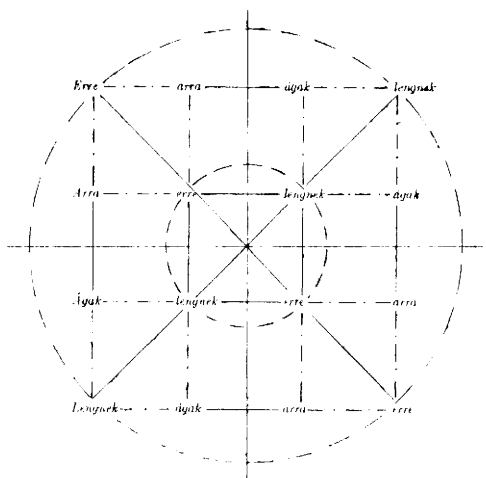

illetőleg

Tengelyesen szimmetrikus alakzat, méghozzá az összes lehetséges tengelyre: chiazmatikusan a vízszintes, a függőleges, a két átlós irányra. Az A és B szimbólumokból a 4×4 -es mátrixban 4 db 2×2 -es egység is született, ezek (az $_1$ és $_2$ indexek mentén szerveződve) is szimmetrikusak.

Ez a geometriai forma azonban a körformáció szempontjából is érdekes. Legbelül palatális maggal, körülötte veláris nyoleszöggel, s legkívül palatális kör, amely a 4 csúcson halad át. Rajzban:

A cím maga is palatális-veláris oppozíciót ad, s hangzásával is előjelzéstül szolgál. (Erre még visszatérünk.) Miféle kettősségek jellemzik a mindenkori második sorokat? Ezek:

mikor szellő támad, ernyed
mintájára diszruhának
bokor csúcsa, fűzfa gallya
mindöröktől mindörökre

A chiazmatikus jelleget mutatja a záró szavak hangzásában (*ernyed* és *mindörökre* palatális, a *diszruhának* és *gallya* lényegében veláris); számos formai és tartalmi oppozíció tagol és erősít. Erre példák: *támad* — *ernyed*, *mindöröktől* — *mindörökre*, minden sor kettős tagolódású. — Releváns a rövid magánhangzós ütem-kezdet, ezt bizonyítja a *diszruhának* és *fűzfa* írásmódja, hangzásban is festik a sorok a fuvalatok egyenletes vagy aszimmetrikus voltát.

Teljességében lássuk ismét a szöveget!

Szél és lomb

Erre-arra ágak lengnek,
mikor szellő támad, ernyed.

Arra-erre lengnek ágak,
mintájára diszruhának.

Ágak lengnek erre-arra,
bokor csúcsa, fűzfa gallya.

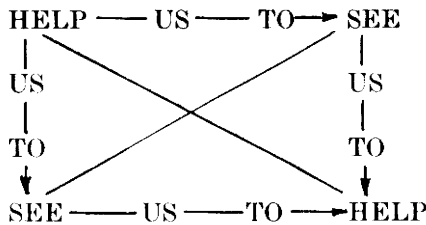
Lengnek ágak arra-erre,
mindöröktől mindörökre.

A fentebb tárgyalt szempontok külön-külön elvégzett elemzéseiben nem vettük figyelembe a költő tagolásának tényezőjét, márpedig a 4×2 sor másként szervezi a konfigurációt. E 2 sorból álló kompozícióegységek a szövegegészt palatális indításúnak és zárásúnak

mutatják. S ha *A felső fény* palatális hangzása egyben a Felső Princípiumnak is megfelel, akkor a *Szél* mint Mozgató értékelődik.

5. A magyar nyelven írt, a költői szövegek játékaival foglalkozó irodalomból a fenti gondolatmenet számos pontján támaszként is szolgált PETŐFI SÁNDOR JÁNOS „Kombinatorikus költői játékok” című tanulmánya. (In: Szöveg, szövegten, műelemzés. Szerk. E. BENKES ZSUZSA. OPI, Bp., 1990. 159–99.) Ott is említés történik az OULIPO csoport munkáiról, mint amelyek permutációkat, kombinációkat igyekeznek elemzésekben alkalmazni, s e tekintetben rokonok Petőfi Sándor János már publikált analíziseivel (Híd 1984.). A csoport megalakulásáról először Raymond Queneau ad hírt: „Littérature potentielle” (in: Batons, chiffres et lettres. Gallimard, 1965. 319–45). A konklúziójából idézünk: „... puisqu'il n'y plus d'espoir de ressusciter le theme latin, ce merveilleux exercice qui faisait le pont entre la dissertation française et le probleme de géometrie, peut-etre cette fonction pourrait-elle etre remplie par les travaux oulipiens de littérature potentielle.” (345.)

A költői nyelven kívül a reklám olyan terep a nyelv lehetőségeinek tágítására, amelyből itt egy szimmetrikus példát idézünk. 1991 júliusában Cardiff egyik biztosító társaságának reklámjában volt látható:

Végül bemutatunk a legújabban közölt versszövegekből. Ezek azt illusztrálják, hogy az ismétlés és a szimmetria lehetőségeit a mai kor is kutatja.

Tímár György: Tükörmonológ

Ne áltasd, ne dicsérd, ne szánd magad.
Túrd — dühvel bár! —, hogy időd elsöpör.
Oly kútból tekernéd föl arcodat,
amelynek láncaán nem csüng már vödör?

Ne add a nagyot, lelked ne riszáld:
okoskodhatsz, nem leszel valakibb.
A Nagy Por fátyla ha létedre szállt,
mindaz, mi voltál, kiiktattatik.

Dacolsz? Bravó! Maradjunk ennyiben:
arra még mindig nyílik alkalom,
hogy nyomot hagyj (úgy félistenien)
kifogni mégis a vak Tartamon.

Kifogni mégis a vak Tartamon,
hogy nyomot hagyj (úgy félistenien),
arra még mindig nyílik alkalom.
Dacolsz? Bravó! Maradjunk ennyiben.

Mindaz, mi voltál, kiiktattatik
 a Nagy Por fátyla ha létedre szállt.
 Okoskodhatsz, nem leszel valakibb.
 Ne add a nagyot, lelked ne riszáld.

Amelynek lánacán nem esüng már vödör,
 oly kútból tekernéd föl arcodat?
 Túrd — dühvel bár! —, hogy időd elsöpör.
 Ne áltasd, ne diesérd, ne szánd magad.

(Élet és Irodalom 1991. aug. 23.)

Tábor Ádám: Herakleitosz-matt

föld levegő víz tűz
 föld levegő víz föld
 föld levegő föld föld
 föld föld föld föld

föld levegő víz tűz
 föld levegő levegő tűz
 levegő levegő levegő tűz
 levegő levegő levegő levegő

föld levegő víz tűz
 föld levegő víz víz
 föld víz víz víz
 víz víz víz víz

föld levegő víz tűz
 tűz levegő víz tűz
 tűz tűz víz tűz
 tűz tűz tűz tűz

(Élet és Irodalom 1991. ápr. 17.)

NAGY L. JÁNOS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Milyen mitikus lény a pajod? A közelmúltban napvilágot látott a Palócok című monográfia, s annak IV. kötetében (Eger, 1989. Szerk. BAKÓ FERENC) BARNA GÁBOR írta meg a néphit fejezetet. Tartalmas tanulmányában szól a pajodról, elmondva róla, hogy „eddig ismeretlen hiedelemlény”. Nap- és holdfogyatkozás idején eszi, marcangolja az égitesteket. Csupán Balassagyarmat környékén négy faluban (Ipolyvece, Patak, Tereske, Magyarnándor) bukkan fel. Említik a börsönyi Bernecebarátiban is. Vele kapcsolatban mondják: *Eszi a pajod a napot, Megette a pajod a holdat, Megeszi a pajod a holdat* (Patak), *Megette a napot a pajod* (Tereske), *A pajod eszi a napot* (Magyarnándor). A hiedelmet BARNA GÁBOR a palóc világkép specifikus elemének tartja, s a hiedelem révén az öt falut sajátos kistáji csoportnak minősíti (660, 666). A falvak eléggé távol esnek egymástól, s közöttük még bőven vannak települések. A hiedelem túl is lépi az említett falvakat.

A *pajod* jól ismert a nyelvészeti irodalomban. A *pajor* 'különféle bogarak, különösen a cserebogár puhatestű lárvája; Engerling' népnyelvi alakja. A TESz. idézi egyik korai méhészeti munkánkból (1759), mondván, hogy a méhkirályné lárváját a Borsodban tevékenykedő Szattmáry Király György *pajod* forma féreghez hasonlítja. CzF. is számba vette a szót: a *pajót* Gömörben *pajod*, *pajód* 'kukac faj, mely a földben a növények gyökereit rágdossa, s melyből átalakulva cserebogár lesz'. Néhol a féreg neve *csimasz*. Brehm A. magyar kiadása (IX. 1906: 79) *pata*, *pajod*, *pajor*, *pajót*, *szántás kukac* néven ismeri. Ezek forrása a MTsz. lehet. Móra Ferenc Georgiconjában *pajod*-nak nevezi kukac korában a cserebogarat (SzegSz.). A MTsz. közléséből kiderül, hogy a *pajoc*, *pajod*, *pajor* 'hernyó, pondró, kukac, amelyből a cserebogár lesz'. Az Alföldön (Szeged vid.), Hevesben, Gömörben, Tornáiban ismert tájszó. *No iszen máj lesz pajod gyűvőre: megjősi mind a krumplyit* — mondja a palóc (Nyr. XXXIII, 285). TÓTH IMRE „Ipoly menti palóc tájszótár”-ában szintén feltűnik a *pajod*, *palyod*, amely Bernecebarátiban a 'fogyó égitesteket megevő képzeletbeli lény' (Bp., 1987. 213). Ugyanezt teszi a szótár szerint a kereszteleetlen gyermekek lelke, a farkas (Tésa, Vámosmikola). Feljegyzésem szerint a holdat marcangolja a *pajod* 'csimasz' Ósagárdon, Nézsán és Nógrádmarcalon. Ósagárd lakossága jórészt szlovák.

A *pajod* tehát nem valami képzeletbeli lény, hanem a növények gyökerét, gumóját rágó, a parasztember kertjében ellenségnek, kellemetlen féregnek tartott, erős rágószervű csimaszra ráfogták, hogy a holdat, a napot eszi. Tehát mitikus elképzeléssel ruházták fel a cserebogár kukacát, s nem mitikus lényvel (pl. markoláb, lidérc, vrkolák) marcangolattják a napot, a holdat. Ebbe a gondolatkörbe tartozik, hogy Göcsejben, Hetésben a háznál tartózkodó rágésálók, a *látfánság* rágják a holdat (GÖNCZI, Göcsej, 187). A bukovinai magyaroknál napfogyatkozásor egerek rágják a napot (BOSNYÁK S.: Folklor Archívum 6. sz. 1977. 29). A rendelkezésemre álló szlovák források a holdat, napot rágó csimaszról nem tudnak. Megkérdeztem a jeles szlovák folklóristát, JÁN KOMOROVSKYt, de néki sincs tudomása az égitesteket fogyasztó csimaszról. Az európai néprajzi irodalom sem ismeri az ilyen rágésáló férget. Legalábbis olyan források, mint a „Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens”, VAN GENNEP A., SÉBILLOT P., MOSZYŃSKI K. és mások kézikönyvei nem említik. Nem lehetetlen azonban, hogy a ma már áttekinthetetlené vált néprajzi irodalomban valahol lappang.

A Holdat fogyasztó pajodról fennmaradt népi elképzelés sem más, mint a bonyolultabbnak egyszerűbbre való visszavezetése. A Holdban látható foltokról könnyebb azt hinni, hogy azok a kapeáját szárító jubászt, a hárfázó Dávidot és a táncoló Cicellét ábrázolják, a fogyó Holdat valamilyen féreg, a markoláb, a kereszteleetlenül elhalt gyermek lelke, a farkas vagy valami más rágja, marcangolja, mint az égitestet gondosabban megvizsgálni.

GUNDA BÉLA

Nekiveselkedik. A TESz. a leggyakoribb, egyúttal eredetibb formát, a *neki* igekötőt választotta címszóul. Az első adatot rá a Tsz.-ből idézi (1838.), ahol a példamondatban szavunk a hordó felemelésével kapcsolatban szerepel. Jelentése: 'elszántan nekilát, nekifekszik valaminek'. A szótár a *veselkedik* 'erőlködik' igét 1816-ból közli. Ismeretlen eredetűnek jelzi.

I. Szótárainkat vizsgálva, az ÉrtSz. idevágó minősítéseit emelném ki. Eszerint a *veselkedik* táji és bizalmas használatú, a *nekiveselkedik* pedig népi, népies használatú vagy jellegű. A példamondat forrása Jókai: „*Nekiveselkedett*, összeszedte magát — s egy kanyarítással úgy ellődította magától a küzdőtársát . . .” — A MTsz. adatai — főként *neki* igekötővel — a Székelyföld több helyéről, Heves, Csongrád megyéből, a Nagykunságból,

továbbá közelebbi megjelöléssel Jászberény, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Szentes és Debrecen helységekből származnak. Regionális szótáraink közül ez az ige csak néhányban szerepel. A SzamSz.-ban így: *nekiveselkedik* 'minden erejét összeszedve hozzáfog, stb.'. RÁCZ SÁNDOR „Földeák és környéke tájszótára” című munkájában *veselkedik* van 'erőködik' jelentésben (Csongrád m.). A dunántúli szótárakból és közlésekből szavunk általában hiányzik. Csak VÁRKONYI IMRE „Büssüi tájszótár”-ában Somogy megyének Tolnához közeli helyén található *nekiveseködik* 'keservesen, nagy nehezen hozzáfog valamihez'. — A Békés megyei Nagyszénásra való Repka János Életem című önéletrrásában (Tények és Tanúk) olvasható: „*Nekiveselkedtem* az ajtónak, belöktem ajtófelelesteől együtt a szobába” (104).

2. A *nekiveselkedik* konkrét jelentéséből kiindulva arra gondolhatunk, hogy egy 'oldal, derék, hát' jelentésű főnév származéka: 'oldalával nekifeszül valami akadálynak, hátával nekigörnyed valamely tehernek'. Így akkor az *-lkelek* denominális igeképzővel a R. és N. *ves* : *vese* 'vizeletkiválasztó szerv' főnévből alakult, mint például az *erőködik*, a kódexekben olv. *erőködik* is. *Vese* szavunk ugyanis alkalmi jelentéssel szókapcsolatokban a vesetájakra is vonatkozik. A tárgyalt mondatsűrítő származékban ez a jelentés állandósult. — Az ÉrtSz. meghatározása szerint is: *vese* 1 . . . || a. 'a testnek az a külső része a derék táján, a hátoldalon, amelyen belül ez a szerv fekszik'. „Az orvos megtagogatja a beteg *veséjét*”. *Vesén* rúg valakit, a. m. 'oldalba', 'derékon'.

Nyelvünkben és a többi finnugor nyelvben nem ritka a testrészneveknél a névátvitel, különösen a testtájak érintkezésen alapuló jelentésbeli eltolódása. A TESz. szerint ilyen például *ágyék* szavunk 'far' jelentésű ugor megfelelője. Ugyancsak ilyenek a TESz. jelentésbeli fgr. analógiái: 'test' ~ 'törzs' ~ 'far'; 'has' ~ 'szív' ~ 'anyaméh'; 'tompor' ~ 'comb'. De ilyen a magyar nyelvtörténetből a *kebel* 'öl' ~ 'mell' ~ 'szív' jelentésekkel (TESz.). Vagy az *öl* főnév jelentései: 'kitárt vagy behajlított két kar' (mellmagasságban) ~ 'ültő helyzetben a combok és a has közötti öböl'. Például: „öleiben tartja a gyermeket”, illetőleg „ölebe ülteti a kicsit”.

Szűkebb táji körzetben — Békés és Csongrád megyében — él a *vese* főnév *-s* képzős mellékeve 'erős derekú vagy hátú' jelentésben. Repka János idézett könyvecskijében beszámol a magtárba történő zsákhordásról (ez alkalommal néhány, virtusból 100 kilóra töltött zsák is szerepelt). „A zsákos jóval *vesésebb* legény volt, mint én, mert én növesben megvoltam, csak a szükséges súly hiányzott, amit a parasztoknál nem tudtam felszedni” (i. h. 20). Szótározva csak a fentebb idézett földéaki tájszótárban bukkantam rá: *vesés* 'derék, tagbaszakadt, drabális (ember, de állat is)'. Az általam ismert legrégebbi adat Székesfehérvár város levéltárából való. 1783: „11 Esztendő, Pápista, bátor tekintetű . . . tellyes pofájú, *vesés* termetű” (MNy. VI, 462).

3. Más nyelvekben analógia után kutatva, az újlatin nyelvekben találtam — mint nemegyszer — hasonló jelentésfejlődést. A latin *renes* 'vesék' 'ágyék' jelentését említi a TESz. KIRÁLY RUDOLF Portugál—magyar szótárában a 'vese' jelentésű *rim* a többesben 'ágyéktáj', 'derék'. GÁLDI Spanyol - magyar szótára szerint a *riñón* 'vese' többes számú jelentése 'vesetáj', 'derék'. ECKHARDT Francia - magyar szótárában a *rein* többesben 'ágyék', 'keresztcsont'. HERCZEG Olasz—magyar szótáraiban a *rene* 'vese' többes *reni* alakjának jelentései: 1. 'oldal', 'derék', 'ágyék', 2. 'hát'. — Míg az olaszban a 'vesék', 'vesetájék' jelentésből fejlődött névátvitel a gazdagabbak, a franciában szólások és egy származék közelítik a nyelvünkbelit. VÉGH B. és RUBIN P., Gallicizmusok című gyűjteményében az *il a les reins faibles* első jelentése 'gyenge a dereka' (*faible* al.) | *donner un coup de reins* a. m. 'nagy erőfeszítéseket tesz' (*coup* al.), ECKHARDT szótárának fordításában 'nekirugaszkodik, nekifeszül'. (Szó szerint: vesetájjal lökést ad, azaz nekiveselkedik.)

A *vesés*-nek megfelelője kialakult a franciában is: *reinté*. A Larousse de poche (1928.), PFOHL Francia—német szótára (1916.) szerint jelentése 'széles, erős derekú vagy hátú'. A THIBAUT-féle francia szótár KOVÁTS S. JÁNOS átdolgozta magyar kiadásában (1901.) a *rein* 'vese' *reins* többesének jelentése 'derek', 'hát' a *reinté* meg a. m. 'vállas'.

HORPÁCSI ILLÉS

Bakó¹, bakó^{2*}. A TESz. szerint mind a 'mészáros', illetve 'hóhér' jelentésű *bakó¹*, mind a 'tarisznya' jelentésű *bakó²* ismeretlen eredetű. A homonimák esetleges összefüggéséről a TESz. nem tesz említést.

Szótörténetileg a *bakó¹* s a *bakó²* között meglehetősen nagy az időbeni távolság, a 'mészáros' jelentésre már 1229-ből van személynévi adatunk (1550-i átírásban), a 'hóhér' jelentésre 1565-ből, s a TESz. arról is tájékoztat, hogy a *hóhér* által kiszorított régi szót a nyelvújítás korában elevenítették föl. (A szó 'mészáros' jelentésére köznévi adatot közöl még a XIX. század derekáról is a SzT.) — Ezzel szemben a 'tarisznya' jelentésű *bakó*-ra 1808-ból van az első adatunk, s azóta is megmaradt a szó nyelvjárási szinten.

A *bakó¹*-re volt több megfejtési kísérlet, a *bakó²* megfejtésével azonban kevesen próbálkoztak (vö. legutóbb BERNÁTH: MNy. LXXX, 488–91). A kísérletekről a TESz. azt mondja, hogy a *bakó¹*-nek a 'bírószolgálat' jelentésű ótörök *boşavul*-ból való származtatása „nem hangtanilag, sem jelentéstanilag nem fogadható el.” S ezzel egyet is érthetünk. Nem tartja valószínűnek azt a származtatási kísérletet sem a TESz., hogy „a *bakó* a 'hurkol' értelemben vett N. *bakik* 'közösül; dug, döf, szúr' igeneve volna”, mivel „a *bakik* a *bak* 'bakkecske' származéka”. De hát csak ennek az igének lehet igenévi származéka a *bakó*?

A TESz. nem foglalja közre a 'cölöpverő fa- v. vassúlyok', 'pöröly, kalapács', 'kőtörő, kendertörő eszköz' jelentésű *bakó*-val, amelyre a MTsz. — s főként az ÜMTsz. — számos adatot idéz.

Ha a *bakó* eredeti jelentése 'mészáros' (majd 'hóhér') volt nyelvünkben, nem feltűnő-e a jelentésbeli rokonság: a mészáros is pörölyvel, taglóval sújtotta le az állatot, mielőtt késsel, bárdal, ölü számszámmal végzett vele.

A *bak(ik)* 'nemz, közösül' jelentésben bizonyára a bajor-osztrák *bock* 'kecskebak' származéka, amint a TESz. is mondja, de elképzelhető egy ősi hangutánzó *bak* nomen-verbum is, amelynek igen kiterjedt rokonsága van: a TESz. is tárgyalja a gyakorító *bak-og*-ot, de idetartozik a *buk(ik)* is (amelynek esetleges „hangfestő eredetét” a TESz. is lehetségesnek tartja, s a *bök* (amelynek — a TESz. szerint — „hangfestő származására lehet gondolni”).

Szintén rokon velük a *baktat*, amelyről a TESz. ezt írja: „Származékszó. Alapszava valószínűleg a *bukik* igével összefüggő, esetleg attól független hangfestő elem, amely eredetileg a bukdácsolva, cammogva haladó mozgás képzetét jeleníthette meg; vö. *battyog*.” Az utóbbiról pedig ezt olvashatjuk ugyanott: „Hangfestő eredetű. Hangalakja eredetileg a cammogás mozgásképzetét jeleníthette meg.”

Véleményem szerint azonban — amint „Elhalkuló szavak”-ról szóló fejtegetéseimben „Úgynevezett hangfestő szavainkról” előadtam — eredendő „hangfestő” szavaink általában eredetileg hangutánzók voltak, s mivel többnyire mozgás- vagy fényképzet is társult a hanghoz, idővel a mozgás- vagy a fényjelenség képzele nyomult előtérbe, s a hanghatás háttérbe szorult, „elhalkult”, amint például a *zuhan*, a *rohan*, a *pihen*, vagy a *csillog*, *pislog*, *villog* (~ *vijlog*) stb. egyértelműen bizonyítja. (Vö. SZILÁGYI

* Benkő Lorándnak, 70. születésnapjára.

F., Elhalkuló szavak: Élet és Tudomány XXVI [1969.], 35; vö. Úgynevezett „hangfestő” szavainkról: NytudÉrt. 89. sz. 282–8). A *baktat* tehát véleményünk szerint eredetileg annyit jelentett, hogy ’([bottal] járva) végigkopog, zörög az úton (kövezeten, padlón), ahogy például a *csoszog*, a *császkál* is eredetileg azt jelentette, hogy ’lábbelijével a padlót súrolva, „császkálva” (végig)megy valahol’, de idővel a mozgás képzete vált uralkodóvá, akárcsak a *baktat* vagy a szintén hangutánzó eredetű *császkál* esetében.

A *bukik* ugyancsak hangutánzó eredetileg: a *buk-* szótól szerintünk annyit jelentett, hogy ’valamibe beléhatolva *buk-* hangot ad’, ahogy az azonos eredetű *bu-gyog* meg azt jelentette: ’*bu-bu* hangot hallatva gyöngyözik (a folyadék)’. A *búb(örék)* sem „hangfestő” volt keletkezésekor, hanem hangutánzó (éppúgy, mint a *csücs*, a *csöcs*, a *csücsök* stb. sem), csak mivel a *bugyogó* víz hólyagokat hagyott a vizen, a féldomború víz-habok *bub(örék)* nevet vettek föl — idővel azonban a hangutánzó auditív mozzanat visszasorvadt, s a vizuális (félgömb, vízhólyag) vált uralkodóvá: *buborék*, *búb*, *bóbóta* stb.

Számunkra mindebből az a fontos most, hogy kellett lenni (a *buk*, a *bök* mellett) egy eredeti hangutánzó *bak* igének (nomenverbumnak) is, amely az ütközés, összekocódás képzetét fejezhette ki (hasonlóan a *lök*-höz, amelyhez a *löttyen* és rokonsága tartozik). A *bök* igét a TESz. ismeretlen eredetűnek mondja, s föltételezi — joggal — esetleges hangfestő eredetét, megjegyezve, hogy „Hangfestő eredetű lehet a vele korábban egyeztetett finn *pökhiä*, *pökätä*, észt *pokkama* ’taszit’ is”. Szerintünk hasonló eredetű a rokon nyelvekből szintén igazolható *lök* is, s mindkét szó a gesztusmimikára vezethető vissza, amikor még kézmozdulat is kísérte a fogalom kifejezésére irányuló hangkitörést, mint például a figyelemfelhívó *kukk*³ (I. TESz.), illetve a hasonló eredetű *bakk!* esetében.

Gyarmathi Sámuel 1816-i példái közt elő is fordul egy *bak* ige, éppen a *bakó*¹-et is idéző mondatban: „De tudok én olyan igaz Magyar szókat is előhordani, melyeket az az én Ellenvetőm nem mindjárt tudna megérteni, mint hogy azok régiségek miatt már a’ szokásból kimentek. p.o. A’ bakonak nem tettvén az az ag nő rege, mellyet ez az ör hegyen pitymallatkor regelt: megharagudván orozva oda sunnyogatt, és mint egy gyolkos or, és egy orozó eb, az ag nőt meg baktá. Ezt mai újabb nyelven így mondják: A’ hohérnak nemtörzven a’ vén asszony éneke, mellyet az a’ strázsa halmon énekelt, megharagudván lopva oda sunnyogott, és mint egy öldöklő tolvaj, és egy titkon maridoso kutya a’ vén asszonyt által szurta.” (Voc. V.) Gyarmathi tehát ismert egy ’átszúr, átdöf’ jelentésű *bak(ik)* igét is.

De ismer a MTsz. is egy *le-bakik* igét ’lebukik’ jelentésben Komárom megyéből. S ismeri a ’botlik’ jelentésű *bakik* igét az ÚMTsz. is, Heves megyéből („A lova olyant *bakott* a kardba, hogy majd elesett.”), s a *baknyi* igét ’hajol’, ’görnyed’ jelentésben szintén adatolja a Komárom megyei Naszvadról. A ’megbotlik’ jelentésű *meqbaklik* igét a Sajó völgyéből idézi a MTsz., de ismeri a ’kifordul valamiből, belebukik valamibe’ jelentésben is a Karancs vidékéről, s ’megkötí magát, megcsöknyösödik’ értelemben a Palócságból. Erre a jelentésére a NySz.-ban is több adatot találunk; például az erdélyi Csereiné: „Rákóczi csak *meqbaklá* magát s semmire nem akar lépni”, illetve Gvadányinál: „Mint a ló magokat *meqbaklották*”. A *csöknyös*, a *megcsöki magát* sem bizonyos, hogy ótörök eredetű, s hogy a *csökken* családjába tartozik: valószínűbb, hogy az ’akadozva megy, baktat’ jelentésű hangutánzó eredetű *csöktet*-tel van rokonságban, amelyre a MTsz. Vas megyéből idéz adatokat, ez pedig az ’üt, összeüt’ jelentésű *csök (csüg)* rokonságába tartozik. A MTsz. a Küküllő vidékéről idézi ’(piros tojást) összeüt’ jelentésben: „Gyere Jóska, *csügjünk*; lássuk, kinek erősebb a pirostojás”. Az ÚMTsz. szintén Erdélyből idéz adatokat a *csök* ige ’összeüt’, illetve ’előzva dob’ jelentésére. A MTsz. ismeri még a *kicsök*-öt is, Háromszékből, ezzel a jelentéssel: ’kiüt mást a lyukból (gombózás v. láncszemezés közben)’.

Míndez a ’csomó’, ’bütyök’ jelentésű *csög* névszóval lehet rokonságban: a *bütyök*

és a *bog* „hangfestő” eredetét a TESz. is elismeri, ahogy a belőlük forrt *csög-bog*-ét is; véleményem szerint azonban itt is hangutánzó igenévszókról van szó: a megakadás koppanó hangját fejezte ki eredetileg mind a *bog*, mind a *csög*, s később a mozgásképzetet, majd magát a megakadást előidéző csomót, akadályt is ez a szó kezdte jelenteni, teljesen logikus jelentésfejlődéssel.

Tárgyalt szavaink összefügghetnek eredetükben a hangutánzó *bakk* szóval (egy *bakkot* sem szól), illetve a gyermek ijesztésére használt *bakk!* mondatszóval. Ennek származéka a ’zökken’ jelentésű *bakkan* ige, amelyre a MTsz. is idézett példát a Palócságból, s ugyanonét az ÚMTsz. is több adatot sorol fel. (A ’zökkenő hely’, ’döccenő’ jelentésű *bakkanó*-t ugyancsak a palóc vidékről ismeri a MTsz.) A ’bakkotmond’, illetőleg ’vakkant’, ’(ki)kotyog’ jelentésű *bakkant*-ot a Nagykunságból idézi a MTsz. (a *bele-, el-, kibakkant* igét szintén az Alföldről). A hangutánzónak elismert *bakog* gyakorító igét a TESz. csak ’dadog’ jelentésben idézte, az ÚMTsz. szerint viszont a *bakog*² ige ’zötyög’ jelentésben is kimutatható Heves megyéből.

A *bak(ik)* ige tehát hangutánzó nomenverbum lehetett eredetileg: a szintén hangutánzó *buk(ik)* és *bök* hangtani változata (dentilabiális variánsa pedig a szintén hangutánzó *vakog*, *vakkant* és családja). Mint hangutánzó szó a botlással, ütközéssel, ütéssel járó hanghatást fejezhette ki eredetileg, s később vált benne uralkodóvá a hangjelenséget kísérő mozgásképzet.

A *bak* ige eredeti jelentése tehát nem ’döf, szúr’ lehetett, mint azt Gyarmathi vélte, hanem inkább ’üt’, ’koppan(t)’. Ebből fejlődhetett a *bakó*-nak a nyelvjárásokból igazolható ’pöröly, kalapács, taglóféle szerszám’ jelentése egyrészt, másrészt a ’mészáros’ nyelvtörténetileg igazolható *bakó* neve; amelyből a ’hóhér’ jelentés logikusan fejlődhetett.

S mindezzel hogyan függhet össze a ’tarisznya’ ismeretlen eredetűnek tartott nyelvjárási *bakó*² neve? A MTsz. ’szőr- v. vászontarisznya’ jelentésben az ország nagy részéből, de elsősorban a Tiszántúlról adatozta; az ÚMTsz.-ban elsődleges jelentése: ’vászontarisznya, amelyet az iskolás gyermekek iskolástáskaként használnak’, s ugyancsak a keleti nyelvjárásröletről idézi adatait. Az ÚMTsz. a *bakó*-nál utal a *dakó*-ra is: erre egyetlen adata van, Hódmezővásárhelyről, ahol is azt jelentette a század elején: ’csizmaszárbból házilag készített tarisznya’.

A mi vidékünkön, a Hármas-Körös melletti Gyomán is *bakó* volt a neve a kisiskolások tarisznyájának, amelyek között vászontarisznya volt legtöbb, de akadt szőr-, sőt fatarisznya is, amelynek oldala, vagy egyik alsó lapja deszkalap volt, s csak a ráhajtható rész volt bőrből. Szülőhelyem híres könyvművésze, Kner Imre is ismerte és használta e szót: „elérhetetlen a szegény gyomai kisgyerek számára a szép piros alma is, amelyet a *bakóban* vittünk azelőtt magunkkal az óvodába.” (A könyv mestere. Kner Imre levelezése. Bp., 1969. 166.) A fatarisznya — érthetően — minden lépésnél zötytyent, bakkant egyet: kopogott, kótozott a benne lévő alma, bögre, vagy egyéb apró keményebb tárgy. Figyelmet érdemelhet a *bikfa tarisznya* is, amire Varga Imre 1697-ből idézett példát, a *Prodromus comediae*-ből: „Egy aba nadrágot nem szabadnék veled, | Mert *bikfa tarisznya* nem lesz te belőled” (Varga Imre: Magyar nyelvű iskolai előadások. Bp., 1967. 232), s amelyet az ÚMTsz. is ismer.

Az ugyancsak Békés megyei származású Tamkó Sirató Károly gyermekversében használta a *bakó* szót:

Makón ahány
zakót szabok — ...

Annyi *bakó*
bankót kapok —

(Tamkó Sirató Károly: Tengericki hazaszáll. Bp., 1975. 21.)

Szófejtésünket megerősítheti az a szólás is, amelyet O. NAGY GÁBOR is idéz: *zörög, mint a fatarisznya* 'szüntelenül zsörtölődik, zsémbel' (MSzól.). S van hozzá szabályos etimológiai párhuzamunk, a múlt századból, a *kotyó*, amelynek ezt az 'útításka' jelentését tájszótáraink nem ismerik: „— Mit gondol magnifice domine, mintegy mennyi időre valót pakoljak a *kotyóba*?” S hozzá a lapalji jegyzet: „A *kotyó* alföldi tájszó, s útításkát jelent.” (Bernát Gáspár: *Lavotta*. Pest, 1857. 33.) De analógiát kínál a *bugyogó-korsó*-ból keletkezett *butykos* is. Ahogy a 'korsó' jelentésű *butykos* a hangutánzó *bugyog* igéből, a *bugyogós korsó* kifejezésből keletkezett, hasonlóan keletkezhetett a *kotyó*, illetve a *bakó* is; még 1823-ból is van ilyen adataink: „a péktől nyert abroszért cseréltek hat egyforma *bugyogó korsót* a [diákok]”. (Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Szerk. SZILÁGYI FERENC. Bp., 1983. 146.) A baktatásnál bakkanó hangot adó fatarisznya neve — gúnyneve — is lehetett *bakó* (*bakogó*) *tarisznya*, majd tapadással *bakó*. Később aztán átnevezett ennek a legolesőbb, legszegényebb fajtájú *tarisznyafélének* neve a többi — bór-, vászon- — *tarisznyára* is.

Mindez csupán egy újabb megfejtési kísérlet, de talán közelebb segít a végleges megoldáshoz.

SZILÁGYI FERENC

É L Ő N Y E L V

A XXXVI. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi dolgozatairól

Kissé elmaradtam az utóbbi időben az önkéntes nyelvjárási kutatók pályázatára beküldött munkák részletes bemutatásával, s ennek csak egyik oka a folyóirat szűkösebb terjedelmi kerete. Sokkal inkább befolyásolta munkám naprakészségét az a tény, hogy egyre kisebb az érdeklődés az öntevékeny és csak jelképesen honorált kutatómunka végzése iránt. Ez az érdektelenség elsősorban a szervezésben kezdett megnyilvánulni. Sok megyei múzeum meg sem hirdette területén a pályázatot, másutt a benyújtott munkákat nem értékelték, s olyan is előfordult, hogy nem is fogadták az elkészített és benyújtott pályázatokat. Ennek elsősorban az az oka, hogy a több évtizedes és megszo-kott menetrend szerint a pályázók a megyei múzeumokon keresztül, néhol a helyi múzeumok esetleges közbeiktatásával jutnak el a pályázati kiírásokhoz (különösen ha még eddig nem voltak kapcsolatban az országos irányítókkal: a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárával vagy az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Osztályával). Utána a megyei múzeumokhoz kell benyújtani két példányban az elkészített pályamunkákat, ahol első szinten értékelik és jutalmaznak is ezeket, majd egyik példányukat továbbítják a Néprajzi Múzeumba, ahol az országos zsűri egymás mellé állítva a különböző vidékek hasonló témájú munkáit újból elbírálja, s kiegészíti vagy jóváhagyja a megyékben kapott jutalmakat az országos rangsor megállapítása után. A megyei múzeumok költségvetéseik függvényében néha túlértékelnek egy-egy munkát, legtöbbször azonban nem tudják megadni a megérdemelt díjazásokat, s ezeknek a korrekciója az országos zsűrire hárul, de többnyire az sem tudja megfelelő mértékben kiegészíteni a megyei jutalmakat. Amit azonban nagyobb hibának tartok az az, hogy a közvetlenül országos zsűri elé kerülő munkák — s ezeknek túlnyomó többsége a határainkon kívüli magyar nyelvterületről érkezik — csak akkor kapnak pénzbeli elismerést, amennyiben terjedelmük (és természetesen tartalmi értékük) alapján kiemelkednek a mezőnyből. Kisebb terjedelmű (20–30 lapos) pályamunka nem kaphat még minimális összegű jutalmat sem, amikor 2–300 lapos munkák is érkeznak, jóllehet a belső értékük, lelet-

mentő anyaguk megközelítően azonos. Tudatosítanunk kell tehát azt, hogy csak a több éves kutatómunkák eredményei részesülhetnek anyagi elismerésben, de a forrásértékű kutatásokat kisebb területen, kevésbé mutató módon is el kell végezni, ha nem is honorálhatja ezt a munkát az országos zsűri első, második, harmadik helyezéssel és pénzbeli díjazással. Így nemcsak önkéntes, hanem önzetlen gyűjtőkről, kutatókról kell beszélnünk, s még inkább megérdemlik munkáik értékelésének nyilvánosságát, nevük szerepeltetését a magyar nyelvtudomány vezető folyóiratában.

A kétségtelenül lanyhuló érdeklődés ellenére 1988-ban elég szép számú (43) pályamunka született, de ez nem jelent ugyanennyi pályázót, mivel néhányan (elsősorban a régi, nagy gyakorlattal rendelkező kutatók) több pályamunkát is beküldtek. Kiemelkedik közülük RÁCZ SÁNDOR makói tanár, aki egymaga négy, a vezetésével működő általános iskolai szakkör pedig még három pályázattal szerepel az idei esztendőben.

A pályamunkák tematikai megoszlása követi az eddigi irányzatot: növekszik a névtani munkák arányszáma, és sajnos nagymértékben csökken a falusi étellel, a paraszti szakszókincessel foglalkozó munkák száma. Új téma viszont a nyelvészociológiai vizsgálat és anyaggyűjtés: egy-egy pályamunka foglalkozik a városi nyelv, a diáknyelv és a cigány nyelv szókincsével. Általános nyelvjárásleírásra, egy település nyelvének teljes bemutatására törekvő munka vagy hangtani, morfológiai, szintaktikai stb. jelenség egészének összegyűjtését és rendszerezését főlvállaló pályázat ebben az esztendőben sem készült.

A t á j s z ó t á r a k témaköréből egy új és jelentős gyűjtés kezdeteiről ad hírt HÁZI ALBERT munkája, aki Okány község tájszóanyagának első részét, az A–F betűvel kezdődő szavainak mintegy 300 szócikkét küldte be 37 lap terjedelemben. Jelentésmegadása, fonetikai lejegyzése néhol még bizonytalan, de némi csiszolás után és teljessé téve értékes munka lesz. FÖLDI JÓZSEF Jászárokszállásról állított össze kb. 6000 szót tartalmazó szójegyzéket 177 lap terjedelemben. Ejtésmegadásai megfelelők, jelentései azonban szükséztávúak, néha részletesebb kifejtést igényelnének, s nyelvi szerelése (szófaji meghatározás, toldalékos alakok, példamondatok) pótolandó lenne.

KISS GÉZA Ormánsági szótárához küldött 389 szócikkből álló (43 lap) kiegészítést KOVÁCS SÁNDOR. Jelentései pontosak és tartalmasak; különös értéke, hogy a szavak használatának helyét, a gyűjtés faluját mindig fölünteti, de a kiejtések megadása, valamint a nyelvi szerelés hiányzik. KISS JÓZSEF „Szigetvidéki tájszavak” címmel (34 lap) kb. 400 szavas tájszótárt állított össze, amit megtoldott 60–80 állatokkal és növényekkel kapcsolatos szóláshasonlattal. Elnagyolt átírása elfogadható, jelentésmegadásai szükséztávúak, jóllehet valódi vagy jelentésbeli a tájszóanyagának túlnyomó többsége. KAJDI FERENC évek óta különleges témájú munkákkal pályázik, s fonetikai lejegyzése meglepően jó. Most „Sárvári bántó beszédek” címmel A–G betűkkel kezdődő szitkok, sértő szavak, kifejezések szótárát küldte el jelentésmegadások nélkül, de kiváló példamondatokkal, amelyek szintén kiváló fonetikai lejegyzésűek. A munka terjedelme 174 kéziratot lap.

KIKLI TIVADAR Budapest Tripolisznak nevezett (XIII. kerület, Angyalföld) városrészének argószavait gyűjtötte össze. Kb. 400 szót tartalmazó szótára kiváló jelentésmegadásokkal, hangulatra való utalásokkal, tömör etimológiai utalásokkal van ellátva. Anyagát tematikai szempontból rendszerezte is. Viszonylagos rövidege ellenére (18 lap) figyelemre méltó munka. MARUZS JÁNOS 166 argóbeli, többségében cigány eredetű szót foglalt mondatba néha kissé erőszakolt megoldással. Elsősorban magyarázataikra, mintsem kiejtésük pontos visszaadására törekedett. Válogatásának talán egyik szempontja az obszcenitás volt; mindenképpen a különlegességeket, érdekességeket kereste.

KENYERES DÓRA győri gimnazista kb. 450 adatot tartalmazó diákszótárt állított össze (59 lap). Sokszínű anyagát jelentéstani csoportosításban közli rövid magyarázatokkal. Értékes a gyűjtőterület körülhatárolása és a teljességre való törekvés.

A k i s m e s t e r s é g e k s z a k s z ó k i n c s é n e k témaköréből csupán három pályamű érkezett, de ezek igen jók. KISS ILONA Ács község kovácsmesterségének szavait szedte sorba szép és aprólékos néprajzi leírás után. Terjedelmes munkája (260 lap, 10 tábla, 33 fotó) másfélezernyi szócikket tartalmaz mintaszerű módon. Mind nyelvjárási, mind néprajzi, mind pedig szakmatörténeti szempontból értékes munka. LOVAS BÉLÁNÉ Taszakécske kékfestőinek szakszókincsét gyűjtötte össze (60 lap, 13 fotó, 22 mintanyomat). Alapos, részletes néprajzi leírást ad a bevezetőben, majd 206 szócikkesszótárát közöl kiváló szereléssel, de köznyelvi helyesírásban. ANDOK ISTVÁNNÉ Tamási szíjgyártásának szótárát állította össze (48 lap, 31 rajz). Tömör bevezetése után a 150–200 szócikkből álló szótárát kiváló nyelvjárási lejegyzéssel is ellátta, nyelvi szerelése jó, példamondatokat nem ad.

A s z ó l á s o k, k ö z m o n d á s o k köréből öt pályamű született. NAGY ETELKA kétezernél többet sorol föl Szabolcsveresmart frazeológiai kincséből a kezdő szavak betűrendjében, minden magyarázat nélkül (78 lap). JÓSA IVÁN mintegy 600 szólást és közmondást gyűjtött össze ugyancsak a kezdő szavak betűrendjében, s látott el jelentésekkel. Valamennyi Kecskeméti vagy környéki adat, s szép számmal találhatók közöttük XVIII. századi följegyzések is. Kitér néha a hangulat megadására is. Nyelvjárási lejegyzése pontosítandó lenne. FÁBIÁN KÁROLYNÉ Meszlen községből közölt néprajzi adatokat, és jegyzett le 304 frazeológiai egységet köznyelvi helyesírással, néhányat rövid magyarázattal ellátva (21 kéziratolap). VARGA GYULÁNÉ a gyűjtési hely megjelölése nélkül írt le néhány közmondást (8 lap).

Különleges témájú, a pipával és a dohányzással kapcsolatos 81 magyar szólást és közmondást küldött be (valószínűleg Kemencsaljáról) jó magyarázatokkal és sok rajzzal ellátva ZONGOR FERENC 14 lap terjedelemben.

A h e l y n e v e k témaköréből 11 pályamű érkezett, s közülük három utcanevekkel foglalkozik. Hajdúszováton DIÓSZEGI LAJOS végzett alapos és gondos gyűjtést (15 lap, 158 adatlap, 3 térkép, egy magnókazetta). Munkája fölhasználható az országos helynévgyűjtő mozgalomban a szokásos rövidítésekkel, tömörítésekkel. Különös értéke e munkának, hogy érdekes, színes történeteket is adott a pályázó az egyes helynévi adatok mellé. NAGY ENDRE Kicsind csehszlovákiai falu 35 bel- és 202 külterületi helynévét gyűjtötte össze és küldte el igen jó magyarázatokkal, pontos lokalizálásokkal és szinte csodálatosnak mondható térképekkel (19 lap, 2 térkép). Ugyanő egy másik pályamunkájában az ugyancsak csehszlovákiai Kőhidgyarmat 13 bel- és 85 külterületi helynévét közölte az előzőhöz hasonlóan kiváló módszerekkel (11 lap, 2 térkép). RÁCZ SÁNDOR 260 dobozi helynévet gyűjtött össze (27 lap, 1 térkép). Tudta, hogy ezt a munkát már az országos helynévgyűjtési mozgalom keretében elvégezték, a megyei bíráló szerint nem is tárt föl új adatokat, népetimológiai magyarázatai azonban így is figyelmet érdemelnek.

BENDE GYÖRGY és KOVÁCS LÁSZLÓ (középiskolás tanulók) Somlójenőn végzett gyűjtés alapján az országos mozgalomnak megfelelő módon 19 bel- és 61 külterületi helynévet küldött a pályázatra tömör magyarázatokkal, jól lokalizálva és történeti adatokkal is ellátva (25 lap, 2 térkép). HAJA ISTVÁN Ebesen gyűjtött 34 helynévet, ami nyilván nem teljes anyag, de kiegészítésekkel fölhasználható (35 lap, egy térkép). IVÁN ZSOLT gimnáziumi tanuló Görömböly helyneveit gyűjtötte össze (19 lap, 2 térkép) anélkül, hogy tudott volna a Borsod megyei gyűjtés kéziratban való hozzáférhetőségéről. MARJAI MÁRTA öt hajdúböszörményi helynév magyarázatát vállalta föl részben történeti följegyzésekből, részben újságcikkek alapján. Stílusa népszerűsége törekszik, írásmódja kedélyeskedő, magyarázatai nagyrészt népetimológiák (6 lap).

Jászárokszállás 108 u t c á j á n a k nevét látta el magyarázatokkal a Petőfi Sándor Művelődési Központjának helytörténeti szakköre. A fontosabb épületek fölsoro-

lása értéke a munkának (44 lap, 4 térkép, fotók). KÉZSMÁRKI ZOLTÁN Fegyvernek utcanevei címmel (129 lap, 3 térkép, sok fotó) részletes életrajzi adatokat közöl az utcanevekben szereplő személyekről, de magukról az utcákról is sok fontos adatot (hosszúság, közművesítés stb.) tartalmaz a munkája, bár ezek kevésbé névtani jellegűek. FODOR ISTVÁN FERENC Jászfákóhalma utcaneveiben szereplő munkásmozgalmi személyiségek életrajzi adatait sorolja föl (36 lap) minden különösebb nyelvészeti vagy névtani megjegyzés nélkül.

HORVÁTH FERENCNÉ Dánszentmiklósról helyneveket (103), demográfiai adatokat, névmagyarázatokot, falusi (167), iskolai (40) ragadványneveket és családneveket (544) közül három összeírás alapján különböző szempontú névsorokban (75 lap).

DEINSZKY GYULA a XVIII. századi Békéscsaba 384 családjának 2572 névadatát jegyezte föl betűrendben előfordulási évükkel, anyakönyvi lelőhelyükkel. Jelentéstani rendszerezést is ad, külön foglalkozik a városalapítókkal és a betelepülők származási helyeivel (118 lap).

A r a g a d v á n y n e v e k k e l kilenc pályamunka foglalkozik. RÁCZ SÁNDOR dobozi gyűjtésének első felét (A-tól H-ig) küldte be 131 + 121 lap terjedelemben, de csak a teljes anyag alapján fogadta el a zsűri önálló pályamunkának. Ugyanő Koromla (47 lap, egy térkép) és Kardosrét (28 lap) ragadványneveit is összegyűjtötte. Mindhárom munka a töle megszokott módon, részben betűrendben, részben a személyekhez csoportosítva tartalmazza a teljes névanyagot, amelynek egy része aligha lehetett élő szólító vagy említőnév, inkább körülírással megnevezés, de a szakértő kiválaszthatja közülük a valóban használatos neveket. Fő érdeme a munkáknak a teljességre törekvő aprólékoság. DOMJÁN PÉTERNÉ Csepreg család- és ragadványneveit (kb. 300) gyűjtötte össze, s küldte el jó elrendezésben, kiváló földolgozásban, a szakirodalom alapos ismeretével (102 lap). MATICS PÁL Szalkszentmártonból gyűjtött 386 ragadványneve valószínűleg a teljes névanyagot tartalmazza a családnevekkel együtt. Sok tájékoztató adattal ellátott és földolgozásra is törekvő, értékes munka (87 lap). VÖÖ IMRE 1850-től 1950-ig szedegette össze idős adatközlőivel Szigetszentmiklós ragadványneveit (17 lap). A családonkénti névfőlsorolás száznál több adatot tartalmaz, legtöbbje névmagyarázattal is el van látva. TAKÁCS NÓRA Rum község 238 nevét adja jó elrendezésben, keletkezésük okainak magyarázataival (35 lap). GALAMBOS MIHÁLYNÉ Pázmánd 2800 lakosának 250–300 ragadványnevet gyűjtötte össze, s ez valószínűleg a teljes anyag (37 lap). Érdekes, hogy nem találta közöttük keresztnévi és családnévi eredetűeket.

VARGHÁNÉ BORBÉLY ANNA nemzetiségi (román) ragadványneveket tartalmazó gyűjtést küldött Kétegyházáról (47 lap). Főlsorolja először a családnevek sorrendjében az egész ragadványnév-anyagot, majd jelentéstani típusokba sorolva közli őket megadva etimológiájukat is. A román és magyar eredetű nevek aránya 3 : 1 a településen. Adattára etimológiai szótár is egyben, s igen gazdag a jegyzetapparátusa. Az egész pályamű román nyelvű, és pontos ejtésjelölésével elsősorban a román nyelvjáráskutatást szolgálja. Mind tartalmában, mind a földolgozása és forrásanyaga szempontjából kiváló munka.

A keresztnevek témaköréből készítette pályamunkáját CSORDÁS ANITA gimnáziumi tanuló, aki Boldog község neveit gyűjtötte össze az 1951. és az 1986. évek közötti időből. Évenkénti összesítése után kilenc-kilenc évet vont össze, s ezeknek az adatait vetette egybe, majd betűrendes főlsorolást is készített. Gazdag szakirodalomra támaszkodó, gondos, értékes munka (59 lap). MÁRTA BEÁTA és TOMAN ILDIKÓ (szintén gimnazista) a hatvani középiskolások (1813 tanuló) kereszt- és beceneveit gyűjtötte össze, rendszerezte, majd összevetette más vidékek névanyagával (61 lap). Igen sok olyan becenevet találtak meg, amelyek nem szerepelnek LADÓ JÁNOS „Magyar utónévkönyv” című munkájában. Sok jó táblázatot mellékeltek anyagukhoz, megállapításaikhoz. (Mindkét

dolgozat készítői a hatvani Bajza József Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola tanulói, szakkörvezetőjük Varga Mária).

Három állatnévgyűjtés is szerepel a pályázatok között, s mindegyiknek szerzői az egyik makói általános iskola tanulói (szakkörvezetőjük a fent említett Rácz Sándor). Az egyik munka Kiszombor állatneveinek 6–700 adatát tartalmazza (21 lap), a másik Csongrád megyei (Algyő, Földeák, Nagyér, Szeged stb.) állatneveket közöl (29 lap). A harmadik munka Csongrád megyén kívüli állatneveket sorol föl (11 lap), s közülük az 50–60 pocsaji névadat az értékelhető.

Végül is azt állapíthatjuk meg, hogy a XXXVI. (1988. évi) néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat sok népnyelvi értéket tartalmaz, de nem éri el az előző évek természetesen sem mennyiségben, sem színvonalban. Nincs közöttük olyan messzemenően kiemelkedő munka, amilyen eddig még minden esztendőben akadt.

HAJDÚ MIHÁLY

S Z E M L E

Az óegyházi szláv (ószláv) nyelv első etimológiai szótára

Negyven éve kísérem figyelemmel a szláv nyelvek etimológiai szótáirodalmának fejlődését. E szótárok szemmel tartása magyar nézőpontból is elsőrendűen fontos. Ha csak tehettem, mindig és mindenütt megszereztem az éppen árusításban levő ilyen szótárt, mert tisztában voltam (és vagyok) vele, hogy az, aki magyar–szláv nyelvi kapcsolatokkal foglalkozik, nem nélkülözheti e műveket. Máskülönbent azt kockáztatja, hogy hályogkovács módjára jár el. Az évtizedek során harmincénél is több szláv etimológiai szótári mű gyűlt össze házi könyvtáramban. Néhány szótárszerzőtől dedikált tiszteletpéldányt őrzök. A tulajdonomban levő szláv etimológiai szótárok nyelvenkénti megoszlása a következő: balti-szláv (TRAUTMANN 1925/1970.); ósszláv (SLAWSKI 1974–.; TRUBAČEV 1974–.); óegyházi szláv vagy ószláv (SADNIK–AITZETMÜLLER 1955. 210–341. oldal; HAVLOVÁ 1989–.); általános szláv (MIKLOSICH 1886/1919–20.; BERNEKER 1908–1914.; KOPEČNÝ 1973–1980.; SADNIK–AITZETMÜLLER 1975.); bolgár (MLADENOV 1941.; GEORGIEV–GÁLÁBOV–ZAIMOV–ILČEV 1971–.); szerbhorvát (ŠKOK 1971–1974.); szlovén (BEZLAJ 1976–.); cseh és szlovák (HOLUB 1933., 1937².; MACHEK 1957.); cseh (HOLUB–KOPEČNÝ 1952.; HOLUB–LYER 1967.; MACHEK 1968.); poláb (LEHR–SPŁAWIŃSKI–POLAŃSKI 1962–.); felső- és alsószorb (SCHUSTER–ŠEWIC 1978–.); lengyel (BRÜCKNER 1927.; SLAWSKI 1952–.); orosz vagy fehérorosz (MARTYNAŮ 1978–.); ukrán (RUDNYČKYJ 1962–., MEL’NYČUK 1982–.); orosz (GORJAJEV 1896.; PREOBRAŽENSKIJ 1910–1914/1956., pekingi kiadás; VASMER 1953–1958.; ŠANSKIJ–IVANOV–ŠANSKAJA 1961., 1971².; ŠANSKIJ 1963–.; VASMER–TRUBAČEV 1964–1973.; CYGANENKO 1970.). E szótárok jellege, tudományos színvonala és mérete más és más. A rövidre fogott szójegyzéken, egykötetes kisszótáron, két-, három- vagy többkötetes középszótáron kívül olyan monumentális szótárfolyamot is találunk közöttük, amelynek 17. kötete még csak az *m* betűig jutott el (TRUBAČEV 1974–.). Némelyik szótár torzóban maradt (BERNEKER 1908–1914.; SADNIK–AITZETMÜLLER 1975.). Akad olyan füzetenként nyilvánosságra kerülő etimológiai szótár is, amelynek megindítói közül már senki sincs az élők sorában (GEORGIEV–GÁLÁBOV–ZAIMOV–ILČEV 1971–.). Ahány szótár, annyi sors.

Az 1960-as években számos szláv etimológiai szótárt ismertettem, bíráltam folyóiratokban és egyéb szakmai kiadványokban: Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская, Краткий этимологический словарь русского языка. Москва, 1961. (StudSl. VII

[1961.], 373–8); Български етимологичен речник. Съставили Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев. Свезка I. София, 1962. Свезка II. 1963. (StudSl. X [1964.], 463–9); FRANCE BEZLAJ, Etimološki slovar slovenskega jezika. Poskusni zvezek. Ljubljana, 1963. (StudSl. X [1964.], 195–9); LINDA SADNIK, RUDOLF AITZETMÜLLER, Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen. Lief. 1. Wiesbaden, 1963. (StudSl. X [1964.], 190–5); Kísérletek etimológiai képletek felállítására (MNY. LX [1964.], 314–21). Németül: Versuche zur Aufstellung von etymologischen Formeln. (StudSl. XIII [1967.], 141–8. Közlésre átvette: Wege der Forschung. Band CCCLXXXIII. Etymologie. Herausgegeben von RÜDIGER SCHMITT. Darmstadt, 1977. 377–88); Új általános szláv etimológiai szótár [SADNIK–AITZETMÜLLER, VerglWb.]. (MNY. LXI [1965.], 121–5); Die etymologischen Wörterbücher der ostslawischen Sprachen. (Slavica [Debrecen] V [1965.], 103–23); A keleti szláv nyelvek etimológiai szótárai (ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., Szótártani tanulmányok. Bp., 1966. 323–40).

Most a Cseh Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetében EVA HAVLOVÁ főszerkesztő irányításával készülő ógyházi szláv (ószláv) etimológiai szótár eddig közzétett két füzetét kívánom bemutatni (Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 1. Úvod, zkrátky. *A – blagb*. Praha, 1989. 1–64. l. – 2. *blagb – dlo*. 1990. 65–128. l.; a továbbiakban rövidítve ESJS.). Az ógyházi szláv nyelv a szlavisztika kezdeteitől fogva mindmáig a kutatás középpontjában áll. Ennek két oka is van. Az egyik nyelvi természetű: az ógyházi szláv emlékek a szláv nyelveknek írásban rögzített legrégebb stádiumát jelentik meg. A másik ok művelődéstörténeti jellegű: az ógyházi szláv nyelv köntöskében jutott el a szlávokhoz a bizánci görögök keresztény műveltsége és eszmevilága. Mindezek folytán az ógyházi szláv nyelv mind az ószláv nyelv vizsgálatának, mind pedig az egyes szláv irodalmi nyelvek kutatásának fontos tényezője. Az egyes szláv nyelvek etimológiai szótárai nem is tudják nélkülözni a megfelelő ógyházi szláv szavak tanúságtételét. Ennek ellenére eddig mindössze egy tömör etimológiai szójegyzék igazította el azokat, akik sajátképpen az ógyházi szláv szavak eredete felől érdeklődtek, de azt sem külön kiadványként, hanem egy ógyházi szláv kéziszótár egyik kiegészítő fejezeteként nyomtatták ki (SADNIK–AITZETMÜLLER 1955. 210–341). Szótári formájú önálló, terjedelmesebb etimológiai feldolgozás még nem készült az ógyházi szláv szókinésről. Ennek a hátrányosan érezhető hiánynak a pótlására vállalkozott 1973-ban egy brnói etimológiai munkacsoport. A szótárba kerülő szavak összeválogatása és szócsaládok szerinti elrendezése hamarosan megtörtént, és 1986-ban már közlemény jelent meg a szótár szerkesztésének elveiről, próbaszócikkekkel szemléltetve (Slavia LV, 337–54).

A középmeretűnek szánt szótár szóanyagát az 1958 óta füzeteként megjelenő „Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae” (Praha. 1989-ben látott napvilágot a 42. füzet) már publikált vagy még publikálatlan szóanyagára támaszkodik, onnan van átemelve. E szóanyag nem korlátozódik a kanonikus ógyházi szláv emlékekre, hanem bizonyos fiatalabb, egyházi szláv emlékeket is magában foglal. SADNIK–AITZETMÜLLER 1955. húsz kanonikus emléket excerptált az ógyházi szláv korból, ezzel szemben az ESJS. forrásjegyzéke 93 emléket ölel fel. Közte van az orosz szerkesztésű egyházi szláv „Ostromirovo jevangelijs” (1056–1057.) is. A tulajdonnevek közül csupán a szláv eredetűek és a szláv környezet számára fontos idegen nevek kerülnek bele az ESJS.-ba, az egyéb idegen nevek, köztük a bibliaiak is kimaradnak belőle. Kár. Az ESJS. mintegy 1400 szláv szócsaládot vagy egyes szót fog etimológiailag elemezni, további ezer jövevény- vagy belső keletkezésű szóról pedig csak szóképzéstani vagy szemantikai felvilágosítást nyújt, esetleg mindössze azt állapítva meg róluk, melyik szócsaládhoz tartoznak. Azok a származékszavak, amelyek már az ószláv korban is megvoltak, és szóképzési vagy szemantikai szempontból külön vizsgálatot igényelnek, a szócsaláduktól elkülönítve önálló szócikket kapnak. Így pl. a *darb* 'ajándék' nem a *dati* 'ad', a

bylb 'növény' nem a *byti* 'van' szócikkében van megtárgyalva, hanem külön szócikkben. A jövevényszavak nincsenek bokrosítva; tehát pl. az etimológiailag végső soron azonos *episkopǔ* 'püspök' és *biskupǔ* 'ua.' külön-külön szócikkben szerepel.

A szócikkek szerkezete a következő. A címszót grammatikai jellemzés és jelentésmegadás követi csehül és németül. Külön-külön bekezdés tartalmazza az alakváltozatokat, a származékokat, az összetételeket, a szó átkerülését az ógyeházi szláv nyelvből más nyelvekbe. Az etimológiai tárgyalás maga is több bekezdésből tevődik össze: megfelelők a többi szláv nyelvben, az indoeurópai háttér, az etimológia részletes kifejtése, a nyilvánított vélemények kritikai értékelése. Első helyen rendszerint a legvalószínűbb, illetőleg a kutatók többsége által képviselt eredetmagyarázat található. Ha a szó etimológiája nincs kielégítően tisztázva, s a javasolt megoldások azonos színvonalúak, akkor a legrégebb megfigyelési kísérlet áll elől. Petittel szedett bekezdésben olvasható a többi, kevéssé valószínű etimológiai javaslat. A nyilvánvalóan elavult, túlhaladott magyarázatokat nem említik meg.

Az ESJS. a glagolita és cirill betűs emlékekben fennmaradt szavakat, valamint a cirill ábécét használó szláv nyelvek és - a görög kivételével - minden nem latin írásrendszerű nyelv szavait egységesen latin betűs átírásban közli. A görög szavaknál megőrzi a görög betűs írásmódot.

A terjedelmes (5–34) bibliográfiai apparátusban néhány magyar szerzőtől származó szakmunka is felbukkan: Gregor 1975 [= FERENC GREGOR, Der slowakische Dialekt von Pilszántó. Bp., 1975.]; Kiss 1980 [= FNESz.²]; Kniezsa [= KNEZSA, SzlJsz.]; Molnár 1985 [= NÁNDOR MOLNÁR, The calques of Greek origin in the most ancient Old Slavic gospel texts. A theoretical examination of calque phenomena in the texts of the archaic Old Slavic gospel codices. Bp., 1985.]; MTEsz [= TESz.] I–III.; Szemerényi 1960 [= OSWALD SZEMERÉNYI, Studies in the Indo-European system of numerals. Heidelberg, 1960.]; Szemerényi 1964 [= OSWALD SZEMERÉNYI, Syncope in Greek and Indo-European and the nature of Indo-European Accent. Naples, 1964.]. Az ESJS. szerkesztőségétől tehát távol áll a „Hungarica non leguntur” itt-ott észlelhető gyakorlata. Bizonyára haszonnal forgathatták volna a szerkesztők GOMBOC és MELICH nagy magyar etimológiai szótárát (EtSz. I–II. Bp., 1914–1944.), a TESz. IV., index-kötetét, a FNESz. negyedik, kétkötetes kiadását (1988.) és még néhány más magyar etimológiai kézikönyvet is. Folyóirataink közül az Ethn., a Nyr. és a debreceni Slavica állt a szerkesztők rendelkezésére. A Magyar Nyelv (Bp., 1905–.), amely huszonöt évenként kitűnő, nyelvek szerint tagolt index-kötettel is rendelkezik, továbbá az ógyeházi szláv tárgyú tanulmányokat is közzétevő Studia Slavica (Bp., 1955–.) évfolyamai, úgy látszik, nem jutottak el hozzájuk.

A továbbiakban tanulságos részleteket emelek ki az ESJS. néhány szócikkből. Az *agoda* (46) főnévnek a 'bogyó' jelentésen kívül 'térdkalács' jelentése is van. A szó magyarázata felhasználható a moldvai *agoda* 'fái eper' (EtSz. I, 29), a palóc *jěhoda* 'eperfa' (KNEZSA, SzlJsz. 233), a Tolna megyei *Jágónak* (FNESz.⁴ I, 646) helységnév, továbbá a *venyige* (TESz. III, 1115) etimologizálásához. — Az *ašterǔ* 'gyík' (51) magyarázata értékesíthető a palóc *jascerica* 'ua.' (KNEZSA, SzlJsz. 229) etimologizálásához. — A *baba* 'dajka; nagymama; szülésznő' (55) magyarázata hasznosítható a magyar *bába* 'vénasszony; szülésznő; nagyanya' (TESz. I, 209), valamint a *Bábalalma* (FNESz.⁴ I, 128), *Bábarét* (i. m. I, 129), *Bábaszék* (uo.), *Babia Góra* (uo.) stb. etimologizálásához. — A *bagrǔ* 'bíbor, bíborpalást' (55) etimológiája megvilágítja nyelvjárási *bagrena* 'akácfa; akácvirág' (TESz. I, 217) szavunk etimológiai hátterét. — A *banja* 'fürdő' (56) magyarázata értékesíthető a magyar *bánya* 'fürdő' és *bánya* 'Bergwerk' (TESz. I, 241), valamint *Abrudbánya* (FNESz.⁴ I, 52) stb. etimologizálásában. — A *besěda* 'beszéd, szó, beszélgetés; evangéliumi szöveg; szentírásmagyarázat, homília; ügy, dolog' (59) magyarázata a

magyar *beszéd* (TESz. I, 289) etimologizálásához szolgál felvilágosítással. — A *bez* 'nélkül' (59) magyarázata a *Bezdn* (FNESz.⁴ I, 209), *Bezdtételek* (uo.), *Tiszabездél* (i. m. II, 648) és *Veszprém* (i. m. II, 758) helységnevek jobb megértéséhez nyújt segítséget. — A *béda* 'szükség, baj' (60) magyarázata a palóc *béta* 'jaj' (KNEZSA, Szl.Jsz. I, 86) és — talán — a *béna* (TESz. I, 278) háttérét világítja meg. — A *bélz* 'fehér' (61) magyarázata a székelly nyelvjárási *belice* 'fehér juh' (TESz. I, 275), régi *belc* 'fehér' (KNEZSA, Szl.Jsz. 595), valamint *Bélabánya* (FNESz.⁴ I, 186), *Bélai-havasok* (uo.), *Bélapataka* (i. m. I, 187), *Bélavése* (i. m. I, 188), *Belegrád* (uo.), *Belgorod* (i. m. I, 190), *Belgrád* (uo.) stb. jobb megértéséhez segít hozzá. — A *blato* 'mocsár' (65) magyarázata *Baláca* (FNESz.⁴ I, 147), *Balúta-tó* (uo.), *Balaton* 'tó a Dumántól közepén' (i. m. I, 148), *Balaton* 'helység Heves megyében' (uo.), *Blatnica* (i. m. I, 220), *Palatinca* (i. m. II, 308) etimológiai háttérét világítja meg. — A *blęsti*, *blędetō* 'fecseg, ostobán beszél; paráználkodik' (61) magyarázata a magyar régi *beléndes* 'parázna', *beléndez* 'paráználkodik' (TESz. I, 274), valamint a *bolond* (i. m. I, 333) és *Bolondóc* (FNESz.⁴ I, 234), *Bolondvár* (uo.) etimologizálásához használható fel. — A *Blęgarinō* 'bolgár ember' (69) szócikke a magyar *bolgár* (TESz. I, 332) magyarázatánál értékesíthető. — A *Boemija* 'Csehország' (70) szócikk felhasználható a magyar *bohém* (TESz. I, 323) etimologizálásához. — A *bogatō* 'gazdag' (70) magyarázata *Bogád*, *Bogádmindszent*, *Felsőbogáta*, *Marosbogát*, *Nyirbogát*, *Öltbogát* (mindehhez 1. FNESz.⁴) etimológiai háttérét derít világosságot. — A *bojati se* 'fél' (71) magyarázata *Nemesnebojsza* (FNESz.⁴ II, 231) etimológiájához nyújt információt. — A *boljarinō* 'nemesember, mágnás' (73) magyarázatát a *bojár* (TESz. I, 324) háttérének felderítéséhez használhatjuk fel. — A *Borisō* (73) személynév magyarázatát a magyarban is elfogadható *Borisz* (LADÓ, Utónévk. 142) etimologizálásához lehet felhasználni. Az ESJS. szerkesztői szerint a protobolgárok által a szlávokhoz továbbított mongol névvel van dolgunk (vö. mongol *bogori* 'kis'). A MARETIĆ (Rad JAZU. 81. sz. 139) óta számos kutatótól vallott és analógiákkal (*Rados* <: *Radoslav*, *Stanis* <: *Stanislav*, *Vladis* <: *Vladislav*, *Dobros* <: *Dobroslav*, *Budim* <: *Bulimir* stb.) támogatható *Boris* <: *Borislavō* magyarázatot, amely tehát a *Boris*-t rövidüléssel keletkezett autochton szláv képződménynek tartja, azért vetik el, mert nem szláv uralkodó, a 864-ben vagy 865-ben megkeresztelkedett bolgár-török Boris-Michal (ur. 852-től vagy 853-tól 889-ig) is e nevet kapta születésekor. Érvelésük nem hat meggyőzően, hiszen Atilla ~ Attila hun király neve is végelemzésben valószínűleg egy gót **Attila* (tkp. 'atyácska') szn. (<: gót *atta* 'atya') mása, tehát uralkodó is viselhetett (és visel ma is) idegen nevet. — A *bratrō* 'fivér' (77) magyarázata a *barát* (TESz. I, 246) etimologizálásánál értékesíthető. — A *brazda* 'barázda' (78) szócikke a *barázda* (TESz. I, 247) vizsgálatokor hasznosítható. — A *bręgō* 'part' (78) szócikke a *berek* (TESz. I, 283) vizsgálatokor tehet jó szolgálatot. — A *briti se* 'borotválkozik' (80) szócikke a *borotva* (TESz. I, 348) háttérét világítja meg. — A *brzō* 'gyors, sebes' (84) magyarázata a *Borza-patak* (FNESz.⁴ I, 244) etimológiájához nyújt eligazítást. — A *brna* 'sár' (84) szócikke *Brno* (FNESz.⁴ I, 256) és a *barlang* (TESz. I, 252) etimológiájához szolgál háttérül. — A *brvno* 'rönk' (83) szócikke a *borona* 'gerenda, szálfa' (TESz. I, 347) és a *bürü* 'gyaloghíd' (i. m. I, 403) etimológiai háttérét világítja meg. — A *bui* 'ostoba, dőre' (85) szócikke a *bujá* (TESz. I, 382) etimológiai háttérére vet fényt. — A *bustrō* 'éles elméjű' (88) szócikke *Aranyos-Beszterce*, *Beszterce*, *Besztercebánya*, *Besztercsény*, *Kisbeszterce*, *Turócbeszterce*, *Vágbeszterce* (FNESz.⁴) etimológiájának jobb megértéséhez segít hozzá. — A *bōdrō* 'élénk, fürgé' (90) szócikke értékesíthető a *badár* 'szép, pajkos' (TESz. I, 214) etimologizálásakor. — A *bcēla* 'méh, Biene' (90) szócikkét hasznosítani lehet *Peselnék* (FNESz.⁴ I, 727 *Kézdikővár* a.) etimológiai vizsgálatokor. — A *brati*, *beretō* 'gyűjt(öget)' (91) szócikke a *zabrál* 'fosztogat, harácsol' (TESz. III, 1181) etimológiai háttéréhez hasznosítható. — A *cēsarō* 'király, uralkodó, római császár' (93) a magyar *cár* (TESz. I, 413) és *császár* (i. m. I, 483), *Császár* (FNESz.⁴ I, 308) stb.

etimologizálásához értékesíthető. — A *cěvňnica* 'egy fajta hangszer, talán pánsíp' (94) szócikke a *cséve* (TESz. I, 516) és a *cső* (i. m. I, 560) etimológiai háttérét világítja meg. — A *crůky* 'templom; egyházközség; gyülekezet' (96) szócikke a *cerkó* (TESz. I, 463) etimológiai magyarázatához hasznosítható. — A *cvisti, cvřtetě* 'virágozik' (97) szócikke a *virágvasárnap* (NytudÉrt. 92. sz. 211, TESz. III, 1152) magyarázatához értékesíthető. — A *čáša* 'serleg, kehely, kupa' (99) szócikke a *csésze* (TESz. I, 513) etimológiájához szolgálhat háttérül. — A *Čechě* 'cseh ember' szócikke a *cseh* (TESz. I, 490) végső forrásának tisztázásához nyújt segítséget. — A *čeljarb* 'cselédség, háznép' (101) szócikke a *család* (TESz. I, 471) és a *cseléd* (i. m. I, 493) etimológiai háttérét világítja meg. — A *čeljustb* 'állkapocs' (102) szócikke a nyelvjárási *cseresznyek* 'a kemence feletti lyuk; a kemence eleje, szája környéke' (KNEJZA, SzJsz. 611) etimológiai háttéréről ad felvilágosítást. — A *čevřtětě* (104) szócikke a régi, nyelvjárási *cseter* 'serleg; gabonamérték' (TESz. I, 514) és a *csütörtök* (i. m. I, 583) etimológiájának megértését segíti. — A *čině* 'rend; elrendezés; szertartás; mód' (107) szócikke *csin* (TESz. I, 531), *csinál* (i. m. I, 532), *csíny* (i. m. I, 535) etimológiájának háttérét világítja meg. — A *čistě* 'tisztá; igaz, ártatlan' (108) szócikke a *tiszta* (TESz. III, 925) és a *tisztesfű* (i. m. III, 926) etimologizálásához nyújt segítséget. — A *čřěda* 'csorda; sorrend' (110) szócikke a *csorda* (TESz. I, 556) etimologizálásához használható fel. — A *čřěpě* 'cserép' (111) szócikke a *cserép* (TESz. I, 508) és a *cserepulya* 'sütdoharag' (NyK. XC, 167) etimológiai háttérét világítja meg. — A *čřěmčě* 'vörös' (114) szócikke a *csormolya* (TESz. I, 556), *Csermely* (FNESz.⁴ I, 323), *Csermő* (i. m. I, 324) és *Tiszacsermely* (i. m. II, 649) etimologizálásához nyújt segítséget. — A *čřěbnja* 'cseresznyefa' (113) szócikke a *cseresznye* (TESz. I, 509) etimologizálásához hasznosítható. — A *čřěně* 'fekete' (115) szócikke *Cernavoda*, *Csarnató*, *Csarnó*, *Csarnóta*, *Csaroda*, *Csaronda*, *Csorna* stb. (FNESz.) etimologizálásához használható fel. — A *čřěpati, čřěpljetě* 'merít; tölt' (115) a *cserpák* 'merítőedény; ivóedény' (TESz. I, 512) etimológiai magyarázatához értékesíthető. — A *čřětogě* 'szoba; hálókamra' szócikke (116) felhasználható a *csárda* (TESz. I, 482) és a *csarnok* (i. m. I, 483) eredetmagyarázatához. — A *čřědo* 'csoda' (118) szócikke a *csoda* (TESz. I, 547) etimologizálásához nyújt segítséget. — A *čřěstě* 'tisztesség; méltóság' (119) szócikke a *tiszt* (TESz. III, 924) és *tisztel* (i. m. III, 926) etimológiai háttérét világítja meg. — A *čřěvaně* 'edény; korsó' (120) szócikke a *csobán* 'csobolyó' (TESz. I, 545) etimológiai háttérének tisztázásához használható fel. — A *dalekě* 'távoli, messzi' (121) szócikke a *Dálnok* (FNESz.⁴ I, 352) etimologizálásához értékesíthető. — A *damb* 'adó' (122) szócikke szemantikai szempontból az *adó* 'Steuer, Abgabe' (NytudÉrt. 92. sz. 17) magyarázatához használható fel. — A *debelstvo* ? 'kövérség; durvaság' (124) szócikke eligazítással szolgálhat a *debella* (TESz. I, 599) etimológiájához. — A *dědě* 'nagyapa' (127) szócikke a *déd* (*apa*) (TESz. I, 600 *déd*- a.), valamint *Bezdédelek* (FNESz.⁴ I, 209) és *Tiszabездéd* (i. m. II, 648) etimológiájának jobb megértéséhez segíthet.

A fentiekből bizonyára egyértelműen kitűnik, hogy a tapasztalt brnói cseh etimológiai munkaközösségtől EVA HAVLOVÁ irányítása alatt szerkesztett első ócegyházi szláv etimológiai szótár olyan értékes, a gazdag cseh etimológiai lexikográfia legnemesebb hagyományaihoz méltó mű, amely nemcsak a szláv és általában az indoeurópai nyelvek kutatói számára jelent nélkülözhetetlen munkaeszközt, hanem amelyet a magyar nyelvészek is nagy haszonnal forgathatnak. A már közzétett első és második füzetten kívül nyomdakész állapotban van a harmadik és negyedik füzet is, de egyelőre kiadási, gazdasági nehézségek hátráltatják publikálásukat. Őszintén kívánom, hogy e nehézségek elhűljának, és mielőbb kezembe vehessem az ESJS. további füzeteit is.

KISS LAJOS

P. H. Nelde—S. Vandermeeren—W. Wölck, Interkulturelle Mehrsprachigkeit

Fine kontaktlinguistische Umfrage in Fünfkirchen.
Bonn, 1991. Zweite, verbesserte Auflage. 155 lap

1. A brüsszeli, budapesti és pécsi egyetem munkatársai felmérést készítettek a német–magyar kétnyelvűségről Pécsen 1990. augusztus végén. 250 interjú készült, az adatokat számítógépre véve dolgozták föl. Az elemzés eredményeit NELDE, VANDERMEEREN és WÖLCK tette közzé: 1991-ben 2., javított kiadásban! A szerzők a kultúra-közi többnyelvűség vizsgálatának módszereit és a modern kontaktusnyelvészet már kipróbált eredményeit alkalmazzák a magyarországi (s ezen keresztül mutatis mutandis a kelet-európai) viszonyokra, amely viszonyok történelmi okok miatt, a középkelet és kelet-európai országok etnikai, kulturális, vallási és nyelvi sokszínűsége következtében nyugat-európai szemmel nézve „különlegesek” (6). A volt szocialista országokban a szinkrón nyelvi kapcsolatokat nemigen vizsgálták, különösen nem a nyelvi kisebbségek szempontjából, s főként nem szociolingvisztikai szempontból. Közismert, hogy ennek nem tudományos okai voltak elsősorban. Nyilvánvaló az is, hogy Európának ez a térsége szinte tálcán kínálja a feladatokat: a közelmúlt változásai, az etnikai s nyelvi kisebbségek gondjai s az irántuk való figyelem jogos növekedése óhatatlanul elvezetnek a nyelvi kapcsolatok tényszerű, tárgyilagos számbavételének a szükségességéhez is, mert-hogy a korrekt nyelvpolitika alakításához elengedhetetlenek a tudományos vizsgálat nyújtotta adatok és elemzések.

2. A könyv egy nagyobb tervezet első vizsgálatának eredményeit tartalmazza. A tervezet célja, hogy a magyar oktatási rendszerben a kultúraközi többnyelvűség egy modelljét dolgozzák és próbálják ki. Ehhez volt szükség konkrét adatokra arról, milyen mértékben birtokolják, használják a pécsi német anyanyelvűek német nyelvüket, illetőleg annak megállapítására, hogyan viszonyulnak anyanyelvükhöz. Merthogy a nyelvhez való viszonyulás és a nyelvi viselkedés (nyelvhasználat) kölcsönös függőségi viszonyban van egymással. Kérdőíveket dolgoztak ki (ezeket németül és magyarul is közlik: 26–30), éspedig négy csoportra: 1. szülőkre (30 kérdés), 2. középiskolásokra (16 kérdés), 3. magyar anyanyelvűekre (14 kérdés) és 4. presztízsfunkciót ellátó, tehát privilegizált német anyanyelvű személyekre (14 kérdés). A nem, a kor, a foglalkozás és az iskolázottsági fok mint szociolingvisztikai paraméterek mindenhol figyelembe vettek. Néhány a kérdések közül: 1. Beszél-e németül a gyermekeivel/szüleivel? Tud-e németül írni/olvasni? Tudja-e főzni a német nyelvű rádió- és tévé-adásokat? — 2. Szeretnél-e német nyelvű iskolába járni, ha az létrejönne? Tudnak-e fiatal ismerőseid németül beszélni? Mennyire érdekel a német nyelv, szeretnéd-e tanulni? — 3. Ismer-e magyarországi németeket? Kellene-e az ő gyerekeiknek német nyelvű oktatásban részesülniük, párhuzamosan a magyarral? Kellene-e a kormánypolitikának a német nemzetiséget támogatnia? — 4. Kívánatosnak tartja-e a kétnyelvűséget? Szeretne-e kétnyelvű képzést az állami iskolákban? Kész lenne-e segíteni a kétnyelvű képzést?

Az elemzést számítógép segítségével végezték, s 63 táblázattal, illetőleg grafikonos ábrával teszik szemléletesé s áttekinthetővé az arányokat, számadatokat. Következtetéseiből néhányat megemlítek. Az asszimilálódás két fő oka: a többségi (ebben az esetben a magyar) nyelv presztízse a városban, tudniillik hogy a társadalmi fölemelkedés és nyelvhez kapcsolódik, illetőleg az, hogy nagy az exogámia valószínűsége. A német nyelv használata a fiatalabbak csoportjában csökken. Ez elsősorban a szülőkkal s a házastárral való kapcsolatban mutatkozik meg. Ami a nemeket illeti: a nők sokkal jobban őrzik német nyelvüket, mint a férfiak (a nők 43,4%-a a partnerkapcsolatban a németet használja, a férfiaknak csak 25%-a). Az iskolai végzettség és a német nyelv

használata között világos összefüggés van. Az általános iskolai s egyetemi, illetőleg főiskolai végzettségűek gyakrabban beszélnek gyermekeikkel németül, mint a középiskolát végzettek, az előbbieket közül is főként az alacsonyabb iskolázottságúak. A fölmérés szerint minden ötödik gyerek nem tud németül, 25%-nak töredékesek a német nyelvi ismeretei, s 41%-ról mondható, hogy jól tudnak németül. Ami a családi nyelvhasználatot illeti, az derült ki, hogy ahol a szülők nem beszélnek németül a gyerekekkel, ott a gyerekek sem a nagyszülőkkel, sem egymás között nem beszélnek németül. A szerzők számára meglepő volt, hogy a magyar egynyelvűek ugyanúgy pozitívan viszonyulnak a kétnyelvű oktatáshoz, ahogy a magyarországi németek. Érezhető örömmel állapították meg, hogy egy kétnyelvű kulturálközi képzési program bevezetését valamennyi megkérdézett fenntartás nélkül helyeselte.

A német nyelvet kisebbségi nyelvként Európa tizenegy országában beszélik. A szerzők pontokba szedték az európai német kisebbségek közös sajátosságait, például: általában asszimilálódásra hajlamosak, jogaikkal inkább szerényen és agresszivitás nélkül élnek, s pozícióikat nem túl nagy etnikai öntudattal védik; a Harmadik Birodalom bukását követő diszkriminatív intézkedésekre való emlékezés is félelemmel tölti el őket, ez a magyarázata kollektív neuroziséknak; anyanyelvük általában nem a sztenderd német, hanem valamely nyelvjárás a sok közül; nyelvük és kultúrájuk törvényben biztosítva van, de gyakorlati érvényesítésük egyáltalán nem kielégítő. (E. HAUGEN szerint a *kisebbség* eufemizmus, amellyel elnyomott csoportot jelölünk: Bilingualism, Language Contact and Immigrant Languages in the United States: A Research Report. In: J. A. FISHMAN ed., *Advances in the Sociology of Language*. 1978. 11.) A magyarországi németek helyzetét a más országokbeliekkel egybevetve azt állapítják meg, hogy nálunk közbülső helyet foglalnak el, azaz állami támogatást is kapnak, de első nyelvként nincs teljesen elismerve az anyanyelvük. A teljes integrációt csak a magyar nyelv alapos ismerete teszi lehetővé, a német egynyelvűség nem. A magyarországi németek etnikai és nyelvi közömbösségének látszatát a friss politikai események gyorsan feledtetni látszanak. Oldódnak a göresök, a kollektív neurozisz gyógyul: míg 1980-ban Pilisvörösváron csak 40 ember vallotta (merte vallani) magát németnek, ez a szám tíz évvel később, 1990-ben 1233-ra ugrott (Regio 91/2: 219)! Osztjuk a szerzők nézetét, a kisebbségekre vonatkozó statisztikai adatokat rendkívül kritikusan kell kezelni a legtöbb esetben (9); a magyarral kapcsolatban vö. Kósa László, *A magyarságtudomány kézikönyve*. Bp., 1991. 61. Megemlíti a szerzők, hogy a környező országokban élő több millió magyar sorsa a magyarokat nagy mértékben érzékennyé tette, és megnyitotta az utat saját kisebbségeinek igazságosabb kezelésére (10). A tapasztalat azt mutatja, hogy a fordított irányú folyamat még korántsem a múlté, a XX. század végén sem. A birtokon belülré kerülés mohóvá s intoleránssá tesz politikusokat, politikákat s manipulált tömegeket még ma is, előzmények ide, jó példák oda. Megjegyzik a szerzők azt is, hogy miként Nyugat-Európában, akként — legalábbis kezdeményekben — nálunk is felismerik a saját ország más nyelvű lakosságának kulturális gazdagságát, amelyből — a szomszédos nyelvek hídszerepét is tekintve — gazdasági és politikai haszon is származhat. Természetesen egészen más a helyzet századunk végén, s más volt a XI. század elején, mégis hadd hivatkozzam István királynak fiához, Imre herceghez intézett Intelmeire: „az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő” (GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Bp., 1977. 509). A szerzők szólnak röviden a sok magyarországi német kitelepítéséről (9). Ezzel kapcsolatban számosan nem ismerik a tényeket tapasztalataim szerint, ezért nem ártott volna megemlíteni, hogy a II. világháborúban győztes nagyhatalmak (USA, Szovjetunió, Anglia) rendelkeztek úgy, hogy a németeket Magyarországról is ki kell telepíteni. Egy részüknek a kitelepítését nem is az Ideiglenes Nemzeti Kormányra bízták, hanem a Szövetségi Ellenőrző Bizottságra (ez a bizottság 1947 feb-

ruárjáig e feladat meghatározója és ellenőrzője volt: FEHÉR ISTVÁN, A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Bp., 1988. 9, 19).

Ugyanazon település kettős (német és magyar) elnevezése problémát okozhat a használatban. Szerencsére a szerzők jól döntöttek: a német nyelvű szövegben a német neveket közlik (tehát például *Fünfkirchen*-t írnak és nem *Pécs*-et). A pontos tájékoztatás azonban feltételezi ilyen esetekben a kétnyelvű helynévlista közlését. A szerzők ezzel sem maradnak adósak (l. a német–magyar és magyar–német helynévmutatót: 131–50). Néhány sajtóhiba: *Obánya, Obuda, Nagybörzsöny, Szatmar* (131, 132, 138) stb. mellett magyar helynévként szerepelnek nem magyar elnevezések, például a rom. *Sibiu* (= *Nagyszében*: 133), szlk. *Košice* (= *Kassa*), *Kežmarok* (= *Késmárk*: 134), rom. *Cluj* (= *Kolozsvár*), szlk. *Levoča* (= *Lőcse*: 135), rom. *Braşov* (= *Brassó*), szlk. *Bratislava* (= *Pozsony*: 142).

Belgiumi példák alapján úgy vélik a szerzők, hogy egy erősebb (természetesen nyelvpolitikai értelemben erősebb) államnyelvvél konfrontálódó anyanyelv csak akkor marad életképes, ha legalább három terület megmarad a számára: a helyi ügyintézés, az iskola és a szakmai tevékenységek. Egy nyelvnek a privátszférába szorulása, illetőleg szorítása az illető nyelv jövője szempontjából nem sok jóval kecsegtet (15). A „nyelvjárás vagy sztenderd” oppozíció dilemmáját jól feloldják a szerzők szerint a magyarországi németek, amennyiben anyanyelvben a német nyelvi változatok összességét értik, amely a sztenderdet és a nyelvújásokat mint egészet foglalja össze („nyelvjárás és sztenderd”: 16). Ez a szemlélet védelmet jelent a nyelvújításoknak, tehát a német nyelv továbbélését segíti elő. Nem jelent azonban megoldást bizonyos oktatási kérdésekre.

Nyelvi kontaktusok elméletileg nem jelentenek föltétlenül nyelvi konfliktusokat. A valóságban azonban általában együtt jár a kettő, ezért látszik elkerülhetetlennek a konfliktusoknak a nyelvi kontaktusok vizsgálatába való bevonása. Konfliktusok ott bizonyosan jelentkeznek, ahol valamely nyelvi közösség egy másikkal szemben alárendelt helyzetbe kerül, tehát akkor is, ha valamely csoport nyelvi kisebbségként él valahol (vö. a főntebb idézett HAUGEN-véleményt). A kontaktusnyelvészet a maga nyelvi leírásaival, helyzetfölméréseivel, a két- és többnyelvűségről szerzett tapasztalataival, a nyelváltás okait és módjait feltáró vizsgálataival, a nyelvi nevelés és oktatás problémáinak kutatásával megalapozott nyelvpolitikai döntések tudományos bázisa, azaz politikai döntések előkészítője is lehet (7–8).

3. A könyv gondolatébresztő, tanulságos. A hungarológus-nyelvész persze arra is gondol, mit lehetne, kellene felhasználni a könyvben megírtakból a magyar kisebbségek vizsgálatában. Nem kétséges: sokat. Követendőnek tartanám például az azonos kérdések alapján különböző országokban s településeken készült (a magyar esetében: készítendő) felmérések összehasonlító vizsgálatát. Ezért remélem, hogy az ismertetett leírás eljut azokhoz is, akik a magyar nyelvet kisebbségi nyelvként (is) vizsgálják.

KISS JENŐ

Békési Imre, A gondolkodás grammatikája

Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 374

1. A megkésve kért bírálat készítőjének látszólag könnyű a dolga: hat éve volt arra, hogy feldolgozza BÉKÉSI IMRE szövegtani kötetét. Am valójában nehéz a helyzete, mert ha igazságos akar lenni, a megjelenés utáni friss benyomásokról, az akkori fogadtatásról kell szólnia. Ennek megfelelően a későbbi ide tartozó fejlemények alább nem lesznek megemlítve.

2. Békési Imre könyvének már a címe is elég okot ad az elmélkedésre. Gondolkodás és grammatika: két külön területre utal, a megismerés, a fogalomalkotás és -kapcsolás, illetve a nyelv, így a nyelvészet köreire. Tudjuk, hogy a kettő között szoros a kapcsolat, de azt is, hogy e szoros kapcsolat leírásai, metafizikájának megismerési kísérletei több ezer év óta buktatókat rejtenek. (L. a pszichológia gondolkodáselméleteit, az ókori görög, a klasszikus német filozófia ide vonatkozó tételeit, a huszadik századi analitikus nyelvfilozófiát, Heideggert és a hermeneutikát. Valamint a magyar irodalomban Kelemen János tudománytörténeti munkáit és Nyíri Kristóf nyelvfilozófiai írásait.) Persze Békési a bevezetésben szűkíti a kört: itt metaforáról van szó, azaz két elemi mellérendelő, mondategység szintű kapcsolásból álló konstrukciótípusok (vagy grammatikai szerkezetek) szimbolizálják e rendszerben a gondolkodást. A külső címlap alcíme ennek megfelelően el is igazítja a meditatáló olvasót: szöveg- és mondatszerkezeti elemzésekről lesz szó beljebb. A belső címlap alcíme viszont újra ambiciózus, „A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere” sokat ígér. Ha nem is egy teljes szöveg-tant, de annak egy szegmensét teljesen. Hiszen ha a grammatika mellé odakerül a tartalmi (szemantikai) és a logikai oldal, méghozzá szabályrendszerben, jöszserivel már csak a pragmatika marad el. S ennek a szintnek sajnos ez is lesz a sorsa a könyvben. Ugyanakkor később a szövegben Békési ezt a törekvést többször szűkíti, visszavonja, s ez némiképp bizonytalanságban tartja az olvasót.

3. Mielőtt felkeltett elvárásainkat szembesítenénk az eredménnyel, lássuk előbb röviden a kötet felépítését.

Az alább még tárgyalandó bevezetés után a konstrukciótípus fogalmáról olvasható külön fejezet. A konstrukciótípus „Fogalmilag egyfajta szövegszerkezeti alapegység, amelyet két tartalmi-logikai viszonyfajta hierarchikus egysége jellemez” (31). Majd „a gondolat modellálásának konstrukcionális megközelítéséről” következik egy fejezet. Ide tartozik a költésznak, a központozásnak, a sorrendnek a szerepe, az aktuális tagolódás.

Ezután következik a munka törzsanyaga, a konstrukciótípusok rendszere. Először az ellentétesség és az okozatiság konstrukcionális összefüggései tárgyaltnak: A megokolt utótagú ellentét. | A következtető utótagú ellentét. | A megokolt előtagú ellentét. | A következtető utótagú ellentét. | Az ellentétes utótagú magyarázat. | Az ellentétes utótagú következtetés. — Majd az okozatiság konstrukcionális összefüggései következnek: A megokolt előtagú következtetés. | A megokolt utótagú következtetés. Végül az ellentétesség konstrukcionális összefüggései jönnek sorra: A kizáró ellentétes utótagú ellentét. | Az ellentétes előtagú ellentét. | Az ellentétes utótagú ellentét. — Utoljára a konstrukciótípusok néhány szövegszerkezeti tanulságáról olvashatunk.

Mindez valóban a teljesség, a kidolgozottság érzetét kelti, különösen az egyes típusokon belüli további következetes elrendezést látva. Először a konstrukciótípus felépítettségét vizsgálja Békési elemi és bővített formában, majd a típus beépítettségét. Az egyszerű tartalomjegyzék így imponálóan sok adatot fed, Békési nagy korpuszon vizsgálta témáját.

4. A specifikusan szövegtani kutatásoknak a viszonylag rövid múltja azt is magában foglalja, hogy alapkérdések nincsenek tisztázva, alapfogalmak nincsenek konvencionálva. Így Békési munkája is sok reflexióra készítheti olvasóját, különösen a bevezetésben.

Mindjárt a címben szereplő gondolkodás fogalma több síkon jelenik meg: a logikában, a nyelvben, majd a megismerésben is. Erősen kérdéses, hogy a *gondolkodás* szó használható-e a *szövegalkotás*, illetve a *szövegfelépítés* megfelelőjeként (15). Ez a kérdés

a nyelv és a gondolkodás azonosságának problémájához vezet el, de még az azonosság-pártiak sem beszélnek valójában azonosságról, inkább megfelelésről, a nyelv szükség-szerűen vehikulum jellegéről. A gondolkodás dinamikus (folyamatra utaló) és a gondolat (ehhez képest) statikus jellegének persze már vannak (lehetnek) nyelvi vonatkozásai. A kettő azonban nem azonos. Mégis úgy tűnik, hogy Békésinél e kettő a funkcionális szemléletben egybemosódik. Bár definitíve az említés szintjén el vannak különítve: „a kifejezendő gondolat mint tartalom, valamint a gondolat kifejezés mint kommunikációs szándékú megoldás felől” közelít a szerző a szövegfelépítéshez (15), ez a különbség a későbbiekben elsikkad.

Az itt jelentkező belső ellentmondást jól érzékelteti a DEME LÁSZLÓTÓL vett hírelemzés. Deme a példaként vett egyetlen összetett mondatot kétféle változatban állítja föl: „A kocsni megelőzte a teherautót, rossz ívben kanyarodott vissza a jobb oldalra, hirtelen fékezésre kényszerült, és befordult az árokba.” Illetve: „A kocsni, miután megelőzte a teherautót, rossz ívben kanyarodott vissza a jobb oldalra, s emiatt oly hirtelen fékezésre kényszerült, hogy befordult az árokba.” Majd ezt mondja róluk: „Az eseményrészletek elemzése azonos a kettőben, de viszonyaiké már korántsem: az egyik a mozzanatok pusztán időrendjét adja, a másik okszerű kapcsolódásukat is jelzi. Vajon csak a megfogalmazás különbsége ez? Aligha: az egyik a laikus szemtanú tükrözésmódja, a másik a kivizsgálást végző szakemberé. A mondatok mögött a gondolat szerkezete is más és más”. (Idézi BÉKÉSI 16).

Midőn gondolatmenetét folytatva Békési föltárja a két változat konstrukciós formáját, akkor nem a gondolat szerkezetét írja le, hanem a két mondat explikáltan megjelenő szerkezetét. S miután az első változatban nincsenek kauzális kötőszók, a belső kapcsolatrendszer pusztán kapcsolatosnak véli, míg a másodikban kauzálisnak, mert jelezve van. Erre a különbségre rávinni a gondolat (különösen a gondolkodás) szerkezetének különbségét elég kockázatos vállalkozás minden pszichológiai, pszicholingvisztikai háttér nélkül. A mondatpárról két dolgot valószínűsíthetünk felszíni megjelenésük alapján. Az egyik: az első változat is tartalmazza a kauzális viszonyt, a *rossz* jelző szemantikailag implikálja a hibás cselekedet következményét a következő mondategységre kivetítve, míg pragmatikailag a „rossz ívben kanyarodott” ide vonatkozó háttérismereteket rendel e mondategységhez, melyek bizonyos következményeket tételeznek fel, például mindazt, ami a baleset leírásában ezután következik. A második mondat szemantikai implikációi a harmadikban és a negyedikben tehát expliciten megjelennek mint következmények. (A kötőszó hiánya másutt nem készíti ilyen kettősség levezetésére a szerzőt, egyszerűen szógletes zárójelben maga beírja a megfelelő viszonyt jelölő szót, tehát elismeri látens jelenlétét. Sőt egy helyen rá is kérdez: „Csupán jelöli a viszonyt a kötőszó [. . .], vagy pedig alkotja létrehozza azt?” (44). — A PAUL GRICE által megfogalmazott konvencionális implikációk esetét lehet e példán (az első mondat nem jelzett kauzalitásán) tapasztalni, míg a társalgási implikaturák maximái érvényesülnek a két mondat közötti különbségben (vö. P. GRICE, *Logic and Conversation*. In: P. COLE, J. L. MORGAN (eds), *Syntax and Semantics*. New York, 1975. 41–85). Igaz, hogy Grice az igazságfeltételeken alapuló szemantikában alkalmazza implikációs elméletét, ám az bizonyonnyal beillcszthető egy nem formális logikai szemantika pragmatikai hátterébe is.

A második valószínűsíthető megállapítás tehát a DEME–BÉKÉSI-féle elemzésről: a beszélő stratégiájának különbsége jelenik meg a két mondat közötti különbségben. Az együttműködési alapelv maximái szerint az egyik helyzetben jelezni kell a kauzális viszonyt expliciten, kötőszókkal, a másik esetben nem. A konstrukciós forma tehát nem annyira „a születő gondolatot szolgálja” (16), hanem inkább egyrészt valóban a diagrammatikus ikonocitás jellemző rá, ahogy BENCZE LÓRÁNT írta ismertetőjében (PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE szerk., *Szemiotikai szövegtan*. III. Szeged, 1991. 189), tehát a

jelek viszonya hasonlít a jelzetre (pl. egy eseményre, mint itt, ahol az időbeli szekvencia és az ezzel párhuzamos ok-okozatiság együtt érvényesül). Másrészt a kommunikációs helyzetnek megfelelően a beszélő vagy nyitva hagy bizonyos értelmezési lehetőségeket a hallgató előtt, vagy explicitabban, formában határozottabban irányítja az értelmezést.

Ez a referenciális szerkezet (melynek bizonyos típusait vizsgálja Békési) olyan grammatikai kapcsolásokban jelenhet meg, amelyeknek átalakítása vagy megváltoztatja a szerkezet jelentését vagy nem. Így lehetne talán pontosabban elemezni a 100–3. oldalon tárgyalt baleseti hírt is. A négy mondatból álló szöveg határozott oksági viszonyokat tartalmaz (nem volt kivilágtva → összeütközött → megsérült → eljárás indult). Békési itt jól látja meg azt, hogy a sorrendi cserékkel a mondatok szerkezeti kapcsolódása változik, de csupán a nyelvi szinten, a kommunikációs stratégiának megfelelően. Nem ártott volna azonban hangsúlyozni, hogy maga a kauzális rendszer mint eseménysor, mint jelölt nem változik: a logikai ok-okozat irányokat a szöveg lineáris nyelvi átstrukturálása nem változtathatja meg. Ha ez megtörténik, a szöveg hamissá vagy értelmetlenné válik.

Békési egy másik példáját átalakítva hasonló eredményt kapunk. Az eredeti változat: „1Ezeket a szavakat persze ki lehet cserélni; mondhatunk ördögi suhancot, gúnyiratot, műértőt. | 2Az író azonban nem kedvtelésből használja ezeket a szavakat, hanem mert jellemzők Széchenyire — hozzátartoznak az ábrázoláshoz.” (Németh L.) Ábrázolva: $\langle [1 - 1] \rightarrow \leftarrow [2 \neq 2(h \rightarrow h)] \rangle$ (301). Egy lehetséges átalakítás: „1Ezeket a szavakat persze ki lehet cserélni; mondhatunk: ördögi suhancot, gúnyiratot, műértőt. | 2Az író azért használja ezeket a szavakat, mert jellemzők Széchenyire, hozzátartoznak az ábrázoláshoz, tehát nem kedvtelésből írja le.” Ábrázolva: $\langle [1 - 1] - [(2 \leftarrow (2 - 2)) \rightarrow 2] \rangle$.

Az ellentét tehát belső, (alsóbb szintű) tagadássá alakult, az ok-okozati viszonyok pedig a sorrendnek megfelelően grammatikailag átstrukturálódnak, logikailag viszont változatlanok maradnak. E példában az együttműködési elv a konvencionált műfaj és a stílus elfogadásán keresztül érvényesül. Hiszen ez a konstrukciótípus („ezért nem, hanem”) jellemző az esszére, másrészt pedig Németh László stílusára. Békési munkájából ez kontrollanyag nélkül derül ki.

Békési Imre hármas egységre építi szövegtani elgondolását: „A valóság, a valóságot tükröző gondolat s a gondolat nyelvi formájaként jelentkező szöveg hármas egysége” (12) azonban a középső ponton gyenge. Nem feltétlenül igaz, hogy a valóságot (pontosabban a valóság elemét, részletét) a gondolat tükrözi s közvetíti a nyelv felé. Így a másik irányban is kételkedni lehet: nem biztos, hogy a szöveg gondolatot ad vissza, különösen nem úgy, hogy a „Szövegben azonban a gondolat, a szövegegységben a gondolatrészlet objektíválódik” (19). Ugyanakkor később a konstrukciótípust, tehát a szövegrészletet a „viszonylag egész gondolattal” azonosítja a szerző (21).

Nem véletlenül időztem sokat a könyv elvi részeinél, ugyanis itt tapasztalhatók a fő hiányosságok. Békési Imre ugyan ki-kiter bizonyos pragmatikai szempontokra, de épp a nyelv és a nyelvhasználat szempontjának keveredése miatt ezeket nem helyezi el határozott elméleti keretben. Munkája azt sugallja, hogy a szöveg leírható a grammatikában megtalálható tartalmi-logikai kapcsolóelemekkel, holott többen több helyütt leszögezték a magyar szakirodalomban is, hogy szövegtan pragmatika nélkül nem lehetséges (l. pl. KIEFER FERENC, Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet: Nyr. CXIII, 216–25 stb.).

5. A bevezetés után a konstrukciótípusok szerint elrendezett példák sokasága következik, elemző ábrával. E részekben talán hasznosabb lett volna a kevesebb példa

és a bővebb kifejtés, a több magyarázat. Maga az ábra ugyanis csak a szerkezet lineáris ábrázolása, elemzést nem tartalmaz, mert annak éppen eredménye.

Az elemzések meggyőzőek, néhány eset kifogásolható csak. Például: A 131. lapon a Nemes-Nagy-idézet nem $[1 \rightarrow \leftarrow (2 \leftarrow 3)]$, hanem $1 \rightarrow (2 \leftarrow 3)$. — A 151. lapon a Babits-idézet azt példázza, hogy még a Békési által felderített konstrukciótípusokat sem lehet mindig egyszerűen lineárisan ábrázolni: „IKossuth és Görgey viszályát úgy emlegette, ahogy aktuális politikusok összetűzéseiről szokás pletykázni. 2Szívesen hallgattam, s mégis valamiféle csalódásféle érzéssel. 3Számomra nem ez volt az igazi szabadságharc. 4Az igazi szabadságharc a könyvekben volt, Jókaiiban vagy a Graczában”. Ábrázolva: $[(1/h) - (2 \rightarrow)2 \leftarrow (3 \leftarrow 4)]$. A negyedik mondat ugyanis éppúgy köthető a második mondat második részéhez, mint a harmadik. — A 162. lapon a Németh László-idézet utolsó mondatán belül nem feltétlenül indokolt az ok-okozati viszony. Tímárnak nem azért nem volt kulcsa a szerephez, mert a színészkollektíva nem egyszerre érik meg a dologra, s nem is fordítva, hanem mert ő maga nem érett még meg arra. Az utolsó mondat egységet tehát kapcsolatos viszonyal is köthetjük az előzőhöz vagy az ötödik mondat elején levő főmondathoz alárendelve: „A nagy baj . . . az volt, hogy ehhez a szerephez Tímárnak sem volt kulcsa”. Stb.

Néhány filológiai apróságot is fel kell említeni. A könyv áttekintését nehezíti, hogy a logikai alpontozó számozás csak a 134. lapon kezdődik és a 311. lapon újraindul. — A 311. lapon található „SZABÓ L. 1984” nem szerepel egyik listán sem. Éppígy a 311. lapon található „VAN DIJK 1984” nem található sehol. „BÉKÉSI 1974” pedig csak a szövegtani szakirodalom-jegyzékben, ott viszont kétféle is. „HUSZÁR ÁGNES 1983” nem SZATHMÁRI-VÁRKONYI-ban olvasható, hanem RÁCZ-SZATHMÁRI-ban. A válogatott szakirodalom egyébként igen tágan értelmezi a szövegtan fogalmát.

6. Végére hagytam az érvényesség körének kérdését. Békési Imre könyve azt mondja, hogy a konstrukciótípus „szövegszervező szerepében domináns kapcsolásforma” (347). Ez a kijelentés visszaesetol a cím kapcsán emlegetett ambíciózussághoz. A fülszöveg mindezt megtoldja: „a szöveg közvetlen alapegységei nem az egyes mondatok, hanem a különböző konstrukciók”. A kitágítás túlzó, mert feltételezi, hogy minden szöveg tartalmaz konstrukciótípust. Ezt állítja más szemszögből BENCZE LÓRÁNT is: „A Békési-féle konstrukciótípus-vizsgálat . . . mindenfajta szöveg elemzésére alkalmas” (PETŐFI S. — BÉKÉSI [szerk.], Szemiotikai szövegtan III, 190). Ráadásul Békési a konstrukciótípusok működését a szöveg makroszerkezetére is ki akarja terjeszteni (35). Egy ilyen állítást a konstrukciótípusok egymással való kapcsolódási lehetőségének vizsgálataival lehetne valószínűsíteni, ám ez a kérdés nem témája a szerzőnek.

A fenti kijelentések akkor válnának bizonyíthatóvá, ha Békési a kapcsolatos viszonyal is behatóan foglalkozott volna. Ez a „szemantikailag jellegtelen” viszony jellemez ugyanis számos szöveget, illetve szövegtípust a hírek egy csoportjától a legkülönbözőbb leírásokig. Az esszé magától értetődően tartalmaz oksági és ellentétes viszonyokat. Más szövegek nem feltétlenül. Egy példa: „Föld körüli pályára állították kedden Japán első környezetvédelmi műholdját — közölte a tókiói úrkutatási hivatal. A berendezés elsődleges feladata a vízkészletben és a földfelszínen bekövetkező változások észlelése, beleértve pl. az Amazonas őserdőnek pusztulását is. A műhold a tervek szerint két évig végzi megfigyeléseit. Japán eddig kilenc felbocsátást hajtott végre a most is használt saját fejlesztésű rakétával.” (napihír a Magyar Nemzetből).

7. Békési Imre munkája a magyarországi szövegtani irodalomnak jelentős alkotása. Grammatikai szempontból közelítve egyes szövegtani konstrukciós formákra hívja fel a figyelmet igen nagy korpuszon, következetesen, határozottan feldolgozva. Szem-

pontja fontos, nélkülözhetetlen a szövegtani kutatásokban, ám csak egyike ezen szempontoknak. Elméleti alapozásának bizonytalanságai miatt nem (vagy nehezen) találja meg a kapcsolatot más kohéziós tényezőkkel, így hibásan viszi tovább axiomatikusan a grammatikai apparátust a szöveg szintjére. Pedig a pragmatikai szempontok bevezetésével a sorrendiség és a tartalmi-logikai viszonyok kapcsolatában is lehetne fontos szövegtani tényezőkre rámutatni. Ehhez azonban egy lépéssel tovább kellene lépni s hosszabb szövegek (szövegrészletek) elemzését elvégezni. BÉKÉSI IMRE kutatásai remélhetőleg többretekintő szövegelemzéseket tárnak majd az olvasó elé.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Vasil' Latta, Kelet-Szlovákia ukrán nyelvjárásainak atlasza.

Tudományos és kartográfiai feldolgozását befejezte és szerkesztette: ZUZANA HANUDEL', IVOR RÍPKA, SOPOLIGA MIROSLAV. Pozsony—Eperjes, 1991. [Василь Латта, Атлас українських говорів Східної Словаччини. Наукове і картографічне доопрацювання та упорядкування: Зузана Ганудель, Івор Ріпка, Мирослав Сополіга.]

Az 1991-es cseh-szlovákiai népszámlálás szerint Szlovákiában a ruszinok száma: 16 937, az ukránoké pedig 13 847. Egyházi források ugyanakkor a görög katolikusok lélekszámát 172 000 főben, a pravoszlávokét pedig 31 000 főben határozzák meg. A szlovákiai keleti szláv népesség nemzetiségi hovatartozásában megnyilvánuló kettőség azzal függ össze, hogy egy részük megőrizte a korábbi *ruszin*, *rusznák* etnonimát, más részük pedig az új, *ukrán* népvétet tette magáévá. A ruszin és ukrán lakosság többsége a kelet-szlovákiai terület 4 északi: a bártfai, homonnai, ólublói és a szvidniki járásában él.

Az ukrán nyelvjárások rendszerén belül a kárpáti, délnyugati nyelvjárástípushoz tartozó ukrán dialektusok sajátos helyet foglalnak el. E peremnyelvjárások egyik fontos jellemzője, hogy területileg és kialakulásuk idejét tekintve rendkívül tagoltak. Másik specifikumuk abban áll, hogy évszázados kölcsönhatásban fejlődtek lengyel, szlovák dialektusokkal, hatott rájuk a magyar irodalmi és népnyelv, a Szepességben pedig a német telepesek nyelve. További fontos vonásuk az orosz és egyházi szláv adsztrátum, s az, hogy sajátos öntörvényű fejlődésükre egészen századunk közepéig nem hatottak az ukrán irodalmi nyelv nivelláló tendenciái. Mai fejlődésüket, alakulásukat a kelet-szlovák nyelvjárásai és a szlovák irodalmi nyelvi hatás befolyásolja radikálisan.

VASIL LATTA, a legnevesebb szlovákiai ruszin-ukrán nyelvész 1921. december 29-én született Pcsolina községben; fiatalon, 44 éves korában, 1965. június 27-én hunyt el. (Életéről l.: Микола Мушинка, Василь Петрович Латта (1921—1965). Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. т. Пряшів 1965. 9—20; Зузана Ганудель: Василь Латта. Пряшів, 1965.) Jelentős előtanulmányokat követően a szlovákiai ruszin-ukrán nyelvjárások atlaszának elkészítését tűzte ki maga elé célul. (Összegyűjtött tanulmányait l. Наукові записки. 8—9. Пряшів, 1979—1981.) A három kötetesre tervezett atlaszhoz közel háromszáz községben saját maga által összeállított 2324 kérdést (667 fonetikai, 662 morfológiai, 975 lexikai, 20 szintaktikai) tartalmazó kérdőív alapján tíz éven át gyűjtötte az adatokat. Az első kötetet meg is szerkesztette, s 1964-ben leadta a Szlovák Tudományos Akadémia Veda Kiadójának, amely nyomdai kapacitáshiány miatt azóta sem jelentette azt meg. (Vö. JOZEF ŠTOLC, Atlas ukrajinských nářečí na východnom Slovensku: Slavica Slovaca. roč. 13. č. 1. Bratislava, 1978. 78—86.)

Vasil Latta születésének hetvenedik évfordulójára készülve, a szvidniki Ukrán Kultúra Múzeumban őrzött kéziratok alapján IVOR RÍPKA, ZUZANA HANUDEL' és MIROSLAV SOPOLIGA egy további kötetet szerkesztettek meg, melyet az 1991. november 27—29-én rendezett Latta-émlékkonferencián kézbe is vehettek az előadók. Az atlasz

jelentős hungarológiai szempontból is, mivel magyar nyelvjárásokkal közvetlen (marginális) kölcsönhatásban nem levő ruszin-ukrán nyelvjárásokról, s az azokra gyakorolt magyar hatásról szemléletes híradással szolgál, kiegészítve J. DZENDZELIV-SZKIJ és P. LIZANEC kárpátaljai ruszin-ukrán atlaszeit. (Vö.: Дзэндзелівський, Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. (Лексика) Ужгород, I. 1958., II. 1960.; BALOGH LAJOS, P. Lizanec három könyve a magyar – ukrán nyelvi kapcsolatokról: MNy. LXXIV, 244–8.)

Vízválasztókban gazdag, 160 km hosszú, 5–45 km széles területen beszélt rendkívül tagolt nyelvjárásokról van szó. A kereskedelmi és adminisztratív központok mind délebbre találhatóak, és azok kivétel nélkül mind szlovák jellegűek. E hegyvidéki területen a népsűrűség viszonylag ritka: 30–50 fő. Az 50–60-as évek nyelvjárási állapotát tükröző atlasz kutatópont-hálózata ideális, hiszen gyakorlatilag minden ruszinok, illetve ukránok lakta települést felölel. A szerző kérdőíveit 267 ruszin településen, továbbá ellenőrzés, összehasonlítás céljából 44 szlovákok lakta helységben kérdezte ki, így a kartografált kutatópontok száma: 311. Ily módon a regionális atlasz nemcsak a legnyugatibbra fekvő, az ukrán – szlovák – lengyel nyelvjárások érintkezési pontjain fekvő ukrán nyelvjárások tagozódásáról, sajátosságairól ad részletes és hű képet, hanem kiegészíti az ukrán, szlovák és lengyel nemzeti nyelvatlazokat is.

A 45×22 cm méretű, 552 oldalas szerkezeti egységei a következők: bevezető (5–7), rövidítések, jelek jegyzéke (23), kutatópontok jegyzéke (24–9), térképek tartalomjegyzéke (61–7), térképek (66–435), ezen belül: segédterképek (69–70), fonetikai térképek (71–269), morfológiai térképek (270–393), lexikai térképek (394–435), izoglosszák összesítő térképei (435–72), nem kartografált anyagok (473–99 + 539–48), mutatók (500–38 + 549–52).

Latta eredetileg tervezett atlasza harmadik kötetében kívánta a szókincs jelenségeit bemutatni, a 975 lexikai kérdést azonban nem érkezett minden kutatópontra kikérdezni, s a kikérdezett szavak is javarészt kartografálatlanul maradtak. Így az itt bemutatott kötetben mindössze 39 lexikai s további öt, lexikai izoglosszákat összesítő térkép kapott helyet. A lexikai elemek (s közöttük a lexikai hungarizmusok) zöme a nem kartografált anyagok között található.

A továbbiakban az atlaszban megadott tematikus csoportokból a magyar eredetű elemeket sorolom fel, feltüntetve azt, hogy Latta az adott szót hány kutatópontra gyűjtötte fel, szükség esetén megadom a hungarizmus jelentését is. A Latta által adatolt hungarizmusok a ruszin nyelvben történt hangtani, alaktani beilleszkedés során, a rendkívül nagy nyelvjárási tagoltság következtében érthető módon gyakran eltérően idomultak az átvevő nyelvjárások hang- és alaktani rendszeréhez, melynek következtében szóváltozatok nagy száma keletkezett, melyek feltüntetésétől itt eltekintek.

Élelmiszerek: *dohan* (az egész nyelvjárásterületen elterjedt – a továbbiakban: egész nyj.); *kočanina* 'kocsonya' (3 kutatópontra adatolva – a továbbiakban csak a számat adom meg); *langoš* 'krumplilángos' (10); *cipuyok* 'cipó' (1); *fatatok* 'falat kenyér' (egész nyj.); *ratata* 'tojásrántotta' (20). – Edények: *valoy* 1. 'kút melletti vályú' (60), 2. 'disznóvályú' (27); *koršou* 1. 'vesszővel körbefont üvegedény' (11), 2. 'butélia' (20); *tepa* (18); *serpen* 'serpenyő' (18); *kančou* (46). – Öltözék: *bočkori* (62); *čizmi* (38); *vygan* 'alsó női szoknya' (9); *gombik* (egész nyj.); *kalap* (124); *kefa* (egész nyj.). – Állatok: *gola* (2); *gunar* (15); *palkaň* (74); *marha* (19); *šudoy* 'süldő' (41); *čödör* (1). – Fogatolás, közlekedés: *korčoly* 'hosszú teherszán, gerenda, deszka szállítására' (1); *seršan* 'lósorszám' (12); *katafij* 'kötőfék' (14); *kantar* (36); *tenget* (47); *hatižak* (6); *orsay* 'országút' (5); *tejteš* 'országút' (1). – Mezőgazdasági szókincs: *čutka* 'kukoricacsutka' (11); *šoška* (1); *kukurica* és *kenderica* egymást kiegészítve az egész nyelvterületen; *eyreš* (2); *sakast* 1. 'gabona tárolására szolgáló épületrész', 2.

'pelyvatartó' (1); *hajtiv* 'mezőőr' (19); *kerelov* 'mezőőr' (4); *balta* (6); *orek* 'földmértekegység', eredetileg egy jobbágytelekhez tartozó terület (43); *telek* 'uaz.' (4); *maradyk* 'gabonakereszt' (28); *rakaš* 'gabonakereszt' (10); *šaragli* 'saroglya' (38). — **É p í t m é n y e k s a z o k r é s z e i:** *kapury* 'csűrkapu' (3); *kapura* 'kapu' (55); *padlaš* (1); *mešternica* 'mestergerenda' (51); *forgotuz* 'kilincs' (44); *garaliči* (39); *badok* 'tetőplél' (3); *lampaš* (egész nyj.). — **E g y é b:** *apa* (14); *balogar* 'balkezes ember' (12); *bajusi* (18), *valal* 'falu' (egész nyj.); *temetiv* 1. 'temető' (20), 2. 'dögtemető' (22); *biroz* (82); *šor* (1); *chasnovaty* 'használ' (egész nyj.); *chasen* 'haszon' (egész nyj.); *kurta* (53); *irka* 'füzet' (17); *serenča* 'szerencse' (27); *voškola* 'iskola' (39); *šoggor* (95).

Az izoglosszák összesítő térképein a következő hungarizmusok elterjedésének határait találjuk: *kančov*, *kalap*, *katafiž*, *marha*, *patkañ*, *kukurica*, *tenyerica*, *biroz*, *tengel*, *ratata*, *forgatuz*, *šoggor*, *falatok*, *gombička*.

A kelet-szlovákiai ukrán (ruszin) nyelvjárásokban ma is élő lexikai hungarizmusokról több más feldolgozás is tudósít. A népi ételek és italok szókincsét feldolgozó mű szerzője Z. HANUDEL több hungarizmust is tárgyal, így pl.: *gomboyci*, *langoš*, *hurka*, *čipki* 'faggyú, bélsír', *laba*, *ratota*, *čereje*, *tenyerica*, *leveš*, *guľaš*, *kočenina* 'kocsonya', *paqač* 'pogácsa', *ciberi* 'cibere' stb. (Vö. Зузана Ганудель, Народні страви і напої. Пряшів. 1987.) A közelmúltban megjelent lemk szólásmondásokban közel negyven lexikai hungarizmust találtam, melyek többsége vezérszó. Vezérszavakként szerepelnek például a következő magyar eredetű szavak: *bagov*, *bajus*, *bokanči*, *bočkor*, *valal* 'falu', *buđilar*, *butor*, *harapaš*, *huncut*, *gombička*, *dohan*, *Ferenc Jožka*, *kalap*, *kefa*, *koč*, *laba*, *lampaš*, *leveš*, *livča* 'lőcs', *Mataš*, *paloš*, *patkañ*, *pipka* 'pipa', *talpa*, *urfiž*, *fajta*, *falatok*, *filer*, *chosen*, *šarkañ* stb. Az e szavakat magukban foglaló szólásokról nem tudjuk, hány településen ismeretcsék, csak az derül ki, hogy hol gyűjtötték fel őket. (Vö. Надія Вархол — Анатолій Івченко, Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Пряшів 1990.)

A szólásokba került, egyébként nem nagy számú földrajzi nevek között szinte törvényszerűen ott találjuk a ruszinok híres, Szabolcs vármegyei búcsújáráhelyének nevét (Mária) Pócsot is: *Ne zajde ani do Povči na vodpust*. Ügyetlen, éhletetlen ember (aki még Pócsra, az ottani búcsúra sem talál el). (Elhez l. UDVARI ISTVÁN, A máriapócsi monostor hramotáinak személy- és helynévanyagából: Névtani Értesítő. 13. sz. 1991. 74–96.)

Izgalmas kérdésként vetődik fel az ukrán illetve ruszin nyelvjárásokban megőrzött lexikai hungarizmusok jövőjének problematikája. A sztálini, majd a brezsnyevi nemzetiségi politika Kárpátalján elsősorban a magyar lakosságot sújtotta, de elnyomta a ruszinok nemzetiségi érzéseit is, a kelet-szlovákiai viszonyokat pedig a ruszinok erőltetett ukrainizálása és szlovakizálása jellemezte. Ennek ellenhatásaként az utóbbi két évben elemi erővel jelentkezett az önálló ruszin kultúra iránti igény, a helyi irodalmi, történelmi és egyházi-vallási tradíciók ápolásának sürgetése. A ruszin identitástudat meg erősödésének jeleként Kelet-Szlovákiában több ruszin népnyelvi periodikát adnak ki, népnyelvi cikkek sporadikusan kárpátaljai újságokban is megjelennek. A ruszin nyelvjárások irodalmi nyelvi szintre történő emelkedésével a szócsés körben elterjedt hungarizmusok irodalmi nyelvi elemként is tovább élnek majd, ami erősíti megőrződésüket a nyelvjárásokban is.

Az Eperjesen megjelenő Народны Новинки című ruszin nyelvű lap 1991. 6. 10. száma mutatóványt közöl Василь Петровай: Русини ('Ruszinok') című regényéből; az öt számban megjelent részletekben az alábbi hungarizmusok találhatóak: *banovaty* 'bán', *betar*, *birovaty* 'bír', *bogla* 'boglyakemence', *bokanči*, *bočkori*, *čavargovaty* 'csavarog', *dugov* 'dugó', *fajta*, *falat*, *falatok*, *Ferenc-Jozef*, *gavalir*, *gazda*, *chotar* 'határ', *kalap*, *kapura* 'kapu', *Kedveska* 'tehénnév', *kerta* 'kert', *koč* 'kocsi', *kočis*, *levča* 'lőcs', *leveš*, *lompoš* 'lompos személy', *probatority* 'felébreszt', *serenča*, *sersan* 'lőszerszám', *somár* 'szamár', *Šarkañ* 'kutyanév', *šor*, *tarcha* 'teher', *valal* 'falu'.

K Ü L Ö N F É L É K

Csúry Bálint levele Zsirai Miklóshoz, 1939

I. Az alább közlendő Csúry-levelé pontosabb megértéséhez néhány tudománytörténeti tény földidézése szükségesnek látszik.

Csúry 1939-ben, az általa indított és szerkesztett Magyar Népnyelv első kötetében, „Mit akarunk?” című cikkében (3–6) foglalta össze a magyar nyelvjáráskutatás fontosságát bizonyító és teendőit megokoló gondolatait. E cikkében szó van arról, hogy magyar népnyelvkutató intézet létesült a debreceni egyetemen a célból, hogy állandóvá tétessék a rendszeres magyar népnyelvkutatás (5), s itt szól külön bekezdésben a fonetikai vizsgálati eszközök megszerzésének, tehát a fonetikai búvárlatoknak a szükségességéről (6). BALASSA IVÁN szerint „Csúry Bálint világosan látta, hogy azokat a széles körű feladatokat, melyek a nyelvjáráskutatás területén jelentkeztek, egy egyetemi tanszék nem tudja megoldani. Ezért éveken keresztül mindent elkövetett, hogy erre a célra egy külön intézményt hozzon létre. Végre 1938-ban sikerült, és — igaz — szerény anyagi eszközökkel, de megalakult a *Magyar Népnyelvkutató Intézet*” (Csúry Bálint. Bp., 1988. 48–9; l. még BAKÓ ELEMÉR; MNny. III, 34–7). Amikor tehát Csúry alábbi levelét írta, működött már a debreceni népnyelvkutató intézet (tevékenységére l. BAKÓ beszámolóit: MNny. II, 270–6, III, 415–20, IV, 469–74), s csupán előkészítési szakaszában volt a Pázinány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete (végül is '1939-ben alakult meg), amelynek munkájában azonban csak 1941 őszétől — Csúry halála után, Deme László, Lőrincze Lajos és Szabó Dénes odakerülésével — erősödtek föl a nyelvjáráskutatásra irányuló törekvések (l. DEME: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ M. és KISS J. Bp., 1991. 139).

A levélben szóbeli információkra való hivatkozást, illetőleg utalást találunk, sőt egy szó szerinti idézetet is (Németh Gyulától). Hogy mi hangzott el a hivatkozott beszélgetés során (talán éppen a Kruzsookban, ahol — más leveleiből következtetve — Csúry is meg-megfordult), nem tudni. Mindenesetre a levélben nincs nyoma annak, hogy Csúry ezen beszélgetés során a maga — a levélben kifejtetteknek megfelelő — eltérő véleményének hangot adott volna. S ez meglepő. Éppen ezért — illetőleg ezért is — bizonyosan nem alaptalanul következtetjük, hogy nem a debreceni intézet elsorvasztási szándékáról, hanem arról lehetett szó azon a beszélgetésen, hogy a magyar népnyelvi kutatások összefogásának néhány vezető budapesti nyelvész szerint központi helyen, a fővárosi tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetében kell(ene) összpontosulnia. Ezt látszik igazolni, hogy a Magyarságtudományi Intézet a hungarológiai kutatások egyéb ágait is koordinálni törekedett (l. KÓSA LÁSZLÓ, A magyarságtudományi kézikönyve. Bp., 1991. 32), s hogy ezen belül — igaz, Csúry halála után csupán — az első országos népnyelvkutató értekezlet megszervezésével 1941-ben a magyar nyelvjáráskutatásban való ebbéli szerepvállalását eredményesen demonstrálta is (l. „Szükségesnek látszott . . . az egyes intézmények munkájának összhangba hozása, a magyar nyelvjáráskutatásnak országos megszervezése”: SZABÓ DÉNES: A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve. 1941–42. Bp., 1942. 3; l. még 4, 36; az Intézet akkori vezetője Németh Gyula, a népnyelvkutató munka vezető szaktanára pedig Pais Dezső volt: DEME i. h.). Föltételezem, hogy Csúry szóba hozta Németh Gyulával és Zsirai-val való beszélgetése során a debreceni kísérleti fonetikai laboratórium felállításának általa dédelgetett és szorgalmazott tervét is (több fölterjesztést írt ez ügyben, l. BAKÓ: MNny. III, 35–6; l. még fentebb), s erre reagáltott Németh Gyula így: „az nem fog menni”. Arra aligha helyénvaló gondolnunk, hogy valamiféle központi finanszírozás fix összegén kellett osztoznia Debrecennek és Pestnek, s a fővárosi Magyarságtudató Intézet belépése hozta volna eleve hátrányosabb helyzetbe

Csúryéket. Annak idején ugyanis – egymástól függetlenül – onnan szereztek pénzt efféle célokra, ahonnan tudtak. Intézete működtetésével kapcsolatban Csúrynek nagy anyagi gondjai voltak, s erről nyilvánvalóan tudtak a Csúryt jól ismerő pesti nyelvészek is (erre l.: „Az ebben [ti. a debreceni Magyar Néprnyelvkutató Intézetben] végzett és megfelelő támogatás esetén a jövőben bizton várható munka színvonalának jelzője a Magyar Néprnyelv címen a múlt évben kiadott intézeti évkönyv első kötete” (Az 1940. évi Nagyjutalom és Marezibányi-mellékjutalom odaítélése tárgyában kiküldött bizottság jelentése. Bp., 1940. 13; kiemelés tőlem: K. J.). Valójában állandó kötélzáncot jelentett a szükséges pénz megszerzése (hasonló gondjaink bizonyos területeken sajnos nekünk is vannak manapság). Kevesen tudják, hogy Csúry megbízásából VÉGH József tárgyalta Bihar megye főispánjával és alispánjával (az ő támogatásukra l. CSÚRY: MNny. I, 5). A legnagyobb anyagi segítséget azonban a TÉBÉ-től (Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete) kapta Csúry, ez tette lehetővé egyebek mellett a Magyar Néprnyelv megjelenését is. VÉGH JÓZSEF szóbeli közléséből (1992.) úgy tudom, hogy Csúryt, aki moldvai déli csángó tájszógyűjtését kiadásra előkészítette (erre l. CSÚRYTÓL: „Most folyik a moldvai déli-csángó gyűjtés szótári feldolgozása a Magyar Nyelvtudományi Társaság számára”: MNy. I, 5; de l. még BARÓ: MNny. III, 34 – 5 és BALASSA i. m. 97), elszorította, hogy a szótár nem került kiadásra (szándékosan használom ezt a kifejezést). BALASSA IVÁN szóbeli közlése szerint (1992.) Csúry déli csángó szótára kiadásának ügyében készült Pestre menni tárgyalásra. De közbejött megbetegedése, halála, később a háború, s az egész anyag tűz martaléka lett.

Csúry tudott arról, hogy néhány vezető fővárosi nyelvész benne elsősorban – vagy csak – a sokat gyűjtő és publikáló nyelvjáráskutatót látta, megfedkezve arról, hogy Csúry nyelvfilozófiai és jelentéstani kérdésekkel is foglalkozott (akadémiai székfoglaló értekezésének a címe: Érintkezésen alapuló névátvitel). Az az érzés lehetett Csúryben, hogy a vezető fővárosi nyelvészek közül néhányan nem érzik át, hogy a nyelvtörténeti s egyéb stúdiumok mellett a nyelvtudomány egésze szempontjából is milyen fontos a jelenkori nyelvjárások gyűjtése és kutatása, s hogy – emiatt – nem adnak annyi támogatást, amennyit az ügy megérdemelne, illetőleg attól félt talán, hogy a debreceni magyar néprnyelvkutató intézet tevékenységét akarják háttérbe szorítani. Arról azonban senkinek sincs tudomása a tőlem megkérdezettek közül (Balassa Iván, Benkő Loránd, Deme László, Végh József), hogy bárki is el akarta volna sorvasztani a debreceni intézetet. Bizonyára nem véletlen, hogy ezt Csúry – VÉGH JÓZSEF szóbeli közlése szerint – bizalmas tanítványi körben sem említette.

A levél vége felé említett „igazságtalan és ízléstelen okvetetlenkedés” Moór Ele-mérre és Mészáros Gyulára vonatkozik. A megtámadtak Zsirai, Németh Gyula és Pais Dezső, illetőleg „az egész pesti nyelvészeti irány módszereiből sajátosságai” (MNy. XXXIII, 63) voltak (NéNy. IX, 234 – 6, X, 32 – 40 és 75 – 83; l. még: MNy. i. h. 63 – 4 és 275 – 9; GULYÁS PÁL, Magyar írói álnév lexikon. Bp., 1956. 308: *Moros Ella* a.)

Csúry – a terveinek megvalósítását fenyegetni, az intézetének a működését, hatáskörét szűkíteni látszó veszélyeket elhárítandó – Zsiraihoz fordul. Szenvedélyesen, barátküzdőtársi kéréssel-érveléssel, aggodalmainak fölerősített megfogalmazásával igyekszik barátját tettekre serkenteni, nézeteinek támogatását, kedvező fordulat kieszközölését remélvén tőle.

2. Mi teszi megokolttá Csúry magánlevelének a közzétételét ötvenhárom évvel megírása és elküldése után? Az, hogy a levél a magyar nyelvtudomány történetének egy szeletére, a magyar nyelvjáráskutatás történetének fontos szakaszára vet némi fényt. Arra, amikor a nyelvjárási kutatások országos összefogásának a szándéka kezd megvalósulni. Másrészt azért, mert Csúry Bálintot, a magyar nyelvjáráskutatás kimagasló egyé-

niségét (aki a tervek kidolgozásában és gyakorlati szorgalmazásában is a legtöbbet tette) mint embert és tudóst is példaként láttatja. A levél igazolja, amit a Csúry-tanítvány VÉGH JÓZSEF így fogalmazott meg (éppen Zsirai fölkérésére írott) nekrológiájában: „Megható visszagondolni arra, hogy a betegséggel, testi gyengeséggel küszködő tudós hogyan tárgyalt, kért, levelezett, vitázott, küzdött, harcolt a magyar népnyelvbúvárlat ügye érdekében a nélkül, hogy valakinek sebet osztott volna” (NyK. LI, 234).

A Csúry-levél a Zsirai-hagyatékban található Budapesten, Zsiray Jolán birtokában. Neki köszönöm, hogy a hagyatékba betekintheztem, s hogy hozzájárult a levél közzétételéhez. Balassa Ivánnak és Végh Józsefnek pedig nyersfogalmazványom kritikus átnézéséért és értékes információikért mondom e helyt is köszönetet.

3. A levél két összefüggő, 34×21 cm-es fehér lapra íródott, s három és fél oldal terjedelmű. Így hangzik:

„Debrecen, 1939. május 12.

Kedves Miklós!

Mikor Bakó Elemér megírta nekem Helsinkiből, hogy -- mint Tőled hallotta -- Pesten a tervezett magyarságkutató intézetben a népnyelvkutatás is helyet foglal, nagyon megörültem neki. Hiszen én mindig azt hangoztattam, hogy az összes magyar egyetemeken föl kellene állítani magyar népnyelvkutató intézeteket és egymással karöltve elvégezni azt, amit elmulasztottunk.

Örömmnek azonban egyszerre vége lett, mikor legutóbbi találkozásunkkor a Te és Németh Gyula nyilatkozataiból azt a benyomást nyertem, hogy szeretetek ilyen intézetnek Pesten, és csak Pesten van a helye, tehát a debrecenire szükség nincs. Sőt, mikor intézetem fejlesztésére vonatkozó egyik tervemről megemlékeztem, annak nem örültek. Németh Gyula meg is mondta kereken, hogy „az nem fog menni”.

Azóta folyton ezeken a benyomásokon rágódom, s elhatároztam, hogy Neked, mint legbizalmasabb barátaim egyikének megírom erre vonatkozó nézetemet.

Semmikép sem tudom belátni annak a helyességét, hogy e kérdésben nem az a fontos, hogy a munka minél elevebb ütemben folyjék, hanem az, hogy egyetlen egyetem, a pesti egyetem kezében legyen a dolog. Hiszen a német nyelvatlasz sem Berlinben készült, s az oláh sem Bukarestben, hanem Kolozsvárt. Német nyelvjáráskutatás nem csupán Berlinben van. Hiszen egyetlen egyetem el se tudná végezni ezt a nagy munkát. Nálunk is szükséges volna e munkában az összes egyetemeknek részt venniük, vagy legalább is minél több egyetemünknek. Mi már régebben beszélgettünk is erről Pais Dezsővel, s akkor abban állapodtunk meg, hogy fogjon össze Budapest és Debrecen mindkét helyen felállítandó népnyelvkutató intézet és szervezkedés útján a magyar népnyelvbúvárlat terén. Debrecenben mi már fel is állítottuk a múlt évben ezt az intézetet. Hallgatóim pedig rendszeres kiképzést nyerve már több év óta végeznek népnyelvkutatást. Gyűjtésük egy része már feldolgozva nyomtatásban is megjelent.

Vajjon érdeke-e nyelvtudományunknak, hogy egy erre a célra már megalakult intézetet elsorvasztani, fejlődésében gátolni igyekezzünk? Nem kellene-e inkább új intézetet alkotva e kettőnek összefogni, egymást barátilag támogatni a közös tudományos és nemzeti cél megvalósításáért.

Én életcélomat úgy fogom fel, hogy életem munkájával minél jobban szolgáljam a magyar gondolatot. Talán többet kellett volna tennem, de azt hiszem, ami erőmből telt, azt eddig igyekeztem megtenni a cél érdekében. Elismerésre természetesen nem tartok számot, de annyit megérdemlek, hogy munkám kifejtésében ne gátoltassam.

Ennél sokkal többet kaptam eddig az én legigazibb, legőszintébb pesti barátaimtól: őszinte támogatást és buzdító baráti szót.

Mikor Gombocz Zoltánt kikísértük a temetőbe, folyton az forgott a fejemben, hánszor meg fogom én emlegetni életem hátralevő részében ezt a nagyszerű tudóst és igaz embert, aki Melich Jánossal együtt olyan nagy buzdító hatással volt rám. Kolozsvári elszigeteltségemben s azóta is folyton életem legszebb órái azok voltak, melyeket Pesten Gombocz, Melich és a Ti társaságokban töltöttem. Megerősödve tértem haza. Legszebb jutalmam az volt, hogy velük lehettem, tőlük tanulhattam s munkásságomról, terveimről velük beszélgethettem. Az íróasztal mellett mindig arra gondoltam, hogy szótáramat s egyéb tanulmányaimat voltaképen az ő számukra s a Ti számotokra írom, s megfigyeléseimmel az ők s a Ti munkátokat segítem elő viszonzásul azokért, amiket tőlük s tőletek kaphattam. Sok tudós kör irigyelte is abban az időben a magyar nyelvészeket azért, hogy úgy összetartanak, s hogy olyan ideális kapcsolatok fűzik őket egymáshoz. Sajnos, ma nincs egészen így. Én minden erőmmel azon igyekeztem és igyekszem, hogy továbbra is beletartozzam abba a baráti körbe, mely annak az akkori baráti szervezetnek szellemi örököse. Annak az ismert két szegedi úrnak igazságtalan és ízléstelen okvetetlenkedése nekem épúgy fájt, mint a megtámadottaknak. Nem helyeslem az ilyen tudománypolitikát. Az összefogást keresem, a jóérzésű igaz emberek összefogását. Azt a tudománypolitikát, amely a múltban is volt, amely az erőket összefogni, nem pedig visszariasztani és elkedvetleníteni igyekszik.

Én azt hiszem, kedves Miklós, hogy Veled is, Németh Gyulával is egyetértek ebben a dologban, és nem fogtok Ti azon igyekezni, hogy Debrecent, a debreceni munkát és törekvéseket elsorvasszatok.

Légy oly kedves, beszélj Németh Gyulával is, és nyugtass meg engem, mint igaz jóbarátodat, hogy ilyesmiről nincs szó, hogy ezután is barátilag kezét fogva együtt dolgozunk közös eszményeinkért.

Szeretettel ölel
igaz barátod
Bálint"

KISS JENŐ

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Búcsúzás Tompáné Lovas Rózsától

1. 1991. november 13-án, követvén szeretett férjét, örökre eltávozott közülünk Tompa Józsefné Lovas Rózsa, a magyar költészet, a magyar széppróza szerelmese és páratlan eredményességű tudós vizsgálója, a Magyar Nyelvtudományi Társaság hűséges tagja és a Magyar Nyelv kitartó munkatársa. Távozása — mint egész élete — csendes, feltűnés nélküli volt. Azt kívánta, hogy elhunytáról csak temetése után jelenjék meg híradás, így még utolsó istenhozzádot se mondhattunk koporsójánál. És bár Társaságunknak lelkes választmányi tagja volt, s a számvizsgáló bizottság elnöki tisztét is sokáig betöltötte, akarata szerint egyetlen egyszer sem köszöntöttük életútjának egy-egy kiemelkedő fordulóján. Törlesszünk hát legalább utólag valamit az embernek és a tudósnek kijáró tartozásunkból, azzal, hogy magunk elé idézzük kedves egyéniségét, felvillantjuk kiegyensúlyozott, gazdag munkásságának legalább a legfőbb eredményeit, továbbá hogy megjelentetjük kéziratban maradt dolgozatainak a kimunkált részeit!

2. Azt mondhatjuk, szerencsésen alakult Lovas Rózsa élete, életpályája. Mint egyetemi hallgató a húszas években olyan — a szó legteljesebb értelmében — meghatározó

egyéniiségek közelébe került, mint Gombocz Zoltán, Melich János és Horváth János. Egy 1977-es tanulmányában maga is mestereként említi Gombocz Zoltánt, aki „mindig azt hangoztatta, hogy midőn adatgyűjtéshez kezdünk, lényegében már látnunk kell azt az eredményt, amelyet az adatok majd igazolni fognak” (Nyr. CI, 313). Máskor meg Gombocz Zoltán „bűvöleté”-ről és arról szól, hogy ők, a Gombocz-szeminárium tagjai megírták a maguk értekezését a maguk féltve őrzött cédulái alapján (l. MNy. LXI, 254). A Melich János halálára megjelentetett szépen, érzéssel megfogalmazott nekrológja is (NyK. LXVI, 157–60) arra enged következtetni, hogy tőle szintén sokat tanult, nemcsak azt, hogy az igazságért mindenáron küzdeni kell, hanem például olyan módszertani elvet is, amely szerint „a tényeket, eseményeket, embereket általában a szellemi élet örök folytonosságában” kell szemlélni. Horváth Jánosnak meg — ugyancsak egyéni hangvételű nekrológiájában (Nyr. LXXXV, 246–7) — a nagy élményeket köszöni, többek között annak az élményét, ahogyan a professzor előadásában óráról órára épült a magyar irodalomtörténet hatalmas szintézise, és ahogyan a részletjelenségek szervesen kapcsolódtak az irodalom fejlődéstörténetének eleven sodrásába.

A pesti egyetemen megszerzett ismereteket aztán tovább gazdagította 1929–1930-ban a bécsi tanulmányút. Ez minden bizonnyal nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az impresszionizmus, a szecesszió, az expresszionizmus fő kutatási területe lett. Ezt követően a harmincas évek elejétől mintegy három évtizeden át tartó előbb balassagyarmati, majd budapesti gimnáziumi tanárkodása hamar tudós tanárrá tette, hogy később mindinkább a tudósra essék a nagyobb hangsúly. És közben az iskola is „sodorta” a stílusirányzatok, valamint egyes költők, írók írásművészetének a módszeres, tudományos vizsgálata felé. Az iskola azonban arra is lehetőséget adott, hogy bizonyos eredményeit mintegy az oktatás mérlegére tegye.

Az így megszerzett — széles értelemben vett — biztos filológiai alapot csak tovább erősítette a sokoldalú, de mindenekelőtt a mai nyelv kérdéseivel foglalkozó nyelvtudóssal, Tompa Józseffel kötött házassága, s kettejük példamutató, harmonikus családi élete. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy mindketten a Pais Dezső és Bárczi Géza köréhez tartoztak, és hogy baráti szálak fűzték őket Bóka Lászlóhoz is, akkor érthetővé válik számunkra, hogy Lovas Rózsa már a harmincas években kiváló filológus, kiváló stíluskutató lett.

3. Hogy mennyire vonzódott a költészethez, azt több tény is igazolja. Ezt jegyzi meg például 1977-es, Ady alliterációit elemző dolgozatában: „A »nagy« verseit (ti. Ady-nak) (s ez elég tekintélyes szám) tudom könyv nélkül, s mondogatom is őket magamban egy-egy álmatlan éjszaka sötétjében” (Nyr. CI, 313). Aztán nyilván nem véletlenül emeli ki az említett nekrológban Horváth Jánosnak a következő tanári erényét: „Az írók műveit azért tudta közel hozni hozzánk, hallgatóihoz, olvasóihoz, mert érezte és éreztetni tudta »a műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonyát«. Megilletődéssel és tisztelettel közeledett a nagy és nemes emberi lélekhez . . .” (Nyr. LXXXV, 246). Az ihletett léleknek és az ihletés eredményének a vizsgálatához azonban nyilvánvalóan indíttatást kapott Gombocz Zoltán — költőket is elemző — lélektani és jelentéstani kutatásaiból is. A jelzett vonzódás és Lovas Rózsa örök tudásvágya, tenni akarása nyilvánult meg továbbá abban, hogy a hetvenes évek végétől már betegen osztják nyelvi tanulmányokat folytatott, mert eredetiből akarta lefordítani a „Tok-folyó-apó”-ról szóló, eddig ismert egyetlen hitelesen népi uráli eposzt, és a déli osztják népköltészet több más darabját. Mint e népköltészet középtevője és magyarázója, Vértés Edit utal rá: „Erre a vizsgálatra (ti. a szövegek minél hívebb, ugyanakkor művészi magyar nyelvű visszaadására) alkalmasabb személy, mint Lovas Rózsa nem is vállalkozhatott, egyrészt mert fordítás közben minden sorral közelebbi kapcsolatba jutott, másrészt mert ő a magyar stilisztika egyik legrégebbi és legavatottabb művelője” (VÉRTÉS EDIT—T. LOVAS RÓZSA, Bevezetés

az uráli népköltészetbe. Bp., 1985. 27–9; ugyanitt a műfordítások egy része is: 28, 31–102, bevezetéssel és jegyzetekkel).

Közelebbről két tudományterületet művelt, a nyelv és irodalomtudomány határán, mintegy az osztatlan filológia létjogosultságát igazolva: a jelentéstant (különösen a lélektannal és a stilisztikával kapcsolatos részeit), továbbá a stilisztikát, benne mindenekelőtt a korabeli és a korábbi költői-írói stílusok, illetve bizonyos stílusirányzatok vizsgálatát.

Lovas Rózsa első közleményei (már 1929-ben és 1930-ban) – nyilván Gombocz és Melich hatására (is) – szótörténettel foglalkoznak: a *rágalmaz* (MNy. XXV, 295–6) és az *aggarog* – *acsarog*, *vigyorog* – *vicsorog* (MNy. XXVI, 131–2) kialakulásához szól hozzá, kiemelve, hogy a konkrét jelentés mellett hogyan jön létre az elvont. Ezeket követi három jelentéstani dolgozata: „A lelki jelenségek nyelvi kifejezésének jelentéstanához” (MNy. XXVI, 287–97, 359–65, XXVII, 107–11), „Név – lélek” (MNy. XXX, 12–7) és „A képzetkomplikációk kérdéséhez” (NyK. L, 252–9). Gombocz munkásságára és a megfelelő külföldi szakirodalomra, valamint saját népnyelvi és szépirodalmi példaanyagára támaszkodva azt kutatja, hogy a lelki élet mozzanatai (tulajdonságok, lelkiállapotok) hogyan tükröződnek a nyelvben, hogy egyáltalán milyen a test és a lélek kölcsönhatása e tekintetben. A másodikként említett dolgozatban kitér a névalás indítékaira, sajátos szokásaira. A harmadik értekezés pedig már a stilisztika, a stílusirányzatok vizsgálata felé mutat. Ebben ugyanis tanulmányozza a komplikációs jelentésváltozások lélektani és nyelvi hátterét, Rimbaud Voyelles című versének a lehetséges jelentését, jelentéseit, valamint a szinesztézia létrejöttét és típusait, aztán megjelenik egy stílusirányzat, az expresszionizmus is.

A negyvenes évek elejétől egészen addig, míg az egyre súlyosodó betegség, majd a végzetes halál ki nem ütötte kezéből a tollat, részint egyes – mindig kiemelkedő, minden tekintetben értéket jelentő – költők, írók stílusát elemezte kivételes erudícióval, részint – ezúttal kitérve a korábbi „korstílus – stílusirányzat” vita elől – több izmust tanulmányozott finom érzékkel, továbbá külföldi írók, költők, valamint szakirodalom bevonásával. Az itt jelzett sorban első a „Széchenyi műveinek irodalmi stílusformái” című értekezés (MNy. XXXVIII, 73–102). Ebben azt bizonyítja, hogy Széchenyi írásait a forradalom előtt először a romantikus elemek uralják, majd a biedermeier „kis stílus” is rájuk nyomja a bélyegét. A forradalom után viszont a Nagy magyar szatíra írója a „legnagyobb magyar expresszionisták egyiké”-vé válik. – 1944-ben jelenteti meg hosszabb tanulmányát „A magyar impresszionista költészet stílusformái” címen (MNyTK. 72. sz. Bp., 44 l.), hogy aztán sose szakadjon el ennek a stílusnak a bűvárlásától. Később, 1975-ben, P. DOMBI ERZSÉBET „Öt érzék ezer muzsikája” című, a szinesztéziát tárgyaló monográfiáját – nagy vonzódással és odaadással – ismertetvén (MNy. LXXI, 488–91), „kedves impresszionistáim”-nak nevezi az ott említett költőket, továbbá jellemző módon így nyilatkozik: „Magam szenvedélyesen gyűjtöttem gyermekkorom óta az érzékelés minden árnyalatát, én is szeretném szájjal, szemmel, füllel, orral fölfalni az egész világot” (i. h. 490). Ma is alapvető tanulmányában jellemzi aztán az impresszionista lelki alkatot, az impresszionista költő célját, módszerét, nyelvi-stilisztikai eszközeit, kiemelve a különböző érzetek és képzetkomplikációk szerepét, valamint megjelölve ennek a stílusiránynak a költészetbeli értékét. Hogy ez a kérdéskör egész életében foglalkoztatta, és hogy minden valószínűség szerint egy teljes monográfiát akart neki szentelni, azt az elhunyt után megtalált mintegy száznolcvan lapnyi idevágó kézirat igazolja. (Ebben ilyen témájú dolgozatokkal találkozunk: az impresszionizmus megszületésének körülményei a művészet különböző ágaihoz; impresszionista érzékelés és művészi megformálás kapcsolata; az irodalmi impresszionizmus kapcsolata más stílusirányzatokkal; az impresszionizmus utóélete.)

Új utat tört Lovas Rózsa a PAIS DEZSŐ szerkesztette „Nyelvünk a reformkorban” című kötetben (Bp., 1955.) közzétett nyelvireteg-történeti értekezésével, amely ezt a címet viseli: „A társalgási nyelv”. E sajátos nyelvi réteg körülírása után jellemzi a reformkorbeli társadalmi rétegeket, majd az akkori öltözködést, aztán a társalgási fordulatokat, a megszólítási formákat, valamint az idegen, továbbá a nyelvújítási és az érzelemfestő szavak használatát, végül az „elmés” társalgást és a vidék társasági nyelvét, közben persze valóságos szó- és kifejezés-életrajzokat kapunk, de tárgyalja a szerző a szó-játéktípusokat, sőt még a korabeli apróhirdetések jellegzetességeit is. — Lovas Rózsa két ízben foglalkozott a Bánk bán nyelvével. Mégpedig maradandó módon. Amikor a múlt évben Katona József születésének 200. évfordulója alkalmából nekem szintén tanulmányoznom kellett, a legbiztosabban ezekre a dolgozatokra támaszkodhattam. Az egyikben (IrNyDolg. 171–224) a dráma szerves részét alkotó realista, romantikus és rokokó képeit, a másikban (Pais-Eml. 533–9) a Katona szenvedélyes stílusára oly jellemző indulatszókat elemezte. — Az izmusokra építi Lovas Rózsa „A magyar széppróza stílusának fejlődése a Nyugat stílusforradalma után” című prózaelemző értekezését (Stíltan. 195–239). A szimbolizmust képviseli ebben Krúdy, a fiatal Babits és Kaffka Margit; az expresszionizmust Kassák, Szabó Dezső, Tamási Áron stb.; a realizmust Nagy Lajos, Móricz, Tersánszky; a népi írók stílusát Szabó Pál, Veres Péter stb. és az úgynevezett intellektuális stílust Illyés Gyula, Németh László stb.

Most már csak felsorolom a legfontosabb dolgozatait: „A sűrítés típusai Arany János költészetében” (MNY. LXIII, 274–88), „Arany János epikájának mondatformái” (Nyr. XCI, 306–22); „Látom kelet leggazdagabb virányit — Exotikus illat” (MNY. LXIV, 434–6); „Ady alliterációi” (Nyr. CI, 323–24) és két verselemzés: „Csokonai Vitéz Mihály: A boldogság” (Nyr. LXXXI, 291–4), „József Attila: Külvárosi éj” (Nyr. LXXXIV, 66–74).

Külön is kell szólnom az egyébként már említett osztják műfordításairól. Ezekben ott van nemcsak a költői stílus finomságai iránt oly fogékony Lovas Rózsa, hanem — ki merem mondani — a már-már költő Lovas Rózsa is. Ezek — a már idézett „Bevezetés az uráli népköltészetbe” című egyetemi jegyzeten kívül — megtalálhatók a következő kötetekben: (magyar nyelven) VÉRTES EDITH, Szibériai nyelvirokonaink hitvilága (Bp., 1990. 259–85); (német nyelvű fordításban) Brautfahrten, Ein ostjakisches Heldenepos. Deutsche Übersetzung von Rózsa T. Lovas. Einleitung von Edith Vértes. Helmut Buske Verlag. Hamburg, 1986. 37–159.

4. Szép, harmonikus, teljes élet volt a Tompáné Lovas Rózsaé; szép, harmonikus, kerek egésznek jelentő tudományos munkásságot hagyott hátra. Kedves egyénisége tovább él bennünk, akik ismertük, szerettük. Tanulmányai pedig hatni fognak, ameddig csak magyar nyelvészet, stilisztika és irodalomtudomány lesz Magyarországon.

Búcsúzzunk tőle azzal, amivel ő is búcsúzott Bóka Lászlótól: „... fájó szívvel mondjuk: In aeternum, vale!”

SZATHMARI ISTVÁN

Takács Etel
(1921–1992)

Váratlanul bekövetkezett halála nyelvészi és pedagógiai közéletünket egy kiváló szakembertől és megnyerő személyiségtől fosztotta meg. Alig néhány órával a szomorú csemény előtt még konzultált szakmabeli híveivel.

Feledhetlenségét legalább három olyan tulajdonsága tartja fenn, amelyeknek együttese sajátos, egyedülvaló teljesítményekre tette képessé. Mint nyelvész és filológus a legapróbb részletekre kiterjedő figyelmességre volt képes, mint pedagógus a legnagyobb tájékozottságra tett szert (és tartott ezáltal lépést ennek a tudománynak a fejlődésével), mint magasan kulturált egyéniség pedig biztos érzékkel különböztette meg az értékeset az értéktelentől, az emberit az emberidegentől és a tisztességest a becstelentől.

Pályájának úgyszólván kezdetétől — mint kartársa az Irányi utcai gyakorló általános iskolában — ismertem meg, mégpedig a negyvenes évek végén egy általa írt módszertani segédanyag véleményezése után. Ekkor jelentek meg első közleményei a Magyar Nyelvőrben a helyesírástanítás metodikája köréből (LXXIV, 84 és LXXV, 7), s készült — Rác Endrével együtt — annak a magyar nyelvi tankönyvnek a megírására, amelynek újabb (átdolgozott) formái 1952 óta — néhány éves megszakítással — mind a mai napig, továbbalakított változatokban használatosak. Sikerük titka hármas: lépést tartanak a nyelvtudomány eredményeivel, és — még ennél is fontosabb: — az általános iskolások életkorához jól idomulva metodikájukban vonzóak anélkül, hogy követelményeikből engednének. Munkafüzettel kiegészítve és az eredménymérést feladatlapokkal megbízhatóvá téve, kalauza tanárnak és gyerekeknek egyaránt. Harmadikként pedig a siker abból a nyelvi kulturáltságból ered, amelyet Takács Etel épített bele a tankönyvesaládba.

Nemegyszer személyesen mutatott példát a tankönyv és munkafüzet rendeltetészerű alkalmazására. S ilyenkor a megfigyelő tanárjelöltek és tanárok méltán lehetnek tanúi a gyermektisztelő, barátságos, mégis értelmesen igényes nyelvi nevelésnek.

Meg nem szűnő érdeklődéssel tájékozódott mind a neveléstudomány, mind a nyelvészet eredményeiben. Szakvezető tanárként az egyetemen magyar nyelvi módszertant tanított, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársaként kutatómunkát végzett, s — átkerülve az ELTE Neveléstudományi Tanszékére — nemzetközi tájékozottságát továbbfejlesztendő megtanult angolul, hogy a nyugati pedagógia újabb eredményeit megismerje. Nyelvi műveltségének sokoldalúsága példaszzerű volt: latin szakot végzett, franciául beszélt, németül olvasott, s belekóstolt az oroszba is. Ösztöndíjjal Párizsban tartózkodott egy ideig.

A hetvenes évek elején világszerte teret nyert az úgynevezett programozott oktatás. Ennek az volt a törekvése, hogy a tanulás optimális irányíthatóságának az útjait pszichológiai megalapozással ne csak kutassa, hanem gyakorlattá is fejlessze. Takács Etel elsőként szervezett kísérletet annak felderítésére, hogy a magyar nyelvtan tanulására hogyan lehet alkalmazni ezt a módszert. Nem kevesebbet tűzött ki célul, hogy a tananyagot a gyerek önmaga sajátítsa el gondosan megtervezett, lépésről lépésre haladó kérdések megválaszolásával, a válaszok helyességének önellenőrzésével (amit segítettek a lépésekhez kapcsolt válaszok), végül önállóan megoldandó feladatokkal.

Ennek az oktatási „kiforradalomnak” a csúcspontján jelent meg Takács Etel „Programozott oktatás?” című „programja” (1978. Gondolat Kiadó). A kérdőjel a cím végén a szerzőre igen jellemző attitűdöt jelent, azt tudniillik, hogy nem lehet egy módszert véglegesnek tekinteni, amikor a „technikai forradalom”-nak nevezett időszakban már előrevetült az elektronika fejlődésével prognosztizálható továbblendítő erő. Ideje volt tehát — mintegy korszakot lezáró számbavétellel — áttekinteni ennek a mozgalomnak az eredményeit. Ezt Takács Etel igen szellemesen oldotta meg: egy programozott kiadvánnyal, amely úgynevezett feleletválasztós eljárással vezette az érdeklődőt, s végül ekképpen adja tudtára az „olvasónak” a mozgalom mérlegét: „... ha egy újítás valós társadalmi igényt elégít ki, akkor az újítás elvi lényegét egyre fejlettebb technikai kivitelezés juttatja érvényre” (164). Így történt.

Hozzáértés és szakmai felelősség egysége nyilvánult meg a szerző magatartásában!

Takács Etel társszerzője volt a példátlanul közhasználatú grammatikának, a „Kis magyar nyelvtan”-nak. Az először 1959-ben a Gondolatnál megjelent könyvnek 1987-ben megjelent hetedik, átdolgozott és bővített kiadását a Nyelvőrben ismerttettem (CXIII, 356–60), s első mondatomban azt állapíthattam meg, hogy „nyelvművelő, népszerűségében páratlanul sikeres s z a k m a i n é p k ö n y v”. Vitathatatlan, hogy a maga tudományágazatában a legnépszerűbb „iskolán kívüli” tankönyv már több mint három évtizede. A szerzők megtörték annak a közhiedelemnek a falát, amely szerint a nyelvtan életidegen, száraz, unalmat árasztó, anyagtelen elvontsággal riasztó szabálygyűjtemény. Érettségi után továbbtanulók, tanárok, idegen nyelvvél ismerkedők egyaránt kalauznak fogadták a könyvet. Az új kiadás pedig a nyelvleírás újabb eredményeivel és szemléleti többleteivel még időtállóbbá tette a könyvet. Ami pedig vitathatatlanul Takács Etel része volt a megújításban, az egy új fejezet betoldása a hangtani részben „A beszédhangok »jelentése«” címmel. Ez pedig a hangszimbolikát is hatásosan bemutató és ennek stíluserejét költői szövegekkel igazoló és esztétikai örömet szerző részlet azzal, hogy a költői nyelv „hangjátékaival” milyen megjelenítő és érzelmi hatás érhető el.

Ezzel a fejezettel teljesedett ki az az eljárás, hogy a példamondatok és -szövegek fő forrását írói és költői remekek szolgáltatták. A kötet így nemcsak a nyelvtan elsajátításának az eszköze, hanem a költői varázslat felfedeztetésének tárháza is.

Nyelvtan és költészet bensőséges kapcsolatának gondolata módszertanának sarkalatos tényezője. Akkor is ennek a felfogásnak gyakorlati következményeit mutatta be, amikor az Anyanyelvi Konferencia programjából vette ki részét a hetvenes években. Az első két konferenciának (1970-ben és 1973-ban) előadója volt, a konferencia védnökségének a folyóiratában — a Nyelvünk és Kultúránkban — pedig mintákat mutatott be olyan feladatsorokból, amelyek játékosan, egyúttal azonban a gyerekek felfedező hajlamait mozgásba hozva teszik örömteljes foglalkozássá a nyelvtan tanulását. „Nyelvtan és költészet”, „Játék a nyelvtanórán” címek alatt nyújtott segítséget a külföldi magyar családoknak és iskoláknak annak az indokolt meggyőződésnek a jegyében, amelyet egy helyütt így fogalmazott meg: „A nyelv önként kínálja a játék lehetőségeit” (Nyelvünk és Kultúránk 1973: 148). Ennek a tételnek az igazát azután tanulságos példákkal illusztrálta. Anyagát nagy haszonnal építettük bele a „Magyar szavak világa” című tankönyvbe, amelyet külföldön élő 8–12 éves gyerekek számára adott ki a Konferencia védnöksége 1975-ben.

Hogy pedig Takács Etel mekkora ráhangolódással foglalkozott költői alkotások szövegeivel, azt nemcsak tanári gyakorlata igazolta, hanem több publikált tanulmánya is.

Emlékezetes az a felfedezése, amely József Attila (akinek költészetét igen szerette) Születésnapomra című verse két sorának értelmezéséhez fűződött. A vers első szakaszának kétszavas végét (*csécse | becse*) nem ikerszónak, hanem jelzős szerkezetnek minősítette. Igen körütekintő filológiai-grammatikai vizsgálattal bizonyította állítását (Nyr. LXXXIV, 45–52, 327–8). Halála előtt egy hónappal jelent meg „A homográfia mint a költői nyelv csapdája” című tanulmánya (Nyr. CXV, 296–302), amelyben finom stílusérzéssel, szövegtani és prozódiai elemzéssel világított rá neves előadók tévedéseire, amikor híres költemények egyes sorait mondják. Nekem jutott az a szerencse, hogy kéziratát megjelenésre előkészítsem. Most, a temetői búcsúzás szomorúságában fellelőztam ezt a tanulmányát, s megakadt szemem egy Petőfitől idézett vers két során:

Csak annyi az élet, mint futó felhőnek

Árnya a földön, mint tükrön a lehellet.

Az ő élete nem ennyi volt, hanem példa nyelv- és neveléstudomány termékeny találkozására, a kutatói hibátlanságra és megbízhatóságra, a rokonszenvesen érzékeny szellemiségre.

SZENDE ALADÁR

Farkas Vilmos

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az egyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke nevében búcsúzom Farkas Vilmostól. Búcsúzom tisztelt kollégánktól, kedves társunktól és barátunktól.

A halál döbbenete megszokhatatlan. Már csak azért is, mert sokkal több arca van, mint a születésnek. Eleven fájdalommá az növeli, ha mellőlünk, közülünk szakít ki valakit. Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmue — fejezi ki ősi Halotti Beszédünk az élők riadalmát. Látjuk. Bennünket azonban az is borzongat, hogy most azt is meglátjuk hirtelen: mik *voltunk*. Mi, Farkas Vilmostal együtt. Igen, mert ezzel a halállal megint kevesebbek lettünk. Már sohasem lesz ugyanúgy, mint vele. Már nem szaporodnak világos rajzolatú, kerekded betűi a kéziratlapokon, már nem halljuk többet leplezetlen őszinteségű zsörtölődéseit, már soha nem kerül sor arra a hosszú beszélgetésre, amit nekem ígért, s azokra sem, amelyeket talán másoktól várt.

Élhet-e eleget az ember? Erre a kérdésre az ítélő választ mi nem adhatjuk meg. De azt sokszor elmondhatjuk, amit most Farkas Vilmos temetésén is: korai a búcsú. Farkas Vilmos életében, az ő tudományos pályáján még nem érkezett el az, amire halála rákényszerít bennünket: az összegző visszapillantás ideje. S ezért gyanútlanul felkészületlenek is vagyunk. Felkészületlenek vagyunk, de zavarra semmi okunk, és ezért nincs rá mentségünk. Mert ez a pálya látható, teljesítményei számba vehetők, s iránya nemcsak elemzéssel megmutatkozó szándék.

Farkas Vilmos pályáját, tudományos eredményeit három irányultság-jelölő fogalommal jellemezhetjük: a szintézissel, az európai és egyetemes műveltséggel és a tárgyszerűséggel.

A magyar nyelvtudomány történetének legutóbbi évtizedeit többek között a hiányzó szintézisek elkészítése jellemzi. Farkas Vilmos közülük többnek is termékeny munkatársa lett. Tagja volt az akadémiai nyelvtan, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára s A magyar nyelv történeti nyelvtana szerzői gárdájának egyaránt. Amit ez utóbbi II. kötetébe írt, az már csak posztumusz műve lehet. De ott lesz, továbbra is, ebben a szintézisben is — jelképi erővel.

Minden munkatársa tudja, hogy ezekről a nagy munkálatokról — példamutató szorgalma ellenére — kesernyésen szokott nyilatkozni. Szóban is, írásban is. Mintha csak — szavait idézve — „kötelező kollektív munka” terheként vállalta, végezte volna őket. Cáfoló bizonyítékot saját (egyébként ritka) vallomása is szolgáltat. Például ezt írta: „Féltreértés ne essék: a TFSz.-ben végzett munkámat: több mint 2000 címszó kidolgozását (a szótár terjedelmének kb. az egy hatodát) egyáltalán nem sajnálom, sőt bizonyos büszkeséggel tölt el, hogy a magyar nyelvtudomány e nagy vállalkozásában részt vehettem” (Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. Bp., 1982. 9). Szavai nyomán még bátrabban vonhatjuk le a következtetést: tudománytörténeti szempontból aligha vonta kétségbe ezeknek a „kollektív” munkáknak rá és nemzedékére is „kötelező” voltát. S bizonyos, hogy nem sokallta a szintéziseket. Sőt maga is szintézisek megteremtésén munkálkodott. A görög eredetű latin elemekről szóló monográfiáját akadémiai doktori disszertációja követte, amelyben szókincsünknek keleti eredetű nemzetközi elemeivel foglalkozott. A folytatásnak, szintézisek kiforrásának lehetőségét ezek a munkák nemcsak sejtették, hanem deklarálták is. Az elsővel latin jövevényszavaink „teljes, a kor színvonalán álló szintézisét” (i. m. 8), az utóbbival nemzetközi szavainkét kívánta előkészíteni, megalapozni. Körülményeivel számot vetve azonban már a doktori disszertáció évében meghozta a kemény döntést: „A magyar nyelv nemzetközi szavai-féle monográfiáról is kénytelen vagyok végképp lemondani” (i. m. 9). Farkas Vilmos azonban nem egy tervről, egy ténajavaslatról mondott le, hanem megkezdett szintézisek befejezéséről,

melyeket (megfogalmazása szerint) „egy teljesebb összegzés modelljéül” (uo.) szánt. Egy évtizeddel ezelőtti szavait ezért a magyar nyelvtudománynak ma örökségként kell átvenni és megbecsülni.

Farkas Vilmos terveiben, munkáiban szervesen kapcsolódott össze, sőt egybe a régi (középkori) műveltségészó és a mai (újabb kori) nemzetközi szó. Jövevényészó-kutatásunk feladatainak térképéhez ez a tájoló ma még időszerűbb, még korhoz illőbb, mint 1972-ben, ez irányú kutatásai kezdetén volt. A tudomány komplex érdekei felől tekintve is: az effajta részletes és átfogó igényű vizsgálódás ugyanis a szótörténeten és etimológián kívül az irodalmi nyelvi és a művelődéstörténeti elemzésekre is ösztönző hatással lehet. Halottunk előtt tisztelegve mondjuk ki így is: legyen ösztönző hatása.

Farkas Vilmos munkamódszerének, közleményeinek jellegadóan fontos vonása az adatok áradó gazdagsága és világos elrendezése. Illusztrációként ajánlhatjuk írásait PAIS DEZSŐ intelméhez: „Matéria és matéria vizsgálata, nem pedig eleve megkonstruált úgymond elvek kinyilatkoztatása a mód” (I. OK. IV, 424). Ez az erény jellemezte már korábbi munkáját is. Kandidátusi disszertációjának több tízezres adattárát (okos racionalitással) például egy statisztikailag jellemzett adattárrá alakította át (vö. NytudÉrt. 55. sz. 3).

Írásaiban, magatartásában, gondolkodásmódjában került minden pózt és sallangot. Kollégáin kívül tapasztalhatták és tanúsíthatják ezt azok az egyetemisták is, akikkel fél évtizeden át nagy lelkiismeretességgel foglalkozott. Élete munkával, eredményes munkával teli élet volt. Értelmes élet, aminek a halál nem célja, csak a vége. De ez a csak . . . Csak ezt tudnánk feledni!

Tisztelt kollégánk, kedves társunk és barátunk, Isten veled. Nyugodj békében!

PUSZTAI FERENC

Kázmér Miklós 70 éves

Kázmér Miklós, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének nyugalmazott docense, a magyar névtudomány egyik kiemelkedő alakja 1991. december 4-én töltötte be hetvenedik életévét. Társaságunk Névtani szakosztálya köszöntéssel és felolvasó üléssel kívánt megemlékezni e szép évfordulóról, de amikor Kázmér tanár úr értesült az előkészületekről, kérésünk és gyózködésünk, minden erőfeszítésünk ellenére leállította a szervezést, ismételten tanújelét adva legendás szerénységének. Így hát arra az elhatározásra jutottunk, hogy a Magyar Nyelv nyilvánosságát felhasználva tolmácsoljuk neki a névtan és hungarológia szűkebb és tágabb közössége jókívánságait.

Mielőtt Kázmér Miklósról, a tudósról beszélnék, engedtessek meg nekem, hogy mint volt tanítványa, a tanár alakjáról idézzek fel néhány emlékképet. — Úgy hozta a véletlen (de azt is mondhatom: szerencse), hogy 1974 őszén kezdő magyar szakos bölcészként rögtön Kázmér tanár úr „keze alá” kerültem magyar nyelvészetből. A szemináriumi csoport — ahogy ez már hallgatóknál szokás — hamar elkészült a „privát” tanári minősítéssel: szigorú, de igazságos, következetes és módszeres. És milyen jól jött nekünk akkor a módszeresség, következetesség, a tiszta gondolatvezetés! Nemcsak azért, mert mint kezdő tanárjelöltek követhető mintát kaptunk, hanem azért is, mivel szemben találtuk magunkat a fonetikával, amely alapozó stúdium, ugyanakkor közismerten szikár tantárgy lévén, „kiválóan” alkalmas arra, hogy — rosszul tálalva — elriassza a helyüket kereső golyákat a nyelvészet tájékáról. Mi megmenekültünk a kínok jó részétől, s aki nem sajnálta a fáradságot a lépéstartáshoz, meggyőződhetett róla, hogy a hangok természetrajza is sok érdekességet tartogat. És ha a társaság már fáradni látszott, jól jött egy kis tudomány-

történet. Különösen az affrikátavita tárgyalására emlékszem tisztán. Nyilván nem véletlenül, hiszen egy személyesen kutatott téma az előadást is a személyesség varázsával töltötte meg (I. KÁZMÉR MIKLÓS, A magyar affrikátaszemlélet, NytudÉrt. 27. sz.). Később a nyelvjárásórákon is akkor volt a legélénkebb a hallgatóság figyelme, amikor az egyébként személyes dolgokban tartózkodó Kázmér tanár úr saját készítésű, a szülőföldjéről hozott hangfelvételeket forgatott le. A szigetközi táj és tájnyelv, az egyszerű emberek szeretetét, tiszteletét is kihallottuk, megéreztük az itt-ott eltompuló magnófelvételtől. Nekem, a nyelvjárását magába temető, vidékről a fővárosba került fiatalembernek különösen értékes volt ez az emberi magatartás: egyszerre nevelt önbecsülésre és mások megbecsülésére. Most, mikor az egyetemen magam is magyar szakos hallgatókat tanítok, nagy szeretettel hivatkozom egykori tanáromra, és nem mulasztom el, hogy a HAJDÚ—KÁZMÉR-féle „Magyar nyelvjárási olvasókönyv”-ből néhány szöveget bemutassak.

Köztudomású (magyar sajtóság?), hogy sok hazai nyelvész szakmai „bölcseje” a névtudomány volt. Így lehetett ez Kázmér Miklósnál is, aki első nagyobb szabású munkáját a helynévvizsgálat tárgykörében írta (Az Alsó-Szigetköz földrajzinevei. MNyTK. 95. sz. Bp., 1957.). A dolgozat olyan jól sikerült, hogy az elmúlt emberöltő egyik legtöbbet hivatkozott, legtöbbek által követett névtani alpművévé vált. Ha egy kezdő gyűjtő mintául választotta anyaga összeállításában, nyugodt lehetett a tekintetben, hogy a helynevek világában nem fog nagyon eltévedni. (Nem esoda hát, hogy letévécn az első évfolyam vizsgáit, én is ezt a könyvet vettem kézbe, és lelkes névgyűjtésbe kezdtem.)

Kázmér tanár úr később sem maradt hűtlen a névtudományhoz. Bár aktuális tennivalók néha más feladatok ellátására irányították (tagja volt például a Magyar Nyelvatlasz „aranycsapatának”), fő kutatási területe mindig ez maradt. Kandidátusi disszertációját „A »falva« a magyar helynevekben” címmel írta. A mű 1970-ben jelent meg — szűkített adattárral. (Az akadémiai könyvkiadás — amint ezt ő maga is felemlegette — már akkor sem kedvelte, tulajdonképpen papírposcéskolásnak tekintette a bő adattárral felszerelt filológiai munkákat.) A könyv az önelvű névtudomány gondolatának jegyében íródott, vagyis azt példázza, hogy a névvizsgálat nemcsak a történettudományok (a település- és népiségtörténet, történeti földrajz, régészet, néprajz stb.) kiszolgálásával tud maradandót alkotni, hanem a nevek csoportjainak önmagában való vizsgálata szintén számos nyelvi, strukturális, tipológiai, táji stb. tanulságot tartogat. Így van ez a *falva*, *falva* stb. utótagú helynevekkel is, melyeknek egyes típusai területileg és kronológiailag viszonylag jól behatárolhatók. A könyv tehát alapjában véve nyelvészeti célú, távolabbi tanulságait tekintve azonban mégis interdiszciplináris érdekű, mivel az érintkező tudományterületeknek felbecsülhetetlen adatokkal és következtetésekkel szolgál (például a középkori magyar falurendszer kialakulásáról). — Ebből a nagyszabású munkából sarjadt még néhány szép nyelvtörténeti tanulmány (Lekoptak-e kivétel nélkül tővégi magánhangzóink?: NytudÉrt. 58. sz. 121–5, XIV–XVIII. századi tulajdonnevek nyelvtörténeti értékesítése [A -si képző kialakulása]: NytudÉrt. 70. sz. 60–9). Széles körű tájékozódását, tájékozottságát mutatja, hogy ő készít szemlélt helynévkutatásunk egy-egy szakaszáról a Magyar Nyelv számára (Földrajzinev-kutatásunk 1945 és 1955 között: MNy. LII, 238–55, Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig: MNy. LXIV, 108–22, 245–55). Ő szerkeszti a II. névtudományi konferencia kötetét VÉGH JÓZSEFFEL (Névtudományi előadások, NytudÉrt. 70. sz.); sajtó alá rendezi PAIS DEZSŐ posztumusz művét (A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp., 1975.).

Kázmér tanár úr életében a nyugdíjba vonulás nemcsak a megérdemelt pihenés céleit hozta el, hanem egy új alkotói korszakot is. E korszak gyümölcse a magyar névtudomány és szótárírás nagyszabású hézagpótló műve, „A régi magyar családnevek szótára (XIV–XVIII. század)”, amely nyomdakészen várja a megjelenést. Csak reménykedhetünk abban, hogy ezúttal a tudományos könyvkiadás illetékesei a szokásos anyagiakra

való hivatkozással nem kényszerítik a szerzőt művének megcsönkítésére. Hiszen ez a szó-tár nemcsak mint kiemelkedő egyéni tudományos teljesítmény érdemel figyelmet, hanem rögóta megfogalmazódott társadalmi érdeklődést elégít ki. A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárának sikere, a rövid idő alatt elfogyott négy kiadás mutatja, hogy az efféle művek anyagilag sem ráfizetések. De ha még azok lennének is, nemzeti kultúránk, önismeretünk szolgálata mégér ennyi áldozatot.

Gondolataimat hadd fejezzem be ismét egy személyes epizóddal. Már másod-harmadéves speciálkollégistái voltunk Kázmér tanár úrnak, mikor vettük magunknak a bátorságot, hogy aktuális munkája felől érdeklődjünk. Első próbálkozásunkra egy barátságos hunyorítás és egy rövid mondat volt a válasz: „A filosz mindig dolgozik”. Lehet, hogy egy életfilozófia fogalmazódott meg ott és akkor ebben a lakonikus kijelentésben.

Kollégái, barátai nevében is azt kívánom, hogy adassék meg neki még sokáig a jó egészség életfilozófiájának és életművének kiteljesítésében.

JUHÁSZ DEZSŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

h a n d z s á r 1527: TESz. II, 45. — 1571: „Egy ez vftof szablath es egy, | aranyas *hanfjrrth*” (HÁZI, SoprLev. 70).

h a s o g a t v á n y 'hasogatással nyert deszka, léce'. — 1709: „egy *hasogatvánnyal* kerített kertben” (ArchRák. IX, 670). — Vö. Cegléd: *hasigatvány* 'hasogatott gerenda' (MTsz. I, 817).

h á t l e k ö t ő 'lőszerszám része'. — 1494–5: „In modum vero Gywplw empta sunt Brachia 550. Insuper *Hathlakothew* empte sunt 20” (ENGEL I, 101).

h á t u l ü t ő p á l c a 'Prügel' 1592: NySz. III, 911. — 1583: „a mith igenis el kellene kereölny, mert az *hatwl wteo palczatol* nem felnek” (MonOkm. XLII, 131).

h a u z m a j s z t e r 'Hausmeister'. — Illyésfalva, 1730: „Az *Haußmaisternek* köleségre . . .” (MOL. Csáky család lt. Központi lt. Fasc. 146), 1731: „Az *Haußmaisternek* p[ro] 7 bri kostgeltet . . .” (uo).

h á z szólásban *sem háza, sem tüze* 'nincstelen'. — Pozsony, 1649: „Weszpremi Puspok Uram szabadosit megh fogadni ne engedgyek, hane(m) chak olljanokat, ā kinek *sem háza sem tuze*. Szabad Legenyeket fogadgyanak . . .” (PálffyLev. 106–7).

h e g y e s t ő r ő z. — Ónod, 1662: „Az eleven fogott rabokot a katonák csak vágják *hegyes törözték*” (BOTKA 275).

h e l v é t 'református' 1847: TESz. II, 87. — 1578: „azon Claustrom és Szent Orbán templomával az *Helvetucusokk* atták” (BACHÓ 53); 1655: „ha vétettünk az szentírás és *helvetica* confessio ellen” (MonOkm. XXIV, 491), 1659: „keresztyén *helvetica* vallásoknak” (uo. 598).

h e m p e r e g 1708: TESz. II, 89. — Sempte, 1621: „kiknek [ti. a könyveknek — G. F.] imitt amott walo *hemperkedések* nem kichin kár” (IIaThurzó. 279).

h ó k o n y 'kis fejsze, kis balta' 1838: TESz. II, 131. — Dömölk, 1725: „Nagy fejsze 2. — Szekercze 1. — Hitván *hokkon* 2.” (PRT. XII, 474), Bakonybél, 1730: „öreg fejsze 4 Szekercze 1 Egy *hokon* . . .” (uo. IX, 547).

h o l m i 1584: TESz. II, 134, alakv. *hummi* 1766: uo., *humi* (MTsz.): uo. — 1726: „Az mely *humi* aprólékos ezüstök találatnak pedig” (Gyöngyös 72).

* L. MNy. LXXXVIII, 121–8, 245–56.

holota 'csócselék; nyomorgó, kóborló(?)' — 1712: „minap valamely Zagwnisky holmi még Moldvában maradt egynehány száz *holotával* kiindúlt vala utánnok az többinek” (ArchRák. VII, 134).

hordómérő 'Eicher' 1680: OklSz. 389. — Tareal, 1606: „Az *hordómérő* az hordó mérésétől penzt nem vészen” (HMVTörv. 57).

honorarium 1705: TESz. II, 142. — 1612: „Ott excipialtak ó felseget, megis aiandekoztak, de nem tudom mi leszen az *honorarjom*” (Adattár V, 203); 1620: „tisztességés császári méltóságához illendő *honorariumot* praestalni” (MonTME. III, 231).

horgas 'pénzfajta, pénzegység'. — 1701: „ezt is egy-egy *horgasával* fizette meg köblit” (SzékOkl. VII, 71), „6 pulkát, kikért is csak két *horgast* adott” (uo.); 1713: „Itt az egy aranyon kívül . . . minden Császár és Francia pénze annyiban jár mint otthon ki kötvén a lapos és Püspökök *horgassaitis*” (Adattár VI, 25), 1716: „adtam . . . 122 fl. Rhenenses allattak Francia pénzekből és ezek jók, s a többi külömbkülömbféle *horgasokból* és egynéhány Madgyar poltrákból” (uo. 132).

hóstát 'külváros' 1262/1392: TESz. II, 150—1. — Malacka, 1644: „Az deögh halalis ne(m) egiüt de sok heleken vagion immar, s-Posonbannis az *hosbadban* keztek hallogatni” (Pálffy-Lev. 41).

hozenträger 'nadrágtartó'. — 1805: „*hozentrager* és fásli” (Keszthely 194), 1819: „új *hosentrager*” (uo. 197), „új nadrágtartó (*Hosentrage*)” (uo.).

hrabusánka 'szeszestalfajta'. — 1747: „Az *hrabusánkát* sem magunknak . . . sem pedigh korcsmárosinknak . . . ne legien szabad hordatni és árultatni . . .” (Ethn. XIV, 449), „Hogiha . . . valaki idegen falunkban menne szánt-szándékkal *hrabusánkára* és reszegeskednék rajta” (uo.), „hogiha valaki betegségében kívánna *hrabusánkát* innia” (uo.).

hugenotta 1757: TESz. II, 160. — Prága, 1575: „Azon keozbe Franciaaba az *Hugenetek* egen megh uertek az kyal hadath, de az *Hugenotok* fw hadnagia . . . el eseth az harczon” (Adattár V, 49—50).

*humor*¹ 'kedv, hangulat' 1700: TESz. II, 166. — 1633: „az it ualo alapat, nem az en *humorom* szerent ualo” (IVÁNYI BÉLA, A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp., 1943. 56. = IVÁNYI).

*humor*² 'testnedv' 1577 k.: TESz. II, 165. — Kassa, 1676: „meggyógyítja, ha ezen makfüvet a szajnak *homarjat* izelvajokat azaz a genykokat es a füvet rea kötik . . .” (TörtTár. 1894: 392).

hutás 'szakmunkás a hutában' 1698: OklSz. 400. — 1668: „Balassa emberei az *hutást* . . . elvitték” (MonÍrók. XXXIII, 338).

icce 1395 k.: TESz. II, 184, alakv. *itsze* 1708: uo. — Bodrogkeresztúr; 1607: „akármit, melyet fonttal avagy *itszével* szoktak mérni, ha tíz *itszéig*, avagy fontig léssen . . .” (HMVTörv. 86), Tokaj, 1610: „egy, avagy két *itsze* bort” (uo. 120).

igler 'morvaországi posztó' 1533: MNY. LXXX, 246. — 1494: „data est una pecia Pernisy de panno Nerenberger pecie 3, de panno *Igler* pecie 3” (ENGEL I, 84); Brassó, 1651: „kétszer ványolt dupla *fodorillyér* posztót” (MGSz. IV, 66).

iki 'ki!', kifele!'. — 1636: „Ki, lator, az Isten házából, taszítsd ki az székből, coki, *iki, iki!* Ki, hitetlen, *iki*, elmehetsz vele!” (Tüköre 379), „coki, coki, *iki, iki!* Menj ki, lator!” (uo. 381).

imperialista 'esászárpárti' 1863: TESz. II, 206. — 1706: „Az körülöttem lévő *imperialisták* szörnyn javallják Oroszlánykú, Legynycze és Letava praesideáltatását” (ArchRák. I, 570).

imperiium 'német birodalom'. — 1554: „de ha király valahova el kezd mennyi, az mint csörgetik es, hogy az *Imperiomba* akarna mennyi” (Nádasdy 11); 1555: „Az *Imperiumba* megh semmith nem wegesthek” (Körmendi Füzetek II, 110), 1565: „hogh el

ne ünneie uele az *Imperiomba*” (uo. 121); 1647: „Az hadakat, kik az *imperiumban* vannak, el bocsátják” (MonTME. V, 500). — Vö. *impérium* 'birodalom; császárság' 1779/1932: TESz. II, 205.

index 'mutató' 1881 vagy 1882: TESz. II, 211. — 1690: „kivel is az Toronyban lévő órát mivel igen megh bomlot volt renovaltatta, ugy az *Indexeit* is, mellyeket 9berben csinalt ismet fel kivaltkeppen az *Indexeit* es az Ora mutato Tablakat” (Román 118).

infantéria 'gyalogság' 1683: HORVÁTH 91. — 1664: „elhagyja az *infantériát*, siet segítségére az mieinknek” (HadtörtKözl. XVII, 89).

információ 1631: MNy. LXIX, 365. — 1556: „mert az en *informacionra* engedé ew felssege az fizethes meg jobbwlasth . . .” (LevTár. I, 180); 1569: „az Supplicatioh es ky attham az Kamarara, azth hýzem hogy *Informatoria* bocsattýak” (RMNy. III/2: 81).

informátus 'tájékozott'. — 1638: „ebben az dologban *informátus* nem leuen” (IVÁNYI 63).

ing 1372 u./1448 k.: TESz. II, 214. — Trencsén megye, 1662: „önget küldött volna” (MoBoszPerK. II, 869), „Teökölini urnak *öngébül* darabokat metczvén” (uo.).

inkasszál 'kintlevőséget behajt'. — 1775: „adósságokbul némelleyeket az atyafiak *incassalván*” (Keszthely 18).

instancia 'kérelem; folyamodvány' 1604: MNy. LXIX, 107. — 1582: „az más félnek *instantiára*” (EOE. III, 164); 1658: „. . . én nem egy, hanem egy néhány *éstanctiát* tettem kegyelmetekért” (MIKULIK 269).

instrukció 'útbaigazítás, tájékoztatás' 1556 u.: TESz. II, 219. — 1549: „egyéb *instructiót* ne adjon” (MonOkm. XXIX, 97).

interpellál 'kéressel zavar'. — 1583: „the felfegednek fok zantalan kőlemb kőlemb fele dolgait minden approlek irafunk(k)al *interpel(t)alny* nem akartwk” (MonOkm. XLII, 76). — Vö. *interpellál* 'interpellációt nyújt be a kormányhoz' 1835: TESz. II, 222.

intráda 'alkalom; menet'. — 1666: „mingyárt az első *intrádakor* is valóban jól lakának” (MonÍrók. XXXIII, 241); 1707: „fizetnek első *intrádában* 15–15 forinttal” (ArchRák. X, 34).

invázió 'támadás'. — 1686: „hogy az Erdélyre ment ellenséggel nem bírsz, kihez képest káros *invasiójoknak* elhajtására tatár hadak rendeltettek vala” (Buda ostroma, 1686. Vál. PÉTER KATALIN. Bp., 1986. 79. = BOstr.).

inventárium 'leltár'. — 1553: „Zala warnak mynden *inuenthariomyarol*” (Adattár XI, 42).

irritál 'zavar, ingerel'. — 1584: „az keöz bezed zerent, nywlat kergetwen Medwet ne keölcheönk, ne *irritalywk* eöket” (MonOkm. XLII, 205); 1614: „se a' Magiarokat ne rettenchiek uele, se az Erdelieket ne lattassanak *irritalni*” (Adattár V, 227).

irtvány 1271: TESz. II, 235. — 1267: „ad finem *virtuan* in vallem” (GYÖRFFY I, 116).

ispán 1282 k.: TESz. II, 239. — 1538: „*hýspanne* Gráfin” (PestiN. G1).

isputály 1372 u./1448 k.: TESz. II, 240, alakv. *isputály* 1785: uo. — Kassa, 1621: „varanaj *sputalban*” (AZT. 1906: 50), „az varanay *Sputalyhoz*” (uo.).

istamét 'Stamett' 1520: OklSz. 416. — 1557: „veres *stámüt* köntöst, a szederjes *stamüt* szoknyát” (KárOkl. III, 295).

istoráng 1493: TESz. II, 243, alakv. *ostoráng* 1838: uo. — 1629: „Hámba való *ostorang* hat” (B. NAGY 66).

iszák 'átalvető; tarisznya' 1405 k.: TESz. II, 244. — 1548: „unum caseum et unam manticam vulgo *Izsák* dare debebit” (EOE. I, 241), „unam manticam videlicet *Izsák* et unum heueder dare debeant” (uo.).

jacht 1806: TESz. II, 256. — 1694: „edgynéhány hadi hajókkal és sok apró *jaht* hajókkal” (BethlNapló. 86).

jacint 'egy fajta drágakő' 1416 u./1450 k.: TESz. II, 256. — 1597: „egy *Jakzint*-követ” (MihKassa. 206), 1650: „Egy *Jakzintus* kövű gyűrő” (uo. 77).

jancsikó 'Janke'. — 1646: „Az *jancsikót* Kövér uram meghozta” (MHH. XXIV, 360), „Az *janczikot*, ha megviszik, viselje egészséggel kegyelmed” (uo. 362). — Vö. *jankó* 1452: TESz. II, 260.

janikli 'Art Jacke' 1797: TESz. II, 259. — 1793: „hamuszínű *jánkedli*” (Keszthely 103).

jpán 1754: TESz. II, 260. — 1692: „Perzsiai papi köntös, *japoniai*, indiai pénzek, kenyerék” (BethlNapló. 32), „*japoniai* király sisakja” (uo. 33).

jársilling 'céhbeli járandóság, fizetség'. — Szeged, 1811: „el végezvén hogy az *Jór Silling* leszen 2 f két esztendőre” (HILF 50), „Az Vidéki Mester Embereknek pedig Leszen *Jór Sillingjök* 4 forint két esztendőre” (uo.). — Vö. *jarsilling* 1844: SzegSz. I, 654.

jászág 'jászok' 1750: TESz. II, 263. — 1618: „Adjuk tudására mindeneknek, az kiknek illik, kiváltképpen az vitézlő *Jászságnak* . . .” (BOTKA 251).

jubin 'méterárufajta'. — Komárom, 1692: „. . . *jubinbul* való szoknya” (Gyul-Tör. 88).

jurátus 1668: TESz. II, 286. — 1659: „Es ha ezentul valamely peres maga részéről az törvény teű bírák közze mas vallason valo *juratusokat* kíván hivni, és le űltetni, szabad légyen . . .” (Gyöngyös 8).

kabinet 'ékszeres ládácska'. — 1692: „Vagyon ez mellett két *kabinet*, melyben edgyikben vagyon óra, a másik asszonyoknak való ékességeknek tartására való . . .” (BethlNapló. 30), 1694: „több drágakő *kabinetekért*” (uo. 124), „Az első hosszú áll sok almáriumokból és *kabinetekből*” (uo. 135), „Ámbrából való *kabinet*, és igen mesterséges *kabinet*” (uo.).

kacola 'kanca' 1545: TESz. II, 296. — 1540: „jolehet az olah *kaczolak* felol ualami emlekezetot tottem inar” (Radvcsal. III², 93), „az torok *kaczolok* es mind elagyatok” (uo.).

kadét 1759: TESz. II, 302. — 1732: „némely szép Regimenteket 's a' *Cadeteketis* meg mustráltatta előtte, és négy Unter-officért 's két *Cadetet* ajándékozott” (Adattár VI, 322).

kaftán 1634: TESz. II, 303. — Kolozsvár, 1603: „Egy *kafftan*. Kett oh papplan” (Adattár VII, 164), Szinyérváralja, 1607: „kynek minden ayandekok chiak egy *kaphtany*” (Adattár V, 168).

kakadu 1800: TESz. II, 310. — 1693: „A madarak között vala edgy jeles szép bubotás indiai fejer madár, *kaketu* nevű” (BethlNapló. 113).

kalapácsnyél szólásban. — XVIII. század második fele: „*El szaratta véled a Kalapács nyelet*” (Pasquill. 287).

kalcidon 'Chalzedon' 1597: MNy. LXXVII, 382. — 1567: „Egyik köv jáspis, az másik zafir és *kalconius*” (Helt—Born. 635), „*Kalconius*, szép setésúrga az harmadik oszlop” (uo. 636).

kalézol 'kőborol, kőszál' 1683: TESz. II, 322. — 1709: „Az ellenségnek Garamon túl való *kalijzolása* ugyan nem hallatik” (ArchRák. IX, 644).

kalmár 1304: TESz. II, 328. — 1795—9: „faolaj, a *krámerek* hordozzák s árullyák” (Ethn. LXXV, 582).

kálvária 1795: „TESz. II, 331. — 1656: „Jöttek ebédre hozzám *kálváriai* barátok” (RákNapló. 228).

kálvinista 1618: TESz. II, 331. — Kőszeg, 1602: „. . . Ariánus és *Calvinista* nem vagyok” (PAYR 151); 1606: „Gyöngyösy *Kalvinista* nem Atyafiai . . . a' Nagy

„Templomot megokévá akarták tenni” (BACHÓ 84); Somorja, 1614: „az *caluinista* pars maga dilatioth kerth uala” (IlaThurzó. 171—2), Nagymagyar, 1614: „ki iöttek uala ide Nagimagiarrá az *kaluenesták* ellen” (uo. 173).

kálvinizmus 1854: TESz. II, 331. — Kőszeg, 1602: „hogy én valami hamis dögletes tudománynak hintegetője volnék, mert az *Calvinismust* igen követném” (PAYR 152—3), Léka, 1604: „Minden tevelygest, arianismust, *calvinismust*, pápistaságot igen futotta és eltávoztatta” (uo. 155).

kaméleon 1750: TESz. II, 335. — 1693: „Ritka rossz kis apró állatok, *kaméleon*, de ez nem igen mérges” (BethlNapló. 65).

kanaapé ’szövött anyagféleség?’. — 1633: „Tizenegyedik ládában . . . Az legfelsőben, záros fiában holmi *kanapéék*, cornétra valók” (RadvÜdv. 290).

kancsa ’nöstény állat’ 1760: TESz. II, 341. — Nagyalmás, 1627: „Diznok . . . Egi fias dizno nr. 1, enek süldeoy nr. 9, kettei *kancziak*” (OklCsáky. I/2: 674); 1726/1727: „egy *kancsa* tinaja” (KOMÁROMY 380).

kandidál ’jelöl vkit’ 1700: TESz. II, 344. — 1650: „a’ sereghből három embert *candidallyának*” (Száz. XCIV, 296).

kandidátus ’jelölt’ 1766: TESz. II, 344. — 1645: „Az *Candidátusok* közül . . . Morócz István Uramról se feledkeznek el Kgd” (PálffyOkm. 410); 1659/1685: „ha nemely az *Candidátusok* keözzül útban lenneis . . . , tartozzék . . . az el választásnak napiára haza sietni” (BACHÓ 96); 1782/1815/1981: „Alighogy erre a *kandidát*, igenis, mondá, azonnal areul csapja ötet az ifjú. Minden sokáig való gondolkodás nélkül a másik oreáját is odartartja engedelmesképpen a *kandidát*” (Könyi 232).

kandli ’kis kanna’ 1774: TESz. II, 345. — 1740: „Egy ezüst kává *candli* hozzá való ezüst czukkor tartó iskatulyával” (OklCsáky. I/2: 810).

kamica ’szövött öv’ 1542: TESz. II, 346. — 1620: „Egy paraszt *koniczatol* dr. 1” (JakabOklKol. II, 245), „Ket *koniczatul* dr 1” (uo. 247).

kankalék ’kútgém vagy kúttosor’ 1519: TESz. II, 346, alakv. *hankaréék* (MTsz.): uo. — Nagyalmás, 1627: „Egi *hankarekos* keöbbeöl rakot kert” (OklCsáky. I/2: 673).

kanót 1544: TESz. II, 349. — 1528: „Cordas pro *kanoth* d xxvij” (Gyula város oklevéltára (1318—1800). Szerk. VERESS ENDRE. Bp., 1938. 126. = Gyula); 1636: „Egi forint ara *ganot*” (MihKassa. 58).

kanton ’a svájci államszövetség tagja’. — 1694: „Augusti elindulunk Zürk *kantonból*, ebédlünk Zug *kantonon*, és annak a tova mellett eljövén Svitz *kantonon* által, hálni Altorf vagy Uri *kantonon*, azon edgy nap 4 *kantonokon*” (BethlNapló. 120).

kapalja ’földmérték’. — Zala megye, 1573: „tezen *kapallyath*” (Bogd-Mért. 194).

kapacitás 1835: TESz. II, 356. — Szepesvár, 1662: „csak annyit kel bocsatani, a menyit a vár *capacitása* szenvedne” (OklCsáky. I/2: 728).

kapacs ’kétágú kapa’ 1792: TESz. II, 356. — Körmend, 1634: „*Kapach* 1” (NéprKözl. II, 303).

kapituláció 1788: TESz. II, 360. — 1615: „ebben az békesség-*capitulatiojában* befoglaltatott” (SalDip. 271), „mindkét félnek három-három *capitulatio* adatott” (uo.).

kapitulál 1767: TESz. II, 360. — 1703: „azután *capituláljunk* és menjünk Szebenben” (TelNapló. 26).

capucinus 1756: TESz. II, 368. — Pozsony, 1653: „valamennyi *capucinus* Bécsben és a hostatban” (RadvCsal. III, 330), „Bécsben az *capucinusok* sz. egyházában” (uo.); 1655: „tértünk be . . . az *Capucinusok* templomába” (RákNapló. 112).

karmelita 1745: TESz. II, 384. — 1656: „Jöttenek hozzám lengyelországi két *carmelita* barátok” (RákNapló. 229), „tallért 20. Pater *carmelitanusoknak* comissiot klastromba, élésre” (uo. 248).

karneol 'féldrágakő' 1545: HORVÁTH 103. — 1580: „Nyolezadikban [ti. gyűrűben — G. F.] vagyon veres *carnio*” (MihKassa. 33), „Tizedikben vagyon egy öveg *carnyo*, mely nyom három aranyat” (uo.); 1610: „*Karneol* pecsét nyomó gyűrű arany” (Radv-Csal. II, 141).

*kartács*¹ 1607: TESz. II, 390. — Kővár, 1665: „*kurtácsnak* való kupák . . .” (HadrtörtKözl. XXIX, 327), „egy rakás keő *kurtácsok* vászon saczkókban” (uo.).

*kartács*² 'gereben' 1808: TESz. II, 390. — 1792: „gyapjú*kartács*” (Koszthely 85), „mesterséghez való *kartács*” (uo. 101).

kártol 1635: TESz. II, 392. — Sárvár, 1606: „eött reff *kartulasa* ket for. eotuen pensz” (Ethn. LXXIII, 143).

kartoték 1917: TESz. II, 394. — Kassa, 1698: „imitt amott *schartétákban*, avagy darab papirosokban levén elhányatva nevek” (KÓ. II/2: 319).

kaszalja 'földmérték' 1597: OklSz. 461. — Erdély, 1549: „adjanak az baratoknak . . . tiz *kaszalja* füvet” (BogdMért. 197).

kaszárnya 1725: TESz. II, 400. — 1704: „Olaszországban az papokra, barátokra, apácákra sine discrimine reá szállítják az hadat és az *casárnák* az clastromokban vannak sok helyeken” (Gyulai 150), „holott az hadakat *casárnákban* szállították” (uo. 157); „az zoldátot *casárnákban*, az tiszteket mind clastromokban szállították” (uo. 193); 1708: „készetének 400 lóra istállót, elhiszem, *kaszárma* lesz” (ArchRák. V, 538).

kaszina 'ház'. — 1703: „*Cassinái* (mivel az *cassina* annyit téssen, mint egy ház) sűrű, sok és szépek vannak mindenütt az mezőben. Oly *casinák* vannak, az kik minállunk castélyoknak tartatnának” (Gyulai 102). — Vö. *kaszinó* 1791: TESz. II, 401.

kászu 'fakéregből készült puttonyszerű edény' 1714: TESz. II, 403. — 1684: „Egy *kászu* deberkét” (B. Nagy 214).

katakomba 1803: TESz. II, 404. — 1694: „a Szent Ágnes templománál nézzük a *catecumbákat*, ahol régen a szegény mártírokat temették el” (BethlNapló. 128).

katalán 1862: TESz. II, 404. — 1573: „Praetera prunorum viridium oblongarum, quae Cathalanica siue *Kathalan zylva* vocantur” (TAKÁTS SÁNDOR, Rajzok a török világból. I—IV. Bp., 1915—28, III, 364. = TakátsRajzok.).

katar 'hurut'. — 1664: „rosszúl kezdette érezni magát horut és *katarus* miá” (MonÍrók. XXXIII, 174), 1665: „Gróf uramon . . . igen el kezdett hatalmazni az *katarhus*” (uo. 218); 1708: „annyira elbádgyasztott vala holmi déb-dáb *catarus*, hurut . . .” (ArchRák. II, 363).

katárka 'vesszőből font kukoricatartó' 1878: KNEZSA, SzlJsz. 259. — 1757: „törökbúzakas vagy *katárka* . . .” (B. NAGY 343), „három hasonló készületű *katárka*” (uo.).

katedrális 1835: TESz. II, 406, alakv. *Kathedrale* 1854: uo. — 1693: „osztún eljárók . . . a templomi között a *cathedrale* templomot” (BethlNapló. 53).

katekizmus 1585: TESz. II, 407. — Sopron, 1562: „Sárkány Szigethében az *Catechismust* praedikáltassák” (PAYR 27); 1570: „olyan *Catechis | musoc* vagyon” (Heltai: Háló 199).

kaució 'óvadék'. — 1585: „ebben azért illien *cautioth* attonk eleőkbe, hogy ezt a penzt ygen titkon tarchak nalok” (MonOkm. XLII, 270); 1643: „ez egyszer ilyen *Cautio* alat engedte meg” (Román 102).

kávész. — 1693: „azután Szaniszló Uraméknál mi *kofizunk*” (BethlNapló. 84).

kávéfa. — 1694: „*kofe fa* ágát levelestől és gyümölcsével látunk” (uo. 91).

kazul 'persisch' 1636: TESz. II, 416. — Csetnek, 1610: „Egi aranjas *Kazul* Sisak” (MOL. U. et C. Fasc. 120 Nr. 1: 36).

kázus 'ügy, eset' 1808/1895: TESz. II, 416. — Kassa, 1577: „az ilyen *kazusban* a praefectus, czéh mesterek . . . tegyenek ítéletet” (MOLNÁR BÉLA, Kassa orvosi története. Kassa, 1944. 193. = MOLNÁR).

k e c s k e d a r á z s 'szőlődarázs' 1839: MTsz. I, 1080. — 1790: „mikor a' lo vagy *ketske darás* tsíp meg” (KÖMLEI 412).

k e c s k e l á b 'puska-, ágyúállvány' 1549: OklSz. 466. — 1528: „j ferreum instrumentum vulgo *czeozkelab*” (Gyula 132).

k e l l n e r 'pincér'. — 1782/185/1981: „Bécsben egy országfutó bemegy a vendégfogadóba, és a *kellnernek* öt garast mutatván, kérdezc, ha azért lehetne-é enni. Igenis, felele a *kellner*” (Kónyi 216).

k e n t u l a 'posztófajta'. — „*Kentula* vasari dolmant Belletet flo. 6 den. —” (AZT. 1910: 291), „*Kentula* vasari nadragot flo. 1 den. 75” (uo.).

k e p e 'rakás, kupac'. — 1644: „adjon mindenike egy-egy *kepe* deszkát” (IIédOkl. II, 262). — A TESz. ebben a jelentésben nem ismeri.

k e r é k r e v e t 'kerékbe tör'. — Bajmóc, 1647: „Maytheni Mihalinak hozam küldéot panaszko Levelenek pariajat egíút a *kerekre vettelet* legenyek Fassioinak pariajauval . . . megh küldöttém” (PálffyLev. 71).

k e r g e 1725—64/1892: TESz. II, 461. — 1678: „Ha Emberseges Ember Vitéz te megh volnad, nem illen *kerde* dolgon kezdenéd el velem ösmerkednéd” (BOTKA 330).

k é r ő 'sobre való tépés' MTsz. I, 1110. — Kassa, 1676: „Csinálj *kerót*, a foghagymat törd meg, kend a *kerőre*, dugd az orraban” (TörtTár. 1894: 359).

k e t e p u t a 'limlom, holmi' NySz. II, 275. — 1688: „nállamnál nagyobb rendű ember sem jár most afféle *kezepuzával* hanem bizonyos helyben tartja” (TörtTár. 1883: 166); 1711: „ha úznek: itt hagyom az *keteputát*” (ArchRák. VII, 29).

k é z i g r á n á t. — 1707: „Leginkább az *kézi-grándtok* és úsók, kapák hiával vadnak” (ArchRák. V, 406).

k i c s í r á z i k 'kitudódik, kiderül'. — Pozsony, 1646: „mit végeztek mégh ne(m) szinte(n) tudhatny, de *ki czirazik* rövid nap” (PálffyLev. 65).

k i r á l y m é r t é k 'királyi öl'. — 1379: „spatium longitudinis regalis mensura vulgariter *Kyralymertek* voce reperissent” (BogdMért. 90). — Vö. *mérték* 1416. u./1450 k.: TESz. II, 897.

k i r á l y s i n g 'királyi öl'. — 1565: „Az *Kyraly syng* awagy col” (uo. 115), 1587: „az Verbőczy Decretomba megírt *kyraly singel*” (uo. 92).

k i t f á n 'lábos serpenyő'. — 1740: „Egy mázos serpenyő, egy nagy három vas lábön álló réz *khüfán*” (OklCsáky. I/2: 182).

k l e r i k u s 1756: TESz. II, 504. — 1731: „minthogy a tiszték felesebben Reformátusok, a *Clerikusokkal* rutul bánnak” (Adattár VI, 228).

k l é r u s 1791: TESz. II, 504. — 1619: „az Magyarországi *Clerus*” (SZERÉMI 77); 1644: „Az minemü 300 Lovast az *Clerussal* tartot Ersek Ura(m)” (PálffyLev. 42); 1704: „Balfelül az *clerusi* rend, catolica, reformata, evangélica és unitaria recepta religiókon levők állottanak” (TelNapló. 69).

k l i s t é l y 'Klistierspritze' 1577 k.: TESz. II, 505. — Sárvár, 1558: „soha ennekem sedesem nem volt különben mind ez mai napig hanem *christírel*” (TörtTár. 1908: 199).

k l i s t é l y e z é s 'beöntés'. — Sárvár, 1558: „csak ettül félök, hogy az enni sok *christérezés* valami syndest ne hozzon” (uo.).

k l i s t é l y z ő 'klistély'. — 1635: „Ezüst ampolnácskák, *kristelyezők*” (Radv. Udv. 355).

k n a p 'szabados'. — Vinodol, 1620: „Szabadofok (uulgó *Knap* dictj) minden ő Haztul . . .” (MOL. Esterházy cs. lt. Esterházy Miklós iratai III (a—f). 634. cs: 10), „*Knapok* annuatim *Knapschinat* fizetnek az Vraknak” (uo. 24).

k n a p s i n a l. *knap a*.

k n o r o s 'füles, bütykös'. — 1561: „sunt et debent fieri Vna kuppá *Knoros dicta*” (JakabOkl. II, 70), 1627: „Egy *Knoros* kupa . . .” (uo. 270).

kocsicsatló. — 1588: „Kocsi-csatlón kétfelől két inassa” (Száz. 1871: 106).

korcsmabor. — Tokaj, 1610: „az földesúr számára árulnak *korcsmabort*” (HMVTörv. 111), „Nagy karácson napig szabad mindennek *korcsmabort* árulni” (uo.).

kofa 1585: TESz. II, 517. — 1747: „köznapokon is, hogy mind *koffantók*, mind más akárki, tizenkét óráig az öszeséggel való megvételtől ólya magát” (Gyöngyös 103), 1748: „a' *koffantók* az olajnak lezójétt húsz pénzekenel felyeb büntetés alatt ne méreszelylyek mérni” (uo.), „Az Beesületes Mészáros Chzébe adott Instantiojok az véget, hogy a' *kuffantoknak* az hús árultatás tilalmaztatnék megh” (uo. 104), 1778: „az *Kuffantóknak* . . . regveli tiz óráig semmi némü szín alát venni nem engettessen” (uo. 160).

koldus 1416 u./1466: TESz. II, 524, alakv. *kudus* (Nyatl.): uo. — 1707: „melyet holnapi napon kiálto *kudus* piacon és uezanként publicáltatni” (uo. 39).

kolduskenyér 'alamizsna, kegyelemkenyér'. — Komárom megye, 1627: „feniegette az Juhasne hogi nem ment teged Isten *Koldus Keniertol*” (MoBoszPerK. I, 437).

koléda 'vízkereszt napi adománygyűjtés'. — 1808: TESz. II, 524. — 1730: „Vízkereszt napi *coledínak* harmadik része jár, avagy cedál az oskola-mesternek” (PAYR 320).

kolesz 'kétkerékű taliga' 1662/1780: TESz. II, 525. — 1576—1586: „mind posztós szekérnek s mind pedig *koleszának*” (HadtörtKözl. III, 668), „valami szekér vagy *kolesza* vagy sárban, vagy egyéb helyen megakad” (uo. 669); 1579: „mind posztós zekereknek 's mind penig *kolezanak*” (VeressBáth. II, 125), „Ha valami zeker wagh *koleza*” (uo.).

kollokvium 'eszmecsere, beszélgetés' 1865: TESz. II, 528. — 1628: „Ha az angliai, hollandiai oratorok kívánják vele való *colloquiumát*, ne denegálja” (MonTME. IV, 69).

kolompárkodik 'búdogos, rézműves munkát végez'. — Nagyszombat, 1590/1730: „eötves míhelben nem szabad eziüstel, arannyal *klompárkodni*” (MOI. Acta mechanica Civit. Tyrnav. II. Rsz. 156: 275b).

kolompároz 'kovácsol'. — 1656: „hazanal *kolomparoztak* s zörgöttek az onnal” (ZsidOkl. V/1: 365).

kolónia 1787: TESz. II, 531. — 1653: „Nagy régi voltárul, mint híres városrul, | Irásomat tehetném, | S a rómaiaknak, *coloniájának*, | Helyének nevezhetném” (Listi 208).

kombináció 1789/1890: TESz. II, 534. — 1639: „egyébíránt úgy látom s tudom is nagy részét az *combinatioknak*” (Beke 77).

komisz 'katonaság számára készített' 1769: TESz. II, 536. — 1684: „*Comisz* kenyeret” (AZT. 1896: 291).

komiszáros 1575: MNy. LXIX, 365. — 1552: „az hith az *comissariosok* ellwth ligen” (LevTár. I, 94); 1558: „hogy én az én személemmel kísértem be Zygetbe valami *commisariusokat* . . .” (ZrínyiOkm. I, 475), „az én személemmel akármel mustramestert vagy *komisariust* be nem kísértem” (uo.).

komisszió 1706: MNy. LXIX, 366. — 1552: „az ew fellfege *Comiffioja* melet” (RMNy. II/2: 91), 1557: „Az *Commiffiot* tegnap ky attak” (uo. 132).

komplet 1814/1901: TESz. II, 543. — 1703: „mely regementnek, mikor *completé* van, szokott lenni 17 companiája” (Gyulai 64).

kompona 'mérleg, mérőserpenyő' 1716: TESz. II, 543. — 1683: „Egy mérő *kompona*” (B. NAGY 209), 1688: „egy kendermérő, fenyődeszkából csinált *kompona*” (uo. 215).

kondás 1720: TESz. II, 546. — Léva, 1707: „ne ugy mint ekkoráig, bétes és salvo honore *kondás* formában” (KAMODY 110—11).

konduktor 'a postakocsi vezetője' 1788: TESz. II, 548. — 1707: „*Conduktoroknak* penig . . . meghatta, . . . szekerek, lovak és más eszközökrül ne adjanak számot” (RH. 289).

- konferál* 'ad, hagy' 1594: TESz. II, 549. — 1569: „hanem teljességgel minden jussat Henter Benedekre és az ő maradékira *conferálja*” (SzékOkl. V, 88).
- konferencia* 1708/1880: TESz. II, 549. — 1704: „*Conferentia* tartatik, harcot álljunk-e az nénettel vagy mit ecelekedjünk” (TelNapló. 57).
- konfliktus* 1835: TESz. II, 550. — 1642: „Az oda fel való *conflictusokról* is ir nagyságod” (MonTME. V, 182), „ők is nem sokára megértik azt az *conflictust* az budai vezértől” (uo.).
- konspiráció* 1848/1952: TESz. II, 552. — 1607: „s monda azth hogj az Tokay kapitannal egj *conspiratioban* uolnanak” (Adattár V, 105).
- konviktus* 'alapítványi iskola, diákotthon' 1792: TESz. II, 556. — 1639: „száz arany forintokon *convictus* legyen” (SzékOkl. VI, 145).
- konvoj* 'fegyveres kíséret'. — 1666: „készek vagyunk hintónkon, lovainkon s *konfujunkkal* bekésértetnünk helyben ő kegyelmét” (Teleki III, 592).
- konzekvencia* 1613/1897: TESz. II, 556. — 1575: „A₃ dolgoknak ew ciak az elejt ny₃y, es az *consequenciat* az menebe yo anneba ygen affirmalia” (VeressBáth. I, 355).
- konzervál* 'megőríz' 1710: TESz. II, 557. — 1622 k.: „a szabad székelyt *conserválni* akarja libertásába” (SzékOkl. IV, 214); 1660: „uyg igyekezett *konzerválni* edes hazánkat” (TKA. I, 52).
- konzulátus* 1865: TESz. II, 558. — 1708: „a franczia *consulatus* avagy polgármesterség előtt” (ArchRák. II, 384).
- konzultál* 'tanácskozik' 1835: TESz. II, 558. — 1581: „az mit kíván az dolog az ország meg maradására és [az] gyermek jóvára *consultáljatok*” (MonOkm. XLII, 3).
- konzultáció* 'tanácskozás' 1812/1900: TESz. II, 558. — 1584: „ha penigh ollykor yutna, hogý *confultatioban* volna a dologh” (MonOkm. XLII, 192).
- koperta* 1736: TESz. II, 562. — 1644: „bár csak egy *cooperturát* csináltasson Nagod reája, és a Póstára bizza” (PálffyOkm. 392); 1716: „En a kereskedő emberek altalis irtam mind D. Fogarasi Urannak mind masoknak a kik a M. Ur *coopertújában* vadgynak” (Adattár VI, 134), 1730: „másoknakis kellett irnom, és nagjra tólt a *Coperta*” (uo. 218).
- kopertáz* 'borítékol'. — Tállya, 1709: „ezen postai hivataljában serényen . . . légyen, ordinariáját, stafoetáját jó *coopertázva*, pecsételve . . . expediálja” (KAMODY 138).
- kópia* 1748: TESz. II, 563. — 1617: „és ha condescensiót talál az *copiában*, szabad légyen condescendáltatni” (KÓ. II/1: 116), 1636: „Nagy-Szombatból irt levélnek *copiájában* foglalta be” (MonTME. IV, 480).
- kopolya* 'mélyedés, gödör' 1792: TESz. II, 565. — Pataj, 1768–9: „[a' gyakori Árvizek] némelly *Kopollyás* helyeken tovább maradván” (Bács-Kisk. II, 553).
- koporsály* 'Kuperschale' 1644–71/1884: NySz. II, 353. — 1550 k.: „vÿze-sÿcz egý Rwhat meg es ted az *koporsalra* hog az *koporsalj* zepen hydegen maragýon” (Száz. 1877: 227), „Vegi az nirfanak az eget hamwat az kýt az *koporsali* alat meg egecz” (uo. 228).
- cordé* 'haszontalan' 1720: TESz. II, 573. — Kékkő, 1678: „oly *cordély* dolgokért bennünket fárasztani” (TörtTár. 1897: 287).
- korhely* 1633: TESz. II, 575. — 1578: „lassza az *Kórherek*, az dősőlóc, az tunyac, az délig aluoc ki rozsasoc . . .” (Bornemisza: ÖrdKis. 56).
- kóricál* 'kóborol, kószál, csavarog' 1650: TESz. II, 575. — 1641: „ő most Léván *kolínsál* s tovább is akar menni” (PálffyOkm. 285).
- korrekció* 'javítás' 1789/1890: TESz. II, 581. — 1584: „nem annyra ne₃y az derek melterfegből walo *correctioth*, minth az keölhegnek kemellefeth” (MonOkm. XLII, 192).
- korrektúra* 1789/1890: TESz. II, 582. — 1654: „Ma bisztat *estuére* az első leuének első *correcturára* valo exhibitioáual” (Adattár XI, 289).

korrigál 1580: TESz. II, 582. — 1578: „arra valo Barat volt, az ki meg *Corrigalta* es enec szoual vtanna szepben el monta” (Bornemisza: ÖrdKfs. 170).

kórus '(templomi) karzat' 1786: TESz. II, 584. — Csepreg, 1621: „A szent templom is rakva vala néppel, | A *chórus*, torony teljes mind ezekkel” (PAYR 178); Szepesvár, 1636: „Az niary palotaban. Musicasoknak valo *korus*” (CsákyOkl. I/2: 693).

kóstolóbor. — Tarcal, 1606: „az főbírónak . . . egy itsze bort kell vinni, melyet *kóstoló* bornak hínak” (HMVTörv. 50).

koszorútűz 'verseng, versenyez valamiért'. — 1658: „*Űzettek* *koszorút*, kit egy gyermeklovamon nyertek el, sok főlovak előtt” (RákNapló. 336).

koszperd 'egy fajta kard' 1604: TESz. II, 589. — XVIII. század eleje: „a fegyvere, *koczpitere*, hosszú puskája” (HadtörtKözl. II, 683), 1703: „Öreg kanottal járó muskatély hatvanhat . . . *Koszpergének* való szíj, kivel fel szokták kötni” (uo. V, 558); 1704: „ott praesentált az ducának *Koszperderrel* lórol” (Gyulai 211).

koszperdez 'koszperddel vív'. — 1704: „Inassit mindenféle scholában és artificiomokra úgy lovagolni s *cospertzezni* is tanítják az gubernátornak” (uo. 236).

kospítol 'közösül'. — 1572: „Mondd meg énnékem, szerető leányom, mint élsz az te uraddal? | Felelé az leánya: | — Igen gonoszul, mert ha mellettem is fekszik, nem *kuszpitálhat*. Haszontalan, mintha egy tőke fekennék mellettem” (Helt. — Born. 324), „De nem úgy vagon énnékem dolgom az én koros urammal. Mondám én, hogy nem *kuszpitálhat*, és semmi hasznát nem vehetem” (uo.). — Vö. *kospítol* 'koptat; ócsárol; beszennyez' 1792: TESz. II, 589.

kotó 'penis(?)'. — 1572: „mikoron levonták volna minden ruháit, hogy mezítelen ott állana: — tehát az szép leáynak az két lába között egy alkotmas *koltója* vagon” (Helt. — Born. 371).

kotogat 'szeretkezik'. — 1572: „Ís meghagyja, hogy mindjárast fejét vennék az császárnénak, és hogy az *koltogató*s leányt megégetnék” (uo. 372). — Vö. *kóto*g 1416 u./1450 k. egyéb jelentésben: TESz. II, 592.

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

Hajdú Péter írja: A MNy. LXXXVII. (1991. évi) kötetében (499–509) KÁLMÁN BÉLA közzétette P. S. Pallas soknyelvű szótárának magyar adatait, amelyekről megállapítja, hogy hiteleseknek látszanak, de forrásuk csak találgatható. — Két gyors kommentárt küldök ehhez. 1. Pallas magyar szöanyagát 1956-ban FOGARASI MIKLÓS is közzétette (MNy. LII, 338–47), aki i. h. részletesen és alaposan foglalkozott e szavak átírási és származási kérdéseivel. 2. Fogarasi eredményeihez hozzászólván én magam — vele ellentétben — arra a megállapításra jutottam, hogy Pallasnak ugyan több forrása is lehetett, de azok közül a legfontosabbnak Hartwig Ludwig Christian Baemeister kéziratos többnyelvű szójegyzéke, illetőleg közreműködése látszik. Baemeister magyar adatai pedig nagy valószínűséggel egy rigai német kutató, J. A. Gueldenstaedt és egy svéd orientalista, H. E. Thunmann akkor rendelkezésre álló műveiből származnak. Lásd: HAJDÚ P., Pallas szótárának magyar forrásairól: MNy. LIII, 182–5.

Nyiri Antal írja: A Magyar Nyelv nyilvánosságát felhasználva közlöm a következő hibaigazítást. A Benkő-Emlékkönyvben (Bp., 1991.) közreadott cikkemben: „A Münchener Kódex teljes magyar—latin szótára kiadásának szükséges voltáról”, a 481. lapon, alulról a 8. sorban „paradigmája” helyett „paradigmatagja” a helyes.

A. Molnár Ferenc írja: Debrecenben is örömmel vettük, hogy a MNy. (LXXXVII, 495–7) ezúttal is megemlékezett a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezte felolvasó ülésekről. Egy adatot azonban helyesbíténék, kiegészíténék. A debreceni csoport 1990. május 7-én a Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület helyi szervezetével együtt rendezett ülést. „A Károlyi-biblia revíziói”-ról pedig nem Czeglédy Károly, hanem Czeglédy Sándor, a debreceni Református Teológia neves (nyugdíjas) professzora tartott előadást. Ő egyébként Czeglédy Károly nyelvész, orientalista bátyja.

Fehértói Katalin írja: KRISTÓ GYULA a Benkő-Emlékkönyvben (Bp., 1991.) a Küküllő megyei *Hétúr* és *Sarold* helynevek magyarázata során idézi az Árpád-kori kis személynévtárat (amit ezúton is köszönök). Mivel a *Hétúr* helynév második tagjában Kristó is az *úr* 'dominus' szót látja, ezért bátorkodom felhívni figyelmét éppen az Árpád-kori kis személynévtárban található *-ur* végű személynevekre: *Bestur*, *Bodur*, *Bosur*, *Bochiur*, *Buciur*, *Chedur* (rutén!), *Chetur*, *Chíchur*, *Chendur*, *Chegur*, *Chequr*, *Gengur*, *Sapur*, *Zadur* stb. Természetesen minden egyes név eredetét külön meg kell vizsgálni, de e nevek tulajdonosai nagyrészt az alsóbb néposztályból kerültek ki, tehát már ezért sem tudom a nevek *-ur* végződését az *úr* 'dominus' szóval egynek tekinteni. Továbbá bizonyos, hogy az *-ur* képzők „egyes szláv nyelvekben használatosak voltak”, pl. *Bazur*, *Benczur*, *Janur* [!] (KNIEZSA, MSzlKCSn. 79); vö. *Mačur*, *Mrkur* [!] (MARETTI 129), *Janour*, *Macour*, *Vincur*, *Wütur* (BENEŠ 98). Ezért számomra nem „egyértelmű” a *Gyánur* (helyesen *Jánur*) és *Mirkur* nevek végződésében az *úr* 'dominus' szót keresni. PAIS DEZSŐ tanítványa, MIKOS JÓZSEF például a fehérvári keresztetek 1193. évi okleveléből a *Mircur* nevet a latin *Mercurius*-ból vezette le. PAIS pedig — a KRISTÓ által is idézett — 1272-ből és 1292-ből származó „*Gianur* és *Myrkur* nevekre, illetőleg az *úr*-hoz való viszonyokra vonatkozó” megjegyzéseit „az *úr* szó tárgyalásának később előterjesztendő részébe” kívánta beilleszteni. Tehát itt szó nincs arról, mintha PAIS az idegen eredetű *Gyanur* és *Myrkur* nevekben az *úr* 'dominus' szót látta volna (vö. MNy. LVIII, 138). Csak PAULER szerint volt „Mérk *úr*, Ján *úr* fia IV. Béla kedves cseh [!] embere, ki a cseh királyi családdal rokonságot tartott és Jakab, Vencel [Wenzeslaus] testvérével jött volt az országba” (M. nemz. tört. II², 278). A fentiek után nekem a Küküllő megyei *Hétúr* helynév magyarázata továbbra is kérdés marad, mert csupán két dolgot nem tudok: 1. Mi a *Het-* (vö. *Het* ~ *Et*, *Heta* ~ *Etha*, *Hete* ~ *Ete*, *Hetey* ~ *Ethey*, *Hetenye* : *Ethened*, *Etény* > *Hetényegyháza*, *Hetes* ~ *Etes*, *Étfalva* stb.)? 2. Mi az *-ur*?

Egyébként vajon hogyan magyaroznánk a *Hétúr* helynevet, ha csak *Heltur* változata állna rendelkezésünkre? A Küküllő megyei *Sarold* helynévre ugyanis csak egyetlen adatunk van. Engem GYÖRFFY Történeti Földrajzának III. kötete és Küküllő megyei térképe vezetett arra a gondolatra, hogy a Küküllő megyei *Sárd*, *Sárkút*, *Sáros*, *Nádas* helynevek mellett a *Sarold* helynév is a *sár*-ral, illetőleg *Sárd*-dal hozható kapcsolatba. *Sarold*, olvashatóan *Sárold* helység szerintem nem lehet más, mint a mellette fekvő *Sárd* egyik része, ugyanis *Sárd* „Bún határosa” volt, *Sarold* (*Sárold*) pedig „Bún területén vagy mellette fekkhetett”, „a buni uradalomban *Sárd* után”, „*Sárd* és *Nádas* között sorolják fel” (GY. III, 537, 559). *Sárold* helynévben az *-l* a hosszú *-ó* (*-ou*) szokásos lerövidítése *-l* hang betoldásával, l. *Miskolc*, *Szolnok*, *Szabolcs* stb. Vagyis ha minden körülményt figyelembe veszünk, akkor a Küküllő megyei *Sárold* helynévben még *Sorud*, *Soruld*, *Sorould* férfi-neveket sem érdemes keresni. A fentiek után nyilvánvaló, hogy teljesen egyetérték KRISTÓ GYULÁVAL, aki tanulmánya végén ezeket írja: „névtudományon kívüli szempontok együttes alkalmazására, előtérletek nélküli vizsgálódásra van szükség, amely nem nélkülözheti a kritikai alapállást.”

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatos néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztattuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
-----	ritkított kurzív

(A kurzíváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csokkszámlijára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei 1985. 42,— Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1987. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban 1986. 22,— Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. **Vértés O. András:** Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22,— Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1979. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvenlékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárczi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókinése. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ara: 75 Ft

Előfizetés egy évre: 300 Ft

ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

188. **Benkő Loránd:** A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. 1990. 50,— Ft
189. **Az anyanyelv értékrendje és az iskola.** Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1990. július 2—5. Szerk. **Fekete Péter** és **V. Raisz Rózsa.** 1990. 100,— Ft.
190. **Kiss Jenő:** A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. 1990. 100,— Ft.
191. **Fekete Antal:** Keresztneveink nyomában. 1991. 150,— Ft.
193. **A moldvai csángó nyelvjárás atlasza.** I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkinése. 1991. 290,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

- Bod-kódex.** Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.
- Simor-kódex.** Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.
- Török Bálint deákjának,** Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.
- Weszprémi-kódex.** XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.
- Domonkos-kódex.** 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 286,— Ft.
- Virginia-kódex.** XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 283,— Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából.** Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. A nyelvemlék betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- Erdélyi Múzeum.** Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1 4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
- Új Erdélyi Múzeum** 1990/1—2. Bp., 1990. 250,— Ft.
- Szent Margit élete.** Bp., 1990. 336,— Ft.
- Vitkovics-kódex.** Miskolci töredék. 1525. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 280,— Ft.
- Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.** Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
- A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig.** Szerk. Éder Zoltán. Bp., 1986. 50,— Ft.
- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).**
- Zala megye földrajzi nevei.** Zalaegerszeg, 1964. 450,— Ft.
- Baranya megye földrajzi nevei.** I—II. Pécs, 1982. 700,— Ft.
- Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából.** Bp., 1918. 140,— Ft

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

1992. XII. 15.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVIII.

ÉVFOLYAM

1992.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>D. Mátai Mária</i> : A határozószók funkcionális csoportjai és jelentésváltozási típusai az ómagyar kor végéig	385
<i>Kiss Jenő</i> : Az uráli etimológiai szótár	398
<i>Kiss Lajos</i> : A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben	410
† <i>Balázs János</i> : A szöveg szemantikai szerkezete	421
<i>Pete István</i> : A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere	425
<i>Benkő László</i> : Értelmező és értelmezés	443
<i>Szabó József</i> : A német nyelv(járás)szigetek és kutatásuk vázlatos áttekintése	454
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Tóth Sándor László</i> : Megjegyzések a konstantinosi Tas személyéhez. † <i>Rimóczi Gábor Rimócziné Hamar Márta</i> : A Bodrogköz és Taktaköz elfoglalásának leírása Anonymusnál	469
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Bakos Ferenc</i> : Gercsa. – <i>Kávássy Sándor</i> : Birtoklástörténetünk szókincséből. <i>Kiss Lajos</i> : Mosztonga. <i>Szabó József</i> : Fejkötetlen, kalapatlan	479
É l ő n y e l v. <i>Hajdú Mihály</i> : A XXXVII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi dolgozatairól	485
S z e m l e. <i>Elekfi László</i> : Rácz Endre: Az egyeztetés a magyar nyelvben. – <i>Szegfű László</i> : Anjou-kori oklevéltár. – <i>Gregor Ferenc</i> : Historický slovník slovenského jazyka I. A – J. – <i>Györke Zoltán</i> : Földes Csaba, Deutsch–ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke	488
K ü l ö n f é l é k. <i>Vértes O. András</i> : Zsirai Miklós és Frans Áimä kimogramjai ...	504
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Szathmári István</i> : Búcsú Szemere Gyulától	506
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok	507
L e v é l s z e k r é n y. <i>Pusztai Ferenc</i> írja	512

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300 Ft. Egy szám ára: 75 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

MAGYAR NYELV

LXXXVIII. ÉVF.

1992. DECEMBER

4. SZÁM

A határozószók funkcionális csoportjai és jelentésváltozási típusai az ómagyar kor végéig

„A magyar időhatározószók jelentéstanához” című tanulmányában (kongresszusi előadásában: *NyudÉrt.* 83. sz. 1974. 532–8) SEBESTYÉN ÁRPÁD az *ÉrtSz.* címszóanyaga alapján fontos megállapításokat tesz — többek között — a hely- és időhatározó-szók kronológiájáról, az időhatározó-szók keletkezéséről stb., valamint a határozószók jelentéstípusairól, illetve a jelentésváltozás néhány vonatkozásáról: „Bár a határozószók jelentéstípusaira nézve végleges számadatokkal még nem rendelkezem, már látható, hogy a több különböző határozóként használatosak között a hely + idő típusúak mellett jelentős lesz a hely + egyéb elvont határozót kifejezők, illetőleg az idő + elvont határozó szerepben használatosak aránya is. Ez utóbbi csoportban az időhatározás leggyakrabban mód-, állapot- és mértékhatórozói jelentéssel együtt szerepel . . . Természetesen az is előfordulhat, hogy nem az időjelentés származik a mód vagy egyéb elvont határozóiból, hanem megfordítva: az időhatározót kifejező határozószó nyer más, elvont jelentésárnyalatot. (A jelentéstípusoknak egymásba átalakulására vagy bővülésére nézve hasonló tapasztalatokat szereztem nyelvünk névutórendszerének tanulmányozása során is: A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965. 204–9)” (i. m. 536). — Arról, hogy az *ÉrtSz.* címszóanyagához képest mai nyelvünkben mely elemeket, illetve lexémacsoportokat tekintek, vagy nem tekintek határozószónak, más alkalommal szándékozom írni.

A határozószók jelentésbeli csoportjait és jelentésváltozási irányait (és arányait) minél több nyelvtörténeti periódusban meg kellene vizsgálni. Ezek összevetésével bizonyos általános jelentésfejlődési törvényszerűségeket is jobban meg lehetne közelíteni. — A Történeti Nyelvtan munkálatai kapcsán ezeket a kérdéseket az ómagyar és a korai ómagyar korban, valamint a kései ómagyar korban vizsgáltam meg. Most ezt kísérlem meg röviden, tézisszerűen összefoglalni. A nagy nyelvi anyag lehetőséget ad arra is, hogy összevegyük a XIII. század végi és a XVI. század közepi állapotokat, továbbá a működő, érvényesülő tendenciákat is.

Az összes határozószót, illetve határozószószerű elemet természetesen egyik korszak kapcsán sem sorolom fel; csak annyit említek, amennyi az egyes jelentéstani csoportok és jelentésváltozási típusok illusztrálásához feltétlenül szükséges. Terjedelmi okokból az adatolással is csínján bánok: csak ott hozok forrással jelölt példát, ahol az illető határozószó jelentésének jobb megvilágításához fontos. — Nem részletezem az egyes határozószók keletkezésének körülményeit, valamint általában azt sem, hogy egyes elemeket milyen megfontolás alapján tekintek határozószónak, határozószóvá válóban levő, határozószószerű ragos alakulatnak, illetve igazi vagy laza összetett szónak, mert

ez sok elkanyarodást jelentene a téma fő vonalától (ehhez l. D. MÁTAI: MNy. LXXXIV, 31–44).

A különböző funkciójú határozószó-fajták és jelentésváltozásaik leírásakor a határozószóknak két fő csoportját különböztetem meg: az egyszerűekét és az összetettekét, az egyszerűeken belül pedig a névszói (és igenévi), valamint a névmási alapszavúakét. Majd látni fogjuk, hogy vannak olyan határozószó-csoportok (típusok), amelyekre jobban vagy kevésbé jellemző valamilyen funkcionális sajátosság. E három határozószó-típus ómagyar kori arányainak illusztrálására megadom azokat a számszerű adatokat, amelyeket a Történeti Nyelvtan ún. törzsanyaga alapján kaptam (a minőségi jellegű megállapítások, következtetések ennél jóval nagyobb szöveges és szótári anyag alapján születtek):

Határozószó-típusok	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság	Egy szó átlagos előfordulása
Névszói alapszavúak	125 (40,2%)	560 (22,3%)	4,5
Névmási alapszavúak	96 (30,9%)	1327 (52,8%)	13,8
Összetettek	90 (29,9%)	624 (24,9%)	6,9
Összes határozószó	311 (100%)	2511 (100%)	8,1

I. A határozószók funkcionális csoportjai

A) A helyhatározószók. — I. Az ősmagyar kor eleje óta léteznek nyelvünkben mind a névszói (pl. *alól, alatt, alá; kül ~ kívül, kinn, ki*), mind a névmási alapszavú helyhatározószók (pl. *itt, ott, ide, oda, innen, onnan, té, tova, tél, túl, há ~ hová, hol, honnan*). Összetettek valószínűleg csak az ősmagyar kor folyamán keletkeznek (pl. *ihol, ottogyol, tahát*). A névszói alapszavúak töve zömmel ősi eredetű főnév, melyek a tér legfontosabb pozícióit nevezik meg, ezeket is elsősorban a beszélő helyzete szempontjából, így a pillanatnyi helynek, a locativusnak a kifejezése lehet a leggyakoribb (vö.: Sz. KISPÁL: MNy. XXXIV, 4; BALÁZS: MNy. LXI, 407; SEBESTYÉN: Nytud-Ért. 58. sz. 536; a lativus jelentőségéről vö. MIKOLA: NéprNytud. XIX—XX, 160); ugyanakkor a háromirányúság — főleg a helyhatározószók körében — jellemző sajátosság. A főnévi és névmástöveken elsősorban primer határozóragok szilárdultak meg és fejezték ki a helyet és az irányt egyszersmind (ezért mondhatjuk, hogy a helyhatározószók „két viszonyikúak”).

A korai ómagyar kor folyamán egyes szekunder határozóragok megszilárdulása is folyamatban lehet. Talán ekkor jelenik meg például az *ellenben* határozószó; erre enged következtetni az a tény, hogy a kései ómagyarban továbbfejlődött névutói szerepében már gyakoribb, mint az eredetiben; határozószó még pl.: MünchK. 53ra: „a: centuzio ki *ellenbe* [adverso] aluala”. A már korábban meglevő ablativusi és locativusi jelentésű *hátról* mellé feltehetőleg a korai ómagyar kor folyamán jön létre a *hová?* jelentést betöltő *hátra* alak, vö. AporK. 35: *Hatra* (a TA. idején még: *utu rea*). — Az ősmagyar és korai ómagyar kori összetett helyhatározószók zöme névmási elemekből keletkezett: KTSz.: „*Ihul uagun*”; JókK. 43: „*ydestoua [hinc inde] ewrÿzuen*”; JókK. 53: „*Es mÿkron aluala . . . Eme [ecce] ÷ewue hozza ag ellenfeg*”; JókK. 74: *ytegyel : hic*; SzabV.: *othtolÿal 'ott'*; BirkK. 2b: *holott : ubi*; stb.

E korai korszak helyhatározószó-állománya állandó mozgásban van: nemcsak gyarapodik a különféle keletkezési módokon (ragszilárdulás, összetétel stb.), hanem úgy is változik, hogy egyes elemei kikerülnek a határozószói használatból (pl. *megett, ám*), vagy átlépnek más jelentéstani kategóriába (idő-, módhatározószóvá stb. válnak). Ez utóbbi esemény a helyhatározószókra különösen jellemző. Sok idő- és egyéb elvont jelentésű határozószó keletkezik belőlük; részben úgy, hogy egészen átkerülnek az új jelentéstani kategóriába, pl. JókK. 41: *legottan : statim*; DebrK. 349: „Legottan: *mine* [‘mihelyt’] kezőne . . . Maria . . . Ianos be telec”; 1516: „Eghmalnak . . . megh Bochyafának *es Jnneththowa* [‘ezután’] . . . ýo Bekeffegben . . . Ellýenek” (MNy. LII, 369); FestK. 376: „*hanyat* efýem poklokba”, részben úgy, hogy eredeti funkciójukban is megmaradnak (pl. *ottan, rokon*: hely- és időhatározó-szó).

2. A kései ómagyar korban a különböző határozószó-típusok közül a névszó alapszavúak csoportja a leggazdagabb, jelentésbelileg a legdifferenciáltabb. A kései ómagyar korban a következő legfontosabb helyviszonyokat képesek kifejezni (hol egy-, hol két-, hol háromirányúságot is felmutatva; általában alapfokban, de többször középfokban is, felsőfokban ritkán): *benn—kinn, fönt—lent* (ideértve az *alatt*-ot és társait), *elől—hátral* (idevonva a *megől, utól*-féleket is), *középen—oldalt* (itt tartva számon a *széjjel, össze, félre, külön, körös-környül* stb.-t is), *közél—messze* (l. még: *rokon, el, elébb* stb.), *jelen 'itt' — szemben* (ugyanígy: *ellenben*), *haza, keresztül* stb. (vö. SIMONYI, Hat. II, 335—45). — Kevésbé színesek, de számottevők az egyszerű névmási helyhatározószók. Ezek mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmási szerepűek; pl. *itt, hol?, ahol, egyebütt, mindenütt*. Lexikai gyakoriságuk kisebb, de szövegyakoriságuk jóval nagyobb a névszó alapszavúakénál. Ha a *vala-, se-* stb. előtagú összetett névmási helyhatározószókat is itt vesszük figyelembe (márpedig funkcionális alapon ide tartoznak), akkor jócskán megnövekszik a névmási helyhatározószóknak mind a lexikai, mind pedig szövegbeli gyakorisága. — Az összetett helyhatározószók köre a legszűkebb. Elemeik többnyire megtalálhatók az egyszerűek között, vagyis azok összetétele folytán keletkeztek (pl. *innen-onnan, idestova, tétova, otthon, onnatbelől* stb.).

A helyhatározószók csoportja a kései ómagyar korban tovább gyarapodik, ugyanakkor állománya meg is csappan. Nemcsak úgy, hogy egyes elemei kihalnak, kivesznek a használatból, pl. 1460 k.: *Vicissitudo : wyzontagw* (Gl.); JordK. 166: „*fem tee fem towa* nem tezhethne”; ÉrdyK. 509: „Mykron ywtotak volna *meg* [‘vissza’] az őfweenre hol ott egy malt talaltaak vala meg allanak”, hanem úgy is, hogy bizonyos darabjai — főleg szerkezeti alaptagjuk jelentésének hatására — átkerülnek más jelentéstani kategóriába: időhatározószóvá vagy más elvontabb jelentésű határozószóvá válnak. Ez a folyamat a kései ómagyar korban már erős ütemben zajlik, főleg a névszó alapszavú helyhatározószók körében. Ezt viszonylagos régiségük és tövük fogalmi tartalma magyarázhatja. Ez a jelentésváltozás lehet olyan, hogy a határozószó eredeti jelentése is megmarad, és mondatbeli helyzetétől függően más és más a funkciója; pl. *rokon, messze, utol*: hely- és időhatározó; *jelennem, alattomban, együtt*: hely- és mód-, illetve állapothatározó (pl. TelK. 23: „mikoron . . . Joachim . . . *ielőnnen* nem volna: kezde . . . fyrnya”; SzabV.: „Budanak menden wchayaba *Yelennem* [‘különösen’] kyralnak odwaraban lathýak Twrwknepeþh . . . odwarlaný”); *feljebb*: hely- és fokhatározó (pl. DöbrK. 376: „baratom: hagi *fell'ebb'*”; JordK. 384: *attýat es annýat fellýeb* zerethý mýnt enghemet” ~ MünchK.

16vb: „... *inkab* zèzèti hognè èngemèt’); stb., de lehet olyan is, hogy már csak új jelentésében él vagy csak úgy tudjuk adatolni, pl. *elëbb*, *elein*, *megint*: csak időhatározószók; *felettëbb*, *fennent*: csak fokhatározószó stb. — Sokkal kisebb mérvű ez a jelentésfejlődés a névmási alapszavú helyhatározószók körében, pl. *ottan*, *itt*, *innen*, *há ~ ha*: hely- és idő-, *legottan*: csak idő-, *arra*, *erre*: csak ok-, illetve célhatározószó. — Az összetett határozószók körében pedig csak szórványos a fenti típusú jelentésváltozás, pl. *szerén-szerte*: hely- és módhatározószó (pl. ÉrdyK. 617: „ez vylagon *zerenzertte* . . . el yarh’); JordK. 741: „mÿkozon mÿnd *zezen zezte* [‘sorjában, rendre’] megh mondotta vona’). Ennek magyarázata nyilvánvaló: a mind nagyobb számú összetételek zöme újabban keletkezett, speciálisabb jelentése kevésbé változékony a korábban említett határozószókénál.

B) A z i d ő h a t á r o z ó s z ó k. — 1. A helyhatározószókhoz képest másodlagosnak szoktuk emlegetni ezt a határozószó-csoportot, mivel jó néhány helyhatározószóból keletkezett az ősmagyarban vagy a későbbi korok folyamán; pl. HB.: *eleve*; DöbrK. 380: *holot*; JordK. 405: *Eennen towa*. E jelentéstani csoport azonban feltétlenül ősi eredetű (vö.: BALÁZS: MNy. LXI, 412; HAJDÚ, UNyA. 136): a helyhatározóragok — időt, napot stb. jelentő szavak mellett — nyilván nem helyhatározói, hanem időhatározói viszonyt fejeztek ki, tehát e (gyakran határozószóvá szilárdult) ragos alakulatok egyenesen, konkrétan az időhatározói funkcióra keletkeztek; pl. MünchK. 98va: „*Holda* kelue . . . ménèn’” ~ JordK. 670: „*Hotakelwe*”: In crastinum; ÉrdyK. 130: „kywe meene elezer *reeghel hollal* mywefeket vynny ew zelÿeeben’”; ragtalanul vö. JókK. 92: „Ha az frater holual *reg* eret zewlewtt ennek’”. Más időhatározószók olyan ragos vagy ragtalan melléknevekből jöttek létre, melyek a cselekvés, történés, állapotváltozás módját, tempóját fejezték ki, s így erős idővonatkozással bírtak (pl. *hamar*, *hosszá* ‘sokáig’, *gyakorta*). Ragos névmásból is keletkeztek időhatározószók: talán ősmagyar kori a *há* ‘mikor’, *hát*, ‘akkor’, *ma* ‘most’, *már*, *tege*, *tavaly*, korai ómagyar a *továbbá*, *edddig*, *addig*, *azontúl* ‘rögtön’ stb. Az időhatározószók ősmagyar és korai ómagyar kori keletkezésének fontos módja a szóösszetétel is. Így jött létre pl.: *tahát* ‘akkor’, *étszaka*, *esmeg*, *azután*, *mielőtt*, egyes *koron* névutós összetételek, a hozzá hasonló szerepben funkcionáló *ha* ‘mikor’ utótagú névmási határozószók közül néhány, pl. ÖMS.: *niha*, *fumha*; stb.

2. A régebbi korokból örökölt időhatározószó-rendszer nagymértékben kiteljesedett, jelentéstaniilag differenciálódott, mennyiségileg gyarapodott a késői ómagyar korra, illetve korban. Ez ekkor a legdinamikusabban fejlődő, legnagyobb lexikai és szövegbeli gyakoriságú határozószói kategóriánk.

Sok olyan névszói alapszavú elem él ebben a korban, amely minden valószínűség szerint erre a funkcióra keletkezett: például a korábbi korszak kapcsán már említett jelentéskörökre tartozó főnevekből és melléknevekből létrejött adverbiumok (vö. SEBESTYÉN: NytudÉrt. 83. sz. 535); pl. BirkK. 3a: „hog azon «mődöt» hel’en laco3zanak *ideiglen* [ad tempus]’”; 1549: „Masth azt irhatom k., hog ez *iden* . . . nem sok borunk leszen” (LevT. I, 60); TelK. 126: „*hoffaiqlan* az ő elmeiebe forgatta volna” (vö. B. GERGELY: Nyelvészeti Tanulmányok. Bukarest, 1983. 22–68). Kibontakozik a *-szer* ragos határozószók csoportja, pl. TelK. 53: „e [cent anna azzon . . . *előzert* [‘előbb, korábban’] mendenöket meg tön: mellekre tanitta öket’”, 61: „*egzer* [‘valamikor, egykor, régen’] mikoron az ő meg faradot tagayt: nugodalomra atta volna: . . .

latafth latha”; BécsiK. 320: *vtolzer*; stb. Az esemény, állapot bekövetkezésének ismétlődésére, számára utaló *sokszor, többször-félék* e korszakban valószínűleg még ragos számnevek, de határozószók már az e jelentéskörbe tartozó, egyéb ragokkal létrejött *gyakorta, gyakortább, gyakran, gyakorlatoson, gyakorlatossággal* stb. — Olyan időhatározó-csoport is van a kései ómagyarban, amely helyhatározószóból vált azzá, de eredeti funkciójában már nem vagy csak nyomokban él, pl. *előbb, elein, végig, nyomban*: ÉrdyK. 552: „ymaran ezen *nyomba* kôwtközzyk ez may zent ewangeliom”; stb. — A névszói alapszavú időhatározószók kategóriáját végül egy olyan ambivalens csoport is gazdagítja, amely úgy vált helyhatározószóból időhatározószóvá, hogy eredeti jelentésében is virágzik, pl. *rokon, jelen, messze, utol*: CornK. 55r: „*ielen* vagy”: *praesto* (hely-); PéldK. 72, 73: „embery allatnak harom el multakat kel meg erteny es harom *yelen* valokat kel meg gondolny” (időhatározószó).

A névmási határozószók (a funkció alapján a *vala-* stb. előtagú összetetteket is beleszámítva) szintén jócskán gyarapítják az időhatározószók csoportját. Az újabb keletkezésű elemek különféle névmástöveknél és régebbi vagy újabb határozóragoknak a megszilárdulásai; pl. *azontul, ezentel* ('rögtön'; raghalmozás), *azonban* 'azonnal', *továbbra* (ÉrdyK. 509: „*towabra* ['későbbre'] haggyad”), *valamíg*; a sok *-kor(on)* ragos időhatározószó: *mikoron, azmikoron, mindenkor, némikort* stb.; a *-koron*-hoz hasonló szerepben funkcionáló *ha* 'mikor' utótagú névmási határozószók: *néha, valaha, egyébha, mindenha* stb. (FestK. 372: „ma ees *myndenha*”; 1532: *myndaha* [LtK. I, 139]).

A viszonylagos morfológiai változatosság (szekunder ragok, több határozórag léte egyetlen határozószóban stb.) az időhatározószók körében mind a névszói, mind a névmási alapszavúakra érvényes. — A névmási időhatározószók körében (a névszói alapszavúakhoz képest) sokkal ritkább az a jelenség, hogy helyhatározószó válik időt jelentővé (pl. *itt, ottan*). De ezek helyhatározószói funkciójukban is megmaradtak. Az *itt* helyhatározószóként gyakoribb, az *ottan* esetében azonban törzsanyagunkban több mint négyszer nagyobb az időhatározószói előfordulások száma: 1492: „es *ottan* el mene mihelen ebellek” (MNy. XXXVII, 203); SándK. 27: „Monda *ottan* ['akkor'] variul”; stb. Néha kettős, komplex (hely + idő) jelentésű: KazK. 76: „Ezt haluan attya . . . zômeiból az kôn *ottan* ky indula”. Néhány — eredetileg névmási helyhatározószó — azonban el is vesztette eredeti funkcióját, és csak időhatározószóként él (pl. *legottan*).

Legváltozatosabbaknak, legdinamikusabban fejlődőknek — az időhatározószók között — az összetettek látszanak. Jó néhány régi összetett szó is él (gyakori pl. az *éjtszaka, tehát, holott*), e jelentéstani szócsoporthoz azonban — főleg az alárendelő szó szerkezetekből és a névutós névmásokból — összetett határozószóvá váló elemek gyarapítják a kései ómagyar korban: pl. JordK. 371: „ma vagyon, es *mafnap*” (~ MünchK. 12vb: „. . . *holnap* [*cras*]” ~ DöbrK. 373: *holnap*); 1531: „vafarnap hozom megh . . . Az en matkamath . . . kerem . . . vramath hogh *Az nap* legen en wendegem” (LtK. I, 135); MvS.: „ha *miden* te atyad . . . meg elend”; 1515—1525: „ha engem ew *ez vittal* ['ekkor'] ytt megh nem legyllend es ynneyten . . . ky fem vyend, teobbe neky en nem hyzek” (RMKT. I², 486). Az eddigi minőségjelzős összetett szók mellett birtoikos jelzősek is létrejöttek: a *vasárnap(on)* már korábbi keletkezésű lehet, de frissnek látszik pl. a 'tota die' jelentésű *napestig*: MargL. 14: „marad vala mynd *napestig* nagy siralmakban”; KeszthK. 38: „kayaltok *nap estyig*”. Nem említve mindenféle előzményszerkezetet és keletkezési módot csak arra utalok, hogy

elég szép számmal született határozós összetett időhatározó-szó is, főleg a fokhatározói *mind* előtaggal: *mindörökké, mindvégig, mindéltig* (JordK. 42: „Wr *mýnd eeltýgh* vstalkodýgh es mýnd ezekkwł ezekkee”), *mindjárast, mindaddig- (lan)* stb. Elég sok a névutós névmásból keletkezett összetett időhatározós szó is: *azután, azelőtt, azolta, mielőtt* ~ *minek előtte* stb. (Ebben az erőteljesen fejlődő csoportban vetődött fel a konkrét elemzés során a leggyakrabban az a kérdés, hogy az illető szerkezet összetett határozószó-e már, vagy még csak azzá valóban levő alakulat.)

Az időhatározósók között — a helyhatározósói locativusokhoz képest is — több a mikor? jelentésű, ami annak lehet a következménye, hogy a nyelvi érintkezés szempontjából a pillanatnyi időnek van a legnagyobb jelentősége. A kései ómagyar korban (később még inkább) mind több mikor? kérdésre felelő határozósónak keletkezik második vagy harmadik irányt kifejező társa: főleg az *-ig*, ritkábban a *-ra/-re* rag, illetve a *valamikortól fogva* névutós szerkezet segítségével; a névszói alapszavúak közül például a *késón* mellé a *későig* (JordK. 608: „*kefeýgh ymathkozýk vala*”), a *régen* mellé a *régóta, régtől fogva* (ÉrsK. 468 „*reeg wta wallom*”; TelK. 28: *regtől fogva : ex antiquis*; ezek valószínűleg névutós szerkezetek, de — rendszerkiegészítő szerepük révén — korabeli határozószószószórszerűségük sem zárható ki). A névmási határozósók körében intenzívebben működik az irányhármasságra törekvés mint rendszerszervező erő: *mioltól, mióta—mikor—míg, meddig; azóta, azoltól, attól fogva — akkor — addig* stb. (erről a kérdéskörrel részletesen l. D. MÁTAI: MNy. LXXXI, 395—403). A mikor? jelentésű időhatározósók nagy részében azonban önálló grammatikai eszköz nem jelöli a locativusi „irányt”: főleg lativusragos határozósók szolgálnak erre a célra (pl. *örökké, többé, ma, majd, mindig*; vö. SEBESTYÉN i. m. 536—7).

A kései ómagyar kor időhatározósói is kifejezhetnek időpontot és időtartamot (vö.: MARTINKÓ: MNy. LII, 36; IMRE, SzabV. 239). Több határozósó alkalmas mindkettőre: ugyanaz a határozósó — saját tőszavának, illetve a vele kapcsolatos igének vagy a fölébe rendelt szó jelentésének megfelelően — hol ezt, hol azt jelenti. Általában időpontot jelöl: NádK. 322: „*ha valamícoron a teft allelőkkel bint tethetóth*”; 1530: „*valamíykoron . . . akarna*” (MNy. XXVII, 351), de időtartamra is utalhat: NádK. 340: „*Ne mongåd innetoua valamícoron [‘soha’] azt hog . . .*”; stb. — A differenciált jelentésű (és gyakori) időhatározósók egyebek mellett képesek az események bekövetkezésének, lezajlásának periodicitását, gyakoriságát stb. is kifejezni: *gyakorta, ritkán, mindig, soha, néha, néha-néha, unos-untalan* stb. E korban igen gazdag a cselekvés időbeli ismétlődését kifejező ’újra, ismét, megint’ jelentésű határozósók csoportja: *meg, megint, méglen, esmég, esméglen, ismétlen, esmegént, újólán* (SzékK. 20: „*mykor . . . az egyptombelyek . . . esmeegh vyolan akarnayak ezeket megh fogny*”), *újonnan, ottan-ottan* stb.

Az időhatározósók a cselekvések, történések múlt, jelen és jövő idejének kifejezésében is szerepet játszhatnak, mégpedig tipikusan az igéhez kapcsolódó (*im*)*már, most, majd; hajdan, jelen, nyomban, jövőndőben; tegnap, ma, holnap*-féle határozósók segítségével. A *már* (mivel ekkor már erősen módosítószói jellegű) szerepét betöltő *immár* például (ami szintén egyre többször módosítószói szerepű, vö. JUHÁSZ: MNy. LXXXIII, 459) egyre ritkábban utal múlt idejű eseményre: NádK. 323: „*De mikent immar megmondaad*”; 1532: „*de Immar el menth vala*” (MNy. II, 211); stb. Jelen időre — a korszak előrehaladtával — egyre gyakrabban vonatkozik: KeszthK. 18—9: „*nawalyafok-*

nak fyralmokeerth *ymmar* [*nunc*] fel tamadok”; KulcsK. 277: „mykenth vala kezdethbe es *Immar* es myndenkoron”; 1527 k.: „lathom *ymar*, hogh . . . kybewl azt esmerem, hogh *ymar* nem khell” (MNY. XXXVII, 206); stb. (jövő időre vonatkozhatott valamikor, mint erre például a *máris* összetétel következtetni enged). — A jövőbeli eseményre, történésre vonatkozó időhatározószókat kell még kiemelnünk, mivel egyszerű jövő idejű ige mellett állva egyértelműbbé teszik az idővonatkozást: SándK. 29: „monda variuf no *mayd* meg laatom ha fege”; DomK. 170: „ez betegfegebevl *maydan* meg kevnyebedel”; határozószóvá válóban levő ragos alakulat is betölthet hasonló szerepet: TelK. 27: „ette hazas tarfod: zűli teneköd . . . dyčõfegõs leant: mel . . . lezõn . . . *ı̄ouendõben* ilteñnec anña” (Sylvester a „Grammatica Hungaro-latina”-ban már beszél a határozószó szerepéről a jövő idő kifejezésében, pl. „Izeretek *ı̄ouendõre*” CorpGramm, 60; vö. SZATHMÁRI, RNyelvt. 107).

Leggazdagabbnak az időhatározó-szóknak az a csoportja látszik, amelyik az időbeli érintkezés árnyalataira utal, és tagjai egymáshoz képest ritkábban szinonimák, gyakrabban csak egy jelentéskörbe tartozó elemek, azaz megszűnő összefüggésben vannak (amennyiben — az alak és a jelentés viszonyát tekintve — több különböző alakhoz több összefüggő jelentés társul; vö. KÁROLY, Jelt. 78). A ’most’-hoz képest közeli jövőbeli időpontra utaló határozószóknak például igen széles skálája él a kései ómagyar korban. (Ezeknek és más jelentéskörökbe tartozó időhatározószóknak a jelentéstani összefüggései részletes elemzést érdemelnének, hiszen valamely szó jelentéseinek elemzésekor a többi, vele összefüggő határozószók jelentéseit, azok hatását is figyelembe kell venni; vö. ZSILKA, Jelentés-integráció 15, de erre most nem térek ki; a határozószók szinonimitásáról I. D. MÁTAI: MNY. LXXX, 297–304.) A legáltalánosabban használt *legottan* mellett: DebrK. 136: „*Legh* azonnal meg alla a dõg halal”; 1492: „prior Ide iwth vala vramhoz es ottan [’akkor’] el mene *mihelen* ebellek” (MNY. XXXVII, 203); AporK. 28: *azonban* ’azonnal’; JordK. 166: *ezennel* ’azonnal’; SándK. 29: „*paranllola* . . . *azontul* . . . fel viueek”; 1557: „yt az gwlest el wegezek, es *ma honap* [’hamarosan’] kj mongyak” (LevT. I, 232), *mindjártst*, *nyomban*, *hamar*, *hirtelen* stb. Feltehetőleg használatos volt még pl. a *tüstént*, *rõgtõn*, *rõgvest* is, de csak jóval az ómagyar kor utánról tudjuk őket adatolni.

C) Az egyéb elvontabb jelentésű határozószók. — I. E csoport állománya kisebb és kevésbé változatos az eddig említettekénél. Főleg ősi névmástövű, primer ragos ósmagyar kori elemek sorolhatók közéjük; módhatározószó pl. *igy*, *ígyen*, *igyól*, *úgy*, *úgyan*, *hogy*, *mint*; fokhatározószó pl. *ily*, *oly*, *mely*, *ennyi* ’ernyire’ (MargL. 172: „*enne* [*tam*] nagy meze fevdrevl”), *annyi* ’annyira’, *igen*. A módhatározószók számát az újabb-ként ragos és a *képpen* névutós elemek növelik meg a korai ómagyarban (pl. *miként*, *azonként*, *ekképpen*), a fokhatározószókét a bonyultabb szerkezetű *mindenestõl* [*fogva*] adverbium. Az ómagyar kor elején jelenhet meg a *miért*, *ezért*, *azért* ok- és célhatározószó és talán a ’miért’ jelentésű *mire* (ami a kései ómagyarban lesz rendkívül gyakori). — Nem névmási alapszavú kevesebb van köztük: módhatározószó pl. BirkK. 4b: „Senki loror azon ne terekegek titkon vağ *nı̄luā* [*directe*]”, állapothatározószó pl. ÓMS.: „anyath ezes fyaal *egembelu* ullyetuk”, *hanyatt*, *veszteg*, fokhatározószó pl. *inkább*, *alig* stb. — E határozószók többsége rögtön arra a funkcióra született, melyet betölt, de szerepéhez jelentésváltozás eredményeképpen is hozzájuthatott: helyhatározószóból lett módhatározószó pl. JókK. 4: „mutata magatt alonný *fennent* es

mellegeft”, módhatározószóból fokhatározószó pl. BécsiK. 18: „*eg* fokafoltanak még hog *o* fészégéc ingén megném zälaltathatic”; stb.

2. E határozószók — a helyre és időre vonatkozókhoz képest — a kései ómagyar korban is kisebb gyakoriságúak, sok köztük a most alakuló. Differenciáltabb jelentésű elemei az újabb idők termékei. Fajtai e korban:

a) Módhatározószók. — Az idő- és módhatározószók között összekötő kapcsolatot jelentenek az olyan komplex határozó szerepű elemek, melyek a cselekvés, történés idejére és módjára egyszerre utalnak (pl. a hirtelenséget, hamar-ságot kifejező határozószók: pl. *azonnal*, *hamar*, *hirtelen*, *nyomban*, *mindjárást* stb. [l. az időhatározószóknál; vö. MARTINKÓ: Nyr. LXXIX, 343], de más jelentésűek is, pl. *egyszersmind*, *gyakrabban*, *szünetlen* stb.). — Helyhatározószók is kerülhetnek olyan mondatkörnyezetbe, hogy jelentésük megváltozik, és a cselekvés, történés módját fejezik ki: BirkK. 3b: *Ielēnen* : *maxime*, *ielēnen* : *specialiter*; JordK. 741: „*mŷkozon* *mýnd zezen zeztte* [’sorjában, rendre’] *megh* *mondotta vona*”; stb. (ezek helyhatározószóként is élnek még). Máskor véglegesnek látszik ez az átlépés az új jelentéstani kategóriába: JókK. 29: „*fennyen* [*vehementer*] *czudalkoduan*”; TelK. 17: „[a feleség] az ő hazafarlat tiftete: *mikepen vrat* . . . ő *es vizont* [*vicissim*, ’kölcsonösen, vizont’] az ő feleleget tiftete”. (A *vizont* helyre vonatkozóan is előfordul még néha, de ebben a funkcióban végső stádiumában van: KazK. 73: „*zolgait kilde*: *hog az ű zetető fyat zeretettel* *megh* *kerefnek*: *es uizont* [’vissza’] *romaba uinnek*”). — Megfigyelhető, hogy a névmási hely- és időhatározó-szóból nem válik módhatározószó, nyilván a fogalmi jelentés hiánya miatt.

A módhatározószók nagy többsége erre a funkcióra született, változatos jelentéstani csoport. Leggazdagabb a névszói tövűek sora, de egyre több összetett módhatározószó van keletkezésben. (Ebből kifolyólag sok a határozószóvá válóban levő átmeneti alakulat.) A névszói tö első sorban melléknév: *jelesen*, *jelesül*, *jól*, *jobban*, *különben* (BirkK. 3b: „*ha mester* . . . *kvlemben* [*aliter*] *zerzendi*”), *ritkán*, *végesleg* (JókK. 124: „*azokban* *vegefleg* *meg* *telyefegyenek*”), *váltóslag* (ÉrdyK. 671: „*eegy mas ellen* *valtoflak* [’ellenkezőleg’] *forognanak*”). Közülük különösen gyakori a sok hangtani változatot felmutató (a HB. *heon* szavával azonos felépítésű) *heján* ~ *hivan* stb. szó. Általában ’üresen’ jelentésű: MünchK. 48rb: „*ezэгtec oket* *hiuan*” ~ JordK. 495: „*hewon* *boczataak el*” : „*eum* *dimiserunt* *vacuum*”. Elvontabb jelentésekben is szerepel, pl. MünchK. 25va: „*Mit* *allotoc it* *hjan* *méd è* *napot èfteg*” : „*Quid* *hie* *statis* *tota* *die* *otiosi*?”. Ugyanezt a ’tétlenül’ jelentést néhány mondattal korábban az újabb határozószókkal alkotott *hjaba* határozószóval fejezi ki a fordító. (A JordK. pedig mindkét helyen a *hiú* melléknévből képzett ígét, illetve igenevet használja: 416: „*Mŷt* *allotok eth*, *e3* *nap* *eftŷg* *hewolkodwan*?”, 415: „*lata* . . . *hewolkodokat*”). Az alaki változatosság, a *hiába* határozószóval és az ígés-igeneves megfelelőikkel való váltakozás azt mutatja, hogy alapszavától még nem szakadt el teljesen, de már határozószóvá szilárdulóban van. Ilyen lehet a szintén melléknévi tövű *igazán* is: 1492: „*te* *kegelmedeth* *Igazan* *bizlalom* *hog el* *iwien* *kegelmed*” (MNy. XXXVII, 203); ÉrdyK. 3: „*valaky* *ygazan* *zerety ew* *barattyaat*”. Módhatározói jelentése mellett egyre gyakrabban szerepel fokhatározóként, ami a szótó jelentésétől való elszakadást, a határozószóvá válást még inkább lehetővé teszi, tovább erősíti. A kései ómagyar kor folyamán van határozószóvá válóban sok *-(s)t* végű módhatározói funkciójú szó: *örömet*, *sietelmest* stb. Ritkán határozói igenev (*nyilván*, *nyilvábban*) és melléknévi

igenév (*méltán, méltóbban*; ill. ekkorra az igenév már valószínűleg melléknévesült) is válhat határozószóvá, vagy szolgálhat annak tövéül: NádK. 331: „Mondmeg enneköm ha *nílván* [’biztosan, pontosan’] megtuttad a lelök ki menven mi lezón a teftnec”; BécsiK. 83: „hog *níluaban* [*manifestius*] meg-
 èzletéc”. Jó néhány *-talan/-telen* képzős módhatározószó él a korban (az *-n* rag volta erősen elhomályosulóban lehet, amire e szócsoport szintaktikai és morfológiai viselkedése utal): határozószó pl. GuaryK. 27: „*zertelen* težon”; FestK. 378: „az ydew *hazontalan* [*inutiliter*] el mwlt”; MünchK. 68vb: „*kételkedèlèn* [*profecio*] tú kqzitecè iutot iftènn° ožžaga”; stb. Egyesek módhatározói jelentése idővonatkozással bővült, így komplex jelentésűek: FestK. 394—5: „az gyamol . . . engemet *hyrtelen* [*repente*] megh hagyá”; GuaryK. 22: „*hertelen* . . . težendec” (’gyorsan, váratlanul’, nem ’hír nélkül’); SzabV.: „*zwnetlen* lwttek”; FestK. 375: *zenellen*: *assidue*; ÉrdyK. 512: „*zentelen* ymatkozwan”, 77: „*wntalan* eezý” (még figura etimologikás fordulatban is: ÉrdyK. 378: „*wnof wntalan* emlekòzetòt teezek ty rolatok”).

A z ö s s z e t e t t módhatározószók között a legtöbb összetételi típus előfordul: JordK. 630: „*hogýhogý* zýlethetýk embez mafodzež . . . *hogý hogý* lehethnek mýnd ezek?” (a MünchK.-ben *miképpen* a megfelelője); 1516: „Mýnd keth fele *echersmýnd* Eghmafna^k kezeth adwan . . . megh Bochýaf-
 lanak” (MNY. LII, 369); stb. Leggyakoribb azonban a névutós névmásból összetapadt határozószó: SzabV.: *affelett* ’ráadásul, azonkívül’; JókK. 21: *Annakfelette*: *insuper*; 1525 k.: „*ezen felewl* hazwnkath ees ezewsthel tellenewn^k meg” (NyK. XXVIII, 77); stb., közülük is a *-képpen* utótagúak. A névmástövéük mellett van már néhány névszói előtagú összetett szó (ill. azzá váló elem) is: FestK. 384: *fok keeppen*: *multiplici*; ÉrdyK. 113: „emlekòzyk *kywalthkeppen* wrwnk Iefufna^k . . . zyleteeferòl”; TelK. 95: „òtet *elegkepen* batorra teue” (fokhatározóval komplex jelentésben); stb.

A n é v m á s i alapszavú módhatározószók lexikai gyakorisága nem jelentős (főleg régebbi korokból származók élnek tovább (*így, úgy, hogy, mint* stb.), de nagy szövegbeli gyakorisággal bírnak. Sokszor tipikus névmási előtaggal szerepelnek (*valahogy, amint, valamint* stb.). Időközben leginkább a *-ként* ragosak száma szaporodik: *akként, miként, egyébként, mendenként, akár-miként, semmiként* stb. (vö. B. GREGUSS: MNY. LXXII, 456—68).

b) Állapothatározó-szók. — Mind lexikai, mind szövegbeli gyakoriságát tekintve ritka, az eddigi határozószó-fajtákhoz képest a leggyengébb kategória. Egyik csoportja helyhatározószóból vált átvitt jelentésűvé: JókK. 9: „*zolnanak ewzue* [*simul*]”; TelK. 16: „*eggòt* lakožanak”, 45: „*egbe* zerezettònc . . . *eggòt* legònc”. Ezek eredeti jelentésükben is élnek, mások csupán újabb funkciójukban: BécsiK. 14: *ègembè*: *simul*; JókK. 92: „vr yftent *egýetlembe* gyczerek”; ÉrdyK. 3: „*eegetemben* yarwlwan . . . azzonywnkhoz”; idővonatkozás is társulhat hozzájuk: TelK. 139: „ezòc ke: *egembe* vrba meg erőlfòdenec: es . . . *egedòmbè* lelkòket kibòcatuan”; stb. — Az állapothatározó-szók másik csoportja e funkció betöltésére keletkezett: DòbrK. 335: *eleven* ’élve, elevenen’; JókK. 141: *eleuenen*; DòbrK. 443: *eleventebe*; *veszteg*, *vesztegsèggel*, *egyedül*, *gyalog* (on); JordK. 220: *ehen zomeehon*; 1533: „az azzonyallatok *hayadonfewel* ne legyenek” (Komj.: SzPál. 120); stb. Módhatározói jelentésárnyalata is van pl. a *hanyatt-homlok*, *nyakrafòre* határozószószerű alakulatnak: FestK. 395: „az gyamol kyre kewnyeklettem wala, engemet hyrtelen megh hagyá: ees en *hanyat*, *homlok* fewldre efewt wagyok”; CsomaK. 2: „*Niakra fòre* az tòmłòczben be haita” (az előtag önmagában is lehet hasonló jelentésű: JordK. 377, 532, 550: „nagy

heztelenlegghel mýnd az lok fezegeh bazom *nýjakza* az výzben fwtanak” ~ MünchK. 14vb, 40ra, 58va, 64rb: „hiztèlèn *tomèzèdec* [per *praeceps*] mènè a. lozda a. toba”); stb. (vö. Kiss: NytudÉrt. 92. sz. 66—9).

A felsorolt példák közül nem véletlenül hiányoznak a névmási alapszavúak, hanem azért, mert a kései ómagyar korban (legalábbis adataim szerint) nincsen olyan szó, amely kizárólag állapothatározó-szó lenne; az *így, úgy* határozószónak egyes előfordulásai viszont lehetnek állapothatározók.

c) Fokhatározószók. — A módhatározókhoz hasonló gazdagságú és változatosságú jelentéstani csoport. Ennek is van egy vékony rétege, amely helyhatározószóból keletkezett: 1526: „en kegyelmednek *fellyeb* bewczeltetem” (LevT. I, 3); WinkIK. 108: „*felyebben* ekefewlteel”; ÉrdyK. 512: „ez nemes wr ffywnak *felette* yol vala dolga”; időhatározószóból (vagy helyhatározószóból időhatározószón keresztül) vált ’nagyon’ jelentésűvé: 1510 k.: „Nýnchen mýt tennem *valtjken* zegenlem” (MNY. I, 213), de módhatározószók is léptek át ebbe a kategóriába: *jól, jobban, igazán; úgy(an), hogy, mint* stb.: ÉrdyK. 3: „mert valaky *ygazan* zerety ew barattyaat”; GuaryK. 29: „*nomýad iol* be giuedbe”; DöbrK. 169: „Vram te mielkedetid *hoj* [*quam*] nagóltak”.

A közvetlenül erre a funkcióra keletkezett fokhatározószók között mindhárom fő határozószó-típus (névszói, névmási alapszavú és összetett) erőteljesen képviseltetve van. Névszói alapszavú pl. *alíg, eléggé, egészen* (JókK. 38: „bewlczelegnek yzýuel *egezlen* ezefewltetett”), *inkább(an), kevésbé, kevésbé, nagyon, nagyobb, nagyobbára*. Ezek főként lativusragosak, de primer ragok származékai, sőt szekunder határozórag is megszilárdult bennük. Többük fokozható. — A névmási alapszavúak között jóval több a szekunder ragos, ugyanakkor, és éppen ezért, kevésbé megszilárdult határozószók: *oly, ily, mely, annyi; annyira, mennyire, mennyiben, mennyivel, annyival* stb. Leggyakoribb fokhatározószó (és a határozószók összességében is előkelő helyen áll a gyakorisági listán) az *igen, a mind, a mindenestől* és a *mindenestőlfogva*: NagyszK. 7: „*mindnőnstől fogva* . . . ő zyne . . . megheruadot”; a következő három szinonima használati aránya a JókK.-ben: a *mindenestőlfogva* 38, a *mindenestől* 3, az *egészen* 7 előfordulással szerepel. — Az összetettek egy része két névmási határozószó összekapcsolódása (KazK. 70: „*olygón* nag”; WinkIK. 325: „*melighon* zerethý”; 1480—1510 k.: „mind kezedet labadat zegezteffed . . . a koróztfahez *úg annera* hóg mondhaftad” [MNY. VI, 23]; stb.), de tipikus névmási előtagúak is gyarapítják e csoportot: *amennyire, valamennyire* stb. (vö.: KLEMM, Tört.Mondt. 527—32; KÁROLY: Pais-Eml. 174—80).

A többi határozószó-fajta-hoz képest a fokhatározószó a legmozgékonyabb a mondatban: nemcsak igének, igenévnek, hanem melléknévnek, sőt másik határozószónak is lehet bővítménye. Ebből következően a határozószók közül a fokhatározószó képes a legmélyebb mondat szerkezeti szinten szerepelni.

d) Ok- és célhatározószók. — Kevés van belőlük, azok is csak névmási alapszavúak. Főleg kérdő és mutató szerepűek: *miért, mire; azért, ezért, arra, erre, ebben ’ezért’, evvel ’ezért’* stb. Elég gyakran előfordul a kései ómagyar korban egy szószerkezetből álló csoport (névmás + az *okáért* névutószerű ragos főnév), mely a fenti névmási határozószók funkcióját tölti be: *mi okáért, minek okáért, annak okáért*; hasonló szerepű az *ennek miatta* stb. szerkezet, a jelöletlen *emiatt* határozószó morfológiai variánsa. — Névszói alapszavú határozószó egyáltalán nincs ebben a funkciócsoportban.

e) Hasonlító határozóként szerepel néhány *-tól/-től* és *-nál/-nél* ragos névmás, melyek általános használatuknál, viszonylagos gyakoriságuknál fogva

határozószóként tarthatók számon. Mindig középokban álló melléknévvel vagy határozószóval állnak együtt. Valamely minőség fokát, mértékét fejezi ki egy másik minőséghez viszonyítva, hasonlítva (vö. B. GREGUSS: MNy. LXXII, 467): NagyszK. 4: „*mentől* incab”; ÉrdyK. 511: „*mynneel* kyffebhöz”; 1486: „*annal* hamarabh” (MNy. XXI, 115); 1549: „*mytul* hamarab” (LevT. I, 65).

f) Egyéb határozói szerepet a kései ómagyar korban határozószó lényegében nem tölt be. Egy-két szórványos adat arra mutat, hogy szerepköre idővel bővülni fog. Eredethatározó lehet: FestK. 374: „*honnagh* neekem nyegeefem” (bár vö. HAVAS: MNy. LXIX, 175); eredményhatározó lehet pl. MünchK. 35ra: „*a* templomnac fopozlaha këtten *këtte* zakada”; WinklK. 178: *ketthe*. Tekintethatározó lesz a későbbiekben a most még módhatározószó *általjában*: 1517: „az doctorok *altalljaban* azt mongják, hogy semmýkepen nem tarthatnak wdvesseghekre, tahath agyak megh az . . . zent egyhaznak” (TörtT. 1890: 559). — (A *miattam*-féle személyragos alakok kifejezhetnek egyéb határozókat is, de ezeket — bár a határozószóval kereszteződő szófajúaknak tekintjük — a személyes névmások rendszerébe utaljuk.)

Láttuk tehát, hogy a kései ómagyar kor (különösen hely-, idő-, mód-, fok-) határozószókban elég gazdag, tapasztaltuk azt a jelenséget is, hogy egyes elemek funkciójuk megváltoztatásával (megfelelő mondatbeli körülmények között) átmehetnek egyik jelentéstani kategóriából a másikba, de olyan határozószókkal is találkoztunk, amelyek — főleg a fölérendelt igei tag szemantikájától függően — egyszerre több határozói viszonyjelentést is kifejezhetnek, azaz komplex határozók.

II. A határozószók jelentésfejlődésének fő irányai

Nem vizsgálom azokat a jelentésváltozásokat, amelyek szófajváltással járnak, s azokat sem, amelyek eredményeképpen egyes névmási határozószók elvesztik forikus, illetve helyettesítő szerepüket, és a névszótövékhez hasonlóan fogalmi jelentést vesznek fel; pl. az eredetileg 'most' jelentésű *ma* határozószónak 'a mai napon' jelentésűvé válását, ugyanígy: *távol* 'amarról, onnan' (?) → 'messze'; *azonnal*, *azontul* 'akkor' → 'rögtön, azonnal' stb. Szükség esetén erre a csoportra is utalok.

A) Az egyik fő jelentésfejlődési típus esetében megmarad a határozószó mondatrészszerépe, csak irányjelentése változik meg. Ez a lehetőség jelentéstani okokból csak a hely- és időhatározószók egy csoportjában valósul meg.

1. Az ósmagyar korban és a korai ómagyarban az irányjelentés változásának fő tendenciája az ablativus → locativus → lativus (vö.: SIMONYI, Névrág. 32; KLEMM, TörtMondt. 158, 205—6), vagyis a kiindulópont elsősorban az ablativus (a primer határozóragok közül ugyanis az *-l* veszti el legkorábban aktivitását). Az irányjelentés-változások fő oka, előidézője, meghatározója a fölérendelt szintagmatag (főként ige) jelentése, illetve jelentésfejlődése, de a korai ómagyarban már az igekötők kategóriájának „elszívó” hatásával is számolnunk kell (a *mégé*, *elé* pl. már a KTSz.-ban igekötőként szerepel). Az ablativusból kiinduló jelentésváltozás legtöbbször megáll a locativusnál (1369: „*Alolechapo uocatum*” [Oklsz.]; SzabV.: „leg ottan *tul*belwl . . . vyadalth . . . twrletenek”), de tovább is haladhat a lativus felé (ÓMS.: „Syrolmom fuha || zatum therthetyk *kyul*”; a lativusi jelentésű *távol* korai ómagyar kori létének feltevése — az ÓMS.-beli lativusi jelentésű *kivül* mellett — a kései

ómagyar kori KeszthK. régies nyelve is alapot adhat: 271: „*tawol tette*”. Így vannak a korban két, sőt három irányjelentéssel is bíró határozószók. Meg kell jegyeznünk: annak ellenére, hogy az ablativus → locativus irányú jelentésváltozás rendkívül jellemző az ősmagyar és korai ómagyar korban, nem kell feltétlenül minden *-l* ragos locativus esetében ilyen jelentésváltozást feltételeznünk; abból következően, hogy az ablativusrag honnan? és hol? kérdésre felelő határozószóban is megtalálható, *-l* ragos locativusi jelentésű határozószót közvetlenül is létrehozhat a nyelvhasználat. (A primer határozóragok alapnyelvi és rokon nyelvi többfunkciósságáról l.: FOKOS: NyK. LVIII, 65; LAKÓ: I. OK. 210—24; RAVILA: Vir. 1945: 314—26; A. KÖVESI: NyK. LXVIII, 225—47; KLEMM, TörtMondt. 178).

Az irányjelentés-változás szabályszerűségének kérdésében az ősmagyar és a korai ómagyar korban mutatkozik némi különbség a névszói és a névmási alapszavú határozószók között: míg a névszótövékre az ablativus → locativus (→ lativus) irányú változás a jellemző és a lativus → locativus csak elvétve (pl. HB.: „*terumteve eleve*”; *messze*), addig a névmási alapszavúak inkább ez utóbbi jelentésváltozásra szolgálnak példát; a lativusragos *há* ’mikor’, *ma* ’most’, *már*, *tege(ten)* (BécsiK. 19: *Tegeten* : *nuper*) stb. (vö. MARTINKÓ: MNy. LII, 36; BALÁZS: NytudÉrt. 38. sz. 51) talán már az ősmagyar korban mikor? jelentésűvé vált. Az ablativus → locativus irányú jelentésváltozás néhány nem helyettesítő szerepű névmási alapszavú határozószóban mutatható ki (pl. *túl*, *távol*, *tavalj*; vö. BENKÓ: NytudÉrt. 38. sz. 19). Talán ez a jelentésváltozás következett be az ősmagyar kor elején a *hol* határozószóban is (vö. D. MÁTAI: Egyetemi Fonetikai Füzetek 3. sz. 107—10).

2. Az irányjelentés változásának fő tendenciája a kései ómagyar korban is az ablativus → locativus → lativus (vö. KLEMM, TörtMondt. 158, 205—6). Fő oka, előidézője, meghatározója továbbra is a fölérendelt szintagmatag (főként ige) jelentése, illetve jelentésfejlődése, valamint az igekötők kategóriájának „elszívó” hatása: egyre több lativusi határozószó válik ugyanis igekötővé, a lativusi funkció betöltésére pedig szükség van a kommunikációban. Az ablativusból kiinduló jelentésváltozás (miközben egyre gyengül az ablativusi irányjelentés) legtöbbször ebben a korban is megáll a locativusnál (pl. *belől*, *alól*, *főlől*), de tovább is haladhat a lativus felé (pl. *elől*, *kívől*, *környől*, *távol*: a *környől* még valószínűleg ablativus a SzabV. következő adatában: „Az helrwl kezdek zwrnyen verethny Mýnd *kwrnywl* nag erwffen twrethny”; — locativus: SzabV.: „*kwrnywl* alwan”; ez a jelentés pl. a NagyszK.-ben még figura etimologikás fordulattal is megtalálható: 191: „*kóróskórnyúl* . . . vigadoznac”; — lativus, illetve igekötőszerű határozószó: NádK. 361: „es *kórnyúl* tekentven monda”). Így a kései ómagyar korban is vannak két, sőt három irányjelentéssel is bíró határozószók. Időközben persze kiveszhet az eredeti ablativusi jelentés (pl. *széjjel*, *keresztül*), és csak locativusi és lativusi jelentése él stb.

Ritkább eset, hogy a lativustól indul el az irányjelentés-változás a locativus felé: *messze*, *össze*, *tele*, *tova*, *idefel*, *oda* stb., a meddig? jelentéstől a mikor? felé: *örökké*, *többé*, *mindig*, *soká* stb. (vö.: VISKI: Nyr. XLIV, 75—7; SEBESTYÉN: NytudÉrt. 58. sz. 536), sőt az ablativus felé: *mióta* ~ *miolta* (ÉrdyK. 511: „az efth haynal el nem nywgodot *mywlta* el eredőt”; ezt a korban gyakori *mioltol* ablativusragos határozószó analógiája is segíthette). — A példákból is látszik, hogy a kései ómagyar korban ez az irányjelentés-változás főleg a névszói alapszavú határozószók körében jelentkezik. A névmásiak esetében koráb-

ban (az ősmagyarban) következtetett be erőteljesebben hasonló fejlődés (pl. *hol; innen, onnan, honnan*; l. fent). A nem helyettesítő, nem forikus szerepű, de névmási alapszavú határozószók egyes elemei a kései ómagyar korban is részt vesznek ebben a jelentésváltozásban (pl. *távol, tova*). A névmási határozószók közül — az adatok szerint — talán csak az *ide, oda* képez kivételt, amely a helybenlételet kifejező *van ~ vagon* és néhány más, megfelelő jelentésű ige mellett locativusi szerepben is előfordul: 1524: „mygh en. *oda* mwlatam” (MNy. XXV, 68); 1551: „vram . . . Zyra mene . . . immar keit enberwnk vagon *odu* [‘távol, ott’]” (LevT. I, 78). Ez a jelenség egyébként nyelvünk ősi sajátossága, és sok mai nyelvjárásunk is őrzi.

B) A határozószók jelentésfejlődésének másik fő típusában megváltozik a határozószó mondatrészszerese: határozó marad ugyan, de más fajtájúvá válik. A határozószók funkcionális csoportjainak bemutatásakor ezt a kérdést is megvizsgáltuk, most — összefoglaló jelleggel — csak a legáltalánosabb és legjellemzőbb tendenciákat említjük meg.

1. Az ősmagyar és korai ómagyar korban e jelentésváltozás sokféle variációja közül a legerősebb a helyhatározószó → időhatározószó irányú fejlődés (pl. HB.: *eleve; közel, ottan*, ÓMS.: *hol; inntova*). A többség helyhatározóként is él, de néhányuk már csak újabb szerepében funkcionál (a kései ómagyar kor elejének adatai alapján pl.): *legottan, holott* stb. Az egyéb irányú jelentésváltozásokról csak a későbbi adatok informálnak.

2. A kései ómagyar korban e jelentésváltozás sokféle iránya, lehetősége közül a legfontosabbak a következők: ismert történeti okokból a leggyakoribb a helyhatározóból való kiindulás. Ez a jelentésfejlődés mehet az időhatározók felé; ez a legmarkánsabb fejlődési vonulat: *közel, rokonb, jelen, messze, utol, elől, elébb, eleinte, meg ’megint’* stb.; *innen, onnan, itt, ott, ha, míg, majd, meddig* stb.; *inntova ’ezután’* stb. A többség helyhatározószóként is él, de jó néhányukat már csak időhatározószóként tudjuk adatolni: *nyomban, máhelyt, megint, legottan, holott* stb. — A helyhatározószó egyéb elvont jelentésűvé is válhat: MünchK. 86rb: „véti èlèuè . . . aýt a mel’ *alab* valo”; VirgK. 47: „az iftent . . . es meg vtaltatok, es *hatra* vetetetek”. — Helyhatározószó módhatározószóvá válására: *viszont, jelenen, alattomban* (ezek még helyhatározószók is ekkor), *afelett ’ráadásul, azonkívül’* stb.; helyhatározószó állapothatározószóvá fejlődésére l.: *egyembe, együtt, össze* stb.; helyhatározószó fokhatározószóvá válik: *feljebb(en), felette, felettebb, fennt* stb. (vö.: BINDER: Nyr. XVIII, 246—7; KLEMM, TörtMondt. 204).

A helyhatározószóknak valamilyen elvont jelentésűvé válása lehet közvetlen (a fenti példák valószínűleg olyanok), de időhatározószón keresztül is bekövetkezhet. Ilyennek látszik pl. a *míg* jelentésfejlődése. Feltehetőleg eredetileg helyre vonatkozott (de így már nem tudjuk adatolni), időhatározószóként viszont bőségesen, és fokhatározószóként is néha: időhatározószó: JordK. 172: „*mýhg [quamdiu]* lezen oth az te lakafod?”; fokhatározószó: ÉrdyK. 121: „*Mygh* nagyobb wág. anneewal ynkab myndenben meg alazyad magadat”.

A határozófajta megváltozásával járó jelentésváltozás nemcsak a helyhatározószóból, hanem az időhatározószóból is kiindulhat, főként a módhatározás felé. Az ilyen típusú határozószók többsége komplex jelentésű: *azonnal ’akkor’* → *’rögtön’, hirtelen, egyszersmind* stb. Módhatózószó általában fokhatározószóvá (*jól, jobban; úgy, mint, hogy* stb.), ritkábban időhatározószóvá válik (*hogy, mint*). Ez utóbbi jelentésváltozás

olyan mondatokban következhetett be, amelyeknek főmondatában időhatározói utalószó állt, így a *hogy, mint* vonatkozó kötőszó (névmási határozószó) időhatározói jelentésűvé vált: GuaryK. 24: „mind addeg budofic . . . *hog* [‘amíg’] . . . meg monga”; JordK. 400: „Es *mýnt* [‘amikor’] az hayoczokban be hagot vona, ottan [‘akkor’] meg alla az zel”; NádK. 341: „es *hog* felferkenec, Legottan kezeymet iftenhöz emelem”. Utalószó nélküli főmondat mellett is vezethetnek be időhatározói mellékmondatot: JókK. 47: „*hogý* [cum] bel boczattamuala lewlek egy aranpenzt”; SzabV.: „De *ment* az hayokoth fel vontata Sok felwl . . . bötata”; stb. (vö. RÁcz: NytudÉrt. 39. sz. 93).

E jelentésváltozások eredményeképpen sok határozószó vált több funkciójúvá, vagyis poliszém elemek keletkeztek (vö. KÁROLY, Jelt. 78). Ez a poliszémia jelentkezik például a helyhatározószókon belül (ugyanaz a szó ablativusi és locativusi, locativusi és lativusi stb. jelentésű is lehet), vagy ugyanaz a névmási határozószó kérdő és vonatkozó, határozatlan és általános stb. jelentésben is szerepel, de jelentkezik a különböző határozófajták között is (ugyanaz a szó hely- és idő-, mód- és fokhatározásra stb. egyaránt alkalmas. De ez a korabeli kommunikációban nem okozhatott zavart: az ige jelentése vagy a tágabb mondatkörnyezet, nyelvi mező egyértelművé tette az illető határozószót. A különböző funkciók alaki megkülönböztetésére irányuló törekvés az ómagyar korban még gyengén érvényesült.

D. MÁTAI MÁRIA

Az uráli etimológiai szótár

I. A nyelvek rokonsági viszonyait a nyelvtudomány etimológiai alapon tisztázta. A finnugor, illetőleg uráli stúdiumok is etimologizálással indultak. Az etimológiai kutatások ily módon az uráli nyelvtudománynak a szó eredeti értelmében alapvető területe. Igaz ugyan, hogy az etimológia részesedési aránya az uralisztikában is számottevően csökkent az idők folyamán — a nyelvtudomány tematikai és módszerbeli differenciálódásának és bővülésének a következtében, bizonyos társtudományok belépéséről nem is szólva. Az azonban aligha vitatható, hogy magas színvonalát (erre l. B. COLLINDER, *Introduktion till de uraliska språken* 45: idézi A. J. JOKI: MNy. LXVI, 10), több szempontú s nem is csak nyelvtudományi fontosságát, valamint a nyelvészeti divatoktól független időszerűségét továbbra is őrzi. A nyelvtudomány történetében egy szakasz volt csak, amikor kétségek merültek föl az etimológiai kutatások jövőjét illetően: az etimológiaellenesnek tartott strukturalizmusról (l. KIPARSKY: *NeuphilMitt.* LX, 213) azonban kiderült, hogy nincs szó a strukturális szemlélet követői és az etimológusok közötti kibékíthetetlen ellentétéről (KISS LAJOS: *NytudÉrt.* 89. sz. 44). A nyelvtudomány legutóbbi évtizedei is igazolták az etimológiai kutatások szerves folytonosságát és az eredetkérés iránti nem csökkenő laikus érdeklődést: szófejtő szótárak és monográfiák sora jelent és jelenik meg szerte a világon (vö. BENKŐ: MNy. LVIII, 265). A nálunk, magyar szakemberektől készített és közzétett legújabb szófejtő szótár egy német nyelvű uráli etimológiai szótár. Címlapján ez áll: KÁROLY RÉDEI, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Unter Mitarbeit von MARIANNE BAKRÓ-NAGY, SÁNDOR CSÚCS, ISTVÁN ERDÉLYI†, LÁSZLÓ HONTI, ÉVA KORENCHY†, ÉVA K. SAL und EDIT VÉRTES. Lieferung I — 7. Akadémiai Kiadó.

Budapest, 1986—1988. 906 l. 1991-ben megjelent a két kötetet alkotó hét füzetnek a mutatókötetete is: KÁROLY RÉDEI, Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band III. Register. Zusammengestellt von ATTILA DOBÓ und ÉVA FANCSALY. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1991. 275 l.

Az uráli etimológiai szótár megjelenése fontos esemény az uralisztika, de a magyar etimológiai kutatások számára, illetőleg a történeti hang-, alak- és jelentéstani vizsgálatok szempontjából is. Ezért megokolt részletesebben foglalkoznunk vele. Egy-egy szótárt — így a szóban forgót is — persze utóélete minősíti majd. A jelen cikkben arra vállalkozhatom csupán, hogy néhány a szótár forgatása során eddig szerzett tapasztalatomról számot adjak, illetőleg hogy néhány általános kérdést megfogalmazzak.

2. Az uráli nyelvtudomány történeti ágának legkidolgozottabb s leg-színvonalasabb területe az etimológia és a hangtörténet (l. például HAJDÚ: Népr. és Nytud. IX, 18). Akár az egyes etimológiai közlemények számát nézzük (például a Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970. kötetei alapján), akár a kisebb-nagyobb szófejtő szintéziseket, igazolva látjuk az állítást. BUDENZ Magyar-ugor összehasonlító szótárát különböző etimológiai szótárak és monográfiák, főként pedig szómagyarázatok hosszú sora követte az uráli nyelvtudományban. Fölmerül a kérdés: szükség volt vajon az uráli etimológiai szótár (a továbbiakban: UEW.) megjelenetésére? Valóban született annyi új eredmény, amely — a MSzFgrE., a SKES., a TESz. s a többi etimológiai szótár után — szintézisben való összegzést tett megokolttá? Az természetesen viszonyítás kérdése, hogy mit tekintünk sok vagy kevés új etimológiai eredménynek. Ha például csak akkor születne új uráli etimológiai szótár, ha az alapnyelv szókészletére vonatkozó ismereteink gyökeresen megváltoz-nának, akkor bizonyára egyszersmindenkorra lekerülne az uralisztika napirend-jéről az etimológiai szintézis mint elvégzendő feladat. Az alapnyelvi eredetű szókészlet számottevőnek mondható részét ugyanis tisztázta a kutatás a rendelkezésre álló források alapján (l. HAJDÚ i. m. 17). Tévedés volna azonban azt hinni, hogy nincs már tennivaló. Hiszen eddig nem vizsgált, illetőleg friss gyűjtésű, tehát új adatok éppúgy magukban hordozzák új alapnyelvi etimológiai lehetőségét, ahogy a szófejtő módszerek finomodása, illetőleg hangtörténeti ismereteink bővülése is. Azon kívül az etimológiai kutatások előrehaladá-sát nemcsak új etimológiák születése jelzi: korábbiak módosítása, pontosítása, megerősítése vagy éppen megkérdőjelezése úgyszintén. S az utóbbi időben — úgy tetszik — ezen a téren sok minden történt.

Megítélésem szerint az alapnyelvnek tekintett szókészlet kritikai értékelését az uráli etimológia és hangtörténet terén az utóbbi évtizedekben fölhalmozódott adatok és eredmények önmagukban is szükségessé tették. A kritikai értékelés nyilvánvaló szótárbeli mutatója az, hogy nem kevés etimológiát az UEW. másként ítél meg, mint ahogy a korábbi — egyébként mértékadó — forrásokban és szerzőknél találjuk. Így például a MSzFgrE. fölveszi, az UEW. nem tárgyalja a következő szavakat: *arc, atval, bërke, biz, csëcs, csigolya, csikland, csikorog, csillapodik, csuhé, lassú, nap*, ezzel szemben az UEW. fölveszi a *csont*-ot, a MSzFgrE. pedig nem. Új, uráli és finnugor eredetű szóként az UEW.-ban magyarázzák először *harmat* és *iktat* szavunkat (l. RÉDEI: NyK. LXXXVII, 209 és LXXXVIII, 217). A MSzFgrE. ugor eredetűként magyarázza az *által, fel, fú* lexémákat, az UEW. urálinak. Az előbbi szótár szerint ugor eredetű *apa, ár* és *ük* szavunk, az UEW. szerint viszont finnugor

mindhárom (hogy csak magyar szavakat említsek). A kritikai felülvizsgálat azonban nemcsak a vizsgálati módszerek finomodásának, hanem a vizsgálatba bevont újabb adatoknak is köszönhető. Erre vö.: a MSzFgrE. „megjelenése óta az etimológiák megbízhatóságát jóval több adat támasztja alá” (DOBÓ A.—FANCSALY É. in: *Urálistitikai tanulmányok II*, Bp., 1988. 109). A mondottak kellőképpen igazolhatják, hogy az alapnyelvi eredetűnek tekintett szókészlet kritikai értékelése megokoltan szerepelt az UEW. egyik feladataként (VIII.).

A szótár szerzőinek másik bevallott célja az eredmények összefoglalása, tehát a *s z i n t é z i s a l k o t á s* volt (uo.). Közismert, hogy megfelelő összefoglalások hiánya mennyire visszaveti, lassítja a kutatásokat (a finnugor nyelvtudományra vonatkozólag l. LAKÓ: *NyK. LIX*, 213). Az UEW. megalkotói szótárakkal a további — elsősorban, bár korántsem kizárólag — etimológiai és hangtörténeti vizsgálatok új forrását teremtették meg. Nem véletlen, hogy a szótár munkatársai tervezik az uráli nyelvek történeti hangtanával foglalkozó kézikönyv kiadását. Ugyanis az UEW. „írása közben sorozatosan merültek fel eddig megoldatlan hangtörténeti és hangmegfelelési problémák” (HERMAN: *MNy. LXXXIV*, 395). A tervezett tanulmányok témái: az obi-ugor konzonzantizmus, a permi vokalizmus, az uráli és finnugor alapnyelv fonotaxisa s az alapnyelvi onomatopoetikus szókészlet hangtani sajátosságai; stb. (uo.). Gondoljunk arra is, hogy az uráli nyelvek közötti kapcsolatok mélységének vizsgálatára úgyszintén alkalmasak az (alapnyelvi) etimológiák is (l.: FANCSALY ÉVA in: *Specimina Sibirica. Red. J. PUSZTAY. Tomus I. Quinqueecclesiae*, 1988. 61; KLIMA LÁSZLÓ in: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ M. és KISS J. Bp., 1991. 362–8*). Sor kerülhet az egyes alapnyelvi rétegeknek, illetőleg az uráli, finnugor alapnyelvnek más alapnyelvekkel való egybevetésére (vö. például RÉDEI, *Zu den indogermanischen-uralischen Sprachkontakten. Wien, 1986.*). Az alapnyelvi szókészlet több szempontú elemzéséről nem is beszélve (l. például Sz. BAKRÓ-NAGY in: *Specimina Sibirica I*, 9–15, *Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Hg. Sz. BAKRÓ-NAGY M., HAJDÚ P. et alii, Wien, Bp., 1992. 35–41*; PUSZTAY JÁNOS: *Linguistica Uralica XXVII*, 157–70). Az UEW. igen alapos, több szempontú statisztikai feldolgozásban részesült (l. FANCSALY in: *Specimina Sibirica I*, 35–61; l. még DOBÓ A.—FANCSALY É. in: *Urálistitikai tanulmányok II*, 107–10 és UEW. III, 274–5), s ez hasznos segítője a további kutatásoknak. Az UEW. eddigi hatása igazolja KERESZTES LÁSZLÓ megállapítását, aki szerint a szótárnak már kézirat formában is megtermékenyítő szerepe volt (*NyK. LXXX*, 409; l. még U-M. KULONEN: *Vir. XCII*, 283–92; B. SCHULZE: *FUF. XLVIII*, 329–32).

Etimológiai szótárak bevezetőit olvasva vissza-visszatérő érvként találkozzunk azzal a gondolattal, hogy áttekinthetetlen már a vonatkozó irodalom, végeérthetetlen, időrabló keresgélésekre kényszerül a kutató, a kaotikus állapotok miatt szaporodnak az újraírások, a sok etimológia között elvesznek az előre-vívó módszertani ötletek. Azaz: az eredményes, színvonalas etimologizálás gyakorlati feltételei egyre jobban elnehezülnek, s ennek következtében a kutatás minőségi oldala is szükségét szenved. Mindez az uráli etimológiai vizsgálatokra vonatkoztatva még inkább helytálló. Gondoljunk arra, hogy a több országban s több nyelven születő szakirodalom egyrészt nyelvileg sem elérhető minden kutató számára, másrészt pedig részben hozzáférhetetlen is (gondoljunk a volt Szovjetunióban megjelent publikációkra). A MSzFgrE. megalkotásának annak idején határozott célja volt a szóban forgó káosz megszüntetése (l. LAKÓ: *NyK. LII*, 262–4, *MSzFgrE. I*, 5; HAJDÚ: *Népr. és Nytud. IX*, 18). Az UEW.

előszavában is megfogalmazódik, hogy a különböző folyóiratokban és önálló monográfiákban szétszórtan megjelent etimológiai anyag alapján nagyon nehéz, sőt már-már lehetetlen akárcsak megközelítően áttekinthető képet alkotni az uráli szókészletről (VII.). Úgy vélem, ez önmagában is elegendő magyarázat volna a szótár szükséges voltára.

Azt csak helyeselni lehet, hogy az UEW. világnyelven, és pedig az uralisz-tika első számú világnyelvén, németül jelent meg. LAKÓ COLLINDER etimológiai szótárát ismertette írta, hogy a finnugor etimológia „az eredmények szétszórt-sága és kevésbé ismert nyelveken történt publikálása folytán — a nemzetközi tudományosság számára eddig hozzáférhetetlen volt” (NyK. LIX, 217). Az UEW. megjelenésével a nem uráli nyelvű tudományos világ is tudomást szerezhet immár az uráli etimológiai kutatások mai állásáról s az uráli alapnyelvre kikövetkeztetett szókészletről.

3. A jó alapnyelvi — egyáltalán: a jó etimológiai — szótár megalkotásának vannak bizonyos, az etimológusokon kívül álló feltételei. Ilyen például a rokon nyelvek szókészlete történeti és nyelvföldrajzi feldolgozottságának egy bizonyos foka, a hangtörténet magas színvonalú művelése, etimológiai összefoglalások és rész-szintézisek, különös tekintettel az alapnyelvi eredetű szavakra, illetőleg a jövevényszavakra és a belső szóalkotással létrejöttekre. Egyfelől tehát minél több s minél régebbi lokalizált adat kell, másfelől megfelelő színvonalú előmunkálatok szükségesek. Bármelyik területen jelentkeznek is hiányosságok, a szintézis óhatatlanul megsínyli azt (BUDENZ-csal kapcsolatban I. ZAICZ in: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS J. és SZÜTS L. Bp., 1991. 719). Aligha vitatható, hogy uráli téren (az uráli nyelvek többségét tekintve) a — főként történeti — adatok hiánya, illetőleg viszonylag késői volta, valamint a szóföldrajzi leírások elégtelensége gátló tényező. Föl nem jegyzett adatból sosem lehet etimológiát írni. Új alapnyelvi etimológiák fölfedezése — minthogy a rendelkezésre álló adatokat a kutatás nagyrészt kiaknázza, I. HAJDÚ: Népr. és Nytud. IX, 17 — elsősorban a kutatás számára még nem ismert nyelvi anyag felszínre hozatalától (szó-történeti és szinkron — főként nyelvjárási — adatok gyűjtésétől) és feldolgozásától várható. Az alapnyelvi etimológiai kutatás az említett akadályozó tényezők ellenére szép eredményeket mondhat magáénak. Az etimológiai kutatások nálunk is, Finnországban is az alapnyelvi szókészlet megállapítását célzó vizsgálatokkal emelkedtek tudományos rangra. Közismert, hogy Magyarországon az etimológiai vizsgálatokat a finnugor nyelvész BUDENZ „helyezte a szigorú tudományosság és módszeresség talajára” (KISS LAJOS in: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1970. 48). A jövevényszó-kutatás tudományos színvonalú megindítása részben közvetlenül BUDENZ-nak köszönhetően, illetőleg finnugor etimológiai módszertanának a nyomán indult csak meg. Ma már két olyan ága is van az etimológiai kutatásoknak, amelyek az alapnyelvi etimologizálást közelről (mondhatni: közvetlenül) érintik: a jövevényszavak és a belső keletkezésű elemek kutatása. Az uráli nyelvek viszontagságos történetük folyamán állandó kölcsönhatásban éltek különböző rokon, zömmel azonban nem rokon nyelvekkel, éppen ezért szókészletük alakulásában a kölcsönzött elemeknek számottevő szerepük volt és van. A jövevényszavak viszonylag pontos elkülönítése nélkül nem kevés szó alapnyelvi eredetének kérdésében sem lehet megnyugtató választ adni. A rokon nyelvek jövevényszó-vizsgálatának föllendülésével nem

véletlenül törlődnek alapnyelvi eredetű szócsaládok bizonyos tagjai. (Gondoljunk elsősorban a finn-permi, a finn-volgai és az obi-ugor ág nyelveire, vagy az előmagyar — permi érintkezések vitatott kérdésére.) Így van ez az UEW.-ban is (l. például *šerš* a.: 500, *tappa-* a.: 510, *tajs* a.: 528). — Külön gond az onomatopoeitikus szavak vizsgálata. E téren még sok a teendő. A kisebb uráli nyelvek ugyanis eléggé feldolgozatlanok e tekintetben. Az onomatopoeitikus szavak eredetvizsgálatát a nyelvemlékes korokra vonatkozólag is több körülmény nehezíti. Az alapnyelvi szókészlet etimologizálásában a nehézségek hatványozottan jelentkeznek. Az etimológus igen nagy dilemma előtt áll. Egyrészt ugyanis nem vitás, hogy a régebbi korokban is születtek onomatopoeitikus szavak. Sőt bizonyosra vehetjük, minél inkább együtt élt egy nyelvközösség a természettel, annál inkább volt nemcsak lehetősége, de szüksége is onomatopoeitikus lexémákra. Tehát az ugartól az uráli alapnyelvig valamennyi alapnyelvi rétegben bizonyosan volt nem is kevés hangutánzó, hangfestő és indulatszó, valamint állatúzó stb. szó. Másfelől azonban nincsenek egzakt fogódzóink, amelyekkel egy-egy alapnyelvi szó onomatopoeitikus eredetét minden kétséget kizáróan igazolhatnánk. Mellőzve az okok felsorolását arra utalok, hogy bármennyire is szabályosan megfelelnek egymásnak az egyeztetett tagok, egyáltalán nem zárható ki, hogy egymástól független alakulatokról van szó, mivelhogy onomatopoeitikus szavak a különböző — hát még a rokon! — nyelvekben egymástól függetlenül is létrejöhetnek hasonló alakban és jelentésben. Azaz: bár biztosan voltak az alapnyelvben is onomatopoeitikus szavak, egynek az alapnyelvi eredete sem igazolható, az alapnyelvi etimológiák szokásos hipotetikus bizonyosságával sem. Mit tehet hát az etimológus? Vagy következetesen kérdőjellel veszi föl őket, vagy pedig megpróbálja az érvek és ellenérvek patikamérlegére téve differenciáltan megítélni valamennyit, számolva tehát „biztos” alapnyelvi onomatopoeitikus szavakkal is. Ez utóbbit követi az UEW. Az ezzel kapcsolatos elvi és módszertani állásfoglalást l. XI — XII. Az eljárással egyetértek, a további kutatások szempontjából egyértelműen hasznosnak látom ezt a megoldást (l.: LAKÓ, MSzFgrE. I, 16; BERCZKI: NyK. LXX, 450). A dolog természetéből azonban az következik, hogy itt szubjektív szempontok nagyobb szerepet játszanak, s emiatt az egyes kutatók véleménye könnyebben eltérhet egymástól. Több esetben magam például nem minősítettem volna onomatopoeitikusnak a szótárban úgy minősített szavakat (a madárnevek meglehetősen következetességgel így vannak minősítve, de furcsa módon a *fecske* és társai nem: 358, jóllehet ezeket mind a MSzFgrE. és a TESz., mind pedig a SKES.: *pääsky* a. onomatopoeitikusnak minősíti). Persze az ellenkezőjét is nehéz lenne igazolni, illetőleg méltánytalanság volna néhány szócikk elemzése alapján véleményt nyilvánítani. Várjuk meg az alapnyelvi onomatopoeitikus szavak ígért elemzését.

4. Az UEW. három vonatkozásban új utat jár. Egyrészt: a szótárban a rekonstruált alak a kiindulópont, a címszó. Másrészt: a rekonstruált szavak rekonstruált jelentését is megadják. Harmadrészt: alapnyelvi rétegek szerint (uráli, finnugor — finn-permi, finn-volgai — ugor) közlik az etimológiákat.

A rekonstruált alakok összefoglalásai, amelyekkel nem a bizonyosság látszatát kívánják keltetni, hanem inkább a problémákra óhajtvák felhívni a figyelmet (XV.; l. még HAJDÚ: Rekonstrukció az urálsztikában: NyK. LXXX, 15—28, további szakirodalommal). Ezért a címszavak viszonylag gyakran alternatív lehetőséget jelölnek: a m. *siet* előzménye, azaz finnugor alapalakja például hat változat-

ban van megjelenítve (59). A rekonstruálásban a szótár „konceptcionálisan kompromisszumos” (erre l. HAJDÚ in: Rédei-Festschrift 165). Az uráli hangtörténet legtöbb problémáját a vokalizmus jelenti (l. például LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 13–6). STEINITZ, E. ITKONEN, COLLINDER, BEREZCKI, RÉDEI, LEHTINEN és DÉCSY kutatásai sok eredménnyel, szemponttal és problémafölvetéssel gazdagították a kutatást. Azonban a „vokalizmus-kutatás szövevényeibe bepillantva azt tapasztaljuk . . . , hogy a finnugor magánhangzók fejlődéstörténetének minden tekintetben kielégítő rendszerezése még várat magára” (HAJDÚ, Az uráli nyelvészet alapkérdései. Bp., 1988. 124–5). Az UEW. gyakorlata elsősorban ITKONEN és STEINITZ szemléletét tükrözi. Föltehető, hogy ha most indulnának a szótár munkálatai, akkor bátrabban eltávolodnának a szerzők ITKONEN nézetétől. Az alapnyelvi első szótagi rövid és hosszú magánhangzók vitájában a szótár kompromisszumos megoldásként alternatív magánhangzórendszerrel számol: eszerint a középső nyelvállású magánhangzók lehetnek rövidék (*o, e, e*) vagy rövidék és hosszúak (*o-ō, e-ē*: X.). Bár a MSzFgrÉ.-hez képest „a magánhangzók rekonstruálásában sokat haladt előre a finnugrisztika” (DOBÓ A. — FANCSALY É. i. m. 110), a (biztosan és kérdőjelesen) uráli és finnugor eredetűnek magyarázott szavak alapján mégis az állapítható meg, hogy tővégen az esetek 48%-ában nem lehetett meghatározni közelebből a magánhangzót (i. h.).

A jelentések rekonstruálása a lexémák rekonstruálásánál bizonytalanabb terület, tehát a tévedés kockázata itt nagyobb lehet (l. B. SCHULZE: FUF. XLVIII, 331; annál is inkább, mert a jelentéstan az uralisztika eléggé elhanyagolt területe: MIKOLA: NytudÉrt. 89. sz. 209; HAJDÚ in: Rédei-Festschrift 168). Mégis helyeslendő az eljárás. Egyrészt, mert az egyes nyelvi szavak jelentéseinek összefüggése, illetőleg a lezajlott jelentésváltozások valószínű iránya és foka könnyebben megállapítható, másrészt, mert a történeti szemantikai kutatások ebből sokat hasznosíthatnak. Például: a szótárban feldolgozott nagy mennyiségű anyag alapján általános szemantikai szabályszerűségeket is meg lehetne állapítani (l. GULYA: NytudÉrt. 83. sz. 170–4, illetőleg BAKRÓ-NAGY MARIANNE bizonyos idevágó tanulmányait: NyK. LXXX, 381–9, LXXXI, 339–52, LXXXIII, 29–42). Utalok arra is, hogy RÉDEI KÁROLY és ERDÉLYI ISTVÁN annak idején elvégezték már az uráli, finnugor és finn-permi kori elemek jelentéstani csoportosítását, tíz szemantikai kategóriába sorolva a jelentéseket (OsznFgrJa. 1974. I, 398–434). A rokon nyelvi etimologizálást jelentéstani oldalról segíti, hogy az UEW. mutatója külön fejezetben, az alapnyelvi rétegek szerint elkülönítve közli a rekonstruált jelentéseket német nyelven (III, 250–73).

Az alapnyelvi rétegek szerinti anyagközlés helyes, praktikus megoldás. Úgy tetszik azonban, hogy nyelvcsaládunk szamojéd ágának mostohább sors jutott, mint a finnugornak. A finnugor eredetű (tehát szamojéd tag nélküli) szavak ugyanis helyet kaptak a szótárban, a finnugor tag nélküli közszamojéd szavak viszont nem. Ennek nyilván az az oka, hogy rendelkezésre áll JANHUNEN etimológiai szótára, a Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien (Helsinki, 1977.), nem pedig az, hogy a szamojéd ág feldolgozottsági foka elmarad a finnugorétól, illetőleg hogy szamojéd vonalon még ma is több a bizonytalansági tényező (l. E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 59).

A magyar szófejtés módszerváltozásáról írt negyedszázada HADROVICS LÁSZLÓ (MNY. LXIV, 147). A tanulmányban közöltek nem az alapnyelvi etimológiai kutatásokra vonatkoznak, de részben arra is vonatkoztathatók, s ezt

éppen az UEW. ismeretében mondhatjuk. Bizonyos fokú szemléleti elmozdulást ugyanis ez a szótár is tükröz. A következőket említem meg: a szabályos hangmegfelelésekhez ragaszkodva (e nélkül parttalaná válna az alapnyelvi eredeztetés) körültekintőbb, rugalmasabb egy ideje már a hangtörténeti megközelítés. A hangkörnyezet hangmódosító hatása kellő szerephez jutott, l. például MIKOLA és RÉDEI tanulmányát: Népr. és Nytud. VIII, 23–31 és NytudÉrt. 58. sz. 167–71. A „kivételes, de magyarázható” (LAKÓ in: MSzFgrE. I, 14), a „szokatlan, ám magyarázható” (HONTI: NyK. LXXXVII, 443) hangfejlődés, tehát rendhagyó esetek (l. például KÁLMÁN BÉLA: NyK. LXXXVI, 155–8) nyelvenkénti mikrofilológiai vizsgálata újabb szabályosságokat állapíthat meg. — A jelentéstan nagyobb szerephez jutott a korábbinál: ennek leginkább érzékelhető, látható jele az, hogy nemcsak alaki, hanem jelentésbeli rekonstrukcióra is vállalkozott az UEW. — A jövevényszó-vizsgálatok föllendülésével a rokon nyelvek egymás közötti lexikális kapcsolataira egyre több fény derül, s ebből az alapnyelvi szőféjtés is profitál. — A nyelvöldrajzi szempont előtérbe került (JOKI: MNy. LXVI, 6).

5. A biztos etimológiának alapvető kritériuma az, hogy az egyeztetett, illetőleg eredeztetett szavakat hang- és alaktani, valamint jelentésbeli, onomasziológiai oldalról egyaránt megnyugtatóan magyarázni tudjuk. Hangtörténeti szempontból az egyeztetett szavak szabályos megfelelése teszi biztossá az etimológiát (XI). Ha nem szabályos hangmegfeleléssel, ha analóg példákkal nem támogatható alaktani ténnyel s nehezen áthidalható jelentésbeli különbségekkel szembesülünk, akkor az etimológiát nem tekintjük biztosnak. (A „biztos” azt jelenti, hogy a tudomány pillanatnyi állása, illetőleg az etimológus megítélése szerint nem fér kétség az eredeztetés helyességéhez.)

A szótárírók etimológiai szemléletéről a szócikkbeli magyarázatok árulnak el legtöbbet. Mint az előszóból megtudjuk, az UEW.-ban csak akkor élnek ezekkel, ha egyik vagy másik megfeleltetés vagy az egész etimológia az említett szempontok valamelyikéből megítélésük szerint problematikus (XXII). Kitérnek tehát a nem szabályos hangmegfelelésekre, megnevezik általában a képzőket (az esetleges egyéb toldalékokat: némely esetben a szükséges magyarázat elmarad; U-M. KULONEN: Vir. XCII, 285–6), s magyarázzák a jelentés tekintetében arra szorulókat. Külön információként jelölik, ha az alapnyelvi szó nomenverbum vagy onomatopoeitikus lexéma lehetett (mindkettőnek, főként az utóbbinak eredetmagyarázati vonzata is van). Egyetértéssel írom, hogy az említésre méltó téves magyarázatokat is tárgyalják (ezekből is lehet okulni).

Tévesnek, hibásnak, valószínűtlennek ítélt magyarázatot háromféle megoldással hárít, illetőleg utasít el a szótár: 1. megokolás nélkül (LYTKIN véleményét például, aki szerint a zürj. *pa* 'Spielzeugpfeife für Kinder . . .' a m. *fúj* családjába tartozik, emígyen: „Syrj. Skr. *pa* . . . (Lytkin: UAJb. 40: 233) gehört nicht hierher”: 411); 2. általános megokolással, hangtani, jelentéstani vagy egyéb okra hivatkozva (például: bizonyos finn és permi szavak megfeleltetése „ist aus lautlichen Gründen . . . nicht akzeptabel”: 412, vagy: „aus semantischen Gründen” elfogadhatatlan az egybevetés: 405); 3. részletező, egyedi megokolással (példák: egy osztják szó „kann wegen des velaren Vokals in der ersten Silbe [urostj. *a] nicht hierzu gestellt werden”, illetőleg bizonyos vogul szavak elemei azért nem tartoznak a tárgyalt etimológiához, mert „ihre Bedeutung nicht 'Magen', sondern 'Stück' ist”: 379). Bizonyos esetekben hiába keressük a szakirodalomban korábban megjelent véleményekre való reagálást.

Például BERECZKINEK a MSzFgrE. II. kötetéről írott recenziójának (NyK. LXXIV, 454) több adatát, észrevételét nem említik (*aŋe* a.: 11, *āŋz-* a.: 26, *kača*² a.: 110).

Az etimológiákat bizonytalanná, kérdőjelessé tevő tényezők gyakorisági sorrendje az UEW.-ban benyomásom szerint a következő: 1. valamely nem szabályos hangmegfelelés (357), 2. a szó onomatopoetikus jellege (összefügg az elsóvel, minthogy a szabályostól eltérő hangmegfelelés egyik oka éppen az onomatopoetikus jelleg: 214), 3. a jelentés (275), 4. a távoli rokonság (például: lapp—magyar: 45), 5. egy nyelven belül kis, illetőleg szűk területen való előfordulás (901), 6. ritka adatoltság (125). Néhány észrevétel az utóbbi kettőhöz. Etimológiai szempontból közömbös, hogy az uráli, finnugor vagy ugor közönségben általános használatú avagy szűk csoporttól ismert szót örökölt az önálló életét megkezdő későbbi magyarság (vö. BÁRCZI: MNy. LXIII, 11). Mindegyik esetben alapnyelvi eredetű szóval van dolgunk. De éppúgy közömbös etimológiai szempontból az is, hogy az alapnyelvi szót a magyar nyelvközösség többsége vagy csak periferikus csoportjai vitték tovább, illetőleg hogy meddig vitték tovább, miként az is, hogy az irodalmi nyelv révén sztenderd formává vált-e, vagy éppen — a sztenderden kívül rekedve — az észrevétlenség homályában, nyelvjárási, esetleg szűk nyelvjárási szinten élt vagy lappang ma is. Mindegyik esetben ősi örökségről van szó. Éppen ezért merevnek tartom azt a felfogást, amely a szavak szűk területen való ismertségében, illetőleg késői adatolhatóságában már-már szófejtési elvvé emelt eredeztetési nehézséget lát. Ezen az alapon véleményem szerint nem megokolt megkérdőjelezni egyébként kifogástalan egyeztetéseket (l. például 901; vö. még 897; megjegyzem, a csak folyónevekben adatolható R. m. *jó* 'folyó' is szűk területről adatolható, mégsem tekintjük bizonytalannak alapnyelvi eredetét: 99). A szabálytalanságok, a kivételek leggyakoribb magyarázata a szótárban a szavak onomatopoetikus jellege (562), jóval kevesebbszer fordul elő a nyelvjárási különfejlődés (például: 213, 471, 591, 838; l. ehhez MIKOLA: NytudÉrt. 104. sz. 32), s csupán egyszer találok a népetimológiával mint magyarázattal (562). Az „anorganischer Laut” (413), „ein solcher zusätzlicher Laut” (45) a m. *szervetlen járulékhang* megfelelője: nagyon csínján kell bánnunk vele (vö. NYIRKOS: MNy. LXVIII, 77).

6. A szótárban a tárgyalt szavakat három csoportba elkülönítve közlik: előbb az uráli és finnugor, majd a finn-permi és finn-volgai, végül pedig az ugor korig visszavezethető szavakat. Címszavak a rekonstruált alakok, azoknak a betűrendjében követik a szavak egymást. Ez azt jelenti, hogy szómutató nélkül nem lehetne használni a szótárt (vagy csak igen nehézkesen). Szómutató azonban van már (l. az I. pont a.). Egy-egy szó — a magyar esetében — több szócikkben is említve van. Van, ahol mint tévesen odasorolt tagot elutasítják, van, ahol utalószócikkben szerepel, s megtalálható természetesen tulajdonképpeni szócikkében is. Így például a *keserű* és a *szalad* öt szócikkben, a *lát* és a *szilaj* négyben, a *magyar* és a *mer* háromban, a *meleg* és a *mén* kettőben fordul elő. A szómutatóban közölt oldalszámok alapján azonban nem derül ki, hol találjuk a keresett etimológiát tartalmazó szócikket. Tehát a szómutató ellenére is keresgélésre kényszerülünk sok esetben. Úgy vélem, jelölni kellett volna (félkövér szedéssel például) azon lapszámokat, amelyeken az illető szavak családját bemutató szócikkek vannak.

Az egyes nyelveket, illetőleg adataikat a szócikkekben tildével s a nyelvek rövidített nevének a ritkított közlésével választják el egymástól. Sajnos ez a

megoldás különösen azon esetekben, amikor sok adat van a szócikkben, nem biztosítja a gyors áttekintést (l. például 67, 68, 191), még akkor sem, ha az olvasó netán már kívülről tudja a nyelvi adatok közlési sorrendjét. A gyakorlati igényeket jobban figyelembe vevő nyomdatechnikai megoldásra lett volna szükség itt is. A biztosnak tekintett etimológiák címszavai kövér betűtípussal vannak szedve, ezek szembeötlően ki is emelkednek. A bizonytalanok címszavai kurzívval vannak szedve, s ez sajnos nem szerencsés megoldás, mivelhogy könnyen át lehet siklani fölöttük. — Nem kevés esetben a szócikkek fejrészében két rétegre való utalást is találunk, például: **FU**, ? U vagy: **Ug.**, ? **FU**. A kövérrel szedett rövidítés a biztos egyeztetések alapnyelvi rétegére, a kérdőjeles a bizonytalan(ok)éra utal. A „**ke** (ki) 'wer' **FU**, ? **U**” (140) például az uráli és finnugor részleg közös fejezetében olvasható, a „*ḡḡḡ*- . . . 'kommen' **Ug.**, ? **FU**” (109) úgyszintén, nem pedig az ugor szavakéban (ott csak utalás van rá: 853). Az ugor fejezetben sok efféle utalással találkozunk. Talán helyesebb lett volna valamennyi etimológiát a „biztos” helyének megfelelő fejezetben, csoportban közölni.

7. Külön tárgyalást, részletes elemzést igényelnének azok az etimológiák, amelyeknek a megítélésében általában el szokott ténni a finnugor és a magyar etimológusok véleménye. A $k \sim h$ és a $p \sim f$ megfelelések eseteire gondolok elsősorban. Sem a MSzFgrE. (de vö. II, 310 *huny* a.), sem az UEW. nem számol *f* kezdetű, illetőleg veláris hangrendű, *k*-val kezdődő alapnyelvi eredetű magyar szóval. A TESz. igen: a *para* (*para*² a.), *por*, *kopik* „bizonytalan eredetű, talán ősi örökség” minősítést kapott, a *kúszik* vitatott eredetű, de első helyen alapnyelvi eredete van említve, a *kum*-ra pedig l.: „A magyarban a szóeleji $h \sim k$ kettősség ősi nyelvjárási különfejlődés nyoma lehet” (*huny* a.). Úgy vélem, érdemes volna tüzetesen megvizsgálni valamennyi kétes etimológiát uráli és magyar etimológusoknak, mert ahogy más esetekben (l. például KÁLMÁN BÉLA: „Ha . . . a . . . rendhagyó alakokat egyenként megvizsgáljuk, rájövünk, hogy a legtöbbre találunk értelmes magyarázatot”: NyK. LXXXVI, 158: itt osztják és vogul szavakról van szó), akként esetleg itt is túlléphetünk majd a merev elutasításon: „Idővel . . . az ilyen előmunkálatok helytálló megállapításaiból esetleg új törvényszerűségeket is meg lehet fogalmazni” (BALÁZS JÁNOS: MNy. LXXIII, 275). Mindenesetre érdeklődéssel várjuk, lesznek-e, s ha igen, milyen eltérések az UEW. és az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen között.

Nem szorul magyarázatra, hogy a magyar nyelvtörténet szempontjából az obi-ugor nyelvek vizsgálata, illetőleg az ugor egység nyelvállapotának, így szókészletének a nyomozása kiemelten fontos. Az ősmagyar kor nyelvi történései alakították ki lényegében a magyar nyelv sajátos arculatát, nyelvemlékek hiányában azonban azokra a föltevésekre vagyunk utalva, amelyeket az ugor kor rekonstrukciói, illetőleg az ómagyar kor nyelvemlékekre alapozott megállapításai jelentenek. Azonban csak úgy van remény a továbblépésre, ha mindkét oldal „hídfőállása” jobban kiépül. Az UEW.-től kényszerűen tisztázatlanul hagyott esetek, körülmények is erre figyelmeztetnek (l. HAJDÚ in: Rédei-Festschrift 167).

8. Az UEW. a Nyelvtudományi Intézet nagyobb kollektív vállalkozásainak a sorába tartozik (l. például HERMAN: MNy. LXXXIV, 395). Az előkészítő munkálatok 1966-ban indultak RÉDEI KÁROLY vezetésével, ERDÉLYI ISTVÁN,

K. SAL ÉVA és VÉRTES EDIT közreműködésével. Később csatlakozott a munkaközösséghez KORENCHY ÉVA, HONTI LÁSZLÓ, BAKRÓ-NAGY MARIANNE és CSÚCS SÁNDOR (részletesebben, további munkatársakra vonatkozóan is I. XII). Mint látható, obi-ugor és permi szakértők alkották a munkaközösséget elsősorban. Az UEW. a MSZFgrE.-ből nőtt ki, amelynek munkálataiban RÉDEI 1959-től vett részt, s 1961-től már ő végezte a szócikkek egységesítését (I. LAKÓ in: MSZFgrE. I, 7). Rédei 1959 óta publikál folyamatosan uráli etimológiákat (számozott szófejtéseinek száma 260: NyK. LXXXVIII, 217). Az UEW. egyik munkatársa, HONTI LÁSZLÓ írja: „Aligha van a finnugor . . . nyelvészetben e tudományágnak [ti. az etimológiának] még egy olyan lelkes és sikeres művelője, mint ő . . . Az a mű is etimológiai, amely Rédei nevét minden kétséget kizáróan a legbiztosabban megörökíti és az uralisztikán túl is ismertté és megbecsültté teszi: az Uralisches Etymologisches Wörterbuchról . . . van szó, amelynek több szócikke tőle származik, ő volt az irányítója, szerkesztője, így kétségtelenül a végső megformálás az ő kezemunkája, az egyes vitás kérdések eldöntésekor az ő véleménye volt a döntő” (Rédei-Festschrift 19).

9. A p p e n d i x. — A mutatókötet mintegy 1450 magyar szót, szóalakot tartalmaz (UEW. III, 181–96): ennyi magyar szó, illetőleg szóelem olvasható tehát a szótárban. Közöttük nem kevés elutasított is van, s számosnak mondható a bizonytalan etimológiák száma is. A szómutató azonban a tekintetben nem ad útbaigazítást, hogy mely szó biztosan alapnyelvi eredetű, melyek nem azok, illetőleg azt sem jelöli, hogy — ha két vagy több szócikkben fordul elő ugyanaz a szó — melyik szócikkben találjuk a tulajdonképpeni etimológiát. Ezért is vélem úgy, hogy a további kutatásokat segíthetem azzal, ha a szótárban biztosan alapnyelvi eredetűnek magyarozott magyar szavak betűrendes listáját az alapnyelvi rétegek szerint csoportosítva közzéteszem. A kérdőjelesen alapnyelvi eredetű magyar szavakat csak ömlesztve közlöm, elkülönítem azonban az egy és a két kérdőjellel minősítettekét. Zárójelbe azokat a szavakat (tőváltozatokat, toldalékolt alakokat, összetételeket, tulajdonneveket) teszem, amelyek a tárgyalt alapnyelvi töről sarjadtak, s amelyek a szócikkben vannak közölve, tehát például *mar (morzsa, morzsol)*. Az UEW. jelölésmódját követve az igéket kötőjellel közlöm: *tanul-*. NV-vel a nomenverbumnak, O-vel az onomatopoetikusnak minősített szavakat jelölöm.

A) B i z t o s e t i m o l ó g i á k: I. U r á l i e r e d e t ű: *áj (aj, ajak, felajz-), al (alatt, fejal), ángy, av- (avat-), az (a, addig, akkor, akkora, által, át, amaz, annyi, azon, azonban, azonnal, azonos, oda, oly, onnan, óta, ott, úgy), bőr, csorog- (csordul-, csurran-) O, e (ez, eddig, egy, egyéb, ekkor, akkora, emez, ennyi, ezen, ezennel, ide, így, ily(en), innen, itt), él-, ̂ell-, eme (em: emb̂er, emse), én, es- (esd-, est(e)), ev NV, fa, fagyal, fal- (falat), farag- O, fej (fő), fejsze, f̂el (f̂ellett, f̂enn, f̂ent), f̂el-, f̂él (feleség, felebarát), fészék, f̂ing NV, O, fogoly, fon-, f̂ő- (f̂öz-) O, f̂ú, f̂új- (f̂ú-, f̂uvall-, f̂ölfűvöd-) O, f̂úr- (f̂úró) NV, O, hab, hal, hal-, hál-, halad- (halaszt-), háló, háml- (háncs, hánt-), hat- (-hat-, -het-, hatalom), hát (hátra), here (herél), ho (ha, hogy, hol, hun), hó (hold, hónap), holló O, holnap (holval), homlok (homlút-), hosszú, hős, ĥügy NV, ̂ĥügy, huny- (hunyorít-), ideg, ij (iv), in, irt-, iz, ̂jó (Berettyó, Héjő, Sajó), kígyó, köd, könny, lap (lapos, lappad-, lapul-), lepke, máj, mar (morzsa, morzsol-), mar- NV, O, m̂en- (m̂egy-), m̂eny (m̂enyecske, m̂enyasszony, m̂enyét), mi, mi (m̂ely(ik)), mert, mid̂őn, m̂ily(en), mind(en), mint, mivel; akármi, bármi, holmi; micsoda, mikor, miután;*

semmi, valami), mony (mogyoró, monyas), mos- (mos(ako)d-), név, nő, nyal-, nyel-, nyél, nyíl, nyirok, nyúl, nyű O, ősz, süly, száj (szád), szem, szér, szirony (szürügy), szív, tehát (távol, tétova, tova, túl), tanul- (tanít-), tat (: tathal), té, té (tétova, téltül, tegnap, tege), ti, tó, toll, topp (top-, tapod-, tapos-, tapsol-) O, tud-, ujj, úsz-, út, varjú O, vas (vaskos, vastag), víz, vő (vőfély, vőlegény), völgy.

2. Finnugor eredetű: ad-, agg NV, ágy NV, agyar, áld- (áldoz-), áll-, álom, alsz- (al-, alud-, alusz-, alv-), apa, apad- (apaszt-), ár¹ (áru), ár- (árt-), arasz, árva, ásít- (ácsingóz-, ácsorog-) O, bogyó, bonyolód- (bagyulál-, bonyál-) NV, O, csegely, csillog- (csillag, csillámlik) O, csomó, csupor, daru O, dug-, -é, ég-, ég, egér, éj, elő (el, elé, előtt, elül, első), ének, epe, -ér (embér, magyar, Mëgyër), ér- (ered-, ereszt-, érint-, érkező-, érlel-, ért-), ér, év- (é-, ész-), év, facsar- O, fagy, fagy NV ?, fajd, fakad-, fal, fan, fazék, fecske, főd-, fél (fészter, félszer, ajtófélfa), főlhő (félleg), fen-, fenyő, férég, fiú, fog, fogy-, forog- (fordít-, fordul-) O, fos NV, O, fül- (fojt-), fül (figyel-, fülel-), füz-, gyakor (gyakori, gyakorság), gyalog, had (hadakoz-), hagyma, háj NV, hajít-, hak, hall-, hályog, hangya, hány-, hanyatt, harag (haragsz-) NV, három, hárs (hársfa), hat, ház (égyház, haza, házasság), héj, homály, hón (hónalj), horhó (horhos, horog, horgos), horny (hornyol-), horol-, hölgy, húsz, iktat-, iny, ipa (apa, após), iv- (i-, isz-), jég, jel (jegy), joh (éh, ih), kégyelém, kéj (kény) NV, kel- (kelet, kelő), kell- (kégyelém, kellemes), kemény, kér-, kér, kérég (agykér, askér, kér), kerek (kerék, kerít-, kerül-, kert) NV, O ?, kés, keszeg, két (kettő), kevés, kéz, ki, kő, könyök, köré (környék) O ?, köt-, köved- (köveszt-), követ-, köz (közép), lágy (langy, langyos), lép, lő- (löv-, lész-, lét), lé, légy, lélek, lep- NV, lóg- (lóbál-, lódit-), lő- (löv-), lök-, lúd, mag (maga, magló, magvas), mál (hasmál, málinkó), más (másik, másol-, másfél), még (még, mégint, möge, mögő, mögött, mögöl), mëggy, méh, mell (mellé, mellett, mellől), mënny, messze (messziről), méz, mül-, négy (négyedik, négyven), néz-, nyál, nyelv, nyug- (nyug(o)sz-), nyújt- (nyúl-), nyuszt, old-, olvad- (olvaszt-) NV, ón, ő (ők, ön, övé), öcs, öl, öl-, őn, ősz, öt, öv, ravasz (róka), rés, rész, ró- (rov-), rokon NV, †seg, segg, sér- (sér, sért-, megsérül-), siet-, sok, sün, szál (szálfa, szálla), szalad-, szar NV, szárad- (száraz, szárít-), szarv (szaru, szarvas), száz, szel-, szül (szülas), szür (szür, szürke), szomjú (szomjas, szomjaz, szomjúhoz-, szomjúl-), szorul- (szorít-, szorong-, szoros, szurdok) NV, sző (sző-, szöv-, sövény) NV, szű, szür-, szurok, tarja (tarkó), tavasz NV, tél, tele (tel-, teljes, tölt-), tér-, tetű, tőv- (tő-, tész-, tét, tökéll-), tő (-tól), több (többi), tőgy, tőm- (temet-), tőr, tűz- (töv-, tövis, tű), űk, vad (vadász, vadon), vaj, vál- (válasz, választ-), váll (vállal-), varr- (var, varga) NV, vás-, véd-, vejsze, vékony, velő, vér (vörös, testvér), vés NV, vessző, vezet- (vezér), vi- (visz-, viv-; vő-, vőv-, vész-; visel-), vigyáz-, vív- (vívód-, vajúd-), vol- (val-, vagy-, vagyon, valaki, valami), vöcsök, zaj.

3. Ugor eredetű: ágyék, ajtó, akad- (akaszt-), alom, ara, arany, asz- (aszó), áz-, csókol- (csók) O, dob-, domb, eb, edz-, elv (elű, elvé, elvett, elvöl, Erdély), epér, faggyú, falu, far (farol-), fárad- (fáraszt-), fáz- NV, fődél, fejt-, fék, fekély NV, O, fekete, fész-, fog-, foly- O, foszl- (foszt-) NV, O, fül- (fulánk), fű, fül- (füt-), füst, gyalu (gyalul-) NV, gyökér, hág- (hágcsó), hagy (: hagyász), †hagyap O, haj, hajol- (hajlít-, hajt-), hall-, hamu, harkály O, hasad- (hasít-), hattyú, hét, híz-, hód, -hoz, húz- (hoz-), ígér-, iránt, ját, jó, joh (éh, ih), jöv- (jö-), jut-, kedv, kesered- (keserű), keshed- NV, ki (kilenc, kinn, kint, kívül), kísér- (kísért-), köles, könnyű, köszörül- O, küzd-, laza O, les NV, levél, ló, magyar (magyaráz, Megyer), malád (malágy, malász), marok (markol-), márt-, meleg

NV, mély, mēnyül- (: kimēnyül-, kimēnyít-), mer-, mer- (merít-, merül-), mered- (meren, meres-merevül, merét, mereved-, merevén, merevény, merő, merőben), mese (mesél-), meztelen (mező, mezűtláb), nevet-, nyék (Nyék), nyer-, nyerég, nyír (megnyírez-), nyolc, nyű, olt-, ostor, rá (rajta), rejt- (rejtekek, regös ének, részeg, révület), rokkán-, savanyú (savó, sósul-), sötét, süpped- O, süt- (sül-), száguld-, szak (éjszaka, észak, szakad-, szakít-) O, szalag, száldok, szalu (szalul-), szár (szárny), szédül- (szédít-) O, szög (sziget), szél, szó, szór (sörény), szül-, tál, táltos, tegéz, tekint-, tér (terít-, terül-), téved- (téveszt-), titok, torok (torkol-, torkolat), tűz, utál NV, O, üsző, üz- (üzeked-), vág-, vár-, vese, zug (zugoly).

B) Bizonytalan etimológiák: 1. Egy kérdőjeles etimológiák (az önálló zárójeles, tehát a megelőző szóhoz nem tartozó zárójeles szó vagy szavak biztos etimológiájú szavak szócikkeiben fordulnak elő, de odatartozásuk, azaz alapnyelvi eredetük bizonytalan; l. például a *sajog* igét, amely a *csillog* szócikkében található): ág, aggód- (óg-), agy, (alkalmas, alkot, alku), áll, (anya), (arat), aszó, (átok, átkoz-), (avar, avas, avul-), bal (-ba, -ban, -ból), bél, berék, bog, búj-(búv-), buzog- (buzdít-) O, csap-, csépp (csépég-) O, NV ?, csíp- NV ?, csir, csíra, csobolyó, csokor (csukorít-), csont, csög (göcs) NV ?, csök, csúcs, csukorod-, csúp, dagad- (dagaszt-), dorgál NV, O ?, †ed, (ejt-), ék, él, elegyéd-, ell-, enyélég- O, enyh (enyett, enyhely), enyv, (és), esküsz- (esket-, es), evel, evez-, fáj-, fasz, fehér, fej-, fek- (fekesz-, feküd-, fekv-), (fennhéjáz-), füst-, fok, (forr), füröd- (fürösz-), fűrt, (fűz), gyak- NV ?, hagy (: hagymáz), hajt-, hant (hancsik), háran- (háránt-, háránték, hárántos, hárit-, háruł-) NV, harap (elharapódz-), harap-, harmat, haszon (használ-) NV, hëgy, hërvad-, (hiába, hiány, hiú, hiun, hivam), hólyag (hupalag) NV, O, (homorú), hord- (hurcol-), hull-, i- (: ifjú), i- (: iafia), (igén), imád- NV ?, indul- (indít-), irgalom, (is), isz, iv-, íz (izmos), izé, jár-, játsz- (játék), kedig, kégy (kégyelet, kécs: isten kecskéje), (kengyel), kérődz- O, (keskeny), kész, kísál- (késa), kiesz, köcsög, kür-, láb, lak, lam, láng, lát-, lë, (léány), libég- (levegő, libben-), leg-, lék NV, lel-, lép-, liszt, loll, lyuk O, (ma, majd, már), marad- (marasztal-), (mart), máz (: hagymáz), méltó, mén (ménágas, ostorménfa), mér- (mérték), mét, mond- O, mosolyog- O, (most), mozog- (mozdít-), mutat-, mű (művel-) NV ?, -nál, napa, -ni (-nak, -nól, -nott), nyak, (nyár(fa), nyáras), nyes- O, nyír (nyíraz-), nyom (nyomoz-) O, nyüz-, ó, ódú (odor), oldal (oldalás), ólom, orr (orom), oszl- (oszt-), óv-, ördög, öreg, öröm (örül-, örvend-), össze, rács, ragad-, rak-, rég (reg, regös ének, rege, regelye, regös, rögtön, rögvész), reped-, repít- (rëpkéd-, rëpül-) részket- (rëzég-), rongy NV, †roshad- O, rosz O, rövid, rüg-, rüt (rothad-), (s), ság, (sajog), sajtó (sajtol-, satu), sas, seg, -ség (-szág), segít-, sellő, sír, (sóska, sóstej), szag (szagol-), széd-, szeg-, széⁿ¹⁻², szép, (culák, szilács, szilak, szilánk, szilos), szíj, szil- O, szomorú (szomorít-) NV ?, O ?, szorog- (szorgos, szorgalom) NV ?, O, sző (szőke), szupolya (szupojkó) O, szügy, szűz, táj, talál-, tart- (tartoz-, tartalék, tartalom), (tehát), tehén, tetem (tetemes), tidó, (tilt-, tilos, tolvaj, tulaj, tulajdon), toj- (tojomány), tol- (tosz-, taszít-), top (tomp, tompor), túr-, tudó, úr (ország), ügy (igyekez-, igyeksz-, ügyes), üldöz-, vágy-, -val (: †atval), -valy (: tavaly), -van (: hatvan), ványol- (ványad-, ványszorog-), vég (végül), -vel, vél- (véleked-, vélekez-, véleksz-), vén-, vesz- (vész, veszekéd-, veszeksz-, veszély) O ?, vézna O ?, világ (villám, virul-, virág) NV, O, virrad- (virraszt-), (zaj-), záp, zszogorod- O.

2. Két kérdőjeles etimológiák: csüd, (ëgy), (elegyéd-), fene, fér-, †fiu, fűz, hajó, hany, has, hëgy, hív-, hupalag, igen, (ing-, inog-), ír-, kéd- (: ekkédig), keskeny, könyörög- (könyörül-) O, mérég, †mórág, nagy,

(nyár), nyír, orvos, -ség (-ság, -szág), szekér, szíj, szik (szejke), szösz (szöszeke), (toj-), üt-, vet-, (vetél-, vetéked-, vetkőz-, vedl-), (virrad-).

Egy-egy szónak néhány esetben két, sőt három etimológiája is van (l. például *joh*: 208, 851; a *hagymáz* *hagy*- elemére: 173, 860; *virrad*: 554, 555, 559), ezért fordul elő egyazon szó többször is a listában. Egy-egy etimológia a biztos egyeztetések mellett kérdőjeles megfeleléseket, az egy kérdőjelesek mellett két kérdőjellel minősítettek is tartalmaz olykor (l. például *zaj*:- 483; *virrad*: 554, 555: ezeket közlöm az ún. önálló zárójelben, l. fentebb).

Ö s s z e s í t v e: a biztos etimológiák száma: uráli 105, finnugor 203, ugor 126, összesen tehát 434. A bizonytalanoké összesen 223, ebből a valószínű (az egy kérdőjeles) etimológiák száma 195, a kevésbé valószínűké (a két kérdőjeleské) 28.

Az UEW. tehát 657 magyar tagú alapnyelvi etimológiát tartalmaz, azaz 657 olyan, az uráli, finnugor és ugor korra kikövetkeztetett lexémát, amelynek magyar folytatója van, illetőleg magyar folytatói vannak.

KISS JENŐ

A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben*

1. A magyar honfoglalás után alig fél évszázaddal a bizánci birodalom császára, Bيبorbanszületett Konstantin magyar informátoroknak, köztük a 948-ban Bizáncban járt Árpád-házi Tormás hercegnek és Bulesú hadvezérnek az előadása nyomán írta le a magyar fejedelemség viszonyait. A Kárpát-medence déli végvidékéről a következőket rögzítette: „Tudni való, hogy Thessalonikétől a Duna folyóig, ahol a Belgrádnak nevezett város van, nyolc napi út, ha valaki nem is gyorsan, hanem pihenőkkel utazik. A türkök [= a magyarok] a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és a Száva folyó között” (BizForr. 50). A Duna és a Száva közötti terület az egykori Valkó megye keleti felével és a középkori Szerém megyével azonos.

Bيبorbanszületett Konstantin híradásának hitelességét a Szerém és Valkó megyei nagyszámú magyar helynév vizsgálata alapján KNIEZSA ISTVÁN erősítette meg éppen ötven éve a „Magyarország népei a XI-ik században” című tanulmányában: „A magyar eredetű földrajzi nevek tanúsága szerint a magyar szállásterület keleten egészen a Dunánál és Zimonynál kezdődött. Nyugat felé haladva a Boszut torkolatáig a Duna és Száva között, innen kezdve a Boszut és a Duna meg a Dráva között húzódott. A Boszut jobbpartján, a Boszut és a Száva között csupán a Boszut torkolatánál van néhány adatunk. Az összefüggő magyar telepek nyugati határvonalául a [középkorban Baranya megyéhez, később Verőcéhez tartozó] Valpónál a Karašićába (régii magyar Krassó, Karassó) ömlő Vučica patak tekinthető. Ezen túl ugyanis a magyar helynevekre csak szórványos adataink vannak, azok is úgyszólván kivétel nélkül a Dráva partjáról valók. [Bekezdés.] Adataink szerint tehát a magyarság a régi Szerém és Valkó megyét szállta meg. Ezzel szemben Baranya megye drávántúli részének csak egész kis területét (Valpó környékét) vette birtokába, Verőce megyében csak jelentéktelen szórványokat alkotott, Pozsega megyében pedig

* Előadásként elhangzott a „Honfoglalás — honfoglalók” című tudományos tanácskozás (Szeged, 1988. április 18—19.) első napján.

ügyszólván nyoma sincs. Ezért tehát az állítólagosan Pozsega megyében fekvő *Keszi* . . . helynév hitelében is kételkednünk kell. [Bekezdés.] Hasonlóan teljesen valószínűtlen az, hogy a magyarság a körösmegyei *Dombró* [$<$ szláv **Dobrava*] . . . környékét már a XI. században megszállta volna, mivel a környéken messze távolban semmiféle határozott magyar nyomot felfedezni nem tudunk. Úgy látszik tehát, hogy az itteni szlávok nyelvében az *o* nazális — legalább is *-b* előtt — csak a XII. század közepe után tűnt el.” (SztIstván-Eml. I, 395 — 6.)

KNIEZSA kutatásai kiterjedtek a Száva torkolatától keletre eső végvidékek magyar településeire is. Megállapította, hogy „Magyarország határa a X. században dél felé volt a leghatározottabb. Itt ugyanis Belgrádtól K-re nem valami széles országválasztó köz, hanem maga a Duna vonala képezte a határt. [. . .] Hogy a magyarság a Dunavonalat valóban meg is szálta, azt adataink elég határozottan igazolják [. . .]. Nagyobb tömegű azonban ez a magyarság semmi esetre sem lehetett, mert erről a területről később is csak egy-két magyar helynevet ismerünk (*Kószeg* Cs. II, 97). A lakosság sűrűbb letelepülését különben a Duna partjának közvetlen közelében kezdődő Deliblati homokpuszta sem tette lehetővé. [. . .] Kelet felé, a Krassó-Szörényi hegyek irányában a legrégebb magyar telepek határa minden bizonnyal itt is az erdővonal volt, amint ezt az erdővidék lábánál fekvő Berzava menti *Jenő* . . . és *Nyék* . . . bizonyítja is. Itt a hegyek lábánál a római sáncok mentén a Karas torkolatától Versecen keresztül Temesvárra vezető régi útvonal keleti részén lehetett a magyarság keleti határa a XI. század második feléig. [. . .] Krassó-Szörény megyének legmagyarabb vidéke azonban — a nyugati határszél Temes és Berzava menti vidékein kívül — kétségkívül a Krassó, ma Karas folyó melléke. Ezen a területen a magyarság nem szórványosan, hanem összefüggő nagy tömegekben lakhatott, sőt nyilván a lakosság túlnyomó többségét is alkothatta, mert itt nemcsak a helynevek nagy többsége, hanem a víz- és dülőnevek is a magyarból származnak. [. . .] A magyar telepek a Krassó torkolatának környékén . . . kétségkívül nem későbbiek a XI. századnál, feljebb a folyó völgyben azonban csak későbbi, XII. századi eredetűek. [Bekezdés.] A Néra, régi magyar Nyárág mentén számottevő magyarságot kimutatni nem tudunk.” (SztIstván-Eml. I, 387 — 9.)

A Szent István-kori Magyarország etnikai arculatát KNIEZSA ISTVÁN nagy felkészültséggel rajzolta meg a rendelkezésére álló forrásanyag helyneveiből. Tanulmánya mind a magyar nyelvtudomány, mind pedig a magyar történettudomány maradandó értékű műve. Csakhogy KNIEZSA ISTVÁN tanulmánya kerek fél évszázada jelent meg. Azóta Magyarországon — mindenekelőtt GYÖRFFY GYÖRGY munkásságának köszönhetően — új életre támadt a történeti földrajz. Alapvető művében, az 1963 óta kötetenként megjelenő Árpád-kori történeti földrajzban GYÖRFFY azt a célt tűzte maga elé, hogy — faluról falura haladva — feldolgozza valamennyi Árpád-kori helységünk adatait. Vizsgált területe az Árpád-kori Magyarország, de Szlavónia (Tótország) nélkül. Ilyen módon anyaggyűjtése kiterjeszkedik a délvidéki Szerém, Valkó, Pozsega és Verőce megyére, mert ezek 1300 körül nem tartoztak Szlavóniához, Horvátországhoz, Dalmácia, a bánságok s az időlegesen Magyarországhoz foglalt területek feldolgozását viszont mellőzi. Az egymást ábécérendben követő megyeleírások általános, bevezető részében GYÖRFFY — egyebek között — megtárgyalja a magyar honfoglalás előtt itt élt népeiséget, a honfoglalás (megtelepedés) helyi történetét, valamint a megye rekonstruálható etnikai viszonyait. A helység ne-

vével elvileg csak akkor foglalkozik, ha ez a helység történetét gazdasági vagy társadalmi szempontból megvilágítja (például törzsnévből vagy foglalkozásnévből alakult helységnevek esetében, mint *Megyer*, *Gerencsér* stb.).

A most bennünket érdeklő déli végvidék megyei közül már több megyének a feldolgozását megtaláljuk az eddig megjelent három Györffy-kötetben (GYÖRFFY I, II, III). Az 1963-ban közzétett első kötetben Baranya megye leírása magában foglalja a megye Dráván túli területeit is, azokat tehát, amelyek később Verőce, Valkó vagy Pozsega megyéhez kerültek. (E megyék maguk — mint már említettem — önálló feldolgozást kapnak majd GYÖRFFY-től.) Az 1987-ben megjelent harmadik Györffy-kötetben feldolgozott Keve vármegye területéhez eredetileg hozzátartozhatott a XIV. század elején a Tisza mellékén feltűnő Torontál megye területe is. Ugyancsak a harmadik Györffy-kötet tartalmazza az Al-Dunába folyó Krassó (Karas) és Nyárág(y) (Néra) vízgyűjtő területére kiterjedő Krassó vármegye leírását is.

Azokhoz a délvidéki vármegyékhez, amelyek nincsenek benne GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzában eddig megjelent kötetekben, fel lehet, sőt fel kell használnunk azt a megyénkénti füzet sorozatot, amelyet két müncheni kutató szerkeszt és a müncheni egyetem finnugor szemináriuma tesz közzé „Die historischen Ortsnamen von Ungarn” sorozat címe alatt. A füzetek betűrendben mutatják be a helységek nevének adatait a XI. századtól 1918-ig. Voltaképpen tehát megyénkénti történeti helységnévtárakkal van dolgunk, amelyek birtoklás- és igazgatástörténeti felvilágosításokat, valamint lokalizációt is tartalmaznak. A megyehatárok az 1918-as állapot szerint értendők. — 1986-ig húsz füzet jelent meg a sorozatból. A déli végvidékre a következők vonatkoznak: ComSirm., ComPos., ComVer., ComCris.

A korai magyar történelemben szerepet játszó népek, törzsek és személyek, valamint a nemzetségek nevével kapcsolatos helyneveink megbízható és minél teljesebb adattárának összeállítására tett kísérlet három szegedi történész, KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEKFŰ LÁSZLÓ abban a kétrészes közleményben, amelynek az „Adatok »korai« helyneveink ismeretéhez” címet adták (AHistSzeg. 44. sz., 48. sz.). Ennek az összeállításnak számos adata a déli végekről való, s így hasznos hozzájárulást jelent mostani vizsgálódásunk tárgyához.

Előadásomban a középkori Pozsega, Valkó, Szerém, Keve és Krassó vármegyék területére szorítkozom. Megkülönböztetett figyelmet fordítok a megyéknek nevet adó székhelyek nevére, a törzsnévi eredetű helynevekre, a szolgálonépek települését jelölő nevekre és néhány más ősi helységnévtípusra. Teljességre természetesen nem törekedhetem. Egy előadásba nem is fér bele minden. Az általam rajzolt vázlatos kép megkívánja a részletek további árnyalását, finomítását. E feladat a jövő nyelvészeire és más kutatóira vár.

2. Pozsega megyével kezdem. Mint fentebb rámutattam, KNIEZSA szerint az államalapítás idején Pozsega megyében a magyarságnak úgyszólván nyoma sem volt, s ezért kételkedni kell az állítólagos Pozsega megyei *Keszi* helynév hitelességében is. E helységnév voltaképpen nem *Kesui*, hanem *Kesző*. CSÁNKI (II, 414) 1470-ből és 1489-ből adatolja, de fekvését nem ismeri. KNIEZSÁVAL ellentétben GYÖRFFY (I, 254) nagy jelentőséget tulajdonít e törzsnévi eredetű helységnévnek. Ezt írja: „Pozsega megye kialakulása homályba vész. Az kétségtelen, hogy területe a honfoglaláskor magyar uralom alá került, mert Konstantinos Porphyrogenetos és Diocleas presbyter egyező előadása szerint a

Száva volt a magyarok D-i határa a X. században. Ezt tanúsítják a Dráván-túli törzsi helynevek is, pld. Pozsega megyében Kesző.” Hozzátehetjük: a Pozsega megyei *Kesző*-nek nem az a legrégebb előfordulása, amelyet -- CSÁNKI nyomán -- KНИЕZSA és GYÖRFFY annak tartott, illetőleg tart. GEORG HELLER (ComPoseg. 101) ugyanis az Arhiv Hrvatske (Zagrab) NRA. 23 jelzetű oklevelében 1316-ból talált adatot a Pozsega megyei *Kezew*-re. E törzsnévi eredetű helységnév tehát már az Anjou-kor elejéről adatolva van. Meg kellett lennie korábban is. — Pozsega megye székhelye, *Pozsega* déli szláv eredetű nevet visel; tkp. jelentése 'tűz; égetéssel irtott hely'. (A szláv név részletes vizsgálatát abban a közleményemben végzem el, amely a Magyar Nyelvben jelenik meg Györffy György történeti földrajzának három kötetéről.)¹ A vegyes hangrendű név a magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel ment át, s *Pozsaga* lett belőle. Így szerepel már ANONYMUSNÁL [An. 161.: castrum *Posaga*] is, aki — jelenlegi ismereteink szerint — elsőnek vette tollára a helységnevet. Idővel érvényesült a kétnyiltszótagos törvény, s *Pozsagá*-ból az Árpád-kor végére *Pozsga* lett [1297: *Pasgavar*: ComPoseg. 200]. Mindez kellő súllyal bizonyítja azt, hogy Pozsegának és környékének lakosai között a honfoglalás óta szép számmal akadtak magyarok is. — De ugyanakkor idekívánkozik a szláv nevet viselő magyar megyeszékhelyek keletkezési idejének általános problematikája. Sokáig kétségtelennek számított az a vélekedés, hogy *Csongrád*, *Nógrád*, *Nyitra*, *Trencsén*, *Visegrád*, *Zemplén*, s tegyük hozzá: *Pozsega* stb. neve megvolt már a magyar honfoglalás előtt is, s a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében talált szlávástól vette át őket. Az újabb felfogást a leghatározottabban, legélesebben GYÖRFFY GYÖRGY fogalmazta meg a következőképpen: „A Kárpát-medence IX. és XI–XII. századi helységneveinek összehasonlító vizsgálata egyértelműen bizonyítja, hogy a 895–900 között beköltözött magyarság e g y e s e t b e n s e m [kiemelés tőlem. K. L.] vette át korábban itt létező falvak, várak és városok nevét, s a honfoglalás a helységneveket illetően »tabula rasa«-t teremtett. A régi lakhelye közelében maradt szláv lakosság és elszórt avar kori onogur-bolgár maradvány népesség csak vízneveket mentett át a IX. századból, amelyek másodlagosan falunévvé is válhattak azokon a helyeken, ahol a terület ura településhelyet jelölt ki a köznépnek” (GYÖRFFY III, 327.) Ez a »tabula rasa«-elmélet voltaképpen azt jelenti, hogy *Pozsega* éppúgy, mint *Nógrád*, *Trencsén*, *Visegrád* stb. már a magyarság ittlétekor, tehát 895 után kapta szláv nevét valahogyan úgy, ahogy ANONYMUS *Csongrád* nevének keletkezését magyarázta: „Ond fia, Éte sok szlávot gyűjtött össze, s Alpár vára meg a Böld-rév között erős földvárat építtetett, amelyet a szlávok a maguk nyelvén *Csongrád*-nak, azaz 'fekete vár'-nak neveztek el.” (An. 40.) 1963-ban GYÖRFFY még elvetette ANONYMUS előadását, mert valószínűnek tartotta, hogy „Csongrád vára már a honfoglalás előtt fennállott s az itt lakó szlávok központja volt. Ha ugyanis honfoglalás után épült volna egy magyar törzs, ill. nemzetségi terület, a magyarság bizonyára magyar néven Feketevárnak nevezte volna.” (GYÖRFFY I, 882). A kérdés tisztázásához bizonyára még sok érvek és ellenérvek kell összehajlania. Most csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a végső soron germán folyónévi eredetű *Nyitra* helységnév honfoglalás előtti meglétének hiteles írásos bizonyítéka van a 871 körüli időből: „in loco vocato *Nitrava*” (Conversio Bagvariorum et Carantanorum; l.: MELICH, HonfMg. 334; SISS. III, 403).

¹ L. MNy. LXXXIV, 134–5.

A mai Daruvár területének egy részén olyan község feküdt, amely templomának védőszentjéről, Szent László királyról a *Szentlászló* [1316: *Zenthlaszlo*: ComPoseg. 1631] nevet kapta, de amelyet földrajzi fekvése alapján horvátul *Podbor*-nak [1334: uo.], majd *Podborje*-nak (SABLJAR 74), magyarul pedig *Fenyőalja*-nak [1366: *Fenewal*: CSÁNKI II, 408] is hívták. A három névváltozathból tehát kettő magyar volt, a horvát név pedig értelmileg megfelelt az egyik magyar névnek. — A templom védőszentjének, titulusanak nevéből több más pozsegai helységnév is alakult. Ilyen egyebek között *Keresztúr* [1228: *Kerezthur*: ComPoseg. 101; l. még CSÁNKI II, 414], *Szentmárton* [1327: *Zenthmarton*: CSÁNKI II, 426; l. még ComPoseg. 222], *Gotószentgyörgy* [1312: *Gutho de sancto Georgio*: ComPoseg. 116; 1407: a pécsi egyházmegyei *Godho-i Szt. György*-monostor: ZsigmOkl. II/2, 7; 1413—6: *Gothozenthgyurg*: CSÁNKI II, 409], *Szentlélek* [1320: *Zenthleluk*: ComPoseg. 49; a középkorban Körös megyéhez tartozott], *Szentmárk* [1332 - 7: *Sancto Marco*: ComPoseg. 209; 1372: *Zenthmark*: CSÁNKI II, 426] stb. Nagyon is valószínű, hogy templomi védőszent nevéből már a kereszténység meggyökeresedésétől, azaz a XI. század elejétől kezdve alakultak Magyarországon helységnevek. (Vö. LORÁND BENKŐ, *Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung*. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. München, 1987. 303 - 15.) Radó nádor 1057-ben a Dráva felett épült Szent Mihály-egyház patronátusát a pécsi püspökségnek adta (GYÖRFFY I, 390). Feltehetőleg e templom volt a névadója a középkori *Szentmihály* [1330: *Zentmihal* uo.], mai *Alsómiholjac* ~ *Donji Miholjac* (ComVer. 47) helységnek, amely a Dráván túl, Eszéktől nyugat-északnyugatra fekszik, az egykori aszuági esperesség területén. A patrocíniumi eredetű helyneveinknek ez az igen korai példája tehát ha nem is Pozsega megyéből, de mégiscsak a Dráva - Száva közéről való lehet. A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelében szereplő *Kerestur* 'Garamszentkereszt' (CEDS. I, 57) az oklevélbe később, a XIII. században toldódott be. (L. GYÖRFFY I, 418, 451.) Pozsega megyének e típusú helységnevei között akadhatnak akár Szent István korából valók is.

Az 1316 óta adatolható *Óvár* [1316: *Owar*: ComPoseg. 153; l. még CSÁNKI II, 392, 396] talán a Száva menti Brodtól (Slavonski Brod) északnyugatra fekvő *Varoš*-sal azonosítható. Ez esetben régi határvédő erősséggel lehet dolgunk a Dilj hegység déli lábánál. E feltevést az a tény is támogatni látszik, hogy Varoštól nyugatra, az Orljava völgyében épült a *Darnóc* nevű királyi vár; vö. 1230: „Castrum (regis) de Posoga *Dornoch* vocata iuxta fluv. Orica” (CSÁNKI II, 389; l. még ComPoseg. 31). A *Darnóc* helynév egy régi szláv **Drenovcb* (tkp. 'sombokrokkal benőtt hely') átvétele; vö. szerbhorvát *Brodski Drenovac* 'Darnóc'. A magyar nyelvben 1230-ra teljesen átformálódott a szláv helynév; hangátvetés és hangrendi kiegyenlítődéss ment végbe, érvényesült a kétnyílt-szótagos törvény stb. A hangtani módosuláshoz analógiaként l.: szláv **Glogovcb* (tkp. 'galagonyával benőtt hely' > magyar *Galgóc*, szláv **Tbrnovcb* (tkp. 'kőkénnel benőtt hely') > magyar *Tarnóc* stb. Mindez arra vall, hogy a *Darnóc* név már régóta, bizonyára a honfoglalás vagy az államalapítás óta használatos volt a magyarban, s az így jelölt helységnek, várnak magyar lakossága, helyőrsége is volt. — A mondottakkal nem akarom elvitatni a szláv népesség nyilvánvaló számbeli fölényét az Árpád-kori Pozsega megyében, hanem csupán arra kívánok rámutatni, hogy e végvidéken a magyarság is jelen volt, és a helységnevekben nyomot hagyott. Később, a törökök előnyomulása követke-

tében a magyarság száma állandóan fogyott, s helyét a nyugatról beszivárgó horvátok és a délről beszivárgó szerbek foglalták el. A Száva déli partján a XV. században berendezkedő — 1470-ben ott *Szabács* nevű kővárat emelő — törököktől állandóan veszélyeztetett és 1562-ben már teljesen török kézre jutott Pozsega vármegyéből tömegesen menekültek el északra a magyar földesurak, és errefelé kerestek menedéket a jobbágyok is, ha módjuk volt elfutni. Elsősorban bizonyára Pozsega vármegyéből való exulánsok és leszármazottaik kapták a Dunántúlon ma is meglehetősen elterjedt *Pozsgai* családnevet. (L. már 1488: Casparis *Posgay*: GyulaOkl. 26, valamint 1549: Sigismundus *Posghay*: SZINNYEI, MÍR. XI, 80 és 1574: *Posgai* Antonius: NévtDolg. 82. sz. 106.) A magyarból származó horvát *Požgaj* (LPH. 527) családnév ugyancsak feltűnően gyakori a horvát nyelvtérület északi részén.

3. Az egykori Valkó vármegye területén mindenekelőtt a megyeszékhely, Valkóvár (ma Vukovár) neve érdemel különös figyelmet. E vár ott épült, ahol a nagyjából nyugat—keleti irányban folyó Valkó (ma Vuka; l. ORTVAY, Vízr. II, 417) folyó jobb felől a Dunába ömlik. Nevét tehát helyzetéről kapta. (Maga a *Valkó* víznév bizonyára preszláv ősiségű, s arra a latin *Ulca* víznévre megy vissza, amely az albán *ujk* ~ *ulk* 'farkas' állatnévvel hozható kapcsolatba. A szerbhorvátban a név ugyanazon a hangfejlődésen ment át, mint az etimológiailag megfelelő *vák* 'farkas'. Vö. FNESz.⁴ II, 780.) A vár utótaggal kiegészült folyónevek a régi magyar várnevek egyik jellegzetes típusát alkotják. Vármegyenév is alakult belőlük. Idetartozik *Krassóvár*, *Krasznavár*, *Küküllővár*, *Temesvár*, *Ungvár*, *Zalavár*. (Vö. KRISTÓ GYULA, A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988.) Ajtony vezérnek a Maros alsó folyása mentén épült várát is *Marosvár*-nak hívták, s e név csupán akkor cserélődött fel *Csanádvár*-ral, amikor a Szent Istvánnal összeütközésbe került Ajtony vezért Csanád, a király unokaöccse harcban legyőzte s várát elfoglalta. Az Anonymus-tól Pozsega várával együtt emlegetett *Valkóvár* (castrum *Vlcou*: An. 43.) ezekkel az ősi magyar várnevekkel, a *Valkóvár megyé*-ből szóhatár-eltolódással létrejött *Valkó vármegye* pedig *Krassó vármegye*-vel, *Kraszna vármegye*-vel, *Küküllő vármegye*-vel, *Temes vármegye*-vel, *Ung vármegye*-vel és *Zala vármegye*-vel tart tipológiai rokonságot.

A Valkóvártól nyugat-délnyugatra, a Valkó folyó mentén épült *Monasterium S. Spiritus de Wolko* [1263: CSÁNKI II, 279] később az ottani *Berzété* családról (vö. szerbhorvát *Brzota* csn.) a *Berzétémonostora* nevet is viselte, de a népnelvben csak *Monostor*-ként emlegették. Ez a középkori magyar *Monostor* helységnév él tovább a mai szerbhorvát *Nuštar* (SKOK, EtRj. II, 454) helységnévben. Éppen ezen a környéken, Nuštar vidékén keresendő az ómagyar törzsnévből alakult *Nyék* helység, amelyet 1390-ből ismerünk *Nyéki Sebestyén* (PESTY, Eltűnt vm. I, 320, 324) nevéből. (L. GYÖRFFY: StudSl. V, 17 és KRISTÓ—MAKK—SZEGFŰ: AHistSzeg. 44. sz. 33 is.) Ugyancsak Valkóvár környékén, mégpedig tőle délkeletre, a Duna menti Apáti — Opatovac közelében kereshető egy másik törzsnévi helységnév, és pedig *Megyer* [1231]: *Meger*: ÁÚO. XI, 222; l. még KARÁCSONYI, MNemz. II, 283, GYÖRFFY: StudSl. V, 17 és ComSirm. 112].

A középkorban jórészt Valkó vármegyéhez tartozott az a településcsoport, amelynek magyar lakossága a Valkó (Vuka) és a Dráva mocsarainak védelmében átvészelte a török hódoltságot, s mindmáig fennmaradt.¹ Újabb néven

¹ 1988-ban még nem láthattam előre, milyen megpróbáltatások várnak e falvak lakosaira 1991—1992-ben.

szlavóniai magyaroknak szoktuk őket hívni, noha lakóterületük a középkorban nem Szlavóniának, hanem a tulajdonképpeni Magyarországnak volt a része. E falvak: *Kórógy* (1290: Castr. *Kourough*: CSÁNKI II, 271) 'Korog', *Szentlászló* [1332–7: *Sanctus Ladislaus*: CSÁNKI II, 352; 1404: *Zenthlazlo*: uo.] 'Laslovo', *Haraszti* [1430: *Harazthy*: CSÁNKI II, 315] 'Hrastin', *Rétfalu* [1289/1374: *Retyfolu*: GYÖRFFY I, 373] 'Ritfala'.

Egykor magyarlakta volt nagyszámú más környékbeli helység is. Vö.: *Daróc* [1267: *Wrauti*: ÁÚO. III, 167; 1267/1268: *Drauci*: ÁÚO. VIII, 181; l. még ComSirm. 47 és PESTY, *Eltűnt vm. I*, 281] 'helység talán Kórógytól dél-nyugatra; nem látszik azonosnak CSÁNKI II, 303 *Daróc*-aival'; *Ant* [1267: *Onth*: CSÁNKI II, 290] 'Antin'; *Atya* [1275: „*Athya* circa Danubium”: CSÁNKI II, 278; l. még ComSirm. 159] 'Šaregrad (Tarkavár)'; *Tard* [1308: *Thord*: ComSirm. 189] 'Tordinci'; *Derzs* [1332–7: *Ders*: CSÁNKI II, 303] 'Antunovac' (egykor: Dérzanica magjarska: SABLJAR 2); *Dopsza* [1263: *Dubza*: CSÁNKI II, 305] 'Dopsin'; *Csapa* [1258: *Kendchapa*: CSÁNKI II, 280] 'Čepin'; *Szarvas* [1279 körül: *Zorwos*: CSÁNKI II, 350] 'Šarvas'; *Kese* [1332–7: *Kesee*: CSÁNKI II, 323] 'Kešinci' (a név magyarázatához l. tőlem: MNy. LXXXVII, 215–6); *Kovázdí* [1273/1384: *Koazdi*: Sztp. KritJ. II/2–3, 61; 1292/1293: *Koazth*: Sztp. KritJ. II/4, 98; l. még CSÁNKI II, 326 és TörtAtl.² 10]; *Eng* [1240: *Eng*: CSÁNKI II, 281; l. még ComSirm. 125 és TörtAtl.² 10]; *Ilk* [1193–6: *Casale de Ilicitio* ~ *Ilicitio*: GYÖRFFY: StudSl. V, 42; 1308/1325: *Ilk*: uo.; l. még CSÁNKI II, 319]; *Tüdő* [1193: *tudeu*: ÓMOLv. 59; l. még MIKOS: MNy. XXXI, 297 és GYÖRFFY: StudSl. V, 43]; *Pacsinta* [1193: *pochinta*: ÓMOLv. 59, l. még MIKOS: MNy. XXXI, 291; 1275: *Pochunta*: CSÁNKI II, 286; e helységnév személynévi előzménye, egy szláv **Početa* még a nazális magánhangzók eltűnése, azaz 1000 előtt meghonosodott a magyarban, s ebben a nazálisos alakban vált magyar helységnévvé; a szerbhorvát *Pačetin* újabb, denazalizálódott alak birtoklást jelölő *-in* képzővel] 'Pačetin'; *Ireg* [1322–7: *Irygh*: CSÁNKI II, 319]; *Hásságy* [1337: *Hasyag*: CSÁNKI II, 315]; *Somogy* [1286: *Sumug*: CSÁNKI II, 348]; *Hagymás* [1193–6: *Chasmasi*: GYÖRFFY: StudSl. V, 43, l. még CSÁNKI II, 283 és ComVer. 3] 'Aljmaš'; *Erdőd* [1183–96: *Erdeud*: CSÁNKI II, 282] 'Erdut'; *Borsod* [1279: *Borsod*: CSÁNKI II, 297; l. még ComSirm. 28] 'Bršadin'; *Lovászi* [1237: *Luaz*: ComSirm. 103; l. még CSÁNKI II, 331] 'Lovas'; *Berekszó* [1332–7: *Berukzu*: CSÁNKI II, 295; l. még ComSirm. 18] 'Berkasovo'; stb.

Ezeket a XII–XIV. században felbukkanó magyar helységneveket az idők folyamán – már a mohácsi csatavesztés előtt is – egyre ritkuló ősi magyar telepek nyomaiként kell nyilvántartanunk. Tartsuk szem előtt, hogy jórészt éppen Valkó megyén át haladt a nevezetes észéki híd felé a török hadak legfontosabb útja, amely a jövő-menő csapatok révén másfél évszázadon át valószínűleg istencsapás lehetett a környék lakossága számára. Ne tévesszen meg bennünket a látszat. A mai szerbhorvát névalakok rétege alatt, a századok mélyén tömegesen rejtőznek középkori magyar helységnevek. A Dráva–Száva közén elsüllyedt magyarságnak még a nyelvjárására is következtethetünk a hírmondónak megmaradt kórógyi nyelvsziget sajátosságai alapján. A kórógyi nyelvsziget magyarsága valamikor Dél-Baranyához tartozóan élt, ugyanazt a nyelvjárást beszélte, de később elszakadt Baranyától, s ez meglátszik a nyelvjárásán is. Nyelvjárásának fejlődése megakadt az elszakadás idejének a szintjén, tehát sok archaikus vonást megőrzött. A környezet hatására természetesen sok önálló jellegzetessége is alakult. (L. SzlavSz. I, 10.) Egykor a Valkó vármegyei, dél-baranyai, ormánsági magyar nyelvjárások székely típusúak lehet-

tek, s bizonyos jelek szerint közelebről a Telegdi szék (későbbi nevén: Udvarhely szék) székelységével kapcsolhatók össze. Felvetődött annak lehetősége is, hogy áttelepülő székelyek helységneveket vittek magukkal és plántáltak át Valkó megyéből a Telegdi szék területére (BENKŐ: Honism. 1985/5. sz. 27).

4. A Duna—Száva közének keleti felén elterülő középkori Szerém vármegyében két törzsnévből alakult helységnév is tanúskodik a magyarság korai megtelepedéséről a honfoglalást követően. E két törzsnévi helységnév a *Nyék* [1327: *Nyék*: CSÁNKI II, 250; l. még ComSirm. 124 és GYÖRFFY: StudSl. V, 17] ? 'Nikinci Szávaszentdemetertől délkeletre' és *Terjén* [1430: Arky et *Teryen*: GYÖRFFY: StudSl. V, 17] ? 'Arki ~ Jarak környékén levő falu Szávaszentdemetertől délkeletre'. Maga *Szávaszentdemeter* [1355: *Zavasentdemetrus*: AnjouOkm. VI, 399, de l. 1193—6: *Monasterium sancti Demetrii iuxta flumen Saviu*: GYÖRFFY: StudSl. V, 32 is] a honfoglalás óta magyar kézen volt, s amikor 1071-ben Salamon, Géza és László elfoglalta Nándorfehérvárt, magyar kézre került a Száva szigetén, Szávaszentdemeterrel átellenben levő *Szerémvár* (az ókori Sirmium) is. Ezt követően Szerémvár lett Szerém vármegye székhelye. (L. Magyarország története tíz kötetben I/2, 916.) A szávaszentdemeteri monostor birtokai közé tartozott Szerém megyében egyebek között *Nyárad* [1193—6: *Naradin*: GYÖRFFY: StudSl. V, 50; l. még CSÁNKI II, 250 és ComSirm. 122] ? 'Naradin', *Tövisséd* [1193—6: *Tusedi*: GYÖRFFY: StudSl. V, 42; l. még CSÁNKI II, 255 és ComSirm. 191] és *Szolgabökény* [1193—6: *Sulgabekin*: GYÖRFFY: StudSl. V, 47; l. még CSÁNKI II, 241 és ComSirm. 15]. De régi magyar helységnevek találhatók a vármegye minden részén. Vö.: *Hangony* [1361: *Hangun*: CSÁNKI II, 246], *Komlós* [1237: *Comolous*: ComSirm. 90; l. még CSÁNKI II, 248], *Bánmonostora* [1198: „*Monast. S. Stephani prothomartyris situm in loco qui dicitur Keu*”: CSÁNKI II, 234; 1307—9: *Banum monasterium*: uo.] 'Banoštor', *Pétervárad* [1237/1385: *Peturwarod*: GYÖRFFY I, 230, de l. 1213 u.: *Petro de Wardino*: uo. is] 'Petrovaradin', *Szilszeg* [1332—7: *Zilzegh*: CSÁNKI II, 354; l. még ComSirm. 180] 'Susek', *Újlak* [1267: *Vjlok*: ComSirm. 73] 'Ilok', *Arki* [1380: *Arky*: CSÁNKI II, 240; l. még ComSirm. 79] 'Jarak', *Kővályú* [1274: *Kyvalu*: CSÁNKI II, 248] ? 'Kuvalo', *Árpatarló* [1323: *Arpatarlo*: CSÁNKI II, 234; l. még ComSirm. 156] 'Ruma', *Székelyletek* [1320: *Zekultheluk*: CSÁNKI II, 253; l. még ComSirm. 157] 'Sakula', *Buziás* [1072: *Bozias*: CSÁNKI II, 242] ? 'Bezanija', *Hodos* [1308: *Hoodus*: CSÁNKI II, 246; l. még ComSirm. 69] ? 'Oduševas', *Für* [1332—7: *Fyyr*: CSÁNKI II, 282], *Szurdok* [1319: *Zurdok*: ComSirm. 180; l. még CSÁNKI II, 254] 'Surduk' és sok más. E helységnevek tanúsága szerint a középkori Szerém megye egész területén, a Dunától le a Száváig igen jelentős volt a korán megtelepedett magyar lakosság száma. A török időben a lakosság jóformán teljesen kicserélődött, s a régi magyar helységnevek olykor a felismerhetetlenségig eltorzultak. Erre két példát hozok fel. A Tisza torkolata alatt a Duna jobb partján fekvő nagyobb helység a középkorban a magyar *Karom* [1308: *Karon*: AnjouOkm. I, 162] nevet viselte. Ez puszta személynévből, mégpedig a bolgár-török eredetű bolgár *Kpym*-ra visszavezethető magyar *Karun* [1255: *ZichyOkm. I, 8*] személynévből keletkezett, magyar névadással. A betelepülő délszlávok a *Karom* helységnevet hozzáigazították a Karlóca és Zimony közötti *Karlouch* [1419: CSÁNKI II, 247] helység szerbhorvát eredetű nevéhez. A (Sremski) *Karlovc*-ra formált régi magyar *Karom* bizonyára az oszmán-törökön át érkezett vissza hozzánk *Karlóca*-ként. — A Fruška Gora szigetegység déli nyúlványainál fek-

vő egyik helység újlatin nyelvű telepes lakossága után a magyar *Nagyolaszi* [1332–7: *Nogolasz*: ComSirm. 108, de l. 1193: *franca uilla*: ÖMOlv. 59] nevet kapta. Ebből a *Nagyolaszi*-ből a szerbhorvátban *Mandjelos* lett. S maga a szerbhorvát *Fruška Gora* hegységnevén is összefügg ezzel a *Nagyolaszi* névvel, hiszen a *fruski* melléknév alapszavának, az ószerb *frug* népnévnek nemcsak 'frank, francia', hanem 'dalmáciai vagy velencei olasz' jelentése is volt.

5. A Szerém vármegyéhez kelet felől csatlakozó területet a honfoglaló magyarok 895-ben foglalták el a bolgároktól. Jórészt erre a területre vonatkozik Bíborbanszületett Konstantin következő tudósítása: „Ezek a Duna folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, ahol Turkia [= Magyarország] egész szállásterülete van, azt mostanában az ott folyó folyók nevére nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, második a Tutis, harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó, a Tisza” (BizForr. 48). A Tutis talán **Tutész*-nek olvasandó és a Bégával azonosítandó. Mérlegelést érdemel az a feltevés, hogy a bizánci feljegyzésű, görögös végződésű víznévben egy régi magyar **Tüt* víznév rejlik, amely talán nem más, mint a magyar *tő* ~ régi *tű* 'folyó, árok stb. torkolata, vége; földben levő növényi szár' főnévnek a *-t* képzős származéka (GYÖRFFY III, 305)¹. *Ily módon a **Tüt* kapcsolatba volna hozható *Töttös* helységneveinkkel, illetőleg az előzményükül számításba vehető személynévvel (FNEsz.⁴ II, 678). Ha ez a feltevés helyesnek bizonyul, akkor a legrégebből ismert két magyar földrajzi név, *Levédia* és *Etelköz* mellé harmadikként nyilvántartásba vehetjük az ugyancsak Bíborbanszületett Konstantintól feljegyzett **Tüt* 'Béga' folyónevet is. A **Tüt* jelentőségét még az is fokozná, hogy a Kárpát-medencében ez volna a legkorábban dokumentált olyan földrajzi név, amelyet magyarok adtak.

Keve vármegyének, jobban mondva határvarisvárságnak a megszerzése Szent István műve. Székhelye, *Kevevár* [An. 44.: *castrum Keue*] 'Temeskubin, Kovin' az Al-Duna átkelőhelyénél épült. Nevét minden bizonnyal a Szent István által kinevezett első ispánról kapta. Az ómagyar *Keve* személynév a *kő* 'lapis, Stein' *kőv-* ~ régi *kev-* tóváltozatából alakult, s értelmileg megfelel a török *Taş* (tkp. 'kő') személynévnek, amely magyarok körében is használatos volt, s amelyből helységnevek is alakultak. Az ispánsági székhelynek az első ispánról való elnevezése szokásos magyar eljárás volt. Így kapta nevét egyebek között *Arad*, *Bács*, *Békés*, *Bihar*, *Csanád*, *Doboka*, *Győr*, *Hont*, *Pozsony*, *Sopron*, *Szolnok*, *Veszprém* stb. Névtipológiaiilag *Kevevár* ezekkel tartozik együvé. — Törzsnévi eredetű helységnevek látszik a csupán kései, török kori feljegyzésből ismert *Janova* (<? *Jenő*) és *Taran'an* (<? *Tarján*) Pancsova környékén (GYÖRFFY III, 308). Határvédő népcsoportokra utal *Székel* [1432: *Zekel*: GYÖRFFY III, 308] 'Torontálsziget, Sakule', *Berend* [1340: *Berend*: GYÖRFFY III, 315] 'Baranda', *Kölpény* ~ *Kulpin* [1193: *Culpen*: GYÖRFFY III, 319] 'ma víznév Perlász ~ Perlez határában', *Varsány* [1338: *Wossyan*: GYÖRFFY III, 321] 'Kismargita ~ Margitica határában'. Szolgálónépek településeivel a Tiszára támaszkodó torontáli részen találkozunk: *Halász* [1193: *Halaz*: GYÖRFFY III, 316] 'ma határrész neve Csontától (Čenta) keletre', *Lovász* [1332–7: *Lvaz*: CSÁNKI II, 127], *Szölös* [1399: *Zeules*: CSÁNKI II, 126] 'talán Törökbecse környékén', *Tárnok* [1333–5: *Tharnuk*: GYÖRFFY III, 320] 'Kis- és Nagy-

¹ Vö. MEZŐ: MNy. LXXXVI, 223–8.

tárnok, Begejci', *Udvarnok* [1319/1326/1412: *Wduarnok*: GYÖRFFY III, 321] 'Törzsudvarnok, Banatski Dvor'. A párdányi és tárnoki uradalomhoz tartozó, Temes menti *Űrhida* [1333—5: *Hurhida*: GYÖRFFY III, 321] — nevéből következően — a XI—XII. században hercegi birtok lehetett. A Pancsova melletti *Vojla* [1230: *Woyla*: GYÖRFFY III, 321] 'Hertelendyfalva, Vojlovica' némelek szerint esetleg a nagyszentmiklósi kincs egyik tulajdonosának, a *Bojla* vagy *Voyla* alakban olvasható *BOYAA*-nak a nevét tartotta fenn. A *Vojla* helység-név azonban kifogástalanul nemmagyarázható puszta személynévvé való magyar névadás eredményeként is egy déli szlávól átvett személynév felhasználásával; vö. szerbhorvát *Vojila* személynév (GRKOVIĆ, RIS. 56).

Az Árpád-kori Keve vármegye területéhez eredetileg hozzátartozhatott a XIV. század elején a Tisza mentén feltűnő Torontál megye területe is. E vármegye magva egy királyi vagy hercegi udvarház lehetett, amelynek emléke az egykor székelyektől lakott Torontálsziget ~ Sakule helységtől délnyugatra, a Temes folyó bal partján található Truntály puszta nevében őrződhetett meg; vö.: 1769—72: *Trontal* pr. (GYÖRFFY III, 310); 1884: *Truntali* (Antalfalva. I: 75 000-es térkép). A *Torontál* helységnév puszta személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1234: *Truntayl* szn. (HazaiOkm. VIII, 31). Az alapjául szolgáló személynév az ómagyar *torontayl* [1395 k.: BesztSzj. 1162.] madárnévből való. Ez utóbbihoz l. török *turumtaj* 'kis sólyom' (DTS. 589). L. még ótörök *Turumtaj* személynév (uo.) is. — A Tisza bal partján, Törökbecse alatt fekvő *Tarras* [An. 44.: *Torhus*] 'Taraš' neve Árpád fejedelem legidősebb fiának, Tarhosnak a nevével azonosítható. (A személynévhez l. 950 k.: *Ταρχατῶος* ~ *Tarkacsu*: BizForr. 49.) — Keve, illetőleg Torontál megye lakossága és helynevei a tatárjárás és a török hódoltság folytán jórészt kicserélődtek. A rácok (szerbek) számát az 1360-as évek, de különösen az 1389. évi rigómezei csata-vesztés után egyre gyarapították a törökök elől idemenekültek. Közülük 1440-ben Kevevár, Bálványos és Szkorenóc lakói a törökök további előnyomulása miatt a Csepel-szigetre telepedtek fel, s *Ráckeve* alapítói lettek, magukkal hozva régi lakóhelyük nevét (1455: *Kys Kewy*: CSÁNKI III, 313). A vidék levéltárai mind megsemmisültek. Ezért e megyék korai toponimiájának felvázolása különösen bonyolult feladat.

6. Az Al-Dunába ömlő Krassó (ma Karas) és Nyárág(y) (ma Néra) vízgyűjtő területét Szent István király szervezte határvárispánsággá Krassóvár székhellyel. E vár a Krassó és Nyárág(y) folyónak a Dunába való torkolata között épült. Az itt torkolló nagyobb folyóról *Krassó*-nak [1177/1405: *Carasuensis castris*: GYÖRFFY III, 488], a déli szláv *chramž* 'erődített egyház, vár' után pedig *Haram*-nak [An. 44.: *Horom*] nevezték. A tatárjárás után a kevésbé védhető vár elveszítette hadi jelentőségét, és a Krassó név átment a hegyi kővárak építése során a folyó forrásvidékén emelt *Krassó(fő)vár*-ra [1323: *Kraso*: GYÖRFFY III, 489; 1335: *Karasofw*: uo.]. A vármegye székhelyének neve tehát a „folyónév + vár” típusú neveink közé tartozik. (Ezekről *Valkóvár* kapcsán már szóltam.) A megyeszékhely környékén az államszervezés kora két vezető alakjának a neve maradt fenn helységnévben. Géza (Gyécse) fejedelem még herceg korában tarthatta itt egyik szállását, Ajtony pedig 1008-ban bekövetkezett bukása előtt; vö. 1458: „Berek, Zenthkyral, *Ahthon*, *Gewche*” (GYÖRFFY III, 471). A megye területén három magyar törzs települését őrizte meg helynév: *Jenő* [1370: *Jeneu*: GYÖRFFY III, 486] 'helység talán Versectől (Érd-somlyó) északra', *Nyék* [1351: *Neek*: GYÖRFFY III, 491] 'helység talán a Bor-

zova melléki Gertenyes ~ Ghertenis közelében', *Terjén* [1364: *Teryen*: GYÖRFFY III, 497] 'a Nagygájhoz (Veliki Gaj) tartozó Ternyánpuszta'. Királyi udvarház szükségleteit kielégítő szolgálónépek helynévi emlékei: *Csatár* [1348: *Chatar*: GYÖRFFY III, 480] 'helység talán a Néra északi partján Fehértemplomtól kelet-északkeletre', *Gyalmár* [1323: GYÖRFFY III, 483; a gyalomhálóval halászókra l. tölem: MNy. LXXXII, 162] 'helység talán Bersectől északra', *Igrici* [1355: *Igricy*: GYÖRFFY III, 485], *Karulyos* [1323: *Korulos*: GYÖRFFY III, 486, bizonyára solymászkokra emlékeztet] 'helység talán Zsidovintól (Berzovia) délnyugatra', *Szokolár* [1361: *Zakalár*: GYÖRFFY III, 496; vö. szláv **sokolarb* 'solymász'] 'Szakalár, Socolari', *Szólós* [1341: *Zewles*: GYÖRFFY III, 496] 'helység talán Versectől északkeletre', továbbá a későbbi adatolású *Ács* [1421: *Alchy*: GYÖRFFY III, 473], amely Mezősomlyótól nyugatra kereshető és *Peszér* [1396: *Peseri*: GYÖRFFY III, 473; l. még CSÁNKI II, 106]. A királyné a Mezősomlyó (Şemlacul Mare) melletti *Asszonylaká*-n [1323/1367: *Ozunlaka*: GYÖRFFY III, 478] udvarházzal rendelkezhetett. Az Árpád-korban *Érdsomlyó*-nak hívott Versectől keletre kereshető *Széplak* [1285: *Zeploc*: GYÖRFFY III, 495] neve világi nagybirtok uradalmi központjára utal. Kun szórványtelepülésre mutat a két *Kunfalu* [1323/1367: utraque *Kunfalu*, *Kethkunfalu*: GYÖRFFY III, 490] Mezősomlyótól délkeletre. Érdekes problémát vet fel a verseci hegyvonulaton keresendő *Galád* [1346: *Galad*, *Gyalad*: GYÖRFFY III, 483], továbbá *Klad(o)va* [1454: *Cladwa*: CSÁNKI II, 46; l. még GYÖRFFY: ArchÉrt. XCVII, 234] 'Kladova Lugostól északra', valamint Keve város középkori *Kladova* [GYÖRFFY III, 307] pusztája; e két utóbbi helynév a **Glad* > **Klad* személynévnek szláv képzővel bővült alakja lehet. L. még: *Kalodva* [1308/1520 k.: *Kalodwa*: GYÖRFFY I, 179] 'helység az Arad megyei Lippótól északnyugatra, Cladova', *Galád* [1332–7: *Galad*: CSÁNKI II, 38; 1462: *Galadmonostra*, *Revgalad*: uo.] 'Galádpuszta Nagykikindától délre' és 'Gilád Csáktól (Ciakova) délre'. Lehetséges, hogy ez az egy országrészen belül található hat helység mindegyike ugyanannak a X. századi főembernek volt a szállása. Anonymus költött honfoglalás-története szerint a Maros és Duna közti terület ura a bulgáriai Vidinből jött *Galád* (An. 11., 44.: *Glad*) nevű vezér volt, de — Anonymus szerint — Galád seregét a honfoglaló magyarok a Temes folyónál tönkrevérték, maga Galád Keve várába menekült, majd ezt a várat is átadta az ostromló magyaroknak. E történet merő kitalálás, amelynek meseszövése helynevekhez van igazítva. Ám a X. (s nem a IX.) században, Ajtony elődjeként valóban élhetett errefelé egy **Galád* nevű magyar vezér. A **Galád* személynévet MELICH (HonfMg.: 223) egy, a déli szláv *gladъ* 'éhség' köznévből lett szláv személynév átvételének tartotta, de hozzátette, hogy az összsláv **goldъ* 'éhség' szóból lett szláv személynévre csak egy kései orosz példát ismer (i. m. 232); l. 1654: ЯНКО Голодъ (ТУРИКОВ 111). MELICH óta azonban már több efféle szláv személynévet feltártak a kutatók; vö. bolgár *Глади* (ILČEV, RIB. 135); cseh *Hlad* (BENEŠ, ČPříjm. 229); lengyel *Głód* (1366: SISNO. II, 129); ukrán *Голод* (RUDNYC'KYJ, EtDictUkr. I, 678); orosz *Голодуша* [tkp. 'éhség'] (1498: VesOnom. 82). Név mágiában gyökerező óvónévvél lehet dolgunk, amely arra irányulhatott, hogy a név viselőjét sohase gyötörje éhség. De tisztában kell lennünk azzal is, hogy a *Kladova*-féle szlávos helységnevek csupán óvatos fenn-tartással sorolhatók a magyar **Glad* ~ **Galád* személynév rokonságába. Ezek ugyanis kifogástalanul megmagyarázhatók szláv alapon is az összsláv **kolda* 'farónk, tönk, tuskó' hangtörvényszerű folytatásának származékként; vö. bolgár *Кладова*, szerbhorvát *Kladovo*, lengyel *Kłodawa*, orosz *Клодово* stb.

A felsorolt szláv földrajzi nevek szemléleti háttere a magyar *Tökés*, *Tenkes* stb. helynevekével azonos. L. a szláv eredetű *kalodu* főnevünket is.

*

A kellő kritikával végzett nyelvészeti vizsgálat ekként rajzolhatja meg a Délvidék toponimiai arculatát a kora Árpád-korban. A szükségképpen szerfölött hézagos kép azért mégiscsak módot nyújt arra, hogy határozottan felismerjük benne a magyarság eléggé tekintélyes tömegű jelenlétét és számottevő névalkotó tevékenységét a honfoglalást követő időben. A kép teljesebbé tételét a társtudományok, főként a régészet kutatási eredményeitől remélhetjük.

KISS LAJOS

A szöveg szemantikai szerkezete

Jelentéstani szempontból a szöveget összefüggővé témájának azonossága teszi. Mindaddig ugyanis, amíg a közlés elemei ugyanahhoz a témához vagy egymáshoz szervesen illeszkedő résztémákhoz kapcsolódnak, a szöveg szemantikailag szükségképpen egységet alkot. De ha a téma megváltozik, más lesz a szöveg is. Ez a változás úgy következik be, hogy a megkezdett témát az utána következővel már nem fűzik többé össze olyan szoros szemantikai jegyek, mint addig.

Erre a váltásra írott szövegek esetében az olvasót többnyire szembetűnő jelzések is figyelmeztetik. Így például könyvekben és az újságok hasábjain a szembetűnő új címek, a tördelés módja, szóbeli megnyilatkozásokban pedig erre utaló, áthidaló közlések. Az efféle jelzéseknek az a szerepük, hogy a jelentésbeli összefüggés megszakadását érzékeltessék.

Lássuk most, hogyan is valósul meg a szövegbeli összefüggés a szemantika síkján. E koherencia egyik alapvető feltételének kell tekintenünk, hogy a szövegben egymást követő nyelvi jelek jelentésének olyan összetevői legyenek, amelyek egymással összeegyeztethetők. Ez pedig legkönnyebben akkor valósul meg, ha bizonyos jelölők jelöltjei azonosak. Ha mondjuk, a szöveg egymás után következő mondataiban ugyanazok a kifejezések szó szerint is ismétlődnek, joggal hihetjük, hogy ezek ugyanarra a jelöltre vonatkoznak. S ennek folytán úgy véljük, hogy ezek a mondatok szemantikailag összefüggnek.

Jó példa lehet erre a *Péter* név ismétlődése Móra Ferencnek a *Csaló* című elbeszélésének elején. Mint a későbbiekből megtudjuk, az így nevezett kisfiú azért lett csaló, mert saját magát csalta meg: az iskolában neki járó tejet titkon kis hűgának juttatta. Ez azonban csak az elbeszélés legvégén derül ki. Mi addig, mint olvasók, egyre növekvő érdeklődéssel várjuk, hogy miért szolgált rá a bevezetőben többször is név szerint emlegetett Péter erre a megbélyegzésre. Ennek a szövegrésznek a mondategységeit azonfelül, hogy így tematikailag világosan együvé tartoznak, szemantikailag ez a többféle formában ismétlődő tulajdonnév is szorosan összekapcsolja. Ez a mondatok szöveggé szerveződésének egyik legemlékezőbb és legősibb tematikai módja.

A tematikus névszó sűrű ismétlődése a tudományos értekező stílusnak is egyik fő jellegzetessége. Így például a lexikonok szócikkeiben a címszó igen sokszor olyan gyakran szerepel, hogy ismétlődését érdemes rövidítőjellel érzékeltetni. Egyik lexikonunk *fészek* című szócikkében például a címszóként szereplő *fészek* névszónak különféle ragos alakjai mellett a belőle képzett *fészkel*

ige és a vele alkotott *fészeképzítő* összetétel is előtűnik. Mindezek félreérthetetlenül utalnak a címszóban jelzett témára, és folyamatos szemantikai kapcsolatot létesítenek az egyes mondatok között.

De a köznevek efféle ismétlései a széprózai alkotásokban, sőt a versekben sem ismeretlenek. Babits „Anyám nevére” című költeményének első versszakában a *hajnal* köznévfő és a *Hajnalka* tulajdonnévfő kapcsolata és ismétlődése teremt nagyon szoros szemantikai viszonyt a mondat-egységek között. Ehhez hasonló módon Babitsnak „Hadjárat a semmibe” című versében a *szürke* melléknév ismétlődik, Fortissimo című költeményében pedig a *sírjátok* igealak ismétlődése fokozza a sorok szemantikai kapcsolatainak erősségét s kelt különleges művészi hatást.

A prózai és verses szövegek egymás után következő mondatainak, sorainak vagy a versszakoknak az élén visszatérő szóismétlést a görögök a n a f o r á n a k nevezték. Költőink közül — mint már megfigyelték — Babits főleg fiatal korában használta, de mint KIRÁLY ISTVÁN is megállapította, Ady is igen gyakran élt ezzel az alakzattal, amelyet különösen alkalmasnak érzett központi mondanivalójának kiemelésére.

A klasszikus retorikák a gondolatalakzatok között az epiforát is számon tartották. Ez, mint tudjuk, az ismétlésnek az a módja, amikor egy-egy szó vagy szócsoport két vagy több mondat-egység, mondat-egész vagy metrikai egység végén ismétlődik. Cicero gyakran élt vele, ugyanígy Ady is kedvelte.

Az ókori retorikák a szóismétlések harmadik fajaként a s z ü m p l o k é t tárgyalták, amelyet némelyek egybefonódásnak mondanak magyarul, mások pedig vegyesismétlésnek nevezik, abból kiindulva, hogy lényege szerint nem más, mint az elő- és utóismétlés egybekapcsolódása. Cicerónál, sőt Adynál is számos példát találunk erre. KIRÁLY ISTVÁN szerint Ady ezeket az alakzatokat azért kedvelte, mert felismerte sajátos jelentésdúsító és mélyítő funkciójukat.

Azt is megfigyelték, hogy Babits bizonyos szavakat vagy szókapcsolatokat költeményeiben gyakran más-más módon hoz elő. Ezek versmondatait olyanformán szövik át, mint az újból meg újból ismétlődő motívumok a zeneműveket. Így például a *Danaidák* című költeményének jól ismert, sajátos ismétlései még szorosabbra fűzik a versmondatok szemantikai kapcsolatait.

De régóta hirdetik azt is, hogy az unalmas szóismétlés nem mindig előnyös. Hogy e hibát elkerülhessük, az előző mondatok egyes fogalomszóira vagy ezek kapcsolataira névmásokkal vagy névmási határozószókkal utalhatunk vissza. Az ilyen visszautalások során a névmások mindenütt az előzményekben levő névszók valamelyikére vonatkoznak. A visszautaló névmások ugyanekkor e szövegrészek mondatait szemantikailag is összefűzik. De lássuk most, hogyan létesül ez a kapcsolat. Az olyan fogalomszavak, mint a *kert*, *haza*, *hóvirág*, *szélmalom*, *apa*, *tömeg* a személyeknek és dolgoknak olyan osztályait jelölik, amelyeknek jegyei pontosan meghatározhatók. Így például a mi *apa* szavunk értelmező szótáraink szerint azt a férfit, aki gyermeket nemzett, e gyermekhez viszonyítva jelöli meg. Ez a megjelölés pedig pontosan meghatározható fogalmi jegyekkel jellemzett osztályokba való sorolást, bizonyos fajta kategorizálást jelent. Egyes újabb szemantikai irányzatok képviselői sikeresen kísérelték meg a fogalomszavak különféle jelentéseinek meghatározását és egymástól való elhatárolását olyan jegyek alapján, amelyek lehetővé teszik a megfelelő jelentéstanai kategóriák pontos körvonalazását. Értelmező szótáraink voltaképpen főleg ezt a módszert követték. Nyilvánvaló, hogy a fogalomszavak jelentése pontosan meghatározható jegyek ötvöződéssel jön létre. Felismerték ezt már

a régi logikák is, amikor megállapították, hogy a fogalom meghatározásának a *genus proximum*, valamint a *differentia specifica* pontos megjelölését kell tartalmaznia. Amikor például értelmező szótárunk a *királynő* első jelentését így adja meg: 'királyi rangban uralkodó nő', akkor itt a 'nő' a főfogalom, a 'királyi rangban uralkodó' pedig a megkülönböztető jegy. Persze az itt szereplő főfogalom, a 'nő' értelemszerűen és fokozatosan még magasabb fogalmi kategóriákba sorolható → 'ember' → 'élőlény'.

De vannak-e ilyen fogalmi jegyei olyan mutató névmásainknak, mint *az* és *ez*? Nyilván nincsenek, mivel ezeknek semmiféle fogalmi tartalmuk nincs. Megfelelő beszédhelyzetben élőkre és lételemekre, sőt ezek bármelyik kisebb vagy nagyobb csoportjára, sőt esetleg ezek bármely egyedére is mutathatnak vagy utalhatnak. Persze olyan nyelvekben, mint a latin vagy a német, amelyek ismerik a nyelvtani nemet, a névmások azáltal, hogy bizonyos neműek, egy-egy kategóriára is utalnak, így fogalmi tartalmuk is van. Közvetlen rámutatáskor vagy szövegbeli visszautalás esetén a latin *ille* vagy a német *er* csak hímnemű személyekre vagy ilyen nemű névszókra vonatkozhat. Így ezeknek a névmásoknak már bizonyos kategóriális jegyeik is vannak. Ám az uráli nyelvekben, így a magyarban is a mutató szók közül csupán a kérdő névmások alkalmasak bizonyos fogalmi kategorizálásra. Így nyelvünkben a *ki?*, a finnben pedig az ezzel azonos eredetű és jelentésű *kuka?* kérdő névmás az irodalmi nyelvben személyek, a magyar *mi?*, illetőleg a finn *mikä?* pedig dolgok és tárgyak felől való tudakozódásra használatos. Így ezekben a nyelvekben a személyek és nem személyek fogalmi kategóriáját jelzik ugyan, de semmi más fogalmi jegyet nem tartalmaznak.

A szövegbeli mutató és kérdő névmás mindig annak a fogalomszónak a tartalmi jegyeivel telítődik, amelyre éppen utal. Amikor viszont e névmások nem egyetlen szóra, hanem egy-egy mondat vagy még nagyobb szövegrész tartalmára mutatnak, már ennek jelentésével töltődnek fel. Hogy az ilyen visszautalás során hogyan telhet meg tartalommal a névmás, jól mutatják az ilyen mondatok: *A házat le kell bontani. Ez a hivatalos határozat.* Itt a mutató névmás az előző mondat valamely szavára, hanem már a mondat egész tartalmára utal vissza. A közlés tartalmát ugyanígy sűrítetheti magába az előremutató névmás is: *Válaszom az: javaslatodat nem fogadom el.*

Mint láthattuk, a magyarban és a többi finnugor nyelvben is azok a fogalomszók, amelyeket a kérdő névmások helyettesíthetnek a szövegben, paradigmaticus sorokba rendezhetők. Így például a magyarban és a finnben is a személyt jelölő fogalomszók, amelyek a *ki?*, illetőleg a *kuka?* kérdő névmásnak a szövegbeli helyettesítői lehetnek, jelentésük alapján hosszú paradigmaticus sorba egyesíthetők, ugyanígy a magyar *mi?*, illetőleg a finn *mikä?* kérdő névmás hasonló helyettesítői is. Ha mármost e névmások és az őket helyettesítő fogalomszók jelentésének tartalmi jegyeit közelebbről is szemügyre vesszük, kitűnik, hogy ezeknek mindig vannak közös jegyeik. Így például a *ki?* névmás, valamint az ennek helyettesítésére alkalmas fogalomszók paradigmaticus sorának minden eleme szükségképpen magában rejti a 'személy', a *mi?* kérdő névmás és helyettesítőinek mindenike pedig a 'dolog' tartalmi jegyét. Ezek a jegyek e kérdő névmásoknak és helyettesítőiknek lényegszerűen azonos jelentéselemek (szémák). Meglátjuk teszi lehetővé, hogy e szavak a szövegben egymást helyettesítsék. GREIMAS találóan izotópiának nevezi e közös tartalmi jegyek alapján létesülő szemantikai viszonyt, amely nélkül a szöveg mondatainak jelentésbeli összefüggése, latinul *coherence* nem jöhetne létre.

Ez az izotópia azonban nemcsak az egymást kölcsönösen kiegészítő s így helyettesítő mutatószók, illetőleg a mutatószók és a fogalomszók közti szövegbeli kapcsolatokban jöhet létre, hanem a különféle fogalomszók egymás közti kapcsolatában is. Így például a szövegben valamely tulajdonnévre köznévvvel utalhatunk vissza. Ilyenkor az előbbi a helyettesítendő, az utóbbi pedig a helyettesítő, mint az alábbi mondatokban is: *Péter már iskolás. A fiúcska szeret tanulni.*; *Budapest fekvése elragadó. Fővárosunk ezért vonzza a turistákat.* Az ilyen szövegösszefüggésben szereplő tulajdonnevek jelentésköre mindig szűkebb, mint az őket később helyettesítő közneveké. Az utóbbiak ugyanis a h i p e r o n i m e k, vagyis a fölérendelt viszonyban levő, szélesebb jelentéskörű névszó, az előbbieket, a tulajdonneveket pedig a h i p o n i m e k, mivel jelentésük köre mindig szűkebb, mint amazoké.

De hogyan helyettesíthetik a tulajdonneveket a fentiekhez hasonló köznevek? Hogyan létesülhet a szövegben ezek között izotópia? Ezekre a kérdésekre csakis akkor adhatunk világos választ, ha föltesszük, hogy a tulajdonneveknek is van jelentésük, s e jelentéseknek is megvan a maguk sajátos szerkezete. Sok nyelvész számára érthetetlen volt, hogyan lehet jelentése a tulajdonneveknek. De e tekintetben nem kell tagadó álláspontra helyezkednünk, ha abból indulunk ki, hogy a tulajdonneveket csakis akkor tudjuk helyesen használni, ha azt is tudjuk, hogy egyedi jelöltjeik milyen fogalmi kategóriákba sorolhatók. Az olyan tulajdonnevek, mint *Péter*, *Budapest*, *Tisza*, csakis akkor válhatnak valamely szöveg értelmes elemeivé, ha a szöveg megalkotója és annak értője egyaránt tájékozódva van afelől, hogy ezek közül az első személynek, a második városnak, a harmadik pedig folyónak a neve. Éppen ezért lehetséges, hogy a tulajdonneveket elvben mindig kiegészíthetjük valamely köznévi értelmezővel.

A szövegbeli helyettesítés legalkalmasabb és legegyszerűbb eszközeiként a rokon értelmű szavak kínálkoznak. A szavak unalmat keltő ismétlődését szinonimák használatával lehet a legkönnyebben elkerülnünk, így az alábbi mondatokban is: *A két híres csapat mérkőzését nagy érdeklődés kísérte. A találkozóon a hazaiak győztek.*; *Az eset színhelyén nagy csődület támadt. A tolongásban többen súlyosan megsebesültek.* Ha a helyettesítendő szó idegen eredetű, magyar megfelelője igen előnyösen helyettesítheti: *Pesszimizmusuk túlzott. Ekkora borúlátásra nincs okuk.*; *Ezek bizony riasztó szimptómák. De vannak még nyugtalanítóbb tünetek is.*

1969-ben közzétett és a funkcionális magyar mondattan alapjait újszerűen elemző remek monográfiájában HADROVICS LÁSZLÓ nálunk először vizsgálta meg, hogy milyen a jelentésszerkezetük azoknak az igéknek, főneveknek és mellékneveknek, amelyek valamely főmondatba ágyazva jelzik azt a tartalmat, amelynek kifejtését azután a mellékmondatban találhatjuk. Megállapításai a mondategység keretein belül megvalósuló tartalomadásra vonatkoznak ugyan, de érvényük a szövegbeli mondatkapcsolatokra is kiterjeszhető. A szó szerint idézett kijelentésre utaló olyan kifejezések, mint *megharagudott*, *méregbe jött*, *felugrik* nemcsak általánosságban utalhatnak előre a közlés tartalmára, hanem ezt még tömörebben jellemzik is. Ezek tehát voltaképpen nem is a megnyilatkozás tényét, hanem a legváltozatosabb módokon többnyire ennek körülményeit is leírják. A jelentéstömörítő fogalomszó némelykor hosszabb szövegrészre, esetleg egy-egy vagy akár több bekezdésre is utalhat előre vagy hátra. (Mindezekre példák: BALÁZS JÁNOS, *A szöveg*. Bp., 1985. 152 kk.)

A kérdés egyáltalán, hogy a szöveg minden egyes mondatát világosan előtűnő szemantikai kapcsolatok fűzik-e egymáshoz. Nálunk a mondatok szövegbeli egybekapcsolódását elsőként a 60-as évek közepén DEME LÁSZLÓ elemezte új szempontok szerint. TÖRÖK GÁBOR pedig egyik monográfiájában azt vizsgálta meg, hogyan kapcsolódnak egymáshoz József Attila verseinek mondatai. Ezzel kapcsolatban hivatkozott arra, hogy a kötőelemeknek egy-egy mondaton belüli elhagyását mint érzelemkeltő stiláris eszközt már az ókori retorikák is számon tartották. Mint tudjuk, a görög és latin írásban eleinte még ismeretlen volt a központozás. A szövegeknek a hagyományostól eltérő központozása is elképzelhető volna, ami más-más értelmezést tükrözne.

Napjaink költői, akik verseikben gyakran mellőzik a központozást, ezáltal nyilván azt akarják kiemelni, hogy alkotásaik többféleképpen is értelmezhetők aszerint, hogy gondolatban hova helyezzük az írásjeleket. A kötőelem nélküli mondatfűzést TÖRÖK GÁBOR meggondolkodtató módon illeszti a mondatkapcsolás fejlődésének történetébe. Abból indul ki, hogy kötőszók hiányában kezdetben a mondatokat csupán jelentésük alapján lehetett egymással kapcsolatba hozni. Ez volt a fejlődés első szakasza, hegei értelemben a *t é z i s*. Ezt követte ennek a foknak a tagadása, vagyis az *a n t i t é z i s*, amikor az összefüggésekre már kötőelemekkel tudtak utalni. Ezáltal a nyelv a logikus gondolkodásnak igen fejlett eszköze lett. Amikor viszont e fok dialektikus tagadásaként a *s z i n t é z i s* kora is beköszöntött, a kötőszókat, amelyeknek pedig ekkorra már gazdag készlete állt rendelkezésre, alkalomadtán elhagyták, főleg a költők, de a nyelv más művészei is. TÖRÖK szerint ez nem egyszerűen visszatérés az ősbibb állapotokhoz, hanem a két korábbi fok összefoglalása, sőt túlhaladása. Kétségtelen, hogy a kötőszó nélküli mondatok gyakran nem mondanak el mindent, amit pedig tudnunk kellene ahhoz, hogy a köztük lévő logikai viszonyt világosan felismerjük. Hogy ez főleg a költészetben éppen nem ritka jelenség, erre nálunk akkor döbbsentek rá, amikor azokat a népdalainkat kezdték elemezni, amelyeknek főleg természeti képeket ábrázoló első sora értelmileg nem mindig függ össze világosan az utána következő sorokkal. Gyűjteményeinkben az így kezdődő népdalok legalább olyan számban fordulnak elő, mint az olyanok, amelyekben az első versszak szavai közti logikai összefüggés felismerése semmi nehézséget nem okoz. 1847-ben ERDÉLYI JÁNOS, majd GYULAI PÁL, továbbá RIEDL FRIGYES, majd pedig VIKÁR BÉLA szólott hozzá e kérdéshez, 1938-ban pedig ILLYÉS GYULA vette újra vizsgálat alá e kérdést. A 60-as évek közepén CSOÓRI SÁNDOR szólott hozzá újból ehhez a témához. Ő már a szürrealizmus képalkotására is hivatkozott. Ma már úgy látjuk, hogy a szöveg mondatai közti logikai kapcsolatok rejtjelmeit csak akkor deríthetjük fel, ha nem maradunk a szintaxis és a szemantika területén, hanem még magasabb régióba, a *p r a g m a t i k a* világába is felemelkedünk. Ennek megvitatása azonban már külön fejezetbe kívánkoznék (erre vö. BALÁZS JÁNOS i. m. 165—95).

†BALÁZS JÁNOS

A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere

A mennyiségi viszonyokat vizsgálhatjuk matematikai, logikai, filozófiai, néprajzi (pl. számmissztikai), irodalmi (pl. a számok szerepe bizonyos irodalmi művekben) és nyelvészeti szempontból. A mennyiségi viszonyok alaptudománya a matematika, amelyre a leírás formalizáltsága a jellemző. Az ismereteknek

formulákba öntése más tudományágakban is elterjedt, így többek között a nyelvészetben is, különösen pedig annak a formális logikára épülő ágában. Ennek talán az is oka, hogy egyesek szerint „'Mathematisierung der Linguistik' hieß lange Zeit — und heißt noch heute bei vielen — das Zauberwort, das alle Gemeine zu veredeln und vor allem alle Unklarheiten zu beseitigen versprach” (ULRICH ENGEL, *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin, 1982. 40). Régebben a nyelv a kutatás tárgya és a leírás eszköze is volt. Ma egy külön megtanulandó, irányzatok és gyakran szerzők szerint is változó, metanyelv segítségével történik a nyelvi jelenségek formalizálása, amely a nyelvészetnek gépi fordítással foglalkozó ágában elengedhetetlen, de a nyelvoktatást szolgáló nyelvészetben sok energiát, helyet és időt vesz el a fő cél elérésétől. Jellemző e vonatkozásban GENNARO CHIERCHIA és SALLY McCONNEL-GINET (*Meaning and Grammar. An Introduction to Semantics*. Cambridge, Massachusetts, London, 1990.) munkája, amelyben a mennyiségi viszonyokkal a „Quantification and Logical form” (90–146) és a „Generalized Quantifiers” (406–30) című fejezetek foglalkoznak, sokszor oldalakon át matematikai képletek formájában. Elismerem, a formalizáltság egzaktabb leírásra serkenti a kutatót, de alkalmazása nem biztosítéka állításaink helyességének is. A formalizálásnak önálló tudományos értéke nincs (Vö.: „Formalisierung allein bietet also keinerlei Gewähr für die Richtigkeit einer Aussage. Damit hängt zusammen, daß Formalisierung keinen eigenen Erkenntniswert besitzt” (ENGEL i. m. 41). Annak az állításnak például, hogy *Kétszer kettő négy*, ugyanannyi a tudományos értéke, mint a $2 \times 2 = 4$ formalizált közlésnek. Formalizálni egyébként is szinte mindent lehet. Így például HEUTCHESON a „cselekedetek erkölcsösségének kiszámítási képleteivel” rukkolt elő. „A cselekvők erénye vagy jóakaratauk mindig egyenes arányban áll az általuk hasonló körülmények közt létrehozott jó mennyiségével, és fordított arányban képeségeikkel: $J = M/K$ ” (SIMON FERENC, A filozófia alapproblémája. Szeged, 1990. 83). A felhasználás céljától nagyban függ, hogy milyen formalizálást tekintünk értelmesnek és elfogadhatónak. Ez a cikk nyelvoktatási szempontból vizsgálja a mennyiségi viszonyok szemantikai rendszerét.

I. A mennyiségi viszonyok univerzálisak és mindenre kiterjedőek. — A mennyiségi viszonyok univerzalitása (általános volta) azt jelenti, hogy ezek a viszonyok minden nyelvben jelen vannak, lehetségesnek látszik egy főbb nyelvben (esetleg a nyelvekben) főbb vonásaiban megegyező szemantikai rendszer kidolgozása, amely aztán két nyelv tüzetes összevetésének az alapját is képezheti. A mennyiségi viszonyok mindenre kiterjedő voltából következik, hogy az egyes nyelvekben szinte nincs olyan szófaj, amelynek ne lennének mennyiségi vonatkozásai, és alig van olyan tényállást kifejező mondat, amellyel kapcsolatban ne merülne fel annak az eldöntése, hogy az minden x -re vagy legalább minimum egy x -re érvényes-e. A tárgyakat jelölő főnevek mennyiségi viszonyait Arisztotelész óta számon tartják. A cselekvéseket kifejező igék mennyiségi viszonyainak vizsgálata viszonylag új a nyelvtudományban (vö.: W. DRESSLER, *Studien zur verbalen Pluralität. Iterativum, Distributivum, Durativum, Intensivum in der allgemeinen Grammatik, im Lateinischen und Hethitischen*. Wien, 1968.; Л. Д. Чеснокова, *Выражение категории количества глагольными формами современного русского языка: Вопросы языкознания* 1983/6: 82–90). A tulajdonságokat jelölő melléknevek és határozószavak mennyiségi váltakozásai az összehasonlító és nem össze-

hasonlító fokozás során régóta ismertek, csak bekapcsolásuk nem történt meg a mennyiségi viszonyok rendszerébe (vö. E. Кржижкова, Количественная детерминация прилагательных в русском языке: «Синтаксис и норма». Москва, 1974. 122—44). A számnevek mennyiségi vonatkozásai természetesen. A névelők mennyiségi viszonyokkal való kapcsolatát jól érzékelteti HADROVICS LÁSZLÓ (A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp., 1969. 15). következő megállapítása: „A határozott névelő az illető dolog egészét, ill. a számunkra az adott helyzetben egyedülálló létezőt jelenti, a határozatlan pedig a több közül kiválasztott egyet s végül a névelőtlenség a meghatározatlan részfogalmat”. A módosítószók és kötőszók szerepét a mennyiségi viszonyok kifejezésében a következő mondatok bizonyítják: *Még Éva is ott volt. Péter és Éva ott volt* (ez utóbbi mondatban implicite az is kifejeződik, hogy *mindketten* ott voltak). A MMNyR. (150—1) arra hívja fel a figyelmünket, hogy „a magas és mély hangrendű szópárokban az eltérő hanghatás a cselekvés, történés, illetőleg tulajdonság stb. erejének, fokának érzékeltetésére szolgálhat. Jó néhány összetartozó, a jelentéstartalom lényegét illetőleg rokon értelmű szópárunkban ugyanis a mély magánhangzós változathoz nagyobbin ten z i t á s, mé r t é k fű z ö d i k”. A magas alakok kisebb térbeli, időbeli, módbeli távolságot, eltérést érzékeltetnek (*ez—az, itt—ott, ekkor—akkor, ilyen—olyan*), kisebb alakra utalnak (*köröm—karom, gümő—gumó*), a zaj, a cselekvés kisebb intenzitását fejezik ki (*libeg—lobog, sistereg—sustorog*), esetleg az érzelem kisebb erejét is sejtetik (*H e j azóta húsz esztendő telt el* (Petőfi).— *H a j, de bűneink miatt — Gyúlt harag kebledben* (Kölcsy)).

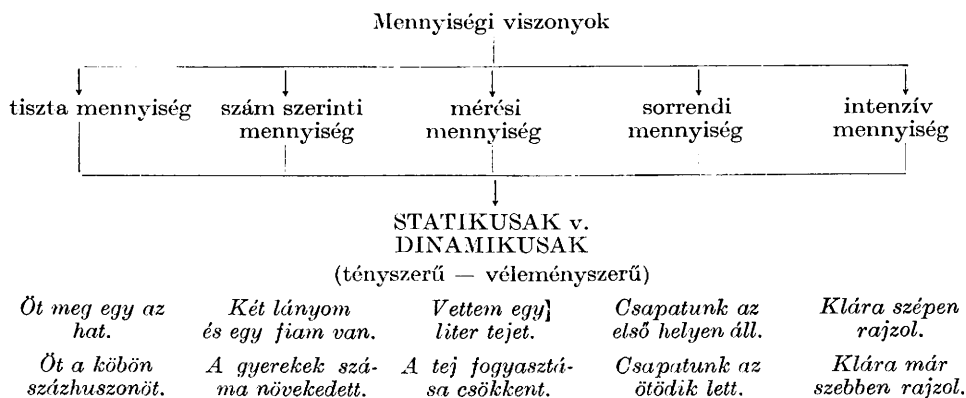
2. A mennyiségi viszonyok szegmentálhatósága.

— A fogalmak mennyiségi vonatkozásainak alapját azok statikus vagy dinamikus létezésére utaló jegyek képezik. A statikus fogalmak a tárgy, a cselekvés vagy a tulajdonság belső mozgásának, evolúciójának a hiányára utalnak, szubsztanciális jegyeik nem tagolhatók, nem oszthatók, vagyis folytonosak. Az ilyen főnevek a számkategória szerint nem változnak (pl. *tej*), az igék csak folyamatosak, nincs gyakorító akcióminőségük és befejezett párjuk, az angolban pedig nincs folyamatos vagy progresszív alakjuk (*magaslik* egy hegy). A statikus melléknevek és határozószavak pedig nem fokozhatók (*szigeti, tegnap*). A dinamikus fogalmak a tárgyat, a cselekvést vagy tulajdonságot képesek folyamatában, változásában, fejlődésében, oszthatóságában megjeleníteni. Az ilyen fogalmakat jelölő főneveknek van egyes és többes számuk (kivételek a pluralia tantumhoz tartozó megszámlálható tárgyakat jelölő főnevek bizonyos nyelvekben), az igéknek van folyamatos és befejezett, mozzanatos vagy gyakorító alakjuk, a mellékneveknek és határozószavaknak összehasonlító és nem összehasonlító fokjaik. Ebből következik, hogy szubsztanciális jegyek nélküli fogalmaink nincsenek, de nem minden fogalomnak vannak mennyiségi vonatkozásai. Csak az osztható, szegmentálható dinamikus fogalmak rendelkeznek vele. Ezekre a fogalmakra a folytonosság és megszakítotttság egyaránt jellemző, vagyis végtelen-végesek. A folytonosság azt jelenti, hogy mennyiségük mindig növelhető vagy csökkenthető, a megszakítotttság pedig egyúttal mennyiségi korlátozást is jelöl. Egy doboz cigaretta például mint a megszakított folytonosságnak az egy egysége 20 db-ra osztható számszerűséggel is jellemezhető. A főnevek által jelölt fogalmak mennyiségi vonatkozásai mindig dologi természetűek, néha azonban tulajdonságra utaló jegyei is vannak. A *székek* többes számú alak például egnél több tárgyat jelöl, az

öröm főnévnek a többes számát azonban jelző nélkül nem használhatjuk (*anyai, tavaszi, első örömök*). Az igék által jelölt cselekvésfogalmak mennyiségi vonatkozásai utalhatnak a cselekvések számára (*megmoccan, ugrándozik*), a cselekvők számára (*gyülekezik, rajzik, hemzseg*) vagy a tárgyak és különböző határozók szükségességére (*hasonlít vkit vkihez*). A vonatkozást jelölő mellénevek mennyiségi mutatói dolgok vagy cselekvések számára vonatkoznak, de ezeknek a számoknak mindig vannak minőségi, tulajdonságbeli kihatásai is az adott tárgyfogalom vagy cselekvésfogalom szubsztanciális jegyeit illetően (vö.: *két púpos teve—kétpúpú teve, két emeletes ház—kétemeletes ház, két forintos pénzérme—kétförintos pénzérme, két fiókos szekrény—kétfiókos szekrény, három gyermekes apa—háromgyermekes apa, két lányos mama—kétlányos mama*).

A mennyiségi viszonyokat tartalmazó nyelvi jeleket általában szembeállíthatjuk a mennyiségi viszonyokat explicite nem kifejező nyelvi jelekkel: *ház—két ház*. A mennyiségi viszonyokat kifejező nyelvi jeleket újabban *kvantoroknak* nevezik. A formális logikára épülő nyelvészetben nem számnevekkel, hanem kvantorokkal vagy kvantoroperátorokkal végrehajtandó műveleti utasításokról, illetve a velük végzett logikai és nyelvi műveletekről olvashatunk. (Vö.: J. ANDERSEN, *Universal Quantifiers: Lingua XXXI* [1973.], 125–76; G. LINK, *Montague-Grammatik. Die logischen Grundlagen*. München, 1973.) A logikai nyelvészetet a mennyiségi viszonyok egésze a nyelvben nem érdekli, többnyire csak a *mindenki, senki* típusú univerzális kvantorokkal foglalkoznak. A „Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini” (Leipzig, 1985. 191) szerzői szerint a természetes nyelvekben több kvantor van, mint a formális logikában. Példáik között azonban csak mennyiségi jelentésű névmásokat találunk. A „Terminologie zur neueren Linguistik” (Verfaßt und zusammengestellt von WERNER ABRAHAM. Tübingen, 1988. 654–5) című műben már különböző szófajokhoz tartozó kvantorokkal találkozunk. Vö.: „Sprachwissenschaftlich fallen verschiedene Wortarten unter diesen Terminus: indefinite Zahlwörter wie *alle* (auch in pronominaler Funktion), *manche, viele*, definite Zahlwörter wie die Grundzahlwörter (*ein-, drei*), der bestimmte Artikel (*der, die, das*) bzw. das bloße Nomen (*Wasser, Menschen*)”. Kvantifikációnak azt a szintaktikai műveletet nevezzük, amikor egy szabad változót kvantorral kötünk meg (vö. SZABOLCSI ANNA, *Az aktuális mondatagolás szemantikájához: NyK. LXXXII*, 65). Például: *Diákok is jöttek a gyűlésre. — Sok diák jött el a gyűlésre*. Egy mondatban egynél több kvantor is előfordulhat: *Sok, de ötvennél kevesebb diák jött el a gyűlésre*. A nyelvészetben a fogalmaknak nemcsak közvetlen, hanem közvetett szegmentálása is lehetséges. Minden belső evolúcióval rendelkező jelenséget lehet valamilyen módon szegmentálni. A meg nem számlálható tárgyakat valamilyen mérőeszközzel (pl. *egy pohár tej*), a tudást az iskolában osztályzatokkal, a szépséget összehasonlítással, a hangerőt decibellekkel, a hőmérsékletet fokokkal stb.

3. A mennyiségi viszonyok tartalma és jellege. — Annak alapján, hogy mit és hogyan fejeznek ki a mennyiségi viszonyok, öt fő szemantikai csoportjukat különíthetjük el: 1. tiszta mennyiség, 2. szám szerinti mennyiség, 3. mérési és értékelési mennyiség, 4. sorrendi mennyiség, 5. intenzív mennyiség. Jellegét tekintve mind az öt csoport állapota lehet statikus és dinamikus. A beszélő álláspontjától függően a közlés lehet tényszerű és véleményyszerű (vö. VARGA LÁSZLÓ, *Tényszerű és véleményyszerű modalitás a mértékkifejező magyar állítmányi szerkezetben: MNy. LXXVI*, 331–8). Vö.:

A) A tiszta mennyiség kifejezésekor többnyire elvont számfogalmakat jelölő szavakat használunk. Ez általában a számolási műveletekben fordul elő, amikor a megadott mennyiségekből és összefüggésükből ismeretlen mennyiségeket számolunk ki vagy valamely műveletnek elvégezzük a fordított műveletét. Az ilyen műveleteket kifejező szintaktikai szerkezetek különböző nyelvekben lényegesen nem különböznek egymástól, néha azonban lényeges eltérések is lehetségesek. Vö. pl.:

a) *Kétszer kettő — négy,*
Twice two is four.
Zweimal zwei ist vier.
Дважды два — четыре.
Два на два — четыре.
Два раза по два — четыре.
По два взятъ два раза, получится четыре.

b) *Három a négyzetten kilenc.*
Three squared equals nine.
Drei in der zweiten Potenz ist neun.
Drei hoch zwei ist neun.
Три в квадрате — девять.

Iskolai feladatokban a számolási műveletekben gyakran használunk számnevekkel főneveket is, pl. *Évának 7 bélyege van. Klárának 3 bélyeggel több van. Hány bélyege van Klárának?*

B) A szám szerinti mennyiségi viszonyokat kifejező szerkezetekben a kvantorokat közvetlenül kapcsoljuk a tárgy-, cselekvés- és tulajdonságfogalmakhoz: *két ház, kétszer lőtt, kétemeletes (ház)*. A tulajdonságfogalmak kvantifikációja gyakran csak új szóváltozatok képzésével lehetséges: *púpos tevé — két púpos tevé*. Néha a kvantoroknak vannak szóképzési változatai: *két ünnep — kettős ünnep, két pont — kettőspont*.

C) A mérési mennyiségi viszonyok kifejezésekor a számnevek és a meg nem számlálható fogalmat jelölő szavak között mértékegységek nevét kell használnunk. A mértékegységek általában nemzetközies, de vannak nemzeti és alkalmi mértékegységek is: *két liter bor, egy pohár bor, egy icce bor* 'kb. 8 dl bor'. „A mérés alapja a hasonlítás. Mérésről azonban csak akkor beszélhetünk, ha a hasonlítás többször, rendszeresen ismétlődik, vagyis a hasonlóság fogalma számfogalommal társul. A mérésnek a kezdetleges fokán a megméréndő tárgyat a primitív ember a környezetéhez szorosan hozzátartozó dolgokhoz vagy saját testrészeinek nagyságához hasonlítja” (VELCSOV MÁRTONNÉ, A legrégebb magyar mértéknevek története. Szeged, 1970. 4).

A mértékegységek és mértékek alkalmazásában az egyes nyelvek és országok között egyezések, hasonlóságok és eltérések lehetségesek. A mértékegységek rendszere is változhat, amint ezt Angliában a tízes számrendszer szerinti számításra való áttérés mutatja. Nálunk a múlt század végére a bécsi mértékek szinte egyeduralkodóvá váltak a hivatalos használatban (vö. VELCSOVNÉ i. m. 11). A szabadkai rádió hirdeteiben még gyakran hallható, hogy *két kapa v. két lánc szőlő eladó*. (egy kapa v. kapás szőlő akkora terület, amekkorát egy ember egy nap alatt megkapálhat, egy lánc pedig 1000 – 1200 négyzetögl). A ruhadarabok méreteinek a számozása Angliában és Amerikában is más, mint nálunk. A 42-es cipő Angliában 9-es, az USA-ban viszont 10 és feles. Az oroszban és a németben a *deka* helyett a 'gramm'-ot használják: *Vettem tíz deka sonkát.* — Я купил сто грамм семчины. — Ich habe Hundert Gramm Schinken gekauft. A németben a fél kiló jelölésére használhatják az *ein Pfund* 'font' mértékegységet is. Ezt a szót a *másfél, két és fél kiló* stb. súly jelölésére is használják (pl. *drei Pfund Bohnen, fünf Pfund Kartoffeln*). A beszélt nyelvben a *fél font* ('125 gramm'), *negyed font* jelölési mód is előfordul (*ein halbes Pfund Butter, ein Viertelpfund Rindfleisch*). A *der Zentner* (lat. *centenarium*) mértékegység a németeknél 50 kg-ot ('Hundertpfundgewicht') jelöl, Ausztriában és Svájcban viszont 100 kilót. Első hallásra nehéz eligazodnunk, hogy mennyi is a súlya valakinek vagy valaminek, ha azt halljuk például, hogy *Er wiegt einen Zentner und dreißig Pfund* (65 kg). Szerencsére a kilóval történő mérés mindinkább kiszorítja a fontot. A 100 kg jelölésére van egy egyértelmű mértékegység is, a *Dezitonne*. Az olaszban a 10 dekát jelölhetik '100 gramm'-ként és külön szóval is (vö.: *cento grammi* v. *etto*, '20 deka' *duecento grammi* v. *due etti*). Az oroszban a deciliter helyett grammra mérik a vodkát és a bort is. Az 'egyágyas', 'kétágyas' szállodai szoba németül *Einbettzimmer, Zweibettzimmer*, angolul *single room, double room*, oroszul viszont az *одноместный номер, двухместный номер, номер на одного, номер на двоих, номер на двух человек* lehetőségek között választhatunk. A kereskedelemben a mérés néha mértékegységek közbeiktatása nélkül is történhet, ha egy meghatározott mértékű és formájú mennyiségről van szó. Éttermekben például: *Volt két kávé és három sör*. Ez a jelölési mód az oroszban és a németben is terjed.

A mérésül használt szavak néha *g r a m m a t i k a i l a g* is rendelkeznek csak az illető nyelvre jellemző vagy az adott nyelv rendszerétől is eltérő sajátosságokkal. Az oroszban például a hímnemű anyagneveknek néhány kivételtől eltekintve (pl. *хлеб*) mérés esetén kétféle ragjuk lehet birtokos esetben: *стакан чая/чая — плантация чая*. Az angolban a mértéket jelölő szavakat a számnevekkel, ha nem egyről van szó, többes számba kell tennünk: *I'd like two glasses of lemonade and three bottles of beer, please. It costs six dollars*. A németben a számhoz kapcsolódó mérték-, mennyiség- és súlyjelölő hímnemű, semleges- és néhány nőnemű főnevet nem teszünk többes számba: *vier Glas Bier, zwei Stück Zucker, drei Paar Schuhe, fünf Sack Weizen, zehn Mark, um zwei Uhr*. Ugyanezek a főnevek, ha nem mértéket jelölnek, többes számban állnak: *Vier Gläser stehen auf dem Tisch. Dort tanzen vier Paare. Ich habe zwei Uhren*. Az egyes számban *-e-re* végződő főnevek viszont többes számba kerülnek: *zwei Flaschen Wein, drei Tonnen Kohle, vier Scheiben Brot*. Időméréskor a főnevek szintén többes számban vannak: *vierzehn Tage Urlaub, zwei Jahre Dienst*. Ha az anyagnevek előtt jelző van, akkor az anyagneveket többnyire birtokos esetben használják (*ein Glas Wasser — ein Glas frischen Wassers*). A magyarban, németben és az angolban a térbeli dimenziókat jelölő melléknevek előtt

használhatunk mértékjelöléseket, az oroszban viszont nem: *A folyó három méter mély.* — *Der Fluß ist drei Meter tief.* — *The river is three meters deep.* — *Рекá имéем три мэтра глубинý/в глубинý.* Időméréskor a magyarban ez a jelölési mód nem használatos. Vö.: *Apám ötven éves.* — *Mein Vater ist fünfzig Jahre alt.* — *My father is fifty years old.* — *Моему отцу пятьдесят лет.*

D) A sorrendi mennyiségi viszonyok dolgoknak, cselekvéseknek, tényállásoknak 1. sorrendben elfoglalt helyét (*VIII. Henrik*), 2. felsorolásokban követési sorrendjét (*egy, kettő, három*), valamint 3. a tárgyak megkülönböztető-azonosító jegyét (*Váci utca 15.*) fejezik ki.

1. A dolgok sorrendben elfoglalt helyét általában a tőszámnevekből képzett sorszámnevekkel jelöljük. Az 'első'-t a legtöbb nyelvben más tőből képezik, vagyis nem az 'egy'-ből (a magyarban *első* az, ami 'elől' van), a 'második'-at már nem mindig, a 'harmadik'-at pedig igen ritkán. Az összetett sorszámnevekben általában csak az utolsó számjegyet használják sorszámnévi alakban (vö. *százötvenhat*—*százötvenhatodik*). A lengyelben azonban régebben az összetett sorszámnevek mindegyik tagja sorszámnévi alakban állt, ma már csak a tízeseket és egyeseket kell sorszámnévi alakban használnunk (*sto pięćdziesiąty szósty*). Egyes nyelvekben (pl. az oroszban és az angolban) tőszámneveket is használhatunk sorszámnévi jelentésben. A tőszámnevek ilyenkor a főnevek után állnak, az oroszban nem ragozzuk őket, az angolban pedig névelő nélkül használatosak: *A huszonegyedik oldalon nyissátok ki a könyvet!* — *Откройте книгу на двадцать первую страницу/на странице двадцать один.* — *Open the book at the twenty-first page/at page twenty-one.*

A sorszámnevek használata és helyesírása sem mindig esik egybe a különböző nyelvekben. Így például a sorszámnevek után a magyarban és a németben pontot teszünk, az oroszban és az angolban viszont nem teszünk pontot. Az uralkodók és pápák nevére vonatkozó sorszámnevet római számokkal írjuk, a magyarban személynév előtt (régebben a futballisták nevének a megkülönböztetése esetén a név után és tőszámnévként kellett ejteni), az oroszban, németben és az angolban a személynév után: *I. Péter, Péter I.* — *Пётр I — Peter I.* — *Peter I* (olvasva: *Első Péter, Péter Egy, Пётр Первыи, Peter der Erste, Peter the First*). A lengyelben az órák szerinti időjelöléskor sorszámnevet kell használnunk, az oroszban viszont csak az óra első felében történő időpont megnevezésekor és az egész órákkal, ha hozzátétőlegesen jelöljük az időt: *12 múlt 5 perccel ~ 12 óra után öt perccel* — *пять минут первого. А в первом часу* jelentése 'egy óra után'. A magyarban csak a *tizenkettedik órában* (jöttél) típusú átvitt értelmű szerkezet használatos. Az évszámokban a nyelvek egy csoportjában (pl. orosz, bolgár) sorszámneveket kell használnunk, a másik csoportjában (pl. magyar, angol, német) pedig tőszámneveket. Az amerikai angolban és az oroszban a *földszint* a magyartól, némettől és az európai angoltól eltérően már 'első emelet', mivel ott az 'emelet' szinteket jelöl. A névelős nyelvekben a sorszámnevekkel általában határozott névelőt használnak. A határozatlan névelő ugyanannak a dolognak egy megismételt változatára utal: *A második táviratot küldtük neki.* — *Küldtünk neki egy második táviratot.* — *We have sent him the second telegram/a second telegram.*

A cselekvések sorrendjét és a tényállásoknak sorrendben elfoglalt helyét határozószavakkal fejezzük ki: *Most találkoztam vele először (másodszor, másodízben).* *Ma nem megyek sétálni. Először is nincs időm, másodszor fáradt vagyok, harmadszor rossz az idő.*

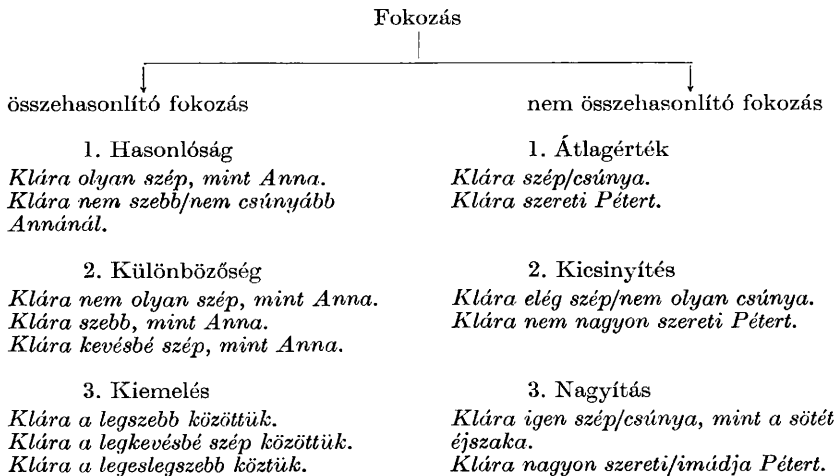
2. Felsorolásokban a számok követési sorrendjét a számnevek meg-

nevezésével fejezzük ki. Az oroszban és a németben ilyenkor az 'egy' helyett más szót kell használnunk: *Egy, kettő, három, négy* . . . — *один, два, три, четыре* . . . — *Eins, zwei, drei, vier* . . . A magyarban a tornagyakorlatok ismételt végzésekor általában *egy, kettő, egy, kettő* . . . a vezényszó, az oroszban viszont *один, два, три, четыре*.

A felsorolások nem mindig jelentenek követési sorrendet is. A következő felsorolásokban e g y i d e j ű tényállásokról van szó: *Egyik adja, másik veszi, a harmadik hasogatja, a negyedik behordja* (Sütő András). Kezdetben itt még megvolt a tényállások követési sorrendje. De a következő mondatokban csak tényállások szembeállításáról van szó: *Ki térdre esett, ki az ágyra borult, de mind jajgatott, mind sírt omladozó zokogással* (Gárdonyi). *Egyesek dolgoztak, mások pihentek. Egyikük beszélt, a többiek hallgatták.*

3. A tárgyak megkülönböztető — azonosító jegyét általában a főnevek után írt tőszámnévvel fejezzük ki. Pl.: *Váci utca 15* (tizenöt). A lakások számát viszont -s képzős melléknévvel jelöljük: *A kettes (számú) lakásban lakom.* (*A második lakásban lakom* jelentése kettős: 1. 'jelenlegi lakásom már a második', 2. 'a valamitől számított második lakásban'.) A kerületek jelölésénél a tőszámnévek használatát a nyelvészek többsége helyteleníti.

E) A mennyiségi viszonyok nem csupán közvetlen vagy közvetett számosságként jelennek meg, hanem fokozati vagy fokbeli eltérés formájában is, amely a jelenségek erejének, nagyságának, intenzitásának számokkal nem mindig kifejezhető mértéke vagy értéke. Az alacsonyabb lértétegekben a mennyiségbeli különbségek elsősorban számosságban fejeződnek ki, „a magasabb rétegekben — habár a számossággal való kapcsolatukat nem veszítik el, sőt néha közvetve még »át is számíthatók«, — a mennyiség fokozati meghatározottsága lép előtérbe” (SIMON FERENC i. m. 85). A jelenségek közötti fokozati hasonlóságok és különbözőségek fő kifejezési formája az összehasonlító és nem összehasonlító fokozás, amely a jelenségek tulajdonságot hordozó szemantikai jegyeivel kapcsolatosak. Fokozni valamit lehet felfelé és lefelé is. Ennek alapján a fokozásnak a következő szemantikai típusai lehetségesek:

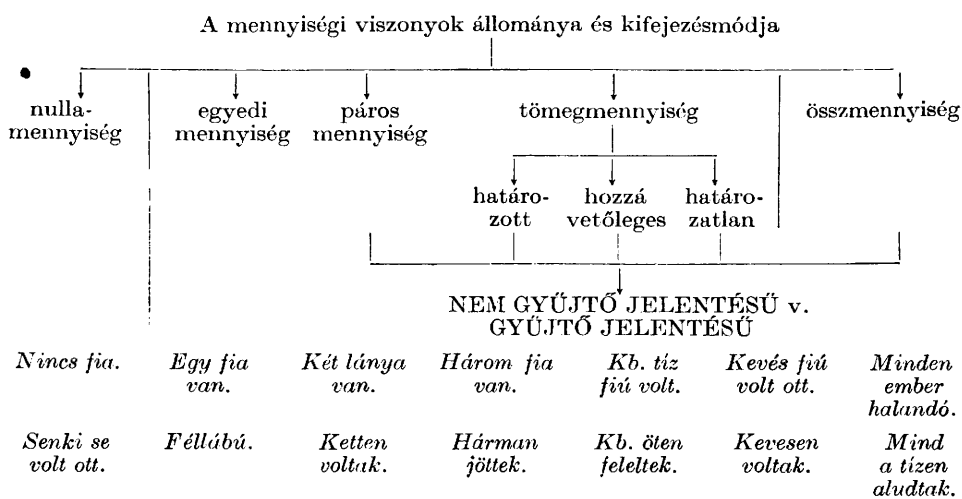
Helyhiány miatt nincs arra lehetőség, hogy a fokozás kifejezőeszközeinek a tipológiájával foglalkozzam. A probléma bonyolultságát jelzi KIEFER FERENC

„Az előfeltevések elmélete” (Bp., 1983.) című munkájának „Az összehasonlító szerkezetek” című fejezete (102—45). Ezenkívül még felhívom az olvasók figyelmét arra, hogy az összehasonlító fokozás kifejezőeszközei nem összehasonlító fokozást is kifejezhetnek, és ennek a lehetősége függ az egyes nyelvektől is. Így például a magyarban és a németben a melléknevek középfokát igen gyakran használjuk nem összehasonlító fokozásra is, az oroszban viszont ez alig fordul elő: *Kecskemét egy nagyobb város Magyarországon. — Kecskemét ist eine größere Stadt in Ungarn. — Кечкемет небольшой город в Венгрии.* A melléknevek felsőfokát viszont az oroszban használjuk igen gyakran nem összehasonlító fokozásra, a magyarban viszont ritkábban: *Это чудейшая лошадь. — Ez szemenszedett hazugság.* A fokok használata sem mindig esik egybe az egyes nyelvekben: *A lehető leggyorsabban gyere! — Приходи, как можно быстрее. — Komme so schnell, wie möglich.* A németeknél a legjobb osztályzat az iskolában az 1-es, nálunk viszont az ötös. (1949 előtt nálunk is az 1-es volt a legjobb jegy.)

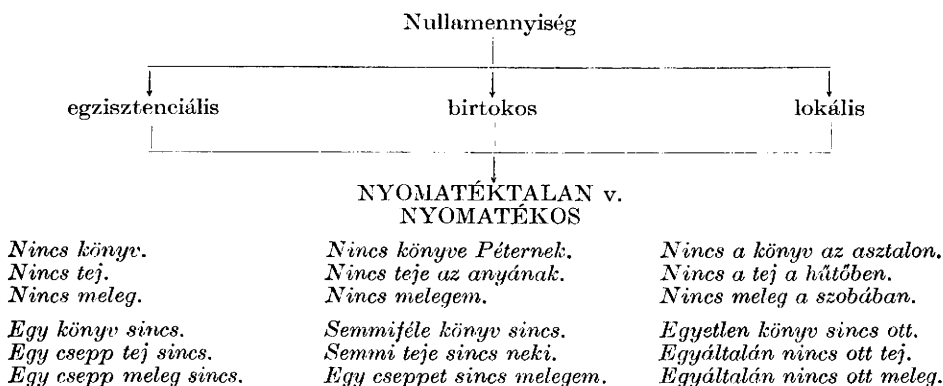
F) A mennyiségi viszonyok mind az 5 főtípusa lehet statikus és dinamikus. A statikus mennyiségi viszonyok nyugvónak látszó állapotot rögzítenek, pl. *A fizetése 15 ezer Ft.* A dinamikus mennyiségi viszonyok növekedést vagy csökkenést konstatálnak. Elméletileg a mennyiség végtelen, mert mindig hozzá lehet adni, illetőleg el lehet belőle venni valamit. A gyakorlatban azonban a mennyiségi meghatározottság véges-végtelen, pl. *A fizetése öt ezer Ft-tal emelkedett/csökkent.* Egy nyelv szókészlete VÉRTES EDIT (Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága: Nyr. LXXIX, 388) szerint véges, de megszámlálhatatlan halmazt alkot.

G) A beszélő álláspontjától függően a mennyiségi viszonyok meghatározottsága lehet tényszerű és véleményyszerű (bizonytalan): *'Tízéves. — 'Van tízéves. Ó 'olyan szépen rajzol, mint 'te. — 'Rajzol ő olyan szépen, mint te.* (VARGA LÁSZLÓ i. m. 331 példái).

4. A mennyiségi viszonyok állománya és kifejezés módja. — A mennyiségi viszonyokat tovább csoportosíthatjuk állományuk és annak kifejezőmódja szerint:

A) A nulla mennyiségnek a mennyiségi viszonyok közötti számontartását többen helytelenítik, mondván, hogy ezek inkább a tagadó vagy a létezését jelölő viszonyok közé sorolhatók. E. V. PADUCSEVA (О семантике синтаксиса. Москва, 1974. 79) kvantorokat felsoroló példái között ilyenek is vannak, mint 'senki', 'nincs' stb. A sportbeli eredmények nyilvántartása azt bizonyítja, hogy egzisztenciális szinten a mennyiségi viszonyok alapvető kéttagú oppozíciója a 'nulla' és 'több a nullánál': $1 : 0$, $0 : 2$ stb. HUNYADI LÁSZLÓ egyik előadásában az oroszban ilyen mondatparadigmával bizonyította a nullamennyiségnek a mennyiségi viszonyokhoz való tartozását: *Стол нест. — Столов один. — Столов два. — Столов пять. — Столов много.* Ez a magyarra alkalmazva szintén azt bizonyítja, hogy a nullamennyiséget nem célszerű teljesen kirekesztenünk a mennyiségi viszonyok köréből. Vö.: *Nincs asztal. — Nincs asztal se. — Van asztal. — Van asztal is. — Van egy asztal. — Van két asztal. — Van sok asztal.* A nullamennyiségnek a következő szemantikai típusai vannak:

Nullamennyisége lehet megszámlálható, mérhető tárgyakra, sőt még az intenzív mennyiségnek is. Ha az intenzív mennyiséggel rendelkező jelenségeket egy fokbeosztású skálán mérjük, akkor az intenzitás foka más lehet, mint a megérzésünk alapján tett megállapításkor: *Nincs meleg. — A hőmérséklet 0 fok.* A nullamennyiség lehet nemcsak statikus, hanem dinamikus is: *Nincs ott senki. — Még nincs ott senki./Már nincs ott senki.* Nulla mennyiséget kifejezhetünk még nélkül névutóval, *-talan/-telen* képzővel is: *Pénz nélkül maradtam. Pénztelen vagyok. Ez reménytelen vállalkozás.* A tagadó névmások nyomatékossá tehetik a nullamennyiség kifejezését: *Semmi nincs benne. Senki nincs ott. Semmiféle (semmilyen, semminemű) meggyőződése sincs.* A meg nem számlálható tárgyak nullamennyiségének a jelölését úgy tehetjük nyomatékossá, ha a tárgyakat először oszthatóvá és így megszámlálhatóvá tesszük, azaz a legkisebb részecskékre bontjuk őket: *Egy csepp bor sincs a hordóban.*

Tipológiai szempontból érdemes összevetnünk a tagadott megszámlálható főnevek számkategóriájának a használatát. A magyarban a tagadott főneveket általában egyes számban használjuk: *A boltban nincs tojás. Nincs testvére. A polcon nincs könyv.* Többes számot akkor használunk, ha valaminek a többféleségét hangsúlyozzuk, sokszor általános érvényességgel: *Nincsenek boszorkányok (tündérek). A desztillált vízben nincsenek ásványi sók. Állításodat igazoló tények nincsenek.* Egyes indoeurópai nyelvekben azonban többes számot kell

használunk, ha az az előfeltevésünk, hogy az adott tárgyból az adott helyen általában több szokott lenni: *В магазине нет яиц. Es gibt keine Eier im Geschäft. У него нет братьев и сестер. Es gibt keine Bücher auf dem Regal. A tollbamondásban nincs hibád. — There are no mistakes in your dictation.*

A cselekvések tagadásának különböző típusai vannak: 1. A cselekvés tényének tagadása (folyamatos igékkel): *Éva kedden nem vizsgázott fizikából* ('nem volt vizsgája'). — 2. Szituációhoz kötődő cselekvésnek a tagadása (befejezett igékkel): *Kedden Éva nem vizsgázott le* ('megbukott'). — 3. Ellenvetéses tagadás: *Éva kedden le nem vizsgázott fizikából.* (Vö.: „Lyányom, ez ifjú gyilkosa vagy!” . . . „Bárczi Benő! én meg nem öltem, Tanum az Ég, s minden seregil. . .” (Arany: Tetemrehívás). — 4. Egyedi cselekvések tagadása: *Az öreg tovább pipál. Nem moccan. Egy ág sem rezdül. Egyetlen arcizma sem rezdül.*

B) Az egyedi mennyiségi viszonyok egy tárgy, egy cselekvés vagy tulajdonság meglétét fejezik ki. Jelölésük az *egy* számnév és határozatlan névelő segítségével, az *egyedül, egyetlen* stb. szavakkal, mozzanatos igeeképzőkkel, idegen szavakban a *mono-/mon-, uni-, szóló-* morfémákkal történik: *egyedül (magában, szólóban) énekel, egyszer virágozik, egyszínű ruha, uniformizál, monogám, kurjant egyet* stb.

1. A t á r g y a k egyediségének a következő szemantikai típusait különböztethetjük meg: a) Számlálási egyediség: *Egy fiám van.* — b) Határozott egyediség: *A könyv az asztalon van.* — c) Határozatlan egyediség: *Egy könyv van az asztalon.* — d) Unikális egyediség: *A nap keleten kel.* — e) Individuális (azonosító) egyediség: *A Dunán hajók járnak.* — f) Izolált egyediség: *Nóra egyedül (magában) énekel.* — g) Kiemelő egyediség: *Ez az iskolához vezető leg-rövidebb út.* — h) Fajtat megnevező egyediség: *Kertész leszek, fát nevelek* (J. Attila). — i) Szűkítő egyediség: *Ez az egyetlen kiút.* — j) Elkülönítő egyediség: *szalmaszál, krumpliszem, vasdarab.* — k) Általánosító egyediség: *Az oroszlan az állatok királya.*

2. A c s e l e k v é s e k egyedi mennyiségének típusai szoros kapcsolatban vannak az igeszemlélettel és az akcióminőséggel. Itt a következő altípusok lehetségesek: a) Mozzanatos egyediség: *A léggömb elpukkant.* — b) Tényközlő egyediség: *Kedden vizsgázott fizikából.* — c) Szituációs egyediség: *Kedden levizsgázott fizikából.* — d) Számlálási egyediség: *Egyszer vizsgázott fizikából.*

3. A t u l a j d o n s á g o k jelentéséhez kapcsolódó egyedi jegyek utalhatnak a tárgyakra, cselekvésekre: *egyszobás lakás, egyszemélyes csónak, egy-napos csibe, egy szuszra megiszik vmit.*

C) A p á r o s m e n n y i s é g e k külön csoportba sorolását nemcsak az indokolja, hogy több nyelvben van vagy volt (így pl. a finnugor ősnyelvben is) ún. kettes szám (dualis), hanem a magyar nyelvnek az a sajátja is, hogy a páros testrészek, ruhadarabok neveit a magyarban általában egyes számban használjuk (más nyelvekben viszont többes számban): *Kezet mos.* — *Mossa kezeit.* A *Fáj a szemem* mondat jelentheti azt, hogy mindkét szemem vagy csak az egyik szemem fáj. A pontosítás történhet úgy, hogy azt mondom, hogy *Fáj a bal szemem* vagy *Fáj az egyik szemem.* Ha az egyik páros ruhadarabról van szó, akkor a magyarban a *fél* törtszámnevet is használhatjuk: *fél kesztyű, elvesztette a fél zokniját.* Testrészek neveivel többnyire negatív jelentésben használjuk: *félkezű, félszemű, fél szemére vak, levágatta a fél fülét.* A két összetartozó tárgy jelölésére a *pár* főnevet is használhatjuk: *Ez a két kesztyű nem egy pár.* Az angolban és az oroszban a páros tárgyak neveit általában többes számban használják: *Reszket a keze.* — *His hands tremble.* — *Руки у него дрожат.* A MMNyR.

(I, 516) azonban a többes szám használatának a lehetőségére is felhívja figyelmünket, és íróinknál is viszonylag elég gyakran találkozhatunk többes számú alakokkal: *A leány ajkai remegtek, és szeméibe könny gyűlt* (Jókai: Arany ember). A fél számnév helyett gyakran használjuk az egyik névmást: *Az egyik kezét feléje nyújtotta*. Ha pedig olyan cselekvésekről van szó, amelyeket az egyik kezünkkel is elvégezhetünk, de két kézzel végezzük, akkor kitesszük a számnevet: *Взял картуз в обе руки и начал его встряхивать* (Тургенев: Певцы). 'Mefogta a sapkát *mind a két kezével* és rázni kezdte' (Áprily L. ford.). A két kézzel kap a javaslaton frazeologizmus természetesen csak számnévvel létezik. Idegen eredetű szavainkban a bi-, duo-, dual-, dupla morfémák jelölhetnek páros mennyiséget: *bilingvis, bigámia, duodráma, dualizmus, duplum, dupláz*.

A gyűjtő jelentésű páros mennyiség jelölésére a *ketten* határozószót, a *mindkét* gyűjtőszámnevet (jelzőként), a *mindkettő* gyűjtőszámnevet (nem jelzőként) és a *mindketten* határozóragos alakot használjuk: *Az órán ketten voltak*. 'Csak ketten voltak az órán'. *Mi ketten az órán voltunk*. (Az órán kettőnél többen is lehettek.). *Mindkét lánya egyetemista*. *Két lánya van, mindkettő egyetemista/mindketten egyetemisták*. Az oroszban az *оба/обе* gyűjtőszámnevet nem használhatjuk az olyan megszámlálható főnevekkel, amelyeknek csak többes számuk van, mivel az ilyen főneveknek nincs nemük, továbbá alanyesetben e számnevekkel a főneveket egyes szám birtokos esetben kell használnunk. Ezért az ilyen mondatokat, mint pl. *Mindkét óráj jól jár*, így fordítjuk oroszra: *Те и другие часы идут/ходят точно*. 'Ez az óra, meg az az óra is jól jár'. Az angolban a *both* névmást névelő nélkül csak állító mondatokban használhatjuk: *Both of them came to the meeting*. Tagadó mondatokban a *neither of* névmást kell használnunk: *Neither of them came to the meeting*. 'Mind a ketten nem voltak ott a gyűlésen/Mindketten hiányoztak a gyűlésről'. (A magyarban sem valami jól hangzik tagadó mondatban a *mindketten* használata.)

Az oroszban számos folyamatos ige jelölhet kétirányú cselekvést, ha folyamatos múlt idejű alakjukat használjuk. A magyarban ehhez hasonló jelentése lehet a *járni* igének: *Tegnap Szegeden jártam*.

Mint érdekességet érdemes megemlíteni, hogy a szerencsejátékban a nullamennyiséget a páros mennyiséggel szeretik szembeállítani: *Dupla vagy semmi*. „Szólt a fiú: »Kettő, vagy semmi!« És kártya perdül, kártya mén” (Arany: Híd-avatás).

D) A t ö m e g m e n n y i s é g az absztrakció mai fokán egynél több, nem gyűjtő vagy gyűjtő jelentésű véges halmaz.

1. A h a t á r o z o t t s á m ú tömegmennyiséget számnevekkel vagy számjelentésű főnevekkel fejezzük ki: *tizenkét zsebkendő — egy tucat zsebkendő*. Tipológiai szempontból a következő problémákra érdemes a figyelmünket elősorbán fordítani: az összetett számnevek helyesírására, a főnevek alakjaira a számneves szerkezetekben, a kvantorok szófajára, az ún. számláló főnevek beiktatásának a szükségességére, a csak többes számban használt (pluralia tantum) megszámlálható főnevek számlálásának a sajátosságaira, a névelők használatára, a gyűjtő jelentésű tömegmennyiség kifejezési lehetőségeire.

a) Az összetett számnevek helyesírása az egyes nyelvekben változó: magyar: *kétezer-kétszázharminchégy*, német: *zweitausendzweihundertvierunddreißig*, angol: *two thousand two hundred and thirty-four*, francia: *deux mille deux cent trente-quatre*, orosz: *две тысячи двести тридцать четыре*.

b) A számnevek a főnevekkel különbözőképpen alkotnak szó szerkezetet az egyes nyelvekben. Vö.: *két szék — two chairs — два стула*.

c) A kvantorok szófaja nem mindig egyezik az egyes nyelvekben. Így például az oroszban a magyarnál sokkal inkább használatosak a számnevekkel egyenértékű főnevek is, mint amilyen a magyarban a *tucat* főnév. A *tíz tojás* például lehet *десять яиц* vagy *десяток яиц*. Az ilyen eltérő jelölési módból néha fordítási problémák is adódhatnak, pl. *На лекции было несколько десятков студентов*. 'Az előadáson kb. 40 – 50 diák volt'.

d) A nyelvek között olyan eltérések is lehetségesek, amikor az egyik nyelvben valamely szó megszámlálható fogalmat jelöl, a másikban pedig nem megszámlálható. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy ilyen tárgyat ne lehetne megszámlálni az adott nyelven. Csupán arról van szó, hogy a közvetlen szegmentálási lehetőség kizárt, de ún. számláló főnevek segítségével már semmi akadály sincs megszámlálásuknak: *hús marha* – *twenty head of cattle*, *zwanzig Stück Vieh*, *двадцать голов скота*.

e) Vannak olyan nyelvek, amelyekben a megszámlálható főnevek egy kis csoportja csak többes számban használatos. Ilyenkor a kvantorok nélküli főnév jelölheti az adott tárgy egy vagy több példányát a szituációtól függően: *Эти часы идут/ходят хорошо*. 'Ez az óra jól jár' vagy 'Ezek az órák jól járnak'. Külön érdekesség annak az összevetése, hogyan jelölik az ilyen nyelvekben ezeknek a tárgyaknak az *egy* darabját. Az angolban és az oroszban pl. az 'ollo' szónak nincs egyes száma. *A Csak egy ollóm van* fordítása oroszra az 'egy' jelentésű számnév segítségével történik, mivel e számnévnek e nyelvben van formái többes száma is, az angolban viszont számláló főnév beiktatása szükséges: *У меня только одни ножницы*. – *I've got only a pair of scissors*.

f) SZABOLCSI ANNA (A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondatok. Bp., 1986. 20) felhívja a figyelmünket arra, hogy a birtoklás (a) és az egzisztenciális (b) mondatok alánya csak határozatlan lehet:

„VAN könyve Péternek.”	–	„VAN két könyve Péternek.”
„Péternek van könyve.”	–	„Péternek van két könyve.”
„Könyve van Péternek.”	–	„Két könyve van Péternek.”
„VAN könyv az asztalon.”	–	„VAN két könyv az asztalon.”
„Könyv van az asztalon.”	–	„Két könyv van az asztalon.”
„Az asztalon van könyv.	–	„Az asztalon van két könyv.”

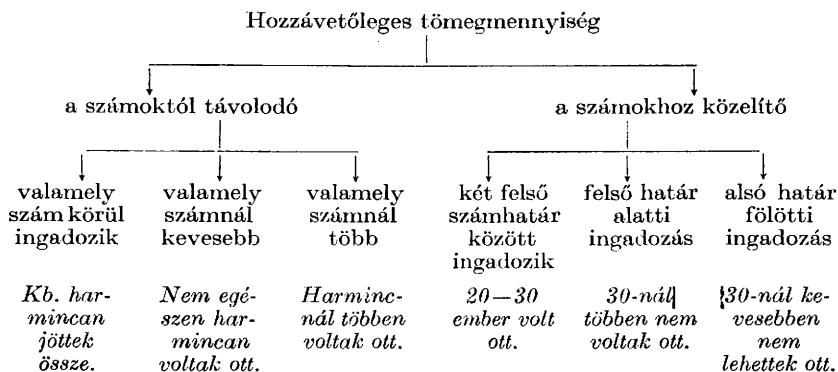
SZABOLCSI nem tesz különbséget a névelőtlen és a határozatlan névelős alakok között (példái között nincs is határozatlan névelős). A *VAN könyve Péternek* és a *VAN egy könyve Péternek* mondatok jelentése nyilvánvalóan nem ugyanaz, mivel a névelőtlenség HADROVICS LÁSZLÓ (A funkcionális magyar mondatok alapjai. Bp., 1969. 15) ismert megfogalmazása szerint „meghatározatlan részfogalmat” jelöl, vagyis a *VAN könyve Péternek* mondat partitívuszi jelentésű, és azt is jelentheti, hogy Péternek egynél több könyve van. A problémát tovább bonyolítja, hogy a létezését és a birtoklást jelentő *van*-ról és *megvan*-ról SZABOLCSI (A specifikus/nem specifikus megkülönböztetéséről: NYK. LXXXV, 88) kijelenti, hogy „a kettő egy és ugyanaz, más szóval, . . . a magyarban a birtoklásmondat az egzisztenciális mondatok közé tartozik”. Az állításnak az utolsó részével egyetértek. Azonban határozottan ellenezném a fenti állításból és példákból azt a következtetést, hogy a *Van két levél/két levelem*. – *Megvan két levél/két levelem* mondatok jelentése azonos lenne. A *megvan* ige jelentésében van némi dinamizmus, és ennek alapján a *Megvan két levél* jelentheti azt, hogy például *öt levelet* szándékoztam írni, és ebből már kettő *megvan*;

de azt is jelentheti, hogy elvesztettem számtalan hozzám írt levelet, és ezekből végre megvan két levél, vagyis itt is jelen van a J. PÉRROT (Adalékok a megigekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. NytudÉrt. 52. sz. 1966. — idézi SZABOLCSI 88) által „várt megvalósulás, illetve megvalósítás”-nak nevezett jelentésárnyalat. Ha viszont e jelentésárnyalat létezésének lehetőségét elismerjük a birtoklás- és egzisztenciális mondatokban is — márpedig a nyelvi tények szorítására el kell ismernünk —, akkor pontosításra szorul SZABOLCSINAK az az állítása, hogy a birtoklás- és egzisztenciális mondatok alanya csak határozatlan lehet: *Megvan a két levelem.* Számnév nélküli szerkezetekben a *megvan* névelős főnév nélkül szinte nem is fordul elő: *Megvan a gyerek. Megvan már a cikk? Ez a könyv nekem is megvan. Mindenkinek megvan a maga baja. Megvan a pénz a bútorra.* — *Van pénz bútorra.* [A bútorra van pénz. Ha pedig a partitívusi alany létezését is elismerjük (és miért ne ismernénk el?), akkor a *van* igés egzisztenciális mondatokban is lehetséges határozott névelős alany: *Maradt a borból/van a borból még egy üveggel. Van a tegnapi kenyeredből?* Az egzisztenciális mondatokhoz kell sorolnunk azon kopula nélküli mondatokat is, amelyek élén nyomatékos számnév áll: *’Három a magyar igazság. ’Három a kislány.* Mint látjuk, az alany ezekben a mondatokban mindig határozott névelős. A kép akkor lesz teljes, ha azt is számbavesszük, hogy a gyűjtő jelentésű egzisztenciális mondatok alanya is mindig határozott névelős: *A kislányok hárman vannak.* DEZSŐ LÁSZLÓ (A főnévi csoport. ÁNyT. VI, 72) szerint „nehéz jelentéskülönbséget találni” a *Sok a fiú — A fiúk sokan vannak* (ezekhez én még hozzáténném: *Sok fiú van*) mondatok között. Szerintem ezek a szerkezetbeli különbségek jól elhatárolható jelentésbeli különbségek hordozói is. A *Három a fiú* típusú mondatban erős a partitívuszi jelentés (‘A fiúból három van’), a *Három fiú van* típusú mondatok a fiúk számát közlik, a *Hárman vannak a fiúk* típusú mondatok pedig gyűjtő jelentésűek, a fiúk egy csoportban vannak valahol. *A három fiú az osztályban van* mondatok pedig lokálisak. A lokális mondatokban az alanyt határozott névelővel használjuk, és a *van* ige nem állhat a mondat élén: **Van a könyv az asztalon. — A könyv az asztalon van.* RADICS KATALIN (Tipológiai és grammatikai jegyzetek a nominális mondatokról: ÁNyT. XV, 263) arra is rámutat, hogy „az egzisztenciális mondatokban viszont nyomatéktalan fókusz lehet az alanyi NP is (*Egy könyv van az asztalon*)”. Múlt időben már lehetséges a *van* ige fókuszba tétele: *Volt a könyv az asztalon* (264). RADICSAL ellentétben én a *F*Van (egy könyv)_{spec} az asztalon* mondatot (263) nem tartanám feltétlenül helytelennek. Ilyen mondatral reagálhatnák például akkor, ha valaki keres egy könyvet, sehol sem találja, és azt állítja, hogy az asztalon csak folyóiratok vannak.

g) A magyarban minden tőszámnévből képezhetünk gyűjtő jelentésű határozószókat, amelyeket általában csak személyek neveivel használhatunk. Az oroszban gyűjtőszámneveket csak tízig képezhetünk, és ezeket használhatjuk az állatok kicsinyeinek a nevével is (pl. *двое медвежат* ‘két bocsa’) és tőszámnévi jelentésben a csak többes számban használható megszámlálható főnevek neveivel, ha 2, 3 vagy 4-ről van szó (*двое, трое, четверо ножниц*). A lengyelben növények nevével is használhatunk gyűjtőszámneveket: *troje drzewi* ‘három fa’. A németben és az angolban pedig egyáltalán nincsenek gyűjtőszámnevek. A *Ketten voltak* németül *Es waren ihrer zwei*, angolul *There were two of them*.

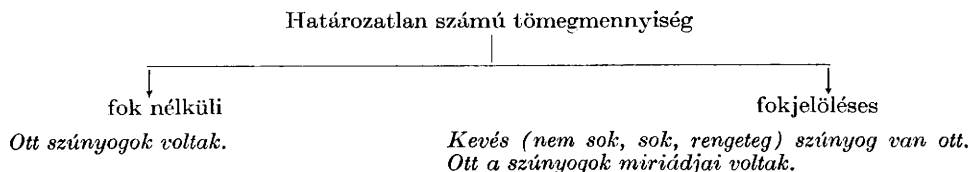
2. A h o z z á v e t ő l e g e s mennyiség átmeneti kategóriát képez a határozott számú és a határozatlan számú tömegmennyiség között. A határo-

zott számú tömegmennyiséghez azonban közelebb áll, mivel a mennyiség hal-
maza kiegészítő situáció nélkül is jól körülhatárolt. A következő típusai
vannak:

A hozzávetőleges mennyiségi viszonyok kifejezőeszközeinek a tipológiá-
jával helyhiány miatt nem tudok foglalkozni. Csak egy-két érdekes kifejezési
módra szeretnék utalni. A tagadás is kifejezhet hozzávetőleges mennyiséget:
Az alma nincs (meg) egy kiló. Az oroszban a főnév és a számnév sorrendjének a
felcserélésével is kifejezhetünk hozzávetőleges mennyiséget: *Я ждал её два
часа. — Я ждал её часа два.* 'Kb. két órát vártam rá'. A bolgárban az *-ина*
képzővel hozzávetőleges jelentést adhatunk a tőszámnévnek: *десет — dece-
мъна, сто — стотина*, az angolban a *five hundred odd* azt jelenti, hogy 'több
mint 500', a *thirty-odd years* viszont, hogy '40 és 50 év között'. A hozzávetőleges
mennyiséget jelölő mondatrészeket nem tagadhatjuk: *Körülbelül 60 éves volt.* —
**Nem körülbelül 60 éves volt.*

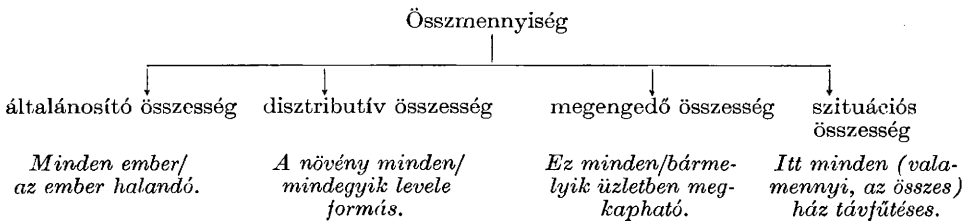
3. A **h a t á r o z a t l a n** számú tömegmennyiség nem számokkal jelöli
a tárgyakkal, cselekvésekkel, tulajdonságokkal a számát vagy mértékét.
Még ha határozott számneveket is használunk jelölésükre, akkor sem egy
szituációtól független határozatlan mennyiségről van szó. A *százlábú* különböző
elnevezéseiben a számok csak a lábak sokaságára utalnak, de azoknak a való-
ságos száma sohasem éri el a megnevezésben szereplő számét: oroszul *сороко-
ножка* 'negyvenlábú', angolul *centipede* 'százlábú', németül *Tausendfüßler*
'ezerlábú', latinul *centipes* 'százlábú' (az 'ezerlábú' *millepes* viszont *pince-
bogár-t* jelent). A bolgár *српуня* szónak viszont semmi köze a százhoz és a lá-
bakhoz. A népmesei *hetedhét országon túl* orosz megfelelője lehet a *за тридевять
земель* vagy a *в тридесятом поколении*. A számok itt a nehezen kiszámít-
hatóság látszatát keltve a meghatározatlan nagy távolságra utalnak. Hangu-
latunktól függően mondhatjuk valakinek, hogy *száz éve* vagy *ezer éve nem
láttalak*, ha soknak tűnik az az idő, amióta nem láttuk az illetőt. A határo-
zatlan számú tömegmennyiségnek szintén vannak szemantikai típusai. Ezek a
következők:

A pontatlanság fokának a megállapításához mindig kapcsolódik egy szubjektív értékelés is. Ugyanazt a mennyiséget a szituációtól függően értékelhetjük kevésnek, soknak, igen soknak: *Ennek a főiskolai tanárnak kevés tudományos cikke van: mindössze négy.* — *Ennek a tanársegédnek már több tudományos cikke is van. Ezek száma már négy.* Egy mennyiség értékelése lehet pozitív és negatív: *Sokat alszik, keveset dolgozik.* — *Keveset alszik, sokat dolgozik; Kevés időm van, nem tudok segíteni neked.* — *Van egy kevés időm, segíthetek neked.*

A cselekvések meghatározatlan számú ismétlése lehet véges (multiplikatív), végtelen (iteratív) és megszakításos (disztributív): *A beteg egész éjjel köhögött/köhécselt.* — *A beteg minden éjjel köhög/köhécsel.* — *A beteg még köhécsel.*

E) Az **összmenyiséget** jelölő szerkezetek jelentése magában foglalja a fogalom körébe vagy valamely szempontból együvé tartozók teljességét. Az összmenyiségnek a következő szemantikai típusait különíthetjük el:

Az összmenyiséget szembeállíthatjuk a nullamenyiséggel: *Mindenki tudott erről.* — *Senki se tudott erről. S hol vette gazdád ama kincseket, Mik semmi-
ből öt mindenné teszik?* (Petőfi). *Minden vagy semmi!* Annak ellenére, hogy ezek a mennyiségi viszonyok egymással ellentétesek (ábránkon a mennyiségi viszonyok két pólusán helyezkednek el), a megengedő általánosításkor érintkezhetnek egymással. Sőt mi több, ugyanazt a jelentést kifejezhetjük állító és tagadó névmások felhasználásával is: *Ilyen világitásnál nehéz bármit is elolvasni.* — *Ilyen világitásnál semmit se lehet elolvasni; Éva minden/bármiféle gyanún felül áll.* — *Semmiféle gyanú nem merülhet fel Évával kapcsolatban* (vö. ПЕТЕ ИСТВАН, Взаимоотношения автосемантических местоимений в русском языке: Die Welt der Slaven XXXV/1 [1990.], 188–99). E két pólus összetartozására utalnak az olyan szólás jellegű kifejezések is, mint pl. *Ez minden, csak nem pihenés!* De olyan szembeállítások is lehetségesek, mint pl. *Mindennel elégedetlen.* — *Semmivel sem elégedett.*

A formális logikára épülő nyelvészetben az e típusú mennyiségi viszonyokat jelölő kvantorokkal foglalkoztak és foglalkoznak a legtöbbit. Ezek a kvantorok győzték meg a nyelvészeket arról, hogy a mondatok transzformálásakor jelentésváltozás is lehetséges. (Vö. РАПП ФЕРЕНЦ: «при трансформациях должно сохраняться лексическое значение исходной конструкции» [Курс современного русского языка. Будапешт, 1968. 446]). A németben például a cselekvő *Jeder Anwesende beherrscht zwei Sprachen* 'Minden jelenlévő tudott két nyelvet' szenvedő változatában *Zwei Sprachen wurden von jedem Anwesenden beherrscht* 'A két nyelvet mindenki tudta' mást jelent. Az első mondatban mindenki csak két nyelvet tudott, de ez a két nyelv különböző is lehetett, míg a második mondatban kettőnél több nyelvet is tudhattak a jelenlévők, de két nyelv azonos volt. Vö. még: *Jeder liebt jemanden.* — *Jemand wird von jedem geliebt.* 'Mindenki szeret valakit'. — 'Van egy olyan

valaki, akit mindenki szeret' (vö. ELKE HENTSCHEL, Handbuch der deutschen Sprache. Berlin, New York, 1990. 123 – 4). Egy névmás használatával kapcsolatban mindig felmerül az a probléma, hogy mire vonatkozik, mely mondatrész hatókörébe (Geltungsbereich, Bezugsbereich, Skopus, ang. scope) tartozik. A *Mindenki úgy véli, hogy ő a legjobb* mondatnak például kétféle olvasata lehetséges: 1. Minden x úgy véli, hogy x a legjobb. 2. Minden x úgy véli, hogy y a legjobb. Ilyen esetekben a visszautaló névmások első olvasatban mindig a mondatban lévő legközelebbi alanyra vonatkoznak. A második olvasat a beszélt nyelvben speciális hangsúlyozás esetén lehetséges, ellenkező esetben a mondatban meg kell neveznünk az alanyt: *Mindenki úgy véli, hogy Éva a legjobb*. Számbeli vagy személybeli kategóriák eltérése esetén pedig nem abban a mondatban kell keresnünk a visszautaló (anaforikus) névmás jelentését: *Mindnyájan úgy véljük, hogy ő a legjobb/hogy ők a legjobbak*. (Vö. Bindungstheorie, binding theory, Kommandierbeziehung, command relation.)

É. KISS KATALIN (A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nytud-Ért. 116. sz. Bp., 1983. 43) megállapítja, hogy „pozitív univerzális kvantort tartalmazó kifejezés nem kerülhet fókusz pozícióba. Ez a jelenség, mint SZABOLCSI ANNA (NyK. LXXXII.) észrevette, teljesen független attól, hogy igeekötő-e az ige vagy sem. Íme két igeekötő nélküli példa:

- (117a) „János *mindenkitől* [_Fugyanazt a választ] kapta.”
 (117b) „*János [_F*mindenkitől*] kapta ugyanazt a választ.”
 (118a) „Jánosék nyáron *mindig* [_F a kertben] vacsoráznak.”
 (118b) „*Jánosék nyáron [_F*mindig*] vacsoráznak a kertben.”

Ennek ellentmondani látszanak a következő példák:

- „János _F*mindenkitől* kapott jó tanácsokat.”
 „Jánosék 7 órakor _F*mindig* vacsoráznak a kertben.”

Ilyen típusú példák lehetőségére gondolva É. KISS így folytatja: „Logikusnak látszik tehát feltételeznünk, hogy a *mindenkitől*-, *mindig*-féle, pozitív univerzális kvantifikációt tartalmazó kifejezések soha nem fókusz helyzetben jelennek meg. Ha közvetlenül az ige előtt állnak, akkor sem ők szerepelnek fókuszként, hanem maga az ige. Azaz:

- (119a) János *mindenkitől* [_Ffél].
 (119b) Jánosék *mindig* [_Förülnek] a vendégnek”.

A „logikus feltételezés” kevés egy tudományos állítás bizonyítására. A fókuszolhatóság egyik bizonyítéka az ellentétes szembeállítás: *JÁNOS fél mindenkitől és nem Péter*. — *János MINDENKITŐL fél, Péter senkitől sem. János FÉL mindenkitől, de Péter reszket is*. A fókuszolhatóság másik bizonyítéka a fókuszra való rákérdezés: *Kitől fél János?* — *Mindenkitől|Pétertől*. A fókuszolhatóság harmadik bizonyítéka a tagadás és az aktuális mondattagolás szoros összefüggése, nevezetesen az, hogy „a topik nem tagadható, a fókusz viszont a tagadás első számú várományosa” (SZABOLCSI ANNA, Az aktuális mondattagolás szemantikájához: NyK. LXXXII, 65): *János SENKITŐL SE fél* — *János NEM FÉL senkitől se*. A továbbiakban É. KISS ezt írja: „Igeekötős ige és pozitív univerzális kvantort tartalmazó kifejezések együttes előfordulása esetén azért nem állhat elő a (119) alatti szerkezet . . . , mert az igeekötő megelőzi

az igét fókusz a szerepre való alkalmasság tekintetében. Az igei fókusz tehát csak akkor elfogadhatatlan pozitív univerzális kvantort tartalmazó kifejezéssel, ha anélkül is helytelen volna. Vö.:

- (120a) *_[F] Ijedt meg János.
 (120b) _[F] Meg ijedt János.
 (120c) _[F] János ijedt meg.
 (121a) *Mindig _[F] ijedt meg János.
 (121b) Mindig _[F] meg ijedt János.
 (121c) Mindig _[F] János ijedt meg.

A pozitív univerzális kvantort tartalmazó kifejezés pontosan azokban az esetekben jelenhet meg közvetlenül az ige előtt, melyekben az ige a kvantifikált kifejezéstől függetlenül is fókuszba kerülne — például nem igemódosító (ModV), hanem adverbális kifejezés (AdvP) értékű igekötő esetén:

- (122a) János _[F]ment föl a csúcs felé, meg nem állt volna.
 (122b) János *állandóan* _[F] ment föl a csúcs felé, meg nem állt volna.”

Ezzel kapcsolatos ellenvetéseim a következők: 1. A (120a) szórend lehetséges ellenvetéses v. ellenmondó állításban: *Ijedt meg már János a sötétben*. Ennek ellenére a (121a) ilyen közlésben nem lehetséges. — 2. A (122) alatti mondatok magyartalanok (vö. *János/állandóan/ment a csúcs felé* v. *János megállás nélkül ment felfelé a csúcsra*). — 3. A (122b) mondatban „csúsztatás” van, mivel nem a *mindig* kvantort használja a szerző. — 4. A 122 (b) mondatban egyébként is az *állandóan* van fókuszban, és éppen ezért szorította ki a *föl-t* az ige elől. — 5. Az *állandóan* szót a ’szüntelenül’ folyamatot kifejező jelentésében nem tekinteném univerzális kvantornak. A 43. lapon ezt olvashatjuk: „’Mindenséget’ jelentő, tehát explicit vagy implicit univerzális kvantort tartalmazó kifejezés esetében ellenmondás, azaz egy rész kiemelése a maradék kizárásával, nem lehetséges, ezért az ellenmondó szórend sem fordulhat elő”. A következő típusú példák mintha cáfolnák ezt az állítást: *Amikor odaértem, ’mindenki ment el a gyűlésről, csak az elnök nem*. Az univerzális kvantorokkal a magyarban szerkeszthetünk részleges (nem állítmányt tagadó) és teljes tagadást kifejező mondatokat: *A Minden autót nem adtam el*. — *Nem minden autót adtam el; Nem minden vasárnap ebédelünk otthon*. — *Minden vasárnap nem ebédelünk otthon* mondatpárok denotatív jelentése ugyanaz, csak a pragmatikai jelentésük más, de ez nem vezet semmiféle „kétértelműségre”.

5. Osztó (disztributív) mennyiségi viszonyok. — Az osztó mennyiségi viszonyok valaminek vagy valakiknek a szétosztását, elosztását fejezik ki: *Mindenki kapott 500 Ft-ot/két-két almát. Kérek két darab 30 Ft-os jegyet. A sportolók a szobákban kettesével fognak lakni. A katonák százával adták meg magukat. A tehenek csordákban legelnek*. Tipológiai szempontból érdekes annak a vizsgálata, hogy *A diplomaták feleségükkel jelentek meg a fogadáson* típusú mondatokban a *feleség* szót az egyes nyelvekben egyes vagy többes számban kell-e használnunk (vö. ПЕТЕ ИСТВАН, Дистрибутивная множественность в русском языке: Russian Linguistics VI [1981.], 57—63). GREGOR FERENC szerint e magyar mondat kétértelműségét így lehet kiküszöbölni: *A feleségével jelent meg mindegyik diplomata a fogadáson*.

6. **R é s z m e n n y i s é g.** — A részmennyiség tört-, százalék- és partitívuszi mennyiséget jelöl: *A munka felét elvégeztük. 32%-os kamatra kaptam kölcsönt. Vett kenyeret. Adott a kenyereből.* Vannak nyelvek, amelyekben a partitívuszi jelentés kifejezésére (pl. az orosz) előjáró nélküli partitívuszi esetet (az oroszban ez a birtokos eset) kell használnunk. Partitívuszi jelentésük nemcsak az anyagneveknek van. A magyarban az igék után álló névelőtlen főnevek partitívuszi jelentést fejezhetnek ki. *Van kenyér. Van könyv. Vett ceruzát. Ivott tejet 'Он выпил молока'.*

7. **Faj t á t j e l ö l ő m e n n y i s é g.** — A fajtát jelölő mennyiség azonos jellegű dolognak eltérő változataira utal. Kifejezhetjük többes számban általában nem használatos főneveknek a többes számával (pl. *magyar borok, kenőolajok, a természet szépségei*) vagy fajtát jelölő számnevekkel (pl. a csehben), illetve határozószókkal: *Kétféle bort vettem. Semmiféle borom sincs. Sokféle ember van. Kétfélét csinál egyszerűre. Mindenfajta/mindenféle ember megfordul ott.*

8. **N o r m a t í v m e n n y i s é g.** — A normatív mennyiségi viszonyok valamilyen szabályozás számára mértékül szolgáló mennyiséget jelölnek, vagy ahhoz viszonyítják az adott mennyiséget: *A napi norma szerint harminc munkadarabot kell elkészíteni. Az óra két percet késik|siet. A városban nincs elég autóbusz. Pénztári hiányok derültek ki.*

PETE ISTVÁN

Értelmező és értelmezés

(Egy nyelvtani szerkezet stilisztikai vetületei)

1. Van-e szaknyelv? Lényegében erre a kérdésre egyszerűsödnek mindazok az elméleti fejtegetések és gyakorlati vizsgálatok, amelyeknek szerzői azt keresik, miben tér el, illetőleg miben egyezik bizonyos szövegek (szövegcsoportok) kifejezésrendszere a többitől. (Így a Magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának számos előadása. L. A magyar nyelv rétegződése I—II. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ Bp., 1988. passim.)

Az egymástól többé-kevésbé elkülönülő nyelvi rétegek nyelvünk mai egységesülő tendenciája során egyre jobban egymásba fonódnak, s egyre közelebb kerülnek a köz-, illetőleg irodalmi nyelvhez (vö. KOVÁCS FERENC: MNy. LXXIX, 21—8). Megállapítható az is, hogy az egyes nyelvi rétegek közti különbség konkrétan megragadható formában a szókincsre, pontosabban a szókincsnek az egyes szakmákhoz kötődő sajátos elemeire, terminus technicusaira korlátozódik. Ezeknek a különleges szavaknak, kifejezéseknek a mennyisége a szövegek teljes szókincséhez viszonyítva jelentéktelen (vö. BÁRCZI: I. OK. I, 25).

Ezek az általános tételek fokozottan érvényesek akkor, ha a szaknyelvre általában föltett kérdést a tudomány nyelvére, sőt még szűkebben a nyelvtudomány nyelvére korlátozzuk. A választ nem a látványosan megragadható szókincselemek vagy a nyelvtani sajátságok többnyire szórványos eltérései adhatják meg, hanem ezeknek rejtettebb, nehezebben föltárható felhasználás-módja, azaz stílusa. Más szóval az ún. nyelvi rétegződés — legalábbis az igényesebb tudományos szaknyelv vonatkozásában — elsősorban stilisztikai ré-

tegződés. Az ilyen értelemben vett szaknyelvek sajátosságainak föltárásához az előbb mondottaknak megfelelően stilisztikai módszerekre van szükség. Az alábbiakban egy ilyen megközelítést szándékozom bemutatni. (Jelzett fölfogásomat látszik igazolni többek között az olyan szövegvizsgálati módszer is, amelyet KLAUDY KINGA alkalmazott: Fordításeleméleti Füzetek 4. sz. 1985. 23—39; vö. továbbá BENKŐ LÁSZLÓ: MNy. LXXV, 350—6, 466—73, LXXXII, 457—86 stb. Van azonban olyan vélemény is, amely szerint a szaknyelv, mintegy „különnyelvet” képező társadalmi csoportok nyelvváltozata, lényegesen eltér a magyar köznyelv és irodalmi nyelv egyéb változataitól. Erről l. KINCSES KOVÁCS ÉVA: Nyr. CXV, 143—5.)

2. Hogy kiindulási alapul az értelmező szerkezetet választottam, arra (többek között) KÁROLY SÁNDORNak egy régebbi megjegyzése is ösztönzött: „Mivel az értelmezőnek bizonyos típusai inkább a társalgás nyelvére, mások meg inkább a magasabb igényű irodalmi nyelvre jellemzőek, nem volna érdektelen az értelmező használatát a nyelvi rétegeknek egymáshoz való viszonya szempontjából, valamint a részben ezzel összefüggő stilisztikai, beszédritmikai stb. szempontból is tüzetesebben megvizsgálni.” (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. NytudÉrt. 16. sz. 4.)

A „magasabb igényű irodalmi nyelv” egyik megnyilvánulási formájának tekintem a nyelvtudományi szövegeket. Hozzájuk viszonyítási partnerül szépprózai írásokat választottam. Azért is csábító ez a párosítás, mert így egy kicsit válasz remélhető arra a kérdésre is, hogy a tartalmi pontosság mellett érvényesül-e, és hogyan érvényesülhet az esztétikai hatás.

A vizsgálati korpusz meghatározásához (más szempontú kutatások tanulsága alapján) tíz-tíz azonos terjedelmű — mintegy 3000 szónyi — szöveget vettem alapul természetesen különböző művekből, illetőleg szerzőktől, de azonos időszakból: a két háború közti években keletkezett munkákból. Ezek körét is szűkítve úgy, hogy a szépirodalmat főleg a népi írók művei, a szaknyelvet pedig túlnyomólag a MNy. megfelelő évfolyamainak írásai (vagy ezek részletei) képviselik.

Az értelmező (és persze az értelmezői mellékmondat) fajtáit és szerkezeti rendszerét részletesen tárgyalja KÁROLY idézett munkája. Mi sem természetesebb, mint ennek a gondosan kimunkált osztályozásnak az alapulvétele. (Az ugyancsak KÁROLY által később kidolgozott MMNyR. megfelelő fejezeteit, a MMNy., valamint a NyKk. idevágó részleteit is figyelembe vettem.) Mint-hogy azonban nem a nyelvtani rendszerbe illeszkedés vagy az attól eltérés keresése, hanem a stilisztikai szempontok érvényesülésének vizsgálata vezet, a nyelvtani osztályozást csak segítő támpontnak, nem megszabott és kötelező irányvonalnak tekintem.

Céлом tehát annak vizsgálata, hogy az értelmező mint nyelvtani szerkezet fogalomkörébe sorolható kifejezésformák fölhasználása alkalmas-e sajátos stílust alakító, megkülönböztető jellegzetességek fölismerésére, illetőleg annak megállapítására, hogy az ilyen stílussajátságok válhatnak-e műfaji, még inkább nyelvi-stilisztikai rétegeket megkülönböztető (vagy azonosító) stíluselemekké.

3. A) Az értelmező legegyszerűbb típusának, az értelmező jelzőnek stilisztikai értékét régóta számon tartja a stilisztika (vö. StilÚ. 433, 558). Hanglejt-, érzelemkifejező hatása lényegében abból áll, mint a képi ábrázolásban

a montázsé: részekre bontja, s így külön-külön érvényesíti az általában egyszerűre, egy összképbe foglalt elemeket. A sablon példa: *rózsát, pirosat* (*piros rózsát* helyett). Vagyis míg az egyszerű (*piros rózsát*) szerkezetben a jelző hozzásimul a jelzethez, vele szoros tartalmi, nyelvtani, intonációs egységre lép, addig az értelmező különválnak, eltávolodik alaptagjától, mintegy önállósul, egyenlő értékű lesz a jelzettel, sőt (az élő beszédben) az elébe iktatott szünettől is támogatva, nyomatékban nemegyszer fölébe kerekedik: „Üzemkettő dolgozott a házban” (Márai Sándor: Egy polgár vallomása. 1990-es kiad. 24); sőt az alaptagtól eltávolítva: „Lova már volt kettő is.” (Veres Péter: Próbatétel. 1954. 17). Az értelmező jelzős szerkezet költői fölhasználásának csaknem korlátlan lehetőségére — emlékezetem szerint — Arany János mutatja a legmerészebb példát: „De míg a hídra feldübörgött, Volt neki rázni farka, ördög!” (Kóbor Tamás: Ö. m. IV. 1900. 315). Illyés Gyula újabb változattal tágítja a kört (FÓNAGY IVÁN által is idézett) sorában: „várkapitányban ekkorát még nem láttam tolvajt”. (Dózsa 29, VilágirLex. II, 1216. — A költői fölhasználásról l. még NyKk. 556—7 is.)

Az értelmező jelzőnek, helyesebben az értelmező jelzős szerkezetnek ez a típusa az általam vizsgált szövegek tanúsága szerint legkevésbé tekinthető e nyelvtani alakzat reprezentatív képviselőjének. Sokkal gyakoribb, színeségben, változatosságban is gazdagabb az értelmezős szerkezet másik alapformája, melyben nem a megkülönböztető minősítés, hanem az egyenlő értékű tagok közti azonosítás képviseli a tartalmi-logikai funkciót. A mennyiségi szempontok természetesen nem jelenthetik a *rózsát, pirosat* szerkezeti típus mellőzését. Mégpedig azért, mert e szerkezeti formának számos kiágazása van, megannyi fontos megtestesítője e dolgozat témakörébe vágó és vizsgálandó stilisztikai jelenségeknek.

A *rózsát, pirosat* típusú szerkezetben a jelző elkülönítése, mintegy utólagos hozzátoldása az alaptaghoz fokozottan, nyomatékosan teljesíti a meghatározó, pontosító funkciót, s ezt egy odagondolható (vagy beilleszthető) *mégpedig, méghozzá* fokhatározó értékű kötőszó is igazolja, illetőleg igazolhatja: „sokan magyarázták, *mégpedig* ahányan, annyiféleképpen” (4/27 — Az idézetek utáni tört számlálója a forrásjegyzékben feltüntetett szöveg szerzőjét és címét, nevezője a kiadvány lapszámát jelzi; l. az összesítő táblázat lábjegyzetében: 4. 2. pont).

Az a körülmény, hogy „a jellemző vonás megnevezése (a szokásostól eltérően) nem a jelzett szó előtt áll, hanem utána következik . . . mintegy ráirányítja a figyelmet az értelmezőre” — állapítja meg R. MOLNÁR EMMA — VASS LÁSZLÓ is (Stilisztikai ábécé. Szeged, 1989. 26). Mint az idézett példa mutatja, ez a nyomósító szerep (a mögöttes jelző) a tudományos nyelvben is érvényesül, bár jóval ritkábban, mint a szépprózában (l. az összesítő táblázatot).

B) Az értelmező jelzős típusból egy további lépés vezet az olyan szerkezethez, amelyben az „értelmező” nem jelző, hanem más mondatrész, rendszerint igei bővítmény, többnyire határozó (vö. KÁROLY i. m. 27): „a mondatok viszonyát vizsgálja a »kifejezés« szempontjából” (8/15), „a szószerkezet viszonykeltő funkciója teszi teljessé, elgondolásom szerint” (2/5); „Óperenciának látszik tündérszigetekkel és halhatatlansággal” (12/45), „az evésnek estek neki, mégpedig ugyan derekas étvágygal” (11/46).

Az értelmezettnek (legyen akár főnévi mondatrész, akár igei állítmány) ez az utólagos, mintegy hozzátoldásos értelmezője prozódiailag, ritmusban,

sőt talán funkcionálisan is olyan (vagy legalábbis hasonló), mint a népdalban vagy műköltészetben a ráütő rím:

Káka tövén költ a ruca,
Jó földben terem a buza.
De ahol a szép lány terem,
Azt a helyet nem ismerem
Seholsem

Ősz húrja zsong,
jajong, búsong
a tájon

(Tóth Árpád)

(Népdal)

Ez a (már az ókori verselésben is ismert) nyomósító vagy megszorító értelmű közlési forma nem idegen az élőbeszédtől sem. Egy beszélgetés alkalomával (később rádióelőadásban is) Szathmári István földidézte nagyapjának kedves reggeli üdvözlő szavait: „Egészségedre kívánom az éjszakai nyugalmat, hogyha vót.”

C) Az azonosító értelmezős szerkezet stilisztikai funkciójának megközelítéséhez „a nyelv nem egyéb, mint kifejezés” (8/5) típusú példa segít. Vajon jó-e vagy miért jó a szerző (Zolnai Béla) megformálta körülményes, szószaporító fogalmazása az egyszerű *a nyelv kifejezés szerkezet helyett?* Talán Zolnai nem ismeri a magyar nyelv egy másik kiváló művészáneka, kortársának és barátjának (akivel együtt látogatta a beteg Juhász Gyulát), Kosztolányinak közismert ragyogó fejtegetéseit a nyelvi egyszerűségről mint nyelvi eszményről (vö. pl. BALÁZS JÁNOS, *A szöveg*. 1985. 198—9)?

Minden bizonnyal másról van szó. Az érzelmi-hangulati hatás fokozásának arról a megnyilvánulásáról, mely különböző eszközökkel (körülményeskedés, sejtetés, elhallgatás stb.) késlelteti a megoldást, a megnevezett fogalom értelmezését, meghatározását. *A nem egyéb, mint, nem lehet más, mint szerkezeti forma a megoldást (azonosítást) nem titkolja el, csak késlelteti.* Hogy mégis magában rejt bizonyos expresszív vonást, azt a pleonasztikus elemek nélküli sima azonosítással történő egybevetés főleg az intonációban árulja el.

Kétségtelen, hogy az intonációnak a késleltető elemeket mellőző, egyszerű azonosításban is van stilisztikai szerepe: „lélektani hang, ti. a tudatban elraktározott hangkép” (4/19), „Trubeckoj, a bécsi egyetem szlavistája” (4/19); „egy gazdag parasztnál, egy afféle parasztbasánál szolgált” (20/5), „[A páva] már kezdi a dürgést, az egy igaz szerelemnek gyönyörű játékát” (17/30).

Az értelmezett és értelmező közötti szünet (a beszédben) éppen olyan stilisztikai, nyomatékosító szereppel bír, mint a jelzős értelmező szerkezetben. Gyakran azonban egy másik jelenség veszi át a stilisztikai hatást kiváltó szerepet, mely nem az azonosításból, nem az intonációból fakad (ezek az idézett példákban egyenlő értékűek), hanem a példamondat jelentéséből, illetőleg egyéb stilisztikai elemekből. Így az idézett harmadik példában a *parasztbusa* metaforikus jellege, kisebb mértékben a *paraszt* szó fokozó ismétlése képvisel stilisztikai értéket. Az utolsó idézetben a *dürgés* szóhoz fűződő asszociációk s az azonosító értelmező metaforája ugratja föl az érzelmi határfok higanyszálát.

D) Egyik kiágazása vagy közeli rokona az azonosító értelmezős szerkezetnek a *mint* kötőszós állapothatározói kifejezésforma (vö. KÁROLY i. m. 36—8). Ez a szerkezet a tudományos szaknyelvben gyakori, a szépirodalomban jóval ritkább, legalábbis az általam vizsgált szövegek tanúsága szerint. A szakszövegekben előforduló 19 példával szemben a szépirodalomra mindössze 3 jut: „a városnév mint főnévi jelző” (1/3), „Dugonics mint történelmi

alakot szerepelteti” (3/25), „a hangtant mint csupán a nyelv fizikai anyagával foglalkozó tudományágot állítják szembe a szótannal és a mondattannal mint olyan tanulmányággal” (2/2); „az mint emberre jellemző-e rám” (20/6), „bement mint paraszt, kijön mint mérnök” (16/114).

Talán nem is véletlen ez az arány. Hiszen ez a szerkezeti forma nem képvisel magas fokú expresszivitást, ha tartalmi vagy egyéb szempontok nem befolyásolják. Stilisztikailag értékfokozóvá akkor válik, amikor a személyes névmással kapcsolatos szerkezetben fordul elő. Ilyen változatokra lehet utalni: a) *Ezt mint orvos mondom.* (A beszélő személy háttérben maradásával kiemelve a minősítő jegy.) b) *Ezt én mint orvos mondom.* (A minősítő jegy mellett a beszélő személy is előtérbe kerül.) c) *Ezt mondom én mint orvos.* (A beszélő személy fokozott kiemelésével csökkenő értékű lesz a minősítő jegy.) d) *Ezt én mondom mint orvos.* (A beszélő személy erőteljes kiemelésével háttérbe szorul a minősítő jegy.)

Az ilyen szerkezeti változatokban, illetőleg a szerkezet típusok expresszív értékének hullámzásában tehát nem a *mint* kötőszós értelmező játssza a főszerepet. A hírérték fokozódása vagy csökkenése a mondat (szöveg) megformálásától, a szerkezeti, szerkesztési és felhasználási módok alakulásától függ.

E) Visszatérek az előbbi a *nyelv nem egyéb, mint kifejezés*, vagyis a *nyelv kifejezés* típusú szerkezethez. A logikai azonosítás kétségtelen. A nyelvi megformálás, pontosabban a közlés nyelvtani formája azonban lényegesen eltér az azonosító értelmező (*Zrínyi, a költő*) alaptípusától. A nyelvtani különbség világos: az azonosító értelmező szerkezet szintű, mondatrész értékű: *Zrínyi, a költő* (örökbecsű művet alkotott). *A nyelv kifejezés (Zrínyi költő)* predikatív viszony, tehát mondatértékű, illetőleg önálló mondat is lehet. Nem annyira markáns, mint a nyelvtani, de határozottan megállapítható a tartalmi-logikai eltérés is. *A nyelv nem egyéb, mint kifejezés* jelentése szerint, tehát tartalmi-logikai szempontból azonosítás. De *a nyelv kifejezés, Zrínyi költő* mondatokban az azonosítás mellett, sőt annak háttérbe szorulásával kidomborodik egy másik funkció, a meghatározó vagy magyarázó. Tehát nem annyira az értelmező (azonosító), mint inkább a meghatározó vagy kifejtő szerep érvényesül. Az azonosító értelmezős szerkezettel való rokonság tagadhatatlan ugyan, de a nyelvtani különbség arra is utal, hogy ez a szerkezeti forma nem kiegészít, pontosít (mint az értelmező jelző), hanem meghatároz vagy magyaráz, tehát lexikográfiaiilag értelmez. KÁROLY az alany–állítmányi viszonyt is föltünteteti az értelmezős szerkezetek típusai között. A NyKk. óvatosabb fogalmazása szerint, „Többnyire mindegyik fajta értelmező vonatkozatható az értelmezettre úgy is, ahogy a névszói állítmány (vagy az összetett állítmány névszói része) az alanyra” (I, 554).

A határozott nyelvtani, a halványabb tartalmi-logikai eltérés mellett stilisztikai szempontból csaknem teljesen elmosódik a két szerkezet közti különbség. Hiszen a főntebb tárgyalt intonációs szempontok (nyomaték, szünet) ugyanúgy megvannak a predikatív szerkezet között, mint az értelmezett és értelmező esetében. Viszont a mondat jelentése (és más stilisztikai sajátágok jelenléte) éppen úgy meghatározó a predikatív szerkezet stilisztikai értékelésében, mint az értelmezős szerkezetnél. Az olvasóra, hallgatóra gyakorolt (gyakorolható) érzelmi, hangulati skála ugyanúgy kialakítható, mint az értelmezős szerkezetekben. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fokozott expresszivitás nem kizárólagos sajátja a szépirodalmi szövegeknek: „a Rontó

Pál név Gvadányi képzeletének a szülötte” (4/26), „az arszlánnak van egy vérengző társa is: a tigris” (1/7).

Az azonosító értelmezés nem szorítkozik szükségszerűen a pusztá predikatív viszonyra. A szerkezet mindkét tagja kiterebélyesedhet, sőt szabályos definícióvá alakulhat genus proximummal és megkülönböztető jegyekkel. Főleg a tudományos szövegekben még további gyűrűzéssel egy fogalom részletes kifejtésévé, magyarázatává is bővíthet. (Kis túlzással még tovább lehetne tagítani a kört úgy is, hogy idetartozónak tekintjük a magyarázó utótagú összetett mondatot.) Néhány példa: „a szerencse: megnevezni őt, a boldog 1843-ik évnék tartatott fenn” (1/7), „a kiegészülés horizontálisan történt: az egyes synchronikus rendszerek határaihoz érve az analízisnek át kellett lépnie” (4/19); „a fazékfogó vagy »szilkehordó« . . . Ez egy lapos gurntikből összerótt háló, cserépedények számára” (20/8).

Az azonosító értelmezés kifejezésformái közül kiemelendőnek tartom a már ismételt idézett litotészes formát, vagyis az értelmezés negatív módon történő megszerkesztését. A már idézett szaknyelvi példák mellett szépirodalmi előfordulása is akad: „Hiszen asszonykín az, nem egyéb” (18/16).

F) A mintaszövegekben előforduló értelmező szerkezetes típusok közt mennyiségileg első helyen áll, sőt nagy fölénnyel előzi meg az összes többi értelmező fajtát az ún. értelmező jelzői mellékmondat. Az MMNyR. összefoglalása szerint „Értelmező jelzői mellékmondatoknak azokat a jelzői mellékmondatokat foghatjuk fel, amelyek értelmező jelzőnek felelnek meg, azáltal, hogy a) főmondatbeli utalószavuk értelmezői szerepű, vagy hogy b) bár főmondatukban nincs utalószó, ha volna, az értelmező szerepű volna.” (II, 403). Az utolsó *volna* helyett inkább a *lehetne* (sőt *is lehetne*) szót használnám, mint-hogy ezek az utalószó nélküli mondatok — akárcsak a kötőszó nélküli összetett mondatok — „kételésyeselek”: nemesak értelmező szerepű, hanem jelzői mellékmondatot képviselő utalószó is beiktatható a főmondatukba: „énekeket dúdolnak, melyek szavait jóformán már meg sem értik” (10/97). Utalószó beiktatásával a) „*olyan* énekeket dúdolnak . . .”, b) „énekeket dúdolnak, *olyanokat* . . .” Egyszerűsítve a kérdést, formailag kétféle értelmezői mellékmondat van: utalószós és utalószó nélküli. Számszerűleg az utalószó nélküli forma jóval gyakoribb, mint az utalószós, mégpedig a szaknyelvi szövegekben éppen úgy, mint a szépirodalmiakban.

KÁROLY „értelmezői helyzetű mellékmondatokról” és „csak értelmezőnek behelyettesíthető mellékmondatokról” szól, s ezeket további alcsoportokba sorolja (i. m. 51—6). Stilisztikai szempontból ez a széttagolás fölösleges. Kérdés viszont, mi lehet az utalószó nélküli értelmezői mellékmondat nagy népszerűségének az oka. Lehetne arra a merevebb, zártabb nyelvtani szerkezeteket föllazító, az új mondanivalónak erőteljes feltörésével együttjáró szöveg tagolására, a nehézkesen tömör szerkezeteknek az esztétikai értéket is jobban érvényesítő, fölöldő törekvése gondolni, amelyet az irodalom- és stílustörténet elsősorban a szecesszió, illetőleg impresszionizmus irányzatához, a Nyugat első korszakához kapcsol. (Erről összefoglalóan I. BENCZE LÓRÁNT: Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről. 1989. 238—44.)

Ez érvényes lehet a szépirodalomban, de kevésbé indokolt és megnyugtató a szaknyelv vonatkozásában. Márpedig a számok fényében úgy látszik, a szaknyelv legalább annyira kedveli, alkalmazza ezt a szerkezetet, mint a széppróza. Egyébként is a potenciális (tehát utalószó nélküli) értelmező mellékmondatos forma nem új keletű. BENCZE is utal az Arisztotelészig visszavezet-

hető gyökerekre. S a magyar prózaírás múltjából is bőven idézhetők példák Sylvester Jánostól, Zrínyitől, Bessenyeitől vagy Kazinczynak és kortársainak írásaiból (pl. Kaz. Lev. I, 60, 108). Valószínű tehát, hogy az értelmező mellékmondat gyakori használatának — mint általában az értelmezőnek — a pontosítás, a félreértést kiküszöbölni szándékozó, kiegészítő informálás az egyik s talán legfőbb indítéka. Ez a szerkezet ugyanis lehetővé teszi a többoldalú, a minél világosabb, minél szabatosabb kifejezést.

Az utalószó nélküli értelmező mellékmondat tulajdonképpen hangsúlytalan a kiemelést, nyomósítást alkalmazó utalószós szerkezettel szemben: „birtokában volt a leglényegesebb segédeszköznek, amely nélkül a mi viszonyaink közt egy tudományszakkal sem lehet sikeresen foglalkozni” (5/60), „igen tetszetősnek tartom én is Szinyei gondolatát, hogy a személyragtalan főnévi igenévnek . . .” (9/288). Ugyanígy persze szépirodalmi szövegben is: „itt van mindjárt Bálint István! Aki amellet, hogy Rébéknek teszi a szépet, arról nevezetes . . .” (18/12), „erősek szívósak az erdei emberek, akik nem félnek a vértől, haláltól” (17/1).

A kiemelő, nyomósító szándék, úgy látszik, a tudományos szaknyelvben inkább szerepet játszik, mint a szépirodalomban: „megtudhatott volna egyebet is, olyasmit, amiről ott künn sem értesült” (10/97), „. . . két csoportját kell felvennünk: azt, amelyben a szemléletesség és azt, amelyben a hangulatosság uralkodik” (7/28). Szépirodalmi szövegekből csak egyetlen utalószós példám van: „A ruhaneműeket kiteggettem a hóra . . . Azokat, melyekkel Surgyelán volt barátságban” (19/164).

Célszerűnek látszik még utalni arra, hogy a mellékmondat azért mellékmondat, mert mondatrész értékű, s legtöbbször helyettesíthető egy mondatrészszel. Hogy mégis igen gyakran ezt a hosszabb és látszólag nehezkesebb kifejezési formát választjuk, annak a természetes igénynek a következménye, hogy közlési szándékunk minél pontosabb, minél világosabb formát nyerjen. Ebből a körülményből viszont az következne, hogy a mellékmondatos szerkesztés (nemcsak az értelmező, hanem más mondatrészt helyettesítő mellékmondat is) elsősorban a tárgyi pontosságra törekvő tudományos nyelvhasználatban jelenik meg. Vizsgálati korpuszaim tanúsága szerint azonban az értelmező mellékmondat a szépirodalmi szövegekben is igen gyakori. Ez valószínűleg azzal (is) magyarázható, hogy a mellékmondatos szerkesztés lehetővé teszi a közlésnek olyan finom árnyalatú színezését, amilyenre a mondatrészszé zsugorított forma nem alkalmas: *Alighogy a fecske kitette a lábát, a veréb ott termett . . . ; Addig iszom, míg a világ világ lesz, de Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik stb.* (Erről részletesebben I. BENKŐ LÁSZLÓ, Mondattan II. Főisk. jegyz. 1962. 65—6. Igen tanulságos a kötőszó nélküli mondatok stilisztikai értékével kapcsolatos egybevetés is: NyK. LXI, 99—106.)

Nem kevésbé meglepő egy másik „következetlenség” is. A közlés egyértelmű, pontos megformálása — amely mégiscsak a szaknyelv elsőrendű követelménye — mellett, úgy vélné az ember, háttérbe szorulnak az esztétikai mozzanatok. A tudományos közlésben kevésbé lehet szó olyan esztétikai elemek beépítéséről, amelyek a szépirodalomnak természetes jellemzői, velejárói. Szaknyelvi példáim közt viszont tekintélyes számú az olyan mellékmondatos szerkezet, amelyben határozottan pozitív értékű, esztétikai, hangulati jellegű elemek húzódnak meg. Hangsúlyozom a *húzódznak meg* kifejezést. Mert a szóban forgó mondatok esztétikai hatást sugárzó elemei nem hivalkodva, nem élesen szembeszökő módon jelennek meg, hanem szerényen,

visszafogottan; kedvem volna azt mondani, kifinomult, a szó nemes értelmében vett arisztokratikus eleganciával. Megnyilvánul ez a szavak, a szerkesztés választékosságában, a prózaritmus kellemesen andalító hullámmzásában, itt-ott egy metaforikus kép, szójátékos alakzat stb. beillesztésében, olykor még az elvont, szűkkörűen szakmai tartalom mellett is: „Mindez visszatükröződik az irodalmi névadásban, ami egyik fokmérője az irodalmi eredetiségnek is” (3/20), „a Verpeléti út, amelyik nem visz Verpelétre” (1/4), „itt kell ütni a rést, amelyen keresztül bepillantathatunk” (4/30), „így jutott el a szó Csokonaihoz is, ki nemcsak költői szövegben él vele” (6/241), „amit Greguss a tan-költeményről mondott, hogy nem tanító költ, hanem költő tanít” (7/270), „A háborús militarizmus nyelvtisztogató hulláma mindenesetre megtört egy szón . . . egy hatalmasabb erővel találta magát szemközt: a hagyomány erejével” (8/18).

A szaknyelvi szövegek ilyenféle szépirodalmi színezete azt a gondolatot ébreszti, hogy a magasabb igényű nyelvhasználat képviselőiben a kifejezésbeli gondosságra törekvés mellett vagy mögött (talán öntudatlanul is) egy kis szépírói ambíció lobog.

G) Áttekintve a szövegmintákból kialakított értelmezői rendszer főbb típusait, utalnom kell két olyan körülményre, amelyek semmiféle stilisztikai minősítésben sem mellőzhetők: a) Az elméleti fejtegetések általában nem veszik figyelembe, vagy legalábbis nem foglalkoznak az értelmező kontextusának tartalmával, jelentésével. Föltehetően azért nem, mert túlnyomólag költői, szépprózai szövegeket vizsgálnak, amelyekben a tartalmi szempontok, illetőleg egyéb hangulatkeltő elemek már eleve támogatják a stilisztikai értéket. A „Stilisztikai ábécé” egyik értelmezői példája Juhász Gyulának ez a versmondata: „Hálót fon az est, a nagy barna pók, nem mozdulnak a tiszai hajók” igen jól érzékelteti az azonosító értelmező alaptípusát. De hangulati-esztétikai hatásában a nyelvtani szerkezet csak élettelen váz, lelket a metaforikus kép lehel bele. (A szerzők igen helyesen utalnak a szóképpel történő kiemelésre: i. m. 27.) b) A stilisztikai vizsgálat megbízhatósága, hitele megköveteli a kutatótól független tárgyilagosságot, a szubjektív mozzanatok távol tartását. Viszont a jelenségeknek önmagukban történő vizsgálata a stilisztikai sajátságoknak csak lehetőségeit tárja föl, a hangulati hatás értékének, a vizsgált kifejezés tetszési fokának minősítéséhez a szóban forgó nyelvi alakulat kontextusának, vagyis a maga természetes helyzetének figyelembevétele mellett gondolatébresztő, indukáló segédeszközként a kutatóban támadt hangulati elemek, asszociációk fölhasználását sem célszerű mellőzni. Például gyakran nem lehet határozott választvonalat húzni metafora és exmetafora között. Így ugyanabban a nyelvi jelenségben egyesek metaforát láthatnak, mások nem, az elhatárolásra, minősítésre legtöbbször nincs objektív fogódzó. Innen van, hogy „a metafora kemény dió” a modern nyelvészet számára is (vö. BERECKI GÁBOR: *Helikon* XXXVI, 379—89 is).

4. 1. Azok az értelmező típusú szerkezetek, melyeknek stilisztikai vetületeit az eddigiekben megvilágítani igyekeztem, a szövegmintákból kikerülő 705 példa alapján 4 fő osztályba s további bontással 21 alcsoportba sorolhatók. Számbavételükre a teljes példaanyagot terjedelmi okokból sem sorolhatom föl. Áttekintésül csupán az egyes típusok jellemző jegyeit állítottam össze néhány illusztráló példával (olykor szükségszerűen az előzőkben már idézettekkel).

A) Értelmező jelzős szerkezetek körébe vonható kifejezések:

a) Egyszerű értelmező jelző (0 szakny., 11 szépirod.): „jó ember vagy, szelíd” (14/209), „minden vonatkozásban, társadalmiban és politikaiban is” (12/40).

b) Értelmező bővített szerkezettel (1 szakny., 11 szépirod.): „a szavaknak, legyenek bár szemléleti vagy fogalmi természetűek” (7/272); „a bolhák úgy táboroztak azokban . . . de találtam én olyan csípőseket is” (17/164).

c) Az értelmező előtt nyomósító fokhatározó (2 szakny., 0 szépirod.): „voltak sikerei, főképp elméletiek” (4/19), „az egyesszámi *várnia*, *kérnie* alakok — és csupán ezek” (9/291).

d) Határozói, toldalékos értelmező (7 szakny., 8 szépirod.): „a mondatok viszonyát vizsgálja a »kifejezés« szempontjából” (8/15), „egyéb érdekes látni-valók, főképpen érdekes és híres emberek jelölésére” (1/4); „az evésnek estek neki, mégpedig ugyan derekas étvággal” (11/46), „Óperenciának látszik, tündérszigetekkel és halhatatlansággal” (12/45).

e) Toldalékolás szószkezettel vagy mondatl (7 szakny., 17 szépirod.): „elterjedése az irodalmi nyelvben ugyanis nagyon szűkkörű, tudtommal csak *r* előtt jelentkezik” (2/24); „Ránézett Krauszra szörnyű gyűlölség indulatával” (15/10), „A Gogyori előtt is emberek ácsorognak, lesütött fejjel ténferegve” (18/17).

f) Birtokos jelzői értelmező vagy ilyenféle szerkezet (2 szakny., 2 szépirod.): „egy nyelvészeti tanulmány körvonalai bontakoznak ki bennük, a fonológiáé” (4/20); „Az ő asszonya már régen nem az övé” (18/3), „Te a despta katonája, én meg a királyé” (11/46).

B) Azonosító szerkezetek:

a) Közvetlen azonosítás (= értelmezés szinonimával), (104 szakny., 45 szépirod.): „a francia drámairót, Sedaine-t” (3/22), „egy új irodalmi áradat: a romantizmus” (3/29); „Rebékát, jó cselédjüket” (13/6), „erős emberekkel, Kondás Mihályokkal, Kinizsi Pálokkal” (18/11).

b) *Mint* kötőszós értelmezés (19 szakny., 3 szépirod.): „a hangtant mint csupán a nyelv fizikai anyagával foglalkozó tanulmányágat” (2/2), „Kisfaludy Károly vígjátékait emlegetik, mint a beszélő név legismertebb magyar mintáinak lelőhelyeit” (3/27).

c) Névmási értelmezett (rendszerint személyes, olykor más névmás, névmási határozószó), (10 szakny., 53 szépirod.): „maga a mindennapi beszéd” (7/278); „Én, szegény gyöngye ember” (14/204), „ide Konstanzba” (11/44).

d) Azonosítás jelzők közt (10 szakny., 6 szépirod.): „A Bánk bán első, 1815. évi fogalmazványában” (3/28); „egészséges, jóindulatú kritikával” (10/95), „panaszoló, siralmas hangjukban” (13/99).

e) Azonosítás mondatok közt, az utótag az elsőben megnevezett fogalom (közlés) kifejtése (4 szakny., 16 szépirod.): „feléled a nemzeti szellem, megkezdődik a múlt iránti érdeklődés” (3/24); „nincs is határ, legalább gyakran úgy látszik, mintha nem volna: a lélek szab határt” (12/46).

f) Azonosítás ismétléssel, olykor fokozással (10 szakny., 12 szépirod.): „Legyen magyar arszlán! — Lőn magyar arszlán” (1/7), „örökre búcsút mondott a római jognak, örökre a jogtudománynak” (5/66); „a gyermek, a gyermeke halott” (13/103), „megkötötték az üzletet, mégpedig nem is rossz üzletet” (15/11).

g) Azonosításszerű (ál)hasonlat (1 szakny., 1 szépirod.): „mint valami őrangyalt, ezt a vékonyarcú, leütött tekintetű fiút idézte meg” (16/112).

h) Azonosításszerű szerkezet szinonim kifejezésekkel (1 szakny., 2 szépirod.): „a korhűség gyarapítására, a korhangulat fokozására” (3/25); „Csikóstótnak hívták, büszke, nyalka ember volt” (18/12).

i) Azonosításszerű kifejezés kiegészítő, pontosító határozószóval vagy kötőszóval (7 szakny., 0 szépirod.): „a költő jogait, vagyis inkább feladatait” (6/237), „akkori fiatal nyelvtudósaink, elsősorban Simonyi Zsigmond” (5/67).

C) Értelmező mondatok:

a) Értelmezőinek (is) minősíthető mellékmondat (130 szakny., 124 szépirod.): „Birtokában volt a leglényegesebb segédeszköznek, amely nélkül a mi viszonyaink közt egy tudományszakon sem lehet sikeresen foglalkozni” (5/66), „Így jelöli meg forrásait, ahonnan a *csermely* szót vette” (6/238); „Hihetetlen meséket hazudott össze a vele való dolgairól, hogy fiatalabb legénykorában bocskorszíjjal kötözte meg” (17/14), „gyomlálgattunk néhányan, akik tudtuk a leckét” (20/7).

b) Értelmező mellékmondat utalószóval (3 szakny., 1 szépirod.): „két csoportját kell felvennünk: azt, amelyben a szemléletesség és azt, amelyben a hangulatosság uralkodik” (7/285), „A ruhaneműket kiteragettem a hóra . . . Azokat, melyekkel Surgyelán volt barátságban” (19/164).

D) Értelmezés:

a) Értelmezés egyszerű predikatív szerkezettel (17 szakny., 13 szépirod.): „A nyelv maga absztrakció” (8/13); „Weisz szabályos külsejű, harminc és egynéhány éves férfi” (15/7).

b) Értelmezés meghatározással (7 szakny., 1 szépirod.): „A phonologia a leíró nyelvtan önálló szerves része” (4/20); „Az író költ: ez az ő cselekedete. Az élet cselekszik: ez az ő költészete” (12/39).

c) Értelmezés kifejtéssel (14 szakny., 12 szépirod.): „[Simonyi] második tétele: a nyelvtudomány egységes és konkrét tárgya nem a beszéd, hanem a nyelv mint lélektani valóság” (2/5); „egy kis »cigány ringyó« (nem igazi cigány, csak a nőiség nélküli . . . kis hisztérikákat nevezik így)” (20/9).

d) Értelmezés negatív szerkezettel (9 szakny., 2 szépirod.): „az úgynevezett nyelvesztétika célja nem lehet más, mint a *nyelvnek mint kifejezésnek a vizsgálata*” (8/6); „Hiszen asszonykín az, nem egyéb” (18/16).

2. A vizsgált értelmező szerkezetek megoszlása szerzők, ill. típusok szerint: l. 453. lap.

3. A statisztika könnyen tévútra csábít. A számok és tények közti út nem mindig egyenes. Esetünkben ez azt jelenti, hogy egyrészt a mintavételes eljárás nem nyújthat pontos adatokat, csak megközelítő tájékoztatást; másrészt a szokványos nyelvtani kategóriákat (ez alkalommal) kevésbé tisztelve, az egyes szerkezettípusok közti határok gyakran elmosódnak vagy egymásba fonódnak. Mégis a mennyiségi adatok — főleg egymáshoz viszonyítva — lehetővé tesznek néhány szerény összegező megjegyzést:

a) A tágabb értelemben vett értelmező szerkezet a maga kiterjedt rokonságával, rugalmas hajlékonyságával megfelelő és szívesen alkalmazott eszköz lehet a legkülönbözőbb mondandók kifejezésére a vizsgált (és valószínűleg minden más) nyelvi-stilisztikai rétegekben.

b) Az értelmező szerkezet egyes típusai (kiemelkedő mennyiségi arányokkal) bizonyos nyelvi-stilisztikai rétegek jellemzőjévé válhatnak. Ilyen a szűkebb értelemben vett értelmező jelző, mely a szépirodalmi szövegek köréhez tapad. — Dolgozatomban csak két nyelvi-stilisztikai réteggel foglalkoztam, így nem került szóba, hogy az értelmező jelző nem idegen a hétköznapi nyelv-

Szerzők	Szerkezeti típusok																				Össz.		
	A)					B)					C)					D)							
	a)	b)	c)	d)	e)	f)	g)	h)	i)	a)	b)	c)	d)	a)	b)	c)	d)	a)	b)	c)		d)	
1.			1							1								10			2	2	21
2.				2						2								8			4	4	34
3.				2						2								25			1	1	61
4.			1	2						2								10			3	7	41
5.										6								23					55
6.										2								8					28
7.		1								1								11			3	9	43
8.										1								16			1		48
9.				3						1								10					19
10.										2								9					17
11.										2								10			3		40
12.	1			5						2								25			1		41
13.	1			1						1								10					27
14.	1			1						2								6			1		29
15.										2								7			5		29
16.										2								5			2		19
17.										2								21					28
18.	3									7								4			4	1	39
19.										1								13			1		29
20.	2									2								23			1	8	57
Össz.	11	12	2	15	24	4	149	22	63	16	20	22	2	3	7	254	4	30	8	26	11	705	

¹ A vizsgált szerzők, illetőleg szövegek jegyzéke: I. BALASSA JÓZSEF, A magyar utcanevék: NYR. LIX. [1930.], 3—6; KERRÉSZ MANÓ, Arszlán, tigris: no. 6—8. — 2. GOMBOCZ ZOLTÁN, Funkcionális nyelvszemlélet: MNY. XXX [1934.], 1—7. — 3. KOVALOVSKY MIKLÓS, Az irodalmi névadás: MNY. XXXI [1935.], 20—9. — 4. LAZICZUS GYULA, A fonológiai: MNY. XXVI [1930.], 18—30. — 5. MELICH JÁNOS, Gombocz Zoltán emlékezete: MNY. XXXIII [1936.], 65—73. — 6. TECHERT (=TOMPA) JÓZSEF, Csokonai nyelvi forrásai: MNY. XXXII [1936.], 237—47. — 7. ZIINSZKY ALADÁR, Érzelemkifejezés a lírában: Stílű. 1926. 270—85. — 8. ZOLNAI BÉLA, Esztétikai szempontok a nyelvtudományban. [1920.]; Nyelv és stílus. 1957. 1—15, vő., Az idégen szavak. [1922.]; no. 16—9. — 9. ZOLNAI GYULA, Főnévi igenevünk alakjainak eredete kérdéséhez: MNY. XXXVIII [1937.], 288—98. — 10. ZSIRAI MIKLÓS, Nem mind bíró, kinek pálcája van a kezében: MNY. XXXVI [1940.], 95—106. — 11. DARYAS JÓZSEF, A törökverő. [1938.]; 1967-es kiadás 42—52. — 12. ILLYÉS GYULA: Naplójegyzetek 1929—45. Bp., 1986. 33—47. — 13. JÉKELY ZOLTÁN Vendetta. [1935.]; Római harangok. [1939.]; Összegyűjtött novellái. Bp., 1986. 5—11, 98—103. — 14. KODOLÁNYI JÁNOS: A vas fiai. [1936.]; 9. kiadás 1974. 203—13. — 15. NAGY LAJOS: A vadember. [1926.]; N. L. művei. Bp., 1931. 7—16. — 16. NÉMETH LÁSZLÓ: Bűn. [1936.]; 2. kiad. 1954. 112—21. — 17. NYÍRÓ JÓZSEF: Uz Bence. Bp., 1936. 1—7, 12—4, 18—9. — 18. SZABÓ PÁL: Szakadékok. [1939.]; Ószi vetés. Bp., 1964. 7—17. — 19. TAMÁSI ÁRON: Ábel a rengetegben. Bp., 1937. 161—70. — 20. VERES FÉTER: Számadás. Bp., 1937. 5—20.

használatától sem (*levest, keveset kérek*), sőt talán nyelvjárási sajtáságként is fölbukkan. Legalábbis Illyés Gyula szerint „Nálunk az én anyám így beszél: *vittünk almát Kaposvárra pirosat*” (Hunok Párizsban. 1940. 407).

c) Ugyancsak a mennyiségi fölhalmozódás alapján bizonyos szerkezeti formák egyéni stílussajátsággá minősülhetnek. Ilyen a szaknyelvi mintákból Zolnai Béla litotészes (*nem lehet más, mint*) szerkezete (D) d) típus 9 előfordulás), Zlinszky Aladár azonosító szerkezete (B) a) típus 18 előfordulás); illetőleg Darvas József vagy Veres Péter névmási értelmezője (B) c) típus 8, illetőleg 15 előfordulás), Illyés Gyula értelmező mellékinondatai (C) a) típus 25 előfordulás).

d) Aligha véletlen, hogy a pontosításra, az egyértelmű, világos közlésre törekvő tudományos nyelv szívesen él az azonosító értelmező egyes típusaival (B) típus 177 előfordulás) vagy a meghatározó és kifejtő értelmezéssel (D) b) — c) típus 21 előfordulás).

e) Ezekkel a többé-kevésbé elkülönítő vonásokkal szemben első tekintetre meglepő, hogy az értelmező szerkezetek leggyakoribb formája: az értelmező mellékinondat megoszlása csaknem egyenlő arányt mutat a szaknyelv és a szépirodalom között. Ennek a szerkezet típusnak fölényes győzelméről (254 előfordulás) az előzőkben (3. F') részletesen szóltam. Az elmondottak lezárásául talán meg lehet kockáztatni egy egyszerű végkövetkeztetést: A „magasabb igényű irodalmi nyelv” két vizsgált képviselőjének rokon vonásai arra vezethetők vissza, hogy a tudomány és művészet mint legmagasabb rendű szellemi termékek végső soron ikertestvérek; megnyilvánulásaikban, megjelenési formáikban egyaránt fölfedezhetők eltérések és hasonlóságok, de voltaképpen nem húzható közérjük merev határvonal.

BENKŐ LÁSZLÓ

A német nyelv(járás)szigetek és kutatásuk vázlatos áttekintése

I. B e v e z e t é s. — Amikor az 1980-as évek derekán intenzívebben kezdtem foglalkozni a magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárás-szigetekkel, természetesen arra is gondolnom kellett, hogy a témakörbe tartozó külföldi szakirodalmat kellőképpen megismerjem. Ezzel az volt a célom, hogy a külföldi szakmunkákban kifejtett gyűjtési és feldolgozási módszerek bizonyos szempontjait, tanulságait is felhasználjam, mégpedig természetesen a hazai szakirodalom és saját tapasztalataim mellett. A különböző (nyelvtudásbeli, utazási stb.) lehetőségeimet figyelembe véve már munkám kezdetén adott-nak látszott számomra, hogy elsősorban a Szovjetunióban és a német nyelvterületen (főképpen Németországban) szükséges és érdemes alaposabban tájékozódnom.

A szovjetunióbeli kutatás egyrészt amiatt tűnt elengedhetetlennek, hogy az ott élő rokon finnugor népek kisebb-nagyobb csoportjai nyelv-szigethelyzetben élnek, sőt némelyiknek (pl. a mordvinnak) saját nyelvjárás-szigete is van; másrészt azért látszott fontosnak, mert a Szovjetunió soknemzetiségű összetétele szinte kínálta, elkerülhetetlenné teszi a nyelv-szigetek problematikájával való foglalkozást, hiszen — Ukrajnától a Csendes-óceánig, a Jeges-tengertől a Kaukázusig — már évszázadokkal korábban több települési mozgalom zajlott le a világnak ezen nagy térségében.

A német nyelvterületre is legalább két okból esett a választásom: egyfelől azért, mert már a korai középkortól számítva — főképpen Kelet- és Délkelet-Európa irányában -- jelentős mértékű terjeszkedés ment végbe, s így számos német nyelvsziget keletkezett a különféle szláv és más nyelvű népek közé történt betelepülés révén; másfelől amiatt, hogy a német dialektológia már a múlt században igen magas színvonalat ért el, és azóta is szép eredményeket mondhat magáénak, a német nyelvszigetkutatás pedig — legalábbis bizonyos időszakokban (például az 1920-as években) — a dialektológiának szinte önálló ágává fejlődött. A német nyelvterületen a nyelvszigetek vizsgálatával (is) foglalkozó kutatók száma — a múlt századtól napjainkig — megítélésem szerint a kétszázat is meghaladja.

A szovjetunióbeli tanulmányutam során tájékozódtam az ottani nyelv(járás)szigetek kutatásának helyzetéről. Bár nem is volt célom, és nem is volt rá módom, hogy minden részletre kiterjedő képet nyerjek az ottani nyelv(járás)szigetek vizsgálatának eredményeiről, arra mégis törekedtem, hogy az e tárgykörben született munkák nagy részéről legalább vázlatos áttekintést nyújtsak a „Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek” címmel 1990-ben megjelent könyvemben. Hasonlóképpen jártam el egy-egy nagyon rövid olaszországi és németországi tanulmányutamon szerzett tapasztalataim összegzésével és monográfiámba való beledolgozásával. Azt azonban meg kell említenem, hogy a német nyelvterületen megjelent idevágó szakirodalom egy (meglehetősen csekély) részéhez itthon is hozzájutottam. Ezért tudtam a német nyelvszigetkutatásra viszonylag nagyobb figyelmet fordítani, ez azonban — könyvem céljából adódóan — a Németországban és Ausztriában elért eredményekhez képest kis terjedelmet kaphatott. Már akkoriban fölmerült bennem az az elképzelés, hogy hasznos volna a német nyelv(járás)szigetekről és kutatásuk helyzetéről, eredményeiről legalább vázlatos összefoglalást készíteni. Tervem megvalósítását egy 1991-ben kapott kéthónapos DAAD-ösztöndíj tette lehetővé, amelynek során a müncheni egyetemen és a Bajor Tudományos Akadémián tanulmányozhattam a kérdéskörbe tartozó szaccikket, tanulmányokat, könyveket. A nyelv(járás)szigetek kutatásának rendkívül gazdag és nagyon szerteágazó szakirodalmában való eligazodásban — a korábban összeállított bibliográfiai jegyzékem kiegészítésétől a különböző fénymásolatok készítéséig — az egyetemi kollégák mellett főképpen Anthony Rowley, a Bajor Tudományos Akadémián folyó szótári munkálatok vezetője volt segítségemre, akinek szíves támogatását ezúton is köszönöm.

2. A nyelv- és nyelvjárásziget értelmezése. — Az évszázadokkal korábban vagy akár csak a néhány évtizeddel ezelőtt keletkezett nyelvszigetek népessége természetesen anyanyelvének valamely nyelvjárását használta, őrizte tovább az idegen nyelvi környezetben is, az ugyanazon nyelvterületen belül létrejött nyelvjárászigetek pedig elsősorban azért tekinthetők a környékbeli nyelvjárásokhoz viszonyítva szigethelyzetűnek, mert nyelvileg kissé mások, nyelvi-nyelvjárási különbözőségük a környezetükben lévő települések lakossága számára is föltűnő. A nyelvi-nyelvjárási eltéréshez a nyelv- és nyelvjárászigeteken egyaránt általában néprajzi (olykor vallási) különbözőség is kapcsolódik, a szigethelyzetben lévő helység népességének közösségtudatát mégis főképpen — a környező többségtől eltérő — sajátos nyelve-nyelvjárása erősíti, őrzi meg, mégpedig annak ellenére, hogy folyamatosan ki van téve a többség különböző (nyelvi-nyelvjárási és más

jellegű) hatásának. A nyelv- és a nyelvjárássziget tehát nagyon sok egyező vonást mutat, ennek következtében a nyelv- és nyelvjárásszigetek problematikája, vizsgálata szorosan összefügg egymással, mégsem szabad azonban középük egyenlőségjelet tenni. Ezért szükségesnek és hasznosnak látszik, ha a nyelv- és a nyelvjárássziget fogalmával — a hazai és külföldi szakirodalom alapján — kissé részletesebben is foglalkozunk.

A magyar dialektológiában a nyelv(járás)szigetek iránti érdeklődés a múlt század végén kezdett kibontakozni. BALASSA JÓZSEF nyelvünknek nyelvjárásokra való felosztásában a legfontosabb és legtermészetesebb alapnak a földrajzi elhelyezkedést tekintette, s ennek kapcsán a környezetüktől kisebb-nagyobb mértékben eltérő *nyelvjárás sziget*ekről is beszél (vö. A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1891. 16). „A magyar nyelvjárások keletkezése” című kitűnő tanulmányában pedig nagy teret szentelt a török hódoltság utáni állapotok és a XVIII. század elejétől létrejött telepítések bemutatásának, s több helyeségről is kimutatta, hogy honnan települt lakossága (Ethnographia IX, 185—96, 282—93, 341—8). — Az 1930-as években HORGHER ANTAL volt az, aki a nyelvjárásszigetek keletkezésének módjait és már a típusait is tömören kifejtette, s bár a *nyelvjárássziget* műszó mellett a *nyelvsziget* szakszót is használja, terminológiájában a két típus még nem határolódik el következetesen egymástól annak ellenére, hogy keletkezésük és megkülönböztethetőségük jegyeit alapjában véve kifogástalanul foglalta össze (A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 14). — Az 1950-es években BENKŐ LORÁND fordult érdeklődéssel a nyelv(járás)szigetek problematikájára felé. „A régi magyar nyelvjárások” című cikkében még elsősorban a nyelvjárásszigetek keletkezését taglalta (Nyr. LXXX, 244—51), a „Magyar nyelvjárástörténet” című munkájában viszont már részletesen kifejtette a nyelvjárásszigetek két típusának, az ún. belső és külső nyelvjárásszigeteknek a fogalmát, és ezeket példákkal is illusztrálta (Bp., 1957. 31—2). BENKŐ vizsgálódásai után „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című monográfiájában IMRE SAMU a nyelv(járás)szigetek terminológiai kérdéseit is fölvetette, s a *külső nyelvjárássziget* helyett a *nyelvsziget* megjelölést, a *belső nyelvjárássziget* helyett pedig a *nyelvjárássziget* megnevezést használta. IMRE a következőképpen határozta meg őket: „A magyar nyelvjárások viszonylatában beszélnünk kell nyelv-szigetéről, illetőleg nyelvjárásszigetéről. »Nyelvsziget«-nek nevezem azokat a magyar anyanyelvű településeket vagy települések kisebb-nagyobb csoportját, amelyek más nyelvű környezetben találhatók (pl. a felsőőri nyelv-sziget, a szlavóniai nyelv-sziget, a moldvai »csángó« települések stb.), tekintet nélkül arra, hogy nyelvük nyelvjárástani szempontból egységesnek tekinthető-e vagy sem, tehát egyetlen nyelvjárás-típusba sorolható-e vagy esetleg több típusra oszlanak. »Nyelvjárássziget«-nek nevezem azokat a többnyire egyetlen helyi nyelvjárásra korlátozódó településeket, amelyeknek nyelvjárása magyar anyanyelvű környezetben alapvetően eltér valamennyi szomszédos nyelvjárástípustól” (i. m. 366).

Mivel az IMRE bevezette *nyelvsziget*, illetőleg *nyelvjárássziget* műszók tömörebbek, mint a *külső* és *belső nyelvjárássziget* jelzős szó szerkezetek, és véleményem szerint összetevő elemeik is pontosabban, jobban utalnak az általuk jelölt fogalom tartalmára, ezért inkább ezeket a szakkifejezéseket használom. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nyelvjárássziget fogalmát kissé tágabban értelmezem, ugyanis egyrészt ide sorolom az olyan településeket is, amelyeknek tájszólása kisebb mértékben, de azért néhány markáns vonásban eltér a szomszédos helységek nyelvjárásától, másrészt az olyan településeket is ide sorolom,

amelyeken belül két (ritkábban esetleg három) nyelvjárástípus is képviselve van, ha ezeknek létrejöttében valamilyen — nyelvi alapon kimutatható és történeti adatokkal is esetleg alátámasztható — településtörténeti ok játszott közre. A tanulmányomban többször is előforduló, zárójeles megoldású *nyelv-(járás)sziget* megnevezéssel pedig — tömörítés céljából — a nyelv- és a nyelvjárásszigetekre egyaránt szeretnék utalni.

Ami a nyelv(járás)szigetek terminológiai kérdéseit érinti, ezen fogalmakra a külföldi szakirodalomban is — a magyaréhoz hasonlóan — több szak kifejezés van elterjedve. A szovjet dialektológiában például az *островной говор* és a *языковой остров* szókapcsolatok a leggyakoribbak, ezen azonban — amint erről kijevi és moszkvai nyelvjárás kutatóktól alkalmam volt tájékozódni — általában nem nyelvjárásszigetet, hanem inkább nyelv-szigetet értenek. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a nyelv-szigetek száma sokkal nagyobb, mint a nyelvjárásszigeteké, továbbá az is, hogy az ottani vizsgálódások főképpen a nyelv-szigetekre irányultak. Az utóbbi megállapítás a német nyelvterületen végzett kutatásokra is érvényes, miként az is jellemző, hogy a nyelv- és a nyelvjárássziget fogalmára több szakkifejezés is használatos (pl. *Sprachinsel, Binnensprachinsel, Außensprachinsel, Sprachinselmundart, Dialektinsel, Mundartinsel* stb.). A két fogalmat PETER WIESINGER a „Deutsche Dialektgebiete außerhalb des deutschen Sprachgebiets: Mittel-, Südost- und Osteuropa” című tanulmányában a következőképpen határozta meg: „Unter *Sprachinseln* versteht man punktuell oder areal auftretende, relativ kleine geschlossene Sprach- und Siedlungsgemeinschaften in einem anderssprachigen, relativ größeren Gebiet. Unter linguistischen Aspekt unterscheidet man je nach der umgebenden Kontaktsprache *Außensprachinseln* im fremdsprachigen und *Binnensprachinseln* im abweichend-dialektalen eigensprachigen Gebiet” (Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Herausgegeben von WERNER BESCH, ULRICH KNOOP, WOLFGANG PUTSCHKE, HERBERT ERNST WIEGAND. Zweiter Halbband. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 1983. 901). Érdekes módon ugyanezen kiadvány egy évvel korábban megjelent első kötetében a „Sprachinselforschung als Prüfstand für dialektologische Arbeitsprinzipien” című tanulmányában HUTTERER MIKLÓS is foglalkozott a nyelv- és a nyelvjárássziget meghatározásával. Helyesen állapította meg, hogy a nyelv-sziget fogalmát nem szabad a zárt telepítéssel keletkezett helységekre korlátozni, amint azt W. KUHN tette (vö. Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Plauen, 1934. 13), s az is elfogadható, hogy célszerűnek látszik az ún. külső és belső nyelvjárásszigeteket valamivel konkrétan elkülöníteni egymástól, mint ahogy az általában szokásos. HUTTERER meghatározása, amely a WIESINGER-féle definíciónál jóval árnyaltabb, a következő: „Sprachinsel begreift die (in dialektaler Hinsicht gleichgültige) Vertretung eines linguistischen Gesamtsystems, etwa des deutschen in nichtdeutscher Umwelt, ein und kann nur den Begriff 'Außeninsel' decken. Bei 'Binneninsel' handelt es sich nur um inselartig gelagerte Dialekte als Subsysteme in einer nur dialektal andersartigen Umgebung des eigenen sprachlichen Gesamtsystems. In diesem Fall ist es präziser, nicht von Sprach-, sondern Dialektinseln (Mundartinseln) zu sprechen, vor allem, weil damit auch die Binneninseln innerhalb grösserer Außerinseln erfasst werden, z. B. die donaubairischen Dialektinseln in ihrer rheinfränkischen Umgebung im Gesamt der sog. Schwäbischen Türkei als deutscher Sprachinsel um Fünfkirchen/Pécs in Südungarn, genauso wie z. B. die pfälzische Gruppe am Niederrhein oder die

Walsersiedlungen in Liechtenstein bzw. Vorarlberg, wie auch die Erzgebirgler im Oberharz im geschlossenen deutschen Sprachraum. Diese Unterscheidung erweist sich in sprachsoziologischer und -psychologischer Hinsicht, bes. bei der Klärung von Fragen der Interferenz bzw. Interethnik, als relevant" (i. m. 178).

3. A német nyelvszigetek. — Müncheni tanulmányutam eredeti (fő) célja az volt, hogy a német nyelvjárásszigetek típusairól és kutatásuk fontosabb, általános dialektológiai szempontból is figyelemre méltó eredményeiről áttekintést nyújtsak. Kutatásaim során fény derült azonban arra, hogy ezeknek száma a nyelvszigetekhez viszonyítva jóval csekélyebb. Hogy a német nyelvszigetek száma sokkalta nagyobb, mint a nyelvjárásszigeteké, azt nagyon jól mutatja az az összefoglalás, amelyet PETER WIESINGER készített róluk, hiszen amíg a „Deutsche Dialektgebiete außerhalb des deutschen Sprachgebiets: Mittel-, Südost- und Osteuropa” című, már említett dolgozatában a német nyelvjárásszigetek tárgyalása mintegy másfél lap terjedelmű, addig tanulmányának többi részét — a bevezetés kivételével — teljes egészében a nyelvszigetek bemutatása teszi ki. A nyelvjárásszigetekről készült feldolgozásoknak a száma is relatíve jóval kisebb, és a közzétett cikkek, tanulmányok nyelvjárásszigetenkénti megoszlása is meglehetően aránytalan. Ha a nyelvjárásszigetek kibocsátó (eredeti) tájszólásvidékét vesszük figyelembe, akkor vizsgálatuk aránytalansága még szembeszökőbb, hiszen például a sváb és a tiroli eredetű nyelvjárásszigetekről — például a Pfalz vidékéről történt telepítésekkel szemben — csupán egy-két leírás látott napvilágot, azok is elég régen, még századunk első évtizedeiben jelentek meg. Részben emiatt, részben pedig azért, mert a német nyelvszigetkutatás eredményei — természetesen a hazai germanista szakemberek kivételével — általában alig vagy kevéssé ismertek, tervemet módosítva arra a gondolatra jutottam, hogy vázlatos összefoglalást készítek a német nyelvszigetekről és azok kutatásáról is. A német nyelv(járás)-szigetek és kutatásuk vázlatos áttekintésében nagyban támaszkodtam PETER WIESINGER említett tanulmányára, s arra a szakirodalomra, melyet összefoglalásához felhasznált.

A középkori nyelvszigeteket, amelyek a XII. és a XIV. század között keletkeztek, el szokták különíteni a XVI. század után (főképpen a XVIII. században) létrejött újkori nyelvszigetektől. P. WIESINGER szerint „A középkori német nyelvszigetek délen, a belső nyelvterülettel szomszédos határvidékeken keletkeztek, az újkori nyelvszigetek viszont nemcsak egész Délkelet- és Kelet-Európában alakultak ki, hanem a tengerentúlon, Észak- és Dél-Amerikában, valamint Ausztráliában is” (i. m. 901; saját fordítás). A németek kivándorlásának legkésőbbi hulláma a XIX. század elejétől következett be, ez nagyrészt Nyugat-Európába, kisebb mértékben Dél- és Észak-Európába irányult, mégpedig Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Spanyolország és Svájc területére (l. részletesebben: HEINZ KLOSS, *Die deutsche Westeuropawanderung*. In: DAI im Neuen Reich. Stuttgart, 1935. 95–100; HANS-PETER MÜLLER, *Die schweizerische Sprachenfrage vor 1914*. Wiesbaden, 1971. 4–22; HEINZ KLOSS, *Fremdsprachige Einwanderung in das französische Sprachgebiet Frankreichs vor dem Weltkrieg*. Berlin, 1935; *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. Breslau, 1936. 86–87; JOSEPH WEISS, *Die deutsche Kolonie an der Sierra Morena und ihr Gründer von Thürriegel*. Köln, 1907.). Ezekre a kivándorlásokra az jellemző, hogy belőlük nagyon kevés esetben keletkeztek nyelvszigetek, még ritkább közöttük az olyan

település, amely megőrizte nyelvét. Az átköltözés után egy ideig Hollandiában és Jütland szigetén maradtak fenn nyelvszigetek, valamint az 1945 után Bánáthból kitelepült, rajnaifrank nyelvjárást beszélő németek kerültek nyelvszigethelyzetbe Dél-Franciaországban (vö. HARTMUT HÜLSBECK, Eine deutsche Sprachinsel in der Provence. In: P. NASARSKI (Hrsg.), Wege und Wandlungen . . . I, 1981. 61–3).

P. WIESINGER megállapítja, hogy „A német nyelvszigetek lakosságának túlnyomó többsége falvakban él(t), s miként általában Németország különböző belföldi területein, a nyelvszigeteken is a parasztságból és kézművesekből tevődött ki, néhány településen pedig bányászokból. A nagyobb kiterjedésű nyelvszigeteken azonban városok is kialakultak, melyeknek lakossága — a belföldi városokéhoz hasonlóan — társadalmi összetételét (pl. műveltségi szintjét, foglalkozását stb.) tekintve nagyobb fokú rétegződést mutat a faluk lakóihoz viszonyítva. Mindez nemcsak a nyelvsziget fennmaradását tette lehetővé a telepítés létrejötté óta is meglévő nyelvjárási sajátosságok folyamatos megőrzésével, hanem a városon belül a nyelvi kiegyenlítődéshez és a kibocsátó származásvidék tájnyelvtől független továbbfejlődéshez is hozzájárulhatott” (i. m. 901; saját fordítás).

A német nyelvszigeteket — PETER WIESINGER felosztását követve (i. m. 903–29) — keletkezésük ideje, a létrejött település helye, valamint eredeti (kibocsátó) nyelvjárásuk szerint több csoportba oszthatjuk.

a) A középkori nyelvszigetek. — Alemann nyelvjárású német nyelvszigetek Olaszország északnyugati részén Piemont körzetében (Aostatal és Novara tartományban) és Svájc Tessin kantonjában alakultak ki. Ezek úgy keletkeztek, hogy a felsőalemann tájszólást beszélő walseri lakosság a XIII. század elején átkelt a Wallis-Alpokon, és onnan délre és keletre eső folyók mentén települt le. Ugyancsak walseriek (Rajna-erdői és davosi lakosok) népesítették be a svájci Graubünden vidékét, ahol rétoromán nyelvi környezetbe kerültek. Ezekkel a nyelvszigetekkel német, olasz és svájci kutatók egyaránt foglalkoztak, s így vizsgálatuknak meglehetősen gazdag szakirodalma bontakozott ki, pl.: KARL BOHNENBERGER, Die Mundart der deutschen Walliser im Heimattal und in den Außenorten. Frauenfeld, 1913. (Beiträge zur Schweizerdeutschen Grammatik 6.); ELISABETTA FAZZINI GIOVANUCCI, Die alemannischen Dialekte im westlichen Norditalien. Ein Forschungsbericht. Wiesbaden, 1978. (Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. Beihefte NF 28.); GERTRUD FREI, Walserdeutsch in Saley. Bern, 1970. (Sprache und Dichtung NF 18.); FRITZ GYSLING, Welsch und Deutsch in Gressoney. In: Vox romanica VI [1941.], 111–40; RUDOLF HOTZENKÖCHERLE, Die südwalserisch-ennethbirgischen Mundarten im Spiegel ihrer Verbalformen. In: Festschrift für Paul Zinsli. Hrsg. von MARIA BINDSCHEDLER. Bern, 1971. 79–98; PETER ZÜRBER, Wörterbuch der Mundart von Gressoney. Mit einer Einführung in die Sprachsituation und einen grammatischen Abriß. Frauenfeld, 1982. (Beiträge zur schweizerdeutschen Mundartforschung 24); PAUL ZINSLI, Walser Volkstum in der Schweiz, in Vorarlberg, Liechtenstein und Piemont. Frauenfeld, 1968. 5. Aufl. 1978.; stb.

A különböző bajor nyelvjárásokból elsősorban Olaszország, Jugoszlávia, valamint Cseh- és Morvaország területén jöttek létre nyelvszigetek.

Olaszországban és Jugoszláviában délbajor tájszólású lakosság települt le. A délbajor eredetű olaszországi nyelvszigetek a következők: a Triest melletti Fersental (Val Féršina), a Belluno és Udine környéki Pladen (Sappada),

Tischelwang (Timau) és Zahre (Sauris), továbbá a cimber nyelvsziget, amelyhez az ún. *Hét falu* (Sieben Gemeinden; Sette Comuni), a *Tizenhárom falu* elnevezésű csoport (Dreizehn Gemeinden; Tredici Comuni), valamint Folgaria, Lavarane és Luzerna falvak tartoznak. Jugoszláviában pedig Deutschruth (Nemški Rovt), Gottschee (Kočevje) és Zarz (Sorica) vezethetők vissza délbajor nyelvjárási eredetre. Ezekkel az olaszországi és jugoszláviai nyelvszigetekkel főképpen osztrák (ritkábban olasz- és németországi) nyelvjáráskutatók foglalkoztak, vö. pl.: INGEBORG BAUER, Sprachliche Monographie der Fersentaler deutschen Gemeinden im Trentino. Diss. (masch.), Innsbruck, 1962.; INGEBORG GEYER, Die deutsche Mundart von Tischelwang (Timau) in Karnien (Oberitalien). Diss. (masch.), Wien, 1976.; MARIA HORNING, Wörterbuch der deutschen Sprachinselmundart von Pladen/Sappada in Karnien (Italien). Wien, 1972. (Studien zur österreichisch-bairischen Dialektkunde 6); GÜNTHER LIPOLD, System, Stil und Prozeß. Phonologie der Sprachinselmundart von Gottschee in Jugoslawien I. Tübingen, 1983. (Phonai 26/16); UMBERTO MARTELLO MARTALAR, Dizionario della lingua Cimbra dei Sette Comuni vicentini. Roana o. J. (1976.); HANS TSCHINKEL, Grammatik der Gottscheer Mundart. Halle a. S., 1908.; stb.

Csehországban a Budweis (Budějovice) környéki falvakban, Morvaországban pedig a Brünn (Brno) és a Wissau (Vyškov) vidéki községekben alakultak ki középbajor eredetű nyelvszigetek. Ugyancsak középbajor nyelvjárás-területről települt az észak-morvaországi Nebotein, valamint néhány Pozsony (Bratislava; Preßburg) környéki falu lakossága (pl. Bösing, Mischdorf). PETER WIESINGER szerint (i. m. 908) az Esztergomtól északra fekvő Nagybörzsöny (Deutsch-Pilsen) nyelvjárása is archaikus középbajor tájnyelvi sajátosságokat mutat.

Iglau (Jihlava) nyelvszigete 59 falut foglal magában Kelet-Csehország és Nyugat-Morvaország területén, s ez a XIII. században keletkezett sziget viszont északbajor eredetű. A közép- és az északbajor eredetű nyelvjárásokról viszonylag kevesebb leírás látott napvilágot, vö. pl.: FRANZ J. BERANEK, Die Mundart von Südböhmen (Lautlehre). Reichenberg, 1936. (Beiträge zur Kenntnis Sudeten deutschen Mundarten 7.); CLAUS JÜRGEN HUTTERER, Das ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Halle (Saale), 1963. (Mitteldeutsche Studien 24.); ERNST SCHWARZ, Die vokalgeschichtlichen Grundlagen der Iglauer Volksinsel. Prag, 1942.; stb.

A középkorban — az alemann és a bajor eredetű települések mellett — a különböző középnémet nyelvjárásokból is sarjadtak ki nyelvszigetek. Ilyen az Észak-Csehország és Észak-Morvaország területét egyaránt érintő Schönhengst vidéke, ahol a XIII. századi telepítések során több mint száz középnémet nyelvjárású falu került nyelvszigethelyzetbe. — A kelet-szlovákiai *c i p s z e r e k* (a Késmárk környéki felsőcipszerek) egy része a XII—XIII. század fordulóján települt, más része (a Göllnitz, Schmöllnitz és Wagendrüssel vidéki alsócipiszerek csoportja) pedig nagyjából egy évszázaddal később költözött új hazába, mégpedig ugyancsak középnémet nyelvjárás-területről. — Az erdélyi német nyelvsziget létrejött a XII. század közepére nyúlik vissza. Az első német telepések Dél-Erdélybe érkeztek, az ő nyelvjárásuk túlnyomórészt középfrank eredetű. Körülbelül húsz évvel később Észak-Erdélybe (Beszterce vidékére) is kerültek németek, s ez az újabb települési hullám 1200 körül Szászrégen (Sächsisch-Regen) környékére is kiterjedt. Az új telepésekhez a Dél-Erdélybe vándorolt németek egy része is odaköltözött, valamint bajor bányá-

szok is csatlakoztak hozzájuk. Ezeket a német nyelvszigeteket régóta erős román hatás éri, keleten azonban még a magyar (székely) nyelvjárásokkal is kapcsolatban vannak, s ennek következtében jelentős számú székely kölcsönző is bejutott a velük érintkező német nyelvszigetek szókészletébe. — Az egymást követő települési hullámok miatt Erdélyben is keletkeztek — miként másutt is — másodlagos német nyelvszigetek. Ilyen másodlagos kirajzású, középnémet nyelvjárásokból kisarjadt nyelvsziget Erdélyen kívül például Közép-Szlovákiában és Sziléziában is található. A középnémet eredetű nyelvszigeteknek igen gazdag irodalma van. Ez egyrészt azzal függ össze, hogy az erdélyi szászok eredetéről meg-megújuló viták zajlottak, másrészt azzal is magyarázható, hogy a másodlagos kirajzású települések nyelvállapotának vizsgálata több kutató számára is vonzó témának bizonyult, vö. pl.: JULIUS JAKOBI, *Magyarische Lehnworte im Siebenbürgisch-Sächsischen*. Schäßburg, 1895.; WOLFGANG JUNGANDREAS, *Mundartliches und Volkskundliches aus schlesischen Grenzlanden*. In: *Mitteilungen des Schlesischen Vereins für Volkskunde* XXXIII [1933.], 178—89.; KARL KURT KLEIN, *Zur Siedlungsgeschichte und Sprachgeographie der mittelalterlichen deutschen Siedlungen in Siebenbürgen*. In: *Siebenbürgische Mundarten*. Berlin, 1959. 5—77.; HELMUT PROTZE, *Zum rumänischen Einfluß auf das Siebenbürgisch-Sächsische*. In: *Cercetări de Lingvistică* 3. Sumpliment (1958.), 389—402.; ANDREAS SCHEINER, *Die Mundart der Siebenbürger Sachsen*. Stuttgart, 1896.; ERNST SCHWARZ, *Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen*. München, 1957. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerkes B 8); ANDREAS WACKWITZ, *Die deutsche Sprachinsel Anhalt-Gatsch in Oberschlesien in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Plauen, 1932. (Deutsche Gaue im Osten 5); stb.

b) Az újkori nyelv szigetek. — Mivel az újkori német nyelv szigetek létrejöttének körülményei (keletkezésük helye, ideje, módja stb.) jóval ismertebbek, mint a középkori nyelv szigeteké, ezért róluk — a magyarországiak kivételével — csupán nagyon vázlatos áttekintést nyújtok. A Kelet- és Délkelet-Európában kialakult újkori nyelv szigetekkel — amint azt P. WIESINGER kifejti: i. m. 912 — különösen 1925 és 1945 között foglalkoztak sokat, mégpedig elsősorban történelmi, néprajzi és demográfiai szempontból, dialektológiai tekintetben viszonylag kevésbé, bár az e téren elért eredmények sem lebecsülendők.

Lengyelország különböző területeire (pl. Nyugat- és Közép-Lengyelországba, Galiciába) már a XVIII. század utolsó negyedétől — különösen II. József uralkodása idején — került jelentős számú német lakosság, mégpedig főképpen Hessen, Pfalz és Württemberg tartományokból, valamint a Mosel folyó mentéről és a Saar-vidékről; l. részletesebben: GUSTAW FOSS, *Die niederdeutsche Siedlungsmundart im Lipnoer Lande*. Poznan, 1971.; JULIUS KRÄMER, *Unser Sprachschatz. Wörterbuch der galizischen Pfälzer und Schwaben*. Stuttgart—Bad Cannstatt, 1979.; WALTER KUHN, *Die Siedlungsräume des bäuerlichen Deutschtums in Polen*. In: *Deutsche Monatshefte in Polen* 2. (1935/36.) 34—48; stb.

P. WIESINGER megállapítása szerint „A többi Habsburg-tartománytól eltérően Cseh- és Morvaországban az újkorban csak néhány kisebb német nyelv sziget alakult ki, s csupán az akkoriban Magyarországhoz tartozó Kárpát-Ukrajnába történt viszonylag jelentősebb bevándorlás” (i. m. 915; saját fordítás); l. részletesebben: FRANZ J. BERANEK, *Die Sprache der Habaner in der Westslowakei*. In: *Karpatenland* XIII [1942.], 139—49; JOHANN WEIDLEIN,

Die deutschen Mundarten in Ruthenien. In: Zeitschrift für Mundartforschung XXI [1952.], 101—6; stb.

A jugoszláviai Bácskába, valamint a régebbi Bács-Bodrog megyébe 1729-ben érkeztek az első telepesek, majd a következő évtizedekben — egészen az 1770-es évek elejéig — további német lakosság követte őket. Mivel a németek mellé horvát, szerb, szlovák, sőt még ukrán népesség is települt, Bácskában sokoldalú nyelvi kapcsolatok keletkeztek a különböző nemzetiségű lakosság között. Mária Terézia, majd II. József uralkodása idején pedig a Dráva és a Száva közötti Szlavóniában, továbbá a Szerémségben alakultak ki újabb német nyelvszigetek; vö. pl.: HANNA POPADIĆ, Deutsche Siedlungsmundarten aus Slawonien/Jugoslawien. Tübingen, 1978. (Phonai 10/19); PAUL SCHWALM, Wörterbuch des Dialektes der Deutschen in Vaskút/Südungarn. Neuenstein, 1979.; JOHANN WEIDLEIN, Katholische und protestantische Mundarten in der Batschka. In: Zeitschrift für Mundartforschung XXI [1952/53.], 43—9; stb.

A Duna, Tisza és Maros között elterülő Bánát, valamint a Bánáti-hegyvidék — amint azt P. WIESINGER megjegyzi: i. m. 920 — kerekén kétszáz helységet foglal magában, ezekből az I. világháború utáni határmódosítások során hatvan Jugoszláviához került és csupán két település (Kübekháza és Újszentiván) maradt Magyarország területén. A bánáti német nyelvszigetek a XVIII. század 20-as éveitől jöttek létre. A telepesek nagyrészt Pfalz tartományból, Baden északi feléből és a délhesseni nyelvjárásterületről érkeztek, kisebb részük pedig a Saar-vidékről és Lotaringiából költözött el. — Ugyancsak a XVIII. század első évtizedeiben keletkeztek a Szatmár vidéki és a besszarábiai német nyelvszigetek, mégpedig főképp Württemberg déli részéről (a Duna és a Bodeni-tó tájáról), ahonnan délkeleti sváb nyelvjárású lakosság települt át Romániába. A máramarosi és a bukovinai nyelvszigetek a XVIII. század végén jöttek létre úgy, hogy Máramaros vidékére elsősorban különböző osztrák nyelvjárásterületekről átköltözöttek kerültek, Bukovinába pedig főképpen Pfalz tartománybeli parasztság települt. A Fekete-tenger és a Duna közötti Dobrudzsában pedig a múlt század közepétől alakultak ki német nyelvszigetek. A romániai német telepítésekre vö. pl.: FRANZ LANG, Mundart und Herkunft der 1787 in der Bukovina angesiedelten sogenannten Schwaben. In: Zeitschrift für Mundartforschung XXX [1963/64.], 36—57; HUGO MOSER, Schwäbische Mundart und Sitte in Sathmar. München, 1937. (Schriften der Deutschen Akademie in München 30.); ALFRED OBERNBERGER, Die Mundart der siebenbürgischen Landler. Marburg, 1964. (Deutsche Dialektgeographie 67.); JOHANN WOLF, Kleine Banater Mundartenkunde. Bukarest, 1975.; stb.

Az egykori Szovjetunió legkülönbözőbb területeire is nagyszámú német ajkú népesség települt az újkorban, mégpedig nagyrészt a XVIII. század második felében és a XIX. század első negyedében. (Egy múlt század végi statisztika szerint az orosz birodalomban lakó németek száma egy és másfél millió között mozgott.) Az első települési hullám II. Katalin cárnő uralkodása idején (az 1760-as évek elején) zajlott le, majd ezt I. Sándor cár uralkodásakor újabb, nem kevésbé jelentős telepítés követte. Az átköltöző német parasztok főleg Pfalz, Württemberg, Baden, Hessen tartományokból, valamint Alsó-Elzászból és Nyugat-Poroszországból érkeztek, és Dél-Ukrajnába (a Fekete-tenger és az Azovi-tenger mellékére) kerültek. Ugyancsak az 1760-as években alakult ki a Leningrád (az akkori Szent Pétervár) melletti nyelvsziget, majd a Luga környéki Jamburg, ahonnan a német telepesek egy része továbbvándorolt a

Dnyeper mentére. Az oroszországi német nyelvszigetekre jellemző volt, hogy az eredeti (elsődleges) telepítésből idővel újabb (másodlagos) települések sarjadtak ki. A Volga menti nyelvsziget úgy jött létre, hogy a középnémet eredetű lakossághoz alnémet tájszólást beszélő mennonita (anabaptista) csoportok is csatlakoztak. A XIX. század elején kialakult dél-ukrajnai és Kaukázuson túli nyelvszigetek lakossága frank és sváb nyelvjárássterületről települt. Az egykori Szovjetunió területén lévő német településekről viszonylag sok leírás készült, különösen VIKTOR ZSIRMUNSZKIJ foglalkozott sokat az ottani német nyelvszigetekkel; vö. pl.: ANATOLE BOND, *Deutsche Siedlung am Schwarzen Meer — Lustdorf bei Odessa*. Marburg, 1978. (*Deutsche Dialektgeographie* 104.); GEORG DINGES, *Zur Erforschung der wolgadeutschen Mundarten (Ergebnisse und Aufgaben)*. In: *Teuthonista* 1. (1924/25.), 299—313; VIKTOR SCHIRMUNSKI, *Die deutschen Kolonien in der Ukraine. (Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkskunde)*. Moskau — Charkow, 1928.; *úó.*, *Die schwäbischen Mundarten in Transkaukasien und Südukraine*. In: *Teuthonista* 5. (1928/29.), 38—60, 157—71; ALFRED STRÖM: *Deutsche Mundarten an der Newa I*. In: *Teuthonista* 3. (1926/27.), 39—62; stb.

A XVIII. századi telepítési mozgalmat az tette szükségessé hazánkban, hogy az ország népessége — főként a török hódoltság korában, majd a későbbi kuruc-labanc háborúk következtében is — óriási vérveteszéget szenvedett, helyenként falvak tűntek el, másutt szinte egész vidékek néptelenedtek el. A XVIII. század elejétől, de főképpen a második felétől alakultak ki a belső telepítésű nyelvjárászigetek, melyeknek egy részét a már említett „Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek” című monográfiámban dolgoztam föl. A belső telepítések mellett azonban arra is szükség volt, hogy az elnéptelenedett tájegységekre idegen ajkú lakosság költözzön a külföldi országok népfölösleggel bíró vidékeiről. Főképpen Mária Terézia és II. József uralkodása idején történt jelentős mértékű betelepítés Németország és Szlovákia különböző területeiről. Így keletkeztek a magyarországi német és szlovák nyelvszigetek.

A német telepesek nagy tömegekben érkeztek az akkori Magyarország legkülönbözőbb (meglehetősen elnéptelenedett) vidékeire: a Dunántúli-középhegységbe, az ún. Schwäbische Türkei (Baranya, Tolna és Somogy megye, valamint a jugoszláviai Baranya) területére, Bácskába, Bánátba, Szlavóniába, a Szerémségbe, Szatmárba és szórványtelepülésként még Kelet-Magyarországra is. A német betelepülők nagyrészt Kelet-Ausztriából, Baden, Hessen és Pfalz tartományokból, Lotaringiából és a moselfrank nyelvjárássterületről költöztek Magyarországra, mégis összefoglaló elnevezéssel „dunai svábok”-nak hívták őket. A betelepülők között voltak valóban svábok is, akik Württemberg tartományból kerültek hazánkba, ők azonban csak kis hányadát alkották a német telepeseknek. Amíg az első betelepülők az 1700-as évek elején világi és egyházi földbirtokosok hívására érkeztek, addig — ahogy P. WIESINGER megállapítja: i. m. 917 — 1720-tól egészen a század végéig már állami fölhívásra és szervezésre verbuválódott az átköltözők népes serege. Ezekkel a német telepítésekkel az 1920-as évektől számítva nálunk is többen foglalkoztak; vö. pl. BELLÉR BÉLA, *A magyarországi németek rövid története*. Bp., 1981.; CLAUS JÜRGEN HUTTERER, *Die deutsche Volkssprache in Ungarn*. In: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* (1.) Bp., 1975. 11—36; HEINRICH SMIEDT, *Die deutschen Mundarten Rumpfungarns*. In: *Das Deutschtum in Rumpfungarn*. Hrsg. von J. BLEYER. Bp., 1928. 5—39; stb.

A Dunántúli-középhegység vidékén keletkezett német nyelvszigetek többsége Ausztriából települt, ennek megfelelően középbajor nyelvjárást beszéltek, kisebb részük viszont különböző nyelvjáróterületekről verbuválódott, s így közöttük néhány keverék típusú nyelvjárás is előfordul; l. részletebben: CLAUS JÜRGEN HUTTERER, *Das ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Halle (Saale), 1963. (Mitteldeutsche Studien).*

Az ún. Schwäbische Türkei területét tekintve Baranya és Tolna megyében már 1725 körül lezajlott a svábok beköltözése, ezzel szemben a Somogy megyei nyelvszigetek jóval későbbi másodlagos települések (sekundäre Tochtergründungen), mégpedig részben a Dunántúli-középhegység vidékéről, részben Baranya és Tolna megyéből. A Baranya és Tolna megyei német nyelvszigetek lakossága egyébként a legkülönbözőbb nyelvjáróterületekről származik (pl. frank, hesseni, rajnaifrank, sváb tájszólásokból). Az ottani települések közül — bizonyos fokú elfogultsággal — a szülőfalummal szomszédos Kocsola és Pári községet kiválasztva, a szakirodalomból az derül ki, hogy mindkét falu német ajkú lakossága Baden tartomány északi felét vallhatja eredeti származásvidékének. A Schwäbische Türkei nyelvjárásai vizsgálatának JOHANN WEIDLEIN szentelt legtöbb tanulmányt; vö. pl.: *Deutsche Mundarten in der Schwäbischen Türkei (Ungarn)*. In: *Zeitschrift für Mundartforschung* XX [1951/52.], 218—31; *Die Deutschen im Komitat Somogy (Schomodei) und ihre Mundart*. In: *Deutsch-Ungarische Heimatblätter* VI [1934.], 228—40; stb.

Néhány német nyelvsziget Kelet-Magyarországon is található. A Tokaj-hegyvidéken lévő Hercegkút, Károlyfalva és Rátka lakói — P. WIESINGER szerint: i. m. 918 — valószínűleg a Fekete-erdő környéki, délnyugati sváb nyelvjáróterületről települtek, a Békés megyei Mezőberény alapítói viszont rajnaifrank—délhesseni tájszólásvidékről jöttek, Elek nyelvjárása pedig keverék jellegű vonásokat mutat; l. részletesebben: JOHANN WEIDLEIN, *Die Mundarten der deutschen Streusiedlungen in Ostungarn*. In: *Süddeutsche Forschungen* 2. (1937.), 139—51. Ezek a kelet-magyarországi szórványtelepítések is jórészt a XVIII. században alakultak ki, de olyan is akad közöttük, amely egy-egy régebbi német településből való újabb kirajzással keletkezett. Így pl. Gyomára a XIX. század első felében mezőberényi németek költöztek.

4. A német nyelvjárósszigetek. — A nyelvjárósszigetek keletkezése minden nép életében éppenúgy a különböző körülmények (elsősorban történelmi események, a gazdasági és demográfiai helyzet, esetleg a vallással összefüggő rendelkezések stb.) függvénye, mint a nyelvszigetek esetében. Nyilvánvalóan a németek történelmében rejlik annak magyarázata is, hogy jóval kevesebb nyelvjárósszigetük alakult ki, mint nyelvszigetük. A német nyelvjárósszigetek bemutatásában is főképpen PETER WIESINGER említett tanulmányára támaszkodtam, de az egyes nyelvjárósszigeteken végzett kutatások rövid összefoglalásában arra is törekedtem, hogy ehhez minél több nyelvjárási feldolgozást áttekintsek.

a) **Walsertelepülések Liechtensteinben és Vorarlbergben.** — Az alemann nyelvjáróstípus egyik területi változatát, a felsőalemanni Svájc déli részén beszélik. Innen ered a Wallis-Alpok környéki, nagyrészt a felső Rhone-völgyében lakó walsereknek a nyelvjárása is. A történeti kutatások szerint a walserek — különböző okokból — a XIII—XIV. században élénk telepítési tevékenységet bontakoztattak ki, s ennek során Olaszország északi részén, a svájci Graubündenben, valamint Liechtenstein-

ben és Vorarlbergben tettek szert területekre (l. részletesebben: H. KREIS, *Die Walser — Ein Stück Siedlungsgeschichte der Zentralalpen*. 2. Auflage, Bern und München, 1966.). Közülük a Liechtensteinbe és Vorarlbergbe települt walserek — azonos nyelv keretei között — nyelvjárásszigethelyzetbe jutottak, a többi csoportjuk viszont — amint már szó esett róla — nyelvszigetet képezett. P. WIESINGER összefoglalása szerint „A felső Rhone-völgyi Wallisból kiinduló vándorlási hullám, amely a XIV. század elején ment végbe, vagy közvetlenül vagy Davoson át érte el Liechtensteint és Vorarlberget. Liechtensteinben a Rajna-völgy fölötti Triesenbergben telepedtek le, 1313-tól pedig Vorarlberg középső vidékére költöztek. Vorarlbergnek azon a részén akkoriban még egyáltalán nem vagy csupán kis számban rétoromán nyelvű közösség is lakott. Minthogy az ottani rétorománok a XV—XVI. században nyelvcsere után estek át, az egykori walszer nyelvszigetből a középalemann környezetben nyelvjárássziget keletkezett” (i. m. 902; saját fordítás); l. részletesebben: RUDOLF HOTZENKÖCHERLE, *Zur Sprachgeographie Deutschbündens mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses zum Wallis*. In: *Jahresbericht der Historisch-Antiquarischen Gesellschaft von Graubünden*. Chur, 1944. 135—59; PAUL ZINSLI i. m.; stb. — Bár a walserek nevéhez több kelet-svájci és vorarlbergi település megalapítása is fűződik, sajátos nyelvjárásuk gyakorlatilag szinte már mindenütt kipusztult, csupán halvány nyomokban őrződött meg helyenként (pl. a liechtensteini és a délvorarlbergi Rajna-völgyben) egy-két walseri tájnyelvi sajátosság. Igazán markáns walseri nyelvjárású vonás csak a svájci Graubünden vidékén maradt fenn máig, ahol egykor — a XV—XVI. században végbement nyelvcserejük előtt — rétoromán nyelvű népesség lakott. Ebben KARL BOHNENBERGER véleménye szerint (i. m. 46) minden bizonnyal az elnémetesedett rétorománok nyelvi hatása játszott közre.

b) Sváb telepítés az egykori Nyugat-Poroszországban. — „A Kulm és Thorn közötti tizenhárom falu — amint P. WIESINGER kifejti: i. m. 902; saját fordítás — Nagy Frigyes telepítési fölhívása következtében keletkezett 1780 és 1790 között, akkoriban ugyanis többségében Stuttgart—Prorzheim környékéről württembergi lakosság költözött át, és hozzájuk Durlachból egy kisebb bádeni csoport is csatlakozott. Az északnyugati sváb tájszólású telepések részben nyugatporosz és kelet-pomerániai nyelvjárású környezetbe kerültek, részben pedig lengyel nyelvi közeg vette őket körül. Ez a csoport 1918 óta Lengyelországhoz tartozik”; településtörténeti és nyelvjárású vizsgálatokról l. részletesebben: ROLF EHRHARDT, *Die schwäbische Colonie in Westpreussen*. Marburg, 1919. (*Deutsche Dialektgeographie* 6.).

c) Tiroli telepítés Sziléziában. — III. Frigyes Vilmos 1837-ben a tiroli Zillertalból származó protestánsoknak lehetővé tette, hogy Sziléziába költözzenek át. Ezek a csoportok eredeti (délbajor) nyelvjárásukat századunk közepéig megőrizték; vö. THEODOR SIEBS, *Die Sprache der Tiroler in Schlesien*. In: *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde* VIII [1906.], 105—28.

d) Felsőosztrák telepítés Alsó-Ausztriában. — II. József 1782-ben a felső-ausztriai Naßwald vidékéről telepített át lakosságot az alsó-ausztriai hegyvidékre. A protestáns vallású telepések a más tájszólású katolikus környezetben is megőrizték eredeti délbajor—felsőosztrák nyelvjárásukat.

e) Pfalzi telepítések a Rajna alsó folyása mentén, Braunschweig környékén, Pomerániában és Bajorországban. — A rajnaifrank nyelvjárásnak van néhány olyan kirajzása, amely a XVIII. század közepétől egyrészt Délkelet- és Kelet-Európába, másrészt al- és felnémet területre költözött. Ezeket az elvándorlásokat gazdasági nehézségek és vallási problémák váltották ki.

P. WIESINGER összefoglalása szerint „1741-ben Pfalz tartomány északnyugati részéről (Kreuznach és Simmern környékéről) Észak-Amerikába induló kivándorlóknak megtiltották, hogy átlépjék a holland határt, ezért 1743-ban Kalkar mellett megalapították Pfalzdorf községet, majd onnan a XIX. század folyamán Louisendorf és Neulouisendorf falvakat hozták létre. Nyelvük olyan rajnaifrank és északnyugat-pfalzi nyelvjárás, amely alsófrank tájnyelvi környezetbe jutva is mindmáig megmaradt” (i. m. 903; saját fordítás). Erről az ún. alsórajnai telepítésről (Kolonie am Niederrhein) már a század elején EMIL BÖHMER figyelemre méltó monográfiát készített (Sprach- und Gründungsgeschichte der pfälzischen Colonie am Niederrhein. Marburg, 1909.), a pfalzi eredetű nyelvjárászigetek általános (dialektológiai, településtörténeti) kérdéseiről pedig PETER WIESINGER írt tömör összefoglalást 1970-ben, vö. *Phonetisch-phonologische Untersuchungen zur Vokalentwicklung in den deutschen Dialekten. 2. Bde., Berlin, 1970. (Studia Linguistica Germanica 2.)*.

1749–50-ben Mannheim, Schwetzingen és Heidelberg környéki kelet-pfalzi lakosság által alapított település jött létre Brandenburgban és Pomerániában, mégpedig egyrészt Viereck és Hoppenwalde mecklenburgi-pomerániai nyelvjárás környezetben, másrészt Wilhelmine-Coccejendorf pedig kelet-pomerániai tájnyelvi közegben. Általánosan jellemző, hogy a Rajna menti településekkel szemben a Pomerániába került pfalzi eredetű nyelvjárásokkal alig foglalkoztak, szinte csupán Wilhelmine-Coccejendorf tájszólásának néhány sajátosságára hívta föl a figyelmet GEORG MAHNKE; l. részletesebben: *Die Schlawer Mundart. Sprachgeschichtliche und dialektgeographische Untersuchung. Greifswald, 1931. (Vorarbeiten zum Pommerschen Wörterbuch 3.) 105–7.*

A korábbi kutatások nem vették figyelembe az 1790 és 1802 között Bajorországba történt telepítéseket, amelyek a Duna menti Neuburg környékére, valamint Kemmoden és Groß-Karolinenfeld helységekre terjedtek ki. Ezen települések lakói nagyjából az I. világháborúig őrizték meg eredeti pfalzi nyelvjárásukat; vö. D. HÄBERLE, *Auswanderung und Koloniegründungen der Pfälzer im 18. Jahrhundert. Kaiserslautern, 1909. 183–91.*

f) Érchegységi telepítés a Felső-Harz hegységben. — A Felső-Harz hegységi ezüstbányászat váltotta ki, hogy 1520 és 1620 között az Érchegység különböző részeiről sok bányász települjön át a Felső-Harz hegység vidékére. Ennek következtében több bányászvárosban az eredeti felsőszász-érchegységi nyelvjárás alnémet–oszfáliai tájnyelvi környezetbe került; ezen nyelvjárások leírását és településtörténeti kérdéseit l. részletesebben: ERICH BORCHERS, *Sprach- und Gründungsgeschichte der erzgebirgischen Kolonie im Oberharz. Marburg, 1927. (Deutsche Dialektgeographie 22.)*; JOACHIM GÖSCHEL, *Strukturelle und instrumentalphonetische Untersuchungen zur gesprochenen Sprache. Berlin, 1973. (Studia Linguistica Germanica 9.)*.

5. A német nyelv(járás)sziget-kutatás rövid áttekintése. — Részben korábbi ismereteim alapján, részben tanulmányutam során szerzett tapasztalataimból arra a megállapításra jutottam, hogy a német nyelv(járás)sziget-kutatás nagy múltra visszatekintő elindításában és napjainkig elért gazdag eredményeiben a német dialektológia általánosan magas színvonala és az erdélyi szászok eredetének kimutatására irányuló vizsgálódások egyaránt fontos szerepet játszottak.

A német nyelv(járás)sziget-kutatás kibontakoztatásában nyilvánvalóan közrejátszott az az objektív körülmény, hogy a németországi és az ausztriai összefüggő nyelvjárasterületek kívül szerte a világon sok helyütt élnek németek. PETER WIESINGER például egy Tübingenben kiadott lexikonban a közép-európai német nyelvszigeteket külön fejezetben foglalta össze (Die deutschen Sprachinseln in Mitteleuropa. In: Lexikon der Germanistischen Linguistik. Hrsg. v. HANS PETER ALTHAUS, HELMUT HENNE, HERBERT ERNST WIEGAND. Tübingen, 1973. 367—77). A németiség története tehát — amint azt részletesen bemutattam — szinte kínálta a nyelvszigetekkel való foglalkozást. S hogy a német nyelvjáráskutatásban ezt régen fölismerték, s mi több, mindez nem csupán fölismerés maradt, hanem dialektológusnemzedékek által művelt szakterület lett, annak egyik bizonyítéka WALTER KUHN-nak már idézett, a nyelvszigetek vizsgálatának témakörében 1934-ben megjelent monográfiája. Ennek előszavában például a következőket olvashatjuk: „Die Zahl der wissenschaftlichen Arbeiten über das Sprachinseldeutschtum mehrt sich in den letzten Jahren ausserordentlich. Eine Reihe von Instituten ist in der Herausgabe von Schriftenreihen und Zeitschriften tätig. Eine neue Forschergeneration meldet sich zu Worte und wächst in neue, früher wenig beachtete Aufgabenkreise hinein. Alles Zeichen, dass die Sprachinseldkunde ihre Kinderschuhe ausgetreten hat und sich zu einem vollgültigen Wissenschaftsgebiete zu entwickeln beginnt” (i. m. 5).

A nyelvszigetek kutatásának az a föllendülése, amelyet KUHN említ, véleményem szerint a német dialektológia hagyományaival függ össze, hiszen a nyelvszigetek vizsgálatára már régóta nagy figyelmet fordítottak a német nyelvjáráskutatók. Különösen sokan és sokat foglalkoztak az erdélyi szászok eredetének kérdésével már a korábbi évszázadokban is (l. részletesebben: NAGY JENŐ, Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok. Bukarest, 1984. 199—220). A XIX. századtól kezdve más német nyelvszigetek iránt is egyre inkább érdeklődés mutatkozott. JOHANN ANDREAS SCHMELLER nagyhatású munkássága például az olaszországi német nyelvszigetek vizsgálatára is kiterjedt. Az úgynevezett Hét falu (cimber) nyelvjárásáról már 1830 táján fölismerte, hogy az középkori német eredetű, mégpedig föltevése szerint az ottani lakosság Bajorországból és Tirolból települt (l. részletesebben: Sogeanntes Cimbrisches Wörterbuch, das ist deutsches Idioticon der VII und XIII Comuni in den Venetianischen Alpen. Mit Einleitung und Zusammenfassung im Auftrag der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, hrsg. von J. BERGMANN, Wien, 1855.).

A német nyelvszigetek vizsgálata a XIX. század második felében és a XX. század elején is folytatódott, s különösen századunk 20-as éveiben vett nagyobb lendületet (vö. erre pl. GUNTER BERGMANN, Mundarten und Mundartforschung, Leipzig, 1964. 72). A német nyelv(járás)sziget-kutatás középpontjában kezdettől fogva elsősorban a más népek között élő németek nyelvének vizsgálata állt (például a Szudéta-vidéki német nyelvsziget vizsgálatával már

a XIX. század elején foglalkoztak: KUHN i. m. 78; a további példákra vö. HUTTERER i. m. 187—9).

Német nyelvterületen — amint már bemutattam — a nyelvszigetekhez viszonyítva — sokkal csekélyebb számú nyelvjárássziget jött létre. A német nyelvjárásszigetek KUHN szerint (i. m. 393) általában rövid ideig őrizték meg eredeti tájszólásukat. Így például a Schleswig tartományban lévő pfalzi eredetű települések korábban feladták saját tájszólásukat a plattdeutsch javára, mint testvérn nyelvjárásaik Jütlandban a dán nyelvvel szemben.

A továbbiakban elsősorban HUTTERER említett tanulmánya alapján foglalom össze röviden mindazt, ami a kezdetektől az 1980-as évekig a német nyelv(járás)sziget-kutatás legfontosabb elvi-elméleti kérdései közé tartozik, hiszen ezek a magyarországi német tájszólások kutatásában is kiindulási alapul szolgáltak.

A német nyelv(járás)sziget-kutatás általában a dialektológia hozzájárult több általános nyelvészeti kérdés jobb megértéséhez, olyan fogalmak pontosabb körülhatárolásához, mint például a nyelvjáráskeveredés, a nyelvi kiegyenlítődés problematikája. — HUTTERER foglalkozik a kiegyenlítődés kérdésével is, és a ZSIRMUNSKIJ kidolgozta elsődleges és másodlagos nyelvi jegyek megkülönböztetését mennyiséginek nevezi, a nyelv(járás)szigeteken tapasztalható lappangó normák érvényesülését viszont minőségi jellegű saját-ságnak tartja (i. m. 181).

Tanulmányának módszertani kérdésekkel foglalkozó részében (i. m. 181—7) HUTTERER részletesen összefoglalja az anyaggyűjtés és feldolgozás mindazon módszereit, melyeket a nyelv(járás)szigetek vizsgálatában a német kutatók alkalmaztak. Ezek a módszerek lényegében véve azonosak a dialektológiában felhasznált és általánosan elterjedt eljárásokkal (pl. az anyaggyűjtésben a passzív megfigyelés, a direkt és az aktív indirekt kérdezős módszere és a magnetofonos szöveggyűjtés szokásos). Azt is látnunk kell továbbá, hogy — bizonyos hasonlóságok ellenére — a nyelvszigetek kutatásának problematikája más jellegű, mint a nyelvjárásszigeteké. Nagyon lényeges eltérés például az, hogy míg a nyelvjárásszigetek a szomszédos települések tájszólásának és a köznyelvi hatásnak egyaránt ki voltak s ki vannak téve, ez a hatás a nyelvszigeteken nemigen vagy egészen másképpen jelentkezik. A nyelvszigeteken viszont sokkal jobban érvényesül a nyelvjárás belső (öntörvényű) fejlődése, ezeken inkább lehet például lappangó nyelvi normákról beszélni, mint a nyelvjárásszigetek esetében. Mivel egy-egy nyelv(járás)sziget létrejöttében olykor igen szövevényes településtörténeti okok játszanak közre, ezért ezeknek vizsgálatát mindenkor úgy kell elvégezni, mint önálló nyelvi egységeket, s az őshaza helyett helyesebb ma már inkább a telepések származási vidékeiről beszélnünk, ahogy azt TEUCHERT és WEBER-KELLERMANN nyomán HUTTERER is megállapítja (i. m. 180).

6. Z á r ó m e g j e g y z é s e k. — A nyelv- és a nyelvjárássziget értelmezésében és az e fogalmakra használt megnevezésekben — amint már részletesen szoltam róla — még egy-egy nyelven belül is egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő felfogások és szakkifejezések ismeretesek a dialektológiai szakirodalomban. Az sem ritka, hogy a nyelv- és a nyelvjárássziget között — ezt külföldi tanulmányútjaimon nemegyszer tapasztaltam — még a nyelvjárás-kutatók sem mindig tesznek különbséget. Amikor ugyanis a külföldi kollégáknak szóba hoztam, hogy elsősorban a nyelvjárásszigetek problematikáját, szakirodalmát szeretném megismerni, a legtöbben a nyelvszigetek téma-

körére gondoltak. Ennek egyik okát abban látom — amint már részletesebben kifejtettem —, hogy a nyelv- és a nyelvjárászigetek tárgyköre szoros kapcsolatban van egymással. A két problematika azonos értelmezésének vagy legalábbis bizonyos fokú egybemosódásának a másik — talán még az előzőnél is fontosabb — oka véleményem szerint az, hogy mind a volt Szovjetunióban, mind pedig a német nyelvterületen a nyelvzigetek száma jóval nagyobb a nyelvjárászigetekénél, s ennek következtében ott a nyelvzigetek vizsgálatának sokkal régebbi hagyománya és sokkal gazdagabb szakirodalma van. Nekünk magyaroknak is vannak szép számban nyelvzigeteink, de a XVIII. századi telepítések során viszonylag sokkal több nyelvjárászigetünk alakult ki, mint a nagy kiterjedésű német nyelvterületen vagy a még annál is nagyobb területű Oroszországban és Ukrajnában.

Tisztában vagyok azzal, hogy eléggé vázlatos az a kép, amelyet a német nyelv(járás)zigetekről és kutatásuknak — SCHMELLERig visszanyúló, tehát immár megközelítőleg másfél évszázados hagyományokra, tapasztalatokra épülő — eredményeiről adtam. Úgy vélem azonban, hogy a magyar dialektológia (főleg kezdő) szakembereinek ez az áttekintés ebben a formában is valamelyest segíthet a német nyelv(járás)sziget-kutatás problematikájának és bizonyos eredményeinek megismerésében. Aki bizonyos országokban vagy kisebb-nagyobb tájegységeken meglévő (vagy egykor megvolt) német nyelv(járás)sziget(ek) iránt érdeklődik, az a teljesség igénye nélkül készült és a megfelelő nyelv(járás)sziget rövid bemutatásánál megtalálható szakirodalmi hivatkozás(ok)ból — reményeim szerint — elindulásul ötletet kaphat esetleges kutatómunkájához. Azt is remélem, hogy tanulmányom a nyelvjárás-kutatókon kívül valamelyest igényt tarthat a más szakterületen munkálkodó magyar nyelvészek érdeklődésére is. Nem titkolt célom volt továbbá, hogy dolgozatommal — az összeállítás tartalmából következően — bizonyos fokig a tudományos ismeretterjesztést is szolgáljam. Talán az sem elképzelhetetlen, hogy a német szakos egyetemi és főiskolai hallgatók is tájékozódna belőle, hiszen szakjuknál fogva érdemes tudniuk, hová és miért került német lakosság, vagy esetleg arra találnak magyarázatot, hogy mióta és miért él együtt magyar és német ajkú népesség egy-egy településen vagy kisebb-nagyobb tájegységen. Eljövendő oktató-nevelő munkájukban talán jobban terjeszthetik, és jobban érthetővé tehetik, hogy az egymás mellett élőknek — hazánkban és más országokban is — érzékenyen és nagyobb megértéssel kell fordulni más népek nyelve és kultúrája felé, hogy a nem jelszószerű, hanem a valódi, a mindennapi békés egymás mellett élés érdekében az ellentéteket az egyes ember és a kisebb-nagyobb etnikai csoportok, nemzetek egyaránt félre tudják tenni. Ezért is jó volna, ha a helytörténet, a szűkebb pátria minél teljesebb megismerése az iskolai oktatásban és általános ismeretterjesztésben nagyobb szerepet kap(hat)na.

SZABÓ JÓZSEF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések a konstantinói Tas személyéhez

VII. Konstantinos bizánci császár a „De Administrando Imperio” néven ismert műve 40. fejezetében felsorolja Árpád, Turkia „nagy” (kb. ’régi, egykori’) fejedelmének (*megasz arkhón*) utódait, leszármazottait (az értelmezésre l. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ,

Árpád *megasz arknón* címéhez: MNy. LXXXVI, 228–30). A Termacsunak, Árpád déd-unokájának tulajdonítható részben („genealógiai lista”) először Árpád négy fia (Tarkacsu, Jelekh, Jutocsa, Zolta) szerepel (első generáció), majd ezek egy-egy fiát — tehát négy unokát (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Taksony) — említ Konstantinos (második generáció). A családfát tartalmazó „betét” harmadik mondatában ezt olvashatjuk: „tudnivaló, hogy Árpád fiai mind meghaltak, de unokái Fali, Tasi (τασις) és unokatestvérük, Taksony életben vannak.” (MORAVCSIK GYULA, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 49. Megjegyzendő, hogy a DAI. 1950-es bilingvis kiadásában — MORAVCSIK GYULA, Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp., 1950. 178–9 — a fordításból kimaradt az „unokatestvérük” kifejezés, feltehetően sajtóhiba következtében. Ugyanígy hiányosan került be a szöveg a GYÖRFFY GYÖRGY által szerkesztett szöveggyűjteménybe, A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp., 1975.* 122 [a továbbiakban: MEH.]. A DAI. legújabb bilingvis kiadásában [orosz, görög] — szerk. G. G. LITAVRIN — A. P. NOVOSZELCEV, Moszkva, 1991. 166–7 — szerepel a vonatkozó kifejezés orosz fordítása.)

A konstantinosi Tas alakja még egy, nem korabeli forrásban felbukkan. Anonymus — akit a jelenleg uralkodó felfogás a 13. század elejére helyez — gestájában nyolc fejezetben is szerepelteti a hét honfoglaló vezér egyikeként (*Tosu* néven). P. mester Szabolcs és Tétény társaságában a Tiszántúion uralkodó Ménmarót ellen harcoltatja Tosut, aki érdemeiért Árpádtól a bodrogi részeket kap földet. A „névtelen” jegyző szerint Tas vezér fia és utódja Lél volt (MEH. 140, 152–4, 157–8, 166; *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed. E. SZENTPÉTERY. I. Bp., 41, 61, 63–4, 70–1, 85).

Vizsgálatunk tárgya a konstantinosi *Tasés*, akit MORAVCSIK GYULA *Tasi*, PAIS DEZSŐ *Tosu*, NÉMETH GYULA, LIGETI LAJOS és mások *Tas* névvel illettek. Tas Liuntika után kétségkívül a legrejtélyesebb tagja az Árpád-nemzetségnek. Kilétét (leszármazását és utódait), valamint az uralkodó nemzetségben elfoglalt „pozícióját”, „státusát” elemezzük írásunkban.

Tasat illetően egy biztos kiindulási pontunk van; a honfoglaló Árpád fejedelem unokája volt. Mivel Konstantinos tudósítása legalábbis jelentős részben a 948 körül Bizáncba látogató Termacsu és Bulesú közléseire épül, az ekkor még élő Tas aligha lehetett a honfoglalás részese. Ha az anonymusi *Tas*-t azonosíthatjuk egyáltalán a konstantinusi *Tasés*-szel — nézetünk szerint feltehetően igen —, a honfoglaló harcairól szóló történeteket fikciónak kell minősítenünk. Természetesen Árpád kortársának sem tekinthetjük, hanem két generációval, kb. 40–60 évvel fiatalabbnak kell gondolnunk. Így ha Árpád születését 840–860 közé tesszük, Tasét nagy ingadozással 880–920 közötti időre datálhatjuk; legnagyobb valószínűséggel a X. század első évtizede merülhet föl. Megjegyzendő, hogy C. A. MACARTNEY (*The Magyars in the Ninth Century*. London, 1930. 109) 905 és 915 közé, KRISTÓ GYULA (*Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp., 1980. 40) pedig 885 és 910 közé tette az unokák születését. Eszerint Tas 948 körül hozzávetőlegesen 38–48 éves lehetett.

Fontos kérdés, hogy Tas melyik Árpád-fitől származott. Ezzel kapcsolatban többen is hangsúlyozták ennek homályos voltát. MORAVCSIK szerint „Tasi leszármazása nem ismeretes, mert Árpád fiainak fiai között nem szerepel a neve” (ÁMT-BF. 49. lap, 44. jz.). UHRMANN IVÁN Levente és Tas kimaradását a családfáról egymással kapcsolatba hozta; szerinte „elképzeltető, hogy ... lemaradásuk valamely — talán másolói — figyelmetlenség műve?” (Az ősmagyar kettős fejedelemiség kérdéséhez: *Történelmi Szemle* 1987/1988: 220–1.) KRISTÓ is rámutatott arra, hogy „problémát jelent, hogy a császár nem közli, Tasi melyik Árpád fiúnak volt a fia” (Árpád fejedelem-utódai: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* [a továbbiakban AUSZ.] LXXXIV. 1987. 12).

A kutatók mindenesetre megpróbálták Tast besorolni valamelyik ágba. Gyanúba került a Tashoz hasonlóan titokzatos Liuntika, akit a kutatók egy része elfogadott Árpád öt (!) fia közül a legidősebbnek, illetőleg Tarkacsuval azonosították. Feltételeken Liuntikát tartotta Tas apjának UHRMANN IVÁN (i.m. 221). Érdeemes itt talán megemlíteni, hogy Tarkacsut — a genealógiai lista szerint Árpád elsőszülött fiát — egyetlen kutató sem vélte Tas apjának. Többen is felvetették azonban azt a lehetőséget, hogy Tas talán a második ághoz kötődik. LÁSZLÓ GYULA szerint Üllő (Jeleh) fia volt Tas (A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. Reprint, 217). GYÖRFFY GYÖRGY is erre az álláspontra helyezkedett, szerinte tolmácsolási hibáról lehet szó; így lett a *tasz* görög szóból tulajdonnév, holott eredetileg csak Ezelegre utaló mutatószó volt (A honfoglaló magyarok települési rendjéről: Archaeologiai Értesítő 1970: 198). HERÉNYI ISTVÁN is a második fiútól származtatta Tast, azzal a lényeges különbséggel, hogy Ezeleg fiának, tehát Árpád dédunokájának vette (A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői: Századok 1982: 74). Több kutató is a harmadik ághoz kapcsolta Tas személyét. BARTONIEK EMMA szerint (Az Árpádok trónöröklési joga: Századok 1926: 804) Jutocsa elsőszülött fiának, Falicsinak az öccse volt Tas. DOMANOVSKY SÁNDOR is úgy vélekedett, hogy „Tases” Konstantinos tudósítása szerint csak Phálitzis testvéreinek tekinthető (A trónöröklés kérdéséhez: Budapesti Szemle 1913: 16). Nyelvészeti, etimológiai megfontolások alapján PAIS DEZSŐ is arra az álláspontra helyezkedett, hogy Falicsi és Tasi testvérek voltak (Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához: Névtudományi vizsgálatok. Szerk. PAIS DEZSŐ, MIKESY SÁNDOR. Bp., 1960. 97). HÓMAN BÁLINT is Falicsi öccsének tüntette fel Tast a családfán (HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA, Magyar Történet. Bp., 1928. 144). Legújabban a jelen írás szerzője is Falicsi öccseként szerepeltette Tast (TÓTH SÁNDOR, A magyar fejedelmi méltóság öröklődése: AUSZ. LXXXIII. 1986. 7).

Tas leszármazásának bizonytalanságát a fentiekén kívül az is jelzi, hogy KRISTÓ GYULA és MAKK FERENC Árpád-házi uralkodókról szóló könyvük genealógiai táblázatában ismeretlen (N.) személy utódnak tüntették fel, ezáltal Jutocsa és Zolta között egy „ötödik”, de Liuntikával (Levente) nem azonos Árpád-fi szerepel a családfán (Árpád-házi uralkodók. Bp., 1986. 69). Áttekintésünkben is kitűnhet, hogy míg Tarkacsu és Zolta egyáltalán nem került gyanúba Tas apjaként, s a rejtélyes Liuntika is jórészt csak Tashoz hasonló „helyzete” miatt merült fel, Jeleh és Jutocsa egyaránt szóba jöttek. Kétségtelen, hogy a négy Árpád-fi egy-egy fia közül Jeleh fia Ezeleg tűnik rendhagyónak és így Tassal összekapcsolhatónak (azonosíthatónak), mivel Falicsit és Taksonyt Tassal együtt említi a bizánci császár, Tarkacsu fia Teveliről pedig megjegyzi, hogy meghalt. Ha Tas valóban azonos lenne Ezeleggel, visszajutnánk a családfán szereplő négy unokához, s nem kellene feltételeznünk egy rejtélyes ötödiket. Mégsem tartjuk valószínűnek kettejük azonosságát. Egyrészt a két név eltérő jelentése és eredete (*Ezeleg* ’ízlelő’: finnugor jellegű; *Tas* ’kő’ vagy esetleg ’jóllakott’: török jellegű) miatt aligha gondolhatunk arra, hogy Árpád egy és ugyanazon unokája két nevet viselt volna. Másrészt GYÖRFFY feltevése a *Tas* név görög mutatószóval való azonosságáról sem tűnik hihetőnek, mivel a magyarázat valamennyi Árpád unoka kapcsán felmerülhet, így nem egészen világos, hogy miért éppen Ezeleg „sínylette” volna meg a tolmácsolást. Konstantinos egyébként is szemmel láthatólag kínosan ügyelt arra, hogy a címeket és neveket elkülönítse, ahogy az többek között Kál karchasszal kapcsolatos magyarázkodásából is kitűnhet. El kell vetnünk HERÉNYI ISTVÁN hipotézisét is, mivel Konstantinos egyértelműen megmondja, hogy Tas Árpád unokája volt, így eleve nem lehetett Ezeleg fia, mert akkor dédunoka lenne, mint Termacsu.

Sajátosnak tartjuk, hogy kizárólag csak a Tast harmadik ágra helyeződő hipotézis számolt azzal, hogy Árpád fiainak nemesak egy fia lehetett, ahogy azt a csak elsőszülöttesként feltüntetett családfa mutatja. Milyen érvek szólnak emellett, hogy Tas valóban Falicsi

fejedelem testvére volt? Elvileg ugyanis nem zárható ki az a lehetőség, hogy Tas Tarkacsu vagy Jelekh nem elsőszülött fia volt. Ellene szól azonban e feltevésnek az a körülmény, hogy Tarkacsu fia, Teveli már nem élt a tudósítás időpontjában, s talán Ezeleg sem, bár vele kapcsolatban nem szerepel ilyen híradás. Konstantinos logikáját követve azonban lényegében kizárhatjuk azt, hogy Tas az első két ághoz kötődne. Az a tény, hogy Tas a harmadik ág elsőszülötte (Falicsi) és a negyedik ág elsőszülötte (Taksony) között szerepel, egyértelművé teszi, hogy Tas a harmadik ághoz kapcsolódik, Falicsi öccseként. E feltevésünket az is megerősíti, hogy a bizánci császár Falicsi és Tas unokatestvéreként (hexadelphosz autón) említi Taksonyt, viszont kettejük kapcsolatáról nem emlékeznek meg, ami arra enged következtetni, hogy testvérek lehettek. A három élő unoka sorrendje tehát véleményünk szerint jelzi az ágak sorrendjét, ezen belül pedig az életkort. Úgy véljük, hogy a genealógiai lista és a három unoka említése nem áll egymással szemben. Az, hogy az előbbin a bizánci császár csak a négy Árpád-fi elsőszülötteit tüntette fel, nem jelenti azt, hogy csak egy-egy utódjuk lett volna, ezek azonban Tas kivételével 948-ban már nem éltek, így felsorolásuk felesleges lett volna. Okkal tehetjük fel, hogy az utódlásnál elsősorban az ágak elsőszülöttei jöhettek számításba.

A történeti kutatásban megfogalmazódott Anonymus nyomán az a hipotézis is, hogy Tas fia Lél lett volna (pl. GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Bp., 1977. 41, 50, 111 stb.). Nézetünk szerint a „névtelen” jegyző képesnek mondható genealógiái (pl. Bulcsút Bogát fiának nevezi, holott tudjuk Konstantinostól, hogy Kál fia volt) nem erősítik meg e feltételezést. Ellene szól továbbá az is, hogy P. mesternél Tas honfoglaló vezér, és semmi köze az Árpád-házhoz. Megfontolandó továbbá az is, hogy Tas 948-ban — bár feltehetően már nem fiatal, hanem inkább érett korú férfi — még él, s állítólagos fia már a 942-es ibériai kalandozásban is részt vesz, illetőleg 955-ben, az augsburgi (Lech-mezei) csatát követően vesztí életét. Úgy tűnik, hogy a két személy között nincs generációt kitevő korkülönbség. Ezenkívül Lél mind a Krónikában, mind pedig a 942-es arab vezérnévlistán (az Ibn Hayyán krónikájában szereplő 942. évi kalandozásra és a hét vezérnévre l. CZEGLÉDY KÁROLY, Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásához: MNy. LXXV, 276; *Lél* neve — amennyiben vele azonosítható — l.j.s. formában található meg) vezérként (törzsfőként) szerepel. Ha feltételesen is, de az augsburgi csata résztvevőjének tekinthetjük a 947-ben már Itáliában kalandozó Taksonyt (l. KRISTÓ, Levedi 343), ami valószínűtlenné teszi, hogy még egy Árpád-nemzetségbeli részt vett volna a hadjáratban. Mindenképpen valószínűtlennek véljük, hogy Árpád unokáját, a köztörök nevet viselő Tast bármiféle rokoni kapcsolat fűzte volna a vele közel egykorú, finnugor nevet viselő Lél törzsfőhöz. Tas leszármazóit, ha egyáltalán voltak, nem ismerjük.

Foglalkoznunk kell Tas státusával is. Ismeretes, hogy Konstantinos szerint az első számú fejedelmi tisztséget az Árpád nemzetségéből „sorban következő” (*κατά ἀκολουθίαν*) személy töltötte be. Történeti kutatásunkban vitatott, hogy volt-e valamilyen meghatározott öröklési rend, szabály, amely meghatározta volna Árpád utódainak sorrendjét. Több kutató is tagadta egy ilyen öröklési rend létét, a többség azonban valamilyen utódlási elvet (primogenitura, fiúöröklés, szeniorátus, graduális szukcesszió, oldalági öröklés) vélt felfedezni (az egyes álláspontokra összefoglalóan az irodalom fel-tüntetésével l. TÓTH SÁNDOR: AUSZ. LXXXIII. 1986. 3). Legutóbb KRISTÓ azt feltételezte, hogy Árpád halálakor fiai között megállapodás született, hogy „a fejedelemség sorba jár az egyes ágak között, s születésük sorrendjében Árpád fiai (korai haláluk esetén azok fiai) töltik be a fejedelmi tisztet”. Nézete szerint „amint öregedett Árpád nemzet-sége, úgy jutott el a X. század közepén az öröklési rendben oda, amellyel Konstantin a besenyő törzsek fejedelmeinek hatalomátutalását jellemezte; oldalágon, minden egyes

ágot megilletve, többnyire unokatestvérek között járt körbe a hatalom”. KRISTÓ rámutatott arra, hogy Falicsi ugyanúgy unokaöccse, illetve unokatestvére volt az őt megelőzően feltételezhetően uralkodó Jelekhnek vagy Ezelegnek, mint az őt követő Taksony (KRISTÓ GYULA: AUSZ. LXXXIV. 1987. 11–21).

Milyen pozícióval rendelkezett Tas a fejedelemség elnyerését illetően; tekinthetjük-e őt trónörökösnek vagy „csak” a fejedelmi nemzetség, család tagja volt? Abból a körülményből, hogy Konstantinos hangsúlyosan említi Árpád halálát és az unokák közül Fali(csi), Tas és Taksony élő voltát, míg a dédunokák közül csak a legidősebb ágbeli Termacsu szerepel (egyébként csak Taksony két fiát, Gézát és Mihályt ismerjük biztosan e generációból, Tar Zerind idetartozása már vitatott); a történeti kutatás bizonyos következtetéseket vont le. Az idézett passzust többen is úgy értékelték, hogy Konstantinos a fejedelmi cím jelenlegi birtokosát és két lehetséges várományosát sorolta itt fel. UHRMANN IVÁN szerint „Tast . . . a császár még élő — tehát trónörökösként szóba jöhető — Árpád-utódok között említi meg” (UHRMANN IVÁN i. m. 220–1). Magunk a genealógiai listát úgy értékeltük, hogy az felsorolta az Árpádtól leszármazókat, akik közül a mindenkori fejedelem kikerülhetett (TÓTH SÁNDOR i. m. 5). Tas a legmagasabb funkcióba, igaz feltételesen, NAGY GÉZA helyezte, amikor azt állította, hogy „lehet, hogy Falis után még unokatestvére, Tas is nagyfejedelem volt” (NAGY GÉZA, Trónöröklés az Árpádok alatt: Turul 1914. 22–5). Közbevetően újfent hangsúlyoznunk kell, hogy Tas nem volt Falicsi unokatestvére, ezt Taksonyról állította Konstantinos Falicsi és Tas vonatkozásában. Falicsi öccseként trónörökösnek tartotta Tast BARTONIEK EMMA, de a történeti adatok alapján kizárta fejedelemségét, mivel „vagy hamarabb meghalt vagy fiatalabb volt Taksonynál” (BARTONIEK EMMA: Századok 1926. 804). Magunk arra mutattunk rá, hogy sem Falicsi esetleges fia, sem pedig testvére, Tas nem örökölhette a méltóságot, mivel ekkor már a besenyőknél érvényes oldalági utódlás elvét követték (TÓTH SÁNDOR i. m. 7).

Érdemes idéznünk szó szerint a besenyők utódlási szokásairól szóló konstantinosi passzust (DAI. 37/25–32). „Ugyanis náluk az a törvény és régi szokás (kiemelés tőlem — T. S. L.) volt érvényben, hogy nem áll hatalmunkban méltóságukat fiaikra és testvéreikre átszármaztatni, hanem az is éppen elég, ha azok, akik azokat viselik, életük fogytáig (*μέχρι ζωής*) uralkodnak, haláluk után pedig vagy unokatestvéreiket (*ἐξαδελφον αδτῶν*), vagy pedig unokatestvéreiket (*ἐξαδελφῶν παιδας*) teszik meg azzá, nehogy a méltóság kizárólag a nemzetség egyik ágán szálljon tovább, hanem az oldalágiak is örököljék és elnyerjék a tisztséget; idegen nemzetségből azonban nem csúszik be senki és nem lesz fejedelem” (DAI. 166–167.).

Korábban úgy véltük, hogy azon túlmenően, hogy Árpád nemzetségből származott a fejedelem, kizárólagosan egyik meghatározó öröklési elv sem érvényesült, mivel több tényező is (pl. a fejedelem uralkodásának időtartama, utódok száma és életkora, a nemzetségen belüli erőviszonyok stb.) befolyásolta. Rámutattunk viszont arra, hogy a 10. század közepén az oldalági öröklés dominált és a harmadik, majd a negyedik ág előtt vélhetően az idősebb ágak is részesültek a fejedelmi hatalomból (TÓTH SÁNDOR i. m. 6–8). Álláspontunk annyiban módosult, hogy a konstantinosi „κατα ακολουθίαν” mögött a besenyőkhöz hasonló utódlási törvényt és szokást sejtünk. Nézetünk szerint tehát nem egyszerű megegyezésről beszélhetünk Árpád fiai között, hanem szokásjogról, amely nemcsak a fejedelmi törzset, hanem az egész törzsszövetséget, azaz valamennyi törzset érintette. E szokás jog értelmében az örökös személyének egyértelműnek kellett lennie, azt nem jelölhette ki halála előtt az előző fejedelem, sem választásra nem kerülhetett sor. Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy LÁSZLÓ GYULA tévedett, amikor a 12–13. századi Árpád-kor viszonyait visszatükröző Anonymus gestája alapján úgy vélekedett, hogy a fejedelem még életében kijelölte utódját és átadta neki a hatalmat (LÁSZLÓ

GYULA i. m. 216). A konstantinosi leírás világossá teszi, hogy a fejedelem haláláig töltötte be tisztségét, utódjául azonban nem nevezhette meg sem fiát, sem pedig testvérét. Bár a magyar törzsi-törzsszövetségi vezetőkkel kapcsolatban a bizánci császár nem említi az utódlási törvényt, kézenfekvőnek látszik, hogy a magyarok hasonlóképpen jártak el, mint a besenyők. A besenyő analógia alkalmazásának lehetőségét egyes konstantinosi kifejezések is erősíteni látszanak. Árpád fiaival kapcsolatban a bizánci császár hangsúlyozza, hogy mind meghaltak (*ἐτελεύθησαν*), három unokáját illetően pedig azt, hogy ezek életben vannak (*ζῶσι*). Azt is megemlíti Konstantinos, hogy Taksony unokatestvére (*ἐξάδελφος αὐτῶν*) Falicsinek és Tasnak. Mivel Falicsi volt a fejedelem, e kifejezés nézetünk szerint arra utal, hogy Taksony volt a trónörökös. Viszszafelé következtetve Falicsi előtt közvetlenül vagy valamelyik nagybátyja (Tarkacsu vagy Jelekh), vagy pedig valamelyik unokatestvére (Teveli vagy Ezeleg) uralkodott. Bizonyosra vehető, hogy Árpádot valamelyik (feltehetően idősebb) fia követte, utána viszont — ha a másik ágon volt nem kiskorú utód az örökléskor — nem első generációbeli testvére vagy saját fia, hanem unokaöccse követte. Az is nyilvánvaló, hogy több potenciális örökös esetén az idősebb ágbeli unokatestvér vagy unokaöcs örökölt, és az egyes ágakon belül is érvényesült a seniorátus. Úgy véljük, hogy okkal tételezhetünk fel egy Tarkacsu — Ezeleg vagy esetleg egy Jelekh — Teveli öröklési láncot; kézenfekvő ugyanis arra gondolni, hogy Falicsi előtt az első két ágon „vándorolt” a hatalom. A fentiek alapján egyértelmű, hogy Tas aligha lehetett fejedelem, de még trónörökös sem; nem azért, mert hamarabb meghalt vagy fiatalabb lett volna Taksonynál, hanem mert a szokásjoggá vált utódlási szabályok szerint Falicsi egyetlen életben levő unokatestvére volt a jogos örökös. Megjegyzendő, hogy a kalandozásokban részt vevő Taksony esetleges halála esetén sem Tas lett volna Falicsi örököse, hanem a fejedelem valamelyik unokatestvérének a fia; legnagyobb eséllyel a legidősebb ág sarja, Teveli fia, Termacsu jöhetett volna szóba (továbbá Taksony fia, Géza is potenciális örökösnek számított a későbbiekben). Tas csak abban a kivételes helyzetben lehetett volna fejedelem, ha nemcsak Taksony és Falicsi hal meg előbb, de egyik ágon sincs felnőtt kort elérő dédunoka. Így Falicsi fejedelem öccsét, Tást „csak” az Árpád-nemzetség egy tagjának kell tekintenünk, aki esetleg ugyan részt vehetett kalandozásokban, de a szigorú öröklési rend lényegében kizárta őt az utódlásból.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A Bodrogköz és Taktaköz elfoglalásának leírása Anonymusnál

Anonymus Gestájának történeti hitelét sokan vitatják. Dolgozatunkban a Gesta 13–17. fejezetének földrajzi vonatkozású vizsgálatával e részek helyismereti hitelességét szeretnők bizonyítani.

A jelzett fejezetek a honfoglalók bevonulása, illetve fokozatos előnyomulása szempontjából fölöttébb jelentősek. Az itt szereplő földrajzi utalások (folyók, helységek) térkép segítségével bárki számára könnyen azonosíthatók. A vidék ismerői jól követhetik a honfoglalók vonulásának útjait, és a leírást hitelesnek találják. Hiszen a Bodrog, Hernád, Tisza, Sajó, Takta, a Tarcal hegye, valamint Szerencs vagy Tokaj ma is csaknem ugyanazon a helyen található, ahol a honfoglalás éveiben volt: a terepviszonyok alig változtak. Csak Sárospatak és Sátoraljaújhely azonosítása okozhat némi nehézséget, de mondanánk lényegét ez nem érinti.

HORVÁTH JÁNOS megállapítása szerint (ItK. 1966: 46) „P. mester honfoglalás-ábrázolásának alapvető kompozíciós elve az, hogy a honfoglalást hadi vállalkozások sorozatára bontotta.” A neves szerző az első hadi vállalkozást a 18. fej.-ben szereplő

Bors kumán vezér nevéhez kapcsolja. Csakhogy a címben említett folyóközök elfoglalása, vagyis a Kárpát-medencébe való telepedés első mozzanata megelőzi a 18. fejezetet, tehát az első hadi vállalkozássorozatnak e (13–17.) fejezetek tekinthetők. HORVÁTH JÁNOS nem vette figyelembe, hogy Árpád emberei a Taktaközben huzamos tartózkodásra rendezkedtek be, családjukkal együtt telepedtek ide, miután az előreküldött felderítők a vidéket letelepedésre és védekezésre alkalmasnak találták „iuxta fluvium Tucota” (17.160 ed. L. JUHÁSZ).

Ebből az irányból induljunk észak felé! Miskolcraól Sátoraljaújhely felé a Sajón és a Hernádon áthaladva hamarosan találkozunk azzal a falunévvel, amely az Anonymus korában is meglévő — a Tiszából kiszakadó — vízfolyásról kapta a nevét és viseli mind a mai napig: Taktaharkány. Ez a Takta ma is, akkor is szinte pocsolyaszerű volt. Medre a vonatról nézve úgy látszik ugyan, mintha holtág volna, valójában évszázadok óta csak békányállal, náddal benőtt állóvíz. Ennek a vízfolyásnak lényeges szerepe volt a honfoglalók szempontjából. Továbbhaladva Szerencsre érünk (17.160), ahol is a honfoglalók Anonymus szerint megpihentek. Szerencstől Északra található Ond falucska, amely mára összeépült Szerencsel. Névadójával, Onddal a 14. fejj. végén találkozunk. Szerencset Tokaj irányában elhagyva a hegyoldalban a gótikus templomáról híres Tarcal falut láthatjuk. A tokaji hídon túl a Bodrog a Tiszába torkollik (17.163: „ubi Budrug descendit in Tysciam”): itt épült Tokaj elődje *Himesudvar* néven (uo.: „quod nunc in praesenti *Hymusuduor* nuncupatur”).

Folytassuk utunkat tovább a Tokaji hegytől északnyugat felé a Bodrog jobbpartján. (Sárospatak ezen az oldalon épült.) Itt következik Tolcsva falu, megidézvén a Tolcsva-patakat, amelyről Anonymus is szól (15.146); a falut nem említi. A következő földrajzi név *Sátorhalom* (uo.: *Saturholmu*), amely valószínűleg Sátoraljaújhellyel, esetleg Sárospatakkaal azonosítható. E névfelsorolás után nézzük meg, hogy az illető folyók, helységek stb. milyen szerepet is játszhattak Anonymusnál.

A Névtelen jegyző szerint a 893. évben járunk. A honfoglaló magyar törzsek immár megszállták a Bodrog–Tisza között, katonai nyelven ezt tartották indulási körletnek, amely nyilván azonos azzal a területtel, amelyen Hung vára is állott. Ez Zalán fennhatósága alá tartozott. A Bodrog–Tisza között is Zalán birtokolta. Ő azonban nem mert szembeszállni a honfoglalókkal, miután értesült hadi erejükéről, csak fenyegetéssel próbálkozott. Követeket küldött Árpádhoz, megüzenvén neki, mit is óhajt a jövevényektől. Árpád szintén küldött követeket Zalánhoz, hogy felderítsék, milyen is a bevonulásuk útjába eső környék. A követjárást a 14., illetve a 16. fejj. tárgyalja. A 15. fejj. látszólag megszakítja ezt a gondolat- és eseménymenetet. HORVÁTH JÁNOS (i. m. 44) is úgy vélte, hogy a 15. fejj. nem illeszkedik az előzőkhöz. A 15. fejj.-nek (De Camaro castro) birtokadományozási részleteit taglalva megállapította, hogy Anonymus itt nem folytatja a három követ (Ketel, Ond, Turzol) küldötti tevékenységének leírását, illetve annak kimenetelét. Valóban Ond és Ketel csak a 16. fejj.-ben érkezik meg Zalánhoz, a 15. fejj. földrajzi leírásai azonban fontos információkat közölnek a követek útjáról és a hely milyenségéről. A bevonulók szemében ugyanis nem lehetett érdektelen, hogy milyen terepviszonyok közt tudnak haladni, harcolni, védekezni.

A 14–15. fejj. Anonymus meglepően pontos helyismeretéről tesz bizonyosságot, ha a Bodrogon való átkelés leírását alaposan szemügyre vesszük:

1. Árpádék Zemlin várában vannak, ott ejtik foglyul Zalán néhány emberét, akik Zalánhoz visszaszökvén hírvil vizik, mennyire nyomultak előre Ungvártól a honfoglalók.

2. Zalán erre követeket küld Árpádhoz fenyegetőzve (14.136): „minari cepit . . . et mandavit eis [ti. Árpádéknak], ut . . . fluvium Budrug nullo modo transire auderent”, mert ha ezt megtennék, vagyis átkelnének a Bodrogon, akkor ő a görögök és bulgárok támogatásával vonulna Árpád ellen.

3. Majd újból követek jönnek Zalántól Árpádhoz „transito fluvio Budrug” (14.137). Árpád „humiliter respondet”, csak kér Zalántól, persze ősi jussán (14.139): „Peto de mea iustitia unam partiunculam propter pecora mea, scilicet terram usque ad fluvium Souiou” etc. Árpád a követek útján sok ajándékot (fehér lovat, kumán fiúkat, rutén lányokat stb.) küld Zalánnak, „et missi sunt in legatione illa de nobilioribus Oundu pater Ethe et alter Ketel pater Oluptulmae et tertium miserunt quendam strenuissimum militem nomine Turzol causa spectaculi, qui inspiceret qualitatem terrae” (14.142). Jegyezzük meg, hogy Ond a septem principales personae egyike, Ketel a hét kumán vezér közül való, de Turzol is miles Cumanus strenuissimus. Anonymus feltűnő rokonszenve a kumánok iránt kimondatlanul is kiolvasható a küldöttség összetételének ismeretéből.

Az imént idézett zárómondatban megtaláljuk az átvezetést a 15. fejjel. Amiképpen Zalántól a követek „transito fluvio Budrug” jutottak el Árpádhoz, éppúgy indulnak Árpád küldöttei is Zalánhoz (15.144): „Oundu . . . et Ketel et Turzol . . . venientes fluvium Budrug transnataverunt in illo loco, ubi parvus fluvius manans a Saturholmo descendit in Budrug; cum praedictum parvum fluvium transirent . . . , tunc Ketel in aquam submersus est. Tunc fluvius ille per socios Ketel vocatus est per risum Ketelpotoca” (15.145). Anonymus tehát igenis megteremti a folytonosságot a 14. és a 16. fejjel közt azzal, hogy ezt a lényeges mozzanatot (ti. a Bodrogon való átkelést) a fejezet élére iktatja. Emlékezzünk csak Zalán üzenetére: „fluvium Budrug nullo modo transire auderent”. Ennek ellenében járnak el a követek, majd a későbbiekben (17. fejjel) az egész Bodrogonközben tartózkodó sereg. A *transeo* ige fontossága a 14–15. fejjel nyilvánvaló. A Bodrogon való átkelés mindkét fél számára elengedhetetlen volt akár az előnyomuláshoz, akár a támadáshoz. Zalán tehát 1. így tilt: „fluvium Budrug nullo modo transire auderent” (mármint a magyarok, 14.136); 2. Zalán követei „transito fluvio Budrug” jutnak el Árpádhoz Zemlin várába (14.137); 3. Árpád három követe, illetve felderítője és emberei csak az átkelés után (*transeuntes* Budrug) folytathatják útjukat Zalánhoz (15.145); 4. mindkét vezér követei, illetve csapatai tehát csakis a Bodrog jobbpartján közlekedhettek, mivel csak ez a part volt járható.

Árpád emberei Sátoraljaújhely táján kelhettek át a Bodrogon, hogy útjukat a jobb parton folytassák Zalánhoz. A Bodrogon való átkeléssel kapcsolatban Anonymus nem említ nehézséget, viszont a Bodrog első jobbparti mellépkatakja megáradván majdnem Ketel vesztét okozta, úgyhogy csak társai tudták kimenteni a vízből. A három követtel tehát csapatok is mentek Zalánhoz: a „társak” nyilván erre utalnak. Ketel valószínűleg a Ketel-patakat is adományként kaphatta meg; nevét a birtokosról vette, mint a birtok határvize.

Ezt a veszélyes helyet elhagyván haladtak dél felé a Bodrog jobbpartján tovább (16.150: *iuxta fluvium Budrug*); ezt megelőzően erdős vidéken keltek át (uo.: *transeuntes silvam*), mikor is felháltak egy hegyre (16.150: *super verticem unius altioris montis ascenderunt*), ahonnan messzire széttekintvén magnum áldumást tartottak. Ez a különálló magaslat ma is kb. 30 kilométeres körzethöz észlelhető közepes látási viszonyok között. A megfigyeléssel megbizottak tehát biztonságban kémlelhettek a hegyről jó messzire. Mivel pedig a Bodrog és a Tisza közén tanyáztak, a hegyet már távolról ismerniük kellett. Idevezető útjuk tehát semmiképpen sem véletlen. Tarcal nyugat felé még a hegyek közé is beláthatott, mivel ez a hegy a környék legkiemelkedőbb pontja (kb. 500 m magas).

Tarcal innen visszatért Árpádhoz, „ut ei utilitatem illius terrae nuntiaret” (16.153). Vagyis a terepviszonyok védettség szempontjából alkalmasnak mutatkoztak a további előnyomuláshoz. Délről ugyanis a Takta járhatatlan; támadás sem innen, sem észak felől nem várható. A másik két követ (Ond és Ketel) közben folytatja útját Zalánhoz. Három

napi járóföld megtétele után Olpár földvárában találkozunk is Zalánnal (16.154): „tertio die duces Salanum in castro Olpar iuxta Thysciam invenerunt”. A követség eredményes voltáról itt olvashatunk. Anonymus igen jól becsüli a menetidőt: a középkorban jó lovakkal Szerencstől, illetve Tarcaltól körülbelül ennyi idő alatt lehetett elérni Alpárig. A 14. fej.-ben Árpád kért ajándékot Zalántól: az ajándékozás itt (a 16. fej.-ben) történik meg, Árpád megkapja a kért vidéket a Sajó torkolatáig (cum habitatoribus suis terram usque ad fluvium Souyou concessit duci Arpad). Ezzel a jó hírrel térhetnek vissza Zalántól a követek, előttük jó idővel pedig Tarcál tájékoztatta a terepviszonyokról Árpádot. Így Árpád és övéi a helyeknek, valamint az ellenséges vezér érületének és tetteinek ismeretében indulhattak el Hung várából: „Arpad vero dux et sui nobiles egressi de castro Hung cum magno gaudio ultra montem Turzol castra metati sunt in campo iuxta fluvium Tucota usque ad montem Zerenche” (17.160), elfoglalták tehát a Taktaközt, és itt hosszabb időre megpihentek.

A Taktaköz a Takta és a hegyek közt elterülő földsáv. Ezen a helyen a honfoglalók tuguriumokat is építettek maguknak. Érdemes elgondolkoznunk azon, hogy ezek az építmények nem az őshazában használt jurtasátrak voltak-e, csak Anonymus nem tudott megfelelő szót, amellyel az építmények jurtajellege érzékeltethető lett volna, hiszen a különös építmény a nomád életforma jellegzetes tartozéka. A jurtákhoz leginkább az Anonymus korában használt pásztorkunyhók hasonlíthatnak.

Hitelesnek kell tartanunk a taktaközi letáborozást is, mert a Takta mocsarái (és délről a Tisza) igen jó védelmet nyújtottak, míg Északról a Tarcál-hegynél jóval alacsonyabb hegyekről is át tudták tekinteni a terepet. Árpád tehát e helyet már véglegesnek szánta, itt már nem vendégként, hanem megszállóként telepedett meg (17.161): „Dux Arpad et omnes sui primates cum omni familia sua labore postposito factis tuguriis requiei locum sibi elegerunt et non paucos dies ibi permanserunt, donec omnia loca vicina subiugaverunt, scilicet usque ad fluvium Souyou.” Kérdéses, hogy a labore postposito miféle munka, miféle tevékenység félretételére vonatkozhatott. Megítélésünk szerint a hadi tevékenység szünetelt, vagyis a honfoglalók erőt gyűjtöttek, hiszen itt érdemleges csatákat már nem kellett vívniuk.

Hogy e terület elfoglalása mennyire lényeges lehetett, azt Anonymus azzal érzékelteti, hogy felsorolja, melyik nemes, katona stb. mekkora földterületet kapott ezen a vidéken. Az adományozottaknak az adományozás fejében minden bizonnyal katonai természetű feladatokat is el kellett látniuk. Erre HORVÁTH JÁNOS is utal (i. m. 14) birtokadományozási vizsgálódásainak záradékában: „P. mester különbséget tesz a saját tulajdonul adott birtok és a szolgálattal terhelt birtok között.” A megadományozottaknak katonai-védelmi szolgálatot kellett teljesíteniük. A hangsúlyt itt a védelemre vetjük:

1. Tarcál megkapta a hegyet, a két folyó (Tisza és a Bodrog) összefolyásánál lévő nagy földterületet, ahol földvárat épített (17.163: castrum construxit terreum); Turzol, miles strenuissimus Cumanus kapta a legfontosabb, hadászati szempontból szinte nélkülözhetetlen területeket (17.163): „praedictus vero Turzol per gratiam Arpad ducis ad radicem eiusdem montis, ubi Budrug descendit in Tysciam, acquisivit magnam terram et in eodem loco castrum construxit terreum, quod nunc in praesenti Hymusuduor nuncupatur.” E földvár tehát még Anonymus korában is ismert volt. Minden bizonnyal itt lehetett az a rév, amelyen Árpádék átkeltek a Bodrogtöbzből a Tisza jobbparti részére. Hadászati szempontból fontos volt a rév őrzése. Erre a feladatra Árpád a kumán származású Tarcalt tartotta a legalkalmasabbnak.

Utalnunk kell itt BOLLÓK JÁNOS figyelmeztetésére (A Thonuzobalegenda történelmi hitele: Századok 1979: 97 kk.), amelyben meggyőzően bizonyította, hogy Szent István nem temette el élve Thonuzoba besenyő fejedelmet. Ahogyan Árpád Tarcálnak adta a tiszai átkelőhelyet, ugyanúgy Taksony fejedelem a besenyő Thonu-

zobának a szintén tiszai Obad-révet, amely szintén katonai fontosságú, megbízható védelmet igénylő átkelőhely lehetett (57.450): „... De terra Byssenorum venit ... Thonusoba ... , cui dux Thocsun dedit terram habitandi in partibus Kemey usque ad Thyseiam, ubi nunc est portus Obad.”

2. Ketel birtoktestéről — Sátorhalmától a Tolesva patakig — Anonymus a 15. fej.-ben szól. Ezt Ketel pro fidelissimo servitio (15.146) kapta, később pedig a Vág mellett (innen kb. 300 km-re) is nagy birtoktesteket szerzett (uo.: dedit Arpad dux magnam terram iuxta Danubium, ubi Wag fluvius descendit). Ketel leszármazottaitól I. András királyunk a zempléni területet elcserelte más területre, hogy ez a vadban gazdag vidék királyi vadászterület legyen. Ezenkívül azért is, mert rutén származású felesége közelebb akart lenni szülőhazájához (15.148: propius ad natale solum esset).

3. Ond részesedéséről Anonymus nem szól. Létezik viszont, illetve még e században is létezett egy Ond nevű helység, amely később összeépült Szerencsel. Ezt a helyet Ond szolgálataiért érdemelhetette ki. Megkockáztatjuk a következőket: Ond esetleg per labores szerezte meg magának ezt a földterületet, neki nem kellett adományozni. A vérszerződés második pontja szerint ugyanis a hét fejedelmi személynek jár, amit megszerz. Turzol és Ketel azonban kumánok voltak, így Árpád nekik adományozott birtokokat. Árpád ezt mindkét kumán személy javára meg is tette: mind Turzol, mind Ketel bőven részesült birtokadományban. Esetleg Ketel nevét őrzi egy Komárom táján fekvő Ketel helység? Zemplénben nem maradt nyoma a helységnevekben. A három emlegetett férfi közül Turzol neve maradt fent a mai napig, pedig ő utód nélkül halt meg (15.144): „cuius genealogia deficit in semetipso”. Az említett tájegység lakóinak kumánok iránti rokonszenvét mutathatja az a tény, hogy Tarcal nevű falu ma is megvan, nevét századok óta őrzi a hagyomány. Turzol tettei — utódja nem lévén — szájról-szájra öröklődhettek, így őrizték meg a nevét.

Anonymus földrajzi hitelességével kapcsolatban megállapíthatjuk tehát a következőket: 1. A Takta melletti hosszan tartó táborozás természetes volt, hiszen Zalán felé egy szinte járhatatlan mocsár védte a magyarokat. A mocsár megléte akár egy mai turistatérképen is szembeötlök. — 2. Hathatós védelmet jelentett az anyafolyam, a Tisza is, amennyiben lehetetlenné tette a magyarok meglepetésszerű hátbatámadását. — 3. Végül a Tarcal hegynék is jelentős védelmi szerepe volt, hisz innen jól lehetett látni az ellenség hadmozdulatait akár 30 km távolságból is.

A tájat jól ismerő embernek feltűnik, hogy Anonymus egyszer sem említi a Hernád völgyét akkor, amikor a Sajónak szinte minden mellékfolyóját, patakját megnevezi. Ennek valószínű magyarázata az lehet, hogy őseink számára a Hernád völgye szinte járhatatlan mocsárvidék volt, mivel a folyó ezen a vidéken már akkor is úgynevezett alsófolyású víz lehetett, vagyis esés híján helyét állandóan változtatta.

A közelmúltban végzett régészeti kutatások (Tarcal, Rakamaz, Karos) erősítik a fentebb elmondottakat. A nagyszámú honfoglaláskori temető feltárása ugyancsak azt mutatja, hogy a névtelen jegyző földrajzi leírásai hitelt érdemelnek. Honfoglaló magyarjaink bodrogközi útját egészen le Tokajig a valósághoz híven írja le. Az adott vidéken a népesség valóban úgy telepedett le, ahogyan Anonymus azt a Gesta Hungarorum 14 – 17. fejezetében ránk hagyományozta.

†RIMÓCZI GÁBOR¹ – RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

¹ Munkatársunk, Rimóczi Gábor mérnök volt ugyan (megh. 1991. nov. 28-án), de nemcsak műszaki, hanem magyar őstörténeti kérdések is foglalkoztatták. Mint Felsődobsza szülőtte, a cikkben szereplő helyeken minden bokrot ismert, így Anonymus utalásait hitelesen tudta azonosítani. Emlékét kegyelettel őrizzük. — A szerk.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Gercsa. 1. Ez a tájszó a magyar nyelvterület különböző, de egymástól eléggé elkülönülő részein, elsősorban az erdélyi nyelvjárásokban és a moldvai csángóknál adatható, de szórványosan a Tiszántúlon, a Duna—Tisza közén, a Dél-Dunántúlon, sőt a palócok körében is ismeretes. Ennek ellenére az etimológiai kutatás, beleértve a TESz.-t is, a *gercsa*-val komolyabban nem foglalkozott. Ennek több oka is lehet: a variánsok hangalakban egymástól erősen eltérnek, nem állott rendelkezésre a kellő adatbázis, feltehető továbbá az ismételt átvétel és a többszörös etimológia (GRAUR, SLG.¹ 67—77; BAKOS, MRE. 139 kk.) elvének nem megfelelő mértékű figyelembevétele. Az ezekben foglalt jelenségek fontosságának fel nem ismerése, másrészt éppen fordítva, teljesen más természetű lexémák egybevonása folytán a szófejtő irodalom a *gercsa*-val igazában nem is tudott mit kezdeni; ezt jelzi a TESz. „bizonytalan eredetű” minősítése. Már előljáróban jelezni kell, hogy a TESz. által megadott első előfordulás jelentését módosítani kell (l. 5.).

2. Úgy gondolom, megérték a feltételek ahhoz, hogy megkíséreljük a szó és változatai jobb magyarázatát. Ehhez az első lépés, hogy a [torok, gége] szemantikai mezéjéhez tartozó variáncsoportról leválasszuk a 'hátgerinc' homonimát. Ezt könnyen megtehetjük, mert igen ritka, főleg a palócok ismerik, pl. *gerdzsa* Lóc (Nógrád) (MNy. XIII, 51), *gërdzsa* Ipoly völgye (Nyr. XVI, 476). Külön kérdés azonban, hogy a valóban román eredetű *gërcsáva*, és éppen a Székelyföldön, hogyan lett 'a hátgerinc alsó vége' (Nyr. XIV, 47). Éppen a TESz. *gerinc* szócikkének a számtalan változatot felsoroló szakasza és a *gercsa* alatti összevetés a *gerdány*, *geréb²*, *gërye* stb. szavakkal ezek belső összefüggését valóban feltehetővé teszi, és további kutatásra ösztönöz.

3. A sokáig hapaxnak tartott *girtyán* (1893/6. MTsz. U.²) román eredetét vallotta már SZINYEI (Nyr. XXII, 29), majd BLÉDY ÍLR. 47; a később hirtelen megszaporodó változatokkal BAKOS foglalkozik (i. m. 144, 333). Az utóbbi tíz év során további adatok kerültek elő.

4. Mind a románban, mind a magyarban a hangalakoknak széles sorozata található. Ezeket tulajdonképpen az azonos vagy nagyon közeli jelentés ('gége, torok', de 'garat'; 'nyelőcső'; 'légcső'; 'korty'; 'gégefedő, ádámsutka') tartja össze. Csak helyeselni

¹ A hivatkozott irodalom a közhírt rövidítések mellőzésével: ALR. I/1 = Atlasul lingvistic român Partea I, vol. I. Cluj, 1938. — ALR. MN. = Atlasul Lingvistic român. Material netipărit. (A román nyelvatlasz térképre nem vitt anyaga) — ALRM. = Micul atlas lingvistic român. Cluj—Sibiu—Leipzig, 1938—1942. — BAKOS, MRE. = BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. — BLÉDY, ÍLR. = BLÉDY GÉZA, Influența limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu, 1942. — DACR. = Dictionarul limbii române. București 1913—1944. — GHEȚIE—MAREȘ, Grai-Dac. = AL. GHEȚIE—AL. MAREȘ, Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea. București, 1971. — GRAUR, SLG. = AL. GRAUR, Studii de lingvistică generală. București, 1960. — IMRE, MMNyJR. = IMRE SAMU. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. — MÁRTON, MoldvKöles. = MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönzavai. Bukarest, 1972. — RK. = MÁRTON GYULA—PÉNTÉK JÁNOS—VÓÓ ISTVÁN, A magyar nyelvjárások román kölcsönzavai. Bukarest, 1977. — SALA, Contr. = MARIUS SALA, Contributions à la phonétique historique du roumain. Paris, 1976. — VASMER, REW. = MAX VASMER, Russisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1933—38.

² Helykímélés céljából az egykori és mai megyék nevét így rövidítettem: Bács = Bács-Kiskun, Bar. = Baranya, K. = Kolozs, KK. = Kis-Küküllő, Ma-To. = Maros-Torda, Som. = Somogy, SzD. = Szolnok-Doboka, Szo. = Szolnok, U. = Udvarhely.

lehet, hogy a románban ezeket a DAcr. egy címszóba tömöríti (*gâtlej* II/1, 237) és nagy kár, hogy a későbbi román nyelv atlasz [ádámcsutka] térképlapjának (ALR. I/1, 37) csaknem minden kutatópontról feljegyzett változatos adatai ide már nem kerülhettek. Végső elemzésben valóban ugyanazon szókészleti elemmel van dolgunk, ugyanavval a lexikai építőkövel, amelyet csak eltérő alakúra faragtak. Mindez arra indított, hogy a magyarban a változatoknak hangalakjukban mindjobban elkülönülő, de mégis összetartozó csoportját egy összefoglalt írásban elemezzem, a románból való átvétel módozataitól nem függetlenül, belső összefüggéseiket is megpróbálva igazolni. Éppen ezért örültem volna, ha a *gîrcsány*, *gîrtány*, *gîrlézs* a RK.-ben is egy címszó alá került volna (155; némi következetlenség, hogy a *gîrtány* már a *gîrcsány*, a *gîrlézs* a *gîrlézs* alatt szerepel).

Pontos etimon egyetlen román forma esetében sem adható meg, de belső hangtani (pl. metatézis) és szótani (pl. szóképzés) összefüggéseik kitűnnek. Érdekes, hogy a szokásostól eltérően a DAcr., azaz PUȘCARIU sem foglalkozik etimológiával. Nem kétséges azonban, hogy az alapszó — esetleg tényleg a magyarba is átkerült *gît* 'nyak' — indoeurópai eredetű; a román alakok létrejöttében latin (vö. lat. *glutire* '(le)nyel' (REW. 3807), *glutū* 'nyelődös') és szláv (vö. or. *зломать* 'lenyel', *зломок*, *зломка* 'gége, torok' és megfelelőik a szláv nyelvekben: VASMER, REW. I, 275, 276) elemek egyaránt szerepet játszhattak, esetleg alakvegyülésekre is sor került.

5. Vegyük szemügyre a magyar és a román alakokat, és próbáljuk megállapítani, hogy hány román változat került át a magyarba. Vizsgáljuk meg azt is, hogy az átvétel során, majd már a magyarban milyen változások mentek végbe.

a) Az elsőnek jelentkező *gîrtány* (U.: MTsz.) körül külön részecsoport jött létre. A legújabb adatokban és a mai Romániában élő magyar kutatók gyűjtéseiben megjelenő illabio-veláris *ɟ* a jellegzetes román hang változatlan átkerülését mutatja: *gîrtány(y)* 'gége, torok; ádámcsutka' | *gîrtány* SzD.: Kérő (NyÍrK. XII, 22), K.: Bodonkút, Gyalu, Kisbács, Magyarlóra (RK.); *gîrtány* SzD.: Kisiklód, K.: Kisbács (NyÍrK. XI.). A *gîrtány* 'ua.' Ma-To. (1900: ÚMTsz.), U.: Magyarhermány (Nyr. XCIV, 210) a szóvég elvonásával alakult, esetleg játszi szóképzés. Ebben még a régebbi r. *ɨ* > m. *i* hanghelyettesítés érvényesül. (A r. *ɨ* magyar megfelelőire vö. BAKOS i. m. 23–5; a leggyakoribb az *i*, de többek között van, mint alább látni fogjuk, *e* is.) — Átadoul több román nyelvjárási forma kínálkozik: *gîrtean* 'torok, gége' (ALRM. II, 86), a Bánátból; *gîrt^kan* 'ua.' (ALR. II/1; ALR. MN. II, 6948) ugyanarról a kutatópontról a térképre nem vitt anyagból; tájszótárakból közli a *gîrclean* alakot a DAcr. is. Mindezek megvannak az ALR. [ádámcsutka] térképlapján is. Közülük a *gîrclean* az archaikusabb, hiszen a latin eredetű lexémákban a *cl*, *gl* mássalhangzó-csoport *cl'*, *gl'* fokozaton át *ch'*, *gh'* [*k'*, *g'*] lett (GHEȚIE—MAREȘ, GraiDac. 219–21; SALA, Contr. 250, 252). Lehet, hogy a *gîrclean*-ban régi latin elem hat?

b) Nehezebb a román átadó egyértelmű meghatározása a *gîrtány* SzD.: Bálványosváralja (RK.) esetében. Ez lehet magyar depalatalizálás, és akkor a fentiek érvényesek, de lehet egy r. *gîrtan* (DAcr.) külön átvétele is.

c) A román *k'* hang azonban főleg Dél-Erdélyben, nemcsak *ty*, hanem *cs* hanghelyettesítéssel kerül át a magyarba, sőt néhány ritka esetben *cs* ~ *ty* váltakozást találunk: *csiszzelica* ~ *tyiszzelica* < r. *chiselică*, *csika* ~ *tyika* < r. *chică* (BAKOS i. m. 32). A RK. anyagából: *kápcsis* ~ *káptyis* < r. *chapchiu* + m. *-s*, *scsimbás* ~ *stymbás* < r. *schimbaş* (RK. 190. 344). A *gîrcsány* 'ádámcsutka' U.: Bözödújfalva (1900: ÚMTsz.), Marossárpatak (NyÍrK. VII, 119) ezek sorába illeszkedik, a végződés épp úgy palatalizálódik, mint a *gîrtány* esetében. Hasonló párhuzamosság a szóvégi *-ny* elhagyása: *gîrcsa* 'ádámcsutka' U.: Székelyudvarhely (1900: ÚMTsz.), Kabátfalva (MNYA. III, 499); KK.: Pipe (NyÍrK. VI, 380). — Ide tartozhat a Cegléden hallott szárnazék: *gîrcsás*

'kehes <ló>' (Nyr. XXII, 375). A keheesség légzési betegség, tehát a [gége, torok] szemantikai mikrostruktúrájába vonható, a Duna—Tisza közén pedig változó adatsűrűséggel, de szórványként is számos román jövevényszó fordul elő.

d) A *gercsa* (*gërdzsa*, *gërcsa*, *gërcsa* is) románból való magyarázataiban nem az $i > e$ hanghelyettesítés okoz nehézséget. Ez több román jövevényszavunkban is megtörténik. Ebben közrejátsszik az i zárt szótagban való elhelyezkedése, az *ír* hangkapcsolat, így az átadó még mindig a r. *gîrtán*, *gîrtl'k'án* lehet. Van példánk az $i \sim e$ váltakozásra is: *gircsáva* ~ *gercsáva* < r. *gîlceavă*, *kîrlán* ~ *kerlán* < r. *cîrlan* (BAKOS i. m. 24). A szóvég alakulásában is szemebetűnő azonosságot mutat a *gîrtya* ~ *gîrcsa* alakokkal.

Jelentéstani és szóföldrajzi problémák is felmerülnek; ezekről lentebb szövegek. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy szavunk először a baranyai Kónyi János tollán bukkan fel *gërcsa* alakban; jelentése — amint ez a szövegösszefüggésből kitűnik — 'állat torka alatti húsos bőrlebeny' és nem 'a torok környéke' (vö. TESZ.). A most megadott értelmezéssel megegyezik a Monorról közölt ilyen, juhokon is előforduló képződményt megnevező *gircsa* (Ethn. XLVIII, 210). Ez az első, 1786-os adat egy évszázaddal megelőzi a románhoz mind jelentésben, mind hangalakban jóval közelebbi *gîrtján*-t. Feltehető, hogy a 'golyva' — ez ugyan az elterjedt 'gége' és 'ádámesutka' jelentésekből könnyen levezethető — csak a Dél-Dunántúlon fordul elő: Bar.: Vajszló (Nyr. XXXVII, 374; OrmSz.). A 'liba nyelősöve' — a 'nyelőső' a románban is megvan — somogyi tájszó (ÚMTsz.). (Vö. még 6. c.) Adataink zöméhez szorosan csak a MNyA. Mélykúton (Bács) és Jászladányon (Szo.) talált előfordulásai: 'gége' (III, 498), illetve 'ádámesutka' (III, 499) csatlakoznak.

e) Nagyobb számú adattal jelentkező alakot már csak a moldvai csángó nyelvjárásból ismerünk: *gëllëzs* 'gége' (MÁRTON, MoldvKölc. 302). Ez maga is több módosulaton jelentkezik, és ha a RK. nem közölné egy Désen hallott *gîllëzs* és egy Marossárpatakon feljegyzett *gîrlëzs*a alakot (155), kizárólag moldvainak kellene ítélnünk. Így is jellegzetesen csángó. Átadója a r. *gîtlej*.

f) Egy-egy elszigetelt dél-erdélyi és moldvai átvétel az egyaránt a r. *gîltan* külön-külön történt kölcsönzésével *gëtlány* 'gége' U.: Énlaka (ÚMTsz.) ~ *gîlán* 'ádámesutka' (MÁRTON i. m. 302).

g) A Kis-Szamos vidékéről más variáns társaságában: *gîltány* 'gége' SzD.: Kisiklód, K.: Kisbács (NyIrK. XII, 22) < r. *gîltan*.

6. Próbáljuk összefoglalni a fenti vizsgálatok eredményeit.

a) A hangtani megfelelések alapján kitűnik, hogy a magyarba öt román alak került, és itt tovább alakult. Ezek: *gîrteán* ~ *gîrtl'k'án* > *gîrtján* → *gîrtján(y)* → *gîrtya* (esetleg idetartozik a *gîrtán* is) ~ *gîrcsány* → *gîrcsa* ~ *gercsa*, *gërcsa*, *gërdzsa* || *gîrtán* > *gîrtány* || *gîllëj* > *gëllëzs* (+ több módosulat) || *gîlán* > *gëtlány*, *gëllán* || *gîltán* > *gëtlány*. A *gercsa* és a körülötte kialakult variáncsoport tehát egymástól független, többszörös és időben is eltérő kölcsönzésből fakad. Ennek bizonyosságát nem csökkenti, hogy éppen a mintául választott *gercsa* formával kapcsolatban merülnek fel kérdések, de ezt kellett a homonim '(hát)gerinc'-től elválasztani.

b) A hangtan szempontjából még ez utóbbinál is fel lehet hozni meggyőző érveket és analógiákat, így a MNyA. Mélykútról és Jászladányból való adatait, de a magam részéről egy másodlagos, belső magyar $i \sim e$ fejlődést tartok valószínűbbnek. Mindaz, ami közvetlenül az átvételkor, pl. r. $k' > m.$ $ty \sim cs$, r. $i > m.$ $i \sim e$ vagy a magyarba való beilleszkedés során, pl. $-n \rightarrow -ny$, szóbelseji $te \rightarrow ty$ történt, más román jövevényszavainkban is kimutatható. Ez utóbbiak egyébként szokványos magyar nyelvjárási jelenségek (vö. IMRE, MMNyjR. 217, 225—6, 251—2). A depalatalizálás (szóbelseji $ty \rightarrow t$, szóvégi $ny \rightarrow n$) is lehet magyar nyelvjárási fejlődés (IMRE i. m. 253). A r. $i > m.$ i

megfelelés is dokumentálható több román eredetű lexémában; vitatni lehet, hogy a magyar *í* az új kölcsönzésekben még a nem teljes beilleszkedést tükrözi-e, vagy pedig a román illabiális-veláris *ă*, *î* sornak egyes magyar helyi nyelvjárásokba való beépülése (BAKOS i. m. 20—1).

c) A jelentéstan és a szóföldrajz együttes elemzése igen tanulságos. A vizsgált variáncsoport gócterülete Erdély és Moldva; Erdélyen belül egy összefüggő sáv (U., KK., Ma-To., K., SzD.). Itt a románból származó 'gége' és 'ádámcsutka' jelentésekben járatos. Az 'ádámcsutka' valamivel gyakoribb, viszont a moldvai elterjedt *gēlēzs* csak 'gége'. A Duna—Tisza közi (Cegléd: *gircsás* 'kehes', Monor: *gircsa* 'állat torka alatti húsos bőrlebeny' [vö. az első előfordulással 5. c) a.], Mélykút: *gercsa* 'gége') és Tisza vidéki (Jászladány: *gercsa* 'ádámcsutka') adatok itteni előfordulása különösebb meglepetést nem okozhat, hiszen e területeken — igaz, hogy többnyire csak szórványként — számos román eredetű szó mutatható ki (BAKOS i. m. 125—6, ill. 119—25). A ceglédi és monori jelentések a magyarban jöttek létre, de az alapjelentésekből megmagyarázhatók.

d) Ahol mégis lehetnek problémák, azt a szóföldrajz erősíti fel. Ez a dél-dunántúli elszigetelt adatsorozat, amely a *gercsa* alakhoz kötődik és jelentésben is elkülönül. Nem adatolható az erdélyi és moldvai 'gége' meg 'ádámcsutka', innen való viszont a 'golyva', a 'liba nyelősöve' és részben 'az állat torka alatti húsos bőrlebernyeg' a baranyai Kónyi János nyelvében. (Az adatokat l. *gercsa* a.) KNIEZSA ISTVÁN úgy vélte, hogy a *gercsa* 'golyva' „szláv eredetű és összefügg a *gōrcs* alapszavával”, de etimont nem tudott megadni, így a kétes eredetű szavak között tárgyalja (SzlJsz. 641; az itt megadott Hajdúnánás helységnév elírás Vajszló helyett). Joggal vetődik fel a kérdés: a dél-dunántúli előfordulások mögött vajon nem délszláv nyelvből átvett elem/elemek rejlenek? De erre a kérdésre már szlavistáinknak kell keresniük a választ.

BAKOS FERENC

Birtoklástörténetünk szókincséből. — *Szekszíós föld, soros föld.* Móricz Zsigmond hírneves könyvében, „A boldog ember”-ben olvassuk, hogy a címszereplőnek, Joó Györgynek, valódi nevén Papp Mihálynak nemesember volt a nagyapja, négy lóból, hat ökörből és hat *szekszíós földből* álló gazdaságot mondhatott magáénak (27). Itt találkozunk azzal is, hogy a földnagyságot *sorral*, illetve *sorokkal* határozzák meg. „... Két darab *hatsoros földje* volt neki” — olvassuk egy magosligeti polgárról (213). Vagy: „Elég jó gazda vót, szegény embernek, vót vagy tíz darab *földje*, de a legtöbb csak olyan *hatsoros*, meg *kilencsoros*” (214). És végül: „Van nekik egy kevés földjük, van vagy kilenc darab, de mind apró, *hatsoros*, meg *kilencsoros földek*, az egész nincsen több két és fél holdnál” (225). A soros földek a szamosközi szegénység mélytengeri világába vezetnek, ahol már néhány kapa föld is vagyon volt. A sorral a Szamosközben — legalábbis Magosligeten — a föld szélességére utaltak, ahogy az Móricz könyvéből is kiderül: „Ezt úgy kell érteni, hogy hány sor kukorica vagy krumpli fér egy szélességbe” (214). BOGDÁN ISTVÁN számításai szerint Békés megyében egy sor 18.2 négyszögöl volt (Magyarországi hossz- és földmértékek 1601—1874. Bp., 1990. 423). Karcagon egy sor kertföld 37.5 négyszögöl (Adatközlő: S. Kovács Péternek 88 éves gazdálkodó, Karcag). Kiterjedésére a Szamosközéből egyelőre nincs adatunk. Latolgtatva azonban a rendelkezésre álló számokat, az a benyomásunk, hogy a hatsoros föld a legnagyobb kiterjedést figyelembe véve nagyjából a kapásnak (150—200 négyszögöl), a kilencsoros pedig a vékásnak (300 négyszögöl) felelhetett meg; véglegest persze csak megfelelő adatok birtokában, a kérdés alaposabb tanulmányozása alapján lehet mondani. — A *szekszíós* a latin *sessio*-ból (= ülés, telek) keletkezett *sessiós* (= telki, telekhez, telki állományhoz tartozó) alakváltozata. (Feltehető, hogy a *sessió*-t is *szekszíó*-nak mondták

a szóban lévő vidéken a köznapi beszédben.) A szeksiós föld telki föld. Amikor tehát arról beszélgetnek „A boldog ember” lapjain, hogy hat szeksiós földje volt a nagyapának, arra utalnak, hogy a tulajdonában volt telek (sessio) hat darab földből állott, és ezért feltehetően nagyobb is lehetett, mint a többi egyetlen teleknyi birtok. (Az értelmezésben nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet dr. VARGA JÁNOS történésznek, a Magyar Országos Levéltár nyug. főigazgatójának és dr. MIZSER LAJOS nyelvésznek.)

Ósi porta, ősi birtok. Fő jellegzetessége, ha úgy tetszik, nevezetessége volt a régi (1877 előtti) Szatmárnak, hogy Borsod és Pozsony után e megyében élt legnagyobb számban nemesi népesség, különösen a Szamosközben, ahol a XIX. század elején még minden negyedik ember (!) volt nemes. Nem meglepő hát, hogy a régi nemesi világ ezen a tájon se múlt el nyomtalanul, és ez ma is meglátszik az ottaniak beszédjén, illetve gondolkodásmódján. Például abban, hogy ma is megkülönböztetik az *ősi* és a *szerzett* (vásárolt) javakat, ha nem is minden tekintetben a régi feudális értelemben, de feltétlenül annak analógiájára (kiváltképp az idősebbek és a középnemzedék). Ősin — az ősiség szellemének megfelelően — következetesen csak az örökölt javakat értik, ami a szülőktől, a nagy- esetleg dédszülőktől maradt az utódokra. Mindezek közt legfontosabb az *ősi porta*. A porta az itteni beszédben a beépített falubeli telek, lehet lakott, „népes”, vagy elhagyott, üres (az épületek nélkülit egyszerűen csak teleknek vagy ház helynek nevezik). Fő eleme a lakóház, ősi portán az *ősi ház*, ahol már az elődök is éltek-haltak. Pontos leírását adja a tiszaháti porta képében az e tájon részben ma is divatos portának Móricz Zsigmond „Életem regénye” (Bp., 1939.) című munkájában. „Elöl . . . az út felől, a lakóház, evvel egy fedél alatt a lóistálló és marhaól. De szemben van a nyári konyha s az apróbb állatok hajléka, sertés, baromfi. Az udvart hátul ketté vágja a csűr, melyen szekérral át lehet hajtani s hátul a konyha- és gyümölcskert” (3). Az ősi porta azonban általában nem magányos alakzat, legtöbbször kapcsolódik hozzá valami; módosabbaknál a legfőbb tartozék az *ősi birtok*. Szamosközi szóhasználat szerint a *birtok* önmagában egyértelműen csak földbirtok, tehát mezőgazdaságilag hasznosított földterület, épületekkel és egyéb létesítményekkel (kút, kerítés, árok, sövény stb.) vagy azok nélkül. Lehet kisebb, nagyobb, állhat egyetlen vagy több darabból. Uraknál, vagyonosabb elemeknél általában tagosítva, *tag* alakban, ahogy erre adatközlőnk is utal: „Ősi birtok volt a Klán (Klein)-tag is, meg a Kende-tanya is” (Sonkád környékén). (Adatközlő: Márton József 83 éves földműves, Sonkád, Szatmár m.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

Mosztonga 'Dunabölkény (ehhez l. FNESz.⁴ I, 395) alatt bal felől a Dunába ömlő (csatornázott) vízfolyás' [1256: „cadens in *Mastangam*”: GyÖRFFY I, 216 *Csörög* a.; 1450 k.: „aq. que fluebat vocabatur *Mosztonga*”: uo. 238 *Szond* a.; 1884/1896: *Mostonga* bara, *Mostonga* bara Canal: Vukovar. 1 : 75 000-es térkép]. Jobb híján felvethető a következő etimon: szláv **Mostoga* hn. <: *most* 'híd; pallóút mocsáron át stb.'. Analógiák az augmentatív árnyalatú képzésmódhoz: orosz *зепюза* 'vad(állat)' <: *зепь* 'vadállat'; szerbhorvát *čovruka* 'nagy csomó, nagy görcs' <: *čovr* 'csomó, bog'. A **Mostoga*-t a mocsaras területen a közlekedést lehetővé tevő valamiféle nagy pallózattal lehetne összekapcsolni. Névadási párhuzamként l. szerbhorvát *mostina* 'nagy híd' > *Mostina* hn. (SKOK, EtRj. II, 459). Az átvételnek a szláv nazális *o* magánhangzó elevenségének idején, tehát 1000 előtt kellett megtörténnie.

KISS LAJOS

Fejkötetlen, kalapatlan. Amikor elolvastam SZABÓ GÉZÁnak a „Sógetlen, kalapodatlan, hajadonfőtt ~ hajonfőtt” című cikkét (MNY. LXXXV, 222–4), két, szülőfalumbeli (nagykónyi) tájszó idéződött föl bennem: a *fejkötetlen* '(nő) fedetlen fővel, fejkendő nélkül' lexéma és a '(férfi) fedetlen fővel, kalap nélkül' jelentésű *kalapatlan* szóalak, ezek ugyanis jelentésüknél fogva a *sógetlen, kalapodatlan, hajadonfőtt ~ hajonfőtt* tájszók sorába illenek. Mindkét valódi tájszónak minősülő határozószó használatos még napjainkban is, igaz, főképpen az idősebb nemzedék és ritkábban a középkorúak körében. Sok tájszóval — sajnos — így vagyunk: a fiatalok nyelvében már nem élnek, legföljebb ismerik, de nem használják őket.

A *fejkötetlen* szóalak olyan alárendelt szóösszetétel, amelynek utótagja igéből képzett fosztóképzős melléknév. Annak alapján, hogy nem fordul elő sem a MTsz., sem az ÚMTsz. anyagában, sem pedig a különböző regionális (táj)szótárakban, sőt még a Nagykovácskhoz közelebb eső vidékek, települések nyelvjárási szótáraiban (VÁRKONYI IMRE „Büssüi tájszótár”-ában, KISS GÉZA „Ormánysági Szótár” c. munkájában és MARKÓ IMRE LEHEL „Kiskanizsai Szótár”-ában) sincs rá adat, nagyon valószínűnek látszik, hogy a *fejkötetlen* határozószó csak kis területen él. Mindenesetre a Nagykovácskhoz közeli néhány Koppány menti községben (pl. Értényben és Koppányszántón) is ismerik és használják, mégpedig ott is általában az idősebb emberek és a középkorúak.

A fosztóképzős származék *kalapatlan* — mint SZABÓ GÉZA írja (i. m. 223) — az ÚMTsz. anyagában csak az Esztergom megyei Nagyöved (Vel'ke Ludince, Csehszlovákia) nyelvjárásából van adatolva, másutt — legalábbis ugyanilyen hangalakban — nem fordul elő, *kalapodatlan* formában is csupán a Somogy megyei Csököly községben él. SZABÓ GÉZA szerint „A csökölyi *kalapodatlan* alak nyelvjárási hapaxnak tekinthető. Olyan ritka tájszó ez, amely nagy valószínűséggel Csökölyben keletkezett, és sohasem lépte túl a helyi nyelvjárás határát. Ilyen tájszavakra ritkán lehet bukkanni” (i. m. 223). E megállapítás eddigi adataink szerint elfogadható, de mivel — sajnos — nagyon sok településről egyáltalán nincs tájszóközlés, vagy ha mégis van, leggyakrabban csupán csekély terjedelemben, ezért nem lehet kizárni azt az eshetőséget — amint a nagykovácsi és Nagykovács környéki *kalapatlan* tájszó megléte mutatja —, hogy a *kalapatlan* vagy *kalapodatlan* hangalakú szó a magyar nyelvterületen másutt is előfordul. Ez a szóalak elvileg ugyanúgy belső keletkezésű elemként bukkonhat föl, mint Csökölyben vagy néhány Koppány menti faluban, azt ugyanis egyáltalán nincs okunk feltételezni, hogy a nagyövedei, illetőleg a csökölyi és a Koppány-menti nyelvjárás genetikusan összefügg egymással. Itt nyilvánvalóan azonos szemlélet alapján keletkezett szóteremtésről beszélhetünk.

A *fejkötetlen* és *kalapatlan* tájszók megemlítésével csupán az volt a célom, hogy ezen kissé szokatlan hangalakú lexémáknak a Koppány mente néhány községében való előfordulására hívjam föl a figyelmet. Mindkét származékszó beleillik a magyar szóképzés rendszerébe, és fosztóképző kapcsolódásával jött létre. Minthogy csak kis területen ismert lexémákról van szó, a magyar nyelvközösség legtöbb tagjának természetesen kissé furcsa, szokatlan szóalkotási módnak tűnik.

A *fejkötetlen, kalapatlan* szóalakok arra is például szolgálnak, hogy léteznek nyelvjárásainkban olyan tájszók, még ha kis számban is, amelyek csupán kisebb tájegységeken, esetleg egy-egy településen élnek. A korábbi szakirodalomból tudjuk például, hogy a *tóka* 'kacsa' a Sárközben, a *hidekhus* 'kocsonya' az Őrségben fordul elő (vö. KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink 62). A magyar nyelvjárások atlasza 1162 térképlapjának tanúsága szerint pl. a 'napraforgó' értelmű *kónic* csak a Komárom megyei Banán, a *gálábárgyi* pedig csupán Jászfényszaru használatos, a 'kukoricaszár levágása utáni, földben maradt része, tuskója' jelentésű *rákláb* tájszó csak Endrődön fordul elő. Esetleges helyszíni gyűjtéssel természetesen kiderülhetne, hogy az említett valódi tájszók az atlaszbeli

kutatópontok környékén másutt is élnek, ez azonban mégsem változtatna azon a tényen, hogy bizonyos szókészleteti elemek csak kis területen vannak elterjedve. Minden egyes tájszónak sajátos használati köre, elterjedtsége lehetséges, vagyis keletkezésének és visszaszorulásának, alaki és jelentésbeli változásainak külön egyedi története lehet, röviden szólva: megvan a saját sorsa. Szellemesen, találóan fogalmazta meg ezt DEME LÁSZLÓ: „A szavak, a nyelv magános vándorai, oly változatos történetűek, terjedésüknek annyi minden lehet oka és szabályozója, hogy aligha találni két szót, melynek határai akárcsak a fél ország területén egybeesnének” (NytudÉrt. 3. sz. 15). Ezt a megállapítást — természetesen számtalan más adattal együtt — a *fejkötetlen* és *kalapatlan* tájszók vallomása is megerősíti.

SZABÓ JÓZSEF

É L Ő N Y E L V

A XXXVII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi dolgozatairól

Az előző évekhez képest 1989-ben ismét kevesebb lett az önkéntes gyűjtők által készített pályamunkák száma. Jóllehet ezen belül a népnyelvi témájú dolgozatoké alig, arányszáma pedig egyáltalában nem csökkent, a benyújtott 32 munkával egyáltalán nem lehetünk megelégedve. Mint előző évi beszámolómban is említettem, most is hiányoznak a jelentős terjedelmű és tudományos igényű nagy vállalkozások. Részkutatások, kisebb témaköröket felölelő dolgozatok keletkeztek ebben az esztendőben is. Általános nyelvjárásleírást, egy-egy nyelvjárási jelenség monografikus földolgozását most sem vállalta senki. Mindennek az okait sok irányban lehetne keresni, de mivel előző beszámolómban erre kísérletet tettem, most mellőzöm.

A t á j s z ó g y ű j t é s köréből TÓTH IMRE már megjelent Ipoly menti palóc tájszótárához (MNYTK. 176. sz.) kiegészítő adattárat küldött 52 lap terjedelemben, amely elsősorban alaki tájszavakat tartalmaz, de akad közöttük jelentésbeli, s főleg a gyermeknyelvből valódi nyelvjárási szó is. KAPORNAKY GYULA 120—150 órségi tájszót felsoroló munkáját (5 lap) népszokások leírásával és a len termesztésének összefoglalásával küldte el (összesen 104 lap).

KISS JÓZSEF négy baranyai faluban gyűjtött s z ó l á s o k a t és k ö z m o n d á s o k a t, s a 200 körüli adatát állította össze témák szerinti rendszerezésben. Közöttük szerepel néhány szép és valódi tájszó, de ezek jelentésének megadását mellőzi, magyarázatokra nem tér ki a szerző (26 lap). BORBÉLYNÉ KOVÁCS TERÉZIA Gyórság és környékéről küldött 183 kötött szókapcsolatot, amelyek között vannak helyi alakulatok, de többségük közismert, általánosan használt. Magyarázatai, jelentésmegadásai kifogástalanok, eléggé részletezők (27 + 5 lap).

A h e l y n é v g y ű j t é s területéről a már évek óta eredményesen pályázó cseh-szlovákiai JANKUS GYULA „Bart község névanyaga” (21 lap, 2 térkép) című dolgozata pontosságával, gazdag szerelésével, világos és áttekinthető térképeivel ebben az évben is kiemelkedik. FÜRÉSZ GYULA Ivánca és Perkáta helyneveit küldte be sok történeti adattal különböző térképek, birtokkönyvek s egyéb levéltári források alapján (39 + 10 lap, 1 térkép). Jelenkori adatai (250 név 4000 holdnyi területen) valószínűleg kiegészítendő. NAGY BÉLA Solt helyneveihez közöl adalékokat (49 lap, 6 térkép). 150 nevét bőséges ismertetéssel látta el mind helytörténeti, mind néprajzi, régészeti és névtani szempontok szerint. Adatait rendszerezte is. Gazdag szakirodalmi ismeretanyagra támaszkodó, pontos, megbízható munka, az országos helynévgyűjtő mozgalom is jól hasznosíthatja.

BORBIRÓ LAJOS Fűzesgyarmat régi ereinek, folyóinak neveit tárta föl 55 lap terjedelmű munkájában. Alapos levéltári kutatásokra és elmélyült szakirodalmi ismeretekre támaszkodó pályázata sok gazdaságtörténeti, néprajzi és statisztikai adatot tartalmaz. Névtani és nyelvjárási értékei részben rejtve maradnak, részben elszórta található meg. Jó lett volna mutatóval és térképpel ellátni a dolgozatot. HEGEDŰS ISTVÁN Vitka helyneveit közli pontos filológiai módszerekkel (50 lap, 2 térkép). Mivel a település helynévadatait már BALOGH LÁSZLÓ közzétette 1987-ben (MND. 69. sz.), lehetőségünk van összehasonlítani két kutató különböző szempontokon alapuló munkáját. Míg BALOGH foltárása jobban megfelel az országos helynévgyűjtési követelményeknek, HEGEDŰS több történeti helynevet közöl. Kölcsönösen találhatók olyan jelenkori nevek, amelyek egyik munkában megtalálhatók, a másikban hiányoznak. Így a két gyűjtés kiegészíti egymást. FEHÉR SÁNDOR csehszlovákiai főiskolai hallgató Alsóbodok 91 helynevét tárta föl kiváló magyarázatokkal, a pontos nyelvjárási kiejtés megjelölésével. (13 lap, 3 térkép). TÓTH RENÁTA középiskolás a mórchidai Ferencházi-birtok területéről gyűjtött össze helyneveket (19 lap, 1 térkép). A 3000 holdnyi területéről adott 54 névadata biztosan nem teljes gyűjtés, de a közlés módszerei kiválóak, térképe mintaszerű, táblázatai nagyon szemléletesek, szépek. LAPU ISTVÁNNÉ Zsámbok környékéről ad 60–70 névadatot egymásmellettiségük sorrendjében aprólékos magyarázatokkal, néprajzi kiegészítésekkel, leírásokkal. Névtani munkájához csatolt köznyelvi lejegyzéssel adomákat, népdalokat és meséket is (78 lap). DÖMÖTÖRFFY SÁNDORNÉ Nemespátró községből sorolt föl kb. 60 helynevet három kézzel írott lapon.

A történeti s z e m é l y n e v e k kérdésköréből készítette pályamunkáját VARGA GÁBOR, aki a Borsod megyei Lak község református egyházának 1753–1800 közötti anyakönyveiből gyűjtötte össze a személyneveket (34 lap). A családnevek egyenkénti elemzése után jelentéstani rendszerezésüket és gyakorisági sorrendjüket is megadta. Kéves történeti ragadványnév-anyagát is kiválóan dolgozta föl. Keresztneveit három korszakra bontva vizsgálta. Jól hasznosítható statisztikai adatok, szemléletes grafikonok teszik még értékesebbé ezt a kiváló módszerekkel, a szakirodalom alapos ismeretében készített munkát. SZ. SZABÓ ÁGNES a debreceni római katolikus egyház 1848–1859 közötti anyakönyveiből gyűjtötte össze a keresztneveket, s készítette el gyakorisági sorrendjeiket, valamint betűrendes adattárakat (8 kéziratos lap).

A már említett csehszlovákiai JANKUS GYULA másik beküldött munkája Bény (Biňa) valamennyi mai személynevét tartalmazza kiváló rendszerezésben, jó csoportosításban, mélyreható elemzésekkel. Különösen értékes sokoldalú adattára, beceneveinek hangulattartalmi és gyakorisági ismertetése (65 lap). KISS KÁLMÁN Vép község mai család-, ragadvány-, kereszt- és beceneveit mutatja be (45 lap). A családneveket jelentéseik szerint rendszerezi, a ragadványneveket pedig az egyes családnevekhez csoportosítja. Külön foglalkozik a cigány ragadványnevekkel. A keresztnevekről 25–30 évenként egy-egy évet kiragadva csak áttekinthető képet ad. Becenevanyaga adattárszerű felsorolás. A hatvani Bajza József Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola honismereti szakköre (vezetője Varga Mária) ebben az esztendőben is készített egy alapos szakirodalmi ismeretekre épülő, igen jó fölépítésű és gazdag anyagú pályamunkát az abasári általános iskolások ragadvány-, kereszt- és beceneveiről (53 lap).

A r a g a d v á n y n é v-gyűjtések közül leggazdagabb anyagú RÁCZ SÁNDOR munkája, aki teljessé tette tavaly félig kész dobozi gyűjtését, s a település ötezernyi lakosának minden elképzelhető említő és szólító nevét, körülíró megnevezését közreadta terjedelmes (491 lap) pályázatában. A nevek félig a ragadványnevek betűrendjében, félig az egyes személyek köré csoportosítva szerepelnek a gyűjteményben, s többnyire a munkát fölhasználónak kell megállapítania, hogy közülük melyek a „névszerű” névformák. A szerző törekszik mindig a népnyelvi ejtés jelölésére, s ahol szükségesnek

látja, magyarázatokat is fűz a nevekhez. Ugyancsak RÁCZ SÁNDOR gyűjtötte össze Zirc és a volt cisztércita apátság érdekeltégi területének ragadványneveit (165 lap), s az imént említett módon küldte be pályázatra. DRAVICZKY IMRE Hajdúnánás tizennyolcezernyi lakosa ragadványneveinek összegyűjtését vállalta föl, amit ha nem is teljességre törekedve, de igényesen, sok magyarázattal, néha etimológiát is adva megkísérelt teljesíteni (203 lap). A családnevek betűrendes felsorolása, a hozzájuk tartozó ragadványnevekre való utalás, a cigány, zsidó, diák, tanár stb. ragadványnév-típusok külön fejezetekben való szerepeltetése színessé, érdekessé is teszi ezt az egyébként is értékes munkát. NÉMETH ERVIN igen alapos gyűjtést végzett az ezeryni lakosú Kemeneshőgyészen, és ötszáz körüli ragadványnevet jegyzett föl, rendszerezett több szempontból is. Foglalkozott a nevek szerkezetével és öröklődésével is. Az egész összeállítás kiváló szakmai és módszertani ismeretekről tesz tanúságot (96 lap). SÓVÁGÓ MIHÁLY pályamunkája először Hajdúböszörmény 1702. évi családneveit sorolja föl, majd ezeket rendszerezi jelentéstani kategóriák szerint. Utánuk a ragadványneveket adja talán kissé túlságosan is részletező magyarázatokkal ellátva. Munkája végére betűrendes adattárat is kapcsol. Igen tartalmas, hasznos összeállítás (46 lap). KISS SIMONNÉ PÁL MÁRIA Cered községből gyűjtötte össze a családneveket és a ragadványneveket. Az előbbieket településtörténeti, jelentéstani és gyakorisági szempontokból is elemzi, az utóbbiakat „külső” és „belső” típusaikon belül rendszerezi. Néhánynak közülük megmagyarázza az eredetét is (38 lap). JUHÁSZ ÉVA általános iskolai tanuló Harsányban gyűjtött össze 79 ragadványnevet (8 lap). SZAKÁLL MIKLÓSNÉ SZMODICS RÓZSA Nemespátróról közölt 56 ragadványnevet, valamint a faluban használatos keresztneveknek becézett alakjait (3 lap).

Az állatnevekkel két pályázat foglalkozott az idén. KISS KÁLMÁN közel kétezer névadatot közölt lokalizálatlanul. Lóneveket például „a világ 21 államából, Európától Ázsián át Amerikáig és Ausztráliáig” — mint ő maga írja. Legtöbb névadatot föl is dolgozta különböző szempontok szerint, de a belefektetett nagy munka ellenére onomasztikai szempontból nehezen használható (50 lap). Az egyik makói általános iskola honismereti szakköre (vezetője RácZ Sándor) Makón és Apátfalván gyűjtött állatneveket (23 + 26 lap). A számosállatoktól a hobbiállatok nevéig találunk adatokat, s ezeket sokszor előfordulási számmal, gyakoriságra való utalással is ellátták a gyerekek, ami nagymértékben növeli munkájuk értékét.

Három, tematikai csoportba nem sorolható munka érkezett még az idén. KÉSMÁRKY ISTVÁNNÉ Pankaszról közölt fonetikai pontosságra törekvő szöveget, sajnos néha stilizálva, a kérdések, közbeszólások elhagyásával. Ezt az anyagot sokrétűen, a jelenségek alapos megfigyelésével, statisztikai módszereket is alkalmazva kiválóan földolgozta (38 lap). POMOGYI JÓZSEF Nagygeresdről küldött sokszínű anyagot. Többek között a család- és keresztnevek gyakoriságát, a lakosságszám alakulását, az 1988. év falukronikáját stb. is tartalmazza munkája (36 lap, 1 térkép, táblák). 143 helyneve közül csak 17 az új, eddig ismeretlen adat, a többit ugyanő adta közre a megyei helynévtárban is (Vas megye földrajzi nevei. Szombathely, 1982. 206—8). SZALAI BALÁZSNÉ PINTÉR ANNA a Balaton melletti Szántódpusztáról küldött be négy kézírásos lapon ismert vagy kevésbé ismert dalokat, amelyeknek a szövegében a környékre való utalás található valamilyen módon.

Összefoglalva az 1989. évi pályázatok eredményeit azt állapíthatjuk meg, hogy a tavaly jelzett számbeli és színvonalbeli csökkenés tovább folytatódott. Messzemenően kiemelkedő jelentőségű munka az idén sem készült. Mindez szükségessé teszi a pályázatok meghirdetésének, szervezési módjának változtatását, korszerűsítését.

S Z E M L E

RÁCZ ENDRE, Az egyeztetés a magyar nyelvben

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 264 o.

1. A magyar mondattan hivatásos kutatója és igazán „profí” szakembere kiváló monográfiát bocsátott az érdeklődők rendelkezésére, mint korábbi részlettanulmányainak összefoglalását és betetőzését. A mondattani viszonyoknak egy olyan, sokféle ágazó típusát vette vizsgálat alá, melynek a magyarban kissé más megjelenési formái vannak, mint a nemeket ismerő indoeurópai nyelvekben. Széles körű bibliográfiája, történeti áttekintése messzemenő tájékozottságról tanúskodik. Vizsgálati anyaga a XX. század irodalmi nyelvének három stílusrétege, de kitekint a beszélt nyelvre (a széppróza szereplői révén, de elvileg csak a nyelvjárásokra) és a régi nyelvre is. Kitűnő áttekintést ad az egyeztetés különféle jellegéről különböző nyelvekben, tisztázza az ide tartozó legfontosabb jelenségeket (személybeli, számbeli, esetbeli és határozottságbeli egyeztetés) és fogalmakat (alaki és értelemi egyeztetés, kongruencia és — sokszor elemisméltést tartalmazó — redundancia), majd két további nagy fejezetben tárgyalja az alanynak és az állítmánynak mondategységen belüli egyeztetését, illetőleg az egyeztetésnek a mondategységen túli, a szöveggrammatikába átnyúló megnyilvánulásait. Tervszerű adatgyűjtésének eredményeit statisztikai jellegű táblázatokba foglalja, de óvakodik attól, hogy e 22 táblázatból abszolút következtetéseket vonjon le; néhol az adatok kevés száma, máskor a statisztikába be nem vont tallózó gyűjtésnek egy-egy jelensége arra inti, hogy itt-ott nem törvényszerűségről, hanem legfeljebb csak tendenciákról vagy éppen teljes ingadozásról van szó.

Az esetbeli egyeztetést úgy jellemzi, hogy ezt a magyarban a névszói viszonyragok és a névutók fejezik ki; tehát RÁCZ Endre ilyen vonatkozásban az esetet nem alakítani, hanem szintaxiskategóriának tekinti. A szöveggrammatikai viszonyítás vizsgálatában tekintetbe veszi a mondatok aktuális tagolását is, továbbá a névmási visszautalást (148), az ilyen névmások szám- vagy személybeli egyeztetését, esetleges vagy szabályszerű elmaradását. Az állítmány számbeli egyeztetése tagmondaton belül alaki (*két testvér . . . lép*), tagmondaton túl inkább értelemi (*s mit találnak ott . . .* 170). Jól mutat rá olyan problémákra, mint a *mind* grammatikai minősítése (200) és a vele kapcsolatos ingadozó egyeztetés. De nem szerepel a könyvben az igemódokkal kapcsolatos olyan egyeztetés, mint a *sem* és a *se* használata. A tárgy határozottságával összefüggő tárgyias igeragozást éppen csak érinti a szerző; részletesebben tárgyalja korábban megjelent Nyelvművelő kézikönyv-beli cikkeiben (II. 1985. 957–75).

2. Az egyeztetés vizsgálatának régi magyar előzményeihez RÁCZ új t e r ü l e t e k e t kapcsol be, így különösen a közelségi kongruencia vizsgálatát, a szöveggrammatikát és az írott műfajok szerinti stílusjellemzést. Rámutat arra, hogy az egyeztetés különféle fajtái más-más szintre terjednek ki, például a határozottság szerinti a mondat egészen túlra is (21). Találóan mutatja be egyszerű mondatstruktúrákon (22), hogy a birtokviszony három fő grammatikai típusában háromféle módon érvényesül az egyeztetés. Nagyon jó magyarázatot és történeti jellemzést ad a birtokos személyjeles névmásokkal alkotott szerkezetek alaki viselkedéséről (35–7), megokolja a szabályos és a hibás határozottságbeli egyeztetést (38). Új észrevételei közül figyelemre méltó a többi közt az is, ahogy az állítmánynak több alanyval való egyeztetésében kiemeli az értelem szerinti többes számú használat tényezőit: a kölcsönösséget (mint jelentésbeli tényezőt), az alanyoknak kettőnél nagyobb számát, az alany és az állítmány sorrendjét, a stílusrétegek és a kapcsolatos kötőszók szerepét (115). Nagy figyelmet fordít a szintaktikai

formák pontosabb elhatárolására, mely szerint nem mindegy, hogy „a gyűjtőnévi alany csupán egy új tagmondatba vagy pedig egy új mondatba értendő-e bele” (155).

3. Mások nyomán, de jól érthető tömörséggel jellemzi a kommunikáció két ellentétes tényezőjének alapvető összefonódását: egyfelől a gazdaságos megformálást, a redundancia kerülését, másfelől a világos áttekinthetőségre, a félreérthetlenségre való törekvést (40). Igen találó megállapításokat tesz még a mondategységen túlnyúló egyeztetési hatásról (30) vagy például arról a típusról, ahol a birtokos „ki lép a szoros szerkezetből” (45), de még közel áll a birtokos jelzőhöz (*Az embereknek itt a házuk vagy háza*), és az alakhasználat bizonytalan: „Még a valódi birtokos jelzős szerkezetben is fölléphet a kongruencia akkor, ha a szerkezet . . . fordított szórendű . . . : *házuk (vagy háza) az embereknek*”. — Helyesen foglal állást PAIS KÁROLYLYal szemben (64), aki megrója ezt a mondatot: „A négyzet a gúla alaplapja, a négy egyenlőszárú háromszög pedig az oldallapjai”. Hiszen itt az egyeztetés a korábban (58) idézett Arany-mondathoz hasonló: „Lebbenő szárnyaim e két könnyű karok”. — Érdekesek a közbevetett vonatkozó mellékmondatokkal és a hasonló helyzetű értelmezővel kapcsolatos fejtegetései (65—7). Igen gondosan járt utána a névmási jellegű többi alannyal való egyeztetés történetének (69—70: 9. jegyzet). Megfigyeli a számállapothatározó elé odaértett implicit alany többes számú értékét (70). Helyes a társhatározó kettős kötődésének — korábbi tanulmányában bővebben kifejtett — jellemzése (75). Mások (ERDÉLYI L., KÁROLY S., MOLNÁR I., FILLMORE, HETZRON, RADICS K., PAP M., TELEGDÍ) után pontosabban fogalmazza meg a kétféle értelmű mellérendelés és a társhatározó viszonyát (76—7), bemutatja a reciprok cselekvést jelentő igék alaki (egyes számú) egyeztetésének gyakoribb voltát. — Nagyon helytálló a halmozott jelzőjú alany utáni állítmány számbeli egyeztetésének összefoglaló jellemzése (94).

Amikor Rácz nem helyesli Dengl és mások álláspontját, mely értelmezős szintagnát lát az ilyenekben: „*Kovács és Révai igazgatók . . . végigjárták* valamennyi osztályt” (92), akkor méltán bírálja azt a régebbi mondattni szemléletet, mely nem határolja el világosan a főnévi jelzős és az értelmezős szerkezetet. Ez a kérdés egyébként KÁROLY alapos tanulmánya (NytudÉrt. 16. sz.) és RÁ CZ cikke (NymKk. II, 962—3) után is megérdemelne még egy vizsgálatot.

Felismeri Rácz a topikalizáció és a sorrend jelentőségét (113—5).

A 3. fejezet bevezető szakasza (146—50) egészében kitűnő összefoglalása a mondatok közti egyeztetésnek. Nagyon körültekintő, józan mérséklettel foglal állást az új tagmondatban vagy az új mondatban fellépő számbeli átcsapásról (152).

Igen fontos annak a megállapítása, hogy halmozott jelzőjú főnév utáni alárendelt tagmondatban csak egyes számú az állítmány, de mellérendelt tagmondatban előkerül a többes számú is, mert a mellérendelés közelebb áll új mondat indításához (207). Ugyanilyen fontos másutt a mondat szerkezetet megelőző, topikként kiemelt tagolatlan névszói szerkezetek értékelése (224), a mellérendelés jelentéstani részletezése (227), öszszegezésében a formailag mellérendelésnek látszó értelmezős szerkezeteknek a predikatív szintagnából való levezethetése (235).

4. Megkönnyíti Rácz mondanivalójának megértését élvezetes, általában jól olvasható, világos fogalmazása. Anyanyelvünknek nemcsak sok csinját-bínját ismeri, hanem tudatos nyelvművelő tevékenységén kívül szövegezésével is mintát ad a jó értekező stílusra. Ha néhány kifogást mégis szóvá teszek, az többnyire egy-egy apróság, mely esetleg csupán tollbotlás vagy olyan mozzanat, melyben stíluseszményünk némi eltérést mutat.

Még jobban segítené a könnyed megértést, ha nem félne annyira bizonyos elemismétlésektől. Ezt az összevont szerkesztésmódot: „társ-, ill. kölcsönösséget kifejező határozóval bővült alany” (48) felemás volta miatt elkerülném. A *társ* utáni kötőjel egy további összetétel utótagjára utal, holott ilyen összetétel nem következik. Nem egészen világos, hogy a *társ-* a *határozóval* ragos főnév előreszakadt előtagja. Inkább így lenne egyértelmű: „társhatározóval, ill. kölcsönösséget kifejező határozóval . . .”. — Az ismétlés kerülése okoz olykor suta hangsúlykényszert: „e vonatkozásban” (97); helyesebben, görbülékenyen: „ebben a vonatkozásban”.

A szenvedő igenévhez tartozó cselekvő személy *-tól* ragos alakja többnyire latinosság. De Rácz egyik mondatában félrevezető is: „A HÁMORI-tól . . . felhozott példák” (49). A példák nem Hámoritól, hanem a Bécsi- és a Münchener-kódexből valók. Helyesen és egyértelműen: „HÁMORI által felhozott példák”. (Az *által* használata ilyen helyzetben távol áll a némettől és a latintól is; ha idegen hatást keresünk mögötte, inkább a franciára gondolhatunk.) Ugyanígy: „a BENKŐTől idézett szerző” (211) alighanem azt akarja jelenteni: „a BENKŐ által idézett szerző”.

Rácz Endre néha homályban hagy egy-egy fontos észrevételt, és csak jóval később fogalmazza meg. Így nem tér ki a sorrend szerepére mindjárt az első helyen, ahol ez magyarázatul kívánczik (24). Csak a kódexek latin eredetijével kapcsolatban említi, hogy a számjelzős főnév előtt álló állítmány gyakrabban többes számú, mint az utána következő (61), holott erre már az említett helyen tárgyalt példáiból is következtethetünk.

Nem tettem volna fel Rácz Endréről, hogy ilyet ír le: „a másik pólust a szépirodalmi stílus képezi” (161). Ilyen jelentésben az *alkot* a megfelelő magyar ige. (A kúp *alkotói*, az *alkatrész* is az ilyen jelentésű tőből valók. Az amúgy is sok jelentésű *képez* tükörszó itt túlságosan tapad a német *bilden* használatához.) — Főlölesleges a *viszont* kötőszó a 2.4.3. szakasz második mondatában (78). A 2.4.3.1.1. második bekezdésében a „Huszita Bibliában” a mondat második helyére kerülhetne, hiszen az előző mondat még a Jókai-kódexről szól. — Nincs „élőnyelvi hapax” (86: 13. j.), mert az élőnyelvet sohasem ismerjük teljesen. A hapaxnak ('egyetlen előfordulás') csak zárt korpuszban van értelme.

Nem tudok egyetérteni az *ami* álvonatkozó használatával: „az . . . igei állítmány . . . egyes számba kerül, *ami* megfelel az előzetes várakozásnak” (109). Nem is tudni, mire vonatkozik az *ami*. Ha az utolsó főnévi tagra, akkor helyesen: „*amely* . . .”; ha az utolsó tagmondat tartalmára: „kerül, és ez . . .”; ha az egész előzményre: „. . . kerül. *Mind*ez . . .” — Néha az *illetőleg* homályos értelmű, pl. a 3.4.1. utolsó mondatában (201; inkább: *vagy*), a 3.6.2.6.6.-ban (pontosabban: *vagy pedig*). — A *vele* névmási határozószó helyett *azzal* kívánczik a 3.4.1.4. első mondatába (204), mert az előző tagmondat új mondanivalójára utal.

Talán elnézés folytán maradt el a második melléknév elől a (disztributív értékű) névelő (183): „A mutató vagy [a] személyes névmásnak”. — Az *alárendelő tagmondat* (204) nyilván elírás *alárendelt tagmondat* helyett. Névelő maradt ki a 10. táblázat alatti bekezdés 3. sorában (218).

Mindössze két olyan mondatot találtam, melyet világosabban kellett volna megfogalmazni: a 216. oldal első és a 235. hatodik mondatát.

5. Vannak a könyvben vitatható állítások, nem célszerű besorolások is. Kérdéses, hogy éppen az egyeztetés területén mennek-e végbe mondat szerkesztésünk leglátványosabb változásai (10). Tapasztalatom szerint legalább ennyire szembeszökök a birtokviszony jelölésében mutatózó egyszerűsítések. (L. már RÁ CZ: Nyr. LXXXVIII.) — A *létére* stb. nem igenév, mint Rácz állítja (13, 28), hanem olyan személyjeles főnév határozóraggal, mely névutó szerű használatban lexikalizálódott. TOMPA (NytudÉrt. 46.

sz. 93–113), akire Rác hivatkozik, nem igenévnék, hanem névutónak nevezi (i. m. 103). Ebben a használatban rokonságot mutat a *lévén* igenévvvel, de alakjára nézve az *estében, röptében* típusú határozói alakokkal rokon, és azok már talán inkább tekinthetők igenéveknek (bár értelmező szótáraink személyragos főnévnek minősítik határozórag nélküli alapalakjukat). — Nem szólnék tárgy és állítmány kapcsolatáról, mert a tárgynak nem az állítmánnyal mint mondatrészrel van kapcsolata, hanem az igével (vagy annak igenévével) mint szófajjal: a tárgy az ige vonzata.

A gondolatjel címben nem egyértelműen a predikatív viszony jele, mert a címnek nem kell megszerkesztett mondatnak lennie: „A két Bárdy — virtuóz teniszművészek” — idézi Rác (64–5) a sportsajtóból a mennyiségjelzős alany utáni többes számú állítmány példaként. Ilyen szerkesztetlen nominális formában ez a két jelzős főnév értelmezős kapcsolatnak, alternatív megnevezésnek is tekinthető. — Kétségbe vonható ez a kijelentés (70): „A *senki* melletti többes számú állítmányt . . . ismét csak az egy alanyal való értelmi egyeztetés indokolja”. Miféle többes értelem rejlik a *senki*-ben?

Halmazás helyett olykor célszerűbb mellérendelő szerkezetéről beszélni. Ti. a disztributív viszony nem igazi (tartalmi értelemben is vett) halmazás, nem többséget jelöl, a választó viszony még kevésbé; ezeket nem volna szabad itt (94) a halmazott jelzők közé sorolni, hiszen többes számú egyeztetésük szóba sem jöhet. Ezt az összeférhetetlenséget azonban csak később, a halmazott alanyokról mondja ki a könyv a választó viszonyúak kapcsán (123–4). Ha a halmazást nem formailag, hanem tartalmilag értjük, módosulnak a 17. táblázat arányai is (212). Kár, hogy ennek értékelésében (214) nem részletezi a mellérendelés fajtáit.

El tudom fogadni ezt a mondatot, melyet Rác helytelenítő csillaggal bélyegez (66): *Maguk a vőlegény és a menyasszony együtt sétálnak*.

Rác Endre sokszor egy átgondolatlan nyelvtani hagyományból kiindulva tekintti adottnak egy-egy mondatforma besorolását az összetett vagy az egyszerű mondatok közé, holott nemegyszer éppen az egyeztetés a kritériuma annak, hogy a mondat összetett-e vagy halmazott állítmányú. A mondatkezdő többet jelentő, de egyes számú alanyval értelmileg egyeztetett állítmány új tagmondatba tartozik, hiszen önálló mondatként is megállna (171): „A vizsgára két diák jelentkezett, és jól tudtak”. (A két tagmondat közé vessző kell.) Ha egyes számú, azaz alakilag egyezik az alanyal, akkor csupán egy (akár többszörösen bővített szerkezetes) újabb állítmány, nem tagmondat: „A vizsgára két diák jelentkezett és jól tudott” (s ide nem kell vessző). (A mondat aktuális tagolása csak ilyen kritérium alapján figyelhető meg, l. ELEKFI, Petőfi verseinek mondatnyi és formai felépítése. Bp., 1986.). Persze eszerint módosítandó a 9. táblázatban az A) és a B) csoport aránya; a B)1.a) példája (174) az A)1.a)-hoz tartozik, a B)1.b)-ben pedig, mivel új tagmondatot kezd, vessző kell az *és* elé. A továbbiakban is (176) alighanem mások lesznek a százalékos arányok. Így nincs új tagmondat a 3.2.1.7.2. két első példájában sem (177), a 3.2.3. Illyés-mondatában (190) sem (tehát nem kell a *s* elé vessző). Ugyanígy fölösleges (sőt hibás) a második *és* előtti vessző ebben: „Ha zárjuk az áramkört, a *tekeres* és a *tekeresben elhelyezett lágvas* mágnesessé válik, [?!] és magához vonzza a közvetlen közelében elhelyezett vasrudacsát” (211). A második *és* ugyanúgy kapcsolja a halmazott szerkezetes állítmány tagjait egymáshoz, mint az első a szerkezetes alanyéit. — Amikor TOMPA JÓZSEF a „Magyar nyelvhelyesség”-ből idézett mondatban egyes számba tette a többes számú állítmányt az újabb kiadásban, ezzel egyúttal megengedő halmazott állítmányú mondatá alakította a megengedő mellérendeléses mondatot. A nem egyeztetés alapján két tagmondat ez: „A *tömeg* zajong, *énekelnek*” (26). Hasonló egyeztetési kritériumok alapján sorolhatjuk az *amely* kötőszós mellékmondatokat (186) a jelzői (teljesen alárendelt) vagy az értelmezői (toldásos, csak formailag alárendelt) tagmondatok közé.

Éppen a sorrend miatt nem látom kielégítőnek az inkongruenciának pusztán érteni egyeztetésként való magyarázatát (50). A többes számú állítmánnyal való kezdés arra mutat, hogy a beszélő (vagy a szerző) előbb több alanyra gondolt, de később talált egy egyes számú gyűjtőnevet s azt tette a többes állítmányhoz alanyként egyes számban. Ezek nem előre megtervezett, hanem fogalmazás közben alakuló mondatok. Igenis van bennük valami a kontaminációból, melyet Ráczt másutt is (58) elutasít.

Más magyarázatot kíván a 3.3.2.1. utolsó bekezdésének első példája (197). Az *egyikük-másikuk* egészen szabályosan utal több birtokost jelentő kettős toldaléka által a többes számú előzményre. (Ennek a névmásnak nincs is másfajta többese.)

6. Hadd tegyek még néhány további megjegyzést, mintegy kiegészítésként a könyv anyagához.

Egy tárgymutató mindenképpen megkönnyítené olyan jelenségek megkeresését, melyek a tartalomjegyzékben nem találhatók meg. Például a stílus és az egyeztetés összefüggései jobban áttekinthetők a szerzőnek kongresszusi előadásában (*A magyar nyelv rétegződése* 1988.), mint ebben a monográfiában. — Az egyeztetés vizsgálatának történeti áttekintésében megemlíthetjük még GYARMATHYT (1794. II. 28), VERSEGHYT (1818. 470), NYIRY ISTVÁNT (1829. 191), GOTTVÁLDOT (1836. 84), TÁNCICSNAK nagyobbak számára írt „Magyar nyelvtudomány”-át (1840. 70), FÁBIÁN ISTVÁNT (1846. 152, 165), RIEDL SZENDE „Magyarische Grammatik”-ját (1858. 230), TORKOST (1869. 101), SZEMKÖT (1914. 45), akik az értelmezői egyeztetés keretében mutatnak be olyan jelenségeket is, melyek inkább a *t u l a j d o n í t m á n y t á r g y* fogalma alá tartoznak (l. ELEKFI i. m. 154, 375). Az összes megítélésére nézve (59) hiányzik: ELEKFI: MNy. LI, 349.

Több helyen magyarázatot is adhatnánk olyan jelenségekre, melyeket Ráczt csupán megemlít. A *magam* 1. személyű toldalékának értéke ingadozó, tehát a *magannak is van házam* vagy *háza* (19) esetében a *magam* 3. személyi értékű, ha az -m birtokos személyjel, de ha az névmási toldalék, akkor az egész névmás 1. személyű, akárcsak az én személynévmás.

A szerző idézi KÁROLYTÓL a kommunikáció logikájának fontosságát (46), de nem alkalmazza elég következetesen. Ha a sorrendet úgy vesszük figyelembe, hogy észrevesszük a különbséget az előre tervezett és a beszéd (vagy fogalmazás) közben alakuló mondat közt, akkor fel kell figyelniünk a *t o l d á s* jelenségére. A toldásos forma így nem egészen azonos a halmazossal: *a fiúk vizsgáznak és a lány* (39) szerkesztésmódban egészen természetes, hogy a közelségi egyeztetés érvényesül, hiszen még csak a többes számú alany hangzott el. Toldással van dolgunk olyan esetben is, melyet Ráczt a közbeékelődés példaként említ: *a műszaki dolgozókat megjutalmazták és egy ügyintézőt is* (i. h. 1.3.4.3.). A *csend volt és hajnal* típusú sorrend Ráczt szerint (243) a szépirodalmi stílusra jellemző; valójában inkább az élőbeszédre, melyet Ráczt figyelmen kívül hagy.

A halmazott alany utáni egyeztetés jelentésbeli különbséget fejezhet ki: *a fiú és a lány vizsgázik* ('külön-külön'), illetőleg *vizsgáznak* ('együtt'). E differenciálódás általánossá válása megszüntetné azt a kétértelműséget, melyet *A fiú és a lány sétál* mondatban Ráczt már korábban észrevett (MNy. LXXIX, 130).

A birtokviszony tagjainak egyeztetéséhez (44) csak annyit: ma nem a hangzás irányítja a számbeli egyeztetést, hanem a kommunikációs cél: szoros birtokviszony esetén a rövidebb forma (egyszeres jelöltség), kifejtett vagy rejtett predikatív viszonyal kombinált lazább kapcsolat esetén pedig az egyeztetés (tehát a kettős jelöltség). A kétféle viszony együtteséből alakuló birtokos részeshatározó külön tanulmányt érdemelne (egyelőre l. ELEKFI 1986. 470).

E kiragadott példákön kívül még számos más helyen kereshetünk (és alighanem találunk) magyarázatot az egyeztetésbeli ilyen vagy olyan formára, de részletezésükre

itt nem térhetünk ki. (Hadd utaljak még kilenc éve kiadásra váró értekezésekre a tagmondatok szubjektív igazságértékéről, amely rávilágít olyan helyzetekre, ahol a mellékmondat önálló mondat értékű.)

7. Rácz Endrének nemegyszer önálló fogalomalkotását, adott vagy alakuló fogalmak közti eligazító tájékozottságát tükrözi néhány kitűnő műszó újkeletű használata. Ilyen a *személyátsugárzás* (34; korábban: NéprNyud. I, 87), az alighanem csak alkalmilag képzett *eredetibbség* (44); a nem saját alkotású szakszók közt nagy jelentőségű az amerikai eredetű *topikalizáció* (52; bár épp e helyen pontosabban megnevezhetné: az állítmány topikalizációja), az *implicit alanyú mondat* (84, és ez itt jól talál, mert a személyt jelölő alanyt nem szeretjük kitenni), *explicit alany* (uo.), *appozicionális mellérendelés* (102), PALEK és BÉKÉSI nyomán az *alterátor* és az *indikátor* (178), a generatív nyelvtanok révén már szinte általánossá vált *transzform* (235). El kell fogadnunk a klasszikus latin nyelvérzékelt borzoló *koreferenciá-t* ('együttes referencia', megkülönböztetésül a más jelentésű *korreferens-től*). — Nehézkes szakszavakat próbál egyszerűbbé alakítani; így az *igenév-igei személyrag* nemcsak rövidebb volta miatt jobb kifejezés, mint az *igenévi-igei* (vö. MMNyR. II, 547), hanem jobban tükrözi az *idejét múltta* típusú jelző utótagjának azt a sajátosságát, hogy igenévi eredetű, de a mai használatban sok alakja a személyragozott igével egyezik.

Ellenben nem jó tükörkifejezés a KÁROLY SÁNDORTÓL átvett *cselekvéshordozó* (Handlungsträger), mert a cselekvést nem hordozza senki (legfőlegbb viszi, végzi: véghezviszi); inkább a tulajdonságokat hordozzuk. — Nem hiszek nyelvünk „ökonómikus” szerkesztésmódjában (561) és abban a nyelvtörténeti szemléletben, mely BÁRCZI GÉZA és BALÁZS JÁNOS fejlődéelméleti optimizmusát tükrözi.

8. Ezt a könyvet azért is hasznos végigolvasni, mert több helyen is jó áttekintést ad egy-egy jelenségről — előzetesen például a vonatkozó mellékmondatokról és a birtokos személyjeles névmásokról (34–5), és az értekezés végén összegzi részeredményeit (235–43). A kiindulásul szolgáló jelenségről, az állítmánynak az alannyal való egyeztetéséről, továbbá a valamelyikükkel szintagmatikus vagy utaló viszonyban levő tagéről szemléletes képet ad a bő 1. táblázatban, és a többi táblázat is hozzásegít az egyeztetési formák arányainak és különféle függéseinek együttes megértéséhez. Különösen jó összefoglalás még a 2. és a 3. táblázat az alanyokat megelőző és az azokat követő igei, illetve névszói állítmányok egyeztetésének arányáról, a 4. és 5. a két vagy több alannyal való egyeztetéséről, továbbá a stílusrétegek szerinti megoszlásról stb. A 10. jól mutatja a szabatos fogalmazás és a lazább természetesség közti némi eltérést, a 22. az *aki, amely, ami* névmásokkal kapcsolatos arányokat.

Mindez azt jelzi, hogy újra előtérbe került egy fontos grammatikai eszköz, mely a régi típusú szintaxisoknak (a múlt század utolsó harmadáig) egyik fő fejezetét alkotta, de a BECKER hatására RIEDL SZENDE, SIMONYI, SZINNYEI nyomán kialakult huszadik századi nyelvtanokban mellékes helyre szorult. RÁ CZ ENDRE megállapításai az egyeztetést sok oldalról megvilágítják, példái nagyrészt jól rendezett adathalmazt adnak, azonkívül olyan gondolatébresztőek, hogy számos helyen további összefüggések feltárására késztetik a grammatikus olvasót.

ELEKFI LÁSZLÓ

Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia

I. (1301–1305). Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, 1990. 527 (+2) lap

A középkor tudománya hazánkban a negyvenes évek végétől perifériára szorult mind a kutatómunka, mind az oktatás terén. Szinte elsorvadt az egyetemes középkor kutatása, a magyar középkorral foglalkozók száma erősen megcsappant, alig vegetáltak a történeti segédtudományok, és a publikációs lehetőségek is egyre gyérültek. Különösen katasztrofálissá vált a helyzet a forráskiadások terén. A Mohács előtti történetünk forrásait közreadó nagy sorozatok nem folytatódtak, az új kezdeményezések félben maradtak, és nagy korszakok (Hunyadi-kor, Jagelló-kor) forrásainak kiadása gyakorlatilag leállt. Az a kevés számú vállalkozó, aki e rendkívül komoly tudományos felkészültséget igénylő területen mégis megkapaszkodott, még abban sem reménykedhetett, hogy munkája eredményeként tudományos fokozat megszerzésével nyerhet némi szakmai elégtételt. A latin nyelv oktatásának drasztikus háttérbe szorítása pedig a megfelelő utánpótlás kinevelésének lehetőségeit is megkérdőjelezte. E szorítás csak a hetvenes évek közepére enyhült, sőt az évtized végére a szakmai körök kitartó sürgetésének engedve a főhatóságok (MTA, OM, KM) „Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása” címmel (ez később „Kulturális és történelmi emlékek feltárása, nyilvántartása és kiadásá”-ra módosult) országos kutatási főirányt hirdettek meg, amelyben értelemszerűen helyet kapott az említett korszak forrásainak publikációs lehetősége is.

Már e kutatási főirány kimunkálásának időszakában megindult a tervezés a közel 200 000 Mohács előtti diplomatikai emlék kiadására, és 1979-re ki is kristályosodtak a körvonalak: a vegyesházi királyok korának okleveles anyagát kell közreadni, ezen belül pedig — mintegy hidat építve a SZENTPÉTERY—BORSA-féle Regesta Arpadiana és MÁLYUSZ ELEMÉR Zsigmond-kori Okmánytára között — az Anjou-kor forrásait Károly Róbert hazánkba érkezettétől Zsigmond megkoronázásáig (1301. 01. 01.—1387. 03. 30.). Az okmányok nagy száma, a pénzszüke és számos praktikus meggondolás is regestakötetek mellett szólt. Az érdemi előkészítő munka azonban csak 1983-ban, a pénzügyi alapok megteremtődésével indulhatott meg.

A sorozat első kötete, mely 1301. január 1-jén a tihanyi konventben kelt oklevéllel indít, s 1305 decemberéig 806 regestát közöl, stílusosan a vállalkozás tervének felváltója, a kivitelezés fáradhatatlan szervezője és motorja, KRISTÓ GYULA tollából jelent meg. Szerkesztési elvei: a bevezetőt három rövidítésjegyzék (1. Levéltárak, könyvek, folyóiratok; 2. Köz- és tulajdonnevek; 3. Jelek) követi, majd a sorszámmal ellátott dokumentumok következnek, s a kötetet az oklevelekben előforduló személy- és helynevek mutatója zárja.

Feldolgozásra kerül az említett időszakból minden olyan okmány, amely a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárában (Dl.) és Diplomatikai Fényképtárában (Df.) megtalálható, illetve az elérhető kiadványokban nyomtatásban megjelent. (Nem közli viszont a dalmát városok belső ügyeit tárgyaló, illetve Magyarországot csak érintőlegesen — pl. pénzeire utalva — említő dokumentumokat.)

Egy-egy tételt sorszám, az oklevél feloldott keltezése és — ahol ez megállapítható — a keltezés helyének feltüntetése vezeti be. A regesta az irat minden lényeges információjára tekintettel van (kivéve a formulás részeket), nyelve magyar, bár eredeti nyelven (döntően latinul) közli a keltezést és bizonyos szakkifejezéseket. Végül az apparátus következik, amely felvilágosítást ad az oklevél állapotáról, őrzési helyéről, jelenlegi és régebbi jelzetről, hátoldali jegyzeteiről, a megpecsételési módjáról, az átírásairól, másolatairól, tartalmi átírásairól, regestáiról, regisztrációjáról vagy említéseiről és kiadásairól is.

A kötetet haszonnal forgathatják a nyelvtudomány — ezen belül az onomasztika és toponímia — művelői is, mint olyan óriási (e területet illetően közel 10 ezer tételt tartalmazó) adattárat, amelybe pontos datálással, jó olvasatban kivétel nélkül minden egyes hazai személy-, hely- és köznévv belekerült, amely az említett kor diplomatikai forrásaiban előfordul. A kiadó, KRISTÓ GYULA a bennfoglalt, latinul írott személyneveket, ha azok közhasználatúak (*Petrus, Nicolaus* etc.), lefordítja, a ritkábban előfordulókat (*Cosmas, Seraphinus, Cristoforus* etc.) eredetiben adja. A latinul szereplő ragadványneveket (*Sinister, Longus, Cecus, Claudus* etc.) magyarra fordítva (*Balog, Hosszú, Vak, Sánta* stb.) közli, de zárójelben a latin eredetit is hozza. Ugyanezt a gyakorlatot követi a latinul megadott helynevek esetében is. Pl. *Farkasfalva (villa Farcasii), platea Enyed (Enydinum), Fekete (Niger) patak, Olaszi (villa Latina), Keresztúr (S. Cruz)* stb. Egyébként pedig betűhíven közli mind a személy- (*Ylona, Odun, Sebeuk* stb.), mind a ragadvány- (*Seuce* dict. *Péter, Chyrke* dict. *István* stb.), mind pedig a helyneveket (*Martuny, Popwta, Sarwyze* stb.), gyakran még a *wulgo* vagy *in wulgo vocatur*, illetve a *vulgariter dictus* utalókat is idézve. Ugyanígy jár el a köznevek (*zylbukur, gertyan, fyu, barka* stb.) esetében is. A másolatokban, átírásokban előforduló eltérő írásmódot zárójelben az eredeti után adja.

Ugyanígyen precízen cselekszik a terminus technicusnak számító szavak és kifejezések terén: ha az oklevél szövegösszefüggéseiből következően pontosítva adja meg a szó jelentését, azonnal közli az eredetit is. Így szerepelhet pl. a *fundus curie* olykor 'udvarház', máskor 'földrész' vagy 'telek' értelemben; így utal a bizonytalan rokonsági fokokra — sógor (gener seu sororius) nőtestvér (soror uterina) stb. — is. Az oklevelekben rövidített neveket, ha erre mód van, feloldja (pl. H. = H(ericus); P. = P(éter) stb.), a hivatkozott uralkodók sorszámát kiteszi, címeiket rövidítve (rex H, Da, C, Ra, Se etc.) hozza. A pecsétek leírását BÁNDI ZSUZSANNA készítette, a kiadvány lektora ENGEL PÁL volt.

E kötet a magyar múlttal foglalkozó tudományágaknak önmagában is nagy nyeresége, egyben irányadó példa is, amely reményt ébreszthet bennünk, hogy a további kötetek megjelenésével¹ középkori diplomatikai forrásaink kiadása végre feltámad hosszú Csipkerózsika-álmából.

SZEGFŰ LÁSZLÓ

Historický slovník slovenského jazyka I. A—J.

Vedecký redaktor MILAN MAJTÁN. Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava, 1991. 535 lap

Nemcsak tudományos körökben, de a szlovák közélet szélesebb rétegeiben is nagy öröm, hogy a Veda, a Szlovák Tudományos Akadémia kiadója gondozásában 1991 tavaszán végre napvilágot látott a Szlovák Nyelv Történeti Szótára (= HSSJ.) A-tól J-ig terjedő első kötete. A komoly szellemi és anyagi ráfordítást igénylő munka a Szlovák Nyelvtudományi Intézet szerzői gárdáját dicséri.

Mint minden nagy lélegzetű kollektív alkotásnak, a HSSJ.-nak is megvan a maga buktatókat sem nélkülöző története, sőt előtörténete.

¹ Időközben megjelent a sorozat újabb, VII. kötete is (Bp.—Szeged, 1991. 508 l.), amely BLAZOVICH LÁSZLÓ és GÉCZI LAJOS tollából az 1323-ban keletkezett dokumentumok regesztáit (733 tétel) tartalmazza. Ez a kötet mindenben a Kristó-féle corpus szerkesztési elveit követi; többlete, hogy függelékként közli a korabeli tisztségviselők névsorát is. A pecséteket itt is BÁNDI ZSUZSANNA írta le, lektora ÉRSZEGI GÉZA volt.

A tudományos életben, különösen pedig a szlavisztikában régóta gondokat okozott a kutatóknak, hogy hiányzott a szlovák lexika történeti szempontú számbavétele. Ezért például már az ötvenes évek elején Magyarországon KNIEZSA ISTVÁN szervezésével és irányításával előkészületek folytak ilyen jellegű szótári feldolgozásra. Különböző okok miatt azonban ezek a munkálatok az évtized végére abbamaradtak.

Pozsonyban körülbelül harmincöt évvel ezelőtt kezdtek komolyabban foglalkozni a kérdéssel. A Szlovák Nyelvtudományi Intézetben kutatói csoportot hoztak létre e feladat megoldására, és VINCENT BLANÁR irányításával Pozsonyban 1973-ban meg is jelentettek egy 354 lapos mutatókötetet „Slovenský historický slovník z predpisovného obdobia” címmel. Az e kiadványra érkezett észrevételeket is figyelembe véve folytatták azután a munkát és öntötték végleges formába a szótárra vonatkozó elképzeléseket és elveket. Közben a kutatócsoport élén is történtek változások, V. BLANÁRT rövid ideig ŠTEFAN PECIAR, őt IZIDOR KOTULIČ, majd 1984 óta MILAN MAJTÁN követte. A szerkesztői munka végleges kiérlelése után közepes terjedelmű nyelvtörténeti szótár megjelentetése mellett döntöttek. Ennek eredménye a mostani első kötet, melynek főszerkesztője MILAN MAJTÁN.

A címlap versóján találjuk a szerkesztők névsorát, ezek: MILAN MAJTÁN, VINCENT BLANÁR, IZIDOR KOTULIČ és ŠTEFAN PECIAR. Itt van felsorolva az egyes szócikkek szerzőinek a neve is. Eszerint V. BLANÁR írta az *a*–*až* közti részt, a *byť*, *handel*, *handlovať*, *hospoda* szócikkeket és a *jak*-előtagú névmásokat, EUGEN JÓNA a szerzője a *byť*-en és a *huj*–*hyzop*-on kívül a *bezkrídelný*–*bzový* közötti címszavaknak, I. KOTULIČ a *cabaj*–*cyrenejský*, E. KRASNOVSKÁ a *čačatka*–*čvirikat*, R. KUCHAR a *da*–*džveredlo*, M. MAJTÁN az *ebatázovať*–*ezula*, *i*–*iž* közötti rész szerzője, továbbá a *handel*, *handlovať* és *hospoda* kivételével társszerzője a *hlad*–*hugiemalár* közti szócikkeknek, M. MAJTÁNOVÁ írta a *fábor*–*fyzionómia* részt és társszerzője a *ba*–*bezkvostný* közötti szavaknak, Š. PECIAR a szerzője a *ha*–*hláč* résznek, továbbá a *handel*, *handlovať* és *hospoda* kivételével társszerzője a *ba*–*bezkvostný*, *hlad*–*hugiemalár* közti szócikkeknek, B. RICZIOVÁ a *jak*-előtagú névmásokon kívül a *ja*–*jutro*, J. SKLADANÁ pedig a *gábik*–*gzimovať*, *chab*–*chyžná* közötti rész szerzője. Ily módon pontosan névhez köthető minden egyes szócikk és az abban megnyilvánuló munka.

A tartalomjegyzék és a rövid előszó után huszonekét pontban tájékoztatást találunk a művet illető elvi és gyakorlati tudnivalókról (13–69). Ennek keretében rövid utalás történik a szótár keletkezésének történetére, s áttekintést kapunk a kiadvány betöltendő feladatairól, típusáról, időhatáraitól (terminus post quem – terminus ad quem), forrásairól, a feldolgozás elveiről, módjáról és gyakorlati megvalósításáról. Ezután következik a szótári rész (73–535), melyben a szlovák ábécé szerint sorjázunk az egyes szócikkek.

Mind a bevezető, mind a szótári rész nagy haszonnal és sok örömmel, maga a lexikai anyag pedig számos érdekes felfedezéssel is szolgál, komoly mértékben gyarapítva ismereteinket a szlovák szókinés múltját illetően. A szótár ugyanis a XI. századtól a XVIII. század végéig, azaz a Bernolák-féle kodifikációig veszi számba, értelmezi és minősíti a kéziratos és nyomtatásos szövegek szlovák vagy szlováknak minősíthető lexikai elemeit. Az általában körültekintő gondossággal elrendezett szócikkek jó eligazítást adnak a korábbi századok szlovák nyelvhasználatáról, szókapcsolatairól, stílusjegyeiről is.

Követve a recenzált kötet beosztását, a következőket tartom kívánatosnak kiemelni, illetve kommentálni:

Mivel a szerzők e nyelvtörténeti szótárt – nagyon helyesen – elsődlegesen tudományos feladatokra szánták (14), s ennek megfelelően az eredeti forrásokból idézett szövegrészeket transliterálva közlik (l. uo.), éppen ezért talán célirányosabb lett volna, ha a transliteráció nem módosított változatban valósult volna meg (39–40). Példának okáért a szlovák helyesírás-történet elemző számbavétele során csak az abszolút betűhív

közlésekre támaszkodhatunk. Az írásmódban végrehajtott bármilyen módosítás ugyanis pontatlan képet ad a korabeli helyesírási megoldásokról. Másrészt azért, hogy a szerzők nem jelölik a szövegközlésekből a kihagyásokat (14), ez a történeti nyelvtan feldolgozásában okozhat bizonyos nehézségeket. Köztudomású, hogy mennyire megváltozhat egy mondat értelme, tagjainak vonatkozása stb., ha csupán egyetlen elemét elhagyjuk anélkül, hogy azt jeleznénk. Márpedig nyilvánvaló, hogy mindkét emített diszciplína művelőinek elengedhetetlen segédeszköze kell hogy legyen a szlovák nyelvkesnek ez a gazdag tárháza.

Csak a legmesszebbmenőkig dicsérhető, hogy a szótárba igyekeztek bedolgozni a XI–XV. századi szlovák vonatkozású latin nyelvű magyarországi oklevelek és okiratok adatait (16), melyekben néhány köznéven kívül gyakran fordulnak elő tulajdonnevek, főként helynevek és személynevek. S ha a tulajdonnév köznévi eredetű, akkor az adott köznévnél annak legkorábbi előfordulásként történő számbavétele egyértelműen kívánatos és helyes. Azzal is egyetérthetünk, hogy a köznevekhez nem kapcsolódó tulajdonnévi anyagot a jelen szótárba nem dolgozták bele, mivel az majd önálló munkában kerül bemutatásra (22).

Az említett korszak — de ugyanúgy a későbbi idők latin nyelvű iratainak a felhasználása azonban esetenként nem kis nehézséget jelent és különös óvatosságot igényel mind a közneveket, mind pedig a tulajdonneveket illetően. Már a példaként fölhozott 1303. évi „ad locum viridum *pasyth* vocatum” (16) kitétel *pasyth* szavának a megítélése is határozottan megkérdőjelezendő. A szerzők szerint ugyanis ez a szlovák *pažič* 'pázsit, gyp' köznévi korai előfordulásának a bizonyítéka. Ezzel szemben a magyar nyelvtudomány régóta a szláv eredetű magyar *pázsit* jövevényszó első előfordulásaként tartja számon (l.: KNEZSA, Szl.Jsz. 406; TESz. III, 139), úgy vélem, joggal. Az okirat az esztergomi kereszties konvent kiadványa (l. Nyr. XLIII, 21), s a Szelényiek keszői, azaz dunántúli birtokát érinti (l. HédOkl. I, 11), a szlovákhhoz tehát aligha lehet köze.

Az pedig már nem is vitatható, hanem egyértelműen téves álláspont, miszerint a XVIII. század óta idézhető magyar eredetű szlovák *berek* 'Hain' köznévi első előfordulásának a Turóc megyében 1252-ben lejegyzett „super eodem *Berek*” földrajzi név tekintendő (124). Ez a *Berek* ugyanis éppúgy magyar adat, mint az 1138 óta számos forrásból ismert vitatott eredetű magyar *berek*, népnyelvi *bereg* 'Hain' (l. MSzFgrE. I, 406; TESz. I, 283) köznévi földrajzi vonatkozású egyéb előfordulásai.

Elfogadhatatlan az az eljárás is, ahogyan a szerzők a hangtani kritériumok mellőzésével minősítenek. Példának okáért az 1473-ból idézett *hlava* 'fej' (408) köznévet személynévként valamivel korábról *glava* alakban adatolják, vö. 1427: „Radul alio nomine *Praznaglava*” (409). Dehát hogyan lehetséges egy XV. századi *glava*-t szlovák szónak fölvenni, amikor a szlovák nyelvben a *g* már a XII. században *h*-ra változott (l.: E. PAULINY, *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava, 1963. 172–5; R. KRAJČOVIČ, *Pôvod a vývin slovenského jazyka*. Bratislava, 1981. 70–2)?! Itt nyilván idegen (szerb?, horvát?) névről van szó, amint erre a *Radul*-ból is következtethetünk. Ugyanez az eljárás másutt is megtalálható. Pl. a *hrad* 'vár' köznévi első előfordulásának az 1244. évi Árva megyei diminutív „monticulum *Hradek*” (440) földrajzi név tekintendő. Az 1279. évi Turóc megyei „magnum silium *Wysagrad*” (uo.) adat *-grad* utótagját azonban a *g* jelenléte miatt már nem szlovák, hanem magyar adatnak kell tekinteni, ahol a korábban átkerült szláv *grad* szó *g*-je megőrződött, vö. Pest megyei *Visegrád* (FNESz.⁴ II, 768), miként a köznevekben is, pl. *drága*, *goromba*, *gúzs*, *igric* stb.

Ugyancsak félrevezető és nem helyes szlovák adatként nyilvántartani a *dub* 'tölgy' köznévi korai előfordulásaként a *Debokan* és *Dumbo* származékokat (321). A Nyitra megyei 1113. évi *Debokan* helynévről már KNEZSA (A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. Debrecen, 1941. 20–1) világosan kimutatta,

hogy nem lehet köze a *dub*-hoz. Az ugyanazon forrásból származó „aqua *Dumbo*” pedig az *m* okán nem tekinthető szlovák névnek, mivel a szlovákban a denazalizáció már a X. században megtörtént. Az átvétel idején még nyilván nazálisan ejtődött a szó (l.: *uo.*; KRAJČOVIČ i. m. 36), de a szlovákban később már a nazális nem használatos. Az eredeti nazális ejtismód a magyarban őrződött meg, mint egyéb köznevek esetében is, vö. *galamb, korong, munka* stb. A *Dumbo* tehát valóban összefügg a *dub*-bal, de csak a magyaron keresztül, mivel az a képzett *Dqbovz* alak átvétele, míg annak szlovák megfelelése csak *Dubov* lehet. Érvényes ez egyébként a Nagyszombat (Trnava) környéki *Dubové*, illetve a valamivel távolabbi *Dubovany* földrajzi nevekre is, melyeknek régi magyar neve *Dombó, Dumbó* volt, vö. 1262: „terre *Dumbou*”; „a fluuio *Dumbou*” (FNESz. 4 I, 77), 1287: *Dumbo* (uo. 322 *Cserfalu* a.). Ezek tövében természetesen szintén a *dub* van jelen, csakhogy nem szlovák szóként, hanem a magyarban meghonosodott idegen (szlovák) eredetű földrajzi névként.

Megalapozatlannak mondható továbbá az olyan eljárás, amellyel például a *barna* szócikkelyben is találkoznak. A magyar eredetű szlovák *barna* 'braun' köznevet a szótár 1661 óta adatolja (114), de korábbi előfordulását a Lévától nyugatra fekvő Győröd-ben 1554-ben számba vett „Barrabas *Barna*” személynévvel támasztja alá (uo.). Nos, ha megnézzük a győrödi lakosok 1554. évi névsorát, akkor abban legalább annyi a kétségtelenül magyar vezetéknev, mint a szlovák (l. R. MARSINA – M. KUŠK, Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I–II. Bratislava, 1959. I, 179 = Urbáre), ezért a *Barna* tulajdonnevet egyszerűen szlovák adatként kezelni nem lehet, hiszen a forrásul szolgáló magyar *barna* köznévként már 1349 óta adatolva van (l. TESz. I, 253).

Ilyesféle megoldásokkal többször is találkozunk. Például a *bočkoros* 'bocskort viselő személy' jövevényszóra a szótár csupán egyetlen adatot közöl, mégpedig az is vezetéknev, vö. Velké Kapušany (Nagykapos), 1566: „Valentinus *Bochkoros*” (140). Csakhogy ezzel a magyarból átvett szlovák *bočkoros* szó XVI. századi léte egyáltalán nem igazolható. Egyrészt ugyanis a szlovák *bočkoros* köznév ezidáig a XIX. századnál régebb-ről nincs kimutatva, így teljesen valószínűtlen, hogy egy XVI. századi személynév azonos lenne vele. Másrészt az 1566. évi nagykaposi teljes névanyag magyar lakosságról tanúskodik (l. Urbáre I, 222–3), tehát „Valentinus *Bochkoros*” is aligha lehet más, mint magyar személynév.

Hasonló a helyzet a *bugár* 'Käfer' esetében is. A HSSJ. itt is csupán tulajdonnevekkel operál, vö. 1287: *Bugar, Bugar* (162), Nové Mesto nad Váhom (Vágújhely), 1522: „Martinus *Bugar*” (uo.), Levice (Léva), 1554: Ambrosius *Bugar* (uo.). Csakhogy a szlovák népnyelvi *bugár, bogár* köznevet a XIX. századnál korábbról még nem tudjuk adatolni, maga a HSSJ. sem, tehát a XIII. századból szlovák adatként idézett *Bugar, Bugar* (honnan?) teljességgel hibásnak mondható, mert ez kétséget kizáróan a személynévként 1138/1329, köznévként 1395 k. óta ismert magyar *bogár*, régi és népnyelvi *bugár* 'ua.' (TESz. I, 321) szóval azonos. De még a XVI. századból idézett két tulajdonnév sem minősülhet biztosan szlováknak, mert a forrásanyag szerint mindkét településen vegyesen találunk szlovák és magyar neveket (l. Urbáre I, 51–5, 166–192).

Az 1576-tól adatolt szlovák *dekan* 'dékán, esperes' (240) köznév első fölbukkanását a szótár szerint a Komárom megyei Nagykesziben 1481-ben lejegyzett „Gregorius *Decan*” jelenti (uo.), ami azonban semmivel sem igazolható, mivel ez az adat legalább ilyen mértékben minősíthető a magyar *dékán* (szn. 1418: TESz. I, 605) személynévi megjelenésének.

A szótár szerint a Vágújhelyen 1522-ben följegyzett „Bartholomeus *Hercezek*” tulajdonnév a magyar eredetű szlovák *herceg* 'ua.' köznévvvel azonos (402), ami ez esetben minden bizonnyal így is van, mert az akkori vágújhelyi névanyagban csaknem kivétel nélkül szlovák vezetékneveket találunk (l. Urbáre I, 51–5).

Itt jegyzem meg, hogy mind a köznévi, mind a személynévi lexika javára vált volna, ha a helyesen lefektetett anyaggyűjtési és feldolgozási elveknek megfelelően a szlovák kiadványokon kívül jobban figyelembe vették volna egyebek közt a magyar szerzők forrásközléseit is. Még akkor is, ha tudjuk, hogy ezek jó része megvan a szlovák oklevéltárakban. Néhány példával szolgálok csupán ennek alátámasztására:

Az 1652 óta adatolt *blato* 'sár' köznév korábbi előfordulását a *Pyewyczne blatho* földrajzi név igazolja 1409-ből (136), de vö. Ságizsidód (Hont megye), 1225: „secus vallem *Blata* . . .” (GYÖRFFY III, 241), Bars megye, 1329/1520: „. . . lacum *Blata* vocatum” (uo. I, 465).

A *bukovina* 'bükkös' földrajzi névként csupán így szerepel a szótárban: Nyitra megye, 1113: *silva Bocouna* (164), Turóc megye, 1281: *riv. Bukoyna* (uo.). Mennyivel teljesebb lett volna a kép, ha az alábbi adatot is közlik: Trencsén megye, 1408: „in quadam *silva* vulgo *Bykerdew* vocata, sclauonicum autem *Bukowyna* diceretur” (ZsigmOkl. II/2, 153).

A *bystrý* 'gyors, fürge, sebes' melléknevet a XVII. századnál korábbról a szótár nem ismeri, csupán annak származékaira közül korai helynévi adatokat, vö. Nyitra megye, 1113: *aqua Bistric* (167), Pozsony megye, 1208: fl. *Bistric* (uo.) stb. Holott vö. Turóc megye, 1407 (folyóval kapcsolatban): *Bystra* (ZsigmOkl. II/2, 37), azaz nyilván *bystrá* [voda].

A *cícha* 'ágy nemű huzat' német jövevényszót a szótár 1589 óta tartja nyilván (186), de vö. Nagyszombat, 1522 k.: „*tria indusia* vulgo *czíhi*” (ZsidOkl. VIII, 138, 139). A kétszer is előforduló többes számú alak kétségtelenné teszi, hogy itt a *vulgo* nem a német vagy a magyar, hanem a szlovák szóhasználatra vonatkozik.

A *debnár* 'kádár' köznévként 1617 óta, személynévként 1505 óta szerepel a szótárban (237), de vö. Mézzevelő (Medovarce), 1439: „*Stephanus Debnar*” (BAKÁCS 157).

Az 1473 óta regisztrált *drevo* 'fa' köznévnél (311) annak származékaként érdemes lett volna idézni Nyitra megyéből 1113-ból a *Dreuenizza* pataknevet (l.: KNEZSA i. m. 24; GYÖRFFY I, 413, 5. jegyzet), amely a magyarban *Dervence* formára módosult (l. uo.).

A *dubový* melléknév első előfordulásának a szótár szerint a Žilinská kniha 1473. évi adata tekintendő (321), de vö. Trencsén megye, 1408: „*Orlowhege* selauonieum *Dubowa-hora*” (ZsigmOkl. II/2, 321) földrajzi nevet.

A *dudok* l. 'kis értékű pénz'; 2. 'búbos banka' köznevet a szótár 1592 óta veszi számba, személynévként nem ismeri, holott vö. Terbegec (Trebušovce), 1520: „*Benedictus Dudok*” (BAKÁCS 204).

A *fertucha*, *fertuch* 'kötény' német eredetű jövevényszót 1562-től regisztrálja a szótár (355), de vö. Nagyszombat, 1522 k.: „*unum linteamen et antipendium* vulgo *fiertuch*” (ZsidOkl. VIII, 138, 139).

A *holý* 'csupasz, kopár, üres; meztelen' melléknév *holota* 'pusztaság, kopárság, csupaszság' származékát a szótár — nem lévén rá adata — föl sem vette anyagába, pedig a Hont megyei Szúd (Šúdovce) 1256. évi jobbágyneveinek egyike a *Holota* nevet viselte (l. BAKÁCS 199).

A *hôrka* 'kis hegy' diminutívumot 1559 óta veszi számba (429), de tulajdonnévként vö. Trencsén megye, 1408: „*inter duos montes Brezkowcz dicte ville Belus et Kementorka*” (ZsigmOkl. II/2, 153).

A *hradný* melléknevet a szótár a XVIII. század óta adatolja (440), de földrajzi névben vö. Árva megye, 1325: „*ad riv-m Mezihradna*” (GYÖRFFY I, 197).

A *hudec* 'muzsikus, zenész' köznév először 1586-ban fordul elő (454), de személynévként már jó egy évszázaddal korábbról is igazolható, vö. Szentantal (Antol), 1476: „*Johannes Hudecz*” (BAKÁCS 196) stb.

Valójában mindez alig csökkenti a szótárban felhalmozott óriási anyag használati

értékét. Részben a heurisztikából adódó nehézségek velejárói ezek, másrészt az ilyen jellegű feldolgozások bizonyos mértékig elkerülhetetlenül hézagosságok. Idővel ugyanis újból és újból felszínre kerülnek eladdig ismeretlen vagy kevésbé ismert adatok, változatok, amelyek révén kiegészül, pontosabbá válik, esetleg módosul a szókinccs valamely elemének a története, illetve még számba sem vett kifejezéssel gyarapodik az adott nyelv szókészlete. A szerzők is kifejtik, hogy a már említett időhatárokon belül milyen óriási mennyiségű — nagy mértékben kéziratos — anyagot kellett átnézni, megrostálni és minősíteni (16–8). Ennek széles körű tematikája és változatos jellege éppen elég buktatót tartogat az olyan jellegű munkában, mint amilyen a HSSJ. is.

A szótár tudományos értékeit tekintve két esetben vannak komolyabb aggályaim. Először is: igaz ugyan, hogy nyelvtörténeti szótárról van szó, a szerzők azonban utalni igyekeznek a tőszavak eredetére is. Eljárásuk elvileg a következő: a honi eredetű és a X. század előtti jövevényszavak származását külön nem jelölik, a későbbi jövevényszavak esetében viszont rámutatnak az átadó, illetőleg a közvetítő nyelvre (28). A gyakorlatban azonban ezek az elvek korántsem érvényesülnek következetesen. Nagyon sok esetben hiányzik az eredet föltüntetése olyan kifejezéseknél is, amelyek kétségtelenül X. század utáni átvételek. Csak példaképpen ilyenek a *bača*, *bačkor*, *bal*, *balovat*, *brna*, *brno*, *bujdoš*, *čičorka*, *damašek*, *damaškát*, *damaška*, *drót*, *drusa*, *dúl*, *fánka*, *fuga*, *fujara*, *furola*, *galba*, *gamba*, *gaštan*, *gate*, *glej*, *hám*, *hold*¹ 'földmérték', *chomút* stb. Vagyis a szókészlet ezen elemei — a fölvázolt elveknek megfelelően — honi eredetűeknek, illetve X. század előtti átvételeknek volnának tekintendők. Bizonyos, hogy a szerzői gárda sem így gondolja, csupán az egységes módszer nem érvényesült a kötetben. S ha még jobban szemügyre vesszük a kérdést, akkor láthatjuk, hogy mennyire nem lehet elsiklani felette. Nincs jelölve az eredete például az olyan szavaknak sem, mint az *abeceda*, *bár*, *bučkáč* stb., következőképpen ezek nem átvételek volnának, vagy pedig X. század előtti jövevényszavaknak minősülnek. Pedig mindhárom X. század utáni meghonosodás, mégpedig az *abeceda* nyilván a latinból — ehhez l. MOLLAY, NMNyÉr. 168–73 szép elemzését —, a *bár*, *bárs* a magyarból való (vö.: HAUPTOVÁ: Slavia XXVII, 410–4; STANISLAV, Dejiny-SlJaz. II, 541; Etymologický slovník slovanských jazyků II. Praha, 1980. 88–90; GREGOR: AnUB. XVI, 205–7), míg a *bučkáč* a *bučkoš*, *bučkoš* alakváltozata és ugyancsak magyar eredetű (l.: MELICH: NyK. XXV, 293; KÁLAL 912 is). A jövevényszavak származása feltüntetésének az elmaradása tehát nem kevés tévedés forrása lehet.

De az átadó, illetve közvetítő nyelv megadása szintén gyakran megkérdőjelezhető, sőt vitathatatlanul elvetendő. Nem valószínű, hogy pl. az *armáda* a szlovákba a spanyolból (97), az *atlas* az arabból (100), a *bindas* (113) és a *ciger* (186) a magyarból, a *derviš* a perzsából (245), az *elefant* a görögből (339), a *fiola* a franciából (358) került volna át. Az meg egészen bizonyos, hogy a szótár állításával szemben például a *bočpor*, *bo(r)špor* nem német (140), hanem magyar (l. GREGOR: AnUB. XIV, 113–4), a *církel* nem latin (188), hanem német, a *čujtár* nem ukrán (226), hanem magyar (< *csótár*, alakváltozata *csujtár* 1552: TESz. I, 559), a *degen* nem német (240), hanem magyar (< régi *dögöny* < *dögönyeg*: TESz. I, 668; l. még KIRÁLY: StudSl. III, 84 is), az *egreš* nem latin (338), hanem magyar (l. EtSz. I, 1489; ŠTOLC, Jazykovedná štúdie II, 37 kk.; HAUPTOVÁ: Slavica VI, 9; MACHEK, EtSlČ.² 36 stb.), a *farhamy* nem német (351), hanem magyar (< *farhám*), a *ficko* nem német (355), hanem magyar (< *fickó*, vö. EtSz. II, 242; MACHEK, EtSlČSl. 108), a *genc*, *genca* nem német (378), hanem magyar (< *gönci* [hordó], l. HABOVŠTIK: StudSl. XXV, 165 is), a *gulaša* nem magyar (386), hanem román (l.: KNEZSA, SzlJsz. 293; TAMÁS, UngElRum. 251–2), a *hajloch* nem német (391), hanem magyar (< régi és népnyelvi *hajlok*, l.: CZAMBEL: Slovenská reč V, 114; GREGOR: StudSl. XVI, 207–8), az *išpek* nem francia (506), hanem magyar (< *ispék* < *spék*. l. HAUPTOVÁ: Slavia XXVIII, 526; HAUPTOVÁ: Slavica VI, 14) jövevényszó; stb.

A felsorolás korántsem teljes. Az e téren tapasztalható pontatlanságok és tévedések abból adódnak, hogy nem szófejtő szótárról lévén szó, a szerzők az eredet kérdését illetően nem mindig kellően kimerült etimológiákra támaszkodva foglaltak állást. Következésképpen a jövevényszavak minősítése és közvetlen forrásuk megjelölése elég nagy százalékban nem megbízható vagy legalábbis erősen vitatható.

Itt vetődik fel a kérdés, hogy szükséges-e nyelvtörténeti szótárban kitérni a szavak származására, akár csak jelzésszerűen is. Úgy vélem, hogy erre tudományos szempontból nincs szükség. Ha pedig a szerzők gyakorlati célból ezt mégis fontosnak tartották, akkor sokkal óvatosabban és nagyobb körültekintéssel kellett volna eljárniuk. Persze a legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy mind a mai napig nem készült még el önálló szlovák etimológiai szótár. S valószínű, hogy a szerzők némileg ezt a hiányt is igyekeztek ily módon pótolni.

Hadd emeljem még ki, hogy az első kötetben a magyar eredetűnek tartott szavak száma nagyjából kettőszázhatvan. Ezek között van olyan is, amely valójában nem magyar eredetű, ugyanakkor – mint fentebb is láttuk – jó néhány nem magyar átvételnek jelölt szó annak tekintendő. S nyomban hozzá kell tennem, hogy több korabeli magyar jövevényszó hiányzik a szótárból, mint pl. az *astalfajok*, *bádóg*, *bejaraš*, *bejarov*, *bikapinz*, *bontovať*, *borház*, *cimbora*, *čomov*, *daraboš*, *dekanmešter*, *dereš* 'deres ló', *ďunda*, *elenzovat*, *fakéš*, *farastovaný*, *farkvaš*, *farmatring*, *feišpán*, *fokoš*, *foráš*, *guláš* 'csordás', *halás*, *heďbirov*, *heteš* stb., melyek az én anyaggyűjtésemből a Bernolák előtti időszakból igazolhatók.

A másik dolog, amit erősen problematikusnak tartok, az a forrásmegjelölés módja. A szerkesztői elvnek megfelelően ugyanis a kiadványok és terjedelmesebb kéziratok adatait közlik, míg a kisebb kéziratok esetében csupán azok keletkezési helyét és idejét adják meg, ha ez egyáltalában lehetséges (41–2). De a pontosabb lokalizációhoz szükséges kötet- és lapszámok hiányoznak, sőt a kisebbnek tartott kéziratok lelőhelye sincs feltüntetve. Kérdés, mennyiben segítik a további kutatásokat az olyan forrásjelzések, mint pl. CA = Cechové artikuly (rukopisné i tlačené) [= Céhszabályzatok (kézíratosak és nyomtatásban megjelentek)] (46), –E = Transkribované alebo transliterované vydanie jazykovej pamiatky v časopise alebo zborníku (najmä špred r. 1945). [= Folyóiratban vagy gyűjteményben átirrt vagy transliterált formában (főként 1945 előtt) megjelent nyelvemlék] stb. Így pl. a *cech* 'céh' szócikkben l. az első adatot: „gmenowaneho czechu mystry a společnicy CA 1579” (173), vagy a *diamant* 'gyémánt' első adatait: „geden prstynek koncžytý, démant w nyem; česky diamant čerweny . . . Trenčín 1613 E; 1646; ”prstenek zlatj, w kterem ge diemant Orlové 1694” (250) stb. Hol nézhet utána ilyen hivatkozás alapján bárminek is a kutató? Nem jobb a helyzet akkor sem, ha a kézíratos forrásokból származó dokumentációt vesszük szemügyre. Ilyenkor ugyanis szándékuk szerint csak a (pontos vagy valószínű) keletkezési helyre és időre történik utalás, vö. pl. „*adjudikovať* . . . l. . . . Boca 1760. 2. . . Žilina 1698; . . .” (76), „*ah*, *ach*, *achach* . . . Krupina 1643; . . . (78), *baranček*, *baranec* . . . Žilina 1586 . . .” (112), „*barčan* . . . Kláštor p. Z. 1531; . . .” (113), „*blanár* . . . Likava 1627; . . .” (135) stb. stb. Előfordulhat, hogy az érdeklődő olvasónak valamilyen oknál fogva szüksége lenne egy-egy adatról bővebb információra, netán csupán ellenőrizni szeretne valamit, akkor végül is hol keresse, hol találja meg azt ilyen hiányos bibliográfiai útmutatás alapján? Hiszen a forrásjegyzék (43–65) a lelőhelyet illetően semmilyen közelebbi felvilágosítást nem ad például a fent idézett helységekről és számtalan társukról. Pedig ilyen típusú anyagközlés özőnével található a kötetben. Napjainkban a hasonló lexikográfiai feldolgozások alapvető követelménye a lelőhelyek pontos feltüntetése. Szláv példaknál maradva vö. SIR.Jaz.; SİStP.; SİStaroukr. stb. Sajnos a HSSJ. első kötete ezzel adósunk maradt.

Akadnak a szótárban elírásból, elnézésből, téves olvasatból, illetve pontatlan értelmezésből származó hibák is. Példának okáért a *bukréta*, *bukéta* szócikkben Comenius

„Orbis Pictus”-ából 1685-ből idézett *bukiety* (164) helyesen *bukřety* (l. Comenius 31). Az egy adattal szerezplő *drmošláda* ’nagyobb láda’ címszó 1630-ból (314) helyesen *ormoš-láda* (< magyar *ormosláda* ’domború tetejű láda’: BALASSA II, 109; gyűjtéséből még két további szlovák adatot tudok rá idézni 1687-ből és 1702-ből). Az 1799. évből címszóként felvett *farkaláby* ’egy fajta díszítés a bundán’ (351) helyesen *sarkaláby* (anyagomban több XVII – XVIII. századi adatom van rá, a szó eredetére l. GREGOR: StudSl. XV, 231). Az 1750-ből egyetlen adatként nyilvántartott *fělpinz* ’foglaló, előleg’ (354) helyesen *fělpinz* (< magyar *felpénz* ’ua.’; további adataim vannak rá a XVIII. századból). A *fizier* ’fejlész, pártá; nyakék’ (< magyar *fűzér* 1642: SZT. IV, 484; vö. KIRÁLY: StudSl. III, 85 is) címszó 2. ’vasalás, keret, szegély’ és 4. ’boradó beszéd; ellenőr’ jelentése (359) teljesen hibás. E két esetben ugyanis a homonim *fizier* (*fizír*) ’Visierstab; mérővessző’ jövevényszóról van szó, melyet korábban német eredetűnek tartottam (l. GREGOR: TypUnivHung. 421–2), az újabb adatok birtokában azonban valószínűbbnek látszik a magyar *fűzér*, *fizír*, régi *fűzér* ’Visierstab’ (1557: OklSz. 288) közvetítésével számolni (a két *fizier*-hez vö. HADROVICS, UngElSkr. 233–4 is). A *hermecia* ’kengyelszif’ címszó (402) helyesen *hermecsij*, *hermetsij* (< magyar *hermecsíz* ’Tragriemen am Sattel’ 1532: OklSz. 373) volna. Az *ibrik* szócikkben Adamus Latsnytól a XVIII. századból idézett latin *austus* (489) helyesen *Guttus* (l. StudSl. III, 88), az *austus* meg *Guttulus* (uo.). A *jóság* ’gazdagság; birtok, vagyon’ címszó (533) helyesen *jóság* ~ *jóság* (< magyar *jóság* ’ua.’, vö.: MELICH: NyK. XXV, 298; HAUPTOVÁ: Slavia XXVIII, 522 stb.). Önálló szócikkben szerepel az ott 1633 óta adatolt *irečičost* l. ’öröklött vagy örökre megszerzett birtok, örökség’; 2. ’örök érvény, örökkévalóság’ származékszó (502–3), de az *irečičij*, *irečičistij* címszó alatt ismét megtalálható az *irečičost*, most már csak egy adattal 1764-ből és egy jelentéssel: ’örökös érték, birtok’ (503) stb.

Mindamellet tény, hogy bizonyos pontatlanságok az ilyen nagy volumenű munkánál alig-alig kerülhetők el. Jelen esetben ezek alapvetően nem csökkentik a kötet jelentős értékeit.

A szótár a szlovák szókincs történetének óriási fontosságú tárháza, amely elengedhetetlen segédeszköze lesz egyebek közt a nyelvészeti, történeti, kultúrtörténeti és néprajzi kutatómunkáknak. A szerzők dicséretesen a szókészlet minél teljesebb feltérképezésére törekedve az egyszeri előfordulásokat és a ritkának tartott kifejezéseket is fölvtették. A továbbiakban ugyanis kiderülhet, hogy adott esetben nem is hapax legomenonról vagy ritkábban előforduló lexémáról van szó. Az anyag összeállítása, elrendezése és értelmezése messzemenő elfogulatlanságról és tárgyilagosságról tanúskodik, ami az ilyen jellegű alkotásban különösen elengedhetetlen követelmény. Nem kétséges, hogy a HSSJ. komoly nyeresége nemcsak a szlovák lexikográfiának, de a nemzetközi tudományos életnek is. Felesigázott érdeklődéssel várjuk a folytatást, azt remélve, hogy a következő kötetek révén végre optimális áttekintést kaphatunk a Bernolák előtti szlovák szókészlet sajátosságairól, különböző rétegeiről, egyéb nyelvekhez fűződő viszonyáról, eddig ismeretlen gazdagságáról. Az első kötet arra mutat, hogy várakozásunkban nem fogunk csalódni.

GREGOR FERENC

Földes Csaba, Deutsch—ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrucke. Német—magyar nyelvészeti szakkifejezések szótára

Szeged, 1991. 251 lap

„A terminológiai zavar olyan a tudományban, mint a hajózásban a köd” — idézi a szerző könyve előszavában H. SCHUCHARDT német nyelvész szavait. Nincs ez másképpen a nyelvtudomány területén sem, melynek művelői a nyelvészeti terminoló-

gia egységesítésére mind itthon, mind külföldön eddig nagy erőfeszítéseket tettek. A hazai német—magyar nyelvészeti terminológia egységesítésének fontos eredményeként könyvelhetjük el FÖLDES CSABA szegedi germanista által szerkesztett „Német—magyar nyelvészeti szakkifejezések szótárát”, amely méltán keltette fel a hazai nyelvészek figyelmét.

A szótár 2874 német nyelvészeti terminus technicust, valamint azok magyar nyelvi megfelelőjét és magyarázatát tartalmazza, amelyek a német ábécé betűrendjének megfelelően szerepelnek a kiadvány szótári részében (23—251). Magát a szótári részt egy részletes Bevezető előzi meg (7—22), amelyben a szerző áttekintést ad a német és a magyar nyelvészeti terminológia egységesítésére, annak szótárszerű feldolgozására irányuló törekvések hazai és külföldi előzményeiről.

Az előszóból megtudhatjuk, hogy a német nyelvtudomány területén a nyelvészeti terminológiai szótárak szerkesztése, kiadása gazdag múltra tekinthet vissza. A szerző összesen 17 német nyelvészeti terminológiai szótár lexikográfiai gyakorlatát veti tüzetes elemzés alá, és ismerteti azok erényeit és negatívumait a német mint idegen nyelv oktatásának szempontjából.

A német nyelvészeti szakkifejezések feldolgozásával foglalkozó gazdag szakirodalommal ellentétben a hazai nyelvészet területén a nyelvészeti terminológia egységesítése, rendszerezése és szótárszerű közreadása, bár nincs minden előzmény nélkül, még sok kívánnivalót hagy maga után. A hazai nyelvészeti terminológia előzményeihez tartozik SÍPTÁR PÉTER „Nyelvészeti kisszótár”-a (Alapvető terminus technicusok a modern nyelvészetben. Bp., 1980.), amelyben a szerző főleg a generatív nyelvtan kifejezéseit taglalja, valamint egy főiskolai és egy egyetemi jegyzetben megjelent nyelvészeti szakkifejezéseket magyarázó szótári melléklet (KOROMPAY KLÁRA—D. MÁTAI MÁRIA, A nyelvészeti műszók lexikona. In: BOTTYÁNFY É.—HORVÁTH M.—KOROMPAY K.—D. MÁTAI M., Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. Bp., 1987. 126—206; ALBERT SÁNDORNÉ—VARSÁNYI GYÖRGY, Nyelvtudományi alapfogalmak. In: HANGAY Z. szerk., Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Bp., 1986. 319—60).

A hazai idegennyelv-oktatás területén nélkülözhetetlen kétnyelvű nyelvészeti terminológiai szótárak közül eddig csupán két orosz—magyar nyelvészeti szakkifejezéseket tartalmazó szótár megjelenéséről tudunk (HADAS FERENC, Orosz—magyar nyelvtani szótár. Bp., 1961.; SALGA ATTILA, Orosz—Magyar nyelvészeti terminológiai szótár. Bp., 1974.). Ami a német—magyar nyelvészeti terminológia szótári feldolgozását illeti, Földes Csaba munkáját úttörő vállalkozásként üdvözölhetjük, melynek hatása kisugárzik a hazai nyelvtudomány egészére is.

A Földes Csaba által szerkesztett német—magyar terminológiai szótár az eddig megjelent szótáraktól eltérően figyelembe veszi azt a ténnyt, hogy a szótár idegen anyanyelvűek számára készült. A didaktikai szempontok figyelembevétele mellett a szótárban a tudományosság szempontja sem szenvedett csorbát.

A szótárban szereplő nyelvészeti terminus technicusok elemzése arról tanúskodik, hogy a szerző egyik nyelvészeti irányzat mellett sem kötelezte el magát, s a szótár anyaga a nyelvtudomány különböző területeit, többek között a nyelvészet határtudományait (szociolingvisztika, pszicholingvisztika, szövegnyelvészet, beszédaktus-elmélet, ismeretelmélet stb.) is igyekezett átfogni. A szótár korpuszában főleg a leíró nyelvészeti terminológia azon címszavai kerültek feldolgozásra, amelyek az egyetemi és főiskolai német nyelvoktatás során igen gyakran fordulnak elő, megértésük és elsajátításuk fontos jelentőséggel bír.

A szótár megalkotása során a szerzőnek számos metodológiai és tartalombeli problémát sikerült megoldania. Így például azon német nyelvészeti szakkifejezéseket, amelyeknek német és latin nyelvű változata egyaránt használatos, a szerző a szótári

cikkben mind a latin tudományos terminológiát, mind a közkeletű német megfelelőjét egyaránt feltünteti. A szerző sikeresen oldja meg a különböző német nyelvterületeken használatos, ugyanazon nyelvi jelenségre utaló, egymástól függetlenül kialakult, eltérő nyelvészeti szakkifejezések szótári ábrázolását is. Ez esetben a szerző a címszó után feltünteti az adott terminológia területi elterjedtségét (NDK, NSZK, osztrák stb.). — A szerző figyelembe veszi a német és a magyar nyelv eltérő nyelvtani rendszerét, például a két nyelv eltérő szóképzési sajátosságait (*r Peregrinismus* — *peregrináció*, 164), valamint az egyes nyelvekben használatos terminológiák tartalmában rejlő különbözőségeket (pl. a német *s Prädikát, -e* és a magyar *állítmány* kifejezésének eltérő módjait: 173).

Ami az egyes szócikkek tartalmát illeti, a szerző messzemenően figyelembe veszi a szótár használói számára fontos didaktikai szempontokat: minden egyes címszóban dőlt betűvel feltünteti a *h a n g s ú l y* t, valamint indokolt esetben — különösen az idegen eredetű szakkifejezések után — szögletes zárójelben közli a *h e l y e s k i e j t é s t*: *s Enjambement, -s* [ãʒãbã'mã:] (67); *r Calembour(g)* [kalambu:ə] (51). A szerző a szótárban szereplő minden egyes német terminus technicus előtt feltünteti a névelőt, ezáltal utal annak *g r a m m a t i k a i n e m é r e*, valamint, ha szükséges, külön közli a kifejezés *e g y e s é s t ö b b e s s z á m á t*. — A szótár magyar nyelvű részében a szerző először a német nyelvészeti terminus technicusok *m a g y a r m e g f e l e l ő j é t* adja meg; ezután következik, ha szükséges, a szakkifejezések rövid magyar nyelvű definíciója, amelyet a szerző nagyon gyakran példával is illusztrál. A szótárban 12 ábra szerepel, amelyek az adott szakkifejezések jobb megértését kívánják elősegíteni (pl. *e Konstituentenanalyse, -n* (126); *e Tiefenstruktur, -en* (222)).

A szakkifejezések értelmezésénél ha egy adott terminus technicus a különböző tudományágakban eltérő jelentéssel rendelkezik, a szerző arab számmal külön-külön értelmezi az egyes jelentéseket, és feltünteti, melyik tudományág illetékességi köréhez tartozik. Pl.: *r Kode, -s* [ko:t] = kód; 1. (a szemiotikában és a kommunikációelméletben) az információt cserélők közötti jelrendszer; 2. (a nyelvészetben) a nyelvi szabályok összessége (118). Az azonos (párhuzamos) terminus technicusokat a szerző csak az egyik helyen értelmezi, a következő előfordulásuk helyén csupán utalás történik a szótári helyükre: *r Nennwortsatz, -ë* = 1. *r Infinitivsatz, -ë* (149). A szótár korpuszába nem kerültek be a különböző nyelvészeti iskolákkal (irányzatokkal) kapcsolatos szakkifejezések (pl. *Prager Schule*), csakúgy, mint a tulajdonneves terminus technicusok sem (pl. *Vernersches Gesetz*). A szótár további kiadásánál mindez könnyen pótolható, hiszen FÖLDES CSABA szótára mind terjedelmét, mind tudományos értékét és módszertani kidolgozottságát tekintve alapul szolgálhat egy minden igényt kielégítő német–magyar nyelvészeti terminológiai szótárnak.

A szerző a szótárt a német nyelvet oktató tanároknak, fordítóknak, kezdő nyelvészeknek, valamint felsőoktatási intézmények német szakos hallgatóinak ajánlja, azonban haszonnal forgathatják mindazok, akik valamilyen okból el szeretnének igazodni a nyelvészeti szakkifejezések sok hasznos tudnivalót rejtő világában.

GYÖRKE ZOLTÁN

K Ü L Ö N F É L É K

Zsirai Miklós és Frans Äimä magyar kimogramjai

Zsirai Miklós több mint fél évszázada írta Gombocz Zoltánról szóló megemlékezésében: a fonetika, „ez a nélkülözhetetlen segédtudomány nálunk máiglan mostohagyerek-számba megy” (NyK. XLIX, XI. lap). A finnugor nyelvészetben annyira fontos össze-

hasonlító és leíró hangtan is irányíthatta a kísérleti fonetika felé Zsirai Miklós érdeklődését; talán hatott Gombocz példája is, aki pályája elején kirándult a kísérleti fonetika területére.

De sem Gombocz, sem Zsirai nem találhatott Magyarországon fonetikai laboratóriumot, ahol tervbe vett munkáját elvégezhetette volna: Gombocz Uppsalában, Zsirai Helsinkiben fogott kimográfiai vizsgálatokba. (E. A. MEYER—Z. GOMBOCZ, Zur phonetik der ungarischen sprache. Upsala [!], 1909. Kny. a Le Monde Oriental 1907—1908. évi kötetéből. — L. még GOMBOCZ következő munkáját: A magyar hangok időtartamáról: Nytud. II [1909.], 93—100.)

A kimografálást a fonetika nyilván a fiziológiai kutatás módszereiből vette át. A fiziológus Brücke már 1871-ben végzett kimogramokon alapuló időtartam-vizsgálatokat (G. PANCONCELLI-CALZIA, Quellenatlas zur Geschichte der Phonetik. Hamburg, 1940. 84, Geschichtszahlen der Phonetik. Hamburg, 1941. 54). Ennek a módszernek jelentős szerepe volt — egyebek között — a hangok időtartamának vizsgálatában. Zsirai is bizonyára a hangok időtartamát kívánta vizsgálni.

GOMBOCZ ZOLTÁN E. A. MEYERrel (századunk elején), ZSIRAI MIKLÓS pedig bizonyára FRANS ÁIMÁval végezte (1923. február 12. és március 22. között) fonetikai vizsgálódását; Áimá szerepére utal az egyes kimogramok alján látható fölírat: „Zsirai M. (F. Áimä)”. — Frans Áimä (1875—1936) neves finn fonetikus volt, 1924-től Helsinkiben a fonetika egyetemi tanára. Hogy mi volt a része Zsirainak ebben a munkában, azt nem tudtam pontosan megállapítani.

GOMBOCZ és MEYER említett kimográfias vizsgálata a magyar hangok időtartamára, magánhangzóink nazalítására és a magyar nyomatékra vonatkozott. Zsirai és Áimä vizsgálódása hamvába holt: a kimogramokon meg sem jelölték a hangoknak megfelelő vonalrészek határait. Ennek két oka lehet: objektív oka alighanem az, hogy a kimogramok vonalaiban a hanghatárok kevésbé pregnánsan rajzolódtak ki, a szubjektív pedig: Zsirainak, az önnagával szemben is igényes tudósnak kritikája; Zsirai így a kimogramfölvételekben való közreműködését talán csak kezdeti próbálkozásnak tekintette.

A k i m o g r a m o k l e í r á s a. — A kimogramok 14 darab, egyenként 50 cm hosszú, 18 cm széles papíron készültek. A kimogramlapokat én számoztam meg, ceruzával, mégpedig a kimogramok fölvételének időrendje szerint. A balról jobbra futó kimogramvonalak sűrűn helyezkednek el egymás fölött, előfordul, hogy harminc is van egy lapon; ezek alatt vannak az időtartam mérésére szolgáló hullámvonalak, melyeknek egy-egy periódusa a papírok egy részén 1/50 sec-ot, a többin pedig 1/100 sec-ot jelöl. A hullámvonalak száma is változik, előfordul, hogy a lap magasságának csaknem felét elfoglalják. Az egyes vonalak meg vannak számozva.

Zsirai Miklós föltehetően saját kiejtésének rajzát örököltette meg; erre utalhat a lapok alján a fölírás: „Magyar, nyugati nyelvj.” A lapokon olvasható fölíratok a kimogram vonalának megfelelő részei alatt tőle származnak. Nyilván ő tervezte meg a fölvétel anyagát; meg kell említenünk, hogy ebben mondatokat is összeállított. Ismeretes ugyanis, hogy előtte általában egyes szavak vagy logatomok ejtését kimografálták. (A magyar időtartam-kutatás történeti áttekintésében a kimogramok alapján végzett vizsgálatokról is szól KASSAI ILONA: NytudÉrt. 102. sz. 4—5.)

Íme, szemelvények a Zsirai—Áimä-féle kimogramok alapjául szolgáló szavakból, mondatokból:

A 6. lap zárhangokat tartalmazó szavak vonalait rögzíti: *ebet, ebed, kértem, térdem, viszik, vizig, bizik, kapa*; az 1. is: *pap, apa, apám, csepp, cseppet, éppen, koppant, öt, öt, itt, hát, hátul, átír, rak*. A 4. lap szavai (a *kér, kértem* kivételével) nyilván réshangjaink vizsgálatát szolgálják: *finn, orosz, rosszul, viszi, más, másik, lassan, dühös, hoz, hozzá,*

vizet, haza, fazék, fazekat, rozs, zsák; a 11. lapon a likvidák fölvételei láthatók: áll, állott, állapot, állapotos, állapotában, él, élet, élete, életében, hord, hordoz, hordoztok, hordozóskodtok [!], hordozóskodhattok [!], rak, rakott, rakodik, rakodtatok, rakodófélben; a 14. lap az orrhangúaké: apánk, nyomban, házunkban, harang, színház, ing, engem, fennhéjázó, anygal, kezdtek, ember, lengyel.

A 11. lap idézett szavaival Zsirai bizonyára a szavak hosszúságának időtartam-módosító hatását vizsgálta, föltehetően MEYER és GOMBOCZ példáját követve: *tát, tátog, tátogat, tátogatók, tátogatóknak* (E. A. MEYER—Z. GOMBOCZ i. m. 20). Ismeretes, hogy az első szótagbeli magánhangzó annál rövidebb, minél hosszabb az utána következő hangsor. Ennek az időtartam-módosító hatásnak a vizsgálata magyarázza a következő szokatlan, egyébként már említett alakokat is: *hordozóskodtok, hordozóskodhattok*.

Zsirai kimografált anyagának 12. lapjáról idézek még néhány mondatot: *A családi zsákjait viszi haza! A családi zsákjait viszi haza! Haza viszi családi zsákjait! Zsákjait viszi haza! Budapesten él az öreg apád.* (Utána a kérdőjel áthúzva, tehát ez kijelentő mondat; a következő azonban kérdő mondat.) *Az öreg apád él Budapesten?* Még összetett mondatra is van példánk: *Azt írják a bécsi újságok, hogy a császár föbelötte [!] magát.*

Zsirai Miklós Gombocz fonetikai munkásságáról azt írta, hogy „aránylag kisebb méretű, mindazonáltal felette becses . . .” (NyK. XLIX, XI. lap). Mi is azt mondhatjuk Zsirainak — föltehetően — Áimával végzett fonetikai kísérleteiről, hogy azok munkásságának csak csekély, töredékes részét jelentik, s mi is hozzátehetjük ehhez, hogy számunkra igen becsesek: mert beletartoznak egy kiváló tudósunk fejlődésének rajzába.

VÉRTESE O. ANDRÁS

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Búcsú Szemere Gyulától*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és Magyar Nyelvészeti Tanszékesoportja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság közössége, a kollégák és barátok nevében veszek búcsút fájó szívvel Szemere Gyulától, a tanártól és a tudóstól, a mindig a közösségért, anyanyelvi műveltségünkért tevékenykedő igaz embertől.

Még nincs egészen egy esztendeje, hogy Társaságunk régi szokásához híven köszöntöttük nyolevanadik születésnapján, és ő a további munkálkodás reményében, szerényen és mosolygó arccal, a tőle megszokott kedvességgel fogadta jókívánásainkat. És most itt állunk megrendülten a koporsója mellett . . .

Eszményi nevelő volt — a szónak legnemesebb és legtágabb értelmében —, aki tanárnemzedékek egész sorát ritka eredményességgel tanította, oktatta anyanyelvünk szerkezetének, helyesírásának a biztos ismeretére, és ezáltal is a szeretetére, továbbá arra, hogy milyen — tudományosan megalapozott — módszerekkel taníthatják majd ők is gimnáziumokban és általános iskolákban ezeket az alapműveltséghez és emberi mivoltunkhoz nélkülözhetetlen tudnivalókat. És mindezt kétféle módon is tette: közvetlenül középiskolákban, majd főiskolán, 1962-től pedig nyugalomba vonulásáig egyetemünkön tanítva. De tette — mondhatnánk, még magasabb szinten — közvetve is: nem kevesebb, mint tizenhat általános és középiskolai igen kiváló tankönyve, illetőleg

* Elhangzott a temetésén Székesfehérvárott, 1992. március 12-én.

segédkönyve, valamint az 1968-tól máig méltán használatban levő nyelvtanítási szakmódszertana segítségével.

Egyébként tanítványai, hallgatói — meg vagyok győződve róla — mindenekelőtt az emberi közelséget s ugyanakkor követelni tudást (az ő szemináriumaira egyszerűen nem lehetett nem készülni!), a kiegyensúlyozottságot, a biztonságot és a mindig jelen lévő derűt szeretették benne. Aztán a mulasztást sem ismerte, emlékezetem szerint, egyszer sem kellett helyettesíteni. A hetvenes években egymás után több télen, hófúvások idején a vonatok is késtek, elakadtak, de Szemere tanár úr mindig idejében megérkezett innen Székesfehérvárról az órákra.

Az eszményi tanártól azonban elválaszthatatlan a tudós, Szemere Gyula tudósi felkészültsége és tudósi alkotása. Feljegyezték róla, hogy páratlan hozzáértéssel és érzékkel volt képes közvetíteni a nyelvtudomány elméleti tételeit, eredményeit — például annak idején a Mai Magyar Nyelv Rendszere című akadémiai nyelvtanéit — a különböző fokú iskolák számára. De helyesírástudományunk szintén aligha tartana ott, ahol tart, Szemere Gyula munkássága nélkül. Kandidátusi értekezésében elsőként tárta fel az akadémiai helyesírás történetét 1832-től 1954-ig (Az akadémiai helyesírás története. Bp., 1974.), és szinte valamennyi eddigi helyesírási szótárunk megszerkesztése vagy az ő nevéhez, vagy az ő nevéhez is fűződik. Aztán a „Hogy is írjuk?” c. könyvével — amelyet 1961-ben jelentetett meg először, majd átdolgozva 1987-ben ismét — szinte új műfajt teremtett. Magam is jól tudtam alkalmazni, amikor néhány évvel ezelőtt a magyar helyesírás rendszerét kellett előadnom az egyetemen. Aztán nem hagyhatjuk említetlenül szigorú tudományosság alapján álló gyakorlati kézikönyvét, a RÁCZ ENDRÉVEL közösen megírt és ebben a nembn egyetlen „Mondattani elemzések” című kötetet (megjelent 1972-ben, majd kibővítve 1982-ben). A két folyóirat-mutatónak a megszerkesztése — az egyik a Magyar Nyelv 1955 és 1979, a másik a Magyar Nyelvőr 1946 és 1976 közötti évfolyamait dolgozza fel (megjelent 1983-ban, illetőleg 1990-ben) — Szemere Gyula filológiai képességéről, hozzáértéséről és hallatlan lelkiismeretességéről tanúskodik, s ugyanakkor azt is igazolja, hogy megszerkesztőjük nyugalomba vonulása után is folytatta korábbi tevékenységét.

És e gazdag, páratlan eredményességű munkálkodás mögött ott állt Szemere Gyula, az eszményi ember: a mindenről gondoskodó családapá, a feleségét emberfeletti hűséggel ápoló férj, az ifjúságért egy életen át tevékenykedő tanár és a közösségért, a társaiért minden áldozatra kész jóbarát.

Gyuszikám! Gazdag, teljes élettel áldott meg a jó Isten. Nem feledünk, mert — tulajdonképpen Te tehetsz róla! — nem feledhetünk. Kedves egyéniséged itt lesz közöttünk, amíg mi is élünk. Aztán pedig műveidben élsz tovább! Megköszönjük, hogy munkatársaid, barátaid lehettünk! Szeretett feleségedhez immár megtérve örök nyugalmat kívánunk Neked: Isten veled!

SZATHMÁRI ISTVÁN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

laboratorium 'műhely'. — 1707: [a bombaöntőknek — G. F.] „Ügy látom, itten könnyen oly *laboratoriumokat* erigálhatni” (ArchRák. II, 62). — Vö. *laboratorium* 'Laboratorium' 1792: TESz. II, 702.

* L. MNy. LXXXVIII, 121—8, 245—56, 374—83.

lajszli 'ruha)szegély' 1737: MNy. LXXX, 253. — 1561: „az remek két darab . . . , az második tassolyos erszény tizenegy *lajstú*” (TörtTár. 1890: 771); Pozsony, 1712/16: „a' mellet az kigyó járást, és egy *Leistlt* csinálni tartozik” (MOL. Magy. Kamara lt. PCA 1. doboz: 2); 1771: „váll *láclival* együtt” (Keszthely 6), 1792: „vállak 3 *láclival*” (uo. 84).

lakkíroz 'lakkoz'. — 1732: „a *lakirozást* (a mint itt hívják) meg tanultam perfecte, igen szép mesterségis, az én Gazdám minthogj szépen tud *lakirozni*, meg tanított” (Adattár VI, 230); 1812: „*lagérozot* ovult pad” (Keszthely 245), 1814: „fekete *lagérozott* táca, virágos, jó” (uo. 264), 1820: „kis *lagirozott* asztal . . .” (uo. 338). — Vö. *lakk* 1783: TESz. II, 710.

lamentálkodik 'sopánkodik'. — 1614: „De ha szabad uolna Nagyk panaszkodnom, szinten ugi, es azon okokboll *lamentalkodhattnam*, mint annak elottó” (Adattár V, 228). — Vö. *lamentál* 1796: TESz. II, 713.

lampreta 'Lampret' 1643/73: HORVÁTH 126. — 1622: „Egy hordócska *lampretát*” (RadvUdv. 58).

lankad 1456 k.: TESz. II, 718. — 1620: „hogj penigh az dolgozásban megh ne *lakannyanak*, tehát az homonnai jószághbul boronza túrót hozatván mindennap kenyeret túrót adassatok nekik” (HadtörtKözl. XVII, 423).

lapockás tánc. — 1654: „Farkaslakit igen megverték az fraucimerek a *lapockás tánc*” (RákNapló. 79).

lapp 1760: TESz. II, 723. — 1693: „*laponok* darab csont madárfő-forma Istene” (BethlNapló. 66), „*laponoknak* az ő ördögös dobjok . . .” (uo.).

lasznak 1395 k.: TESz. II, 732. — Kolozsvár, 1584: „Aky *Losnokot* Czondorat mit a felet hoz loterhbe” (KÓ. I, 199); 1629: „Egy hitván viseltes *losnok*” (B. NAGY 69), „Egy szürke végű fejér *losnok*” (uo.).

lasznakcsináló. — 1542: „Az gyapýws ember, az *lasznak cýnallo*” (Héd-Okl. II, 116).

lebegőcske 'függőcske'. — 1596: „1 ezüst *leuegőcske*, kapocsra való, aranyozott” (MihKassa. 33).

lengyel kn. 1395 k.: TESz. II, 751, alakv. *lengyén* 1840: uo. — 1616: „Egý falon walo *lengien* karpit” (MOL. Soós család lt. 1. tétel 7. cs.), „Egj rokoljanak aulo *lengjen* gjolezott” (uo.).

lésza 'vesszőfonadék; rúd, karó' 1586: TESz. II, 759, alakv. *lísza* 1841: uo. — Putnok, 1707: „Szalad-szárító kemencze, jó *líszákkal* egyött” (TörtTár. 1898: 266).

létra 1416 u./1450 k.: TESz. II, 761, alakv. *rétylya*, *rétlya* (MTsz.): uo. — 1772: „tiz szekér annyi hordókval és Csákljakval és 24 *rétlyak* vagy *lajtorjak* rendeltettek” (Gyógyös 152).

liga 'ötvézet' 1762–84: TESz. II, 769. — 1570 k.: „melliek az Igz *ligan* az az ki 25 ÷ vadnak” (OSzK. Oct. Hung. 484: 18); 1583: „Mý kezek wolnank az it(h) walo *ligath*, mind mefterrel egyetembe kwldený kegielmeteknek” (MonOkm. XLII, 93); 1635: „*Ligaban* szállított arany forint arany 4 m. 40 pis” (RadvUdv. 353); 1705: „az jó ligájú és pondusu arany (kivéven csak az régi török aranyakat és nem az mostaniakat, melyek jó pondusuak és *ligájua*k)” (SzékOkl. VII, 131).

ligál 'választ ?; ötvöz ?'. — Szatmár, 1664: „megh probalta az Proczner Ur[am] *ligalta* aranyat, s ollya[n] volt, hogj nem aranyazhatot vele, az sok réz miat” (Mol. U. et C. Fasc. 173 Nr. 2: 205–6), „mennyi szamu ezűftót, és aranyat *ligalt* nem tudgya” (uo. 206), Nagybánya, 1664: „*ligalni* valo resz Cent N. 4” (uo. 351).

limitáció 'árszabás'. — 1561: „az decretomi *limitatio* szerént jószágbecsülésből” (TörtTár 1887: 363); 1571: „Az áruk, eladások és vételek felől való *limitáció* felől” (ETA. I, 291), „az *limitatiot* kipublicáltassa ha neki tetszik” (uo.).

lista 1704: TESz. II, 775. — 1661: „kj adottot *Listank* szerént” (ZsidOkl. V/1, 374); 1662: „ím azon hadaknak *listáját* . . . oda küldtük” (SZERÉMI 156).

literatúra 1788/1890: TESz. II, 776. — 1729: „az Historiákban és *Literatúrában*” (Adattár VI, Pötlék 21. levél).

logika 1659: TESz. II, 783. — 1631: „Kezdettem D. Johannes Makonius alatt az *logicát*” (Utazások 99).

logikus 'logikával foglalkozó személy' 1783: TESz. II, 783. — Bártfa; 1628: „Az *Logicos* azt mondgyac” (RMKT. XVII. sz. 8: 494).

loncsos szitokszóként 1620: TESz. II, 788. — 1612: „es kezde mingyarast *Lonczyos* kúrwazni” (MOL. Soós család lt. 1. tétel 7. cs.), „Horvat Lörincz mond, vay te *Lonczyos* kúrwa Miklos nem tudode az en erkölezyömöt” (uo.), „es monda Lengyel Lörincz annakis, Te Nagy Miklos *Lonczyos* kurwa . . .” (uo.).

lót 'fut, szalad'. — Sarkad, 1561: „Látám, hogy öszve menének *lótást*” (KárOkl. III, 329).

lova, fia vkinek 'fia, borja vkinek'. — 1556: „Még végre engoemet, hogy im magyar fy vagyok es tугyak *ky lova fija* vagyok” (SZMOLLÉNY NÁNDOR, A középkori Szeged műveltsége . . . Szeged, 1910. 151. = SzmollSzeg.).

lörömberger 'pannus Norimbergensis' 1529: OklSz. 595. — 1494: „de panno *Neremberger* pecie 4 . . .” (ENGEL I, 82), „Marco Horwath *Nerwemberger* pecies 2. fl. 14” (uo. 124); 1541: „et hozv *leoreombeorger* cuiuscunque coloris famulis” (HédOkl. II, 111).

lúg kn. 1533: TESz. II, 798. — Buda, XV. sz.: „quem in theutonico aschen, in hungarico vero *lwgus* apellant” (Szűcs 78).

luxus 1790: TESz. II, 801. — Kolozsvár, 1593: „Varosul lathuan ith ez Varosban az *Luxust* mind az ferfy renden s mind feokeppen az Azzony allaty es leanzo renden” (KÓ. I, 239).

machiavellizmus. — 1716: „észre vettem ez levelekből gonosz jó akaróimnak *machiavellismusát*” (Adattár VI, 130).

machina 'szerkezet, gép'. — 1693: „felől edgy kis házban edgy *machina*, amelyben 72 mesterember dolgozik, ha feltekerik” (BethlNapló. 77); 1703: „Egy igen szép munkájú és igen nagy rézsárkány van az piacon az város közepin. Tiszta rézből van kicsinálva, nagy *makhina*, de igen szép munka” (Gyulai 38).

machinál 'mesterkedik'. — 1572: „kýkel *machinalhat* ez orszagnak es Nekemýs wezedelmemre” (VeressBáth. I, 180); 1691: „eö tudgya micsoda ördöggi mesterseget *machinált* véle” (MoBoszPerK. II, 905); 1708: „azt vártuk volna . . . , mit *machinál* az az felfuvalkodott német?” (TelNapló. 74).

magáncsap 'saját tulajdonú kocma'. — Pozsony, 1649: „senki . . . *magáncsapot*, sem mézsárszéket . . . kezdeni és állítani nem merészelt” (БОТКА 264).

magnás 1741: TESz. II, 815. — 1681: „Mely nagy *magnatesek* hóhérok teát-rumán” (KKK. 225); Szécsény, 1705: „az *Magnások* részéről Mélt. Gróf Csáki István . . .” (Új Magy. Múz. XX [1860.], 51); 1721: „a Dnus Terrestrisek proportionate, egy és két Jobbágyot és leg-felyebb hármat a *Mágnások*” (KÓ. I, 371).

mahomet 'Mohamed' 1748: TESz. II, 818. — 1604 k.: „esküszünk az egy Istenre az *Mahumet* szent prófétára” (HadtörtKözl. 1956: 304), „esküszöm . . . az *Mahomet* Szent Prophetára” (uo. 305).

majszter 'kisiparos mester' 1818: TESz. II, 822. — 1611: „Az kiknek az Varga *Maizte'r* Hanz Chipelüföket csinalt” (MOL. Batthyány lt. Filmtár 4349 Nr. 143: 77); Kolozsvár, 1730 u.: „Mikor a legén a Műhelybe dolgozik és más *majszter* megyen a műhelybe” (SZÁDECZKY II, 43); 1798: „Tallyay Aßtalos *Maißter*” (MOL. U. et C. Fasc. 164 Nr. 2: 573).

majszterstúk 'mesterremek'. — Sempye, 1597/1610 /XVIII.sz.: „és azoknak

előtt az *Meiſter Stukját* csinálni” (MOL. Magy. Kamara lt. PCA. 1. doboz: 29b), „nem tartozik az *Meiſter Stukját* Csinálni” (uo.), Szered, 1702/36: „Valamigh . . . az *Meiſter Stukot* bé vett szokás szerént ell nem végezj” (MOL. Acta mech. Comit. Posen. II. Rsz. 34: 346), „Tartozik minden Czéhbéli Meiſter *Majſterstukot* meg mutatni” (uo. 347).

m a n d á t u m 1583/1832: MNy. LXXXIV, 250. — 1559: „az ő felségök *mandatuma* nélkül lovat ne adjanak” (ETA. III, 268); 1574: „az *Mandatum* három dolgot *contineal*” (RMNy. II/2, 239).

m á n d l i ’egyfajta rövid felsőkabát; köpönyeg’ 1630: TESz. II, 835. — Kassa, 1620: „a Király szín bársony Mentét mind penigh a *Monthlüt* mind bélléscstől az Készületet is elküldtem Kegyelmednek” (GyőriTörtFüz. III, 202); 1656: „. . . 2 *mantli* alá is elég leszén” (Teleki I, 30).

m a n d r ó ’pogácsafajta; puliszka’ 1863: TESz. II, 835. — 1706: „majd rakásra gyűlünk, *mandról* kiáltunk, mint az cigány-gyermek! . . . Késsen el az kenyerem: zajog a had” (ArchRák. V, 293).

m a p p a 1637: MNy. LXXXIV, 250. — Kolozsvár, 1603: „tizenött Oltar[r]a valo *mappa* keſkenő” (Adattár VII, 168).

m a r g e n á d ’?’. — 1795–9: „végy a *margenádból* egy keveset, és egy kevés vajjal forrald-fel, s néha-néha öntözd meg vele a Réczét míg meg nem pirul” (Ethn. LXXV, 583).

m a r g ó 1619: MNy. XXIV, 510. — 1583: „yegyézetwen egynehány dolgoth a’ *margoian*” (MonOkm. XLII, 85).

M á r i a c e l l. — Bécs, 1644: „enne(n) megh indulok, s *Czelben* megyek . . .” (PálffyLev. 51). — Vö. 1681: *Celben*: FNESz. II, 96).

m a r s ’menet, menetelés’ 1704: HORVÁTH 136. — 1676–8: „a tábort nemcsak az *mars*, azaz az menés közben, hanem a mulató táborozásban a mezőre ki kell vinni” (HadtörtKözl. VII, 570); 1705: „Az francia király . . . követtje . . . holnap reggel innen megindul, Szatmár fele *mársussa* leszén” (ECons. 37), „Magyar Ország felől jövéen bé most egy lovas-, más gyalogregimentek, kiknek *marschussokat* ide includáltuk” (uo. 48).

m a s i n a 1796: TESz. II, 854. — 1771: „az papiros malomban újmódi *masina* vagy rongyörlő, törő erigáltatik” (TAGÁNYI, ErdOkl. II, 359).

m a s k a r a 1585: TESz. II, 854. — 1558: „Továbbá Ferkónak küldött valami *maskarákat*, kik között szerezsen *maskarák* is vannak” (Nádasdy 27).

m á s l á s ’Nachwein; Tresterwein’ 1560 k.: TESz. II, 855. — 1558: „az Nsgod szürését elvégeztem, hanem immár az *maslás* vagon hátra, melyet mostan csinálnak” (TörtTár. 1911: 455).

m á s o d l á s ’második kapálás a szőlőben’. — Kassa, 1711: „homlítás, karózás, kötözés, első és *masodlás* s harmadlás mellett” (KÓ. II/2, 366).

m a s z k 1792: TESz. II, 858. — 1764 k.: „Nines hát semmi szükség bolond *Maszkára*” (Pasquill. 149).

m a s z l a g o s k o d i k ’dühöng, örvöng’ 1831: NySz. II, 707. — Erdély, 1641: „ha erővel el venné vagy *maszlagoskodnék* . . . ez ilyen cselekedetiért is az posta három pálezával megveretttévén . . .” (MGSz. IV, 263).

m a s z t i k ’gyanta’ 1643: HORVÁTH 140. — 1550 k.: „kewerd *mastykkal* es wes egy kewes terpentinat bele” (Száz. 1877: 227), „es czýnald zep týsta *mastekal ozwe*” (uo. 228), „ueg egy kis *mastik* olaitis bele” (uo.), „Mýkor akars *maztek* olait chinalni” (uo. 230).

m a t é r i a 1577 k.: TESz. II, 861. — 1547: „kwltem kęnek egj dolmannak valo fzödóris *matheriath*” (RMNy. III, 6); 1570 k.: „es vagon teneked tekolletes *Materiad*” (MKSz. 1896: 281).

m a t e r i a l i s t a ’anyagárus’ 1799: TESz. II, 861. — 1717: „Rézmivesek minder szekértül id est nyolczvan ött pénzt adnak 85. | *Materialisták* fizetnek 28” (Gyön-

gyös 53), 1751: „Compactor, Bicsakos, *Materialista*, Szappanyos” (uo. 110), 1814: „Ráczok sátorától . . . *Materistáktúl* . . .” (uo. 254).

matézis 'matematika'. — 1721: „taníttatná: ugjmint nyelvekre, *Mathesisre*, Tanczolásra . . .” (Adattár VI, 177).

mátkatál 'komatál'. — 1704: „Rosz marha Ujlaki, csak *mátkatálban* való” (THALY, RT. II, 55).

matuka 'nádvégő kasza?'. — 1796: „nádverő *matuka*” (Keszthely 126), 1798: „nádarató *matuka*” (uo. 134), 1813: „*matuka*, szeghúzó kalapács” (uo. 253).

medál 1597: TESz. II, 870. — Gyulafehérvár, 1584: „Egj teőreőth arany *medeall*” (Száz. 1877: 559).

medicina 1786: TESz. II, 872. — 1715: „ha a Méltóságos Ur parancsol valami *Medicináról* Deákul írja meg a nevét” (Adattár VI, 127).

medikus 1792: TESz. II, 872. — 1592: „az *medicus* doktorok megengedték, hogy mindennap megegyük a húst” (Utazások 62); Stomfa, 1646: „ugj remellem jó *medicusok* leven Beczben . . .” (PálffyLev. 59); Kassa, 1678: „a *medicusok* és borbélymesteremberek” (TörtTár. 1894: 388).

medítál 1697/1842: TESz. II, 873. — 1572: „Mert nem az en nekem néhez hogý žrnak, hanem hogý gonozt *medítálnak*” (VeressBáth. I, 181).

medium 'eszköz' 1808/1916: TESz. II, 873. — Szatmár, 1610: „Kívántatnék azért, hogy ő Felsőgétől és Nagyságodtul ezeknek insolentiajoknak és az Országban köröszkül kasul nyargalásoknak oly *medium* adatnék refracnálásában, hogy ezután zabolában tartván, ne fogyatnák nemzetünket s javainkat” (VARGA 128).

medve 'Ofensau' 1870/96: TESz. II, 873. — Torockó, 1780/XIX. sz.: „Kis hibás Darab Vasat vagy *Medvét* futatni nem szabad” (OSzK. Fol. Hung. 1164: 9).

megijed szóláshasonlatban. — Tarcal, 1700/1743: „*Megijedék* (scilicet), *mint a koldus a tallértól*” (HMVTörv. 139).

meglakik 'együtt lakik'. — Nógrád, 1636: „s az öccse is, Mihály azután feleségstül odaköltözött volt, s ott is jó ideig mind egy kenyéren voltak. Ime az múlt eszdentőben *meg nem lakhatván egymással*, fogott emberek által megosztotztak” (BOTKA 255).

méhészik 'méhészkedik'. — Borsod megye, 1613: „Tudom, hogy *méhészni* sem volt (szabad) senkinek ezen Linkóban menni, hanem ha ki követte az uraktól; én is cselekedtem ezen kikövetést egynéhányszor s úgy *méhésztem*” (TAGÁNYI, ErdOkl. I, 324).

melírozott, melírt(es) 'tarka mintájú'. — Kassa, 1793: „egy dolmányra *melírtes* selem esigás munkát” (TKA. III, 50); 1820: „7 réf *melírt* posztó” (Keszthely 360); „1 7/8 réf fein *melírt*”(uo.).

memória 1832: TESz. II, 887. — 1591: „. . . hogy ha szintén az Themistocles, Seneca vagy ő magának Simonidesnak *memoriája* nálem lött volna is . . ., még igen mélyen az tudományban nem vehettem volna el” (Utazások 58).

mendikál 'adományt gyűjt, kéreget' XVII. sz.: TESz. II, 173. — 1609: „az magyar kalvinista *mendikásoknak* nem volt szabad az német embereknek házhoz menni *mendikálni*, mert ha valami új *mendicás* jött, . . .” (TKA. I, 173).

mendikáns l. *mendikál* a.

menstruáció 1865: TESz. II, 890. — 1546: „En vele nem voltomba | megheh ferezettek A *meftua* rayta megh allot, Az | saar kedýg mondhatatlan megýen twle . . .” (LevtKözl. IV, 104).

menyecske 'bilincs' 1645: MNy. LXXX, 255. — 1605. „Es ismeg egi Erős *Menietzkett* Czinaltata, kiben az míg tartta cziak nem meg halek az kinban” (RMKT. XVII. sz. IV/1: 551).

mércsével ~ *mércével* 'mércével kimér'. — 1720: „az házhelyeket *mércéklették* s minden házhely után esett mindhárom nyomásra hét kötél föld” (Soós 121).

merende 'úti eleség, útravaló; ebéd' 1873: TESz. II, 899. — 1707: „jó kedvek volt az uraknak egész estig, annakutánna *merendát* készítettén, mely is mind sültbül állott, az után kiki a maga szállására eloszlott” (Rákóczi tükrör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Szerk. KÖPECZI BÉLA és R. VÁRKONYI ÁGNES. I—II. Bp., 1973; II, 381. = RákTükör.); Pozsony, 1712/16: „ugy mint, a' kis Ebédért, avagy *Me're'ndáért* 10. Forintot” (MOL. Magy. Kamar. lt. PCA. 1. doboz); Dunaszerdahely, 1712/1777: „az egybegyűltt Czéhbéli Melfterek[ne]k egy *merendát* adni fog” (MOL. Acta mech. Comit. Poson. III. Rsz. 35; 3b).

merkel 'nagy öltésekkel varr'. — 1820: „1 1/4 ducat *mérkelő* pamuk” (Keszthely 351).

metallum 'fém'. — 1570 k.: „q minden *metalth* meg solual” (OSzK. Oct. Hung. 484: 8b); 1653: „Ezüsttes s aranylyal, sok *metallumokkal*” (Listi 202).

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

Pusztai Ferenc írja: Márai Sándor eddig publikálatlan naplójegyzeteiből a torontói Vörösváry Kiadó Magyarországon jelentetett meg egy vaskos kötetet („Ami a Naplóból kimaradt 1945—1946”. Bp., 1992.). Az 1946. évi feljegyzések között bukkantam rá a *hobby* korai, a TESz.-ben közölt 1957-es adathoz képest korábbi előfordulására: „N. azt mondja: Igen, de sehol nincs annyi örült, mint Angliában. Az embert meghívják egy házba, s egészen mellékesen említik, hogy már tizenhat esztendeje él a manzardszobában egy nagybácsi, aki naphosszat semmi egyebet nem // csinál, mint lila papírból csillagokat vág ki, s a kivágásokat beragasztja egy vastag albumba, vagy valami hasonlót . . . De erről senki nem beszél, ez csak a bácsi *hobbyja* [kiemelés az eredetiben]” (121—2). Ezt az adatot a TESz.-ben 1859-ből, „De vö.”-vel idézett angol szóval szemben már a magyar szókörnyezetbe és szókészletbe illesztett, tudatosan (színező funkcióval) alkalmazott idegen szónak tekinthetjük.

**A folyóiratnak ez a száma a József Attila Alapítvány
támogatásával jelent meg.**

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatos néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztattuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
=====	ritkított kurzív

(A kurziváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közlések (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatónak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Posta-bank 219-98636-021-02971 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18, — Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, — Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei 1985. 42, — Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1987. 42, — Ft
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban 1986. 22, — Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32, — Ft.
124. **Vértes O. András:** Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22, — Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26, — Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29, — Ft
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1979. 47, — Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvenlékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37, — Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40, — Ft.
130. **Bárózi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58, — Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókinése. 1990. 69, — Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58, — Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60, — Ft.
134. **Rácz Endre:** A behallás jelenségéről. 1992. 89, — Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ára: 75 Ft

Előfizetés egy évre: 300 Ft

ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

189. Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1990. július 2—5. Szerk. Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. 1990. 100,— Ft.
190. Kiss Jenő: A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1889 között. 1990. 100,— Ft.
191. Fekete Antal: Keresztneveink nyomában. 1991. 150,— Ft.
193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. Ábrahám Imre: Nyúl község nyelvkinése. 1991. 290,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 188,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. A nyelvemlék betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 258,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1992. 450,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint.
Bp., 1990. 85,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 450,— Ft.
Baranya megye földrajzi nevei. I—II. Pécs, 1982. 700,— Ft.
A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Szerk. Éder Zoltán. Bp., 1986. 50,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex. Miskolci töredék. 1525. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

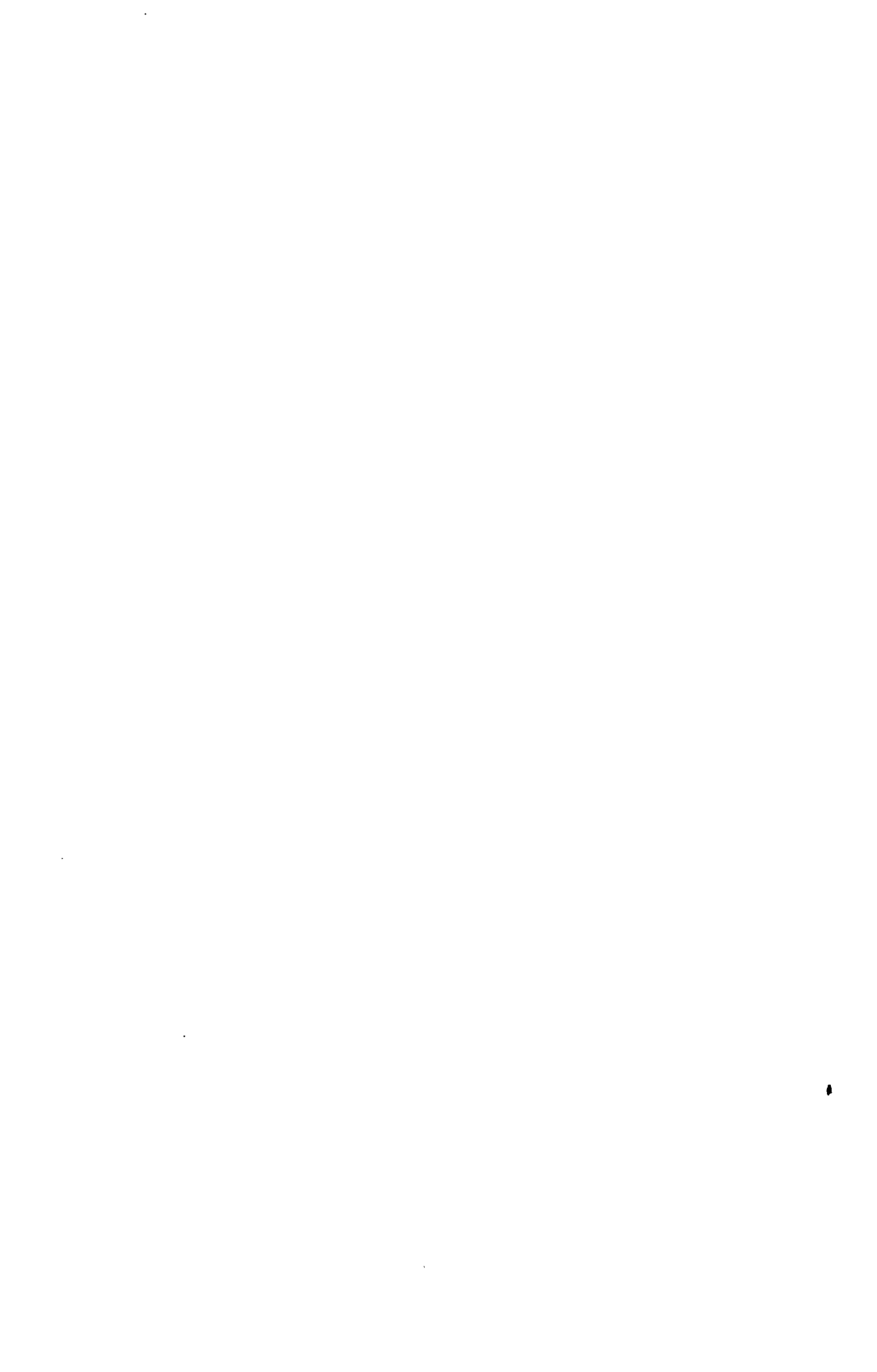
SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

LXXXVIII. KÖTET

NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST

1992

TARTALOM

ÁDAM IMRE: Névgyakorisági vizsgálatok Nyíregyházán és vonzáskörzetében	99
BAKOS FERENC: Gercsa	479
BALÁZS GÉZA: Szemiotikai szövegtan. I. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése	228
†BALÁZS JÁNOS: A fordítás mint nyelvgazdagítás a magyar irodalmi nyelv történetében 29. — A szöveg szemantikai szerkezete	421
BALOGH LAJOS: Lőrincze Lajos, Bilingérezés. Szógyűjtemény Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből	111
BARTHA CSILLA: Réger Zita, Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány	108
BÉKÉSI IMRE: Deme László 70 éves	242
BENKŐ LÁSZLÓ: Értelmező és értelmezés	443
BENKŐ LORÁND: Széchenyi a nyelvről és az anyanyelvről 14. — Két évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában	142
BUKY BÉLA: Vértés O. András 80 éves	119
DÖMÖTÖR ÁKOS: Luther-leves	92
ÉDER ZOLTÁN: Vályi András, a magyar nyelv első tanára a pesti egyetemen	148
ELEKFI LÁSZLÓ: Rácz Endre, Az egyeztetés a magyar nyelvben	488
FEHÉRTÓI KATALIN: A „névtani romantika” névfejtései: <i>Dob, Dobos</i> 42. — <i>A Lánc</i> helynevekről 212. — <i>Fehértői Katalin</i> írja	384
GALUSKA IMRE: A Vizsolyi Biblia nyelve	191, 314
GREGOR FERENC: Szótörténeti adatok 121, 245, 374, 507. — <i>Gregor Ferenc</i> írja 128. — <i>Historický slovník slovenského jazyka I. A.-J.</i>	495
GUNDA BÉLA: Milyen mítikus lény a pajod?	337
GYÖRKE ZOLTÁN: Földes Csaba, <i>Deutsch—ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrucke</i>	502
HADROVICS LÁSZLÓ: Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról	129
HAJDÚ MIHÁLY: A XXXVI. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi dolgozatairól 343. — A XXXVII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályá- zat népnyelvi dolgozatairól	485
HAJDÚ PÉTER írja	383
HARMATTA JÁNOS: Az onogur vándorlás	257
HEGEDŰS JÓZSEF: A magyar nyelvhasználat-történet korszakolásának kérdése 206. — <i>A Tröster-legendáról</i>	294
HORPÁCSI ILLÉS: Vázlat a félelem nyelvi lélektanához 214. — <i>Nekiveselkedik</i>	338
JUHÁSZ DEZSŐ: Kázmér Miklós 70 éves	372
KALMÁN BÉLA: Décsy Gyula (compiled by), <i>Statistical Report on the Languages of the World as of 1985</i>	112
KÁVÁSSY SÁNDOR: Szó- és szólásmagyarázatok Szatmár megyéből 92. — <i>Birtoklástörté- netünk szókincséből</i>	482

KICSII SÁNDOR ANDRÁS: A lexikalizálásbeli különbségekről (Japán példakon)	89
KISS JENŐ: A nyelvészetről — egyes szám első személyben 104. — Észrevételek a magyar beszélt nyelvi kutatásokról 157. — Balassa Iván, Tokaj-Hegyalja szőlője és bora 222. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXVII. közgyűlése 231. — P. H. Nelde—S. Vandermeeren—W. Wölc, Interkulturelle Mehrsprachigkeit 352. — Csűry Bálint levele Zsirai Miklóshoz, 1939 362. — Az uráli etimológiai szótár	398
KISS LAJOS: Kárpátaljai helységnevek Ungvár környékéről 35. — Ablak 92. — Az ógyházi szláv (ószláv) nyelv első etimológiai szótára 347. — A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben 410. — Mosztonga	483
KLAUDY KINGA: Merre tart ma a fordítástudomány?	304
KOROMPAY KLÁRA: Martinkó András, Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében	217
LAKÓ GYÖRGY: Egy német utazó ősi magyar településekről és nyelvrokonaink XVIII. századi életviszonyairól	230
T. LOVAS RÓZSA: Az impresszionizmus megszületésének körülményei a művészet különböző ágaiban	279
A Magyar Nyelvtudományi Társaság közli	256
MÁTAI MÁRIA: „A magyar nyelvet írni kezdik” 56. — A határozószók funkcionális csoportjai és jelentésváltozási típusai	385
MIZSER LAJOS: Igen ritka nevek Kisvárda és vonzáskörzetének területén	101
A. MOLNÁR FERENC írja	384
NAGY L. JÁNOS: Sorok játéka — játékok sora	326
NYÍRI ANTAL írja	383
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Esterházy Pál nádor vallásos művének egykorú horvát fordítása	184
PAPP FERENC: Hell György 70 éves	240
PETE ISTVÁN: A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere	425
PUSZTAI FERENC: Farkas Vilmos 371. — <i>Pusztai Ferenc</i> írja	512
†RÁCZ ENDRE: Bencédy József köszöntése	241
RÁSZLAI TIBOR: Az obszerváns ferencesek monogramjának történetisége	86
†RIMÓCZI GÁBOR—RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA: A Bodroghköz és Taktaköz elfoglalásának leírása Anonymusnál	474
ROT SÁNDOR: Language typology and syntactic description	116
SZABÓ JÓZSEF: Az osztrák nyelvszigetkutatás és annak két kiemelkedő képviselője 72. — A német nyelv(járás)szigetek és kutatásuk vázlatos áttekintése 454. — Fejkötetlen, kalapatlan	484
SZATHMÁRI ISTVÁN: Milyen napjaink stilisztikája? 272. — Búcsúzás Tompáné Lovas Rózsától 365. — Búcsú Szemere Gyulától	506
SZEGFŰ LÁSZLÓ: Anjou-kori oklevéltár	494
SZEMERÉNYI OSZVALD: A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói	1
SZENDE ALADÁR: Takács Etel	368
SZILÁGYI FERENC: Bakó ¹ , bakó ²	340
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Kelemen János, Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában 224. — Békési Imre, A gondolkodás grammatikája	354
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Megjegyzések a konstantinói Tas személyéhez	469
UDVARI ISTVÁN: Rot Sándor 70 éves 238. — Vasil' Latta, Kelet-Szlovákia ukrán nyelvjárásainak atlasza	359
VÉRTES O. ANDRÁS: Zsirai Miklós és Frans Áimä kimogramjai	504

VIG ISTVÁN: <i>Dús</i> szavunk történetéhez	93
ZELLIGER ERZSÉBET: A pálos iskoladramák és a magyar irodalmi nyelv	82
ZILAH LAJOS: Nyelvi változások — változásvizsgálatok	168
Élő nyelv	99, 343, 485
Kisebb közlemények	92, 212, 337, 479
Különfélék	230, 362, 504
Levélszekrény	128, 256, 383, 512
Nyelvtörténeti adatok	121, 245, 374, 507
Szemle	104, 217, 347, 488
Szó- és szólásmagyarázatok	92, 212, 337, 479
Társasági ügyek	119, 231, 365, 506

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- ablak 92—3
 alapnyelvi eredetű szavak 407—10
 állandósult szókapcsolatok 129—41
 Anjou-kori oklevéltár 494—5
 antropológiai nyelvészet 108—10
- bakó¹, bakó² 340—3
 Bencédy József 241—2
 beszélt nyelvi kutatások 157—68
 birtoklástörténeti szavak 482—3
 Bodrogek és Taktaköz a honfoglalás korában 474—8
- csángómagyar levelek hangjelölése 56—72
 Csúry Bálint levele Zsirai Miklóshoz 362—5
- Délvidék helynévi arculata az Árpád-korban 410—21
 Deme László 242—4
 Dob, Dobos 42—56
 dús 93—8
- Eberhard Kranzmayer 74—6
 egyeztetés 488—93
 értelmező, értelmezés 443—54
 Esterházy Pál művének horvát fordítása 184—91
 Farkas Vilmos 371
 fejkötetlen, kalapatlan 484—5
 félelem nyelvi kifejezései 214—7
 finnugor eredetű szavak 408
 fordítás nyelvgyazdagító hatása 29—42
 fordítástudomány, -elmélet 304—13
- gersa 479—82
- határozószók 385—98
 Hell György 240—1
 Hétúr 384
 hobbi 512
 HSSJ. (Szlovák nyelv történeti szótára I.) 495—502
- impresszionizmus 279—95
- Kázmér Miklós 372—4
 keleti finnugor népek 230—1
- Kelet-Szlovákia ukrán nyelvjárásainak atlasza 359—61
 kétnyelvűség 352—4
- Lánc* helynevek 212—4
 lexikalizálás különbségei 89—91
 Luther-leves 92
- magyar frazeológia 129—41
 magyar nép- és nyelv-eredet kutatásának története 295—304
 magyar nyelvhasználat-történet 206—12
 Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlése 231—7
 magyar nyelvtudomány tanítása a pesti egyetemen 142—8
 magyar nyelvtudomány — önarcképekben 104—8
 Maria Hornung 76—81
 mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere 425—43
 Mosztonga 483
- nekiveselkedik 338—40
 német—magyar nyelvészeti terminológiai szótár 502—4
 névgyakorisági vizsgálatok 99—103
 nyelvfilozófia 224—8
 nyelvi hátrány 108—10
 nyelvi szocializáció 108—10
 nyelvtipológia 116—9
 nyelvtudománytörténet 1—13
- obszerváns ferencesek (IHS) monogramja 86—9
 ógyházi szláv (ószláv) etimológiai szótár 347—51
 Ómagyar Mária-siralom 217—22
 onogur vándorlás 257—66
 országos néprajzi és nyelvjárás gyűjtőpályázat népnyelvi dolgozatai 343—7, 485—7
 osztrák nyelvészeti kutatás 72—82
- pajod 337—8
 pálos iskoladramák nyelve 82—6
 P. S. Pallas soknyelvű szótára 383
- Rot Sándor 238—40

- stilisztika ma 272—9
Szatmár megyei szó- és szólásmagyarázat 92
Széchenyi a nyelvről, az anyanyelvről 14
Szemere Gyula 506—7
szemiotikai szövegtan 228—30
Szentgál XVIII—XIX. századi nyelve 11
—2
szimbolizmus 283—95
szólások 130—41
szótörténeti adatok 121—8, 245—56, 374—
83, 507—12
szöveg kapcsoló elemei 421—5
szövegnyelvészet a fordításkutatásban 311
—2
szövegszerkezeti elemzések 354—9
- Takács Etel 368—70
Tas 469—74
XVII. századi irodalmi nyelv 82—6
tokaji szőlőfajták 222—4
Tompáné Lovas Rózsa 365—8
- történeti tájnyelvi szógyűjtemény 111—2
Tröster János szóegybevetései, magyarság-
eredeztetése 295—304
- ugor eredetű szavak 408—9
uráli eredetű szavak 407—8
uráli etimológiai szótár (UEW.) 398—410
- változásvizsgálatok 168—84
Vályi András, a magyar nyelv tanára 148
—57
verssorismétlések konstrukciós szerepe 326
—37
Vértés O. András 119—21
világ nyelvei 112—5
Vizsolyi Biblia nyelve 191—205, 314—26
- Zsirai Miklós és Frans Äimä kimogramjai
504—6

KISS GABRIELLA